זכרונות אב ובנו

מאת

ר׳ מיכאל הכהן ברוֶר

ובנו ד״ר אברהם יעקב ברוֶר

הוצאת מוסד הרב קוק • ירושלים

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

©
כל הזכויות שמורות למוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ו
Copyright by Mossad Harav Kook, Jerusalem 1966

Printed in Israel

דפוס מ. גרוינברג, רח' תושיה 2, תל־אביב

ר׳ מיכאל הכהן ברור ובנו ד״ר אברהם יעקב ברור

זכרונות אב ובנו

הוצאת מוסד הרב קוק מיסודו של הרב י"ל הכהן מיימון

התוכן

אברהם יעקב ברור, מאת ש"י עגנון ז
דרשה לכבודו של רא"י ברור, ש"י עגנון יד

זכרונות מיכאל הכהן ברור

פרק ראשון — זכרונות עירי על רבניה 9—14
פרק שני — הצדיק רבם של החסידים 15—18
פרק שלישי — ר' אהרן לייב הצדיק מפרמישילאן 19—22
פרק רביעי — רבני העיר אחרי בעל „חות דעת" 23—27
פרק חמישי — מדרכי חינוכי ולימודי 28—40
פרק ששי — מחלוקת בקהלה והמנצחים עליה 41—48
פרק שביעי — משכילים משפטנים בקאלוש 49—57
פרק שמיני — פרשת בעלי בתים ובתי מדרשיהם 58—67
פרק תשיעי — מועמדים לגיוס מסתגפים 68—70
פרק עשירי — דמויות מוזרות בבית מדרשנו 71—80
פרק אחד עשר — בבתי כנסיות של חסידים 81—96
פרק שנים עשר — מלוים ברבית וסוחרי תבואה וקמח 97—103
פרק שלושה עשר — תגרים ובעלי תעשיה 104—108
פרק ארבעה עשר — אומנים וגלבים 109—113
פרק חמשה עשר — עגלונים ועגלות צבוריות 114—118
פרק ששה עשר — משפחת אבותי 119—124
פרק שבעה עשר — שידוכים 125—133
פרק שמונה עשר — הכנות לחתונה 134—139
פרק תשעה עשר — ביום חתונתי 140—142
פרק עשרים — הרב ר' לייבוש הורביץ ור' שמעון התנו 143—152
פרק עשרים ואחד — סטריי ואנשיה 153—158
פרק עשרים ושנים — נסיונותי הראשונים במסחר 159—163
פרק עשרים ושלושה — שרפת סטריי ודלדול פרנסתי 164—173

זכרונות ד"ר אברהם יעקב ברור

הקדמה 177—178
פרק ראשון — משפחות בעלי בתים 179—191
פרק שני — סבי ר' משה, ביתו ועירו בסוף המאה ה־19 192—209
פרק שלישי — השפחת אמי וסטריי עירם 210—216
פרק רביעי — הורי וצערם בגידול בניהם 217—228

פרק חמישי	—	בחדר בגליציה	241—229
פרק ששי	—	משחקים, בדיחות, שירים, אמונות תפלות	252—242
פרק שביעי	—	חניך החדר בגימנסיה פולנית	258—253
פרק שמיני	—	באגודת סטודנטים חשאית	276—259
פרק תשיעי	—	לימודי בביהמ"ד לרבנים ובאוניברסיטה בוינה	285—277
פרק עשירי	—	כפר בהרים ועיירה במישור	293—286
פרק אחד עשר	—	בכפר הסמוך לקולומיה	304—294
פרק שנים עשר	—	רחובות העיר ובניניה	319—305
פרק שלושה עשר	—	פרנסות היהודים בקולומיה	343—320
פרק ארבעה עשר	—	תקופות השנה בקולומיה	358—344
פרק חמשה עשר	—	החברה היהודית בקולומיה ופלגותיה	372—359
פרק ששה עשר	—	מלחמת הבחירות באביב 1907	378—373
פרק שבעה עשר	—	מימי ישיבתי בוינה	395—379
פרק שמונה עשר	—	טרנופול אפיזודה בחיי	405—396
פרק תשעה עשר	—	מסעותי לארץ וסיורי במצרים	413—406
פרק עשרים	—	בהוראה בימי השלטון הטורקי	422—414
פרק עשרים ואחד	—	מטיולי וסיורי בארץ	436—423
פרק עשרים ושנים	—	ירושלים ואנשיה בתרע"ב—תרע"ד	463—437
פרק עשרים ושלושה	—	משטר הקפיטולציות והישוב היהודי	471—464
פרק עשרים וארבעה	—	יובלו של אפרים כהן	476—472
פרק עשרים וחמשה	—	מלחמת הלשון	494—477
פרק עשרים ושׁשה	—	שלשה חדשי קיץ בסלוניקי	507—495
פרק עשרים ושבעה	—	חדשי המלחמה האחרונים	518—508
פרק עשרים ושמונה	—	בקושטא בשנות תרע"ה—ע"ח, הכרך והמונו	526—519
פרק עשרים ותשעה	—	יהודים בקושטא	543—527
פרק שלושים	—	בהוראה, ברבנות ובעסקנות	573—544
פרק שלושים ואחד	—	בוינה בתום המלחמה	584—574
פרק שלושים ושנים	—	בשובי לירושלים בשבט תר"פ	587—585
פרק שלושים ושלושה	—	מתקוה לאכזבה ומאכזבה לתקוה	595—588
פרק שלושים וארבעה	—	בימי הרברט סמואל והנציבים שלאחריו	603—596
פרק שלושים וחמשה	—	במחיצתם של הרבנים הראשיים	612—604
פרק שלושים ושׁשה	—	בשכונת הבוכרים	615—613
פרק שלושים ושבעה	—	פגישות ומגעים עם אנשי שם עבריים	633—616
פרק שלושים ושמונה	—	בעסקנות לשם מדע	647—634
פרק שלושים ותשעה	—	בימי מהומות ופרעות	655—648
פרק ארבעים	—	בירושלים שמחוץ לחומה בתש"ח	674—656
פרק ארבעים ואחד	—	בימי מדינת ישראל	680—675

ש"י עגנון

אברהם יעקב ברור*

א.

זכר יום אחד מן הימים שעברו עלי בירושלים עולה על לבי. בין הדברים שאירעוני אותו היום הכרתי את אברהם יעקב ברור, ששנים אחר כן נשתלשלה ביניני אהבה אחוה וריעות שהיו לי לברכה.

צעיר ורענן היה היישוב החדש. כמותו כן אנו. מלאים היינו עוז ותמימות עם רצון טוב, מדות שבני הנעורים בלבד זוכים להן, ואם זוכים יותר עומדים להם אף בזקנותם.

מארצות שונות ומגלויות שונות באנו, לחדש את פני הארץ ועמה את לבנו.

לא כל הדעות שוות היו לגבי המעשים שמתבקשים ליעשות. אבל כדרך כל תנועה חדשה הכל יוצא בסוף לדבר אחד. לשון אחר, כל עשיות שעושין מתוך אמונת אומן בונות את הבנין. ופעמים גדול הוא הבנין ממה שהיה במחשבה תחילה.

ב.

כל היישוב החדש עמד על שלושים ושבע מושבות ועליהן יפו שער הארץ, שכל מוסדות היישוב החדש המו בה. ביפו עשיתי את ימי הראשונים בארץ קודם שזכיתי לדור בירושלים.

יפו עיר שכולה חול ופרדסים, שמתוכם מבצבצים בתים, שדומים עלינו שאינם מדויירים, שהכל עושים את ימיהם בחוץ בחולות ועל שפת הים. הים מכה גלים וקולם הולך מסוף העיר ועד סופה, וכקול דכיי ים קול המונה של יפו. רצים מאסיפה לאסיפה ומוועדה לוועדה ודרך ריצתם מתקהלים ועושים אסיפה או וועדה. תכניות מתכניות שונות מתיזות זו בזו, וויכוחי וויכוחים אינם פוסקים. מי יגלה עפר מעיניכם תמימי ארץ שלא יראתם מן הפיקחים שהיו מלגלגים עליכם. עכשיו הייתם רואים שמה שביקשתם נתקיים עם יסוד המדינה. מי יודע אולי בזכות הארץ שכל מעיינם היה בה מראים להם בעולם אחר ממה שראו בעיני רוחם בעולם הזה.

ג.

אבל ירושלים כל כבודה פנימה, בישיבותיה בבתי מדרשיה בבתיה. תלמידי חכמים יושבים ועוסקים בתורה. פנים הרבה לתורה, לאחד היא

* נתפרסם ב„הארץ" מיום 10.4.59 למלאת לו שבעים וחמש שנה.

תורה כמות שהיא ולאחד תורת חיים לכל דבר שבחיים. מרובים שביליה של התורה, אין דבר שאין מוצאים בה.

עוד זאת היתה ירושלים יתירה על יפו, שדיברו בה עברית. אף ביפו דיברו עברית, אבל ביפו מעשה יחידים היתה, שקיבלו עליהם לדבר עברית, כגון המורים והסמוכים למורים וחברי הפועל הצעיר, מה שאין כן בירושלים, שהצורך הביא לידי הכרח, והכרח לידי יכולת. ירושלים עיר שמכל הגלויות נתכנסו בה וכל גלות וגלות לשון גלותה בפיה, מבקש יהודי לדבר עם יהודי לשון הקודש מאחדת אותם. כך בכל הדורות, וכן בדור שעבר אם כן למה קורין לאדם מסוים אחד מחיה הלשון ולמה אומרים עליו שהוא החזיר את הלשון העברית, והרי לפניו לא היתה הארץ אילמת. אלא עד שאתם שואלים כך, שאלו למה מבקשים לחוג חג מאה שנה לירושלים החדשה, עיר שימיה כימי עולם מצמצמים שנותיה למאה שנה. אלא בוחנת היא ההיסטוריה את הדורות, עד כמה ראויים לשלשל עצמם בקורות עם עולם. אם דור חכם הוא חכמתו עומדת לו למעט את עצמו מפני כבוד דורות עולימם וזוכה ומתכבד מכבודם, ואם אבדה חכמה מן הדור מתכבד הוא בכבוד שהוא בודה מלבו. ודי בזה.

עוד זאת היתה ירושלים יתירה על יפו, שבה בית הספרים גנזי יוסף הוא מדרש אברבנאל (נוסד בשנת תרנ"ב) שממנו צמח בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, שקורין ספריה וכו'. וכאן ועד הלשון, שחכמי הלשון היו יושבים ובונים את הלשון. עכשיו קוראים לועד הלשון האקדמיה ללשון העברית. אף זו מחכמת הדור, שמחליפים מלים חיננית עבריות במלים נכריות. (ברם זכורים מייסדי הכנסת לטוב, שקראו לכנסת כנסת). וכאן בירושלים בית המדרש למורים, שממנו יצאו מורים עברים לארץ ישראל ולתפוצות הגולה. עכשיו אותם המורים כבר מזקני המורים הם. באותם הימים שאני מדבר בהם עדיין צעירים היו והדוקטור ברור מורם להיסטוריא ולגיאוגרפיא ולפסיכולוגיא לא היה קשיש מהם הרבה.

ד.

מאהבת ירושלים ומחיבת הימים שיצאו ואינם עתידים לחזור הארכתי שלא מן הענין. עכשיו חוזר אני לענין היום שבו הכרתי את ברור. והיאך הכרתי אותו.

יום אחד נכנסתי אצל הרא"ם ליפשיץ ז"ל, שהיה דר בזכרון משה. עכשיו מובלעת היא זכרון משה בשאר השכונות ואפשר שאין הכל מכירין אותה. באותם הימים שכונה חדשה היתה, מארבע שכונות שבירושלים שנקראו על שמו של ר' משה מונטיפיורי ז"ל. ואלו הן, מזכרת משה, אהל משה, ימין משה וזכרון משה זו שאני מדבר בה, ולשם מקום ישיבתו של

ברור מוסיף אני את קרית משה שנוסדה אחר כך. מזכרת משה נוסדה בשנת תרי"ב, אהל משה נוסדה בשנת תרמ"ב, ימין משה נוסדה בשנת תרנ"ד אבל הקרקע כבר נקנתה על ידי ר' משה מונטיפיורי בשנת תרי"ז כשעלה בפעם החמישית לבקר את ירושלים. וזכרון משה נוסדה בשנת תרס"ה בזכות קרן מזכרת משה. ואם טעיתי במנין השנים יבוא הדוקטור ברור שהוא בקי ודייקן ויתקן את טעויותי.

זכרון משה ממיטב השכונות היתה, ומאה דירות היו בה, ובכל חצר בור מים ומעין דוגמא של גינה לפני הבית, שהיו משקים אותה מן המים שהיו חוסכים מן הפה. יש דירות שהיו בהן שלושה חדרים ואפילו ארבעה חדרים, אבל רובן של שני חדרים היו ובית הבישול ובית הכבוד בחוץ היו. המלה נוחיות עדיין לא נבראה, אבל הרצון לנוחיות כבר היה קיים, וכל מבקשי נוחיות שבירושלים משתדלים היו לדור בזכרון משה. שם ישבו רוב מורי בתי הספר לחברת עזרה ובתוכם החשוב שבכולם ר' אליעזר מאיר ליפשיץ ז"ל, שנכנס להוראה בסמינר בשנת תר"ע כמורה לדברי ימי ישראל ולספרות העברית.

ה.

בכניסתי אצל ר' אליעזר מאיר ליפשיץ מצאתי אדם אחד כשהוא עומד לצאת. זקן קצר הקיף את פניו ונטה למטה מקצה סנטרו ועינו חום נוטה לאדמימות. כל בגדיו אירופאיים ונקיים, בלא רבב ובלא גנדרנות. בעל הבית שלא ידע שאין אנו מכירים זה את זה אמר, צריך בראוער לכתוב על נוסעים בימי הבינים בודק תחילה כל שנכתב עליהם מיציאת מצרים ועד עכשיו וכל שנכתב מויגרש את האדם ועד ליציאת מצרים.

אותו המאמר מיועד היה לקובץ לבני הנעורים זמרת הארץ שהוציאו ליובלו של אפרים כהן במלאת חמש ועשרים שנה לעבודתו החינוכית בארץ ישראל בשנת תרע"ב. אפרים כהן עמד בראש כל מוסדות עזרה שבארץ ישראל, שנתנה תקומה לעברית בבתי הספר שלה.

תחילת יסודה של חברת עזרה בשנת תר"ס היתה ויהודי גרמניא יסדוה, מעין דוגמא של כל ישראל חברים לאחינו שבצרפת שנוסדה בשנת כת"ר. ואחריה אגודת אחים לאחינו שבאנגליה שנוסדה בשנת תרל"א, ואחריה האליאנס הווינאי שנוסד בשנת תרל"ט, ולבסוף חברת עזרה ליהודי גרמניא, שעשתה בתי ספר הרבה בארץ ישראל מגני ילדים ועד לסמינר למורים והעמידה תלמידים הרבה, מהם חכמים וסופרים, מהם חייבים תודה לברור שלימדם תורה מדוייקת.

ברור מן האוניברסיטה הווינאית יצא, לא כרוב הדוקטורים שביפו שקיבלו את תורתם ואת תוארם מאוניברסיטאות שבשווייץ, שהחמירה על

בניה והקילה על נתינים זרים. אף הוא למד בבית המדרש לרבנים שבווינא אצל ר' מאיר איש שלום ואצל ר' דוד צבי מילר ואצל שאר כמה חכמי ישראל. מאהבת ההיסטוריה החדשה והגיאוגרפיא הניח את בית מדרש לרבנים. אחר ששימש מורה בגימנזיון שבגליציה נתקבל (בשנת תרע"א) למורה לסימנריון שבירושלים, שבאותו פרק לא היה גבוה ממנו לגבי עברית שום בית ספר שבעולם.

אחר ימים מועטים מצאתי את דוקטור ברור בבית הספרים. לשם ספר שהוצרך לו לעבודתו בא. אני שהייתי קורא בספרים שלא ידעתי תחילה מה יתנו לי ומה לא יתנו לי הייתי תמיה על מי שיודע מראש מה מבקש בספר. בצאתנו מבית הספרים עמדנו ודיברנו זה עם זה. סוף זימנני לבקר אצלו. באותם הימים עדיין היה הזמן עומד לרשותו של אדם אפילו כדי לקבל אורחים.

ו.

בשבת אחר צהרים נכנסתי אצלו. עדיין רווק היה ודירתו היתה בזכרון משה, והוא וחדרו השבת היה ניכר מהם וניכרים היו בגדיו שמיוחדים הם לו לשבת. ובראשו כיפה מרובעת דומה קצת למשושה כשל משכילי גליציה יראי ה' שבדור העבר. מאחר ששנינו בני גליציה אנו ושנינו זכינו לדור בארץ ישראל פתחנו בשתי ארצות אלו. מכאן ואילך כל שיחתנו היתה גליציה וארץ ישראל. ואם נטינו לפרקים לעניינים אחרים לא נטינו אלא לשם בירורים והשוואות.

שני דברים הבחנתי בו בשיחה ראשונה. דברים שדיבר עליהם ידע תוכם והיקפם, דברים שלא הכיר כל צרכם או הכיר בשילוח לא נתעכב עליהם, אבל הזכיר מי נתעסק בהם. מדה זו עמדה לו עד עכשיו. אבל החריפות שנתברך בה סגנונו עדיין לא נשמעה משיחתו.

כולו מסוייג היה ותחומים תחם בינו ובין האורח ולא ניתן לי להכיר את לבו החם. משער אני שכובעי כובע קש שבראשי שלא היו רגילים בשכזה בירושלים הוא שגרם לחשש התקרבות. הוי עליך המלבוש שאתה מרחק קרובים. אבל סח עמי על ספרי והיה העקוב למישור מבחינה סוציאולוגית. ראשון היה ברור שראה את סיפורי ראייה מדעית. אחר שנים גם כתב עליו. ואפשר שראשון היה אף בזה, שדן על סיפור עברי כהיסטוריון.

ז.

שנים יצאו. בעוונותי אני יצאתי מארץ ישראל והוא בעונות המלחמה יצא לקושטא. ברבנות הצבאית שימש שם בטירקיי. מכאן כינוייו ח'רבי אברהם, חכם רבי אברהם, שכך היו קוראים לו בטורקיא. ובכינוי זה חתם

על מאמריו בשאלות הזמן. ברל כצנלסון ז״ל אמר לי, מאמר שחרב״י אברהם חתום עליו קורא הוא קודם לשאר מאמרים שבעתון.

אחר שנים כשחזרתי לארץ הלכתי לראות את שלום ידידי. בדרך נזדמן לי ברור. מכאן ואילך לא פירשנו זה מזה. כן לאורך ימים טובים.

בינתיים פרסם ספרים שאדם שכמותי נותן דעתו עליהם. כגון: Galizien wie es an Oesterreich kam (1910); Palästina nach der Agada (1920); יוסף השני ויהודי גליציה (השלוח כרך כ״ג). מקור חדש לתולדות יעקב פראנק (השלוח כרך ל״ג—ל״ח); ירושלים במרכז העולם (ירושלים כרך ו׳) מלבד מאמרים שונים בחקר הארץ ובקורות העתים.

לא כימים הראשונים ימים שחזרתי לארץ. מטיילים היינו בסביבות ירושלים ואצל ים המלח ובשאר כמה מקומות ודרך הילוכנו פירש לי דברים שבגיאוגרפיא ובגיאולוגיא ובאטנוגרפיא ודרך אגב העיר הערה בלשון, ואין צריך לומר על הנוף ועל הצומח ועל החי ועל האדם. אין אנו חסרים מלומדים שבקיאים בשבילי ארץ ישראל. אבל ברור תורה שלמד מקטנותו הוסיפה לו עשר ידות במדעי הארץ.

אזכיר זכרון טיול שכזה. יום אחד עלינו אני וברור ועמנו כשני מניינים מתלמידי בית המדרש למורים מזרחי. מהם בני תורה, מהם אנשים של מעשים. לאחר שהסביר ברור את דרכי מלחמתם של קדושי מצדה התפלל עליהם תפילת אל מלא רחמים. אם איני יוצא כאן מידי השערה, הרי תשעים ותשעה מן הוודאי, שתפילה שהתפלל ברור לעילוי נשמתם של גבורי הקודש ראשונה היתה שם למטיילי טיולים. קדושי מצדה ששמותיהם חקוקים בפורפוריא של הקדוש ברוך הוא אינם זקוקים לתפילת עוברי דרכים, אבל יפה לעוברי דרכים שמזכירים אותם במקומם בתפילה ולא שמזכירים עצמם בחקיקת שמותיהם ובצילומים.

ח.

כמו שכתבתי למעלה הכרתי את ברור עם מאמרו על מסעות ונוסעים ידודים. בינתיים הוא עצמו התחיל נוסע והולך וראה והכיר את שבטי ישראל בגלויות שונות. הסתגלות גופנית לאקלים, וויתור על נוחיות, חפץ ורצון לידע ולראות ולהכיר הכשירו אותו לתור ארצות רחוקות ומקומות נדחים שלא רבים הגיעו לשם. העלמת עין ממה שנוח לגוף עם עין רואה לראות מה המיוחד שבכל מקום ובכל אדם הביאו לנו ברכה את ספר מסעותיו אבק דרכים.

מלבד גלות ישמעאל שמציע אותה ברור מוצאים אנו בספרו מחקרים גיאוגראפיים וגיאולוגיים ואטנוגראפיים ותבונת עם ואדם, ועמהם הערות למלים שבתלמוד ובמדרשים ששיבשו עלינו המשכילים שבדור שעבר, וכן

מראה מקומות למקרא למשנה לתלמוד למדרש ולספרות ימי הביניים עם בירורי הלכה. עוד ראוי להזכיר את סקירותיו הפוליטיות וכן דימויי ארצות לארצות וזמנים לזמנים. ועל כולם תיאורי מחזות הטבע, ואנו שמחים עם התייר על כל צל קורה שנזדמן לו בדרך לפוש שם מחום היום. עתה אין ספרו לפני. כמה מן המקומות שבספרו דומים עלי כאילו עומדים לפני. וביניהם סיפור קטן ברית שטיחים. אילו ידעו עליו עושי האנטולוגיות היו משמחים בו לב כל קוראיהם.

אף אני נשכרתי ממסעותיו של ברור. פרח מקברו של חפיז משוררה הגדול של פרס הביא לי ברור לירושלים. או אפשר ששלח לי את הפרח במכתב לירושלים. אם לא הודיתי לו על המתנה בשעתה מודה אני לו עליה עכשיו. אם איני טועה כותב הוא בספרו, שקברו של חפיז מוקף קברים הרבה, שבכל הדורות חמדו הפרסים ליקבר בקרבת קדושים. והרי חפיז המשורר פייט תאוותיו של העולם הזה, יין ונשים, אלא שחכמי הדת הוציאו את שיריו מידי פשוטם ודרשו אותם על פי הסוד בזכות שיריו על גן העדן.

ט.

לא הזכרתי כלום מתולדות חייו של ברור, שיש בהן ללמד על תולדות שלפי ההשכלה ותחילת הציונות בגליציה. בן תורה וירא שמים מבקר בגימנסיון ובאוניברסיטה ויצא בשלום ולא נפגע. ויותר מזה, מורה בגימנסיון פולני היה ועם מורים גויים עשה, וכן עם תלמידים גויים ויהודים שרוצים להיות גויים ויצא בשלום. הרבה עשה אופיו החזק והרבה זכות אביו עמדה לו ר' מיכאל הכהן בראוואר ז"ל אביו של ר' אברהם יעקב ברור תלמיד חכם וירא שמים ומשכיל וחסיד היה, מתלמידיו של הגאון הרי בשמים ומחסידיו של הצדיק ר' אליהו מזידיטשוב היה. שני ספרים כתב ר' מיכאל ז"ל על בית זידיטשוב, צבי לצדיק על ר' צבי מזידיטשוב ופאר יצחק על ר' יצחק אייזיק מזידיטשוב. אף הוא פרסם כמה דברים בחקר הארץ על פי חז"ל. אחד ממאמרים הוא על אבן שתיה. אף התחיל כותב קורות חייו.

י.

לפני חמש שנים כשמלאו לו לברור שבעים שנה עמדתי לכתוב עליו מלים אחדות. כשנתגלה לו הדבר עיכב בידי. חבל חבל. ענוותנותו של ברור מנעה דבר טוב. בדעתי היה לפרנס את מאמרי עליו בהערות פולקלוריות שחשבתי ללקט מתוך אגרותיו שכתב לי. עכשיו אם אני מבקש לעשות כן אין בידי, מרוב דברים שנצטברו אצלי.

בינתיים כתב ברור כמה מאמרים על כמה סיפורים מסיפורי. דן הוא עליהם מצד ההיסטורי והגיאוגראפי. ממקום שידיעותיו מרובות בא ללמד

על סיפורי. מוסיף עליהן בקיאותו בהליכות גליציה. מוסיף עליהן שאני והוא כלומר עירי ועירו ציר משותף היה לנו בבית המחוקקים שבווינא. מקצת ממלחמות הדור על צירנו המשותף אתה מוצא בסיפורי בנערינו ובזקנינו.

יא.

באתי לספר על ברור ולבסוף מספר אני על עצמי. אם כן אחזור אצל ברור ואזכיר את מאמריו בענייני הזמן ואת מכתביו שבעתונים. מלבד חקרי היסטוריא וגיאוגראפיא כתב ברור על ענייני הזמן ואיגרות בעתונים. ספק אם יש בין כל חכמי מדע מי שקימץ מזמנו כברור לשם דברים הנעשים בארץ, שהכל מתייסרים על ידיהם והכל שותקים עליהם ובשתיקתם מוסיפים כח לעריצי ארץ לערוץ את הארץ. עוז רוח של אזרח נאמן, אהבת הארץ ואהבת הבריות עם כשרון ובקיאות ויושר וסגנון נמרץ מחיים את כל היוצא מתחת ידו. ברוך קורצווייל במכתב אלי העירני על מאמריו של ברור. חבל שאין לפני מכתבו של קורצווייל להביא את דבריו כלשונו.

יב.

הארכתי בדברים וטיבו של ברור לא גליתי. לא עלתה בידי להעלות את המיוחד שבו ולא הספקתי לציין את תוקף רוחו ואת מדותיו, את דקדוקיו עם עצמו ואת נכונותו לצאת לעזרת אחרים. מסעותיו לשם המדע ולשם הכרת אחים רחוקים שהביאוהו לארצות רחוקות שלא דרכה שם רגל אירופאי הם הם שחישלו את גופו ואת רוחו. כדי להוסיף על ידיעותיו הגיאוגראפיות וכדי להכיר את המקומות מתוך מראה עינים וכדי להכיר את פזורי ישראל במקומות פזוריהם סיכן בעצמו ולא חת מכל עמל. סיפר לי מר ולטר טורנובסקי עליו השלום שהיה מנהל משרד לתיירות שבמזרח הקרוב, ששרי צבא גבוהים שנזדמן להם ברור בדרך, יושבים היו לפניו כתלמידים לפני רבם והיו שותים בצמא את דבריו, כשהם תמיהים עליו שהגיע למקומות שמסוכנים לעוברי דרכים.

כמו שאמרתי לא עלה בידי לעמוד על טיבו של ברור. מכל מקום יש במאמרי כדי להזכיר לאלפי תלמידיו ולשומעי לקחו את היום שנתמלאו לו לרבם שבעים וחמש שנה לאורך ימים טובים. יעשו הם מה שלא עלתה בידי לעשות. ויותר מהמה יעשה ה' ברחמיו ויתן לו את החיים ואת השלום ואת המנוחה להוציא את ספריו אשר אתו בכתובים.

דרשה לכבודו של ר' א"י ברור

אמרו בגמרא (נדרים כב, ב) אמר רב אדא ברבי חנינא, (נוסח אחר רב אחא בר חנינא). אילמלא לא חטאו ישראל לא ניתן להם אלא חמשה חומשי תורה וספר יהושע בלבד, שערכה של ארץ־ישראל יש בה, הוא שנאמר (קהלת א) כי ברב חכמה רב כעס. ופירש שם רש"י ז"ל, מפני שערכה של ארץ ישראל הוא, שבספר יהושע מפורש עיירות שבארץ ישראל וערך חלק של כל שבט ושבט והנחלות אשר נחלו, ולפיכך אפילו לא חטאו היו צריכין ספר יהושע, שנאמר כי ברב חכמה רב כעס, ברוב דברי הנביאים יש סימן לרוב כעס שהכעיסו ישראל להקדוש ברוך הוא. עד כאן לשונו של רש"י ז"ל.

מקשין על דברי רב אדא, מה זה שהוא אומר אלמלא לא חטאו לא ניתן לנו אלא חמשה חומשי תורה וספר יהושע בלבד, הרי יש שיר השירים שכולו דברי אהבת הקדוש ברוך הוא לישראל במתן תורה ובמשכן ואינו כשאר ספרי הנביאים שבאו על תוכחתן של ישראל, וכיון שכך היאך הוא אומר אלמלא לא חטאו לא ניתן להם אלא חמשה חומשי תורה וספר יהושע בלבד, והלוא גם ספר שיר השירים היה ניתן לישראל אף על פי שלא חטאו, אלא כוונת רב אדא כך היא, שאלמלא לא חטאו ישראל בעגל היו באים למדריגה גבוהה גבוהה ולא היו צריכים לדברי הנביאים ולעמקי סודותיהם ממה שעתיד לבוא, שהיו ישראל יודעים מעצמם, כמו שאמרו ביחזקאל, מנין הוא יודע יחזקאל במעשה מרכה, לא מהתורה? וזה שנתכוון לו רב אדא, כמה גרם החטא, שאלמלא שחטאו לא היו צריכין לא לנביאים ולא לתהלים ולא לשיר השירים שהם למטה מן הנבואה, שברוח הקודש בלבד נאמרו.

מעתה כמה חשובה כתיבת ארץ ישראל, ערכה של ארץ ישראל בלשון חז"ל, שכביכול מוכן היה לוותר על הנביאים ועל הכתובים, אבל לא על ספר שמפורש בו ערכה של ארץ ישראל. מעתה שאנו מסובים כאן לכבודו של חכם שעסק כל ימיו בערכה של ארץ ישראל וכתב ספר גדול על ארץ ישראל אומר עליו דברים אחדים. ואם לדייק, אקרא לפניכם ממה שכתבתי עליו ביום שעיטרו הקדוש ברוך הוא בגבורה, ביום שנתמלאו לו שמונים שנה.

ולמה לא פרסמתי את הדברים בזמנם? שני טעמים בדבר. הטעם האחד מחמת שאדם מוטרד אני ואין מניחים לי לעשות מה שיפה לי לעשות, ועוד, מפני ענוותנותו של ברור שיחיה, שאסר עלי לכתוב דבר בשבחו. עכשיו שיצא מענוותנות שלו וקיבל עליו צער כבוד מוציא אני את עצמי מאיסורו וברשותכם מורי ורבותי אקרא לפניכם מאותם הדברים שכתבתי ביום שנתמלאו לו שמונים שנה.

היום יום שמחה הוא לי. הטוב שבידידי הד"ר ר' אברהם יעקב ברור שיחיה נתגברו שנותיו והגיע לגבורות. מאחר שהוא יושב רחוק מביתי, אי

שם בבית הבראה, אפילו יוודע בקהל שיום הולדת הוא לו ידידיו וחבריו פטורים מלטרוח את עצמם לבקש את מקומו כדי לברכו. ואף הוא פטור מלבטל זמן על המברכים. אדם שעשה כל ימיו בתורה ובחכמה ולמד ולימד חבל לבטל את זמנו בדברים שאין בהם לא תורה ולא חכמה.

אמרתי כאן אדם שלמד ולימד. ברם להוסיף אני צריך שבין הזמנים בימים שבתי הספר נעולים והמורים פטורים מללמד את התלמידים באותם הימים מתלבט היה הד״ר ברור בדרכים וסייר ארצות שלא עבר בהן איש אירופאי ולא דרכה רגל מלומד שם, לא של ישראל ולא מאומות העולם.

מאותן הארצות הרחוקות שסייר הביא לנו ברכה בספרו אבק דרכים ממה שראו עיניו ושמעו אזניו על אחינו האובדים והנדחים באותן הגליות. מלבד שד״ר ברור גיאוגרף והיסטוריון וחוקר וסופר ומורה אטנוגרף מובהק הוא ויודע לראות ולשמוע ולכתוב מה שראוי לכתוב.

לא בשליחות של מוסדות ולא בכספי ציבור נסע נסיעות של סכנה, אלא ממה שקימץ מלחמו לחם מורה בבית מדרש למורים. הוא שראוי היה לישב בקתדרא באוניברסיטה ולהרחיב גבולו בתלמידים שראויים היו לקבל תורה וחכמה מפיו קיפח את זמנו כמורה בבתי ספר תיכוניים שעבודתם מרובה ושכרם מועט ולא כל תלמיד לומד לשם לימוד, בזמן שהיה בידו להביא ברכה ממה שקיבל מתוך ספרים וממה שלמד מן הראייה. מוסיף עליהם ממה שקיבל מספרי חכמינו ז״ל ראשונים ואחרונים. יש חכמים שבקיאים בספרי האומות ויש חכמים שבקיאים בספרי חכמי ישראל. ר׳ אברהם יעקב ברור זכה לזה ולזה. כבר מקטנותו בזמן שהתחיל לומד גמרא היה לומד חכמות חיצוניות וזכה על ידי כך לעבור בשלום על פתחי תורה של שם ועבר ועל פתחי מדע של אומות. דבר זה ניכר מתוך סגנונו, סגנון של תלמיד חכם שתורתו משתלבת בחקירותיו וחקירותיו בתורתו.

איני יודע היאך הגיע הד״ר ברור לראש כל מקצועיו מקצוע כתיבת הארץ. לכשיתפרסם ספר זכרונותיו נדע. היאך הגיע לידי כתיבת אותם המאמרים שפרסמו את שמו בארץ, דומה עלי שאני יודע. ברור משיירי החכמים הוא שהתורה והחיים נתאחדו בנפשו לחטיבה אחת, ואין צריך לומר תורת ישראל וחיי ישראל. כל זמן שהיה דר בחוצה לארץ שמעשיה נעשים על ידי אדוני הארצות נוהג היה כשאר חכמי ישראל שבגולה, היה מתעסק במחקרים. באותם הימים כתב את ספרו המצויין היאך הגיעה גליציה לידי אוסטריה ואת שורת מאמריו על יוסף קיסר והיהודים ושאר כמה מאמרים גדולים וטובים. משעלה לארץ נתנה לו הארץ אחיזה בארץ וכשם שקיים בחוצה לארץ מצוה שלא לומר דבר שאינו נשמע כך קיים בארץ מצוה לומר דבר הנשמע.

לא אפרט את כל המעשים שעשה הד"ר ברור באותן החברות המדעיות יהוא ממייסדיהן ומחבריהן. על דבר אחד אתעכב קצת, על מאמריו בענייניים של יום שמתפרסמים והולכים בעתוני היום. לא אחד הוא ברור שרואה את המעשים, אלא אחרים רואים ושותקים, ברור רואה ונותן עליהם את עטו השנון ואת סגנונו הנמרץ מלבד בקיאותו בכל דבר שהוא נותן דעתו עליו, מעלות שכל פובליציסטן ראוי לו להתקנא בו. כציוני וותיק אמון על התורה אינו פוטר את עצמו באנחה בלבד. כל צרה שלא תבוא רואה הוא אותה כצרתו הוא, כאילו בו ובנפשו היא פוגעת. ומתוך אומץ רוח וגבורה שאינה מצוייה בעוררי מלחמה בעט סופרים עושה הוא מלחמתה של הארץ ואינו מתייירא שמא גורם הוא רעה לעצמו.

מהיכן ברור עוז לו בלבבו? פעם אחת כתב דברים שתמהה עליהם המדינה ואף אני בעניי תמהתי. מה תשובה השיב לי ברור, וואס האב איך מורא, מוועט מיך נישט באגראָבין? מה לי להתיירא שמא לא יקברוני?

מורי ורבותי, סופר שכותב דברים מתוך שרואה את קברו ואינו מצפה לשום תשלום סופר אמת הוא. אפילו אין דבריו נשמעים מביאים הם להרהר קצת אחר המעשים.

אפשר ששמעתם על קשטן חזן? ר' שלמה קשטן חזן גדול היה ומגדולי בעלי הנגינה היה. כל הקהלות הגדולות שבדורו מתאווים היו לשמוע את קולו ויום טוב היו עושים להם כשהיה אותו חזן עובר לפני התיבה. סיפר לנו בנו ר' צבי ווינטרויב החזן המפואר מקיניגסברג, פעם אחת ביום הכיפורים התפלל תפילת מוסף בבית מדרשו של צדיק מפורסם. לאחר אמירת על חטא אמר לו אותו צדיק, א שאד א שאד וואס מיר האבין אזוי וועניק חטאים, חבל חבל שעוונותיהם של ישראל מועטים, שאלמלא כן היינו מתענגים עוד על אמירת על חטא של רבי שלמה.

מורי ורבותי, אי אפשר לומר שעוונותיה של הארץ מועטים, אבל אי אפשר לומר שאין אנו ניהנים מאותם המאמרים של ברור על הארץ.

כדי שלא יהיו דברי ריקים מכל דבר תורה אסיים בדבר של תורה. נאמר בכהנים וראה הכהן את הנגע ונאמר בכהנים וטהר הכהן את הבית ונאמר בכהנים כה תברכו את בני ישראל וגו' יברכך ה' וישמרך, יאר ה' פניו אליך ויחונך, ישא ה' פניו אליך וישם לך שלום. ר' אברהם יעקב ברור שהוא כהן רואה את הנגע כדי לטהר את הבית ומברך את בני ישראל שראויים לברכה.

המברך מבורך.

אור ליום ב' לסדר והיה ברכה תשכ"ה.

עם הספר

מקובלנו — סופר ספר וספור. וכך מקום נשתייר לנו, אחר דבר הסופר רש"י עגנון ולפני הספור של בעלי הזכרונות, לייחד גם דברנו כמו"ל על אותו ספר.

הספר שאנו מגישים בזה לצבור מעין חידוש הוא במערכת הספרים שלנו, שאין זה חיבור תורני או מדעי בגדר המצומצם כי אם לכאורה זכרונות גרידא, אלא שזכות מחבריו, חכמים בתורה ועשירי דעת, מסייעתם, באופן שספוריהם ושיחותיהם, דברי פי חכמים חן, שלכאורה נקרים הם כדברי רשות, הופכים כמעט חובה לנו, לתופשי התורה והמדע ולכל קורא משכיל המתעניין בעברנו הקרוב ובעולמנו שהושמד. אילו הותר לנו להסתכן בניחושים ולנחש מה שם היה קורא על חיבור הזכרונות המשותף הזה, לא הבן ד"ר ברור הפשטן, כי אם האב ר' מיכאל הכהן, שהיה נוטה יותר לפיתוייה של המליצה וחידודיה, אומרים היינו, משהו מעין: אב ובנו שראו את... הישן, ונצטרפו להעיד. כי הספר דנן זכרון עדות נכבד הוא, עדות בפני דור חדש מפי אב ובנו שראו את הישן — עולמות ששקעו ואינם. באמת יש לומר כי קריאת השם „זכרונות" אינה מתייחסת כי אם לצורה ולמסגרת, שהדברים הועלו בספר בגוף ראשון, שהרצאתם כמדברים בעדם, במתכונת „בדידינו הוה עובדה". ואילו תוכו הרצוף של ספרנו הוא שקובע את חותמו, הן מצד אחד — אותן עובדות חיים ופרקי הוי ותרבות שהמחברים מעורים בהם, ומצד זה תוקפם וסמכותם כמיסמך היסטורי, ומן הצד השני — ההארה האישית, דהיינו רחשי לבם של הרושמים כלפי אותן התרחשויות והתייחסותם אליהן, התיחסות ערה ההופכת לחויה, שבפאתוס שלה מדביקה היא את הקורא לחוש אותה כחויה אישית שלו — ומצד זה ערכם כבלטריסטיקה טובה ובבחינת ולקוראים ינעם.

אך יש גוון נוסף עוד. מהקריאה בזכרונות מפיקים אנו, בצד התועלת הנקנית מהכרת פני התקופות, מאורעותיהם ותמורותיהן על האקלימים והנופים המשתנים בהן, עם ההנאה המתלוה מהרצאת הדברים בקלות שוטפת וחיננית, גם את משמעותם ופירושם — מוסר הדברים לגבינו. כי זכרון הימים המתמשך מקולמוסו של ד"ר ברור מגיע ועולה למדרגת בינה —

„בינו שנות דור ודור". לחויה הרגשית של המחבר, מצטרפת חוות דעתו, הערכתו ומשפט חרוץ כמוכיח ואיש מוסר בעל השאיפות הבלתי נדלות לתקן. היה מי שהגדיר את תפקידו של סופר העתים ההיסטוריון, שהוא „להראות לבריות מה הן ומה זמנן בתקוה שאולי יתקנו את עצמן ואת זמנן". ובכן ד"ר ברור בעל הזכרונות לא הניח עדיין את כלי מלחמתו מידו. הפובליציסט הנאמן והתוסס לא פינה כליו, זה אומץ ההתגרות והפאתוס הלוחם והמשכנע, מפני רגיעותו וצלילות דעתו של בעל הזכרונות. כי זה טיבו וטבעו של ד"ר ברור כפי שהיטיב להעמידנו עליו תלמידו מעריצו ד"ר צ. רדי, מנהל הארכיון ההיסטורי בעירית ירושלים. במכתב אחד אל רבו שהגיע לידינו אנו קוראים: „כל נושא המגיע לידיך המאומנות איננו סתם נושא — הוא הופך להיות צעקת הלב הפצוע, קול המוח הרגיש שאינו רגיל ללכת בתלם ומנסה לכוון ההולכים בחושך לאפיקים הנכונים". וכן גם הזכרונות של ד"ר ברור אינן הסרטת העבר, כי אם זכרונות פועלים, זכרונות שיש עמהם שופרות, כדי להתריע על הקלקלות והתורפות שבדורו. יש בזכרונות הללו של האב ובנו משהו מיסודם של בני יששכר שהכתוב מעידם: „ומבני יששכר יודעי בינה לעתים לדעת מה יעשה ישראל" (דברי הימים ב יב, לב), ללמדך כי ביודעי בינה לא סגי. יש לדעת על מנת להפעיל את הידיעות — לדעת מה יעשה ישראל.

ומכיוון שבני ברור כעדים נאמנים העידו על תקופתם וסביבתם בלבד, בלי להבליט את עצמם — ראינו לנכון למלא בזה מה שהחסירו הם.

האב, ר' מיכאל ב"ר משה מתושבי קאלוש, גדל על ברכי תלמידיו של הגאון ר' יעקב לורברבאום, הידוע בשם הרב מליסא ותלמיד חבר היה לר' אריה ליבוש הורוביץ, בעל „הרי בשמים" מסטאניסלב, עוד בשבתו על כס הרבנות בסטריא. רק דרך סדק צר הציץ לעולם ההשכלה, אך לא נפגע, וכל ימי חייו היה עסקו הרוחני בתורה ובספרי קודש וחסידות. חמשת ילדיו, שלושה בנים ושתי בנות, חונכו בדרך טוב תורה עם דרך ארץ. ארבעה מהם זכו לתואר דוקטור מהאוניברסיטה בוינה. הבכור, ד"ר אברהם יעקב ברור — הוא מחברו של חלק שני של הזכרונות שלפנינו — היה החלוץ לעליית המשפחה לארץ בשנת תרע"ב (1911). בן הזקונים, ד"ר יצחק ברור ז"ל, עלה תשע שנים אחריו. הבכור והצעיר למדו בבית המדרש לרבנים בוינה והיסטוריה וגיאוגרפיה באוניברסיטה שבה. שניהם הורו מקצועות אלה עשרות שנים בארץ, כמוהם גם אחותם הבכירה ד"ר תמימה ברור־הורוביץ.

אחות אחרת, מרים ברור, רופאת נשים בירושלים (נפטרה לפני חמש שנים) היתה נשואה לד"ר יצחק זיילר, אף הוא רופא משכים לבית התפילה

וקובע עתים לתורה. האח השני, דב ז"ל, היה אדם חלש בגופו צנוע וירא שמים.

מלבד למדנותו ובקיאותו היה ר' מיכאל הכהן ברור בעל „עט סופר מהיר" בנוסח של חסיד משכיל. בנעוריו הצטיין במכתבי מליצה לפי טעם התקופה. בשנות העמידה כתב לעת מצוא מאמרים ב„המצפה" הקראקאי וכן תולדות רבו הרב אריה ליב הורוביץ בעל „הרי בשמים" בראש חוברת הספד שהופיעה עליו.

לעת זקנה פירסם שני ספרים:

א. פאר יצחק, תולדות ר' יצחק אייזיק מז'ידיטשוב, לבוב תרפ"ח.

ב. צבי לצדיק, תולדות ר' צבי הירש אייכנשטיין מז'ידיטשוב, וינה תרצ"א.

הספר הראשון נדפס בשניה, בלי רשות המחבר, בטראנסילבניה (סטומארע, תרצ"ח לערך).

מלבד זה פירסם כמה מאמרים תורניים והגדול בהם הוא: אבן שתיה או אבן הטועים, חקירה בדבר מקום המקדש וכותל המערבי, ירושלים, תר"ץ, 16 עמ' (תדפיס). וכן: על סדר השנה, חמוש"ד (הדפסה מיוחדת ממזרח ומערב).

האב נפטר בט' בטבת תש"ט בירושלים.

הבן הממשיך זכרונות אלה, ידוע לצבור הישראלי, הן כמורה ומחנך ותיק, שספריו בידיעת הארץ הפכו לספרי יסוד בהוראת המקצוע בבתי הספר היסודיים והתיכוניים, והן בפעולתו המסועפת בעיתונות היומית והפריודית שלנו. נסקור תחילה את ספריו ומאמריו המדעיים.

הארץ, ספר לידיעת הארץ ת"א, „דביר", תרפ"ח, 416 + XVI עמ'.

המהדורה השניה הופיעה בשנת תרפ"ט. לאחר מיכן הורחב ותוקן הספר והופיע בלוית תמונות! דיאגרמות, לוחות ומפות בשם ארץ ישראל, ספר בידיעת הארץ, מוסד ביאליק־דביר, תש"י, 528 עמ'. — גם מן הספר הזה הופיעו מהדורות חוזרות.

ארץ מולדתנו, ספר למוד לבתי ספר תיכוניים, ת"א, „דביר" תרפ"ט, 115 + 8 עמ'. ספר זה הופיע בשמונה מהדורות ובשנת תשי"ב גם במהדורה מנוקדת.

הארץ וגלילותיה, ת"א, הועד הארצי למען החייל העברי, תש"ו, 382 עמ'.

אסיה הקדמית וארצות הנילוס, ספר לימוד, ת"א, „דביר" תש"ט. 168 עמ' עם מפות ותמונות.

הוראת ידיעת המולדת בבית הספר העממי, „דביר", תר"ץ, 64 עמ'.

במקצוע הקארטוגרפיה ערך והוציא שורה של מפות ואטלסים במגמות שונות, בהוצאות „דביר", „אמנות", „יבנה", המחלקה לעניני נוער של ההס' הציונית והלשכה הראשית של הקק"ל.

הנגב, הערבה והר אדום, 117 עמ' עם לוחות ותמונות, ירושלים, תש"ז, ע"י המחלקה לעניני נוער של ההסתדרות הציונית, „קו לקו", ספריה לידיעת ארץ ישראל ועם ישראל.

השרון בחוף הים, ירושלים, ת"ש, 38 עמ', הדפסה מיוחדת מתוך ידיעות החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה, שנה ז' חוברת א'.

תל־אביב והסביבה הקרובה, הוצ' המחלקה הטכנית של עת"א, תרצ"ב.

פרקי גיאוגרפיה וטופוגרפיה של תל־אביב, ת"א, תרצ"ז. הדפסה מיוחדת מתוך ספר תל־אביב.

לספרות המסעות העברית תרם מחברנו תרומה נכבדה בספרו:

אבק דרכים, שני כרכים, ת"א, „עם עובד" תש"ד—תש"ו, 277 עמ' 357 עמ' עם מפות ותמונות. ספר מסעות בסוריה, בבל, אשור וקורדיסטן ופרס. מסות ורשימות ממסע זה הופיעו תחילה ב„סיני".

בתכניתו של ד"ר ברור היה לערוך המשך של מסעות בארצות השכנות: אנאטוליה, קפריסין מצרים וטריפוליטניה — וחבל שהתכנית לא נסתייעה בידו. מפרי טיוליו בארץ יש לציין את המאמרים:

טיול לנחל פרת ולעין פאר, שהופיע בקובץ לזכרו של הרב גדליה אונא קבוץ רודגס, ת"ש.

טיול מדעי בבקעת סיה, תרפ"א.

מפרסומיו הלועזיים יש להזכיר:

Palästina nach der Agada; ein Beitrag zur Geschichte geographischer Vorstellungen bei den Juden, Berlin, 1920, 40 p.

Le progress et le changements dans la geographie de la Palestine depuis 1914, Le Caire 1926.

Il Ripopolamento della Palestina con gli Ebréi.
Estratto dal periodico l'Universo, 1926, 33 p.

ממחקריו בהיסטוריה יש לציין:

לקורות ישוב החסידים בארץ ישראל, (שני מכתבים), ירושלים, תרפ"ד.

ראשית השמוש בזכות הקפיטולציות ע"י יהודים בארץ ישראל, ירושלים, תרצ"ט. הדפסה מיוחדת מ„ציון" שנה ה' ספר ב'.

בנימין בן יונה מטודלה, מתוך ספר המסעות, תר"ץ.

חומר חדש לידיעת עלילת דמשק, הוצ' ר. מס, תרצ"ז, מ"ג עמ'. הדפסה מתוך ספר היובל לכבוד פרופ. ש. קרויס.

גליציה ויהודיה, מחקרים בתולדות גליציה במאה השמונה עשרה. מוסד ביאליק, תשכ"ה, 275 עמ'.

הספר כולל גם עיבוד של ספר גרמני שהופיע בשנת 1909.

בשטח עבודתו המדעית יש לציין את מאמריו הרבים ב„השלוח", ב„ירושלים" של לונץ ב„ציון" של החברה להיסטוריה וב„ידיעות החברה לחקירת א"י ועתיקותיה". שני מאמרים שלו: 1) השרון בחוף הים; 2) מקומותיה של דבורה במקרא ובאגדה — הופיעו בקובץ של החברה הנ"ל המכיל מבחר מאמרים מכרכים א—טו.

כמו כן יש לציין את השתתפותו בספרי יובל וזכרון שונים וכן מאות ערכים גיאוגראפיים וקצת היסטוריים שבאנציקלופדיה העברית של „מסדה".

ולבסוף סקירה קצרה על עבודתו הפובליציסטית. ביכורי עטו הראשונים הם משנת 1902, בהיותו תלמיד הגימנסיה, ב„מחשבותינו", בטאונה של אגודת הסטודנטים היהודיים בקולומיה, שהופיע בהכפלות בהעתקת יד. מאמרו הראשון שבדפוס „דער ערשטער מאי אין א פראווינצשטאד", לעג לאדומים המתבוללים שבקולומיה, הופיע ב„טאגבלאט" הלבובי שבעריכתו של גרשון באדר ב־1 למאי 1904.

פרסומיו בעתון הנזכר נמשכו עד לשנת 1907. אחרי מלחמת־העולם, בשנות 1918/9 היה מפרסם ב„טאגבלאט" בוינה וכן בעתון העברי שבעריכתו של באדר שהיה מופיע בלבוב וגם ב„וואכענבלאט" שיצא בצ'רנוביץ, בעריכתו של לייבל טויבש, מטיף ציוני ידוע באותם הימים.

כן פרסם מאמרים מדעיים בכתב עת היסטורי Kwartalnik Historyczny, שיצא בלבוב, בעריכתו של סימקוביץ.

בימי מלחמת העולם הראשונה, כשישב בקושטא, היה כותב מאמרים פאטריוטיים אוסטריים וגיאוגראפים אינפורמאטיביים ב־Osmanischer Lloyd, שיצא בקושטא.

בתקופת השתקעותו בארץ היה מפרסם ב„האור" שבעריכתו של אליעזר בן יהודה וב„התור" של הרב י. ל. הכהן פישמאן. החל מחודש אדר תר"ץ הוא משתתף בקביעות ב„הארץ" וכן ב„הצופה" מיום היוסדו.

מאמריו הפובליציסטיים היה מפרסם גם בכינויים שונים כגון „בן אהרן" או „אבי חולדה" והכינוי שנתפרסם בו ביותר במאמריו הפולמוסיים ח'רבי

אברהם — חכם רבי אברהם, כן קראוהו בבית הכנסת בפרינקיפו, אי בים מרמרה בו בילה ירחי הקיץ בשנות 7—1915 — הפך בשעתו לאתגר בעתונות העברית.

הרא"י ברור מוסיף לכתוב ב„הצופה" וב„הארץ" וקהל קוראיו נאמן לו זה עשרות בשנים. בנו בכורו, ד"ר משה ברור, מרצה באוניברסיטאות בר־אילן ותל־אביב, הוא חבר מערכת „הצופה" מאז שנת ת"ש. בת זקוניו, חולדה, היא סופרת „הארץ" באיטליה. משפחת סופרים בסגנונים שונים, לפי תמורות הזמנים — כשהיא לעצמה מיסמך היסטורי.

את פרקי זכרונותיו שהופיעו ב„הצופה" וב„הארץ" קראו רבים ומצאו ענין בהם. הספר אינו מכיל את מסעות המחבר בשנות תרצ"א־ב ללבנון, סוריה, בבל ואשור, מדי ופרס, כי הם רשומים בשני כרכים של „אבק דרכים" ובמסות שהופיעו ב„סיני".

ונסיים בברכה לרבי אברהם יעקב ברור הכהן, נאמנה של ירושלים, שלמן ימי מסעותיו הנזכרים כובש הוא, מחיבת הקדש, יצר סיוריו של הגיאוגראף, ולמעלה מל"ה שנה נודר הוא נדידה ואינו זז מכאן, כדי שלא להתלכלך באבק דרכיה של חוצה לארץ — שאמנם אורח רגליו כן יפלס ויזכה לראות „בהליכות אלי מלכי בקדש" ובבנין ירושלים במהרה בימינו אמן.

אברהם דרום

חלק ראשון

זכרונות מיכאל הכהן ברור

פרק ראשון

זכרונות עירי על רבניה

נולדתי ביום ה' בכסלו תרכ"ג בקאלוש, עיר במחוז סטאניסלאבוב בגליציה הדרומית־המזרחית להורי החסיד, רבי משה ברוור ומרת בריינא ז"ל. בקאלוש ישבו אז אלפי נפשות אחדים, יהודים וערלים. ככל הערים הקטנות בגליציה בימים ההם היתה גם קאלוש מלאה רפש וטיט, ובתיה היו בנויים ללא תכנית וסדר, אבל אנו התפארנו בעירנו, שנודעה בישראל בלומדיה ורבניה. הראשון לרבנים, אשר זכרו חי בימי נעורי, הוא רבי בנימין ראפפורט זצ"ל, אחיו הגדול של רבי חיים כהן ראפפורט רבה של לבוב, הידוע בחבוריו ובהשתתפותו בויכוח נגד הפראנקיסטים בשנת תקי"ט. רבי בנימין היה מגיד מישרים בעירנו וחבר ספר „גבולות בנימין". הוא נפטר בשנת ה„עפוש" (מגפה) תקל"א, ועד תרל"א לא קברו בתוך ד' אמות מסביב לקברו, ואף לא השתטחו עליו, כי היתה קבלה בידי „החברה קדישא", שכן צוה „המגיד" לפני מותו. — במה נתקדש „המגיד" הזה יותר מן שאר הרבנים שלפניו ושאחריו שהיו בעיר ההיא, אינני יודע. „רבי" במובן החסידי לא היה. אף על פי שהחסידות כבר החלה להתפשט בימיו, אבל כנראה היה „איש מופת". ממורי ורבי הרב הדיין המצוין ר' ישראל משולם הלוי ז"ל, שלמדתי תורה מפיו בשנת תרל"ח והוא היה אז כבר כבן ע"ה שנה, שמעתי כמה ענינים על קדמוניות עירנו. הוא סיפר שהכיר את בתו של „המגיד", וידע שבשנת תקל"א שררה מחלה „העפוש" בעיר מולדתי, ורבים חללים הפילה, אז נפטרו שני בני עליה שבעיר, הרב ר' יוסף הכהן, אביו של הגאון בעל „קצות החושן" ואיזה „ר' שמעון" מאנשי השם שבעיר. נחלה במחלה זו גם המגיד ר' בנימין, ואמר לפני מותו: „יוסף איננו ושמעון איננו ואת בנימין תקחו, עלי היו כלנה" (בר' מב, לו). והבטיח שבמותו תעצר המגפה מעל בני ישראל — מת ר' בנימין והמגפה נעצרה!, וזו אולי הסיבה שנתקדש שמו ברבים כל כך.

בעירנו נולדו ונתגדלו בני הרב ר' יוסף הכהן הנ"ל. הרב הגאון ר' אריה ליב הכהן ז"ל בעל „קצות החושן", „אבני מלואים" ו„שב שמעתתא", שהיה

אבד"ק רוז'ניאטוב (עיר קטנה סמוכה לקאלוש) ואח"כ אבד"ק סטרי, ושם מנוחתו כבוד, ואחיו הרה"ג ר' אבא כהנא ז"ל מסיגט, מחבר הספר „תרומת הכרי". הסיבה שלא נתקבל הגאון בעל „קצות החושן" לאב"ד בעיר מולדתו, ורוז'ניאטוב, הקטנה ממנה הרבה בכמות ובאיכות יושביה, זכתה לכתר תורה זה, היא כנראה בזה, שהיו בקאלוש לומדי תורה גדולים שלא התאים להם. בזמן ההוא נתקבל לרב בקאלוש הגאון רבי יעקב בעל „חות דעת", שמלבד גדולתו בתורה, היה מגדולי היחש, מבני בניו של החכם־צבי. מעלה שלא היתה בהרב הגאון בעל „קצות החושן" וזו שעמדה לו שזכה לגדולה זו. גם בעל „חות דעת" לא ידע מנוחה כל ימי שבתו בקאלוש, הן מצד הלומדים הגדולים שבעיר, והן מצד בעלי־הבתים. היה בעיר בשעתו בעל בית למדן גדול אחד ושמו „ר' איצקל בולחובר" ועוד בעלי בתים לומדים מופלגים שלחמו עם רבם מלחמתה של תורה, הרב מתיר והללו אוסרים, כמנהג גוברין יהודאין בדור ההוא. כמעט שהגיעו לידי הסכמה להעביר את הרב מרבנותו. אבל עוד ראשי הקהלה מטכסים עצה איך לפטר את רבם, והנה באה אליו משלחת אנשים נכבדים מעיר ליסא (Leszno) והביאה לו מכתב־התמנות („קונסנס" בלע"ז) שמקבלים אותו לרב בעיר ליסא. וקריאה זו באה להרב בעתה ובזמנה. שמע הרב לקול הקריאה ועזב את העיר, שכל כך עצבה את רוחו, וישא יעקב רגליו וילך ליסאה — והעיר קאלוש נבוכה!

איך זכה הרב לגדולה כזו, להחליף את הרבנות הזעומה בקאלוש, עיר־הנדחה, ברבנות הנכבדה בליסא עיר הגדולה, ספרו זקני עירנו מעשה זה:

הגאון בעל „חות־דעת" ישב בעיר סטאניסלבוב, ששם היה לו „ווינהויז" (כלומר בית תעשיה ליין־שרף) קטן שממנו התפרנס. בעיר טיסמיניץ הקרובה לסטאניסלוב היה אז האב"ד הגאון ר' משולם איגרא ז"ל, שהיה אח"כ רב בפרשבורג, והרב ר' יעקב בעל ה„חות־דעת" היה הולך בכל פעם לטיסמיניץ ומצ"ע לפני הרב ר' משולם את ספקותיו. כך שהר"ר משולם היה במדה ידועה רבו של בעל החו"ד. — פעם באה להר"ר משולם ז"ל שאלת־עגונה חמורה מהג' ר' טבלי מליסא ז"ל. וכי היכא דנמטיה שיבא מכשורא, בקש הר"ר משולם מאת תלמידו הנ"ל שיעיין גם הוא בשאלה זו ויכתוב עליה תשובה. עשה ר' יעקב דנן כמצות רבו, התעמק בשאלה ויכתוב עליה תשובה כהלכה ומסרה לרבו. לקח הר"ר משולם ושלח לר' טבלי מליסא את תשובת תלמידו מצורפת אל תשובתו שלו. על התשובה חתם „הק' יעקב מסטאניסלוב". קיבל הר"ר טבלי שתי התשובות ונתפעל ביחוד מתשובת תלמידו של הר"ר משולם, ר' יעקב מסטאניסלוב. — בו בפרק הדפיס ר' יעקב מסטאניסלוב את ספרו „חות־דעת" על „יורה דעה" והוא אז בן י"ח

שנה, ועל כן העלים את שמו מעל ספרו. הספר נתקבל לרצון בכל תפוצות ישראל, ומצא חן גם בעיני ר' טבלי מליסא, מבלי שידע מי הוא המחבר של „ספר המצוין" הזה. — כשחלה ר' טבלי ונטה למות נכנסו אליו חשובי עירו ובקשו ממנו שיאמר להם מי מרבני ישראל ראוי למלאות מקומו ברבנות. השיב להם ר' טבלי: לו לעצתי תשמעו, תקחו לכם לרב את הרב רבי יעקב מסטאניסלוב, שאותו ידעתי מתוך תשובה שכתב אלי בשאלת עגונה, או את המחבר של ספר „חות־דעת", שאת שמו אינני יודע, אך שמעתי שהוא רב בעירה בגליציה, לשכנו תדרשו — ותמצאוהו. ר' טבלי נפטר לעולמו וראשי הקהלה רצו לקיים דברי רבם המת, ושלחו אחדים מנכבדי הקהלה, לבקש את אחד משני הרבנים הנ"ל שיקבלו את משרת הרבנות בעירם. נסעו לגליציה ובאו לעיר האליץ', התחילו שואלים על ר' יעקב מסטאניסלוב ועל הרב בעל „חות־דעת", איה מקום משכנם. ומה התפלאו לשמוע כי הרב ר' יעקב מסטאניסלוב והרב בעל חו"ד היינו הך, וכי הוא רב בעיר קאלוש הרחוקה רק ארבע או חמש פרסאות מהאליץ'. ראו השליחים אצבע אלהים בדבר זה. נסעו לקאלוש ומסרו לו את כתב־ההתמנות לרבנות בליסא, ויקחו אותו ואת כל אשר לו — ויסעו.

למן העת ההיא נעשתה קאלוש לעיר מיוחסת בישראל, אנשי העיר התגאו במעלת עירם, שהיא בבחינת בית־היוצר לרבנים גדולים, ומחברים בעלי שם בישראל. ואחרי שהלך משם הרב לליסא (שעליה נקרא עד היום הזה), לא רצתה לקבל שום רב על כסא הרבנות, ונשאר במקום הרב רק ראש בית־דין ששמו היה ר' וואלף מרדכי ז"ל (זקנו של רבי, הרב ר' ישראל משולם הלוי ז"ל הנ"ל). להרב מליסא היתה בת ושמה חיה'לה, אשה חכמת לב ומלומדת גם בגפ"ת. כשהייתי עלם ידעתי קושיא מחודדת ששאלה באיזה מקום בש"ס. היא היתה אם לבנים גדולי תורה ורבנים מפורסמים בישראל שהיו תלמידי אביה. את הבכור שבבניה אלו, שהיה עדיין בחור צעיר, הרב ר' אפרים תאומים ז"ל, שהיה אח"כ אבד"ק קראסנופוליה, לקח הרב מליסא עמו. ר' אפרים זה היה חברו של רבי ר' ישראל משולם ז"ל, ולמד אצל רבו בליסא. בימים ההם החלה הריפורמה בקהלות הגדולות שבאשכנז וגלי התנועה ההיא הגיעו גם לליסא. ירא הרב מליסא פן תשפיע לרעה גם על נכדיו שבאו לבקש תורה מפיו, ובכן בכל הכבוד שנחל שמה ובכל ההרחבה שהיתה לו בליסא, החליט לעקור דירתו משם, ובבוקר לא עבות אחד ארז את חבילותיו וחזר לקאלוש, אל המקום אשר היה שם אהלו בתחילה. כפי שספר לי מורי ר' ישראל משולם הלוי ז"ל, כששב הרב מליסא לקאלוש בא נכדו הבחור ר' אפרים עמו, מלובש בטעם ארץ אשכנז במעיל קצר, מה

שהיה מוזר בימים ההם בגליציה. לא לחנם פחד הרב ונמלט משם. עתה, בתור „הרב מליסא" שנתפרסם בכל רחבי הגולה, התיחסו אנשי קאלוש אליו באופן אחר לגמרי מאשר לפני כן. הרב הביא עמו לא רק את כבוד גאונותו ושמעו הטוב, כי אם גם סכום הגון של כסף מזומן שחסך בימי שבתו בליסא. ותהי ראשית מלאכתו לבנות בית־מקדש מעט בעירו, אשר עד הזמן ההוא לא היה בה עדיין, ויבן את הבית בכספו. אם לא יטעני זכרוני, השקיע בבית ההוא סך שמונת אלפים זהובים — שהיה בימים ההם הון רב. אם נתן את המעות מלכתחילה במתנה, או רק בהלואה, על מנת לגבותו אחר כך מבעלי־הבתים, אינני יודע בבירור. אבל זאת אני יודע, שמה שהשקיע בבנין זה נחלט לגמרי, ובעבור זאת ראו בעלי־הבתים, שגמרו את הבנין, אחרי שיצא הרב שנית מעירם, והשתקע בסטרי, חובה לעצמם לעשות לרבם שם עולם — כביכול — וחרתו את שמו בכותל המערבי של המקדש־מעט: „זכר עולם הוא ליעקב הוא כבוד רבנו הרב בעל „חות־דעת" ו„נתיבות המשפט" ושאר ספרים". — זה היה שכרו חלף עמלו אשר עמל וחלף כספו שהשקיע בבנין הזה, אשר לא זכה לגמרו: הסיבה ששוב עזב הרב מליסא את עירו, אחרי שישב בה שנית כמה שנים, היתה זאת:

כאמור הביא הרב עמו גם סכום הגון של מזומנים, שהלוה אותם לבעלי־בתים בטוחים, בין הלווים האלה היה אחד ששמו „ר' טאַביל", שהיה שכנו של הרב ובר אוריין במקצת. ר' טאַביל זה לא רצה או לא יכול לשלם חובו להרב, אבל תחת להתרפס ולבקש מאתו הרחבת־זמן או לאמור סלח נא, אין לי לשלם! נהפך לשונאו של הרב, והתחיל להתריס נגדו בעזות. פעם אחת נכנס הרב בטעות לבית־הכסא של ר' טאביל, הלך הלה וסגר בעדו הדלת מבחוץ, והרב לא יכל לצאת, עד שדפק בכח ובאו שכנים ופתחו לו. ידע הרב בשלמי היתה הנבלה הזאת. הלך לבית המדרש ושלח לקרוא את ר' טאביל ובמעמד כמה בעלי־בתים אמר לו: שהרי הוא בנדוי! כדין מבזה תלמיד חכם. התחיל ר' טאביל להשיבו בעזות. אמר לו הרב: הנך מדבר כשכור! היו דברים אלה כשגגה היוצאת מלפני השליט, ור' טאביל זה נעשה „רב שתיא" עד יום מותו. עובדה מקוימת ששמעתי מכמה וכמה זקנים שהכירו את המנודה קודם שנעשה שכור. אבל בזה עוד לא נסתיימה המחלוקת. לר' טאביל זה היו עוזרים ומחרחרי ריב בסתר. הלכו והלשינו על הרב שהדפיס אחד מספריו בלי רשיון הצנזור. מה שבאמת כן היה, כי רשיון כזה היה קשה להשיג, וכדי להפטר מידי חובה זו, היו נהגים לרשום בשער הספרים שנה שקדמה לחוק הבקורת, כגון אם נדפס בשנת תקפ"א היו כותבים על השער שנת תקס"א. כך נדפסו בימים ההם בשנוי שם השנה הרבה

ספרים. סוד זה גלה לי מורי ורבי הזקן ר' ישראל משולם הלוי ז"ל, שאינו ידוע לכותבי ההיסטוריה לבני ישראל. — כששמע הרב מליסא ממלשינות זו, גמר בדעתו לנסוע לארץ־ישראל, ובכן נסע ללבוב, כדי לקחת לו מן הגוברניום תעודת מסע לנסיעה זו. ויהי בדרך בעברו את העיר סטריי, ושם היה אז אב"ד הרב ר' אנזל צוזמר ז"ל, תלמידו של הגאון בעל „קצות החושן" וממלא מקומו. ר' אנזל היה לא רק גדול בתורה כי אם גם גדול ליהודים, נכבד ונשוא פנים בבתי הפקודות של הממשלה, יודע לדבר ולכתוב גרמנית. הרגיע ר' אנזל את הרב מליסא, שאינו צריך בשביל מסירה זו לעזוב את הארץ, והבטיחו כי הוא ידבר את אויביו בשער. ולמען כבודו הניח למענו את כסא הרבנות בסטריי ונתקבל אז הרב מליסא לאב"ד בסטריי וישב שם שנים אחדות, עד שנת תקצ"ב, שביום ארבעים למספר בני ישראל שבק חיים לכל ישראל, ושם מנוחתו כבוד סמוך לקברו של בעל „קצות החושן". מספרים שבדרך מסעיו של הרב מליסא, מקאלוש לסטריי לשם קבלת תעודת־מסע, סר לבית־מלון אחד באיזה כפר. בעל המלון קבלו בכבוד הראוי לאדם גדול שכמותו, העמיד לפניו צנצנת יין שרוף ולחם־ממתקים (פת הבאה בכיסנין) לטעימה. מפני עגמת נפש ופזור הנפש, ברך הרב מליסא תחלה על הכוס, תחת לברך על הפת קודם. בעל המלון שהיה למדן למחצה, ובקי בדינים ששאב מסדורו של הרב מליסא (דרך החיים), שאל את הרב במתמיה: מדוע ברך על הכוס קודם, וכן לא יעשה?! הכיר הרב את טעותו, אבל משום כבוד התורה, שלא יאמר אחר כן אותו „כפרי", שהרבנים אינם זהירים בדיני השלחן־ערוך, השיב לו שאינו אוכל מין פת זה (לקח בלע"ז) ועל כן לא ברך קודם על הפת מפני שלא היה בדעתו לאכלו. ומאז, כדי להכשיר את דבר השקר — כביכול — שהוציא מפיו, לא אכל כל ימיו מין פת כזה שהוגש לו בבית מלון ההוא. — כפי שהגיד לי מורי הזקן, נתחבר ספר „נתיבות המשפט" של הגאון מליסא, כמעט רובו בעיר קאלוש, אחרי שברר כל דבר עם גדולי הלומדים, שהיו מבאי ביתו של הרב ומתפלפלים עמו בתורה. על הרמה המוסרית של בעלי־בתים הפשוטים שהיו בימי הרב מליסא, בעיר קאלוש, תעיד לנו עובדה דלהלן:

ספר לי זקני ר' יצחק בראוור ז"ל, שבימי הרב מליסא נסעו שני בעלי־בתים שותפים, אחד עשיר ואחד עני, ללייפציג לשוק דשם. ויהי בדרך לנו יחד בחדר במלון, ואת הדלת סגרו, קם העשיר בבוקר ומשש את כליו, והנה אין כיס בספו, שלקח עמו ליום השוק, סכום של כמה מאות אדומים, ולאשר כי זכר בברור גמור, שבלילה היה כספו בצלחתו, והדלת היתה סגורה עד הבוקר, שמהנמנע היה לגמרי שגנב מן החוץ יחדור לחדר ויגנוב את הכסף, בכן

חשד שרק ידי שותפו העני היו במעל הזה. כשחזרו לעירם הזמינו לפני הרב לדין תורה, הרב דן את הדין, שהעני צריך להשבע שלא שלח ידו בכסף רעהו. ואם לאו, עליו לשלם כל הכסף במלואו. קוו הבעלים בתים וכל אנשי העיר, שעני זה ילך תיכף ומיד לבית הכנסת כדי להסיר מעליו את החשד וישבע לעיני כל הקהל. אבל העני סירב להשבע וקבל עליו לשלם את הסכום הנאבד מעט מעט עד פרוטה חדא. — חשבו אותו כל אנשי העיר, ובצדק, כי אמנם ידיו חלו בכסף הגנבה, כי אלמלא כן, איך זה יקבל עליו עני כמוהו לשלם סכום של כמה מאות אדומים בחנם, ואפילו רק קמעא קמעא. — עברה שנה או יותר, וזה העני היה נאמן בדבריו, ושלם מדי שבוע בשבוע את השיעור שהבטיח. בינתים נסע שותפו העשיר שוב לשוק לייפציג, ולן שוב באותו מלון שנאבדו בו מעותיו. ויהי בבוקר, כאשר יצא לעשות צרכיו, ראה כי באשנב הקטן והצר שמעל לדלת בית־הכסא, מונח כיסו הנאבד, לקחו ופתחו, ובו כל הכסף שהיה מונח בו בשעת האבדה. נזכר, שאשתקד קודם שהלך לישון עשה צרכיו בביה"כ זה, ולאשר כי ירא מן יפול הכיס לבור של ביה"כ, הניחו לפי שעה באשנב למעלה מן הדלת, אבל בגמרו את צרכיו שכח את הכיס, והיה מה שהיה!

כשחזר בעל־אבדה זה לעירו, היתה נפשו מרה עליו על שחשד בכשרים. הלך להרב מליסא וסח לו כל המאורע. קרא הרב להשמש דמתא וצוהו לדפוק על כל השערים ולהקהיל את כל הקהל לבית הכנסת הגדול לשם שמיעת „דרשה" שידרוש הרב. נקהלו אנשי העיר ובעל־האבדה ושותפו הנחשד בתוכם. עלה הרב על הבמה ודרש: חז"ל אמרו המלבין את פני חברו ברבים צריך לפייסו ברבים. לפני שנה ויותר קרה פה בעירנו מקרה לא טהור, שפלוני חשד בפלוני על עסקי גנבה, וזה האחרון נתחייב שבועה, אבל מפני יראת־השם וכבודו קונו לא רצה להשבע אפילו על האמת וקבל על עצמו לשלם לתובע סכום של כך וכך מאות אדומים, וחלק מסוים כבר שלם, אף על פי שהוא איש עני. עתה נמצאה הגנבה וא' פלוני בן פלוני מודה בזה נגדה נא לכל עם הקהל שחשד בכשרים, ובכן הוא בא עתה לבקש מחילה סליחה וכפרה! בעל־האבדה נגש אל שותפו נכלם ומבויש, ובקש ממנו בפומבי סליחה. ותהום כל העיר על יושר לבבו וכשרו של נחשד זה ששלם ולא רצה לישבע אפילו על האמת.

פרק שני

הצדיק, רבם של החסידים

בזמן שהיה רבי יעקב מליסא רב ואב"ד דקאלוש, ישב בה ר' יצחק בנו של ר' אהרן ליב ז"ל מפרמישליאן כרבן של חסידים, ונודע בשמו „ר' איציקל מקאלוש". הוא היה אחיו של הצדיק המפורסם ר' מאיר'ל מפרמישליאן ז"ל. ר' איציקל לא הגיע בפרסומו למעלת אחיו, אבל היה נכבד בעירו ובסביבתה. תלמידו של הצדיק ר' ליב שרה'ס היה, ואמרו שלמד ממנו שיחת־עופות, והיה מספר לפעמים לחסידיו כרוזים ששמע על ידי צפצוף העופות. פעם אחת קרא לאחד מאנשי שלומו, ששמו היה ר' ליב הירש בן חוה, ואמר לו, ששמע „כרוז" שהכריזו עליו עוף השמים שהוא צריך להפטר מזה לעולם בעוד חודש ימים. ובכן גזר עליו שיתן לדברים שבצדקה כך וכך. אולי יצלח בידו לבטל מעליו את רוע הגזרה. — אני עוד הכרתיו בזקנותו, והיו קוראים אותו „אלהים הקטן", קליינר גאט, מפני שהיה יושב כל היום מעוטף בטלית ובתפילין ועוסק בתורה ותפלה, אבל גופא דעובדא זו לא שמעתי ממנו, אלא מזקנים אחרים, כי קטן הייתי כשהלך לעולמו. נבהל ר' ליב הירש מאוד, קבל עליו ליתן לצדקה ככל אשר צוה עליו הרבי. ויהי ביום השלשים נשמע בעיר, שמת עושה־נרות אחד, שגם שמו היה ליב הירש, אבל שם אמו היה חנה. ובכן נתחלפו לצדיק ליב הירש בן חנה עם ליב הירש בן חוה. נוכחו החסידים, שדבר הכרוזים אמת בפי הרב. — פעם בליל שבת נתבלבל הרבי בקדוש וטעה. אחרי הקדוש אמר, שנתבלבל מפני שראה „אש גדולה" תלויה על העיר. — למוצאי שבת קודש, בשעה שהרבי ישב עם חסידיו בסעודה שלישית, פרצה תבערה גדולה בעיר ברחוב של אינם בני ברית. ומאז היה למשל בפי הבריות, כשהיו פוגשים את אחד מאנשי עיר קאלוש היו שואלים אותו: אימתי תחול השרפה בעירכם? היה אז בקאלוש משכיל אחד ושמו בריש טהורן, משכיל זה הלשין על הרבי למלכות, שידו היתה בהבערת האש הגדולה הזאת, אחרי שהודיע לחסידיו ממנה כיום תמים קודם שפרצה. נקרא הרבי למשפט, אבל לאשרו נגלה הדבר, כי משרתת אחת נכנסה לדיר עצים שבו היתה ערמת קש ונפל מידה

גר דלוק ואחז בקש. — אין מגמתי לספר „מופתים" של צדיקים, הריני רושם רק זכרונות של דברים שקרו או שספרו עליהם בדור שעבר. המאמין יאמין והחדל לא הפסיד. — ר' איציקל היה אביהם של צדיקים, כר' ברצ'י מנאדבורנא, ור' שלמה מקאלוש, שנסע לעיה"ק חברון ונפטר שמה, ור' ישראלצ'י מקאלוש, שנפטר בבחרותי והכרתיו היטב. — שלשה בנים אלו היו צדיקים חשובים בדורותיהם. בניו של ר' ברצ'י היו הצדיקים ר' מרדכי'לה ור' אהרן ליב מנאדבורנא. ר' מרדכי'לה היה מפורסם בזמנו ושמו נודע בקהל החסידים. — ר' שלמה היה חשוך בנים ועל כן נסע לאה"ק, אבל גם בארץ לא זכה לבנים, והיה אדם גדול וקדוש. ספרו אנשי חברון שבאותו שבת שנפטר בחוצה לארץ דודו הרב ר' מאיר'ל מפרמישליאן ישב ר' שלמה בחברון בסעודה שלישית והאריך בה כדרך הצדיקים שעה או יותר מבלי להדליק את הנר. פתאום פנה להמסובים עמו: „עכשו הביאו לכאן את דודנו הרבי ר' מאיר'ל", ולא ידעו מאי קאמר. אחרי כן נודע, שבשבת זו (ער"ח סיון תר"ב) לעת המנחה נסתלק דודו הנ"ל בחוץ לארץ. — אם קבלה נקבל. מלבד שלשת בני היצהר הנ"ל, היו לו לר' איציקל עוד שני בנים ובת אחת מאשתו השניה, אבל הללו לא היו מסוג בניו הראשונים, ולא לבד שלא הלכו בדרכי אבותיהם להיות „רביים" או לכל הפחות „חסידים" גם הם, אלא היו במדה ידועה חפשיים בדעותיהם ונטו לדרך ההשכלה. הבכור שבבנים אלו הר' אהרן ליב „מאיר" („מאיר" היה שם המשפחה של בני הרבנים אלה) היה איש עשיר, חוכר שדות־אחוזה מאצילי פולין ואחר כך קנה כפר גדול במזרח גליציה, והתנהג כאציל פולני בפזרנות יתרה, והיה נכבד ונשוא פנים בחוג בעלי האחוזות. מובן מאליו שאדם שכמותו שהיה מצאצאי „רביים" קדושי עליון, וה' ברכו גם בעושר רב, שהיתה בו „עזות" בעשירות ובקדושה במדה מרובה. כל הצדיקים שבדורו וכל העשירים היו בעיניו כקליפת השום, ודבר על ה„רביים" בביטול גמור. אחד היה דודו הרבי ר' מאיר'ל מפרמישליאן, שפזר את כל ממונו לצדקה ולא לנה מעולם פרוטה בתוך ביתו. זה היה לדעתו „רבי", ששם צדיק נאה לו, ומבלעדו אין רבי בעולם! ומדה זו של „צדקה" ופזרנות, היתה גם בר' אהרן ליב, כי היה מחזיק את קרוביו, וביחוד את אחיו הצעיר ממנו, שלא זכה לעשירות כמוהו, ופרנסו ביד רחבה ומלאה, וזו תהלתו! מרגלא בפומא דאהאי גברא, שכל העושר שהיה לו, היה הכל בזכות ברכות דודו ר' מאיר'ל, שאמר לו פעם, שעוד יזכה לנסוע במרכבה עם גלגלי זהב. דודו זה נתן לו מטבע אדום „להצלחה" ואמר לו, שאת „האדום" האדום הזה, יצפון למשמרת ולא יחלפנו בעד כל הון בעלמא, אם לא לצורך גדול מאוד מאוד. — שמר רבי אהרן ליב

את האדום הזה כאישון בת עינו, ולמרות שעד שזכה לעשירות היתה השעה דחוקה לו, לא נגע באדום הזה כמצות דודו.

פעם נסע עם אביו ר׳ איציקל ללבוב, כדי לקבל פני הקדוש מרוז׳ין ז״ל, שבא אז לדרוש בגדולי הרופאים. — ר׳ איציקל לקח עמו ארנקי מלא אדומים של זהב, כדי למסרם לצדיק זה. ויהי בהיותם בלבוב, יצא ר׳ אהרן ליב החוצה לראות ביפי העיר. נפגש בשני אנשים הולכים לקבץ נדבה נחוצה בשביל רבי ר׳ משה מסאמבור, שהיה אז חולה ומוטל למשכב ובא גם הוא לדרוש ברופאים בלבוב, אבל לרש זה אין כל ואין עוזר ואין סומך. — נשבר לבבו של רבי אהרן ליב בקרבו על צדיק כביר זה, שהגיע לכך שצריכים לקבץ נדבות בשבילו. ומבלי לקחת רשות מאביו, הלך ובקר את החולה ההגון הזה בביתו. מצאו בחדר צר ואפל שוכב על מטתו וגונח. נגש אליו ר׳ אהרן ליב, ומבלי לחשוב הרבה הוציא מצלחתו את האדום הזהב, שהיה צרור בה משכבר הימים, והושיטו להרבי ר׳ משה. ובלבו חשב, עכשיו הגיעה השעה שאני רשאי ומחויב להוציא את האדום הזה מכיסי. — קבל הרבי החולה את האדום ותחי רוחו, וישא את ידיו קודש ויברכהו בעשירות מופלגת בקרב הימים. — כשרצה ר׳ איציקל ללכת אל הצדיק מרוזין, בקש את בנו ולא מצאו, ובכן הלך לבדו אל הצדיק הרוז׳ינאי ומסר לידו את הכסף שלקח עמו. כשחזר לביתו ומצא את בנו ר׳ אהרן ליב, הוכיחו על פניו שפנה לבו לבטלה לטייל בשוקים וברחובות, ולא זכה ללכת עמו לקבל פני הרבי מרוז׳ין, ענה ר׳ אהרן ליב ואמר לו: אבא, אנכי הצלחתי בדרכי יותר ממך, כי אתה הלכת ושפכת מים לבאר מלאה מים בשפע רב, ואנכי יצקתי את מימי על ארץ־עיפה וצמאה למים. וספר לו על בקורו אצל הרבי ר׳ משה מסאמבור, השוכב חולה וכואב, ובביתו אין כל, ואין מהפך את משכבו בחליו — וששני אנשים ראו חובה לעצמם לקבץ נדבה בשבילו. — הצטער מאוד ר׳ איציקל על השמועה, והוא לא ידע — לדאבונו כבר הרים מכיסו את כל כספו, ורק מעט נשאר בידו להוצאות נסיעתו לביתו. אף על פי כן לקח בידו את פרוטתו האחרונה והלך עם בנו אל רבי משה מסאמבור, לבקרו. משעה זו — היה ר׳ אהרן ליב רגיל לספר בימי עשרו — החלה שמש הצלחתו לזרוח וילך הלוך וגדול עד כי גדל מאוד.

ר׳ אהרן ליב חכר שדות־אחוזה בסביבות בוצ׳אץ׳ עיר לא רחוקה מטשורטקוב, מקום משכנו של האדמו״ר הזקן רבי דוד משה ז״ל. פעם אחת נשאו לבו לבקר בהיכלו של אדמו״ר זה, שהיה כארמון אצילים. שאל אותו האדמו״ר הזקן ז״ל בתמימותו הידועה: מדוע זה עזב דרך אבותיו, ולא היה גם הוא כאחיו הגדולים ממנו? ענהו ר׳ אהרן ליב: אבי ז״ל היה רבי, וכל

מה שנתנו לו פזר לצדקה ופרוטה לא לנה בביתו. פעם באו אליו בלילה והקישו על דלתותיו בשביל אשה מקשה לילד שנסתכנה מאד. דפק אבי ז"ל על כל שערי רחמים ולא נענה, חלשה דעתו של אבי, ופשפש במעשיו, ורץ לחדר אמי ושאל אותה, שמא החביאה בסתר אהלה איזה מטבע קטנה, שלא נתן אותה לצדקה. באה אמי הרבנית בין המצרים ונתנה תודה כעכן בשעתו, „כזאת וכזאת עשיתי" ונתנה לו מתחת הכר איזה מטבע שהצניעה לקניית לחם לפי הטף בבוקר. — לקח אבי ז"ל את המטבע מידה ושלחה תיכף לעני הקרוב אל ביתו, ותיכף נפתחו שערי־רחמים והאשה האומללה ילדה בן. כשראיתי זאת, סיים ר' אהרן ליב, אמרתי בלבי: אין טוב לאדם להיות רבי, כי אם אי־אפשר לפתוח שערי רחמים, רק בנתינת פרוטה אחרונה מן הבית, ולחיות כעני ורש, מה לי ולצרה זו. אילו ידעתי כי אפשר לאדם לדור בארמנות מלכים ולחיות חיי עונג ולהיות צדיק כביר ורב להושיע, בודאי ובודאי לא הייתי נוער כפי מרבנות, והייתי גם אני רבי ככל אחי. קבל האדמו"ר הזקן תשובה כהלכה זו בצחוק קל על שפתיו ופטרו לשלום.

לאנשים כגילו היה רגיל ר' אהרן ליב להשיב תשובה זו: מעשה בקבצן אחד, שכל בן שנולד לו היה עושהו תיכף ללידתו בעל מום, לזה עור ולזה פסח. כדי שיוכלו להתפרנס כשיגדלו ויחזרו על הפתחים כמוהו. פעם ילדה לו אשתו בן והוא היה בדרך רחוקה ולא הספיק לחזור לביתו עד שגדל הבן ולא היה אפשר עוד להטיל בו מום ונשאר בן זה שלם בגופו, ולא היה מוכשר לאחוז באומנות אביו, ראה האב בצרתו עמד והוריש לו את כל הונו שאסף במשך יובל שנים של קבצנות לבנו זה ואמר: הוא אינו מוכשר רק להיות עשיר, בעוד שיתר הבנים הם כלם בעלי מקצוע, זה עור וזה פסח וזה בעל חטוטרת, ולביש גדא זה אין כל, ובכן היה זה עשיר אחד בין שאר הבנים. הנמשל מובן.

(ר' אהרן ליב זה הוא זקנו של אבי־הפרופ' אריה מאיר ז"ל, שכהן במשרת ריקטור האוניברסיטה העברית בירושלים. א. י. ב).

פרק שלישי

רבי אהרן ליב, הצדיק מפרמישליאן

כיצד התגלגל ר' יצחק ברבי אהרן־ליב (הראשון — אביו של ר' איציקל) לקאלוש? הוא היה רגיל לבוא לקאלוש, כי היו לו שם כמה חסידים. אחד מסוחרי קאלוש נזדמן באחת משבתות החורף לרגל מסחרו לפרמישליאן. טעה בתפלת ערבית של שבת והתחיל לומר „אתה חונן" תחת „אתה קדשת". הכיר תיכף בטעותו וחזר ל„אתה קדשת" ואף על פי שאמרו חז"ל בכגון דא, שידאג כל השבוע, היו לו לסוחר די דאגות של פרנסה ומסחר ולא שם לבו כלל לדבר קטן זה. אחרי סעודת ליל שבת שאל את בעל האכסניה, אם יש בעיר תלמיד חכם שאפשר להכנס לביתו לשעה ולשיח בדברי תורה. ענה בעל־האכסניה: כן! ישנו מלמד אחד ר' אהרן ליב, שזה מקרוב התחיל להתנהג ברבנות, וכמה אנשים באים בשבת אל שלחנו. שמח הסוחר להזדמנות זו, ונכנס לביתו של המלמד־הרבי, מצאו יושב על יד שלחנו ואנשים אחדים עמו, נתן לו הרבי שלום, ובאחזו בידו אמר לו באנחה: אוי! אוי! אוי! בתפלת ליל שבת אומר יהודי „אתה חונן"?! נזדעזע היהודי לשאלה זו והחריש ולא השיב לו כלום. ראה היהודי שרוח הקודש מדבר מתוך גרונו של רבי זה, ולא מש מתוך ביתו כל יום השבת. ובצאתו מן העיר מצא לו לחובה לקחת ברכת־הפרידה מרבו החדש זה. כשבא לביתו ספר את הדברים לחבריו בבית־מדרשו ולא ארכו הימים והביאו את ר' אהרן ליב לשבת אחת לקאלוש, ובכל הכבוד שרחשו לו לא נמצא ביניהם אדם שיתן לו אכסניה בתוך ביתו, ובכן פנו לו מקום בעזרת נשים שבבית מדרשם, ושם היתה מנוחתו כבוד במשך ימי שבתו בעירנו בכל פעם שבא אליה. ספר לי רבי ומורי הזקן ר' ישראל משולם ז"ל, שהכיר את ר' אהרן ליב מימי בקוריו בקאלוש. ויהי בנסעו מפרמישלאן לקאלוש בעגלה ששלחו לו חסידיו להביאו, ישב הרבי תחת כילת העגלה (בויד) והכה באגרופו אל לבו ובכה ואמר: אהרן־ליב! אהרן־ליב, כמה חוטא ופושע אתה! והאריך לזלזל את עצמו בכל הזלזולים שבעולם, ויבך בכי גדול. נכמרו רחמי העגלון עליו ולא יכל להתאפק ויאמר: אבל למה זה רבי מצטער כל כך? יאמין לי רבי

שיש אנשים רעים וחטאים לשמים הרבה יותר ממך...! מאז קנה לו ר׳ אהרן ליב לבבם של אנשי קאלוש, והיה רגיל לבקר בעיר בכל פעם, והיא שעמדה לבנו ר׳ איציקל שקבע משכנו אחרי מות אביו בעיר ההיא.

על ראשית התגלותו של הרבי ר׳ אהרן ליב עצמו ספר לי אחד מיוצאי חלציו הרה״ק ר׳ חיים־אברהם ז״ל מז״דטשוב:

ר׳ אהרן ליב היה מעודו מלמד עני באחד הכפרים שבסביבת עירו לבני המוזג שבכפר ומקבל משכורת קטנה, היה יושב בכפר כל הקיץ או החורף ושב לביתו לימי הפסח או הסוכות. פעם הצטער ר׳ אהרן ליב מאוד, שאין ידו משגת לקנות לו אתרוג נאה ומהודר, ובכן החליט עם אשתו, שמעתה תקמץ בכל שבוע זוז אחד מן השכירות, והיו למשמרת לימי חג הסכות לקנות אתרוג הדר וטוב. — אשת ר׳ אהרן ליב עשתה כרצון בעלה. ויהי כשחזר לימי החג לביתו הושיטה לו סכום של חמשים זוזים שקבצה על יד במשך השנה ונתנה לו. לקח ר׳ אהרן ליב את הכסף בידו, וישא את רגליו ללכת לבובה לקנות אתרוג מובחר במחיר ההוא. ויהי בדרך בעברו ביער, שמע ממרחק קול זעקת שבר מבין סבכי היער. הלך שמה ומצא יהודי עני עומד וחובט את ראשו אל אחד העצים ובוכה בכי גדול. נגש אליו ר׳ אהרן ליב וישאלהו מה האסון שקרה לך? הוסיף האיש לחבוט גלגלתו בעץ ויאמר בבכי ובתלונה: וכי אינך רואה את אסוני? ובדברו הראה לו סוס מושכב ללא רוח חיים באפו. ספר לו האיש כי הוא עגלון עני בעל אשה ובנים רבים, והוא מתפרנס בדוחק מהובלת עצים בעגלתו מן היער בכל יום, והנה עתה מת סוסו, ומה יעשה אב אומלל כמוהו, מאין יקח לו סוס אחר תמורתו, ולרש אין כל. — ויוסף לבכות. נכמרו רחמי ר׳ אהרן ליב על העגלון האומלל הזה, ויפן אליו וישאלהו: אבל למה זה תחבוט ראשך ללא תועלת, הגידה נא לי מה מחיר סוס כזה? — חמשים זוז. זעק העגלון מרה והמשיך לחבוט את ראשו. לא הרהר ר׳ אהרן ליב, הוציא מכיסו חמשים הזוז, ויתנם לעגלון, ויאמר לו: הא לך חמשים כסף וקנה לך סוס! תפש העגלון את הכסף בשתי ידיו ויפזז ויכרכר ויאמר עתה הנני שב לעבודתי כבתחילה, ומפרנס את ביתי כבראשונה. — נשא ר׳ אהרן ליב את רגליו וילך לדרכו לבובה, ולרש אין כל כי אם שני זוזים שנשארו בכיסו. הסתובב לפני החניות לממכר אתרוגים. יהודים נכנסים ויהודים יוצאים, איש איש לולבו ואתרוגו ההדר בידו, זה בעשרים זוז, וזה בעשרה זוז, העשיר כפי עשרו והבינוני כפי יכלתו. אבל במחיר של שני זוזים אין לקנות אתרוג. הצטער ר׳ אהרן ליב על כך, אבל התנחם בלבבו, כי סוף סוף עשה מצוה רבה להחיות משפחה עניה. ומצוה זו שקולה כנגד מצות אתרוג־

הדר. ויהי לפנות ערב בעוד שר׳ אהרן ליב שלנו הולך וסובב את החניות לאתרוגים והנה יצא אחד המוכרים מחנותו החוצה ויקרא: מי לה׳ אלי! יש לי בחנותי אתרוג הדר שאין כמוהו השוה מאה זהובים ולאשר כי קונה כבר אין שיוציא על מצוה זו סכום גדול כזה, גמרתי בדעתי להגרילו וחמשים איש ימנו עליו, איש איש יתן שני זוזים ואשר יצא לו הגורל — לו יהיה. — הוציא ר׳ אהרן ליב את שני הזוזים מכיסו ויקנה לו במחירם „מספר״ אחד בגורל. כמוהו עשו גם אחרים, והחמשים מספרים שמהם יוטל הגורל נמכרו. נתנו את חמשים המספרים בקלפי, והוציאו את מספרו של ר׳ אהרן ליב וזכה באתרוג. הלך לו ר׳ אהרן ליב ואתרוגו ולולבו בידו שמח וטוב לב לביתו. ויהי בדרך בעברו שוב דרך אותו יער והנה העגלון לפניו והוא החזיר לו את חמשים הזוזים באמרו כי אחרי לכתו הלאה לדרכו, פתאום קם סוסו ויתעורר ויחי וישב לעבודתו. — ראה ר׳ אהרן ליב בזה אצבע אלקים שרצו לנסותו מן השמים, אם יחזיק ביד עני זה או לא, שמח מאוד שעמד בנסיונו. ועכשו יש לו גם אתרוג הדר וגם חמשים זוזים בכיסו! בא לביתו ויספר לאשתו מכל אשר עבר עליו בדרך הזה. ויאמר לה: הנה את החמשים כסף כבר הקדשתי לדבר מצוה, עכשו שהוחזרו לידי איני רוצה להנות מהם, ובכן הא לך את הכסף וקנית בהם לחם ויין ובשר לכל ימי החג, והיה לאכלה לשבעה אורחים (נגד ז׳ אושפיזין) בכל יום ויום מימי החג. עשתה אשתו של ר׳ אהרן ליב כמצות בעלה, והוציאה את כל הכסף המושב, בבשר, ביין ובלחם, ור׳ אהרן ליב מצדו, בקש ומצא אורחים בכל יום שהאכילם על שלחנו בסוכתו. ועלתה בידו שלא נשארה בידו או ביד אשתו אף פרוטה אחת מן הכסף המושב. — ימי החג עברו, ור׳ אהרן ליב הרים פעמיו לבוברקה — עיר סמוכה לפראמישלאן — ששם הוא „יום השוק״ למלמדים. כל מלמד המבקש לו „מלמדות״ וכל בן כפר המבקש מלמד לבניו מתקבצים שמה. בא גם ר׳ אהרן ליב בתוך הבאים. נכנס לבית־המדרש ורצה להניח שמה את חבילתו ביד השמש, אבל מה נבהל לראות, כי לכל צדי הכתלים של בית המדרש השלחנות ערוכים ועליהם כוסות וקערות והכל מתוקן לסעודה. שאל ר׳ אהרן ליב את השמש, מה טיבה של סעודה זו, השיב לו דשמש, היום מסיים הרב דמתא את הש״ס ועושים סעודה לגמרה של תורה. היו שלחנות מיוחדים, בשביל חסידים ולומדי תורה לחוד, בשביל בעלי בתים לחוד, ובשביל דלת־העם וארחי פרחי לחוד. ישבו להם הקרואים איש־איש לשלחנו המיוחד, ור׳ אהרן ליב שלנו מצא לו מקומו בשלחנם של הארחי ופרחי. — ושם הרב דמתא בעת ההיא „ר׳ חיים שמחה״ ז״ל, רב גדול וחשוב בדור ההוא. ישב לו הרב בראש שלחנו, והעיף עיניו על כל

השלחנות, לראות אם ישבו כל הקרואים איש איש על מקומו, הציץ גם באהרן ליב שלנו, וראה שאין בר נש זה שייך לחבורה של שלחן זה, ראה שהושיטו לו לחם ובשר לאכול, ועוד טרם שהספיק לנגוע בהם, חטפו הארחי ופרחי ממנו, מבלי שגער בם על כך. — רמז לו הרב בידו שיגש אל שלחנו. נתן לו שלום ושאל לו למלאכתו ומעשהו. וכששמע שהוא „מלמד", שאל אותו, אם יוכל לומר לפניו דבר תורה. השיב לו ר' אהרן ליב, שיש עליו אימתא דצבורא ואינו רגיל לומר תורה ברבים. הפציר בו הרב ואמר לו: אם כן, אמור לי דבר תורה מפה לאזן! לא יכול ר' אהרן ליב להשיב פניו ריקם, ולחש לו באזנו איזה דבר תורה. נתפעל הרב מאוד מדברי־תורה אלו. ושאל אותו אם זה משלו או מה ששמע מאחרים. השיב ר' אהרן ליב, ששמע כן מאחרים. שאל אותו הרב על שם „האומר" — שתק ר' אהרן ליב ולא השיב לו כלום. כשראה הרב שאינו משיב על שאלתו, נתרגז מעט ואמר לו: הריני גוזר עליך בגזרת עירין פתגמין שתאמר לי ממי שמעת דבר־תורה זה! גחן ר' אהרן ליב ולחש לו להרב באזנו, ששמע זאת „מפי אליהו". הביט הרב בפניו שמתמיה, ולחש לו גם הוא באזנו בשאלה: אתה שומע תורה מפי אליהו?! כן! לחש לו שוב ר' אהרן ליב שלנו. התחיל הרב להפציר בו בלחישה, אפשר יוכל גם הוא לראותו על ידו. נעתר לו ר' אהרן ליב ואמר לו, נלכה אחר הסעודה מחוץ לעיר השדה ושם נפגשנו, אך הריני מזהירך שלא יהיה דרך רבנים לך, להרבות בדבורים, כי אם תתן לו שלום — וחסל! הבטיח לו הרב על כך. ויתר הרב על דרשתו שהכין לו לדרוש בסעודה זו, וקצר בסעודה כל מה שאפשר וברך ברכת המזון בחפזון, כדי לצאת עם ר' אהרן ליב מחוץ לעיר השדה. — כשחזרו מן השדה אמר הרב לר' אהרן ליב, אדם גדול שכמותך צריך שיהיה „רבן של ישראל" ולא מקרי דרדקי בכפר. גזר עליו שיחזור לביתו ויתחיל להתנהג ברבנות. חזר ר' אהרן לביתו, ויהי ליום השבת הראשון, השתדל הרב מבוברקה בין אנשי עירו שיסעו אל הרב ר' אהרן ליב לפרמישליאן לפחות עשרה אנשים. אבל בימים ההן עדיין לא נתפשטה החסידות בישראל, ולא רצה שום אדם להוציא הוצאות ולנסוע מביתו ליום השבת, כדי לקבל פני איזה רבי. יגע הרב ומצא כמה מחוסרי־בנים וכדומה קשי־יום הצריכים ישועה, ודבר על לבם שיסעו על שבת להרב ר' אהרן ליב והבטיחם שלא יבושו משברם. — באו חסידים ראשונים אלו להרבי ר' אהרן ליב ומסרו לו את פתקאותיהם, וכשראה שכמעט רובם הם חשוכי־בנים, אמר להם: אמרו להרב שלכם שישגיח על כך שיהיו העירובין מתוקנים כהלכתן, ואז יוכלו הנשים לטלטל (בלשון אידיש: וועלין די ווייבער קענען טראָגען) לשון נופל על לשון.— ומאז התחילה רביותו של הרבי ר' אהרן ליב.

פרק רביעי

רבני העיר אחרי בעל „חות דעת"

כשעזב הגאון מליסא את עיר מולדתי עזיבה עולמית לא הושיבו על כסאו רב אחר במקומו, כי אם הסתפקו בראש בית־דין ושנים או שלשה דיינים. והם מלאו את כל תפקידי הרבנות במשך כמה שנים. — אל יתפלא הקורא, שהנני חוזר וכותב על דבר הרבנים שבעירי, כאלו לא היו בעירי שאר ענינים חשובים גם מבלעדי הרבנים וענייניהם. האמת ניתן להאמר שאחרי שחייתי וישבתי בעיר הזאת רק בימי בחרותי, שבהם הייתי חובש־בית־המדרש ומתענין רק בענינים תורניים או רבניים — חוץ מד' אמות של הלכה, לא היה לי בעולמי בימי בחרותי שום ענין אחר. אבל גם בלא זה, בימים ההם שכל הדין ודברים בין איש יהודי לרעהו נחתכו רק על פי הבית־דין, היתה השפעת הרבנים גדולה בחיים כלם. הרבה מעניני הקהלה נסדרו רק על ידיהם.

ראש־בית־דין שאחרי הגאון מליסא, היה הרב ר' יוסף שוואַרץ, שהיה אחרי כן אבד"ק בורשטין, ודייניו היו הרבנים המצוינים ר' ברל דיין, ור' ישראל משולם הלוי, ור' מנשה בר שיסל ז"ל. ר' יוסף שוואַרץ היה עסקן חרוץ בעניני הקהלה, חוכר מן העיריה את זכות המוזגות של משקאות חריפים (פרופינציה), ומשכירו בפומבי לאחרים על חשבון ולטובת הקהלה. וכל שאר עסקי הקהלה. הדיינים היו מטפלים בדיני ממונות בין איש לרעהו ובהוראות איסור והיתר. ר' ברל דיין היה חריף עצום, תלמיד־חבר של הגאון ר' שלמה קלוגר ז"ל, המגיד מברודי, וחברו ר' ישראל משולם היה לעומת זה אדם מתון מאוד, דייק וגריס ודן דין אמת לאמתו בהצטיינות מרובה. ר' מנשה בר היה רק כסניף להם. בעבור זה היה הוא מצוין בחסידות, מפני שהיה ממקורביו של הרבי ר' מאיר מפרמישליאן ז"ל. — בנערותי זכיתי להכיר את השנים האחרונים, את ר' ישראל משולם ור' מנשה בר, שני תלמידי חכמים זקנים שהדרת זקנה חפפה עליהם. אצל ר' ישראל משולם, שהיה מורו ורבו של אבי זקני ר' יצחק הכהן ז"ל, ושל אבי המנוח ז"ל, למדתי גם אני, והוא אז כבר כבן ע"ה שנה. מורי ורבי זה

לא היה „מלמד" במובן הרגיל, כי הלא היה הדיין הראשי שבעיר, אבל כיוצא מן הכלל היה מקבל אל ביתו בחור אחד, ולפעמים רחוקות גם שנים, כדי ללמוד עמהם בעתות הפנאי שלו. — למרות זקנתו היה בריא בגופו וברוחו יותר מבן חמשים שבדור ההוא. כל ימיו עברו עליו בעוני ודוחק, כי היה מטופל בבנים ובבנות, שהיו לו מכמה נשים שנשא בזו אחר זו, מפני שמתו בנעוריהן. בעת שלמדתי בביתו, היו לו שני בנים בני ט"ו—ט"ז שנה וילדה אחת קטנה, ועוד בת אחת, אשת־איש שעזבה את בעלה ושבה אל בית אביה כנעוריה ומלחם אביה אכלה, היא ובתה הקטנה. ומשכורתו של רבי מאת הקהלה היתה בעת ההיא ששה ריינישׁ־כסף, סכום שהספיק רק לחיי צער ודלות שחי בהם מורי בשעתו. בעת שלמדתי אצלו כבר פסקו דיני תורה בישראל, ואיש כי היה לו דין ברעהו והביא את משפטו בערכאות נכרים, ובכן לא היו לדיינים ורב הקהלה הכנסות צדדיות רק במקרים של נשואין, גרושין וחליצה. ביום הפורים היה לו לרבי שליח מיוחד משנה לשנה, שהיה הולך בין אוהביו של רבי, ומביא להם משלוח מנות שלו, כיסי המן אחדים ושאר מיני מגדנות כאלה, ועל פי רוב היה שליח זה גם שליח לקבלה, לקבל בעבור שולחו גם משלוח מנות בצורת מטבעות אחדות מבעלי־הבתים. זקני ז"ל, שהיה מנכבדי העיר וכהן שדעתו יפה, נהג כבוד ברבו, והיה שולח לו ביחוד על ידי אחד מנכדיו קערה מלאה מטעמים ומגדנות וגם ריינישׁ כסף אחד, מה שהיה בימים ההם מתנה הגונה של בעל־בית אמיד. אבל הלא רק פעם אחת בשנה פורים בישראל, ובכן בכל השנה הרשות היתה נתונה לת"ח הנ"ל למות ברעב באין מוחה. ואף על פי שלא היתה דעתו של רבי נוחה מתעניות וסגופים, ורגיל היה להקל בשאלות הנוגעות לתעניות צבור, אפילו לחולים שאין בהם סכנה — בכל זאת היו רוב ימיו בתעניות של שעות לשליש ולרביע של כל יום ומאכלו היה לחם יבש ובצל מרוסק ומחותך שלעתים נתנו בו לשם תערובת גם מעט גבינה. או תפוח־אדמה מבושל וממועך. מאכל של בצלים כזה היה מאכל תאוה בבתי עניים כבית רבי הנ"ל. זו היתה ארוחת הצהרים והבקר שלו כאחת. בלילה אם לא הוזמן לסעודת אירוסין או נשואין, לקריאת התנאים או לסדור קדושין ולשבע ברכות, היה יוצא על פי רוב ידי סעודת הערב בטעימה בעלמא מאיזה נזיד, והשאר היה משלים וממלא כרסו עד אשמורה בלילה או עד חצות בש"ס ופוסקים. ובכל זאת היה מראה פניו בריא, ואבריו גם לעת זקנתו מוצקים. — בגדיו היו תמיד נקיים ולא נמצא מעולם רבב עליהם, גם זקנו ופאותיו היו מסודרים אף על פי שמעולם לא הסתכל בצורתו בראי, שלא נמצא בכלל בביתו. מטבעו הקפיד על הנקיון והיה כלו אומר כבוד!

„חסיד" במובן הרגיל לא היה רבי זה, אבל גם „מתנגד" וכל שכן „שונא" של חסידים לא היה. הוא היה מתפלל בבית הכנסת של חסידים, שהיו חולקים לו כבוד הראוי ויראים מפני גערתו. לפעמים גער בצעירי החסידים שדיברו בשעת התפלה, ומשתמש בבטויים כגון: המערת פריצים היה הבית הזה. היה הולך וגוער, אף על פי שגערתו הפסיקה את התפלה יותר משיחתם של הצעירים. ומכיון שהגיע לכלל כעס, היה פורט והולך לא רק חטאים של עכשו, כי אם של כל השנה כלה. וכל הקהל שומע ביראת הכבוד ושותק, עד ששככה חמתו.

ר' ישראל משולם היה בעל הוראה מצוין. זקנו ר' וואלף מרדכי ז"ל היה דיין הראשון שבעיר בימי הרב מליסא ושמש לפניו בהוראה. כנודע היה הגאון מליסא עמוד התורה וההוראה בימיו, וספרו „חות־דעת" הלא הוא לעינים לכל רבני ישראל בהוראות איסור והיתר זה מאה וששים שנה. ועל כן גם ר' ישראל משולם שלנו, אף על פי שלא קבל תורה מפיו באופן ישר, אבל מפני שלמד תורה והוראה מפי זקנו, שהיה במדה ידועה מושפע מן הגאון מליסא בהוראותיו, היה הולך בעקבותיו של גאון זה. וכוחא דהיתרא היה עדיף ליה כל ימיו. השאלות של כל בני העיר באיסור והיתר באו רק לפניו, ולא לפני מורי הוראה האחרים שבעיר, שלפעמים היו מחמירים במדה מרובה. (אם אירעה שאלה בבית שלחה בעלת־הבית את משרתתה אל המורה לשאול, והיא הלכה והביאה התשובה המעציבה „טרפה". היתה שאלתה הראשונה של בעלת הבית למשרתתה: האם היית אצל ר' ישראל משולם? ואוי ואבוי היה לה לעלובה זו, אם ענתה בשלילה. — כל הקללות שבתוכחה על ראש עניה זו). קרו מקרים ששאלה שכבר הורה בה חכם, שוב נשאלה לפני ר' ישראל משולם מבלי שהגידו לו דבר, ויצאה מלפניו בהכשר. ועל כן היה נחשב בעיני הבעלי בתים כחד בדרא במקצוע זה, שכל המורים לפניו כקליפת השום. — ר' ישראל משולם היה חס על ממונם של ישראל בהוראה ולא חשך כל עמל מנפשו לבקש צד היתר עד מקום שידו מגעת.

גטין היה מסדר בביתו — וחברו ר' מנשה, זקן חלוש ורפה כח, היה בא אליו. יום סדוד הגט היה יומא דפגרא בשבילי. לא יצאתי חס ושלום החוצה, אדרבה לא משתי מן הבית והתענגתי על המראה, איך רבי יושב והאבן־העזר פתוח והוא מדבר בלשון „אתה" אל המגרש והמגורשת, הסופר והעדים, ושואל מתוך הספר שאלות משאלות שונות, ומזהיר להנשאל או הנשאלת שלא להשיב „הן" „הן" או „לאו" „לאו". ולפעמים כשהמגרש או המגורשת לא ידעו אם להשיב „הן" או „לאו", היה מלמדם ואומר להם

אמור „הן" או אמור „לאו". השתתפותו של ר' מנשה בר בסדור הגט היתה רק בזו, שהיה אומר בשותפות עם ר' ישראל משולם „מותר לך"! מותר לך!" בשעה שהתירו להמגרש את הנדר שאולי עשה מתוך אונס, כדי ליתן גט זה. והיה גם חותם בתור עד על הגט.

קודם שניתן הגט, היה ר' ישראל משולם נוהג לשלחו להרב דמתא מפני הכבוד (או משום כי היכא דנמטיה שיבא מכשורא) שישים עין עליו.

ליצני העיר היו יודעים לספר מעשה מבדח שקרה לר' ישראל משולם: באה לפניו אשה זקנה שהכירה אותו מימי ילדותו ולמדה עמו יחדו אצל מקרי דרדקי אחד, ובכן חשבה האשה שהרשות בידה לדבר עמו בלשון „אתה". קרה מקרה שנפלה טפת חלב לתוך קדרה של בשר שלה, הלכה האשה לשאול את ר' ישראל משולם. שאלה ר' ישראל משולם: כמה מדתה של קדרה זו? השיבה זקנה זו בתמיה: ישראל משולם, וכי אינך מכיר את סיר המרק שלי?! ר' ישראל משולם היה לא רק מורה הוראה מצוין באיסור והיתר, כי אם גם בדיני ממונות ופקח גמור בהויות דעלמא, דבר שאינו מצוי הרבה בין הרבנים ותופשי התורה. ובגלל הדבר הזה היו רגילים להביאו כדיין או בורר לקהלות הקרובות. אם היה למי מאנשי קאלוש דין־תורה בבית דין שבערים הקטנות הסמוכות היו רבניהן זהירים מאוד בכתיבת פסק הדין, מפני שידעו, שדייני קאלוש בכלל ור' ישראל משולם בפרט דייני צדק הם, ונחתי לעומקא דדינא, ויראו שמא יבוא פסק דין שלהם לעיני אחד מהבית דין שבקאלוש ויערער עליו.

בימי ילדותי, היה לו לאבי דין תורה עם סוחר אחד בעיר בורשטין לפני הרב דשם, ויצא חייב בדינו. דרש אבי ז"ל פסק דין מפורש, שנתבטאו בו כל הטענות של שני הצדדים. התחיל הרב להשתמט מזה, אבל אבי ז"ל עמד על דרישתו, ונאלץ הרב — אחרי שנסה בינתים לפשר את הצדדים ולא עלתה בידו — לכתוב פסק־דין מפורש כרצון אבי ז"ל. — הציע אבי ז"ל את פסק הדין לפני רבו ר' ישראל משולם והלה נתח אותו לנתחיו ומצאו שנפסק שלא כהלכה. ולבקשתו של אבי ז"ל כתב לאותו רב הפוסק „ערעור" על פסק דינו, ונתפתח מזה פולמוס רבני, והרב האומלל קלל את יומו על שנזקק לדין תורה זה. — כבר בימי „קצות החושן" אנו מוצאים באחת מתשובותיו שהוא כותב כדברים האלה: „ובלבד שיסכימו עמי דייני קאלוש ו", כונתו של הקצה"ח לא היתה אמנם לדיינים שהכרתי בימי בחרותי כי אם לאלה שקדמו להם והיו מבית דינו של הגאון מליסא. אבל גם הללו שהיו מתלמידיו של הג' מליסא, לא נופלים היו מן הראשונים. הגאון ר' אנזל צוזמר ז"ל הרב דק"ק סטריי והגליל תלמידו של הקצה"ח, שכל רבני הגליל

וקאלוש בכלל היו סרים למשמעתו וכפופים לו, והיה בשעתו בתור רב־הפלך (קרז רב), מעין ריש־גלותא בתמונת זעיר אנפין בגליל שלו, החשיב מאוד את רבני קאלוש, וכשפנו אליו בשאלה קשה שנחלקו בה הרבנים ר׳ דוב בר דיין ור׳ ישראל משולם, ובקשו ממנו חות דעתו, כתב אליהם בענוה: מה אדע ולא תדעו, הלא אתכם החכמה והמדע (ראה שאלות ותשובות מהרי״א בתשובה להרבנים הנ״ל).

ר׳ ישראל משולם, היה פשטן גמור בלמודו, לא הלך בגדולות, לבנות מגדלים פורחים באויר, לעקור הרים ולטחנם זה בזה, כדרך גדולי הרבנים בדורו. הוא היה מה שהיו קוראים בימים ההם „למדן מן הדף״, מתעסק בהבנת הגמרא ופוסקים שלמד כדי להבינם לאשורם, מבלי להתפלפל בהם בחריפות, מה שחסרה לו לגמרי. ובכלל גם שאר הלומדים שבעיר היה דרך למודם כן, לא הכרתי אף אחד שהגיד משלו איזה פשט׳ל, כלומר פשט על דרך החידוד. עיקר כוחם בלמוד היה להבין על בוריו מבלי כל אונאה עצמית, מה שכבר חדשו אחרים (בעלי הש״ס והפוסקים ומפרשיהם). ולתרץ דבריהם במקומות הקשים פעם בסברא ישרה ופעם גם בדוחק קצת, מה שהיו קורין „סברת הכרס״, סברא שאינה עומדת בפני רוח שאינה מצויה, ובעיקר להיות בקי בדיני הש״ס ולזכור אותם.

מורי זה היה שקדן גדול בתורה כל ימיו. העיד עליו אבי ז״ל שהיה גם הוא תלמידו, שבימות החורף היה רגיל לבוא אליו ללמוד באשמורת הבקר בשעה 3—4 קודם אור היום, ותמיד כבר היה מוצאו יושב על הספר ולומד. הרבה פעמים מצאו אבי באשמורת הבקר של יום הראשון לשבוע בבגדי שבת של יום אתמול, ומעיין בספר לאור הנר של אזכרה שהיה דולק בבית־מדרש הסמוך לביתו. מזה נוכח אבי שעיונו לאור הנר הולך ונמשך עוד מתחילת ליל מוצאי שבת, ושלא הספיק עדיין לפשוט בגדי שבת מעליו, ולא שכב לישון כלל. — עמידתו זו לפני ה׳ בלילות, גרמה לו שנתקלקלו עיניו לעת זקנתו, וכח ראיתו נחלש מאוד. בשעה שלא היה ספר לפניו היה יושב בעינים סגורות, מעביר ידו בין שורות זקנו ומהרהר בדברי תורה בלי הפסק. — רצה זקן זה שיאחזו גם בני זקוניו — שהיו בני גילי — בדרכו זה, ללמוד תורה בשקידה, אבל חסרה להם התשוקה לכך. ביחוד בנו הצעיר „מיכלי״ היה אוהב־שינה מאוד, ואף על פי שגם אני לא הייתי ממשכימי־קום, גם אחרי שישבתי בבקר ללמוד לפני אביו, היה מתכסה בשמיכתו ושנתו ערבה עליו. אביו היה קורא לו בכל פעם, מתוך הלימוד: מיכלי! עמוד, שכבר האיר השחר!. אבל מיכלי לא שמע או לא רצה שלמוע. מה היה עושה הזקן? עמד ולקח כד מים, מרים את שמיכתו של מיכלי, ושופך תחתיו את המים שבכד. מיכלי נתעורר וצעק: אוי! אוי! וקפץ מעל המטה, רטוב כולו במים.

פרק חמישי

מדרכי חינוכי ולימודי

כשמלאו לי שלש שנים הכניסני אבי ל„חדר" מקרי דרדקי. את כניסתי לחדר לפני שמונים שנה, הנני זוכר בזכרון מלא, שכשבאתי אל החדר וראיתי את הערבוביה שבו, ילדים וילדות בני גילים שונים, מהם יושבים על־יד השלחן, והרבי מצד אחד וריש־דוכנא שלו מצד השני מלמדים וצועקים בקול שחציו זמר וחציו געגה, זה צועק: אמור נא משה'ניו, אלף! אמור נא! דבר נא! צעק נא! אלף! אלף! וזה צועק צעקה מעין זו, לליבלי או לפישלי, והקולות הללו מתערבים עם הקולות של התינוקות שבחדר היושבים על הרצפה — לא חפצתי להרפות את ידו של אבי, שרצה לעזבני וללכת, עד שהעמידני אבי על השלחן ופייס אותי בזה שנתן לי פתקה אדומה של הזמנה לחתונה בתור „רייניש'ל", כלומר שטר כסף על זהוב ריינוסי. לא ידעתי צורת מטבע, אבל כנראה למרות קטנותי כבר היתה בי אהבת הבצע וזו גברה על פחדי ונשארתי בחדרי זה — שתי שנים! נעשיתי תיכף ממיוחסי החדר, וזה מכמה סבות. האחת, שה„רבנית", אשת הרבי (המלמד) היתה גם מינקתי, שעזרה לאמי בהנקתי, מפני שלא היה לאמי די חלב להניקני, השכירה עצמה ה„רבנית" שלי להניקני שלש או ארבע פעמים ביום, ובכן הייתי במדה ידועה כבנה, וכשבשלו ביום ל"ג בעומר לביבות, מה שקורין קרעפלי"ך (כיסי עיסה עשויים כמין חצי־ירח ממולאים בגבינה, והם מאכל תאוה לגדולים וכל שכן לקטנים), נהגה בי הרבנית תמיד טובת־עין, ונתנה לי חלק בראש משופרי דשופרי. שנית מפני שהייתי מטובי התלמידים שבחדר, מקבל כל התורה כלה של הרבי והריש דוכנא על רגל אחת עוד ביום הראשון לשבוע, ובעבור זאת אהבו אותי גם שניהם, והייתי למופת לחברי. נוסף לזה הייתי בן־יחיד להורי, ואמי ואחותי הבכירה, היו מבקרות אותי בחדרי בכל פעם ומביאות לי איזה לגימה, מה שעשה אותי אצל הרבי והריש דוכנא והילדים כאחד, למין חטיבה מיוחדת, מין בן יקיר וילד שעשועים של כל החדר. ועוד מעלה יתרה היתה לי בין הילדים, שאני כהן ועולה לדוכן יחד עם הכהנים המבוגרים, ואף על פי שאיני מתכסה

בטלית כמותם, אני נושא את כפי הקטנות ב„ידי כהונה" לעיני כל הקהל וצועק יברכך — יאר — ישא — יחד עם כל הכהנים. וקולי נשמע אפילו בעזרת נשים. ואם יבנה בית המקדש במהרה, הלא אעשה עבודה על המזבח וילבישוני חושן ואפוד, ציץ ומעיל. ובכן מי בילדים ידמה לי ומי ישוה לי. להצלחתי הגדולה הייתי כהן אחד בכל החדר ולא היה לי מתחרה ביחוסי. בקומה הייתי הקטן שבכל התלמידים, ננס ממש, אבל הטבע זיכני במצח גדול ורחב, מה שהיה אצל תלמידי החדר עדות גמורה לבעל־מוח גדול וראש טוב. וקמטים מאוזנים רבים במצח, היו סימנים להרבה מצוות ומעשים טובים, בעוד שקמטים מאונכים היו סימני עברות. ואני נתברכתי במצח שזכיותיו מרובות מעוונותיו.

כאמור ארכו ימי למודי בחדר זה שתי שנים, שבהן למדתי את כל התורה כלה של המקרי דרדקי החל מאלף־בית וכלה בחומש, פרשת השבוע עד „שני". — בפסח שנת תרכ"ח (?) נכנסתי לחדר של מלמד־גמרא, ששמו „שמחה מלמד", העבודה החלה בפסח עצמו, כי הלא שלמה המלך חבר ספר ששמו שיר השירים, כל השירים הם קדש ושיר זה הוא קדש קדשים, ומחברו היה לא רק מלך ונביא, כי אם מלך בן מלך ונביא בן נביא, ובכן לא יתכן כלל שבחור בן חמש שנים, יפנה לבו לבטלה בימי חג הפסח שבחורים שאינם בני תורה משחקים בהם ב„אגוזים" ושאר מיני שחוק של הבלים — ולא ילמד על כל פנים פרק אחד מספר קודש הקדשים זה. תחלתו באונס וסופו שלא ברצון, ישבתי יחד עם שאר התלמידים כעשרים ילדים קטנים, אפרוחים שלא נפקחו עיניהם בימי החג ובחולו של מועד על ספסל החדר שעות אחדות ביום, ולמדנו מפי רבנו דברים שלא ספגום מוחותינו הקטנים, וה„חרמזליך" (לביבות מתפוחי אדמה) שאכלנו בביתנו ערבו לנו בודאי פי שבעים ושבעה מהלעטה זו שהלעיטנו רבנו, ותעבור הצעקה בכל החדר: הלואי ישקני מנשיקות פיהו!— הפסח עבר עלינו בשלום, התחילו ימי הלימוד בפרשת „אשה כי תזריע וילדה זכר". בחדר של הדרדקי לא נזדמן לי ללמוד פרשה זו. כאן אצל ר' שמחה היתה התחלתנו בזו הפרשה, על רגל אחת למדנו הרבי לקרות אותיות הקטנות של רש"י, מה שקבלתי על אתר, וכבר באותו שבוע למדתי רש"י של פרשת השבוע, ועשיתי היכרות עם פנים חדשות, עם „ר' שמלאי" (שאת מאמרו מביא רש"י בתחלת הפרשה) שלא שמעתי ממנו עד הזמן ההוא, זה התנא או האמוראי הראשון שפגשתי על סף ימי נעורי בפעם הראשונה, ושמו נשאר קבוע במוחי יותר מכל שמות התנאים והאמוראים ופוסקים ראשונים ואחרונים, שנרשמו במוחי במשך ימי בחרותי אחרי כן. זוכרני כיום הזה כמה קשה היה עלי לסדר במוחי

ולקלוט בו את הדברים „אשה כי תזריע ואפילו ילדתו מחוי", אבל סוף סוף נקלטו הדברים בצורה מטושטשת, וביום השני או השלישי בשבוע כבר ידעתי להגיד ולפרש מעצמי בלי עזרת הרבי, גם את החומש וגם את הרש"י של הפרשה הראשונה מסדרה זו. הייתי גם בחדרו של ר' שמחה מן הטובים שבתלמידים, למדנו בכל שבוע חצי עמוד עד עמוד שלם של גמרא, בבא קמא או בבא מציעא, גיטין וקדושין. ארבע מסכתות אלו היו המקצוע היחידי של ר' שמחה. מסכתא לכל זמן. אם למד בקיץ מסכתת בבא מציעא למד כזמן החורף מסכתא בבא קמא.

בכל שבת הייתי עומד לבחינה לפני זקני ר' יצחק, שהיה בוחן קשה מאוד והתאמץ להכשיל את בחוניו. אותי לא הצליח מעולם להכשיל, כי מנעורי היתה נטועה בלבי הכרת ערך עצמי במדה ידועה. האמנתי אמונת אומן במה שאמר עלי אבי ומה שאמרו עלי רבותי, שיש לי „מוח טוב" ושאין שום דבר קשה לפני. ובכן, כשהקיפני זקני בקושיות ושאלות שונות, לעגתי לו בלבי ועניתיו תשובה כהלכה בבטחון גמור בלי כל „אימתא דצבורא". — רע ומר היה גורל יתר נכדי זקני בני גילי, שיום השבת היה להם תמיד לבכי כשנבחנו על ידי זקני. — עוד היום הנני זוכר מעשה שקרה באחד מנכדי זקני, שבא לפניו לבחינה ביום השבת. נושא השעור של השבוע היה על דבר „כתובתה של אלמנה שהיא מנה". שאל זקני את הנבחן מה זו אלמנה? לחש לו המלמד בחשאי פירוש המלה. שמע זקני תשובתו של נכדו שנמסרה לו בלחישה מרבו ושאל: אמור נא, חביבי, אם זקנתך בריינא, אשתו של זקנך ר' שמואל הירש מתה, מהו זקנך ר' שמואל הירש? בתולה או אלמנה? השיבו הנבחן האומלל, „זקני ר' שמואל הירש הוא אלמנה!" צחק זקני מלוא פיו ונהנה מתשובה זו של נכדו הלמדן.

ימי הלמוד אצל ר' שמחה ארכו שתי שנים, יותר משתי שנים לא החזיק את תלמידיו בחדרו. כשגמרו חוק למודם אצלו, החליפם באחרים, שסיימו את לימודיהם בחדר דרדקי.

בימים ההם היו בקאלוש שלשה „מלמדים" שהיו מקבלים תלמידיהם זה מזה. המלמד הראשון היה ר' שמחה — שעליו דברתי למעלה — שאליו נכנסו התלמידים ממקרי דרדקי והתחילו ללמוד גמרא ושהו בבית תלמודו שתי שנים. אחרי כן נכנסו ללמוד בחדרו של ר' זכריה שהיה גבוה משל ר' שמחה, שם למדו התלמידים גמרא בצירוף קצת מהתוספות, חומש ורש"י עד שני, ושאר הפרשה של השבוע בלי פירש"י, וגם „פסוק" (כך קראו בימים ההם נ"ך), נביאים ראשונים, איזה פרק בשבוע. גם בבית־תלמוד זה לא שהו

התלמידים יותר משתי שנים ואח"כ נכנסו לחדרו של רבי מעשל. לא הקפדן מלמד אמרו רז"ל, ר' מעשל זה היה למרות קפדנותו מלמד מצוין בעירו. הוא למד עם תלמידיו גמרא ותוספות, מהרש"א ומהר"ם שיף מלבד מה שלמד כל בחור בכל יום דף או חצי דף גמרא בפני עצמו, ואחר כך הרצה את שעורו לפני רבו. מה שהיו קורין במדינתנו בשם „לייגן".

השיעור שלימד ר' משל לתלמידיו, לא היה נעים ביותר, כי עינה אותם עד דכא על כל שורה ושורה, והבחינה של ה„לייגן" היתה להם מכה אשר לא כתובה בתורה. כשנכשל הנבחן באיזה דבר, היה דוחהו מעל פניו, לעבור על השיעור עוד פעם עד שידע לתקן מעצמו מה שטעה בפעם הקודמת. ואם גם בפעם השנית או השלישית לא השביח את הרצאתו, אז אוי ואבוי לו. תלמידיו של ר' מעשל אף על פי שהיו ברובם בני עשר — אחת עשרה שנה, בכל זאת לא נמנע ר' משל מלהלקותם ממתניהם ולמטה, במטאטא שעמד תמיד סמוך אל העביט של שופכין בביתו. ואם ההלקאה כשהיא לעצמה היתה מחפירה מאוד לבחור בן י"—י"א היה דרכו של ר' מעשל להעניש את הראוי לעונש לא רק בהלקאה גרידא, כי אם גם בבזיון, שהיה מוכרח ללכת בעצמו להביא את המטאטא. כך היה משפטו של בחור שהרצה את הרצאתו ונכשל בה אחת ושתים ושלש. היה ר' מעשל סוגר את הגמרא בכעס, ומתוך דברים של חבה, כגון יקחך השד, גוי, נבל ומסריח! כך היה חותם בקצרה: לך והבא את המטאטא, לך ואל תאחר! ומעולם לא סרב שום תלמיד לגערותיו של ר' משל. אומר ועושה! כשהביא העלוב את המטאטא, היה מוכרח לעשות כל שאר ההכנות הדרושות למכת מרדות. בידיו פתח את חרצובות מכנסיו והתיר את כל הקשרים, גלה את המקום שהיה נחוץ לגלותו והשאר כבר עשה ר' מעשל בידים חרוצות בעצמו. זו היתה תורתו של ר' משל וזו שכרה למתרשלים בה.

כאמור נכנסתי מבית תלמודו של ר' שמחה לר' זכריה. ר' שמחה היה יושב בראש תלמידיו ורצועה כפולה ארבע בידו, ור' זכריה החזיק בידו או על ידו מקל לבנה דק וארוך, שהיה יכול להגיע בו לתלמידים שבקצה השלחן אם היתה השעה צריכה לכך. למרות שתלמידי ר' זכריה עדיין לא היו מוכשרים ללמוד שעור גמרא בפני עצמם ולהרצותו אח"כ לפני רבם, הייתי אני יוצא מן הכלל. והייתי לומד בעצמי בכל יום מרבע עד חצי עמוד גמרא ומרצהו לפני רבי. כדי להכין את ההרצאה הוטר לי לשאול את הרב פירוש של מלה אחת או שתים, אבל רק פירושה של מלה לא יותר. את הפשט של הגמרא היה עלי למצוא בעצמי. אף על פי שהייתי הטוב בין התלמידים, בכל זאת נכשלתי פעם בהרצאתי. כעס וסטרני על פני. סטירה

זו גרמה לי בלילה שאחריה כאב גדול באזני שנמשך ימים אחדים, ונשנה כמה פעמים במשך שנים אחדות בכל ימי בחרותי.

ר' זכריה וגם ר' מעשל היו חברי החברה קדישא. אם היה חולה מסוכן בעיר, היו קוראים את ר' זכריה כדי שיאמר אתו ודוי, ולפעמים גם לעמוד בשעת יציאת נשמתו. במקרה שכזה היה ר' זכריה סוגר את הגמרא, לובש מלבוש עליון, שלא היה לובשו כרגיל רק בלכתו לבית הכנסת. בביתו לבש מעיל שהגיע רק עד המתנים או עד הברכים. זה שהגיע למתנים נקרא שפנצר והשני ברישליק, בשניהם היה השרוול הימני מבריק מזוהמה שעליו, מפני ששמש לבעליו לקנוח האף.

בימות החמה לא היה ר' זכריה לובש בביתו מלבוש עליון רק זלית קטן. בצאתו היה חובש „ספודיק" לראשו ולוקח אתו את הספר מעבר יבוק ומצניעו בחיקו, הגם שלפני צאתו היה פוקד על התלמידים, שיחזרו על השיעור ולא יפריעו את המנוחה שבבית, בכל זאת כמעט שיצא את הבית, החלה התנועה בין התלמידים. קפצנו, רקדנו והתוכחנו ועשינו ככל אשר אויתה נפשנו, ואחת שאלנו מאת ה' שיארך „הודוי" לפחות שתים—שלש שעות. על פי רוב אחרי יום או יומים של מצות „בקור חולים" באה מצות „הלוית המת" ורבי זכריה נקרא שוב להתעסק בטהרת המת. ושוב שעות דפגרא בחדרנו. — בית אולפנה של ר' זכריה היה סמוך לשוק הבהמית שבעיר, כשהיה „יריד" בעיר, כרגיל יום או יומים בחודש, היה רבנו מרשה לעצמו להכניס לתוך ביתו אורחים ולפנות מקום למנין של ערלים שבאו „בצבור" לשתות יין שרוף שהיה ר' זכריה, כיוצא מן הכלל, מוזג לערלים בימי „הירידים". אז כשנתכנסו בפעם אחת קבוצה גדולה „של שותים" לבית חדרנו, סגרנו את הספרים ופנינו מקום לאורחים שישבו סביב לשלחנו, ותארך לפעמים השתיה שעה או שתים, ולפעמים יצאה כת ראשונה ונכנסה כת שניה, אז הותרה לנו הרצועה, והיה גם לנו נחת רוח מיריד זה.

מלבד שלשת מלמדים הנ"ל היו עוד מלמדים מיוחדים ל„בחורים־חתנים", כלומר בחורים שכבר התארשו או יועדו להתארש, וכן גם לילדים ממין תלמידיו של ר' שמחה. אבל הללו לא היו „רשמיים" כי אם מלמדים מן הצד שלא נתמחו למלאכתם. — מלמד אחד כזה, שקם מחדש ושמו יחיאל, היה עם הארץ גמור, ואת השעור ללמד לתלמידיו בכל שבוע היה לומד מקודם בעצמו אצל ר' זכריה, שעשה עמו חסד של אמת, כדי שיוכל להתקיים במלמדותו. פעם אחת הלך יחיאל עם אחד מתלמידיו ביום השבת לבחינה אל אחד מקרובי התלמיד. גמגם התלמיד במקום אחד ולא ידע להשיב כדבעי. שאל הבוחן את רבו של התלמיד וגמגם גם הוא. ובתור התנצלות

אמר לאותו „בוחן" בשעה שלמדתי שעור זה עם ר' זכריה נתקשיתי גם אנכי במאמר הזה, ואמר לי ר' זכריה, שגם הוא מתקשה בו, אבל, הוסיף ר' זכריה ואמר, כאן צריך המלמד לומר הדברים „בנעימה שבחוטם" בנשימה אחת, כדי שלא ירגיש הבוחן שיש כאן חסרון ידיעה (דאס שטיקל גמרא דארף מען פאפאנפען).

אחרי כל הלמדנות של אותו ר' יחיאל, כששאל אותו אחד מידידיו איך הוא מרגיש עצמו במלמדותו, היה משיב: אני מתחרט ותוהה בגלל שלא נעשיתי לכתחילה מלמד לגמרא ופוסקים, כי כשם שלא היה מוכשר ללמד ילדים קטנים ובכל זאת למדם, כך היה יכול ללמד גם לגדולים.

בבית וב„חדר"

עד שנתי הי"א בן יחיד הייתי להורי. כמה ילדים מתו להורי בגיל רך והנשארים בחיים כלם חלשים היו מפני נשואי קרובים של הורי. בכל זאת לא השגיח אבי בחולשתי וחנכני לתורה ולירא שמים. כשהייתי כבן שש־שבע עוררני בבקר משנתי בשעה הששית, הושיט לי אל מטתי כלי מלא מים וספל לרחיצת הידים, שלא אלך חס ושלום ארבע אמות בלי נטילת ידים, שעונשו מיתה לדעת הזהר הקדוש, ולפעמים לקחני תחת זרועו והעמידני אצל הכיור שבמטבח שאטול שמה את ידי שלש פעמים בסירוגין. אחרי שהתלבשתי וברכתי את ברכת התורה, נתן לי ספר תהלים ואמרתי בכל יום ויום עשרה מזמורים, וכשסיימתי לקחני אצלו ולמד עמי שיעור גמרא במקום שעמד שם. לפעמים, כשקרא בזוהר הקדוש איזה ספור או מעשה רב, הפסיקני באמצע התהלים ויקרב אותי אליו, שאקרא גם אנכי את הענין המענין שנזדמן לו. על ידי כך נעשיתי בעודי נער „למדן" בענינים שאין יד שאר ילדי ישראל ממשמשת בהם. לפעמים כשהעיר אותי בבקר ושנתי תקפה עלי, היתה אמי ז"ל — ששכבה עדיין על מטתה וראתה מה שאבי ז"ל עושה לי — קוראה לו בקול תלונה חשאית: משה! משה! מה אתה רוצה מן הילד, עכשו שנתו כה ערבה עליו ואתה מקיצו. אבל אבי הסביר לה, שהוא אוהב אותי לפחות כמוה, אבל זו היא טובתי שאתחנך מילדותי לתורה ולעבודה. אחת בכל שבוע היה מנהגו של אבי לנסוע מביתו ליום אחד לרגל עסקיו, וגם אז לא הייתי בן חורין מלקום בהשכמה ולומר תהלים כבכל יום. אם לא קמתי מרצוני הטוב מעצמי הקימתני אמי ז"ל, בתחלה בפיוסים ותחנונים, וכשסרבתי, באיומים שתספר לאבי, ומוראו של אבי ז"ל גדל עלי כל כך, עד שהיה די שיתן עינו בי, הבטה זו היה משמעותה: אתה בור וריק! אתה עבריין! גוי שבגויים תהיה פוחז ועם־הארץ ככל הפוחזים

שבשוק. וכמה נעלבתי כשזכיתי לפעמים לשמוע מפיו כנויים של בוז כאלה פנים אל פנים, ובפרט אם השוני לפעמים לאחד הנערים השובבים שבעיר המתרוצצים על פני חוצות, ומתעתדים להיות גנבים, ולעת עתה הם מחזרים על הפתחים, וחוטפים מן התריסין שבשוק מן הבא בידם — אילו היה גיהנם פתוח לפני הייתי קופץ אל תוכו, כדי שלא לשמוע דברים בוטים כמדקרות חרב כאלה מפי אבי. — פעם נסע אבי מביתו, קמתי בבקר, ותחת לעמוד בקרן זוית כבכל יום ויום ולומר תהלים יצאתי החוצה ויחד עם חברים אחרים, שאבותיהם לא הרגילום לקריאת תהלים, מפני שהם בעצמם לא הורגלו בכך — הלכנו לראות כיצד חופרים באר עמוקה בשכונה קרובה. ויהי כאשר רק היטיתי את ראשי להציץ לתוך הבור, עוד טרם שהספקתי לזון עיני ממנו, יצא פתאום בעל הבור, אחד מאנשי שלומו של אבי, איש ששיבה זרקה בו, ואמר אלי: הגם אתה בין הנערים השובבים? תחת לאמרי מזמורי תהלים קודם התפלה וללמוד איזה „מלה יהודית" אתה מסתובב אצל הבורות? אנכי אספר זאת לאביך...! כלה את תוכחתו ונכנס לביתו ופניו הטילו עלי אימה. נרתעתי לאחורי לקול הדברים האלה, עזבתי את חברי ואת הבור, ורצתי בלב נשבר ונדכה אל ביתי, התגנבתי לתוכו כגנב לבל תרגיש בי אמי, לקחתי את ספר התהלים והתחלתי לאמור בנעימה מלה במלה, כצדיק המתחטא לפני קונו. שמעה אמי ואמרה לי בתלונה: והיכן היית עד כה? סגנתי מבין שני איזה תשובה שאינה מספקת, וכל היום לא פסקה הדאגה מקרב לבי: ואני אנה אני בא מפני כעסו של אבא!

כשהייתי בן תשע ומחצה, התחלתי ללמוד בחדרו של ר' נפתלי לנדא, שהיה למדן מופלג, ובעל סברה ישרה, ועד העת ההיא היה מלמד בארץ מולדובה כמה שנים. ר' נפתלי, בן לבעלי בתים הגונים, כשאבד כספו לא נעשה לכתחלה למלמד בעירו, כי אם אחרי שנסע קודם לרומניה וטפל במלאכת שמים זו, וראה ברכה בעמלו, כיון דדש דש, למרות שיתר תלמידיו כבר הניחו תפלין — בכל זאת, מפני שהיה אוהבו ורעו של אבי, ומפני שבחכמה הייתי גדול מתלמידיו אלה, נכנסתי לבית ספרו. פה נפתח עולם חדש לפני, כי בעוד שבחדרים של מלמדי הקודמים, כלא תנויי בסדר נזיקין וגיטין וקדושין הוי, הנה ר' נפתלי פתח לפני אופקים חדשים, בדיני כשר וטרפה, ולמד עמנו שעור עיון במס' חולין פרק „כל הבשר" עם התוספות והמפרשים, מלבד שיעור גמרא פשוט, ושעור שהיה עלינו ללמוד קודם בעצמנו ולהרצות אחר כך לפניו, ובבוקר, כשעתים קודם התפלה שלחן ערוך אורח־חיים, הלכות ברכות השחר וההלכות הסמוכות לה. ראוי לציין שבלמוד קודם התפלה לא השתתפו יתר חברי, והיה מיוחד רק בשבילי בעצמי, וכדי להגדיש את הסאה,

שלא אפנה חס ושלום את לבי לבטלה, גם בעש"ק אחר חצות, בשעה ששאר החברים פנויים מלמודם, הייתי מצווה ועומד מאבי ומרבי כאחד לבוא אל החדר, ואז הלעיטני רבי שלחן ערוך בהלעטה שלא לרצוני. עוד היום זכור אזכור איך ישבתי באחד מימי ערב שבת קודש של הקיץ, וכסתני זיעה מרובה בעת שרבי למד עמי „סעיף קטן" בטורי־זהב, שהיה באמת גדול ורב ומשתרע על פני כל הדף כולו, פלפול ארוך בענין הנפנה שלא ישב בין מזרח למערב כי אם בין צפון לדרום, ודעתו של מהר"י אבוהב בדין זה — בכמה קוצר רוח הטיתי אזני לכל הענין הזה שלא ענינני לגמרי, ובעת שכל חברי היו חפשים לנפשם, הייתי נאלץ לקלוט אל מוחי סברותיו של איזה ר"י אבוהב, שאת שמו שמעתי אז בפעם הראשונה בחיי. ורבי לא הסתפק בזה שאנענע בראשי לכל דבריו, הוא לא מש ממקומו עד שנוכח שיודע אנכי את כל הגלמד בידיעה ברורה. כה נעשיתי, למרות קטנותי בקומה ובשנים, משכמי ולמעלה גבוה מכל החברים. ומנהגו של ר' נפתלי היה בשעה שהרצה לפנינו איזה ענין כגון „בטעם כעיקר דאורייתא" או „בחתיכה נעשית נבלה" וכדומה מן הענינים הדקים, הדורשים מאת התלמיד הבחנה וגם סבלנות יתרה, היה בוחן על אתר את תלמידיו ושואל פתאום את פלוני או את פלוני, מהו סברת רבנו תם או הר"י מקורביי"ל בענין פלוני, וכשהלה ענה שלא כהלכה, שאל את השני, ואחריו את השלישי, וכן כלם, וכשכלם לא מצאו ידיהם ורגליהם בכל הענין, פנה אלי ואמר: אמור נא אתה לעמי הארצות האלה את דעתך אתה. בפנים שוחקות הגדתי לרבי תשובה על שאלתו, ותשובתי היתה כהלכה. אם כן, אמר הרבי: הריני גוזר עליך שתתן לכל אחד מן הבורים האלה מכת־לחי על פניו, למען ידעו גויים אלה, כיצד צריכים להטות אזן בשעה שהרבי מרצה לפניהם את השיעור!

סרבתי למלאות פקודתו של הרבי, כי יראתי את חמתן של חברי, אבל הרבי באחת, גוד או אגוד! זאת אומרת: או תן אתה להם סטירה לכל אחד מהם על פניהם, או אתן לך אני סטירות על פניך כמספר כלם. ומפני שידעתי שהרבי אומר ועושה — מדבר ומקיים, נגשתי באי רצון אל המלאכה, ובכף ידי הקטנה הכיתי את חברי אחד אחד על פניהם, הכאה זו, אף על פי שנעשתה ברפיון ידים והיתה יותר מעין לטיפה, מפני העלבון שבה היתה קשה מאוד. הגע בעצמך, בחורים גדולים, שכבר מניחים תפלין זה שנה או שנתים, מקבלים סטירת לחי של עונש על ידי חבר קטן מהם, ננס בקומה כנער בן שמונה שנים לכל היותר, האין זו חרפה ובושה! כשיצאתי מן החדר חכו לי כמה מן החברים הנעלבים באיזה סמטא ותבעו את עלבונם מידי. ולמרות שנתתי בבכי קולי והתחננתי לנפשי, לא פטרוני בלא כלום, קבלתי מהם

שכרי בצדי, מתנות ידים ובעיטות רגלים, עד שהצלחתי להיפטר מתיגרת ידיהם. וכדי שלא להמשיך את המלחמה שמתי לפי מחסום ולא תבעתי אותם למשפט כלל לפני הרבי, וכה נסתדר הענין בשתיקה.

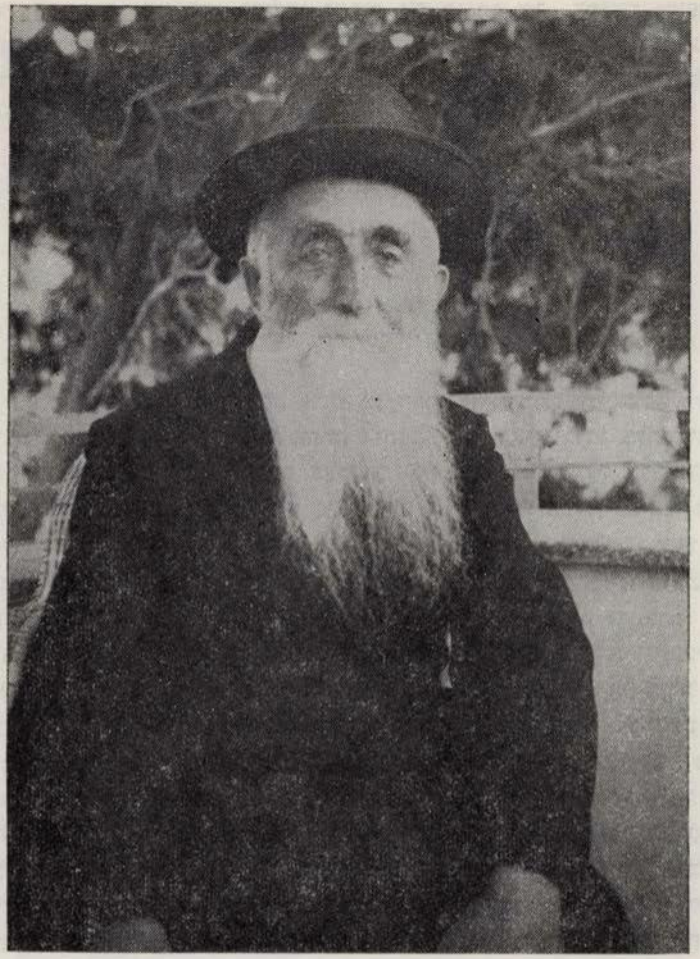
עבר הקיץ הראשון והגיעה עונת החורף, שבה הבחורים הגדולים משכימים באשמורת הבקר והולכים לבית המדרש או לבית הספר של מלמדיהם, ולומדים ש"ס ופוסקים, ואני אז כבר בחור בן עשר שנים, וכיצד בחור גדול שכמוני יישן שנת עצלים בביתו ולא ישכים גם הוא לתורה ולתעודה! ביתו של רבי ר' נפתלי היה ברחוב מעופש ומלא בצה, וצריכים היו לעבור אליו דרך תעלה עמוקה שנמשכה לאורך כל הרחוב ההוא, תעלה זו רחבה כחמש אמות היתה חפירה עמוקה ומשופעת וברדת גשם הפכה לאמת מים שנשתפכו אליה כל הביבין שבעיר, וכשפסקו הגשמים וחרבה האדמה, חרבה גם התעלה והשליכו בה כל השכנים שעל ידה מזה ומזה את אשפתם וריח רע נפוץ ממנה כל הימים. עורף־כלב כי בא לעיר מטעם הממשלה והוליך את צידו אל פנה נסתרה שבתעלה זו, ובמעמד „החברה הלבנה", שנתקבצה סביבו בהזדמנות כזו, סמך את ידו על ראש הכלב והכהו על ראשו במקלו שבידו אחת ושתים, והאומלל נפל שדוד תחת ידו. כה נצטברו בגיא הרגה זה פגרי כלבים לעשרות עד שכלה גבור ציד זה את כל מלאכתו בעירי, ואז אסף את הרוגיו, פשט מעליהם את עודם ואת שמנם, ואת הבשר ואת העצמות קבר מחוץ לעיר. זה היה משפט התעלה ההיא, שנקראה בלשון יהודית פוטיק, כלומר נחל. לאורך התעלה משני עבריה עמדו בתי עץ קטנים וביניהם ובין שפת התעלה רק דרך צרה לעבור. דרך זו היה עלי לעבור באשמורת הבוקר באפלה לאור פנס קטן בידי. ברם, זכור אבי מורי לטוב, שבפעם הראשונה לוה אותי בדרכי זו עד שעברתי בשלום לכל אורך התעלה. אחרי כן לא הייתי זקוק ללויה והלכתי בבוקר השכם יחידי. פעם נכשלתי בלכתי ונתגלגלתי במדרון שבשפת התעלה עמוק עמוק עד האפיק, ב"ה שלא נעשיתי אברים אברים מנפילתי זו, כי האדמה היתה לחה ורכה, ובכן נפלתי וקמתי. נתלכלכתי בבצה מכף רגל ועד קדקדי. אבל מה בכך, השמש יצאה על הארץ והביאה מרפא בכנפיה גם לי גם לבגדי.

בשעות הבקר האלו למדתי אצל רבי שלחן ערוך, יורה דעה, הלכות מליחה, בשר בחלב ותערובת, בתחלה לא הייתי רגיל כלל בלשון שבספר זה ובראשי תיבות הרבים שבו. אבל מכיון שנודע לי הסוד, שהרבה מראשי תיבות אלו אין דורשים פרוש, כגון הרמב"ם, הראב"ד, הרשב"א וכדומה שנקראו ככתבם, מבלי שהודיעני רבי מה טיבם של שמות אלו, ודי היה

לי שידעתי, שהיה פוסק גדול ורב אחד ששמו רמב"ם, ראב"ד, רשב"א, רש"ל הלכתי בדרך כבושה זו, וקראתי גם שאר ראשי תיבות שאינם ממין זה ככתבם, כגון רמב"ם בפ"ו מהמ"א, קראתי לתומי "רמב"ם בפו מהמא" עד שהעמידני רבי על טעותי. וכה נעשיתי לאט לאט לבחור העוסק בש"ס ופוסקים, ואבי חשב שחד בדרא אני ואין דבר קשה לפני. באמת היה לי רק כשרון בינוני, רק באחת הצטיינתי בילדותי, ביכלתי לכתוב בלשון הקודש. ועוד משחרות ילדותי הייתי "ספרא זוטא" בישראל.

תנ"ך לא למדוני אמנם רבותי. אבל את ידיעתי בלשון הקודש, שאבתי בתחלה מאגרונו של מאיר הלוי לעטריס, ואח"כ מאגרון הגדול של שלום הכהן ומספר הר ציון של מנדל מוהר, שבו כמה משפטים קטנים בעברית ותרגומם בצדם בגרמנית, ואני למדתי אותם על פה ושוקד הייתי לקרוא הקדמות והסכמות של ספרים חדשים גם ישנים. ואם מצאתי בהם איזה מלה מתובלת, אספתיה לזכרוני, וכשם שהיה לי שעורים יום יום לתורה, היה לי בכל יום גם שעור מיוחד לכתיבה. אבי ז"ל שרטט לי בידיו הוא בכל יום עמוד נייר לשם כתיבה. הדחיפה הראשונה להיות "בעל לשון טוב" קבלתי מאבי מורי ז"ל, כשנזדמן לידו איזה "מכתב נאה" הביאו לי, כדי שאקראנו ואעתיקנו לי. חנוני אחד ושמו ירוחם היה בעיר, שהיה מקוראי "המגיד" שיצא אז לאור בליק, לקח אבי ממנו גליון אחד בשאלה על מנת להחזירו, והימים ימי חורף שנת תרל"ב. אז ראיתי בפעם הראשונה בימי חיי, עתון בכלל ועברי בפרט. כשהוציאו אבי מורי ז"ל מתוך צלחתו מסרו לידי בזהירות מיוחדה. כאילו היה זה קונטרס יקר המציאות, שאם חס ושלום יקרנו אסון ויקרע ואין צריך לאמר שיאבד לגמרי, הרי זה אבדה שאין לה תמורה — ובזהירות זו עצמה לקחתי את הגליון לידי. הסירותי את האבק ואת הפרורים מעל השלחן, ובדחילו ורחימו פרשתי אותו לפני, וכשראיתי את השם הנכבד והנורא "המגיד" באותיות גדולות כמו "המלך" שבמחזורים הגדולים של ראש השנה ויום הכפורים הבטתי עליהן כבן־כפר הבא לכרך ורואה בפעם הראשונה "בית בנוי על גבי בית" וכדומה מן הנפלאות שעין לא ראתה אותן בכפרו הנדח. קראתי את שמו של המו"ל הכתוב גם הוא באותיות של קידוש לבנה אליעזר ליפמן זילברמאן והמוטו הקטנה שמתחתיו: "והאמת והשלום אהבו" באותיות של סדור "כל בו" קטן, ואחרי המוטו במוסגר "זכריהו ח' כ"ב" באותיות זעירות של רש"י. וסמוך לו אחרי הפסק של כמה שורות, שמו של המאמר הראשי "ועל המדינות בו יאמר" — ונדהמתי. העיפותי עיני על פני כל המאמר ונוכחתי מיד כי לאו כל מוחא סביל דא, השמות של מאק מאהן וביסמרק ושל האפיפיור ברומי שפגשו

עיני במאמר זה חליפות, עשו עלי רושם כביר. ראיתי שאין זה מין אגרון של מאיר הלוי לעטריס, כי אם שיחות חולין של תלמידי חכמים הצריכות לימוד. דלגתי על הפוליטיקה הגבוהה של המאמר הראשי, וקראתי ניקרולוג על איזה רופא ד"ר בירב שמת והכותב התרגש כל כך בהספדו עד שנחה עליו רוח השירה באמצע המאמר וקונן עליו בשיר קטן, שהתחלתו היתה „לא לך ד"ר בירב מת!". חבל שאינני בעל נפש פיוטית כאותו ספדן, כדי לתאר באיזה התעוררות וכוונת הלב קראתי אז את המאמר ההוא, וזכרו, אחרי שתים וחמשים שנה לקריאתו, עוד לא מש ממני. — לשם האמת חייב אני להודות שרק בעזרת אבי מורי ז"ל הספקתי לקרוא ולהבין את המאמר ההוא כהלכתו. ומאז נעשיתי קורא קבוע של „המגיד". חבר אחד היה לי שבגפ"ת לא היה נופל ממני, אבל ידיעתו בשפת קדשנו היתה פחותה משלי, הוא היה בן עשיר פזרן, וכדי להעשיר את ידיעותיו גם במקצוע זה עמד וחתם על מכתב־עת „המגיד" בשביל בנו. אז כבר יצאתי מחדרו של רבי נפתלי, אני וחברי למדנו אז אצל ר' יעקב הוכמן, תלמיד חכם מצוין ובמדה ידועה גם משכיל. השכלתו של רבנו זה היתה שלומד תנ"ך את תלמידיו ונתן להם מושג מכללי הדקדוק הראשונים, ובאוריו היו מודרניים במקצת. וכמה מהם היו לועזיים, ובכך התחבב למוד התנ"ך על תלמידיו, ובזה היה כיוצא מן הכלל מכל המלמדים הגדולים שבעירי. ר' יעקב זה היה תלמודי גדול ובעל הסברה ישרה, שכלו היה צח והגיוני, ואת עקומי המוח ובעלי סברת הכרס לא נמנה. הוא היה גבה־קומה, בעל צורה והדור בלבושו, ושתי פאותיו הארוכות לא לבד שלא שחתו את תאר פניו, כי אם עוד הוסיפו להם לויה חן, והכרת פניו ענתה בו, שהוא אדם מצוין היוצא מגדר הרגיל. למרות שהיה משכיל במקצת לא פקפק שום אדם בחרדותו. בבקר קודם התפלה לא שח שיחת חולין מימיו, ואם ברכו מי בברכת צפרא טבא, לא היה משיב רק בנענוע הראש, ועמנו, תלמידיו, גם כן לא דבר שיחות חולין קודם התפלה, מלבד מה שנוגע לעניני הלימוד. — והחתימה על מכתב עתי „המגיד" נעשתה על ידי רבנו זה, הוא כתב אל בעל „המגיד" ותארו בתאר „הרב הגאון המפורסם בכל קצוי ארץ וים רחוקים" ואני עמדתי אז משתאה על המליצה הגבוהה שבמכתב ההוא. ומכתב זה עשה פרי, „הגאון המפורסם בכל קצוי ארץ וים רחוקים" האבד"ק ליפמן נעתר לבקשת רבים בכסף מלא, וגליונות „המגיד" התחילו לבוא ליד אבי חברי מדי שבת בשבתו, וחברי הביא את הגליון לחדרנו, ורבנו היה קורא לפנינו את כל המאמרים ומסביר לנו את הפוליטיקה הגבוהה שבמאמרים הראשיים של „ועל המדינות בו יאמר". ואני וחברי, ואולי גם מלמדנו, האמנו

ר' מיכאל ברור באמצע שנות השבעים

בתומנו, שר' אליעזר ליפמן זילברמאן לא לבד שהוא רב ואב"ד בעדתו ונדרש לשואליו בדיני איסור והיתר ושאלות נשים, אלא שהוא גם הוגה דעות בעניני הנהגת המלוכה, וביסמארק ושאר גדולי הפוליטיקנים עושים אוזן כאפרכסת לשמוע עצותיו המחוכמות. — כה קראנו בחשק רב את „המגיד" מדי שבוע בשבוע, והתרגלנו בסגנונו ונעשינו גם אני וחברי

פוליטיקאים קטנים. ואני החלותי לחקות את סגנונו של „המגיד" וסופריו. ונעשיתי באותו פרק מליץ נשגב וסופר. אז בקיץ תרל"ב — נדפסה ב„המגיד" חידה מאת יחיאל מיכל זקש ליום מלאת לו חמשים ושמונה שנים שעשתה עלי רושם גדול מאוד. התחלתה של חידה זו היתה:

בחסדך אל עלי עד כה, היום הנני
בן אבי יהושע ובן בן כנען השני
אנא אלי! הפוך עמדתם השמאל ימיני
ואת אשר מצא בן למך אמצא נא גם אני

יתר החרוזים אינני זוכר, אבל גם החרוז הזה גרם לנו כובד ראש, וכשפתר לנו רבנו את החידה ההיא, היה בעינינו כאדם גדול בלתי רגיל. ואין צריך לומר, שבעל החידה עצמו בודאי ובודאי שאין על עפר משלו. אחרי שנים־שלשה חדשים מלאו גם לי י"ב שנה, ובכן חברתי גם אני ליום הולדתי חידה בנוסח כזה תחת „אבי יהושע ובן כנען השני" נמצאו לי שמות אחרים שהשתמשתי בהם למלאכתי, וכה בכל שנה ושנה בשנות נערותי חדתי חידות ליום הולדתי. חברי הבחורים העתיקו להם את חידותי, ואני שלחתים למערכות של עתונים עבריים, כגון „התור" בסיגט, ו„עברי אנכי" בברודי ונקברו שמה חיים בסל הנייר. כששלחתי חידה כזו לבעל „התור" התניתי עמו תנאי שידפיסנה אריח על גבי לבינה כשירת הים, וכשלא נדפסה, חשבתי בלבי שמפני שהקשיתי לשאול תנאי קשה כזה, לא זכתה חידתי להתפרסם, ובכן בשנה השנית ויתרתי על תנאי זה ושלחתי את חידתי החדשה ל„בעל העברי" בלי כל תנאים, ואם גם בו לא נתפרסמה, תליתי הקלקלה במה שמתוך החידה ניכר, שאני רק בן י"ג שנה, ולא מלאו עדיין שנותי להיות סופר בישראל, וכה נחמתי את עצמי בנחמות שוא משנה לשנה. עד שחדלתי מלחוד חידות ומלאכתי נעשית על ידי סופרים אחרים ששחקה להם ההצלחה יותר ממני. — אין זאת אומרת שטמנתי את ידי בצלחתי לגמרי ולא כתבתי כלום, זאת לא זאת! נתיאשתי רק מן הפרסום בכתבי העתים, אבל לשם כתיבה בעלמא לא פסקה ידי מלכתוב חדשים לבקרים. על כל צרה שלא תבוא בישראל, על כל מחלה על כל תקלה על כל קטטה שנהיתה בעירי או בערים הקרובות, כתבתי מאמרים שלמים, שנתפשטו בכל הקלויזין ונקראו על ידי הבחורים וחובבי השפת העברית בעירי ונתפרסמתי לבעל־לשון, וכן הייתי בעיני.

פרק ששי

מחלוקת בקהלה והמנצחים עליה

בזמן שלמדתי עדיין אצל מלמדי ר׳ שמחה קרו בעירי מקרים חשובים, שאין לעבור עליהם בשתיקה. התחוללה מחלוקת בעיר בקשר ל„חברה קדישא״.

גבאי „החברה קדישא״ היה בעת ההיא זקן, רבי משה ליב, אישיות מיוחדה במינה, גבה־קומה, חסון כאלון. זקנו הלבן ככסף הוסיף הדר לבעליו. לבושו היה נקי, אף כי לא היה חדש ביותר. לראשו חבש מגבעת (קאפלוש) קטיפה, לא ספודיק שהיה נהוג בימים ההם. מגבעת היו חובשים בעלי־בתים מודרניים כביכול במדה ידועה... משה ליב היה בעל בית הבנוי לבנים ופרנסתו היתה על המזיגה, בבית מזיגתו היו מתועדים ומתאספים הקצבים היהודים דמתא, וחברי החברה קדישא. בשבתות ובחגים שימש בית המזיגה בית תפלה למשה ליב ולחבריו. ב„מנין״ זה היה ר׳ משה ליב הזקן והארי שבחבורה. האריך בקריאת שמע ובתפלה, וכל הקהל ממתינים לו עד שיסיים תפלתו. היה עולה ששי לתורה בכל שבת ומברך ברכת „החודש״, היה מקריא לתוקע סדר התקיעות, וכל קהל המתפללים הביטו אליו כאל „רבי״ שלהם. בכל שבת אחר תפלת הבוקר היה יושב בראש חסידיו שכתרו את שלחנו והוא עטוף עדיין בטליתו והיה נוהג לומר: הבה נאמר לכבוד הש״י „אסדר לסעודתא בצפרא דשבתא״ וגומר על הזמר שלפני הקידוש ברטט וברגש ויקדש על היין, ואנשי המנין חוזרים אחריו.

בבקורת החייבים בגיוס לצבא היתה לר׳ משה ליב השפעה ידועה. בכל השנה כלה לא נראה ברחובות, רק בזמן שהיה איזה בר מינן חשוב בעיר, אבל בימי הבקורת היו רואים אותו הולך ושב, ואימתו מוטלת על המעוניינים בשחרור מהצבא.

ר׳ משה ליב היה מומחה בהטלת מומים בבחורים הנקראים לבקורת לצבא, מומים שנראו כמומים קבועים הפוסלים את בעליהם מחובת העבודה בצבא, אבל באמת לא היו אלא מומים עוברים, אבל הרופא המבקר שוחד על ידי ר׳ משה ליב שלא למצות עומק הדין, ובעלי המומים היו נכנסים

ויוצאים בשלום מהבקורת. זוכרני שאחי אמי נחבא שנה תמימה מאימת בקורת הצבא ולסוף הסכים שר׳ משה ליב יעשה לו מום באזן (נזילת האזן) כאילו הוא חרש ואינו שומע. ר׳ משה ליב בא אז אל בית אבותי ויתבודד עם המועמד להיות בעל־מום שעה או שעתים טפטף לו באזן מה שטפטף, והעלה לו דלקת באזנים, עבודה זו נמשכה כחודש ימים, וביחוד ימים אחדים לפני יום הבקורת, התמיד ר׳ משה ליב בעבודתו. וביום הבקורת פטרו באמת לבעל־מום שלנו זה, וגם מומו לא האריך ימים הרבה, כי כאשר הניח ר׳ משה ליב ידו מלטפל באזנו, סרה מכתו. — אבל ברוב המקרים נשארו המומים קבועים. בחורים ואברכים שבאותו דור היו נוהגים לעשות להם שבר מעיים ור׳ משה ליב היה מומחה למלאכה זו. אחד מדודי, אברך כבן י״ט—כ׳ שנה, שהיה כבר בעל אשה ואב לילדים בזמן שהגיע שעתו לעמוד לבקורת־הצבא, נמלך בר׳ משה ליב, שהיה מומחה לכך, לבחור בין טוב לרע ולאמור משפטו מי מוכשר לעבודת הצבא ומי שאינו ראוי לכך, והלה אמר לו שאין לו כל תקנה אחרת, בלתי אם שיעשה לו שבר־מעיים. קבל עליו עלוב זה להפוך מרצונו הטוב להיות בעל מום. ר׳ משה ליב מעך את בני מעיו כחודש ימים ועלתה בידו. דודי נעשה בעל־שבר לכל ימי חייו, ובלי אזור המיוחד לכך לא הרשה לעצמו ללכת אפילו פסיעה אחת. נתפטר מעבודת הצבא, אבל שבר זה, שעשה לעצמו מרצונו הטוב, הצעידו אחרי ארבעים שנה לבאר שחת, כי יצאו מעיו מבלי שיכלו להחזירם למקומם. רופאי המקום נלאו לחבוש שבורו, לקחוהו בזריזות ללבוב, אבל כבר איחר המועד, ועד שהספיקו הרופאים לנתחו, נפח נפשו וימת. זה היה פרי קלות־הדעת בימים ההם! אבל דודי הנ״ל שנעשה בעל מום מרצונו הטוב, לא היה יחיד בדורו, כמה וכמה אלפים בעלי־מום כאלה, היו מצויים בערי גליציה. מכיר הייתי זקנים, שהיו מקוצצי אצבע, או שאצבע אחת היתה כפופה, גם סומים בעין אחת שנקרו אותה בידיהם הם, לא חסרו בין הזקנים. אבל מכיון שהממשלה התחילה להחמיר במומים שנעשו בידי אדם, התחילו לבכר מומים שאין עשייתם בידי אדם ניכרת כל כך. ולזה היה ר׳ משה ליב שלנו ביחוד מומחה לכך. מומחיותו במלאכה זו מצד אחד, והכרותו עם חברי ועד הבקורת הממשלתי, וביחוד עם הרופא הרשמי, מצד שני, עזרו הרבה לכך, שרוב המוממים על ידו, יצאו לחפשי מעבודת הצבא. — וזו היתה רק הודות להשפעתו של ר׳ משה ליב שלנו!

בימים ההם היו בכל עיר ועיר בישראל מלבד רבנים ולומדים ובעלי־בתים ובעלי מלאכה שונים, גם שנים שלשה „גנבים״ מומחים, ועל הגנבה היתה פרנסתם. האנשים האלה דמו בחיצוניותם לכל יהודי העיר, בעלי זקן

ופאה, מבאי בית המדרש ומניחים תפילין, ואומרים לפעמים אפילו פרק תהלים, אם שעתם פנויה לכך. „מה שלאלקים הוא לאלקים, ומה שלבני אדם הוא לבני האדם", אומר המשל ההמוני. הגנבים המומחים היו נוסעים לירידים שבמחוז, נדחקים בין האכרים שבשוק וממשמשים בכליהם ואוי לו למי שנבדקו כיסיו בידיהם. לא תמיד הביאה הבדיקה שכר טוב לעמלים בה. לפעמים פגעו בכיס שהיה בו רק לחם יבש ושומים יבשים. אבל אם זרחה להם שמש ההצלחה, נזדמן להם אכר שזה עתה מכר את בקרו או חזירו ואז באו על שכר־עבודתם. בכל אופן היו מביאים לביתם שמיכות וסדינים שגנבו מהעגלות, ושאר חפצים שנזדמנו לידיהם. — בימות החורף, שבהם נשי־חיל שבעיר מפטמות אווזים ותרנגולי־הודו ומכינות במזויהן שומן לפסח ומיני מרקחת טובים, לא משכו גם מזה את ידיהם. דרך אגב, כשחדרו לבית אשת חיל יהודית, לא הזניחו גם את עליות הבתים המיוחדות ליבוש בגדים אחרי הכבסם. כשעלו לעלית־גג לא היתה עלייתם לבטלה, לקחו מן הבא בידם. ותהי ממחרת בבוקר צעקה גדולה בעיר: לזו גנבו את האווזים ולזו את השומן של פסח ומשקאות שונים, ואצל השלישית את בגדי הכביסה שבעליה. ידעו הכל שזו עבודתם של הגנבים הקבועים שבעיר, אבל מעולם לא נמצאה גנבה תחת ידם. על פי רוב התפשרו עם בעלי הגנבה וקבלו מהם שכר, חלף „עבודתם" לבקש את הגנבה בין הגנבים. כמובן תמיד בקשו — ומצאו, כי הגנבה היתה בביתם. לשוא היתה כל חקירה ודרישה על ידי המשטרה או ע"י בית המשפט. סיפרו, שהיתה בביתו של הרבי מוויז'ניצה ז"ל גנבה גדולה מאוד, שגנבו מביתו כל תכשיטיהן של הרבנית וכלתה וערכם היה ממון־קורח. שלח הרבי לקרוא לראש הגנבים שבעיר והבטיח לו מנה יפה שיבקש אחרי הגנבה. ענה הלה בגאוה ובגודל לבב ואמר: רבי! אם נעשתה הגנבה על ידי החסידים שלי, הריני ערב להחזירה בקרוב, אבל אם נעשתה גנבה זו בידי החסידים שלכם, רבי, אז אוי ואבוי, ואין כל תקוה למצוא אותה! (ממקור אחר שמעתי שהדבר קרה בסאדיגורה, והחפץ הנגנב היה שטריימל). בימי קטנותי היו בעיר מולדתי שלשה גנבים כאלה שהכרתי אותם, שם האחד יונה זרח, ושם השני הירש בן צירל, ושם השלישי גימפל, כלם אנשים שאימתם היתה מוטלת על הצבור היהודי בעיר. בימים ההם נפטר גימפל והלך לעולמו. לא רצה הגבאי של החברה קדישא לטפל בקבורתו, עד שתתן לו אלמנת הנפטר הטלית והעטרה שלו, מלבד מה שדרש ממנה סכום ידוע בשביל אנשי חברה קדישא. ומכיון שהאלמנה לא הסכימה לכך, הניחו את הנפטר יומים, ולא רצו לקברו.

מעשה זה של הגבאי ר' משה ליב הרגיז רבים מיהודי העיר, שכבר

קודם לכן התלוננו עליו ועל אנשיו הפושטים את העור מכל מי שמת לו מת. התלקטו בעלי־בתים אחדים והחליטו ליסד חברה־קדישא חדשה, ותהי ראשית פעולתם לקבור את המת־מצוה שאין לו קוברים, מר גימפל. הלכו וטהרו את המת והוציאוהו לקבורה, עמדו עליהם אנשי החברה קדישא ורגמו אותם באבנים, ותהי מלחמת איש ברעהו בשעת הלויתו של נפטר עלוב זה.

קבורה זו היתה התחלה למחלוקת שבה נחלקו בני העיר לשתי כתות, אלה מצדדים בזכות החברה הישנה, ואלה נספחים לדגל החברה החדשה. מחלוקת זו לא היתה לשם שמים בלבד, כי אם נתערבו בה גם ענינים חמריים של הקהלה.

המונופולין למכירת משקאות חריפים בעיר היה זכותה של העיריה, והיא החכירתה להרב דמתא לטובתה של הקהלה היהודית (ראה פרק ד׳ ראש פיסקה ב׳ על הרב שווארץ). הרב היה מחכיר עסק זה בפומבי למרבה במחיר. משך שנים רבות היה עסק זה רק בידי „יחידי סגולה״ אחדים שהיו מבטיחים שכר גדול בעבורו, אבל למעשה לא קיימו מעולם את הבטחותיהם, מפני שבעצמם היו משבעת טובי העיר, והרב, אף על פי שהיה תלמיד חכם גדול ועוסק בתורה יומם ולילה ממש, היה בעניני מקח וממכר כתינוק בן יומו, והרבנית אשתו שהיתה קצת מלומדת, וקוראת גם בספרים חיצונים, היתה בענינים כאלה אפטרופה עליו. ומכיון שנשים — ונשי רבנים בכללן — דעתן קלות, יכלו האנשים האלה להבטיח ולא לקיים. באמצעים כאלה החזיקו בזכות מכירת משקאות שנים רבות. — לא אלמן ישראל מעולם מאנשים פקחים המציצים אל מתחת הקלעים, וגם בעיר מולדתי היו בעלי־בתים שידעו את הסוד, שיהודים טובים אלה מתעשרים להפסדה של הקהלה, ואין להוציא חזקתם מידם. הלכו וקבלו בפני הרב, אבל הלה ירא לפגוע בכבודם של השוכרים הישנים, שבמדה ידועה כבר היתה להם חזקה על חכירה זו. ומכיון שראו האנשים האלה ששומע אין להם מאת הרב — הלכו ופרצו גדר ושכרו את עסקם ישר מהעיריה, בלי תיווכה של הקהילה היהודית. כדי להפיס את דעת הקהל היהודי נתנו לקופת הקהילה היהודית ששת אלפים כסף בתור „ריוח״ לשלש שנים, מה שלא נכנס לקופה זו ע״י השוכרים הראשונים, במשך הרבה שנים. אבל כל עמלם להפיס דעת הציבור היה לריק, מפני שהשוכרים הקודמים הרתיחו את הקהילה היהודית כמרקחה, ותהי הצעקה גדולה בין העם, שהשוכרים החדשים עברו על תקנות הקהל, שנתקבלו בשעתם בחרם חמור, שאסור ליחידים לחכור את עסקי הקהל, ישר מן העיריה. אחד מן החוכרים החדשים האלה היה ר׳ משה ליב שלנו, אף על פי שלא היה מאילי

הכסף שבעיר, אבל נתקבל לשותף לעסק זה, מפני השפעתו על הקצבים וההדיוטות שבעיר ואימת צבור מפניו בעתות הבקורת לצבא.

ומכיון שנכשל בקבורתו של גימפל, מצאו אויביו ואויבי שותפיו מקום להתגדר בו, ושתי „החברות", הישנה והחדשה, היו בעיקרן רק כת הנוהים אחרי חוכרי המזיגה הקודמים וכת ההולכים עם השוכרים החדשים.

הבהילו את הרב דמתא שיעמוד בפרץ, ויקרא „חרם" על כל הקונים „משקאות חריפים" מבית הממכר של החוכרים החדשים. הרב נכנע לדעת הקהל, ובאחד ימי החורף בשעת תפלת שחרית, הדליקו נרות שחורים בביהמ"ד ותקעו בשופר, ובמעמד הרב דמתא, עלה על הבמה אחד מחשובי ביהמ"ד, יהודי בעל זקן מגודל מוכר־יין, ר' נחום גלר, שקוה להבנות מחורבנו של בית ממכר הי"ש, ולמכור על ידי כך יין הרבה, ובקול בוכים, קרא את החרם הגדול של הכל־בו על כל מי שישתה י"ש הנקנה אצל השוכרים החדשים ויחרד כל העם אשר במחנה.

זוכרני את הרושם החזק שעשה עלי החרם ההוא. זקני הנכבד ר' יצחק ז"ל היה שותף לחוכרים החדשים, וממילא היה גם מהמחזיקים בידי אנשי החברה הישנה. אז למדתי בחדרו של ר' שמחה ובין תלמידיו היו בניהם של אנשי החברה הישנה והחדשה כאחד, ותהי גם בין התלמידים מחלוקת זו בתמונת זעיר אנפין. — אבל מכיון שאנשי החברה הישנה היו מוכרי משקאות חריפים, ורבים מדלת העם היו רגילים לשתות אליבא ריקנא צנצנת י"ש חזק בכל יום ויום, והפעם נתנו להם החוכרים מנה חנם אין כסף, נקל לשער יד מי היתה תקיפה בנוגע למכות ומהלומות. בימים ההם היה כל איש מחבורה זו או מזו נושא צרור במטפחתו, אבן להשתמש בה בעת הצורך אם כמתקיף או נתקף, ומעשים כאלה קרו במשך של שנה או יותר כמעט יום יום. שום בעל בית לא היה בטוח בצאתו לרחוב שישוב לביתו שלם בראשו או בחוטמו. היה אז בקאלוש החכם ויודע־דת ר' ליב גלר, שהיה אחר כך ד"ר למשפטים בווינא ונודע כמשפטן בעולם המשפטים באוסטריה. מר גלר המשכיל והנאור נחשב על דגל מחנה החברה הישנה, כלומר החוכרים החדשים של המזיגה, אף על פי שדבר לא היה לו מעולם עם עסקי מתים וקברנים. פעם אחת הלך ברחוב פגע בו אחד מן „החדשים" והטביע לו אבן במצחו. — בעל בית אחר היה בעיר ושמו אליעזר האבר וקראו לו „אליעזר סטוטשיק", איש אמיץ כח וחסון כאלונים. הוא היה מן היחידים שעבדו בצבא כמה שנים. ולא רק מפני תנופת ידו ואגרופו, כי אם גם מקולו חתו אבירים. הוא נלחם בשוטר ממשלתי, שבא אל ביתו לשם חיפוש חפצים האסורים על פי החוק. שוטר זה היה חמוש בחרב ורובה עם

כידון, אבל אליעזר, שהיה בו אומץ־רוח של איש־צבא, גזל את חניתו ואת חרבו ושברו לרסיסים ויך אותו מכה רבה ויגרשהו מביתו. מובן, כי היה בר־נש זה נורא על כל סביביו, והוא היה מן „החדשים". עבר אליעזר פעם אחת להתפלל לפני התיבה בבית המדרש, והנה פתאום התפרצה הביתה אחת מבנותיו של ר' משה ליב, נערה בוגרת אמיצת כח ורוח, הדפה את אליעזר מן התיבה, שמטה את הטלית מראשו, מרטה את זקנו, מרוט והשלך, ותהי המלחמה כבדה בבית המדרש מזה ומזה.

בודאי גם עלמה גבורה זו לא יצאה נקיה מתחת ידו החזקה של אליעזר, אבל בכל העיר ספרו את נפלאות גבורתה. הייתי אז כבן שש לכל היותר, אבל כמו חיה עומדת לפני התמונה, איך פתאום בא אל בית אבי אחד מדודיו — מהמתפללים בבית המדרש שבעיר ובבהלה נגש אל אבי וספר לו ממעשה תקפה וגבורתה של בת ר' משה־ליב, איך נלחמה באליעזר סטוטשיק ותוכל לו, ובדברו הוציא מתוך כיסו חבילה קטנה של ניר ויפתחנה לעיני אבי ועיני, ובחבילה מלוא חפנים שערות שנמרטו מזקנו של האיש המוכה, אליעזר. הוא ליקט השערות מן הרצפה, דוד־אבי הנ"ל, הטמין את השערות למשמרת. ראיתי את השערות המרוטות האלה והיה בהן כדי זקן שלם לאברך בן כ"ב—כ"ה שנה.

מלחמות תגרה כאלה היו מעשי יום־יום בין היריבים. פעם היתה חתונה בעיר אצל אחד מן בעלי הבתים, המחותנים, אבי החתן ואבי הכלה, היו מבני העיר, וממילא באו לחתונה קרוביהם וקרובי קרוביהם משני הצדדים, מלבד סתם ידידים וידידות, במספר רב מאוד. בקבוץ גדול שכזה בהכרח שהיו אנשים מן החדשים והישנים כאחד, ועוד טרם שהספיקו הקרואים ליהנות מסעודת חתונה זו קמה מהומה בבית ותהי יד איש ברעהו, ומכות ומהלומות עפו מכל צד ותהי צעקה גדולה בבית וברחוב. החתן והכלה והמחותנים התפזרו לכל רוח, והחתונה הושבתה ונדחתה ליום שאחריו, ותהום כל העיר.

מצב מלחמה זה ארך זמן הרבה, ורק אחרי שכלו ימי השכירות של החוכרים, וחוכרים חדשים אחרים מבני חברה החדשה ירשו מקומם מבלי שנתנו לקופת הקהל אף פרוטה אחת, שקטה העיר. איך נסדרו עניני החברה קדישא עצמה ועל ידי מי אינני זוכר, כי לא היה זה מענינו של ילד בן שש שנים. אבל הסדרים נתחדשו כמקודם, ר' משה ליב סילק את ידיו מן הגבאות ברצון, ורק לאחרי עשרים שנה כשנפטר הרה"צ ר' ישראלצי ז"ל, בא ר' משה ליב בתור „ישיש" והתעסק בקבורתו בכבודו ובעצמו, ירד אל תוך הקבר אחרי שחלץ את נעליו קודם, והתהלך בו בפוזמקאות לבנות שברגליו, והשכיב את צדיק זה על משפבו בשלום. אז היתה עבודתו

האחרונה אחרי שביתה של בערך עשרים שנה. — לשלמות תמונתו של ר' משה ליב ראוי להזכיר, שהחזיק את אביו בביתו כמה שנים, כי האריך ימים מאוד, וכל הימים שהיה אביו בביתו, ישב אביו בראש, והוא מן הצד, אביו היה מחלק את המנות למסובים, ביד אביו היו מפתחות הבית וכליו ועל פיו הושקו כל צרכי הבית, כאילו היה הוא בעל הבית, ובנו ואנשי ביתו סמוכים לשלחנו של האב הזקן. כך כיבד ר' משה ליב את אביו הישיש והעני, שהיה סמוך על שלחנו כל ימי זקנתו. גם ר' משה ליב האריך ימים הרבה ורגיל היה לומר, כי רק בגלל זה ברכו ה' באורך ימים מפני שכיבד את אביו כראוי.

בימים ההם היה ראש הקהל והתקיף בקהלה, ר' פישל שטיין, יהודי בעל קומה ממוצעת, פסח באחת מרגליו, בעל צורה הגונה, כבן ששים שנה. ר' פיטל לא היה מעשירי הקהל, כי אם בעל־בית בינוני, שהתפרנס מן המזיגה בביתו, שהיה בנין עץ במרחק מה מרחובה של עיר. לא היה מלומד ביותר, לא בתורה ולא בחכמה, אבל היה תקיף בדעתו, וכנראה זו שהועילה לו לאחוז ברסן העדה ולהנהיגה כרצונו במשך שנים רבות.

בימים ההם לא נתמנו ראשי הקהל בגליציה על פי בחירת אנשי העדה, כי אם נתמנו על ידי שר־המחוז, שהיה בוחר לו שלשה אנשים מן הקהל היהודי, כפי ראות עיניו, וממנה אותם לראשי הקהל, שהאריכו ימים לפעמים בממשלתם זו כל ימי חייהם. ראש הקהל כזה היה ר' פישל שטיין, שאימתו היתה מוטלת על הקהל, מפני שהיתה לו השפעה ידועה בבתי הפקידות, ובידו היה להרע או להטיב. — באיזה זכות עלה לגדולה זו איני יודע, אבל דיה העובדה שהיה פרנס הקהל שנים הרבה, ודלת העם הביטו אליו ביראת כבוד. גם לו היה בית תפלה (מנין) בביתו, גם הוא היה לו „חסידים" שהעריצו אותו לא רק בתור פרנס העדה, כי אם גם בתור „רבי" של בית תפלתם. הכל כמו בענינו של ר' משה ליב, אבל אנשי מנינו היו מסוג אחר. הללו היו אנשים שהריחו מריח ההשכלה במקצת. מלבושיהם היו חדישים, נוסח אירופה למחצה, לשליש ולרביע ואת בניהם שלחו אל בית ספר העממי שבעיר. הם בעצמם ידעו לקרוא את ה„וינר איזראעליט", כתב־עת, שהיה מופיע בימים ההם בווינה, פעמים בשבוע באותיות אשוריות ובלשון גרמנית, והיה אחד בעיר שחתם עליו, ואחר כך עבר מיד ליד בשאלה. ממנו שאבו בעלי השכלה גבוהה אלה את השכלתם, והיו ראשי המדברים בבתי מדרשות בשעה שדברו הקהל דברים בטלים קודם התפלה. אז הפליאו את קהל השומעים בהודעות מן ה„צייטונג", על דבר שרפה שנפלה באיזו עירה, ועל בל תקלה וקטטה ושאר מיני פורעניות שקרו בישראל. האנשים האלה היו

כמין כוי, שלא הכריעו בו חכמים מהו, לא חסידים ולא לומדים או סתם מתנגדים, ולא משכילים, כי לא קראו ולא שנו ולא שמשו תלמידי חכמים, הם היו אבותיהם או אבות אבותיהם של המתבוללים בדור ראשון או שני שלאחריהם. הם בעצמם היו בריות משונות, מן הישן יצאו ולכלל חדש לא באו. בשבת עוד חבשו „שטריימל", מצנפת זנבות, לראשם, ובגד משי ארוך היה לבושם העליון; ההבדל בינם ובין שאר יהודי העיר היה רק בזה, שבגדיהם היו נקיים ומגוהצים ורבב לא נמצא עליהם, ומכנסיהם היו ארוכים ומגיעים עד קרסוליהם, ומנעליהם שברגליהם היו ממורקים ומבריקים, בשעת התפלה לא כסו את ראשם בטלית, כי אם רק את כתפיהם, ואת ראשם השטרימל או כפה (יארמולקה) בעלת שש קצוות. כאלה היו בני מנינו של ר' פישל דנן ראש קהלתנו.

פרק שביעי

משכילים משפטנים בקאלוש

בעיר מולדתי היו בה יהודים לומדי תורה ובעלי בתים, שקבעו עתים לתורה, וגם משכילים נאורים, שידעו לערוך בקשות וקובלנות לבתי הפקידות ולחבר ערעורים על פסקי־דין וצווים ועל פעולתם זו היתה פרנסתם. — בימים ההם עדיין לא היו עורכי־דין בגליציה בכל עיר ועיר, רק בכרכים הגדולים בלבדם על יד בתי הדין הגבוהים. בערים כקאלוש היו לבלרים משמשים בתפקידי עורכי־דין שבימינו. אחד מהם היה יצחק פאליק, בעל בית הגון, שרכש לו מדת־מה של השכלה אירופית ובקיאות בעניני ערכאות, ערעורים שערך לבתי הפקידות הגבוהים נתקבלו תמיד לרצון, ועל כן היו באים אליו גם מעיירות הקטנות שבסביבה. בעיני החסידים ובעלי הבתים החרדים נחשד באפיקורסות, כי, הגע בעצמך, אדם שיש לו כתיבה יפה בכתב לועז, וכתביו מתקבלים במשרדי הממשלה, ונוסף לזה הוא גם בעל־לשון, בלשון הקודש, ואמרו עליו שכתב מאמרים ל„כוכבי יצחק", שיצא לאור באותו פרק. (בימי ילדותי חפשתי מאמריו בכל החוברות של „כוכבי יצחק" ולא מצאתים, אבל „לא ראינו" אינה ראיה). אפיקורוס זה לא הלך מעולם בגלוי ראש ולא שכח מעודו להתפלל מנחה ומעריב, וגם ספר תורה כתב לעצמו בעצם כתב ידו. — אבל כיון שכתב דבר מה בשביל „כוכבי יצחק", אף על פי שלא נדפס, הריהו חשוד במינות, וחסידים וסתם חרדים היו בדלים ממנו, כל זמן שלא היו צריכים לו. — יצחק פאליק העמיד תלמידים שלא היו מושלמים כמותו בחכמת היהדות, אבל היו יודעי דת ודין כמותו. תלמיד אחד ותיק שהניח אחריו היו קוראים אותו ליב גלר. ליב גלר לא התחפש כרבו כלפי חוץ כיהודי חרד, כי אם כלבו כן פיו, היה אדם חופשי בדעות ובשביל כן גרשוהו מבית המדרש. כל זמן שרבו יצחק פאליק היה קיים, היה פקיד בלשכתו, משמת רבו נעשה לבלר משפטן ברשות עצמו, וקנה לו שם טוב בתור „יודע דת" מצוין. הוא היה בחיצוניותו אדם אירופי, ומי שבא ללשכתו, היה מסיר את כובעו מעליו עוד בפרוזדור. זה היה מין „פריץ" יהודי, שצריכים לנהוג בו כבוד של פריץ שאינו־בן־ברית. —

הפריצים שבעיר היו חולקים לו כבוד. הוא היה לא רק חבר יועץ בעיריה כי אם גם סגן ראש העיריה, כי היה אחד מן היהודים המעטים שבעיר היודעים לכתוב ולדבר בלשון המדינה.

ליב גלר לא הסתפק בלבלרותו לבד, לערוך בקשות או קובלנות או אפילו להגיש ערעורים, הוא עסק בחקירת ספרי החוקים באופן מדעי, וכתב מאמרי־מחקר בעתונות המשפטית שבווינא. מאמריו אלו הביאו לו שכר טוב ושם טוב כאחד. באותו זמן היה באוסטריה מיניסטר המשפטים יהודי מומר ד"ר גלאזר, חוקר מצוין שחיבר ספרים במקצוע המשפט. הוא היה רגיל לקרוא את מאמרי המחקר של ליאו גלר ומצאו חן בעיניו, מבלי שידע שחוקר זה הוא לבלר בעיר קטנה, המתפרנס מכתיבת בקשות וקובלנות לבתי הפקידות הממשלתיים.

ליב גלר ישב בעיר מולדתי „בכבודו של מקום" באמת המדה של העיר הקטנה ההיא. — היה לו בית לבנים מחוץ לעיר, ומאחוריו גן רחב ידים, וביתו היה בית ועד למשכילי העיר, שהיו בעיקרם גם הם לבלרים וכותבי בקשות, אבל לא מלומדים כמוהו. מר גלר היה שכנו של ראש בית המשפט של הנפה מר קופאץ', שנהג בו טובת עין והתהלך עמו כאח ורע, אף על פי שהוא יהודי. גלר היה גם סוכן של חברת ביטוח למקרי תבערה ומיתה. בשנת 1873 שררה בעיר מחלת החולירע, ובין חללי מגפה זו היה גם נגר נוצרי שהיה מבוטח באחריות למקרה מיתה, ששלם לגלר את שעורו השנתי לביטוח וגלר התרשל ולא העביר את התשלום במועדו לחברה עד שמת המובטח. בקשה החברה תואנה שלא לשלם ליורשיו את סכום הביטוח, הגיע הדבר לידי כך שגלר נאסר ימים אחדים בגלל מעילה שמעל בכסף התשלומים של המת. כשיצא מן המאסר נטר איבה לראש בית המשפט בשביל כך, והתחיל לשמור צעדיו. — שופט זה היה מנהגו לרכוב לעת ערב על סוסו, מחוץ לעיר, וכל מי שפגש אותו, סטה מפניו, ומי שלא נטה היה רודהו בשוט שבידו. כי השופט היה כמושל אדיר בעירה, ומפני גערתו חתו אבירים. — אחר מאסרו של גלר קם אחד מידידיו, איש המוני אבל אמיץ כח ורוח, שחבש לו בכל יום גם הוא את סוסו, וכשרכב השופט על סוסו לטיולו מחוץ לעיר, רכב גם הוא אחריו ונלוה אליו, מה שהמרה את רוחו של שופט תקיף זה, וכאשר הניף עליו את שוטו להכותו, הניף היהודי את מקלו לעומתו ובאו להתנגשות. מאז חדל השופט לרכוב ברחוב על סוסו. ידע השופט כי יד גלר בקשר הזה והתחיל לבדוק אחריו, ועשה בדיקות בביתו, למצוא עוונו בתור לבלר ללא רשיון וכל כתביו של גלר נאסרו מלבוא לבתי הפקידות. והיה אנוס לכתוב בחדרי חדרים ולשכור לו

מעתיקים, כדי שלא יכירו את כתב ידו. אבל גם זה לא הועיל, כי השופט שהכיר את סגנונו של גלר, כשבאה לידו בקשה או קובלנה מעשה ידי גלר, שלח לקרוא אליו את בעלי הבקשה או הקובלנה וחקרם בשבע חקירות להוציא מפיהם, מי ומי היה כותב הבקשה, מה שהצליח בידו כמה פעמים. הגיעו הדברים ליד כך שגלר היה מוכרח לעזוב את עירו ואת פרנסתו ונתגלגל לעיר לינץ (באוסטריה העליונה) ועבד שם כעוזר לעורך־דין. — שם רשם לעצמו המון מעשים ועובדות של אותו שופט שבהן עשה שלא כשורה, ובהזדמנות שהיתה לו להציג עצמו לפני המיניסטר למשפטים ד״ר גלאזר, הציג לפניו תזכיר שבו נתפרטו כל פשעיו של השופט בקאלוש.

ראיונו של גלר אצל המיניסטר היתה לכתחילה לבקש מאתו שיוכל להכנס לאוניברסיטה למחלקה המשפטית בלי תעודת בגרות מגמנסיה, כי לא בקר מעודו בבית ספר ולמד רק מעצמו מספרים, והיה אוטודידקט. המיניסטר שהכירו מתוך מחקריו המדעיים שהדפיס בעתונות המשפטית, וידע את גאוניותו של האיש הסכים לפנים משורת הדין לכך שיתקבל לאוניברסיטה. אחרי שלש שנים זכה לתואר דוקטור בהצטינות ופתח לו לשכה בווינה. שם הדפיס חבוריו, שזכו לשם בכל הארץ ונעשה לאישיות מפורסמת בשדה החכמה המשפטית ועורך של מכתב העת „יורידישה צייטונג״, עתון חשוב מאד במקצוע המשפט המעשי. — ועד היום הזה יושב תלמיד חכם מודרני זה בלשכת עבודתו וכותב מחקרי־מדע במקצוע המשפטים (הדברים נכתבו בתרצ״א בערך. איני בטוח אם באמת היה ליאו גלר עוד חי בזמן ההוא. א.י.ב.) כשנשאל המיניסטר ד״ר גלזר בשעתו על שקלקל את השורה והתיר לגלר לקבל תואר דוקטור בלי כל תעודת בגרות, ענה ואמר: אם יבוא לידי עוד אדם בעל כשרונות כגלר ויבקש היתר כזה אתן גם לו.

כאמור למעלה הגיש גלר תזכיר למיניסטר למשפטים נגד איש ריבו לעיין בו. המיניסטר שלח את החומר לתובע הכללי של בית המשפט המחוזי שבעיר סאמבור, אשר קאלוש היתה בתחום שיפוטו. אבל תחת לעשות בקורת נגד השופט הנאשם, תבע התובע הכללי את גלר לדין על עלבון השופט קופאץ׳. גלר המאשים הפך לנאשם, ועליו היה לברר כל האשמותיו בראיות ברורות, או להענש עונש חמור כדין מוציא דיבה. כל ערעוריו של גלר נגד כתב האשמה זה של התובע הכללי לא נתקבלו וגלר עמד למשפט לפני בית דין הגדול שבעיר סאמבור. בירור משפט זה ארך שלשה שבועות, הוזמנו עדים לעשרות מכל השדרות של יהודי העיר קאלוש. היו כמה מהעדים מושפעים מהשופט שיראו להעיד

לרעתו, והתירו לעצמם לשנות פני האמת מפני דרכי שלום, למרות שבועת־התורה שנשבעו בפני הבית־דין. אבל סוף סוף עלתה בידי גלר לטהר עצמו מאשמתו ויצא זכאי. — דבר המשפט הזה עורר בשעתו סנסציה בכל מזרחה של גליציה, ואף על פי שטרם התפשטה האנטישמיות באוסטריה בכלל ובגליציה בפרט, ראתה העתונות הפולנית שבלבוב במשפט זה פולמוס היהדות עם הנצרות והמטירה על ראש גלר חרפות וגדופים על חשבון יהדותו.

אחרי שנים מספר עלה השופט למעלת יועץ בבית משפט גבוה, וקאלוש התפטרה מהאיש שרדה בה כפחה מזרחי יותר מעשר שנים. עוד מרחף נגד עיני המראה, באיזה כבוד חזר גלר מסאמבור לקאלוש אחרי גמר המשפט. כל מכבדיו ומוקיריו נסעו לקראתו לתחנת הרכבת והביאוהו העירה בכבוד רב, והעיר קאלוש צהלה ושמחה! אז התיחסו יהודי קאלוש אליו, לא כאל „ליב גלר" הלבלר שבעירם, כי אם כאל „אדם גדול" שבא אליהם מארץ רבת תרבות ורבים התלחשו עליו שלא יארכו הימים, ויתמנה לפרופיסור במכללה למשפטים בווינא. גלר פרסם את פרשת משפטו בחוברת: „משפט הוצאת דיבה קופאץ' נגד גלר" שנתפשטה בכל רחבי גליציה בקרב היהודים. החשוב בספריו הוא הוצאת חוקי אוסטריה עם הערות ובאורים. ספרו זה נתקבל בעולם המשפט באוסטריה ובכל בית דין, ועל כל שלחן של עורך־דין נמצא.

בשבתו בקאלוש והעבודה בלשכתו רבתה, היה מעסיק בחורים צעירים אחדים בעלי כתב יפה שהעתיקו את כתביו. צעירים אלה למדו ממנו במשך שמושם איזה דין או דינים, ונעשו אחר כך גם הם לבלרים. — אחד מהם היה פרידל שטיין, שנתקנא ברבו ורצה גם הוא להתגרות בקופאץ' וכתב עליו שטנה, אבל עלוב זה נענש וישב שנה תמימה במאסר, לאות לבני הנעורים לבל יהיו חוגר כמפתח!

אבי אבי, ר' יצחק בראוור, היה אחד מנכבדי העיר ומאוהביו של גלר. ידע גלר, כי פעם השתדל זקני אצל השופט הראשי בשביל יהודי אחד שנידון למאסר, שתנתן לו הרחבת הזמן עד אחרי ימי העבודה בשדה. מלא השופט בקשת זקני, אבל דרש ממנו סכום ידוע לערבון עד שיבוא הנענש לקבל ענשו. הביא לו זקני את הערבון והוא מסרו ליד שכנו הרוקח, תחת להניח את הערבון למשמרת במשרד הערבונות אשר לממשלה. בעידן ריתחא השתמש גלר גם במקרה קטן זה, כדי להבאיש את ריח השופט ולהורידו מכהונתו. נעשתה חקירה על ידי שופט מיוחד שנשלח מבית דין המחוזי ונקרא הסבא שלי לעד, ירא זקני לשנות את האמת מפני דרכי שלום, פן ישביעו אותו על כך בבית־דין, ובכן למרות שלא רצה להיות כפוי־טובה

להשופט הנאשם, ספר האמת כמו שהיא. מובן שהשופט כחש את כל המעשה ואמר שלהד"ם, שלא קבל מעולם ערבון מזקני, וממילא לא היה לו מה למסור לפקדון במשרד הפקדונות של הממשלה. — לאשר שזקני היה רק עד אחד, מצא אותו הקטגור הכללי כמוציא דיבה, והעמיד אותו לפני בית־דין של עונשים, ישב על ספסל הנאשמים ועלול היה לקבל פסק־דין בעונש חמור על הוצאת דיבה על פקיד גבוה של המלכות. עמדה לו זכות־אבות שהכירו השופטים, כי חף הוא מפשע ופטרוהו. — כשהדפיס מר גלר את דבר משפטו נגד קופאץ׳ במהדורה שניה, הדפיס בתור הוספה גם דבר משפטו של זקני. — ביום הנועד למשפטו של זקני, הלכתי אני ועמי עוד אחד מנכדי זקני אל הרבי דמתא ר׳ ישראלצ׳י ז״ל (בנו של ר׳ איציקל ז״ל המוזכר בפרק שני) כדי להזכירו שיעורר רחמים על זקני שיזכה במשפטו. זקני לא היה אמנם חסיד באופן רשמי, אבל את ר׳ ישראלצ׳י ז״ל, שהיה אדם כשר וחסיד אהב מאוד, ור׳ ישראלצ׳י גם הוא הוקירו מאוד ואהבו כאח ורע, ובכן כתב לנו — נכדיו — מספסל המשפט שמותיהם של השופטים ופקד עלינו שנלך אל הרבי להזכירו. ואני, למרות שעוד לא מלאו לי שתים עשרה שנה, כבר הייתי אז בעל־לשון, כותב חידות ושירים, והספדים על צדיקים, שהיו ראויים למי שכתבם (כלומר להוציאם אל מקום הדשן), ובכן אזרתי כגבר חלצי וכתבתי פתקה על שם זקני, שבה קראתי בשמות כל השופטים שישבו כסאות למשפט לשפוט את זקני, והבאתי את הפתקה בסגנון מליצי וחסידי כאחד, ומסרתיה לידי הרבי באשמורת הבוקר. כששב זקני בשלום לביתו, והלך אל הרבי לספר לו ממהלך המשפט, אמר לו הרבי דרך אגב כדברים האלה: הריני רבי זה שנים רבות, אבל פתקה כזו שמסר לי נכדו — כלומר אני הכותב — קראתי זה עתה בפעם הראשונה והפליג מאוד בשבח סגנונו.

דרכו של הרבי היה, לבוא בכל ערב שבת לבית המרחץ להזיע ולטבול לכבוד שבת. קודם שטבל היה רגיל לישב על מעלות המקוה כחצי שעה כדי להקר את עצמו מן הזיעה, באותה שעה לא היה רשאי שום אדם לרדת אל המקוה, כיוצא מן הכלל ירד אחריו זקני, ששב באותו יום ממקום המשפט, וישב על המעלה של המקוה סמוך לו, וספר לו כל פרטי המשפט בארוכה. ואז אמר לו הרבי מה שאמר על הפתקה שמסרתי לידו, והנאהו.

בנוגע לאישיותו של ראש השופטים קופאץ׳, כדאי להעיר, שאף על פי שהיה אדם קשה כברזל ולפעמים קשתה ידו על כמה מיהודי עיר מולדתי, אבל שונא־ישראל לא היה כלל וכלל, אדרבא היו יהודים שהתהלך עמם כאח וכרע, ואחד מהם הלא היה גם גלר וזקני ז״ל. ובכלל היה אוהב משפט

וצדק ולשבחו כדאי לציין, שאחר המשפט הגדול שהיה לו עם גלר, בא לפניו משפט יהודי אחד שהעיד בשעתו לטובתו של השופט ושבועתו שנשבע לא היתה אמת במלואו. ויהי במשפטו הפרטי, פסק השופט שישבע הצד שכנגד באל הקדוש של היהודים, וכשבקש ממנו היהודי העד מלפנים שיתן לו את השבועה, קפץ השופט מכסאו בכעס וקרא: אתה רוצה, שאתן לך שבועה?! כאומר: מי כמוני יודע שחשוד אתה על השבועה! נתקיים בו בעד זה פתגם חז"ל „סהדי שקרי אאוגרייהו זילי" ויצא מבית המשפט בבושת פנים.

עוד אוטודידקט מעין גלר קם בעיר גם הוא מחובשי בית המדרש מלפנים ושמו היה מנשה פרוכטרמאן. גם הוא היה יודע דת ודין, שהתפרנס וחי על כתיבת בקשות וקובלנות לבית הפקידות, ובעתות הפנאי היה יושב על הספר וקרא ושנה הרבה והתכונן לבחינת הבגרות, והוא אז כבר בעל אשה ובנים. לא היה אמנם בעל מוח חריף כגלר, אבל היה שקדן, ומלבד תורת המשפטים למד גם שפות רומית ויונית. ואם גלר נכנס לאוניברסיטה רק בחסדו של שר המשפטים, והידיעות הנורמליות של תלמיד בי"ס תיכוני חסרו לו לגמרי, הנה פרוכטרמאן למד כל הלמודים האלה מעצמו, בביתו, בלי כל מורה, מה שעלה לו כמובן בעמל וביגיעה רבה במשך של שנים הרבה, וכשכבר היה בן ארבעים ולמעלה עבר בהצלחה את הבחינות של „סופר־המלך" (נוטאריון). לדאבונו עמדה לו זכות יהדותו וישב כל ימיו והמתין להתמנות לנוטאריון ותקותו לא באה. בכל ארץ גליציה היו בימי מלכות אוסטריה רק שנים או שלשה יהודים שזכו להיות נוטריונים רשמיים, ופרוכטמאן, אף על פי שהיה ראוי להתמנות בהצטיינות, לא זכה לה. ובכן היה בעיר מולדתו ממלא מקום עורך־דין בגלוי ולא בסתר, ומבקשי פניו היו אכרים מן הכפרים שבסביבה. פרנסתו היתה מצויה לו מזה בריוח. — לא כגלר, שהתבולל לגמרי וחי חיים חפשיים ללא תורה ומצוה, היה הולך בכל יום להתפלל ערב ובוקר בבית המדרש, והיה רגיל לעיין במורה־נבוכים או בספר עקדת יצחק קודם התפלה, אבל היה נבדל מכל המתפללים ולא בא בשיחה עמהם. לבושו ותואר פניו היה כרב מודרני באירופה. זקנו היה מגודל ומספרים לא עלו עליו. ביום הולדת הקיסר, או בהזדמנות מעין זו, היה דורש לפני העם ופקידי הממשלה בבית הכנסת הגדול בלשון אשכנז, אבל דרשותיו לא תמיד הפיקו רצון מאת השומעים. הוא הספיד את הקיסר פרדינאנד שמת בשנת 1876 ובית הכנסת היה מלא מפה אל פה. וכל הפקידים הגבוהים שבעיר ישבו בכותל המזרח שבבית הכנסת. בו בפרק יצאו חוקים באוסטריה שהגבילו את ההלואה ברבית ומכירת משקאות חריפים, גזרה שרוב הצבור היהודי בגליציה ובוקובינה לא יכלו לעמוד

בה, כי רובם היתה פרנסתם רק מעסקים כאלו. פרוכטרמאן, שהיה עורך־דינם ורב ריבם של אכרים, נעשה מתוך ההרגל סנגורם של גויים וקטגורם של אחיו בני עמו, ובשעת ההספד על הקיסר הנפטר, מצא לנכון לעורר את אחיו לתשובה ומעשים טובים ודבר כשעה שלמה על הנשך. בין הפקידים היה שופט אחד אוקראיני, שונא־ישראל בכל לבו, שאכל את כל יהודי הבא לידו בכל פה, ובדין שבין ישראל לנכרי הטה תמיד את המשפט, ואבד ממונם של ישראל לאלפים ולרבבות. שמע שופט זה דרשה של דופי זו וצהלו פניו, ונעשה מאז אוהבו הנאמן של הדורש, והזהיר את כל הגויים מן הסביבה, שידרשו תמיד רק בעצתו של פרוכטרמאן, ופרוכטרמאן נענה לדורשיו באמונה וכמה מלוים ברבית נזוקו על ידו, לא רק בממונם כי אם גם בגופם ונענשו במאסר. באו הדברים לידי כך שפרשו כל יהודי העיר ממנו, ולסוף פסק מלבוא לבית המדרש, התבודד בביתו, והיה סנגורם של גויים עד יום מותו. — כשהוא לעצמו, לא היתה כוונתו לרעת אחיו בני עמו, כי מנקודת השקפתו הוא, ראה בכל יהודי, הנותן כספו בנשך לנכרי ומוזג לו לרצונו משקה משכר, חוטא ופושע, ולא ראה לעצמו עוון אם מסר יהודי כזה למשפט ומוציא לחמו מפיו, וביחוד אם מצא בזה את פרנסתו הוא בנחת ולא בצער והציל עשוק גוי מיד עושקו היהודי, סוף סוף לא היתה פרנסתו זו מלאכה קלה ונקיה, ושרא ליה מריה שלא התחשב בעניי עמו.

מלבד שני המאורות הגדולים האלה, היו בעיר מולדתי עוד כחצי תריסר לבלרים ממין זה שהתפרנסו מכתיבתם, ויחד עם זה היה כל אחד מהם סוכן של חברת ביטוח מאש. הללו לא הלכו בגדולות, כי אם הצטמצמו בחוג מלאכתם הצר. והם היו כביכול המשכילים החפשים שבעיר, כלומר, אנשים שכבר הרשו לעצמם שלא ליטול ידיהם לברכת „אשר יצר", ועבירה גוררת עבירה שלא להתפלל גם מנחה ומעריב לפרקים, וכן הלאה, עד שיצאו „לתרבות רעה", לבשו בגדי אירופה ונתפקרו לגמרי.

מן השרידים שבלבלרים מדור הישן נשאר בימי נעורי זקן אחד, שבנעוריו היה הוא אחד ואין שני לו במקצוע זה. יהודי בעל זקן ארוך עד למטה מחזהו, פאות ראשו היו סרוקות ומקופלות, מה שהיה סימן של איש מתקדם בימים ההם, בעוד שרוב היהודים הפשוטים היו פאותיהם פרועות ללא סדר או מסולסלות כברגים, גם כובעו היה גבוה קצת משל העם ודומה לצילינדר של איש מודרני.

בלשכת עבודתו היו תלויים על הקירות תמונות ישנות של קיסרים ושרי צבאות שונים ותמונה גדולה של משה מונטיפיורי שכבר עברה צורתה.

בקרן זוית עמדה תערוכה שלמה של קנים ארוכים שונים לכלי מקטרתו, מלבד הקנה הגדול שהיה תמיד בשפתי פיו. שאר הרהיטים שבביתו היו פשוטי כלי עץ שקפצה עליהם זקנה משכבר הימים. בימי היה אלמן וחי חיי רוק בעוני ובחוסר כל, אבל מפני שהיה יליד משפחה הגונה תמכו בו כמה ממכיריו. וגם זקני היה אחד מהם, ועל כן היה רגיל לבוא לבית זקני, והיה מתפאר תמיד כי הוא לבלר אחד ואין שני לו. וכל הלבלרים דהשתא, וגלר בכללם, כאין נגדו. אם יצאה מתחת עטו איזה קובלנה או כתב־בקשה, חרדו כל הפקידים שבבתי הפקידות לקראתה, ואפילו אם רק ראו את האות תבניתה של ה־H שלו, אבל אם כל כך נתגאה עליה בימי זקנותו חזקה H שלו (בכתב גותי) נפלה עליהם אימתה ופחד. לא זכיתי לראות דמות שבודאי הרהיבה את עין הרואה, ובסלסוליה חוללה נפלאות. טובה צפרנן של ראשונים מכרסן של אחרונים!

הוא היה יודע גם פרק בשיר, ממיטב השירה של גדולי החזנים. ולא היו צריכים להפציר בו הרבה, שיפתח פיהו בשיר ויזמר לפני שומעיו תפלת „ומפני חטאינו" או תפלה אחרת של ימים הנוראים. ביחוד היה כחו גדול בסדר העבודה של יום הכפורים נוסח אשכנז בניגון שאמר אותה חזן נודע לשם בבית המדרש הגדול, בשעתו. כאן מקום הניחו לו כל אנשי עדתו להתגדר בו. רבים היו ששמעו סדר עבודה של חזן אלמוני זה, ונסו כחם לשיר כמוהו, אבל הזקן שלנו היה שומע את שירי זמרתם ושחק עליהם בכל פה, והיה רגיל לומר להם בבוז ובביטול גמור: עשר שנים אחרי מותכם יעלה בידכם לחקות את העבודה של החזן הגדול שלנו! אני אלמד אתכם איך מתפללים את העבודה! ותיכף פתח את פיהו והתחיל: „קח מאכלת חדה, פום, פום! „שחטו כסדר", פום פום! ואתה ברחמיך הרבים מעורר רחמיך", פום פום, פום פום! (כאן יצאו מלים אלו — פום פום — מבוהלות ודחופות מפיו כעשר פעמים) וסולח!... לשבט עדתך!... חבל שאינני יודע לכתוב תוי זמרה (נאטין) כדי לתת להקוראים משהו מן המתיקות של פום ממלל רברבן זה, אבל די שאומר לכם, שלא היו ימים טובים לישראל כימים שעמדנו אנחנו, נכדיו הפעוטים של זקנו, ושמענו שירי זמרה של הזקן „המושלם", ששר אותם לאו דוקא בשבת או ביום טוב, כי אם דוקא באחד מימות החול וכמה אברכים הולכי בטל — שארוחתם ארוחת תמיד נתונה להם מחותניהם לזמן של מספר שנים ידוע — עוטרים אותו מימינו ומשמאלו, ונראים כנהנים ושמחים על הנעימות שבזמרה זו. — לשלמות הסיפור עלי עוד להעיר, שהמלים „פום פום", הראשונה נקראת בחירק או מלאפום והשניה בחולם או בחטף קמץ.

זה היה חלקו של לבלר עלוב זה בימי זקנתו, ומכל עבודתו הגדולה שעבד במשך שנים הרבה, לא נשאר לו לעת זקנתו רק עבודה רוחנית אחת, סדר העבודה של יום הכפורים!

לאחרונה לא אעבור בשתיקה על לבלר אחר מעין זה הזקן שעדיין היה מתפרנס מעטו. וזה היה בעל־בית אחד שהיה מלומד ובקי קצת בדינים, וכתיבתו היתה יפה, והגרמנים השוואבים מן המושבות שבסביבות קאלוש היו ממבקשי עצתו. הוא היה לבוש קפוטה ארוכה וכובע קטיפה בראשו ככל בעלי הבתים, ואף על פי שלגלגו עליו חבריו החופשיים, שכשהוא כותב איזה בקשה וצריך לקראה לפני בעליה, אינו יודע לקוראה כהוגן ומגמגם בה, אבל פרנסתו היתה מצויה לו, וראה ברכה בעטו.

קנאת סופרים תרבה חכמה, אמר החכם, ומיום שנתפרסם שמו של גלר, וחכמתו עמדה לו להיות עורך־דין מפורסם בוינה, נתקנאו בו בחורים הרבה בקאלוש ורצו להיות כמותו. וכל בחור שרכש לו ידיעה קטנה בכתב ולשון אשכנז, התחיל לעלעל בספר החוקים או מה שהוא יותר נכון, בספרי הדוגמאות לכתיבת קובלנאות ובקשות לבתי הפקודות, ונעשה עורך דין למחצה, לשליש או לרביע. ובכן היו בעיר מולדתי תריסרי בחורים כאלה, מהם גם בחורי בית המדרש, שהיו יודעים לכתוב בקשות או קובלנות בענינים קטני הערך. כגון בקשה לשם קבלת תעודת־הדרך, מה שאנו קוראים היום בארץ ישראל דרכונים. או קובלנה על פגיעה בכבוד, או תביעת־ממון קטנה שבין אדם לחברו. בחורים כאלה היו כביכול „משכילים" או כמו שהיו קוראים אותם בלשון זרגון „קענער"ס" כלומר ידענים, בעוד שאלו שידיעתם לא הגיעה למדרגה זו, היו יודעים רק לכתוב „אדריסה" (כתובת) על מכתבים הנשלחים על ידי הדואר. ולכתוב במלואו „שטר־חוב" להלואות שבין איש לחברו ובין יהודי ונכרי, מה שהיה דבר נחוץ בכל עת ובכל שעה בימים ההם. חוץ מחכמת החשבון כלומר חבור חסור כפל וחילוק. ולבני המלוים ברבית גם חשבון עיסקא, חשבון שיש בו משום אוכל נפש ומותר אפילו ביו"ט. ושאר ידיעות חיצוניות היו מיותרות לגמרי ורבים ראו בהם גם אבק מינות. ואפילו על הראשונים הצטערו בסתר לבבם, אלא שרוב הצבור לא יכלו לעמוד בלעדם.

פרק שמיני

פרשת בעלי בתים ובתי מדרשיהם

בעלי־הבתים שבעיר היו ברובם מעור אחד, בחיצוניותם ובאופן חייהם היו כמעט כלם דומים זה לזה. ההבדל ביניהם היה רק בית הכנסת שהתפללו בו.

שמונה בתי כנסיות ומדרשות היו בימים ההם בקאלוש, שנים מהם, המקדש מעט ובית המדרש הגדול — שעמדו סמוכים זה לזה ומגרש קטן מפסיק ביניהם. בהם התפללו בנוסח אשכנז. בכותל המזרח שבהם עמדו בעלי בתים חשובים, מלוי ברבית לנכרים, חנונים, בעלי בתי מזיגה קטנים, כולם גרו בבתים שברחובה של עיר. מהם בבתיהם־הם ומהם בבתים שכורים. הם נקראו בשם כולל „שוהל (או בית המדרש) בעלי־בתים". היה ביהודי כזה קורטוב של גאוה על ביתו שבעיר ועל מקומו שבכותל המזרח, הוא הקפיד על עמודו בבית הכנסת שלא יזיזוהו אפילו כחוט השערה ממקומו. כדי להיות יחסן כזה לא היה צורך בעושר רב, הספיק בשעת הדחק בית שמספר הרעפים בגגו כמספר החובות הרובצים עליו, בעל־בית הוא בעל־בית, ולא פלוגי רבנן בין עשיר באמת ובין מתדמה לעשיר. אנשי כותל המזרח ב„שוהל" ובבית המדרש לא היו למדנים מובהקים, אבל גם לא עמי הארצות. המעולים שבהם ידעו ללמוד פרשה חומש, מדרש של השבוע, ופרק משניות, והפחותים שבהם הסתפקו בזה שידעו לקרוא את הפרשה שנים מקרא ואחד תרגום, ומה שנשאר בזכרונם גירסא דינקותא שלהם, איש איש כפי כח זכרונו החזק או הרפה.

על יד הקירות הדרומי והצפוני ישבו בעלי בתים שניים בדרגת היחס שלא זכו למקום בכותל המזרח, ואחרון אחרון, לצד המערב פחתה חשיבות המקום ושם ישבו בעלי מלאכה שונים, חיטים, סנדלרים, צורפים, כובענים, אופים וכדומה. גם בין אלה כמו בין בעלי כותל המזרח, היו הבדלים. נמצאו בעלי־מלאכה, עמי־הארצות, שערכו בכל יום בהשכמה תיקון חצות ואמרו תהלים וגם „מעמדות", אם היתה שעתם פנויה לכך. הצנועים האלה היו ברובם הזקנים שבבעלי מלאכה, בעוד שהצעירים ואפילו הבינונים הסתפקו

בתפלת־חובה. — גם במקדש־מעט וגם בבית המדרש היתה בימה מוקפת סורג עץ ועלו אליה במעלות אחדות. על הבימה עמד שלחן קריאה ועליו מן הצד כר קטן שעליו דפק השמש בחפצו להשתיק את העם לתפילה בלחש. בזוית סמוכה לשלחן עמדה קערת חרס קטנה מלאה חול, שבה הושמו ערלות הנמולים. במערבה של הבימה עמד כסא של אליהו זכור לטוב, וכסא של השמש שמקומו לתפלה היה על הבימה. — המגרש שבין בית המדרש והמקדש־מעט שימש לקידוש לבנה, למתפללים שבבתי הכנסיות. גם החופות וקדושין נערכו על המגרש ההוא. ומפני ששם היו עוברים בדרך לבית הקברות עשו על המגרש ההוא מעמד קטן למתים עד שנתאספו המלוים, ואז המשיכו ללכת. — המגרש היה מרוצף אבנים קטנות, ובניגוד לשאר הסמטאות שבעיר היה נקי מכל אשפה ורפש. — באמצע עמדה חבית מלאה מים, שבה טבלו הבאים להתפלל את ידיהם, ומכיון שבטבילת־ידים נתחסרו המים רק מעט, זכו המים שבחבית זו לאריכות ימים, עד שהנערים השתובבו והפכו את החבית על פניה. כיבוד הבית נעשה בכל ערב שבת אחר הצהרים. אז היה השמש ממלא מים מן החביות במשפך או בכלי מנוקב גדול, ועושה בהם עגולים על הרצפה, שהיה רישומם ניכר עד יום הראשון בבוקר. — אחרי כיבוד הרצפה ופריסת המפות על השלחנות והעמדת הנרות במנורות שבבית המדרש, קבלו בתי התפלה פנים חדשות של שבת ומועד. הסרת האבק מן הספסלים היתה ענינם של הבאים לשבת עליהם, ואשר לא שם לב לאבק ולא הרים את שולי בגדיו בשבתו על הספסל, נדבק האבק בבגדיו. רוב המתפללים היו רגילים לקפל את שולי בגדיהם לפני שבתם אפילו בביתם כדי שלא ישחקו, וכל שכן בבית הכנסת.

בבנין מקדש־מעט דמתא התחיל הגאון ר״י מליסא (ראה לעיל עמוד 12) ונגמר בימי רבנותו של הרב ר׳ יוסילי שווארץ ז״ל. הוא היה גבוה מכל הבתים, כדין, בית אבנים מוצק וחזק. קירותיו היו מצוירים מבפנים בציורים נאים, הזאב והארי הדוב והנמר, מלבד כמה תפלות בלתי רגילות שלא כל אדם יודע לאמרם בעל פה, כגון תפלת אבינו מלכנו, בריך שמיה, וכדומה, שנכתבו על הכתלים בכתיבה תמה ויפה בידי אחד מטובי הסופרים שבעיר. ארון הקודש והכפרת היה ממעשה אמן מצופה צבע זהב. פרוכת גדולה היתה בבית הזה שעליה נרקמה באותיות של זהב הברכה של „אשר קדש ידיד מבטן״ ולמטה נרקם התאריך שבו נגמרה (שנת תקמ״ט) מלאכתו. פרוכת זו תלו רק ביום שהיתה בו ברית מילה, אם היתה הברית בבית כנסת אחר שבעיר, הביא השמש שמה את הפרכת ותלה אותה על ארון הקודש וידעו המתפללים שברית מילה היום באותו בית כנסת ופטורים הם מאמירת

תחנון. לפי המסורה שבידי מאבותי נעשתה פרכת זו על ידי אם־זקנה שלנו, ובברית מילה של דודנו ר' מיכאל ז"ל ששמו בקרבי, נתלתה בפעם הראשונה. דוד זה זכה לבלות את סוף ימיו בקודש ולהקבר בהר הזיתים.

העמוד שבמקדש־מעט עמד במקום נמוך מן הרצפה כשליש אמה, כדי לקיים מה שנאמר „ממעמקים קראתיך ה'". ובכלל היה המקדש־מעט שקוע בארץ כאמה אחת. נגד הרצפה שמבחוץ. בצד המסדרון היה גם חדר קטן מיוחד (פולי"ש בלע"ז) לתפלה. בו התפללו „ותיקין" החייטים וסנדלרים ושאר בעלי מלאכה שבעיר. וכל מי שרצה להקדים להתפלל בצבור השכים אל הפוליש. בימות החמה התפללו בבית הזה בשחרית עשר פעמים ביום ויותר. כת יוצאת וכת נכנסת. ולעת ערב לתפלת מנחה ומעריב שמש גם המסדרון למקום תפלה. כשכבר סיימו קדושה של תפלת מנחה גם במקדש־מעט וגם בפוליש נתלקטו אנשים מן הנמושות והתפללו בפרוזדור. אחרי התפלות היה השמש סוגר את השער הגדול, והמקדש־מעט עובר לרשות „המתים" הבאים אליו בכל לילה, ושוהים בתפלה עד אור הבוקר, עד שבא השמש ודופק דפיקה חזקה בשער החיצון הגדול ואז ידעו שהגיעה שעתם לפנות את המקום הקדוש לחיים.

ביתו של הצדיק ר' איציקל, שכתבתי אודותיו בפרק ב', היה סמוך למקדש־מעט. פעם אחת עבר שם יהודי כשר אחד בחצי הלילה ושמע שקראוהו לעלות לתורה. נתבהל האיש ממשמע אזניו ורץ בפחד לביתו של הרבי, שהיה כבר ער וסח לו כל המאורע, אמר לו הרבי כיון שנקראת לעלות לתורה אינך רשאי לסרב, קח את המטה מידי ולך ואל תירא כלום. לקח את מטה איש האלקים בידו והלך ועלה לתורה ונכנס בשלום ויצא בשלום.

ספור זה שמעתי מחברי בילדותי, והוא מסופר כמעט בכל הערים הקטנות בשנויים קטנים של השם והמקום, ושם איש המופת שנתן מטהו. סדנא דארעא חד, וכל ספור שהחזיקו בו משמרי הבלי שוא, הוא קנין כללי בכל תפוצות ישראל.

כבכל קהלות ישראל היה המקדש־מעט מיוחד רק לתפלה שחרית וערבית, ולאמירת תהלים בשבת אחר הצהרים. מיוחד לתורה וגם לתפלה היה בית המדרש הגדול, הסמוך לו, בית מדרש זה נקרא „בית המדרש הגדול", מפני שהיה לא רחוק ממנו באותה שכונה גם בית תפלה של חסידים שנקרא „בית המדרש הקטן". בבית המדרש הגדול התפללו בעלי־בתים מבני בניהם של „מתנגדים" הראשונים, שהתפללו בנוסח אשכנז ומסרו את נפשם על קדושת השם, שלא יאמר מי מהמתפללים „ויצמח פורקניה" בנוסח הקדיש

וכדומה מן השנויים — בעקרי הדת כביכול — שהנהיגו כת החסידים. רובם היו אנשים פשוטים, לא למדנים ביותר, אבל גם לא עמי הארץ. הם היו בערך מהסוג של אנשי המקדש־מעט. — בימות החול היו מתפללים בבית המדרש גם אנשים שבשבת הלכו לבית כנסת אחר, וכמה מהם למדו משניות בשתי חבורות אחר התפלה, אחת גדולה בשלחן הדרום, שהמגיד שלה היה ר׳ בריש ק., בעל־תורה מתלמידיו של ר׳ בר דיין, שמשנתו היתה קב ונקי, ובעל הסברה ישרה, וחבורה אחת קטנה כשלשה או ארבעה אנשים בשלחן הצפון, שהמגיד שלה היה ר׳ קלמן יוסף, גם כן בן־תורה ונוטה לחסידות ובעל דקדוק ויודע לקרות בתורה, ובכן מושלם במדה ידועה. אנשי שתי החבורות התפללו במנין השני של בית המדרש ולמעולים שבהם היה יום אחד בשבוע שהתפלל בו לפני התיבה איש יומו. ר׳ בריש הנ״ל היה נוהג להרצות בכל יום שבת קודש באשמורת הבוקר את פרשת השבוע, והבאים לשמוע תורה מפיהו היו רבים. אף על פי שהשיעור החל בשעה 4 בבוקר, השכימו שומעיו לבוא מדי שבת בשבתו ובית המדרש היה מואר ומוסק מערב שבת. בשיעורו זה לקח שבי את לב שומעיו, כי לא הסתפק רק בלימוד חומש עם פירוש רש״י, כי אם הגיד בדרך אגב איזה חידוש נאה מבעל העקידה ושאר ספרים ולפעמים איזה משל נאה בשם המגיד מדובנה. בזה משך אחריו לבבות האנשים הפשוטים שאינם רגילים ללמוד ספרים אלה במקורם. ביחוד נהנו ממנו הנאה מרובה בעלי המלאכה הכשרים. חייט של בית אבי ז״ל היה גם הוא מתלמידי ר׳ בריש, ובכל פעם שבא למדוד לי לתפירת בגד חדש, או כשהביא את הבגד אמר לי בשעת מעשה „דבר חידוש״ ששמע מר׳ בריש בהשכמת הבוקר של שבת שעבר, כך היתה משנתו חביבה על שומעיו.

ר׳ קלמן יוסף, מגיד השעור, היה אדם כשר. אבל בעל משפטים ודינים כל ימיו עם שכניו. ותמיד היה מדפדף בתשובות הראשונים, כגון שאלות ותשובות תשב״ק, רדב״ז ורשב״א. לא לשם תורה לשמה, כי אם כדי לדעת, איך לנצח את בעל דינו בשער. כאמור למעלה היה בעל דקדוק, מפני שלמד איזה פרקים בספר „מסלול״, וליצני דורו היו רגילים לספר איך שהוא מברך ברכת לישב בסוכה, בדקדוק הלשון „לשבת בסוכה״ בכף רפויה. אבל בכלל היה אדם נפלא במינו. חנותו לא היתה פתוחה לרוחה לרחובה של עיר, כי אם בביתו באיזו סימטה, ובכל זאת היה בעל שפע גדול, מפני שמכר בזול וחנותו היתה בבחינת „כל בו״ ממש. רוצה אתה סחורות של אוכל נפש או מחטים וחוטים, צעצועים ושעשועי ילדים, וכל סחורה שהפה יכול לדבר — הכל תמצא אצל ר׳ קלמן יוסף, ובמקח הזול. וחנותו היתה תמיד מלאה

קונים, אנשים ונשים, בחורים וגם בתולות, כלם השכימו לפתח חנותו, ור׳ קלמן יוסף ומשרתו עושים באמת ובאמונה רצון קוניהם. אין עול במדה במשקל ובמשורה. ולמרות שכל החנונים דמתא ריננו אחריו שהוא מוכר בלי רוחים, ושיש לו מזל בלי ברכה, מפני שכמה מן הקונים, לוקחים סחורה ונעלמים ואינם משלמים, מה שהיה לא מן הנמנע כלל וכלל, לפי רוב הקונים שהיו תמיד בחנותו, אבל סוף סוף ר׳ קלמן־יוסף לא קרא שמיטה למלויו ולנותנים לו סחורה בהקפה אפילו פעם בחייו, בעוד שחנונים אחרים פשטו את הרגל פעם בשמיטה. לא נתעשר אמנם ר׳ קלמן יוסף ולא קנה לו נחלת שדה וכרם, אף לא בית חומה ברחובה של עיר, אבל התפרנס בכבוד, וקבע עתים לתורה, והיה לו כאמור פנאי גם לעלעל בשאלות ותשובות תשב״ץ ושאר תשובות הראשונים, אחרי גמרו שעוריו בבית המדרש, למען הכין לעצמו רשימות על פתקאות קטנות, כדי לנצח על ידם את שכניו בדיני תורה שהיו לו עמהם חדשים לבקרים.

פעם נזדמן לעיר סטריי לדון שם עם אחד משכניו לפני הרב. בעל דינו היה מורי ורבי שלמדתי אצלו תורה קודם חתונתי. דין התורה היה בשנה הראשונה אחרי חתונתי, ואנכי הייתי אז מתלמידיו של הרב בסטריי, אברך בן י״ט שנה, שזה עתה יצא מבין כתלי בית המדרש. ישב ר׳ קלמן־יוסף וסדר לו בקרן זוית את פתקאותיו שהכין לו לדין תורה זה. ילדות היתה בי, ושלחתי ידי בפתקאותיו. גנבתי אותן לפי שעה, עד יעבור הדין תורה, כדי לראות במבוכתו של ר׳ קלמן יוסף, כשאין פתקאותיו בידו. וכן היה. הרעיש ר׳ קלמן יוסף את כל הבית שנאבדה לו אבדה והטיל חשד בשורה ראשונה בי. — אבל אף על פי שהכני לבי על מעשה ילדות שעשיתי, לא יכולתי, מפני הבושה, להודות במעל שמעלתי. והפתקאות לא נמצאו ונאבדו לעולמי עולמים. לגוף הדבר, היו כל רשימותיו של ר׳ קלמן יוסף רק שטות, כי בית הדין היה דן לו משפט צדק גם בלי סיוע רשימותיו. אבל מנקודת השקפתו היתה זו אבדה רוחנית גדולה שהצטער עליה והנני מבקש נזה סליחה מעצמותיו החביבות, אחרי ארבעים וארבע שנה (נכתב בתרפ״ו).

בכל יום אחר תפילת שחרית כשהלכו המתפללים איש איש לביתו עבר בית המדרש לרשותם של בחורי בית המדרש לכל היום כלו עד תפלות מנחה וערבית. ובחורף עד אשמורה בלילה. בבית המדרש עמדו לאורך הבית שתי שורות של שלשה שלחנות ארוכים בדרום ובצפון, שהיו מוארים בלילה בעששיות של נפט גדולות תלויות בחוטי ברזל. עששית לכל שלחן שהפיצה אור מספיק. על יד כל שלחן היו יושבים לרוחה חמשה, ולפעמים ששה, בחורים לארכו מכל צד. על יד השלחנות שבמזרח ישבו בחורים גדולים,

שהיתה להם זכות מזרח בבית המדרש מכמה שנים, למטה מהם לצד מערב ישבו בחורים ממדרגה שניה, ובשלחן המערב מזה ומזה ישבו בחורים קטנים, שזה מקרוב נכנסו לבית המדרש, ושהיו בבחינת משמשים לבחורים הגדולים, מפני שהיו זקוקים להם לבקש תורה מפיהם, כשלא ידעו איזה מאמר על בוריו והביאו את הדבר הקשה אליהם. ובגלל הדבר הזה כשנזדמנה איזה שליחות של מצוה, כגון לקנות תפוחים מן השוק בשביל הגדולים הנ"ל, סגר אחד מן הקטנים את הגמרא שלפניו בחפץ לבב, ועשה שליחותו בזריזות, ומקבל בשביל זה גם את שכרו, נתח תפוח ולפעמים אפילו תפוח שלם, לפי רוח נדיבותו של השולח. ואם פקח היה שליח קטן זה היה תורם לו מעצמו שכר שליחותו, ואוכל מן הבא בידו דרך הליכתו, ואכל ומחה פיהו, ונשבע אחרי כן בחייו שלא מעל בשליחותו ומקבל שכרו שנית, אף על פי ששולחו מפקפק היה בשבועתו. — אצל השלחנות ישבו הבחורים זוגות זוגות כל היום. גמרא לכל זוג, ולומדים, ומשמיעים קולם ברמה. לא היתה רינה זו כרינה הנהוגה בישיבות שבליטא, שהבחורים מזמרים לשם טהרת המוחין נגונים שלמים, שיותר משהם מטהרים את מוחו של הלומד הם מבלבלים את מוחו של חברו היושב סמוך לו, כי אם ניגון מונוטוני המעורר את הכונה, ואינו מפסיק את הלימוד, כי אם ממשיכו ומלהיב את לבבו של הלומד. האמת ניתן להאמר, כי מתמידים במלוא מובן המלה, לא היו בבית המדרש, בזמן שהייתי אני אחד מבחוריו, כי אם אחד, והשאר היו מתמידים ממדרגה שניה ושלישית, וכמה מהם שהגמרא היתה מונחת לפניהם רק למראית עין. למדו מעט ודברו הרבה, ודבורים אלו היו לפעמים גם דברי בורות וליצנות או לשון־הרע. אבל בכלל היה בית המדרש מקום תורה לבחורים לכל היום עד שעה התשיעית או השמינית בערב. המתמידים המעטים שהיו בבית המדרש הפיחו רוח קנאה בלב האחרים ולמדו גם הם לרצונם או שלא לרצונם. מתמיד היה בימי בבית המדרש ושמו יחזקאל, ומפני שלא היה גדול בקומה קראו לו גם יחזקאלי (חזקאלי). מתמיד זה כשנכנס לבית המדרש אחרי שעזב את החדר, לא היו ידיעותיו בלימודים מרובות וכשרונו היה דל מאוד. הבחורים היו רגילים לומר עליו שיש לו מוח קטן כמוחה של נמלה. אבל מאשמורת הבקר, משעה 3־4 עד שעה העשירית בלילה, בהפסקות קטנות לסעודת הפקר והצהרים, לא פסק פומיה מגירסא, וקולו נשמע מחוץ לבית המדרש לכל שכני בית המדרש. ידעו כבר כל השכנים והשכנות שזהו קולו של יחזקאלי היושב כפוף על הגמרא שלפניו ושונה בלי הפסק.

היו בבית המדרש, גם בימות החול מועדים לשמחה, כגון בחור

שהתחיל להניח תפילין, או שנתארס, או שיצא לחרות מבקורת הצבא (כי היו בבית המדרש בחורים מגילים שונים, החל מבר־מצוה עד בן שמונה עשרה ויותר) או חולה שנתרפא, במקרים כמו אלה היה בעל־שמחה זה מהנה את חבריו, ומפריש ממעותיו סכום של צ"לים אחדים. צ"ל קראו למטבע קטן „קרייצר" באוסטריה, שתרגומו „צלב" או צלם בעברית, ולקיצור השם קראו לה צ"ל או „צ"ל חדש" (ניי קרייצר), מפני שהיו גם צ"לים ישנים, שנפסלו אחרי כן. בצ"לים הללו קנו חרובים, תאנים או מפרי הארץ אגסים, תפוחים, שזיפים או דבדבניות, לפי עונת הפירות. הנכבד או התקיף בבחורים נתמנה למחלק ונתן לכל בחור לפי גדלו או קטנו, או לפי כבודו, מנה אחת קטנה או גדולה. גרגרנים שבבית המדרש חטפו מידי המחלק בזרוע עוזם וברחו עם שללם, ובין הבחורים קמה מבוכה. אבל יחזקאלי ישב לו בפנתו ולא הרים עיניו מן הגמרא, וכאילו לא נפל דבר בבית המדרש משך את קולו בנעימה, ועוד הרים את קולו, כדי שלא להתבלבל מן הקולות של הסביבה. הבחורים אף על פי שבזו לו בלבם אם מתוך קנאה ואם מתוך קטנות מוחו, אף על פי כן חלקו לו חלק בראש, ושלחו לו על ידי אחד מן הבחורים מלוא חפנים שזיפים או אגסים ושאר פירות שנתחלקו בחבורה. הפסיק לרגעים יחזקאלי ממשנתו, הציץ בנחת על המנה שנפלה לו בנעימים, וכמתעורר משנתו שאל מה טיבה של סעודה זו, ברך על הפירות ואכל. וכשגמר אכילתו, שלא נשתהה בה הרבה, ברך ברכה אחרונה, ושוב ראשו כפוף על גמרתו וקולו נשמע בכל בית המדרש, בשעה ששאר הבחורים יושבים עדיין על השיריים של סעודתם ודעתם זחה עליהם. — ויחזקאלי, שהיה תושב בבית המדרש שנים הרבה, אף על פי שמוחו לא היה רחב כפתחו של אולם, מתוך שקידה מרובה נעשה בקי, ולאט לאט גם למדן במדה ידועה, לא הגיע בודאי לחריפות כל ימיו, כי כשרון זה אינו נקנה בשקידה, אפילו לא בשקידתו של יחזקאלי, שהיתה יחידה במינה, אבל סוף סוף נתרחב שכלו. מתמיד זה נעשה אחר כך חתנו של איזה בעל בית אמיד. לדאבוני פגשתיו אחר כך בשוק המלמדים בסטריי, שבא לבקש לו פרנסה בתור מלמד לבני הכפרים, ומאז לא ראיתיו יותר.

בימים ההם, בשעה שהייתי מחובשי בית המדרש, היה בו גבאי דודי ר' ליב גרוב, בעל־בית צנוע, נאה בלבושו, ורבב לא נמצא עליו מעולם, ומתוך שהיה מקפיד על סדר ונקיון בגופו ובביתו הנהיג סדרים טובים גם בבית המדרש. עד ימיו היו הבחורים הלומדים מוכרחים לפנות אל השמש שיתן נר־חלב לכל אחד, לקרוא לאורו, והוא, דודי, הנהיג מנורות־נפט גדולות לכל שלחן. בזה בא קץ לכמה תקלות, חמריות ומוסריות. נרות החלב טפטפו

ולכלכו את הספרים, כי הלומדים החזיקום בידיהם סמוך לשורה שבה קראו, בהיות אורם חלש. השמש היה מקמץ במתן הנרות, ועל ידי כך באו בחורים לידי עברה לגנוב מתוך תיבתו ולהכין להם רזרבה לימים רבים. תוצאת ה„גנבות" היו מריבות וקטטות וחרופים במקום המקודש לתורה ולתפלה, גם בהסקה בחרף הנהיג סדר נכון ויד רחבה. כשבאו הבחורים ללמוד בהשכמה ואחריהם בעלי־הבתים להתפלל כבר היה חום נעים בבית. ולא פסק כל היום כולו עד אשמורה בלילה. לא היה זה דבר גדול אבל מי שראה את אי הסדרים בבתי מדרשות שבקהלות קטנות שבישראל, יבין עד כמה ראוי הוא דודי להיזכר לברכה על הטוב שעשה בבית מדרשנו.

בחורי בית המדרש דנו לפעמים גם דיני קנסות. בחור בית המדרש שסרח, היו מותחים אותו על השלחן, שנתפנה בין־רגע מספריו, הפכו את החוטא על פניו, ועשרות אגרופים חבטו אותו ממתניו ולמטה. הקרבת קרבן כזה על השלחן, הדומה למזבח, היתה אחת מן העבודות הקשות שבבית המדרש. כי הלא אין להעלות על הדעת שהחייב מלקות יעלה מעצמו על השלחן בלי סיוע מחבריו. בעליה זו, או יותר נכון, בהעלאה זו, השתתפו כחות מרובים והנלקה שלא היה כפות ידים ורגלים, חלק מכות ובעיטות בידיו וברגליו על ימין ועל שמאל, ואוי לו למי שפגע הקרבן בבטנו או בירכו. אבל לפום צערא אגרא, מי שעלה בשלום, ירד בשלום. והזכות אשר תלו בו היו פצעי אוהב. קבל יסוריו באהבה, שחקו עליו חבריו ושחק גם הוא עמהם וחסל. אבל מי שהיה שוטה, והקרבתו אל השלחן עלתה לחבריו ביגיעה מרובה ומכות יורדות חדרי בטן, לא נתאנה גם הוא במקחו, לקח שכרו משלם ולא קפחוהו. לפעמים חש בישיבתו ימים הרבה, וגדלה הבושה וגדל עמה גם הכאב. אבל מקרים כאלה היו בודדים, ועל הרוב עברו בשלום.

ימים טובים היו למקצת מבחורי בית המדרש, ימי חודש אלול. המעולים שבבחורים היו נוהגים להיות נעורים כל הלילה פעם או פעמים בשבוע, והיו עוסקים בתורה ואומרים באשמורת הבוקר תהלים עד גמירא. אבל נטפלו לעומדים בבית ה' בלילות גם בחורים ריקים, שאפילו ביום לא באו לבית המדרש לשם תלמוד תורה, כי אם מפני השעמום. וכשבאו לבית המדרש להיות נעורים כל הלילה היו רגילים לצאת בחבורה אל גני העץ שמחוץ לעיר שבעליהם נכרים, לטפס על האילנות ולהשיר את פירותיהם מעליהם, להביאם בשמחה ובהוללות אל בית המדרש ולחלקם שמה ביניהם חלק כחלק. ללילי שמורים כזה היו קוראים „משמר", מלה ששני פירושים היו לה. לטובים ולישרים בלבותם היה „משמר" זה עבודה לפני ה' בלילות, בלימוד ש"ס ופוסקים ואמירת תהלים, ולהוללים היה „משמר" זה „עבודה" בגני־נכרים,

למלאות בטנם מכל מיני פירות, ולהביא את מותר הגנבה לבית המדרש. לפעמים כשהרגיש בעל הגן באורחיו ולא הספיקה להם השעה לכלות עבודתם היו שוברים מן האילנות שוכות טעונות פירות ומביאים אותם בחפזון סהוב והשלך בחצר בית המדרש, ושם גמרו את עבודתם. בשנת תרל"ג שררה בעיר מולדתי מחלת החלי־רע, שאכילת פירות קשה לה. אבל מי מבחורים כאלה שם לב לכך. באחד הלילות שהוקדשו ל„משמר", הלכו כמה בחורים לראות בגנים ולשלול שלל, נטפל להם נער אחד שכמעט ששלמו לו שלש עשרה שנים, שעליו היה לעמוד על ה„משמר" לראות שמא יתעורר בעל הגן משנתו ויכה את בוזזיו שוק על ירך, אבל נתקנא שומר קטן זה בחבריו הגדולים, טפס גם הוא ומלא כרסו מפירותיו, בבוקר אחזתו חלי־רע ומת מיתה חטופה. מיתה של נער זה, שהיה אז גדול ממני בשלש שנים, והיה רך וטוב, בן אהוב וחביב להוריו ולחבריו בגילו, החרידה את לב בני הנעורים וזכרו לא סר ממני כמה שנים. ילד תמים זה לא גוע בעונו, כי אם בעוון חברים רעים גדולים ממנו. — כמה חדשים לפני מותו אמר לי נער עלוב זה: „רוצה אתה לדעת כיצד פטירתו של אדם, ומהקורות אותו אחרי מותו. כן, עניתי, בחפץ לבב. בגאוה ובגודל לב נגש הנער אל ארון הספרים והוציא ממנו את הספר „ראשית חכמה" ופתח לפני את „שער היראה" ושנה לי בו פרק העשירי, המדבר על פטירתו של אדם ומלאך המות, וחבוט הקבר, ויסורי גיהנם, הכל כאשר לכל בפרטי פרטים, נפתחו אז השמים לפני וארא מראות אלקים. והכרתי טובה לחברי זה שהאציל עלי מרוחו וגלה לפני תגלית חדשה זו, שלא פללתי כלל לראות שחור על גבי לבן.

מעשים כאלה עשו רק בחורים המוניים, מפני שלא היה להם בית אחר לבלות בו את זמנם ונעשו גם הם „בחורי בית המדרש", אבל רוב הבחורים לא הלכו בדרכיהם.

בימי חנוכה, הותרה הרצועה, ובית המדרש הפך לבית משחק בקלפים. לא שחקו חם ושלום בקלפים העשויים לכך בבתי דפוס, שעליהם מצוירות התמונות הידועות של „מלכה ומלך", שמשתמשים בהם ההדיוטות, והם בגדר המשחקים בקוביא האסורים במשנה. כזאת לא תהא בישראל ובבית המדרש הגדול כבעירי! הקלפים האלו היו חולין שנעשו על טהרת הקודש בידי בחורי בית המדרש, כל תמונה לא היתה עליהם כי אם מספרים מאחד עד שלשים ואחד, והמספרים „אחד", „חמשה", „עשר", „חמש עשרה", „עשרים" ו„עשרים וחמשה" היו מצוירים בזר שושנים סביב להם, ונקראו בשם „שרוונצים" ומספר שכזה היה מצטרף מכל מספר של קלף אחר, כאילו היה המספר הסמוך לו בסדר המספרים. יש לך בידך למשל שלשה קלפים

שהמספרים שכנים זה לזה כגון ה׳, ו׳, ז׳, והקלף הרביעי שבידך הוא „שרוונץ״, הרי זה כאילו היה בידך המספר ח׳, ובכן יש בידך ארבעה מספרים שכנים זה לזה, ואם אין לאחרים ארבעה מספרים גדולים מאלה, זכית במשחק. והכסף שנתנה כל החבורה ומונח על השלחן כלו שלך. לא פה המקום לבאר את כל פרטי משחק הקלפים הזה, שנקרא על טהרת הקדש „משחק הפתקאות״ (קוויטלעך). — אבל די שאומר שמשחק זה התירוהו פרושים. וכל היום וגם בלילות ישבו כתות־כתות של בחורים ושחקו בקלפים לאור העששית שהוקדשו לשם תלמוד תורה. ביטול תלמוד־תורה זה נעשה אמנם בהצנע ועל ידי מתן שוחד לשמש בית הכנסת, שלא יגלה סוד זה לבעלי־הבתים שבבית המדרש. על השלחנות היו מונחים הספרים כבכל יום, ואם בא מי מן החוץ יכול היה להאמין שהבחורים יושבים ועוסקים בתורה. אבל האמת ניתנה להאמר, שהתורה היתה מונחת בקרן זוית כל ימי החנוכה, ורק בחורים יחידי סגולה מעטים, כגון „חתנים״ שכבר הגיע פרקם לכנוס לחופה, או סתם בחורי חמד שנפשם חשקה בתורה, עסקו גם אז בתורה, אבל רובם של הבחורים עסקו בשחוק הפתקאות בהתלהבות עד בין השמשות של יום השמיני בחנוכה שבתפלת מנחה עדיין אמרו „על הנסים״ בתפלת שמונה־עשרה. אבל מכיון שפסקו בערבית מלומר „על הנסים״, נפסק המשחק בבת־אחת, וכל הבחורים חזרו איש איש אל גמרתו, והקול קול יעקב נשמע שוב בכל רחבי בית המדרש. נשארו אמנם עוד בין קטני הבחורים חשבונות וסכסוכים קטנים מן היום שעבר, שנמשכו עוד במשך הערב בשעת הלימוד בחשאי, ובשעה שזה מרים קולו וצועק „אמר אביי״, חברו לוחש לו מעל פני גמרתו שבעבר השני של השלחן: „גנב! לא היו לך רק שלש פעמים ולי היו ארבע...״ אבל טענות ותביעות כאלו נסתיימו תמיד בשלום בלי קולי קולות. אם היה התובע גבר אלים וידיו רב לו לתפוש את הכובע מעל ראש עושקו בצאתו מבית המדרש, ולעשות דין לעצמו, ידע הנתבע מעצמו מה מחכה לו בצאתו מן הקודש, והשיב את הגזלה ברצון טוב. ואם ידו הוא היתה תקיפה, לא היתה לתובעו עליו אלא תרעומת.

פרק תשיעי

מועמדים לגיוס מסתגפים

לא רק בעלי־בתים לתפלה ובחורים לתורה היו מתכנסים בבית המדרש הגדול. שלשה או ארבעה חדשים בשנה, רובם בחורף ומעוטם באביב, היה בית המדרש עובר בכל לילה משעה עשר עד אשמורת הבוקר לרשותם של „המסתגפים" (פלאגרס בלע"ז). בשם זה נקראו צעירי בני ישראל שהגיעה שעתם לגיוס לעבודת הצבא, מבני עשרים עד עשרים ושלש שנה. חובתם היתה לעמוד לבקורת בפני ועדה של רופא צבאי וקצינים אחדים, כדי להבדק אם מוכשרים הם לעבודה זו.

עבודת הצבא אינה נעימה לכל צעיר, לצעיר בן־ישראל היתה אסון־משפחתי ממש בימים ההם. הגע עצמך: אדם מישראל, שמעולם לא קצר את פאות ראשו מתנוך אזנו ולמעלה — זו היתה המדה הכי קצרה הנהוגה בפאות הראש בימים ההם — ואין צריך לומר שלא העביר תער או מספרים על זקנו. אם צמח לבחור זקן טרם שזכה לחופה וחרפה שברה לבו, להיות „בחור שזקנו מגודל" לא הסיר את חרפתו זו מעליו אפילו בסם, כי אם מרט את שערות זקנו אחת אחת באצבעותיו, והיה עסוק כל היום במריטה זו, עד שנתמלא סנטרו חבורות, שלא הוסיפו הדר לפניו. — בחור שמעולם לא עבר זמן קריאת שמע ותפלה ולא אכל פת בלי נטילת ידים ולא חלל את השבת אפילו רק באמירה לעכו"ם, אם נתפס למלכות, והלבישוהו שעטנז וגלחו את פאות ראשו ואת זקנו, ונזקק לחלל שבת ולאכול טרפות, ולפעמים גם שלא להניח תפילין ושאר מצוות שהעובד בצבא הנכרי לא יכול לקיימן, ועבודה זו לא ליום אחד ולא לשבוע או לחודש, כי אם לשתים־שלש שנים, בודאי שהיתה צרתו וצרת משפחתו גדולה. ואין צריך לומר אם היה כבר נשוי ואב לילדים רכים, מה שהיה דבר רגיל ומצוי בימים ההם, לא רק בין בני העשירים, כי אם אפילו בין בני העניים, כי בחור שהיה בן שמונה עשרה שנה ועדיין לא נשא אשה, היה אומלל, וכל שכן אם כבר צמח זקנו — ובכן עשו צעירי בני ישראל סגופים בנפשם חדשים אחדים קודם זמן הבדיקה, כדי שיראו כחושים וחלושי כח, והיו נעורים כל הלילה, ומתענים הפסקות

לא לשם־שמים, כי אם לשם ענוי נפש וכחש בשרם משמן, כמה מהם שתו חומץ, או מים שנתבשלו או נכבשו בהם עלי סמיס המביאים לכאב בטן ושלשול מרובה. בקצרה, הסתגפו בכל מיני סגופים, ועל כן קראו לצעירים כאלה „מסתגפים". ואיזה מקום מוכשר ביותר להיות נעור כל הלילה שלא ביחוד, כי אם בצבור של מסתגפים וחברים לצרה הרבה, אם לא בבית המדרש, שהוא קנין הצבור, ויכולים לכרוך בו את הטוב ואת המועיל כאחד, להיות נעור כל הלילה ולבלות את הזמן בלימוד ואמירת תהלים מעט או הרבה, ולעשות נחת רוח לעצמו ולקונו כאחד?!

ובכן היו מתאספים בבית המדרש בכל לילה עשרים או שלשים צעירים מסתגפים. צנועים שבהם ישבו ולמדו עד שחטפתם שינה וההוללים פזזו וכרכרו כל הלילה, ומי מהצנועים שנתנמנם לאונסו אצל הגמרא, היו מדליקים פסת נייר סמוך לחוטמו או היו שומטים את הספסל מתחתיו ואם היה מתנמנם זה בן־טובים שהמסתגפים נהגו בו כבוד במקצת, היו מקריבים סמוך לחוטמו צלוחית של סלמיאק, המביא לידי עטוש חזק, וכה עברו הלילות ללא שינה. אלא לסגופים ורקודים כאחד. כדי לגרש את השעמום היו יוצאים לפעמים לטיול מחוץ לכתלי בית המדרש. — אם בית המדרש לא היה מוסק כראוי והשמש לא הניח עצים להסקה ואת המפתח לדיר העצים לקח עמו, לא נמנעו המסתגפים מלקחת כמה גזרי עצים ממחסנים של מוכרי עצי־הסקה, שלא מדעת הבעלים. לפעמים עוררו ברעשם ישנים מבין השכנים לבית המדרש. בהתעוררם חשבו שנפלה דלקה בעיר או גנבה או גזילה, עזבו את משכבותיהם מבלי להתלבש ורצו החוצה. המסתגפים קבלום בתרועת ששון, והכריחום לרקוד עמהם בחבורה. על ערמות השלג שברחוב. אחרי הריקוד שולחו אנוסים אלה לבתיהם לשלום. בבוקר היה הדבר לשיחה בפי כל הבריות שבבית המדרש. כשנודע למלכות, שרבו מסתגפים בישראל, התחילה הבולשת לחפש אחריהם בחוצות העיר, ומאז חדלו לשוטט ברחובות, והצטמצמו בתוך ד' אמות של הלכה, לפנים מכותלי בית המדרש. פעם נכנס שוטר לבית המדרש פנימה, מיד התחילו המסתגפים לאמור תהלים, ומי שראה את השוטר תחילה נתן אות לכל חבריו ופתח במזמור „אלקים באו גויים בנחלתך" ותיכף הבינו שבשוטר שהוליכוהו רגליו לבית המדרש הכתוב מדבר. והקול קול יעקב נשמע מיד בכל רחבי בית המדרש, כאילו רק לשם כך נקבצו צאן קדשים אלה לבית הגדול והקדוש הזה, להיות מן העומדים לפני ה' בלילות. ושוטר זה, אף על פי שלא הבין פירוש המלות, לא מלאו לבו להפריע אנשי קודש אלה מעבודת ה', ועמד משתאה ומשתומם סמוך לפתח הבית מבפנים, ובעוד הוא שוקל בדעתו אם

לעזוב את הבית כלעומת שבא. או לעשות חקירה ודרישה על טיבם ומהותם של הנאספים, ולרשום את שמותם לזכרון בספרו — נגש בחור אל תנור הברזל המוסק שבבית המדרש שחומו עלה למעלה, ושפך עליו קיתון מים צוננים בבת־אחת ואד עלה מן התנור ועלטה היתה בכל בית המדרש, חשכו פתאום המאורות, כבו הנרות המעטים שדלקו בבית המדרש, ולא ראו איש את אחיו, המסתגפים נעלמו מן העין ונשמטו אחד אחד, זה דרך החלון, וזה דרך פתח שני שבבתי המדרש והשוטר נשאר יחידי בבית־אלקים ממשש כעור באפלה מפקד בקול שוטר: עמוד!, ואין עונה לו. כי כבר נתפזרו הנאספים לכל רוח. ויצא גם הוא את רגליו ויצא.

אחרי פגישה לא נעימה כזו נתבטלו המשמרות בבית המדרש לזמן קצר, ומכיון שראו השוטרים במשך כמה לילות, שבית המדרש סגור על מסגר ואין יוצא ואין בא, הסיחו דעתם לגמרי ממנו, והמסתגפים חזרו אל עבודתם בקודש כבתחילה. אבל בלי רעש ובלי קולי קולות — עד שהגיעה עונת הבקורת. וכאשר תעבורנה הצאן על יד מונה, עברו כל הצעירים לפני ועד הבחינות, אז פסקו הסיגופים והעבודה בלילות נפסקה מאליה.

פרק עשירי

דמויות מוזרות בבית מדרשנו

בית המדרש בעירי שימש גם מקלט להולכי־בטל מדלת העם, שישבו להתחמם אחורי התנור כל היום. קצב או בעל עגלה שלא הצליח עוד למלאכתו נעשה חובש בית המדרש לעת זקנתו, לבש את מעילו הארוך שלפנים לא היה לובשו אלא לפרקים, והתחיל להשכים ולהעריב לבית המדרש וכשבאו ימי החורף לא יצא מן המקדש כל היום. לזקני עם־הארץ היה מקום קבוע בספסלים שעל יד התנור, בשעת התפילה לישיבה ושלא בשעת התפלה לשכיבה ולשינת קבע. גם נערים עניים מחזרים על הפתחים, מועמדים לארחי־פרחי או לעוזרים לבעלי עגלות בישראל, מצאו מחסה למו אחורי התנור בבית המדרש, ודחקו רגליהם של הזקנים, שראו את עצמם כאזרחים במקום ההוא, בשביל כך פרצו מדי פעם קטטות ביניהם, ומפני שיד הנערים תקיפה היתה, ראו בחורי בית המדרש, היושבים על הספר, חובה לעצמם לעמוד בפרץ לימין הזקנים.

בימות הקור היו רגילות גם נשים מוכרות פירות וירקות בשוק לבקר בבית המדרש במשך היום כדי למלא את קדירות החימום שלהן גחלי אש מתנורו של בית המדרש, אשר לא כבתה כל היום. לקדירות כאלה קראו „פייאר־טופ" (קדירות־אש), כל אשה יושבת בשוק, התחממה לאורה של קדירה מלאה גחלי־אש שכזו, וכשנאכלו הגחלים והיו לאפר הובאו אחרים תחתיהם מתנור בית המדרש.

לפעמים שמש בית המדרש גם לבית לינה לאורח עני הגון שאינו חשוד על גניבת ספרים או שאר חפצים שבבית המדרש. תמונת אורח כזה מרחפת נגד עיני, הוא התאכסן בבית המדרש כחצי שנה, ישב כל היום עד אשמורה בלילה ולא פסק פומיה מגירסא, לא תבע אורח זה נדבה משום אדם, אף על פי שלא היה לו משלו כלום. אם נתן לו מי מבאי בית המדרש מרצונו הטוב נדבה קטנה, אגורת נחושת אחת או שתים, קבל ברצון וקנה לו לחם לאכול, ואם לאו, אין בכך כלום. קיבתו היתה רגילה בתענית, ולא התריזה נגדו מעולם. אם לא מלא את תפקידה בדיוק. צניעותו זו משכה עליו את

עיני ועיני בחורים אחרים כגילי. התחלנו לקנות לו בכל בקר אחר התפלה מעט יין שרוף ופת הבאה בכיסנין לטעימה של שחרית. סעד אורח זה את לבו ופניו החורים התאדמו מעט והפליט לפעמים איזה דבר תורה מפיו. נתקרבתי אליו ועניתי את אחרים בו. נשים צדקניות שבשכונת בית המדרש הביאו לו בכל פעם כוס חמין, או מרק של גריסין לגמיאה. ראיתי כי מרבה הוא לעיין בספר „הקנה" ואינו מסב עיניו ממנו אפילו בשעה שהושם לפניו לאכול. זחה דעתי עלי ואמרתי לו תוכחה מאהבה על שהוא מקדים את „הקנה" לושט. — דבקה נפשו בי וגלה לי בסוד ובהשבעה שלא אגלה סודו לאחרים, שנשמתו נשמת „משיח". טמנתי סודו בלבי, כי יראתי פן יתעללו בו ליצני הבחורים, אבל מאז נפקחו עיני וידעתי, מי ומה הוא האיש העלוב הזה... בבוקר לא עבות אחד נעלם מבית המדרש ועקבותיו לא נודעו.

גם המשוגע דמתא, הנודע בשמו הירש המשוגע, היה אורח תדיר בבית המדרש בימות החורף. משוגע זה היה כבן שלשים שנה. בבחרותו היה מחובשי בית המדרש, אם לא מן המעולים שבהם, אבל על קהלם נמנה. מתי נשתגע ומה גרם לכך אינני יודע, כי מיום עמדי על דעתי היה כבר משוגע לכל פרטיו. כל היום, בין בקיץ ובין בחורף, היה עומד ברחובה של עיר, לבוש בגדים קרועים ומטולאים, מקל עב בידו, ראשו מורד על חזהו, ולא דבר עם שום בן־אדם. וכשנכנס אדם בד' אמותיו, היה מנופף במקלו ומאיים לכל רוח, ואוי לו למי שהתקרב ונפגע במקלו. המשוגע היה צועק אז בקול רם כקורא לעזרה. צעקות נוראות כאלו היו ברחובה של עיר מולדתי מעשים בכל יום. אם בא נכרי לעיר והלך לתומו במקום שעמד בו הירש המשוגע, מיד התנפל עליו הירש כחיה דורסת וצעק: מדוע אתה מטפס עלי? הצטלב הנכרי, ירק מלוא פיהו ונס בבהלה מן המערכה. לפעמים כשאחזתו רוח רעה היה צועק גם מבלי שבא איש לד' אמותיו. הנשים והטף פחדו מפניו כמפני שד משחת. כשגבר הקור היה מסתתר במסדרון שבכניסה לבית המדרש, שם היה עומד כפוף בקרן זוית ומדבר אל עצמו דבורים מקוטעים, וכשחדר הקור אל עצמותיו נכנס בחשאי לבית המדרש והסתתר מאחורי התנור ולא הוציא הגה מפיו, לא מפני מורא מקדש, כי אם מפני מורא בחורי בית המדרש ותנופת ידם הקשה. ההוללים שבבחורים היו רגילים לקראו אל אחד השלחנות ובקשו ממנו שיבאר להם איזה מאמר קשה בגמרא, והמשוגע מלא את בקשתם ולמד עמם דף אחד או שנים גמרא והסביר להם כיד השגעון עליו. על פי רוב היה הענין ששאלוהו ליצני הבחורים דברים שבצנעה שבהלכות אישות, והוא היה משיב תשובות שכמעט שפקעה כרסם משחוק שתקף אותם. אומלל זה היה לן בימים הראשונים

שבשבוע בבית המרחץ שהוסק לשם זיעה בכל יום ערב שבת קודש לכבוד השבת, וכשפג החום ממנו מצא לו מחסה אחורי התנור בבית המדרש עד יום ערב שבת קודש הבא. וכן חזר חלילה. — כשנתן לו מי מהמתנדבים פרוטה או פרוטות אחדות, היה הולך רגלי מקאלוש לעיר קרובה — מהלך של שתי פרסאות — כדי לקנות לו שם חלת לחם וחוזר לביתו לאכלה.

בימים ההם, בזמן שהייתי מבחורי בית המדרש, היה יושב בבית המדרש ועוסק בתורה אדם הגון אחד כבן שלשים שנה, ושמו מאיר. הוא היה בנו של בעל־בית נכבד, ובימי בחרותו היה מן המעולים שבבחורי העיר, מופלג לא רק בתורה, כי אם, במדה ידועה, גם בחכמות חיצוניות [1], היה בקי בתנ"ך ויודע פרק בדקדוק לשון עבר. מה שהיה אז חזיון בלתי נפרץ. למד גם קצת רומית ויונית בלי מורה, מה שהיה די בעת ההיא שיחשדוהו באפיקורסות, ויתלחשו עליו בסתר ובגלוי שיצא לתרבות רעה. — אבל פתאום רוח אחרת היתה עמו וחזר בתשובה. פירש עצמו לגמרי מלמודי חול והתחיל לסגף את עצמו בתעניות וסגופים משונים עד שפעם בא לבית המדרש ודרש מהבחורים שירגמוהו במנורות עץ שבבית המדרש, לשם תשובה וכפרת פשע. ובקשתו זו לא חזרה ריקם. פרחי הבחורים רגמוהו לא רק במנורות קטנות של עץ, כי אם גם במנורות נחושת קלל, ושאר כלים שנזדמנו לידם וגם האספסוף שאחורי התנור לקחו חלק במצוה זו, וזרקו עליו גזרי עצים ואלונטיות טבולות במים וסמרטוטים. ואף על פי שהרבה מן הסוקלים החטיאו את המטרה, בכל זאת יצא הנסקל מוכה ופצוע עד זוב דם. והשמועה פשטה בעיר שמאיר שלנו נשתגע. מלבד המעשים האלה לא נראו בו אותות שגעון אחרים. אבל גם אלו היו דים לעורר דאגה בלב אביו ומיד נשאו האב והבן את רגליהם ויסעו אל הרבי המפורסם מאולסק זצ"ל — שהיה מומחה לחולי־הרוח. ובאמת השפיע עליו הרבי במדה ידועה שהפסיק את סגופיו, אבל בסתר לבבו נתרקמה בו האמונה שהוא משיח ה' ובחזיונות לילה ראה מלאכים ופני אליהו הנביא. ומפני שבחבורת המלאכים האלה ראה גם תמונות אנשים שונים ממכריו, נתקדשו האנשים האלה אצלו בקדושת ל"ו צדיקים שבדור, ולמרות פשטותם והמוניותם בחייהם הפרטים גדלה מעלתם בעיניו מפני שהם יודעים להסתיר את קדושתם בתוך־תוכם, ולהראות כלפי חוץ כאנשים פשוטים ונבערים. כה רבו בעירו קדושים נסתרים שרק הוא ידע מעלתם. את מדרגתו זו בתור איש־הרוח וחוזה מחזה שדי לא גלה לשום אדם, לבל יחשבוהו שוב למשוגע, אבל שמר את הדבר בלבו.

1. בימים ההם היה גם לימוד תנ"ך וכל שכן דקדוק לשון הקודש נחשב לחכמות חיצוניות.

בין הקדושים המסתתרים של חוזה חזיונות זה, היה בחור אחד מבחורי בית המדרש ושמו אהרן. מן הטובים שבבחורי בית המדרש, כבן תשע־עשרה, גבה קומה, צנום, נחמד ונעים, אהוב לרוב חבריו, דבורו בנחת עם הבריות, צנוע ומנומס. אליו התקרב ר׳ מאיר שלנו ומצא אותו נאמן לפניו, לגלות לו מצפוני לבבו. ובחור זה, תחת להוציא את כל הדמיונות האלו מלבו, חמד לצון לו, וגלה את הדברים לחבריו ושוב נעשה ר׳ מאיר לשיחה בין הבחורים. פעם באחד מלילות החורף, כשרוב הבחורים כבר גמרו את למודם והלכו לבתיהם, ורק מתי מספר ור׳ מאיר ואיש סודו אהרן נשארו בבית המדרש, התגנב בחור הולל לעזרת נשים שבעלית בית המדרש, ועל יד אחד האשנבים, שהנשים מציצות בהם מלמעלה לתוך בית המדרש, הדליק פסות ניר והעלה להבה שהאירה בבת־אחת את עזרת בית־המדרש מלמטה. וכשאור גדול זה משך עליו את עיני ר׳ מאיר והבחורים המעטים שעמו, נשמע פתאום קול יוצא מבין החלונות שבעזרת נשים וקורא: בני מאיר! בני מאיר, איכה! שמע ר׳ מאיר לקול הקריאה ועמד ממקומו בחרדת קודש והציץ באיש סודו אהרן, והלה נענע לו בראשו — נגש ר׳ מאיר אל כותל המערב, הרים עיניו מן החלון שממנו נשקפה האורה וקרא: הנני! נשמע שוב קול קורא לאמור: באתי מן השמים למשוח אותך למלך ישראל, למשיח אלקי יעקב, ובכן עמוד על השלחן ואצוק על ראשך משמן המשחה לעיני כל ישראל... כדברים האלה קרא הקול פעמים אחדות. נתכנסו הבחורים שבבית המדרש מסביב לר׳ מאיר ואהרן עמהם, והעמידו את פניהם כמשתוממים ממראה עיניהם. בינתים נתאספו בבית המדרש אנשים מן החוץ, ששמעו את הקריאה וראו את האור שיצא מעזרת־הנשים, ובמעמד הקהל הנכבד הזה עלה ר׳ מאיר על השלחן שעל יד כותל המערב, וסמך את ראשו אל הכותל, נפתח האשנב מלמעלה, נתחדשה שוב להבה שהאירה את כל רחבי בית המדרש ויד נעלמה נראתה דרך החלון, והיא אוחזת פח שמן ויוצקת על ראש ר׳ מאיר — והוא נמשח בשעה טובה ומוצלחת. הריחו כל הבחורים בריח השמן, וכמומחים לכך העידו כלם, שריח שמן זה כריח השדה אשר ברכו ה׳. ור׳ מאיר בכבודו ובעצמו בודאי ובודאי שהריח ריח גן־עדן בשמן משחת קודש זה. וזה היום שקיוה, בא לו בהיסח הדעת. נתברך במזל טוב מכל הבחורים, והלך לביתו משוח בשמן המשחה, והרי הוא עתה משיח ה׳ באתגליא!

ביום המחרת היה המאורע הזה לשיחה בכל העיר, והעיר קאלוש — כלומר הולכי בטל וחומדי לצון שבה — צוחקת ושמחה! רק משפחה אחת הצטערה מאד על המעשה הזה, וזו היתה משפחת בית אביו, ואשת האומלל

הנמשח — כי אחרי שכסה ר' מאיר את שגעונו בסתר לבבו והיה כלפי חוץ אדם ככל האנשים שבעיר, השיאו אביו אשה וילדה לו בנות — להם נהפכה שמחת הוללים זו לאבל. וחרפה שברה לבם.

למרות שבררו כמה אנשים לר' מאיר דנן, שכל המעשה היתה קומדיה, שנעשתה על ידי בחורי בית המדרש, לא חדל גם אחר כך להחזיק באמונתו, כי הוא קדוש ונסתריו קדושים, וגם אני נמניתי בין ל"ו צדיקיו, כי ראה בחלומו, והנה אני יושב על הכפורת, אשר על ארון הקודש מלמעלה, ואף על פי שכחשתי לו, והבטחתי לו באמונתי, כי הנני אדם ככל האדם שבעיר, נשארתי בקדושתי בעל כרחי. היה בעיר גלוח־זקן אחד, שהיה מחבורת „הכלי־זמר" שבעיר, ומנגן על הצלצול כשהיתה חתונה בעיר, ונודע בשמו מוטצ'י המצלצל. איש המוני ופשוט, שידע בקושי לקרוא בסדור התפלה בלי גמגום, נתן ר' מאיר עיניו בו ומנה אותו בקהל קדושיו. והיה אומר לנו — מתי סודו — שר' מוטצ'י זה שזקנו מגולח, באמת יש לו זקן מגודל עד טבורו, אלא שהוא מעלימו מן העין. — פעם לא יכל ר' מאיר למשול ברוחו ונגש אל בר־נש זה, שלא ידע כלל מגדולת עצמו, ואמר לו: ר' מוטצ'י! הגיעה השעה שתתגלה! נעץ בו ר' מוטצ'י שתי עיניו, ואמר לו: משוגע, הריני מרוצץ את גולגולתך, אם לא תחדל ממני!" געלת נזיפה זו הביאה מורך בלב ר' מאיר ופירש ממנו. אבל ר' מוטצ'י נשאר בקדושתו כבתחילה! רוב קדושיו של מאיר נתפזרו לכל רוח, ולא נשאר מהם בקאלוש רק מעטים. אהרון איש סודו נשא אשה מעיר אחרת ונשתקע בה, ור' מאיר אף על פי שנשאר כמלך בלי גדוד שמר בסתר לבו את חזיונותיו, לא פרסם אותם ברבים, מפני שהבחורים בבית המדרש שבאו אחרינו לא ירדו לסוף דעתו, ולא זכו להיות ממתי סודו. אומלל זה עקר דירתו בינתים גם הוא לעיר אחרת, ומפני שחזיונותיו לא הביאו לו פרנסה, נעשה באחרית הימים עני מחזר על הפתחים ונתגלגל אחרי שלשים וכמה שנה אל עיר מושבי לקולומיה והביא לי ברכת שלום ופתקא קטנה מר' אהרן, שנעשה בינתיים בעל תעשיה קטנה. וכשנזדמן אומלל זה לעירו תמך בו בימין צדקו, ויחד עם זה חזר עמו על כל הדמיונות מימי נעוריו ושלחו אלי. אשתי ובני ובנותי לא ידעו עד אז ממעלתי הגדולה בתור „צדיק נסתר", מה שנודע להם רק משבא ר' מאיר לבקרני בביתי. משפרצה המלחמה ב־1914 לא ראיתיו עוד[2].

2. ר' מאיר היה בא לעירנו בכל שנה לשבת קבועה בשנה. הוא האמין שבגלל עסוקו בנעוריו ב„חכמה יונית" ירד לחזרה על הפתחים. כפי שהבינותי היתה „חכמתו היונית" — ידיעת האלפא ביתא היונית. א. י. ב.

לאחרונה לא אוכל לעבור בשתיקה על איש שנזדמן בימי נערותי לבית־מדרשנו, ושמו ר׳ ישראל ניסן מנוישטאדט. בבית המדרש למד אז בנו של הדיין דמתא, העלוי ר׳ משה רויט ז״ל, שהיה קטוע־רגלים ובעל־קבים. נכנס עמו ר׳ ישראל ניסן בדברים, והראה לו מימרות שונות בש״ס, שהפליאו את העלוי הנ״ל, ומענין לענין באו לדבר על כחה של הקבלה המעשית. נענה ר׳ ישראל ניסן ואמר: אם תרצה אוציא באחד מן הקבים שלך יין מן הכותל, ממחרת יצא הקול בכל העיר שישנו אורח בבית המדרש שהוציא באחד מן הקבים של ר׳ משה רויט יין מן הכותל. אותו זמן עדיין לא הייתי מבחורי בית המדרש, כי אם תלמיד־חדר, ובכן לא הייתי באותו מעמד ולא אוכל להעיד בתור עד־ראיה גופא דעובדא היכא הוה. אבל זאת אנכי זוכר שנתכנסו לומדי העיר ועשו סעודה גדולה בבית אחד מנכבדי העיר לכבוד אורח זה, והלה הראה להם מימרות שונות במקומות מפוזרים בש״ס, אבל מה שהפליא ביותר היה שצוה להביא לפניו גמרא, והעמיד את אצבעו על מקום מסוים באחד הדפים, ואמר שבשנים או שלשה דפים שלפני זה ימצא כתוב במקום הזה שתחת אצבעו מאמר או מלה פלונית, וכן היה שאחר שעלעל חד, שתים, שלוש נמצא המאמר או המלה שאמר מראש, מכוון תחת אצבעו. פעם אחת אמר — למשל — אל הנאספים, רוצים אתם ואראה לכם את שם העיר „קרקא״ בגמרא. טוב! ענו הנאספים פה אחד, כי ידעו מראש שבכל הש״ס אין זכר לשם העיר ההיא. אם כן, הוסיף הוא ואמר, והעמיד את אצבעו על דף הראשון של הגמרא שהיתה מונחת לפניו: בכמה עלעולים רוצים אתם שאראה לכם את המלה הנ״ל? נשמעו קולות מתוך הנאספים בערבוביה, זה אומר: בשנים וזה אומר בשלשה, בחמשה... באו לידי החלטה אחת „בשלשה״ — עלעל איש הפלאות חד, שתים, שלוש ומכוון תחת אצבעו הראה לכל העם שחור על גבי לבן את המלה „קראקא״ בפירוש רש״י. אבל מהיכן נזדקרה מלה זו לפירוש רש״י, ישאל בודאי הקורא היודע פרק בתולדות הקהלות, ויודע איפוא, שבימי רש״י וכל שכן בימי חכמי הש״ס, לא היתה עדיין קהלה זו נודעת בישראל. הדבר פשוט לגמרי: רש״י פירש שם לאיזה ענין „קרא קא דריש״, ובשגגת המסדר היו המלות „קרא קא״ לאחדות בידו ונעשה „קראקא דריש״.

אבל לא רק במעשים כאלה הפליא ר׳ ישראל ניסן את שומעיו. ר׳ ישראל ניסן הצטיין עוד בדבר בלתי רגיל אחד:

צוה להביא לפניו כל מיני ספרים חדשים גם ישנים הנמצאים בבית המדרש או בבית מי שהוא, ולהעלים ממנו את שמם, לקח ר׳ ישראל ניסן את הספר לידו מבלי שראה את שמו, פתח מלמטה רק אפס קצהו, רק כדי

לקרות מלמטה למעלה שורה אחת או שתים בתוכו, ומיד הגיד שם הספר ושם מחברו. באותו לשון ממש שנכתב בשער הספר, כאלו היה „השער" פתוח לפניו והוא קורא ממנו מלה במלה. — התחרו בוחניו איש ברעהו, וכל מי שנמצא בביתו ספר עתיק־יומין, רץ והביאו תחת כנפי בגדו, והניחו בזהירות על השלחן, ועשרות עינים השגיחו על ר' ישראל ניסן שלא יעשה מלאכתו רמיה ויסתכל בשער הספר. אבל ר' ישראל ניסן לעג להם ולזהירותם, פתח את הספר כמעט קט בקצהו התחתון וכשקרא בשורה התחתונה שבדף רק מלים אחדות, מיד הגיד שמו של הספר ושם מחברו. ולפעמים כשרצה להכעיס את בוחניו אמר אפילו שם הדפוס ואת שנת ההדפסה. ותהום כל העיר על מעשי איש־פלא זה.

כדאי להעיר שאנשי עיר מולדתי בימים ההם, לא היו „פתאים מאמינים". כל יהודי שבעיר, למדן או חסיד, חכם או סופר, היה מסכתא שלמה בפני עצמו, חקרן ומפקפק, שלא זה בלבד שלא האמין במה שלא ראו עיניו, כי אם אפילו במה שראה לא האמין, ובחן וחזר ובחן, בדק וחזר ובדק ועדיין לא נסתלק הספק מלבו. היה אז בעירנו הרבי דמתא הצדיק ר' ישראלצ'י (שהזכרתיו לעיל בפרקים הראשונים) אדם פקח מאוד וחוקר לכל תכלית, הוא היה רגיל לומר: כביכול! את הקב"ה אפשר שתוכל לרמות, אבל לא אותי! ומסוג כמוהו היו כמעט כל חכימי קאלוש, ובכן נקל לשער בכמה חקירות ובדיקות חקרו ובדקו את איש הפלאות ההוא, והוא עמד בכלם. — מובן כי אחרי שר' ישראל ניסן דנן לא תאר את עצמו לא בתואר צדיק ולא בתואר בנן של קדושים, כי אם בתאר „בן בנו של אברהם אבינו", התחילו מרננים אחריו שהוא משתמש בשמות הטומאה. וכבר נמצאו בחורים שהעידו עליו שראו בו מעשים משונים שלא מהנימוס, ובכן אין לך מופת חותך גדול מזה שאינו עושה „נפלאותיו" בטהרה. — נקיי הדעת שבחקרנים שלקחה אזנם שמץ ממהות ה„מאגנטיזם", ניסו לפתור חידה זו על פי דרכם הם. ורצו לתלות באיש ההוא, שהיה ער ומיושב בדעתו, שהוא מין „מדיום", רעיון, שלפני חמשים שנה היה בו קצת מן „הידענות" (לאיש משכיל במקצת היו קוראים בימים ההם „ידען", קענער בלע"ז).

גם כותב השורות האלה, שלמרות קטנותו כבר היה גם הוא חקרן במדה ידועה, רצה למצוא הסבר לחידה זו. במה שמצא בשם־הגדולים לחיד"א שיחס להרב בעל הש"ך ז"ל שהיה יודע „שם המציאה", שעל ידו היה מוצא כל דבר בש"ס ופוסקים בלי כל חפוש כלל. ובכן יחסתי גם לר' ישראל ניסן דנן כשרון זה. — אם או כה, בין שהיו הדברים ע"י אכילת „כעך" בטומאה, או ע"י מכשירים אחרים, את העובדה עצמה ראו מאות אנשים ואני הכותב

בתוכם, לא רק פעם אחת, כי אם עשרות פעמים, עד שהורגלנו בדבר והיה אצלנו כדבר רגיל ומצוי בכל יום. — כה ישב האיש ההוא בעיר מולדתי שבועות מספר, ונתבקש בכל פעם מבעלי־בתים אחרים לסעודה שעשו לכבודו, ושאליה באו קרואים, כמו לסעודת ברית מילה או פדיון־הבן, ובמשך הסעודה שוב נשנו כל הדברים המפליאים שזכרנו. אחרי כן נעלם פתאום מפליא־פלאות זה מן העיר, ועקבותיו לא נודעו.

אחרי חמש או שש שנים, כשנשאתי אשה ונתגלגלתי לעיר סטריי, באתי פעם לבית המדרש ומצאתי בו את מכירנו זה יושב בכותל המערב בין „ארחי ופרחי", נגשתי אליו ונתתי לו שלום, ונוכחתי שזה ולא אחר הוא אורחנו זה. הוא לא הכירני כמובן, כי לא הצטיינתי בכלום, בשעה שהיה בעיר מולדתי, ולא שם לבו אלי. דוד־אשתי העשיר ר' יעקב משה שיינפלד, היה דרכו להביא אורח אל ביתו בכל שבת ושבת, ומפני שהיה אסטניס היה רגיל לסייר לפני יציאתו מבית המדרש בין הארחי ופרחי וסוקר אותם עד שמצא לו אורח כלבבו. לפעמים כשנזדמן אורח שהכרתי אותו מבית אבי, המצאתי לו אורח זה לסעודות שבת. — גם הפעם נגשתי אל דודי הנ"ל ולחשתי לו באזנו, שיקח את האורח ר' ישראל ניסן, שאני מכירו שברכה בו, שמע דודי לעצתי ובקש את ר' ישראל ניסן שיסעד אצלו. והימים ימי יום טוב הראשון של חג הסכות. בסוכתו של דודי אכלו לא רק הוא ואשתו, כי אם גם כמה מבני משפחתו, וגם אנכי בתוכם, ואורחנו הנ"ל בחברתנו. בשעת הסעודה התקרבתי אליו והודעתיו, כי אני מכירו משכבר הימים, מימי בקורו בקאלוש. בתחלה נסה לכחש לי, אבל סוף סוף הבאתיו בין המצרים עד שהודה לי בזהותו, ולמרות שאמר לי שקבל עליו בנדר שלא להתגלות בנפלאותיו, חזקה עליו הפצרתי והפצרת כל המסובים בסוכה. עד שנעתר לנו, והראה כחו במציאות מאמרים בש"ס בלי חיפוש, רק במספר עלעולים ידועים, הנקצבים לו מראש, וכן בהכרת ספרים על ידי קריאה בשורות האחרונות של דף מן הדפים. בו בפרק יצאו מבית הדפוס שני ספרים חדשים שעדיין לא נמסרו למכירה, האחד ספר שאלות ותשובות מהריא"צ (חבורו של ר' אנזיל צויזמר ז"ל שהיה אבד"ק סטריי לפני כשבעים שנה, ונכדיו הדפיסו אז את ספרו) והשני ספר שאלות ותשובות „הרי בשמים" מהגאון ר' ליבוש הורביץ ז"ל הרב דמתא בעת ההיא. והיינו בטוחים כי גם שניהם עדיין לא היו לנגד עיניו, וכן חבילות של ספרים אחרים כלם הובאו אל הסוכה, ובכלם עמד ר' ישראל ניסן בנסיון, ולא טעה אף פעם. נשתקע אז ר' ישראל ניסן בסטריי וישב בבית המדרש כל הימים ועסק בתורה. מבלי להראות לשום אדם את נפלאותיו וחי חיי פרישות ובדידות. היו אנשים

פרטים שהחזיקו בידו, לא בתור עושה נפלאות, כי אם בתור אדם צנוע והגון וכמעט שלא נודע שמו בקהל כלל, ואיש לא ידע מי הוא ומה משפחתו. ישב בסטריי כמה שנים עד שנפטר והלך לעולמו. ולאשר שבינתיים עקרתי את דירתי מסטריי, שישבתי בה שמונה שנים, אינני יודע אם נספד איש־פלא זה כהלכה, או גם זה לא היה לו. — תנצב"ה.

בנוהג שבעולם בימים ההם כל בעל־בית אמיד קנה מקום־לתפלה לא רק לעצמו כי אם גם בשביל „פלונית" שלו, כלומר אשתו (נקיי הדעת שבימים ההם לא היו קוראים לאשתו אשתי או זוגתי, כי אם פלונית שלי). רוב המקומות שבבית המדרש היו מכורים זוגות זוגות, ומי שהיה לו מקום לתפלה בעזרת אנשים, בידוע שלאשתו מקום נכחו למעלה בעזרת נשים. עזרה זו היתה מלאה עמודים לתפלה. עמוד לאשה במקומה. עזרת נשים היתה סגורה בימות החול ונפתחה בבוקר לשעת התפלה לנשים צדקניות מעטות, שהיו באות להתפלל להציץ בעד האשנבים לתוך בית המדרש בשעת פתיחת הארון והגבהת התורה אחר הקריאה. — כיוצא מן הכלל השתמשו בחדר הזה גם הבחורים כשסיידו את בית המדרש אחת לשנה, ימים אחדים לפני חג השבועות, משום בטול תורה ברבים. נפתחו שערי עזרת נשים, ובחורי בית המדרש המתמידים קבעו שם עתים לתורה. גם המלמדים שבשכונת בית המדרש נהגו מזכות כזו, לפני הפסח, כשנתפנו החדרים לשם סיוד ושטיפת כלי הבית והרצפה, אז נהפכה עזרת־נשים בבית המדרש למקום תורה לתינוקות של בית רבן. שנוי מקום זה, שהיה במדה ידועה גם שנוי אויר, מפני שהעזרה היתה גדולה ורחבה יותר מן החדרים של המלמדים, גרם עונג לתלמידים הקטנים, שטפסו על המעלות של העליה, אלו עולים ואלו יורדים. אבל עוד שמוש מיוחד היה לעזרת נשים, בה נועדו חברי הבית־דין לישיבה ל„סדר חליצה", מקרה שנזדמן לעתים רחוקות, עלו הרב ודייניו בצירוף שני אנשים בני תורה מן החוץ ושמשי הקהל, החולץ ויבמתו לעזרת נשים, וגם ערב־רב של אנשים נשים וטף עלה אתם ונדחקו אל הבית עד אפס מקום. — אחד המשמשים של חברה קדישא הביא את הדף שמטהרים עליו את המתים והעמידו בשפוע אצל הכותל במקצוע דרומית מערבית. על הדף הזה רחצו וטהרו את רגלו הימנית של החולץ, והרב הוציא מכיס שבאצטלתו את סנדל החליצה, שהיה קנין לשכת הרבנות מדורי־דורות, והחולץ נעל אותו ברגלו והלך בו על הרצפה הלוך ושוב לעיני בית־הדין, ואחרי שאלות ותשובות שונות ששאל הרב והשיבו החולץ או יבמתו, הכל ככתוב בספר חליצה, שקרא הרב מתוך הספר, חלצה האשה את הנעל מעל רגל יבמה וירקה בפניו — כלומר לפניו על הרצפה —

וקראה: ככה יעשה לאיש אשר לא יבנה את בית אחיו, זרקה הנעל אל האויר לפני הבית־דין, והבית דין ועמהם כל הנאספים קראו בקול פה אחד „בית חלוץ הנעל! בית חלוץ הנעל!" שלש פעמים. והאשה וגם יבמה עזבו את הבית בבהלה ורצו אל המקוה לטבול, כי היתה קבלה אצל העם, שאם תקדים האשה לטבול לפני החלוץ תמצא את בן זוגה קודם לו, אם היה עוד פנוי — והוה עובדה שהחלוץ ויבמתו רצו ובאו כאחד אל בית הטבילה, וכשראתה האשה שהחלוץ מהיר בפשיטת מלבושיו יותר ממנה, לא פשטה כל את מלבושיה, כי אם קפצה לתוך המקוה במלבושיה, וטבלה.

בבחרותי הייתי עד ראיה של סדר חליצה כזה והנני זוכר את הרושם המחריד שעשה הדף לטהרת המתים על רוב הנאספים, וביחוד על הנשים והטף, שהציצו אל מתחת הדף ביראה מיוחדת, מפני שאמרו, שאחורי הדף עומד הנפטר שבעבורו כל החרדה הזאת.

פרק אחד עשר

בבתי כנסיות של חסידים

מלבד בית המדרש הגדול, שנועד רק לבעלי־בתים, היה בעירי גם „בית מדרש קטן" לחסידים. בית תפלה זה היה בבנין־עץ ישן ורעוע, שחציו היה דירה פרטית של מלמד תינוקות ו„חדר", שבו קבלתי את חנוכי הראשון, ובחציו השני בית־מדרש הנ"ל, ומסדרון לכניסה משותף היה לשניהם. בבית מדרש קטן זה, התפללו חסידים הראשונים של הצדיקים, המגיד מנדבורנא, מהרצ"ה מז'ידטשוב, מהרמ"מ מקוסוב ועוד. כי טרם נתפלגו החסידים להתפלל בבתי תפלה מיוחדים לכל כת וכת כבימים אלה. ובכן, למרות שבית־מדרש קטן הנ"ל היה מקלט לחסידים של צדיקים שונים, לא היתה ביניהם אלא אהבה ואחוה ורעות. מן הבית הזה יצאו אנשים בעלי צורה כר' הירש בר' הירצל ור' יצחק בר' אורי, שהיו ל„רביים" איש איש במעונו הדל, ועשרות חסידים התפללו עמהם בביתם ונהנו משיירי שלחנם בשבתות וימים טובים. — צדיק או בן־טובים כי בא־לעיר, ובא אל הבית הזה והתפלל בו, כי שם מצאה החסידות הרשמית קן לה, וזה השער לה' צדיקים יבואו בו!

בימי בחרותי אני נשארו רק שרידים מן החסידים הראשונים בבית המדרש הקטן ההוא, ורוב המתפללים היו מחסידי הצדיק הקדוש רבי יצחק אייזיק מז'ידטשוב זצ"ל, אשר בימי נדודיו וגלותו, בטרם שנתפרסם בעולם, היה רגיל גם כן להתפלל בבית המדרש ההוא, כשנזדמן לעירנו.

בית המדרש זה, שאחדים ממתפלליו נתעשרו בינתים, נבנה מחדש ונתגדל במדה מרובה, אבל שמו הראשון „בית המדרש הקטן" נשאר לו.

מלבד בית המדרש הקטן היו בעיר עוד ארבעה בתי תפלה, שנקראו „קלויזין", שהתפללו בהם בנוסח ספרד, אף על פי שרוב המתפללים לא היו חסידים מובהקים. סמוך לבית הכנסת הגדול היתה „קלויז הישנה" שנבנתה אחרי פטירתו של הרבי ר' איציקל. כשנתבטל בית תפלתו, קמו חסידיו ובנו סמוך ונשען לביתו של הרבי „קלויז" שאליה נכנסו כל אלה שהתפללו בביתו של הרבי, בתחילה היתה קלויז זו כוללת בתוכה סלתה ושמנה של החסידות המקומית ממעריציו של הרבי, אבל קם דור חדש. אנשי־מעשה הזקנים

נפטרו בזה אחרי זה, והבאים אחריהם שלא הכירו את הרבי, ומורא רבי אחר לא עלה על ראשם, היו אנשים פשוטים, וביניהם גם ליצנים, שלא בושו להתהולל בשעת התפלה. היה בימי זקן אחד ור' הירש שמו, שריד מחסידים ראשונים, שהיה רגיל להתפלל בהתלהבות שהחלה כבר בברכת השחר, עמדו סמוך לו הוללים אחדים שהעמידו פנים כפני תמימים וענו אחריו „ברוך הוא וברוך שמו", באותה נעימה וקול־שאגה כמברך בעצמו ועל ידי כך הביאו את הזקן לידי התרגשות יותר גדולה, והעומדים מן הצד, אף על פי שלא לקחו חלק בקומדיה זו, לא מיחו בהם, אם מפני שידעו ששומע לא יהיה להם, ואם מפני שניהנו בלבם. — בא הדבר לידי כך, שנזדמן פעם כלב למסדרון של הקלויז והבחורים הקטנים סגרו עליו את הדרך, ונכנס שלא ברצון לקלויז פנימה. ומכיון שנכנס והרגישו בו חברת הלצים הדריכוהו מנוחה עד שבא לפני התיבה כשבעל־התפלה רקע ברגליו ואמר שירת־הים בכל כחו. נקל לשער איזו פגישה לא נעימה היתה זו לעובר בפני התיבה ולכלב — ובאיזה מבטים זרים הביטו זה על זה. שמחתם של הליצנים לא ארכה אמנם רק רגעים, כי כשהסבו הצנועים את פניהם וראו את האורח־הלא־קרוא המבקש לו מוצא מבין המתפללים, מיד כסו הליצנים את פניהם בטליתותיהם, כאילו לא היתה ידם במעל הזה. והכלב יצא מאולם התפלה.

מעשי הוללות כאלה גרמו לידי כך, שהתלקטו עשרות אנשים מבני הקלויז, ופרשו ממנו, וקנו בית דירתו של הרב ר' בר דיין ז"ל שנסע לארץ הקודש, ויעשוהו לבית תפלה שנקרא „קלויז החדש", שנפתח בשנת תרכ"ט, ורוב המתפללים בו היו אנשים צנועים, וביניהם חסידים ולומדי תורה, וזקנים ואנשי מעשה, וביניהם גם אבי זצ"ל. הקלויז ההוא היה בתחלתו למופת בכל העיר. ונספחו אליו יחידי סגולה מבתי תפלה אחרים ומעט מעט עברו אליו רוב הזקנים שבקלויז הישן, עד שבאמת כמעט שנתרוקנו מאנשים חשובים שבו, מה שגרם לקנאה ושנאה־בלב בין הקלויז הישן והחדש. ומכיון שבבית של הקלויז החדש נעשו שינויים, עמדו השכנים והשביתו את העבודה וקראו למהלומות, וכמה מהמתעסקים בבנין הבית נסרטו זקניהם בשעת קטטות אלו. פעם באו המתפללים להתפלל ביום השבת וכשפתחו את הארון להוצאת הספר תורה לקריאה מצאו את הארון ריק והספר־תורה נגנב מתוכו, חשדו בגניבה זו את אחד השכנים שהיה גבר־אלם ורצה להבנות גם הוא מבנינה של הקלויז. קראו אז „חרם" על כל מי שיש לו ידיעה בגנבה זו, אבל גם חרם זה לא הועיל כלום. סוף סוף כפרו את פני השכן־טוב הזה במנחה, ובאחד מלילי שבתות הוחזר הספר למקומו, מבלי שידעו מי שלקחו ומי שהחזירו. לשבחה של הקלויז הישן חובה עלי להעיר שגם אחרי בנינו

של הקלויז החדש נשתיירו בו כמה אנשים הגונים וצנועים, כמו למשל ר׳ שמואל הירש הזקן, שלא מש מתוכה ועבר לפני התיבה ברקיעת־רגלים ונענוע כל הגוף כבתחלה ועניית „ברוך הוא וברוך שמו״ של עוזריו לא הניאה אותו מעבודתו, ואם ללצים הליץ גם הוא לבטל אותם בלבו, כי היה אדם פיקח מאד וספורי מעשיותיו, שהיו מתובלים מאוד בחדודים ונמסרו מפה אל פה, הביאו את לוצציו לידי ביטול גמור, ונהגו בו כבוד. הוא היה מגיד בכל שבת לפני קבוצה קטנה של בעלי בתים „מדרש רבה״ ומסבירו באופן מיוחד. עוד היו בקלויז ההוא שני זקנים, שהתפרנסו מסרסרות למכירת תבואה לסיטונאים. בקאלוש היתה תעשית־מלח של הממשלה, ומכל הסביבה עד עשר פרסאות, באו לשבור מלח בעירנו. היו יהודים בעלי־עגלות שזו היתה פרנסתם, שהביאו בעגלותיהם מספר כורים של תבואה — ואותם מכרו בקאלוש לסוחרי תבואה, ובחזרה לקחו מלח למכור לסיטונאים בערי מושבותיהם. לא היו בעלי־עגלות במובן הרגיל, אלא סוחרים ובעלי עגלות כאחד. ואת תבואתם מכרו על ידי הסרסורים שבעיר, ששנים מהם היו הזקנים הנ״ל. שם האחד היה ר׳ הירש ליב, ושם השני ר׳ ליב בר׳ יעקב. שני הזקנים היו רגילים לבוא לבית הכנסת שעה או שתים אחר חצות לילה, ועוסקים בתורה ובשירות ותשבחות עד אור הבוקר. ככה נהגו כל ימי חייהם, ולא החזיקו טובה לעצמם בשביל כך, כאילו לא היה הדבר יוצא מגדר הרגיל. שמש דמתא, שהיה ממונה לדפוק על השערים באשמורת הבוקר בכל יום להעיר את הישנים לעמוד לעבודת הבורא, היה מתחיל בעבודתו בשעה השלישית אחר חצות וכשבאו המתעוררים איש איש לעבודתו לבתי התפלה כבר עמדו שני הזקנים בעבודתם שתים־שלש שעות על רגליהם. מן הלומדים נשאר בקלויז הישן הנ״ל שריד אחד אברך כבן שלשים ונודע בשמו יעקב בן סלובה, הוא למד בבית כנסת זה מימי בחרותו, הצטיין בתור מתמיד יוצא מן הרגיל, ובהתמדתו המופלגת קנה לו בקיאות גדולה בגפ״ת, והיה למדן במדה ידועה וכל הדבר הקשה בקלויז הנ״ל הביאו אליו. עד היכן הגיעה הפלגת שקידתו תציין העובדה שביום חופתו, כשכבר נתאספו הקרואים אל בית הוריו, נפקד מקום החתן, בקשו אותו בכל פנות הבית, ואיננו. נזכרה אמו שהלך לקלויז ללמוד ועדיין לא חזר. הלכו ומצאוהו לבוש בלבושי יום־יום ויושב ושונה, כאילו לא לו נגע דבר החתונה. וכמי שכפאו שד סגר את הגמרא והלך לביתו רחץ פניו וסרק ראשו ואת פאותיו שהורטבו במרק של שזיפים, פשט בגדי חול ולבש בגדי שבת, והרי הוא חתן דומה למלך. — הריני מעיר, שאין זו בדותה, כי אם מעשה שהיה. ר׳ יעקב בן סלובה זה, אף על פי שהתפלל בנוסח ספרד ולא נחנק

בגרונו כשאמר נקדישך תחת „נקדש" או „כתר" במקום „נעריצך", היה מתנגד גמור, וחסידים היו בדלים הימנו, ומרננים אחריו שהוא „קל" במקצת. מפני שביום השבת אחר סעודת שחרית, בשעה שבני אדם ישנים שינת הצהרים היה נוהג לסגור את עצמו בקלויז שלא יטרידוהו הנערים השובבים הבטלים מתלמוד תורה בכל יום השבת, ולומד בחשק רב כמה שעות רצופות בלי הפסק. פעם קרה שנתקלקל המנעול של הפתח, וסגר את הדלת מבפנים בכפיס עץ שהיה מוכן להסקת התנור. אך למותר להגיד שבן תורה זה לא היה מוכשר לא למסחר ולא למלאכה, ולבסוף נעשה מלמד, אבל לא בעירו, כי אם במדינת בסרביה, ששם לא היו מצויים בני תורה והיו מביאים להם מלמדים מגליציה. בני תורה מגליציה שגלו מעל שלחן חותניהם, ולא צלחו לשום עסק, היו יורדים למדינה זו, ועוד יותר למדינת מולדבה ומתעכבים שם שנתים או שלש שנים, אוכלים מחלב הארץ ועושים פימה עלי כסל וחוזרים לביתם ומביאים „ממון־קרח" כביכול, חמש או שש מאות כסף, שחסכו להם משכר עבודתם, ורבים מבעלי־הבתים שבעירם מביטים עליהם בעיני קנאה. מלמדות כזו לא היתה לפחיתות הכבוד לבעליה, כי לא כל אדם זכה לכהונה גדולה זו. צריך היה „גולה" זה להיות למדן באמת, שהרב של המקום שהלך לשם יתבייש מפניו, ואיש כזה היה ר' יעקב שלנו. כשהיה בא לפרקים לביתו היה רגיל לספר נפלאות ממקום עבודתו, איך הוא יושב שם בסביבה של חסידים, והוא מתמם עם תמימים ומתנהג בחסידות כאחד מהם.

בית תפלה מיוחד במינו היה הקלויז של הגביר ברודסקי. גביר זה היה אדם פשוט, אבל חתניו לוקחי בנותיו וכן בנו יחידו היו בני תורה. ומפני שבבית המדרש שהתפללו בו היו כמה עזי פנים שמתוך קנאתם בעשרו זלזלו בכבודו, עמד ופתח בביתו חדר מרווח לתפלה, ומשך אליו כמה אנשים חשובים ובני תורה. בעצתם של חתניו קנה ספרים יקרי ערך, ובמוצאי שבתות היו חתניו עורכים סעודת מלוה מלכה לחסידים, מה שגרם שהיה קלויז זה בראשית התיסדו, מן החשובים שבעיר. אבל לא ארכו הימים, ובנו וחתניו של גביר זה, חכרו להם אחוזה גדולה בעיר אחרת וקבעו משכנם בתוכה. ואת הספרים היקרים שבקלויז לקחו עמהם, סעודות מלוה־מלכה נפסקו, ובכן פנה הודו פנה זיוו של קלויז זה. המתפללים החשובים שבו נשמטו אחד אחד והלכו להתפלל לבתי תפלה אחרים באשר הלכו, ונשארו רק בעלי־בתים בודדים מדרי השכונה. אחד מהם היה אדם פיקח וליצן ביותר, וכמה אברכים היו עושים אזניהם כאפרכסת לשמוע מילי דבדיחותא מפיו, ובכן אפילו מי שנגעה יראת ה' בלבבו ורצה להתפלל

בכונה היה בוש מפני המלעיגים. ולפעמים כשירד לפני התיבה שליח ציבור שאינו רגיל, הטעו אותו בכונה, כדי לגרום „שמחה של מצוה" לכל המתכבדים בקלון חבריהם.

סבל אחד היה בעיר ושמו איסר הסומא, סומא באחת מעיניו. הסבלים והעגלונים היה להם „מנין" מיוחד להתפלל בו בשבתות וימים טובים, ור' איסר היה הבר אוריין שביניהם, הוא היה עובר ברוב השבתות לפני התיבה ומברך את החודש, מקריא לפני התוקע, ומתחיל את התפלות בראש השנה וביום הכפורים, ולפעמים כשנחלקו בעלי המנין בדבר הלכה, היה ר' איסר הפוסק האחרון. עד היכן הגיעה למדנותו של ר' איסר יתברר לנו מן עובדה דלהלן: הליצן הנ"ל בקלויז של ברודסקי, שפרנסתו היתה מצויה לו בביתו בריוח, וזוגתו היתה אשת חיל גם בעסקי הפרנסה — כשסעד ארוחת הצהרים וישן שעה או שתים, היה רגיל לעשן את מקטרתו ולהכנס אל הקלויז, כדי לבדח את דעתו. מיד נתכנסו סביביו אנשים כמוהו, ששעתם פנויה, וישבו ודברו שיחות בטלות ומילי דבדיחותא. כשהיו הימים ימי ספירת העומר היו מביאים את ר' איסר מן השוק ומציעים לפניו שיספור ספירת העומר לפניהם, כל ספירה וספירה בדיוק שלא מתוך הסידור, ומשלישים לו בידי זקן־החבורה סכום של כמה אגורות, כפי שהוא רגיל לקחת בשכר משא של כמה כורים תבואה שהוא נושא מן העגלה אל בית אוצר התבואה. ור' איסר שהיה בטוח בעצמו שלא יטעה בחשבונו, היה מרוצה בעסק זה, אלא שהעלה בשכרו, כגון אם הבטיחו לו בעד כל ספירה מדויקה, חמש אגורות, היה רוצה דוקא לא פחות מעשר, מפני שהוא מתבטל ממלאכתו. ומפני שהיה ר' איסר עומד על דעתו, השלישו לו כרצונו. לקח אחד מן החבורה את הסידור בידו וקרא לפניו: היום שלשה ושלושים יום שהם... ועל ר' איסר היה מוטל לגמור את החשבון בנוגע לשבועות וימים. ור' איסר עשה את המוטל עליו וסיים: „שהם ששה שבועות ושמנה ימים לעומר". כשפרצו כל השומעים בצחוק, נסה לתקן את דבריו ואמר: טעיתי! טעיתי! „שהם שמנה שבועות וששה ימים לעומר. כה עברו כמה שעות בספירת העומר. ר' איסר נסה את כחו בכל פעם בספירה אחרת ומבדח את שומעיו בחשבונותיו, שכל שהיה חוזר ומתקנם היה מוסיף ללכת מדחי אל דחי, עד שבינתיים הגיע זמן תפלת מנחה. נתנו לו הכסף המושלש בשבילו לשם מתנה. כה היה ר' איסר מפורסם ל„בעל ספירה" בכל העיר. כשהזקין ותש כחו למלאכתו, לקחו זקן־החבורה דנן והלבישו אצטלית של שבת שלו, וכתב בידו כתב מליצה, שהוא אדם הגון שירד מנכסיו על ידי שרפה שנפלה בביתו, מה שקרה בקאלוש לעתים קרובות, ובכן נוסע הוא במדינה לבקש

תמיכה מאת נדיבי עם אלקי אברהם. וכדי לאַמת את הדברים חבש לו ראש החבורה שלנו את ידו הימנית במטפחת גדולה וצוה עליו שיאמר, שבשרפה נכותה ידו ועוד לא נרפאה. ותהי כויה זו גם אמתלא לבקש ממי שהוא שיכתוב בשבילו מכתב לאשתו ולא תגלה חרפתו בקהל שאינו יודע לכתוב צורת אות. החבישה נקשרה בקשר של קימא באזהרה רבה שלא יתירנה ר׳ איסר עד שישוב בשלום לביתו, מה שהבטיח בשבועה. ולשמחת שולחיו הלך ר׳ איסר למדינה והודות לזקנו הארוך והרחב, שכבר נזרקה בו שיבה, ולאצטלה של שבת שלבש בימות החול, וביחוד לאסונו ש„נשרף" וידו השרופה באש — הצליח וחזר לביתו בכיס מלא זהובים, ולא רצה כלל לפשוט את הקפוטה מעליו. אהניא שטותא לסבא זה.

מקרה מבדח אחר קרה בימים ההם, באחד החייטים שהצליח במלאכתו, ונעשה איש־אמיד, העריכו את רכושו בעשרת אלפים זהובים, עושר מופלג בזמן ההוא. נשתדך חייט זה בבעל־בית בן־טובים שירד מנכסיו, וימים אחדים קודם שנכתבו התנאים נזדמן אל אחד מחכמי־הקלויז הברודסקאי, וספר לו על השידוך המוצלח שהזמין ה׳ לפניו, ובקש ממנו שיכבד אותו לעיני מחותניו ויבוא לסעודת התנאים. טוב! אמר האיש ההוא, אבל איך אלך ובושה תכסה פני שיושיטו לך את כתבי התנאים לחתום עליהם, ואתה אינך יודע צורת אות. ובכן מה לעשות שאל החייט. עמד הנשאל וקמט את מצחו כאיש המשתתף בדאגת חברו ואמר: אם רצונך להציל את כבודך וכבוד ביתך, עליך ללמוד לחתום את שמך, אם לא במלואו, הלא על כל פנים בראשי־תיבות, כי רק זמן קצר עד התנאים, והמלאכה — ללמד איש כמוך לחתום את שמו — מרובה! למען המצוה הנני מתנדב ללמדך מלאכה זו בחדרי חדרים בביתי, אבל אל יודע לאיש. לא מצא החייט די מלים להודות לאיש חסדו. ובו ביום התחיל לאמן ידיו בכתיבה, ועד שהגיע יום כתיבת התנאים, כבר עלתה בידו של חייט זה לכתוב את שמו בשתי אותיות, שהן מין קיצור של שמו ושם משפחתו. הכתב לא היה אמנם כתב־יושר, אבל די ברור. — חג התנאים הגיע. נתאספו הקרואים משני הצדדים, והתנאים נכתבו בשעה טובה ומוצלחת. הושיטו את התנאים למחותן האחד וחתם את שמו בכתיבה יפה ומסולסלת כהלכות גוברין יהודאין, לקח אחד השדכנים את התנאים ורצה לחתום בצנעה את שמו של מחותננו החייט, שידע בו שהוא עם הארץ גמור וקל לו לתפור עשרה זוגות מכנסים מלכתוב אות אחת, אבל חייטנו חטף הניר מידו ואמר בגאוה ובבוז: מה אתה חושב שאבי זכרונו לברכה לא למדני תורה?! אף על פי שהנני חייט למדני אבי לשון וספר, ואני אחתום את שמי בידי אני! אמר וטבל את העט בדיו וחתם את שמו

באותיות גדולות ומפורשות, כשגמר את חתימתו והתנאים הושטו לחתן ולכלה, פתאום התחילו הקרואים להתלחש, צובטים איש את רעהו בחשאי וצחוק עצור נראה על כל פנים. המחותן העלוב, שמכר את יחוסו וכבוד משפחתו בממון, הציץ בכתב התנאים, הציץ ונפגע וכמעט שאחזהו השבץ בקראו את חתימתו של מחותנו „שאביו למדו כתב ולשון"... החתימה המקוצרת בראשי תיבות לא היתה כלל של שמו הוא, כי ראשי תיבות של ר' „פתחיה צבי" ואנה יוליך את חרפתו נגדה נא לכל קרואיו?! הבריק רעיון מקורי במוחו של אחד השדכנים ואחרי שחתמו החתן והכלה את שמותיהם שלח את ידו לקחת כלי־האבק של סופרים, כדי לזרות ממנו על הכתב לשם יבוש הדיו, וכמו בשגגה לקח את קסת הדיו והטהו על צדו ושפך הדיו על כל החתימות. טעות מעושה זו נעשתה בחריצות כזו עד שחלק מן הקרואים לא זכו לא לראות את ה„כתיבה וחתימה טובה" של חייטנו. חיש מהר נכתבו „תנאים" שניים. והפעם לא נסה מחותננו „ספרא רבה" את כחו בחתימה. ומלאכתו נעשתה בידי אחרים.

עוד קלויז שלישי היה בעיר מולדתי ושמו „קלויז דסטרטין", בה התפללו חסידי הצדיק מסטרטין ר' אברהם זצ"ל, שהיה מגדולי הצדיקים בדורו, וחסידיו בקאלוש נפרדו מעל שאר החסידים שבעיר ויסדו להם בית תפלה מיוחד. רוב המתפללים בקלויז זה היו חסידים ואנשי מעשה ומופלגי תורה באמת ובראשם עמד מורי ורבי הגדול ר' איזיק רויט ז"ל, שהיה אחר כך דיין ומורה צדק ורבים קראוהו „ר' איזיקל" מפני חביבותו. בר' איזיק זה נתמזגו למדנות וחסידות כאחת. לפעמים היה הלמדן שבו מכריע את החסיד שבו, ואף על פי שהיה נאמן עם קדושים לא הלך בעינים עצומות אחרי רבותיו, וחוקר ובודק אחריהם, עד כמה שידו מגעת. הוא היה אדם כשר באמת שלא נמצא לו חבר בעיר. כל חייו עברו עליו בדוחק ועוני, אשתו שפרה, בתו של בעל בית הגון, היתה עקרת ביתו ונושאת ונותנת במכירת־שמרים, אבל עסק זה לא החיה את בעליו אלא בצמצום, ומפני שאשתו היתה טרודה בפרנסה לא יכלה לטפל בביתה, ובהזנת בעלה, ואם הכינה איזה תבשיל, לא היה זה מאכל תאוה. אי־נקיון שרר בחדריה הצרים וטיט ורפש כסה את הרצפה בעובי של כמה אצבעות, מפני שלא נתכבדה רק מערב פסח לערב פסח. ליצני העיר היו רגילים לספר עליה מקרה זה. פעם אבדו מביתה שתי מנורות נחושת־קלל שבהן הדליקה את נרות השבת, באין ברירה עשתה לה במקומם מנורות קטנות של טיט. ויהי בימים שלפני חג הפסח, כשגרדה את הטיט שנדבק ברצפה, נמצאו תחתיו שתי מנורותיה, אחרי שכסתה עליהם האדמה בחצי שנה. — זו אמנם בדותא, אבל המספרים

רצו לתאר בזה את רשלנותה של „אשת־חיל" זו. ו„פה קדוש" היה לה, ממש נצוצי דנורא ובעורין דאשא היו נתזים ממנו ובפיה זה אכלה את בעלה העלוב, שהיה שומע את חרפתו ומחייך. ולעתים היה מתפרץ צחוק אדיר מפיו כתשובה על כל מיני כנויים של חבה, שנתכנה בעידן ריתחא מבת זוגו. שפרה לא היתה בעצם אשה רעה כלל, אדרבה, אם העיז מי להוציא מפיו מלה שאינה הוגנת על בעלה, היתה ממטירה עליו ברד של חרפות ואבני אלגביש של קללות, וקבל שכרו משלם ולא קפחתהו. ואם בכל זאת הטיחה דברים כלפי בעלה היה זה מפני מרירות נפשה, שנשאה בעול הפרנסה ללא לחם וללא שמלה, בעוד שבעלה שם כל מעינו בתורה ובתפלה. ואף על פי שהיה בעל דעה ישרה, ולמדנותו היתה למעלה מעל כל ספק, לא היה מוכשר אפילו להיות מלמד, כי היה אדם חלש ומשתעל כל ימיו ולא היה לו מעולם יותר מתלמיד אחד או שנים, מן הבחורים המעולים והמלומדים, שלמד עמם רק שעה או שתים ביום, ורובו של יום למדו בעצמם. שכר לימודם לא הספיק אפילו לחצי פרנסתו המצומצמת — ואחרי שגם עסקיה של אשתו היו דלים ורעים, וצרכי הבית היו מרובים, כי רגיל היה ר' איזיקל להכניס אורחים לביתו ומפתו פרס לדל. כל אורח הגון שבא לבקר את עירנו, אם לשם הכנסת כלה, או לשם לחם לפי הטף בעלמא, נתאכסן בבית ר' אייזיק. חדריו של ר' איזיק לא היו אמנם מרווחים ביותר, וגם כרים וכסתות לא היו לו יותר מכפי צרכו, אבל ספסלים ארוכים היו לו די, וכשהוגשו שני ספסלים זה אל זה וניתן עליהם שק עם תבן, וגם כר קטן למראשותיהם — היתה מטה זו לאורחיו של ר' איזיק כמטתו של שלמה בשעתו. ואורחים כאלה לא פסקו מביתו, הללו יוצאין והללו נכנסין, ומעולם לא היתה אכסניתו ריקנית, ומיעוט שבאורחים שנים ליום. ואם היו לפעמים שלושה או ארבעה, מעולם לא אמר צר לי המקום. — ואחרי שאשה עיניה צרה באורחים, אין פלא אם אשה מרת לב כשפרה, שמעולם לא לנה פרוטה בתוך כיסה, הביטה בצרות עין על אורחיו של בעלה. לא פגעה אמנם בכבודו של אחד מהם, אבל מה שהיה בלבה להגיד להם, אמרה לבעלה. וכשאמרה — אז אוי ואבוי לאזנים שכך שמעו. ור' איזיק שמע וצחק. כשסוף סוף נשתתקה היה רגיל לספר לתלמידיו: בקטנותו כשנתיתם מאביו, נסעה אמו עמו אל הצדיק המפורסם ר' מאיר'ל מפרמישלאן זצ"ל, שהיה מגיד לפעמים דברים של רוח הקודש. נחם הרבי את אמו על מות בעלה וברך אותה שתגדל את יתומיה בנחת ולא בצער, ואחר כך פנה אל היתום הקטן — ר' איזיק דנן ואמר לו כדברים האלה: הוה יודע שמן אשה רעה צריכים לסבול ולקבל יסורים באהבה. ואיך? על זאת אמר דוד המלך עליו השלום: „זאת נחמתי בעניי

כי אמרתך חייתני" ופטרו לשלום. — אז לא הבין את דברי רבו, כי מה ענינו לאשה רעה, והוא היה אז עדיין נער קטן. ברבות הימים כשהזמין לו השם יתברך את בת זוגו שפרה נפתרה לו חידתו של הרבי לכל פרטיה.

ר' איזיק היו לו שני בנים תלמידי חכמים, שם הבכור ר' אלקנה, שמלא אחר כך את מקום אביו והיה דיין דמתא, ושם השני ר' משה, שמת כבן כ"ב—כ"ה שנה על פני אביו. ר' אלקנה לא היה חריף יותר. אבל בהתמדתו הגדולה קנה לו ידיעה רחבה בהוראה, והיה אחרי מות אביו דיין מצוין בהלכה. בעוד שאחיו הצעיר ממנו היה חריף וממולח, בעל דעה ישרה ושכל צח. לאסונו חלה בנערותו ברגליו, מפני הזוהמה והחלאה ששררה בבית אמו, ואביו נסע עמו לווינא לדרוש ברופאים, ושם חתכו לו את שתי רגליו ושב משם בעל־קבין, אבל למרות מחלתו הארוכה, לא פסק פומיה מגירסא והיה בקי בכל ד' חלקי השו"ע ונודע לשם בכל העיר בתור למדן מצויין וחריף.

עד היכן אהבו ר' איזיק ובניו את התורה, תציין לנו עובדה זו: רגילים היו ליצני קאלוש בלילות הסדר של פסח לעמוד בצדי החלונות של עמי־הארצות כדי למצוא חומר להתלוצץ ביום המחרת, ודרך אגב עברו על חלונות ביתו של ר' איזיק דנן, ומה השתוממו לראות כי ישב ר' איזיק ובנו הקטע־רגלים, אחרי שגמרו את הסדר ולמדו בחשק רב שו"ע חשן־המשפט. — כאמור לא האריך בנו של ר' איזיק זה ימים ונקטף באבו. ויבך אותו אביו וימאן להנחם. וכעבור שנה וימת גם הוא בן ארבעים וכמה שנה. וכאלו לא נוצרה שפרה זוגתו, כי אם כדי למרר חייו, חלתה גם היא מרוב צרה ויגון, ועוד טרם עברו שלשים ימי בכיתו, מתה גם היא. — ובכן גם בחייהם גם במותם לא נפרדו!

כל ימיו של ר' איזיק לא פסקה הדלות מביתו וכשראו אוהביו ומוקיריו, כי עוון העיר הוא שתלמיד חכם ואיש כשר כמוהו יגוע ברעב, ובהשתדלותם נתמנה לדיין ומורה צדק דמתא ופרנסתו היתה מצויה, אם לא בריוח על כל פנים לא בדלי־דלות. מיד קפץ עליו רוגזו של בנו מחמד נפשו, וגם בנו וגם הוא ואשתו, עלה עליהם הכורת במשך שנה אחת. זה חלק אדם כשר בעולם השפל הזה!

רוב המתפללים בקלויז דסטרטין היו אנשים מהוגנים ובני תורה ברובם, שהתפרנסו ממשלח ידיהם, זה חנוני, וזה מוכר תבואות וכדומה. בטלנים, שלא עסקו בישובו של עולם ופרשו רק לעבודת ה' ולחסידות, נמצאו ביניהם רק שנים, שהיו בבחינת תרין ריעין דלא מתפרשין ושמותיהם היו, ר' ישראל ליב ור' דוד שלמה (הריני מעיר שרק מפני הכבוד הנני מתארם

בתאר „רבי", אף על פי שמכל המתפללים בקלויז הנ"ל היה ר' איזיק האחד, שנקרא שלא בפניו רבי. אנשי קאלוש לא היו פזרנים בתארי הכבוד וכמה תלמידים חכמים לא זכו לתאר רב) שני אלה בילו רובו של יום בקלויז, ותורה ותפלה עסקם המיוחד. ר' ישראל ליב היה בן תורה ומלמד ששה סדרים ותוספות לבחורים מבן י"ג ומעלה, אבל מכיון שהאריך בתפלה ובנקיות, פרשו מעליו תלמידיו, ובכן היה פנוי לגמרי לעבודתו בקודש. ר' דוד שלמה לא היה בן תורה כמוהו, אבל היה בקי במשנת חסידים, אביו היה קצב, אבל לא ככל הקצבים, כי אם אדם צנוע, ובנו היה בתחילתו קונה תבואות בשוק מן הערלים ומוכרם לסיטונאים, אבל מכיון שהיה ביש־גדא ומתאנה על פי רוב במקחיו, קונה ביוקר ומוכר בזול, הפרישו אביו מעסקיו, ונתן לו די מחסורו ונעשה חבר לר' ישראל ליב והתחרה בו בתורה ועבודה. דרכם היה לאחר שבת בבית התפלה עד אחר חצות לילה, ואחרי שגמרו את למודיהם וערכו תיקון חצות חזרו לביתם, ואכלו מה שאכלו או הלכו לישון גם בלא אכילה. ונתנמנמו שעות אחדות, ושוב קמו והלכו לבית תענוגם אל הקלויז, התחילו מעשנים את כלי מקטרתם ועוסקים בהכנת גופם לעבודת הקודש. אחרי הנקיות ירדו לטבול במקוה, לא בטלו טבילתם מעולם אפילו בימות החורף כשהמקוה נתכסה בגליד קרח דק. כשחזרו — והצבור כבר גמר בינתים תפלת שחרית התחילו הם מבראשית: אמרו ברכת אשר יצר, וברכת התורה בדחילו ורחימו מלה במלה, ותהלים, ושאר תחנות ובקשות שהיו להם כשיעורים קבועים יום־יום קודם שעמדו להתפלל וקרוב לצהרים התחילה התפלה עצמה, זה עומד בזוית זו ומתפלל, וזה בזוית אחרת, והם מתפללים לא משפה ולחוץ, כי אם מעומקא דלבא, הקולות ערבים וממלאים את חללו של הקלויז, והעוברים על פני הקלויז מבחוץ כבר יודעים להבחין בין קולו של ר' ישראל ליב לקולו של ר' דוד שלמה. וכשתי שעות אחרי הצהרים, בין בקיץ בין בחורף, גמרו את תפלתם, התחילו ללמוד את שעוריהם שאחר התפלה, זה משניות או גמרא וזה חוק לישראל. סוף סוף גמרו גם את שעורי הלמוד, והגיע זמנו של החומר העכור, המבקש גם הוא את תפקידו, אם לא בבשר ודגים וכל מטעמים, לכל הפחות בצנצנת קטנה י"ש ופרוסת פת כיסנין, לסעוד את הלב אליבא ריקנא. על פי רוב היתה טעימה כזו מוכנת בשבילם עוד מקודם שעמדו להתפלל, מה שהשאירו בשבילם מן „התיקון", שהיה באותו יום בקלויז. אז היו סועדים את לבם ושותים „לחיים" ומדברים חד את חד מילי דחסידותא, ושוהים בשיחה זו עוד כשעה בבית הכנסת. אך, אם באיזה יום מן הימים לא היה כל „תיקון", בבית־מדרשם, היה פונה כל אחד בלב

כואב וקיבה ריקה לביתו, ואוכל ארוחה זעומה, שהכינה לו זוגתו, לחם יבש ובצל מרוסס, ומים רותחים שהוחמו לשם תה, אבל עלי תה לא ניתן בהם מעולם. בודאי ישאל השואל, אם תלמידיו של ר' ישראל ליב נתפזרו לכל רוח, מהיכן השיגה ידה של אשתו לערוך לפניו שלחן אפילו בסעודה קטנה ודלה זו? תשובה לדבר: „פלוניתו" של ר' ישראל ליב כשראתה שלחם אין לפי הטף ואין לה לקוות מבעלה כלום, עמדה ופתחה לה על יד אחת החנויות שבשוק, תריס קטן שבו היו כל מיני סידקית הנמכרים לערלים הבאים מן הכפרים שבסביבה ביומי דשוקא. את הסחורות לקחה בהקפה, וכשמכרה אותן פרעה את הקפותיה ולקחה שוב סחורות אחרות תמורתן, ובריוח של עסק קטן זה החזיקה את ביתה בלחם צר, ונתנה גם לבעלה העלוב, שפניו היו תמיד חיורים כפני מת, וכל רואיו הכירו בו שהוא יושב בתענית רוב ימיו. חברו ר' דוד שלמה היה ניזון אמנם משלחן אביו, אבל למעשה חי גם הוא חיי דוחק ועוני, כי גם אביו לא היה עשיר.

משאר אנשי הקלויז הנ"ל ראוי לציין ביחוד את ר' מיכל הופמן, תלמיד חכם מצוין ונקי הדעת שבחבורה, חסיד ככל אחיו החסידים, אבל בעל דעה ישרה ללא קיצוניות, מאמין בקדושים עד גבול ידוע, למדן מופלג, בלי עקימת המוח, יודע שאינו יודע הכל, מוטב היה לו לאמור „איני יודע" מלהשיב תשובה שלא כהלכה ולעייל פילא בקופא דמחטא. ר' מיכל הנ"ל התפרנס ממכירת אריגי צמר ומשי לבגדים, ברכו ה' באשת־חיל שנהלה בחריצות את העסק ההוא, אבל גם הוא לא טמן ידיו בצלחת, ובשעות ידועות ביום היה בא אל חנותו ומתענין ביחוד בקניית הסחורות בשביל החנות, שרובן היה קונה בלבוב, ובסטאניסלבוב, ומעוטו גם בווינה. ומפני שאת מכירת הסחורות לקונים מסר בידי אשתו, היתה שעתו פנויה לקבוע עתים לתורה, שחרית קודם התפילה ובלילה אחרי התפילה, שעות אחדות.

שנים אחדות לפני חתונתי זכיתי להתחבר אליו ולבוא אל ביתו ערב ובוקר לקחת תורה מפיו. הוא מצא בי תלמיד־חבר, ואני מצאתי לי בו רב ואוהב דבק מאה. הוא חיבבני כאב את בנו והאציל עלי הרבה מרוחו. ומפני שתורתו שלמדני היתה תורת חסד, הכרתי לו טובה והשיבותי אהבה אל חיקו ככל אשר השיגה ידי, שעה שנתבטלתי מן התורה הייתי רגיל לבוא אל חנותו, לכתוב בשמו מכתבים אל הסוחרים, אשר עמד בקשרי מסחר אתם. לא הייתי אמנם סופר מובהק בלשונות הגויים בעת ההיא, אבל בכל אופן ידעתי לכתוב מכתב בגרמנית יותר ממנו, ובכן הייתי ערב ובוקר תלמידו בש"ס ופוסקים, ובשעות ידועות ביום סופרו ועוזרו בכתיבה וכדומה. וכמעט רובו של יום הייתי בחברתו, בביתו ובחנותו, ומפני זה כמעט שידעתי

כל עניניו הפרטיים. מן החייטים שקנו ארג או בד בקביעות בחנותו, היה חייט אחד ושמו אברהם ליב, אדם צנום ודק, גבוה כאלון, בעל־מלאכה צנוע וחרד לדבר ה׳ שהיה רגיל לבוא לחנותו של ר׳ מיכל, וכשהיתה השעה דחוקה לו, לוה ממנו דינר אחד או שנים להוצאות השבת, וכשהשתכר החזיר בתודה רבה, ואחרי הפסקה קטנה שוב חזר ולוה. וכבודו של ר׳ מיכל היה יקר בעיניו, והיה מביט אליו מלמטה למעלה כחסיד אל רבו.

חייט זה, בכל צניעותו וחרדותו, לא היה זהיר בכבוד אשתו והיה מרים לפעמים את ידו עליה להכותה. עלובה זו היתה רגילה לבוא במקרה שכזה אל ר׳ מיכל ושפכה לפניו שיחת־קטרוג על בעלה. גם ר׳ מיכל וגם אשתו החרוצה הוכיחו את החייט אחרי מקרים כאלה בתוכחות קשות, הוא הבטיח וחזר והבטיח שלא יוסיף להכותה, אבל כיון שעבר ושנה נעשה לו כהיתר, והקובלנות של אשתו עליו לא פסקו. פעם בא לעיר אחד הרביים לשבות שבתו בתוכנו, רבי זה היה אהובם של פשוטי העם ובעלי מלאכה, ובכן גם ר׳ אברהם ליב שלנו בא לקבל את פניו ולמסור לו פתקה — קוויטל בלע״ז — שבה רשם את שמו ושם אשתו וכל בני ביתו ואת צרכיהם הנחוצים של כל אחד מהם, למשל שיזמין לו השם יתברך עבודה מרובה וישא חן בעיני הגויים, שהיו רגילים למסור לו בגדיהם לתפירה, ואצל שמה של בתו הבוגרת — שיזמין לה השם יתברך זיווג טוב בקרוב, ובנו הגדול — שינצל מידי הגויים (הכוונה לעבודה בצבא) והבן הקטן — שיתמיד בלימודיו ושאר הילדים והילדות „לבריאות הגוף״ סתם. אבל אף על פי שהיה ר׳ אברהם ליב חייט אמן ומהיר במלאכת התפירה, אבל מלאכת הכתיבה, וכל שכן חבור „פתק״ לרבי, לא ידע בכלל, ובכן בא לחנותו של ר׳ מיכל ובפיו שתי בקשות: האחת שיכתוב לו פתקה והשניה שילוה לו חצי דינר למתן „פדיון״, כי אין לבוא לפני הרבי בידים ריקות. אני הייתי אז בחנותו של ר׳ מיכל, ולאשר כי בעסקי כתיבה הייתי יותר מהיר מר׳ מיכל, אמר לו ר׳ מיכל: בקש את מיכאל תלמידי ויכתוב לך פתקה כרצונך, כי הוא מסוגל לכך יותר ממני. נגש אלי ר׳ אברהם ליב והציע לפני את בקשתו ומיד נעניתי לו. כשהגעתי לשמה של אשתו נזכרתי שעלובה זו בקשתה שלום־בית, ושבעלה לא יוסיף להכותה. נשכתי שפתי בשני שלא יכיר בי ר׳ אברהם ליב דנן סימני צחוק, ובעוד שהלה מוסר לי בפרטות צרכיהם המרובים של כל אחד מבני ביתו, אני עושה את שלי, ומגלה בפתקה סודות מן החדר, שבעל הפתקה מכה את אשתו לעתים תכופות וכו׳ וכו׳. כשגמרתי את כתיבתי נטל החייט את הפתקה ומסרה לר׳ מיכל שיראה, אם נכתבה כהוגן. כשהציץ רבי מיכל בפתקה צהבו פניו, ואמר: מה אתה

שואל, אם יודע הוא לכתוב פתקה? מי יתן וידעו כל הבחורים לכתוב כמוהו! ולא יכל ר' מיכל להתאפק והסב פניו אל הקיר, וחייך בחשאי. עברה הפתקה מיד ליד, מידו ליד אשתו ומידה ליד בתו, ואף על פי שלא הבינו הרבה מן הכתוב בה, אבל התמצית שבה נודעה להם במקצת ולא אחרו למלאות גם את בקשתו השניה, והלוו לו חצי דינר ויקם וילך אל הרבי. ותהי הרוחה בחנותו של ר' מיכל, גם אני גם הוא ואשתו ובתו צחקנו בכל פה. עמדתי על מפתן החנות והבטתי אחרי מיודענו החייט לדעה מה יעשה לו. לשמחתי הגדולה נוכחתי, כי נכנס בשעה מוצלחת אל האכסניה של הרבי... עברו ימים, עברו שבועות, והחייט בעל הפתקה לא בא לחנותו של ר' מיכל. כנראה טינה היתה בלבו עליו. אבל סוף סוף אכף עליו ההכרח את פיהו, ובא בראש מורם אל החנות. קנה מה שקנה והלך מבלי לדבר דבר. כשבא בפעם השניה לקנות סחורה שאלה אותו אשת ר' מיכל לפי תומה כביכול: מה אמר לך הרבי כשהיית אצלו? — לא כלום ענה, איזה דבר טוב יכול לצאת מזה, אם מיכאל הוא הכותב ור' מיכל שלכם הוא המגיה... והלך מן החנות בחרי אף. כשנודע לי כעסו התחלתי להשתמר מפניו, שלא יראני את נחת זרועו, כמו שהוא נוהג לפעמים באשתו. אבל סוף סוף נשתכך כעסו וכשהפצירו בו שיספר מה היה כשעמד לפני הרבי, כבש את כעסו וספר כדברים האלה: באתי אל הרבי ומסרתי לידו הפדיון והפתקה, נתן הרבי בהפתקה עיניו ומעיין בה, פתאום הגביה את ריסי עיניו ושאלני: מי כתב לך פתקה זו? חפצתי להתהדר לפני הרבי ואמרתי לו: אדם הגון יש בעירנו ור' מיכל שמו, הוא גם למדן גם חסיד, גם סוחר נכבד, ואני כבן־בית בחנותו, והוא כתב בשבילי מתוך ידידות את הפתקה הזאת. כחשתי להרבי, כי אמרתי שכך יפה לי, אם ישמע שאני יוצא ונכנס בבית איש חשוב והגון כר' מיכל מתוך כך יתענין בי יותר. אבל חשבתי וטעיתי! נתן שוב את עיניו בפתקה שלי ושאלני בפנים נזעמות ואמר: „אם כן הדבר, כיצד אדם מישראל מרים את ידו על אשתו ומכה אותה לעתים לא רחוקות!"

שמעתי וכמעט שאחזני השבץ, חשבתי שנצנצה רוח הקודש ברבי זה, והוא קורא מן הפתקה את כל עוונותי. דבקה לשוני לחכי ולא מצאתי מענה. והרבי אחרי הפסקה קטנה, מוסיף ואומר: „לא מן השמים גלו לי את הדבר הרע הזה, כי אם זה האיש שמלאת פיך תהלתו, זה ר' מיכל שגמרת עליו את ההלל הוא גלה על עוונך בפתקה זו שכתב בשבילך, ובודאי רק אמת יהגה חכו!" נסתתמו טענותי, נסיתי לגלות להרבי את האמת שלא ר' מיכל בעצמו כתב את הפתקה, כי אם אחד מתלמידיו. אבל הרבי לא נתן לי לכלות את דברי, ואמר לי: יהיה הכותב מי שיהיה, העובדה בעצמה שאתה

מתנהג עם אשתך כגוי שכור, זו אמת! ובכן כל עוד שלא תבטיחני על אמונתך שלא תוסיף להכותה, לא אפטור אותך מעל פני!

נקל לשער כי ר׳ אברהם ליב דנן לא ספר לשואליו רק מקצת מן השיחה שהיתה בינו ובין הרבי, ושהרבה יותר ממה שספר שמעו אזניו דברי כבושים מן הרבי ההוא. — למן הזמן ההוא לא נפגשתי עמו. כי בינתים נשאתי אשה וקבעתי דירתי בעיר סטריי. כחצי שנה אחרי חתונתי הזמינוני הורי לבוא אליהם עם אשתי לימי הפסח, ויהי בנסוע עגלתנו מן תחנת הרכבת העירה, פגע בנו ר׳ אברהם ליב וכשראה אותי מיד הסתיר פניו ורץ מן המקום כאילו פגע בו ערוד. ומאז לא ראיתיו יותר. — אם קיים את הבטחתו שנתן לרבי מסופקני מאוד. רק זאת ברור לי שעברתו עלי היתה שמורה בלבו לנצח! אם לא עשיתי כשורה וחטאתי נגדו במעשה־נערות שעשיתי, הריני מבקש בזה מחילה מעצמותיו, כי סוף סוף היה חייט צנוע וישר.

ר׳ מיכל רבי היה לו חבר בעירי ושמו ר׳ יהודה יצחק זש״ק. ר׳ יהודה יצחק אמנם לא היה מתפלל בקלויז דסטרטין, כי אם בבית המדרש הקטן והוא היה חסיד נלהב של האדמו״ר מז ידאטשוב זצ״ל, אבל מלבד שר׳ מיכל בעצמו היה בעיקרו גם הוא חסיד ז׳ידאטשובי, הנה כמעט כל החבריה של חסידי סטרטין היו חבריו הנאמנים של ר׳ יהודה יצחק וכל שכן ר׳ מיכל שהיה חברו בחסידות. ר׳ יהודה יצחק היה תלמיד־חכם הגון, טיפוס מיוחד במינו. בנערותו מת עליו אביו והוא היה בחור, פרי יפה תואר, מופלג בתורה, וספרא רבה בלשון הקודש, לפי טעם הדור ההוא. נתן עיניו בו בעל בית פשוט אבל הגון, שהיתה לו בת־יחידה, ובכסף מלא קנה לו את הבחור הרך וטוב ל״חתן״ לו. התחייב לתת לו נדוניה הגונה ומזונות על שלחנו לכל ימי חייו. עשה לו בגדי כבוד, והכניסו לחופה עם בתו. ור׳ יהודה יצחק נעשה במובן המלא של המלה, אברך שכלו משי, ישב ועסק בתורה כל היום ושעות ידועות בלילה. חותנו היה ביתו מחוץ לעבורה של עיר, ופרנסתו היתה מצויה לו בריוח, כי היתה לו ״מאפיה״, שהוא ואשתו טפלו בה בידיהם הם, מאשמורת הבקר עד אשמורה בלילה, וה׳ נתן את לחמו לחן בעיני העם ואף על פי שהיה ביתו רחוק מן העיר מכר בכל יום כמה מאות ככרות לחם. ובכן ראה ר׳ יהודה יצחק את עולמו בחייו, חותנו וחותנתו היו נוהגים בו כבוד, מאכילים ומשקים אותו ואת אשתו ואת הילדים אשר חנן אותם אלקים, מלבישים ומנעילים אותם ועומדים לפניו כעבדים לפני רבם. כי בה בשעה שקמו הם לעבודתם, ללוש את בצקם, לערוך ולקטוף, קם חתנם ר׳ יהודה יצחק ואמר תיקון חצות, תהלים וזוהר, ועסק בתורה. ובכן היו בעיניהם בבחינת ״אני משכים והם משכימים״. אדם כשר היה חותנו

זה, אבל לא קרא ולא שנה ועל כן לא ידע שגדול הנהנה מיגיע כפיו יותר מירא שמים.

קודם שקנה לו ר' יהודה יצחק — כמובן בכספי הותנו — ספרים די צרכו, ש"ס ופוסקים וכדומה, היה קם באשמורת הבקר והולך העירה לבית המדרש, וכדי שלא יצא יחידי בלילה היה חותנו מדליק לו את הפנס ומלוהו עד פתח בית המדרש, ובלילה היה בא לקחתו בחזרה לביתו. והולך ומאיר לפניו בפנס שבידו את הדרך. אחר כך היתה לר' יהודה יצחק ספריה שלמה — לפי מושגי הזמן ההוא — בביתו, וכל ספר חדש שנזדמן היה הוא הראשון לקנותו. כשבא מחבר או מוציא לאור לעיר, כדי לאסוף חותמים „פרענומעראנטין" על ספרו שהוא מתכונן להדפיסו, היה ר' יהודה יצחק ראש וראשון לחותמים, ואין לך ספר שנדפסו בו שמות החתומים שלא תמצא בו את שמו של ר' יהודה יצחק בין החותמים שבעיר קאלוש. ר' יהודה יצחק היו לו חברים כר' איזיק רויט ור' מיכל הופמן הנ"ל ועוד ועוד, שהיו אולי גדולים בתורה ממנו, אבל לא כלם למדו תורה מתוך הרחבה כמוהו, ולא כולם היו מעוטרים „בשלמות" כמוהו. הוא היה בעל לשון צחה וכתיבה תמה ויפה. בימים ההם לא אמנו רוב בני־תורה את ידיהם לכתוב, ועטם התנהגה בכבדות. ולא עצרו כח לכתוב אגרת שלומים על טהרת לשון הקודש. ובכן היה ר' יהודה יצחק הסופר המיוחד שבין הלומדים שבעיר, והרב דמתא וגם הרבי שבעיר, אם נזקקו לשלוח מכתבים על פני חוץ, בין במילי דמתא בין במילי דשמיא, היו משתמשים בעטו של ר' יהודה יצחק, ומכתביו של ר' יהודה יצחק היו באמת מרגליות יקרות בעת ההיא.

היו אמנם בעת ההיא גם משכילים אחדים בעיר שכתבו מליצה גבוהה על השמש והירח, ועל ההשכלה בת השמים, אבל הללו לא היו מסוגו של ר' יהודה יצחק ולא נכנסו בגבולו; סופר משכיל לחוד, וסופר חסידי לחוד. הראשון כותב שירים לחנוכה ופורים, ומחבר חידות מכתמים ופתגמים, והשני כותב הסכמות והקדמות לספרים ומליצות לנשרפים ועניים נסתרים.

ר' יהודה יצחק היה נוסע פעמים בשנה לקבל פני רבו הקדוש מז'דטשוב זצ"ל[1] ולמרות גילו הצעיר בעת ההיא כבר היה מן המצוינים שבחסידים ושמו נודע בין רבבות חסידי רבו.

בבית המדרש הקטן שהתפלל בו ר' יהודה יצחק, היה הוא הראש וראשון במתפללים. העשירים החדשים שקמו אז בבית המדרש ההוא, התאבקו בעפר רגליו והיו מאושרים אם ר' יהודה יצחק האיר להם פנים, כי הוא היה איש

1. הכונה לרבי יצחק אייזיק ברבי בריש אייכנשטין.

שהכל בו, למדן וחסיד, בקי בנגלה ובנסתר, מוהל וגבאי דארץ ישראל, בעל תפלה נעים, בעל־קורא ובעל תוקע, ופה מפיק מרגליות, יודע לכוון לכל זמן ולכל עת דבר תורה או מעשה־רב המתאים לו. כה עברו רוב שנותיו של ר׳ יהודה יצחק בנחת, עד שבינתיים הזקינו חותנו וחותנתו ולא הצליחו עוד לעבודתם ומעכשו נהפך הסדר ר׳ יהודה יצחק ואשתו ובניו לא היו סמוכים על שלחנם של הזקן והזקנה, כי אם אדרבה הזקנים צפו לשלחנם. עבודת המאפיה עברה אל בתם היחידה, ואחרי שבעלה ובניה לא נסו מעולם לעבוד עבודה, רבצה כל העבודה על הבת המפונקה מנוער. והיא אמנם עבדה בכל כחה, לשה, קטפה וערכה, כאמה כאביה. אבל לא ראתה ברכה בעמלה והפרנסה נצטמצמה עד לאפס. הזקן חלה ברגליו ולא ירד ממטתו כמה שנים, והיה זקוק לטיפול ולשמוש מיוחד ואף על פי שבתו ובעלה וכן גם נכדיו נזהרו בכבודו, בכל זאת רב היה ההבדל בין הטפול והשמוש שנהג הוא בהם לטפול שטפלו הם בו. והזקן והזקנה שכל כך מסרו נפשם על כבוד התורה, לא ראו שכר טוב בעמלם, ולא זכו לשיבה טובה ונפטרו לעולמם והניחו את בתם וחתנם לאנחות, ור׳ יהודה יצחק ירד מנכסיו, וכל אלה שהיו מאושרים אם זכו לבוא בדברים עמו, התרחקו מעליו ובקשו להם כבוד ממקום אחר. כה ירד האיש הנעלה ההוא ממדרגתו לעת זקנתו, ולמרות שהבטיחו חותנו „מזונותיו לכל ימי חייו", היו מזונותיו קשים לו כקריעת ים סוף וחי בדוחק ובצמצום כמה שנים, ומת מתוך עוני ושיבה לא טובה. יהי זכרו ברוך, כי לא הניח בעירו דוגמתו!

פרק שנים עשר

מלוים ברבית וסוחרי תבואה וקמח

עסקי הפרנסה, שמהם התפרנסו אחינו בני ישראל בעיר מולדתי, היו שונים ומרובים. חלק מבעלי הבתים האמידים היו בעלי הלואה לנכרים. לכל בעל־הלואה היה כפר, שכל הגויים שבו היו לוים רק ממנו, הוא האמין בהם והם האמינו בו. ולא נכנס מעולם בעל הלואה אחד לתוך גבולו של חברו. לפעמים היה כפר אחד מקושר מלכתחלה לשנים־שלשה בעלי הלואה, מפני שהיו דרי הכפר רבים, ולא מצאה ידו של בעל הלואה אחד למלא צרכי כלם, ובכן היה הכפר משותף לשניהם או לשלשתם. בעל הלואה כזה היה יוצא ל„אחוזת נחלתו" זו, למצער אחת בשבוע ומתעכב שם יום או יומים, מבקר את כל לויו, גובה מהם את הרבית, או זוקף אותה במלוה ומצרפה להקרן ולוקח שטר חדש. לפעמים כשהיה ללווה תבואה למכור היה המלוה לוקחה ממנו על חשבון ההלואה. הלווים היו מתיחסים למלויהם בידידות, כשאחד מהם או אשתו, נסעו העירה, התאכסנו בבית „היהודי" שלהם, והיו מביאים לו תרנגולת או ביצים, פעם במתנה ופעם במכירה בזול, ושותים משכר זה כוס יין שרוף מן המובחר. ולפעמים גם כוס שני ושלישי, וטעימה עמהם, פת נקיה, ולפעמים אפילו משיירי החלה של יום השבת, שלא על מנת לקבל פרס. וכה התקרבו הלבבות של הלוה והמלוה אחד אל אחד, עד שהיו עוברים בירושה מאבות לבנים, בני בניהם של הלווים היו משועבדים לבני בניהם של המלוים מלפני כמה דורות. ההלואות היו אמנם ברבית גדולה לפי המושג של ימים אלה, אבל אחרי שבימים ההם בנקים טרם היו בארץ והמלוים היהודים בעצמם, כשהיו זקוקים למעות, היו משלמים רבית לפחות עשרה למאה, לא ראו הלווים מבני הכפרים כל און בדבר אם שלמו למלויהם עשרים וארבעה או אפילו שלושים ושש למאה, אדרבה הלואות כאלה היו בעיניהם בבחינת „גמילת חסד", כי באמת לאמתו המלוה מעותיו ללוים כאלה, שרובם היו שטופים בשכרות, היה מניח את כספו על קרן הצבי. ושום אדם, אפילו הכומר שבכפר, לא היה מוכן להלוות לאכר בשעת דחקו, ובכן היו המלוים היהודים להם כמושיע בעת צרה. כה נמשכו הדברים עד שנות השבעים, שאז

התחילו בגליציה התנועות המדיניות בין הפולנים והרותנים, והיהודים היו ביניהם כבין הפטיש והסדן, הללו מושכים אותם לצדם והללו לצדם, אז החלו הכמרים לדרוש מעל במותיהם איבה ושנאה לישראל, ובבית המחוקקים חקקו חוקים המגבילים את הרבית ואת מכירת המשקאות לנכרים. מאז משכו רבים מבעלי הלואה לנכרים את ידיהם מעסק פרנסה זה, ומכיון שנפסקו בפעם אחת היחסים שביניהם ובין הלווים, קראו אלה האחרונים שמיטה לכל בעל משה ידם והסתבכו המלוים וכמה מהם ירדו מנכסיהם, כי לא הצליחו לעסקים אחרים, ואכלו את כספיהם מעט מעט. — נשארו אמנם יחידים שלא השגיחו בחוקים החדשים ועמדו בקשרי הלואות עם לוויהם כמלפנים, אדרבה מפני שנתמעטו המלוים, השתמשו בשעת הכושר ומצצו את לשד הלווים עד כמה שהגיעה ידם, ונתעשרו. אבל היו שנכשלו ונפלו בפח ונענשו למאסר קשה של ירחים ושנים.

היו בעיר אחדים שהיו בעלי הלואה רק ליהודים. הם לא הרבו אמנם לקחת רבית גדולה כמו שלקחו מן הנכרים, אבל כאמור למעלה רבית של שמונה־עשרה למאה היתה נהוגה גם אצלם, והללו נשארו בעסקיהם, ולמרות שמקרים של פשיטת הרגל קרו גם אז, בכל זאת לא נשמע שמי מבעלי הלואה אלו ירד מנכסיו, כי כל אשר לאיש יתן בעד נפשו, אמר הכתוב, ופשיטת הרגל ליהודי לא היה דבר קל כלל בימים ההם. כי לא כימים אלה הימים הראשונים! אז כשאדם מישראל פשט את הרגל לנושיו, נוח היה לו להקבר בחיים מרוב בושה. נושיו סבבו אותו כדבורים, שמטו את הכף מפיו כשישב לאכול, כתרוהו, הדריכוהו מנוחה בבית ובחוץ, בבית הכנסת ובבית המרחץ. אם היה רגיל לקרות בתורה לפני הקהל, דחפו אותו מן הבימה, גרשו אותו ממקומו בבית הכנסת, לא הניחו אותו לרדת לפני התיבה, לאמור קדיש, אם היה לו יום אזכרה והיה מנודה ממש משני עולמות. הוה עובדה בקאלוש ופשט יהודי אחד את רגלו, באו נשי המלוים לביתו בית השבת ופתחו את התנור והוציאו ממנו את התבשילים שהוטמנו מערב שבת לסעודת שבת. ולא הותירו לבעל הבית מהם אפילו עצם כשעורה. אחרי יסורים מרים כאלה היה עלוב כזה מטיח ראשו בכותל ועושה כל טצדקי דאפשר, מוכר כל מה שיש לו, משלם, אם לא בפעם אחת על כל פנים קמעא קמעא, הוא אמנם נעשה אחרי כן עני ואביון באמת לאמתו. אבל נושיו לא אבדו משלהם כלום ונתעשרו. היו גם בעלי הלואה שהלוו ליהודים ברבית גדולה, שאפילו הגויים לא שלמו למלויהם. הלואות כאלו היו לווים עניי העם, למשל מלמד עני שהיה צריך להשיא את בתו, או עגלון שמת סוסו ורצה לקנות לו אחר תחתיו, חייט שרצה לקנות לו מכונה לתפירה, וכדומה וכדומה, היו באים

הם ונשיהם אל בעל־הלואה פלוני וחותמים בשטר, או נותנים לו משכון, ומתחייבים לשלם את ההלואה בשעורים לשבוע, במשך שנה אחת ואף על פי שהלווים האלה היו כולם עניים, מעולם לא פשטו את הרגל למלויהם. אם לא מתוך אונס של חולי או מיתה, ובעלי הלואות מסוג זה ראו ברכה בעסקיהם כחבריהם הגדולים.

לבד מבעלי־הלואה היו בעיר סוחרים שונים, כגון בעלי חניות למכולת, לצרכי הלבשה והנעלה וכדומה, מוכרי תבואות, מוכרי קמח, מוכרי מלח, מוכרי סיד, מוכרי נפט ונרות ועטרן. אבותי ספרו לי כי בתחלה לא היתה בכל העיר רק חנות מכולת אחת, שהיתה נודעת בשמה „החנות של הרבנית". חנות זו היתה של הרבנית מרת חיה'לה תאומים ז"ל בתו של הגאון ר' יעקב מליסא ז"ל שהיה אב"ד בעירנו. בחנות זו קנו כל בני העיר וכל ה„פריצים" שבסביבה כל צרכיהם במכולת. הרבנית בת הרב ראתה ברכה בה, כי היתה אשת חיל ונהלה את עסקה זה בשכל ובחריצות והחנות נקראה על שמה, כי בעלה, אף על פי שלא היה רב היה תלמיד־חכם שתורתו אומנתו, ולא היה מסוגל לעסק זה. חנות זו עברה אחרי כן ליד בתה, עוד בחייה. אבל מכיון שרצו בני העיר להושיב לכסא הרבנות, שישב עליו הגאון מליסא את אחד מנכדיו, והפכו בחררה זו בנה של הרבנית הרב ר' יונה תאומים ז"ל, שהיה אז אבד"ק פרמישליאן, וחתנה הרב ר' יצחק באב"ד ז"ל, עשתה הרבנית פשרה ביניהם ומסרה את החנות ליד בנה הנ"ל ואת כסא הרבנות הנחילה לחתנה בעל בתה, ושוב באה חנות זו לידה של הרבנית אשתו של ר' יונה'לה ז"ל. בילדותי הייתי רגיל לקנות כל צרכי המגדנות ומיני מתיקה רק בחנות זו. בינתיים נפתחה עוד חנות אחת סמוך לה, וכה במשך הזמן פסקה חנותה של הרבנית מלהיות החנות היחידה שבעיר. השפע נתמעט והחנות הלכה ונתדלדלה. כלל גדול בתורה, שהרבנות מקברת את בעליה. אבל הפעם נתאנה הרב ר' יונה בחליפין שלקח חנות תמורת רבנות. גיסו הרב ראה ברכה ברבנותו, והאריך ימים על כסא רבנותו, וחי חיי פרנסה וכבוד. ור' יונה היה „רב שעבר" יושב ועוסק בתורה שלא בשכר, ופרנסתו הצטמצמה עד לאפס. בסוף ימיו עשו לו הקהל הספקה קטנה משל צבור, ונפטר מתוך עניות ודוחק. כה ירדה פלאים החנות היחידה של הרבנית שהיתה בעיר מולדתי.

מוכרי תבואות היו מחזיקים את תבואותיהם לא בחנויות, כי אם במרתפים — מחסנים שפתחיהם היו פתוחות לרשות הרבים, על יד כל מרתף מבחוץ, עמדה תיבת עץ ועליה משקולת לשקילת התבואות למוכרים ולקונים. רוב קוני התבואות היו בני הכפרים אשר בהרים. שכשכלתה להם התבואה

משלהם באו העירה לשבור בר אצל היהודים. על פי רוב נמכרו להם התבואות לא במשקל כי אם במדה, כי רובם לא ידעו כיצד שוקלים, ובכן קנו במדה, כור, חצי הכור, ורובע הכור, בכך וכך. במשקל קנו רק יחידי סגולה שבגויים, שעבדו בצבא ולמדו לקרוא המספרים שעל אבני המשקל. היו ימים שבכל העיר לא היה אלא משקולת אחת, וכשקנה מי מן הסוחרים תבואה במשקל היה שואל את המשקולת מיד בעל המשקל ומשלם לו דמי השאלה, צ"ל חדש אחד בעד כל כור וכור, וכה סבבה המשקולת בכל העיר ובעל־המשקולת שלא היה מן העשירים כמעט, שזו היתה פרנסתו.

בין התבואות שנמכרו במרתפים הנ"ל יש לציין ביחוד את המאיס (תירס) שהובא מרומניה, ונמכר בכמות מרובה, בעוד ששאר התבואות כמו חיטים, שיפון ושעורים נמכרו רק מעט. כאמור למעלה היו הקונים, ערלי הכפר, והללו הרבו לקנות בקיץ, קודם שהגיעה עונתה של התבואה החדשה. רוב הערלים הללו אפו את הבצק של המאיס ועשו ממנו ככרות לחם, או בשלו דייסה שקורין ברומניה „מאמאליגה", שמתבלים אותה בחמאה או בגבינה, ולא היו זקוקים לחטים ולשיפון היקרים כי אם למאיס שבא מרומניה ואינו צומח על אדמת מזרח גליציה רק בגבול שבין גליציה ובוקובינה. — כשהיתה שנת בצורת, ויבול האדמה של האכרים היה מעט, הקדימה הדרישה לתבואת חוץ והיתה שנה כזו שנת שפע לבעלי המרתפים, ולמוכרי תבואות בכלל, לסרסוריהם ולמשולחיהם. חמשה או ששה יהודים מבני עיר מולדתי, היו יושבים רוב השנה בעיר טשרנוביץ או איצקאני, עיר הגבול שבין בוקובינה ורומניה או בעיר יאסי שברומניה עצמה, והם קנו מתבואות רומניה בשביל אחיהם שבגליציה. אנשים האלה היו סוכנים לקניות כאלה ונאמנים לסומכים עליהם. סתם קרון היה טעון במאה כורים (קורץ) ואם היה גדול הכיל לפעמים עד מאה וחמשים כורים. מעולם לא היה אחד מן הסוחרים זקוק לנסוע בעצמו לקנית תבואה, כי באמונה היו עושים המשולחים האלה. אם לעתים רחוקות קרה שהתבואה שנקנתה על ידם לא הפיקה רצון מאת הסוחרים, לא באשמת המשולחים היתה זאת, כי אם באשמת המוכר שהחליף טוב ברע וגנב את לב המשולח ושם בקרון מפסולתן של תבואותיו. במקרה כזה היה המשולח העלוב השעיר לעזאזל, והשלים מכיסו כדי שלא לאבד את פרנסתו בשביל כך.

היו מוכרי תבואות ממין אחר. שלא היו להם לא מרתפים ולא ממגורות כלל. האנשים היו קונים התבואות מאת בעלי האחוזות שבסביבה ומשלמים בעדם עוד טרם שהגיעו לגורן, וכשהגיע זמן האסיף, מכרו אותם לטוחני קמח כפי השער, והללו היו שולחים קרונותיהם ולוקחים את התבואות

מבעלי האחוזות בשקיהם הם, מבלי שראו פני הבית של המוכרים. לפעמים נתעלה השער של התבואות בין זמן הקניה וזמן הנתינה. ואם בעל האחוזה היה רמאי היה חוזר בו ממכירתו, והסוחר היה זקוק להוסיף לו על המקח. לשבחם של בעלי האחוזות הפולניים שבסביבת עיר מולדתי ראוי לומר, שרק מעטים מהם לא עמדו בדבורם. והסוחרים כבר ידעו אותם ונמנעו מלקנות מהם. אבל לפעמים גם מבלי לחזור בו מן המכר, הרבה בעל האחוזה לקחת במחיר תבואתו, או לא נקה אותה כראוי או עירב בה בכונה מפסולתה של תבואותיו. במקרה כזה היה היהודי הסוחר מוכרח למשוך ידיו מהקניה. עד שהתערב „יהודי החצר" בסכסוך זה ועשה פשרה שהקונה יוסיף על מקחו להניח דעתו של בעל האחוזה, ומקבל אז תבואה נקיה כרצונו. על מקרה שכזה רגילים היו הסוחרים שבעירי לספר, מעשה בבעל אחוזה אחד שמכר תבואתו ליהודי. לקח ממנו את מחירה כמה חדשים טרם שצמחה, וכשהגיעה עונת הגורן לא זו לבד שלא נקה אותה, כי אם נתן לתוכה כל מיני פסולת, שהיו לו משל תבואות אחרות. כשראה היהודי הקונה ערבוביה זו סירב מלקחתה. גער בו בעל האחוזה וגרשו מחצרו. כשראה היהודי שצרתו צרה, בא לפני האדון והתרפס לפניו והוסיף לו על המקח. נתפייס האדון ואמר לו: הריני מוכר לך את תבואתי אבל זכור ואל תשכח, יהודוני! לבל תוסף לחזור בך כבראשונה!

סוחרי תבואות ממין זה היו בעירי רק אנשים מתי מספר, שהיו במדה ידועה בעלי מזומנים בעצמם, או שהיו „בטוחים" (כלומר ראויים לאשראי) ונשאו ונתנו במעות שלוו מאחרים. כששחקה לאנשים האלה השעה, והיוקר דאמיר, נתעשרו, על פי רוב, לא כל כך בפועל, כמו שבדמיון בני העיר. אך אם לפעמים ירד שער התבואות, אף על פי שבאמת לא קנו בפרק זה רק מעט, נעשו בפי העם בפעם אחת עניים ואביונים. וכל אלמנה או גרושה או אמה עבריה שנתנו להם את כספיהם בנשך, התחילו לשקוד על דלתות ביתם לתבוע מהם את נשיים.

מוכרי־קמח שבעיר מולדתי, היו ברובם סוחרים פעוטים, ונקראו בשם „מונטשירס"[1]. המונטשירס האלה לא היו להם חנויות פתוחות לרוחה כלל, כי אם בבית דירתם הם, במקום שאכלו ושתו וישנו הם ונשיהם ובניהם, היתה פנה מיוחדת ששם עמדו שקים אחדים מכמה מיני קמח, וסמוך להם על יתד התקוע בכותל היו המאזנים ואבני המשקל שבתוכם, וכל בעלת בית באה אל ביתם בכל יום חמישי בשבת לקנות לה קמח לחלות־השבת

1. מלשון maka. קמח בפולנית.

ולככרות לחם לכל השבוע. קודם שנבנו במחוז שלנו בתי ריחיים מודרניים, שנקראו „קונסטמיהלן", היו כל הקמחים מתבואות שנטחנו ברחיים פשוטות, רחיים של מים שהיו בעיבורה של עיר מולדתי, שהספיקו קמח לכל צרכי בני העיר. המונטשיר היה קונה לו ממוכרי־תבואות, כורים אחדים חטים או שיפון על פי רוב בהקפה, ומוליכם על ידי בעלי עגלה המיוחדים לכך לרחיים, טוחנם ומביא את הקמח לביתו ומוכרם לאחדים. ובערב שבת הוא מריק את תיבת שלחנו, שאליה השליך דרך החור שבדף השלחן, את כסף הפדיון של כל השבוע, ונותן אל תוך כפת ראשו — יארמולקה בלע"ז — בימים ההם היו מטבעות נחושת גדולות באוסטריה, ושמן פירר"ס כלומר ארבעונים, מטבע כזו שנפסלה צורתה היו מניחים על טבורם של ה„נולדים" כדי להדקו. ופדיונו של מוכר־קמח היה ברובו ממטבעות נחשת כאלה, כשנתמלאה הקופה, הוציא מכיס מעילו התלוי על הקיר כל היום ומשמש לבעלו רק בשעה שיוצא החוצה — מטפחת־האף ונותן לתוכה את הנותר במטבעות האלה. והולך ופורע בהם את הקפותיו.

מוכרי קמח אלה היו ניכרים למרחוק, באבק־הקמח שבבגדיהם ובכובעים שלראשם, בפאותיהם ובזקניהם, וכמוהם, ועוד יותר מהם, העגלונים מוליכי הקמח, שהם ועגלותיהם כלם הפכו לבן. בעסק זה טפלו רק מדלת העם, וכל בעל־בית חשוב לא היה משפיל כבודו להיות „מונטשיר" חס ושלום.

בילדותי למדתי בזה אחר זה אצל שני מלמדי־גמרא, שמכירת קמח לשבת היתה מעין סניף לפרנסתם. בעסק הראשי „המלמדות" טפלו המלמדים בעצמם, ובעסק הסניפי טפלו נשיהם ובנותיהם, ושתי הפרנסות האלו „קמח ותורה או תורה וקמח" לא הפריעו זו לזו, והאחת לא נכותה מחופתה של חברתה. אך כשקם דור חדש והתחילו בונים בתי רחיים מודרניים, שהקמחים נתנפו בהם בשלש עשרה נפה והתחילו לתת בהם סימנים, קמח — ראשון, שני, שלישי וכן הלאה עד שמיני, נשתנו סדרי בראשית בעסק זה. והמונטשיר הקטן הקונה בהקפה שנים שלשה שקים תבואה וטוחנם עבר ובטל משוק החיים. נבנה גם בכפר סמוך לעיר מולדתי בית רחיים מודרני. ובזמן קצר נבנה גם בית רחיים שני, ואף על פי שבוני רחיים אלו לא ראו ברכה בעמלם ואבדו ממונם בענין רע, אבל בטלו המונטשרים מדור הישן, ואז נפתחו בעיר מחסנים למכירת־קמח מבתי רחיים שונים, והעסק יצא מרשות קבצנים לרשות טוחרים. ונעשה עסק שאין בו בושה וכלימה. נשארו אמנם מוכרי קמח בחנויות קטנות, או אפילו באחת הזויות שבחדרי בתיהם, אבל הללו היו קונים את קמחיהם מן הסיטונאים ואינם מטפלים לא בקניית התבואות ולא בטחינתם.

כמקרה הזה קרה גם את הסוג של האופים, מלבד ר' אברהם האבר, חותנו של ר' יהודה יצחק (שהזכרתיו בפרק הקודם), שהיה כיוצא מן הכלל, היתה מלאכת האפיה, מלאכה שאינה מכבדת את בעליה, ומי שטפל בפרנסה זו, בין שאפה את לחמיו בידיו הוא, בין שנאפה על ידי פועלים, היה בעל מלאכה כחייט, כסנדלר, כנגר וכדומה, ולחוג בעלי הבתים לא הגיע. כמו חי עומדת לנגד עיני צורתו של „אופה" אחד בעירי, בעל קומה וזקן מגודל ולבן ככסף, שמי שלא ידע מי הוא היה יכול להשבע בזקנו ובפאותיו שזה ולא אחר הוא הרב דמתא, וכמה רבנים גדולי תורה לא זכו להדרת פנים וצורה הגונה כמותו, ואף על פי כן היו יודעים שזהו „פסח האופה" ובזו לו בלבם. פעם נפוצה השמועה שאברך אחד, חתנו של אחד מן בעלי הבית שבעיר, פותח לו מאפיה מודרנית, וחנות בטבורה של העיר למכירת לחמיו. והבעלי בתים השלימו את הרעיון שעסק זה רשאי לבוא בקהל של בעלי בתים.

האופים דמעיקרא נשארו אמנם במדרגת הכבוד שלהם כבתחלה. אבל התירו פרושים את הדבר, שיכול אחד מבני הבעלי בתים להתעסק במלאכת האפיה על ידי פועלים, ואין נגרע מכבוד משפחתו דבר.

פרק שלשה עשר

תגרים ובעלי תעשיה

מלבד בעלי חנויות ומחסנים, היו בעירי סוחרים קטנים שלא השיגה ידם לשכור חנות או מחסן, ומכרו את סחורותיהם בצדי רשות הרבים סמוך לפתחי החנויות שברחובה של עיר. שם העמידו שלחנות קבועים, שרגליהם היו שקועות בארץ ועליהם ארון קטן בעל דלתות, שהיה בבחינת „מועט המחזיק את המרובה", חנות בזעיר אנפין שבה נמצאו מיני סדקית רבת גונים, שהאכרים מן הסביבה זקוקים להם, כגון, סכינים אולרים, כפתורים, שרוכים לנעלים, חגורות לאכרות, חלילים ומיני כלי זמר קטנים לבחורי הכפר ועוד כמה סחורות פעוטות. היו גם שלחנות למכירת עורות מעובדים לנעלים ולסנדלים ואחרים למכירת נעלים שנגמרה מלאכתם, אלא שלא הושחרו עדיין, והכפריים נעלו אותם כמו שהם. שלחנות שכאלה היו כמעט על יד כל חנות משני עברי הכניסה. ליד השלחן ישבה על פי רוב אשה — ומתחממת בימות החורף בקדרת־האש שלפניה. בעליהן של נשים אלה או שהיו טרודים בפרנסה אחרת, כגון מלמדות, שמשות, חזנות, שדכנות וסתם בטלנות, כיוצא מן הכלל היו השלחנות למכירת מנעלים ועורות, שבהם היו הגברים עיקר והנשים טפלות להם. כל היום ישבו המוכרות או המוכרים האלה על יד שלחנותיהם ובלילה סולקו הארונות מעל השלחנות, והובאו פנימה אל החניות הסמוכות להן לשמירה מפני הגנבים, ובבוקר כשנפתחו החנויות באו בעליהן והוציאו אותן לחוץ אל פני השלחנות. היו גם ארונות בעלי שתי דלתות חזקות מחושקים חשוקי ברזל וקבועים במסמרות אל הכותל מבחוץ. אלה נשארו על מעמדם גם בלילות, כי נגעלו דלתותיהם במנעולי ברזל חזקים. וידי גנבים לא חלו מעולם בסחורה הדלה שבהם.

כשם שאי־אפשר לעולם בלי בשם, כך אי אפשר בלי בורסקי,—פתגם ישן בחז"ל. ואכן היו ברחובה של עיר צדי דרכים שבהם נמכר עטרן למשיחת אופני העגלות ובערבי שבתות, בעלות המנחה, היו באים מדלת העם הסבלים והעגלונים ומשמשיהם, ומושחים את נעליהם במשחת עגלות זו

לכבוד השבת. נעליהם נתנו ריחם יום או יומים אחרי המשחם, כל רואיהם הכירום, כי בעליהם הם מטועני המרכבה וממשמשיה.

מן החנויות למכירת ברזל ראויה להזכיר ביחוד חנות אחת שרוב סחורותיה היו „עתיקות", גרוטאות של ברזל ושברי כלים שנחלדו, מסמרים מעוקמים מבנין ישן שנהרס, שנמכרו לקוניהם בחצי מחירם של חדשים ועל הקונה היה לישרן. בעלי־בתים קמצנים, ששעתם היתה פנויה היו קונים צרכיהם בברזל בחנות זו ונהנים מעמל כפיהם, ולפעמים כשהיתה המלאכה למעלה מיכלתם היה בעל־החנות בעצמו בא ומשלים את מלאכתם. בעל חנות זו היה במדה ידועה מסוגל למלאכות רבות, לתקן מנעולים שנתקלקלו, להכניס דלת לציריה, להדק מנעול שנעקר ממקומו, לחזק את החלונות בחשוקי ברזל. בכלן היה משתמש בשברי כלי ברזל ומסמרים חלודים שנמצאו למרבה בחנותו, ומלאכתו הנקיה זו הפיקה רצון מאת החפצים בעבודה זולה. בעל בית שנעקרה פרסת הברזל מאחד ממגפיו הלך לחנותו של כל־יכול שלנו, פשט את מגפו מעל רגלו ומסרה לבעל החנות. והלה חפש ומצא פרסה ומסמרים מתאימים לכך ובא על שכרו.

סוחרים אחדים התפרנסו בכבוד ממכירת־מלח בסיטונות. אף על פי שבעיר עצמה היתה תעשית מלח, נמסרה זכות המכירה בסיטונות רק ליחידי סגולה. לזקן אחד שהתעסק משכבר הימים במכירת מלח היתה עגלת־יד להביא המלח מבית התעשיה. היה שוכר נער מנערי העניים שבעיר למשוך העגלה, והוא היה הולך אחרי העגלה ודוחפה לפניו, וכה היה עובר מחנות לחנות ומחלק את המלח לקוניו התמידיים עד שנתרוקנה העגלה. זקן זה שכבר עברו עליו שבעים וכמה שנים וידו השיגה לעשות את מלאכתו בידי אחרים לא חדל מלדחוף את העגלה מאחוריה יום יום לבשתם של בניו ונכדיו, שהיו במדה ידועה בעלי־בתים אמידים. כשנשאל זקן זה: מה העבודה הזאת לך? היה רגיל להשיב כדברים האלה: כשהייתי צעיר לימים התאבקתי בעפר רגלי החסידים של הצדיק מסטרליסק זצ"ל, שהיה ממתנגדיו של ר' מאיר'ל מפרמישליאן זצ"ל, שהיה אז „חדש מקרוב בא". ואני לתומי הטחתי דברים נגד רבי מאיר, שהיה רגיל לבוא לקאלוש. הלכתי לקבל פניו כדי למצוא עוונו לשנוא ולהתקלס בו. פעם נעץ בי הרבי הזה את שתי עיניו ואמר לי: גם אתה, אברך, מסייע לדחוף את העגלה מאחוריה, דחוף! דחוף! כה תדחוף את העגלה מאחוריה כל ימי חייך!" לא עניתי לרבי זה כלום, כי סוף סוף לא הגיעה חוצפתי למדה זו לבזות תלמיד חכם בפניו. ולא ארכו הימים והתחלתי לדחוף עגלתי יום יום מבית התעשיה אל העיר, דחפתיה לא לשם תענוג, כי אם להביא לחם לפי הטף, ועכשו, אף על פי,

שאינני זקוק לכך, ירא אנכי לחדול מלדחוף אחרי עגלתי פן תדבקני הרעה ומתי! וכה הזקין האיש בדחיפת עגלתו מאחוריה עד שהגיע לגבורות, ומת בתוך דחיפתו. מוכרי־מלח האחרים היו מחלקים את המלח לקוניהם ע"י סבלים ועגלונים שכירי יום, ולא ותרו על כבודם.

היו יהודים אחדים שהתפרנסו ממכירת סיד. תגר שכזה היה לו במסדרון של דירתו פנה מיוחדת לסיד ופנה זו היתה בית מסחרו. בעירי היו רוב הבתים בניני עץ ורק ברחובה של העיר נבנו בתי לבנים, ומיום עמדי על דעתי נבנו רק מעט בתים חדשים של לבנים בעירי. בכל זאת היו סוחרים אלו מתפרנסים בריוח, כי לא עברה שנה ללא דלקה בעירי, אם לא דלקה גדולה של חלק הגון מן העיר, מה שקרה בימי רק בשנת תר"ם, לכל הפחות שרפה של ארבעה־חמשה בתים בבת אחת. זה היה דבר רגיל פעם או פעמים בשנה בעירי, וכן היה בכל הסביבה הכפרית וגם בלי כל דלקות היו כל בתי העיר מסוידים בסיד, ואם שהללו סוידו רק אחת בשנה — קודם הפסח — בכל זאת התנורים שבבתים סוידו בכל ערבי שבתות. ובכן היה הסיד צורך קבוע ושמש מקור פרנסה לשתים שלש משפחות. את התנורים לחמם את חדרי הבית היו נשי החיל שבישראל רגילות לסוד בסיד מעורב בצבע כחול וכן גם חלק מן הכותל הסמוך לתנור להוסיף לוית חן לחדר.

בתי תעשיה היו בעיר רק שנים. האחד למלח, שהיה מונופולין לממשלה בכל הממלכה, והשני לשכר, שהיה גם הוא קנין הממשלה, אבל עבר בחכירה ליהודים שהחזיקו בחכירה זו שנים הרבה ואחר כך קנוהו מאוצר הממשלה, הגדילוהו והרחיבוהו, עד שהיה ברבות הימים אחד מבתי התעשיה לשכר הטובים שבמזרח גליציה. חוכרי בית תעשיה זה היו שלשה יהודים, ששיחקה להם השעה במסחר עצים, ברפסודות, שהיו מורידים מגליציה לרוסיה בנהר דניסטר והרויחו בפעם אחת סכום הגון, ומאז נעשו שותפים לחכירת בית תעשיה הנ"ל ולשאר עסקים, וההצלחה האירה להם פנים ונעשו מן העשירים החשובים שבעירם ובסביבתם, ושמם יצא לתהלה בארץ. ועוד אשוב לדבר עליהם בפרטות. העשירים האלה בנו אחר כך גם בית תעשיה למשקאות חריפים — ומתוקים וליין שרוף מזוקק, שהיה למופת לכל הסביבה.

מבעלי חרושת־בית יש לציין את עושי־חומץ ונרות וסבון. כלם עבדו בקנה מידה זעיר והתפרנסו שלא בריוח. עושי חומץ היו בעיר אחדים, אבל רק אחד עסק במקצוע זה בלבדו ונקרא ר' מאיר בעל החומץ, כנראה היה אומן במלאכתו זו.

היה גם יהודי אחד שהתמסר לטויית ציצית לשמה ונקרא בשם ר' נטע עושה ציציות ויחד עם שלחן קטן שהיה לו בצד אחד החנויות בשוק, היה

מוצא פרנסתו במלאכתו זו. גם בתים לתפלין נסה איש אחד לעשות בעירי (מה שהיה מקצוע מיוחד לאומן ידוע בטיסמניצה ולבתי תפלין הטיסמניציים היו ביקוש בכל הארץ) ועלתה בידו. והסופרים דמתא התחילו להשתמש בבתיו, אבל הוא לא האריך ימים ובמותו בטלה תעשיתו בעירנו.

יהודי עני אחד התעסק בעבוד קלף לספרי תורה, תפלין ומזוזות. מלאכה זו אומנות היא, אבל לא החיתה את בעליה וזקוק היה לעסוק גם במלאכה אחרת, בעשיית קני־מקטורת בשביל כפריים. הוא נודע בעיר בשני שמות, ר' אייזק מעבד הקלף ויש שקראוהו עושה מקטרות. שתי המלאכות יחד לא הביאו לו לחם לפי הטף שבביתו.

חז"ל אמרו, שהתפללו על כותבי סת"ם שיהיו עניים, אבל תפלה זו לא נתקימה בכותבי סת"ם שבעירי. שני סופרים היו בעירי ר' ליב מרדכי ובנו ר' אברהם חיים, שהיו אמנים במלאכתם וכתיבתם היתה תמה ומהודרת להפליא. הם ראו ברכה במעשי ידיהם וחיו חיי נחת כבעלי־בתים אמידים שבעיר. שניהם העסיקו תמיד חניכים, ושנים שלשה פועלים על יד שלחן עבודתם, והמלאכה היתה דים, להתעסק בה, גם הם גם פועליהם וחניכיהם מן הבוקר עד הערב. הסופרים לא היו מן המתקדשים והמטהרים ביותר, לא ישבו על כל טפת דיו שבעה נקיים, ולא טבלו בכל יום ש"י טבילות, כדי לכתוב את השם בקדושה. הם הצטיינו ביותר בכתיבתם היפה והנקיה, שהרהיבה את העין. ומכיון שיחד עם זה היו אנשים חרדים במדה המספקת לבעלי־בתים העוסקים בישובו של עולם, מצאה עבודתם מהלכים בשוק, ופרנסתם היתה מצויה בנחת ובכבוד. כמה מבעלות הבתים היו מתקנאות בנשיהם של הסופרים הללו, שחן קונות בשוק את התרנגולות השמנות ביותר ואינן מתחשבות עם הפרוטות כשאר נשים בעלמא. זו תורה וזו שכרה!

אבל הכל תלוי במזל, ואפילו כותבי ספר תורה להיכל, כי היו בעיר עוד שני סופרים, חותן וחתנו, גם הם אומנים במלאכתם, שההצלחה לא האירה להם פנים, הזקן שהיה לו גם קול אדיר וחזק נעשה ש"ץ דמתא, והיה חזן וסופר כאחד ובשתי המלאכות לא ראה סימני ברכה, וחי חיי עוני ודלות. וחתנו, הגם שקבע את עצמו למלאכתו ולא הסיח דעתו ממנה, בכל זאת לא זכה לשם טוב ופרנסה טובה ורחבה כחבריו הנזכרים.

בני משפחה אחת היתה בעירי שהקציעו עצמם למקצוע מיוחד ונקרא בשם מדפיסים, דרוקערס בלע"ז, ויש שקראו להם בשם שמאטלטניק"ס, כלומר מאספי סמרטוטים ובלאי בגדים. האנשים ההמה היו מדלת העם, ומלאכתם היתה להדפיס על בד לבן קוים או ציורים שונים, מה שנעשה בדפוסי יד מיוחדים. מבד צבוע כזה היו אכרי בני הכפרים וגם העניים מבני

ישראל תופרים מכנסים. המדפיסים היו רגילים לחזר בערים ובכפרים של הסביבה בעגלותיהם ומוליכים עמהם סחורתם זו וגם קערות חרס שונות, ומחליפים אותן בסמרטוטים. הלכו הלוך ונסוע, ומכריזים בקול: סמרטוטים בעד קערות! והנשים היו מתכנסות ומביאות מבלאי בגדיהם שבבתיהם ולוקחות במחירן קערות או בד־נדפס. כשהתרוקנו העגלות מהקערות ומהבד והתמלאו סמרטוטים חמרים חמרים, חזרו העירה. הסמרטוטים נמכרו אחר כך לסיטונאים. אחרי שמוינו לסוגיהם. כה חזר עסק זה חלילה כל ימות השנה. לא נתעשרו האנשים האלה מעסקם זה. אבל פרנסתם היתה מצויה, לזה בצמצום ולזה בריוח. הם ישבו כלם סמוכים זה לזה, ו„מנין" קבוע היה להם בשבתות וימים טובים, שנקרא „מנין של המדפיסים" בביתו של הזקן שבחבורה „פישל דרוקר", איש שמן, בעל כרס רחבה. לפי זקנו ופאותיו וכובעו שבראשו היה נראה כ„מר בר רב אשי". וכן היה בעיניהם. הוא לא יצא מקיר ביתו וחוצה, ומלאכתו נעשתה בידי בניו ועוזריו.

פרק ארבעה עשר

אומנים וגלבים

מבעלי המלאכה היהודים שהיו בעירי, יש לציין ביחוד את החייטים, הסנדלרים, הרצענים והנגרים.

חייטים יהודים היו במספר לא מעט, מהם למלבושי גברים ומהם למלבושי נשים, מהם שעבדו רק בשביל יהודים, ומהם שתפרו בגדי אכרים, וביחוד למתישבים הגרמנים בכפרים אחדים שבסביבה. אחדים תפרו לנוצרים משכילים, וביחוד לפקידים במשרדי הממשלה לפי האופנה שבימים ההם. היו חייטי נשים שתפרו לפי האופנה הפריסאית. בתחלה לא נמצאה בעיר אף מכונת תפירה אחת. כשבא חייט חדש והביא אתו מכונת תפירה הלכו תאבי חדשות לקבל פני מכשיר פלאים זו. חקרו והתבוננו בו וכל אחד חוה דעתו עליה. כשראו יתר החייטים שחייט זה עושה חייל במכונתו, עמדו וקנו גם הם מכונות כאלו. כמעט לכל אחד מן החייטים היה שם לואי, כנויים שלא לשבח ולא לגנאי. לחייט אחד קראו לו „עגל" (קלבלי), הוא היה איש תמים וישר, מאריך בתפלה וכופל כל מלה שתים־שלש פעמים. לפי לבושיו ומראהו החיצוני היה דומה למלמד או לסופר סת"ם. אמרו עליו על חייט זה, שהיה נזהר משמץ של „יתור" ומחזיר לבעליו אפילו חוט או מטלית כל שהיא ואינו משנה מדבורו, אם הבטיח לגמור איזה מלבוש עד יום פלוני, לא חלל מוצא שפתיו. הוא היה מתפלל בבית המדרש הקטן של חסידים ועל חסידים נמנה. פרנסתו היתה מצויה לו, למרות בטלנותו. עוד חייט אחד ממין זה היה ושמו אלתר, שעסקו היה ביחוד עם הנשים, תופר לפי האופנה הכי חדישה. כל בעל בית שהשיא את בתו לקחו אל ביתו, אותו ואת עוזריו, לשנים־שלשה שבועות, לתפור בגדי החתונה. גם הוא היה מחסידי החייטים שבעיר, לא תמים כ„קלבלי", והשבחים שנאמרו על זה לא נאמרו עליו, אדרבה, הנשים רננו עליו שאינו מדקדק ב„יתור", אבל סוף סוף היה חסיד ושוקד על דלתותיו של הרבי דמתא בשבתות ויו"ט, וממעט בדבור, וכשהיה עסקו עם הנשים ומתאים את הבגדים לפי מדתן, היה משפיל את עיניו ועושה את עבודתו כמי שכפאו שד. ובכל זאת היו נקרנים שלא הודו

בחסידותו ואמרו שהוא גונב דעתו של הקב"ה. אבל זה לא הזיק לו לאומנותו ולקח מחירים גבוהים בשכר עבודתו.

יתר בעלי המלאכה היו ברובם אנשים פשוטים, שלא הצטיינו לא בחסידות ולא בהפקרות יתרה, שקדו על מלאכתם ולא הרבו בשתיה וזו תהלתם. שלשה הרצענים שהיו בעיר היו אנשים זהירים וזריזים בעבודתם בכל ימות השבוע, ובעלי האחוזות שבסביבה היו נהנים מעבודתם ומעסיקים אותם בכל עת מצוא. בשבתות ובימים טובים התפללו בבתי תפלה של חסידים ואת חסידים נמנו, האחד מהם היה משמשו של הרבי בימים האלה, מגיש את המאכלים אל שלחנו בשביל האורחים, גוער בבחורים שובבים שבאו לבית המדרש והפריעו את המנוחה. רצען זה, ששמו היה ר' דוד הרצען (הסנדלר) בעל „זקן אהרון" ארוך ומגודל שכלו הפך לבן, ועיניו המכוסות בגבינים ארוכים הפיצו אימה על כל סביביו, ואוי לו לבחור שפגעה בו מדת הדין ונתפס בכפו ולא יצא ריקם מתחת ידו. בערב שבת קודש, כשירד הרבי לבית המרחץ להזיע, שמשו ר' דוד והושיט לו מים קרים, וכשירד הרבי לטבול במקוה עמד ר' דוד על יד המעלות, ולא נתן לשום איש לרדת, עד שכלה הרבי את טבילתו. ושוהה היה הרבי כחצי שעה ויותר, בירידתו למקוה עד שעלה ממנה, כי קודם שטבל ישב על המעלות ורחץ את כל בשרו במים חמים ואחר טבל. ואימתו של ר' דוד היתה מוטלת על כל הבריות שבמרחץ ולא העז שום אדם לרדת אל המקוה בשעה שירד לתוכה הרבי, פן יעיר עליו ר' דוד כל חמתו.

שמוש זה ששמש ר' דוד את הרבי לא היה על מנת לקבל פרס, כי אם מאהבה וחיבת הקודש. בימות החול לא מש משלחן עבודתו, ועשה את מלאכתו בשלמות ובדיוק, ולא ניכר בו כלל שהוא הוא אותו ר' דוד של שבת, העומד ומשמש את רבו ומצטיין בקפדנותו על „החברה הלבנה" (בשם זה נקראו הנערים השובבים) הנדחקים אל בית מדרשו של הרבי.

בעיר מולדתי היו בימי ארבעה „רופאים" יהודים. בלשון ההמון נקרא אז „רופא" כמעט כל ספר, ולמה נקרא שמו רופא?, מפני שהגלבים היו גם עוסקים ברפואות, כגון להקיז דם לערלים ולעקור שן כואבת, להעמיד עלוקות לחולה, לעשות לו חוקן או להדוק לו קרני אומן בגבו.

היו אמנם בעיר גם רופאי חולים מדופלמים, אלה נקראו „דוקטורים", אף על פי שגם הללו לא זכו לתעודות דוקטור והיו מדופלמים רק לריפוי פצעים. אבל מפני שדוקטורים מדופלמים טרם היו בעיר היו רופאי־פצעים ל„דוקטורים" והגלבים לרופאים. אחד מן ארבעת הרופאים־הספרים, ששמו היה וולווילי הצליח ביחוד במלאכתו. ביתו היה פתוח לרוחה, ונוצרים ויהודים

השכימו לפתחו, מי להסתפר ומי להתגלח, מי להקיז לו דם בזרועו ומי לעקור לו את שנו הכואבה, מה שנעשה בחדר החיצון של בית דירתו, שפתחו היה פתוח לרשות הרבית, וראי גדול כקומת איש היה תלוי על אחד הכתלים, ראי שלא נמצא דוגמתו בביתו של שום איש יהודי, ואפשר רק בביתם של אחד ה„פריצים" העשירים שבסביבה. כדי זכוכית גדולים מלאים מים נשקפו מעל פני החלונות הפונים אל הרחוב ובתוכן עלוקות צפות. על קירות הבית מבפנים היו תלוים ארונות זכוכית קטנים, ובהם צלוחיות קטנות שונות, שהכילו סמים שונים שהכין הרופא בידיו הוא, תרופה לכל צרה שלא תבוא. אבל ולווילי יותר ממה שהיה עובד בביתו, היה עסוק מחוץ לביתו. יהודי שחש בראשו, בצוארו או באחד מאבריו תחת לקרוא את אחד ה„דוקטורים", המרבים בתביעת שכר וכותבים תיכף „רצפט", הנקנה ביוקר בבית המרקחת, הסתפק בולווילי שעלה בזול, בערך „זקסר" (עשירית הזהוב האוסטרי) ונותן רפואות מביתו, שגם הן לא עלו בדמים מרובים. וולווילי היה ממשש את דפקו של החולה, מוציא את לשונו החוצה ובודקה, מכניס בית יד של כף לתוך פיהו ומעיין בגרונו, ואחרי בדיקותיו אלה או שמכניס חוקן למעיו, או שמעמיד לו עלוקות אחורי אזניו, או שנותן לו תרופה קלה כלשהי, והחולה מתרפא. אם הכביד חליו היה מצוה לקרוא לדוקטור, ואחרי שבא וכתב רצפט הראוהו לוולווילי, ורק בהסכמתו לקחו את הסממנים בבית המרקחת, ואם ווילווילי לא הסכים ללקיחתו, היה מביא הוא את התרופות מביתו. הגיעה השפעתו של וילווילי עד לידי כך שהדוקטורים היו מחניפים לו, ויש שידעו לספר שהם נותנים לו חלק משכרם, כדי שלא יסיג את גבולם.

וילווילי זה עבד בצבא שנים אחדות, והיה משמש בבית החולים של הצבא כשומר חולים ומתוך שמוש זה קנה לעצמו ידיעות שטחיות בהכרת המחלות ותרופותיהן, וכשחזר לביתו נעשה רופא — והצליח. הנשים וההדיוטות האמינו בתמימותם, שבאמת אין רופא גדול בעולם כוילווילי, ושטובה צפרנו של וילווילי מכרסם של דוקטורים הקטנים עם הגדולים. וילווילי זה היה „פטפטן" גדול, וכשהיה בא לבקר חולה היה מרבה לדבר עם הנשים ולספר להן מאורעות שונים מימי עבודתו בצבא. ובדח את שומעיו בהלצות יפות שהנשים נהנו מהם ביחוד.

בבית הורי, שאבותיהם היו אחים, ומפני כך לא פסקה מחלה מקרב ילדיהם, וכמה מהם מתו בקטנותם — היה רופא זה בן בית ואורח תמידי, וגם אנכי זכיתי להתרפאות מרפואותיו, באתי מן החדר וחשתי בראשי, מיד נקרא וילווילי, והלה או שצרם באזני עד שנטף מהן דם או שהעמיד לי אחורי אזני עלוקות שתים או שלש לכל אזן, שמצצו את דמי

עד שפסקו מלמצוץ ונפלו. ואז בא שוב ולוולי ועשה לי רפואה לעצור את הדם. ורפואות כאלה נעשו לי על ידו במשך ימי ילדותי פעמים הרבה ועד היום הזה נשארו מאחורי אזני רשמים שהשאירו העלוקות אחריהן. מלבד רפואות קלות מאלה כגון „חוקנים" לעתים ידועות, ערעור הפה והגרון, או משיחת העינים במשחות וסממנים שנעשו על ידו ועקירת שנים שתים או שלש — הכל הכל נעשה אך ורק על ידו. ואם לפעמים נשברה השן תחת ידו והוציאה וחזר והוציאה אין בכך כלום. חזקה לאומן כמותו שאין תקלה באה על ידו. כה היה וילוולי רופא כל בשר ומפליא לעשות בעירי, והנשים נהנות ממנו הנאה מרובה ומרפאות את ילדיהן רק על ידו. עם כלן היה מדבר בלשון נוכחת, מפני שכמה מהן נתרפאו על ידו בילדותן. בחיצונותו נשתנה משאר יהודי העיר רק בזה שמלבושיו היו נקיים ולא ארוכים כל כך וכובעו שבראשו היה קצת מודרני ונטוי לצד אזנו הימנית, בשבת חבש את השטריימל לראשו ככל היהודים, אבל גם הוא היה נטוי קצת כלפי אזנו, מה שהיה היכר בולט בינו ובין שאר כל העם. — וההצלחה שחקה לו כל כך, שכשחלה אחד מגדולי הרביים שבמחוז והובאו אליו מלבוב כמה מגדולי הרופאים, נשלחה עגלה מיוחדת להביא גם אותו, כדי לשמוע עצתו. אחיו הצעיר ממנו, דוד פיזאק היה שמו וכנויו — גם הוא עבד בצבא, ושמש בבית החולים כמה שנים כאחיו, היה גם הוא גלב — רופא. אבל נשאר בגלבותו, עקר שנים והקיז דם לנכרים, בביתו הקטן והצר, וגזז וגלח שער ראשיהם של קטנים וגדולים. גם על ספי חלונותיו עמדו כוסות מלאות מים ועלוקות בתוכם, אבל למעלתו של אחיו הגדול לא הגיע, אף על פי שבקנאותו באחיו היה רגיל להתפאר שבקי הוא ברפואות יותר ממנו, אבל שומע לא היה לו. נשארו בידו לזכרון מימי עבודתו בצבא, מכנסים כחולים, שהיה רגיל ללבשם בימות החורף, ובשעה שהיה גוזז או מגלח את ראשיהם של אורחיו התמידיים היה מרבה לספר נסים ונפלאות מימי עבודתו בצבא ומפליא את שומעיו, ומתוך כך היה בא לדבר בשבחם של מכנסיו הכחולים, שלמרות זקנתם הם חלקים כמשי ועבים כשקים ועוד יעברו בירושה לבניו אחריו. בשכר גזיזת או גלוח הראש היה לוקח מטבע נחושת „פירר" בלע"ז. ורק כשבא אליו להתגלח חתן לפני הכנסו לחופה, נהג בו טובת־עין ונתן לו מטבע של כסף, „זקסר" בלע"ז, ואותו יום היה יומא דפגרא אצלו. אבל אף על פי כן אמר לי לפעמים בשעה שהיה עוסק בגזיזת שער ראשי — אין הבחורים שבקאלוש שוים אפילו פרוטה אחת. הגע בעצמך! הטעים לי, בא אלי בחור חתן מבני הבעלי־בתים החשובים ומגלח את ראשו בערב שבת מפני שלמחרת קורים אותו לתורה כחתן הנכנס לחופה — הוא נותן לי

אמנם „זקסר", אבל נימוס אין לו להזמין אותי שאבוא ביום השבת גם אני לקדש על הכוס בבית אביו, ככל המון הקרואים הבאים לקדש ביום הזה קדושא־רבה בביתו. שמעתי את תלונתו וצפנתי את הדברים בלבי. אחרי שנה או שנתים זכיתי גם אני לבוא אליו להסתפר קודם חתונתי, כשכלה עבודתו נתתי לו מטבע כסף ואמרתי לו: ר' דוד! מחר אני קרוא לתורה כחתן הנכנס לחופה, בבקשה לבוא מחר לכבדני ולקדש על הכוס בביתנו!", צהלו פניו של ר' דוד ואמר לי: הריני עובד במלאכתי זה לי עשרים וכמה שנים, ואתה החתן הראשון שבכל החתנים, שהזמינני אליו לקידוש! טוב! אני אבוא! — ממחרת כשחבשתי בפעם הראשונה את השטריימל לראשי ויישבתי בראש הקרואים בתור חתן שנקרא לתורה, והבית היה מלא מהמון האנשים שבאו לכבדני, בא גם ר' דוד בתוך הבאים, ולחץ את ידי „לחיים" על כוס רחב ומלא.

כמדומני שהייתי החתן הראשון וגם האחרון שכבד אותו בכבוד גדול כזה. יתר ה„רופאים" היו גלבים כמשמעם ולא נסו את כחם בעסקי רפואות, מלבד בהקזה, העמדת עלוקות ועקירת שנים, שדברים אלו נכנסים במקצוע הגלבות.

פרק חמשה עשר

עגלונים ועגלות צבוריות

עד שנת תרל"ה שבה נסתיימה סלילת מסילת הברזל מסטאניסלבוב לסטריי דרך קאלוש לא ראו רבים מיהודי עירי רכבת מימיהם. העיר שאליה היו נשואות עיני כל סוחרי עירי היתה סטאניסלבוב, ממנה היו מביאים חנוני קאלוש את סחורותיהם, כי היו שם סיטונים גדולים כבלבוב הבירה, רק מעטים הרחיקו לנסוע מסטאניסלבוב מזרחה לטשרנוביץ או צפונה עד לבוב. אלה זכו לנסוע ברכבת עוד קודם שנת תרל"ה. נוסע למרחקים כזה כשחזר לביתו סבבוהו בעלי־הבתים שבעיר כדבורים בשוק ובבית הכנסת, ולהבדיל, בבית המרחץ, לשמוע מפיו חדשות על עגלות הקיטור, איך הן נמשכות בלי סוסים רק בכח המכונה ואיך הנוסעים יושבים על ספסלים ממש כמו בבתיהם ועוד דברי פלא כאלה. כמה מן החקרנים פקפקו באמתת הספורים הללו.

בעת ההיא נסעו מקאלוש רק בעגלות רתומות לסוסים. היו אז בעיר קאלוש שתי עגלות צב ארוכות ורחבות ובכל אחת מהן מקום לעשרה עד שנים עשר נוסעים. בכל מוצאי שבת יצאו שתי העגלות מקאלוש לסטאניסלאבוב עמוסות נוסעים לשם משא ומתן, להביא סחורה לחנות. ההכנות לנסיעה זו נעשו תיכף אחר ההבדלה. הזריז עלה על הדוכן ותפס מקום בראש, ישב והמתין עד שנתמלאה העגלה, וזה נמשך לפעמים עד חצות לילה, ובבוקר הגיעו העגלות לסטאניסלבוב ועמדו בככר שלפני האכסניה הקאלושית. ירדו הנוסעים והתפללו תפלת שחרית, אכלו אכילה חטופה והתחילו רצים איש איש למחוז חפצו, עד אם כלו את עבודתם, ונתכנסו שוב לפנים האכסניה, העמיסו את חבילותיהם על העגלות ובערב יצאו לדרכם הביתה. אם נסעו בעוד מועד באו בחצות הלילה או בשעה שאחריה לביתם. אם אחרו לנסוע או שהיתה הדרך משובשת הפסיקו נסיעתם ולנו באמצע הדרך בכפר בודנארוב. שם היה בית מלון גדול ועל רצפתו יכלו להשתרע על מצעות קש אורחים לעשרות. בבקר, אחרי שהתפללו וסעדו לבם, המשיכו בדרכם. נסיעות העגלות האלה נשנו ונשלשו בכל שבוע, ותמיד היו מלאות

נוסעים עד אפס מקום, בהליכתן ובחזירתן. — בעלי העגלות האלה היה להם לכל אחד כנוי מיוחד. שני אחים היו שנקראו בשם משותף „יבטשיק", שני אחים אחרים היו שנקראו „בנקרטליך" (ממזרים פעוטים) לא חס ושלום שהיה שמץ פסול בתולדותם, אני הכרתי את אמם, אשה אלמנה, שהיתה מוכרת שמרים ומביאה אותם לבית קוניה הקבועים בכל יום חמישי בשבת, והיא היתה אשה צנועה ובישנית, וחס ושלום שילדה בנים ממזרים. אבל בניה זכו בכנוי מגונה זה מפי חבריהם, מפני שהיו פיקחים וחרוצים במשלח ידיהם. בלשון ההמון היו קורין לזריז וממולח „ממזר", מפני שלפי ההגיון של בעלי העגלות, חזקה לפיקח שראשו ראש ממזר, וזה תהלתו.

מלבד שני הקרונות הנ"ל, היו גם עגלות קטנות אחדות שנרתמו רק לסוס אחד. בעלי העגלות הקטנות האלו היו ברובם עניים, ועניותם היתה ניכרת לא רק בלבושם אלא גם בעגלתם ובסוסם. העגלה היתה תיבת קרשים קטנה שדפנותיה שבורות ומרוסקות למחצה, וגם אופני העגלה בנס היו עומדים. על הסוסה המושכת בעגלה זו עברו כמה וכמה הרפתקאות עד שהתגלגלה לידי עגלון אביון זה. ניכר היה בה שחבלים לא נפלו לה בנעימים ושלפעמים היא עומדת בצום, אם לא משבת לשבת לכל הפחות חנך אותה אדונה בתעניות לשעות. רגילה היתה לעמוד בשעות הפנאי בראש מורד, כאלו היא חושבת מחשבות, ומעמיקה עצות, וכשהיא רואה בדרך עיונה שבלת של קש על פני הככר, מיד היא פושטת את צוארה ואוכלתה בכל פה. אין צריך לומר שעלובה זו משתמשת בהזדמנות בשעה שאכרים מובילים את תבנם וקשם מן השדה. בנוהג שבעולם, עגלת תבן טעונה משא שגבהה שתי קומות איש, ולמעלה על התבן יושב האכר ומנהיג את עגלתו, וממרום שבתו אינו יכול להשגיח על הנעשה מאחוריו. בעבור עגלה כזו ברחובה של העיר על יד מעמדם של העגלונים היהודים אז יומא טבא לעגלונים ולסוסיהם והם לוקחים להם מעשר מכל העגלה שלא ברצון חכמים. בעלי הקרונות הגדולים שיש להם עוזרים ומשמשים נוטלים חלק בראש, ובעלי העגלות הקטנות חוטפים גם הם ובאים על שכר עמלם.

עגלות קטנות אלה שמשו לנסיעות וגם להובלת משא, ובעליהן היו עגלונים וסבלים. כשנזדמנה לאחד מהם נסיעה לאיזה כפר או עיר קרובה הרויח את לחמו לימים מספר, ישב על דוכנו דרך חירות, ואם לא קרהו אסון בדרך, שלא נשבר לו אחד מגלגלי מרכבתו, ולא פגעו בו שכורים נוצרים שרוצצו לפעמים את גלגלתו, ואין צריך לומר אם שחקה לו השעה שיכול היה לסחוב מן השדה ערמת שחת ולשימה בעגלתו, אז היתה נסיעתו מוצלחת ממש, נסיעה של קורת רוח, שלא משה מזכרונו זמן רב, ולא זו בלבד

אלא שקנה בכפר כוס יי"ש חריף מתוך זחיחות הדעת, ושתה אותו בבת אחת, והוציא גם בקבוק מצלחתו וצוה למלאותו לשם קידושא רבה לכבוד שבת, והשתכר בקניתו זו אגורות אחדות, כי בעיר היי"ש ביוקר ואינו חריף כאותו שבכפרים. אבל נסיעות מוצלחות כאלה לא נזדמנו בכל יום. רק לעתים רחוקות שכר לו סוחר עגלה מיוחדת לנסיעתו. הנסיעות הרחוקות נעשו בקרונות גדולים משותפים. מי שהיה צריך לבוא למקום קרוב, היה מהלך ברגל. בעלי־בתים לא מנעו עמל מרגליהם בימים ההם. ובכן לא היו ימים טובים רבים לבעלי העגלות הקטנות. בזיעת אפם אכלו לחם צר מהובלת תבואה לבתי הרחיים וכדומה. ואז עבדו בעל העגלה ובהמתו כאחד עבודת פרך, ומותר האדם מן הבהמה אין.

כיוצא מן הכלל היה בעל עגלה אחד שעגלתו היתה רתומה לסוס אחד. האיש היה עשיר במידת מה. עגלתו לא היתה מרכבת כבוד, אבל היתה מכוסה למחצה בכילה של בד, מחסה מגשם ומשמש ודפנותיה וגלגליה היו שלמים וחזקים. סוסו היה תמיד סוס־לבן אביר הולך קוממיות. שם האיש ההוא היה משה, ומפני שאשתו היתה מגלחת את ראשיהן של נשים ושני בניו היו שני הגלבים (שהזכרתי שמותיהם בפרק הקודם) כינו אותו בשם „גוליאק" (גלב בלשון רותנית). הוא זכה לנחת מבניו אלה ומחתנו החייט החסיד „קלבלי" (שדברתי אודותיו בפרק י"ב), משה לא היה עגלון ככל העגלונים לא במראה פניו ולא בלבושיו ולא בארחות חייו. הוא היה איש שיבה, לבוש קפוטה ארוכה ונקיה, עגלתו וסוסו לא עמדו מעולם בשוק, כי אם באוויותו בביתו. מי שרצה לנסוע בעגלה מיוחדת היה פונה אליו, קוצב לו מתחילה את המקח להולכה ולהבאה, קובע לו בדיוק זמן הנסיעה, נותן לו דמי קדימה והולך לו, ומשה לא שינה מעולם מדבורו, כדרך העגלונים שמבטיחים לבוא בחצות הלילה ובאים ממחרת בצהרים. היה איש אמת והבטחתו אמת. למרות זקנתו לא נהג סלסול בעצמו, וטפל בסוסיו בכבודו ובעצמו. בנסיעותיו היה פושט את מעילו הארוך, בקיץ ישב על הדוכן בכתנתו ובטלית קטן וציציותיו כלפי חוץ; בחורף לבש בגד קצר ועב שנקרא „ברישליק", ואם היה קצר יותר קראו לו „שפנצר". השפנצר היה מעין המעיל הקצר של „הדייטשים" מדור החדש, ההבדל היה רק בזה שהשרוול השמאלי היה פתוח עד חצי הזרוע ונסגע בכפתורים, כדי שאפשר יהיה להפשילו עד למעלה מן הקבורת להנחת התפלין. מפני שהיה מיוחד למלאכה לא היה נקי ביותר. שרווליו שמשו גם לקנוח האף שלא הצטיין בנקיון מיוחד. עגלתו של משה לא התנהגה בכבדות מעולם. סוסו היה מהיר בהליכתו ומשה עצמו היה זריז ומזדרז תמיד לבוא בעוד מועד לביתו. ואף

על פי שעגלון זה היה שונה מכל בני אומנותו, בכל זאת כשנסע בדרך וידע שאין איש רואהו לא מנע את רגליו מלבוא בשדה אחר ולהכניס לתוך עגלתו חבילת שחת, קש או תבן לבהמתו. „צער בעלי חיים" היה רגיל לאמר בשעת מעשה כזה — לא אכלה עלובה זו זה כמה שעות. לפעמים כשעבר על פני צלב עץ שנרקב ונטה לפול על יד הדרך „נתמלא רחמים" עליו והכניסו באין רואה לתוך כילתו לקיים את המצוה „ואשריהם תשרפון באש". עם הארץ גמור זה זכר מלמודיו בחדר בילדותו את מצות „ואשריהם" וקיימה לפי הבנתו מבלי להעלות על הדעת שהוא מסכן בזה את חייו.

עגלתו של משה היתה היחידה בעיר שלא היתה בטלה מעולם. פקיד מפקידי הממשלה או „פריץ" אחר שהיה זקוק לנסוע לסטאניסלבוב ולא היה לפי כבודו לנסוע עם תריסר יהודים בקרון המשותף, היה שוכר את עגלתו של משה. בעל־בית שנסע לבקש שדוך לבנו או לבתו, וכל שכן כשנסע לשם תנאים או לחתונה מובן שיסע עם משה העגלון.

ומפני שרגיל היה גם אבי מורי זצ"ל לנסוע רק בעגלתו של משה בכל נסיעותיו, היתה לי ההזדמנות לבוא בשיחה אתו כמה פעמים, והיה רגיל לספר, שבימי חורפו היה עני ואביון כיתר בני אומנתו, ורק מברכתו של הרבי ר' מאיר'ל מפרמישלאן זצ"ל נתעשר. משה שלא היה חסיד בילדותו היה מתחיל לספר ומדגיש במין גאוה מיוחדת, כאילו רצה להודיע דרך אגב, שהוא מן הלומדים או החוקרים שאינם מאמינים בקדושים, אבל הרב רבי מנשה בר הדיין זצ"ל בכל פעם שנסע להקביל את פני רבו בפרמישלאן השתמש רק בי ובעגלתי, ובכל משך הזמן שנתעכב אצל רבו, ישבתי גם אנכי עמו. ובכל יום ויום הייתי מוליך את הרבי בעגלתי אל הנהר לטבול, אנכי ישבתי על דוכני והרבי ור' מנשה בר ישבו תחת הכילה מבפנים ושוחחו זה עם זה, לפעמים אמר לי הרבי שאחזיר את פני כלפי פנים, ואניח את הסוס שילך לדרכו בלי השגחתי, והרבי התחיל להתענין בי ובמצב פרנסתי, וכשקבלתי לפניו, שאני מטופל בבנים ופרנסתי דחוקה מאוד ברכני הרבי ואמר לי: הריני מצוה עליך שלשה דברים, שתהיה עגלתך רתומה תמיד רק לסוס אחד ולא יותר, וסוסך יהיה תמיד לבן ולא ממראה אחר, כשתפגוש עני בדרכך תקחהו על עגלתך חנם אין כסף. אם את מצוותי תשמור ירים ה' את מזלך ותראה נחת על בניך כל ימי חייך ותאריך ימים אתה ואשתך. וכשתהיה בעת צרה שתעבור בנהר ותהיה קרוב לטבוע בו, תזכור את „מאיר" ותאמר אלהא דמאיר ענני, ותנצל.

ומאז נשתנה מזלי לטובה, התחלתי להשתכר בעגלתי, פעם זחה דעתי עלי וחפצתי לעבור מצות הרבי, לרתום שני סוסים למרכבתי, מיד פגעה בי

מדת הדין ומת אחד מסוסי. ומאז הנני נוסע רק בסוס אחד ולבן דוקא. שנים הרבה אחרי שנפטר הרבי, עברתי את הדניסטר ובאתי במעמקי מים וכמעט שטבעתי אני וסוסי, אז נזכרתי במה שאמר לי הרבי וקראתי מן המיצר „אלהא דמאיר ענני", ונצלתי. שלא עבר על מצותו של הרבי כל ימיו בנוגע לאחדותו ולובן שערו של הסוס, ושראה כל ימיו בטובה, הריני יכול להעיד עליו כעד ראיה. אבל, אם שמר גם המצוה בנוגע לעניים, איני יודע. אבל כמדומה שלא תמיד כבש את יצרו, להושיב על דוכנו עני ההולך ברגליו. „צער בעלי חיים" היה מתנצל כלפי עצמו. הבהמה רפת כח ואינה יכולה לשאת במשא כל כך כבד, ובכן לכה דודי — ברגליך!

פרק ששה עשר

משפחת אבותי

אבות הורי אחים היו, בני רבי ישראל ברבי זאב ברבי שמעיה הכהן. אבי אמי ר' דוב־ברל בראוור היה גדול מאחיו רבי יצחק אבי־אבי. ההבדל של שנים מעטות השפיע במדת מה על חנוכם. הראשון היה כלו לד', השני היה סוחר איש המעשה. אביהם ר' ישראל היה יליד העירה סטרליסק, ששמה נודע בישראל על ידי הצדיק ה„שרף" רבי אורי. רבי זאב אביו היה כפי הנראה מן המקורבים לצדיק כי מסורת במשפחתנו שר' אורי העיר על כהונתו שהיא כשרה. המשפחה ירשה כפה, ירמולקה באידיש, מאותו צדיק, ויהי כאשר היה היורש שבסטרליסק זקוק לכסף לנדוניה לבתו, הביאה לזקני ר' יצחק והוא קנה אותה בחמשים זהובים, סכום גדול בשנות הל' (1870) למאה שעברה. בשרפה הגדולה דקאלוש נשרפה אותה כפה, אבל זכר אחר נשאר לנו מסטרליסק והיא התפלה בהתלהבות שאבותי היו רגילים בה. רבי זאב נשא לאשה את בתו של הרב מסוירז' רבי ישראל. סוירז' עיירה פעוטה היא בלב גליציה המזרחית, אבל רבנותה חשובה היתה, ורבה של סוירז' היה אישיות בועד המדינה. מדפיסים היו בלבוב שרשמו על שער ספריהם שחתניו של הרב מסוירז' המה, אבל אין זה חותנו של ר' זאב. רבי ישראל לוקח לחתן לבית רבי דוב וינקלר מקאלוש. שני גיסיו בני רבי דוב, רבי מיכאל ורבי נפתלי עלו לירושלים. הראשון עלה בעודו מטופל בילדים והם גדלו בירושלים. על שמו נקראתי אני ואחד מנכדיו, ר' מיכאל שלום וינקלר, חזר לגולה והיה רב בעדה חרדית בברלין ואחר כך בקופנהגן. עם רבי מיכאל שלום וינקלר זה הייתי בקשרי ידידות, הוא ישב זמן־מה בביתי ושנים רבות החלפנו מכתבים. אחד מבניו של ר' ישראל, ר' משה, עלה לצפת וישב שם קרוב לעשרים שנה ושם מנוחתו כבוד.

ר' משה בראוור היה „ספרא רבה" ומכתביו מצפת היו לא רק נאים בכתבם ובסגנונם, אלא גם מלאי תוכן. על ידי שלושת דודי הורי התקשרנו בקשר חי עם ארץ ישראל ובזכותם עלינו אני וילדי לארץ.

רבי ישראל, היה איש נכבד בעירנו, אדם כשר, מופלג בתורה וחסידות

והיו קוראים לו גם שלא בפניו ר' ישראל מינדל'ס. הורי ספרו שהיה רגיל לפרוס מפה תחת הספר „עץ החיים" לרבי חיים ויטאל כמו תחת ספר תורה, כשהיה קורא בו. ספר קדוש זה עבר בירושה לידי ושמש דלק לערלים ביחד עם יתר ספרי אבותי במלחמת העולם הראשונה, כאשר עזבתי את ביתי בקולומיה.

זקני רבי יצחק היה איש אציל ובעל נפש עדינה והיו לו נטיות של ראש בית אב נדיב, כמעט כל שנותיו עברו עליו בעושר וכל ילדיו גרו בביתו וכשהיה המקום צר להם, נתן לאחת מבנותיו אלף כסף, סכום עצום בימים ההם, שתקנה לה בית. אחת מבנותיו לא הצליחה בנשואיה ונתגרשה מבעלה ולה ילד. אסף זקני את בנה הילד אל ביתו והיא נשאה לאיש אחר, וילדה לו בת. לא ארכו ימי שלותה ומתה. למרות שלא היה זקני מחויב להקל עולו של בעל בתו המתה, אבל מתוך חבה לזכר בתו, לקח את בתה הילדה היתומה לביתו, והאח והאחות נתגדלו אצלו בנחת ובכבוד. את נכדו זה, שהיה גדול ממני בשתי שנים, אהב כאב את בנו, והלבישו כבן אצילים, והחזיקו בבתי ספר ללמדו תורה ולשון וספר, ולא חשך ממנו כל מאומה. וכשגדל, השיאו אשה ונתן לו נדוניא הגונה, ובגדי כבוד כאחד הגבירים, וגם את אחותו גידל באופן רצוי כזה ותהי לו כבת, ביום שבת קודש כשישב זקני על יד שלחן וזמר זמירות של שבת ישבה נכדתו הקטנה ועזרה על ידו בקולה הרך והנעים. וגם במוצאי שבת קודש זמרה עמו „המבדיל" וכשגדלה קצת למדה לפרוט על הכינור ותהי לילדה מושלמת בימים ההם. (הזקן דאג גם לעציצי פרחים נאים בבית ויהי כשנסעה אחת מנכדותיו לבורשטין ושם בעל אחוזה פולני בעל עציצי פרחים מפורסמים בקש שתביא לו משם שתילים. מפי אמי א. י. ב.).

בותרנות כזו לא חנכו אבותי את ילדיהם, הן בנוגע לשכר לימוד והן בנוגע למלבושים. את המלבושים הטובים שלבש בן דודתי היתום ונתקצרו עליו, לבשתי אחרי כן אני, אחרי שנה או שנתים.

בנו וכמעט כל חתניו התפרנסו מן הלואות שהלוו למתישבים גרמניים ברבית קצוצה. גרמנים אלו היו בעלי השכלה יותר מן האכרים הרותנים שבארץ, ולא שלמו רבית גבוהה כמו ששלמו האחרונים. בכל זאת הביאה הלואה זו ברכה לבעליה. בשנות השבעים כשיצא החוק באוסטריה ואסר בעונש חמור את ההלואה ברבית לאכרים משכו בנו וחתני זקני את ידיהם מפרנסה זו, מפני שחזקה עליהם פקודתו של זקני, אחרים המשיכו בעסק זה שלא כחוק. וכדי להמציא לבניו פרנסה טובה וכשרה מזו, נכנס זקני האב הרחמן לעת זקנתו בעסק גדול ובנה בית רחיים חדש מודרני בתקוה

שבעסק זה יועסקו בניו וחתניו ויהיו לאנשים סוחרים ולא יצטרכו לעסוק בעסקים אסורים, שסכנת עונש כרוכה בהם. אבל רבות מחשבות בלב איש, וה' אחרת יעץ. בבנין רחיים זה השקיע זקני את כל ממונו. גם בנו וחתניו השקיעו סכומים ידועים, אבל כשהריחו שעסק זה אינו קרוב לשכר כל כך קפצו ידיהם. וברחיים שלו לא שחקה לו ההצלחה, בכל אשר פנה הפסיד, את החטים לטחינה קנה זקני בכסף מלא, ואת הקמח היה מוכרח לתת בהקפה. פתח לו בית ממכר לקמח בעיר בולחוב, ותצא אש ותאכל את רובה של העיר וגם את בית ממכרו של זקני. מסר את הממכר לסוכן בדרוהוביץ', והלה פשט לו את הרגל בסכום של ערך עשרת אלפים זהובים, וכה הלך עסק זה מדחי אל דחי, עד שרחמו עליו מן השמים, ובית הרחיים היה לשרפת אש. שרפה זו היתה לכאורה ישועה מן השמים, כי הרחיים היתה מובטחת באחריות, ובדין היה שיקבל זקני דמי נזקו, וחסל. אבל אף רחוק כעשרה קילומטר מעירו ולפני השרפה פסקו מלטחון, מפני שהיה רחוק כעשרה קילומטר מעירו ולפני השרפה פסקו מלטחון מפני שהיה צורך בתקונים ורק שומר נוצרי ישב בבית, אבל בעסק רע ומר כזה יש מקום לבעל דין לחשוד, כי ידי הבעלים היו בתבערה זו. וחברת האחריות השתמשה באמתלה זו ולא לבד שלא רצתה לשלם, כי אם מסרה הדבר לתובע הכללי לבדוק ולחקור במקרה הזה. וישועה גדולה היתה לזקני שיצא בשלום מחשד זה. כי כשהתחיל זקני לבנות רחיים זו, נטפל אליו בעל בית אחד שהיה כביכול ידען בעניני בנין רחיים ונעשה שותף לשכר ולא להפסד, באחוזים ידועים. וידען זה שבאמת לא ידע בין ימינו לשמאלו, מכיון שראה שהעסק רע משך ידו ממנו ולא התענין בו יותר וישכחהו. רצה המקרה שבן אדם זה עבר יום או יומים לפני השרפה על פני הרחיים והשיאו יצרו לסור לבית. בבקור זה חפצו לתלות את השרפה. אף על פי שהכל ידעו כי זה שנים שנער מבקר תמים זה את כפיו מכל העסק־ביש זה הטילה חברת האחריות עליו חשד שהוא המבעיר את הבערה.

לשבחו של ראש בית המשפט בעת ההיא, אותו קופאץ' שעליו דברתי לעיל, נאמר שאף על פי שהעיד זקני ז"ל לחובתו, והעליב אותו במעמד השופטים של בית המשפט המחוזי עלבון קשה, בכל זאת לא עות את הדין כשנמסר לידו חקירת ההאשמה נגד מי שהיה שותפו של זקני ולא התנקם בהזדמנות זו בזקני ודחה את ההאשמה. בכל אופן יצא זקני וידיו על ראשו משרפה זו. חברת האחריות אימה שתמשיך בבקורת, וכדי להציל את הנאשם מעלילה, הסכים לקבל מחברת האחריות דבר מועט, ותהי הטחנה תל עולם ולא נבנתה עוד, והיא שאכלה את כל הונו ורכושו, ולא נשאר לו רק בית

חומתו, שיכול היה להתפרנס מהכנסותיו, אילו השכיר דירותיו לאחרים, אבל לבו לא נתנו להרחיק את בנו וחתניו מביתו — ובכן היה לעת זקנתו, עשיר שאבד את כספו, אבל לא את ותרנותו. וכלפי חוץ לא שנה את עמדתו בכלום. נתן נדבה הגונה כבתחלה, והשתתף בכל דבר שבצדקה בלי צרות עין עד יום מותו.

זקני ר׳ ברל היה בעל בית אכסניה לבאים לשבור מלח בבית התעשיה למלח שבקאלוש ומסדרון גדול היה לו בביתו, שהיה מקום לקרונות הגדולים של האורחים ואורוה לסוסיהם. האורחים הללו לנו בביתו ואכלו על שלחנו, גם תבן גם מספוא נתן לסוסיהם וזו היתה פרנסתו. לא נמנה אמנם עם עשירים אבל פרנסתו היתה שלא בצמצום. אמי זקנתי נהלה את עסקי האכסניה וזקני ישב רובו של יום על התורה ועל העבודה, החל מאשמורת הבקר משעה השלישית או הרביעית עד השעה השמינית, אחר כך הלך להתפלל בצבור ואחרי שהתפלל ולמד שוב את שעוריו משנה וגמרא, שב לביתו בשעה העשירית או האחת עשרה. הזקנה הכינה לו את ארוחת הבקר על השלחן עוד לפני בואו. אחרי שסעד עשן את מקטרתו הארוכה ועמד על פתח ביתו מבחוץ, ומפני שהיה אדם בעל צורה, בעל זקן מגודל ופנים מאירות, היה עושה רושם על רואיו, כאלו הוא הרב או הצדיק דמתא. את החשבונות עם האורחים היה עושה הוא ונותן להם גם תבן ושבולת שועל, צידה לדרך לבהמות, כדי להקל העבודה על אשתו. אחר כך היה ישן כשעה אחת שנת הצהרים, וכשקם ישב בראש שלחנו, שלא משה מעליו כל היום הגמרא העבה והגדולה דפוס ווינא או טשרנוביץ, ולמד עד הערב. אחר כך הלך להתפלל, ואחר תפלת מעריב שוב שיעור בגמרא עד השעה השמינית או התשיעית. כה עברו עליו כל שנותיו לתורה ולעבודת־השם בצניעות ובענוה. בחורף שנת תרל״ה חלה את חליו שמת בו. מחלתו נמשכה כל החורף עד ראש חדש ניסן וכדי שלא להפסיק מלמודו, פקד על אבותי שיוציאוני מבית הספר ואבוא בכל יום אליו להקריא לפניו את שעוריו. וכה שכב זקני על מטתו, וכרך של ש״ס קטן היה מונח על ברכיו, ואני יושב אצל השלחן סמוך למטתו, ומקריא לפניו מתוך הגמרא הגדולה הפתוחה לפני, שעות אחדות ביום. כה למדנו יחד מסכת קדושין, עד יום או יומים לפני פטירתו. כשתקפה עליו מחלתו, והרגיש כי קרב קצו, צוה לקרוא לביתו את אנשי שלומו, ואמר ודוי הגדול לפניהם. וביום ב׳ בניסן בבקר כשעה או שתים לפני גסיסתו, צוה עלי לגשת אליו וסמך שתי ידיו על ראשי וברכני ברכה שלמה, וצוה לאמי ז״ל שכשאתחיל להניח תפלין, יתנו לי תפלין שלו. וכה נפטר אדם כשר והגון זה, מתוך תורה, תשובה ותפלה עד רגעו האחרון.

זקני ר׳ יצחק, למד בילדותו תורה יחד עם הגאון ר׳ אברהם תאומים זצ״ל בעל המחבר ספר שאלות ותשובות „חסד לאברהם״, אב״ד דק״ק בוטשאטש. וכפי שאמר לי היה מופלג בלמודו יותר מחברו, אבל כשנשא אשה נעשה סוחר ועוסק בפרקמטיה ולא היה יכול לקבוע עתים לתורה כאחיו הגדול. רק ביום השבת ישב כל היום וקרא במקרא ובאגדה יחד עם נכדיו הקטנים, שרצה ללמדם ספר ודברים שלא למדו בבתי הספר שלהם כל ימות השבוע. הוא היה מבעלי הבתים האמידים והחשובים שבעיר עושה צדקה וחסד ביד רחבה ומלאה, אדם הגון וטוב, סוחר שהן שלו היה הן צדק, ולאו שלו צדק, ועל כן היה רצוי לרוב אחיו, ונשוא פנים בכל עדתו. בנו יחידו אבי מורי ר׳ משה היה ממוזג מאביו וחותנו כאחד, היה ירא שמים וקובע עתים לתורה ומתנהג בחסידות כחותנו, וסוחר ישר ונוח לבריות כאביו. למרות שבדורות שלפנים מי שלמד כתב ולשון המדינה היה חשוד באפיקורסות, לימד זקני ר׳ יצחק את בנו — אבי ז״ל — לשון וספר בגרמנית. בעוד שאביו וחותנו וכל בעלי־הבתים בעיר ידעו רק לחתום את שמם בכתב רומי, הנה ידע אבי לכתוב באותיות רומיות וגותיות. כתב ישר ומרהיב עין. ידע לערוך בעצמו כתבי בקשות לבתי הפקידות של הממשלה. לפי המושג של הדור ההוא בישראל בגליציה היה „מושלם״, כלומר אדם שיודע הויות דעלמא, לכתוב לא רק כתובת על פני המכתבים, ולרשום חשבונות חבור וחסור, כפל וחילוק וחשבון עיסקא, מה שהיה אז מעלה מן המעלות החשובות, משכיל כביכול. אם היה לו להגיש קובלנה לבית המִשפט, לא היה זקוק לעזרת זולתו, אלא כתבה מעצמו. על טהרת הלשון והדקדוק לא הקפידו חכמים בימים ההם. בעברית היה אבי ז״ל במדה ידועה בעל לשון. לא במשל ומליצה בסגנון משכילים, כי אם בסגנון הדיינים ותופשי התורה. ומפני שכתב־ידו היה נאה מאוד, עשה תמיד מכתבו רושם נעים על קוראיו, ומה שהיה חסר בסגנון השלים חיצוניותו של המכתב והידור כתבו. וגם בחייו הפרטים היה אבי זצ״ל „הדור ונאה״, מלבושיו היו תמיד נקיים והדורים ואף על פי שגדל בין חסידים, והחסידים לא הצטיינו מעולם בנקיון בגדיהם — היה הוא כיוצא מן הכלל קפדן על הנקיון עד כדי הפרזה.

סדר יומו של אבי ז״ל היה כך: באשמורת הבקר בשעה השלישית או הרביעית, היה קם ממשכבו, נוטל ידיו ורוחץ פניו, אומר ברכת התורה, ותקון חצות בניגון של קינות, אחרי כן אמר מזמורי תהלים בנעימה וגומר את התהלים במשך ימי השבוע. אחר התהלים היה אומר כמה דפים זוהר בכונת הלב והתעוררות. אחרי כך למד שעור גמרא, ובימים שלפני הפסח או חג הסוכות, למד הלכות החג בשלחן ערוך עם באר היטב, וכה נמשכו

שעוריו עד שהאיר היום בחורף או עד שעה השביעית בקיץ, ואז התחיל בהכנה לתפלה, עשן את קנה מקטרתו ונכנס לבית אביו לאמור לו צפרא טבא. כשהיו ילדיו עדיין קטנים, היה מאכילם בבקר פתותי לחם שרויים בספל קפה עם חלב. כשגמר הכנותיו היה מנקה את כובעו ואת בגדיו מן האבק במברשת, צחצח את נעליו יפה יפה, ויצא הדור בלבושו לבית הכנסת להתפלל, שם נער את האבק מעל מקומו שבספסל, כדי שלא לטנף את בגדיו בישיבתו, עמד על מקומו ולא בא בשיחה עם שום אדם, ואם עדיין לא התחילו להתפלל, למד את שיעורו במשניות, שהיה קבוע לו בכל יום ויום אחר תפלה. ובשעה העשירית חזר לביתו. אכל סעודת הבקר והצהרים כאחד, ופנה לעסקיו.

פרק שבעה עשר

שידוכים

כשנעשיתי בר מצוה החלו שדכנים לטפל בי. ואיך לא יטפלו בבחור כבן י״ד שנה, שכבר סיים החלק הראשון של שלחן ערוך, יורה דעה, ולומד בעצמו בכל יום דף גמרא ותוספות וכל רז לא אניס ליה במקומות החמורים במהרש״א ומהר״ם שיף, ופי שנים ברוחו לכתוב מליצות נשגבות בלשון הקודש, לחוד חידות, ולחבר שירים, לחנוכה ולפורים ולקונן קינות על צדיקים ומיתות משונות, וכדומה מן המעלות החשובות, שנמצאו ושלא נמצאו בי. איזה עשיר הרוצה לארש את בתו לתלמיד חכם לא יביא ברכה כזו לביתו. חסרון קטן נמצא בי, שהייתי קטן קומה לפי שנותי. אבי מורי ז״ל היה בעל קומה גבוהה, גם אמי ז״ל לא היתה קצרת קומה, אבל אביה ואבי אביה היו קטני קומה, ובכן עמדה לי זכות אבותי אלה. וקומתי לא גדלה כמה שנים. אמי ז״ל תלתה הקלקלה בזה, שאבי מקיצני משנתי קודם זמני, ואין לי פני לפשוט את אברי, ובכן הטיפה לו מוסר והוכיחה אותו מרה, אבל לא גדלתי על ידי כך והייתי קטן כבתחלה. אבל מכיון שסוף סוף רק זה מקרוב החילותי להניח תפלין, אף על פי שקומתי לא דמתה לתמר, לא דקדקו חובבי תורה בכך, ואחרי שנתנסיתי בכמה בחינות ונסיונות ממחותנים שונים, באו אל בית אבי שני גיסים אברכים בני תורה, שנשלחו מאביהם וחותנם לתהות על קנקני, והם בחנוני גם ראו את נפלאותי בשפת־עבר אשר כתבתי לעיניהם ומצאתי חן בעיניהם. הם שבו לבית והרבו לספר בשבחי לפני אביהם, שהיה אדם פשוט אבל רחים ומוקיר רבנן. וכשבאו אבי ואמי בחול המועד דסוכות שנת תרל״ו לראות פני הכלה ומצאה חן בעיניהם, לא נתנום לחזור לביתם, עד שעשו את „ההתקשרות״ ונכתבו התנאים על אתר, מבלי שראו המחותן ואשתו ובתו הכלה את פני, ובכן נעשיתי „חתן״ שלא בפני, ואבותי חזרו לביתם והביאו לי כתב התנאים, שעל פיהם נתחייב המחותן לסלק לבתו סך אלף וחמש מאות זהובים ואבי ז״ל התחייב א״ע לסלק לי שמונה מאות זהובים, וזמן החתונה הוגבל לאחר שלש שנים — וחסל! בנוהג שבעולם שאחר התנאים מקבל החתן מתנה ממחותנו, אבל מפני שהמחותן לא ראה פני עדיין, וגמר בלבבו לקבל

פני בעוד זמן קצר, נדחה מתן התשורה עד הזמן ההוא. כשהגיעו ימי החנוכה הזמינני מחותני החדש, שאבוא לסטאניסלבוב להתראות עמו. נסעתי לעיר ההיא (בחצי כרטיס, כנער שלא מלאו לו עדיין עשר שנים, א. י. ב.) בשמחת לבב, שם מצאתי את מחותני בלוית חתנו, שעל פי סמכותו נבחרתי לחתן לו. הראיתי שמה את כחי בדברי תורה, וביחוד בכתיבת מכתב בשפת עבר שכתבתי לפי דרישתו של המחותן, בלי כל ידיעה ומחשבה בתחילה. ושמח בי מחותני מאוד ונתן לי מתנה סכום הגון של ממון במזומנים, מלבד שעון של כסף ושרשרת זהב גדולה, שלבשתי אותה על צוארי רק ביום שבת ומועד, וחזרתי לביתי בקורת רוח גדולה. וכמו כן המחותן היה שבע רצון מאוד. ומאז החלותי להחליף מכתבים עם המיועד להיות גיסי. נושא חליפת המכתבים היו חידושי תורה, דברי שיר ומליצה. כה עברה כשנה ומחצה, ואני טרם ראיתי את העלמה שארשו לי אבותי שלא בפני. והיא טרם ראתה פני. האמת ניתנה להאמר שכשאני לעצמי לא מצאתי צורך בדבר להכיר את ארושתי, כי מאי נפקא מינה בדבר, די שאמי דברה עמה ומצאה אותה הוגנת בשבילי. ואם על פי דינא אסור לאדם לקדש את האשה עד שיראנה, עוד חזון למועד לעשות זאת קודם החופה. — כנראה גם ארושתי היתה תמימת דעים עמדי, בשעה שנכתבו התנאים וגם אפילו אחרי כן כשנסע אביה לסטאניסלבוב לראות את פני, והיא נשארה בביתה, אות היא כי סמכה לגמרי על אחיה וגיסה ואחר כך גם על אביה. בינתים השיא מחותני אחת מבנותיו הבכירות, ובהזדמנות זו הזמינני לבוא אל ביתו לקחת חבל בשמחתו, וביחוד לראות ולראות את פני בתו הכלה, זו ארושתי. בחפץ לבב קבלתי הזמנה זו. ואחרי שהכינותי את עצמי לדרכי, זאת אומרת לקחתי עמי לדרכי חידושי תורה שונים בהלכה ובאגדה, כדי להרצות אותם לפני הקרואים של מחותני שמתי לדרך פעמי בלוית בחור אחד מקרובי, שהיה גדול בשנים ממני, שנסע עמי כחבר, ויותר נכון כמפקח. כי סוף סוף עדיין צעיר לימים הייתי, וכמעט שמלאו לי חמש עשרה שנה. ואני לא יצאתי מעודי מקיר בית מדרשי וחוצה (מלבד הנסיעות שנסעתי בלוית אבי לקבל פני רבנו הקדוש זצ"ל מז'דיטשוב, שאין להביאם בחשבון של נסיעות). מחותני היה חוכר אחוזת שדה גדולה בקרבת קולומיה, וביתו בארמון של אדוני הכפר.

באתי אני ואיש לויתי לבית מחותני בלילה, התפללתי תפלת ערבית וסעדתי סעודת ערב, ואת פני ארושתי טרם ראיתי, מוזר קצת היה הדבר הזה בעיני, אבל את מוחי העסיקו קושיות יותר חמורות שלקחתי עמי לדרכי מבית מדרשי, ובכן לא פניתי לבי לבטלה, לחשוב אודות הארושה, שלא זכיתי לראותה עדיין.

קרובי שליווני על דרכי היה בעניינים כאלה גלוי־עינים יותר ממני, רגליו הוליכוהו אל חדר שני שבו מצא את ארושתי יושבת ובוכה. ולא לחנם בכתה עלובה זו: כשראתה את ארושה, נער בן ט"ו שנה וקומתו כבן שתים־עשרה חשכו עיניה מראות, ולמרות כל המעלות הטובות שטפלו עלי אבותיה, לא הלך לבה שבי אחרי. היא, שהסכינה לראות בכל יום בכפר נערים גבורי כח וגדולי קומה, חרפה שברה לבה להיות ארוסתו של „ננס", שכל תהלתו היא שיודע פרק בהלכה ובכתיבה. ומה תאמרנה חברותיה על כך? התחבאה בחדרה ולא רצתה להכנס אל החדר שבו נמצאתי ומיאנה לקבל פני אפילו רק מפני הכבוד. קרובי לא גלה לי מה שראה מאחורי הקלעים, ואנכי עד כמה שהייתי פקח וחריף בדינים והלכות וכותב לפעמים הלצה חריפה בעברית, הייתי בעיניי חתן וכלה ילד תמים. אם ארוסתי נעלמת מן העין, וכשני ימים עברו ועדיין לא זכיתי לראותה, מסתמא צנועה היא. הלא גם שרה אמנו נסתרה מעיני המלאכים עד ששאלו „איה שרה אשתך" — ויאמר הנה באהל. ופירוש רש"י צנועה היא — ובכן לא בקשתי כלל חשבונות רבים בדבר זה. ביום הראשון בבוקר, אחרי בואי, הלכתי לבית גיסי, זה שהכריע את הכף לזכותי בשעת ההתקשרות, היה אז אברך כבן כ'—כ"ב, אברך־משי בכל משמעותה של המלה, למדן ובקי ולו היתה ספריה רבת ערך, שקנה לו חותנו—מחותני משלו, וכמה כתבי־יד עתיקים רכש לו לספריתו. כשנכנסתי לספריה זו והתחלתי לעלעל בספרים שונים, שכחתי לגמרי לשם מה באתי לכאן, והשקעתי כל מעיני באוצר הספרים. שלקחו את לבבי, הרבה יותר מן הארוסה שבחרו לי אבותי, שסוף סוף אינה רק עלמה, שאין לי כל ענין לדבר עמה, בעוד שבספרים אלו נפתחו שמים חדשים לפני. ובכן ישבתי כל אותו היום ובשאר הימים שאחר כך רק בבית הספרים הזה, וכשהגיעה שעת האוכל בקושי נפרדתי מבית תענוגי, הלכתי לאכול אל בית מחותני, אצל השלחן סעדו גם בנותיו שאחת מהן כבר היתה נשואה והשניה שזמן חתונתה הגיע. ואחרי שלא הציגו את עצמן לפני, יכולתי לחשוב שאחת מהן היא ארוסתי, כשגמרתי את סעודתי עזבתי את החדר, ונכנסתי שוב אל בית הספרים של גיסי ולא משתי מתוך האוהל. בינתים הגיע יום החתונה. באו קרוביו וקרובותיו וידידיו של מחותני מהעיר קולומיה הקרובה וכמה מהם התעניינו בי, המלומדים שבהם השתעשעו בי ומצאו בי קורת רוח, לעומת זה הקרואים הפשוטים, המעריכים את ערכו של אדם לפי קומתו מצאו בי מגרעות, שאין לי שעור קומה הראוי, והוכיחו את מחותני על שהוא מוסר את בתו ללא־יצלח כמוני.

בשעת הסעודה שלאחר החופה ישבתי לימינו של הרב מגבוזדזיץ, זה

שבא לסדר את הקדושין, הוא היה בנו של הצדיק ר׳ הירש קופיל ז״ל מעיר הנ״ל וחתנו של האדמו״ר ר׳ אברהם זצ״ל ממיקולאיוב, למרות שהיה ממשפחת צדיקים היה מלעיג בהם וכל שכן בצדיקים אחרים. ועל כן לא היה מכובד בין החסידים וקנטרו אותו בכל הזדמנות. ולאשר שמחותני התפאר בי לפניו שאני כביכול גדול בתורה, אמר לפני איזה פלפול בדבר הלכה, על מנת שאני אומר לו מה שיש להקשות על פלפול זה. — מפני הערבוביה ששררה בכל הבית מהמון הקרואים והשמשים, הבדחנים והחזנים ושאר כלי־קודש ובעלי כלי זמר ועוזריהם, לא נכנסו דבריו באזני כלל, וכל שכן שלא יכלתי להקשות עליהם ולפרקם. ובעוד שאני חושב מחשבות איך להחלץ ממבוכה זו, נענה אחד מן הקרואים, ור׳ אלתר מקוסוב שמו. הוא היה משמשו של האדמו״ר מקוסוב ר׳ יעקב שמשון ז״ל ובא כבא כח של רבו לחתונת בתו של מחותני, שהיה מחסידי האדמו״ר הנ״ל. ר׳ אלתר היה בעל צורה נאה וכרס רחבה, ובטוח בכחו של זקן — האדמו״ר שלו — נכנס לתוך דברי הרב ואמר: רב מגבוזדזיץ! ראיתי דבר הלכה ונזכרתי במעשה בכפרי המוני אחד, שהיה לו בן יחיד, ילד שעשועים בעל־מוח טוב, שהיה מפליא את שומעיו בקושיותיו שהקשה על הסידור ועל החומש ועל כל מה שלמד ממלמדו. כשקרבו ימי הפסח, נתישב כפרי זה בדעתו, שלבחור „עלוי״ כבנו, אך למותר ללמדו את „ארבע הקושיות״ לילילי הסדר, כי בודאי ישאל מעצמו את הקושיות ועוד יותר מאלה, כשיסב את המטה ויראה את השנויים שבלילה הזה מכל הלילות. ובכן צוה למלמדו שיעבור בשתיקה על ארבע־הקושיות ולא יזכירן כלל לבנו. — בליל התקדש חג ישבו אבי־הבן ואמו והבן בעצמו ביניהם על מטת ההסבה. לבש הכפרי את הקיטל וקדש על היין בקול רם ושתה את כוסו בהסבה כמלך גמור דרך חרות, קדש גם בן יחידו בעל פה בקול רך ונעים. והאם והאב קבלו תענוג ממנו, רחצו אחר כך את ידיהם בלי ברכה, טבלו כרפס ואכלו, חצה האב את המצה האמצעית לחצאיו והניח את המחוצית הגדולה תחת הכר שלמראשות המטה לשם אפיקומן, הכל ככתוב בסדר ההגדה. הגביה את הקערה ואשתו מסיעתו, והתחיל בהגדה „הא לחמא עניא״ וסיים בנגון מסולסל: לשנה הבאה בני חורין!״ והתחיל למזוג כוס שני של ארבע כוסות. ציפה למוצא פיהו של בנו, שכאן יעמוד בן חכם זה וישאל מעצמו את ארבע הקושיות. אבל הבן לא קם ולא זע ולא שאל כלום. לזכותו של הבן שאינו יודע לשאול, מצא אביו שכל השאלות הלא מוסבות על דברים שעדיין לא ראה אותם בנו בליל הסדר הזה, לא אכלו עדיין לא מצה ולא מרור, גם הטבול שתי פעמים והאכילה שבה כלנו מסובין עדיין לא נעשו לעיני בנו, ואיזה רוח נבואה תעבור עליו לשאול

קושיות על מה שלא ראו עיניו עדיין. ובכן לא המתין כפרי שלנו יותר, והתחיל לומר „עבדים היינו" ובנו ואשתו עוזרים על ידו. גמר חלק הראשון של ההגדה, שתה כוס שני בהסבה, נטל ידיו בברכה ואכל בהסבה מצה, ואחר כך מרור בלי כריכה, ואחר כך בכריכה. אכל בצים צלויות ומלא כרסו מהן, נתרוקנה הקערה. והבן העסוק גם הוא באכילת ביצה אחר ביצה, אינו חושב כלל לשאול קושיות, כי אם נותן עיניו במאכלים שאמו מגישה אל השלחן, ומבלי להמתין מפני הכבוד על אבא, שמעולם לא הקדימו בנו באכילה, מפני שאבא היה תמיד מן הזריזין המקדימין לאכילה — לקח את הכף תחילה והושיט לתוך פיהו מן המרק שלפניו. חד, שתים, שלש, והאב יושב נרעש ונרגש ואינו מתחיל באכילה. פקעה סבלנותו של האב ואמר לבנו בכעס: כמה בור ועם הארץ אתה! הנה פה לפניך ארבע קושיות בולטות, המנקרות את העינים, ואתה אינך שם לבך עליהן, בעוד שבכל שנה הנך רגיל להקשות ולהקשות בלי הרף. נעץ בן הבן את שתי עיניו, ובעוד שהוא לועס את מאכלו שבפיו, שאל כמתמיה, „איזה קושיות יש כאן לשאול? לי לא קשה כלום!" — לא קשה לך כלום?! השיב האב וחרק את שניו. אם בכל הלילות אני אוכל חמץ ומצה והלילה הזה כלו מצה אין זה קושיא בעיניך? אם אתה רואה את אבא שאוכל בלילה הזה במקום שאר ירקות, מרור, או שהוא מטבל בלילה הזה שתי פעמים, בעוד שבכל הלילות איננו מטביל אף פעם אחת או שבלילה הזה כלנו מסובין, אם שינויים אלה כלם כהלכתם בעיניך, באמת חבל שאני מוציא עליך „ממון קרח", כדי ללמדך ספר, כי אם את הקושיות האלה לא נתעוררת לשאול מעצמך, הרי אתה „גוי" שאין לו תקנה עולמית! דברים בוטים כמדקרות אלה הכאיבו מאוד את לבבו של הבן הקטן, ואם לא עמדה לו חכמתו לשאול את הארבע קושיות מעצמו כרצונו של אביו, עמדה לו חכמתו להשיב לאביו תשובה נצחת, ואמר: אני רגיל להקשות קושיות על הסידור או על החומש, שהם ספרים קדושים, אבל עליך שאינך לא סידור ולא חומש לא קשה לי כלום. ואילו רציתי להקשות עליך, רבונו של עולם! כמה קושיות הייתי צריך לשאול ערב ובקר וצהרים בכל ימות השנה כלה ולא רק בליל פסח. האם שישבה כנאלמת ולא התערבה בכל הענין, צהבו פניה וענתה גם היא חלקה, מה אתה רוצה מן הילד ומבטלו מן האכילה, הלא הצדק אתו. אלו היה רוצה לדקדק אחריך ולשאול עליך קושיות, הוי, כמה קושיות היה צריך לשאול בכל יום, והתחילה לפרוט לו חטאיו בשתיה ובאכילה, עד שנסתתמו כל טענותיו, והרפה מן הבן וכלה את חמתו בקערתו המלאה שלפניו.

כלה המשמש בקודש את ספורו, ואמר: והרב מגבוזדזיץ רוצה שחתן

זה ישאל עליו קושיות! שמע הרב דברים אלו והשיב לחורפו תוך כדי דבור ואמר: ועל עז־פנים שכמותך גם לי לא קשה כלום!" ובזה תמה המלחמה בשלום שבין המשמש בקודש והרב, התחילו המסובים לתת בכוס עיניהם, ו„לחיים, לחיים" נשמעו מכל עברים. וגם הרב העמיד את פניו כאלו לא קרה דבר, והסיח דעתו לגמרי ממני ומן הקושיה ששאלני, וכה נחלצתי מן המיצר, בזכותו של המשמש בקדש הקוסובי. זכרה לו אלוה לטובה! מעז יצא מתוק — חד חידה שמשון הגבור ואלו חדתי אני חידה אז, הייתי אומר: מעז פנים יצא מתוק!

החתונה עברה בשלום, הקרואים והמחותנים חזרו לביתם, ואנכי נשארתי בבית מחותני עוד שבוע תמים. בינתים התרגלה ארושתי לי ולקומתי הקטנה, ואף על פי שלא דברה עמי גם אחרי כן סעדה עמי על שלחן אחד עם כל אנשי הבית, וכשאמרתי על השלחן איזה דבר תורה שמעה בקורת רוח, אף על פי שלא הבינה כלום. וכשהגיעה שעת נסיעתי לשוב לבית הורי, ואמרתי לה: חיי בשלום! השיבה לי בפנים שוחקות ברכתה גם היא: לך לשלום ודרוש בשלום אבותיך! זהו סך הכל של כל הדברים שנדברנו אני והיא במשך שני שבועות, שהייתי בצל קורתה.

כפי שנודע לי אחרי כן, לא ביטלה ארוסתי את התנגדותה לחתן קצר־קומה, כי אם החליטה להמתין עוד שנה או שנתים, שמא אגדל בינתים. ולשם כך נתועדה עמי במשך שתי שנים הבאות, פעמים אחדות בסטאניסלבוב לראות אם גדלתי בינתים. אבל לצערי לא עלתה קומתי אלא לאט לאט, ותחת זה גדלה ארוסתי ותלך הלוך וגדול מיום ליום. עברו שלש שנים למן היום שנתארסתי, זמן החתונה שהוגבל בכתבי התנאים כבר עבר, עברה גם השנה הרביעית, לא נעשיתי אמנם גדל־קומה בינתים, אבל יצאתי מכלל ננס וראוי הייתי להכנס לחופה, אם לא מפאת גודל קומתי על כל פנים מפאת שנותי, כי כבר הגעתי לפרק בן שמונה עשרה לחופה. ואם עדיין קטן ודל־בשר הייתי, הלא כמה אנשים איכא בשוקא, הנושאים נשים אף על פי שהם קטנים בקומה, אבל ארוסתי לא רצתה בכך. ופעם אחת קבלו אבותי בחורף תרמ"א מכתב מהבד"צ דק"ק קולומיה, איך שבאו לפניהם מחותני ובתו ודרשו מהם להתיר את הקשר שבינינו, מפני שהעלמה טוענת „מאוס עלי", ובכן מצא הבד"צ על פי תורה שהקשר הותר, ואם יש לנו טענת דמים, עלינו לבוא לבית דין הנ"ל להגיש משפטנו לפניהם. — אבותי לא גלו לי מקבלת מכתב ההוא כלום, ובלי שאלת פי כתב אבי ז"ל מכתב למחותני, כי מוכן הוא לנסוע יחד עמי לקבל פני האדמו"ר מסאדיגורה זצ"ל, שהיה אז רבן של כל בני הגולה, ובדרך נסיעתנו משם נתועד עמו

ועם בתו בכפר סמוך לקולומיה. קוה אבי ז"ל שבראיון ההוא תשנה הארוסה את דעתה עלי ותסכים לכך שתכנס לחופה בזמן קרוב.

כשהיינו אצל האדמו"ר מסאדיגורה זצ"ל ואבי סיפר לו על אודות המכתב של הבית דין צדק מקולומיה שבא אליו, התרעם מאוד האדמו"ר זצ"ל עליהם ואמר לאבי ז"ל, שיסע ישר לביתו ולא יתועד עם מחותני באמצע הדרך, ואם הוא רוצה להתיר את הקשר, התובע הולך אחר הנתבע. ועליו לבוא אלינו לבית דין שבעירנו. אבל אנכי, שרק אז נודע לי מן המכתב ההוא, לא רציתי כלל לעשות מזה ענין של דין ודברים בפני הבית דין שבעירי, ובכלל היה לי לזרא לכוף את ארוסתי שתנשא לי נגד רצונה, ובכן הזמנו תלגרפית את הארוסה ואביה שיחכו עלינו בכפר סמוך לקולומיה ליום ידוע. כשבאנו שמה, הסתתרה הארוסה בחדרה ולא רצתה כלל להתראות עמנו, מה שהעליבני מאוד, ואמרתי לאבי ז"ל, שאפילו אם תשנה את דעתה ותאמר „חפצתי בך" אינני חפץ בה, כי אי אפשי באשה בלתי מנומסת כזו, שכבוד הבריות כל כך קטן בעיניה, ואת הדברים האלה אמרתי גם לאביה, החזרתי לו כל המתנות שנתן לי, מלבד ספרי ארבעה שלחן ערוך, שלא רציתי להחזירם לו בעינם, מפני שלמדתי מהם, ואחרים לא היו לי תמורתם, וחליתי פני אבי ז"ל שיביא את מחירם בחשבון. המחותן רצה להשאיר לי המתנות כלם ועוד להוסיף לי עליהם סכום ידוע, על מנת שאכתוב לו בכתב שהנני מוחל לו ולבתו על התרת הקשר, אבל אני לא רציתי במתנותיו ובפיוסיו. ולא רציתי למכור עלבוני בעד נזיד עדשים, וכה נתפרדה החבילה שבינינו שנמשכה כארבע שנים ומחצה. חזרתי לביתי בתור „חתן שהותר הקשר שלו", ואני אז בחור בן שמונה עשרה שנה וכמה חדשים. כמה מחברי כבר נשאו נשים והולידו בנים, ואני צריך להתחיל מבראשית, להזקק לשדכנים שיטפלו בי, ולמחותנים שיבואו לתהות על קנקני, לנסוע לראיונות לראות וליראות, ולקבל באהבה גם עלבונות אם בתולה פלונית או אלמונית לא תמצאני מתאים לה. קאלוש היתה עיר קטנה, וכבכל עיר קטנה היו בה אנשים שמחים לאידם של אחרים, כשחזרתי לביתי מנסיעתי והשמועה עשתה לה חיש מהר כנפים, כי ארוסתי דחתה אותי, היו אנשים שפגשוני וברכוני בברכת „מזל טוב". הייתי אמנם בפרק ההוא כבר אדם מבוגר היודע ערך עצמו, ולא נסיתי לשנות פני האמת, לאמור שהתרת קשר־התנאים באה מצדי, אבל בסתר לבבי הכאיבני עלבוני מאוד, שלא שכחתיו גם אחרי עבור עשר שנים. נקל לשער כי אחרי הדברים האלה ירד ערכי גם בעיני אני וגם בעיני אחרים, הייתי כסחורה שכבר נמכרה וחזר בו הקונה מקנייתו ובטל את המקח. היו גם אנשים רעים שהתלחשו בסתר, שחותני פטרני מפני

שהנני ידוע־חולי וחשוד בשחפת ולא מפני שאין קומתי ממוצעת, והדברים האלה נמסרו בלחישה גם לאלה שהתעניינו בי לשם חיתון. אבל סוף סוף אסף ה׳ את חרפתי והקרה לפני את זיווגי. עלמה בת טובים צנועה ומלומדת, יתומה מאביה, ומצאתי חן בעיני אחי־אמה, והיא מצאה חן בעיני. אבותי, שהורידו עתה את השער והסתפקו בנדוניא של רק אלף זהובים ולא דקדקו בכך אם המחותנת יש לה אחוזות שדות בחכירה או לא, די היה עכשו בשבילם שאחי המחותנת הם גבירים מפורסמים ונשואי פנים בכל המחוז. ובערב ראש חודש אייר שנת תרמ״א ארשתי לי בפעם השניה עלמה, שהיתה אחר כך אשתי, ואתה אני רואה חיים טובים, תהלה לאל.

לסעודת התנאים נקראו כל קרובי אשתי, שהיו רבים במספר, הם ונשיהם, מלבד ידידים וידידות מן החוץ, ותהי הסעודה לא כסעודת תנאים אלא כסעודת נשואין. נקרא גם הרב דמתא הגאון ר׳ אריה ליבוש הורוביץ זצ״ל מחבר ספרי שאלות ותשובות „הרי בשמים״, שהיה אז עדיין כבן שלשים ושלש שנה, והוא יפה תואר.

הרב קרא את התנאים מעומד, ועמדו אחריו כל המסובים וכאשר כלה את קריאתו, נשברו כמה קערות בפעם אחת וקולות מזל טוב, מזל טוב, נשמעו מכל עברים. נגשו אלי הדודים ושאר הקרובים והחליפו עמי נשיקות שפתים. ראיתי כי ראה ה׳ את עניי והביאני בסביבה של אנשים נכבדים וישרי לב, והמציא לי ארושה — לא עלמה כפרית כבתחלה, שבכלל לא ידעתי עליה רק זאת שהיא בריאת בשר ומעלותיה האחרות טרם נגלו לפני — כי אם עלמה טובת מראה עירונית שלמדה לשונות גרמנית, פולנית וצרפתית, ואמונה ברוח התורה והדת, אולי הרבה יותר מאשר דרשתי. — ממחרת שבנו לביתנו, ששים ושמחים ומאושרים, ושוב הנני „ארוס״ כבתחילה. ארוס שזמן חתונתו הוגבל לזמן קרוב, לראש חודש חשון או כסלו של שנת תרמ״ב. — אז כבר נהגו בחורים ארוסים להחליף מכתבים עם ארוסותיהם. הארוס קנה לו אגרון עברי או גרמני, והעתיק ממנו מכתב וחתם שמו עליו ושלחו לארוסתו, וזו השיבה אהבה אל חיקו וכתבה לו תשובה מאותו אגרון עצמו, שתשובתו על מכתבו בצדו, וחתמה עליו שמה, וכה נתקשרו הארוס והארוסה באהבה, ואגרונו של מאיר הלוי לעטריס או של שלום הכהן היה המליץ בינותם. על פי רוב גם הארוס גם הארוסה לא הבינו מה שהעתיקו, אבל לא באו לידי אונאה זה בזו. אם העתיק הארוס וכתב נ תחת ג׳, או ר׳ תחת ד׳, והשחית את הכונה, לא הקפידה ארוסתו על כך, ומפני זה לא דקדק גם הוא בטעויותיה היא. (היו מקרים שחלופי

המכתבים בין „האוהב" ל„אהובתו" היו מלאכתם של מורי החתן והכלה, שהתחרו במערכת המליצות הנשגבה. א. י. ב.).

לכאורה הייתי צריך גם אני להחליף מכתבים עם ארוסתי, אבל דוקא מפני כך שידעתי שארוסתי איננה זקוקה לאגרונים ולשונה לשון למודים, בעוד שסגנוני בגרמנית היה לקוי, מנעתי את ידי מבוא בכתובים עמה. תחת זה החלפתי מכתבים עם דודיה, אנשים נכבדים במדינה, ובמכתבי אלה גליתי את כחי בשפת עבר. במשך הימים כבר רכשתי לי סגנון מודרני כמקצת. כתבתי גם להרב דמתא מכתב בדבר הלכה, והרב נהג בי טובת־עין, והשיב לי תשובה ארוכה, ותאר אותי בשבחים כגון „בחור כהלכה, זך השכל ונקי הרעיון", שנחלתי על ידה כבוד בין כל חברי ולומדי עירי. וכל אלה ששמחו לאידי בסתר לבבם, נהפך ששונם לדאבון לב.

אבל גם אז נמצאו אנשים שנסו לקלקל את שדוכי, נזדמן לבית דודי בר־נש אחד מבני עירי, ספר בשבחי, שאני בחור מושלם בכל המעלות, חכם וסופר וכיוצא בם ורק חסרון אחד יש בי, שספק גדול, אם אהיה ראוי להוליד. כדברים האלה נזרקו מפי האיש ההוא כמו „לפי תומו", אבל דודי. שהיו סוחרים פיקחים ידעו, איך להעריך את האיש ואת שיחו.

פרק שמונה עשר

הכנות לחתונה

עברו ימי הקיץ ומועד חתונתי הלך וקרב. אבותי התחילו להטפל בהכנת בגדי חתונתי שלא היה מילתא זוטרתא ליהודי בן עיר קטנה. — היו בעירי כמה חנויות ארג, אבל מעולם לא השיא בעל בית אמיד את בנו או את בתו וקנה את הארג לבגדי החתונה בעירו.

בגדי חתונה נקנו על פי הרוב בסטאניסלבוב, ששם היו חנונים סיטונאים, שנמצאו במחסניהם סחורות מסחורות שונות, ואפשר היה לבעל החתונה לבחור לו סחורות כלבבו, ובמקח השוה. בעוד שחנוני עירי הקטנה בעצמם קנו את סחורותיהם אצל סיטונאי סטאניסלבוב, כשהשיא זקני ר' יצחק ז"ל את בת־זקוניו גם סיטונאי סטאניסלבוב לא זכו בעיניו, ונסע הוא ובתו הכלה וגם אמי ז"ל ללבוב הבירה. היתה זו נסיעה שרק בעל־בית עשיר יכול היה להרשות לו. הם שהו בנסיעתם זו יותר משבוע ימים, וחזרו לביתם וספרו נפלאות מנסיעתם ומקניותיהם, איך נתאנו בהם המוכרים, שהניחו לפניהם סחורות משובחות למקחים זולים, מפני שדימו שעד שיוגמר המקח יחליפו את הסחורות בגרועות מהם, אבל זקני ואמי ז"ל עשו להם סימנים בסחורות שבחרו, ולא גרעו עיניהם מהם, ובכן עלתה להם לקנות סחורות מובחרות במקח מועט.

כשזשיאו אבותי את אחותי הבכורה ז"ל, שכרו להם עגלה מיוחדת ונסעו עם הכלה לסטאניסלבוב. הימים היו ימי קור ושלג, ולאשר כי לא היו לאמי ולאחותי ז"ל אדרות עור שער להתכסות בהם, לקח אבי ז"ל בשאלה מאת אחד משכניו, שסחר באדרות עור כבשים לערלים וערלות, שתי אדרות כאלה שלבשו אמי ואחותי למעלה על מלבושיהן, ותהיינה בעיני כשתי אכרות הבאות מהכפר ליום השוק. לפני חתונתי לא נתתי את אבותי לנסוע ללבוב או אפילו רק לסטאניסלבוב, אלא שיקנו האריגים בחנותו של מורי ואהוב נפשי ר' מיכל הופמן ז"ל, שהזכרתיו לטובה (לעיל בפרק י"א), שהייתי יוצא ונכנס בביתו ולמדתי מפיו תורה שתי שנים ויותר. מורי זה הזמין בשבילי מוינה כל הסחורות שהיו נחוצות לבגדי.

אבל מפני שאחד מדודי אבי ז"ל עסק גם הוא בממכר ארג־בגדים, חזקה הפצרתו על אבותי לקנות גם אצלו. ביום מן הימים בא אל ביתנו בבוקר וסחורותיו אתו ונשתהה בביתנו עד הצהרים ולא הרפה ממנו עד שעל כרחנו קנינו ממנו ארג לשם בגד משי עליון לשבתות וימים טובים. בגד זה נקרא ראזיוולקה, ואנשי מעשה היו לובשים אותו. בתור אברך משי בן תורה הייתי צריך ללבוש בגד כזה. — וכמה גדולים מעשי אלקינו, קניה קטנה שקניתי מאת הדוד ההוא, שעלתה לו ביגיעה של שתים־שלש שעות, ששהה בשביל כך בביתנו, זו שהצילתו מעלילת־דם ומאסון שהיה מוכן בשבילו. ומעשה שהיה כך היה: בשעה שחזר הדוד לחנותו, הלכתי עמו, ויהי בעברנו דרך הרחוב, פגע בנו איש אחד, ואמר לנו: השמעתם חדשות? השופט העליון, הוא ואשתו ובני־ביתו כלם חולים מסוכנים, מפני שהורעלו באכילת כמהין שלא נתבשלו כל צרכן, והם מפרפרים עתה בין החיים ובין המות. „כן יאבדו כל אויביך ה'" ענה דודי והלך לדרכו. ראש השופטים לא הצטיין אמנם בשנאת ישראל גלויה, אבל אם נתן עיניו לרעה ביהודי מן היהודים רדף אותו עד חרמה. ולאסונו של דודי היה הוא אחד מאלה, שהשופט היה עוין אותם ושם עליו עלילות דברים ועל ידו נענש במאסר קשה. ובכן דעת לנבון נקל, מדוע ברך עליו דודי ברכת הנהנין, לשמע האסון שקרהו.

הודות לעמלם של הרופאים נצלו השופט וביתו מסכנת מות, ושבו לתחיה. אבל ההרעלה לא באה מאכילת כמהין, כמו שספר לנו האיש, אלא מפני שמי שהוא שם רעל בסיר. שכנים ידעו לספר, כי בשעה שהשופט סעד את סעודת הצהרים ישבה המשרתת במטבח גם היא ואכלה, אבל בתוך סעודתה שתתה כוס חלב־חמוץ וזה שעורר חשד. בא שופט חוקר מיוחד והזמין את המשרתת שעל ידה הוכנו כל המאכלים לאותה סעודה, והיא העידה שביום המאורע יצאה מן המטבח לרגע וכששבה פגעה ביהודי בעל זקן ופאות שנמלט מן המטבח החוצה. בשעת מעשה לא הבינה מה ליהודי זה במטבח של אדוניה, אבל אחרי שקרה האסון ברור אצלה שיהודי זה שם מות בסיר ונמלט.

לשאלת השופט על תארו וקומתו של אותו יהודי, נתנה בו המשרתת סימנים, שהיה זה יהודי בעל קומה ממוצעת, ושרוב זקנו כבר שיבה זרקה בו, וכדומה מן הסימנים. על פי הסימנים האלה הזמין השופט החוקר כעשרים איש מזקני העדה, שיש בהם סימנים הללו, והעמידם בשורה, למען תכיר המשרתת את האיש שברח מן המטבח. בין המוזמנים האלה היה גם דודי, מוכר־ארג הנ"ל. ביום שבת קודש פרשת נצבים תרמ"א, אחר תפלת הבוקר, עמדו זקנים אלו בבגדי שבת ושטריימליהם בראשיהם והמשרתת עברה

לפניהם, והביטה בפני כל אחד מהם בדיוק, וכשהגיעה אל דודי תפשה בו בכפה ואמרה: זהו ולא אחר! הכירה בו מרשעת זו בטביעות עינה. ובכן נפטרו כל הזקנים מאת השופט והלכו להם לאהליהם לשלום, רק דודי נשאר בבית המשפט. צוה עליו השופט שילך לביתו וילבוש בגדי חול שלו למען תבחנהו המשרתת שנית, אחרי שיום המאורע לא היה יום השבת, ולא היה אזי לבוש מעיל משי ולא שטרימל לראשו. — עשה דודי כמצות השופט, הלך לביתו והחליף את בגדיו וחזר למקום המשפט.

נתפשטה השמועה בכל העיר שדודי נאסר וצרה גדולה נשקפת לו מעלילה זו. לאשרו נזכרתי שביום המאורע היה דודי מן שעה התשיעית בבקר עד הצהרים בביתנו, והעתיר עלינו דברים שנקנה ממנו ארג לבגד עליון — ראזיוולקה — בשבילי ושאחרי כן הלך בלויתי לביתו ופגע בנו אותו פלוני שספר לנו מן המאורע שקרה בבית השופט־הראשי, ובכן אין לך „אליבי" גדול מזה. דודי שהיה אדם טרוד בעסקיו לא זכר כלל עובדה זו, ובכן שלחנו אליו אחד מבניו אל בית המשפט להזכירו. והוא לא אחר להודיע זאת אל השופט בעל החקירה. בינתיים נקראה שוב המשרתת לשים עינה על דודי כשהוא לבוש בבגדי חול, וגם הפעם הכירתהו כי זה הוא שברח ביום המאורע מן המטבח בשעה פלונית קודם הצהרים. — ולא איחר השופט לשלוח שליח בית דין מיוחד להביא אותי ואת אבי ואמי כלנו כאחד אל בית המשפט, שם נחקרנו אחד אחד ותארך החקירה מן אחר הצהרים עד תחילת הלילה, ואחרי אשר העדנו עדות מתאמת, שבאותו יום קודם הצהרים משעה התשיעית עד שעה השתים־עשרה לא זזה ידו מתוך ידינו, ולא יצא מן הבית כלל וכלל. וביחוד על פי עדותי שבלכתו לביתו נאמרה לו השמועה על דבר המאורע בביתו של השופט הראשי. — נתבררה צדקתו של דודי, ופטרו השופט לביתו לשלום.

באותו פרק שבו נכנסתי לחופה לא היו הורי עשירים, אבל אף על פי כן עשו לי בגדים כמנהג האמידים: שני מעילים עליונים של ארג משי לשבת ויום טוב ושנים מארג־צמר לימות החול. המעילים נתפרו לפי האופנה של הדור הישן, שנשתנו ממעילי הדור החדש בעיקר בזה שכיסיהם היו מן הצד מן המתנים ולמטה, בעוד שבחדשים כיסיהם לפניהם. מעיל בנוסח החדש היה בעיני החסידים כמלבוש נכרים וחששו מחטאת של „ובחוקותיהם לא תלכו". על הבקיע שמאחוריו היו אומרים הפסוק „אחרית רשעים נכרתה". בזמן ההוא כבר התירו פרושים את הדבר, ועשו לי גם שני מעילים מודרניים לקיץ ולחורף, מלבד מעיל כבד של צמר לימות הגשמים, שנתפר גם הוא בנוסח חדש וצוארון של קטיפה לו. בכל שולי הבגדים

האלו נעשו בתחתיהם קיפולים שהיו נוהגים לעשות בבגדיהם של נערים ובחורים שעדיין לא נגמר גידולם, כדי שלא יפסלו הבגדים בהתקצרות כאשר יגדלו בעליהם. גם אבותי קיוו שהבגדים יתקצרו והקדימו רפואה למכה. — תקותם לא באה. כל הקיפולים האלה נחתכו אחר כך בידי אשתי. כדאי לציין עד כמה לא הקפידו בימים ההם על יפי הבגדים של הבחורים, כמה מגוחך היה בגד שפשטו את קיפוליו לשם הארכה, כי בעוד שהבגד עצמו אבד גונו הראשון אחרי שנה שנתים, לא נשתנו הקיפולים במראיתם וכשנפשטו היה הבגד ירוק למעלה וכהה בשוליו, מלבד הקו במקום ההתקפלות, שלא נמחק לעולם, והיה כמין חוט הסיקרא לכל רחבו של הבגד מלמטה. ר' יוחנן קרא למאניה מכבדותיה, אבל אחינו בני ישראל בעירות לא דקדקו בכך. בימים אלה היה אפשר לראות בערי ישראל בגליציה שהבן חבש בשבת את כובעו של אביו, שחבש אז שטרימל לשבת. ראשו של הבן קטן משל אביו, והכובע ירד לו עד לאזניו. אבל מה בכך.

נעשו לי גם שתי אדרות־שער עם צוארונים של פרוות צובל ומין חשוב אחר, לחול ולשבת, של שבת היתה מכוסה בארג של משי, ושל חול בארג של צמר מלמעלה, גם שניהם עלו לאבותי בסכום ניכר, ודי היה אילו הסתפקו בפרוה אחת לחול ולשבת. אבל מנהג היה לבן בעלי בתים שיהיו לו שתי אדרות מיוחדות לחול ולשבת, וכיצד אהיה יוצא מן הכלל, והבאתי עלי ועל הורי חשד של קבצנות או של קמצנות. ואני הנני נושא אשה שדודיה גבירים, ואיך אמיט עלי ועליה חרפה כזו.

זמן חתונתי הוגבל ליום ראש חודש כסלו תרמ"ב. בשבת שלפניו היה יום הקריאה (אויפרופען בלע"ז) חבשתי בפעם הראשונה את השטרימל לראשי ולבשתי את הבגדים החדשים שהיו ארוכים ורחבים, וגופי הקטן והדל כמעט שנתבטל בהם במיעוטו. חתימת זקן ושפם לא היו לי, ולפי גידלי ותאר פני הייתי כבן חמש עשרה לכל היותר, אבל בלבי אני, ידעתי שהריני בן תשע עשרה שנה, בחור שכלו לו שנותיו לכל הדעות, ואי אפשר היה להרחיק זמן החתונה עד שאגדל. מנהג כשר בכל ערי ישראל שמוליכין את החתן ביום השבת של קריאה לבית הכנסת ברוב עם. ולמטרה זו היה הולך השמש ומזמין את קרוביו של המחותן שיבואו להוליך את החתן. נעים היה לי אילו הלכתי בפעם הראשונה לצאתי בשטרימל וז'פיצה, מובלע בין אנשים הרבה, כדי שלא אהיה מטרה לחצי מלעיגים, המורים באצבע על כל חתן, שאין השטרימל הולמו, אבל אבי ז"ל, שהיה רגיל לקום באשמורת הבקר, כשהגיע זמן תפלה לא רצה להמתין על קרואיו הרבה והוליכני לבית הכנסת במנין מצומצם, מה שלא יכולתי לסלוח לו. בבית הכנסת עמדתי

בכותל המזרח אצל אבי ז"ל ולא הבטתי אחרי, כדי שלא לפגוע במבט לעגם של הבחורים והאברכים הליצנים. בשעת התחלת קריאת התורה בא החזן דמתא, יהודי בעל זקן עב ומסובך, שלא עלה עליו מסרק זה רבות בשנים, נעץ אגודלו תחת סנטרו, ובקול חזק וצרוד קרא: יעמוד החתן... חזק! בית הכנסת שהתפללו בו אבותי היה חדר קטן ולא היה נחוץ שינעץ החזן את אצבעו תחת סנטרו להגביר את קולו, כדי להזמינני לברך על התורה, אבל מנהג ישראל תורה, שהחזן כשקורא את החתן לעלות לתורה שואג כלביא, בין שבית הכנסת גדול ורחב ידים ובין שהוא קטן ומחזיק רק אמות ארבעתים. לבשתי טליתו של אבי ועליתי לתורה, וכשברכתי ברכת התורה האחרונה, נהם שוב אותו חזן בנגון שירש עוד מאבות אבותיו, "אחד יחיד ומיוחד — הללויה!" ומן עזרת הנשים המטירו עלי הנשים ברד של לוזים, שקדים וצמוקים והנערים קטנים עם גדולים חטפום וברכות מזל טוב נשמעו מכל עברים.

עזבתי את הבימה וחזרתי למקומי ובזה נשלם הטכס הראשון של סדר היום. אחר התפלה הלכתי לביתי בלוית כל אנשי בית התפלה, מלבד אנשים הרבה שנטפלו אלינו מבתי כנסיות אחרים. באנו לבית אבותי שם הועמדו שלחנות וספסלים גדולים משני עברי החדר. על השלחנות עמדו כבר מוכנים בקבוקים מלאים י"ש חריף וחזק שלא נתערבו בו מים. ישבו כל הבאים מסובים לשלחנות עד אפס מקום, שנים או שלשה "מחלקים" הושיטו מטעמים ומגדנות, נמזגו הכוסות, והקרואים אמרו ברכת הקידוש בקול רם, כמה מהם באו אל הקידוש וטליתותיהם עליהם, מה שהוא מנהג חשובי החסידים, כי אינו דומה קידוש שעושים בעטיפת הטלית, לקידוש הנעשה בלי עטיפה, נגנו "חי ה' וברוך צורי" בנגון הבא מן החדש. הביאו אל השלחן את הקוגל שהוציאו מן התנור, והוא עודנו רותח. הגדול במסובים לקח את המאכלת וחתכו שתי וערב לחתיכות חתיכות, וחלק במזלג לכל המסובים. אבל עוד טרם הספיק לגמור חלוקתו, וכמה מן פרחי החסידים פשטו ידיהם בקערה וחטפו ממנה מלוא חפניהם, והחלוקה נשבתה. ברכו המסובים על המחיה והלכו לשלום, ואחרים באו תחתיהם. ראיתי בתוך הבאים גם את הגלב ר' דוד שהזמנתיו מאתמול (ראה פרק ט"ז). קדשו כראשונים שתו לחיים וברכוני כלם, שאהיה "יהודי שכר" ואבותי יראו בי נחת ושאר מיני ברכות השגורות בפי המברכים מקידוש לקידוש. יצאו גם הם מרוצים והקידוש עבר בשלום. אמי ז"ל צהבו פניה, ומצאה בזה קורת רוח שבאו אל הקידוש כמעט מכל בתי כנסיות ובתי המדרשות, איש לא נעדר, מה שלא זכו לכך, לפי דעתה, כמה בעלי שמחה אחרים.

במוצאי שבת קודש אכלתי בבית אבותי סעודת מלוה־מלכה האחרונה שאליה הזמנו ביחוד את מורי ורבי ר׳ מיכל הופמן (שהזכרתיו למעלה עמוד 91) שהיה אוהבי ואהוב־נפשי. והרבה השפיע עלי בשכלו הזך ובמדותיו הטובות. שוחחנו בדברי תורה ועניני חסידות.

ביום השלישי, א׳ דראש חודש כסלו תרמ״ב בבוקר יום החתונה עזבתי בלוית אבי־זקני ז״ל ואבותי, דודי ודודותי, את עיר מולדתי ויצאנו ברכבת לעיר סטריי, עיר מולדתה של ארושתי, לחוג שמה חג חתונתי. ובזאת תמו ימי בחרותי בעיר מולדתי.

פרק תשעה עשר

ביום חתונתי

נסענו ברכבת כשעתים ובאנו לשלום לתחנת סטריי, זאת העיר שנהייתי בה ל„איש" (כלומר לבעל אשה). שם חכו לי כמה אברכים ובחורים מקרובי אשתי, ובכבוד־חתנים (חתן דומה למלך) הובילוני העירה, אל הבית שיחדוהו לנו לאכסניה. לאשרי היה היום ההוא יום ראש חודש, שאין להתענות בו, ובכן לא התעניתי תענית־חתנים ולא נתתי לו תשלומים לא מלפניו ולא מאחריו, בעוד שארושתי היתה זהירה יותר ממני והקדימה להתענות ביום שלפניו. נערך לפנינו שלחן מלא־דשן, אכלנו ושתינו לשובע נפשנו, רק הסבא אבי־אבי ר' יצחק ז"ל ישב נרעש ונרגש ועיניו זלגו דמעות, לא בקשתי אז חשבונות רבים לדעת בכיה זו מה עושה. אבל בכלל ידעתי כי מאהבתו אותי ומשמחתו על שזכה לראות אותי נכנס לחופה. ובראותו את עצמו יושב במסיבת בנו ובנותיו חתניו ונכדיו סביב לשלחנו נתרגשה נפשו בו ועיניו נזלו מים.

הרגשתי שזקן זה לבו כואב, ויש לו תאות נפש להראות ביום חתונתי כסבא עשיר, שזה כבודו לתת לנכדו תשורת דרשה (דרשה־געשאנק) הגונה שתהיה גם לו וגם לי לכבוד, ומבלי שדרש זאת ממני, חשתי להציל את כבודו, ואמרתי לו זקני: הא לך „ארבעה שלחן ערוך" שלי, שקניתי לי במעותיו של אבי בשעת ההיתר של „תנאים ראשונים", ושלקחתי אותם עמי, את הספרים האלה שעלה ערכם ארבעים או חמשים כסף, תתן להכריז בתור מתנת דרשה מצדך, והיה גם לך גם לי לתפארת.

בעינים דומעות קבל זקני ממני הצעה זו, ואני חושב לי זאת לאושר שנתן ה' חכמה בלבי לכבד את זקני מהוני באופן נאות כזה. אמי ז"ל אמנם הוכיחה אותי מוסר השכל על עשותי כזאת, אבל לא שמתי לב לתוכחתה. וכבוד גדול נתכבד זקני כשהכריזו את הספרים הנ"ל (שהונחו על השלחן כמו שהם) בתור תשורת דרשה משלו. — אולי גם זה היה סיבה לבכיתו של זקני בשעת הסעודה ביום החופה. — יהי זכרו ברוך!

לפנות ערב לבשתי בגדי שבת וישבתי בראש שלחני, ואחורי כלפי

חלון שיצא אל הרחוב, נקבצו על יד חלונות החדר בחורים ובתולות מן החברה הלבנה, שבאו לראות מלך (חתן דומה למלך) ביפיו, ושמעתי איך בתולה אחת אמרה לחברתה „הגם זה חתן? לפני שבועות ראיתי את פני החתן של פלוני כמה חן היה שפוך על פניו, בעוד שהלה, הביטי נא אל מראהו, קטן ודל וצנום וכחוש". וכה הלכה וספרה כל מעלותי אחת לאחת ואזני שומעות. אבל לא לבד שלא נפלו פני לשמע התשבחות האלה, כי אם אדרבה קראתי לאמי ז"ל ואמרתי לה: באי נא מהר ותשמעי דברים יפים... כדי לבדח את דעתה. — באו בחורי המשפחה וישבו מסביב לשלחני והריש־דוכנא של ילדי המשפחה העמיד קערה גדולה על השלחן והכריז: חתן דומה למלך! ש"ץ־געלד! זאת אומרת שהחתן הדומה למלך והבחורים העוטרים אותו ימהלו ליתן אל הקערה „מעות שליחא דצבורא" בשביל הריש דוכנא, שטפל בהזמנתם של הבחורים ולהביא את השלחנות ואת הספסלים לצרכי הסעודה וגורד גם את החזרת לסעודת הערב, שזו היתה תמיד עבודתו של הריש דוכנא בכל ערבי שבתות ובזמנים לששון של ברית מילה וחתונה בבתיהם של בעלי הבתים, שילדיהם או ילדותיהם תורה יבקשו מפיהו בחדר של המלמד ובעליו.

הוצאתי מצלחתי שטר מדינה של גולדן אחד והנחתיו על הקערה, ואחרי הניחו הבחורים איש איש את מתנתו, והריש דוכנא הרים את הקערה מעל השלחן, כאדם שגבה את חובו, ובלי כל אמירת תודה וברכה נעלם מן העין ואיננו. ועוד טרם שהספיקו בחורים אלו, שבאו ליהנות מסעודת חתן ולשמחו, לזון עיניהם ממני באו המחותנים ובראשם הרב דמתא ועמו חתנו הרב ר' שמעון סוסניצר ז"ל, שרק זה לפני שנים או שלשה חדשים נשא את בתו של הרב — לקבל את פני. אלמלא שראיתי את פני הרב בליל התנאים שלי לפני חצי שנה, הייתי טועה לחשוב את חתנו של הרב להרב בעצמו, ואת הרב לחתנו, כי בעוד שפני הרב היו מלאים הוד עלומים, היה חתנו, למרות שהיה רק כבן כ"ג—כ"ד, איש שכבר שיבה נזרקה בו, פאותיו כמעט שהלבינו לגמרי ובזקנו השחור כבר נראו בו סימני שיבה. ר' שמעון זה היה בנו של הגאון ר' חיים יודא סוסניצר ז"ל, המגיד מברודי, מחבר ספר שאלות ותשובות „שערי דעה" ושמו נודע בין גאוני ליטא. וגם בנו נודע עוד מילדותו בתור „עלוי" או יותר נכון בתור „בקי", שכל הש"ס שגור בפיו, פשוטו כמשמעו. ועוד בימי הגאון הבקי הגדול רבי יוסף שאול נתנזוהן זצ"ל האבד"ק לבוב, כשבא ר' שמעון לפניו והוא אז כבן י"ג שנה, רעשה העיר מבקיאותו של עלם זה, והגאון מלבוב השתומם על בקיאותו ואמר לר' יצחק אהרן איטינגא ז"ל: הלואי וגדולי רבנינו יהיו בקיאים בש"ס ותוספות

כמו עלם דנן זה. ר׳ שמעון נשא אשה בזיווג ראשון בת גביר אחד בשאריגרוד, אבל רוצה אשה בקב ותפלות מעשרה קבים ופרישות, אמרו חז״ל, וגם בת גבירים זו לא מצאה ספוק רוח בעשרה קבין ש״ס ופוסקים של עלוי זה, ואחרי שילדה לו בן, געלה נפשה בו, ותקח מאתו ספר כריתות, ויהי אחרי כן בעל בתו של הרב מסטריי ושמעו הלך בכל המדינה. כשראיתי את פניו בפעם הראשונה, איך זקנה ובחרות בו כאחד התלכדו, רחפה נגד עיני תמונתו של ר׳ אלעזר בן עזריה, שנזרקה בו שיבה בעודו בן י״ח שנה, והייתי בעיני כחגב מול האדם הנעלה ההוא. רק החילותי לדבר את הרב וחתנו, והנה נגשו השושבינים ויבהילוני לכסות פני הכלה. קמתי והלכתי בלוית הרב וחתנו וכל הקרואים, ובאנו אל אולם גדול ורחב ידים, מואר מנורות רבות, ובו נשים ועלמות לאין מספר. וכמעט שצעדו רגלי על מפתן האולם, והנה קול הבדחן קורא ברעש: הנו הולך — הולך — הולך!, וברד של צמוקים אורז ושקדים נתך על ראשי מכל עברים, והתופים ומצלתים רעשו ברעש, וכאיש נדהם ונבהל למראה עיני ומשמע אזני נגשתי וכסיתי פני הכלה בצעיף, והיא יושבת על כסא וראשה כפוף, כאלו נכונה היא לעלות לגרדום ולא להכנס לחופה. יתומה מאביה היתה ארושתי, ובחתונה שהכלה יתומה, מוצא לו הבדחן כר נרחב להראות כחו וגבורתו, לעשות אזכרה למתים שכבר מתו, ולמוגג לב הנשים, וביחוד לעורר את הכלה היתומה לדמעות נחלי־מים. וגם ארושתי נהפך ששונה לאבל, הבדחן חצב בקולו להבות אש, ובעלי־הכלי־זמר עזרו על ידו, והנשים הפתיות שבאו לשמוח, הלכו שבי לפני מקונן מדומה זה, הוא בכה בשכר והם בכו בכיות של חנם, וארושתי עלתה על כלנה, ולא לחנם כפפה עלובה זו את ראשה, והסתירה את פניה. כשכסיתי את הראש הכפוף הזה, נשבר לבבי גם אני ואומר אל נפשי: „הוי עלמה עלובה וישרה, מי יודע, אם אינני עורף הפעם את ראשך בשימי את הצעיף על פניך״. נזכרתי כי עם כל מעלותי וכשרונותי שיש בי, כשאני לפנים מקירות בית המדרש וביתה, הנני מחוץ לד׳ אמות של הלכה, גבר לא יצלח... אבל טרם הספקתי לגמור את חשבון נפשי, ושוב הוליכוני שושביני אל החדר שממנו באתי, שוב נסה הבדחן את כחו ורצה לעורר את לבבי לתשובה ולבכיה, נטל את הקיטל בידו ודרש דרש עליו תלי תלים של שטויות, אבל שומע לא היה לו. ואם מעצמי לא הרהרתי בתשובה, על ידו בודאי שלא הרהרתי. סוף סוף כלו גם דרשותיו. הלבישוני את הקיטל והוליכוני אל החופה. ובצעד הזה שלמו ימי בחרותי, ונהייתי לבעל אשה.

פרק עשרים

הרב ר' ליבוש הורביץ ור' שמעון חתנו

אחרי שעברו שבעת ימי המשתה ושלמו ימי מלכותי (חתן דומה למלך) נוכחתי כי לא טוב לאדם כמוני לשבת בית, פן תקוץ בי אשתי, ובכן בקשתי לי מנוח בבית הרב דמתא, וקניתי לי חבר את חתנו, שכל כך נתפעלתי ממנו בפגישתי הראשונה עמו, וקבענו לנו עתים לתורה, ללמוד יחדו. גדול היה האיש ההוא בבקיאותו. כל מה שראה ושמע פעם אחת היה כמאן דמונח בקופסה, ככתבו וכלשונו עם סימן הדף והעמוד בלי כל גמגום כלל. ולא רק ש"ס ותוספות כי אם גם הרבה פוסקים ראשונים היו חרותים על לוח לבו, היה ש"ס־חי ומתנועע פשוטו כמשמעו, ולא זה בלבד, אלא שהיו פותחים שלא בפניו איזה מסכתא, וקוראים לפניו ברשימה של מסורת הש"ס שנרשם על איזה מן המאמרים שמקומו במסכתא זו ועוד בכמה מקומות שבש"ס, כגון למשל: שבת דף י"ח, יבמות נ"א קדושין דף מ"ה, ומיד כשקראו לפניו רשימה זו היה אומר את לשון המאמר שבגמרא, שעליו מראה רשימה ההיא. כהרף עין עבר על פני הדפים שבמראה מקומות הנ"ל ומצא תיכף את המאמר הנמצא בכל אחד מן המקומות בשוה ואמרו כלשונו בעל פה. אבל כגודל בקיאותו כן גדלה גם תמימותו. ואף על פי שכתב הרבה חידושי תורה והיה כמעין הנובע וכנהר שאינו פוסק כל היום כלו וגם בלילה לא שכב לבו, וכל הרהוריו ומחשבותיו היו רק תורה ותורה ועוד הפעם תורה, אבל חדושיו לא הצטיינו בחריפות כלל וכלל, כי אם בבקיאות למופת. כשהיה דורש לפעמים לפני הציבור והתחיל דורש מתורה לנ"ך ומנ"ך לש"ס בבלי וירושלמי, ספרי, ספרא ותשובות הראשונים והאחרונים, נבהלה האזן משמוע. התלקטה בבת אחת כל התורה, שבכתב ושבעל פה, למקום אחד, ונדמה היה לנו כי התלבשו כל המסכתות שבש"ס בגוף תלמיד חכם זה והן הולכות ונגללות לעינים, ואנחנו קוראים מתוכם בלי הרף והדפים הולכים ונגללים לפנינו הלאה הלאה. ובהויות דעלמא היה האיש הזה כילד תמים. רגילים אנו לשמוע נפלאות מתמימותו של הצדיק ר' זאב מזבאראז' ז"ל, ואני הכותב, תמימות מעין זו ראיתי בו בר' שמעון הנ"ל, והוא לא היה

רבן של חסידים, כי אם אדם בודד, שאין לו בעולמו רק ש"ס ופוסקים ושוב ש"ס ופוסקים, פשוט כמו שכתוב בתורה „ודברת בם בשבתך בביתך ובלכתך בדרך ובשכבך ובקומך". מוחו לא התעסק בשום מחשבה אחרת רק בתורה. ומשום כך הזניח לגמרי את חיצוניותו, שערות פאותיו וזקנו היו פרועות ללא סדר, וכל הלוכו היה כשל אדם בעל מחשבות. פעם בקשו ממנו החסידים שיספיד את אחד מן הצדיקים שנפטר. נעתר להם ר' שמעון והכין לו הספד גדול שכתבו על ספר בחבורו, אבל בינתיים קדמו אחר, והספדו נשאר רק תורה שבכתב ולא שבעל פה. חמדתי לצון ואשאלהו: „ר' שמעון! מה יהיה בהספדו דמר?!" ענה ואמר לי בתמימות גמורה: „יהא מונח בשביל צדיק אחר!" ולמרות שכמה מגדולי הרבנים לא הגיעו לקרסוליו, לא זכה גאון זה לכתר תורה, מפני שלא ידע להלוך נגד החיים, ולא ידע לדבר בשפת חנף, ותמימותו הנפרזה זו שגרמה לו שפשוטי העם ועמי הארצות לא ידעו להוקיר ערכו. לפנים בישראל תלמיד חכם שלא ידע צורת מטבע ושלא מש מתוך ד' אמות של הלכה, וכל שיחו היה אך בתורה ותו לא, היה נערץ ונקדש וחכים אתקרי, רבי אתקרי, וקהלה שזכתה לרב כזה היתה מאושרת בו, ודור לדור שבחו מעשיו, וכמה וכמה אגדות נקשרו בשמו. מובטחני שאילו היה חי ר' שמעון דנן בדורו של ר' אביש מפרנקפורט דמיין ז"ל היה מפורסם לא רק בגאונותו, כי אם עוד הרבה יותר בתמימותו — בעוד שבדורו של ר' שמעון, שהיה כביכול דור דעה (השכלה) מצד אחד, ודור צדיקים וחסידים מצד שני, היה נחשב אדם שכמותו, לארגז מלא ספרים, ועל אף חשיבותו אין למנותו לרב על הצבור. כשנפטר בברודי אחד הרבנים מחברי בית הדין רצו אחדים להושיב במקומו את ר' שמעון שלנו, אבל למרות שכל בני העיר, שבה נתגדל ר' שמעון ידעוהו ואת גדולתו בתורה, התנגדו רוב בני העיר בכל תוקף לבחירתו, ורבנו שמעון שב לבית חותנו בעלבון גמור. מתוך צער חלה והלך לעולמו בן כ"ז שנה. זו תורה וזו שכרה!

עד היכן הגיעו פזור נפשו והתעמקותו במחשבותיו, תציין עובדה קטנה זו: בערבי פסחים היה נוהג הרב לאפות „מצות־מצוה" אחר חצות, והלכו עמו כל תלמידיו לבית האופה, ובתוכם ר' שמעון חתנו ואני. כל אחד מאתנו קבל עיסה קטנה ללושה ולקטפה ולגלגל ממנה מצה. ובשעת הגלגול אמרנו את ההלל. וגם רבי שמעון לקח עיסה וגלגלה בזריזות ואמר הלל גם הוא, פתאום העיפותי את עיני וראיתי שעיסתו של ר' שמעון מונחת על הרצפה והוא עומד ומגלגל על הדף ואינו פוסק, רמזתי לבחורים שעמדו בסמוך לי, נשכנו את שפתותינו בשנינו, כדי שלא לפרוץ בצחוק, חיש הרים אחד

מאתנו את העיסה שנחמצה וזרקה החוצה, והתענגנו כלנו על המראה, איך ר' שמעון שלנו עומד ואומר הלל ומגלגל את מקום־עיסתו. נגש אליו בחור אחד ואמר לו: ר' שמעון! מצה שלך כבר נתגלגלה כהלכתה, אתן אותה לתוך התנור!" הפסיק רבי שמעון מעבודתו, ושלח ידו לאחוז במצתו למסרה לאותו בחור, ומה נבהל בראותו כי השלחן שלפניו ריק, אין עיסה ואין מצה, וגם על הרצפה אין כלום — פרצנו בצחוק. הניח ר' שמעון את המעגל מידו, ומבלי לדעת איך נתעלמה המצה מתחת ידו צחק גם הוא — וחסל.

בכל הזמן שחי ר' שמעון בעירי החדשה סטריי, הייתי לו חבר נאמן אוהב ורע, וכמעט לא עבר יום אחד שלא בליתי עמו שעות אחדות, אם לא בלימוד קבוע על כל פנים בשיחות חולין של תלמיד חכם. בחבוריו שהשאיר אחריו בכתב־יד, הוא מזכיר את שמי כמה פעמים. גם בחבורו של חותנו, בשאלות ותשובות „הרי בשמים" מהדורא קמא, נדפסה ממנו תשובה בפלפול הלכה שכתב אלי, ומכנה אותי בשם „תלמידו", אבל יותר ממה שהייתי אני תלמידו, היה הוא תלמיד שלי, אם לא בהלכה, על כל פנים בדעת העולם והויות דעלמא. ומתחילה לשם כך נזדוגתי לו על ידי חותנו, כדי שילמוד אצלי פרק בהלכות דרך ארץ. כה הלכנו בכל יום ויום לשוח בשדה מחוץ לעיר, ושוחחנו יחדו בענינים שונים בדברי תורה משלו ומילי דעלמא משלי.

בשעה שישב בברודי היה עורך השבועון „העברי", מר יצחק וורבר, מלמדו רומית ויונית, וקנה לו בזמן קצר ידיעה לא מעטה בשפות אלו. — חבל שאדם גדול זה נקטף בדמי ימיו, ומכל חידושי תורתו, לא נדפסו רק תשובות בודדות בספרו של אביו בשו"ת „שערי דעה" ובספרו של חותנו בשו"ת „הרי בשמים", ולא נשאר זכר לו בספרות הרבנות, בשעה שכמה רבנים, שלא הגיעו בתורה לקרסוליו, זכו לפרסום על ידי ספריהם, אשר הטוב שבהם אינו משלהם, ומה שהוא משלהם טובו כחדק. על ספרים כמו אלה היה ר' שמעון ה„מבין" הכי גדול, כמה וכמה פעמים הראה לי בספרו של גדול פלוני או פלוני, איך הוכנסו לתוכו מאמרים שלמים מספריהם של מחברים שקדמו להם, ממש מלה במלה בלי כל תוספת או חסרון, כאלו כונו הראשונים ברוח הקודש, מה שתלמיד ותיק בדור אחרון עני עתיד לחדש. על פי רוב היו הספרים האלה חבורים שאין יד כל אדם ממשמשת בהם, ורק בקי כר' שמעון היה יכול לעמוד על הסוד. אבל גם בספר כמהר"ם שי"ף חלו ידים עסקניות, אם מתוך היסח הדעת או מתוך דעה שלמה וידיעה בתחלה, לאלקים פתרונים. ור' שמעון גילה עמוקות מני חושך. לאשרם של „העושים סחורה בפרתו של חברו" לא התכבד ר' שמעון בתקלתו של חברו. ולא גילה את הסודות האלו מן החדר, ורק ביחידות, לי, כשהיתה דעתו

בדוחה עליו. וגם אני אינני רוצה להיות הולך רכיל מגלה סוד, ודי לי שאני יודע שנשתנו העתים ואיכא גנבי אפילו ברקיע, סוד שנתגלה לי על ידי ר' שמעון. את ספרו בהלכה קרא ר' שמעון בשם „שבחי ירושלים" מפני שהמלה „שבחי" היא נטריקון „שמעון בן חיים יודא". ואת ספרו על התורה ואגדות כנה בשם „בארה של מרים" על שם בתו הבכורה שנולדה לו. אינני בטוח שספרו ההלכתי עומד למעלה מכל בקורת, אדרבה יודע אני שבמקום שרצה לחקות את מעשיהם של בעלי הפלפול ולבנות מגדלים רמים על דרך החדוד, לא שחקה לו תמיד ההצלחה, מפני שמתוך בקיאותו המופלגת נעדרה החריפות. אבל בכל זאת נעים מאד לראות איך צבר לשם פלפולו חומר רב מכל מקצועות הש"ס והראשונים, חומר שרק גאון־זכרון שכמותו יכול לצברו, ולא אחר. לעומת זה חידושי אגדה שלו, מפני שאין מקשין על האגדה, הם נקראים בעונג רב.

חותנו של ר' שמעון, הרב הגאון ר' ליבוש הלוי איש הורוביץ ז"ל, הרב דמתא, לא היה בקי כחתנו, ולפעמים כשהיה נזכר באיזה מאמר או סברא בש"ס או בתוספות ולא ידע את מקומם איה, תחת לדפדף בש"ס ממסכתא למסכתא ולאבד זמן של שעה או שעות, פנה אל חתנו, והלה מבלי לחשוב מחשבות הרבה היה אומר לו על אתר המסכתא והדף והעמוד שבו נמצא המאמר — אבל מחונן היה במעלות טובות אחרות שחסרו לר' שמעון לגמרי. הוא היה בעל שכל ישר, בונה בשמים עליותיו, חדושים ופלפולים הרי־הרים, שהיו באמת „הרי בשמים". פלפוליו היו משמחי לב, שנבנו ברובן על סברות התוספות שבש"ס, ובזה הלך בעקבות זקנו הגאון הג' ר' משולם הלוי הורוביץ זצ"ל מסטאניסלבוב, מחבר הספר „בר ליואי", שהתוספות שבש"ס היו מקצועו המיוחד ועל פיהם פסק פסקיו וכל הוראותיו. אך בעוד שזקנו נער כפיו מן האחרונים ולא שת לבו להם, הנה נכדו גם מזה וגם מזה לא הניח ידו, ובכך יפה כח הבן מכח האב. אבל לא זו בלבד. ר' ליבוש הורוביץ היה בשעתו מן הרבנים המעטים בגליציה, שהיה בהם גם דעת בעולם — כביכול. בימים ההם ראו הקהלות הגדולות חובה לעצמן, למנות להן רב, שיהיה תפארת לעדתו גם כלפי חוץ, זאת אומרת כלפי פקידי הרשות והגויים, הבאים לבקר את בית הכנסת שבעיר ביום גינוסיה של המלך, ואז היתה חובתו של הרב לדרוש מעל הבימה דרשה לכבודו של המלך, ואולם מפני שהרבנים של הדור הישן היו ברובם בטלנים גמורים בהויות דעלמא ולא ידעו לדבר בלשון המדינה, היו משתמשים באיזה איש מן החוץ כגון מורה־דת שבבתי הספר או סתם איזה תלמיד של בי"ס תיכוני, שהיה במקרה בעיר אבותיו, והיה בו די אומץ רוח לעלות על הבימה ולדרוש.

דרשנים אלה לא הנחילו כבוד לקהלות ישראל, מלבד שדרשותיהם היו ריקות מתוכן, והכילו רק דברי חנופה והכנעה של עבדות לגבי הרשות והאומה השלטת במדינה, הנה העטו חרפה ובוז על הרב דמתא האמיתי, שעמד על מקומו בבית הכנסת כשה נאלמה, ומלאכתו נעשתה על ידי אחרים, על ידי הדיוטים ובורים. — ובערים הקטנות שלא נמצא בהם לא מורה דת ולא בר־נש אחר שערב לבו למלאות חובתו של הרב, בהכרח היה הרב בעצמו ממלא את חובתו בלשונו הוא, על פי רוב לא דרש הרב כלום. די היה בפני הפקידים הקטנים והשופט וראשי השוטרים דמתא, שיתעטף הרב בטליתו ויתפלל תפלת הנותן תשועה למלכים בנגון תפלת שבת ושאיזה בעל־קול־רם יתקע אגודלו תחת פיקת גרגרתו וירונן „אדון עולם" או תפלה אחרת. והנאספים הלכו לביתם שבעי רצון מן החגיגה היהודית. ליצני הדור היו יודעים לספר מרב תמים אחד בעיירה קטנה, שרצה להראות את חיבתו לבית הקיסר ומשפחתו, ובירך בלשון אידיש, כדי שיבינו גם הגויים את „הקיסר ואת הקיסר'כה ו,השרצים' שלהם" (כלומר הקיסר ואשתו ובניו).— איזה רב אחר, בירך בפרוטרוט את כל פקידי המלכות שבעירו וסיים „וגם הפוסטמייסטר — פקיד בית הדאר — זכור לטוב, העושה חסד עם ישראל ומוסר להם מכתביהם באמונה".

והעיר סטריי ביחוד לא יכלה להסתפק ברב שאין לו בעולמו רק ד' אמות של הלכה לחוד, מפני שכבר הוחזקה להעמיד רבנים אנשי שם. הגאון בעל „קצות החשן", ואחריו הגאון בעל „חות־דעת" ו„נתיבות המשפט" — הנודע בשם הגאון מליסא — ששמשו בכתר הרבנות בסטריי, היו רבני־מופת שנודע שמם בכל תפוצות ישראל — אחריהם הרב הגאון ר' אנזל צוזמר ז"ל שנודע לגאון ולתפארת לא רק מפאת תורתו כי אם עוד יותר מפאת חכמתו, שהיה חכם בחכמת העולם ולפני מלכים התיצב, ובבתי הפקודות הגבוהות של הממשלה היה נכבד מאוד, ובהשתדלותו היה למושיע ורב לכמה וכמה צעירים שנכתבו למלכות. אחרי ר' אנזל ישב לכסא הרבנות בעיר ההיא חתנו, הרב הגדול ר' אליהו מאיר הכהן ז"ל, שלא הגיע אמנם למעלת חותנו לא בתורה ולא בחכמה, אבל היה נכבד בעדתו גם הוא, כי היה קודם לרבנותו סוחר גדול, ובכן אדם שראה את העולם. ורק אחרי שאבד את כספו מצא מפלט לו בצל הרבנות, ומפני שהיה חכם בדיני ממונות, היו באים אליו לדין מכל ערי המחוז, וכל הדבר הקשה הביאו אליו — כשנפטר ר' אליהו מאיר, לא הניח אחריו בן שיהיה ראוי למלאות את מקומו. אחד מחתניו היה העשיר הגדול שבעיר, שאת עשרו אמדו למיליון זהובים ויותר. גביר אדיר זה, ששמו היה ר' ליפא, היה בן תורה

במדה ידועה, ובימי חורפו, בטרם שנעשה למיליונר, היו מספרים עליו שהוא נוהג ליתן מעשר מעסקיו, ובכן גם בעל מעשים טובים מימי נעוריו, אבל מכיון שנתרבה עשרו לא נשמע ממעשרו כלום, וגם תורתו היתה מונחת בקרן זוית ולא שת לבו אליה, ובכן היה עשרו מרובה מחכמתו וממעשיו, ואף על פי כן נשאו לבו לרשת את כסא חותנו. אילו היה חותנו רב באיזה עיר קטנה אין כל ספק שר' ליפא היה ממלא מקום חותנו, והיה זוכה לתורה וגדולה במקום אחד, אבל מכיון שבכסא־רבנות בעיר של עשרת אלפים יהודים הכתוב מדבר, ויהודים האלה היו ביניהם גם גבירים גם חסידים גם לומדים ואנשי מעשה, מלבד סתם בעלי בתים מכובדים, לא יצאה מחשבתו של ר' ליפא לפועל ושומע לא היה לו, מלבד אנשים בודדים שעמדו בקשרי מסחר עמו, שלא התנגדו לבחירתו. וכל שאר אנשי העדה שמעו ויחרקו שן. ואחרי שלבחירת רב אחר מן החוץ, התנגדה משפחת הרב הקודם וחתנו ר' ליפא בראשה, ואליה נלוו גם רבני הב"ד, שרצו להיבנות מירושתו של הרב הקודם, כי אילו נמסרה הרבנות לרשותו של ר' ליפא, שלא היה משתמש בתגא זו רק לשם הכבוד, היו הרבנים ההם הממלאים מקום הרב. ובכן נתפלגו אנשי העיר לשתי כתות, האחת של ר' ליפא וחבריו, שהתנגדו לבחירת כל רב בכלל, אפילו אם יהיה כהלל הנשיא בשעתו, והשניה, רוב מנינה ובנינה של הקהלה, שרצו להושיב רב לכסא, וביחוד התכונו שלא יעמוד שוב מי שהוא ממשפחת הרב ר' אליהו מאיר וירצה לקחת את הרבנות בזרוע. אז בשנת תרל"ח היה הרב ר' ליבוש הורביץ כבן ל"א שנה. הוא היה חתנו של עשיר ומוקיר רבנן בעיר סרט — בבוקובינה — והיה איזה זמן אבד"ק זאלוזיץ, עיר קטנה בקרבת בוטשאטש, שבה שמש בכתר רבנות, אחד מאבות אבותיו, אבל היות ואשתו בחלה נפשה להיות „רבנית" בפנה נדחה זו ולעזוב את בית אביה, שבו ראתה חיים של עושר וכבוד, לא ארכו ימי שבתו בזלוזיץ, וחזר לבית חותנו וישב ועסק בתורה, ושמו הטוב יצא לתהלה, הן בתור גדול בתורה והן בתור איש האשכולות, חכם וסופר ודובר צחות מעל הבמה בשפת גרמנית. ואחרי כי עדת סטריי היתה צריכה לרב וגם למעות כאחד, כי בית המרחץ שבעיר נחרב, ונחוץ היה לבנותו מחדש, שמו עיניהם בהרב ר' ליבוש הורביץ, אבל בתנאי שיתן חותנו לבדק הבית סך עשרת אלפים זהובים כסף, מה שהיה סכום רב בימים ההם. ולא אחר חותנו לעשות הדבר ההוא, כי נפשו חשקה שיגיע חתנו לכסא רבנות זו, שהיתה כסא כבוד בעת ההיא. ובהיות שהגון היה הרב לכסא זה, לא לבד מפאת גדולת תורתו, כי אם גם מפאת יחוס־אבותיו, שהיו כלם עד אבי אביהם השל"ה הקדוש זצ"ל גאוני ארץ

אדירי התורה, ואחרי שמצד אמו היה נכדו של הגאון ר' יעקב מליסא זצ"ל, שהיה באחרית ימיו אבד"ק סטריי ושם מנוחתו כבוד — נתקבל לרב העיר מטעם ראשי הקהל ורוב אנשי העיר, נגד רצונם של בני משפחת הרב הקודם, והנוהים אחריהם, ובשביל כך נעשתה העיר כמרקחה ונחלקו אנשי העיר לשתי כתות, לאנשי שלומו של הרב וליריביו.

אילו נתקבל הרב בהסכמת כל אנשי הקהל, אפשר היה גורלו ככל הרבנים שבקהלות ישראל, שאין בני עדתם מתעניינים בהם רק בשעה שהם צריכים להם, לסדר קדושין, ולעמוד לפניו לדין תורה וכדומה. אבל מפני שהיתה לו להרב התנגדות עצומה מצד יריביו, זו הועילה לטובתו, שמתנגדי מתנגדיו התקבצו תחת דגלו ופרשו כנפיהם עליו ולא הסיחו דעתם ממנו כל הימים, אם לא מאהבת־תורה הלא מאהבת־הניצוח. להכעיס את מתנגדיו. כשהלך הרב לדרוש בשבת הגדול או שבת־שובה נטפלו אליו כל הנוהים אחריו, ולווהו לבית הכנסת ובחזרתו לביתו ברוב עם. בשבתות וימים טובים רבו מבקריו ומקבלי פניו, וכה נתגדל שמו בעירו ובסביבתו וגם במדינה.

הרב היה בעל כשרונות מצוינים, אבל, אילו ישב על כסאו במנוחה וכל התנגדות לא היתה לו, חוששני שכשרונות אלו לא היו מתפתחים באותה מידה שהתפתחו תחת הלחץ של ההתנגדות שארבה לו על כל צעד. דרשותיו היו מפני זה מזוקקות שבעתים ומנופות בשלש עשרה נפות, ואם השיב לשואליו תשובה כהלכה בכתב, ישב על כל טפת דיו שפלטה קולמסו שבעה נקיים. בדק ולטש כל שורה ושורה מאה פעמים ואחת. עד שיצאה תשובה שלמה ומתוקנת מתחת ידו, ובזה קנה לו שם טוב ונכנס במחיצתן של „גדולים", ומרחוק ומקרוב התחילו להריץ אליו שאלות בדבר הלכה. בתחילה היו שואליו אברכים בני־תורה, שבקשו להם עילה להראות כוחם בתורה ולבוא בחלוף מכתבים עם רב זה, שאף על פי שעודנו צעיר לימים בשעה זו סופו שיזדקן ברבות הימים, ויהיה בעתיד מגאוני הדור הבא, ועם גדולתו הלא יגדל גם כבוד שואליו, אם בזמן מן הזמנים יודפסו חבורי „שאלות ותשובות" שלו, ושמות השואלים האלה יזכרו בהם גם הם — אחרי כן נעשו רבנים ובעלי הוראה יושבי אל מדין. גם שאלותיהם הם לא נשאלו בשביל כך מפני שהיתה ההלכה רופפת בידם. לא מינה ולא מקצתה. הרבנים הגאונים שבדורות האחרונים, לא הניחו דבר קטן או גדול שלא טפלו בו כראוי. ואין לדיין אלא לפתוח את ספריהם ולעיין בהם, כדי להתיר על ידיהם את כל ספקותיו. ואם בכל זאת נזדקק איזה רב או מורה צדק לפנות אל מי שגדול ממנו בשאלה בכתב, היתה הסיבה לכך, כמו של השואלים האברכים מהסוג הראשון, כדי להתכבד בכבודה של תורה, לזכות לתואר

„הרב החריף", „הרב הגדול" או „הרב המאור הגדול" ושאר התארים הנספחים לתארים העיקריים הנזכרים. מסוג זה היו ביחוד השאלות בפלפול הלכה בשאלה או בישוב איזה קושיא בגפ"ת, מה שאין נפקא־מינה לדינא, לא לשם „יגדיל תורה ויאדיר" כי אם לשם יגדיל כבוד לומדי תורה ויאדיר. — אך אם כה ואם כה, גרמו שאלות אלה לחידוד מוחו של הרב דנן, שישיב לשואליו תשובות ארוכות של כמה עמודים בפלפולים מחודדים בנויים גג על גג, שבהם מצאו ספוק לרוחם גם השואל וגם הנשאל כאחד, וכה הלכו חבוריו של הרב הלוך ורב, עד שכבר בשנת תרמ"ג, בשנת חמש לרבנותו בסטריי, הוציא לאור את ספרו שאלות ותשובות „הרי בשמים" שיותר מרובו נכתב בסטריי. הספר מחזיק תשובות למאות בכל ד' חלקי השו"ת ובגפ"ת. הספר היה מכת־לחי למתנגדיו בשעתו, כי ראו שאיש חרמם אינו מן הרבנים הבינוניים, שאפשר לשרפו בהבל פיהם של חסידים, ולבטלו בדיבור פה כמו שמבטלין את החמץ. כאן עומדת לפניהם אישיות בולטת שאינה תלויה בדעת הקהל של קהלת סטריי לבדה, מפני שכבר יצאו לה מוניטין בספרות־הרבנית. התחילו לבדוק בספרו בשבע עינים, בדיקה זו נעשתה על ידי למדנים נקרנים אחדים, שחוג מבטם היה צר ובלו רוב ימיהם על כונה נסתרה של איזה „כלומר" וכדומה, או שברו ראשם על מאמר מוקשה במהרש"א, ונשארו עניים בדעת ולא למדו כל מאומה. נקרנים אלה בקשו ומצאו שבאיזו מן התשובות נאמרה סברא שכבר אמרה „הכרתי והפלתי" או „האורים והתומים", ובכן גנובה היא מאת המחבר. ולא שמו המבקרים האלה אל לבם, כי המגרעות שאמרו למצוא בספרו של הרב בטלות במיעוטן, כגרגירי חול בהר גבוה. נמצא להם אז עתון עברי אחד בווינא, השבועון „ציר נאמן", נפל שלא כלו לו חדשיו ולא הוציא את שנתו, שהדפיס מאמר בקורת על ספר הנ"ל, שהיתה באמת רק כתב פלסתר, שם העז הכותב לכתוב שיותר נכון היה לכנות את הספר בשם „הרי חשך" והשפיל את כבוד מחברו ותאר אותו בשם „האברך רל"ה". אבל אותו מבקר בא על שכרו, כי כמה אברכים מאוהבי הרב, ובתוכם גם אנכי הכותב, יצאנו נגדו בחרב נוקמת באותו עתון עצמו, ובמאמרים חריפים הכינו אותו ואת בני כתתו שוק על ירך, ובזה נסתם הגולל על הבקורת הקשה הנ"ל, ספרו של הרב נשאר בכבודו בתור „הרי בשמים" עד היום הזה.

קשים מזונותיו של אדם כקריעת ים סוף, אמרו רבותינו ז"ל, אבל מזונותיו של רב קשה לפעמים יותר מקריעת ים סוף, אם אין שלום בעדתו, ומתנגדיו אורבים לו על כל צעד, אז אוי לה לרבנות זו, שמקברת את בעליה בחייו. גם הרב דנן קנה לו בכסף מלא רבנות איומה כזו, שלפעמים קצה

נפשו בחייו על ידה. האלקים מצא את עוונו שנתגרשה לפניו אשה אחת ששמה „שרה קרינדל". לכאורה אין שם כפול זה כל כך נורא, שישתנו על ידו סדרי בראשית, אבל כמה לילות עמל ללא שינה וכמה ענויי נפש ויסורים מרים כמות במשך כמה חדשים גרמה שרה קרינדל זו בשמה זה להרב ולבני ביתו לא יאומן כי יסופר. מגורשת זו היתה נקראת גם שרה וגם קרינדל, וגם שרה קרינדל כאחד. וכאן מצאו מתנגדי הרב הזדמנות לגבות את חובם מן הרב. מלחמה קשה פרצה בין הרב ובין שאר הרבנים דמתא שנסו לפסול את הגט ועמו גם את הרב מסדר הגט. נכתבו בענין זה שאלות ותשובות לכל גדולי הדור, הרב מצדו הוא, והמערערים מצדם הם, הללו פוסלים והללו מכשירים, ומכיון שבא הדבר לכלל מחלוקת, גם שני הצדדים לא הקפידו על האמת כמו שהיא. הללו גבו עדות ששם המגורשת בקביעות שרה ולא קרינדל, והללו גבו עדותם להיפך. ותהי שרה קרינדל לשיחה בכל בתי התפלה שבעיר לכל הולכי בטל ומפיחי מדנים, וכל מלמד וכל אברך וכל בחור היודע־ספר נעשה דיין בשאלה זו. נתגלגלה שאלת גירושין זו לפני הגאון הצדיק ר' יחזקאל הלברשטאם משינובה זצ"ל, שהיה מזקני הגדולים והצדיקים בדור ההוא, וממלא מקומו של אביו הגאון הקדוש מסאנז זצ"ל. הלה בערה בו אש־דת, ובבקר לא עבות אחד בא לסטריי, נעל פתחו בפני חסידים, ולא נתן לשום איש לבוא לקבל פניו. מלבד הרב והרבנים־שכנגדו, שבאו לקבל פניו, הזמין לפניו בחשאי את המגרש ואת המגורשת, ובקש מאת הרב שיותר על כבודו, ויסכים לסדר גט חדש לאשה זו, גט שיהיה כשר לכל הדעות. „מוטב דתכסיף בהאי עלמא ולא תיעול בכיסופא לעלמא דאתי" אמר אל הרב, והרב נשמע לו. נתגרשה שרה קרינדל בחשאי פעם שניה והמלחמה נשבתה. לשבחו של הגאון הצדיק משינובה זצ"ל כדאי להעיר, שנסיעתו זו היתה לשם שמים ממש, ועל כן לא רצה לייהנות מנסיעה זו לקבל פדיונות ופתקאות, שבודאי היו עולות לאלפים, כי קדוש ונורא היה צדיק זה בימיו. בא לסטריי ללא קולי־קולות וכן יצא ממנה, ורק יחידי סגולה ידעו סיבת בואו ונסיעתו. בפעם אחרת כשעבר דרך סטריי ולא נעל דלת בפני חסידיו באו אנשים ונשים לאלפים מכל הסביבה ועד שזכה מי לקבל פניו, יצא מביתו בריסוק אברים מפני הדוחק והצפיפות של ההמון הרב שנקבצו אל ביתו.

כשמסר הרב את ספרו לדפוס, לא מסרו למדפיס בפעם אחת, כי אם מגילה מגילה, כדי גליון דפוס אחד, וכשנגמר הגליון ונתקנו טעיות הדפוס שבו, שוב שלח קונטרס. הייתי אז מבאי־ביתו של הרב ועוזר לו לפרקים בהעתקתו, ויהי כאשר העתיק הרב תשובה אחת שהשיב לאברך אחד, שנעשה

בינתים חתנו של אחד מדיני העיר ממתנגדיו של הרב, ואני שידעתי שאברך זה דבר סרה על הרב בשעת המחלוקת על אודות הגט — ואינו כדאי שיהיה נזכר בספרו של הרב, עשיתי מעשה נערות וכתבתי בלי ידיעתו של הרב מכתב בשמו להמדפיס, שבתשובה פלונית נזדקרה טעות בשמו של השואל, ותחת שבהעתקה נכתב שם השואל „יוסף שיינר" צריך להגיה „ירמיהו שיינר", והמדפיס קבל הגהה זו לתומו ושינה את שם השואל מיוסף לירמיהו. כשקבל הרב את הקונטרס וראה את שינוי־השם שנזדקר לתוכו, הכיר מיד שזו מלאכת־יד של אחד מתלמידיו, התרעם אמנם על כך, אבל מכיון שנעשה מעשה, אין ברירה אחרת רק לתקן בלוח הטעיות שבסוף ספרו, שבדף פלוני בשורה פלונית צריך להיות יוסף במקום ירמיהו, תיקון קטן שאינו מעלה ואינו מוריד כלום, ומאז היו הליצנים שבמכיריו קוראים אותו „ר' ירמיהו", מה שהיה עוקצו כמחט בבשר החי, וצחק גם הוא אבל מכאב לב. ואני בעל המעשה נהניתי בסתר לבבי הנאה מרובה מאונאה זו. האברך השואל הנ"ל לא זכה לאריכות ימים וזה עשרות בשנים שהוא בעלמא דקשוט, עתה לעת זקנתי הנני מוצא לי לחובה לבקש בזה סליחה מעצמותיו על העלבון שגרמתי לו בשעתו מתוך ילדות וקלות־הדעת שהיתה בי, בעוד שהוא היה אברך הגון ומופלג בתורה וראוי היה להיות נזכר בתור שואל בספרו של הרב בלי עלום שמו. יהי איפא שמו „ר' יוסף שיינר" לברכה בזכרונותי אלה, וכבודו במקומו מונח! ועם נעים זמירות ישראל אני תפלה: חטאות נעורי ופשעי אל תזכור... כי הרבה ילדות עושה! אמרו חז"ל.

פרק עשרים ואחד

סטריי ואנשיה

העיר סטריי לא היתה מן הגדולות ביותר. בהשואה לעיר מולדתי היתה „כרך" ממש. בנינים גדולים לא היו גם בה, אבל חוצות העיר היו נקיים וברחובה של העיר היו מדרכות של אבני גזית לכל ארבע הרוחות מסביב, ואף בימי גשם אפשר היה לעבור מבלי להתלכלך.

בעלי הבתים הקפידו על הידור ונקיון בדירתם ובמלבושיהם יותר מאנשי קאלוש, והם החזיקו את עצמם לאנשי עיר גדולה, כאילו היו אזרחי פריס או לונדון. וכל כך למה? מפני שאנשי עירות הסביבה היו רגילים לבוא לסטריי לקנות בה את צרכיהם; ביחס להן היתה סטריי כרך שהכל בו. הגע עצמך! עיר שבה חונה חיל צבא של כמה מאות, בה גימנסיה ותחנת מסילות ברזל מרכזית, שממנה מסתעפות מסילות בכוונים שונים, עיר שבה בתי־מסחר סיטונאים של מכולת, עיר שבקרב תושביה היהודים שני גבירים „אדירים" שהונו של כל אחד מהם עולה ליותר ממיליון זהובים, מלבד עשירים אחדים בעלי מאות אלפים ובעלי רבבות, וסתם בעלי בתים אמידים, אשר עשרם היה כשל עשירים מדרגה ראשונה בעיירות — עיר שבה שלשה עורכי־דין. לא מעט התגאו בני סטריי על שדרת טיולים ברחוב הרכבת ועל חורשה נאה באחד מפרברי העיר, בחורשה עובר נחל קטן שמימיו זכים וטהורים. בברכה בחורשה שחו שני ברבורים צחורים כשלג, תאות עיניהם של המטיילים, הקטנים והגדולים. העיריה השגיחה על סדר טוב בחורשה, בנטיעותיה ושביליה ספסליה ופנסיה. בחורשה נערכו לפרקים „חגיגות" ומקהלת מנגנים מאנשי הצבא הופיעה בה לעתים מזומנות בימות הקיץ. האם אפשר לדמות אליה את העירות הקטנות שבסביבה, כגון ז׳דיטשוב, סקוליה, רוזדול ומיקוליוב, או אפילו את בולחוב, דולינה וקאלוש, שאינן זעירות כמותן. גם הנהר הגדול נהר סטריי שבתחומה של עיר זו, והאויר הטוב שבה, שמשכו אליה קיטנים מלבוב. המעלות הללו העלו את חן המקום על תושביו, עד שראו בה חזות הכל והתפארו בכבודה. — איש סטריי הביט מגבוה על בני העירות כהבט וינאי על גליצאי.

נקל להבין שגם אנכי נקשרתי באהבה ובחיבה אל עירי החדשה, והייתי מאושר שזכיתי לכך לשנות את מקומי לטובה במדה מרובה כזו, להקלט בסביבה שרוב משפחותיה „אצילות", כל משפחה בפני עצמה מעין גזע מיוחס: בני הילפרן, בני מינץ, בני גולדברג, בני שטרן, בני בנשר, ולאחרונה האחים שינפלד, סוחרים נכבדים בעלי־שם־טוב והם אחי חמותי. הגדול שבהם ר' יעקב משה ז"ל, היה עמוד הימני של הקהלה היהודית בשעתו.

מפני סמיכתה של העירה אל העירה זידיטשוב, קרית צדיק־רב, היו כמעט כל בני העיר חסידים או נוטים לחסידות. בשבתות וימים טובים לבשו כל יהודי העיר חלוקי־דרבנן „רזיוולקה" בלע"ז. בקאלוש נוהגין היו יחידי סגולה ללבשו רק בשלש רגלים, ורק הרב והדינים דמתא לבשוהו גם בשבת. בסטריי היו כל ישראל בני מלכים, ובשבת לא ניכר שוע לפני דל. גם השמש וגם הבלן דמתא היה לבוש בשבת שטריימל בעל זנבות עבות ורחבות, ומעוטף ברזיוולקה של אטלס או של משי טובה ורחבה, עד שאפשר היה לטעות בהם, שהם פני הדור או הרבנים שבעיר. גם אנכי הייתי בשבת אברך שכולו משי, והייתי מעוטף ברזיוולקה ארוכה ורחבה, שאפשר היה להעטיף בה עוד שנים שלשה אברכים כחושים ודלי בשר כמוני. וכשראיתי את עצמי בכך חשתי כאילו נעשיתי מין „כלי־קודש" במקצת. במידת מה אף ראוי הייתי לכך, כי השכמתי בכל יום באשמורת הבקר וקבעתי עתים לתורה משעה הרביעית או החמישית עד השעה השמינית בבוקר, וכדי שלא תתקפני שנתי שכרתי זקן־עני שיבוא יום יום לעוררני משנתי, הוא עשה שליחותו באמונה, דפק ברעש על החלון והעיר לא רק אותי, כי אם גם את אשתי ואת כל גרי הבית עמי, ולפעמים גם את שכני. קמתי וערכתי תיקון חצות ואמרתי מזמורי תהלים אחדים ואח"כ למדתי גפ"ת. בשעה השמינית הלכתי להתפלל בבית המדרש של חסידים העושים את תורתם ותפלתם קבע ומלאכתם ארעי, כגון הדיינים, השוחטים וסתם זקנים שכבר נפסלו מעשיית מלאכה, והקלויז הוא בית תענוגם ושוהים בו ערב ובוקר כמה שעות ביום, ואני שארוחתי, ארוחת־חובה לשנה תמימה, נתנה לי מחמותי, היה לי די פנאי להתפלל יחד עמהם ולשהות בבית הכנסת עד השעה העשירית ולפעמים גם כחצי שעה אחריה. התפלה לא ארכה כל כך, ואילו הייתי מן הזריזים אפשר היה לי לעזוב את בית המדרש עוד קודם השעה התשיעית, אבל אוהב ספרים הייתי מעודי וכשבאתי לבית שיש בו ארון מלא ספרים, היתה זו מלאכתי הראשונה להוציא ממנו ספר אחר ספר, כדי למצוא איזה חיבור חדש, יהי תכנו מה שיהיה, ולדפדף בו מתחלתו ועד סופו. וגם בבית המדרש שהתפללתי בו ענינו אותי כמה ספרים, שלא ראיתי אותם בעיר מולדתי.

ביחוד הייתי מעונין לקרוא בספר „זהר חי", שנדפס אז מקרוב. ספר זה אמנם הוא פירוש על הזוהר הקדוש מהצדיק ר' י"א מקומרנה זצ"ל, שלא כל מוחא סובלו, אבל אין לך עמוד בספר זה, שאין בו איזה ספור או סתם דברי חסידות מהבעל שם טוב ותלמידיו ז"ל, המושכים את לבו של הקורא. ומפני שהספר הזה הוא גדול מאוד בכמות, מצאתי בו בכל יום ויום חדשות שמשכו את לבבי, וכה הייתי יום יום שקוע בעיוני בספר ההוא או באחר, עד שנתרוקן בית המדרש. ויצאתי גם אני. זקן אחד היה אז בבית המדרש ור' מרדכי מארקוסזוהן שמו, אחד מחשובי בעלי הבתים שבעיר. אדם בעל צורה נאה, גבוה משכמו ולמעלה מכל העם, וזקן לבן ככסף עוטרו בעטרת תפארת שיבה. הוא היה סוחר באבנים טובות ומרגליות וחי כל ימיו חיי עושר וכבוד. ביתו היה פתוח לרוחה לכל בן טובים שבא לעיר, וביחוד היה מאכסן בביתו את האדמו"רים לבית ז'ידיטשוב, כי היה מן החסידים האדוקים באדמו"ר רבי יצחק אייזיק ז"ל וזכה להיות ממקורביו. וכל כך גדלה אמונתו ודבקותו בצדיק זה, עד כי חקה אותו לא רק בניגון התפלה כי אם בכל תנועה ותנועה ממש. הרבי היה נוהג בחול להתפלל לפני התיבה ברכות השחר וקרבנות ופרקי משנת איזה מקומן ולאמור אחר כך קדיש דרבנן בעצמו ולמסור אחר כך את עבודתו לאחר. גם ר' מרדכי היה נוהג כן בכל יום ויום: אומר ברכות־השחר בניגון של הרבי ומתאמץ אפילו לחקות את קולו וכובד לשונו וגומר הברייתא דר' ישמעאל ואומר קדיש דרבנן בנעימה של הרבי, ופוסע לאחוריו ג' פסיעות ומוסר כהונתו לאחר. גם הטלית והעטרה של ר' מרדכי היו דומים ממש לאותם של הרבי. באחת לא יכול ר' מרדכי לחקות את הרבי, שלא זכה לכסא של כבוד שיעמוד מאחוריו בבית הכנסת שישב עליו ופניו כלפי המזרח — ועוד בדבר קטן אחד, שהרבי היה רבן של אלפי חסידים, שכתרוהו מכל צד וחכו למוצא פיהו, מה שלא היה יכול ר' מרדכי לעשות כמעשהו בשום אופן. אבל במה שהיתה היכולת בידו של ר' מרדכי להדמות לרבו עשה בדיוק האפשרי. הרבי היה נוהג לזרוק מרה בתלמידיו, וכשהגיע לפעמים לכלל כעס על אחד מחסידיו היה מאיים עליו ואומר: הריני משליכך לשאול תחתית, ובאותו איום עצמו השתמש ר' מרדכי כשכעס על אשתו, והיה גוער בה ואומר בקולו של הרבי: רוזה! הריני משליכך עד שאול תחתיה! ואשת ר' מרדכי, שהיתה חכמה וכשרה, קבלה איומו של בעלה באהבה והעמידה פניה כאלו באמת יראה היא מפני כחו הגדול ועשתה בזה נחת רוח לבעלה. ילדות היתה בי ור' מרדכי זה משך את עיני עליו לדקדק בכל תנועותיו, וכך נודע לי שר' מרדכי יש לו תחנות ידועות בתפלה, שבהן הוא עושה הפסקה

קטנה ומגיש את קופסת הטבק אל אפו ומשקיע בה את נחיריו ושואף ממנה אבק הטבק, או שהוא מרים את ימינו ועושה בה כמין קשת באויר, או שהוא מותח את קומתו ומתרומם למעלה וקופץ קפיצה קטנה כדרך שקופצים לקדושת „קדוש". ובכן כבר ידעתי מראש סדרי תנועותיו של רבי מרדכי ורומז לאברכים כגילי ומודיע להם מראש איזה תנועת־יד או תנועת־גוף עתיד ר' מרדכי לעשות בפסוק פלוני או פלוני. תמימות־ילדותית היתה בזקן זה, וחשב לו לחובה לחקות את רבו בכל מה שהשיגה ידו, מבלי להבחין בין מה שנעשה מרבו בכונה או רק במקרה לבד. אבל אחרי כל אלה טוב וחשוב היה ר' מרדכי זה מכמה וכמה בעלי־בתים אחרים שהיו „פיקחים" כביכול, ולא האמינו בקדושים כמוהו. כי ר' מרדכי היה איש טוב ומטיב, ולפי עשרו, שלא היה רב ביותר, היה חונן ונותן במדה מרובה ורחים ומוקיר רבנן ומהנה אותם מנכסיו, לפעמים גם למעלה מכוחו. ואני למרות שלפעמים חמדתי לצון לי לדקדק אחרי דקדוקי חסידות שלו, אהבתי אותו אהבת־נפש והוא גם הוא כרע כאח התהלך עמי ויט אלי חסד. עד שנכשלתי פעם אחת בהתנהגות לא הוגנת, שאחרי כן התחרטתי עליה. ומאז היתה בלבו טינה עלי ואבד חני בעיניו ולא יסף עוד לקרבני. ומעשה שהיה כך היה: אנשי בית המדרש שמו עיניהם בי ובחרו בי להיות גבאי בית המדרש, כהונה שאינה נמסרת אלא לבעל בית שנתמלא זקנו ורצוי לרוב הקהל, ואני לא הייתי אז בעל־זקן לגמרי, ובכן נבחרתי לפנים משורת הדין, ובכהונתי זו כהנתי באמונה. התיקון הראשון שהכנסתי היה שבכל יום ויום יכבדו את רצפת בית המדרש, בעוד שעד עתה נהגו לטאטא רק מערב שבת לערב שבת, דרך אגב נפקדו גם הספסלים לטובה והוסר האבק מעליהם מדי יום ביומו. מה שגרם הנאה מרובה לכמה בעלי בתים הרגילים בנקיון בבתיהם הם. עלה במחשבתי להעמיד בירכתי בית המדרש קערות מיוחדות לרקיקה, אבל לא הרשיתי לי לעשות תקון גדול זה, שמא ישרפוני המחזיקים בנושנות בהבל־פיהם, ובמדה ידועה גם בצדק. הגע עצמך: חסיד נלהב פלוני עומד באמצע התפלה, בשירת הים או בנשמת כל חי. ולבו ובשרו ירננו לאל חי, ובינתים הוא זקוק לגרוף את חוטמו או לרוק רקיקה סתם, כיצד תוכל להטריחו שילך לקרן זוית שבבית המדרש אל קערת הרקיקה לעשות שם צרכיו. זה באמת ענין רק ל„גרמני מגוחך", המקפיד על רבב כל שהוא ולא לאנשי בית המדרש שלנו. — מן העבודות הקשות שבמקדש היתה לי העמידה בכל שבת על יד שלחן הקריאה לסדר את הקרואים לעלות לקריאת התורה, שלא אמעט חס ושלום בכבודו של אחד מן המתפללים ומצאני עוון. ודבר זה אל יהי קל בעיני הקורא. יש גם בימינו בני אדם, שמחוץ לד' אמות

של בית המדרש הם אנשים מן הישוב ובבית המדרש עצמו, אם חס ושלום לא יקרא לעלית לתורה בזמן ידוע, וכל שכן אם חס ושלום יקרא לחמישי תחת שלישי או ששי, הרי יהפך לחיה טורפת ממש, ואם לא ירד לחייך וימרוט לך פאת ראשך וזקנך בפועל ממש, בכל זאת בסתר לבבו פנימה ישמור לך טינה, ואוי לו לגבאי שאינו יודע להזהר בכך. ואני, אף על פי שמורא מריטת הזקן לא עלה על לבי מפני שזקני טרם צמח, אבל גם הפאות יהלחיים אינם דבר של הפקר, והקללה הנהוגה של „יכנס הרוח באבי־אבי־אביך עד סוף כל הדורות", שהיא מתן שכרם של גבאים בעולם הזה, גם היא לאו מילתא זוטרתא, ובכן עוד מיום ערב שבת קודש וקודם לו הכינותי לי תכנית, מי ומי „העולים" בשבת הבאה. אבל על פי רוב נתערערה התכנית לגמרי, כי סמוך לקריאת התורה נודע לי, שפלוני ילדה לו אשתו בן או בת ולפלוני השני יש „יארצייט" באותו שבת עצמו או באמצע השבוע, ולפלוני, בנו התחיל להניח תפלין, או שנעשה חתן וכדומה מן הדברים שבעליהם נוהגים לעלות לתורה בשבת. במקרים כאלה עמדתי לעתים קרובות לפני שאלות „חמורות", מי יעלה שלישי ומי ששי, כששני המחויבים היו שקולים זה כנגד זה והתורה, אף על פי שכל חפצים לא ישוו בה, בכל זאת יש שהיא בוטה כמדקרות חרב להנקראים לעלות אליה, שלא לפי המספר המתאים לכבודו של הנקרא. יש לך אדם שאם יעלה לתורה „חמישי", אפילו אם תקרא לפניו פרשת „ויתן לך אלהים מטל השמים", זאת הברכה שברך יצחק את יעקב, או פרשת „ברכת כהנים", תעמוד פרשה זו כעצם בגרונו, והוא מברך על התורה לפניה ולאחריה מתוך כעס עצור. והפרשה הנקראת לפניו היא בעיניו כאילו היתה פרשת התוכחה ממש. ובכן באמת חכמתי וזכות־אבות עמדו לי, שלא נכשלתי אף פעם, ואיש איש על מקומו בא בשלום. — ר' מרדכי שלנו, היה נוהג לעלות לתורה בשבת שלפני השבוע שחל בו היארצייט של רבנו מז"דיטשוב זצ"ל או של אחד מבניו הרבנים זכרם לברכה, ולא זו בלבד, אלא שהיה מתפלל מוסף לפני התיבה, וביום האזכרה היה מדליק נר ועובר לפני התיבה ואומר כל הקדישים ממש כבן אחרי אביו. לכאורה היה בזה מעין יוהרא, ובכעין זה מצאנו לרז"ל ששאלו לר' אליעזר זעירא, את חשיבת לאתאבולי על ירושלים?! אבל לא הרהיב שום אדם להפריע זקן חשוב זה ממנהגיו אלה, כי סוף סוף כוונתו היתה לטובה, ולא אמר אדם בבית המדרש צר לי המקום בשביל כך. ויהי היום בשבת שקודם היארצייט של רבינו מהרי"א מז"דיטשוב זצ"ל, לחש לי אחד מן העומדים אצל שלחן הקריאה, שצריך אני לקרות לתורה את ח'

מרדכי שלנו לכבוד היארצייט של רבנו. נכנסה בי רוח שטות ואת ר' מרדכי לא קראתי...

אילו שרפתי לר' מרדכי את קמתו, או הדלקתי את גורנו, לא הדאבתי את לבבו כל כך כבמעשה ילדות זה שעשיתי לו. אבל אף על פי שבערה בו כאש חמתו, בכל זאת כבש כעסו ולא אמר לי כל דבר רע. די היה לי שאמרתי לו אחר התפלה „שבתא טבא", ולא ענה לי והסב פניו ממני, וזה היה ענשי הכי מר, ומאז נקעה נפשו ממני, ולמרות שעשיתי אחר כך תשובת־המשקל ולא מנעתי ממנו כל נתח־טוב וכל עליה שמנה בכל עת מצוא, נכתם עוני לפניו, ואהבתו אלי נתקררה לגמרי.

אישיות מיוחדת אחרת היתה בבית המדרש הנ"ל, ר' משה'לי קארנלי ז"ל, הדיין דמתא. אדם גדול בתורה ועוד יותר גדול בחכמה, אין כונתי לומר שהיה גדול בחכמת ההנדסה או הטבע וכדומה מן החכמות, רצוני רק להבליט, שהיה תלמיד חכם שיש בו דעת, ששקידתו כל הימים בחכמת התורה לא העבירה אותו על דעת העולם ולא טשטשה את שכלו בהויות העולם כמו את ר' שמעון סוסניצר. הוא היה חכם מחוכם ופיקח להפליא. בעוד שחבריו הרבנים והדיינים האחרים עם גודל תורתם גם זו היתה תהילתם שלא ידעו צורתא דזוזא, וממילא „בטלנים" גמורים בכל מילי דעלמא. ר' משה'לי היה תלמיד מובהק של הגאון ר' אנזיל צוזמר זצ"ל, רב המחוז דסטריי, שהיה חכם מחוכם בידיעות העולם, וממנו למד שלא טוב היות האדם תלמיד חכם לבדו. ר' משה'לי היה דיין מצוין ביחוד בדיני ממונות, וכל דין מסובך שהיה בין איש ורעהו, בעירו או בכל המחוז, הובא לפניו, ותמיד יצאו שני הצדדים שבעי רצון מביתו. הוא היה אדם כשר וחסיד מחסידי ז'ידיטשוב, ובכן הראש וראשון בבית המדרש הנ"ל. אבל לאשר כי גם הוא התיחס שלא בחיבה אל הרב החדש ר' ליבוש הורביץ שעלה לכסא הרבנות, היו כמה וכמה אנשים, וביחוד דודי־אשתי, עוינים אותו בשביל כך, וגם אני, כתלמידו של הרב, היה בלבי משפט קדום נגדו ולא התקרבתי אליו כראוי, מה שהיה גם זה מעשה ילדות, כי הרבה הייתי יכול ללמוד מתלמיד חכם מצויין זה, שלא נמצאו כמותו הרבה בין דייני דורו, וכמותו ירבו בישראל!

פרק עשרים ושנים

נסיונותי הראשונים במסחר

שנתים מזונות על שלחן הורי והורי אשתי הובטחו לי בשטר. השנה האחת בבית חמותי אכלתי במלואה, לא חסרתי אף יום אחד. אלמנה לא עשירה היתה חמותי ז"ל, אבל בהיות שאביה היה סוחר עשיר, ואחיה היו עשירים וסוחרים נכבדים ושמם נודע לתהלה בימים ההם, התנהגה גם היא כעשירה. הגיעה שעתי לאכול מזונות בבית אבי, אבל למרות, שעדיין לא היה לי שום עסק פרנסה. ואסור היה לי לוותר על מזונות שנה אחת, בחלה נפשי בעיר מולדתי ואנשיה, והתקשרתי בעבותות אהבה אל עירי החדשה, ותרתי על מזונות אלו, לקחתי כסף תמורתם מאבותי ולא רציתי לזוז ממקומי. ובכן כתום שנה הראשונה אחרי חתונתי, נעשיתי בעל־בית בפני עצמי מבלי לצפות לשלחן אחרים. שכרתי ביחד עם חמותי דירה, קנינו לנו רהיטים, שתי מטות, שני ארונות, שלחן ושלשה כסאות בחמשים כסף, מלבד ארגז גדול על גלגלי ברזל שהבאתי עמי מבית אבותי ביום חתונתי, אלו היו רהיטי חדרנו, כשהתחלנו לבנות לנו בית בישראל. לא היו רהיטינו אלו „מן המובחר" כי אם מן הפחותים שבכלים, אבל הנקיון והסדר הטוב עשו רושם נעים. ספרי המעטים הונחו בתיבה קטנה פרוצה, ובכן היינו שרויים בד' אמות משלנו. השאלה האחת שנקרה במוחי היתה שאלת הפרנסה, באיזה מן מקצועות המסחר תאחז ידי. הוני עלה אז לאלפים זהובים, שהיו נתונים בהלואה לבטוחים נגד עשרה למאה, ובכן עשו פרי מאתים כסף לשנה. זאת אומרת ארבעה זהובים לשבוע, הכנסה זעומה וקטנה גם לבעל משפחה קטנה כמוני אז, כי הלא בשבעים זהובים עלתה לי רק הדירה לבדה, מלבד עצים להסקה ונר למאור. האשה אשר נתן אלקים עמדי לא היתה אז ואפילו אחר כך פזרנית ביותר, ואני גם כן לא הורגלתי מבית אבותי בותרנות יתרה, לא הרעבנו אמנם את נפשותינו בתעניות, אבל גם אכילה גסה לא אכלנו, והכל היה מדוד וספור אצלנו. קנינו בתחלת החורף עצי הסקה בשבעה זהובים, כמות קטנה מאוד, קור שרר בחדרנו רובו של יום ולמרות הקמוצים במחיתנו לא היתה פרנסתנו שלמה. — אחי־חמותי, שעליהם

שמתי מבטחי, כי יספחוני אל אחת הכהונות בעסקיהם הגדולים, לא שמו אלי לב, ובכן יכלתי להשען רק על עצמי. ואשר לא עזב את חסדו ואמתו מעם כל האברכים השלומיאלים בישראל, לא יעזוב גם אותי: נזדמן לעיר־אבותי סוחר צעיר אחד מבודאפשט, שבא שם בקשרים עם הקצבים וקנה מהם עגלים שחוטים במחיר ידוע לקילוגרם על מנת לשלחם פעמים בכל שבוע לבודאפשט. אבל היות ולא האמין לקצבים ולא רצה להניח מעותיו בידיהם, והם לא יכלו לשלוח העגלים בלי מתן כסף מראש נמצא סוחר שקבל את הסחורה מן הקצבים ושלם להם במקום מכיסו ושלחו את הסחורה לקונה בבודאפשט. נטפל לו אבי ז"ל והציע לפניו שיעשה אותו עסק עצמו על ידי בסטריי, ולא איחר הסוחר והסכים להצעת אבי ז"ל. הקציב לו את המקח שעלי לשלם לקצבי סטריי בעד הקילוגרם עגלים שחוטים, שצריכים להיות בני משקל ידוע, אף קבע לי שכרי בעד טרחתי סכום ידוע בעד כל קילוגרם.

ובבוקר לא עבות אחד נעשיתי לסוחר שולח עגלים שחוטים לעיר המלוכה בודאפשט והמסחר נעשה באופן קל ופשוט מאוד: נמצא בן־קצבים צעיר, שארש לו עלמה בת טובים, והתאמץ להיות הגון וכדאי לארוסתו ומשפחתה, ועמו התקשרתי בחוזה שעליו להמציא לי פעמים בכל שבוע במשך כל החורף עגלים שחוטים כמה שתשיג ידו למקח קצוב ידוע בעד הקילוגרם. ובכל יום שני וחמישי, ימי־שוק בעיר סטריי ובבולחוב הקרובה קנה איש בריתי זה עגלים חיים ושחטם בביתו, והובילם אל הרכבת ומסרם לי במשקל והטעינם בקרון, ואחרי שמסר לי את השובר של תחנת הרכבת שלמתי לו את התמורה בכסף מלא. ואני ששלחתי את העגלים נגד תשלום בבודאפשט קבלתי את התמורה אחר שנים שלשה שבועות. וכה שלחתי בכל שבוע מארבעים עד חמשים עגלים, והרוחתי בהם משנים־עשר עד חמשה עשר זהובים בכל שבוע, סכום שהביא אורה ושמחה לביתי. העסק התנהל כל החורף בלי קולי קולות, בצניעות ובחשאי, איש בריתי היה יוצא ונכנס בביתי ומביא לי כל נתח טוב, וכל לשון רך וטוב מבית מטבחים של אביו, ואשתי עושה מהם צלי ומבושל ופרנסתנו היתה מצויה לנו בהרחבה. כשראיתי את עצמי בכך, הוקרתי את רגלי מבית דודי, שתוחלתי בהם נכזבה. ימי החורף עברו וימי האביב הגיעו, איש בריתי בבודאפסט הודיעני כי מעתה אין טוב לשלוח עגלים שחוטים, כי יתקלקלו בדרך מפני האויר החם. ובכן עלי לשלוח מעתה עגלים חיים, שאקנה על חשבוני ואטול בעד טרחתי משכרת קטנה מכל קילוגרם. צויתי לבן משק־ביתי שיקנה עגלים רכים וטובים למקח השוה, ובשכר הטירחה שאקח מן איש־בריתי בבודאפסט נחלק

אני והוא חלק כחלק. הפעם היתה הקניה על ידי, דבר שבנאמנות, והיתה עלי החובה לקנות במקח המתאים כאלו נגע הדבר אל עצמי ואל כיסי. בן משק ביתי קנה והטעין ברכבת עגלים רכים חיים ושלחם על שם איש בריתי בבודאפשט, נגד תשלום עם התקבל הסחורה בערך אלף כסף, כי כן עלה מחירם קרן ראשון לפי דברת שותפי. וכן שקלתי על ידו בשעה שמסר העגלים למחסן הרכבת. — הדבר היה ביום החמישי בשבוע לפנות ערב, וביום השבת באו העגלים לבודאפשט, אבל איש בריתי, כנראה מצא את הסכום הנדרש ממנו במחיר העגלים רב מכפי שויים באמת, ובכן הודיעני תלגרפית שכל עוד שלא אפחית את התשלום, לא יפדה את העגלים מן הרכבת תלגרמה זו הגיעתני ביום השבת בצהרים וכיצד ילך אברך כמוני לבוש בשטרימל ומעיל משי בעצם יום השבת לעיני כל ישראל אל משרד הרכבת לסדר שם ענינים של חול אפילו רק באמירה לעכו"ם, וכל שכן ענין רציני כזה שאינו נעשה בלי תשלומים ידועים — עוד זאת כי לא היה השובר של המשלוח כלל בביתי. דוד וקרוב היה בשכנותי, שכל ימיו היה זקוק לגמילות חסדים, לווה מזה ומשלם לזה, לווה ופורע, פורע ולווה בלי הפסקה. מיום שנעשיתי סוחר כביכול ומעותי היו מצויות בידי בין יום שוק ליום שוק, היה לווה גם ממני אבל לא רק מעות להלואה ניתנו, גם שוברים של משלוח סחורה הם דברים שגמילות חסדים נוהגות בהם. סוחר שיש בידו שובר הולך לקופת־מלוה ולווה עליו כדי שויו, ומשלם לקופה זו רק רבית ידועה מזמן ההלואה עד זמן הגובייגא. ומכיון ששוברים כאלו היו מונחים תחת ידי שנים שלשה שבועות עד שבאו לידי גובינא, הריח בהם שכני הטוב, ואחרי שמשנה שלמה שנינו, שבזה נהנה וזה לא חסר כופין על מדת סדום, לא לנו שוברים האלה בביתי מעולם, וכמעט שקבלתים ממשרד הרכבת היה שכני הולך לקראתי כחתן היוצא לקחת כלה, לוקח מידי לרצוני או שלא לרצוני את שוברי ונותנו בערבון, פודה שובר ראשון שהגיע זמן גביתו, ונותן שובר שני תמורתו, וכה חזר הדבר חלילה. עד שלאחרונה גם השובר האחרון בן האלף כסף לא נמלט מתחת ידו. חמותי הישרה הזהירה אמנם אותי באזהרה כפולה, כי מרה תהיה אחריתי מן גמילות חסדים אלה, אבל לא לחנם למדתי ש"ס ופוסקים וידעתי כי אין חכמה לאשה אלא בפלך, ובכן לא שמתי לבי לאזהרותיה. וביום השבת ההוא שבו קבלתי התלגרמה המחרידה, נוכחתי כי לפעמים חכמה לאשה גם שלא בפלך, באתי אל שכני וספרתי לו צרת לבי, והלה אמר לי: „זה שכרך שאתה פותח וקורא תלגרמות ביום השבת, אני אינני פותח וקורא מכתבים הבאים ביום השבת, עד מוצאי־שבת, ועל כן הנני נעלה ומרומם

על כל מיני יסורים כאלה, ואשר לשוברך, מאין אקח לך ביום השבת אלף כסף כדי לפדותו מקופת המלוה! הלכתי מן שכני הטוב בפחי נפש, ולא נשאר לי רק עצה אחת לתלגרף לאיש בריתי דרך בקשה שיפדה את העגלים בלי עכוב. ואת התלגרמה הזו שלחתי לו תיכף במוצאי מנוחה כאשר רק נראו שלשה כוכבים בינונים ברקיע. אבל איש בריתי הקשיח את לבבו וענה לי, כי אם לא אתיר את פקודת הפרעון מראש יחזרו שמונים העגלים כלעומת שבאו, לסטריי. ובעוד שאנחנו מחליפים תלגרמות הלוך ושוב, עמדו עגלים רכים הללו רעבים וצמאים ואוכל לא בא אל פיהם זה היום הרביעי. צער בעלי חיים דאוריתא אמרו רבותינו ז"ל, אבל בשום פעם מימי חיי לא הכאיב איסור דאוריתא כל כך את לבבי, כמו בפעם הזאת איסור דאוריתא זה, שנגע לצער בעלי חיים שהם שלי, ואם אסון יהיה בבעלי חיים אלו, יקרני לא רק עוון, כי אם יותר מזה הפסד של אלף כסף, חצי הוני הדל. ממחרת השבת אמנם הוסרו כל המכשולים, מותר לפתוח ולקחת מכתבים ותלגרמות, ואפילו לפדות את השובר מידי קופת המלוה, אבל מכיון ששובר אחר לא היה תחת ידי שאתננו לשכני כדי שיחליפנו בשובר הראשון, ומעות מזומנים לא היו בידו, הייתי מוכרח לפדותו משלי, כדי למסרו למשרד הרכבת על מנת להתיר את המשלוח. ביום ההוא נפקחו עיני לראות, כי לבחור חובש בית המדרש אין חכמה אפילו בפלך, כי בפעם אחת השקעתי את כל הוני בידים שאינן בטוחות, חצי האחד בידי שכני, שנתן לי שטר על מעותי, שלא באו לידי גובינא, וחצי שני בידי איש בריתי בבודאפשט, ובכן בפעם אחת נעשיתי נקי מנכסי, מה שלא ידע איש בלתי אני לבדי! סוף סוף נעתר איש חסדי בבודאפשט ולקח את העגלים ומכרם, כמובן, לא על חשבונו הוא, כי אם על חשבוני אני, ואני גמרתי בלבי לנסוע בודאפשטה להתראות פנים עם בעל דברים שלי ולהוציא ממוני מתחת ידו, ודרך אגב לבוא בדברים עם סוחרים אחרים, כדי להמשיך את המסחר גם לימים הבאים. הייתי אז אברך בן עשרים שנה כשיצאתי בפעם הראשונה מארצי לאויר העולם. אחרי נסיעה ברכבת כיום תמים הגעתי לבודאפשט וסרתי לבית איש בריתי, והייתי אורח בביתו כשמונה ימים. כדי שלא יתגרו בי פרחי־הרחוב הלבישוני בגדים אירופיים מכף רגל ועד ראש, את פאותי קפלתי מתחת לאזני. ובכן הייתי אירופאי גמור כלפי חוץ. בקרתי בשוק הבהמות פעמים אחדות, ועשיתי היכרות עם סוחרים וסוכנים שונים, ובאתי לכלל הכרה, שאינני זקוק כלל לחסדי איש בריתי ושיותר נכון לפני לקנות עגלים חיים או שחוטים ולשלחם למכירה לידי סוכנים בטוחים על חשבוני אני. וכן גמרתי בלבי עוד בהיותי בבודאפשט. איש בריתי שלא בפני היה מנסה להפחית

את פדיוני בעבור העגלים ששלחתי לו, אבל מכיון שהייתי פנים אל פנים עמו, וחבריו בשוק הבהמות העידו לי שמכר את העגלים במקח טוב, לא יכל להעז פניו נגדי ובגרעון של חמשים או ששים כסף החזיר לי את כספי שהיה מונח תחת ידו כחדשיים. וכה חזרתי לביתי עשיר בנסיונות חדשים ובקי בכל הליכות המסחר שנעשה מעתה מסחרי הקבוע, על חשבון עצמי. עשיתי חוזה עם בן משק ביתי שעליו להמציא לי עגלים חיים למקח קצוב לכל קילוגרם למשקל־חי, וכה שלחתי בכל שבוע לסוכן שבחרתי לי בהיותי בבודאפשט ארבעים עד ששים עגלים, מה שקנו בשבילי בשוקי בולחוב וסטריי ונשלחו בו ביום מן הרכבת שבערים הללו. ושוב האירה ההצלחה פניה אלי, השתכרתי בכל שבוע שלשים עד חמשים זהובים, ולפעמים כשהיה הצורך רב והסחורה שבאה אל השוק היתה מעטה, השתכרתי בפעם אחת מאה זהובים ויותר. כיוצא מן הכלל קרו גם מקרים שירד השער של הבהמות, וסחורתי נמכרה בהפסד, אבל כבר התרגלתי לכך שהפסד של חמשים או אפילו מאה כסף לא החרידני, כי מיד בשבוע שאחריו נתמלא לי החסרון בכפל כפלים. כה צץ ופרח מסחרי — (שרק חצי הוני היה שקוע בו, והחצי השני שהיה מונח תחת יד שכני בתור תביעה לדורות, היה בבחינת מותרות אצלי ולא הייתי זקוק לו כלל) משך שנתים ימים. עד החורף של שנת תרמ״ו שאז הורע השוק הבודפשטי לגמרי, כל שבוע ושבוע הביא לי רק היזק אחר היזק. ובתקותי שסוף סוף ישתנה המצב לטובה כבשנים הטובות שקדמו לא הנחתי ידי ממסחרי, ולא הפסקתי מלשלוח עגלים בכל שבוע ושבוע כבתחלה וכה באה מארה בהוני הדל, מעט אכלה פרנסת־ביתי, כי נעשיתי בינתיים אב לשני ילדים, והרבה אכל המסחר הבוגד, שבלע אל קרבו חלק מסוים מהוני, ובעוד שאני יושב ומצפה לאלקי הרחמים, כי יבואו ימי הקיץ, ושמש ההצלחה שוב תאיר פניה אלי, פתאום בשבת הגדול שנת תרמ״ו, יצאה אש מן השמים ותאכל את העיר סטריי כלה כליל, וגם הבית אשר גרתי בו היה למאכלת אש ואתו כל כלי ביתי, בגדי וכל אשר לי היה לשרפת אש, לא הצלתי מאומה רק את אשתי ושני ילדי, אז היתה תבוסתי שלמה, ונהייתי בפעם אחת עני ואביון במלוא המובן של המלה.

פרק עשרים ושלושה

שרפת סטריי ודלדול פרנסתי

בשבת־הגדול י״ב בניסן תרמ״ו, בשבעה עשר לחדש אפריל 1886, בשעה השניה אחר הצהרים, בעת שרוב יהודי העיר נמו את שנת הצהרים והרב דמתא התכונן ללכת לבית הכנסת הגדול לדרוש דרשתו, פתאום אחזה אש בדיר עצים של נוצרי אחד, שחרך חזירו לכבוד ימי ה״פסחא״, באחד הרחובות הסמוכים לטבורה של העיר. התבערה היתה קטנה בתחלתה, ואלמלי לא שמרו אחינו בני ישראל שברחוב זה את השבת כהלכתו במעט עמל היה אפשר להשקיע את האש במקומה, אבל איך זה יחלל אדם מישראל את השבת בשביל חזירו של גוי ודיר־עצים שלו, ומלאכה זו אפשר שתעשה על ידי הנכרי עצמו וחברת מכבי־אש שבעיר. עמדו השכנים היהודים מנגד לאש בחבוק ידים, ולא נסו אפילו להוציא את כליהם מבתיהם הקרובים, כי חזקה על הדלקה שתכבה. והאש והרוח התחברו להשחית ובין רבע שעה אחזה האש בכל פנות העיר, ורוב בתי העיר, שגגותיהם היו רעפי עץ, בערו בפעם אחת לאין מכבה. הסימטה שממנה יצאה האש היתה לא רחוקה מבית דירתי, וכשהעירה אותי חמותי משנתי ואמרה לי בפחד ובהלה שנפלה דלקה בשכונתנו, לא נבהלתי מאומה והרגעתי גם את נשי הבית, כי בעיר מולדתי היו דלקות מעשי יום יום. ובכן כבר נסיתי באלה, וידעתי שאין סכנה בדבר. ואחרי שביתו של הרב דמתא היה קרוב למקום הדלקה, רצתי אל ביתו כדי לעמוד על המשמר, כשיצטרך לפנות את כליו מן הבית. אבל לא התעכבתי שמה רק כרבע שעה, ומיד הוגד לי כי התבערה הולכת ומתפשטת בכל העיר, עזבתי את בית הרב ושבתי לביתי, ובחזירתי ראיתי כי רובן של גגות הבתים שברחובה של העיר כבר אחזה בהן האש ובתוכם גם גג בית דירתי. נכנסתי אל דירתי, שהיתה בדיוטא התחתונה, ומצאתי את נשי הבית אובדות־עצות, עומדות כמאובנות בוכות ומבכות ואינן עושות כלום. שלחתי את אשתי ושני ילדיה מביתי אל מחוץ לעיר מבלי שלבשה את בגדיה עליה. בברחה לקחה עמה מתוך בהלה, את המפתחות של ארונות הבגדים, נשארנו רק אני וחמותי הוצאנו מן הבית את הכרים והכסתות והשלכנו אל תוך

מרתף הבית. את הבגדים מן הארונות הסגורים לא יכלתי להוציא משום חלול שבת, אלו בעטתי ברגלי בלוחות אשר בדלתות הארונות היו מתפרקות ונופלות מאליהן, ויכולתי להוציא מהן את כל הבגדים והלבנים שנמצאו בהן, אבל אפילו עם הארץ אימת שבת עליו וכל שכן אברך בן תורה כמוני. השכבתי את הארונות על הרצפה ותחתיהן למטה וצברתי עליהן שאר מיני כלים, כדי שלא ישלטו בהן ידי גנבים. שתרד האש דרך שתי תקרות מגג הבית שעל הקומה העליונה עד הרצפה שבדיוטא התחתונה, חשבתי לנמנע, כי כמה שרפות היו בעיר מולדתי ומעולם לא ירדה האש למטה מתקרת הקומה העליונה. מובן שבשעה שהשכבתי את הארונות לארץ וצברתי עליהן כלים מכלים שונים, באתי לידי חלול שבת ואיסורים יותר הרבה, כי כמה מן הרגלים של הארונות נשברו על ידי וכמה כלים נשתברו, אבל סוף סוף נעשה הכל בשוגג ולא במזיד. באותו בית גרו איש ואשתו שכבר נחשבו למקולטרים במקצת, היא לא גלחה את ראשה ולא השתמשה בפאה נכרית, והוא חבש לראשו כבע מגוהץ וגדל בלורית ושערותיו תלתלים, ובמשרד שעבד בו כפקיד ישב בגלוי הראש, ובכן גם שניהם לא את חרדים נמנו. ויהי בשעת הבהלה של השרפה ועל השלחן עמדו עוד מליל אתמול המנורות של כסף שהדליקו בהן נרות של שבת, שאלה היא את בעלה: משה, מה לעשות במנורות? היה ר' משה זה מיראי הוראה ושתק. שתיקה כהודאה. והמנורות לא זזו ממקומם והיו לבער. בעוון חלול שבת דלקות מצויות אמרו חז"ל. אבל הדלקה שהיתה בסטריי אין לתלות בעוון חלול שבת, אדרבה זהירים היו אנשי סטריי בשמירת שבת אפילו בשעת השרפה שאדם בהול על ממונו, וכמה כמה וכמה מאות אלפים ממונן של ישראל ירד לטמיון מפני שנזהרו בשמירת השבת.

רק את הארגז הגדול שהבאתי עמי מבית אבותי ביום חתונתי, שהיה מחושק בחשוקים של ברזל, וגלגלי־ברזל לו לארבע רגליו, אותו הוצאתי מן הבית, הודות לארבעת גלגליו שהסיעו אותו כנסוע העגלה, וכה יצאתי מן הבית ודוחף לפני את הארגז, ועליו תיבה קטנה שבה היו בגדי מניקתו של בני הקטן, שעזרה על ידי בהסעת הארגז רק בתנאי שגם תיבתה תמשך עמה. סגרתי את בית דירתי על מסגר והאמנתי לתומי כי בערב אשוב אליה ואמצא הכל בלי מחסור אם רק לא יבוזו גנבים יגיעי. בינתיים עשתה התבערה שמות בעיר, לחכה האש לא רק את הגגות ואת הקומות העליונות כי אם ירדה עמוק עד הדיוטות התחתונות, וגם המרתפים שדלתותיהם היו של עץ לא נקו. נשרפו כל החניות וכל המחסנים שתקרותיהן היו כפות של לבנים ודלתותיהן היו של ברזל, לא היה פליט ביום אף ה' זה. גם כשבעים

נפש נשרפו בתבערה הגדולה ההיא. בית המדרש שכהנתי בו בכהונת גבאי, גגו היה מכוסה בפחי ברזל, ועל כן קראו לו ההמון בשם „בלעכ׳נע קלויז״ ובשעת הבהלה נפתו כמה קלי־דעת להאמין, כי האש לא תגע בבית הזה ובכן הצילו אל תוכו את חפציהם והניחו שמה את נשיהם ואת ילדיהם כיושבים על הכלים, וכה נחנקו ונשרפו שמה חיים שבע נפשות, וביניהם זקן אחד בן תשעים שנה שהיה אז בבית הכנסת ולא מש מתוך האוהל. בבית הנשען לבית דירתי, נשרפה ילדה כבת עשר, שלא יכלה לצאת דרך השער הפונה החוצה מפני שכבר אחזה בו האש, ומלטה נפשה אל החצר שמאחורי הבית שהיה מוקף גדר, טפסה האומללה אל הגדר, צעקה הנערה שישיט מי אח ידו לה, אבל השכנים הנבהלים לא שמו לבם לה, ואחר כך מצאוה בחצר חנוקה בעשן האש. וקרבנות כמו אלה היו בכל רחוב ורחוב ותהי העיר לחרדת אלקים.

כשהגיעה הידיעה הטלגרפית על פרוץ התבערה בסטריי ללבוב הבירה ולערים השכנות נשלחו רכבות מיוחדות עם מכבי אש ומכשיריהם לכבות את הדלקה, ואולם עד שהספיקו לבוא כבר אכלה האש את טבורה של העיר, מקום מושבם של היהודים ברובם הגדול, ורק ברחובות החיצוניים שרדו הבתים הקטנים שבהם ישבו נוצרים. מאות משפחות נשארו ללא מחסה. ממחרת לדלקה באו לסטריי נציב המדינה וכמה מגדולי העיר לבוב. התכונן ועד עזרה בנשיאותו של הנציב לטובת הנשרפים, נתנו רכבות מיוחדות להוליך בהן את הניזוקים אל קרוביהם שמחוץ לעיר השרופה, וכל מי שהיה לו קרוב או גואל באיזה מקום שהוא, שלח את אשתו ואת בניו אליהם, כי הלא רק כשני ימים הבדילו בינם ובין חג המצות, ובכל העיר אין אף פרוסת מצה אחת. הרעישה שרפה זו את כל הארץ, ובכל עיר ועיר אפו מצות בשביל הנשרפים, קבצו שמלות ולבנים, ונשלחו לעיר הקרובה עוד קודם הפסח — שחל אז ביום השני בערב — עגלות טעונות לחם ומזון חמץ ומצה לחלק לנשרפים. בכל מדינה ומדינה עיר ועיר במלכות אוסטריה קמו על נדיבות, התנדב הקיסר עשרים אלף כסף, התנדבה העיר ווינה, התנדבה המדינה אוסטריה, וכמוהן כל הערים הגדולות, וועדי הארצות, סכומים גדולים של אלפי זהובים והאחרון הגדול, הברון משה הירש בנדבו מאה אלף כסף, סכום, שהיה בשעתו וגם בימינו רב ועצום. נקבץ בזמן קצר סכום של חצי מיליון זהובים שנחלק אחרי כן על ידי ועד העזרה הלבובי, בהשתתפות ועד מקומי, בין הניזוקים. היו סוחרים שקבלו תמיכה מארבעה עד חמשה אלפים כסף, הכל לפי היזקם ובעיקר לפי קרבתם לבעלי השפעה בועדים. הממשלה הרימה חצי מיליון כסף לשם הלואה לבעלי בתים ברבית

קטנה, למשך שלשים שנה, וזמן התשלומים הראשון הוקבע אחר עשר שנים מיום ההלואה. המועצה העירונית נתבטלה לזמן בלתי מוגבל והנציבות בלבוב שלחה פקיד גבוה לפקח על עניני העיר, וביחוד על בנינה החדש, לפי תכנית שהותקנה על ידי מהנדס מומחה שבא אתו. שני הפקידים האלה מלאו את מלאכותם באמונה. הפקיד הראשי, מיכל, שהיה שר הפלך באחת מערי מזרח־גליציה היה שליט יחידי בעיר במשך ארבע שנים, ומפני שמו נחתו כל דרי סטריי היהודים. הודות למרצו הגדול וידו החזקה נבנתה העיר בתכלית ההידור והסדר כעיר גדולה חדישה. ואם קודם השרפה התגאו בני העיר בעירתם היפה, הנה עכשו באמת היה להם במה להתגאות, כי נהפכה העיר לכלילת יופי משוש לכל יושביה.

לצערי לא עלתה בידי לקבל גם אני תמיכה הגונה, אף על פי שבסיבת השרפה הייתי לעני ואביון, פשוטו כמשמעו. כל בגדי ובגדי אשתי וכל כלי ביתנו נשרפו ואם היה לי מלוה ביד אחרים, אף על פי שנתעשרו בשרפה זו, ולקחו וחזרו ולקחו תמיכה והלואה מלוא חפנים, לא שלמו לנושיהם פרוטה אחת. תמיכות ממשיות ניתנו רק לחנונים ובעלי בתים שהיזקם היה בולט וניכר, ולאברכים כמוני שלהרבה מהם היה חלק בראש בהיזקיהם של החנונים ובעלי בתים מפני המלוות שהלוו להם לא נתנו אלא סכום מועט, מחמשים עד מאה כסף, ואם בגבורות מאתים כסף, ובכן יצאתי מן השרפה וידי על ראשי, נשארתי ערום ויחף אני ואשתי.

בו בפרק נפטר גיסי, אחי־אשתי בעיר אחרת וירשתי כמה מבגדיו ולבשתים, אף על פי שלא היו כמדתי, אבל מי הקפיד בשעת חירום על דברים קטנים כאלה, די שהיה לי מה ללבוש ולא נזקקתי להוציא הוצאות לקניית בגדים חדשים. את אשתי ושני ילדי, האחד מהם היה יונק שדי מינקתו, שלחתי אל בית אבותי לקאלוש, וליום הפסח באתי גם אני אחריהם. שם שמעתי מוסר כלימתי מאת הורי ומזקני ז"ל על התרשלותי הגדולה שהנחתי את בגדי ואת כל הוני בביתי ולא הצלתי מהם מאומה. בכל פעם שבקרתי את בית הורי וההצלחה האירה לי פנים הייתי בעיניהם מרומם על כל ברכה ותהלה; עכשו נעשיתי בפעם אחת ביש גדא, גבר לא יצלח, שאבד לא רק את כספו, כי אם גם את שמלתו לעורו, ואת כלי ביתו ותשמישו, ואין לו משלו כלום.

אבל לא ארכו לי הימים בבית הורי, בראשון לחולו של מועד חזרתי לסטריי ונעשיתי אורח קבוע אצל אחד מקרובי אשתי שביתו לא נשרף, שם שכבתי על הרצפה עם כעשרה איש, במשך כמה חדשים. בעצת אחד מדודי בקאלוש, שהיה סוחר־עצים, פתחתי לי בסטריי מחסן למכירת עצי־

בנין, ולאשר כי לא היתה לי כל ידיעה במסחר זה, נטפל לי איש־חסיד אחד מקאלוש, שלפי עדות דודי היה בקי ורגיל במסחר העצים. אבי ז״ל הלוני חמש מאות כסף ובסכום הדל הזה התחלתי לקנות עצי־בנין על פי בקיאותו של שותפי, שהשקיע בעסק זה רק את ידיעותיו כביכול. האיש ההוא נסע לעיר ליסקה וקנה שם כמה עגלות עצי־בנין לשלחם לסטרייי בזו אחר זו, ואת חמש המאות נתן בערבון על הקניה. את שטר המכירה כתב לא על שמי כי אם על שמו הוא. ובכן נעשה הוא הגדול שבעסק, ואני הייתי כרוך אחריו. נוכחתי שקניתי אדון לעצמי ונשכתי בשרי בשני ואט שכמי לסבול, כי סוף סוף הלא עשיתי עסק טוב. העיר השרופה צריכה להבנות והכל צריכים למרא דעצים. ושוב נהיתי ״איש מצליח״, אדם שאינו אובד עצות ויודע להלוך לרוח העת, אם אוכלסי העיר בודאפשט צריכם לבשר־עגל אני המוציא והמביא להם עגלים די צרכם. עכשו שאחינו בני ישראל צריכים לבנות את בתיהם השרופים, שוב אני הראשון העונה לעמו ישראל בעת צרה, ״ושבחוהו רבנן לדציבי״ (גיטין נז) אמרו חז״ל, ובכן אין איש חכם וגבון כמוני בכל אברכי סטריי. במשפחת אשתי היה אברך אחד שירש ירושה הגונה מאמו, ואמדוהו שיש לו עשרת אלפים כסף מזומנים בהונו, ובכן איש אמיד ובמדה ידועה גם עשיר בעת ההיא. בר נש זה לא היה מסוגל לשום מסחר מלבד להלואה ברבית גבוהה. ויהי כאשר יצא הקול במשפוחה שאני מצליח בעסק העץ נטפלו אלי קרובי שאשתף אברך זה בעסקי ובכספו אוכל להרחיב את המסחר ולעשות חייל. דחיתי הצעה זו, אבל לסוף נכנעתי ללחץ המשפחה והתקשרתי בחוזה שותפות עם האברך הנ״ל. הוא הטיל עלי תנאי נצול קשים בעד הכסף שהכניס לעסק יותר ממני היה עלי לשלם לו עסקא באחוז גבוה, לשאת באחריות להיזק במדה שוה. בעד טרחתי היתרה ויתרון ידיעותי ובקיאותי במסחר לא קבלתי פרוטה.

כשם שראיתי אני את המציאה ונפלתי עליה ונעשיתי בין לילה סוחר בעצי בנין כן עשו גם אנשים אחרים בעצים ובחמרי בנין אחרים, זה סחר בפחי ברזל לכסות בהם את הגגות, שעד השרפה היו מכוסים ברעפים של עץ, וזה סחר בסיד ולבנים וכדומה. מרחוק ומקרוב באו קבלנים, מומחים ושאינם מומחים שרצו לזכות את הנשרפים ולבנות את חורבותיהם. בתוך הבאים, בא יהודי אחד מעיר ז׳ילקוב ור׳ דוד שמו, שהכריז על עצמו שהוא קבלן מומחה לבנין בתים, ומסתפק במועט, אינו להוט לרוחים גדולים, ודי לו בקב חרובין בשכר טרחתו. בנוהג שבעולם, מי שהוא בא בתור קבלן והוא גם מהנדס במקצת, צריך שיהא בחיצוניותו אם לא גלוח זקן וקצוץ פאה ואוכל בלא נטילת ידים ובלי ברכה לפניה ולאחריה, על כל פנים איש מודרני

למחצה, לשליש או לרביע. בר׳ דוד לא נמצאו כל הסימנים האלה. הוא היה כבן ארבעים וחמש שנה, עיניו היו טרוטות וזולגות דמעות, פאות ראשו וכן גם זקנו היו פרועות ומסובכות, וניכר בהן שאין המסרק עולה עליהן רק לעתים רחוקות מאד, כובעו היה מעוך ונקמט וישב על ראשו שלא כרגיל אצל אדם מן הישוב. על מעילו נמצאו רבבים רבים — ובכן יהודי מדור הישן, שלפי מראהו ומלבושיו היה ראוי יותר לחזור על הפתחים ולמכור ציציות ואבוקות וספורי מעשיות של גזלנים. ר׳ דוד זה היה יהודי ממולח. כשנכנס אל המסעדה לאכול, היה סועד קערה מלאה לביבות צפות בחמאה, ועינו לא היתה צרה באורחים, אדרבה, מפציר היה באורחים, בני אדם שנכנסו אל המסעדה לסעוד עמו בלביבות, והיה שותה כוס גדולה של שכר בגמיאה אחת ושונה ומשלשה ומשקה על כרחם לכל הנמצאים עמו כוסות שכר גדולות. על ידי הלגימות נמשכו אחריו כל האומנים והפועלים העוסקים בבנינה של העיר. ועד מהרה יצא שמו בכל העיר, שהיהודי הזולקובי הוא קבלן מצויין, המקבל לבנות חורבות במקח הזול, כמעט למחצה ממה שקבלנים אחרים דורשים, וכל בעל בית דרש לשכנו ומסר לו את תקון ביתו. ור׳ דוד לא דרש כלל דמי קדימה על עבודתו. אדרבה נתן חלק משכר עבודתו בהקפה, עד שיקבל בעל הבית הלואה אפותיקאית על ביתו. וכה נעשה ר׳ דוד הקבלן הראשי בעיר. ובה במידה שנדחקו אליו בעלי בתים למסור לו את בנין בתיהם כן נדחקו אליו כל הסוחרים למכור לו חמרי בנין שונים. זה מכר לו לבנים, וזה פחי ברזל, ואני מכרתי לו עצי בנין. את הכל לקח בהקפה, כי הלא גם הוא נותן את עבודתו בהקפה. באחד הימים יצא פתאום הקול כי בא ר׳ דוד בין המצרים, אין ידו משגת לשלם שכר לפועליו, ועבודותיו נשבתו. התחילו בעלי־חוביו לשקוד על דלתותיו לדרוש ממנו תמורת החמרים שקנה מהם. והוא הראה להם את פנקסו, כי השקיע בבתים של פלוני ופלוני את כל החמרים שקנה מהם וכשיקבל את שכר עבודתו ישלם את חובותיו. אבל מכיון שהפסיק באמצע העבודה, מצאו בעלי הבתים עילה נכונה שלא לשלם לו כלום עד שיגמור את העבודה, זאת אומרת לקרוא שמיטה לכל העבודה שהשקיע ר׳ דוד בבתיהם. וכה נעשה ר׳ דוד לפושט רגל שלא על מנת לקבל טובת הנאה מכך, כי לא נשאר בידו מכל אשר לוה או לקח בהקפה, רק מה שאכל במשך שנים שלשה חדשים לביבות מטוגנות בחמאה ואכלו גם אחרים עמו, זולת זה ערום יצא מעירו באין כל פרוטה בכיסו וערום שב אליה. לי היה חייב סך של אלף ומאתים כסף.

אחרי פשיטת רגל זו נשאר לי רק חלק קטן בשותפות והחבילה נתפרדה.

אבי ז"ל הלוני שוב סכום קטן ובמאתים כסף היה עלי להתחיל בעסק חדש לפרנס את אשתי ושני ילדי.

היה אז בעיר גרמני אחד בעל טחנת קמח פשוטה בכח המים, שאכרי הסביבה היו באים לטחון בה את דגנם. היות וכח המים היה גדול וכסף לא חסר לבעל הטחנה עמד והקים טחנה מודרנית גדולה. ואולם הסוחרים הטוחנים קמח לשוק לא פנו לטחנה הגדולה ולא עזבו את טחנותיהם הישנות שעמדו אתן בקשרי מסחר רבות בשנים, נאלץ בעל הטחנה לטחון קמח על חשבון עצמו. לתכלית זו פתח לו גם משרד והושיב בו בתור פנקסן ומפקח את גיסו, גרמני שכמותו, אבל קצת מלומד יותר ממנו, שידע כבר שמנהג העולם להשאיר העתקות מכל מכתב היוצא מהמשרד ותחת להשתמש במכבש וספר־העתקות היה מעתיק את כל מכתביו בידיו, ועוד דקדוקי עניות כאלה. כדי לתת לקמחי טחנתו מהלכים בין הצרכנים הנוצריים שבעיר, נמלך לפתוח חנות ברחוב־הרכבת, שבה דרו כמעט כל הפקידים והפועלים שעבדו בבתי המלאכה של הרכבת (כחמש מאות איש) שאצל התחנה, שבה ימכרו הקמחים תוצרת טחנתו במקח הזול. את הרעיון המוצלח ההוא הכניס בלבו פקיד הרכבת אחד, יהודי מתבולל, שהיה לו בית ברחוב ההוא והשכיר לו בו את החנות המבוקשת. נחוץ היה לו איש נאמן שינהל את החנות. בהשתדלות אחד ממשפחת אשתי, שהיה מכרו של בעל הבית ההוא, נמסרה החנות והמכירה לידי. מחירי הקמחים נקבעו למפרע, ועלי היה לשלמם במזומנים בסוף כל שבוע ללא קבלת פרס. טובת הנאתי בעסק זה היתה, שהרשות בידי למכור בחנות זו על חשבון עצמי גם שאר מיני מכולת, כך שהיתה לי חנות מכולת משלי מבלי לשלם שכר דירה. נעשיתי בין לילה לחנוני מוכר קמחים ושאר מיני מזונות לפקידים ופועלים נוצרים של הרכבת וגם ליהודים בעלי בתי מלון שדרו באותו רחוב.

החנות היתה סמוכה לתחנת הרכבת, ומשום כך זקוק הייתי לפתוח אותה בבוקר השכם לעת צאת הרכבת למקומות שונים ולשבת בה עד אשמורה בלילה עד זמן שתכלה רגל מן הרכבת. והיות שהקונים היו מעטים היה לי זמן לאמור מזמורי תהלים בבוקר וגם ללמוד באופן עיוני. למדתי גם הנהלת פנקסים מתוך מכתבי הוראה שהזמנתי ממנהל בית ספר למסחר מפורסם בווינה. גלוי וידוע היה לפני כי מחנותי הקטנה הזאת לא אוכל לפרנס את בני ביתי, בפרט אם במשך הזמן ימשוך בעל הרחיים את ידו ממנה ועלי להכין את עצמי להתפרנס מפקידות. ועוד טרם שגמרתי את למוד הפנקסנות עד תכליתו הקרה ה' לפני פקידות קטנה בבית תעשיה למי־סודה שנפתחה לא רחוק משכונת בית חנותי.

בעיר היו שני בתי מרקחת ואחד יצר מי סודה לשתיה. בימות החמה גרמו מי הסודה הפסד לחוכרי הפרופינציה, היא זכות המכירה של יין שרוף ומשקאות חריפים אחרים. עם התפשטות ה„גזוז", ביחוד בבקבוקים קטנים שהכילו כוס וחצי עד שתי כוסות, ונמכרו בכמות מרובה מפני זולות מחירם, נתמעטה שתיית השכר. ראו איפוא חוכרי הפרופינציה את עסקם בכל רע והחליטו לשכור את שני בתי תעשיות אלו מאת בעליהם בכל מחיר ולהעלות את מחיר מי הגזוז, ולמעט על ידי זה את ההתחרות למכירת שכר שעורים. אחד מבעלי תעשיות הגזוז נאות להם והשכיר להם את מכונתו. לא כן השני, שהיה יהודי, הקשה את ערפו ולא רצה להשכיר להם את מכונתו. סוף סוף נתרצה להם לאחד את שני בתי התעשיה לאחד ולנהל את התעשיה בשותפות. ולתכלית זו נבחרתי אנכי להיות למפקח וגזבר בתעשיה משותפת זו, במשכורת של שלשים כסף לחודש. וכה הייתי פקיד וחנוני כאחד. פקיד ברובו של יום עד הערב בבית התעשיה, ובערב עד אשמורה בלילה בחנותי שישבה בה אשתי כל היום כלו. למרות השותפות והעלאת המחיר קצת נמכרו מי הגזוז במשך חדשי הקיץ בכמות מרובה, והעסק עשה פרי לברכה, ובכל חודש וחודש חלקתי בין השותפים רוחים גדולים מאד, לא יאומן כי יסופר. אבל גם שני השותפים לא היו שבעי רצון מהם. הרוקח, מפני שאפשר היה להרויח הרבה יותר אלמלא העלו את מחיר מי הגזוז וחוכרי הפרופינציה, מפני שסוף סוף גרמו בידיהם הם לירידת מכירת השכר. רק אני הייתי האחד ששבעה לה נפשי נחת רוח, בהיותי מחלק לבעלי העסק מדי חודש בחדשו רוחים כה גדולים מבלי שהשקיעו בעסק כסף הרבה, מלבד שכרו והחומרים הזולים של המכונן ושנים שלשה פועלים, ועבודתי אני, היות כי העסק ההוא עם עבור ימי הקיץ והשרב עובר גם זמנו, צפנתי בלבי תפלתי כי ימציא לי השם יתברך פרנסה קבועה גם לימות החמה גם לימות הגשמים. ותפלתי שבלב זו נתקבלה. בבוקר לא עבות אחד, בעוד אני יושב בחנותי ומאין קונה אני אומר מזמורי תהלים ביני לבין עצמי, נכנס לחנותי נכבד אחד מן השכנים שלי ושאלני אם אסכים לעזוב את סטריי ולשמש פקיד בבית נסירת עצים ובבית חרושת לרהיטים שיפתחו בקרוב. שני בתי־תעשיה אלה שייכים לשני שותפים שהשתתפן זה מקרוב, ולהם נחוץ פקיד נאמן רוח שישמור על האינטרסים של שניהם לבל יונה איש את אחיו, מפני שאין אמון איש ברעהו, ובתור איש אשר כזה הוא מוצא אותי. ואם אתרצה לכך, ימליץ עלי לפני שני השותפים שיבחרו בי. הודיתי לו בכל לבי על ידידותו הנאמנה אלי. ואמרתי לו כי מצדי לא תהי כל מניעה לקבלת פקידות זו, אם רק יסכימו לכך שני השותפים. והאיש הטוב ההוא עשה ככל

אשר אמר, ולא ארכו הימים ונתקבלתי לעסק הנ"ל בתור פנקסן, במשכורת של ארבעים כסף, מלבד דירה ועצי הסקה חנם אין כסף.

עזבתי את כהונתי בבית תעשית הגזוז ועמה גם את חנותי, שנשארה כלה בידי אשתי תחיה, ואני נסעתי למקום כהונתי החדשה בכפר פודהורודצה ונכנסתי לכהונתי ומלאתי את תפקידי בשלמות. נהלתי את ספרי המסחר בכתב ולשון גרמני, ובלשון ההיא כתבתי לפרקים גם מכתבים לסוחרים שעמדו בקשרי המסחר עם הפירמה שעמדתי בראשה. ויחד עם זה שמרתי בעין פקוחה על האינטרסים של שני השותפים יחד, שנעשו שותפים מאונס, משום מניעת התחרות. בלב מי שהיה ראשון בעסק נשארה טינה לשני שנכנס לתוך גבולו. כה עברו עלי ימי הקיץ ואני לבדי בלי בני ביתי, ורק ממחרת יום הכפורים תר"נ עקרתי דירתי מסטריי והעברתי את אשתי ושני בני הקטנים לפודהורודצה. המקום ההוא היה כפר הררי, ובו מלבד אכרים אוקראיניים, גם כעשרים משפחות יהודים, חנונים, מוזגים, מוכרי בשר ועושי מלאכה במים רבים, להסיע בהם רפסודות. בשבתות וימים טובים היה להם בית המרזח הראשי לחדר תפלה, והתפלה היתה סואנת. בליל שבת בקבלת שבת ובבוקר בתפלות שחרית ומוסף. עוף הפורח באויר היה יכול להשרף מפני האש הגדולה של המתפללים. היה שם חסיד ותיק אחד ר' הירש, אדם פקח וממולח בימות החול, ובשבת ממש לא הכרתיו, לבש צורה חדשה, ניכרת היתה בו נשמתו היתרה, והיה „רבי" בזעיר אנפין, וכל אנשי הכפר החסידים הביטו אליו ביחס של כבוד והלכו לפרקים גם אל שלחנו בשבתות ידועים. והוא בתור חסיד ותיק ששמש צדיקים הרבה הגיד להם גם „תורה" וגם ספר להם מעשיות של צדיקים. וכה היה הכפר לכפר חסידים במובן המלא של המלה.

***

סיום מידי בן המחבר אברהם יעקב

אבא ע"ה כתב זכרונותיו אלה בשנות השבעים לחייו בארץ־ישראל על פי הפצרתי בו. בשנים מאז תרנ"א עד תרפ"ה, שבה עלה לארץ עם אמי ע"ה, היה שקוע בהנהלת עסקים גדולים של בעליו, משנת תרנ"ג עד תרפ"ה בית בישול השכר של יעקב ברטלר ובניו וחתניו סמוך לקולומיה. עסקים אלה לא נראו לו מעניינים. הקורא ימצא פרטים עליהם בזכרונותי אני. בארץ ניסה אבא לעבוד עבודת פרנסה כשותף לפרדס קטן, אבל נכשל בעטיו של קרוב מפוזר ומטורד וקנה לו רק יסורים, שנמשכו שנים אחדות. הוא חי

פ״ו שנים ונפטר בט׳ בטבת תש״ט בבית אחותי הרופאה אטל־מרים ברור־זולר בירושלים. היא ובעלה, עליהם השלום, קימו בו ובאמי ע״ה מצות כיבוד אב ואם במסירות נפש. וכך עשה גם אחי הצעיר יצחק ז״ל בשבתם בביתו בחיפה כתשע שנים.

לעת זקנתו חזר אבא לתורתו כבימי נעוריו, סיים ש״ס פעמים אחדות, קרא הרבה וגם כתב. ידועים שני ספריו „פאר יצחק״ — תולדות האדמו״ר ר׳ יצחק אייזיק מז׳ידיצ׳וב שהופיע בשלש מהדורות ו„צבי לצדיק״ — תולדות רבי צבי הירש, דודו של הקודם. פרסם גם מאמרים שונים, ובתוכם אחד מסה טופוגרפי בשם „אבן השתיה או אבן התועים״, שבו הוא מוכיח שהסלע שבמסגד הסלע בהר הבית אינו אבן השתיה, וקודש הקדשים היה מכוון נגד „הכותל המערבי״. המסה נפוץ גם בתדפיס וזכה לתשומת לבם של ארכיולוגים.

כל ימיו היה גומל חסדים בגופו — ממון לא היה לו — לקשיי יום. בשנים האחרונות לשבתו בקולומיה, בשעה שכל ילדיו כבר גדלו ויצאו מביתו, נרתם לעבודה ציבורית במפלגת המזרחי ובמועצת הקהלה שבה ייצג את המפלגה. התמסר ביחוד ל„מושב זקנים״ של הקהלה. המונים ליוהו לתחנת הרכבת בעלותו לארץ באייר תרפ״ח.

חלק שני

זכרונות אברהם יעקב ברור

ה ק ד מ ה

דרכם של מחברים לכתוב הקדמה לספרם אחרי שסימוהו והוא יוצא לדפוס; דברי אלה הם הקדמה לכתיבה, הדרכה לעצמי, מה לכתוב וכיצד לכתוב. לא כל מה שקרה מקומו בקורות העתים, ולא כל מה שישיש זוכר ראוי להרשם בספר, גם אם הדבר היה מענין בשעתו ובמקומו וחשוב לכותב. ועיקר העיקרים הוא להזהר מסטייה מהאמת, בספר זכרונות עלולה הסוביקטיביות לדחוק את השיקול האוביקטיבי, גם אצל אדם שחונך על ברכי הבקורת ההיסטורית מפי מורים היסטוריונים חשובים כמוני באוניברסיטה של וינה בימי פארה. שנאה מקלקלת את השורה וגם אהבה מסתירה את האמת ומיפה את המציאות, ויותר מכל מטשטשת האבלות כל כתם ושמץ דמותם של הנספדים. אבלי־עולם אנו, שרידי הקהלות שנטבחו, וזכרונות עליהן עלולים ליהפך להספד עם רמת האמת שבהספד ושבמצבה. שיקול זה מנעני זמן רב מלגשת לכתיבת זכרונות שיטתית, ואחרי שהתחלתי הפסקתי כמה פעמים וחזרתי והתחלתי מחדש. פרקי זכרונות שפרסמתי מאז שנת תרצ"ג, ואולי גם לפני כן, מצאו חן בעיני קוראים רבים, ובכללם סופרים בעלי טעם טוב, והם ממריצים אותי להעלות על הגליון את אשר ראו עיני ושמעו אזני. את אשר ראיתי במסעותי בלבנון, בסוריה, עירק ופרס רשמתי בשני כרכי ספרי „אבק דרכים", הנועד ראשית כל לנוער, אבל גם אנשי־מדע ורבנים קראוהו בענין רב.

בגשתי כעת בשנת חיי הע"ו לכתיבת הזכרונות מחדש מחשש פן תטרף עלי השעה אנסה לדחוק את עצמי לקרן זוית של מסתכל בסרט העובר על פני מאז שנת תרמ"ט, היא השנה הראשונה שממנה יש לי זכרונות בהירים, ולא רק האנשים שבסביבתי אלא גם הנוף ניצב לפני בשלל גווניו. כדי להתבודד עם סרט זה שארכו שבעים שנה יצאתי למקום שקט, מנותק מהתחבורה הגדולה — רק פעמים ביום מגיע אליו אוטובוס צבורי — ובתוך עדה קטנה שומרת תורה ומצוות כמו בני הסביבה שבה נולדתי וגדלתי, אנסה לרשום את אשר עיני רואות בסרט חיי. קראתי ספרי זכרונות רבים בחיי, גם בקשר עם מחקר מדעי וגם מתוך סקרנות סתם; סיפורי־בדים, גם אם הם יצירות אמנותיות חשובות, משכו את לבי רק מעט, בקשתי את

האמת ההיסטורית במקורות, כגון ספרות שו"ת (שאלות ותשובות בעניני הלכה) ובזכרונות. לעתים קרובות התפלאתי על תמימותם של אנשים גדולים — ומי גדול באנשי־מעשה כנפוליון הגדול — שכתבו זכרונות וחשבו שבני אדם יאמינו לדבריהם, בסלפם את האמת ובתארם את עצמם לא רק בהילה של קדושים מעל לראשיהם, אלא גם כיודעי הכל מראש, ולו שמע העולם בקולם, כי אז באה גאולה לעולם. מורה הייתי ונהגתי להעריך תלמידים ולתת להם ציונים. נוכח עיני הסכנה שאנהג בדמויות שברצוני לתארן כמורה בתלמידיו, לתת להם ציונים. נתקלתי בדמויות מגוחכות ובלתי סימפתיות לא מעטות. עד כמה שהן טיפוסיות, כגון ספיחי ההשכלה שבעירות גליציה, אנסה לתארן על הרקע ההיסטורי שבו צמחו והתפתחו לבריות משונות. מן הנמנע להמנע מטיפת אירוניה, אבל אשתדל להתרחק ממרירות ומגאוה.

הרצאת זכרונותי מכוונת לשמש המשך לספר זכרונותיו של אבא־מארי, המסתימים בשנת תרמ"ט, בזמן שהייתי בן חמש. הוא חי עוד ששים שנה אחרי תרמ"ט, ומהן כ־56 שנים של מלוא־שליטה בזכרונו ובעטו השנון, אבל הוא החשיב רק את שנות נעוריו, שבהן עסק בתורה ושמש תלמידי־חכמים, ואותן השנים תאר בפרקי זכרונותיו בהרחבה ובבהירות. בכל פעם שנסיתי להשפיע עליו שימשיך בכתיבת זכרונותיו היה דוחה אותי בתשובה: ומה אכתוב על עסקי עם סוחרים וחוכרים. דרכי הפרנסה וסדרי החברה לא ענינוהו בשובו לעת זקנותו אל התורה והתפלה ובמקצת גם לחקר מדעי בעיר הקודש ירושלים. אשתדל למלא את אשר החסיר אבא ע"ה, לא רק ממה שראיתי, אלא גם ממה ששמעתי מפיו ומפי אחרים. מקוה אני שילדי יצליחו לפרסם את זכרונות אבא ע"ה וזכרונותי אני בספר אחד בשם זכרונות אב ובנו. מגמתי היא, שהספר ישמש מסמך לחוקר דור השואה והדור שקדם לו, הוא הדור הראשון לשויון זכויות אזרח ליהודי גליציה.

אני תפלה שהשי"ת, הרועה אותי מעודי עד היום הזה, יחזקני וירשני לסיים חבורי זה בהצלחה ויביא ברכה להיסטוריון וגם לקורא המשכיל שיציץ לתוך עולם שנמחק, ולאבי־מורי ולי ישמש מצבה צנועה בארונות הספרים.

קבוץ שעלבים בנחלת דן
עש"ק, א' לחודש הרחמים תשי"ט.

פרק ראשון

משפחות בעלי בתים

אבות אבי עד הדור השביעי שלפני היו בעלי־בתים, ורק אחד מצד אם היה רשום ב„שלשלת היוחסין" על דף הלוח במחזור לחגים של אבי אבי. ואלה שמות אבותי: ר' מיכאל, בן ר' משה (־ליב), בן ר' יצחק, בן ר' ישראל, בן ר' זאב, בן ר' שמעיה, אשתו של ר' זאב היתה בת ר' ישראל בת הרב דסווירז', עיירה כ־39 ק"מ מדרום־מזרח ללבוב. בימי ועד ד' הארצות סווירז' קהלה חשובה היתה, בשערו של הספר שנדפס בסוף המאה הי"ח או בראשית הי"ט מצאתי שהמדפיסים מתייחסים על רבה של סווירז' — לא ר' ישראל הנזכר — משמע שסווירז' חשובה היתה. במה חשיבותה לא אדע. המושג בעלי־בתים ותואר השם בעל־ביתי, בעל־ביתיש באידיש, כמעט שנעלם במובן שהשתמשו בו במאה הי"ט ובראשית המאה הכ'; הוא זר לז'ובר עברית. בעל־ביתי אינו מציין קשר עם בעלות על בית, גם משפחה הגרה בדירה שכורה או חוכר השוכן בבית בעל האחוזה המחכיר יכלו להיות בעל־בתיים. כדי להגדיר את מושג הבעל־ביתיות, בעל־ ביתישקייט באידיש, דרוש מחקר סוציולוגי מעמיק, והגדרה לא תהיה שוה בגלילות השונים שבהם ישבו יהודים באירופה המזרחית והתיכונית. בודאי ימצאו גם הבדלים בין הכרך והעיירה. בעל־ביתיות היא לא רק מעמד חברתי בעל תפקידים כלכליים מסוימים כמו הבורז'ואזיה הקטנה בז'ארגון המארכסיסטי, אלא מוצא מכובד ורמת למדנות ואורח חיים מסוימים, מעין ג'נטלמניות. בן למשפחה בעל־ביתית המחשיב את מוצאו לא יעשה דבר שישפיל את כבודו וכבוד משפחתו. ברשות הרבים ילבש בגדים צנועים, אבל שלמים ונקיים. חסיד־בטלן יכול להתרשל בחיצוניותו, בעל בית הגון לא הופיע בבית הכנסת בכובע שלא עברה עליו מברשת ימים רבים ולא בנעלים מרופטים. בבואו לקידוש של שמחה לבית מכר, לא הכניס למטפחת־האף מגדנות מהכיבוד שקיבל, כדי לזכות בהן את אשתו וילדיו. כך נהג איזה מלמד, קבצן למחצה, שמש או שוחט עופות. בעל בית לא היה כילי, אבל גם לא בזבזן. חסכנות היתה ממדתו של בעל־בית, הוא נתן נדבה הגונה בשעת הצורך, ובסביבה של

אבותי „פדיון" לצדיק. העיקר היה לחסוך נדוניה לבנות ולבנים ולהכניסם לחופה באופן נאה, „לייטיש" (אנושי באידיש), וגם לשמור על פרוטה לעת זקנה שלא להצטרך לעזרת הבנים. שבח היה לנפטר, אם אמרו אחרי מטתו שחייו היו בעל־בתיים. אפשר להאריך בפרטי הבעל־ביתיות, אבל לכך דרוש חיבור שיטתי מידי מומחה בבעיות החברה. עלי להזכיר כאן רק פרט, הנראה לנו כיום כפגם גדול, אבל יש להבינו על רקע הדורות ולהביא בחשבון גם את השפעת הסביבה הנוצרית, כונתי למחיצה שהתקיימה עוד בימי נעורי בין בעלי־בתים ובעלי־מלאכה. היו בעלי מלאכה עשירים ובעלי־בתים דלים, אבל פחיתת כבוד לבעל־בית להתחתן עם בעל־מלאכה. בבעל־מלאכה שהגיע לממון היו תולים כל החסרונות המצויים אצל „עשירים חדשים". אם־אבי היתה אומרת: בעל־בית עינו לקיבתו; חייטן (א שניידרוק) לסמרטוטים (מלבושים נאים). יחס הבוז למלאכה — על אף הפתגמים התלמודיים בשבחה של המלאכה — הביא לידי טרגדיות והרס חיי אנשים ונשים. והנה דוגמאות ממשפחת אבי: לאם אבי היה אח יחיד, בן יקיר, שנולד להוריו אחרי כמה בנות. היה בחור נאה, אבל מוח חלש, ספרו עליו, שאחרי שלמד כמה שנים את מלאכת הכתיבה כתב נח בנו"ן סופית. אחרי חתונתו ושנות המזונות על שלחן הוריו והורי אשתו התחיל במסחר כמנהג בעלי־בתים, אבד את רכושו, שלא היה רב, ובמות הוריו התגלגל מטה־מטה עד שהיה לסבל במנסרה. עני מרוד היה מטופל במשפחה גדולה, זקוק לתמיכת אחיותיו. מאז ירד כאילו הוצא מחוג המשפחה; תמכו בו עד כמה שהשיגה ידם, אבל מוטב שלא יבוא לשמחות המשפחה. מימי לא ראיתיו, פעם בהיותי בנוה־רחצה עשיתי משהו לטובת אשתו, שגם היא בקשה שם מרפא לאחד מילדיה, אבל לא ספרתי לאותה „דודה", מי אני ומה אני לה. לסטודנט בגמנסיה, כמוני אז, לא היה זה „ייחוס". היה זה חטא מורשת דורות רבים. התביישו בסבל עובד ישר, ולא התביישו בקרוב שפשט את הרגל וטמן מאות זהובים כדי להתחיל בעסק חדש על שם אשתו. פושטי רגל לא היו אמנם בשלשלת אבותי, אבל היו קרובים מהצד, ובעל־הביתיות לא דרשה לנתק את קשרי המשפחה אתם. דור־דור ומנהגיו ואמת־המדה למוסר לפי טעמו והשגתו.

והנה דוגמה מעציבה שניה: אח יחיד היה לאבא, צעיר ממנו בעשר שנים. אבא ז"ל נטל כנראה את רובה הגדול של מנת הפקחות שנועדה לבני הסבא ולדוד לא נשתייר אלא מעט. היה אמנם תלמיד־חכם, שהבין דף גמרא עם תוספות וגם כתב יפה היה לו — אחת הסגולות שמנו אז בבחור מושלם — וגם יד זריזה היתה לו לכל מלאכה, כמנהג הימים ההם לא עסק בעבודת

הפרנסה לפני חתונתו, למד בימי בחרותו בבית המדרש שבו התפלל אביו, קלויז קראו בגליציה לבית מדרש קטן כזה. אימן את ידיו בכתיבה תמה ובתרגילי סגנון בכתיבת אגרות בעברית וגרמנית וגם התבטל הרבה. כשהגיע לפרקו השיאוהו אשה בת טובים, נכדתו של רב בעיירה, ידוע גם בתולדות הציונות בגליציה, סמוך לכניסתה לחופה נתגלה שהכלה היתה בעלת מום מלידה, שהמחותנים ידעו לחפות עליו. בשעה שנכנס דודי זה לחופה ידעו כבר הוריו שיצטרך לגרש את האשה, שלא היתה אשה. הכבוד הבעל־ביתי של משפחתה תבע שתנשא, ומוטב שתשב כל ימיה כגרושה ולא כבתולה. בזה החלו יסורי חייו של ביש גדא זה. אחרי הגירושין עברה שנה או שנתיים ונשא אשה שניה. אכל מזונות על שלחן הוריה שנה והתחיל במסחר, בעיקר בקמח. סיפרו בקאלוש, עיר אבות אבי, על בן מלמד אחד שהיה ל„סוחר", פגשו סוחר מתלמידי אביו ושאלו: חיים יוסל, מה שלומך, המצליח אתה בסחרך? כדרכם של סוחרים, ענה, פעם מרויח ופעם מפסיד, הנה למשל קניתי סרטי־קישוט ב־8 צ"ל ומכרתים ב־12, ולמחרת קניתי עגל ב־12 זהובים (הזהוב 100 צ"ל) ומכרתיו ב־8. „סוחר" כאותו חיים יוסל היה הדוד. הסבא היה שולח לו קמח לעירו, והוא היה מוכרו לפעמים מתחת לקרן כדי לפרוע שטר. אחרי שלש שנים אכל את נדוניתו ונדונית אשתו, שילדה לו שלשה בנים ומתה בלידה השלישית. שלח את הילדים לבית אביו, חיסל את עסקו ונדד לגליציה המערבית והיה למלמד גמרא. לאביו הניח לא רק את ילדיו אלא גם פרעון חובותיו, שהרסו את מעמדו וקירבו את קיצו. שכרו מינקת נכריה לתינוק, והיא שכבה עליו והחניקתו. מטות או עגלות־ לתינוקות טרם היו אז בשנות ה־90 למאה ה־19 בבתי בעלי־בתים בגליציה, הילדים היו שוכבים כשנה ויותר מזה בעריסה, תיבה נתונה על גבי קטעי גלגל מזה ומזה, כדי שאפשר יהיה לנדנד את התינוק ולהרגיעו אם בכה. בלילות חורף קר מדי היה לתינוק בעריסה, והאם או המינקת היתה לוקחת אותו למטתה, ומכאן קרו מקרים כלאשה במשפט שלמה. בימי מלמדותו של דודי הכיר הסב ששגה שלא לימד בן זה מלאכה, ביחוד מלאכת השענות, שהיא במדת־מה גם חכמה ודורשת זריזות שבה הצטיין הדוד. אולם כבר איחר את המועד, כי שום בעל־מלאכה לא היה מקבל שוליא אלא אם התחייב לעבוד חנם שלש שנים, ובכדי שהשוליא לא יעזוב את בעליו לפני קץ שלש שנים, לא היו מכניסים אותו לגופי המלאכה אלא בשנה האחרונה. השוליא היה בשנתו הראשונה רק משרת ושליח בבית המלאכה, ולפעמים נותן לו לנדנד את עריסת התינוק של בעליו. כמובן ש„לימוד" כזה לא היה לפי יכלתו של אברך בן 26. היה עוד מוצא, לנסוע לאמריקה, ואמנם יתומה מאב

ואם, בת דודה של אבי נסעה לאמריקה בשנת תרמ"ט או תר"ן, אבל לצעד מהפכני כזה טרם הגיעו בעלי־בתים הגונים כסבא. על טלטולי הדרך באניה — כמובן במחלקה ד' — סיפרו אז איומות, וקשה מזה היה הודאות שבארץ הזהב של קולומבוס פורקים עול תורה ומצוות מאין אפשרות למצוא עבודה ללא חילול שבת. המעטים מבני בעלי הבתים שנסעו לאמריקה, חזרו אחרי שנים אחדות, סיפרו נפלאות על עשרה של המדינה ועל רכבות המהלכות על גגות הבתים. באמריקה נשארו אז שם רק „נחותי־דרגא", כגון חייטים. זוכרני חבר אחד שאביו היה באמריקה וחזר עם מעט כסף, והיה אותו חבר מספר על נויורק (ניו־יורק) ועל בוסטון ועל שיקאגו סיפורי אלף לילה ולילה, איך שהיהודים עושים שם כסף, וביחוד ליטוואקים (ליטאים), שבחריפותם ממציאים כל מיני המצאות להונות את הבריות, פעם אמרתי לחברי זה: אם באמריקה מתגלגל הזהב ברחובות, מדוע לא יחזור אביך שמה. בכה הנער בשמעו דברי, שהיו באזניו כקללה... מאותה קרובה היתומה הגיעו הדים שנישאה לאיש וילדה בנים ומצבה טוב, אבל קשריה עם המשפחה נותקו, יצאה מהחוג הבעל־ביתי.

כאשר גדלתי וקראתי בעתונים, המגיד ו„הצפירה", גיליתי במודעה פרנסה לדודי, יהודי ורשאי אחד הציע ליהודים פרנסה נקייה וקלה, אם ילמדו ממנו באגרות את מלאכת עשיית מראות. בר אוריין היה אותו יהודי, כי הציע אגרות לא רק באידיש אלא גם בעברית. התקשר דודי עם אותו יהודי טוב ומטיב, והלה ענהו בעברית שנונה, המחיר שדרש, 70 או 80 רובל גבוה מדי, מה שדודי הרויח במלמדותו אי־שם בגליציה המערבית ב־3—4 חדשים, וזה תמורת אגרות אחדות. בתשובתו תיאר דודי ל„פרופיסור המראות" את רוע מצבו, והוא רחמן בן רחמנים נאות בטובו להוריד לו כמה אחוזים. למד דודי את המלאכה ובזריזותו הצליח לייצר מראות, ללא כתם ופגם. רק חסרון קטן נתגלה לו ולסבא הסוחר ולי הגימנאסיאסט, בעל ההצעה. בראשית המאה ה־20 לא השתלם לעשות מראות כבמאה ה־18 לפני מיכון התעשיה, זכוכית קנה הדוד בשוק השמשות ואת הסממנים בבית המרקחת, ותוצרתו עלתה פי כמה מערכה בשוק, שהביא מראות מבתי החרושת שבצ'כיה. כשנתגלתה לדודי טעותו, פנה במכתב לאותו בעל המודעה: רמיתני, הלא מן הנמנע להתפרנס מעבודה זו, ואתה הבטחתני שתלמדני פרנסה טובה וכו', כמובן שלא נענה, פנה הדוד לקונסול האוסטרי שבוארשה והוא הזמין את בעל המודעה ואמר לו מה שאמר. על כך באה תשובה: למה זה מסרת את תביעתך לאנטישמי, לדודי לא הוחזרה פרוטה, ויתכן שאותו קונסול, אם לא היה אנטישמי מקודם, הפך לאנטישמי על ידי

מעשי אונאה כאלה. תחנתו האחרונה של דודי זה לפני מלחמת העולם הראשונה היתה באושויאנצים, עסק שם במלמדות וגם ברוכלות בשוק בימי יריד, ומשתי פרנסות אלו הוציא את לחמו ולחם ביתו בצמצום. יהודים טובים השיאוהו שם אשה בת־טובים מגזע בעל תוספות יום טוב, אבל אשה זו לא רק עניה היתה אלא גם חולנית, דורשת ברופאים כל הימים. לאשרו לא ילדה לו בנים וכאם טובה טפלה בבנו היחיד שנשאר לו. בקרתי פעם את דודי זה באושויאנצים והתפלאתי בראותי עיר סמוכה לגבול גרמניה, שהיתה אז בעיני כליל התרבות האנושית, מלוכלכה יותר מכל עיירה יהודית שבמזרחה של גליציה סמוך לגבולות רוסיה. לבושם של יהודי גליציה המזרחית היה כבר אז בשנת 1906 אירופי או אירופי למחצה, חובשי כובע קטיפה ובעלי פיאות מסולסלות ארוכות היו תופעה נדירה בקולומיה ובעיירות שמסביב לה, וכאן כאילו עמדנו עוד לפני שנת 1848. יהודים עברו לעתים קרובות את הגבול הגרמני, שהיה פתוח לאוסטרים ללא צורך בדרכון. אבל ברלין והשכלתה השפיעו על אושויאנצים פחות מאשר על עיירות גליציה המזרחית, שבהן היו קיני משכילים. דומני שפחיתת כבוד הייתי לדודי בעיני קרוביו, כי הלא סטודנט באוניברסיטה בוינה הייתי, גליציה יציר מלאכותי היתה מורכב משתי ארצות שונות, המערב היה עד 1772 חלק מפולין קטן, המזרח רייסין האדומה, ושתיהן היו בשנות 1772—1918 „ארץ כתר" אוסטרית אחת. הישוב היהודי בפולין בכלל ובפולין קטן בפרט היה ותיק וקדום לגבי יהודי רייסין האדומה, היא גם לא נפגעה אלא מעט בשנות ת"ח—ת"ט, אם איני טועה גרמה לה ותיקות זו, שהיתה עד השואה שמרנית יותר מאשר גליציה המזרחית. ההשכלה הגליציאית היתה בעצם גליציאית מזרחית והתפשטה משני מרכזיה הגדולים לבוב וברודי לווהלין הסמוכה ולאודיסה, גליציה המערבית השתתפה רק מעט בתנועת ההשכלה.

ימי דודי עברו בעוני ובחוסר — קרבן לבעל־ביתיות בדורה האחרון היה. ביכולתי להאריך עוד בדוגמאות של בעלי־בתים ירודים שלא יכלו להרשות לבנותיהם ואף לא לבניהם לעבוד עבודת פרנסה לפני חתונתם, כי היה זה פגם למשפחה ולשידוך הגון. הבעל־ביתיות וכניסת בנות ישראל בעל־ביתיות לעבודת הפרנסה מנעוריהן, הן נושאים חשובים לכמה דיסטראציות למועמדים לתואר דוקטור ולקתדראות בתורת הכלכלה והחברה היהודית בדור שלפני השואה. חוששני שהחומר שבכתב למחקר אינו רב, ביחוד בארץ, ומהראוי לדלות את החומר שבמוחם של ישישים הזוכרים את הימים שלפני 1914.

מהבעל־ביתיות עלי לשוב לאבות־אבי, בעלי־בתים טיפוסיים. סטרליסק, עיירה רחוקה כ־45 ק"מ מדרום־מזרח ללבוב, היא עיר מולדתו של ר' ישראל ברור, סבו של סבי, בעיירה זו ישב רבי אורי ה„שרף", תלמידו של רבי אהרן הגדול, מהמפורסמים שבצדיקי הדור הרביעי לחסידות. תפלתו היתה בקולי־קולות ובלהבת אש קודש. ניצוץ ממסורת תפלה זו ראיתי אצל סבי ר' משה ובשעת התעוררות אצל אבי, כגון בסדר העבודה ביום הכפורים ובסדר ליל פסח. ניצוץ עמום שמתחת ערמות אפר מחמם לפעמים את לבי ומחבב עלי את התפלה, וכחדשה היא לי אז, אבל לבושתי אתי יקבר הניצוץ. להוריש ליוצאי חלצי לא הצלחתי בעוונותי הרבים. מסורת משפחה בבית אבותי, שר' אורי העיד על אבותיהם שבסטרליסק, שכהנים כשרים המה. כאשר סיפרתי מסורת זו לחסיד מקיידאנוב, לוי, שהיה יוצק מים על ידי בעלותי לדוכן, השיב לי, שרבי אהרן הגדול מקארלין העיד על אבותיו שלויים כשרים המה. ובכן נזדמנו יחד לוי וכהן כשרים לבית כנסת אחד, לפי עדותם של הרב הגדול ותלמידו הגדול. סוד ד' ליראיו. כידוע היה האר"י מבחין בגלגוליהם הראשונים של תלמידיו, מאיזה שורש מקור נשמתם, וסוד זה היה גם בידי צדיקים אלה. המאמין יאמין, בכל אופן האמינו בכך אבותי. קיים לפענ"ד חוש שבקדושה באדם וחיי קודש יכולים לפתחו. הרחוק מחיי קדושה לא יבין זאת. השם שהדביק פקיד מפקידי קיר"ה למשפחת אבותי בסטרליסק היא עדותו של גוי מסיח לפי תומו, שרבי שמעיה הכהן ור' זאב בנו אנשים ישרים היו קבועים במקומם, כי לא נקראו על שמה של איזו עיירה שממנה באו, וגם לא ביקשו זהב וכסף ואבנים טובות, המופיעים לרוב בשמות משפחה יהודיים אשכנזיים. מסופקני אם מקבלי השם ידעו את פרושו. ר' ישראל ברור נשא אשה ממשפחת וינקלר בקאלוש וישב כל ימיו בעיר זו עד מותו בשיבה טובה בשנת תרי"ג או תרי"ד. הוא היה מקובל ובלמדו בספר „עץ החיים" לרבי חיים ויטאל היה פורס מפה תחתיו כמו תחת ספר תורה. בודאי עשה ככה גם לספר הזוהר המקודש. סבי היה לומד זוהר יום־יום בסדר עבודתו בהשכמה, אבל „עץ החיים" היה עומד בארון הספרים, כנראה לא ירד לעמקו. אבי היה לומד זוהר לעת זקנתו בשבתו בארץ, אני בעניי מוצא חפץ רב בחלקי הזוהר שהם כמדרשי אגדה, את סודותיו לא אוכל להתאים ליהדותי לפי תפיסתו של הרמב"ם. נתמעטו הדורות ונצטמצמו המוחין. הספר בו הגו אבותי במשך כמה דורות חידה בעיני, את הפתרונות הפשטניים של החוקרים לא אוכל לקבל. יראת שמים ואהבת הבורא שבזוהר כנות ועמוקות מדי מלהיות יצירתו של מזייף ספרותי שבא להתהדר בתגליותיו.

ר׳ ישראל לא זכה לעלות לארץ, אבל שנים מגיסיו, ר׳ מיכאל ור׳ נפתלי וינקלר עלו לירושלים ושם מנוחתם כבוד. עלה לארץ אחד מבניו, ר׳ משה, שקנה לו חצר בצפת וישב בה כעשרים שנה, ובמותו צוה שמי שיעלה ממשפחת ברור לצפת יוכל לשבת בחצרו שנמסרה לכולל גליציה. בהיותי בפעם הראשונה בצפת בשנת תר״פ שאלתי על חצר זו ולא ידעו לענות לי, ויתכן שלא חפצו לענות, שמא אתבע את „זכותי״ מידי הכולל. כשעלה אבא לארץ בתרפ״ה מצא עוד זקן שזכר את דוד אביו ר׳ משה ברור מצפת, הודות לדודים הללו היו לנו לא רק ידיעות על ארץ ישראל אלא גם קשרים חיים עם אנשים שבאו משם. ארץ־ישראל לא היתה לנו כלרוב בני עמנו בימי נעורי שלא מעולם הזה. ר׳ משה ברור היה „ספרא רבה״, סופר גדול כביכול, שכתב מצפת אגרות ארוכות בסגנון המליצה של הקדמות לספרים רבניים, והאגרות היו נקראות בחוג המשפחה בימי נעוריו של אבא, כתובת ה„דואר״ של צפת היה בימים ההם, כלומר בשנות ה־70 למאה הי״ט, רבה של בירות, שהיה שולח את המכתבים בהזדמנות לצפת.

ר׳ מיכאל וינקלר עלה לירושלים לפני הגיעו לשנות שיבה ולקח אתו מבני משפחתו, חלק מצאצאיו נשאר בארץ. אחד מנכדיו, שנולד אחר מותו ועל שמו נקרא, נתגלגל בשנת תרמ״ד או תרמ״ה לבית אבי, שגם הוא נקרא על שמו של הדוד, שזכה להקבר בהר הזיתים, לר׳ מיכאל־שלום וינקלר ביוגרפיה מענינת, הוא גדל בירושלים, ובהיותו בן חמש־עשרה בערך השיאוהו אשה בצפת, נולדו להם שני ילדים ומתו. האברך בחל בחיי הבטלה וה„חלוקה״ העלובה בצפת, וגם באשתו בחל, יצא חוצה לארץ, כדי ללמוד מלאכת השענות כביכול, אבל נפשו חשקה בהשכלה ורצה להפטר מאשתו. ישב זמן מה בסטריי, שבה גר אבי בשנים אלה, ומשם נסע מערבה. במשך כמה שנים היה מחליף מכתבים עם אבי מבלי להודיעו את מקום מגוריו, חמכתבים היו באים ממקומות נידחים בצ׳כיה או בגרמניה. הסיבה לכך נודעה לאבא בשנת תרמ״ט או תר״ן בהופיע האשה הצפתית בביתנו לחפש את בעלה. הוא ביקש לשלוח לה גט והיא סירבה להגרש ובאה למצאו ולהיות לו עזר כנגדו כבצפת, שבועות אחדים ישבה בביתנו, שהיה אז בכפר בלב הקארפאטים, ואבא לא יכול לתת לה את כתובת בעלה שלא היתה ידועה לו. היא נסעה מאתנו ואחרי כמה חדשים נודע לנו שמצאה את בעלה. מאברך צפתי היה לדוקטור רבינר בברלין הבירה. איך הצליחה האשה, שלא ידעה גרמנית, למצוא את בעלה בכרך הגדול לא ידוע לי. ידיד משכיל (טאובנהואז) היה לו לר׳ מיכאל זה בצפת ואליו כתב פעם מכתב בגרמנית — מרוב שמחה סיפר לאמו של ר׳ מיכאל, שגם היא לא שמעה זה שנים על בנה.

שקיבל ממנו מכתב וגם הראהו לה, בראותה את הכתב הלועזי חשכו עיניה, השבץ אחזה ותמות. מפיצי כתב ולשון לועזיים היו בצפת בימים ההם רק מיסיונרים, והיו מקרים שבחורים שרבו עם אבותיהם נמלטו למיסיון ונשלחו למרחקים. שמעתי על צפתי שהיה בישוף לכנסיה הסקוטית בסין. האם האומללה לא ידעה, שבנה היה לדוקטור רבינר אורתודוכסי כשר וישר בברלין, היא חשבה שנתפס למיסיון. החבר שקבל את האגרת לא ידע גם הוא את כתבתו ולא יכול לבשרו את בשורת האבל. האשה הצליחה כנראה למצוא את עקבות בעלה לפי מכתב זה. בברלין היו חבריו ומכריו של ד"ר וינקלר מציעים לו שידוכים, כי לא סיפר להם שהניח אשה בצפת, והוא כמובן סירב לשמוע על כך. פעם בא אליו מכר והפציר בו שילך אתו לראות „שידוך" הגון, שימצא בודאי חן בעיניו. היות ולא יכול להפטר מהטרדן, הלך אתו על מנת לאמור לו, שהצעתו אינה לפי רוחו, והנה הביאו האיש לאכסניתה של הצפתית. עברו על הדוקטור־רבינר עינויים קשים עד שהצליח להשפיע בפיצויים גדולים על האשה שתקבל את הגט. נודע הדבר לעתונות האנטישמית והיא צלצלה בפעמוניה לפרסם חרפתו של רב, אשר זנח את אשת נעוריו. בני עדתו ורבני ברלין הבינו את מצבו של האיש האומלל שקושר לאשה שלא התאימה לו בעודו נער ויעזרו לו לפצותה בממון. רק אחרי תריסר שנים ויותר נשא אשה שניה וחי אתה כשלושים שנה ומת בגבורות. אשתו הציבה לו מצבת־זכרון במוסד חינוכי דתי בארץ כפי ששמעתי. אחרי שאשתו הצפתית גילתה את סודו היה מחליף מכתבים כמעט כל שבוע עם אבי והיה שולח לו שבועונים יהודיים בגרמנית ואת „המגיד". לעת זקנת אבי בשבתו בארץ פנה אליו קרוב זה שיעזור לו לקבל משרת רב במושבה גדולה, אבל הוא היה כבר זקן מדי מלהתקבל למשרה חדשה, וגם תואר הדוקטור לא התאים לדרישות המקום, למרות שפרסם חיבורים בהלכה בעברית, דוקטור רבינר זה הלהיב את הורי, שהיו תמיד מחסידי האורתודוכסיה הגרמנית לחנכני גם אותי ל„דוקטור רבינר", לתורה ולהשכלה וליראת שמים, על כך עלי ליחד הדיבור אחר כך.

קשרי המשפחה עם סטרליסק נתקיימו עד שנות ה־70 למאה שעברה, עניים היו הקרובים הסטרליסקאים, ור' יצחק סבו של אבי היה ה„גביר" כביכול במשפחה, ואליו פנו לקבל תמיכה. מעשה שהביאה קרובה מסטרליסק ירמולקה (כפת הראש) של ה„שרף" ודרשה וגם קבלה תמורתה חמשים זהובים — סכום הגון בימים ההם. ר' יצחק, שהיה משכיל במקצת כפי שיסופר להלן, לא היה ממכבדי רליקויות (שיורי קדושים), אבל נדיב לב היה, ובכדי שלא לבייש את הקרובה לקח ממנה מזכרת זו, היא נשרפה בשריפת קאלוש.

מימי לא ראיתי קרוב מסטרליסק, אבל היה כנראה שם איש ששמו כשמי וכתבו דומה לכתבי, עד שאמי חשבתו שזהו כתבי. בהיותי כבן עשרים הביאו לבית הורי המחאת דואר, ששלח איש מסטרליסק ובעל הכתובת לא נמצא והמשלוח חזר אלי ואני הרי לא שלחתיו, החזרתיו לדואר. פלא של שני יוסף בן שמעון שחתימת ידם דומה זו לזו לא נזכר בתלמוד, השוקל כל מיני אפשרויות, גם אם הן רחוקות. יתכן שבתורת התורשה ידועות דוגמאות כאלה של דמיון הכתב בין קרובים מדרגה ה' או ו'.

לר' ישראל ברור היו עוד שלשה או ארבעה בנים מלבד ר' משה איש צפת, אחד מהם היה ר' צבי, מלמד בטלן. סיפרו עליו שלימד „זמן" קיץ שלם בלבוב והביא לביתו מאה זהובים בשטר אחד והטמינו ב„סליחה". כלומר ספר הסליחות שאומרים לפני ראש השנה ובימים שבין ראש־השנה ויום הכיפורים. בא שכן וביקש שישאילו לו סליחה. נתן לו מי שהוא מבני הבית אותה סליחה, וכאשר הוחזרה לא נמצא בה עוד אותו שטר. מאז היתה ה„סליחה" של הדוד הנ"ל למשל במשפחה. אחד מבני ניניו של המלמד בעל ה„סליחה" הצטיין כפדגוג בפולניה המחודשת. מסופקני אם היו בו בר' צבי ברור כשרונות פדגוגיים שנתגלגלו בבן נינו.

שנים מבני ר' ישראל היו סבים לאבי, ר' דוב, אבי סבתי מרת ברינה ור' יצחק הצעיר בבנים, אבי סבי. שונים היו האחים בתכונותיהם. ר' דוב, ברל באידיש, היה חסיד בראשו ורובו, שוקד על התורה ועבודת הבורא, גם בחורף האחרון לחייו, שהגיעו כמדומני ל־65 שנים, בשכבו חולה אנוש במטתו, למד עם אבי גמרא עד יום לפני פטירתו. פרנסתו היתה מאכסניה לעוברי דרכים. קאלוש היא עיר מכרה מלח ובישול מלח ממי־מלח. סביבתה שלרגלי הקארפאטים דלה בדגן, היו איפוא מביאים אליה חטה ושפון מהצפון ומהמזרח וחוזרים עם מטען מלח. בעלי העגלות היו מתאכסנים בבית ר' דוב, המה וסוסיהם ועגלותיהם. בפרנסה עסקה הסבתה מרת יהודית, ממציאה לאורחים מאכל ומשקה ומספוא לבהמתם, והסב היה בבית מעין „רבי". חלוקת „עבודה" כזו בין הבעל ואשתו היתה מצויה בימים ההם, ואף אני עוד הספקתי לראות אנשים שעסקו בתורה ובתפלה, ועל האשה הוטל לא רק ללדת בנים ובנות ולגדלם לתורה ולחופה (קרי נדוניה) אלא גם לפרנס את הבית. שכרן של נשים כאלה הובטח להן לעולם הבא, בגן־עדן המלא אור, „אים ליכטיגן גן־עדן" על יד בעליהן. טיפוסי נשים כגליקל מהאמלן היו מצויים בגליציה ובתחומי פולין שלפני 1772 וגם בצפון הונגריה עד ראשית המאה ה־20. בסיפורי אשר ברש מצאתי טיפוס כזה, אשה חוכרת בית בישול שכר ומפרנסת את בעלה הלמדן־הבטלן. נשי־חייל

אלה בתור טיפוס ראויות למצבת זכרון במחקר סוציולוגי מקיף וממצה. גם בזה יש לנצל כמו מן הדליקה את זכרונותיהם של השרידים האחרונים.

את בנו יחידו של ר' דוב, שלא למדו מלאכה והתדרדר במורד הדלות עד שהיה סבל במנסרה, כבר הזכרתי. בושתי בפני עצמי שלא עלה על דעתי לפני יובל שנים לבקר את „דודי" זה ולסעדו, בשעה שהרווחתי כבר את לחמי. בימים ההם היה הסבל חרפה למשפחה, ואולם בעוון הדור נועדה לנו חרפה גדולה ממש, נינתו של אותו צדיק ר' דוב יצאה מכלל ישראל, כדי להנשא לאיזה מורה עממי או פקידון פולני. לאחת מבנות ר' דוב, כלומר לאחות סבתי, היתה בת, והוריה מצאו לה שידוך הגון, בחור למדן וירא שמים, התקשרו בתנאים כנהוג, אבל הנערה, שטעמה כבר מטעם ה„השכלה", כלומר ידיעה שטחית בשפה הפולנית, נפשה חשקה בבחור משכיל בן משכיל, שהיה לבלר בבית המשפט, כלומר מחלל שבתות, לא הועילו תחנוני הורים וקרובים, ומאין ברירה הוכרחו לערוך לה חתונה כנהוג. כדי שלא לבייש את ההורים באו גם סבי וסבתתי לחתונה, ועל כך ריננו אחריהם בעיר, וגם אותי לקחו אתם. כשהוזמנה הכלה מחדר הנשים לשמוע שבע הברכות שאחרי ברכת המזון, שאלה בפולנית, אם מותר לה כבר לשוב. היה זה בשנת 1893. בת טובים בישראל מדברת עם קרוביה, כר' משה ברור והדומים לו פולנית, אוי לאותה בושה, אוי לאותה חרפה. וכעבור שלשים שנה בערך הוליכה אותה אשה את בתה לשמד ולנשואים אצל הכומר. זו היתה התוצאה העקבית של ה„השכלה", שהתבטלה בפני הגויים. הסב של המשומדת מצד אביה היה משכיל חובב לשון עבר, אבל חובב רק לעצמו, את בנו חינך על ברכי הלשון הפולנית, ובזה זכה הבן להיות פקיד ממשלתי, בעל משרה קבועה ובטוחה עם פנסיה לעת זקנה — הישג עצום בעיני יהודי, שפרנסתו היתה מן האוויר. והבן הלבלר (קאנצליסט) בבית המשפט, שתפקידו היה להעתיק מסמכים בכתב נקי ונאה — מכונות כתיבה טרם היו — התבולל בין חבריו הגויים הקטנים וחיקה את הגויים ה„גדולים" שבעיירה, ובהזדמן לו שידוך לבתו עם גוי קטן, בעל משרה ממשלתית לא פקפק למסור את נינתו של ר' דוב ברור למולך. דוגמאות להתפתחות „משכילית" כזו ידועות לרוב. רק מעטים מבני המשכילים המפורסמים תמצא במחנה ישראל.

ר' יצחק ברור היה טיפוס אחר, שונה מאחיו, איש המעשה, סוחר תבואה וטוחן, ועסקן צבורי בעירו, יתכן שזמן־מה היה גם סוחר בבקר ושולח בקר לוינה, לרגלי עסקיו הגיע עד ליפניק שבמורביה. בליפניק היתה קהלה יהודית חשובה, ר' ברוך מליפניק, רבה של קהלה זו, חיבר חידושים לש"ס. מה היה המסחר שהביא את ר' יצחק ברור מקאלוש עד ליפניק

איני יודע. בכל אופן בהשואה לבני משפחתו ולבני עירו ראה ר' יצחק את העולם, והשפעת העולם המערבי התבלטה הן בעסקי פרנסתו והן בחייו הפרטיים. צעד נועז בימים ההם היתה השקעת הון רב בבנין טחנה בכח המים עם מכשירים חדישים מובאים מהמערב, קונסטמיהלה קראו באידיש ובגרמנית טחנה חדישה כזו. והדבר נעשה עוד לפני סלילת מסילת ברזל לקאלוש. המכונות הובאו איפוא בעגלות עשרות ק"מ מהתחנה הקרובה ביותר. טחנה חדישה כזו עלולה היתה לקפח תריסר טחנות פרימיטיביות שבסביבה.

צעד נועז אחר, שקדם כנראה לטחנה, ובלתי הוגן בעיני בני הדור היתה חכירת ה„פרופינציה" של העיר קאלוש עם שותפים כמסופר בזכרונות אבי. וזה דבר הפרופינציה: המלה היא יונית בצורה לטינית והיא מציינת זכות המזיגה של משקאות כהלים. לכל בעל אחוזה בפולניה היתה הזכות הבלעדית למכור משקאות חריפים בתחום אחוזתו. „אחוזות" היו לא רק ישובים חקלאיים אלא גם עיירות וערים, ולא רק אלה שהשתייכו לאיש פרטי (פריץ קראו היהודים לבעל האחוזה) אלא גם ערי המלכות. את הפרופינציה היו מחכירים ליהודים עד ביטולה, בשנת 1906 כמדומני. בקאלוש חכר הקהל את זכות זו, והיתה לו חזקה על כך משנים רבות. הכונה היתה להבטיח לקהל הכנסה שנתית לצרכי הצבור. הקהל לא עסק כמובן במזיגה אלא מסר את הזכות למשפחה מסוימת בתוספת על דמי החכירה. לאותה משפחה היתה חזקה לחכור מידי הקהל. התקשר ר' יצחק עם שותפים והם זכו במכרז החכירה על ידי תוספת כל שהיא על מה שנתן הקהל. הם הבטיחו אמנם לתת לקהל את אשר נתן לו מקודם חוכר המשנה, וגם קימו את הבטחתם, אבל היתה זו פריצת גדר גם כלפי הקהל וגם כלפי החוכר המשנה. הכריז הקהל חרם בבית הכנסת על קניית יין שרוף, אבל היתה זו גזירה שהציבור לא יכול לעמוד בה ולא נתקיימה. לא זו בלבד, שהיהודים שתו י"ש בעצמם — כוסית קטנה לפני ארוחת הבוקר היתה מנתו של בעל־בית — אלא בעלי בתי מרזח התפרנסו ממזיגת י"ש ושכר לערלים, ששתו במדה גדושה. החזיקו איפוא ר' יצחק ושותפיו בפרופינציה כל שנות החכירה, אבל בתום השנים זכו במכרז מתחרים, שהוסיפו על המחיר, ואלו לא שמו עוד לב לקהל ולא פרעו לו פרוטה. החוק, שייפה את כח הקהל לגבות מסים ישירים (בלתי ישירים, מס הבשר, משחיטת עופות, מקבורה, ועוד גבו גם מקודם), נתקבל רק ב־1890, שנה אחרי מותו של ר' יצחק. גרמו איפוא ר' יצחק ושותפיו לקיפוח הקהל. רוב ימיו הצליח ר' יצחק בעסקיו והקים לו בית־לבנים, מכוסה גג מפח בחזית הראשית של מגרש השוק העירוני. לעת

זקנתו התמוטט מצבו, כי הטחנה נשרפה והסתבך במשפט עם חברת הבטוח ויצא נקי מנכסיו, פרט לביתו שהכנסתו צנועה היתה. ה„חרם" לא פגע בכבודו של ר' יצחק, הוא נבחר למועצה העירונית, כי ידע פולנית וגם לחתום את שמו בכתב לטיני למד, ובמשך כמה שנים היה מ„פרנסי" העדה. יד פתוחה ולב נדיב היה לו, לכן נשכח ה„חרם", שלא היה על האנשים אלא על העסק. ממעשי „עסקנותו" ידועים לי רק פרטים פעוטים, שיש בהם משום „פרוטקציה". כאשר הונהגה הארת הרחובות בפנסים נקבע פנס אחד בחזית ביתו, ואחד מהנידחים הרחוקים שבמשפחה, ששמו היה מיכאל, כשמו של אותו הדוד שמנוחתו כבוד בהר הזיתים, נתקבל למדליק פנסים בעיריה כמובן שבלילות שבת היה לו ממלא מקום נוצרי שכבה את הפנסים בשעה 10 או 11. אותו מיכאל מדליק הפנסים לבש בגדי שוטר, בגד רשמי מכובד בעיירה, אך ללא חרב בחגורתו. בפורים היה מיכאל זה בא לבית הסבתה לקבל מגדנות ונדבה. הפרנסה שזכה בה בכח ה„פרוטקציה" של הגביר העסקן ה„קרוב" הרחוק, היתה דלה ועלובה. מבלי לפגוע בכבודם של שוטרי קאלוש ועיירות גליציה האחרות שעל חרבם גאוותם, אגלה סוד לדורות, שגם המה קבלו משכורת שהספיקה רק שלא לגווע ברעב, אבל לא כדי לחיות. גם הסיכויים לקבל שוחד היו מעטים לשוטר שהתהלך ברחוב כמושל בכפה.

ר' יצחק ור' משה בנו, הוא סבי, הצטיינו בנאמנות בלתי רגילה ל„דינא דמלכותא". לפי חוק מימי יוסף השני לא ניתן ליהודי רשיון לשאת אשה אלא אם עמד בבחינה מארבע הכתות של בית ספר עממי, כלומר ידיעת קריאה וכתיבה בגרמנית, ארבע פעולות היסוד בחשבון ועיקרי הדת מתוך ספרון בגרמנית ועברית, שהתקין בשעתו הרץ הומברג, שנשלח לגליציה בשנות ה־80 למאה ה־18 לכונן בתי ספר גרמניים לילדי־ישראל. היהודים לא שמו לב לחוק זה והשיאו את בניהם ללא רשיון גם בימי גזירת־הבחינה וגם אחרי שבטלה ב־1848 (או אחרי כן). עד היום נמצאים בתוכנו זקנים הנקראים על שם משפחת אמותיהם או סבותיהם, כי הוריהם לא נישאו לפי חוקי המדינה — מכאן כהנים ולויים ולוינים וכ' שאינם משבט לוי. ר' יצחק ברור לימד את בנו יחידו ר' משה בשנות ה־40 למאה שעברה גרמנית כהלכה, וגם על אותו ספרון של הומברג, „בני ציון" היה שמו כמדומני, עבר. ידע סבא, שהיה דומה בהליכותיו בעבודת הבורא לדודו־חותנו ר' דוב ולסבו ר' ישראל, לכתוב לא רק אגרת מסחרית בגרמנית אלא גם תביעה לבית המשפט, ובידיעותיו אלה השתמש עד יומו האחרון לצרכי מסחרו. כדי להבין עד כמה שהיה זה צעד נועז — בחיי ר' ישראל, המקובל שפרס מפה

תחת ספר „עץ החיים" — עלי לספר מאמר מפי הרב מבלז: מעשה שנתקבלה תלגרמה בחצר הרב, כמובן בכתב ובלשון לועז. בקשו אדם שיקרא אותה, ובקושי נמצא חסיד אחד, שהרהיב לגלות שהוא בקי בכתב הערלים. הודה לו הרב על שקרא לו התלגרמה, אבל העיר לו: דע שכל מה שאדם קורא משמאל לימין (כתב לטיני) הוא פוגם במה שקרא מימין לשמאל, כלומר תורה ותפלה. סבי לא נסע לבלז, ובקרב חסידי ז'ידאצ'וב, שעליהם נמנה, לא היתה ידיעת כתב ולשון לועז פסול, אבל ספק אם נמצא ביניהם חסיד בעל־מדרגה, שערך סדר חצות לילה־לילה במשך ארבעים שנה, שלמד גרמנית בנעוריו וידע לכתוב אגרת בלשון זו. ר' יצחק ברור היה איפוא מן המתקדמים בדורו ובעירו, מבלי להתפס ל„השכלה בת השמים". לידין ולידי אבי הגיע „המגיד", שהופיע אז בליק בפרוסיה המזרחית, על ברכי „המגיד" היה אבא מארי לבעל לשון ועט שנון, ומכאן נתגלגלו הדברים אלי וילדי והיינו למושכים בעט סופר. רמת הפרשנות המדינית של החזן והשוחט דק"ק ליק, עורכו של „המגיד", לא היתה גבוהה בקנה מידה אירופי, ובכל זאת עלו קוראי המדור „ועל המדינות בו יאמר" בשבועון זה על הפוליטיקאים שמאחורי התנור בקלויז. שיחת בחורי הקלויז באחת העיירות בענין „תכסיסי מלחמה" סיפר לי אבא. איני זוכר, אם שמע בעצמו שיחה זו או היתה זו הלצה שהתהלכה בקרב בחורים יודעי העולם מן „המגיד". הסביר בחור לחברו את ענין התותחים, איך מכניסים קלע לצינור ובכח „אבן השריפה" הוא יוצא מהקצה השני, ו„בפירוש הותנה שיעמוד כנגד החלל", סיים הבחור הלמדן את באורו בעברית, כי אם האויב אינו עומד כנגד חלל התותח, מהי התועלת שביריה. לא הבינו גם קוראי „המגיד" תכסיסי מלחמה, אבל עלו על בטלני הקלויז בתפיסת המצב המדיני בעולם.

ר' יצחק אהב פרחים ודאג לשתילים טובים בעציצים שעל החלונות. בעיני בנו וכל סביבתו נראה הדבר כשטות בלי ספק. את נכדתו, יתומה שגדלה בביתו לימד לנגן בכינור. „כלי זמר", כלומר מנגנים בחתונות באידיש, היו מנחותי דרגה בימים ההם, וידיעתם בנגינה בודאי לא היתה מרובה. בעל־בית הגון, כמעט גביר, שלימד את נכדתו „כלי־זמרות", ככה סתם שלא לצרכי הפרנסה, מוזר היה. עברו עשרות בשנים עד שיהודיות בודדות החלו לנגן בפסנתר בקאלוש ובעיירות דומות לה.

פרק שני

סבי ר' משה, ביתו ועירו בסוף המאה ה-19

על ר' יצחק ברור כתבתי על פי השמועה, אך בנו, הוא סבי ר' משה, וסביבתו עדיין ניצבים נוכח עיני בבהירות של ראיה ממש. בימי שבתי בביתו שנאתיו, כי גזל את שמחת ילדותי הטבעית, ואף חשבתי שאתנקם בו לכשאגדל; כעת מעריץ אני את בעל־הבית, שעבד את בוראו כל ימיו. תורה ותפלה היו עיקר חייו, ועבודת הפרנסה טפלה. הוא דבק בדרכי דודו־חותנו ר' דוב, בשעה שאשתו בת ר' דוב, העריצה יותר את זכר חותנה־דודה ודאגה למסחר, לרוחים. יומו התחיל בקיץ ובחורף בשעה 2.30 או 3.00 אחרי חצות, היה קם, נוטל את ידיו וכ' ויושב לערוך סדר חצות, מנורת נפט קטנה ללא צנצנת היתה לו, ואותה עם נייר תחתיה היה מניח על הספר שקרא בו. לפני התפשטות הנפט בסוף שנות ה־60 למאה הי"ט בודאי השתמש בנר חלב. בידי כרכי הזוהר שלמד בהם עשרות נ"שנים והם נקיים, ללא סימן של חלב או נפט. דייקן־קפדן היה בנקיון הגוף, הלבוש, הכלים, הספרים, הבית והחצר. אחרי סדר חצות קרא פרקי־היום בתהלים, שהיה מסיים בכל שבוע, מנהג־רבים בימים ההם, אחר כך למד פרק מפרשת השבוע בזוהר, ולסוף בא תורו של „החוק", מעין אנתולוגיה תורנית לכל יום בשנה, מעט תורה ותרגום אונקלוס מפרשת השבוע, מעט מנביאים ומכתובים, ממשנה ומגמרא והלכה, מזוהר ומספרי מוסר. „החוק", שבו הוגים עד היום בעיקר אנשים טרודים בפרנסתם שאין שעתם פנויה ללמוד ממקור ראשון, היה מיותר אצל איש כמוהו, אבל כנראה לא רצה לבטל ממנהגו מימי נעוריו, שבהם היה שקוע במסחר, לקום יום־יום לעריכת חצות החל בהיותו בן עשרים ושמונה והמשיך בזה כארבעים שנה, עד חליו האחרון. ללימוד „החוק לישראל" היה לפעמים מצרף גם אותי בהיותי בן תשע, על אפה וחמתה של הסבתה, שהיתה גוערת בו, שאינו נותן לילד לישון וגורם לו שיהיה צנום ויבש כקיסם, כמו שעשה לאביו. לפעמים כשנזדמנה לו איזה אגדה יפה וקלה בזוהר היה מכבד גם אותי בקריאתה. עלי להודות שדברים שלמדתי לאורה של אותה מנורה קטנה נתקעו במוחי יותר ממה שהורוני מלמדי בשכר. אחרי

שלש שעות של עבודת הבורא התעורר בו בעל־הבית, היה יורד למרתף ומביא מים לרחיצה מבאר שהיתה לו שם. מי־שתיה ובישול היו שואבי־מים מביאים בעגלות מרחוק, כי מי העיר, שבה מכרות מלח ואשלגן, מלוחים מדי. אחר כך היה מביא או מתקין קיסמים להצתת אש לבישול ולחימום הבית. כירה "אנגלית" עם לוחות ברזל לשפות עליהם קדרות לא היתה בבית הסבא, על אש פתוחה היה מבשלים תחת ארובת תנור האפייה. את ניקוי הנעלים לא מסר לעוזרת, שמא תחתוך את העור, בגרדה את הבוץ; בעצמו היה מצחצח הנעלים בקיץ ומורח אותם בשומן בחורף. בעל־הבית שומר על לבושו ומכבדו, והבגד מכבד את לובשו. לפני הפסח בשנים כתיקונם, היה הסב קונה עור ומוסרו לסנדלר להתקין נעלים לבני הבית, לא סמך על הסנדלר, מפני שהוא קונה את הזול, בעל־בית הגון אינו לוהט אחרי הזול — כך נוהגים נחותי דרגה — הוא מבקש את הטוב. הזול עולה ביוקר — זהו כלל בעל־ביתי עד היום. ובעוד הזקן עוסק בצרכי־הבית החומריים כבר קמה הסבתה והכינה משקה חם, קפה עם חלב לבני הבית ולסב על פי רוב קאקאו עם חלב, כי כל ימיו השתעל וכחוש היה, ועורו כקלף שקוף מעל לגידיו ועצמותיו. ה„קפה" בימים ההם היה למעשה מעט קפה והרבה „ציקוריה" עשויה מעולשין, צמח הגדל בר גם בארץ ישראל והוא הרבה יותר זול מקפה. קפה וקאקאו לא היו קונים קלויים וטחונים כבימינו, אלא גרעינים חיים ובבית היו קולים אותם, בערך פעם בשבוע, וטוחנים או דוכים אותה במדוך לפני הבישול. גרעיני קאקאו לא ראיתי בחיי רק בבית הסבתה ובמוזיאונים. המשקה המוכן סמוך לטחינת הגרעינים טעים יותר. עבודות הבית וההכנות לתפלה ארכו כשעה, והגיע הזמן ללכת ל„קלויז". קאלוש היתה בימים ההם על פי רוב מלאה בוץ וגללי בהמה, אבל הסב היה אמן ממש בהצבת צעדיו, נקי הגיע לבית התפלה ונקי חזר. לאבי ולי היה לועג באמרו: הבוץ עולה עליכם — די בלוטה קריכט אויף אייך ארויף. הסבתה היתה מנחמת אותנו, שגם לאביה היה צעד כבד כזה, ובטבע תלוי הדבר. כשמת הזקן ובגדי השבת שלו הובאו לביתנו היו שלמים ונקיים כביום חתונתו לפני חמשים וכמה שנים. העש אכלם בעליתנו, כי אמא לא הרשתה להכניסם לארונותיה, מפני שמשחפת הריאות מת הזקן. וכבגדיו היה גם כתבו נקי ונאה, כל אות בפני עצמה כפנינה במחרוזתה, נפשו השתקפה בכתבו. בבית הכנסת היה מן המקדימים לבוא ומאחרים לצאת. מלבד התפלה היו לו גם שם שעורים, פרק משניות וכדומה. אחרי ארוחת בוקר, שמנתה הראשונה היתה כוסית י"ש קטנה, עיקרה לחם וחמאה וסופה כוס חלב, בשעה 9 בערך פנה לעסקי פרנסתו. במשך היום לא ישב לסעוד, פרט לעוגה,

פירות וכוס תה. ארוחת היום העיקרית היתה בערב אחרי תפלת ערבית. כך נהגו בנעורי בעיירות; בערים „מתקדמות", כמו סטריי עיר אמי ובקולומיה, שבה עברו רוב ימי נעורי, אכלו ארוחת צהרים בשעה 1 אח"צ כנהוג בכרכי היבשת באירופה וכעת גם בארץ ישראל. במשך היום, אם לא היתה עבודה מרובה היה סבא נח כחצי שעה, ובערב עלה על משכבו לא מאוחר משעה 9, כדי לקום בשעה 2.30.

במטחרו של הסב היה משהו מן המודרניות, כנראה מסורת בית אביו. מלבד קמח ודגן היה מוכר גם זרעוני־זרע לפשתן ולמספוא וקמח־עצמות לזבל השדות. קמח המאכל היה בא מטחנה מקומית, לקניית חטה, שיפון ותירס היה נוסע לפעמים לצ'רנוביץ, את הזרעונים והזבל המלאכותי היה מזמין מבודאפסט, לפעמים היו סוכנים־נוסעים באים להציע לו סחורה. סוכן־נוסע, כמובן יהודי, היה בימים ההם אורח מכובד לא רק בעיירה כקאלוש, אלא אף בקולומיה, כי הלא גרמנית דיבר ומכרכי המערב בא. דינה של בודאפסט היה בנידון זה ככרכי המערב, זוכרני שפעם בא „אדון" כזה לביתנו סבא בבוקר לפני שובו מבית הכנסת, הסבתה שלחתני לקרוא לסבא שימהר לשוב. לתמהוני לא נחפז הזקן לבוא לקדם את פני ה„אדון האשכנזי", רק כדרכו יום־יום חזר והאדון, שבא ממרחקים, המתין לו, עברו שנים לא מעטות עד שלמדתי, שלא להבטל בפני איש מכרכי המערב, דומני עד שזכיתי בעצמי להתהלך בכרכים אלה. חנותו של סבא היתה חדר מאורך לא גדול ובדלתה קבוע פעמון — כמובן לא חשמלי. נכנס אדם צלצל הפעמון והסב או הסבתה יצאו מדירתם הסמוכה לקבל את פני הלקוח. בימי השוק ישבו כל היום בחנות. עיקר הפרנסה בא מלקוחות קבועים מימות הסב ר' יצחק, כפרים שלמים היו לקוחותיהם של בעלי־בתים מסוימים, מעין חזקה היתה לסוחר על לקוחותיו, וסוחר הגון לא משך לקוחות מהרחוב בהתחרות בזויה. הכפריים נתנו אימון ביהודי „שלהם". מקובל היה בפיהם שכל היהודים רמאים, רק המושקו או הרשקו שלהם הוא „ז'יד" (יהודי) ישר. מפי ידידי המנוח, הסופר אלתר דרויאנוב שמעתי שגם בדרויה, עיירתו בליטא רבתי, היה קיים יחס כזה בין בעלי־בתים וכפריים. בחורף היה יריד שנמשך יומים, ואז היו הלקוחות לנים על הרצפה בחדר הסבא והוא הוכרח לערוך חצות וסדר תפלותיו ותורתו במטבח. איני זוכר אלא את שמו של כפר אחד נוביצה, שהיה „שייך", לסבא, תושביו היו גרמנים שהושיב יוסף השני בגליציה. כשמת סבא ואבא ישב אבל־שבעה בביתו, באו לקוחות מהכפרים אליו והבטיחו לו שישמרו לו אמונים כמו למושקו המנוח. לולי חלו תמורות ומהפכות בעולם, כי אז ישבתי בבית, שהקים סבו של אבי בקאלוש, ונוביצה

וכמה כפרים של אוקראינים היו „שייכים" לי מכח החזקה. נשתנה העולם. אבי עזב את עיר אבותיו, הבית נמכר ובני בניהם של לקוחות אבותי למדו את מלאכת המסחר והקואופרציה ונשלו את היהודים מפרנסותיהם, ובבוא הגרמנים התחרו בהם בהשמדת בני בניהם של המושקים וההרשקים, שהיו מוחזקים בשעתם כז'ידים כשרים, הנושאים ונותנים באמונה. דרכם של האכרים היתה לקנות בהקפה בעונת הזרע ולפרוע את חובותיהם ככלות הקציר והדייש. מאז יצא חוק שהגביל את אחוז הרבית, קיים הסב חוק זה ולא הערים עליו. הלקוחות היו על פי רוב משלמים את חובותיהם בזמנם. אם עבר הזמן ונמצאו מפגרים, היה סבא שוכר עגלה ונוסע לבקר בבתי לקוחותיו. פעם לקחני אתו למסע כזה. בדלית ברירה היה קונה כמה גליונות נייר גדולים וכותב תביעות בסגנון הרשמי המקובל. מדביק בול כחוק ומגיש תביעה למשפט. רק לעתים רחוקות הגיעו הדברים עד עיקול רכוש הנתבע. גם לכך לא השתמש סבא בעורך־דין, ואף לא ב„סופר־קרנות", וינקל־שרייבר בגרמנית. „סופרי קרנות" היו אנשים בקיאים בדיני תביעות אזרחיות ובהגשת תביעות מנומקות לבית המשפט. מלפנים — איני יודע עד איזו שנה — יכלו להופיע כטוענים מיופי כח מטעם הצדדים, אחר כך, כשנתרבו עורכי־הדין בעלי דיפלומות מהאוניברסיטאות, ניטלה זכות זו מסופרי־קרנות, אבל הם המשיכו לכתוב קובלנות ולהדריך את הפונים אליהם, מה עליהם לתבוע וכיצד ינמקו את דרישותיהם. לר' יצחק ברזר היה ידיד ליאון גלר סופר־קרנות שעליו כתב אבא באריכות בזכרונותיו. ראובן פאהן כתב עליו רשימה או סיפור. זכיתי להכירו בוינה בימי מלחמת העולם הראשונה. עסקי סבא פשוטים היו ולא הזדקק לעורכי דין, ואף לא לסופרי־קרנות. רק פעם בחייו הוכרח להשתמש בערמה משפטית. אכר גרמני, שהיה חייב לו כסף, עמד לצאת לרוסיה לאחת המושבות החקלאיות הגרמניות. הדבר נודע לסבא והצליח להשיג פקודת עיקול על בהמותיו. ידע באיזה שוק יבא הנתבע למכור את בהמותיו ונסע שמה, אבל עד שבא שליח בית הדין לשוק כבר נמכרו הבהמות והכסף היה בכיסו של הנתבע, ולעיקול מהכיס היתה דרושה פקודה מיוחדת, ובינתים יברח הגרמני עם כספו. נמצא שם פקח אחד שהציל את הכסף לנושה. הוא צעק בקולי־קולות שתיק הכסף נגנב מכיסו, ובין החשודים ציין את אותו גרמני. החרימה המשטרה את כספם של החשודים לבדיקה בבית הדין. ובעוד צרור כספו של הגרמני מונח בבית הדין בא שליח בית הדין והטיל עליו עיקול. לכך לא היתה דרושה פקודה לעקול מהכיס. אותו היהודי הצועק נעלם, הכסף הוחזר ל„החשודים", רק לא לנוכל הגרמני, שחפץ להמלט עם כספי זרים. משקיהם של המתישבים הגרמנים

בגליציה היו טובים בהרבה מאלה של האכרים האוקראינים, אבל למרות שהגרמנים ידעו קרוא וכתוב נחשבו לטפשים יותר מהאכרים המקומיים.

מנוחת השבת החלה אצל סבי כשעה קודם שהסוחרים האחרים נעלו חנויותיהם. אם נזדמן יום שוק בערב שבת היה סוגר את חנותו בעוד היום גדול. אם נמצאו בה לקוחות גרשם: לכו לכם, לכו. לא הועילו צעקות סבתה, שהוא מקפח במו ידיו את פרנסתו, ובעוד יהודים וערלים נושאים ונותנים בשוק צועד זקן צנום, גבוה כעמוד פנסים, לבוש הדר בגדי משי ושטריימל חבוש לראש, נדחק בין העגלות לעבר השני של המגרש לבית התפלה. שם היה ראשון ואני אתו. השמש מתקין את הנרות שנשים צדקניות הרבו להביא לפני הדלקת הנרות בבתיהן, וסבא ואני מנעימים זמר בשיר השירים אשר לשלמה. ברם נמצא בקאלוש צדיק נסתר, שבייש את ר׳ משה ברור בהקדימו קדושת השבת עוד לפניו. צדיק זה היה סנדלרו של סבא. פעם אחרי הצהרים בערב שבת ביום קיץ ארוך מצא סבא שנעלי השבת שלו זקוקים לתיקון קטן. נטלם והלך לסנדלר, והנה בפתחו את הדלת מצא את הסנדלר ועוזריו סמוכים לשלחן מכוסה מפה לבנה נקייה ועוסקים בלימוד פרשת השבוע. שבתו של אותו סנדלר החלה משעת הצהרים. נדהם ר׳ משה ונסוג אחור. תפלתו של סבא בשבת ובמועדים, וביחוד בימים הנוראים היתה אש לוהטת — סטרליסקית ממש, ובכל זאת נדהמתי לשמוע, שאף עבודת יום הכפורים לא דחקה לגמרי את בעל־הבית שבחסיד נלהב זה. חשבתי שביום הכפורים כולו בשמים, והנה סיפר על יד השלחן שהרהר בעוול שעשה לו שכנו. ומעשה שהיה כך היה: שכן הסיג את גבולו בהכניסו גדר עץ שנפלה אמה או אמתים בתחום־סבא, היה זה סמוך ליום הכיפורים, וביום הקדוש בערה חמתו של סבי וחשב, שאך יסיר את הקיטל (חלוק לבן שלובשים ביוה״כ) יוציא את הגדר ויחזירנה למקומה הראשון. נער בן תשע וחצי הייתי אז ובכל זאת הרגשתי בסתירה שבין התפלה בלהבות אש קודש ובין המחשבה על תריסר או שני תריסרים אמות מרובעות שנגזלו ממנו. ברם את אשר חשב לא הוציא לפועל. ספרי האחוזות באוסטריה היו מדויקים וכל אמה גזולה אפשר היה להשיב במשפט.

שכנו מהצד השני היה בעל־בית שקט. שער הפרוזדור בביתו היה תמיד סגור, ואולי גם נעול, מדרגות הכניסה היו תמיד נקיות. מהבית לא נשמע מעולם קול רם. כמובן בימים ההם היה גם בעל־בית זה משכים ומעריב לבית הכנסת. בכל זאת לא דיברו בני בית סבא ובית השכן מעולם זה עם זה, אף לא ברכו זה את זה. סיבת הרוגז אינה ידועה לי. לפי הדין צריכים היו להתפייס בעשרת ימי התשובה, למחול איש לרעהו על כל עלבון, ובכל

זאת עברו שנים והשכנים ברוגזם עמדו. השכן צעיר היה בכמה שנים מסבי ולא שקד על התורה והתפלה כמוהו. שנאת־אחים חנם היא מחלת־נפש נושנת בישראל מימות אחי יוסף עד ימינו. עשרות שנים של השכמה לעריכת חצות לא ריפאו את סבי מאותה מחלה של שנאת חנם, שבגללה חרב בית שני לפי דברי חז"ל — ועל חורבן זה קונן בעל סדר־החצות.

פטירתו מן העולם התאימה לאורח חייו. אחרי ששכב חולה חדשים מספר, צוה באחד הימים להכניס מנין אנשים, קרא לפניהם את הוידוי כדת וכדין, הפנה את פניו אל הקיר, וכששמע את בנות ביתו בוכות ביקש שלא תבכינה, ואחרי שעה קלה החזיר את נפשו אל על. לדרכו האחרונה זו התכונן כל ימי חייו. חיי העולם הזה היו לאבותנו פרוזדור לעולם הבא ככתוב בפרקי אבות (ד' כ"א).

בית־סבא, בית טיפוסי למעמד שאליו השתייך, ראוי לתארו, כי נשתנו סדרי הבתים והדירות. שלש דירות היו בבית, ומהן שתים עם חנות. הכניסה לשתי דירות רצופות זו לזו היתה דרך מסדרון צר וארוך שיצא לחצר גדולה מוקפת גדר־עץ משלש רוחות. לחצר היה שער לעגלות והיתה מושכרת לקדרים ושמשה להם שוק. הלקוחות היו באים דרך המסדרון. הקדרים יהודים היו, אבל היוצרים היו בודאי נוצרים בעירות סמוכות ווינילוב, רוז'ניאטוב ועוד, מלאכת היוצרים לא היתה בידי יהודים בגליציה המזרחית. בקולומיה היה בית ספר מקצועי ליוצרי כלי חרס משובחים ואמנותיים־למחצה; יהודים לא ביקרו במוסד זה. יהודי, ששלח את בניו ל„שקולס" והפקירם להיות „גויים גמורים", חפץ שיהיו רופאים, עורכי־דין, או מהנדסים. לסבי היה הנוטריון (פקידות חפשית בלתי קשורה בעריכת דין כבבריטניה וישראל) מעין אידיאל. כשבא להוכיחני על מאסי בלימודים היה אומר לי: אינך חושק בתורה, גוי תהיה, לכל הפחות תהיה נוטאריון ולא גוי (אכר) פשוט. על אף היותה שוק לקדרים היתה החצר נקיה וגם בתי השמוש שבחצר נקיים היו, על כך הקפיד בעל־הבית. ביוב לא היה כמובן, את עביט השופכין היו מוציאים למגרש השוק העירוני שבחזית הבית. שם דאגו חזירים, שנהרו מפרברי הערלים למרכז העיר, שהיה כלו יהודי, לנקיון. הם ביערו כל מה שניתן להם לאכול, ובכלל זה צואת־אדם. לא בכל הבתים היו בתי שימוש מסודרים כבבית סבא ובחשכת לילה היו יוצאים לשוק ועושים שם צרכיהם. במרחק של עשרות מטרים מבית סבא היה בית בעל שתי קומות שהיה שייך למלמד זקן, מלפנים סוחר, ולאחיו. בית שימוש לא היה בבית זה, שבו גרו כתריסר נפשות מלבד תלמידי המלמד אשר אצלו למדתי בקיץ תרנ"ג. גזרה המלכות שיתקינו בתי כסא ולפי תכנית מסוימת,

ובכללה ארגז גדול (במקום בור). קיים מלמדי את אשר הוטל עליו, ואת התא סגר שלא יכנסו לתוכו. הוא ואנחנו המשכנו בהתפרקות מצרכינו הקטנים והגדולים בחוץ כמקודם. גשר על נחל קטן היה לא רחוק מבית מורי ורבי הישיש, ותחתיו היה סר בשעת הצורך ביום. בצחוק התפאר בפנינו, שהארגז ישאר נקי, ואי״ה בפסח יעלהו ויכניס לתוכו את המצות. לא זכה עוד לפסח, כי בן שמונים מת באותה שנה. הוא היה מרבה לספר לנו על ה„עיפוש", שהפיל חללים רבים יום־יום בעיר בימי נעוריו. היה זה החולירע בשנת 1830/31. שנת מגפה מפורסמת. בשנת 1893 הופיעה מגפה זו בכמה מערי גליציה ובכלל זה קולומיה, שאליה עברו הורי באותו קיץ. בקאלוש לא פגע החולירע — אולי בזכות החזירים שניקו את העירה מזוהמתה.

בדירת סבא היו שני חדרים גדולים, האחד לחזית על יד החנות, השני חשוך גדול מהראשון והיה מחולק במחיצת עץ לשנים, למטבח גדול ולחדר שינה. בחדר הראשי עמד באמצע שלחן גדול, שניתן להארכה בהזדמן אורחים. מימינו ארון הספרים ובו ש״ס גדול דפוס מנקס בלבוב בכריכת עור יפה וש״ס קטן (כל עמוד בשני עמודים קטנים), כנראה אחד מורשת אבות, השני קנין סבא בימי חיי אביו. מלבד זה חומשים, משניות, מדרשים, ספר הזוהר, עץ החיים וספרי חסידות, מחזורים, סליחות, קינות וכ׳. במות סבא עברו הספרים ברובם לידי אבא, ובימי מלחמת העולם הראשונה הסיקו בהם חיילים רוסים את התנור בחורף. שנים רבות התאבלתי על אבדה זו. משמאל עמד ארגז ארוך על גלגלי ברזל עם מכסה מקומר, חשוקי ברזל חזקו את הארגז ואת מכסהו, ושנים או שלשה מנעולים סגרוהו. לא בנקל אפשר היה לפרוץ ארגז זה, ובפרוץ דלקה — תופעה שכיחה בעיירות גליציה שהיו בנויות ברובן עץ — היו מסיעים אותו חוצה על גלגליו. ארגז כזה, אחד או שנים ניתנו לכל זוג צעיר מידי הוריו, ולא ריק, כי אם מלא בגדים ותכשיטים. הורי התחתנו בראשית שנת תרמ״ב, עברו עליהם טלטולים רבים, וגם בדליקות נתנסו, והארגזים המבוצרים שנקראו באידיש קופרטס (Koffer, בגרמנית), היו בידיהם עד סוף תרע״ד, עד המלטם מחרב הרוסים. סבא החזיק בארגזו זה לא רק את בגדיו ובגדי בני ביתו, ואת חשבונותיו המסחריים, אלא גם כמה ניירות וחפצים יקרים של אלמנה זקנה שחששה להחזיקם בביתה. אשה זו היתה באה לפרקים לבדוק את מטמוניה, אם שלמים הם. בחזית עמד ארון־מגרות בגובה של מטר ורבע בערך. במגרות החזיקו את הלבנים, ועל הארון עמדו כלי זכוכית ששמשו בעיקר לנוי, ארון כזה שנקרא קומוד באידיש (מלה צרפתית שמובנה נוחיות) היה מצוי גם

בבתים בוינה עוד בראשית המאה ה־20. רהיט, שנעלם מעיני כיובל שנים, היה ספסל־מטה או מטת־ספסל, צורת הרהיט היה דומה לספה עם משענות משלש רוחות ללא ריפוד, את לוח הישיבה הרחב אפשר היה לסלק ואז נתגלתה המטה שבפנים, מטה זו אפשר היה להרחיבה על ידי הוצאת מגרה שנשענה על רגל אחת בחוץ ובחלקה נשארה בפנים. מזרון לא היה במטה זו אלא קש מכוסה בסדין. הקש בארצות גשומות בקיץ ארוך מטר וחצי ואף יותר. זקנים ומפונקים היו שמים מצע של כרי־נוצות מעל לקש, את הכרים והכסתות היו מביאים ממטה רגילה, שהכילה בתוכה את כלי המטה לכל בני הבית ובגבהה התקרבה בחדרים נמוכים עד קרוב לשמי־תקרה. במטת־הספסל היה סבא ישן רוב ימיו, וממנה היה קם בהשכמה מבלי להעיר את יתר בני הבית. מיתר כלי החדר הראשי יש להזכיר את השעון, מעין זה שתיארו שלום עליכם. סבא קנהו לפני שנים רבות אצל איזה „פריץ" והוא מילא את תפקידו בשלמות, מצלצל כל שעה וחצי שעה להודיע את הזמן, שעון־כיס לא היה לסבא, זה היה בימיו תכשיט לאברכים מאורשים, שהתהדרו בשרשרת הזהב שריתקה את השעון לחזיה. בל יפול ובל יגנב. בחורים עניים הסתפקו בחיקוי לזהב. מעל לשלחן היתה תלויה נברשת־נחושת, שבה היו מדליקים נרות לשבת ולמועד, 8 או 12 נרות נוספים על הנרות שבמנורות שעל השלחן ושעל הקיר. על הקירות היו תלויים קישוטי רקמה פשוטה במסגרות עם זכוכית, מעשה ידי דודותי, שנתפסו כבר במקצת ל„מודרניות", בפנות על יד ארון הספרים עמדו כמעט תמיד שני בקבוקים צרים וגבוהים מזכוכית אדומה או ירוקה, אחד לי"ש ואחד ליין. גפנים אין בגליציה, והיין, הבא מהונגריה או מרומניה, ביוקר ואין בעלי בתים מדרגתו של סבא מביאים אותו לביתם אלא לפסח ושמחת־מצות. לשבתות ולמועדים אחרים הכינו יין מצימוקים. בקיץ ביום ד' ובחורף ביום ג' היה סבא „מעמיד" את היין, כלומר פוצע הצימוקים ומכניסם למים, הכל במדה ובמשקל לפי נסיון של שנים רבות. עד ערב־שבת הפכו המים ל„יין", סננו את היין וסחטו את הצימוקים בידים והמשקה המתוק נעם לחיכינו. בצימוקים סחוטים היה סבא מכבד אותנו הנכדים, כמובן רק בכמות מועטה, כי גם דבש רב לא טוב, ועל אחת כמה וכמה צימוקים שמתקם נסחט מתוכם.

פארו של המטבח היו כלי נחושת מצוחצחים שעל הקיר. השתמשו בכלים הללו רק מעט, כי קשה לנקותם מבחוץ, והכירים הרי העלו עשן ופיח, אבל על כלים נאים במטבח היתה גאותה של בעלת בית אשת־חיל. עוד בשנות ה־30, ואולי אף ה־40, ראיתי בירושלים מטבח עם כלי נחושת מבריקים.

תפריט המזון והמשקה לא היה מגוון. חלת־חטה ולחם־שיפון היו אופים בבית פעם בשבוע בליל עש"ק. בכל בית היה תנור גדול לאפיה, שתפס 3—4 מטר מרובע במטבח. אותו תנור היו מסיקים שנית בערב שבת אחה"צ לטמינת חמים לשבת. את פי התנור היו סוגרים בלוח עץ טוח בטיט סביבותיו. מלבד הלחם לכל השבוע היו אופים ליום הששי לחם מתפוחי אדמה, שנגרדו חיים ועורבו בקמח חטים. לחם זה היה טעים בהיותו חם וביום אפייתו. בקאלוש ובסטריי קראו לו בולבוניק, כי לתפוחי אדמה קראו בולבה (פקעת). בקולומיה ובכל פוקוצ'יה קראו לו מאנדבורצ'ניק, כי תפוח אדמה נקרא מאנדבורקה, שיבוש מברנדנבורג (ארץ בגרמניה המזרחית), כי משם הובאו תפוחי האדמה לפולין. בקולומיה הרבו לאפות לחם תירס, כי דגן זה גדל בסביבה זו לרוב, וקראו ללחם זה מאלאי. דייסה מקמח תירס היו קוראים בקאלוש ובסטריי קולשה, בקולומיה מאמאליגה. בהיות עוד להבה בתנור היו אופים למאכל תיכף ומיד עוגות, מעין הפת של בני המזרח (פתה) והיו קוראים להם עוגת־להבה, פלאמ־פלאץ, פלאמ־פלאץ היה כינוי־לעג לאנשי קאלוש בפי הערים והעיירות השכנות, כי אמרו שהם מתלהבים ונחפזים. ויש שהיו מבארים את השם קאלוש בעברית קל־אש. לחם שיפון היה עיקר מאכלם של יהודי גליציה, ערב ובוקר וצהרים. עשירים אכלו לחם מרוח בחמאה. על אחד מעשירי ברודי סיפרו, שענה לגבאי־צדקה כשבאו אליו לבקש נדבה בעד עניים, שאין להם מה לאכול: „יאכלו לפי שעה לחם בחמאה". ללפת את הפת הסתפקו העניים בגבינה או בבצל ושום עם מלח. משכילי הגויים היו לועגים ליהודים, באמרם שריח של שום נודף מהם תמיד. האמהות היהודיות היו אומרות ששום מגרש את התולעים מהקיבה. מנהג היה לתת לילדים בכל ערב ראש חודש מין „עשב־תולעים" וקראו לו וורמקרויט. תרופה זו היתה נמכרת בחנויות ולא בבתי מרקחת. קפה — קרי ציקוריה — עם פרוסות חלת חיטה היו ארוחת הילדים הראשונה בבוקר. ל„חדר" היו לוקחים אתם לחם מרוח בחמאה או גבינה בקיץ, בשעה שהחלב מצוי לרוב, ובחורף מרוח במרקחת של שזיפים, שנקראה פווידל. בעלות־בית היו מכינות בקיץ מרקחות מפירות שונים רקוחים בסוכר ומיץ פטל־יער, שהיו מכבדים בו אורחים. בסוף הקיץ היו מבשלים בדודים גדולים את הפווידל. השזיפים לא ניכרו בתמריח זה. הקארפאטים שמדרום לקולומיה עשירים במיני גורגירי פרי־בר שונים, ומהם בלתי ידועים ביתר חלקי גליציה. המזוות של נשי חייל היו מלאים בסתיו בקבוקי־מיצים, צנצנות עם כל מיני מרקחות וסירי־חרס גדולים עם פווידל. אחר כך החל להופיע בשוק פווידל, אבל רק אביונים קנוהו. לחם־אופים לא בא על שלחנם של בעלי־בתים, ואין

צריך לאמור של עשירים, נגידים, גבירים. בני שלוש הדרגות של עושר שמניתי יכלו להרשות לעצמם לאפות פעמים או שלש פעמים בשבוע, כדי לאכול לחם טרי.

תפריט המזונות של שבת היה כמעט אחיד בכל בית, שלא סבל חרפת רעב. בליל שבת: דגים (דג מלוח לכל הפחות), אחריהם טיפת י"ש, מרק־בשר (לעשירים בשר עוף) עם אטריות, בשר וחזרת (כרין) חריפה, ולבסוף לפתן משזיפים מיובשים או מפרות לחים, לפי העונה. לסעודה שניה אחרי התפלה בבוקר: קידוש על י"ש (אצל עשירים ליקר), עוגת דבש או עוגת סוכר וקנמון. אחרי נטילת ידים ובציעת הפת בצל קצוץ עם כבד או עם ביצה, מקפא מרגל בהמה עם פרוסות חלה יבשות, מרוחות בשום, מרק בשר עם גריסי כוסמת (קשה באידיש), בשר מהמרק, „קוגל" מתוק או מלוח מאטריות או ממיני גריסין חם ורווי שומן, לסוף לפתן פירות, הכנת ה„קוגל" מבחן היתה לבעלת־הבית, אם „בריה" היא, כלומר בקיאה וזריזה, או שלימזלית, בעלת מזל רע, שלא תצלח לתפקידה. זקנות מומחות בתעשית ה„קוגל" שרדו בישראל בקרב הישוב הישן. מקודם היה החתן נבדק בדרשה שהכין לסעודת חופתו, והכלה בקוגל לשבת הראשונה לנשואיה. בילדותי קראתי בסיפור באידיש דברי לעג לבנות האמונות עלי ספרי־לעז, שמושג אין להן מ„בעל־ביתיות", כלה מודרנית כזו נכשלה והכינה את הקוגל בשמן קיק במקום שמן־מאכל.

האטריות למרק ולקוגל הוכנו ברוב הבתים כבר ביום ד' עם הרבה ביצים, כל אשה כפי יכלתה, אטריות מבית חרושת הן „המצאה" חדשה, מאז חורבן בעל־הביתיות וכניסת הנשים לעבודות הפרנסה.

תבשילי ימות החול היו פשוטים וחד גוניים. בעלי בתים אכלו בשר יום־יום, בקיץ בשר בהמה גסה, בחורף לעתים קרובות בשר אווזים, המתפטמים ומעלים שומן בימות הקור. יהודים מהכפרים ומהעיירות היו מביאים אווזים חיים ושחוטים מרוטים, בגליציה לא התירו חכמים להלעיט את האווזים, לא רק מפני צער בעלי חיים אלא גם מפני חשש שמא ינקב הוושט; בהונגריה, שהיתה להוטה אחרי אכילה שמנה, היו יהודים מלעיטים את האווזים שישמינו. בוינה, שבה ישבו יהודים הונגריים ופולניים יחד, היו חסידי גליציה נזהרים מאוזי הונגריה. תפוחי־אדמה היו עולים כמעט בכל יום חול על השלחן, פחות מזה כרוב, סלק וגזר. צנון ובצל ירוק בעונתם היו הירקות היחידים שנאכלו חיים. בקולומיה הקרובה לרומניה הופיעו בראשית המאה ה־20 עגבניות בשוק, אולי מגניהם של ירקנים בולגריים, שהיו חוכרים אדמה ושותלים ירקות בארצות השכנות להם, אבל יהודיות

לא היו קונות אותן. היו יקרות מדי, וטרם ידעו להשתמש בהן. בימי מלחמת העולם הראשונה, בהיות מחסור בצרכי אוכל, עשו בוינה תעמולה לעגבניות, שטרם חדרו גם שם לבתים. התפוח היה הפרי היחיד שהשתמר חי בחורף ונמכר על ידי יהודיות בשוק. „יהודיות התפוחים", אפל־יודנס, קראו להן. עלובות אלה היו עומדות בשוק הפתוח בחורף בקור של כמה מעלות מתחת לאפס. את ידיהן הקפואות היו מחממות בסיר־חרס ממולא גחלים ורמץ. ולפעמים היו שמות את הסיר מתחת לשמלותיהן בשבתן על יד דוכנן, נשים רחמניות כסבתתי היו מספקות להן גחלים מהבית, ולפעמים כוס חמים. משקה מבוקש על ידי עניות אלה היה „מרק אטריות". השם מטעה כי הכוונה איננה למרק בשר עם אטריות אלא למים שבהם נתבשלו האטריות קודם שהכניסון למרק הבשר. היות והאטריות הכילו בתוכן לא רק קמח אלא גם ביצים היו מי־האטריות עם מעט מלח משקה חם „מחיה נפשות", ושבע ברכות שפכו „יהודיות התפוחים" על ראשי מטיביהן. ל„יהודיות התפוחים" היה מלון גדוש קללות וחרופים בריבון זו עם זו, ביחוד אלה שבלבוב רבתי במגרש קרוב לבית הכנסת הגדול, והלצות מהלצות שונות היו בטלנים־משכילים מספרים על המצאותיהן הבלשניות. היו בתוכן גם נשים צנועות ולא רק בגופן אלא גם בלשונן. בקולומיה, אשר עליה ארחיב להלן את הדיבור, היו „יהודיות התפוחים" קוראות על יד דוכנן ספר מוסר שחיבר רבי הלל ליכטנשטין, רבה של העיר, בשם „משכיל אל דל", באידיש כמובן, היכול עם אחר להתפאר ברוכלות הוגות בספר־מוסר בשוק. ועם זה הושמד כאשר יושמדו כרסמנים בשדה.

יום הכביסה היה יום פקודה לבית כלו. לפני הכביסה בסבון היו מכניסים את הלבנים לגיגית או חבית פתוחה, שמים ביניהם שקיק עם אפר נקי מפחם ויוצקים עליהם רותחים ומניחים לילה או יום ולילה, אפר מכיל בתוכו כידוע אשלג, ובזה חסכו סודה. לשטיפה אחרונה הובאו הלבנים בקיץ ובחורף לנהר, הרחוק מהעיר קאלוש כשני ק"מ, כי בעיר המים מלוחים. עבודה קשה זו היתה בידי נכריות. יבוש הלבנים בעלית הגג נמשך בקיץ 2—3 ימים, בחורף כשבועיים. המים קופאים בלבנים הלחים, ומתנדפים לאט־לאט. את הלבנים היבשים היו שמים על גבי גליל ומגלגלים אותם במכשיר כבד. בבתי בעלי בתים ותיקים היה מכשיר גלגול הלבנים, שתפס שטח די רחב בפרוזדור. בעלי דירות קטנות היו שולחים את הלבנים לגלגלם בשכר. היה זה במקום גיהוץ שבימינו. מגהצים נמצאו אמנם בבתים, אבל בעיקר לבגדים, וביחוד בגדי נשים. בסוף המאה הי"ט התפשטו בקרב המשכילים הצאורונים הקשים, שכביסתם וגיהוצם נמסרו לכובסות מגוסות

בכך. בבואי לירושלים בסתיו 1911 היתה בעלת הבית שאצלה התארחתי, שולחת את הצאורונים לגיהוץ במנזר — נשים יהודיות טרם ידעו מלאכת גיהוץ זו.

לפני עזבי את עיר קברות אבות־אבי, עלי לטייל עוד ברחובותיה, להכנס לבתי כנסיותיה, להסתכל בבריותיה, שהתהלכו בה בסוף המאה שעברה. בפעם האחרונה שהיתי יומים בעיר בקיץ תרס"ד. מרכז העיר הוא מגרש השוק המרובע, וממנו יוצאים רחובות ראשיים לארבע רוחות העולם. זוהי תכנית משותפת כמעט לכל הערים והעירות של פולין מלפני 1772. רינק נקרא מגרש זה, מגרמנית רינג (טבעת). גרי הרינק היו בקאלוש כמעט כלם יהודים, פרט ל„קאסינו", מועדון הפקידים הממשלתיים, שלא היה בהם אז יהודי, פרט ללבלרים־קאנצליסטים, אחד או שנים. לתוך בנין זה לא הצצתי מעולם; ידעתי ששם משחקים „פריצים" בקלפים ומשתכרים. בחזית המזרח שבה היה בית הסבא היו רק בתי קומה אחת וחנויות ומחסנים של קמח ודגן. בחזית המערב היו חנויות מכולת ובדים וסרטים צבעוניים זולים, בגדים ונעלים ומגפים לאכרים. סדקית היו מוכרים רוכלים, שהיו להם ארונות בקירות בין דלתות החנויות ולפני הארונות שלחן מתקפל קטן, בצלע המערבית של המגרש, לאורך הדרך היו צריפים למוכרי לחם. בקצה השורה בפינה הצפונית־מערבית היה ביתן למי־סודה, אשר לקוחותיו היו כמעט רק כפריים, שחבבו את המים המתוקים התוססים בשלל גוונים, אדום, צהוב, ירוק, כחול ועוד. בדרום היו חנויות בדים ל„פריצים" וליהודים, כלי זכוכית ועוד. דרך מן הפנה הדרומית־מערבית יורדת לתחנת מסילת הברזל, שמנהלה בראשית שנות ה־90 היה יהודי, שלא קיים קשר עם הקהלה היהודית. לא לפי כבודו של אדון כזה היה בימים ההם להתחבר ליהודים. מאחורי החזית המערבית של המגרש נמצאו בית הכנסת הגדול, בית המדרש, כמה „קלויזים" ובית המרחץ. בבית המרחץ היה חדר גדול להזעה. תנור גדול חימם גל אבנים עד כמה מאות מעלות צלסיוס, ומהאבנים קרן החום בכל החדר, כמחצית החדר תפסו מדרגות עץ שעלו עד סמוך לתקרה, כדי לעלות לאויר החם ביותר. כדי להוסיף חום וקיטור היו שופכים מדי פעם בפעם דליי מים על האבנים, הבא להזיע היה מקבל בשכר מטאטא קטן מזרדים עם עלים, ובשבתו על המדרגות, איש לפי יכלתו לשאת החום, היה מצליף בבשרו כדי לחממו, ואחר כך היה שוטפו בצוננים מהמים שבדלי שהביא אתו. אחרי הזעה של כמה רגעים היו יורדים אדומים ככוויים ברותחים. היו עזי־נפש שיכלו לשבת הרבה במדרגה העליונה, ומתוך זחיחות הדעת היו צועקים „גוואלד", קר, להצטנן אפשר, שפכו דליים על התנור.

עניים מרודים, שלא יכלו להחליף את כתנתם ומכנסיהם המנוגעים בשרצים. היו תולים אותם בתקרה מעל למדרגה העליונה, היה זה חיטוי (דסינאינפקצ׳יה) מבלי לדעת את השם. המים הקרים היו באים לבית המרחץ מן החוץ באופן פרימיטיבי. באר עמוקה היתה על יד בית המרחץ ועל ידה עמד גוי חזק, שדלה מים כל היום ושפכם לצינור שנכנס לבית המרחץ. ביום חורף וקפאון היתה זו עבודת סיזיפים, בהעדר מים בפנים היו המתרחצים צועקים בקולי־קולות: הב, הב. אמבטיה יכלו להרשות לעצמם רק אמידים. לפעמים נזדמן עני שנכנס לאמבטיה אחרי שהמתרחץ בה יצא ממנה והניח בה את המים וקצף הסבון עליהם. בעניות שראו עיני בגליציה בסוף המאה ה־19 לא נתקלתי אחר כך אלא בפרס בשנת 1935. בארץ ישראל היהודית, שהתפרנסה ברובה מ„חלוקה", לא ראיתי בימי התורכים עניות כזו. בכל אופן לא גילו האנשים בארץ את ענים ברבים. חוצה לארץ שלחו אגרות קורעות הלב בתאורי המצוקה. סיום הרחיצה היתה הטבילה במקוה. הבריאים טבלו במקוה קר כשלג, החלשים במקוה שהוחמו מימיו. המרחץ, על כל לקוייו הסניטריים, היה מוסד חשוב לשמירת הבריאות; רחובות היהודים וגם לבושם היו בדרך כלל פחות נקיים משל נוצרים משכילים, אבל בגופם היו נקיים יותר אפילו מהאינטליגנציה של הקאסינו, ביחוד בימות החורף. לאלה לא היה בית מרחץ בעיירה, וגם לא אפשרות לרחוץ הגוף כלו בבית. מגפות פגעו ביהודים פחות מאשר בנוצרים, על אף ענים והלכלוך שברחובותיהם. מלבד נקיון הגוף השפיעה על כך גם נדירות השיכרות בקרב היהודים, בשעה שהנוצרים, עניים ועשירים, בורים ומשכילים, ובכללם אף רופאים, היו משתכרים כמעט יום־יום. הבדל בין המעמדות היה סוג המשקה. העניים שתו סתם י״ש, וודקה בסלאוית, אמידים יותר רום, שריחו פחות חריף משל וודקה, פקידי־ממשלה, שיכלו לסחוט שוחד מיהודים, שתו קוניאק, יין וליקרים יקרים.

בית הכנסת הגדול היה בנין לבנים בגובה של שתי קומות. כפי שסיפרו הביא אתו הרב ר׳ יעקב בעל „חוות דעת" כסף בשובו לקאלוש, אחרי ששימש כמה שנים ברבנות בליסא (בחבל פוזנן), וכסף זה הלוה לקהלה להקמת בית הכנסת, ותנאי התנה שיתפללו בו רק בנוסח אשכנז ולא בנוסח החסידים. תנאי זה קוים, אף על פי שלא היו בקאלוש מתנגדים לחסידות. גם בבית המדרש לא שינו מהמנהג הישן שלפני החסידות, רק ב„קלויזים", שקמו אחרי התפשטות החסידות הנהיגו נוסח ספרד. בקולומיה, אשר בגלילה היה ערש החסידות, לא היה אף בית תפלה אחד שקיים נוסח אשכנז.

סבא התפלל בקלויז החדש. על יסוד קלויז זה מספר אבא ז״ל בזכרונותיו.

בכותל המזרח היו עשרה או תריסר מקומות לישיבה, מצפון ומדרום וממערב עמדו שלחנות אחדים, בקיר המערב היה ארון ספרים. לסעודה השלישית בין השמשות של שבת היו יושבים על יד השלחן שבצפון. על יד השולחן שבדרום היה יושב רבי יצחק אייזיק שמיר, המתמיד שבחבורה, ועוסק בתורה ברוב שעות היממה. לפרנסה דאגה בודאי אשתו, עשיר לא היה, עלה עליו בבקיאות ובחריפות רבי נפתלי לנדא, שישב סמוך לו. הוא היה מלמדו של אבי, וגם אני למדתי אצלו. מתמיד גדול לא היה. גם אותו פרנסה אשתו.

הראשון בשורה שעל יד הקיר בשלחן הצפון היה זקן קטן, רזה, עורו כקלף שקוף, עיניו טרוטות, זקנו קלוש, היתה זו נשמה ללא גוף. הוא היה מתפלל בצעקה ובכל איבריו. עני ואביון היה ומשכנו במרתף. שמו היה רבי חיימ׳ל. בן טובים היה, בודאי מגזעו של איזה צדיק. את רבי יודיל, הגבור של „הכנסת כלה" לעגנון, רואה אני תמיד בדמותו של ר׳ חיימ׳ל מן הקלויז של סבא. תכונה אחת היתה לו, שעגנון לא הדביקה לר׳ יודיל שלו, והיא יכלתו ללגום ,לחיים׳ במדה גדושה ולחזור וללגום. רבי נפתלי היה אומר על רבי חיימ׳ל, שיש לו אברים חיצוניים חלשים, אבל אבריו הפנימיים חזקים, כי לולי זאת איך יכול לקלוט כל כך הרבה „לחיים". ברם גם על חולשת האברים החיצוניים ידע להתגבר בעמדו בשעת התפלה בימים הנוראים על רגליו וגבו כפוף. על עינויי יום צום הכיפורים הוסיף עינויי העבודה בגב כפוף. מי שיבוא לדון לכף חובה את ה„לחיים" של ר׳ חיימ׳ל ז״ל יביא נא בחשבון, שארוחת בוקר לא היתה מוכנה לו במרתפו הטחוב. ולא בכל יום מימות החול נזדמן לו „לחיים" מ„תיקון", שהביא אחד המתפללים ביום הזכרת פטירתו של אחד משארי בשרו. איני גורס את שתיית „תיקון" וכל שתייה ואכילה, אפילו של מצוה, בבית התפלה, אבל בזכרי שה„לחיים" היה מחיה נפשות רעבות כר׳ חיימ׳ל שהתביישו לקבל סתם מתנה או צדקה, הריני מוחל למתקני ה„תיקון".

במה פרנס רבי חיימ׳ל את ביתו עד הגיעו לשיבה איני יודע, חי על נסים. את בנו היו מכנים לוז׳ה (אלעזר) פארך (מוכה שחין) והיו מלעיזים עליו שהוא מלשין.

שכנו של ר׳ חיימ׳ל בבית התפלה היה ר׳ אברהם חיים סופר, זקן בעל גוף ופנים מלאים, שהעידו על הזנה טובה ושביעות רצון. סופר בן סופר היה, מהיר במלאכתו, שקדן וחרוץ ומומחה גדול. היה משכים בבוקר ויושב וכותב. אמרו עליו שעד שבא לבית הכנסת כבר הספיק לכתוב טור בספר תורה. ובשובו מבית הכנסת, סעד וישב לכתוב עד הערב. מכאן היתה

פרנסתו מצויה, ובעלי בתים היו מקנאים בו. לא היו לו דאגות של פרעון שטרות ומסי הממשלה כמו לסוחרים. רבי אברהם חיים היה ראש המזמרים בסעודת שבת השלישית, וכמה פרקים, כגון „ויאתיו כל" בימים הנוראים, כדי לתת לשליח צבור לנוח קצת באמצע חזרת הש"ץ. לא רחוק ממושבו של סבא ונכבדים אחרים קנה לו שביתה איש צעיר, „סייח ארץ־ישראלי" קראו לו. היה זה „צבר" בכל פראותו, יליד צפת או שהובא שמה בילדותו וגדל בה, חזר לקאלוש, עיר אבותיו והיה לסוחר, טרוד כל ימות השבוע עם לקוחותיו הערלים, אשר בלשונם שלט כראוי. בשבת היה בא לבית התפלה לשבת במקום אבותיו. ב„קלויז" זחה דעתו עליו והיה עושה מעשה שובבות, על אפו וחמתו של סבא, שהיה זורק בו מבט של זעם, מבטו של סבא היה מקפיא את דמי בעורקי, לא הכני ולא גער בי, די היה במבטו. ה„סייח" מצפת היה מפסיק לרגע את שובבותו, וכאשר הפנה סבי, הכהן הזקן והקפדן, את פניו אל הקיר המשיך בה. ברוב בתי התפלה נמצאו קונדסים כאלה, נערים גדולים בטבעם על אף זקנם המגודל, שחללו את כבוד המקום וקדושת היום במעשי נערות, כגון סיוע לחזן בקול בצורה מעוררת גיחוך או עניית אמן בצורה כזו. היו קונדסים שנטפלו במיוחד לנערים קטנים, עומד לו נער ומתפלל מתוך סידורו, והנה מי שהוא מאחור מסובב לו את כובעו. הנער מחזיר את פניו אחורה ומחפש את המתנקש בכובעו, הקונדס מעמיד פנים כאילו שקוע הוא בתפילתו, מתנועע כר' חיימ'ל. ויש וה„סייח הצפתי" או הדומה לו משפשף בחוט הציצית את אזנו של נער או של אברך. המשופשף סובר שזבוב מהלך לו על אזנו ושולח את ידו לגרשו, ובעל ה„חכמה" (בעברית שבדורנו קוראים לזה „קונץ", בגולה קראו לזה „חכמה") שבע עונג, וכאשר יסיר הנפגע את ידו מהאוזן יחזור על „חכמתו", עד שקרבנו יתפשהו ויתרגז, ושוב צחוק על הרוגז הזה. בימינו כשנתמעטו הבאים להתפלל נתמעטו גם בעלי „חכמות" כאלה, אבל לא פסקו לבשתנו. מידי בחורים צעירים נעשו מעשים גרועים מאלה. בשעה שרבי אברהם חיים הסופר היה מזמר „ד' רועי לא אחסר" או „ידיד נפש" וחסידים ותמימים כר' חיימ'ל וסבי היו מתיחדים באפלולית הערב עם שבת המלכה החוזרת למרומים, היו הבחורים משתוללים בקלויז, זורקים זה לזה מגבות מלוכלכות מגולגלות ככדור, רצים ומתחבאים מאחורי התנור. עד הדלקת הנר על ידי השמש, שהקדים להתפלל לפני סיום הזמירות, לא שקטה המהומה מידי השובבים. קדושת מקדש מעט חוללה על ידי „שקצים" (פרחחים).

דמות קדושה מוזרה הופיעה בכותל המערב של הקלויז, היה זה יהודי בשנות השלושים, שותק, עסוק כל הימים בתפלה ובעיון בספרי אגדה ומוסר.

ניסו הבחורים לדובבו לשמוע מפיו מי הוא, מהיכן בא ומה מלאכתו, והוא שותק ואינו עונה ועיניו כלפי מטה. החליטו הבחורים שמשוגע האיש והחלו לטפל בו במגבות מגולגלות. האיש הקדוש לא שם לבו גם לזה, ואם הפילו את כובעו במגבת הרימו והמשיך בתפלה או בעיון. קטן מדי הייתי מלריב את ריבו של השותק, אבל רע מאוד היה בעיני מעשה הבחורים הגדולים ממני ב־5—6 שנים. ובעלי הבתים היכן היו? המשתוללים לא היו דוקא מבני המתפללים בבית הכנסת, מן החוץ באו. כדי לסטור על פניו של פרחח כזה — העונש הרגיל בימים ההם — צריך לתפשו ועד שתגש אליו הוא כבר מעבר לדלת. ואם תתפשהו ותסטור על לחיו או תמרוט את אזנו ופאותיו, מי ערב לך שלא יטיל בך ברחוב בוץ או צרור מבלי שתראהו ותדע על מי עליך להתאונן בפני אביו או מלמדו.

אחת העובדות המחפירות בעיירות ובערים של אחב"י היתה ההתעללות בחולי־רוח, לא היתה עיר ללא משוגע שלה שהסתובב ברחובות ועשה מעשים משונים. הנערים התעללו בו כדי להרגיזו וירדוף אחריהם ויצרח בקולו המשונה, ואברכים וישובי קרנות היו נהנים מהלצותיו ומושכים אותו לשיחה ל„שיטתו", כדי לשמוע מפיו שהוא שר המחזו או גנרל או משיח בעצמו. בעלי בתים ותלמידי חכמים כאבו את כאב צלם אלקים המתבזה באומלל זה, נשים צדקניות היו נותנות מזון ולבוש ל„משוגע־העיר" עד שהתנוון ומת, „מלונו" היה על פי רוב בית המרחץ. שם היה ישן על אחת המדרגות, בבוא אנשים בבוקר לטבול במקוה יש ומצאוהו שם. ילדי ישראל טרם למדו גם כיום שמשוגע הוא אדם מעורר רחמים, ומה שקרה לו יכול לקרות לכל אחד מאתנו, ואין להתעולל ולהתלוצץ באומלל. וגדול עוונם של ילדינו כיום מעוונם של נערי קאלוש בסוף מאה שעברה. כיום קימים ראדיו, קולנוע, תיאטרון, חגיגות, תהלוכות, התחרויות, ספורט, טיולים ועתונים מעתונים שונים גם לנוער ולהולכי בטל שאינם מוכשרים לקריאה רצינית, כל אלה לא היו בקאלוש ובעיירות אחרות. להן היה המשוגע בידור. פעם בשנה או בשנתיים הופיעה במגרש השוק „קומדיה", לקומדיה זו לא היה שום דמיון עם חבוריו של מולייר וקומדיות אחרות; בשם זה כונו יהודי גאליציה, ואולי רק בחלק מגאליציה המזרחית, הצגת פסלי שעוה בגודל טבעי של אדם ותמונות צבעוניות גסות. על התמונות הסתכלו המבקרים בזכוכיות מגדילות קבועות בקיר של אוהל־צריף, קראו להצגה כזו בקולומיה באידיש פאנאראנה — שיבוש מפאנאראמה, שם שהשתמשו בו המשכילים הפולניים, ה„קומדיה" היתה מלווה „מוסיקה" במכשיר שנעלם מן העולם עם התפשטות הגראמופון. היתה זו „תיבה מנגנת" על ידי סיבוב

גלגל שבצדה בידים, בגליציה היו קוראים למכשיר כזה „קאטארינקה", בעלי קאטארינקה היו סובבים ברחובות ונכנסים לחצרות, כדי „להנהות" את הצבור, בצריחותיו של המכשיר. בוינה הבירה גופה „נהניתי" עוד קרוב לשנת 1920 מ„מוסיקה" כזו. ב„קומדיה" היתה „קאטארינקה" גדולה ועזר כנגדה תוף גדול שבו הכתה גברת („פריצה") משעוה, שעמדה בדלת לראווה, כדי למשוך מבקרים בשכר פנימה. הקונה כרטיס זכה בצאתו ב„פרס" לפי מספר שמשך בגורל או לפי מספר כרטיסו, פרסים אלה הוצגו לראווה. היו שם דברי „חפץ" למועמדים לביקור: מפוחית, מנורת שלחן יפה עם גולה, תמונות של הקיסר יר"ה, אולרים ועוד חמודות כאלה. בשער עמד מכריז, שפירט לא רק כל מה שיש לראות מאחורי המסך, אלא גם הפרסים הצפויים לבר־מזל, וכל זה בעד אגורת כסף למבוגרים ולקטנים הנחה. ובכן, פנימה, גדולים עם קטנים, גברות וגברים. ה„קומדיה" רחוקה היתה רק צעדים מספר מבית סבי, ובמשך שבועים ויותר „התענגנו" מהבוקר עד עשר כלילה על המוסיקה שלה. לבי חשק לראות את הקיסרים והמלכים והגנראלים והמרצחים המפורסמים כרינאלדו רינאלדיני חיים ממש כאותה ריבה משעוה שבחוץ, אבל דמי הכניסה לא ניתנו לי מידי סבא וסבתא, לא מתוך קמצנות חלילה, אלא מפני שאין זה ענין לבחור הלומד גמרא כמוני. שטויות, הבל הבלים. מבקרי הקומדיה היו אכרים ונשיהם שבאו לשוק ובורים אחרים כמותם. הפרסים שזכו בהם אחר למעשה היו אצבעון, טבעת מזוהבת, אולר מתקפל, שידו עץ צבוע אדום, לא אלה שהבריקו מרחוק וידם צדף. ביום יריד זכה מישהו במפוחית, ששויה כמה זהובים, פי חמישים ממחיר כרטיס הכניסה, אבל אותו „מישהו" היה מצות ה„קומדיה", שהובא כמבקר, כאחד מן השוק, כדי לזרז את ההמון הצובא על יד השער ומפקפק, אם להכנס ולהוציא אגורה על המחזה או טוב יותר לשתות שני כוסות י"ש או י"ש ומי סודה. ה„זכיה" הגדולה הכריעה בודאי אצל רבים כמו הפירסום על הזוכים בפייס בימינו. אחרי כמה שנים נכנסתי ל„פאנאראנה" בקולומיה מתוך סקרנות, ומה שראיתי שם התאים באמת לאכרים בורים, שלא ידעו צורת אות ולא לנער יהודי. ראיתי שם איך יורים במכסימיליאן, אחי פראנץ יוסף קיסר, שנקרא להיות קיסר במכסיקו — ואיך מתנקש רוצח בנשיא צרפת ועוד מחזות מזעזעים כאלה, מצוירים באמנות של ציירי שלטים לספרים.

בידור מקרי אחר היתה הופעת רץ, שסיבב את מגרש השוק תריסר פעמים. במחזה „מענין" זה חזה סבא בעצמו דקות מספר וכשסיים ה„אמן המפורסם" ופשט את כובעו לקבץ נדבת ידם של המסתכלים הנכבדים זרק לו גם הוא פרוטה. פקחים בקיאים בספורט הריצה היו מספרים, שלרץ חותכים

את „הבשר העב" שבשוק התחתון, לכן הוא כל כך קל ברגליו, על פעולת השרירים לא שמעו חכמי קאלוש. חדשות היום לא שאבו אז אנשי קאלוש מעתונים.

מותו של רודולף, יורש העצר של פראנץ־יוסף קיסר הוא המאורע המדיני הראשון שהגיע לאזני בשעתו. היה זה בשנת 1889, ואני בסטריי הייתי, במאורע זה שהעציב את לב היהודים שהיו אוסטריים נאמנים, מעריצי הקיסר יר"ה ואוהביו, היו משוחחים בקלויז ובחדר עוד כמה שנים אחר המעשה. סיפרו, שיורש העצר הלך במו רגליו לקברו, לא בארון נשאוהו לבית עולמו, פשוט הכניסו לו קפיצים לרגליו, ובעצמו הלך. הקפיץ המניע את השעון היה ידוע ברבים, ובכדי שבן הקיסר יוכל ללכת לקברו המציאו לו מין קפיץ מיוחד. עשר שנים יותר מאוחר היו יודעי דבר מבארים כל פלא מיכאני, מציאותי או דמיוני, בכח הלקטריש, כלומר חשמל (אלקטריש). מכיון שנאמרה מלת הקסם „לקטריש", כבר „הבינו" הכל, כיצד מפעילים התלגרף וכיצד מהלכת החשמלית ברחובות וינה ללא קטר. האגדה על הליכת רודולף לקברו בקפיצים נפוצה היתה בגליציה. מפי חברי הסופר בן־יחזקאל שמעתי, שגם בעיירתו גלינה סיפרו אגדה זו, כנראה רמז להתאבדותו. חדשות היום של העיירה היו כרגיל ענינים פעוטים. במשך זמן־מה היו שרים על זוג נאהבים שבעיירה, מעין דו־שיח בינו ובינה, החרוז החוזר עדיין תקוע בזכרוני — שטות אינה נשכחת, היו אומרים בימים ההם.

הכרזות העיריה לא נעשו בעתון או במודעה, אפילו בקולומיה, שהיתה כרך לגבי קאלוש. מאקאליונדרה השוטר היה נוטל תוף, עומד במגרש השוק על יד הביתן למי סודה, מכה בתוף עד שהתאספו מסביבו נערים ויושבי קרנות רבים, ואחר כך הכריז בפולנית נלעגת — אוקראיני היה — שלפריץ פלוני אבד כלב שצורתו וצבעו כך וכך, ומי שיחזירהו לבעליו יקבל פרס. יהודי קאלוש היו ממלאים שחוק פיהם על „כלב" שאבד לו כלב וימצא כלב שימצא את הכלב וכו'. פעם אחרת אבדה מחרוזת של קוראלים ל„פריצה" אחת וכדומה. אותו מאקאליונדרה היה כינוי גנאי לבריון וגנב. כנראה עשו את הגנב דמתא לשוטר וממזיק הפך לשומר על הבטחון.

נושא לשיחה לחובבי דברים בטלים היו שני ה„גבירים" שבעיירה, אבא מיהלשטיין ולייבצ'י שפינדל. שותפים היו בחכירת בית בישול הבירה שבקצה העיר ולא התערבו בעניני העיר וקהלתה, אבל בטלנים התעניני בהם וידעו כביכול את עסקיהם ורוב עשרם. אבא פוזל היה. מעשה בשדכן שהציע שידוך לנערה, שאלו האב: אומרים שהחתן פוזל. ענה השדכן: כן, זהו מבטו של אבא מיהלשטין, כלומר מעלה ולא חסרון.

פרק שלישי

משפחת אמי וסטריי עירם

סטריי (Stryj), עיר מולדת אמי ומולדתי, יושבת על נהר סטריי, מפלגי הדניסטר הימנים, כ־45 ק״מ מצפון־מערב לקאלוש, וכ־65 ק״מ מדרום ללבוב, הבירה. היא היתה גדולה מקאלוש כמעט בכפלים, וביחס כזה היה גם גודל קהלתה היהודית בראשית המאה ה־20. קאלוש עיר המלח והאשלג היתה, סטריי צומת־דרכים חשוב למסחר ולצבא. מלבד מסילת־הברזל שלרגל הקרפטים, שעליה יושבת גם קאלוש, עוברת בה מסילת ברזל מלבוב לבודפסט במעבר לאבוצ׳נה ועוד קו לחירוב.

מפני ערכה הצבאי היה בה צבא רב, מקור פרנסה ליהודים, קבלנים, ספקים, סוכנים, אומנים, בעלי בתי מרזח וחנונים. בני סטריי התגאו בגן העיר וברחוב שדרות נאה. בשדרות ניגנה תזמורת צבאית פעמים בשבוע, ואין צריך לומר, שגם בימי גנוסיה וחגאות השמיעה קולה לשמחתם של קטנים וגדולים. בן סטריי הובא לשמוע את התזמורת מאז החל ללכת ברגליו. חן העיר היה על תושביה מנערותם, מלמעלה למטה הביטו על העיירות הקרובות בוליחוב, דולינה, קאלוש ודומיהן, ואף דרוהוביץ, עיר הנפט, וסאמבור, מושבו של בית המשפט המחוזי, שאליו היתה גם סטריי כפופה, לא תדמה לסטריי העיר ה„עדינה״ — א איידלה שטאד היו אומרים באידיש. ברם יכלה סטריי להתפאר ברבניה אנשי השם מהמחצית השניה של המאה ה־18 עד ראשית ה־20, האחרון בשורת הגדולים היה רבי אריה ליביש הורוביץ, שעליו האריך אבא לספר בזכרונותיו. בני העירם השכנות היו לועגים לגאותם של יהודי סטריי ויכנום „זוללי קוגל״, קוגל־פרסרס. אבא, יליד קאלוש, נתפס לפטריוטיות של סטריי, שבה ישב כשמונה שנים אחרי נשואיו. בתרמ״ט הוכרח לעזוב את העיר ולקבל משרה בכפר בקארפאטים. למעלה מעשר שנים היו הורי משתוקקים לשוב לסטריי, וישיבתם במקומות אחרים כגלות בתוך גלות היתה להם. רק אחרי שהתישבו בתר״ס בקולומיה חדלו מלחלום על סטריי. בן חמש וחצי עזבתי עיר זו, ואחר כך שהיתי בה רק מעט, פחות מבקאלוש, באחרונה בקיץ 1915 כמגויס

לצבא בקרבת החזית. אחת המשפחות הגדולות והחשובות שבעיר העמידו ר׳ נתן־נטע ב״ר יצחק שנפלד ואשתו, אשת חייל ידועה, אטל־מרים בת ר׳ משה יעקב קאופמאן. מהכפר פידהורץ, שבו הגיעו לעושר, באו לשבת בסטריי הקרובה. ידידי וחברי המנוח רבי אליעזר מאיר ליפשיץ, שהיה נין לר׳ נתן־נטע כמוני, סיפר לי אגדת המשפחה, כיצד הגיעו הסבא והסבתה אטיה (צורת־חיבה מהשם אטל) לעושר ולכבוד. חוכרי המזיגה בכפר היו בנעוריהם, ופרנסתם לא היתה מצויה. פעם שכבו לישון בדאגה ליום המחרת, והנה דפק מישהו בשער שיפתחוהו לו. פתחו השער והאורח הטיל לתוך הבית שק עם תבואה, כאילו למשמרת למחר־מחרתים עד אשר ישוב. האיש לא חזר, וימכרו את שק התבואה ומפדיון זה החלה הברכה בבית, עד שהיו לחוכרי אחוזות ולסוחרים גדולים בתבואה ובבקר, שלחו את סחורתם לאולמיץ שבמורביה ולוינה, הצליחו והרויחו, וידם פתוחה לצדיקים ולכל נצרך. בעל השק היה כמובן אליהו הנביא; הוא ולא אחר. קרבת משפחה היתה בין מרת אטל מרים ושושלת צדיקי ז׳ידאצוב מבית איכנשטין. בני שנפלד היו מתפארים, שבידיהם אגרות מהאדמו״ר ר׳ יצחק אייזיק איכנשטין זצוק״ל לסבא שבהן כתוב לשאר בשרי ר׳ נתן־נטע. דרגת הקרבה אינה ידועה לי. אחד מדודי הסבתה רבי מרדכי לטנר מגדולי החסידים היה. בספר „עשר קדושות״ מסופר, שרבי מרדכי לטנר, תלמיד לרבי צבי הירש אייכנשטיין, שמע פעם את רבו מדבר בלילה עם האר״י הקדוש שנתגלה לו, רבי מרדכי הניח אחריו ספר שנדפס בשם „תכלת מרדכי״. ספר זה כולל דרושים ותורות על פרשות השבוע. בעודי נער היה אבא מראה לי אמרות יפות בספרו של ה„דוד״. לאבא היו דרושים אלה „גופת צופים״; אותי משכו הרחוב והשדה וחברי ששיחקו שם. ר׳ נתן־נטע בעל־בית כפרי יודע ספר היה; אחיו ר׳ אליעזר מאיר היה למדן שהתנהג בחסידות. רוב ימיו מלמד תלמוד היה ולעת זקנתו חי בבית אחיו העשיר, שנהג בו כבוד רב. ר׳ נתן קנה בעיר בית בעל שתי קומות באחת הפנות של מגרש־השוק. הבית היה שייך ל„פריץ״, כלומר בעל אחוזות. אחרי שהועבר בערכאות על שמו של ר׳ נתן־נטע, באה הזקנה לראות את הבית בפנים, בעוד הפריץ יושב בו. ראה אותה משרתו של הפריץ ויאמר: בבית זה אין דריסת רגל ליהודיות, לא ידע שזוהי בעלת הבית, ועוד מעט יעזבהו אדוניו. לבית זה הכניסו הזקנים כמה מילדיהם, ובתוכם את סבתי שנתאלמנה בשנת תרכ״ח. באותו בית היה לי הכבוד להולד בד׳ בניסן תרמ״ד 30.3.1884. ר׳ נתן־נטע ואשתו נפטרו בשנת תרל״ה (1875). סיפרו שאחרי אֲרונה של מרת אטיה שנפלד, שנפטרה בחולו של מועד, הלכו כ״ה (25) שטרימליך (מצנפות־שבת), בניה, נכדיה וניניה

הנשואים. האחים שנפלד ניהלו את העסקים עוד כעשר שנים עד שהתמוטטו ונפלו. מאז הלך כל אחד מהשותפים בדרכו הוא לבקש לו פרנסה, ובתוכם גם סבתי האלמנה מרת רבקה ציימר. בחיי בעלה היה לה חנות אריגים. סבא ר' אברהם ציימר היה יושב ולומד בחנות ומפסיק את לימודו רק בבוא לקוחות. כעת פתחה חנות מכולת, היא ושתי בנותיה הפנויות שנשארו בביתה. דמות אצילה היתה סבתי בקומתה הזקופה, במראה פניה, ויותר מזה בנפשה. את יסורי אלמנותה נשאה בדומיה, ולא נשברה ברוחה גם במות אחד משני בניה, אחרי חיי משפחה טראגיים קצרים, ואחר כך במות בת נשואה, שהניחה לה שני יתומים לטפל בהם. בשבת הגדול תרמ"ו פרצה דלקה בסטריי ותאכל את רוב בתי היהודים. למעלה מאלף משפחות יהודיות נהרסו. מפני השבת לא הצילו מהדלקה אלא מעט ככתוב במשנה (שבת ט"ז, א—ד), ורק מעטים היו מובטחים מפני אש. בין הנהרסים היו גם הורי וסבתי. ניצל אותו ארגז על גלגלים, קופרט באידיש שהזכרתי לעיל, לא ניצל אף אחד מספרי הסב הלמדן השקדן; מזכרת ממנו לא נשארה. יהודי סטריי התפארו גם בדלקתם, שרפה כזו עוד לא היתה עוד, אפילו עתוני וינה כתבו עליה. איזו הצטינות, להזכר בעתון שהקיסר יר"ה בעצמו קוראו! ואמנם נשלחו תרומות גדולות, אבל נהגו מהן כמעט רק בעלי בתים, מי שלא היה לו בית להקימו לא קיבל כלום. בית השנפלדים נמכר כבר מקודם לפרעון חובותיהם. על שרפת סטריי נתחברו שירים באידיש ובפולנית. מהאידיש עוד תקועים איזו חרוזים במוחי על מלמד, הבוכה על שרפת התורה בבית מדרשו. ב„אפוס" הפולני קראתי בחוברת שנדפסה דברי לעג ליהודים, שלא כיבו האש מפני השבת. העובדה שיהודים, הלהוטים לממון כל ימות השבוע, לא חסו על ממונם כדי לשמור על הלכות שבת לא זכתה להבנה אצל ה„משורר" הפולני איש סטריי. לא עברו שנים מועטות ובקרב יהודי סטריי נמצאו מחללי שבת במזיד. יהודי סטריי החלו לשלוח את בניהם לגימנסיה ולא עמדו על כך שלא יכתבו בשבת, אף על פי שהיתה להם לפי החוק זכות לכך. האב חבש שטריימל והלך לבית הכנסת בשבת ולאם פאה נכרית, והבן ישב בגימנסיה, כתב ורשם, ועוד מעט וגם סיגריות עישן בשבת. ההדרדרות, משמירה קפדנית על כל סעיף קטן שבשולחן ערוך עד פריקת עול תורה ומצוות, מהירה היתה כסערה הורסת. נעקר הדור מקרקע גידולם של עשרות דורות, ועד היום עקורים ועקרים בני הדורות שגדלו ללא אמונה וקדושה. כסטריי היו גם ערים אחרות. מחמשת (או ששת) אחי סבתי מרת רבקה, האחים שנפלד, המפורסמים מלפנים בחוגי הסוחרים ובחצר האדמו"ר מז'ידאצ'וב, הכרתי רק את הצעיר, בן הזקונים. ר' אלכסנדר, באידיש סנדר, היה שמו, בעל־בית,

מלפנים „גביר", חסיד, שבעל־ביתיותו מרובה היתה מחסידותו. ועל אלה הורכבו גינוני אצילות של „פריץ", בעל אחוזות פולני. קומתו היתה גבוהה, גופו איתן, אבל לא מגושם כרגיל אצל יהודים כפריים. לבושו צנוע, תמיד לא רק נקי אלא גם מצוחצח ותפור לפי מידה ללא רשלנות, מבטו הפיק טוב לב, אבל גם אדנות והכרת ערך עצמו, היה זה „פאן" (אדון בפולנית) שידע בשעתו לפקד על עשרות פקידים ומשרתים קבועים ובעונת הקציר והדייש על פועלים למאות. בשנת המהפכה 1848 שוחררו באוסטריה האכרים משעבודם ל„פריצים". הפולנים, שהיו בעלי האחוזות הגדולות, לא ידעו להסתגל למשטר החדש, לשכור פועלים תחת להעבידם חנם, ולסחור בדגן, בבקר ואלכהל, וגם להשגיח על פקידיהם הפולניים שלא יגנבו מהם, לכן החכירו את אחוזותיהם ליהודים ויצאו לשבת בערים ובכרכים. בקיץ היו באים לשבת בחוילותיהם וארמנותיהם, ולפעמים בחורף לצוד צייד ביערותיהם. תופעה זו של בעלי־אחוזות, היושבים מחוץ לאחוזותיהם ומתפרנסים על דמי החכירה ידועה בכל העולם, החידוש שבגליציה המזרחית היה שמעמד החוכרים היה מבני עם אחר מאשר המחכירים, מעמד שנוצר בין לילה, והפועלים השתייכו לעם שלישי, האוקראיני. חלוקה זו היתה אחת הסיבות להגברת השנאה ליהודים במאה ה־20. עמד להם ליהודים כושר הסתגלות מהירה ויהיו מסוחרים עירוניים וממוזגים כפריים לחקלאים חולשים על אחוזות גדולות. האכרים השתחררו אמנם מחובת העבודה חנם, אבל מעבדותם וכניעותם ושפלותם לא השתחררו עד המאה העשרים. זוכרני יום קיץ ב־1906 ואני בשער ביתו של חוכר אחוזה בין בוצ'אץ וצ'ורטקוב, והנה בא בחור כפרי, נוצרי צעיר, רוכב על סוס נושא אגרת לאדון הבית, קפץ מהסוס, נשק את ידי ומסר לי בהכנעה האגרת. מאז 1848 עברו כבר 58 שנים, ועדיין ראה לו בן־אכרים חובה לנשק את ידו של פאניץ' (בן אדונים) ולעמוד לפניו בהכנעה. גם בנידון זה חלה בתריסר שנים תמורה מהירה: ב־1918 נלחמו חיילים אוקראיניים גליציאים בפולנים, ובכלל זה ב„אדונים" שאת ידיהם נשקו ב־1914 בצאתם לצבא, ובבוא הגרמנים ב־1941 הותרה להם רציחת יהודים ושדידת רכושם כאות נפשם. מי יודע כמה יהודים רצח אותו נער שנשק את ידי ב־1906.

היהודים שחכרו אחוזות למדו לא רק חקלאות על רגל אחת ועלו במהרה על רבותיהם הפולנים, אלא סיגלו להם גם את הליכותיהם של בעלי האחוזות ויחסם לעובדיהם. עבד משוחרר עלול להתרשל במלאכתו, נחוץ היה לקיים את המחיצה בין עבד לאדון ולהחזיק את הרסן כרוכב על סוס משתולל. מרד האכרים באדוניהם בגליציה ב־1846 לא הגיע אמנם לסביבות סטריי, אבל

גם היהודים וגם האכרים שמעו עליו, ומלחמת הקיום הטילה על ה„אדונים" וביחוד על האדונים היהודים החדשים, לשמור על כבודם ועל רכושם והכנסותיהם. השנפלדים, וביחוד הצעיר שבהם, ידעו לנהוג ב„אדנות" כאצילים מלפנים, שמעתי מפי זקנה מהדור השלישי לשנפלדים, שפעם אחת סטר אחד הדודים על פניו של „שקץ" (בחור כפרי) ממשרתי הרפת, התהפך ה„שקץ", ואחרי שלשה ימים נפח את רוחו, וההורים אבו לנשק את ידי ה„פאן" ובקשו סליחה על חטאו של המת. חושבני שגוזמה נקטה אותה אשה, אף על פי שלגבי „פריצים" נוצרים מעורבים עם הפקידות הגבוהה, שהיתה בימים ההם פולנית, היה הדבר בגדר האפשרות עד שקמה עתונות אופוזיציונית אוקראינית בשנות ה־90 למאה הי"ט.

לכל אחד מבני ר' נטע היתה משפחה גדולה ובכל בית היה יצחק אחד, ומהם נשארו שלשה בחיים והקימו בתים, כדי להבחין ביניהם קראו לאחד „השמן", לשני „הקצר" ולשלישי „הארוך". יצחק הארוך זכה והיה לגביר וליראש הקהלה וחתנו היה לרב העיר. לר' אלכסנדר היתה אשה צדקנית כבאגדה תלמודית, ולא רק בנדיבות, אלא גם בשליטה ברוחה במקום מצוה. ספרו עליה, שפעם מתה עליה בת שהגיעה לגיל שידוכים בערב שבת אחרי חצות, לעת הדלקת הנרות לבשה האם השכולה בגדי שבת ותכשיטי שבת. הדליקה את הנרות ולא בכתה את מתה עד אחרי ההבדלה, יתכן שגם בזה גוזמה, אבל גם גוזמה מעידה על רוח הזמן שבו נוצרה. שש או שבע בנות ילדה לבעלה עד שזכתה לבן הראשון. אחריו באו עוד בנים. ר' אלכסנדר שכר לבניו מלמדים מהמובחרים. אחד מהם היה רבי נפתלי לאנדא מקאליש, רבו של אבי ושלי. מפיו שמעתי, איזה כבוד נהג בו בעל־הבית הזה. כל יום ששי היה שולחו במרכבה לעיירה לטבול לכבוד השבת, רק פעם בימי הקציר לא נמצאו סוסים פנויים, וכשעמד המלמד על כך, שעליו לנסוע לעיירה, התריס ר' אלכסנדר כנגדו ואמר: לא התנאת אתי שעלי לשלחך במרכבה לטבילה. ענה ר' נפתלי ואמר: אם אדם מכניס בר־אוריין לביתו, הרי זה מובן מאליו. על אף החינוך מידי אם צדקנית ומלמדים משובחים לא הלכו בני ר' אלכסנדר בדרכו, הגדול בהם היה הראשון לבית שנפלד שעמד בבחינת הבגרות על אפם וחמתם של הוריו, נרשם במחלקת המשפטים באוניברסיטה והיה לעורך דין בלבוב. אחר ברח לבודאפסט וקשריו עם משפחתו נותקו. הוא חי שם חיי עמל ועוני. רק אחד מהבנים נשאר במשק החקלאי.

אחד מאחיו של ר' אלכסנדר היה ר' שלום, בן בתו היה ר' אליעזר מאיר ליפשיץ, הסופר והמורה הגדול מימי העליה השניה עד תש"ו, שהעמיד

תלמידים רבים והניח אחריו חיבורים מצוינים בתכנם ובסגנונם המגובש המקורי, גם אני הכותב תלמיד־חבר לו ובעזרתו עליתי ארצה. הוא ירש ממשפחת שנפלד לא רק קוים בקלסתר הפנים אלא גם משהו מאדנותם. כמנהל ידע לפקד ולהטיל מרות, לפעמים בעטתי באדנותו כשפגעה בי.

את אביה לא הכירה אמי, כי נפטר בהיותה בת חמש, אבל את אחיו ר׳ שמואל צימר ידעתי, וטובות שמעתי עליו מפי רש״י עגנון. ישב בבוצ׳אץ והיה חתנו של גביר בשם ר׳ צדוק, שזכה לחתנים מצוינים וקראו להם בעיר אבני־החן של ר׳ צדוק — ר׳ צדוק׳ס ברילאנטן. במשך שנים חכר אחוזות בסביבת בוצ׳אץ. בניו היו משכילים, ובני בניו מתבוללים גמורים, כה התגלגלו „אבני־החן״ לאשפת ההתבוללות ורבים היו כמותם. גם ממשפחות שנפלד יצאו מתבוללים.

אחיה הגדול של אמי, ר׳ צבי צימר, היה צדיק תמים, שראוי היה להשתל בדורו של השל״ה, כלומר במאה הי״ז, ובטעות שלחוהו לעולם השפל באמצע המאה הי״ט. סיפר לי אחד ממכריו מימי בחרותו, שהיה שם מתחת לבגדיו על בשר שוקיו סרפד, שלא לבוא לידי הרהורי עברה חו״ש. לעולם הזה לא היה מסוגל ויהי למלמד מדוכא בעניות ובצער גידול בנותיו. כשבאתי בחורף תרס״א להרשם בגימנסיה בסטריי ובקרתי בביתו, אמר לי בתמימותו, שאליבא דדינא אינני מחויב לציית לאבא, ועלי לסרב להכנס ל„שקולה״. סבא ר׳ משה הסכים להחלטתו של אבא לשלחני לגימנסיה, דודי ר׳ צבי הצטער על כך צער רב. בימי המלחמה הראשונה לא נמלט מסטריי, וכאשר ביקר אצלו קרוב שנמלט לוינה, אמר לו: מקנא אני בך, שאתה בוינה. חשב האיש, שהדוד מקנא בו, שהוא רואה חמודות בירתו של הקיסר או מפני שהוא רחוק מהחזית, בשעה שסטריי היתה בחורף תרע״ה בידי הרוסים, וגם אחרי שנהדפו היתה החזית קרובה לה, ושאל את הדוד: מדוע מקנא בי, ויען הדוד ויאמר: מפני שאתה יכול בכל יום להכנס אצל (הצדיק) הצ׳ורטקובי. אדמו״רי בית רוז׳ין נמלטו במלחמה לוינה. חשב ר׳ צבי צימר, שגם קרובו, שנתפס כבר זה מזמן להשכלה, מתגעגע כמותו לראות את פניו של אותו צדיק.

דרך אגב: הלצה לא בדויה מהלב והמגוחך שבמציאות עולות על הלצות בדויות שבעתוני ההיתולים. קרובה היתה לנו, נערה יראת־שמים ושומרת מצוות. בצאתה לעבודה — היא עבדה ופירנסה ביחד עם שלש אחיותיה את הוריה ואחיה הקטנים — היתה מנשקת את המזוזה. לימים התאהבה בבחור חפשי בדעות, בעל מדות טובות, שנתפס למארכסיסם. ותהי גם היא מארכסיסטית פעילה. בבוא הראשון למאי הצטרפה לתהלוכת

הפועלים, ברובם פועלי הרכבת, נוצרים שונאי ישראל. גם המנהיג הסוציאליסטי המקומי לא נקה משנאת ישראל. שאלתי את קרובתי: הנך חפצה בתיקונם של פועלי הרכבת, שכולם בריאים וחזקים ופרנסתם מצויה, החשבת על תיקונו של דודנו ר' צבי, שלא אכל זה עשרות בשנים לשובע. תשובתה היתה: הרי הוא בורז'וי (בורגני בפולנית), כלומר מכיוון שאינו פועל, הרי דמו הותר. לצערנו לא פסו הלכי־מחשבה כאלה על „בורגנים" גם מקרב ציונים מארכסיסטיים. אין לחוס על בורגני, גם אם אחיך הוא ונוסף לכך עני רעב ללחם. איום מטע שנאת המעמדות ששתל המומר קארל מארכס.

פרק רביעי

הורי וצערם בגידול בניהם

אבי ע"ה תיאר את חינוכו ולימודיו וראשית דרכו כבעל־משפחה עד שנת תרמ"ט. עד פטירתו בט' בטבת תש"ט עברו עוד ששים שנה. עלי לתאר את שנות חייו אלה, עד כמה שיש בזה ערך להבנת הדור והסביבה שבהם חי. כאמור בזכרונות אבי, אבד את רכושו ב„גמילות חסד" לימים מספר לידיד, בעסקים רעים ובשרפת סטריי, מתרמ"ט עד בואו לארץ בל"ג בעומר תרפ"ה פקיד היה, וכמעט כל הזמן אצל שותפים, שנתנו אמונם בו וסמכו על יזמתו. משרתו הראשונה היתה בכפר פידהורודץ בקארפאטים מדרום לסטריי, במנסרת־עצים, שיצרה גם רהיטים מסוימים. שני השותפים לרנר וגוטסמן, הראשון מהדור הישן, השני משכיל, חשדו זה בזה ואבא היה המוציא והמביא והמחלק לשניהם. בכפר זה גרו חסידים בעלי תורה, ובתוכם זקן אחד ר' צבי הירש, מקורב בשעתו לרבי יצחק אייזיק האדמו"ר השני מז'ידאצ'וב, והרבה ממה שכתב אבא בחיבוריו על שושלת ז'ידאצ'וב שאב מפיו של ר' הירש זה, על אותו משכיל גוטסמן רינגו שהוא מעשן בשבת. לעת זקנתו עלה לירושלים, וכאשר חזר לבקר את משפחתו, אמרו לו ידידיו: מוחזק היית למשכיל, מה לך ולאדוקים שבירושלים, על זה ענה: גם אז לא היה אמת (שמשכיל אני), וגם כעת לא אמת (שאדוק אני). חזר לירושלים ובה מנוחתו כבוד ואתו נקבר סודו.

מהמנסרה נדד אבא לבית השכר בעיר מולדתו, שלא היתה חביבה עליו, עברה שנה ויצא לעיירה חוצימיר, ק"מ מספר מדרום לנהר דניסטר בנפת הורודנקה. את אחוזת העיירה חכר אחד משותפי העסק שבקאלוש, שם ישב אבא שנתים בסביבה של יהודים בורים ועבר בתרנ"ג לבית בשול־השכר שבכפר דיאטקוביץ הסמוך לקולומיה. במשרה זו החזיק עד עלותו לארץ. בתר"ס עבר עם משרדו מהכפר לעיר קולומיה. בעלי בית בישול השכר היו יעקב ברטלר, בניו וחתניו. היתה זו פירמה בעלת מיליונים זהובים. לה היתה אחוזה בת רבבות דונמים אדמה חקלאית ויער, שתי טחנות־קמח חדישות בכח־מים גדול. בישול השכר היה להם עסק חדש

ולא הבינו בו הרבה, דעותיהם לא היו שוות. הרוח החיה בעסקי בית החרושת היה אבא, העסק מסובך היה עם „פוליטיקה", שעברה מן העולם זה עשרות בשנים. בחרושת השכר ההתחרות גדולה היתה, במבואות קולומיה התקימו עוד שני בתי חרושת, האחד פרימיטיבי, והשני חדיש, שבעליו היה יהודי מצ'כיה, סוחר זריז, מסור רק לעסקו זה. התקימו גם שני בתי חרושת חדישים בצ'רנוביץ, בירת בוקובינה הקרובה. שכר משובח הביאו מאוקוצים במערבה של גליציה ומפילזן (פלזנו) הרחוקה שבצ'כיה. קציני חיל המצב, שהיו כמעט כלם ממערבה של אוסטריה, דרשו שכר טוב שהורגלו בו. כדי להבטיח לבית החרושת שוק קבוע, היה הכרח להתקשר עם חוכרי הפרופינציות בחוזים לזמן ארוך או לחכור פרופינציות גדולות, כגון בערים קוסוב וזאלשצ'יקי, לנהלן או למסרן לחוכרי־משנה בתנאי שיקנו את השכר של הברטלרים. זכיונו של הפרופינאטור (חוכר הפרופינציה) היה גם על י"ש (וודקה) וליקרים. כדי שמוזגים לא יביאו להם סחורה מן החוץ שלא ממחסניו של הפרופינאטור, היתה דרושה שמירה מעולה בעיר מסביב ושרותי מודיעין חשאיים, לחוכרים הותר להחזיק בלשים, להחרים משקאות אלכהל שהובאו מן החוץ שלא ברשותם. לפרופינציה העירונית היה איפוא מעין גבול־מכס, והפרופינאטור העירוני היה מוכסן לעצמו. פרופינאטורים כפריים, שחכרו את זכותם על שטחם המוגבל בזול, היו מעונינים להבריח לעיר סחורה משלהם, ואין צריך להוסיף, שהכפרים הקרובים משכו אליהם בימי החופש והחגים קהל אוהבי לגימה מן העיר. גם בשבתות שלנו החלו נחותי־דרגה ללכת לשתות לבית הבישול הפרימיטיבי, שהיה הסמוך ביותר. כתריסר שנים נמשכו למשרדו של אבא, ולפעמים אף לביתו, פרופינאטורים גדולים וקטנים שהתחרו זה בזה בהצעות שונות. לפעמים באו מוזגים בתלונות על פרופינאטורים שקפחו את פרנסתם. אבא היה לא רק איש עסקים אלא גם „בעל טובות", שמסר את נפשו „לעשות טובה" ליהודי, כל עוד נשאוהו רגליו בהתקרבו לגבורות בירושלים. לפעמים היה בעל עצה ותחבולה לעזור ליהודי. מעשה בזקן ירושלמי שהלוה כסף לאחד מבני המושבות הגדולות. הלווה לא פרע את חובו, הועמד לדין והוכיח לשופט שאין ביכלתו לפרוע אלא שיעורים קטנים. הזקן המלוה זקוק היה לכסף למחיתו. פנה אבא לועד המושבה בשאלה, אם פלוני (הלווה) ראוי לאשראי, התשובה היתה חיובית, בודאי בהפרזה, ובזה הוכיח הזקן הנושה, שהלווה יכול לשלם שיעורים גדולים. חכירת פרופינציה בהכרזה פומבית, לא היתה ענין פשוט, היה רצוי להודע, כמה הציע המתחרה במעטפה הסגורה ששלח לנציבות בלבוב, והיו לאבא כל מיני סרסורים (מאכרס באידיש, כלומר אנשי מעשה) שהשיגו

את הידיעות הדרושות. ההחלטה באה אחרי שיקול דעת, אם כדאי להעלות את המחיר או מוטב להניח למתחרה, שיפסיד הוא את מעותיו. ההתחרות הבזויה בין חוכרי פרופינציות הגיעה לגובה, שרבים מהם התרוששו ויפשטו את הרגל. כדי לבלום את ההתחרות ולעמוד נגד חדירת שכר זר לעיר הגיע אבא לידי הסכם עם בעל בית החרושת היהודי הצ'כי, שגם נפשו בחלה בהתחרות הבזויה.

וכשם שהיתה „פוליטיקה" במכירה כך היתה גם בקניה, אלא שמצבו של הקונה היתה נוחה מזו של המוכר. שעורה, כישות ומכשירים שונים היו דרושים לבית החרושת. את השעורה היו קונים בגליציה ומכינים ממנה את ה„מאלט" המתוק הדרוש לכהל שבשכר. אם לא הספיק המאלט שבבית החרושת קנו במוראוויה (מהרן בגרמנית), שיצרה מאלט משובח. הכישות מבטלת את המתק שבשכר ונותנת לו טעם מריר, נעים לחיך מהמתק של המאלט. בגליציה לא היו בקיאים בגידול הכישות והיו מביאים אותה מצ'כיה הצפונית־מערבית, שבה ישבו אז גרמנים. זאץ, כעת ז'אטץ היתה מרכז המסחר בכישות. הסוחרים, שאתם בא אבא בקשרים, היו יהודים. המה או סוכניהם היו באים לפרקים להציע את סחורתם... אחד מהם, שהשתדל לעשות רושם של בר־אוריין, התפאר שבנעוריו למד מסכת ביצה. הודות לקשריו עם יהודים מצ'כיה השיג פעם אבא פרוטקציה לשר החקלאות בוינה, שצ'כי היה, וזה נתן לבעליו רשות לגדוע אלפי דונמים יער באחוזתם. הגלות פיתחה אצל היהודים כשרון לשתדלנות אצל בעלי השררה. אצל יהודי גליציה היה כשרון זה מפותח יותר מאשר אצל יהודי וינה ויהודי אוסטריה המערבית בכלל. בימי המלחמה, כאשר הציפו פליטי גליציה את וינה, השתוממו עסקני הקהל היהודי בבירה בראותם שלפליטים היו קשרים טובים יותר עם משרדי הממשלה העליונים מאשר להם המקומיים. אבא היה חריף וזריז במציאת קשרים ל„חלונות הגבוהים", ולאו דוקא בשוחד; אל אותו שר החקלאות הצ'יכי הגיע על ידי מכר טוב ללא כל שוחד.

כאשר בוטלו הפרופינציות ב־1906 — כמדומני — נשארו אלפי יהודים ללא פרנסה. משלחת שפנתה לממונה על האוצר בגליציה יצאה בפחי נפש. פריץ פולני זה, קוריטובסקי היה שמו, ידע לדבר אידיש, כפי שסיפרו, והיה בקי בעסקי היהודים. פעם הטיל מס על מסדרי תפלות באולמות שכורים בימים נוראים. היה בלבוב יהודי מומחה בתעשית חגורות לבעלי שבר המיעים, אשר מספרם היה אז רב בקרב יהודים. יהודי זה התעשר, אבל לא קנה נכסי דלא ניידי, רק על שם אשתו, שהיתה נשואה לו כדת משה וישראל ולא לפי חוקי המדינה. כשקנתה בית קטן, הטיל קוריטובסקי מס גבוה על בית

זה. לעגו לו עתונים פולניים, שתפס את בית ה„פלגש" (לפי חוק המדינה) בעוון בועלה. בפני קוריטובסקי זה התחננו הפרופינאטורים: לא נשאר לנו אלא לורסק חצץ (בפטיש). היתה זו מלאכה בזויה, שרק דלי־דלים שבין הערלים עסקו בה ולא יהודים. ענה להם קוריטובסקי בניחותה: גם ניפוץ חצץ לכבישים הוא פרנסה. בראשית ימי העליה השלישית היו חלוצים וחלוצות מבוטלים מקבלים באהבה ימי עבודה בריסוק חצץ בצדי הדרכים בחומה הלוהט של ארץ ישראל, בדמיונם של הפרופינאטורים לא היתה זו פרנסה ליהודים. הפרופינאטורים הופיעו אחר כך במשרד האוצר בוינה, וכמובן גם משם יצאו בפחי נפש. החוק היה ישן נושן מימי פולין מהמאה ה־16 או ה־17 ולא התאים למאה ה־20.

עם ביטול הפרופינאציות החל פרק חדש ב„פוליטיקה" של אבא. היה צורך להקים סניפים למכירה בסיטונאות בערים שונות במקום חכירת הזכות הקודמת. בחוק הגליציאני הארצי היתה פירצה, שסוחרים ללא הון ובלתי הגונים עמדו עליה וינצלוה. לאותו קוריטובסקי, שידע לדבר עם יהודים בלשונם, לא היה מוחו החריף של סוחר יהודי. על הסיטונאים הוטל להגיש בכל חצי שנה חשבון על כמות השכר שמכרו ולשלם מס די גבוה, שעלול היה להכניס יותר מהחכרת הפרופינציות. היתה בקורת על חשבונות הסיטונאים מתוך הדו"חות שהגישו בתי החרושת על כמות השכר שמכרו ולמי מכרו. על הבישול היתה בקורת חמורה. לפניו היה צריך לשלם מס מסוים, ומשרד האוצר שלח פקחים (רוויזורים), שישבו בבית החרושת עד סיום הבישול והורדת המשקה לגיגיות התסיסה. בבית החרושת שבהנהלת אבא היו פקחים באים יום־יום, פרט ליום א'. הקימו יהודים מחסני סיטונאיים למכירת שכר, קנו באשר קנו, מקרוב ומרחוק, והורידו את המחיר למטה ממה שאבא או בית חרושת אחר יכלו למכור. חשבונם היה פשוט: עד שיתבעו מהם את המס תעבור שנה, ובינתים יחסלו את המחסן וישארו חייבים לאוצר כך וכך אלפים. האוצר יכול להגיש עליהם תביעה למשפט, ובית המשפט יכריזם לפושטי רגל. תביעה פלילית לא היתה כאן. אוסטריה ליבראלית היתה, בעד אי־פריעת חוב לא אסרו כבארץ־ישראל בימי הטורקים ויורשיהם הבריטים, לסיביר לא שלחו כבארץ הצארים, הסיטונאים יכלו להוכיח שהפסידו את ממונם, שהשכר החמיץ וכדומה. עמד אבא על ערמה זו טרם שהרגיש בה קוריטובסקי, נסע לנציבות בלבוב, הציע הצעות שנתקבלו על דעתם של הפקידים הגבוהים, אבל עד שנסתמה הפירצה על ידי תיקון בחוק עבר זמן רב — טחנות הביורוקרטיה והתחוקה של סיים בגליציה טחנו לאט — נהנו רמאים ומחללי שם ישראל בגויים וניזוקו סוחרים הגונים, שלא

יכלו ולא חפצו לגנוב מאוצר המדינה. בהיות אבא בחוצימיר קרה שפקיד המס בעיר הנפה טעה ב־400 זהובים לרעת האוצר או לרעתו הוא. היה זה סכום די גדול אף לחוכר עשיר, אבל לא עלה על דעתו לזכות במציאה זו ויחזיר למחרת לפקיד את הסכום, עוד טרם שעמד על טעותו. הרמאים מדגי הרקק היו; סוחרים גדולים נהגו כג'נטלמנים, אולי יותר מאשר כיום במדינת ישראל. יום עבודתו של אבא ושל יתר הפקידים החל בבוקר, לא יאוחר משעה 8, אף בחורף, ונמשך עד 7 או 8 בערב עם הפסקה כשעה לארוחת הצהרים. חופשה שנתית לא היתה נוהגת. רק אחרי עשרים שנות עבודה היה נח קצת אחרי ארוחת הצהרים ויצא לחופשה של 2—3 שבועות בקיץ. לפני כן נסע רק פעם לריפוי לחודש בקארלסבד. בראשית השנה, עת הכנת המאזן לשנה שעברה, היה עובד בשנותיו הראשונות ימים לא מעטים בבית עד חצות לילה. אם היה המאזן חיובי קבל עשרות זהובים פרס, פחות ממשכורת חודש. הפנקסים הראשיים התנהלו כל ימי אוסטריה בגרמנית לפי רשימות ראשונות בכתב עברי. — על אפם וחמתם של הפולנים. היהודים היו נושאי כליה של הלשון הגרמנית בגליציה ובוקובינה. את הקורספודנציה הענפה ניהל אבא בגרמנית באותיות עבריות או בגרמניות (גותיות). מכונות כתיבה טרם היו, והיה כותב בעצמו וכתב פנינים היה כתבו כזה של אביו. העתקות היו שומרים בפנקס ההעתקות, קופירבוך בגרמנית. וזה מעשה ההעתקה: דפי הפנקס היו נייר דף שקוף. הרטיבו בספוג את הדף ושמו תחתיו את המכתב שנכתב בעט בדיו, שמו מעל לדף גליון גומי, שלא להרטיב דפים אחרים, וכבשו את הספר במכבש. זה היה כרגיל סיומה של עבודת היום. פקידים נמוכים נהלו בתוך בית־החרושת פנקסים בכתב עברי, וכן פנקסי תלושים, ועל יסוד רשימות אלה סדרו את הפנקסים הראשיים בגרמנית.

לעתים קרובות היה אבא נוסע לרגלי עסקיו ללבוב ולצ'רנוביץ. דרכו היתה לעבוד שם ביום, לפעמים ללא ארוחת צהרים, ובלילה היה חוזר. מנסיעות אלה היה מביא מטען של בדיחות. היה זה ה„בידור" של היהודים בהטלטלם שעות רצופות ברכבת. לעתים היה קונה חבילות ספרים, מציאות שמצא בכרכים. פעם תנ"ך עם תרגום מנדלסון ותלמידיו, פעם ההיסטוריה של שלוסר, שהיתה מקובלת בשעתה, פעם איזה לקסיקון גרמני ישן. בהיותי תלמיד בגימנסיה מצאתי חפץ רב בספרי אבא, מעתיק לפעמים דפים משלוסר לחיבור גרמני בהיסטוריה. המורה המטומטם גילה שגיאות שמקורן היה בכתיב נושן, אבל לא הכיר שאין זו סגנונו של תלמיד. „סופר מהיר" הייתי בגימנסיה, כותב חיבורים לעצמי ולחברים, יהודים וערלים, משלי ומגנבות

ספרותיות. זכיתי אחר כך ואחרים גנבו ממני: אדאטפת אטפוך. עבודה קשה עבד אבי בנאמנות ומסירות נפש לבית הברטלרים, וזכות לפנסיה לעת זקנה לא היתה לו. פיצויים לפקיד מפוטר, אף אחרי 40 שנות עבודה, לא היו נהוגים אז. עוד בימי הגביר הזקן קרה, שמת פקיד בשחפת והשאיר אחריו אלמנה ויתומים, והאלמנה היתה בת אחותו של הגביר בעל המליונים. שלמו לה קצבה בשנת האבל, וכתום השנה הפסיקוה. בן אחיו של הגביר היה נכה עיור כמעט, מטופל במשפחה גדולה. אשתו היתה בת דוד אמי. כדי להשיג בעדו תמיכה מדודניו, בעליו של אבא, עבר אבא לפני התיבה בימים נוראים במנין שערכו לזקן, שלא יכול עוד ללכת לבית הכנסת, והכסף שקיבל מסר לאותו קרוב משותף. הזקן היה מחלק צדקה לפושטי יד בפורים, ולפני פסח היה מביא מאחוזתו כמה טונות תפוחי־אדמה לעניי העיר. בצואתו הניח קרן למושב זקנים שנמסר לידי הקהלה. בענין זה היתה לאבא השפעה מסוימת עליו. הזקן נתן בו אימון ושלח אליו פעם להביאו לביתו לפני עלות השחר במרכבתו, להתיעץ אתו בעריכת הצואה, מבלי שיודע לבנים ולחתנים, אבא היה אחר כך הרוח החיה בועד המפקח למושב זקנים זה עד עלותו ארצה.

הקדמתי עניני כלכלה כלליים לעניני רוח. „ספרא רבה" (סופר גדול) היה אבא בחוג החסידים. בימי אברכותו היה מפורסם בכתיבת אגרות, שקוראיהן „לקקו מהן אצבעותיהם" (ביטוי אידישאי, המזכיר, שאוכלי מגדנות לקקו, בגמרם לאכול, את המתק שנדבק באצבעותיהם), והאגרות היו עוברות מיד ליד. לא רק סגנון הכתיבה היה אמנות, אלא גם קיפול האגרת וסגירתה. עד שנות ה־80 לא הגיע השימוש במעטפות לעיירות, והיו כותבים את הכתובת על האגרת המקופלת והסגורה בשעוה (ואולי בבולי הדואר). כאשר התארשו הורי, היה אבא כותב לפרקים אגרות ברכה ושלום לדוד ר' יעקב משה, שהיה אפוטרופוסה. בנים לא היו לדוד ויהי כאב לאמי לארושתו לא כתב, כמובן לפי מנהגי הדור ההוא. יתכן שלא שוחחו אלא מלים מספר בשעת „התנאים". כשהגיע מכתב מאבי לר' יעקב משה שנפלד היה מראהו לקרובים ומתגאה: ראו, איך מקפלים אגרת. בשבתו בסטריי היה מצוי בביתו של רב העיר ר' אריה ליבוש הורוביץ, בעל ספר השאלות והתשובות הרי־בשמים, אשר חלקם השלישי, שניצל בנסים, הוצא בתשי"ט ע"י מוסד הרב קוק. רב נכבד זה היה משתמש באבא בכתבו אגרותיו. בחלק הראשון של ספר שו"ת זה מופיע אבא כאחד השואלים מהרב. הוא עזר גם בהגהה. יחסי ידידות היו קימים בין הרב ואבא, במותו הספידו אבא בחוברת

שנדפסה, ובזה סיים את שרותו לרב גדול זה. גם בחרוזים שלח ידו, כדרך המשכילים וכותבי הקדמות לספרים תורניים. מסופקני אם היה משקל בחרוזים אלה, חרוז היה להם. זוכרני שיר ארוך לחתונה ששלח מקולומיה לסטריי לזוג, ששניהם היו לנו שארי בשר קרובים. שיר אחר היה סטירה על גבירים הנועלים את בתיהם בפני עניים בפורים. לשבחו של אבא אספר, שמשך את ידיו ממעשי נערות אלה עוד לפני המאה ה־20, ולא שמר אף אחד מ„שיריו". היו „חרזנים" מסוגו, שאמרו להתחרות בביאליק. על אף טרדותיו הרבות, כתב לפעמים מאמר לשבועון „המצפה" של שמעון מנחם לזר, שבא במקום „המגיד" בקראקוב. בסוף ימי שבתו בקולומיה כתב את ספרו על מהרי"א מזידאטצ'וב בשם „פאר־יצחק", ואחרי שעלה ארצה הופיע הספר בהוצאת ר' ראובן מרגליות בלבוב. בארץ כתב ספר בשם „צבי לצדיק" על ר' צבי הירש איכנשטין, מיסד שושלת ז'ידאצ'וב. הספר הוצא לאור בוינה על ידי ר' ליב טויבש, מצאצאי האדמו"ר הזה, שהיה עסקן ציוני מפורסם בשעתו בקולומיה ובגליציה כלה, ועליו ידובר עוד, בארץ כתב אבא כמה רשימות מחקר, ובהן אחת על אבן השתיה, שהופיעה בחוברת מיוחדת. הוא משתדל להוכיח שהסלע במסגד־הסלע בהר הבית אינו אבן השתיה, שהיתה גבוהה רק ג' טפחים מעל לקרקע, וזו גבוהה כקומת איש. לפי מדות הר הבית שבמסכת מדות היה קודש הקדשים כנגד הכותל המערבי ולא במקום המסגד. זכרונותיו כתב אבא בשטף וללא הכנות. ספר על ר' יצחק אייזיק מקומארנו, מיסד השושלת קומארנאית, שהתקימה עד השואה, לא נשלם, כי תקפתו מחלה ויהי מעורפל כארבע שנים. בשעות בהירות היה קורא בעתונים בהבנה, ובקראו מאמר מבני אמר לי חדשים אחדים לפני מותו: הוא כותב יותר יפה ממך, בכל אופן ירש בני מסבו את מהירות הכתיבה וצחות הכתב, מה שלא ירשתי אני. מאמרי בתי, מרת חולדה, לא זכה לקרוא.

ספרו „פאר יצחק", הכתוב בסגנון שגם משכילים עברים בימינו יכולים לקראו, נפוץ מהר ואזל מן השוק. מהדורה חדשה הופיעה באופן משונה. נמצא אדם בטרנסילוואניה שהוציאו מבלי ליטול רשות מאבא. על השער כתב את שם אבא באותיות זעירות ואת שמו הוא כמו"ל באותיות גדולות, ובהקדמה כתב: היות שהמחבר איש ירושלים הלך לעולמו, והספר מבוקש בשוק ואינו נמצא, נטל לו המו"ל מצוה זו להדפיסו מחדש, כדי לזכות את הרבים. הספר הגיע לעיני אבא, ויכתוב ל„מזכה את הרבים": גנבת את זכותי, הריני מוחל לך, אבל מדוע שלחתני לעולם הבא בעודי בחיים. תירוצו של האיש היה: איש עני הוא ועליו להשיא בת, ובכן שלח ידו במלאכת

רעהו. הטיל עליו אבא, שיסיר את השער וההקדמה וידפיס שער חדש כמתכונת השער הישן. נפוצים איפוא אכסמפלרים של „פאר יצחק" מהדורה א' בלבוב, ומהדורה ב' עם שער והקדמה נוסח א', ונוסח ב' מהדורה ג'. נאה משתי מהדורות הראשונות היא מהדורה שהופיעה בתשכ"ב בניויורק. כמובן שגם מו"ל זה לא נטל רשות מיורשי המחבר. „צבי לצדיק", שהופץ בוינה ובגליציה ובארצות הברית, הוא יקר המציאות.

בשבת אבא בכפרים, קנה לו, כפי שחשב, ידיעות ברפואה. בימים ההם זכה לפרסום בעולם כומר מגרמניה, קניפ היה שמו. כומר זה, שתפקידו להביא „גאולה" לעדתו, בהזותו עליהם מים קדושים, חשב ומצא שגם מים סתם הם תרופה לגוף מכל מיני מחלות. ספריו על ריפוי במים קרים בתחבשות ובצורות אחרות, וגם כמה סגולות אחרות ל„ריפוי טבעי" בעשבי שדה שונים, נפוצו במהדורות רבות בעולם. גם לידי אבא הגיע ספר רפואות של הכומר קניפ ויהגה בו. אם איני טועה סיפק לו ידידו ד"ר מיכאל שלום וינקלר מברלין ספרות „רפואית" זו... זוכרני ספר בשיטת רפואה הומופאתית, גם זה ממיני הרפואה ה„טבעית". ספר עצות להארכת החיים בשם היוני „מאקרוביוטיק" מהמאה הי"ח היה נפוץ בימי נעורי לא רק בבתי משכילים יהודים, אלא בעולם כלו ותורגם ללשונות רבות, כמובן שלא חסר בספרית אבא. יזכר לו לאבא־מארי לטובה, שעמד לו שכלו הבריא ולא נגרר אחרי כל הכתוב בספרי הרפואה הטבעית, שתי דוגמאות של שוטים לדבר הרפואה הטבעית שקיפחו את חייהם אזכור להלן. אמי היתה סקפטית בנוגע לרפואה הקניפית והדומות לה, אלא, מכיון שאבא היה בעיניה גאון עולם, לא העיזה להתנגד ל„פראקטיקה" הרפואית שלו בביתנו, ובמתן עצות לפונים אליו. בקיץ 1893 נפוצה מגפת החולירע בקולומיה וסביבתה. חלה מכונאי גרמני בכפרנו. שאל בנו בעצת האדון ברור, מה לעשות לאביו המקיא וחומו עלה, עיין אבא בקניפ, מצא דיאגנוזה שהתאימה למה שסיפר אותו בחור, ואמר לו בלשון קניפ מה עליו לעשות. בטוח היה שהתרופה תועיל. למחרת מצא את הבחור ושאלו לשלום אביו וזה ענה לו בתמימות־טפשית גרמנית: כן, אבא כבר מונח בארון המתים. היה זה חולירע ותרופה למגפה זו לא הומצאה אלא כחצי יובל שנה אחרי כן. התעררה אמונתו של אבא בקניפ, אבל עוד המשיך שנים אחדות ל„רפא" אותנו לפי אותו כומר. תרופה במין עשב יוני (foenum graecum) שבה „ריפאני" בתחבושת רותחת, גרמה לי כוויה ונתקע בזכרוני שמה הלאטיני. באותו מועד שבגר ועזב לעולם את החרזנות, התיאש גם מקניפ. בעיר פנה לטובי הרופאים שבמקום, ובשעת הצורך שאל ברופאים בכרכים. יהודים „מבינים" בעניני

מחלות לא חסרו. אבא הסתלק לגמרי מ„מבינות ברפואה", הבין שזהו ענין מסובך, לא רק לו, אלא אף לכומר קניפ.

כשעלה אבא לארץ בהיותו בשנתו הס"ג, כאילו חזר לשנת חייו הכ"ג, השכים והעריב לבית הכנסת, עבר כמה פעמים על ש"ס, קרא גם ספרים חילוניים.

בשעה שבדמותו של אבא ובאורח חייו היו קוים טיפוסיים רבים משותפים לבני דורו, היתה דמותה של אמא מיוחדת במינה, שונה גם מהטיפוס המסורתי של אשה יהודית בדורות שעברו וגם מהטיפוס החדש של משכילה מעורבת עם הבריות ופעילה בחברה. תלמידה חרוצה היתה עד הכנסה לחופה בהיותה בת 19, ומאז היתה לאם בשנתה ה־22 נשארה 70 שנה אם ובעלת בית מסורה לבעלה ולילדיה עד מותה, שבועות מספר לפני מלאות לה 92 שנים. בשעות הפנאי מעבודות היום בבית היו ידידיה־חבריה — לפי דבריה — המחט והספר. עד ימים אחדים לפני מותה היו מביאים לה יום יום עתון גרמני. דבר עברית למדה, אבל להבנת מאמר עברי במלואו לא הגיעה. מוזר יראה הדבר לזר: אשה מסטרייי בגליציה המזרחית, כלומר מסביבה אוקראינית, שבה שלטו פולנים קוראה בירושלים עתון גרמני. כידוע השתדלה הממשלה האוסטרית מאז ימי יוסף השני (1780—1790) להפיץ את הלשון הגרמנית בכל ארצות שלטונה. לשון היהודים בגליציה, האידיש, חוצבה בימי הבינים מניבים גרמניים, וקל היה לו ליהודי ללמוד גרמנית. למדו גרמנית גם יהודי פולניה ורוסיה ורומניה, כפי שאפשר להוכח מתולדותיהם של סופרים בני אותו דור.

אמי נשלחה בשנת 1870 לבית הספר הממשלתי בעירה, שהיו בו 4 כתות. בת עשר סיימה את בית הספר, ומאז למדה וקראה רק גרמנית מפי מורים ומעצמה. בתו של דוד עשיר לימדה צרפתית — כי כך ראו השנפלדים אצל הפריצים שלהם — ותלמד אמי אתה, ועד קריאת סיפורי לפונטין הגיעה, אבל להמשיך לא יכלה. איזה צורך היה ליהודיות בסטריי בצרפתית איני יודע, „פריצים" היו נוסעים לפעמים לפריס ליהנות מן החיים, היה להם גם מגע כל שהוא עם אצילים מארצות המערב; בנות שנפלד למדו צרפתית רק מתוך חיקוי. תועלת אחת נשארה לאמי ולביתה מלימוד זה, היא ידעה לקרוא מלים צרפתיות בקרי הצרפתי ולא בגרמני. היו משכילים בגליציה שלמדו מעצמם להבין צרפתית שבכתב, אבל קראוהו כמו גרמנית. והיו מעטים שאף ל„קריאה" כזו באנגלית הגיעו. אבא היה אומר על אחד מהם: הוא יודע ל„הסתכל" בצרפתית ובאנגלית (ער קען קוקען פראנצעזיש). מלמד משכיל בחצר הגביר בחוצימיר היה אומר: מה שהעולם אומר ז'נדרם (gendarmes)

היא טעות, צריך לומר גנסדרמס (קרי גרמני). בספרי המשכילים, ובכללם אף זליג סלונימסקי, אפשר למצוא שמות צרפתיים ואנגליים מועתקים עבריית לפי קרי גרמני. השם סואץ, במקום השם הערבי סויס, הוא פרי הקרי של משכילים מלפני מאה שנה ואין לעקרו. צמחה איפוא תועלת מלימוד הלשון הצרפתית של אמי לה ולילדיה. אמא קראה בגרמנית לא רק מכתבי שילר — הסופר שיהודי גרמניה וגליציה העריצוהו ביותר — וגיתה ולסינג, וכמובן גם מנדלסון, אלא גם כמה כתבי שמשון רפאל הירש וסופרים חרדים האחרים שכתבו גרמנית. כשהבאתי לה בירושלים „אגרות צפון" של הירש במקורן הגרמני, אמרה שכבר קראה אותן בנעוריה, אבל שמחה לקראן שנית. „חובת הלבבות" בתרגום גרמני, כמדומני של שטרן, היה חביב עליה ביותר, פרשת השבוע קראה בתרגום גרמני, ומעולם לא „צאינה וראינה" של סבתותינו. גם תחינות באידיש לא היו מקובלות עליה, פרט לתפלה המסורתית לפני הבדלה במוצאי שבת, שגם גברים היו אומרים באידיש. באחרונה שמעתי תפלה זו מפי האדמו"ר מבלז בירושלים בדבקות שעוררה רטט בעצמות השומעים: „ד' אלקי אברהם, יצחק ויעקב שמור את עמך ישראל מכל דבר רע"... והיו אלה הימים שבהם נחנקו יום־יום רבבות יהודים באושויאנצים ובטרמבלינקה וכו', ולפני זמן קצר אבדו לאדמו"ר אשתו וששת בניו ורבבות משפחות של חסידיו. אותה תפלה באפלולית השבת היוצאת למדתי מפי אמא עוד טרם מלאו לי שלש שנים.

בכור הייתי להורי ואחרתי לבוא, לפי מושגי ראשית שנות ה־80 למאה שעברו, כשנתים וחצי אחרי חתונתם וכבר החלו לדאוג ולהתביש. מסירותם של הורים יהודים לילדיהם רבה גם כיום, אבל בחוגים רחבים שהתרחקו מהמסורת אינה דומה עוד לזו של אבותינו. חמשה ילדים גידלו הורי, ועל כל אחד מהם עברו מחלות ממושכות. בת אחת החלה ללכת רק כשמלאו לה שלש שנים, בן אחד היה לקוי בגופו מלידה, בכל זאת זכו הורי לראות בביתם ארבעה דוקטורים מהאוניברסיטה הוינאית. גידול הבנים עלה להם לא רק בעמל ימים ולילות נדודים, אלא גם בצמצום הוצאותיהם על עצמם עד כדי מינימום — הכל למען הילדים. אותי חשבו למוכשר ביותר ופטמוני בתורה מילדותי ושקדו על כך שלא אבטל אף שעה מלימודי. האידיאל שלהם היה לעשותני ל„קרייזראבינר", כלומר רב מחוז בקהלה של דוברי גרמנית אי־שם במערב. אותו קרוב מצפת, שהיה לדוקטור־רבינר ירא שמים, הלהיב את דמיונם, שגם אני אהיה באחד הימים רב ודוקטור, תורה והשכלה ויראת שמים במקום אחד. כבן שנתים התחלתי ללמוד עברית מפי אבא. ישן הייתי אתו במטתו, ובכל ערב בהשכיבו אותי היה מלמדני כמה שמות

עצם בעברית: אב — אָ טאטה, אם — א מאמה, בן — א זוהן, וכו' וכו'. בכמה סידורי תפלה לילדים יש בראשם דף או שנים מוקדשים לראשית חינוך, ובהם הדרכה ללמוד לשון־הקודש לפי השיטה שהלך בה אבא. ערך לו אבא רשימה מכל מה שלמדני, ובכל יום היה מוסיף המלים החדשות ששנן לי בערב. כשנזדמנה חתונה במשפחה — למושג משפחה היה אז היקף רחב יותר מאשר בימינו — לקחני אבא אתו, כדי להראות ידיעותי בלשון הקודש שהגיעו אז למאתים מלים, ומהן כאלה שגם יהודים בעלי זקן לא ידעו אותן. איני זוכר חתונה זו ומבחן זה, אבל מפי הורי שמעתי על הצטיינותי זו, ומאז ידעו במשפחה שילד „בעל מוח" גדל בבית מיכאל ולאה ברור, מצבם החומרי של הורי לא היה טוב והייתי לקרן אורה בחייהם. התקנאה כנראה אמא באבא ותעניק לי גם היא משפע ידיעותיה בגרמנית ובצרפתית. חרוזים משיר תהלה לד' בגרמנית שהועתק לעברית מן ההקדמה לספר „חובת הלבבות" מהימים ההם, עודם תקועים בזכרוני, אף על פי שעברו הרבה שנים עד שהבינותי את פרושם. תועלת כל שהיא צמחה לי בכל זאת מן העברית של אבא ומהגרמנית של אמא, שצלצול הלשונות הללו לא היה לי זר כשהחלותי ללמוד לקרוא. הורי החסידים־המשכילים סטו משיטת הלימודים המסורתית רק בחומר הלימודים. על אף קריאתם בספרים לועזיים שונים, לא הגיע ספר בפדגוגיה לידיהם. כאבותיהם ואבות אבותיהם לא ידעו שלילד זכות לחיי שעה, ואין ימי הילדות רק הכנה לימי הבגרות. כל שעה ללא לימוד היתה בעיניהם כ„ביטול תורה", כבזבוז זמן וכשרונות. אמא השקדנית שקדה על כך יותר מאבא, שהיה משחק אתנו לפעמים. ומכיון שנער „עקשן", כלומר בעל רצון משלי הייתי, מרובים היו הסכסוכים ביני ובין הורי, והם נהגו לפי הוראת שלמה המלך „חושך שבטו שונא בנו" (משלי יג, כד) ומרוב אהבה הדריכוני במתנת ידם בהרחבה. בעודי נער קטן התגעגעתי כבר לימים שבהם אהיה גדול ואוכל לעשות מה שלבי חפץ, לסבא די היה במבטו, כדי לרתקני בשבת לאמירת תהלים; הורי, וביחוד אמא, הוכרחו לפעול עלי בצביטה ובאגרוף. גערתה לא פעלה עלי. זוכרני השבתות בקאלוש. סבא וסבתה ישנו שינת שבת שאחרי סעודה שניה, ואני על יד סדורה הגדול של סבתה ישבתי ו„רסקתי" תהלים. בחוץ השתוללו נערים מ„נחותי דרגה", שלא היה עולה על דעתי להתחבר אליהם, אבל מקנא הייתי בהם כשעלה בידם לצוד אנקור בפח. בכפר, היה אבא לומד רק בשבת, וללימודו היה מצרף לפעמים גם אותי. מלבד „תכלת מרדכי" שהזכרתי כבר, חביב היה עליו ספר דרוש בשם „ערבי נחל". הדרושים לא היו נעלים מכח תפיסתי, אבל החבריה בחוץ משכה את לבי יותר ממה שדרש

הרב ר' דוד שלמה בשבת נחמו תקנ"ט בק"ק בודזאנוב. ניסה אבא להסביר לי מאמר במורה־נבוכים עוד טרם שהייתי לבר־מצוה, אבל נוכח לדעת שזה למעלה מיכלתי. לפני חגים ומועדים משכני אבא ל„חיי־אדם". לעתים קרובות התחמקתי מהבית בעוד אבא ישן שינת שבת ורץ עם חברים לנהר או ליער. זכרונות נעורי מיער זה הוצפו ים של דם, כי בו רצחו הגרמנים כמה אלפים מיהודי קולומיה והעיירות הסמוכות. כאשר רעבתי וחזרתי הביתה מהיער או מהנהר, הייתי כמובן נער רע שלא יצליח בחיים ולא יהיה דוקטור ראבינר, מפני שחשק אין לי ללימודים, וכאחד השקצים שבכפר אני. בסתר לבי התחלתי להאמין בדברי הורי ומצפוני יסרני גם אני. לא עברו אלא שנים מעטות ושקדן הייתי, ואמי הוכרחה לבקש ממני שאכבה את המנורה ואשכב לישון אחרי חצות הלילה.

פרק חמישי

לימוד ומשחק בחדר בגליציה

מחזור למודי בחדר אינו מצטרף לתמונה טיפוסית של חנוך נער בחדר בגליציה המזרחית בסוף המאה הי"ט. למדתי בחמשה ישובים שונים זה מזה בכמה מובנים, לכן אין התמונה אחידה. נוסף לכך נפגעו הורי על ידי תנועת ההשכלה החדשה והיא השפיעה גם על חנוכי בחדר. בכל זאת עולים דברי העולים על הגליון להציל מתהום הנשייה כמה פרטים מחיי נער יהודי בחדר המסורתי בדור האחרון לפני חרבנו. הורי לא חפצו לשלחני לחדר בגיל רך, לכן הזמינו עוזר למלמד לרבע שעה יום־יום לביתם. העוזר הראשי („אויברבלפר") שזכה בי היה מר זינדל, בחור שלא היה חביב עלי. את ראשית למודי איני זוכר, בודאי בשנת חיי השלישית התודעתי לאות העברית, בכל אופן לא אחרי שמלאו לי שלוש שנים. שיטת הלמוד היתה הרגילה: אותיות תשר"ק שבתפילת „תכנת שבת" שמשו לי מערכת תרגילים ראשונה. אמור ילד תי"ו, אמור שי"ן וכו'. אחר כך באה ההבחנה באותיות בכפ"ת דגושות ובלתי דגושות ובין שי"ן ימנית ושמאלית. איני זוכר כמה חדשים עברו עד ששלטתי באותיות. אחר כך באו הנקודות בשמותיהן והקריאה בנקוד: אמור קמץ־אל"ף אָ, קמץ־בי"ת בָ וכו'. השוא נקראה בתחילה כמו צירי ודרגה זו בלימוד נקראה „טראפ" ורק אחרי שהילד שלט כבר ב„טראפ" לימדוהו לקרוא שוא נח ושוא נע כהלכתו.

בשנה החמשית לחיי נאלצו הורי לשלחני לחדר, ולא עוד אלא גם הוטל עלי להשגיח בחדר על אחי שהיה צעיר ממני בי"ח חודש. בחדר זה למדו ארבעים או חמשים נערים בגיל של שתים וחצי עד שש בערך. למלמד היו שני עוזרים ראשיים וכמה עוזרים קטנים. הילדים נחלקו בין שני העוזרים הראשיים ומלבד זה טפל המלמד בגדולים יותר. אני על המחזור הקטן נמניתי ומגע ישיר לא היה לי עם המלמד. פעמים ביום, לפני הצהרים ואחר הצהרים, נקראתי ל„למוד". הלימוד היה אינדיבידואלי, כמו שלמדתי אצל זינדל בבית, אלא שלפני תורי ישבתי והקשבתי ללמודיהם של שנים שלשה מחברי. יתר הזמן בליתי בנעימים במשחקים במגרש הריק הרחב שלפני בית

המלמד. המגרש היה די נקי. סטריי עיר מולדתי נחשבה על הערים המתקדמות והיתה הקפדה על הנקיון מצד העיריה והתושבים. עוזר קטן היה בא בבוקר לקחתני לחדר. את הפעוטות היה נושא, לפעמים שנים־שלשה יחד, על גבו, ביום גשם ובוץ. קשים היו חייו של אונטרבלפריל, על פי רוב יתום גלמוד היה ללא מודע וקרוב. איני זוכר אם בכל יום היינו חוזרים הביתה לארוחת הצהרים, בכל אופן לא אכלנו ארוחה זו בבית הספר. הבאת אוכל חם לילדים מבית הוריהם הלכה ובטלה, והחדוש לא היה לטובתם של העוזרים שניהנו מסעודת התינוקות בהיתר ובאסור. משיורי מאכליהם של הילדים היו ה„רבניות" — כך קראו לנשי המלמדים — מאכילות את תרנגוליהן ואווזיהן.

לפנות ערב היו מכנסים את כל הילדים לחדר. העוזרים הקטנים חלצו את נעלינו מעלינו וצחצחום. אם איני טועה רחצו את פניהם וידיהם של הילדים שהתלכלכו בשחקם בעפר. בשעת הצחצוח עמדנו בגרבים על הספסלים ואחד מראשי הדוכנא לימדנו את ברכות הניהנין. נדלה מעיין הברכות ונסתימה מלאכת הצחצוח, ואז באה השאלה האחרונה: מה תאמר בבואך הביתה? — גוטן אוונד מאמה, ערב טוב אמה. נעלו את הנעלים ונתחלקו הילדים בין העוזרים הקטנים ויצאו לבתיהם בשלום. לפעמים הובאנו לקרוא שמע בבית רך הנימול למחרת או מחרתים (אם יום מילתו חל בשבת). היה זה מאורע שמח מאוד לילדי החדר. קראנו שמע במקהלה, ואחר כך קבלנו תופינים, צמוקים, סוכריות וכו'. גם בשעה שהונח הילד בראשונה לעריסה רגילים היו להביא ילדים ולזרוק לעריסה הריקה ממתקים והילדים חטפום. ואחר כך הונח הילד העטוף בכר חם גם בימות החמה לעריסת משכבו.

לקריאת שמע, קריאת־שמע ליינן, היו מזמינים רק את הדרדקי. כשגדלנו כבר ולמדנו בחדר חומש וגמרא היינו מקנאים בתינוקות המקבלים מנת ממתקים מבלי לבטא את קנאתנו בשפתים. הד הקנאה הוא החרוז שהיו הילדים אומרים למראה תהלוכה לקריאת שמע: ווי פיל פדרן ס'זנן דא אין קישן — אזוי פיל מאל זאל דאס קינד בי נאכט פישן. ווי פיל נאגל ס'זנן אין דאך — אזו פיל מאל זאל אס זיין וואך. כמספר הנוצות בכר כן ישתין התינוק הלילה וכמספר המסמרים בגג (רעפי העץ) כן יתעורר. זו היתה כביכול ברכתם של קוראי שמע.

שיטת העונשין בחדר היתה: סטירה בפנים (א פאץ') מכה בגב (א בוך), צביטה (א קניף), לפעמים אף תלישת שער. על עונשין אלה באו התלמידים שלא התרכזו בלמוד או שלא הצליחו בהם. חמור מזה היה עונש ההלקאה או הצלפה ביד או בשבט על אחורו הערום של הנער, אויס שמייסן

ביידיש. העונשים הקטנים באו ספונטאניים מידי המלמד או הבלפר הראשי הנרגז. ההלקאה באה על פגיעה בגופו של חבר, ביחוד על שריטה הניכרת להורים בבית, כי אימת בעל הבית היתה תמיד נוכח עיני המלמד. אם לא ישמור על הילדים כראוי, ואם לא יעשו חייל בלמודים — לא ימסרום לידו לזמן הבא ואף יגרעו לו ממתנת ראש חודש וחנוכה ופורים, שהיו ההורים רגילים לשלוח למלמדים ואף לראש הדוכן. לעוזרים הקטנים היו מקורות פרנסה צדדיים, כגון הולכת תרנגולים לשחיטה ומריטתם. לפדגוג צעיר כזה היו כמעט תמיד בכיסו משיחות לקשור בהן עופות שנועדו לשחיטה. מובן שבפורים נשאו מנות מאיש לרעהו, ולפני הפסח הביאו כלים להגעלה וטבילה. בפורים הכינו רעשנים, לחנוכה סביבונים, לל"ג בעומר קשתות לילדים, לשמחת תורה דגלים. בסוכות היו מביאים את ד' המינים מבית לבית לברכה — עד כמה ששמש בית הכנסת בעצמו לא עסק במלאכה זו. כל המלאכות הללו יחד מסופקני אם הספיקו לקנות בגד יפה לשבת. בשנת תרס"ו או תרס"ח פרצה בקולומיה שביתת בלפרים ואנו האברכים הציוניים טפלנו בשביתה זו כדי להרים את מצבם של בחורים עלובים אלה. אז אמר לנו אחד המלמדים: וכי זה נאה לבני בעלי בתים הגונים לטפל בעסק מאוס כזה כבלפרים. איני זוכר את תוצאות השביתה, כי רק אורח הייתי בעיר ובעבור ימי החופש שבתי לעיר האוניברסיטה. בזויה היתה מלאכת ההוראה לא רק בעיני בעלי הבתים אלא אף בעיני העוסקים בה.

ימי למודי בחדר בסטריי לא ארכו אלא כשנה. הורי עברו לגור בכפר בלב הקארפאטים. כשלושים משפחות יהודים ישבו באותו כפר, אבל מפוזרים היו על פני שטח רב. בקיץ למדתי בחדר, בחורף נתכסו השבילים שלג עמוק, ואף הבלפר לא היה בא אלינו. הגיעה שעתי ללמוד חומש ואף כבר עברה, כי בן חמש למקרא. נטל אבי, שהיה עמוס עבודת משרה, את העול עליו ולימדני חומש. בלי חגיגיות התחלתי ללמוד אלף בית ובלי דרשה נכנסתי למקרא. אך מדרשותיהם של חברים נקלט משהו במוחי. היתה זו דרשה סטיריאוטיפית בדו־שיח של שואל ומשיב, בודאי זכתה כבר להרשם ולהדפס, ובכל זאת אמסור את אשר אזכור. הדרשה היתה תמיד בשבת בבית ההורים. את חתן הדרשה קשטו בחליפה חדשה ועטרוהו בשלשלאות־שעונים מזהב וכסף. הנער שעליו הוטל לשאול את חברו נקרא „דאס אויס פראגארל" (השואל הקטן). וכה החל הדו־שיח: וואס לרנסטו יינגאלה — מה אתה לומד ילד? חומש לערן איך — חומש אני לומד. ש'טייטש חומש — מה פרוש המלה חומש? חומש איז פינף — חומש זה חמש. וואס, פינף בייגל פאר א גרייצר — מה, חמשה כעכים בפרוטה? ניין, פינף ספרים האט די

הייליגה תורה — לא, חמשה ספרים לתורה הקדושה. ווי הייסן זיי? — מה שמם? בראשית איז איינס (אחד), שמות איז צוויי (שנים), ויקרא איז דריי (שלשה), במדבר איז פיר (ארבעה), דברים (!) איז פינף (חמשה) ב"דברים" בטאו את הדלת בצירי בהדגשה.

וועלכעס ספר לערנסטו? — איזה ספר תנ"ך אתה לומד? ויקרא. שטייטש ויקרא — מהו פרוש המלה ויקרא? אר האט גרופן — הוא קרא.

ור האט געפרופן (פלוני) דר שמש אין שול אריין? מי קרא, השמש (פלוני) לבית הכנסת? (אז היה עוד השמש עובר בעיר לקרוא לתפלה).

ניין, גאט האט גרופן משה איהם צו לרנן הלכות קרבנות — ד' קרא למשה כדי ללמדו הלכות קרבנות... ומכיון שהקרבנות קדושים וילד הלומד תורה קדוש, הריני לומד את ספר ויקרא — זהו התוכן הזכור לי. בסוף הדרשה באה הדרישה להעניק מתנות הגונות למלמד ולעוזריו: דם רבי א גולדן רנדל, דם אויברבלפר א זילברנה מטבע און ווי אין פסוק שטהט "ועיני לאה רכות" קומט דם קליינם בלפרל אויך א פאאר מכות. — לרבי (המלמד נקרא תמיד רבי בפי תלמידיו) דינר זהב, לריש דוכנה מטבע של כסף, וכיון שכתוב ועיני לאה רכות ראוי העוזר הקטן לקבל גם כן איזו מכות.

ספר ויקרא שמש רק התחלה, ואחרי למוד הפרשה הראשונה — נושא לא מענין לילדים — למדו בכל שבוע את הפרשה הראשונה מסדר השבוע. הלמוד החל מיום א', ובמשך השבוע חזרו על אותם פסוקים פעמים רבות במקהלה וביחידים. תלמידים בינוניים ידעו כבר באמצע השבוע את שעור השבוע וטחנו קמח טחון במשך שנים שלשה ימים.

כאשר עברו הורי בשנת חיי השביעית לעיירה קאלוש, עיר מולדת אבי, נמסרתי לידי מלמד שלמד מחוץ לחומש גם מעט גמרא. וכה נכנסתי לגמרא מבלי שקריאתי בסדור מנוקד היתה בטוחה במאה אחוז. שם מלמדי היה שמואל שמחה'ס קנה בגה"ס — שמואל בן שמחה בן קנה בגה (או קנה בן בגה). אבי וסבי קבלו תורה מפי שמחה. גם אחיו של שמואל, שדירתו היתה באותו בית, עסק במלמדות, דרגה אחת למעלה מזו של אחיו הגדול ממנו. חדר למודנו שמש גם חדר דירה ומטבח ומאפיה למלמד ולמשפחתו. תנור האפיה תפס כרבע מחללו של החדר. מתחת לתנור היה לול בחזית, ומאחור תא־אוצר לתפוחי אדמה ולסלק ולעצים. שולחן הלמודים עמד על יד החלונות שלא נפתחו כל ימות החורף, ועל יד הקיר שממול עמדה מטה עמוסה כרים וכסתות עד הגובה של שלשת רבעי מגובה החדר. בערב היו מציעים משכבים לבני הבית על ספסלי התלמידים על יד התנור. סמוך לדלת היחידה שבחדר עמד שולחן המטבח ועל ידו חבית מים ודלי שופכים. אם נוסיף לה תיבה

לבגדים הרי כל הרהוט של בית־ספרי ודירת מורי ורבי שמואל בן שמחה בן קנה בן בגה לפניכם. הרצפה היתה מעץ, אלא שאנו לא זכינו מעולם לראות את הקרשים, כי שכבת אדמה מן הרפש שהביאו ברגליהם כמה וכמה מחזורי תלמידים כסתה אותם. יתכן שלפני הפסח גרדו את הרפש הזה ויתכן שהסתפקו בזריית חול צהוב כמו שהיה נהוג בחדרים ללא רצפה. בחדר זה גרו המלמד ומשפחתו — משפחה בת ארבע או חמש נפשות — והעוזר ולפעמים גם נער־תלמיד מן הכפר.

שעות הלמודים היו כל שעות היום ובחורף אף שעתים בערב. בצהרים היתה הפסקה לשעה וכשעה ארכה תפלתו של ה„רבי" בבית הכנסת בין השמשות בחורף. אנו לא לוינוהו לבית הכנסת ו„הפכנו עולמות" בחדר. למדנו חומש עם פרש"י ואיזה חצי עמוד גמרא בשבוע, מבבא מציעא או מבבא קמא. שור שנגח את הפרה, אלו מציאות שלו, המניח את הכד, העסיקו את דמיוננו. המלמד היה איש טוב לב, כפי הנראה שמח בחלקו, למרות המגלב, העשוי מרגל ארנבת ורצועות עור קשורות אליה, לא הטיל עלינו אימה יתירה. לא אוכל לאמור שכבדנוהו, כי שמענו את חרפת המלמדים מפי קרובינו המבוגרים: שוואנץ־מלמד (מלמד זנב) וכדומה, אבל לא שנאנו אותו. בעצם איש זה גזל את מיטב ימי ילדותנו והחזיקנו בחדר מעופש ללא אור ואויר מספיקים. דמותו הבהירה ניצבת נגד עיני בחבה. תמים היה ובאמונה עשה את מלאכתו. זמן־מה היה לו עוזר בחור גבן שהיה מבהילנו בספוריו על שאול ואבדון. לפי דבריו הייתי כבר אז אדם אבוד, כי הוא שלח לשאול תחתיה בעד תפלת שמונה עשרה ללא כוונה, בעד פגיעה קטנה בצניעות שכל ילד נכשל בה. מובן שגם דבוקים וגלגולים היו נושאים חביבים עליו. בספורים על שדים לא האמנתי כבר אז, מבלי לגלות זאת למורי ולחברי, כי אמי לא האמינה בשדים. בדמיון הילדים תפסו „אותן הבריות" מקום בראש, ויום־יום או נכון יותר לילה־לילה הביא חדשות מעולם תחתון זה. בריפורטז'ה עסקו ביחוד נשי המלמדים. השדים הופיעו על פי רוב בצורת גרמנים גוצים — א קליין דייטשל, ולשם יפי המליצה החזיקו בידם שוט קטן — א קליין בייטשל. בית המרחץ ובתי ריחים היו המקומות החביבים עליהם ביותר. גם המתים טיילו להם בלילות בתכריכיהם. על פי רוב ראום בבית הכנסת עומדים בתפלה. על אף הפסוק המפורש „לא המתים יהללו יה". יום קל היה לנו ערב שבת. אף הזבורית שבינינו כבר ידעו את שעור השבוע או שהמלמד התיאש כבר שידעוהו ולא הוסיף לענותם. באותו יום למדנו את טעמי הקריאה ולא הגיעה שעת הצהרים וכבר שולחנו בשלום לביתנו.

חגיגה אחת היתה לנו במשך השנה בערב האחרון ללמודים בערב. אז ערכה לנו הרבנית סעודה, אשר בהוצאותיה השתתף כל נער, לפי יכולת הוריו. זו היתה מסיבתנו היחידה עם מורנו. באותו ערב גם שרנו במקהלה, כמובן ללא הכנה. שירינו היו „האדרת והאמונה לחי עולמים" וכדומה.

בחדר זה זכיתי לראות בפעם היחידה בחיי את עונש ה„קונה". חבר היה לנו, בנו של זגג, שהיה משוטט ברחובות ולחדר לא בא אלא לפרקים. צרכי הקונה הוכנו מאתמול מבלי שהקרבן ידע את הצפוי לו. ההכנות לא היו בעצם מרובות: שבטים לידי כל תלמיד להלקות בהם את החוטא הצעיר וכובע ישן עם נוצות תרנגולת. כאשר בא המועמד למחרת לפי תומו לחדר, פשט המלמד את בגדיו מעליו, ורק כותנתו נשארה לעורו ומגפיו על רגליו, כי יום חורף היה באותו היום. את בגדיו גלגלו לחבילה ותלוה לו על גבו. לראשו ענדו אותו כובע עם נוצות. אחר כך סדר המלמד את התלמידים בעגול ובתוך העגול ערך הקפות עם הנער הנענש. כל ילד שעליו עבר החוטא מחויב היה להלקותו בשבט שבידו באחורו. עונש כזה היה ידוע בצבא בגרמניה ואוסטרי־ה ומהן למדוהו גם הרוסים. אחרי שנסתיימו שבע ההקפות חשב המלמד בגיר על הספסל כמה מלקות קבל הנער בכל ההקפות מידי חבריו, השכיב את החוטא על הספסל והוסיף לו משלו כהנה בשבט שבידו. היה זה התרגיל היחיד בחשבון שעשה בפנינו מורנו ורבנו. אחרי המלקות נדחף הנער לכוך שמתחת לתנור, אשר בו קוננו, לפי דמיוננו לכל הפחות — עכברושים גדולים. בשעת כל הפעולה היה הנער אדיש, לא בכה ולא התנגד. בצהרים שוחרר מכלאו, התלבש והלך ולא הוספנו לראותו עוד. המחזה היה מענין, אבל בשום אופן לא משמח. על מקרה אחר של „קונה" בחדר לא שמעתי, מסופקני אם טכס זה נערך עוד באיזה מקום בגליציה במאה העשרים.

בחינות לא היו בחדר. ההורים היו בוחנים את בניהם בביתם בשבת אחרי הצהרים. בכל שבת היה המלמד בוחר לו אחד מטובי תלמידיו, כדי להתפאר בו בפני קרובי הילד ולזכות בשם מלמד טוב. בחינה זו נקראה פארהרן.

אחרי הפסקה של שנתים, בהן למדתי בעירה „חצי אמור" (חוצימיר בפולנית, חוטימיר באוקראינית), חזרתי שוב לקאלוש בקיץ 1893. הפעם למדתי אצל מלמד זקן, סוחר שאבד את כספו, ולעת זקנתו היה למלמד. ישיש כבן 80 היה ללא משפחה תלויה בו, ולא היה זקוק לתלמידים רבים למחיתו. דירתו שברחוב הראשי של העיר, היתה מרווחה ונקיה בהשוואה לחדרו של ר' שמואל. מלמד זה נהג בנו, החבורה הקטנה, כסבא טוב. כשאזלה הפרוטה מכיסו זרקו לנו ואמר: ילדים מלאוהו. בראש חודש או

סמוך לאחריו היינו מביאים לו את שכר הלמוד. לפעמים היה מספר לנו על מסעי מסחרו.

בחדר למדנו רק למודי קודש, תורה, נ"ך (מעט) ותלמוד. בלמודי חול הדריכנו ה„סופר" — דר שרייבר — אשר בביתו היינו מבקרים בשעות הצהרים. היה לו בעלית ביתו חדר הוראה מיוחד, ובו ספסלים ושולחנות ארוכים וצרים. ההוראה היתה אינדיבידואלית. הוא לימדנו כתב עברי וגרמני וחשבון. הלמוד החל בכתיבת א"ב בסדר ישר והפוך (תשר"ק צפע"ס). אחר כך באו העתקות של דרישות שלום בשורה אחת וזה נקרא „א שורה־גרוזל" (גרוס בגרמנית) בעברית או בגרמנית באותיות עבריות. אחר כך מכתבים קצרים, חבוריו של ה„סופר" או מתוך אגרונו של ליטריס. המטרה החשובה ביותר בהוראה היתה כתיבה תמה, קליגרפיה בלע"ז, ואחר כך סלסולים נאים בכתב העברי והגרמני. אבי מספר על משכיל אחד בעירו שהיה אומר שהאדונים הגדולים שבץ יאחזם — דר שלאג טרפט זיי — בראותם את ה"א רבתי שלו בכתב הגרמני (גותי), כי לא היו מסוגלים לכתוב ה"א כזו, שהיתה האות הראשונה בכל כתובת: Herrn (לאדון). החשבת הכתב מכל ראיתי עוד בשנת 1901. באתי לקאלוש ובידי תעודה מצוינת מכתה ד' בגימנסיה. ראוה קרובי המשכילים בעיר, נענעו בראשם ואמרו: מה לנו לתעודה, הראה־נא את כתבך ונדע מה השגת. איני צריך לאמור לעורכים ולמסדרים המטפלים בכתב־ידי, שכבודי ירד בעיני קרובי. אחר כך שאלוני באיזו כתה בגימנסיה — אין די לאטיינן (ביה"ס הלאטיני) בפיהם — מלמדים את הכתב הדוקטורי שבו כותבים הרופאים את הרצפטים, כי סברו שכתב מיוחד לרופאים. למוד הכתב היה אינדיבידואלי, לוח קיר לא היה בחדר ההוראה. התלמידים היו מביאים נייר חלק והמורה סרגל להם שורות כפולות (למתחילים) או פשוטות ועליהם היה להעתיק מתוך טופס כתב־יד שמסר להם. אחר כך היה המורה בודק את עבודת כל תלמיד.

מחזור הלמודים של בחור משכיל בגרמנית — פולנית, שפת המדינה, לא למדו — היה פשוט: ספר למוד הקריאה, ספר קריאה לכתה ב' של ב"ס עממי, לפעמים גם הספר לכתה ג', ואחר כך „די רויבר (הגזלנים) לפרידריך שילר. „הפעמון" לשילר היה גם כן חביב על מפיצי ההשכלה בגליציה היהודית, וכן הטרגדיה „העלמה מאורליאנס" והדרמה „טוראנדוט". „נתן החכם" ללסינג נכנס גם הוא לתכנית ההשכלה; את גיתה ידעו בשמו אבל את חבוריו לא קראו. ואולם שיא ההשכלה בעיר של „משכילים" כקאלוש היתה היכולת לקרוא את המאמר הראשי ב„נויאה פרייאה פרסה", גדול העתונים בוינה, אשר בו עבד כידוע תיאודור הרצל.

בלמוד החשבון הסתפקו בדרגות הראשונות: ארבע הפעולות הראשיות במספרים שלמים, ריגולה די טרי, רבית, שברים רגילים. אלגברה היתה מדרגה גבוהה, ורק יחידי סגולה מבין הבחורים המשכילים בעיר הגיעו אליה מתוך ספרים, בכללם היה אבי מורי בשעתו, ובהיותי תלמיד בגימנסיה היה עוזר לי בפתרון משוות ממדרגה א', וב'.

המורה, הר להרר קראנוהו בפניו, היה יהודי בעל מזג טוב. בגדיו היו נקיים ושלמים בנגוד למלמד, בחול לבש קצרות, בשבת ובחג היה חובש שטריימל וכל בגדי החסידים, וגם אלה היו נקיים. ככה ראיתיו עוד כתריסר שנים אחרי שלמדתי אצלו, ואני אז סטודנט בכתה העליונה בגימנסיה. הוא המתהדר בי בבית הכנסת, כאלו קבלתי את רובי תורתי ממנו.

שתי שנים למדתי בחדר בעירה הפעוטה חוצימיר. עסק המלמדות היה ברובו בידי שנים או שלושה אחים בחורים עניים, שסיימו את שנות עבודתם בצבא, ומשם הביאו אתם גם השכלה. הם היו איפוא גם מלמדים וגם „שרייברים". הם עבדו גם ב„חצר", כלומר בבית ה„פריץ" היהודי, שחכר את אדמת האחוזה הגדולה (אלפי דונמים, ואולי רבבה) מבעליה הפולנים שלא נראו בעירה. ה„פריץ", יהודי לבוש כמנהג החסידים, היה מטופל בילדים רבים והיה זקוק למלמד בפני עצמו, ומלבד זה תבע מעמד ה„פריצות" שילדיו לא יתערבו עם בני העיירה שהיו עניים, עניים מאוד. ובכן היו האחים מתחלפים בכל זמן — כלומר כל חצי שנה — בין העירה והחצר. יתרון לעובד בחצר שעסק אין לו עם שכר הלמוד מתריסר או חמשה עשר הורים ומזונותיו ודירתו ניתנים לו בחצר. זה שבעיר היה סועד על שולחן הורי תלמידיו. לא כל ההורים, כי אם האמידים שבהם היו נושאים בעול זה. הורי קבלו עליהם חדשים בשנה לפרנס את מורי, וחודש אחד מלמד אחר של אחי הצעיר ממני. הם בחרו בחדשים, אחר שפרתנו המליטה והשפיעה עלינו רוב חלב. החדשים שלפני ההמלטה לא היו נוחים להורים. בחדר זה למדו גם נכד ונכדה של ה„פריץ"; שאר התלמידים היו עניים מרודים. שנים או שלשה היו בניו של מלמד שעבד בעיר אחרת והיה בא הביתה רק לפסח ולחגי הסתיו. החדר היה בדירתם, וכנראה בזה שלמו כל שכר הלימוד שלהם. זוכרני, שסיפרו פעם, שאכלו לחם שעורים. קמח שיפון היה כנראה יקר מדי לאמם. מאז לא שמעתי על אכילת לחם שעורים באירופה. בטיבט אוכלים קמח משעורה קלויה.

משיטת ההוראה של האחים בחוצימיר זכורה לי כמעט רק אכזריותם המופרזת שהביאתני לידי יאוש מן החיים בשנת חיי התשיעית. יתכן שנער רע הייתי, אבל המכות התכופות בקנה רך על כל חלקי גופי לא היו

מוצדקות מנקודת מבט של איזו פדגוגיה שהיא. זכות הילדים לשמוח בילדותם לא היתה ידועה למלמדים־חיילים אלה. כל רגע של שעשועים נחשב לבטול זמן יקר, שבו אפשר לחזור על הפרשה או על השעור בגמרא או לאמן את היד בכתיבה תמה. שעשועים והשתוללות היו ענין ל„שקצים" (ילדי הנוצרים) או לנחותי דרגה בישראל, כגון לבני בעלי מלאכה וסבלים ולא לבן בעלי בתים ויודעי תורה כמוני. בלבי הסכמתי להבדל זה ביני ובינם ובכל זאת ערגה נפשי לקחת חלק במשחקיהם. לפעמים כשנתפסתי בעבירה בשעשועים עם ילדים שלמטה מגילי ומידיעותי, היה אבא מוכיחני על ה„עניוות היתרה" שבי. ואמנם יש ובאמת חטאתי לנמוס העדה והחברה. זכורני רקוד־מעגל בשדה בכפר, אשר אליו צרפנו ילדות מבנות האכרים הערלים ואני אז „בחור גמרא" לומד דף שלם בשבוע, בן עשר או עשר וחצי.

בסתיו 1893 באתי ללמוד בקולומיה, העיר הגדולה אשר בפנה הדרומית המזרחית של גליציה, הקהילה השלישית בגדלה בימים ההם בכל המדינה. קולומיה לא היתה מקום תורה מימיה, עיר עומדת על ספר היתה וישובה היהודי לא היה מושרש מדורי דורות. שמה קשור ברבי ישראל בעש"ט וכמה מתלמידיו, אבל לישיבה וללומדים מפורסמים לא זכתה. אפילו המלמדים שבה רובם ככלם מן החוץ באו לה, ועל שמות עירותיהם נקראו כצדיקי החסידים: הבודזאנובי, הפומוראני, הסולי (מהעיר סולה), האלטשטאדי, הטיסמניצי וכו'. מלמדי הראשון בקולומיה היה מיוצאי האליץ', אבל לא על שם עירו נקרא, אלא על פרנסת לואי שבחר לו נוספת על המלמדות שלא הספיקה למחיתו. הוא חכר בית מרחץ באחד מפרורי העיר, ולכן נקרא ה„בלן" — דר בדר. בשעה שלמדתי אצלו כבר לא עסק בהסקת בית הזיעה ובהכנת אמבטאות, אבל שמו הבלן נדבק בו כל ימי חייו. הרושם שנשאר במוחי מחדר זה, בו ביליתי ביסורים שלשה זמנים, הוא העניות המנוולת את בעליה. מטופל בילדים רבים, ורובם חולניים, היה מלמד זה, ואני השתתפתי בצערו הרב. פעם ביום חורף קודר לא היתה בידו אגורה לארוחת בוקר. נטל חומש או „חוק לישראל" ושלחני לשכן אמיד, מלוה ברבית לערלים, שילוהו 25 צ"ל (קרייצר בגרמנית, בערך חצי שילינג), והאיש הוציאני מביתו בנזיפה. פעם ביום ה', וגם הוא יום חורף היה, שלח חבר גדול ממני לבית הורי בכפר, שהיה רחוק כ־3.5 ק"מ, להקדים לו את שכרו, כי לא היה במה להכין את צרכי השבת. כל יום ה' היה קשה כקריעת ים סוף עד שהובאו הקמח לחלות וללחם שיפון ולעוגות מאיס ושמרים לכל השבוע הבא ואיזו ליטרא בשר לשבת. המלמד נשא את סבלו בכל זאת בעין יפה, והיה רגיל להתלוצץ ולומר: אני פטור מלומר בברכת המזון „ולא לידי הלואתם" —

כי אין איש שילווני פרוטה. אחרי כמה שנים נסעו בניו לגרמניה והצליחו וגם אותו הזמינו אליהם. כשבא לבקר בקולומיה חבש צילינדר בשבת ונדב לבית הכנסת.

בימים ההם דאגו כבר הורי ל„תכלית" בחיי, כי לא על התורה לבדה יחיה האדם. החליטו הם לשלחני לגימנסיה בעוד שנים מספר, והיה צורך בהכנה בלמודים. ובכן הכניסוני לדירה ולמזונות וללמודים בבית „מורה" עברי בבית הספר מיסודו של הברון הירש. עליו היה ללמדני נ"ך בתרגום גרמני — הצעד הראשון להשכלה בעיני המשכילים מאז דורו של בן־מנחם. הכוונה היתה שאלמד עברית וגרמנית בבת אחת. מלבד זה התחייב מורי־ מארחי גם ללמדני פולנית — התחנה הראשונה בדרכי לגימנסיה פולנית כביכול. עוד לפני שנה או שנתים היה מורי זה אחד המלמדים בעיר ושמו המלמד מחורוסטקוב, ואולם הוא הצליח להתקבל למורה בבה"ס מיסודו של הברון הירש הודות לידיעותיו בגרמנית. מ„מעריצי ההשכלה בת השמים" נוסח ישן בגליציה היה. את שמו מצאתי ברשימת אדריסאות של משכילים משנות ה־80 למאה הי"ט. מתוך השכלתו נבע הלגלוג לדברי חז"ל, שבו תבל לפעמים את שיחותיו בשעת הסעודה. דבריו היו מכוונים בעיקר לפלפול הדק באפשרויות הרחוקות מן המציאות. שיטת למודו היתה: התלמיד קבל ספר נ"ך עם תרגום גרמני באותיות עבריות או לועזיות ועליו היה לשנן את התרגום לשורות מספר עד שידעו מלה במלה. בשעת הבחינה נוכחו הורי שלא הבינותי כמה מלים בגרמנית ולא עוד אלא שקראתי „דוסט" במקום „דופט" (ריח). כאשר שאלו את מורי ענה בתמימות: כשיגדל ידע, כלומר שאבין את פרוש המלים. מלבד נ"ך למדנו לוח הפעלים: „פקדתי" וכו', התלמידים, שהיו מתכנסים בביתו בשעות בין הערבים והערב נמנו על שני סוגים, בני החדר כמוני שבאו לשם „השכלה", ומבקרים בבתי ספר ממשלתיים או של הברון שבאו לשם „יהדות". השפה הפולנית, שאותה התחייב מורי ללמדני, כמעט שלא היתה ידועה לו, והברת אותיות השינים ותנועות האף היתה מגוחכה בפיו.

דירת מורי המשכיל, בשעה שנתקבלתי לביתו, היתה מורכבת מחדר ומטבח, והיו לו אשה וחמש בנות. חדר למוד שמש המטבח. זמן מה אחרי נתקבל עוד נער לחנוך בביתו. היינו איפוא תשע נפשות בשני חדרים, ובשעה שבנו היחיד חזר ממקום למודיו בבמ"ר למורים, עשרה היינו. אחרי חצי שנה או יותר יצא לדירה אחרת בעליית גג, שבה היו שני חדרים קטנים ונמוכים ומטבח אפל ללא חלון. שם נולדה לו בת והיינו בקביעות עשרה בדירה. חלק מן התלמידים היה יושב על המדרגות לאור מנורה תלויה על

הקיר ומכין את השעורים, כלומר משנן את התרגום. בצפיפות כזו מן הנמנע שיהיה נקיון. מנוגע במכה הג׳ הייתי חוזר ביום עש״ק להורי בכפר ותהי מלאכתה הראשונה של אמי לרחצני ולהחליף את כל בגדי. היציאה ביום א׳ בבוקר העירה היתה לי בכל שבוע כהליכה לגרדום. את בנו יחידו לא לימד מורי המשכיל עברית, ונכדו יצא מכלל ישראל.

רעיון של שטות שנצנץ במוחו של מורי המשכיל הוציאני מביתו, אחרי סבלי שארך שנה וחצי. באחד הימים הזמין את אבי לשיחה בענין „נכבד״. לא מלאו לי אז עדיין י״א שנה והוא דבר בי „נכבדות״. תלמידי גימנסיה עניים ובוגרים מחוסרי אמצעים ללמודים באוניברסיטה היו מתקשרים בארוסין על מנת שחותניהם יפרנסום בימי למודיהם. קראו בהלצה לעסק זה „דוקטור לשעורים״, איין דוקטור אויף ראטן, כשם שעניים קנו בגדים וכלי בית לתשלומים בשעורים. מורי רצה לקנותני בשעורים בעודי בן י״א. אבי ספר לי בצחוק הצעה זו, כדי לשאולני כביכול, אם אסכים. ואולם גם לו הייתי אז בגיל הנשואין היתה לאבי הצעה כזו מגוחכה מאוד: מלמד זה חפץ להתחתן בו, חפץ לזכות בבנו תמורת נזיד עדשים ומטה משותפת עם נער חניך אחר. ככלות הזמן עזבתי את בית האיש, שרצה לזכות בי לנצח. קניית „דוקטור לשעורים״ היתה נפוצה בגליציה בימים ההם עד שנכתבה קומידיה והוצגה בתיאטראות בשם „דוקטור נא ראטי״, הכרתי כמה דוקטורים כאלה. אחד מהם, איש דתי חשוב מאוד, בא לארץ ומת בה זקן.

נזדמן לאבי איזה מלמד ליטאי נודד ללחם, שהסכים, או נכון יותר, שהציע לשבת בבית הורי וללמד אותי ואת אחי תמורת מזונות ותשלום לא גדול, בתנאי שיוכל ללמד עוד ילדים בכפר. בבוא האיש לביתנו היו בגדיו קרועים, ומלבד הכתונת הזהומה שלעורו לא היו לו לבנים. האכילוהו והלבישוהו ונתנו לו חדר מיוחד לדירתו ולהוראה. בבוקר השכם היה מעמידני לעבודה ללמוד פרק „הזהב קונה את הכסף״ בעיון עם תוספות, ואיזה פרק קל יותר לקריאה בלי עזרתו — אליינן. מלבד זה לימדני גם חושן משפט — למודים שלא משכו את לבי. תחת אשר מקודם למדתי דף בשבוע הגענו כעת לחמשה־ששה דפים בעיון, ועוד דף יומי „לייענן״. כל היום כלו הייתי בחדרו, אם יצא לשעוריו ומצאני בשובו בחוץ הכני מכות אכזריות בשבט־ערבה על רגלי היחפות. ששה שבועות שבין פסח לעצרת טעמתי מטעם הלמוד בישיבות ליטא. עלי היה לדעת את המשא והמתן שבגמרא לא רק על הדף אלא גם בעל פה עם פרוש רש״י והתוספות. ביום הששי היה מלמדי משתרע על מטתו, ועלי היה לשנן לו בעל פה כל מה שלמדתי במשך השבוע. בשעה שהופיע אותו ליטאי בביתנו התראה כתלמיד חכם ירא שמים,

אבל אך אכל לשבעה הסיר את מסוה היראה מעל פניו. היה זה ניהיליסטן ציני, כופר בכל, לועג לד' ולמשיחו. שיר אחד של שילר חשוב מכל תורת משה — לפי דעתו. לפעמים בטא את דברי הכפירה בלוית נבול פה גס. ולא די בזה, אלא החל לבזות את אבי ה„פולני המתחסד" כביכול בפניו. ולסוף בא בתביעות למזונות שלא היה ביכולת הורי לספקם בכפר. ימים מספר לפני שבועות התפטרנו מצרה זו, ואנו הילדים ערכנו לו יללת־חתולים בשבתו בקרון הרכבת לצאת העירה. אחרי שבועות בא במקרה רבו של אבי רבי נפתלי לנדא מקאלוש אלינו. זקן בן טובים, חסיד נוח לבריות. לבקשת אבי נעתר להשאר בביתנו כל ימי הקיץ. הוראתו היא מזכרונותי הנעימים. הוא לא הקדים לקום, הכנותיו ותפלתו ארכו כשעתים. אחרי ארוחת בוקר בנחת ובשלוה ישבנו ללמוד עד הצהרים. היה נח כשעה אחרי הארוחה ושוב שתים־שלש שעות למודים. אחר כך טיילנו והתרחצנו בנהר. בדרך היה משוחח אתי על השעור שלמדנו או הסביר לי איזה פלפול קל. על־יד השולחן היה משוחח בדברי תורה וחסידות. בהורף נסעתי אחריו לקאלוש ולמדתי בביתו. הלמוד לא היה יסודי כזה של הליטאי, אבל התאים יותר לנער רגיל בשנת הי"ב לחייו. הוא לא גזל את חדות חיי.

באביב 1896 חזרתי לקולומיה. הגיעה שעתי להתכונן במרץ לקראת הכניסה לגימנסיה ולא יכלתי להשאר בבית סבי בקאלוש, במקום שלא נמצאו גימנסיה ומורים מסוגלים להכינני. במשפחת קרובים הרשו לי לבלות את שעותי הפנויות ביום והכינו את ארוחותי בצהרים. ללינה נמצא מקום בשכר בבית מלמד ביחד עם ארבעה אנשים בחדר קטן. הכניסוני לחדר ושכרו לי מורה, תלמיד באחת הכתות העליונות בגימנסיה. החלה עבודה כפולה, רוב היום גמרא ויורה דעה, ושעות מספר למוד לשון וספר בפולנית ובגרמנית וחשבון, לפי תכנית בתי ספר עממיים ואחר כך לפי תכנית הכתות הנמוכות בגימנסיה. בלילה שכיבה על מטת חבלים מתקפלת על מזרון של קש ביחד עם אחי בחדר מעופש, ששמש חדר הוראה ביום וחלונותיו נשקפו לחצר צרה מוקפת מכל הצדדים. לילה־לילה מנינו יחד עם אחי את הימים כמה נשארו עוד עד שובנו הביתה לשבת.

מלמדי הראשון היה תלמיד חכם ראוי להוראה. למודי החול שלי היו בעיניו כחטא פלילי. בהורי לא יכול לפגוע, ובכן עקצני ומרר את חיי. כשהגיע מועד בין הזמנים בא לבית הורי, כדי להתקשר אתם לזמן הבא התנקמתי בו והתרסתי נגדו — חטא שאני מתחרט עליו עד היום — והורי מסרוני למלמד אחר, לר' ישראל מיכל מעיר דילאטין, אשר בחדרו למדתי כשלוש שנים עד אשר עזבתי את החדר בכלל. בנגוד למלמדי הקודם היה

איש נוח לבריות וגם אשתו הרבנית, שידעה את סבלי במזונותי ובדירתי, היתה מקרבת אותי כדודה טובה. שיטתו לא היתה שונה משל מלמדי הקודמים. למוד גמרא בעיון עם תוספות, קריאה בפני עצמי, יורה דעה, קצת נ"ך, ואם איני טועה גם פרשת השבוע ביום ה' או בעש"ק. בשנתי הי"ג קראתי באיזה ספר שטוב לו לאדם למעט באכילה ובתאות העולם הזה, כדי לזכות בחיי העולם הבא. התחלתי לנהוג לפי עצה טובה זו. אחר כך קראתי בספר גרמני: לנערים עליזים לחיים ורודות. מצא פתגם זה חן בעיני ושבתי לאכול לשבעי כדי לזכות בלחיים ורודות. מניגוד זה של שני הספרים, שתי השקפות עולם לא יצאתי כל ימי חיי. מצד אחד אהבת הטבע ומצד השני כמיהה לעולם שכלו טוב לנצח. כשהגעתי לחובת מצוות הצליח ר' יחיאל מיכל בתמימותו ובשיטתו החסידית לעורר בי יראת שמים יותר מאשר רבי הקודם בקנאותו ובלמדנותו: דקדקתי להיות מעוטר בתפילין לכל הפחות שעה ביום. היו נערים שלא אכלו כל עוד רושם הרצועות נשאר על זרועם. יתכן שמנהג זה רשום אי־שם בספרים; אני לא ראיתיו בכתובים. לרבי זה היה ארון מלא ספרים, מלבד ש"ס ופוסקים גם ספרי קבלה, אגדה וחסידות. חובב ספרים היה והוסיף לקנות ספרים. הדלות בביתו לא היתה כה בולטת כמו בבית המלמד הבלן, כי רק בת אחת קטנה היתה לו. הוא הרשה לנו לדפדף בספריו כאות נפשנו. התחזקה בי התאוה לעיין בספרים, מורשת בית הורי. משכו את לבי ביחוד ספרי אגדה וסדר הדורות.

מלמדי זה לא החרימני כשנכנסתי אחר כך לגימנסיה ולאוניברסיטה. ידיד נאמן נשאר לביתנו וגם אחרי שעזבתי את העיר היה יוצא ונכנס בביתנו. לסוף עזרנו לו לעלות לארץ בהיותו בן 77. הוא זכה רק לירחי שלוה אחדים במושב זקנים בצפת, במקום שנהגו בו כבוד רב ושם נפטר בחורף תרפ"ז או תרפ"ח. משאלו האחרון מאתנו היה שנשלח לו לצפת תפלין של שימושא רבה (הבתים בצורת קוביה שכל צלעותיה שוות). בשני זוגות של רש"י ור"ת שהניח כל ימיו לא היה לו די. לתקן תקון על פי הסוד לפי שיטת בעל השימושא רבה חפץ. סודו נקבר עמו.

פרק שישי

משחקים, בדיחות, שירים, אמונות תפלות

ילדי החדר אהבו ככל הילדים משחקי תנועה, ביחוד אחרי ישיבה מיגעת על ספסל הלמודים. הפעוטות שחקו בסוס ועגלון כנהוג עד היום. הסוס שומע כמובן רק את לשון הגויים ולא את לשון היהודים, כשם שגם הכלב והחתול והחזיר וכל חיה ובהמה שומעים רק לשונם של הערלים. ובכן יצהל הסוס כדרכו והעגלון ידבר אליו גויית. גם סוס ורוכבו הוא משחק. אם שנים הם המשתתפים אז ילך הסוס על ארבע, ואם שלשה אז יכוף הסוס את גוו ויאחז במתניו של חבר ושניהם יצטרפו לסוס אחד, והרוכב יעלה על הגו הכפוף. כשילד נושא את חברו על כתפיו הריהו סבל והנישא הוא שק קמח המוצע למכירה. לפעמים באה אף הכרזה: שק קמח מי יקנה.

בכל הזדמנות רגילים היו הילדים להתנדנד — זיך הוידן. פעם נדנדה — א הוידנקה — של חבלים ופעם על קרש שהונח באמצעיתו על חבית או על קורות. לפעוטות היו מוסיפים עדוד במלים הוידאש־קופלאש. לא מאסנו בנדנדה אף בשעת קריאת התורה. רגילים היינו הילדים שלפני גיל בר־מצוה לצאת בשעת הקריאה חוצה והורינו לא מיחו בידינו.

אם נמצא קרש חלק ונקי היינו מתחלקים עליו — זיך גליצ'ן אויף א ברט. לפעמים היה אבא עורך לנו משחק זה בשבת בבוקר בעודנו רק בכתנתנו, כי להחליק על המכנסים לא כדאי היה להורים. הילדים לא השגיחו בכך כמובן. רקודים במעגל היו ענין לנערות, ורק לפרקים נתפסו להם גם נערים. מפזמון של רקוד־משחק כזה נתקע במוחי חרוז אחד: רודה — רודה ראנה, שנה ליבה פנה זיבן מאל ארום, שנר (לנערה שנה) פלוני קהר דיך אום — רודה, — רודה ראנה. עלמה יפה יפה וחביבה, שבע פעמים מסביב, פלוני טוב נא — סוב. בעירות ובכפרים ניסו לפעמים ילדים יהודים ללכת על ידיהם כמעשי השקצים.

הצבא ותרגיליו משכו כמובן את עינינו. שעות לא מעטות, שבהן יכלתי לאמן את ידי בכתיבה תמה ולהיות לאיש מושלם בעיני בני קאלוש, בטלתי בהסתלכי בגדודי חילים. שחקנו איפוא בחילים. אחד החברים נתמנה

לקורפוראל או לפלדוובל (בצחוק היינו אומרים: פרדסוודל — זנב הסוס) ופקד על הנערים בנוסח הפקוד הצבאי: האב־טאך (האבט אכט) שימו לב, רכטס, לינקס, פארורטס, מארש — ימינה, שמאלה קדימה צעוד וכ׳.

גם המשטרה ופעולתה חביבות היו עלינו. גנבים וגזלנים נתפסו והובאו לבית הסוהר, וכמובן שהשוטר מדבר גויית ולא יהודית, ובעל תפקיד השוטר השתדל לחקות את לשון הגויים — רק מלים מעטות ידענו.

המשחק במחבואים היה חביב עלינו כמו שהוא חביב על הילדים כיום וכן גם ה„פרה העוורת״ — די בלינדה קוה. קושרים את עיניו של נער במטפחת ועליו לתפוש ילד שבחדר. הנתפש הפך ל„פרה עוורת״. מובן ששום נער לא הסכים להיות ה„פרה העוורת״ הראשונה, ובכן היו מגרילים. סדר ההגרלה היה על ידי פסוק כפיוס במקדש בשעתו. חביב היה הפסוק „הושיעה את עמך וברך את נחלתך... עד העולם״ והוסיפו שם הילד שנתפס בכנוי גולם, כגון: מרדכי׳לה גולם. לפעמים היו קושרים קשר בקצה המטפחת, מכניסים את ארבע הקצוות ביד והילד שמשך את הקשר נתפש.

דומה לפרה העוורת הוא משחק ששמו שכחתי: ארבע ילדים נצבים בארבע פנות ומדי פעם בפעם יחליפו את מקומם ביניהם. ילד חמשי מתהלך בחדר ומשתדל לתפוס לו מקום בפנה בשעת החליפים. מי שנשאר בלי מקום יסתובב וישתדל למצוא לו מקום בחלוף הבא. היה זה משחק חביב עלינו בחדרו של ר׳ שמואל שמחה׳ס.

נערי הנוצרים היו מתחלקים על הקרח ברצון הוריהם, אנו עשינו מעשי שקצים אלה שלא ברצון הורינו. בכפר יוצאים היינו בשעת קריאת התורה לנהר הקפוא הסמוך למקום תפלתנו. מובן שגם במשחקי שלג לא בחלנו לא בעיר ולא בכפר. במים הזורמים בשיחין שבצדי הדרכים התקנו לנו „טחנות״ כלומר גלגלים קטנים סובבים על ציר.

בימות החמה היינו מתרחצים בנהר, לפעמים אף המלמד הוליכנו שמה. בנהר ועל שפתו הרבינו לשחק, כגון זריקת אבנים שטוחות בזוית קטנה לפני המים. מי שאבנו חזרה ויצאה כמה פעמים מן המים חוצה או שנחלקה ונראתה על פני המים באורך רב, הריהו משובח. קראנו למשחק זה השלכת בר־אוזים, קאצ׳קאלך ורפן. נערים התפארו בזריזותם בשחייה. המים היו על פי רוב קרים והנערים לא מהרו לקפוץ לתוכם כילדינו בארץ. הזריז וקופץ תחילה זכה לכנוי „שמנת״, השני נקרא תת־שמנת, פודסמיטאניה (מעין לבניה מימי המלחמה), השלישי לא היה עוד אלא חלב חמוץ, הרביעי מי חלב — סרוואטקה — הנשארים מסנון הגבינה. היו גם משחקי נחוש וזריזות. גוטל נער כפתור או גרעין ומחזיקו בין כפות ידיו. חבריו יושבים וכפות

ידיהם מהודקות זו לזו. עובר הנער בעל הכפתור ושם את כפותיו על כפות חבריו. לאחד מהם שלשל את הכפתור מבלי שהדבר נראה לאחרים. על אחד הילדים הוטל לנחש בידי מי הכפתור. אם גלהו ישב בספסל וחברו הוכרח למלא את מקומו. משחק זה נקרא „איינגבערליך", כלומר מסירה.

ילד קובע במוחו, — נימט זיך אין זין — איזה חפץ ומגלה את שמו לאחד החברים. ילד שלישי חותר להוציא מפיו את הסוד על ידי שאלות המצמצמות את הסוג שעליו נשאה אותו חפץ, כגון בעל חיים הוא או לא; עץ או אבן; קטן או גדול; שחור, לבן וכו'. על פי רוב נתגלה סודו של בעל המחשבה, כי מצומצם היה עולמם של הילדים.

אחיזת עינים שכיחה היתה המשחק באצבעות מורטבות ויבשות. נער פקח מרטיב שתי אצבעות ברוקו ומראה אותן לילד תמים: ראה לחות הן. אחר כך הוא עושה תנועה חטופה כלפי פאות ראשו כאלו נגב את קצה האצבעות ובינתים הוא מחליף את האצבעות ומראה אותן לחברו: ראה יבשות הן. בין רגע הוא חוזר על אותה תנועה והאצבעות שוב לחות. התמים אינו תופס ואינו יודע לחזור על אותו „קונץ".

על הגבול בין הזריזות וההאזארד הוא המשחק בכפתורים שהיה נפוץ בקרב היהודים בכל ארצות פולין הישנה ושכנותיה. כל ילד המשתתף במשחק נותן כפתור לתוך השותפות — אין קוהן אריין. מסדרים את הכפתורים על הרצפה בשורה ישרה, וכל אחד מצליף על פני הרצפה בכפתור אל השורה ממרחק ידוע שנמדד בזרת היד. פגע וערבב את השורה הריהי שלו, לא פגע נוסף הכפתור לשורה. ההצלפה נקראה שנולן. היו כפתורים נוחים להצלפה, והם נקראו „א שנולריל". מובן שסחר הכפתורים פרח בחדרי דרדקי, וערכו של שנולריל היה שקול כנגד כמה כפתורים. הזכות בידי המשחק שלא הצליח, להחליף לו את ה„שנולריל" בכפתור אחר שהוא מחוייב להוסיפו לשורה. בקולומיה עיר של „עמך" במלוא המובן, הן לחיוב והן לשלילה, היו כנופיות של נערים חבלנים שספרו עליהם שהם שודדים כפתורים מבגדי ילדים. שמותיהן של שתי חבורות כאלה זכורים לי: „די שאוליקליך (על שם שאול), די מוריקליך. בעיר היו בריונים בעלי אגרופים, שאפשר היה לשכרם לחבלות — מחוץ לרצח כמובן. הם נקראו פולסקה בראטס — האחים הפולנים — אף על פי שהיו כלם יהודים. בימי בחירות היו כוח שאין לזלזל בו. אותן כנופיות נערים היו חקוי או שלב ראשון ל„פולסקה בראטס".

במשחק באגוזים היו שני אופנים: קליעה על פני הרצפה כמו בכפתורים או גלגול על פני קרש נטוי. משחק האגוזים היה מקובל בימי הפסח. בחנוכה שחקו בסביבון. נפל הסביבון על נ' או ה' (נים, האב) זכה המסובב; נפל על

ג׳ או ש׳ (גיב, שטל) היה עליו לתת פרוטה או כפתור לקופת המשחק. בני אחת עשרה החלו כבר במשחק בקלפי־מספרים שהגיעו עד 31, מכאן נקרא אחד המשחקים בקלפים משחק 31. איני זוכר אף משחק אחד בקלפים, כי בהיותי בן עשרים נשבעתי בנקיטת חפץ שלא לשחק שום משחק האזארדי וכל המשחקים שידעתי בילדותי ובנעורי נשכחו מלבי. ההאזארד משך לב קטנים וגדולים ויש והוציאם מעולמם. בשעה שלנתי בחדרו של מלמד ידוע היו חבריו של מלמד זה מתכנסים בלילות חנוכה, ויתכן שהוסיפו עוד לילות, ושחקו עד עלות השחר. משחק זה טרדני משנתי וספרתי למישהו על מעשה זה שלא היה נאה ל„תלמידי חכמים" כביכול. היה זה גלוי־סוד מן החדר שנחשב לאי־לויאליות כמו מלשינות בכתב כיום, והמלמד — שלא היה מורי אלא מורהו של אחי — התרעם עלי. משחקי־פעוטות הזארדיים היו „קיסר או נשר", זוגי או בלתי זוגי — קאיזר אודר אדלר, נים צו גרוד. מצד אחד של הפרוטה צורת הקיסר ומצד השני נשר. מגלגלים את הפרוטה וזוכה בה מי שנחש בהצלחה לאיזה צד תפול. נוטל ילד לידו כמה אגוזים קטנים או גרעיני דלעת וחברו מנחש אם זוגי המספר או לא.

משחק זריזות ודמיון הוא אטל־בטל, הידוע באנגלית בשם cat-s cradle (ערש חתול) ובגרמנית Abnehmen או Abheben משחק זה נפוץ בקרב עמים רבים, מפותחים ופרימיטיביים. אצל הפולנים והאוקראינים לא ראיתיו ושמו בלשונותיהם לא נודע לי — אבל לא ראיתי אינו ראיה. האם הביאו היהודים מן המערב את האטל־בטל (אולי מטת־אטל, שם אשה לחרוז)? היה זה משחק ילדות; ילדים לא נזקקו לו אלא מעט. משחק נערים היה המשחק באולר שלהבו נצבו בזוית 90 מעלות על הקת. המשחק זרק את האולר לאחורי ידו על ספסל או קרש וכונתו היתה שהלהב יתקע בעץ. אם ננעץ מדדו במספר אצבעות את גובה הקת מעל לעץ. אם נח האולר על הקת היה זה גם כן לזכות המשחק, ורק אם נפל ולא נתקע נכשל והתור הגיע לחברו לנסות את זריזותו. אולר היה מצוי בכיסו של כל איש ונער גדול, לכן נקרא בגרמנית טַאַשנמסר.

משחק מוזר שאיני יודע לאיזו סוג יש למנותו הוא המשחק במכות בגב, זיך שפּילן אין באך. נוטלים חומש ורואים בו את סימן הפתוחות והסתומות פ׳ וס׳, דף ראשון לראובן, דף שני לשמעון. בכל פעם שכתוב פ׳ והאות לזכותו של ראובן הריהו מכה את חברו כך וכך מכות, וכן לשמעון. יש וה„משחקים" חלקו ביניהם את האותיות פ״א לראובן, סמ״ך לשמעון.

משני ספרים דומים בגדלם אפשר לעשות „טחנה". מניחים שער החיצון של ספר אחד תחת שערו של השני, ואחר כך דף של זה ועליו דף מהספר

השני, באופן שהדפים של שני הספרים מעורבים זה בזה. אחר כך מקימים שני הספרים בצורת חי"ת והדפים יורדים לאט־לאט והדבר נראה כאלו נתגלגלו גלגלי טחנת קמח — מעין ראי־נוע לפני היות ראי־נוע בעולם.

משחק נפוץ בקרב ילדים בני 7 עד 12 בערך נקרא איקס־מיקס־דריקס. מחלקים בגיר שטח מרובע על ידי שני זוגות קוים מקבילים החותכים זה את זה לתשעה שדות. למשחק אחד העגולים ולחברו הפסיקים, בכל פעם על המשחק לשנות את מקומו של אחד מסימניו ועליו להזהר שלא לפנות מקום לחברו שיוכל לרשום את כל סימניו בשורה אחת נצבת או מאוזנת. צורה א' היא בערך התחלת המשחק, בצורה ב' יזכה מי שהגיע תורו.

א

1		0
1	0	
0		1

ב

1	0	1
	0	0
1		

לגיל מבוגר יותר היה משחק עם שדה גדול באמצע וארבעה שדות בפנות וכל שדה מחולק לאיזה תריסר חלקות. בחלקות היו מלך או מלכה. פרטי המשחק אינם זכורים לי. שחקו בו אף בחורים בבתי המדרשות ובישיבות. היה זה מעין שאח־מט שלהם.

לילדי החדר המנותקים מן הטבע היה רק מגע מעט עם בעלי חיים. המשחק עם חתול שוכח את למודו — החתול „מוחו קצר" כלומר זכרונו לקוי, וכן הנוגע בו. אכילת לב בהמה ועוף משכיחה גם היא את הלמוד והאמהות נזהרות שלא להאכיל את הזכרים שבבית לב — לבנות לא איכפת. לא להן ללמוד תורה. בכל זאת אין ילדי החדר נמנעים מלצער חתולים, כלבים, וביחוד את חזיריהם של השכנים שהיו באים יום יום ונוברים באשפות היהודים המלאות כל טוב לחיך חזיר. מלמדנו שלא השתמש בבית הכבוד סמך על הפעולה הסאניטארית של החזירים. את אשר הטילו יהודים, גדולים וקטנים באישון לילה ולפני זריחת החמה במגרש השוק וברחובות העיר יאכלו החזירים בשעות בוקר. נערים שובבים נחותי־דרגי היו מחזיקים כלבים בביתם אי־שם בפרורי העיר. על פי רוב השתתפו נערים אחדים בכלב אחד. בכפר ירדו אף „בני טובים" כמוני למשחק בכלבים. כלב היה לנו החבריה בכפר על יד קולומיה, פינקאס קראנוהו. עבר ג'אנדארם וירה בו מחשש פן ישתטה, ואנו ערכנו לו לויה בעודו מפרפר.

עסקי יונים היו סימן רע לנער שטפל בהם, כי הם קשורים בהפרחת יונים ובמעשי גנבה ותרמית. אחד מחברי שעסק ביונים בגיל י"ג בערך והוא

לבוש אז עוד ארוכות, ואמו היתה אחת הנשים הצדקניות בעיר, עוסקת בצרכי הצבור, יצא לתרבות רעה ומגונה מאוד. כאשר שאלתי עליו אחרי איזה תריסר שנים אמרו לי בלשון נקייה: הוא „מלמד לנערות" — א מיידלישר מלמד.

לעתים רחוקות הצליח נער מן החדר לצוד צפור בפח או להוציאה מקנה. הילדים היו מקנאים במאושר כזה, והמתחסדים שבהם היו מזכירים לו „צער בעלי חיים" ומיעצים לו שישלחנה לנפשה. אחד הנערים ענה לנו פעם בחוצימיר בהתחסדות צבועה: תפשתיה בשעה שזינתה — כלומר בשעה שנזדוגה. ענין הזיווג ידוע היה לילדי החדר בגיל מוקדם מאוד, והלהוטים אחרי האסור היו מחפשים פסוקים בתורה שבכתב ושבעל פה שבהם מדובר באותו ענין ומבארים אותם לתינוקות באר היטב, לא כמלמד שדלג עליהם. בכל זאת לא היה נבול־פה נפוץ בקרב נערי החדר. כשנכנסתי לגימנסיה ואני בשנה הי"ז לחיי נפגעתי על ידי נבול הפה הגס, שהיה חביב על הסטודנטים היהודים כגויים. כאשר הייתי אחר כך למורה בגימנסיה בטארנופול השתוממתי שגם שיחתם של חברי המורים היה נבול פה ורכילות בענינים שבינו ובינה. טמא היה אויר האינטליגנציה הפולנית והאוקראינית, והיהודים שנקלטו לחוג זה לא היו טובים מהם בהרבה. זה היה לי נגוד מוחלט לאוירת החדר שממנו יצאתי. צדקו הורי בעכבם אותי בביתם עד שנתי הי"ז.

בציד פרפרים רבי גונים עסקנו רק דרך אגב, ואולם בחרקי־מאי (מאי־קפר), שהיהודים קראוהו כמו בסלאבית א חרישץ, עסקו כל הילדים מבני ג'—ד' עד י"ב בערך. חרק זה מופיע באביב בהמונים לפנות ערב לאכול ירק ועף בזמזום רב. היינו צדים אותו בנקל, מעבירים לו חוט במחט בזנבו ומסובבים אותו על החוט שיעוף ויזמזם. שובבים היו מוציאים מאחורי זבוב את קצה מיעיו, מדביקים בו רצועת נייר דקה ומשחררים את הזבוב שיפרח.

עונת האביב וחופש הפסח החלה בו היו עשירים במשחקים מיוחדים. בקאלוש, היה נהוג באביב להתערב שתמיד ימצא בכיס איזה עלה או עשב ירוק. והיה אם נשאל המתערב על ידי חברו: האסטו גרינס (בגרמנית דוקא) ולא נמצא אצלו ירק, ונתחייב לשלם לו כפי שהותנה ביניהם. מהערבה הרעננה היינו קולפים את קליפתה מבלי שתקרע ומתקינים ממנה משרקות וחלילים. בסדק בין שני קסמי עץ היינו תוחבים עלה עשב רך ומצפצפים בו. כלי זמר שזמנו כל השנה הוא הכנור. על רעף־עץ מותחים שערות מזנב הסוס או מרעמתו. גם שרביט הכנור עשוי משערות אלה. את השערות מורחים בשרף מעץ מחט והרי לך מוזיקה ממש.

שירה לא למדנו בחדר, אבל כטוב לבנו עלינו היינו שרים מנגוני

החזנים בעלי התפלה בחגים. שובבים היו מנסים להטעות את הש״ץ בנגון שאינו במקומו ובזמנו. שירי הרחוב חדרו כמובן גם לחדר. מעשה בבחור בקאלוש שהתאהב בנערה שגם היא אהבתו, ויהי הדבר לצחוק ולשנינה ושיר התול נפוץ בעירה, וגם אנו הפעוטות, שלא ידענו את עצם הענין, חזרנו על החרוזים: מיין טייערר יונטראם, קום גאה צו מיר, אז דו וירסט לבן וי גוט וירד זיין צו מיר. והוא עונה לה: ניין, ניין, מיין ליבה... קום גאה צו מיר...

בחורי ישראל היו מסתגפים בענויי מאכל ושינה לפני בוא תורם להבדק לצבא. ערב־ערב התלקטו הבחורים הללו ועושים כל מיני מעשי קונדס, כדי שיעבור עליהם הלילה ללא שינה ופניהם תפולנה ולא ימצאו חן בעיני ועדת הבקורת — שקבלה כמובן גם שוחד. שטלרס היו קוראים למסתגפים הללו מן המלה זיך שטלן, להתיצב בגרמנית. שטלרים שרו על הסבל הצפוי להם בצבא הקיסרי והשירים הגיעו לחדר. הנה דוגמה על פי הזכרון:

צרות מיינע צרות גרויסע, גרויסע פלאָג
ביי טאָג קיין עסען און ביי נאכט קיין שלאָף,
לאמיר אַנהייבן פון דער אַל״ף (?)
אַז מ׳פיהרט אַ יודעלה צו דער אסענטירונג
ליגט איהם אויפן האַלץ דער חלף
צרות מיינע...
לאָמיר איבערלאָזן די אל״ף
און זיך נעמען צו דער בי״ת
אַז מ׳פיהרט אַ יודעלה צו דער אסענטירונג
באָגיסט איהם א טויט שוייס.
צרות מיינע...
לאָמיר איבערלאָזן די בי״ת
און זיך נעמען צו דער גימ״ל
אז מ׳פיהרט...
גיבט מען איהם ברויט אָן קימל (?)
צרות...
...די דל״ת
איז ערגער ווי פריש געמַלת
...די ה״א
איז איהם אוך און ועה

צרותי, צרות גדולות, ענויים גדולים;
היום ללא אוכל והלילה ללא שינה.
הבה נתחיל מן האל״ף
כשמוליכים יהודי לבקורת הצבא
מונח על צווארו החלף
(סכין השחיטה)
צרותי...
נניח את האל״ף
ונעבור לבי״ת
כשמוליכים יהודי לבקורת הצבא
זיעת מות תכסנו
צרותי...
נניח את הבי״ת
ונעבור אל הגימ״ל
כשמוליכים יהודי לבקורת הצבא
נותנים לו לחם בלי כמון
צרותי...
...הדל״ת
רע לו ממי שנמול מחדש
...ה״א
אוי ואבוי לו

...די וא״ו
קוקט מען נישט אפילו אויף אַ רב.
...די זיי״ן
טוט מען איהם אָן כלי זיין
...די חי״ת
איז ער ווי א מת.

...ו״ך
אין משגיחים אפילו ברב
...זי״ן
מטילים עליו כלי זין
...חי״ת
הריהו כמת.

השיר מיוסד על אל״ף בי״ת עד תומו, אלא שמימי לא השתתפתי בסגופים אלה וגירסת בית המלמד נשכחה מפי.

שיר שותי יין היה גם הוא שגור על פינו ובודאי זכה להרשם:

האַסטו פסיה גוטן מעד
גיב־זשע מיר דעם העבער
קעהרסטו מיינן אז ס׳איז שפעט
צוועלף האַלט דער זייגר.
איך און דו, און דו און איך
ז׳מיר ביידע גערן
אַנגעגעסן און אַנגעטרונקן
נישטאָ פאר וואס צו צאָהלן
חאַפט דאָס פעקל פונים פ׳לעקל
און איז אַוועקגעפאָהרין
פאָהרז׳ה — פאָהרז׳ה צום גיטן יאָר
זאָלסט מיך נישט געדענקן
וירסטו פאָהרן דורך א וואסר
זאָלסטו דיר דערטרענקן
וירסטו פאָהרין דורך א פייאָר
זאלסטו דיך פארברענן
וירסטו קומן צו היימשע מענשן
זאל מען דיך נישט דערקענן.

היש לך פסיה מי־דבש טובים?
הבה תני לי את הדיופי
אולי תחשבי שכבר השעה מאוחרת
רק לשתים־עשרה הגיע השעון
אני ואַת, ואַת ואני
שנינו מרוצים
אכול אכלתי ושתיתי
ולשלם אין פרוטה
תפוס את הצרור מן היתד
ויברח ויסע
סע נא, סע נא לשנה טובה (בלעג)
אל תזכור אותי
אם תסע על פני מים
תטבע
אם תסע על פני אש
תשרף
אם תבוא אל אנשים נכירים
אל נא יכירוך.

ילדי ישראל היו להוטים מאוד אחרי ספורי מעשיות. זה היה ה„בידור" שלנו בימות החורף. בין הערבים בצאת המלמד לתפלה בצבור ובכל הזדמנות היה אחד הבקיאים מספר מעשה בשודדים או על נושא אחר מושך לב ילדים. יש וילדים התנו בינם לבין עצמם: ספר לי ואספר לך. מי שתורו הגיע לספר ולא היה בידו, פטר את עצמו בבדיחה זו: אַמאָל איז געווען א הין (תרנגולת) מיט אַ האַהן — די מעשה הייבט זיך אָן; אמאָל איז געווען אַ פערד מיט א שליטן (מגרדת חורף) — די מעשה אין אין דער מיטן; אַמאָל איז געווען אַ קאַץ מיט א מויס — די מעשה איז שוין אויס. אחרי ספור מעשה היו מסיימים בכי טוב: שפיץ בוידעם, לעק מעסר, דיר איז

גוט און מיר נאך בעסר. חבר אחד, שאביו עבד שלוש שנים בצבא, היה מספר נפלאות שראה אביו בצבא ובעיר הגדולה, כגון שמצחצחים השינים במברשת. חשבנוהו לבדאי, כי מימינו לא ראינו אלא מברשות לבגדים ולנעלים ולא מברשת שינים. חברי היו מבקשים ממני תמונות מן העתונים שהיה אבא מקבל מקרובו הדוקטור שבברלין. ה„מענשלעך" (ציורי בני אדם) מצאו חן בעיניהם. צעצועים לא ראו ילדים אלה מעולם.

נושא חביב על הלמדנים הקטנים בחדר היו ספורים על בערותם של היהודים הכפריים בידיעות היהדות. האכרים הערלים היו גם המה מטרה לחצי לעגם של נערי החדר — גמול־מה בעד סקול באבנים על ידי ה„שקצים" בכל פעם שהעיזו לעבור בשכונה או בכפר של עם הארץ. להתגרות בפועל לא הספיק כחם של ילדי היהודים, אבל בלב ובאונאת דברים הקניטו לפעמים אכרים שבאו לשוק. כשקראתי ספורי אלף לילה ולילה נזכרתי באחד מהם שמעין זה שמעתי ב„חצי אמור" מנער בן תשע או עשר. דרכם של ספורים לנדוד מעם לעם. זכר הטאטארים היה עוד חי בעיירות שעל יד הדנייסטר בסוף המאה הי"ט. לפי ספורי הילדים היו הטאטארים צדים בני אדם ומפטמים אותם לאכילה. רק אם היה פצע כל שהוא בגופו לא נאכל, וההצלה היתה על פי רוב שהמפוטם השיג סיכה ופצע את אצבעו כי אז „נטרף" ונאסר להם באכילה. מכשפים ומכשפות ומעשי זועות שעשו היו שגורים בפי ילדי החדר יותר מספורי חסידים. המעשיות על חלם היו חביבות על הקטנים.

בדיחות ועקיצות היו נפוצות בפי יהודים קטנים כגדולים. אין לך ילד שלא שאלוהו שאלת חשבון פשוטה זו: על הגג עמדו 10 צפרים; ירה הצייד והרג מהן שלוש — כמה מהן נשארו? הילד התם ענה 7, והנכון הוא שרק 3 הנהרגות נשארו וה־7 פרחו להן. לילד תם מספרים: עוף פרח ביער וצוח: אוי ואבוי, אמו של רבי יוחנן עקרה היתה. — מה שכיח יותר הלל שלם או חצי הלל. עושה הנער את חשבונו מוצא שהימים שבהם משלימים את ההלל מרובים מימי חצי הלל — ובכל זאת זכור חצי הלל יותר מהלל שלם. יש והכשילו נער תמים באיזה חרוז של טנוף הפה או בשאלה שעליה באה תשובה מסוג זה. אומרים לנער: כל מה שאומר לך שאל „ווי" (היכן). קוראים לפניו: איש יהודי היה בשושן הבירה ועל כל מלה הוא שואל ווי, לסוף כשהוא מגיע לקיש — נשק ביהודית — אומרים לו: באותו מקום.

גם בחידות היה לפרקים טנוף הפה כגון זה: נולד, משמיע קול ונאבד לעד (נפיחה). מהו ההבדל בין שומר המכס (אשר מדיו היו ירוקים) ובין חרק־מאי — זה בגדו חום וצואתו ירוקה וזה להפך.

ידי הנערים העסקניות ידעו לצור צורות שונות מגוכחות מלחם או מעיסת זגגים. מנייר ידענו להכין על ידי קפולים שונים כובעים, ילקוטים, ספינות, פנסים, צפרים, מכנסים בלי כיסים ועם כיסים. אין לך ספר שלמדו בו ילדי החדר שלא קושט, או נכון יותר, לוכלך, בציורים פרימטיביים.

כמו בכל קבוץ היתה גם בין הפעוטות פוליטיקה ונתוק יחסים, „ברוגז" ביידיש. באו חברים להתערב או שאחד הצדדים הרוגזים שלח שליח לגשש בדבר תנאי השלום. והיה אם לא חפץ הצד השני בשלום היה פוטר את שליח השלום בבוז באמרו: דער שליח זאל אסן דרק מיט מילך — השליח יאכל טנופת בחלב. נתפשרו הפעוטות, שלב האחד את הזרת בזרת חברו ושניהם ענו ואמרו: ריגלה — ריגלה רוגז, מיר זענן געוון ברוגז, ריגלה — ריגלה ריק, מיר זענן חבר צוריק. בקראי בספרו של טיטוס ליויוס על הנוסחאות של הכרזת מלחמה וכריתת ברית שלום ברומא בראשית ימיה נזכרתי בנוסח ילדינו.

שמחה לאידו של חבר נחשל היתה מצויה בחדרים במידה מרובה מאשר בבתי הספר העבריים כיום. נתקע נער נחשל או קטן בין מוכשרים או גדולים — היה משמש מטרה לחצי לעגם ולגלוגם. בשנת 1893 הייתי קטן בין הגדולים והם היו מכנים אותי כנויים בלתי־נאים כאילו תינוק הייתי שעדיין אינו יודע לשמור על נקיותיו. המלמד לימדני לענות להם: „הרחב פיך ואמלאהו".

לילד פחדן היו בחורים פקחים, כביכול, אומרים: אני אספר לאביך שאתה לוקח תפוחים, תוקע אותם על מסמרים וזורק למרתף. הילד בכה ונשבע שמעולם לא עשה דבר כזה. ואולם הפקחים ידעו, שהכוונה לאכילה. השינים הן המסמרים והמרתף הוא הבטן.

עברותיו של אדם רשומות לו במצחו. וכן היה אומר נער לחברו: קמט את מצחך ונראה כמה עברות שיש לך. כמספר הקמטים כך מספר העברות. כמובן שהמסתכל היה מפריז בעבירות חברו, כדי להקניטו ולשמוח לאידו. אם פסע ילד מעל לגופו של חברו השוכב לא יגדל הילד שפסעו מעליו. אם הפוסע לא יחזור ויפסע מעליו בכיוון הפוך. זוכרני שבהיותי בשנתי השביעית בכיתי מחשש שלא אגדל עקב הפסיעה מעל לגופי ומלמדי הרגיעני שלא יאונה לי רע — ואמנם צדק. מעולם לא האמנתי בשדים ורוחות, כי הורי לא האמינו בהם, אבל האמונה בתוצאות הפסיעה נקלטה בלבי בחדר. בבית לא שמעתי על כך.

מלשינות וגילוי סוד לא היו מצויים בקרב הילדים בחדר ולחרפה נחשבה. לפעמים קם רעש בשעת הלימוד: הנערים סתמו את נחיריהם

מפני ריח רע. אם לא הוברר מי מקור הריח הרע, שפשפו פיסת נייר בקיר, שיקלוט מעט סיד. אחר כך שפשפו באותו נייר בפני החשוד בהוצאת הריח הרע, ואם נקלט הסיד היה זה סימן שהוא האשם. הוכחת פשעים במשפט בימי הבינים לא היתה פחות ילדותית ממעשה זה, פרט לאכזריות שהיתה בה. ילד ירא שמים היה מקבל עליו את עלבון מעשהו והיה נוטל את ידיו וממשיך בלימודו, אבל גם בקרב הילדים מעטים היו, שיראת החטא קדמה לשמירה על כבודם.

הכומר, שהיה מדורי־דורות האויב הגדול ביותר לקהלה היהודית, שנוא היה על הילד היהודי וכמוהו סמלו של הכומר הוא הצלב. כשמצא ילד שני ענפים או קשים מונחים זה על זה בשתי וערב שמח להפרידם, באומרו שעם ביטול צלב ימות „גלח" (כומר). יש ושני נערים עשו „צלב" מקשתות השתן בצאתו מגופם, „צלב" לרגע קטן, ואמרו שעם הפסקת הצלב ימות גלח. את שירת הכומר המלוה מת לבית הקברות היו הילדים מפרשים שהוא אומר: היום אחד, מחר עשרה (מתים), כדי שירויח הרבה.

על אף הפירוד המלא שבין הילד היהודי והסביבה הנוצרית חדרו אליו מנהגי גויים אף לחברת ה„חדר" הזאטוטית. כשהופיע נער בלבוש חדש, היו חבריו תובעים ממנו „חרושצ'נה", כלומר שיחלק פרות או סוכריות ביניהם. לא ידעו התמימים, שהמלה „חרושצ'נה" מובנה המקורי בפי השכנים הנוצרים פרושה הטבלה לנצרות, וההטבלה מלווה במשתה. הם דרשו איפוא „הטבלה" של הבגד החדש כשם שטובלים את הילד הנולד. לפי אמונה ילדותית מופיע כתם לבן קטן בצפורן באצבע היד של הילד שקבל בגד חדש. יתכן שגם אות מבשרת בגד חדש הוא הכתם הלבן.

בערים היו „חדרים" מיוחדים לנערים ולנערות גם בדרגת דרדקי, כלומר בגיל הגן שבימינו, בעיירות ובכפרים למדו יחד את הקריאה. עם התחלת לימוד תורה בגיל של חמש־שש חלה הפרדה בין שני המינים, ו„בחור" הלומד חומש לא שיחק עוד עם ילדות. נער, שנתפס ב„עברה" ששיחק עם ילדות או חס ושלום נכשל במלה מיוחדת למין השני, בוזה בכינוי „חמור־אייזל", כלומר השם חמור בעברית ובאידיש. בדרך הלצה קראו המבוגרים גם לבני גילם רוקים ונשואים לקויים בצניעותם חמור־אייזל, והיה זה בזיון גם בחוגי נחותי־דרגה, כגון סבלים ועגלונים, כי הצניעות היתה מדת בני ישראל, כל עוד לא הלכו בדרכי הגויים.

פרק שביעי

חניך החדר בגימנסיה פולנית

בנינו בארץ, הלומדים ככל הילדים בעולם בבתי ספר שבהם שולטת לשון דבורם, לא יבינו כמה סבלו אבותיהם בארצות הגולה בלמדם בבתי ספר שלשונם זרה היתה להם, ושבעתים קשה היה גורלו של נער כמוני שלמד בביתו שעה אחת ביום מפי תלמיד הגימנסיה מה שלמדו אחרים בחמש שעות מפי מורים מבוגרים בעלי השכלה גבוהה, איש איש במקצועו. הסביבה בה גדלתי, היתה מיושבת רותאנים, ולשון האוקראינים הגיעה יום יום לאזני. בעיר היה מעמד של פקידים וקצת גם משכילים אחרים פולנים, ועם אלה לא היה להורי ולי שום מגע. לשון ההשכלה של הורי היתה גרמנית, ועלי היה ללמוד למודי ב"ס עממי בפולנית ונוסף על כך גרמנית. פולנית לשון קשה היא בהגייתה ובדיקדוקה ולמודה גזל את מיטב כחות ילדותי ונעורי. עוד טרם הגעתי לקריאה בפולנית ללא שגיאות וכבר החלותי ללמוד לטינית וכשנתיים אחרי כן באה היונית. במערכת הלמודים בגימנסיה היו גם למודי טבע ופיסיקה, ואת אלה היה עלי ללמוד מתוך הספר בכח הדמיון בלבד בלי הסתכלות בגופים ובמכשירים. ה„פדגוגים" שלי תלמידי כתה ו' או ז' של הגימנסיה היו, ושיטתם בהוראה היתה, להטיל עלי לספר את הכתוב בספר. לכל היותר ביארו לי מלה בלתי מובנת לי. „הפדגוג" האחרון שלי היה בור גמור במתמתיקה, והוא שגרם לי שנכשלתי בבחינה להכנס לכתה ה' של הגימנסיה ונתקבלתי בחורף תרס"א לכתה ד' בעיר מולדתי סטריי. לפי החוק יכול היה כל נער להרשם לבחינות ולהתקבל לכתה המתאימה לגילו, אבל כדי שהחוק יפעל גם ביחס ליהודי דרושה היתה שתדלנות או מתן בסתר. בעיר מגורי קולומיה נדחתה בקשתי ללא הנמקה. הוכרחתי איפוא לפנות לעיר מולדתי, במקום שאחד מקרובי היה „חשוב" אצל מנהל הגימנסיה.

שתי השנים האחרונות של הכנותי לבחינות הכניסה לכתה ה' בגימנסיה היו קשות ביותר. הזנחתי את למודי הקודש ועשיתי לילות כימים. למדתי סוף סוף לדבר פולנית ואף לכתוב חבור. שננתי בעל פה אלפי שורות של

שירים פולניים וגרמניים וסידרתי לי הרצאות־ספור של פרקים בספרי הקריאה ושל כל מיני שאלות בדברי הימים, חזרתי מאה פעמים ואחת על סעיפי הסינטאכסיס הלטיני המסובך ועל בניני הפועל היוני המרובים. לפעמים עלה כבר עמוד השחר של יום קיץ כשעליתי על משכבי. מעמסה כבדה נטלה מעלי בשעה שנפתחה לפני כתה ד׳ של הגימנסיה, ולבוש מדי סטודנט התחלתי לבקר בה. הגימנסיה הביאה לי שעמום ואכזבה. קרוב לבן שבע־עשרה הייתי וכשבע שנים חלמתי על למודים בבית ספר תיכון, וכעת כשהגעתי למטרתי השתעממתי בכתה, לא רק מפני שעברתי כבר על החומר של הכתה אלא גם מפני שחברי ותשובותיהם והשגותיהם נראו תמימים ומטומטמים בעיני בחור שלמד גמרא עם תוספות. והמורים — פרופסורים קראו באוסטריה למורים בב״ס תיכונים — גם הם לא היו מאורות המדע והחכמה כמו שחשבתי. חברי ידעו לספר על כמה מהם שהשתכרו בלילות ועשו מעשים מגונים. ולא רק על הרוקים שבהם ספרו, אלא גם על הנשואים. מקח שוחד מהיהודים היה נפוץ מאוד בקרב הפקידים הנוצרים בגליציה, וגם „פרופסורים״ ידעו לסחוט שלמונים, כדי שלא להכשיל תלמידים נחשלים. מחוסרי כשרון או סתם „תכשיטים״, שהתמסרו לחיי הוללות או פריצות בעודם באחת מהכתות העליונות בגימנסיה. בבוצ׳אץ׳, עירו של ש״י עגנון, היה אפשר לקנות את כל חבר הבוחנים ובכללם את המנהל, כדי לזכות בתעודת בגרות. בסטריי עירי היתה הגימנסיה נקייה באופן יחסי, ו„תכשיטים״ לא נהרו אליה מכל גליציה כמו לבוצ׳אץ׳, אבל גם בה היו כמה מורים שידעו לסחוט כסף מיהודים. אחד מהם היה מורי בהיסטוריה, איש נבון ובודאי לא שיכור, שידע לפעמים לענין גם אותי בשאלותיו המחושבות לגילם של תלמידים. מי יודע את צרת נפשו ורוחו שהביאוהו לכך. משכורתם של הפקידים בכלל ושל המורים בפרט היתה קטנה באוסטריה. בוינה ובכל מערבה של אוסטריה היו המורים נותנים גם שעורים פרטיים או עובדים עבודה נוספת אחרת; בגליציה לא היה זה לפי כבודו של „פאן פרופסור״ לתת שעורים פרטיים או לכתוב אגרות במשרד פרטי, ויהודים אמידים, שחפצו לזכות את בניהם בתעודות מהגימנסיה ולהעלותם לאוניברסיטה על מנת לעשותם לדוקטורים, היו מוכנים לשלם את השוחד שנדרש מהם. יתכן שלוא היה בידי הורי לשלחני לבוצ׳אץ׳, כי אז לא הוכרחתי לפגום בעצבי בעודי באבי ולשאת בתוצאות פגם זה כל ימי. רק בימי למודי בגימנסיה בקולומיה ניסה מורה „לקחן״ מובהק לסחוט גם ממני שוחד. היה זה מורה חדש ללשון הגרמנית. בשנה שלפני כן היה לי ציון „טוב מאוד״ בגרמנית, והוא שלא ידע זאת, רשמני לישיבת המורים הראשונה בזמן החורף בין

הנחשלים הזקוקים לתיקון. נגשתי אליו במסדרון ושאלתיו, מה זה עלי לתקן, כדי להשביע את רצונו והוא ענני משהו בנוגע להברה הגרמנית ולסוף אמר: אפשר להשביע את רצון המורה באופן אחר. אמר והסתלק. התשובה היתה די שקופה, אך נשענתי על ציוני מהשנה שעברה, שלא יתנו להורידני

אברהם יעקב ברור בשנות הארבעים

מ„טוב מאוד" ל„לא מספיק" והצלחתי. קבלתי ממנו בתעודה „מספיק", אך היו חברים, ובהם אחד יתום מאב ואם, שנכנעו לסחיטה ושלמו לסחטן, כדי לקבל לא רק „מספיק" אלא אף „טוב מאוד". אותו יתום תלמיד מצוין היה, אחד מאלה שיכלו לקבל סטיפנדיה מהקיסר בעצמו, כדי ללמוד באוניברסיטה, והוא שלם — כפי שסיפרו — כדי שלא לאבד את חזקתו.

כמה מהמורים היו פרצופים מצחיקים בדמותם, בשיחותיהם ובהליכותיהם. מורי הראשון ללשון הגרמנית בגימנסיה בסטריי היה פולני בעל חוטם אדום

וגדול — מרוב שיכרות כנראה. חוטם זה נראה בעיני כחצי האי סקאנדינאביה במפת אירופה, והורדים הכחולים שבו כנהרות שוודיה. הברתו הגרמנית היתה פולנית מובהקת, ואותה רצה להטיל גם עלי, שהבאתי מלמודי הפרטיים ומבית הורי הברה קרובה יותר למקור. זאגען זיע הערר ליערר (במקום „להרר") היה אומר לי בדרשו, שאבטא דוקא למ"ד רכה פולנית ולא למ"ד גרמנית השווה לעברית. לא יכולתי לשבש את לשוני והתאפקתי בכל כחי כלצחוק עליו בעיניו.

דמות טראגי־קומית היה המורה לדת ישראל ברובן הגדול של הגימנסיות שבגליציה, והראשון שנתקלתי בו היה מגוחך גם בחיצוניותו. להלכה ניתנו ליהודים זכויות גם בגימנסיה, אבל היות ובתי הספר הממשלתיים היו מוסדות קתוליים ודעתם של הכמרים, שהורו בהם דת ולפעמים גם מקצועות אחרים, הכריעה בכל דבר כגדול כקטן, היה לימוד דת ישראל לילדי ישראל כסרח העודף בתוכנית הלמודים. המורה לדת ישראל לא הורשה להשתתף בישיבות המורים בהיותו מורה מן הצד. גרם לכך גם חוסר מורים בעלי השכלה וידיעה שלמה בלשון הפולנית. כשהופיעו בעיר הבירה לבוב מורי־דת מסוגם של מאיר באלאבאן ז"ל וכדוב האוזנר ז"ל, שעלו בהשכלתם על הפרופסורים הנוצרים שבגימנסיה ודברו פולנית צחה, היה גם למוד דת ישראל למקצוע מכובד. בגימנסיה בסטריי היה נהוג עוד בשנת למודי שם, היא תרס"א, שלדת ישראל לא נמצא חדר־כתה במוסד, והתלמידים נשלחו לבית אחר, שבו היה חדר־כתה ישן נושן עם ספסלים שבורים והרוסים גם על ידי החריטות שחרטו בהם דורות רבים של תלמידים באולריהם, מי את שמו ושנת למודו, ומי ציורים וצעצועים שונים. בכתה זו היה עוד „ספסל החמורים", ספסל מן הצד, שאת שמו הלטיני „סקמנום אַזינורום" קראתי בספור ישן — ירושה משיטת החינוך הישועית, שנהגה להמריץ את התלמידים להתמדה בלמודים על ידי כבוד למצטיינים ובזיון לנחשלים. המפתח לאותו חדר היה בידי המורה לדת, אך עוד טרם שהספיק המורה לבוא הקדימו אחד התלמידים השובבים וסתם את חור המנעול בצפרני־עט שבורות, במסמרים קטנים וכדומה. בכתתי היה המומחה לאותו דבר בחור גדול שלא הצליח בלמודים, כי בעצם לא למד בכלל, ועד כתה ד' הגיע בודאי לא בכח ידיעותיו אלא בזכות חנות המכלת הגדולה שהיתה לאמו. והיא ידעה בודאי להסביר פנים לנשי ה„פרופסורים" ולשכוח לרשום את חובותיהן. התרגזותו ואיומיו של המורה בשעה שניסה לפתוח את הדלת עוררו גלי צחוק אצלנו, כי לכך חכינו כבר. כשנפתחה סוף סוף הדלת והמורה קרא את רשימת התלמידים נעדרו תמיד אחדים מאלה שהיו מקודם

בכתה בשיעורים הקודמים. התרוצים שנשמעו מפי חבריהם על הנעדרים היו לא פחות מצחיקים מפתיחת הדלת. לאותו מורה, שהיה תלמיד חכם, אחיו של סופר ידוע בעברית ובגרמנית בדור שעבר, שרוב ימיו ישב בברלין, היה מה להשמיע באזני הגימנסיאסטים הפרועים הללו אילו הפצו לשמוע. אני למדתי ממנו בפעם הראשונה סקירה מענינת על הספרים הגנוזים (אפוקריפים), ואם איני טועה הייתי היחיד בכתה שענה כראוי על שאלותיו. הוא נטה לי חסד ונתן לי ציון „מצוין" והניח בזה את היסוד לתעודת „מצוין", שקבלתי בסוף שנת הלמודים.

לא יותר מהמורים הרוגי נחת חברי בגימנסיה. כונתי לבני עמי, כי עם החברים הנוצרים לא הרבינו לשוחח, ומחוץ לכתלי בית הספר לא היה לנו מגע עמהם. פגיעתם יכלה להיות רעה. בחדשים הראשונים לכניסתי לגימנסיה הקניטני צורר צעיר בקריאה הפ־הפ, קריאת הבוז ליהודים, הידועה מימי הבינים. היתה זו הפעם היחידה בחיי ששמעתיה, אבל ידעתיה מספרים. עניתי לו: ממזר הנך. הנער איים שיתאונן עלי בפני ההנהלה, והתוצאות יכלו להיות קשות לי הנתקף ולא לצורר התוקף, כי המנהל, גרמני שהתבולל והפך לפולני, שונא ישראל בלבו היה. בשתי הכתות העליונות בקשו חברים נוצרים את קרבתי; מהם שלמדו אצלי בשכר ומהם שבאו סתם לנצלני, אך את הדעות הקדומות ביחס ליהודים ואת הבוז גם אלי לא יכלו להסתיר. „שקץ" אחד שהיה יוצא ונכנס בביתי, בהיותו שכן קרוב לי, בקש ממני בפסח שאכבדהו במצה. היא נעמה לחיכו וכה אמר: ידעתי שיש במצה דם נוצרי, אך לא איכפת לי. פעם חלה אחד מחברי מהשכנים הנוצרים. נכנסתי לביתו להודיע איזו פקודה של המורה. הוא עזבני לרגע ויצא לחדר השני או השלישי. שם שאלוהו מי בא אליו והוא ענה: „ציבוך", שם גנאי ש„שקצים" היו מחרפים בו יהודים. כשבא למחרת לביתי ושאל עלי בשם של חיבה ענו לו: הציבוך אינו בבית, והתפטרתי ממנו לעולמים. דרך אגב: גם צורר זה ממוצא גרמני היה. על ספסל אחד ישבנו עם חברינו הפולנים והאוקראינים, אבל מסך ברזל חצץ בינינו. הפגישה הראשונה עם חברים יהודים בביתו של אחד מהם גרמה לי בחילה ובושה בפני עצמי. בשבתי שנים רבות בכפר באתי במסעותי לעיר במגע עם עגלונים וסבלים ולא מעט נבול פה שמעתי, אבל שיחות על פריצות ומחלות שבעקבותיה לא שמעתי מימי, ונושאים אלה העסיקו את חברי הצעירים שבגימנסיה בסטריי בשנת תרס"א. בחורים כאלה יצאו רובם ככלם מבתי ישראל כשרים. ההורים נזהרו מאיסורי התורה והמשיכו באורח החיים המסורתי, אבל הבנים הופקרו לא רק לחילול שבת אלא הוצאו מכל מסלול ההגבלות, שהדת והמוסר מטילים על אדם מישראל.

לפניהם היתה רק מטרה אחת בחיים: לעבור את הבחינות על מנת להיות רופאים או עורכי דין או פקידי הממשלה וליהנות מהחיים. בעיר מגורי קולומיה התקימה כבר תנועה ציונית, ואף חוג קטן של חובבי ציון נמצא בה כבר לפני הופעת הרצל; החל גם אירגון סוציאליסטי של הפועלים מאז שביתת אורגי טליתות כשבע שנים לפני כן, אשר הדה הגיע עד עתוני וינה. לבחורי הגימנסיה בסטריי הייתי לצחוק כשספרתי להם על התנועה הציונית; תלושים היו מן היהדות וכחו של בחור בן שבע־עשרה, שהיה עדיין זר בסביבה זו, דל היה מלהשפיע עליהם. עברו שנתים או שלש שנים וגלי התנועה הלאומית הרעישו גם את הנוער המתלמד בסטריי, אך אני עזבתי את העיר בקיץ תרס״א ולא נזדמנתי אליה עוד אלא כאורח לימים מספר.

פרק שמיני

באגודת סטודנטים חשאית

בקיץ תרס"א חזרתי לקולומיה ובידי תעודת תלמיד מצוין, צליונצה בפולנית. בדרך סרתי לעיר קאלוש בה ישבו הורי אבי וקרוביהם. קרובי התפארו ב„מצוין" שלי, ואולם היו קרתנים פקחים ומבינים בעניני „השכלה" ברוח מקומם וזמנם והם ענו: מה לנו ולתעודות, נראה את כתבו, כי על כתב נאה ועל H גותית כרסנית היתה גאותם של משכילי קאלוש. אבי ז"ל מספר בזכרונותיו, על משכיל אחד בסוף שנות ה־70 למאה הי"ט, שהיה רגיל לאמור, שגדולי הפקידים בערכאות קאלוש, שבץ יאחזם מקנאה בראותם את ה־H שלו. ואני אוי ואבוי לדמות כתבי, ובכן נכשלתי בחבר המשכילים בוחני כתבי. כדי ללמוד משהו ממני שאלוני באיזה כתה של הגימנסיה לומדים את „כתב הדוקטורים", כי חשבו שיש לרופאים כתב מיוחד, שסתם בן אדם אינו יודע לקראו. עניתי שאין כתב כזה ורצפטות נכתבות בכתב לטיני רגיל. לא האמינו לי: חשבו שטרם הגעתי לאותה מדרגה שבה לומדים „די דוקטורישע שריפט" (כתב הדוקטורים).

פגרת הקיץ הראשונה בחיי היתה בודאי היפה בימי החופש שזכיתי להם עד עתה. הכרתי חברים טובים, שאפשר היה לשוחח עמהם על בעיות רציניות, ובכלל על בעיותינו הלאומיות. בין החברים החדשים היה אחד שלפני כמה שנים היה מתהלך עם ה„שקצים" ופוגע ביחד עמהם ביהודים, עד שילדי החדר היו אומרים עליו, שהוא גרוע מ„שקץ". כעת היה ציוני נלהב וחובב ספרים; גם עברית למד קצת. מתוך שיחותי עם החברים נצנץ במוחי רעיון, שנארגן חוג לעזרה הדדית, להשתלמות בידיעת היהדות ובידיעות כלליות. הרעיון מצא הד בלב חברי עד כמה שיכולתי לדון, כי חזרנו ושוחחנו עליו בפגישותינו בדרך להתרחץ בנהר.

תמו ימי החופש והתחלתי לבקר בכתה ה', כתה רבת תלמידים ומחציתם יהודים, בני מעמדות שונים, ומהם גם עניים, שהתפרנסו מהוראת שעורים ואף להוריהם סייעו. רק חבר אחד ואני לא חללנו את השבת בכתיבה ובשרטוט, והיה הדבר קשה לנו כקריעת ים־סוף, מפני שהמנהל קפדן

ודייקן ואיש הסדר למופת היה. השתדלותו של יהודי מקורב אליו הועילה, שבכל שנה ערך את מערכת השעות בכתתנו באופן שלא הוכרחנו לשרטט וחבורים בכתה לא הטילו עלינו בשבת. רק פעם נתקלנו במורה יהודי צעיר מתבולל, שרצה לשחררנו מאמונות נושנות, הטיף לנו מוסר ותרבות כביכול לשמחתם של חברינו הערלים, בשעה שהיהודים המריצונו לענות לו כהלכה. אחד החברים לחש לי בעברית: הקהה את שיניו (הוא חשב שהמובן הוא: הכה בשיניו). אותו מתבולל לא האריך ימים בעירנו, כי הועבר לגימנסיה אחרת. היה לנו עוד מורה יהודי, זכריה דמביצר מקראקוב, פילולוג קלאסי גדול, כפי שחשבנו אז. הוא היה מחמיר מאוד וזורק מרה בתלמידים ומעולם לא נכנס בשיחה עמהם מחוץ לשעור. לא היה מתבולל, אך גם ליהודים לא התקרב מחוץ ליהודי אחד, בעל בית־יין, כי אהב את הכוס כרובם של המורים והפקידים הממשלתיים. רווק זקן היה והכוס היה שעשועיו בשעות הפנאי, אבל מעולם לא ראוהו שיכור, כי ידע לשמור על המדה. בשיחה מקרית אתו כתשע שנים אחרי גמרי את הגימנסיה נוכחתי לדעת שהוא כאב את כאב התלמיד היהודי ולבו התפלץ למראה הפלייתו לרעה בכתלי בית הספר הנכרי.

בית הספר לא העסיקני הרבה מחוץ לזמן הלמודים בכתה, יכולתי לשוב לדף גמרא (בלי התמדה בעוה"ר) ולקרוא הרבה בספרים. שאלתי בעצתו של אותו חבר חובב הספרים, מה עלי לקרוא באופן שטתי והוא יעצני עצת מבין כביכול, שאתחיל בספרות הודו הקדומה (על ספרות קדומה להודית לא שמע) ואח"כ ספרות יונית, רומית וכו' וכו' עד שאגיע לספרות החדשה ואז אבין את התפתחות הספרות... ספרות יפה ומקורות קדומים לא ענינוני ומצאתי את דרכי לספרות היסטורית ולספורי מסעות וסיורים. שאלות ותשובות רבניות משכו את לבי מפני החומר ההיסטורי שבהן. ובעוד אני תוהה ומבקש לי דרך לקראת ארבע שנות גימנסיה שהיו עוד לפני, והנה באחד הימים באו אלי שני חברים קשישים מכתות גבוהות מכתתי והזמינוני לטיול. בדרך חזרו על הצעתי בדבר יסוד חוג חברים חשאי ובסודי סודות גילו לי, שחוג כזה קיים כבר זו השנה השלישית והחברים החליטו לספחני אליו. לוא מינוני כיום חבר באקדמיה עברית, מסופקני אם הייתי מאושר כבאותה שעה. הובאתי לחדר נסתר בעליית־גג בביתו של אבי אמו של אותו חבר ל„שקצים" מלפנים. שם מצאתי אותם החברים שדבקתי בהם בימי החופש בקיץ ועוד אחדים אחרים. הודלקו שני נרות; החברים כיסו את ראשם ושבועה חגיגית השביעוני, שאעבוד את עמי בכל נפשי ואהיה חבר נאמן ל„ביתר" (שם החוג, קולקו בפולנית) ולא אגלה את סודו — כה יעזרני

השם. אחרי ההשבעה פתח החבר חובב הספרים ארון גדול, שתפס את כל רחבו של הקיר בחדר הקטן, והנה הארון מלא ספרים, כשבע מאות מספרם, כפי שאמר החבר הספרן בגאוה גלויה. בין הספרים הכרתי גם אחדים שחברי שאל ממני „לימים מספר". בדרך זו ודומה לה „נרכשו" ספרים לספריית „ביתר". אחד החברים, בנו של עורך דין, „סחב" לא מעט ספרים מספריית אביו לתועלת „ביתר". מאז היה „ביתר" תוכן חיי. לוא נודע הדבר למנהל הגימנסיה, כי אז צפויים היינו לגרוש מכל הגימנסיות שבגליציה, ויתכן שגם המשטרה היתה מטפלת בנו. אבל אנו לא השגחנו בכך, בודאי גם מתוך קלות־דעת של בחורים. סודנו ידוע היה כמובן בשכונה, שנקראה „העולם החדש" ובה ישבו פשוטי בני אדם, שראו לא רק ב„פרופסורים" אלא גם בסטודנטים הלבושים „מדי מלכות" בני מעמד „אריסטוקראטי", שאין להתקרב אליהם. היינו מתכנסים ל„ביתר" בשבתות אחרי הצהרים ובימי החופש, שהיו מרובים בגימנסיה שלנו, ששחררה את תלמידיה בחגים הקתוליים לפי הלוח הגריגוריאני וגם לפי היוליאני הנהוג אצל האוקראינים. חבר שהתמחה כביכול בתולדות ישראל (זכר תאריכים) היה מרצה בפנינו את שעורו ועלינו היה ללמדו לשבוע הבא. אם איני טועה היה לנו גרץ (הגדול או הקטן) בגרמנית ואת תולדות הספרות היהודית השאיל לנו אחד החברים מספריית אביו. יכלנו איפוא לעיין ולהשתלם ולהתכונן להרצאות סתם ולנאומי החגיגות השונות, כגון נשפי חנוכה או נשף רבי יהודה הלוי. חוששני שמלבדי לא קרא איש מחברי שיר משירי הלוי במקורו, אבל גם מתוך תרגום אפשר לשאוב התלהבות והתגאות במשורר הלאומי. בנשפים היה גם חלק אמנותי כביכול. דקלום לא חסר ולכל הפחות שיר אחד בעברית. יש והשתמשתי בשיר שנדפס בה„מצפה", שאבי ז"ל היה מקבלו, בהיותו אחד מסופריו הארעיים. החבר הספרן ידע גם לנגן בכנור, אך בהיותו מתון ואטי בהליכותיו היה שוהה בין קול לקול במשיכת השרביט, והקונצרט היה לנו מעין נסיון לעצבים חזקים, אך איש לא העז להתנגד לנגינה בתוכנית הנשפים. בימים נאים יוצאים היינו לפרקים לטיולים מחוץ לעיר ועוסקים בויכוחים בדרכנו. חתמנו על ה„וולט", עתונו של המרכז הציוני בוינה ועל ה„ווסחוד" הלבובי ועל „אוסט אונד וועסט" הנאה בציוריו הרבים, ומהם בא לנו החומר לויכוחים על ענינים שבמרומו של העולם היהודי. חלמנו עם הרצל על ה„צ'ארטר" (זכיון) להתישבות גדולה בארץ ישראל. היו לנו גם נושאים משלנו. שתי דעות התגבשו בחוגנו בנוגע ל„מדיניות" של פעולתנו בקרב הנוער. היו מרחיבים, שחפצו לקבל חברים חדשים לחוגנו והיו מצמצמים שהסתפקו בגרעין קטן שישמש כשאור לעיסה.

אלה האחרונים חפצו לשתף חברים מן החוץ בפעולות שונות מבלי לגלות להם את סוד חברתנו.

מתוך הויכוחים צץ רעיון ה„עתון" השבועי של החוג. היו בתוכנו שנים מבניו של ליבל טויבש ז"ל, החלוץ של חיבת ציון בעירנו ואחד מהראשונים בגליציה שהצטרפו לתנועת הרצל עם הופעת „מדינת היהודים". הוא הוציא כמה פעמים עתונים באידיש שלא האריכו ימים. לבניו היתה איפוא מסורת עתונאית. נמצא השם לעתוננו „מחשבותינו", ובתרגום גם שם פולני, גרמני ואידיש, כי בארבע שפות אלה אמרנו להשתמש בעתוננו. עברית היתה למעשה רק סמל, ועד כמה שאני זוכר הופיע רק פעם שיר עברי בעל ארבע שורות מידי הספרן והמנגן שלנו. נתגלו בתוכנו „כשרונות" „ומומחים" במקצועות שונים. היה לנו משורר בגרמנית, שעתיד היה להיות הייגה השני, כפי שהאמנו, אבל אחרי שסיים את הגימנסיה נעלם מאפקי. היה משורר באידיש, שפרסם משהו בלשון זו ואיני זוכר מה. פישל רוטנשטרייך ז"ל, שהיה אחר כך מנהיג ציוני בגליציה ובפולין ומת בירושלים כחבר הסוכנות היהודית, היה המבקר הספרותי והוגה הדעות בתוכנו. היו לנו כמה „פובליציסטים" שעסקו בבעיות האומה והחוג שלנו, כל חבר בחר לו שם חדש בהכנסו לחוגנו, כביכול לשם שמירת הסודיות, אבל בעתון יש וכתבנו בעלום שם, שלא ידעו מי הכותב, והמערכת שלנו שמרה על סודותיה. שמי הרגיל היה בן־אהרון (כהן אני), אבל היו לי בודאי כמה פסידונימים ואין ביבליוגראף שידעם, וגם אני שכחתים. לשון עטי היתה על פי רוב אידיש, וחטאת נעורי היו כמה סיפורים: מעשה בנער פרחח, שהיה גם קצת גנב והיה נוסע בהחבא תחת הספסלים בקרונות מסילת הברזל. פעם נסע במחלקה ב׳ תחת ספסל ושמע שני פריצים משוחחים בעלילת דם על יהודים. קפץ מתחת הספסל וקדש שם שמים בצורר המעליל. ושוב מעשה בשני בחורים בעיירה שרגזו על „המגיד" שלא פרסם מפרי עטם, עמדו ויסדו עתון בשם „המלך", הוציאוהו שבועות אחדים עד שהסתכסכו ונתפרדה החבילה. סיפור זה זכה אחרי כמה שנים למכבש הדפוס ב„טאגעבלאט" הלבובי של משה קליינמאן. בשעה ששלחתי את מאמרי הראשון ליומן זה, סאטירה על חג ראשון למאי בעיירה יהודית, היה לי כבר ותק עתונאי ב„מחשבותינו" במשך שנתים וחצי. המאמר הופיע בראשון למאי 1904, ואני אז תלמיד בכתה ז׳ בגימנסיה הייתי. עתוננו הופיע כמובן רק בטופס אחד ובכתב־יד. ישראל טויבש היה לפעמים ער בליל עש"ק, כדי שהעתון יופיע בזמנו. ככלות השנה הראשונה כרכנו את השנתון הראשון, ואחרי שנתים את השני. ובעוד אנו עטופים כביכול בסוד, והנה הופיע באחד הימים סטודנט לבוש בגדים

אזרחיים (מה שהיה אסור באיסור חמור) מלבוב לדבר על לבנו שנתאגד באגודה ארצית שמרכזה יהיה בלבוב. אחרי פקפוקים קצרים גלינו לו את „סודנו", שהיה ידוע כבר בלבוב, כשם שסודן של אגודות דומות ל„ביתר" בגימנסיות אחרות גם הוא נודע לאנשי לבוב. הצטרפנו למרכז הלבובי וערכנו משתה לכבוד הגבור שהעז להעדר מלמודים בכתתו בלבוב, להתחפש כאזרח ולבוא אלינו לקולומיה. אם איני טועה שניידר היה שמו. בחצות הלילה לוינוהו בשירה לבית הנתיבות, וגם זה היה מעשה גבורה בעינינו, כי לסטודנט אסור היה להתהלך בלי לויית איש מבוגר ברחוב אחרי שעה עשר. מאז החלה חליפת מכתבים עם המרכז בלבוב ועוד מעט והמרכז החל להוציא ירחון פולני בשם „מוריה", שעמד על רמה ספרותית די גבוהה עד כמה שיכולתי לדון אז, ואנו הפיצונוהו בין החברים בכתלי בית הספר גופו. עם סיום שנת הלמודים, אם איני טועה בקיץ 1904, שלחנו צירים לועידה הארצית בלבוב וגם אני השתתפתי בה. בחורף הבא היתה לנו ועידה מחוזית בסטאניס־לאבוב, ובה השתתף כשליח מטעם הועד המרכזי בלבוב משה פרוסטיג ז"ל, מי שהיה אחר כך עורך השאגבלאט בלבוב.

מחוץ לפעולות בקרב הנוער היינו אנו בני „ביתר" שותפים לכל פעולה לאומית וצבורית. כשעלתה אחת העיירות השכנות באש, עסקנו אנו במגבית העזרה ונפגשנו בעבודתנו בחסידים ואנשי מעשה, ביחוד בשוחטים, שגם המה טיפלו במצוה זו. בעיניהם היינו אנו פסולים, והנה הכירו שיהודים טובים אנחנו, רחמנים בני רחמנים, והתיחסו אלינו לא רק בחיבה אלא אף בכבוד. זרם הפליטים מרוסיה, בתחילה הנמלטים מן הגיוס למלחמה ביאפאן ואחרי כן הבורחים מפני הפרעות, הטיל עלינו חובות חדשות. בין הפליטים היו מורים עברים שסייעו בהרבה להפצת ידיעת הלשון. נסיונותינו אנו ב„ביתר" לארגן שעורים ללמוד הלשון נכשלו מחוסר התמדה בקרב החברים, שברובם נתנו שעורים כדי להתפרנס או סייעו לפרנסת ההורים.

בשנת תרס"ד במלאות 700 שנה לפטירת הרמב"ם השתתפנו בפועל באזכרה. נמצא כתבן שהודיע על כך ב„ווסחוד" הלבובי ופרט שמות המשתתפים, והגליון נפל בידי ההנהלה. חדשים אחדים רחפה על ראשנו הסכנה להגרש מבית הספר, כי נחקרנו על מעשינו באותו נשף. נשמתי לרוחה בשעה שקבלתי תעודת הזמן הראשון בכתה ח' ונוכחתי לראות שציון טוב ניתן לי בהנהגה — סימן שהחקירה נתבטלה. אינני מסופק שההנהלה ידעה על ה„מחתרת" שלנו, אך עצמה עין ממנה, כי כל חברי „ביתר" היו תלמידים טובים, מנומסים ומוסריים. יתכן שהעובדה שהתקיימה גם אגודה

לאומית פולנית חשאית בקרב הסטודנטים בגימנסיה השפיעה שהעלימו גם מאתנו עין.

בכנוס חשאי בלבוב נתקבלה החלטה להחליף את דרישת השלום הרגילה בקרב הסטודנטים והמשכילים בגליציה בימים ההם סרווס (servus) = עבד בלאטינית, כלומר עבדך אני או סלוגה (sluga בפולנית) בשלום בעברית ובהברה הספרדית. ה„שלום" העברי התפשט חיש בחוגינו ודחק את ה„סרווס" — לא עבד ישראל.

פטירתו של הרצל הדהימתנו כרעם משמים בהירים. שמענו אמנם שנסע להבראה, אך חשבנו שזוהי מחלה דיפלומטית, כנהוג אצל שרים. בכינו גדולים וקטנים ולא מצאנו נוחם. ד"ר שלמה רוזנהק ז"ל, צירנו לקונגרסים הציוניים, — על חשבונו, כמובן מאליו בימי הרצל — התהלך עם עינים נפוחות אדומות מבכי, אף על פי שבהיותו רופא מומחה ידע את מחלת לבו של המנהיג, המלך ללא כתר. הוא ספר, שאחרי נאום הפתיחה באחד הקונגרסים שכב הרצל במלון עם שלפוחית קרח על לבו. הציעו להרצל שכר מקופת ההסתדרות הציונית, כדי שלא יצטרך לעבוד לפרנסתו והוא ענה באיום שיתפטר אם תבוא ההצעה לדיון. למחרת הופענו בבית הספר עם סרט שחור על השרוול השמאלי, אות אבל מקובל אז אצל לובשי מדים. היתה זו הפגנה ציונית, והציונות אסורה היתה לנו מטעם הנהלת החינוך. אבל איש מן המורים לא שאלנו. גם המשכילים הפולניים הבינו לרוחנו באבדן מנהיגנו הגדול, והפולנים יודעים לכבד אישים בעמם.

הפגנה ציונית אחרת היתה חוזרת מדי שנה בשנה בהופעת הנבחנים לבחינה בכתב לתעודת הבגרות. על הנבחנים היה להביא אתם גליונות נייר לבן ודף ארוך של נייר סופג. גליונות מגוללים אלה היו הנבחנים הפולניים מעטפים עד מחציתם בנייר אדום, ויצא להם צבע דגלם אדום ולבן. אנו עטפנום בנייר תכלת ויצא לנו דגלנו. בכתבנו לא השתתף בהפגנה זו רק חבר אחד, בן להורים מתבוללים, ואולי עוד אחד, בחור חולה ופחדן, שלא האריך ימים.

בחינת הבגרות קשה היתה בימים ההם, כי נבחנו בכל המקצועות בבת אחת, ורבים היו המקצועות בבחינה שבכתב ושבעל פה: ארבע שפות, ומהן שתים קלסיות מתות, מתמטיקה, פיסיקה ודברי הימים לכל תקופותיהם. מראשית שנת הלמודים בכתה האחרונה היו חברים מצטרפים ללמוד בימים ובלילות לבחינות, שהיו עיקר ולמודי הכתה טפלים להם. במשך חדשים אחדים לא ישנו יותר מחמש שעות ביממה. היה עלינו לתרגם בבחינה בכתב לא רק מלאטינית ומיונית ללשון ההוראה, אלא גם מלשון ההוראה ללאטינית.

זמן־מה לפני בחינותינו נתבטלה הדרישה לתרגם גם ליונית. היה עלינו לזכור לא רק כל מה שלמדנו בדברי הימים אלא גם את תולדות הספרות הפולנית והגרמנית ותוכנם של ספרים שונים ותאור אפיים של גבורי הסיפורים. ספר מיוחד שהוטל עלינו עסק בחיי היונים והרומאים ונתן גם מושג מה מהפילוסופיה היונית. כאשר עמדתי שבע שנים אחרי כן בבחינה באוניברסיטה בוינה לקבלת תעודת הוראה בדברי הימים ובכתיבת הארץ היה עלי להבחן גם בחינה נוספת בלשונות ההוראה ובלטינית וביונית, ואז הספיקו לי ידיעותי מבחינת הבגרות. הטכסטים הלאטיניים והיוניים שהיה עלי לתרגמם היו קלים מאלה שקבלתי בסיימי את הגימנסיה. הרבה דברים טפלים ותפלים הלעיטונו בגימנסיה, כגון שלשלאות יוחסין של מלכים ונסיכים רבים ותאריכי קרבות ומקומותיהם, תולדותיהם של סופרים גדולים וקטנים ושמות אהובותיהם (גיתה אהב נשים רבות בחייו הארוכים וכלן כמובן „חשובות"), אבל גם הרבה דברים יסודיים מועילים למדנו, הרבה יותר ממה שלומדים בנינו ונכדינו. הלשון הלאטינית גזלה הרבה מימי נעורינו, אבל מקרן זו אני שואב עד היום בקראי איטלקית, ספרדית, צרפתית ואנגלית, אחרי שלמדתי כל אחת משפות אלה רק דרך אגב. בנין המשפט הלאטיני המצוין בהגיונו, משפיע על כל מי שלמד לאטינית באופן יסודי. זאת ועוד דבר למדתי בגימנסיה בעיר השדה שבקצה הדרומי המזרחי של גליציה, והוא סדר ודיוק. היה לנו מנהל דייקן, שהיה עומד לפרקים בשער הכניסה, מקדם פני תלמיד מאחר בגערה ופני מורה מאחר במבט דוקר קשה מגערה. איחורים וחיסורים הפוגעים כה קשה בלמוד בבתי ספר התיכוניים שלנו, היו בגימנסיה בה למדתי תופעה בלתי שכיחה. מורה מאחר או מי שבא אחרי ליל הוללות לגימנסיה לא האריך ימים אצל מנהלנו. שאיפתי בימי הוראתי ללכת בדרכיו גרמה לי לא מעט רוגז וצער והעליתי חרס מפני תנאי הסביבה. רק אחרי שנים רבות מודים לי תלמידים על כך.

בשעה שהיינו כבר מוכנים לבחינה והיו לנו רק פקפוקים בהצלחתם של מעטים מבין חברינו היהודים זימן מקרה לידינו את השאלות לבחינת הבגרות שבכתב. מחברנו היהודי שנכשל בעברה חמורה שאזכירנה להלן הוצא מבית הספר, אך הוריו, שהיו יהודים פשוטים באחת העיירות שבהרי הקארפאטים, פלסו להם דרך — כמובן בכסף — לאחר המפקחים שהיה גם יושב ראש בחינת הבגרות. הוא לקח את „התכשיט" תחת חסותו, הביאו אתו לאחת הגימנסיות שבה ישב ראש לבחינה, כתלמיד מן החוץ (אכסטרני) והבחור הצליח וקבל תעודת בגרות. אותו בחור הסתובב במסדרונים של מחלקת החנוך הארצית בנציבות בלבוב ושם התודע לשמש או פקיד נמוך ובשוחד

קבל ממנו את ההצעות, שהציען מורנו לבחינת בגרותנו. מספר השאלות המוצעות היה פי שלשה מן הדרוש, ועל מועצת החנוך המרכזית היה לבחור בשבילנו שאלה לכל מקצוע. שלמנו לחברנו את הוצאותיו (בודאי עם תוספת שכר עמלו) וקבלנו את השאלות והכינונו לנו תשובות על כלן, ובכדי שלא יודע הדבר הטלנו על החברים החלשים לכתוב כמה שגיאות בתרגומיהם וחיבוריהם. האירה לנו ההצלחה שלא נתפס אחד מאתנו עם תשובותיו המוכנות בראשי פרקים. חברינו הנוצרים הרגישו קצת בדבר, אבל היות ועזרנו להם בפתקאות ובלחישות לא נמצא מלשין נגדנו. אינני מסופק שהייתי זוכה בתעודת בגרות גם בלי תרמית זו.

„ביתר" התפוררה ולא על ידי התפרצות מן החוץ, אלא על ידי חלוקי דעות מבפנים. כאשר עמדו המיסדים לסיים את למודיהם דאגו לגורל הספריה, אחרי שיחדלו מלהיות חברים בחוגנו, כי לא האמינו בדור, כלומר במחזור שלאחריהם. באחד הלילות קשרו קשר עם הספרן והוציאו את הספרים כלם לבית הספרן למשמרת. כפי שאמרו היה בדעתם ליסד אגודה אקדמאית לכשיהיו תלמידי האוניברסיטה. הסכסוך הפך לשערוריה שכל הצבור הציוני דש בה. בינתים נודע, שהתקיימה בעיר אגודה „חשאית" שניה. בקרתי בה פעם ולא הוספתי. ההכנות לבחינת הבגרות, שהיו בימים ההם קשות מהבחינות שעמדתי בהן אח"כ באוניברסיטה ובבית המדרש לרבנים, וגם שעורים בשכר שהוריתי נטלו את כל כחותי ואת כל זמני ולא יכולתי בחדשי האחרונים בגימנסיה לעסוק עוד ב„ביתר" וסכסוכיה. הספריה הוחזרה אחר כך לתלמידי הגימנסיה ו„ביתר" התקיים עוד, ואיני יודע עד אימתי. בהיותי סטודנט באוניברסיטה ואחר כך מורה בגימנסיה בחו"ל ובבהמ"ד למורים בירושלים לא עלה בדעתי בבקורי הקצרים בקולומיה להתענין בסודם של הגימנסיאסטים. במלחמת העולם הראשונה נעלמה הספריה היפה שלנו, כשם שנעלמו ספריות פרטיות יפות אחרות. הרוסים הסיקו בתנורים בספרינו.

„ביתר" עצבה את דרך חיי, והשבועה שנשבעתי בה מחייבת אותי עד היום — מחוץ לסוד שיצא מאליו. החבר הספרן יושב זה שלושים שנה בירושלים ועדיין ספרן הוא לספריתו הפרטית. שיטה ספרנית שהמציא מעסיקה את מוחו יומם ולילה ולמענה הוא סובל מחסור. תקותו שיבוא יום ושיטתו תתקבל בעולם. לא עזבתיו עד פטירתו בן 81 בשנת 1965.

לפני הפרדי מזכרונות שנותי בגימנסיה אקדיש עוד פיסקה למורי ולחברי בכתות העליונות. מורנו ללטינית היה פולני ממשפחת אצילים, בייליאווסקי היה שמו. סופר בשם זה היה בין המסובים במסיבות הספרותיות

השבועיות של פוניאטובסקי, מלכם האחרון של הפולנים. פעם נרדם אותו ביילִיאוווסקי על יד השולחן במסיבה. ראה זאת המלך ואמר: „הס, שקט, פן יתעורר ביילִיאוווסקי ויכתוב קומדיה". ויהי הדבר לפתגם. אותו סופר שוטה היה, וגם מורנו טיפש מובהק היה. אמרו עליו שהוא מתקן את חבורינו לפי חיבורו של הטוב בתלמידי הכתה, יהודי, פראנץ־יוסף הורוביץ. נוהגו בשיעור היומי היה כזה: בתחילה בדק, אם התלמידים כתבו „פריפאראציה", כלומר רשימת המלים והצירופים הקשים שבשיעור החדש. מו"לים זריזים, יהודים כמובן, הדפיסו חוברות־הכנה לספרים הלטיניים והיווניים שבתכנית הגימנסיות. בחוברות הללו היתה לא רק „פריפאראציה" (הכנה) אלא גם תרגום מלא של הטכסט הקלאסי. חוברות אלה אסורות היו, אבל רוב התלמידים לא עיינו במילונים אלא העתיקו מחוברות אלה. נועזים ביותר אף קראו את התרגום מהחוברת כשהיה עליהם לענות למורה. העזה כזו הצליחה כמובן רק אצל מורה טפש ותלמיד פיקח וזריז. החוברות הללו נקראו בגרמנית אזלסברוקה — גשר לחמורים — ומכאן בפולנית ברוק. האוקראינים קראו לחוברות שאכראיניקי, כלומר רמאים. בחנות הספרים של ר' שאול אורנשטיין, יהודי בעל פאות וזקן ארוך לבן ובלבוש חסידי מסורתי, היה סטודנט אוקראיני אומר בפשטות: דאיטה מיניי שאכראיניקה— תנו לי רמאי למחבר פלוני, פרק פלוני. אחרי בדיקה קלה של „פריפאראציות" אחדות נקראו תלמידים לתרגם את השיעור של אתמול ולבארו, כרגיל קראו שנים־שלשה בזה אחרי זה כתריסר שורות כל אחד. לביילִיאוווסקי היתה שיטה פשוטה מאוד בתור התלמידים להבחן. הוא רשם בפנקסו לנבחן ציון עם התאריך, ואחרי שנבחנו כבר כל התלמידים שבכתה היה חוזר לבעלי התאריך הקדום ביותר. היו בכתה כמה חברים שרשמו גם הם ציוניהם של הנבחנים עם התאריך, ובהתקרב מועד הבחינה לחבר היו מזהירים אותו: עליך להתכונן, מחר־מחרתיים אצל ביילִיאוווסקי. אחרי הבחינה יכול היה כל עצלן לשבות מלימוד השעורים הלאטיניים ודי היה לו להעתיק הפריפאראציה מן ה„שאכראיניק" או מאחד החברים רגעים מספר לפני השעור. אחרי שנסתימה החזרה על השיעור הישן באה ההתנדבות לקריאת השיעור החדש. תמיד נמצאו מתנדבים כאלה, והכונה היתה להפטר בזה מבחינה שבעל־פה למשך שבוע או עשרה ימים. התנדבות זו פיטרה את המורה בעצמו מלהכין את השיעור. סמך על טובי התלמידים שיקראו את השיעור כראוי. לא היה מקבל התנדבות אלא מתלמידים טובים, ואם לא נמצא מתנדב רצוי לו, הרי הורוביץ היה מוכן לכך בכל יום. השעור החדש, אשר מספר שורותיו היה קצוב מראש, הסתיים על פי רוב רגעים אחדים

לפני הצלצול. למורנו לא היה עוד מה לעשות והיה מהלך בצעדים מהירים בכתה מצפה לקול הפעמון שיפטרהו משעורו. אנו השתובבנו, השתעלנו או נשפנו באף. לפעמים דמו הקולות לנשיפת קטר הרכבת. המורה היה אובד עצות. לפעמים חרף אותנו היהודים, ולפעמים התאונן שאינם מכירים בגדולתו וחשיבותו. באיטליה אמרו לו אנשים חשובים, כביכול, שנאפוליון לא הצליח להמלט מאי ס"ט הילינה, והוא בודאי היה מוצא תחבולה להמלט. כנראה הכירו בו גם במרחקים ולעגו לו. הצלצול היה למלאך מושיע. כשהייתי מורה בבהמ"ד למורים בירושלים היינו מאריכים לשבת בכתה ולהמשיך בשיעור גם אחרי הצלצול, ועל כך התרעמו המנהלים יותר מתלמידינו. לבייליאווסקי ולדומים לו בתוכנו כיום ארוכה השעה בכתה מדי.

הוא הועבר אחר כך מקולומיה לעיר אחרת. את כינויו בפי התלמידים בקולומיה — כמעט לכל מורה היה כינוי היתולי — העביר עוף השמים לאזני תלמידיו במקומו החדש, ובבואו שמה כבר מצאו בפיהם. בייליאווסקי היה הגרוע ממורי בשפה הלאטינית; זכריה דמביצר היה טוב ממנו לאין ערוך — בעיר היה לו שם של מלומד גדול, אף על פי שעסקו מחוץ להוראה היה ביין ובנשים. לאטינית היתה המקצוע העיקרי בגימנסיה בהתאם למסורת מימי־קדם. מלפנים קראו לגימנסיה בית הספר הלאטיני, וכן היו אומרים באידיש: „הוא הולך ללאטינית". שיטת הלימוד מיכאנית היתה. הושם לב רק לניתוח הדיקדוקי של המשפט הלאטיני המסובך, לא לאתימולוגיה ולהשוואה עם שלש הלשונות האחרות שלמדנו, לא לצד ההיסטורי, הספרותי והאסתתי. וכן היה גם בלימוד הלשון היונית. בכל זאת הביאה לי הלשון הלאטינית תועלת מרובה בחיים. פעם נפל לידי חיבור היסטורי ברומנית וללא כל הכנה בדקדוקה של לשון זו הבינותי רוב הדברים שקראתי, כי השורשים הם לאטיניים וסלאוויים. לאטינית של אבות הכנסיה אשר משפטיה אינם מסובכים כמו אצל ציצרו או טאציטוס אוכל לקרוא עד היום, וספרו הלטיני של רלאנדוס מראשית המאה ה־18 בטופוגרפיה של ארץ־ישראל הוא עד היום מספרי השימוש שלי בשנה ה־58 אחרי עזבי את בית הספר הלאטיני. דרך אגב: אף על פי שמאז רלאנדוס נכתבו ספרים רבים בטופוגרפיה של ארץ־ישראל רבה תועלתו עד היום. בימי נעורי היתה ידיעת שתי השפות הקלאסיות דרושה לכל הבא להרשם באוניברסיטה אירופית.

להוראת הלשון הפולנית וספרותה הוקדש רק מחצית הזמן ממה שניתן ללשון הלאטינית לבדה ללא תולדות ספרותה. בשנתים האחרונות עסקו בעיקר בשלושת המשוררים הגדולים מהמחצית הראשונה של המאה ה־19, מיצקביץ', סלובאצקי וקראסינסקי. הוטל עלינו לקרוא כמעט כל מה

שכתבו, לזכור פרטים רבים ולדעת לתאר את הדמויות שבחבורים הגדולים. הוטל עלינו ללמוד הרבה בעל־פה. באפוס הלאומי „פאן תדיאוש" למיצקביץ' מחויב היה המועמד לתעודת בגרות להיות בקי כיהודי במזמור אשרי יושבי ביתך — להבדיל. מורנו סיניצקי לא היה ידען גדול ומאמציו לחבב עלינו את הספרות לא היו מרובים. לי, חניך החדר, לא היתה מעולם נטייה לספרות יפה. את המוטל עלי עשיתי וזכיתי לציון מספיק, אבל מאז בחינת הבגרות לא קראתי אף דראמה אחת, תריסר רומאנים לכל היותר וכמה עשרות שירים ליריים.

המורה ללשון וספרות גרמנית, פולני ששמו היה מיסונה, ידע את מקצועו והתאמץ להדריכנו בהבנת גדולי הספרות הגרמנית, וביחוד גתה ושילר, והרבה יכלנו ללמוד מפיו, אבל מחצית התלמידים היו סלאווים וידיעתם בגרמנית מועטה היתה, ובהכרח לא הרחיב את הרצאותיו בגרמנית, מכפי תפיסתם של הנחשלים הללו. משקספיר קראנו את יוליוס קיסר בתרגום גרמני. היהודים קראו על פי רוב מהספרות הגרמנית יותר ממה שהוטל עלינו מטעם בית הספר, ולא רק מהספרות הקלאסית אלא גם מהחדישה, כגון את האופטמאן, שאותו העריצו מאוד בימים ההם, וגם תרגומים מלשונות סקאנדינאוויות, מרוסית ועוד. ספרים אלה נמצאו בספריה של המועדון הציוני וגם בידי אנשים פרטיים. גרמנית, לא פולנית, היתה לשון התרבות של היהודים במזרחה של גליציה בימים ההם. מורי במתמטיקה היו אוקראינים וגם חברי הקרוב אלי ביותר בהיותי מורה בגימנסיה בטרנופול היה מתמטיקאי אוקראיני. מורי האחרון במתמטיקה ופיסיקה מר סטרוטינסקי היה איש צעיר חביב עלינו מאוד. מתמטיקה היתה המקצוע בו הצטיינתי בגימנסיה — במקצת בעזרת אבא ז"ל — וחברי היו באים אלי ללמוד, מהם בשכר, ומהם שלעמלק"פ. חשבתי ללמוד מקצוע זה באוניברסיטה, אבל בוינה הפחידוני חברים באמרם, שלא אספיק ללמוד מתמטיקה וגם להיות תלמיד בבית המדרש לרבנים. בחרתי איפוא בהיסטוריה, שהיתה מקצועי השני בגימנסיה, והיות והיסטוריה אינה מספיקה לתעודת הוראה בב"ס תיכוניים צרפתי אליה את הגיאוגרפיה. מורי בהיסטוריה בגימנסיה, מר יאנובסקי, היה מרצה לנו את הכתוב בספר הלימוד, שהיה טוב, וביחוד ההיסטוריה היונית והרומית, להבנת תהליכי ההיסטוריה לא הוסיף לנו הרבה, לא היה לו מה להוסיף, כי כנראה קרא רק מעט. אהבתי לקרוא ספרי היסטוריה גדולים, כגון שלוסר, שהיה בין ספרי אבא, וגם מסות היסטוריות עד כמה שאפשר היה להשיגן בעירנו. ממקולי נתגלגל לידי בתרגום גרמני כמה מסות והתענגתי עליהן. שאלות ותשובות רבניות כמקור היסטורי משכו את

לבי כמו — להבדיל — סיפורי־בלשים את בחורינו כיום. מורנו בלימודי הטבע בכתות העליונות של הגימנסיה היה מר לומניצקי בנו של פרופיסור לגיאולוגיה באוניברסיטה בלבוב. קבלתי ממנו מושגי־יסוד במינרלוגיה, ובגיאולוגיה ובמבנה גוף האדם. בוטניקה ותורת החי לא זכינו ללמוד מפיו. זכיתי לבקרו בביתו, הצטיינות לא קטנה לתלמיד יהודי בימים ההם. הוא הציגני בפני אשתו שהושיטה לי את ידה. לפי נימוסי הפולנים חייב הייתי לנשק את ידה ולא עשיתי זאת. מדי גימנסיה היו עלי, אבל ברוחי נשארתי בחור החדר. בלתי מנומס הייתי בעיניו ובעיני חברי. בוינה היו מברכים גברת נכבדה במלים „קיס די האנד גנדיגה פרוי" (מנשק אני ידיך גברת רבת החסד) אבל לא נשקו אותה; בפולין דרש הנימוס לאמור וגם לקיים. איני יודע אם נימוסי ברכה ונשיקת ידיים קיימים עוד כיום באירופה שאחרי המהפכות; בירושלים שמעתי עוד (שבט תש"ך) „קיס די האנד..." מפי כובס מהונגריה שהחזיר לבנים כבוסים לאשתי ע"ה.

לחימיה הוקדשו רק שבועות מספר. והמורה לא ידע את המקצוע. לו הלעוטונו פחות ספרות פולנית מלפני המאה ה־19 ויותר חימיה ופיסיקה, כי אז הבינונו יותר את המהפכות הטכניות שחלו בדורנו. מפיסיקה למדנו כמה פרקים, ואנו היהודים נעזרנו גם בספרים גרמניים שהרחיבו את אפקנו. חשמל היה עוד בראשית המאה מפלאי העולם ככח האטום בימינו וכקיטור בדור שלפנינו. אם הסברת ליהודי, שאיזו מכונה או איזה מכשיר מופעלים בחשמל (לקטריש באידיש) לא הוסיף לשאול. אין דורשים בסתרי תורה כביכול. ואולם אנו קבלנו מושג על גלי הרץ וראשית האלחוט. המורה הפעיל לעינינו פעמון בגל אלחוטי. ואחרון אחרון חביב ומכאיב ביותר והוא לימוד הדת הישראלית. כתבתי על כך כבר לעיל, וכאן עלי להוסיף שמורנו בקולומיה וילהלם גרינס, מנהל בה"ס מיסודו של בארון הירש ומורה יוצא דופן (בלי זכות להשתתף בישיבות המורים) בגימנסיה לא היה מלומד בחכמת ישראל כמורה בסטרייי, אבל גם פחות מגוחך ופחות עלוב. הוא היה בנו של משכיל מלבוב. אביו היה אחד מחסידיו המעטים של הרב כהן המטיף בהיכל המתוקן, שהורעל בשנת המהפכה 1848, הוא ורוב משפחתו, על ידי אחד מ„נטורי־קרתא" שבימים ההם. כמנהיג המשכילים „חובבי לשון עבר" לא לימד את בנו את לשון חיבתו אלא על קצה המזלג. בתולדות ישראל ובספרות העברית ידע רק מה שכתוב בספר הלימוד השדוף. מי שחפץ בכך יכול היה בשעת שיעוריו לעסוק בהכנת שיעורים אחרים ולא הפריע למורה והמורה לא הפריע לו.

כארבעים תלמידים היינו בכתה, מחציתם יהודים, שני אוקראינים והשאר

פולנים, ומהם שני ארמנים. בקיבוץ קטן זה היו דמויות טיפוסיות. הארמנים, שבאו ללבוב ולערים אחרות בגליציה בסוף ימי הבינים, התבוללו בפולנים דברו וכתבו פולנית כבר במאה ה־17, ומהם שזכו לאצילות פולנית, אבל התחתנו בעיקר בינם לבין עצמם וניכרו בקלסתר פניהם השחרחרות. גם שני הארמנים שבכתה שחרחרים היו, פרצופים מזרחיים. החברה הפולנית לא הפלתה לרעה את הארמנים; ראש הסיעה הפולנית בפרלמנט האוסטרי, היה הארמני דוד אברמוביץ' — לארמנים רבים היו שמות תנ"כים. שני האוקראינים נימנו על שתי מפלגות, האחד על חובבי רוסיה, שהתיחסה ללשון האוקראינית כאל ניב רוסי. מסיבה זו לא נרשם בגימנסיה האוקראינית, אלא דוקא בפולנית. השני היה אוקראיני לפי הכרתו, אבל אביו, פועל במסה"ב רשמו בגימנסיה הפולנית, מפני שעם תעודת בגרות פולנית קל היה יותר לקבל משרה בהנהלת הרכבות. שני האוקראינים היו ביחסים טובים עמנו היהודים, אבל שונאים זה את זה. בית ספרנו שבת בחגים של הכנסיה הרומית וגם של האוניאטית. למען שני האוקראינים שבתה כל הכתה בחגיהם, ואילו ליהודים ניתנה חופשה רק בשלושת הימים הנוראים ושלש שעות הראשונות בשלש רגלים. מלחמה קשה היתה לי ולחברי שלא כתב בשבת שלא יטילו עלינו חיבורים בשבת. מהחברים הפולניים היו שנים עם שמות גרמניים ואחד עם שם צ'כי. פקידים שנשלחו מאוסטריה לגליציה בשנות 1772—1848 התבוללו בסביבה הפולנית גם בגליציה המזרחית, כי המשכילים הנוצרים היו גם שם פולנים. בני אצילים היו 2—3 בכתה. רק אחד, בנו של מנהל הדואר, היה מן האצולה המיוחסת, כפי שאמרו אמו יהודיה מומרת היתה. ואמנם היו לנער זה פנים עדינים יותר מאשר לחברינו הנוצרים האחרים. היה היחיד בכתה שהתענין בספרות הפולנית החדשה וידע לשוחח על זרמיה. רק חבר אחד, שבא אלינו לכתה ו' או ז' מגליציה המערבית, אשר תושביה הנוצרים היו רק פולנים, היה מביע בגלוי דעות אנטישמיות. היהודים בשבילנו ככר לחם גדול, היה אומר, אם נאכלהו בבת אחת נקלקל את קיבתנו; לאט לאט נאכלהו. בחורים כאלה הגיעו לשלטון בפולין המחודשת, והם נגשו לבלוע את הככר היהודי בתיאבון רב. שיטתו של שר האוצר הפולני גראבסקי לאכול את היהודים בכל פה גרמה לעלייה מוגברת לארץ באמצע שנות ה־20. עליית גראבסקי קראו לה. היא העלתה לארץ לא רק ידים עובדות, אלא גם רכוש וידע תעשייתי.

שני אחים פולניים היו לנו בכתה, האחד שובב־פרחח, השני אדם מוסרי מתוך הכרה דתית, עובד עבודה זרה של האם הקדושה בטהרה. כקדוש התבלט בין חבריו שדיברו על זנות ומחלות מיניות ורקדניות בקירקס.

מניך (נזיר) היו מכנים אותו בכתה. בזכרי חברי זה מתבייש אני עד היום, כי לא הגעתי למדרגתו המוסרית של אותו בחור בן י"ח או י"ט. דיבורו היה שקול ומועט, כדי שלא להכשל בדבר שקר או גוזמה. פעם אחת נקרא מאת המורה לאמור לפניו בעל־פה איזה שיר, כי כך היתה אז השיטה להטיל לימוד בעל פה. פתאום הפסיק הנבחן, שכח איזו מלה. לחש לו אחיו את המלה, פעם ופעמים, הוא שמע את הלחש היטב אבל נמנע מלהשתמש בו, כי לא חפץ לרמות את המורה. האח התפקע ורטן: הדיוט שוטה, אמור, המשך. והוא לא המשיך. שתיקתו הרגיזה את המורה, שצעק: שב. הוא ישב וקבל ציון רע. בהפסקה שפך עליו האח קיתון של גידופים, ולנו הסביר, שה„מניך" לא חפץ לאמור את המלה שלא ידעה מעצמו. האחים היו בניו של פקיד קטן או שמש בבית המשפט. כפי ששמעתי היתה האם אשה יראת שמים למופת. מובן מאליו שלתפלה שלפני הלימודים ושלאחריה התנדב תמיד ה„נזיר". הוא לא הסתפק בתפלת „אבינו שבשמים" שהיתה חובה, אלא מוסיף היה תחינה לאם הקדושה, הקרובה ללבו של פולני דתי יותר מבנה. לפני הלימודים היינו מרוצים שדחה את התחלת הלימוד בדקה וחצי, אחרי הלימודים, כשנחפזנו לשוב הביתה היתה אריכותו לטורח עלינו. כשנכנסתי לגימנסיה, בשנתי ה־17 מוכרח הייתי לנשוך את שפתי בשיני שלא לצחוק בשמעי את התפלה הנוצרית בשם האב וכ' ואת הקול המונוטוני של המתפלל. אחר כך התרגלתי. תפלתו הזכה של אותו חבר מקולומיה ופניו בשעת התפלה תקועות עוד בזכרוני, כעת 60 שנים אחרי שנפרדנו. הוא חפץ להיות כומר, אבל לא זכה לבוא לאוניברסיטה. שחפת הריאות הפילה את שני האחים.

באנשי־מוסר לא נתקלתי בקרב הנוער היהודי עד בואי לארץ, וגם כאן רק בקיבוצים ובישיבות. היו בקולומיה אנשים בגיל העמידה והזקנה שנזהרו בטהרת הלשון. לתלמידי רב העיר רבי הלל ליכטנשטין זצ"ל היה בית כנסת קטן מיוחד שנקרא בהכ"נ הסיקסי. אמרו עליהם שהם שתקנים ובעלי מרה שחורה, בניגוד לחסידים שעבדו את ד' בשמחה. ר' הלל פרסם כמה ספרים עממיים ומהם באידיש והטיף למוסר ולירא שמים. קראו לחוג זה בלעג „קראימס", קראימס באידיש. מעולם לא בקרתי בבית מדרשם ומגע לא היה לי עמהם.

בדפדפי לעת זקנה בספרי־נצרות לשם מלחמת הגנה במיסיון נתקלתי בספר מוסר שתכנו דבקות במדותיו של ישו ונוכחתי לדעת, שאם תוציא מספר זה שמות עבודה זרה, שאינם מצויים בו אלא מעט, הרי זה ספר־מוסר

שגם יהודי יכול היה לחברו. חברי „הנזיר" כנראה חונך על ספר זה ואמו הוסיפה עליו את הערצת האם הבתולה „מלכתה של פולין" [בשמים].

המחצית היהודית שבכתה עלתה על המחצית הנוצרית בכשרון ובהתמדה בלימודים. חשבנו של„גויים" מוח מטומטם והחכמה היא רק נחלת היהודים. באוניברסיטה בוינה הכרתי חברים נוצרים מוכשרים והצטרפתי לדעה הגרמנית שהפולנים והאוקראינים פחותים בדעת ובכושר העבודה. עברו עשרות בשנים עד שהשתחררתי מהפרזה בדעה זו, אבל „הפלא הכלכלי" של הגרמנים והאוסטרים שאחרי מלחמת העולם השניה עדיין מצדיק את הדעה, שהם עולים בכושר העבודה ובמסירות לעבודה לא רק על הפולנים והאוקראינים, אלא על כל עמי אירופה, ועלינו ללמוד לעבוד מאויבינו אלה. בכתה היתה לנו הרגשת עליונות רוחנית על המחצית הלא־יהודית. למען הערכה אוביקטיבית יש לזכור כמה עובדות: 1) גילם של היהודים שבכתה היה גבוה בממוצע משל הנוצרים, שנרשמו לגימנסיה בהיותם בני 10—11, בשעה שרוב היהודים באו בגיל מאוחר יותר, כי למדו מקודם בחדר, 2) יהודים מתבגרים יותר מהר מאשר סלאווים, 3) נוכח עינינו היה תמיד הפחד מפני הפליה לרעה מידי שונאי ישראל, למדנו איפוא יותר מהנוצרים, כדי שלא לתת פתחון־פה למקטרג. בהיותי אחר כך מורה משתתף בישיבות המורים בגימנסיה בטרנופול נוכחתי לדעת עד כמה היה פחד זה מוצדק.

במצוין בכשרון ובהשכלה מכל תלמידי כתתנו היה חברנו פראנץ יוסף הורוביץ, בנו של הנוטאריון בז'אביה, עיירה או כפר גדול בתוך הקארפאטים, מדרום לקולומיה. משרת נוטאריון היתה מהמכובדות ביותר בשרותי המדינה, יותר ממשרת שופט מחוזי. מסופקני אם נתמנה יותר מנוטאריון אחד על כל שמונים עד מאה אלף נפש, לכן הוכרח מועמד למשרה זו לחכות שנים רבות עד שנתפנתה משרה ולהסתפק לפי שעה בעזרה בשכר לנוטאריון. ליהודי היה קל יותר להתמנות לגנראל בצבא האוסטרי מאשר לנוטאריון. יהודים לא היו להוטים ביותר אחרי משרה זו, שהכנסותיה לא היו בטוחות ומרובות כשל עורך־דין מצליח. לעורך־דין מותר היה גם להשתתף בעסקי מסחר, מה שלא היה לפי כבוד נוטאריון. הורוביץ, בן למשפחת ההורביצים הלויים בא לקולומיה מהמערב שבגליציה ושימש כמה שנים כעוזר לנוטאריון המקומי, עד שזכה לעמוד ברשות עצמו בנוטאריוניות שבפנה הנידחת ביותר שבגליציה בקרב ההוצולים, שבט הרדי ששפתו אוקראינית בניב מיוחד. משפחתו של חברנו זה היתה מתבוללת, הנער לא ידע אידיש וגם לא מנהגי ישראל, אבל אידיאולוגיה של מתבוללים לא היתה לו. אתנו התהלך ולא עם החברים הנוצרים. כאשר התאחדנו

לעזרה הדדית בלימודים הצטרף אלינו, ועזר לחברים נחשלים. קנינו מכשיר להכפלה, והיינו מכינים יום־יום את הפרפראציה הלטינית והיונית והשעורים במאתמטיקה ומחלקים בין החברים היהודים שהעתיקו מהמוכן למחברותיהם. יותר מעזרה קונסטרוקטיבית היתה זו תחבולה לאחוז את עיני המורים ולקבל ציון טוב, לעבור מכתה לכתה, להגיע לבחינת הבגרות ואחר כך ל„תכלית" בחיים — עמך ישראל צריכים פרנסה. בהורוביץ ניכר מוצאו ממשפחה מיוחסת ומשכילה לא רק בקלסתר פניו ובהליכותיו, אלא גם באהבתו את המוסיקה. מנגן בכינור היה, וכמדומני שהתמסר למוסיקה בחייו. אינו דומה חינוך בבית נוטאריון לחינוך בבית בעל־ביתי. החינוך הטוב לא עכבו מלתת לנשים חילו, על אף אזהרותיו של האב שהסביר לו את הסכנות לבריאותו. היו סטודנטים שהתנונו מסיבה זו. אחד המצטיינים בלימודים היה בן הורים אמידים בעיירה קרובה. גאותו וצרות עיניו השניאוהו על כל חבריו. לא רב עם איש, אבל מבודד היה, לא ביקר בבית חברים ואיש לא בא אליו. ארבע שנים היינו חברים בכתה ולא ידעתי את דירתו.

נער חולני היה לנו בכתה. פניו כפני ילד היו, כולם חבבוהו וריחמו עליו, ולא רק מפני חולשת גופו, אלא גם מפני שכל ימות השנה, פרט לימי הפסח, עברו עליו ביתמות חיה. הוא נולד באודיסה, להורים בני גליציה, ובעודו תינוק גורש עם אמו מרוסיה. האב נשאר שם והמשיך בעבודתו כפקיד בבית מסחר. הסתדר איך שהוא עם המשטרה הרוסית. רק פעם בשנה לפסח היה חוזר למשפחתו. הנער סיים את הגימנסיה בהצלחה, יצא ללמוד רפואה, אבל לא עמדו לו כחותיו, חזר לעירו ונקטף באבו.

בשנה האחרונה שלפני בחינת הבגרות נוהגים היו התלמידים להתחבר שנים־שלשה להתכונן יחד לבחינה קשה זו. לימוד שעורי יום־יום היה טפל לגבי הלימודים לבחינה. לשינה לא נשאר אלא כשש שעות ולפעמים אף פחות מזה. חברי לעבודה זו היה בראשית השנה בחור מעיר אחרת, שבה לא היתה גימנסיה. עסקן ציוני ותיק היה בחור זה. והנה קרה שלא בא לבית־הספר ולא אלי ימים אחדים. לא הלכתי לבקרו, כי עסוק הייתי בהוראה פרטית. והנה החלו בכתה להתלחש, על מקרה לא טהור שקרה לו: לאב היה, והאם משרתת, כעת אומרים עוזרת, יהודיה. ושוב שמועה: חולה הוא. הלכתי לבקרו. בבית אשה שעשתה פאות נכריות לנשים התאכסן, מצאתיו במטה גונח. בעלת הבית רמזה לי, שחושדת בו שבלע רעל כדי להתאבד. הזמנתי רופא ולחשתי לו את החשד. בדק ולא מצא סימני הרעלה. רשם מה שרשם והלך. והבחור בשלו: הוא הולך למות ומבקש שאזמין חברים שהיה „ברוגז" אתם, כדי לפייסם ולמות בשלום עם העולם. באותו ענין היו

שותפים לעברה, ורק בו נטפלו לסחוט ממנו ממון וכ׳. ראיתי לפניו מים שאין להם סוף, ושלחתי תלגרמה להוריו, שבנם חולה שיבואו ויביאו אתם כסף. הכונה היתה שיפייסו בכסף את המופקרת אשר אביה היה סבל בעל זרוע. ישבתי עם החולה המדומה עד חצות, והנה באו ההורים מבוהלים. מעשה שטות עשיתי שהבהלתים. האם, טיפוס של אשת חייל קרתנית, והאב בלבוש חסידי נגרר אחריה. אתה חי עוד, בני, צעקה האם ונגשה אל מטת החולה. אחרי רגעים מספר הכירה האם, שהמחלה רק מדומה, וכה אמרה: לך, בני, לא חסר כלום. הסברתי לה שזה כמה ימים הוא שוכב גונח. ובכן פקדה על בעלה, שילך להביא איזו תרופה עממית לקיבה עצורה ששמה „ראבארבר״. הלכתי עם האב ובדרך החילותי לרמוז לו אותו ענין. הוא תפס ושאלני: התעסק עם מינקת? רק כעת תהיה מינקת עניתי לו. ובכן, אמר האב, אין צורך בראבארבר... עזבתיו בחשכת הרחובות וחזרתי לביתי. האם הצליחה ל„סדר״ את הענין. הבחור גורש מהגימנסיה, אבל הוריו מצאו בשוחד פרוטקציה, עמד בבחינת בגרות כתלמיד חיצוני בעיר אחרת, נרשם באוניברסיטה, סיים בה את לימודיו, הצליח במקצועו החפשי ואת בניו שלח לארץ ישראל. בבואו לבקר את בניו נכנס אלי. עברית לא ידע, על אף עסקנותו בציונות שהמשיך בה כל ימי חייו, ובכן שוחחנו אידיש. הוא מצא את הלשון שבפי משונה, כי האידיש הירושלמית יסודה בניב הליטאי שסיגלתיו לעצמי. לא זכה לשוב לארץ כחפצו, אבל שם וזכר לו בארץ בבניו.

לסוף מלים מספר על סופר פולני חשוב מתלמידי הגימנסיה בקולומיה, ממחזור קרוב לשלי. הכרתיו בהיותו כבן שבעים, ולא פנים בפנים אלא מתוך רשימותיו בירחון הפולני „קולטורה״ המופיע בפריס. שמו ד״ר סטאניסלאוו דה ווינצנץ׳ (de Vincenz). התקשרתי אתו על ידי מערכת הירחון וכעשר שנים החלפנו מכתבים. מוצאו מקוטי או מסביבתה. קוטי (קיטוב) היא עירו של רבי גרשון גיסו של רבי ישראל בעש״ט ובהרים שמדרום לה התבודד יוצר תנועת החסידות כמה שנים, וסיפורים על שני הצדיקים הללו רווחו בימי נעוריו של סטאניסלאוו לא רק בפי יהודים אלא אף בפי ההוצולים, השבט השוכן בהרי פוקוטיה. הוא קלט רבים מסיפורים אלה, וכאשר התבגר רכש לו ידיעה במהותה של החסידות ובהלך רוחם של יהודים שומרי תורה. ביום הכיפורים ישב פעם עם חבר כל הערב והיום בבית התפילה של חסידי בויאן בקולומיה ומתוך תרגום גרמני של המחזור עקב אחרי התפילה, שעשתה עליו רושם כביר. דמויות יהודיות נאות תופסות מקום רחב בסיפוריו, וביחוד בחיבורו הגדול „בשדה מרעה רם״ Na wysokiej Poloninie המוקדש בעיקרו להוצולים, אורח חייהם ואמונותיהם.

באוירת המשטמה ליהודים בפולניה שבין שתי המלחמות היה סופר פולני, המבין לרוחם של יהודים ומתארם בחיבה, תופעה מאוד נדירה. גם כיום עדיין כמעט כל יהודי היוצא מעטו של סופר פולני שבארצו ושבגולה הוא רמאי ונוכל. ירחון „קולטורה" הוא ליברלי ואינו מסתיר פשעי פולנים כלפי היהודים בימי השואה, וגם בו קראתי סיפורים ומחזות, שבהם היהודי שבעבר ושבהווה רמאי. ד"ר ווינצנץ נשא יהודיה מומרת, יושב בגרנובל ופרנסתו בדוחק. הזוג זכה לשני בנים אנשי מדע. עם אחד מהם, בלשן פולוניסטי, החלפתי מכתבים. דומני שווינצנץ הוא הסופר הפולני היחיד מתלמידי הגימנסיה שבקולומיה. הוא הנציח בכתביו גם עיר זו ויהודיה, שהיו רוב תושביה.

פרק תשיעי

לימודי בביהמ"ד לרבנים ובאוניברסיטה בוינה

מאז החילותי להתכונן לכניסה לגימנסיה חשבתי על מקצועי בחיים ומשאת נפשי היתה היערנות. מהלך רבע שעה מביתנו בכפר נמצא יער אלונים והוא משך את לבי זמן רב טרם קראתי שירי־תהלה וספרי־שבח לטבע ולשיבה לחיק הטבע. אהבתי ללקוט גרגרי תות־היער ופתל או מיני עלים חמוצים. בשבתות נזהרנו מלקטוף מן המחובר לקרקע, אבל לאכול מן המחובר כגדיים וכבשים וכעגלים הורינו לנו היתר — אנו ילדי הכפר. ויותר מגרגרי מאכל משכוני הריחות והקולות של עצי היער ברעשם לרוח היום וצפצוף הצפרים וזמזומי החרקים בחום היום. ויותר מכל אהבתי להתבודד עם היער בלי החבריה הצעקנית היחפנית הקטנה. עצי היער היו חברי הטובים ביותר. מהרהר אני שבע פעמים ביום ופעמים אין מספר בלילות נדודי באותו יער, אך לא באידיליה של נער כפרי ששנא את העיר ואת ריחותיה וצריחותיה ונפשו דבקה ביער, אלא במה שנעשה באותו יער נעורי בימי השואה בהם הובאו אליו יהודים מהעיר והעיירות והכפרים הסמוכים ושם נרצחו במכונות ירייה, אנשים ונשים וטף, כמה אלפים נפש. ועצי היער, ידידי מנוער, הסתכלו דוממים בדם הנשפך והסתכלו וניהנו ה„שקצים" שבכפרים הסמוכים, וביניהם ה„שקצים" יריבינו מימי ילדותי ונערותי, שגדלו בינתיים והיו לאכרים זקנים. ניהנו המה בהרצח „מרצחי האלוהים" — כפי ששמעו מפי הגלחים בדרשות יום מנוחתם. תחליף קטן אבל יקר ליער חלומותי מוצא אני בעשרות האורנים והברושים ששתלתי בחצרי ושגשתלו בהשתדלותי ובפיקוחי מסביב לבית הכנסת בו אני משכים ומעריב. חלום היער מצא לו חיזוק בדמיוני ע"י לוח שמושי ליערנים שהביא אבא ז"ל מאחד ממסעותיו לבירת בוקובינה או גליציה. הגיתי באותו לוח גרמני ונהניתי מהמון הידיעות המעשיות שבו וכבר ראיתי את עצמי יערן משוטט בסבכי היער, רובה צייד על שכמי וכלב־צייד לשמאלי. אני בחור החדר. בן ונכד ונין לתלמידי חכמים — יערן אני כאותם הפריצים היערנים ביערות הממשלה. ואולם חלום־נעורי התנדף בפני קשיי המציאות. ליערן סיכויים

למצוא עבודה רק בשרותה של הממשלה או בשרותם של פריצים בעלי אחוזות־יער גדולות, ואלה לא קבלו יהודים בכלל, ועל אחת כמה וכמה יהודי כמוני שלא יותר על שמירת השבת. היו יערות גם ליהודים, אבל הם קנום לגדעם ולא לגדלם ולשמרם. יתכן שהייתי מאושר יותר בחיי ומביא תועלת מרובה לעמי לו נשארתי נאמן לחלום נעורי, אבל לא היה בי הרצון העז ללמוד את אשר אהבה נפשי, ומי יכול היה לדעת בשנת תרס"ו שיבוא יום ויהיה צורך ביערנים מומחים במולדת.

ובכן עשיתי את רצון הורי כרצוני וערכתי מכתב בקשה לרבי אריה שוארץ, ראש בית המדרש לרבנים בוינה (בלועזית „רקטור אדולף שווארץ") שיקבלני ללמוד בבית מדרשו. על מכתבי העברי לא אחרה לבוא תשובה קצרה בעברית, שישמח לקבלני ועלי להופיע ביום פלוני אחרי חג הסוכות לבחינת הכניסה.

אחרי חג הסוכות יצאתי ברכבת הרגילה ששרכה את דרכה לוינה 40 שעה, בעמדה בכל תחנה. להשתמש ברכבת המהירה למדתי רק אחר כך, בשעה שלא הוכרחתי לקחת את הוצאותי מהורי. בדרך לרכבת עכבוני הוריו של חבר שהקדימני ביציאתו לוינה, ו„טובה קטנה" בקשו ממני, לקחת לחברי, שגם הוא נסע ללמוד „תיאולוגיה", קצת מרקחת. היה זה לא קצת אלא סיר די גדול, ודוקא סיר של חרס, סגור ממעל בנייר קשור במשיחה — ואתה סחוב אתך חבילה זו לוינה. לפי נמוסי אותו זמן ומקום לא יכולתי לסרב ותחבתי את הסיר איך שהוא למזודתי בין חפצי. כך היתה דרכם של אנשי שלומנו הקרתניים להטריד איש את אחיו, כדי לקמץ פרוטות או אגורות מספר. בהיותי סטודנט בוינה ו„דירתי" היתה מטה בחדר משותף עם אחד מבני משפחתו של בעל הבית, בא אלי פעם קרוב בן עיירה, שנזדמן לוינה לרגלי מסחרו, ובפיו הבשורה הנעימה, שיגור אתי בימי שבתו בוינה — כי הלא בודאי אכעס, אם יסור למקום אחר. עניתי לו שברשותי רק מטה אחת והמטה השניה לאיש אחר היא. לא איכפת, השיב קרובי היקר, אישן אתך במטה אחת. כדי להפטר מצרה זו, נכנסתי לבעלת הבית וסחתי לה הצעה מוזרה זו, ובשובי אמרתי לקרובי, ש„הדייטשים" הללו אינם מרשים לי להכניס אורח למטתי. ויצא ממני האיש בחימה, באמרו שרואה הוא, שאינני חפץ לארחו. אותו סיר חרס עם מרקחת גרם לי — וגם לאחרים — צרות מתוקות בדרך. אחרי שעברתי את לבוב אמר אחד משכני שעל הספסל בקרון, שיש איזה דבק על הספסל. הצצתי במזודתי וראיתי, שהמרקחת מטפטפת הימנה. לא ספרתי לנוסעים את קלוני ובהגיעי לפשמישל, שבה התעכבה הרכבת כרבע שעה ויותר, קפצתי לחנות מכלו.

ויהודיה רחמניה הוריקה קופסת פח הנסגרת היטב ומסרתה לי וגם כף נתנה לי ונייר אריזה, וכך יכולתי להתחיל בפעולת ההצלה לעיני הנוסעים. איני זוכר כמה הצלתי לחברי, שלא שמח ביותר במטעמים ששלחו לו הוריו. כי טובים מאלה מצא בוינה הבירה, אבל כמה מבגדי נכתמו ללא הצלת. ממחרת לבואי לוינה יצאתי בבוקר ללכת אל בית המדרש לרבנים. כפי שאמר לי חברי, אשר אתו גרתי בחדר אחד, יכלתי להגיע שמה בחצי שעה. עלי ללכת לאורך „תעלת הדנובה" ולשאול לרחוב הטמפל 3. ואולם בדרך משכוני מחזות הבירה ותחת להגיע למוסד לפני הצהרים אחרתי כמה שעות ובאתי בשתים או בשלוש אחרי הצהרים. לפי מנהגי מקום מוצאי אפשר היה להכנס לבן־אדם בכל שעות היום והערב. כעת נאמר לי מפי משרתת שאין האדון הרקטור מקבל בשעה זו. עניתי לה הרי הזמינוני לבוא אליו ואני מרחוק באתי. שמע הזקן את שיחותי ויצא אלי אל הפתח ובקפדנות הוכיחני, שבאתי בשעה שאינו מקבל תלמידים, ועלי לבוא למחרת. באותה שעה לא תפסתי את נימוסי המקום והבית, כשם שקרובי לא הבין שלא מרוע לב דחיתי את הצעתו לארחו. הבחינה היטיבה את הרושם ההדדי הראשון ונתקבלתי כתלמיד להמ"ד לרבנים (בלועזית „איזראעליטיש־תיאולוגישע לעהראנשטאלט). באוניברסיטה רשמני חברי עוד לפני בואי לכמה שעורים בבלשנות שמית. בהמ"ד לרבנים בוינה היה מוסד פרטי ללא זכות למתן תוארים אקדמאים, והיות וקהלות ישראל שבמערבה של הקיסרות האוסטרית חפצו ברבנים דוקטורים, הוטל על תלמידי ביהמ"ד להרשם באוניברסיטה לשם השגת התואר דוקטור. כמעט כל התלמידים היו גרשמים לבלשנות שמית ונעזרו בידיעותיהם בחכמת היהדות לחבור הדיסרטציה הדוקטורית. בדרך סלולה זו אמרתי גם אני ללכת בתחילה. הלמודים בבהמ"ד נמשכו כרגיל שש שנים. אחרי שלוש שנים הועמד התלמיד לבחינה שנקראה „טנטאמן", כינוי למבחן ולא בחינה ממש, כי רק שלש שנים אחריה יכול המועמד לרבנות לעמוד לבחינה ולקבל „סמיכה" שנכתבה עברית. רק במקרים יוצאים מהכלל של תלמידים, שהביאו בהכנסם לבהמ"ד אוצר ידיעות חשוב בתלמוד ופוסקים, הותר להקדים את ה„טנטאמן". תלמידים כאלה היו עפ"ר גם קשישים, בין חברי זכה לכך לוי פרוינד ז"ל, אשר מלא כרסו בש"ס ופוסקים לפני עמדו בבחינת הבגרות ובואו לבהמ"ד היה כבר כבן כ"ה. עד כמה שאני זוכר, הוא עבר את הטנטאמן אחרי שנה, ומאז יכול היה כבר להתכונן לדיסרטאציה. לחברי מר נפתלי הרץ טורצ'ינר (כעת פרופסור טור־סיני) ולי ויתרו רק על חצי שנה ממועד הטנטאמן. שנינו עמדנו בו יחד וזכינו להצטיינות. כח המושך של בהמ"ד בוינה היו הסטיפנדיות הרבות

והגדולות באופן יחסי שנתנו לתלמידים. יהושע העשל שור, סופר משכיל ידוע, שהיה גם עשיר, הוריש את הונו לקרן התמיכה בתלמידי בהמ"ד לרבנים אחרי שמת בנו ויורשו בחייו. הרקטור שוואַרץ ז"ל אמר לי פעם, אחרי שלא הייתי עוד תלמידו, שזהו נס מן השמים שאותו אפיקורס הניח את רכושו לבחורים לומדי תורה. האמין אותו זקן שחבר בחורים הקטן השומע את שעוריו הוא יסוד נאמן לקיום היהדות בוינה ובארצות אוסטריה המערבית. האידיאל שלו היה לעשות את התלמוד „סאלונפעהיג", כלומר שידברו עליו בטרקלינים כשם שמדברים על כתבי הקודש, וזה אפשר רק על ידי לימוד הגיוני. שדה מחקרו החביב עליו ביותר היו המדות שהתורה נדרשת בהן. היה זה חלום חייו. ואולם גם מקרב תלמידיו רק אחדים התעניגו בשיעוריו, ואלה רכשו להם את ידיעותיהם לא בשיעוריו כי אם אי־שם במזרח בחדר ובבית המדרש וב„קלויז" ובישיבה. מפני מעוט התלמידים והמורים למדו כולם יחד, מבני השנה הראשונה ועד בני השנה הששית, כולם נכנסו לתוך העניגים בכל המקצועות ללא הדרכה ומבוא שיטתי. בתנ"ך ובדקדוק העברי והארמי ובתולדות ישראל התמצא המתחיל, אם לא היה עם־הארץ גמור (והיו כאלה), איך שהוא; בתלמוד היה דרוש מאמץ וכשרון מן היוצאים מן הכלל, ואלה לא היו שכיחים. בידיעות בתלמוד לא הגעתי לקרסוליו של בחור מישיבה ליטאית, „עם הארץ" הייתי, אבל עליתי לאין ערוך למעלה מבני ארצות המערב, של וינה או ארצות צ'כיה, ואף מבני הונגריה שעברו מחזור גימנסיה כסדרו. בשנה הראשונה הייתי מתכונן יום יום לשיעור בתלמוד ביחד עם טורצ'ינר, שגדל בוינה ולמד בגימנסיה כסדרה, אבל בחריצותו ובכשרונו השיג את רמת תלמיד החדר בהבנת דף גמרא. ואולם על אף ההכנה היום־יומית על פי רוב לא הבינותי את קושיותיו של המרצה, אשר לפניו היו תלי־תלים של ספרים שמהם היה קורא ומצטט ומשוה גירסאות, שלא היו כמובן לפנינו התלמידים. מלבד הכרכים הרבים, שהשמש היה מביא עם כניסת המרצה ומניחם על הקתדרה, היה הרקטור רגיל לצלצל לשמש, שגם שמו היה שוואַרץ ובחור ישיבה היה מלפנים בהונגריה, שיביא לו מן הספריה עוד ספרים. המקור הראשון להשוואה היתה תמיד התוספתא, וכן היה רגיל לחזור על הנחתו היסודית (שלא נתקבלה, עד כמה שאני יודע), שהתוספתא היא הפירוש הראשון למשנה או השלמה למשנה. יש והיה סוטה מפירושם של אמוראי בבל למשנה ולא נמנע מלהעיר: האמוראים הבבליים לא הבינו כבר את המשנה. אם סתר את פירוש המשנה של רש"י היה אומר: רש"י זאל מיר מוחל זיין (במחילת כבודו של רש"י). בעצם היה שיעורו לעתים קרובות מחקר במקורות וחשוב

מחשבות מדעיות בקול רם בפני התלמידים, שרובם הגדול, ולפעמים כל השומעים, לא היו מוכנים להבין את מהלך המחקר. בדרך דומה לזו הלכו גם המרצים בתולדות ישראל. בשנתי הראשונה היה זה פרופ. א. ביכלר ואחר כך פרופ. ש. קראוס. זה האחרון הרצה פעם חורף שלם על אנטונינוס ורבי ולא הניח מקור מן המקורות הקדומים לכל נוסחאותיו, ואף לא מה שכתב פעם תלמיד ותיק, בנסותו לזהות את אנטונינוס שבאגדות התלמודים והמדרשים. לשעוריו — מחקריו של הרקטור היה יתרון על שעורי ההיסטוריונים, שאפשר היה להתוכח אתו, ויתרון זה, היה מנצל לעתים קרובות חברנו ציפרונובין (צפרוני שהיה אח"כ מורה בתל־אביב בגימנסיה הרצליה), ופחות ממנו לוי פרוינד, שהיה שקוע בזמני בדיסרטציה שלו על נושא מהחוק התלמודי בהשואה לחוק הרומי. נושאים מסוג זה היה מטיל על תלמידיו יועץ החצר פרופ. צבי (היינריך) מילר. נושא מחקרו הכריח את פרוינד לשמוע שעורים בחוק הרומי ולא היה מתמיד בשעורי התלמוד. הפרופסור מילר, בן עירו וקרובו של ש"י עגנון, שהציץ ונפגע בהיותו אברך נשוי ונדד למערב והגיע לשם גדול בשעתו בתור חוקר לשונות שמיות, הורה אז באוניברסיטה וגם בבהמ"ד לרבנים. הוא היה ממבקרי המקרא, ולכן לא הורה תורה, אבל בנ"ך לא הקפידו בבהמ"ד לרבנים על תקוני נוסח קטנים. על פי רוב הסתפק מילר בהבנת הנוסח המסורתי, ורק לעתים רחוקות שכח הזקן את מקומו ונכשל בדברים הסולדים את האוזן, כגון הגיית שם הויה כרגיל בחוגי הבלשנים החפשיים. מימי השכלתו הבוצ'צ'ית חבב למוד פרקים בע"פ או כמעט בע"פ, עד כדי שהנבחן ידע לסיים פסוק שראשיתו נאמרה לו. זוכרני שפעם הטיל עלינו כמחצית ספר איוב. את הדקדוק לימד בהשואה עם הדקדוק הערבי, אבל גם מי שלא למד ערבית כמוני יכול היה לענות על שאלותיו, אחרי שסיגל לעצמו הדוגמאות מבניני השורש „קטל" ומשקליו. „מורה־נבוכים" ו„אמונות ודעות" לימד מתוך השואה עם הפילוסופיה הערבית והטרמינולוגיה שלה. השעורים הנעימים ביותר היו השעורים במדרשים מפי הישיש רבי מאיר איש־שלום (לקטור פרידמן בלע"ז). דבוריו כשהם לעצמם היו כעין מדרש. חרש היה בשנים הללו, שנות חייו האחרונות, ובחורים חמדו להם לצון בקשר עם מאמרי המדרש או סתם דברי ליצנות בשעה שהישיש קרא. הרגיש בכך החכם החרש והעיר: „וכל העם שומעים את הקולות" לא כתוב כאן, אלא „רואים את הקולות". אינני שומע את קולותיכם אבל רואה אני אותם. לפעמים היה מפליט דברי בקורת על שיטת הרקטור בהוראתו, כגון לימוד הלכות שחיטה וטרפות מבלי ללכת לבית המטבחיים ואף ללא מודל או ציור של הריאה והקנה והושט.

השעורים שהיו לי לזרא ממש היו התרגילים בדרשנות, „תרגילי ההומילטיקה". המדריך היה הרקטור בעצמו; בכל עש"ק בבוקר היה אחד החברים דורש בפנינו כאילו עמד בפני הצבור. לקשישים הותר לדרוש בשבת בבית הכנסת הצבורי שעל יד בית המדרש. על הדרשן היה להגיש את דרשתו לרקטור לבקורת, ואחרי שמצאה ראויה להשמע הוחזרה למחברה. אחרי הדרשה השמיעו החברים את בקורתם ולסוף באה בקורתו של הרקטור. עפ"ר בקורת חריפה. לא חבבתי מימי את המגידים, אבל בדבריהם של אלה היה לכל הפחות משהו מן החידוש, וכאן היה הכל קמח טחון, לא התוכן היה חשוב אלא הסדר בבנין הדרשה והלשון הנאה. אנו בני המזרח קבלנו שעורים מיוחדים בפונטיקה גרמנית מפי מומחה, שלא הצליח ביותר לשנות את מבטאם האידישי של הפולאקים הללו. בתרגילים הללו יכול היה המתלמד לדרוש על שמירת המצוות, אבל ידענו שבקהלה מן הנמנע יהיה לדרוש על השבת בפני ראשי הקהל, שחללו את השבת בגלוי, והוא הדין בנוגע לכשרות וטהרת המשפחה. דרשתו של „רב" מהסוג שלו נועדנו יכלה לפזר דברי שבח לישראל ותורתו, אבל לתבוע קיום המצוות המעשיות, שאינן נוהגות גם אצל הנוצרים, היה מן הנמנעות. פעמים עליתי על במת הדרשן בבהמ"ד. פעם דרשתי על השבת והנשמה היתרה של שומריה ופעם, בדברי על דור המבול, נגעתי בהגבלת הילודה שעשתה שמות ביהודי וינה. הרקטור אמר לי שיש בי החומר (דאָס צייג) לדרשן, אבל מה שלא אמר והיה ידוע לכל, שאם אדרוש דברים כאלה בקהלה מן הקהלות לא אוציא בה את השבוע שלאחר הדרשה. בשעה שדרשתי דרשותי כבר החלטתי מזמן ש„דוקטור ראבינר" לא אהיה. מראה הראבינרים בגלימתם שדמתה לזו של כומר עשה עלי רושם איום בשבועות הראשונים לבואי לוינה והחלטתי לותר על הרבנות המזקיקה את בעליה להדמות לגלח בבגדי כהונתו ובדרשותיו. כאשר שמשתי בשנות תרע"ו—ע"ח ברבנות בבית הכנסת האוסטרי בקושטא ובשעת הצורך נטלתי עלי גם תפקיד של רב צבאי, יכלתי להתחמק מלבוש גלחי.

מהרגע בו ראיתי שרב לא אהיה, התחלתי להתלבט לא רק בשאלת מקצועי־פרנסתי בחיים אלא גם בבעייה המוסרית, האם מותר לי לקבל סטיפנדיה שנועדה למועמדים לרבנות. הכרתי בחור מעיירה בגליציה שלמד בבהמ"ד לחקלאות, כדי לעלות לארץ ישראל. בבמ"ד גבוה זה היתה גם מחלקה ליערנות ובנקל יכולתי להתקבל למחלקה זו, אבל לא היו לי סיכויים למצוא איזו עבודה שאתפרנס ממנה בימי למודי לכל הפחות באופן חלקי. מהורי, שהיו מטופלים בילדים שכולם צעירים ממני, לא יכולתי לדרוש שיפרנסוני ארבע שנים בוינה ועל מנת שאלמד מקצוע שלא לפי

רוחם, מקצוע לא־מעשי ליהודי. על אותו חבר חקלאי אמר יהודי ממולח, שהיה מוכר סעודות צהרים לסטודנטים בדירתו, שהוא צם הפסקות, ופניו העידו על כך. חברי זה הצליח לסיים את לימודיו והגיע למטרת חייו בארץ, אני לא הורגלתי מביתי לתעניות־יחיד, בקרתי פעם באותו בית מדרש ושמעתי איזו שעורים אבל הוכרחתי לותר לחלוטין על חלומי. לא נשארה לי ברירה אלא להתכונן להוראה בבתי ספר תיכוניים וביחד עם זה לבקר בסמינר לרבנים, לא לשם שמים אלא לשם הסטיפנדיה. דעת הורי לא נחה מהחלטתי להיות מורה. „תהיה קבצן כל ימי חייך" חזר וכתב אבא, „מוטב שתלמד משפטים כרובם של חבריך היהודים, שהיו אתך בגימנסיה, ותראה חיים". חברי אלה נרשמו למשפטים באוניברסיטה בלבוב או בצ'רנוביץ, אבל את ההרצאות לא שמעו, כי אם היו מופיעים בתחילת הזמן ובסופו באולם ההרצאות כדי להחתים את המרצים על פנקסיהם, ואחר כך עמדו לבחינות מתוך ספרי למוד מסויימים ועל פי רוב הצליחו. בשבתם בעריהם היו עובדים לפרנס את עצמם ויש שפרנסו גם הורים ואחים ואחיות. היו שהשתכרו למורים אצל בעלי אחוזות יהודיים, שילדיהם למדו למודי הגימנסיה בביתם בכפר והיו נבחנים בסופו של כל זמן. אחרי שטעמתי את טעמה של האוניברסיטה בוינה והתעניינתי בשעורי היסטוריה וגיאוגרפיה לא חפצתי לעזוב את מקום המדע. שעורים במשפטים לא משכו את לבי. אחרי ששמעתי כמה מרצים. משעורי הבלשניים נשארה לי רק הא"ב הסורית. בלמודי ההיסטוריה ענינוני ביותר תולדות התקופה החדשה, זו שקשר ישיר לה עם ההוה. בבית הורי נודעה חיבה והערצה יתרה לדמותו של הקיסר יוסף השני והרבה שמעתי עליו מפי אבא, שהיה „ליבראלי". השם ליבראלי בפי אבי היה מעין כליל תכלת של אהבת הבריות (חשבתי בילדותי שזוהי מלה גרמנית שמובנה „ליבר אלע" כלומר חובב הכל), בניגוד לקלריקאלים, שונאי ישראל. הפרופסור אוגוסט פורנייה מורי המובהק היה ליבראלי. הוא הסכים שאעסוק בתקופת יוסף השני בגליציה. אחרי שהרציתי בסמינריון על יסוד החומר המודפס הכניסני לארכיונים של הממשלה ועוד מעט ושקדתי על התיקים המרובים לעניני גליציה בשנות ה־70 וה־80 של המאה הי"ח במיניסטריון הפנים ובמיניסטריון החוץ ועוד. קרה פעם שכמעט סגרוני בארכיון עם נעילת הדלתות, כי שכחתי לצאת עם סיום שעות המשרד. בבחינות להוראה בב"ס תיכוניים שולבו שני המקצועות היסטוריה וגיאוגרפיה. הוכרחתי איפוא לשמוע גם שעורים בגיאוגרפיה ולהבנת הגיאוגרפיה דרושים היו שעורים בגיאולוגיה. נזדמן לי שאחרי שעור בדברי ימי הבינים מפי פרופסור לאומני גרמני בא השעור בגיאולוגיה. ההבדל בין הסוביקטיביות

של ההיסטוריון בדברו על מסעי המלחמה של מלכי גרמניה לאיטליה או על גבור מגבורי החרב או הספרות הגרמנית ובין התאורים האוביקטיביים של הגיאולוג עשה עלי רושם כביר. השתדלתי להגיע לאוביקטיביות של הגיאולוג במחקרי ההיסטורי. נתתי לעבודתי כיוון היסטורי סטאטיסטי. בימים ההם טרם הגעתי לידי ההכרה, שגם סטאטיסטיקה הנאמנה ביותר זקוקה למידת בקורת מרובה. הצלחתי במחקרי, אספתי חומר רב מאוד, לא רק לדיסרטאציה אלא לחיבור מקיף לתולדות גליציה בימי מריה תרזיה ויוסף השני. לצרכי הדיסרטאציה העליתי על הגליון רק את פרקי המבוא על מצב גליציה בשעה שעברה לידי אוסטריה ב־1772. חבורי נשא חן בעיני מורי ובהשתדלותו נדפסה המונוגרפיה בהוצאת טמפסקי ופרייטאג, אחד מבתי הוצאת ספרים הגדולים שבוינה, והיא הוגשה לחבר הבוחנים בעלי ההגהה (העתקות בכתב המכונה לא נהגו עדיין). בתאריך הקדום ביותר, בסוף הזמן השמיני ללמודי באוניברסיטה הייתי לדוקטור באותו טכס בו הוכתר לד״ר גם חברי מר טורצ׳ינר. מאז בחינת הטנטאמן, שאליה התכוננו יחד, נפרדו דרכינו, הוא שקע במחקרים בלשניים ואני בהיסטוריה חדשה ואחר כך בגיאוגרפיה. יכלתי להמשיך בלמודי בסמינר לרבנים ולסיים את חבורי ההיסטורי, אחרי שהמבוא זכה לתשומת לב בעולם המדע. נצנצו אילו תקוות לדוצנטורה באוניברסיטה, אבל קבלת סטיפנדיה והתפרנסות משל אחרים נראה לי כמעילה והשפלת ערך האדם. שאפתי להתפרנס מעמלי אני בהקדם האפשרי. הודעתי לגדוד הצבא בו נרשמתי לשרות, שעוזב אני את בהמ״ד לרבנים ומותר על זכות הפטורין מהצבא. בסתיו 1909 נקראתי לצבא והתחלתי בהשתדלויות להפטר מהשרות בדרכים שהיו נהוגות — לבשתני — בקרב אחינו בני ישראל (וגם בקרב האינטליגנציה הפולנית) ואחרי יסורים וטלטולים רבים שוחררתי. חזרתי לוינה להתכונן לבחינה לתעודת מורה — בחינה פחות מחקרית אבל יותר קשה מהבחינה לדוקטוראט. להשגת הדוקטוראט במחלקה הפילוסופית דרוש היה חיבור — מחקר. להלכה היה צריך חיבור זה להיות מקורי, למעשה הסתפקו בהבנה במקצוע. כדי ל„חבר״ עבודת דוקטור נעזרו רבים בידי אחרים, ודוקטורים רבים משלנו זכו לתוארם הודות לידיעותיהם בעברית שעלו על ידיעת רבותיהם מדקטרי הדוקטורים באוניברסיטאות קטנות, וביחוד בשויץ. התואר ד״ר לפילוסופיה אינו מקנה שום זכות רשמית, לכן הקלו בו, לא כן תוארי ד״ר לרפואה ולמשפטים. הבחינה היתה אוניברסיטאית ללא התערבות השלטון. לא כן הבחינה לקבלת סמיכה להוראה בבתי ספר תיכונים. אלה היו בפיקוח ממשלתי וחמורות. ב־1911 וב־1912 נבחנתי בבחינות להוראה וקבלתי תעודה

המרשה להורות היסטוריה וגיאוגרפיה בבתי ספר פולניים וגרמניים. לבהמ"ד לרבנים לא חזרתי עוד. הרקטור הבין לרוחי והתיחס אלי בחבה ובידידות כל ימי חייו ועם בנו יחידו ר' זכריה שוואַרץ ז"ל עמדתי בקשרי מכתבים כל ימי חייו עד עלותו לארץ ישראל בחורף תרצ"ט ומותו ימים מעטים אחרי עליתו.

לא הייתי לרב בישראל, אבל למודי בבהמ"ד היו לי לתועלת רבה בחיים. הודות להם לא נתקתי את הקשר היום־יומי עם ספרותנו העתיקה בשנות למודי באוניברסיטה והודות לכך הייתי לא מורה לדה"י וכתיבת הארץ סתם, אלא למורה עברי ולמושך בעט סופר עברי. חלק מחבורי ההיסטורי פרסמתי בשם „יוסף השני ויהודי גליציה" ב„השלח" האודיסאי, והשאר נשאר חומר בלתי מעובד. כיום אין מצפוני מיסרני עוד שנהניתי מסטיפנדיות שנועדו לרבנים, כי הודות לתמיכה זו פעלתי בחיים ברוח מניחי הקרנות מחוץ לבמת הדרשן בגלימת כומר.

קובץ חיבורי ההיסטוריים הופיע בשם „גליציה ויהודיה" בכרך אחד מטעם מוסד ביאליק בירושלים בשנת תשכ"ה.

פרק עשירי

כפר בהרים ועיירה במישור

הכפר פידהורודץ (באוקראינית Pidhorodec) התחנה הראשונה בנדודי הורי, אחרי צאתם מסטריי, עירם „העדינה", מקומו בקארפאטים בין סטריי והעיירה סקוליה (Skole) שבה היתה קהלת יהודים חסידים. הכפר רחוק כמה ק"מ ממסילת הברזל. יהודי הכפר התפרנסו מפקידות ביערות ובמנסרות, ממסחר עם הכפריים ומחלבנות. מלבד המנסרה, שבה עבד אבא, היתה עוד אחרת ובה עבד ר' מרדכי לונדנר, יהודי בן תורה גדול מאבא ב־20 שנה. בביתו המרווח, שהיה בתוך גן, היינו מתפללים בשבת. לר' מרדכי נולדו לכל הפחות חצי תריסר בנות ובן אחד, שהיה בימי כבן שש־עשרה מלובש בשבת כרב צעיר. לבנו יחידו זה החזיק מלמד, אשר מראה פניו לבושו והליכותיו היו כשל אדמו"ר, וכן נהגו בו ר' מרדכי ובאי־ביתו. בימות החול היו מכינים תבשילים מיוחדים כבבתי עשירים בעיר לרבי זה ולהורים ולבן, ומזונות כפריים לבנות. אותו מלמד זכה בנעוריו להסתופף בצלו של רבי חיים הלברשטם, מיסד שושלת האדמו"רים בסנדז החדשה (Nowy Sacz בפולנית, New Sandez בגרמנית). לעת זקנתו נהג אותו מלמד, כר' חיים האדמו"ר כביכול. יהודים כר' מרדכי לונדנר לא היו מרובים, אבל נמצאו יחידי סגולה כאלה בכפרים ובעיירות, שהוציאו חלק גדול מהכנסותיהם על לימוד־תורה והזמינו לבניהם מלמדים חשובים. לר' מרדכי היה אח ב' ושלים, ואם איני טועה ממונה בכולל גליציה היה בשעה שבאתי לירושלים ב־1911, אדם חשוב בעה"ק בכל אופן. עלי להעיר שהיה הבדל רב ברמת ידיעת התורה בין שני עברי הקארפאטים. בדרום היתה יותר קנאות (שרשיהם של נטורי קרתא ברובם משם), בצפון יותר תורה ומדות טובות. את ר' צבי מפידהורודץ, שזכה להסתופף בצלו של ר' יצחק אייזיק מז'ידאצ'וב בראשית „התגלותו" (קרוב לשנת 1850) הזכרתי כבר. ב־1906 ראיתיו בנוה רחצה, כשבא לחלק כבוד לר' יהודה צבי מדולינה, נכדו של ר' יצחק אייזיק זצ"ל. אם מותר להשוות סדרי חברה רחוקים בזמן ובמקום ובאמונות, אפשר לראות בנאמנותם של חסידים זקנים לבני שלשים של האדמו"ר הנערץ

שלהם, מעין יחס של קליינטים רומיים לאדוניהם הפאטריקיים. ב„פאן טאדיאוש" לאדם מיצקיוויץ' מופיעים משרתים זקנים שומרי אמונים לבתי אדוניהם, ללא תועלת חמרית לעצמם. בנידון דידן לא יכול ר' צבי הזקן לינוק יניקה רוחנית מהנכד, אבל טלטל את עצמו לבוא לשבת לאדמו"ר היושב על הכסא, כדי לכבדו. בהרים היו רועים כבשים, ויהודים היו מכינים גבינה חריפה מחלבם, שנקראה ברינדזה. תעשיה זו הביאו יהודים קארפאטיים לצפת ושם התקימה עד זמנינו. את הנסיוב או מי־חלב שנשאר אחרי הוצאת הגבינה היו באים לשתות לרפואה. מולקן קראו באידיש נסיוב זה, סקוליה היתה מקום מפורסם למולקן. כותב אני דברי אלה בקיבוץ שבו חלב כבשים ענף חשוב במשק, אבל למולקן אין דורש. תרופות רבות של דורות רבים נתבדו, ובתוכן כנראה גם המולקן. בכפר היה שוחט, שהיה משמש גם כפרים אחרים, שבהם היו פחות יהודים מאשר בכפרנו, השוחט שלט בלשון הערלים ההרריים, וכטוב לבו בפורים היה קורא המגלה בלשון זו.

תושבי הקארפאטים לשונם בסביבה זו ניב אוקראיני עם אוצר מלים די גדול מיוחד להם, כי מוצאם משבטים שקדמו לחדירה הסלאווית. בדרום־מזרח גליציה יושב בהר שבט ההוצולים, כאן יושבים הבויקים. אלה ואלה ניכרים לא רק בלבושם השונה מזה של תושבי השפלה, אלא גם בפרצופם, כלומר בתכונות אנתרופולוגיות, בקאלוש ובסטריי היה בויקה סמל הפראות. ואמנם פרימיטיביות מרובה היתה בקרב הבויקים וההוצולים בשעה שהכרתים. בשנת 1889 היה להם נוח יותר לסחור בחליפין מאשר בכסף. בכור־מלח היה אפשר לקנות מהם יותר ביצים מאשר בכסף לפי ערך הככר. פעם קרה שסיר מפח לצרכים מסוימים לילדים נגנב מסף הבית. אחרי זמן־מה נמצאה גנבה זו על הכירה של אחת השכנות הבויקות. התנצלה השכנה באיזה תירוץ ובקשה מאמי שתשאיר כלי יקר זה בידיה והיא תשלם תמורתו מה שנדרוש, כי בו מתבשלים תפוחי אדמה יותר מהר מאשר בכליה. היא שפתה עד עתה על האש רק כלי־חרס. תקופת הברזל שלהם הגיעה רק למכשירים חדים, כמו גרזנים, סכינים וקלשונות. בויקה והוצול התלבש מתוצרת הבית, וסנדלים הכינו לעצמם במו ידיהם מעור שקנו בעיר. לסנדלים הללו לא היו עקבים ולא סוליות מיוחדות, אף לא מסמרי ברזל ועץ, אלא חתיכת עור רך עם שרוכי עור מלפנים ומאחור, בחורך הכניסו לתוכם קש לשם בידוד מקור ומטחב. בימי דור אחד חדרה הלאומנות האוקראינית גם לכפרים מרוחקים ממסילת הברזל, הם נלחמו בפולנים ב־1919 וב־1939 והשתתפו ברצח יהודים שנמלטו מידי הנאצים. יהודי לא מצא מנוס בהרים, שבהם ישבו אבותיו ואבות אבותיו בשכנות טובה עם הוצולים ובויקים.

חוצימיר, באידיש חוצמר, בנפת הורודנקה, עירו של ר׳ נחמן מהורודנקה, נחשבה לעיירה, אבל למעשה כפר היתה וסימן העירוניות שלה היה מגרש־שוק, ללא ריצוף או כיסוי בחצץ כל שהוא, שבו היה יריד קטן פעם בחודשים או ברבע שנה וביתר הימים היה ריק. בכל אחת משלש מצלעותיו של המגרש היו 4—5 בתי־עץ דלים של יהודים ובצלע הרביעית, על יד כביש, עמדה כנסיה ובית הכומר, בית ספר ואולי עוד בית של נוצרי. באחת הפינות היה דואר וטלגרף בבית פרטי יהודי. בימים שבהם מדובר כאן (1891/3) שרתו הדואר והטלגרף בעלי אחוזות וחוכרי אחוזות שבסביבה, אותם ואת פקידיהם; אזרחי העיירה השתמשו רק לעתים רחוקות בדואר.

עניה היתה חוצימיר בחומר ועניה ברוח. בחור גבן היה בעירה ויצא לו שם של „מלומד". כי כשהוא כותב אדרסה (כתובת על אגרת) היא מגיעה עד אמריקה — אַז ער שרייבט אַן אדרסע געהט זי ביז אמעריקא — אמונות תפלות שנשכחו כבר בקאלוש התקימו עוד כאן — מעשה ורדף אחרי כלב ברחוב ונבהלתי, באה אשה זקנה לאמי בעצה טובה, שתקרע לי את ה„סטאן" (שולי הכתונת מאחור). בגליציה היה פתגם „אקרע לי את ה׳סטאן׳" והוא נאמר בהלצה כתשובה לאיום, כלומר אינני מפחד מפניך. מעטים ידעו את מקור הפתגם. על הטאטארים, שהיו חודרים לפודוליה עוד במאה ה־18, התהלכו אגדות בחוצימיר. סיפרו שהם אוכלי בשר־אדם, ולמטרה זו מפטמים את השבויים בכלוב כמו שמפטמים אוזים, אבל אם יש בגופו של המפוטם פצע כל שהוא לא יאכלוהו, טרף הוא להם. לכן ניצל המפוטם אם השיג סיכה ופצע בה את בשרו.

נשתמרו גם מנהגים עממיים יפים כגון עזרה בעבודה לכלה לפני חתונתה. כדי למרוט את הנוצות של אוזים וברוזים לכריה וכסותיה של הכלה היו בנות העיירה מתאספות בביתה ללילות־עזרה שנקראו טולוקה Toloka. הכלה היתה מכבדת אותן בארוחת ערב נאה. חמיצת סלק, לביבות בשומן אוזים. בדיאטקובץ, כפר שעל יד קולומיה בו גרנו אחר כך, נקרא שדה המרעה המשותף לכפר טולוקה. בירחון הפולני „קולטורה" משנת 1959 קראתי שטולקה הוא שם עצם כללי ליטאי, וגם שם מציין איזו מסיבה כפרית, איך נדד השם איני יודע.

מחוץ לחצר ומשמשיה שעליה עלינו לדבר לחוד, ישבו בעיירה 300—400 נפש יהודיות וקשה להגדיר על מה התפרנסו. החנויות, שמספרן לא הגיע לעשר, היו ריקות מסחורה ומקונים, בעלי מלאכה היו רק אחדים, עגלון אחד שהיה גם ספר, וכמדומני גם מנגן יחיד בעיירה, ידע להנעים לאזנים בלתי מפונקות את הנסיעה לאחת משתי תחנות מסילת הברזל, שמהן

העיירה היתה מרוחקת 7—8 ק"מ. אחר כך סולל קו מסילת ברזל שעבר בהורודנקה, והוא קרוב יותר. השירה היתה פיצוי בעד איחור לרכבת — מה שקרה פעם לאבא שלי — כי סוסתו של עגלונינו צמה „הפסקות" ולא היה כח בשריריה. מפי יהודי עגלון או משרת באחוזה שמעתי פעם על הקריירה של סוס: הוא עובד בחקלאות 7—8 שנים, אחר כך מורידים אותו להוביל מים בחבית, וכשלא יצליח עוד לגרור עגלה קטנה עם חבית, פושטים את כתנתו (קרי עורו) ומשכיבים אותו לישון. סוסתו של עגלוננו היתה מהסוג שמשכיבים לישון. היה עוד בעיירה קצב ובלן. בית המרחץ דק"ק חוצימיר היה חדר קטן עם תנור ואבנים מהסוג שתארתי בקאלוש, וכמובן מקוה־טהרה, חדר ההלבשה היה חדר דירתו של הבלן מעבר לפרוזדור בלתי מוסק בחורף. יהודי אחד היה נוסע יום־יום עם הדואר לתחנת הרכבת של טלומאץ' בקו סטאניסלאבוב—הוסיאטין, עיר הגבול הרוסי בימים ההם. גביר העיירה, מחוץ לחוכר האחוזה, שלא בא בחשבון העיירה, היה ר' יחזקאל, מלפנים קבלן או ספק חצץ לסלילת כבישים. בימי כבר ירד מ„עשרו", אבל היו לו עוד חדרים „מצוירים" פרחים, ואנו הילדים היינו מציצים לפעמים לחלון ביתו, כדי להזין את עינינו בציצים ופרחים אלה. ר' יחזקאל היה בעל־תפלה מנעים זמירות. ספרו, שבשעה שישב בבית הסוהר בסטאניסלאבוב ועבר בו לפני התיבה בימים נוראים, התקבצה „חצי סטאניסלאבוב" לשמוע את קול תפלתו שבקע מכלאו. דמות מוזרה היה הזקן גבריאל, עיוור בעין אחת. בכל עת שהתקבצו עננים כבדים בקיץ והיה חשש לברד, היה גבריאל יוצא חוצה וסכין בידו, מרימו ומנענעו לכל רוחות העולם כלולב בחג הסוכות, כדי לגרש את הברד, סיפרו שבשנות ברכה העניקו לו האכרים מיבול אדמתם, כמו לכומר. הם האמינו בכישוף שלו; יהודים לעגו לתרמיתו.

ואחרונים חביבים הם „כלי הקודש": השוחט ר' אבא יואל, זקן בימים ההם, והרב, אשר את שמו שכחתי. המעונין ימצא את ראשי הקהלות ורבניה שבגליציה כלה ב„פאלקס קאלענדר" של גרשון באדר, שהיה מופיע בכל שנה. השוחט היה בטלן למעלה מהרגיל במקצועו. סיפרו עליו, שלבש פעם בערב שבת את כתונת אשתו, כי לא הבחין בינה ובין שלו ובא בלבוש זה לבית הכנסת. בנו אלישע, המועמד לרשת את החלף מאביו, לא פחות בטלן מאביו היה. סיפרו עליו, שפעם נכנס לבית אחותו, והנה „פריצה" בלי ראש עומדת לפניו. היתה זו בובה לשמלה המצויה אצל חיטים. הרים את השמלה ל„פריצה" זו, כדי לראות, אם זה אדם. ואתם, אנשי חוצימיר, שפטו בעצמכם, אם מותר להעמיד שוחט המרים שמלתה של „פריצה", גם אם ראש אין לה. יאמנם השתדל אותו ר' יחזקאל להוריד את השוחט הזקן ולהושיב במקומו

את חתנו ולא את ר׳ אלישע. נמצא ליצן באחוזה, שהזמין אליו את ר׳ אבא־יואל ואמר לו: שמעתי שמצערים אותך, אולי תסכים לקבל משרה במקום אחר. תבוא עליך ברכה, ענה הזקן, והיכן המקום הזה? הלא קראת ענה הלץ, שבפסח שחטו את השוחט ב״חד גדיא״, והמשרה פנויה. אחרי שנים אחדות העבירוהו משחיטתו — מפני זקנתו והיה מחזר בסביבה לקבץ נדבות, וגם לכפרנו שעל יד קולומיה הגיע. ומנין לה רב לעיירה דלה כזו? מעשה שהיה כך היה: חוכר אחוזה בקרבת המקום לקח לו חתן בעל סמיכה להוראה, ובכדי לעטרו בכתר הרבנות ולעשות את בתו לרבנית הושיבו על כס הרבנות בעיירה, שלא היה לה רב מימיה — כמובן שלא קבל שכר, ואולי העניק הגביר לעיירה עוד מתנה. לימים עזב הרב האברך את העירה וילך באשר הלך. ראתה חוצימיר לה פחיתת כבוד להשאר בלי רב ויימצא מלמד מוסמך להוראה בסטאניסלאבוב שקיבל עליו משרה מכובדת זו. את השכר שהבטיחו לו לא שלמו כמובן, לא יכלו לשלם, והיות והרבנית מכרה שמרים לשבת נמצאו מתחרים שנפצו את שמשות דירתה בעצם ימי החורף. סתמו את החלון איך שהוא בסמרטוטים והרב ישב במטתו ולמד תורה בקור וברעב. אבא היה מדבר על לבו שישוב למלמדותו בסטאניסלאבוב, והוא היה עונה: איך אעזוב את המקום, והרי ״מרא דאתרא״ אני. בקיץ היה שוכר עגלה וסובב בכפרים ובעירות לקבץ נדבות. איש חלש היה ואחרי שנים אחדות נפטר, במותו חלקו בני חוצימיר כבוד לרבם והביאו מספיד מן החוץ, שהוכיחם על יחסם לתלמיד־חכם יקר זה בחייו. יהודי הסביבה היו מרננים על חוצימיר והיו מיחסים להם מעשים מגונים, מכיון שהרינון לא הוכח לא אזכירהו. לפי הלצה נפוצה קוראים בתורה בחוצימיר שתי פרשיות — וחצי הפרשה: אחרי־מות, קדושים ו״חצי־אמור״...

ממלכה בפני עצמה היתה החצר, דר הויף באידיש, של חוכר האחוזה. ממלכה זו התקימה לא רק מפני שהחצר היתה מוקפת גדרות ושערים ומפני שהחצר התבדלה מהכפר או מהעירה, מיהודים ומערלים, כשם ש״הפריץ״ האציל התבדל מלפנים מהאכרים שהיו משועבדים לו עד שנת 1848, אלא גם באופן חוקי התקימה מחיצה. חצרו ואדמתו של בעל האחוזה לא נכללו בתחומה של המועצה הכפרית או העירונית. ״שטח החצר״, בפולנית Obszar dworski היה כפוף במישרים לראש הנפה, סטארוסטה בפולנית, בצירקסהאופטמן בגרמנית. למשרד האחוזה היו מגיעות פקודות, הכרזות והודעות מהודעות שונות ממשרד הנפה. עד 1906 היה בעל אחוזה (לא חוכר) בוחר לפרלמנט בוינה בתוך חבר למעמד בעלי האחוזות הגדולות, לעשרות או מאות אחדות של בעלי אחוזות ציר אחד כמו לרבבות אכרים.

בחצר גופה של חוצומיר היתה מחיצה בין חוילתו של בעל־האחוזה המוקפת גן גדול, שבה שכן רק מפקח עם 2—3 משרתים, ובין בית החוכר ובתי המשק הרבים. בעלי האחוזה היו באים מהעיר הגדולה, שבה ישבו בקביעות, רק פעם פעמים בשנה לזמן קצר, המפקח, פאן סיקורסקי, היה גאה כסוס רם יחס ערבי, הוא היה מבקר לפעמים לפני הצהרים במשרדו של אבא לשם שיחה עם אדם משכיל, אחרי הצהרים היה כרגיל שיכור, ואני חשבתי ששיכורסקי שמו על שכרותו.

בדירתו של החוכר היו 5—6 חדרים עם גזוזטרה מכוסה שמשות, ולחוכר, „הפריץ" בפי היהודים, משפחה גדולה, בנים ובנות ומלמד, ולפעמים מורה מיוחד לבנות ומשרתות במטבח. בתי המשק היו אסמים לתבואה וחציר, רפתות אורוות ומוסכים לעגלות ולכלי החרישה והשידוד והזריעה, ובית משרפות יי"ש (יין שרוף). המכניזציה של החקלאות היתה אז בשנות 1890 בראשיתה, אבל היא התקדמה כלפי המשקים של השנפלדים בשנות ה־60 עד 80. ל„פריץ" שלנו היה לוקומוביל שהניע לו מכונת דייש. מחזה מרהיב עין היתה לנו הילדים, ואף לגדולים שבעיירה, לראות איך תריסר זוגות סוסים סחבו את המכונה הכבדה כמה קילומטרים מאחוזה לאחוזה. החרישה נעשתה בסוסים ובשורים. באחוזות גדולות מזו של חוצימיר הגיע מספר העגלות, שהוציאו יום־יום בחורף זבל לשדות למעלה ממאתים, כפי שסיפר לי פקיד־משק זקן מסטריי, שהתגלגל לקיבוץ בארץ. בחצרנו היו רק עשרות עגלות, תהליך העבודה במשק היה כרגיל כזה: בסתיו היו זורעים חטת־חורף, באביב, חטת־קיץ, שיפון והרבה תפוחי אדמה, סלק ודלעת למספוא. בכפר היו אומרים, שהאכרים היו מכוונים לזרוע ביום הכפורים, מפני שבראשון של סוכות בודאי ירד גשם — מתוך צפיה לאידם של היהודים, שלא יהנו מהסוכה שהכינו. כלל מיטיאורולוגי זה לפעמים התקיים, לפעמים לא, ככל הכללים בנוגע למזג האויר שהמציא העם. אם החלו גרעיני החיטה לנבוט ובא שלג וכסה את השדות לכל החורף היו סיכויים להצלחה, ואם היה סתיו חם והתבואה הוציאה שבלים ואחר כך בא קפאון היה צורך לחרוש באביב ולזרוע שנית. אחוז השטח הזרוע תפוחי אדמה היה גבוה מפני רוע הדרכים. חטה היה קשה להוביל, מתפוחי אדמה עשו כהל, ביחוד וודקה לשתיה וספירט להדלקה (כהל שפוגם בכונה שלא יכלו לשתותו), שלא הוטל עליו מס גבוה. בפסולת של תפוחי האדמה פטמו בקר ואצל בעלי האחוזות הנוצרים גם חזירים, לשוקי חרן. על בקר וחטה וכהל היה מבוסס משקם של החוכרים היהודים. על יד החצר בחוצימיר היתה גם ברכת דגים גדולה, בחורף לפני חג המולד או כמה שבועות לפני הפסחא

בימי ה„צום" של הנוצרים, שבהם אינם אוכלים בשר אלא דגים, היו מוציאים המים מהברכה ושולחים לשוק את הדגים הגדולים, הקטנים נשארו לשנה הבאה, גידול הדגים היה פרימיטיבי ללא הזנה ולא תפס מקום חשוב במאזן ההכנסה של האחוזה. בחלב לא טפלו בחצר, אלא היו מוסרים אותו לחלבן קבוע.

בפתחי הרפת ראיתי צלבים שנרשמו בעטרן. היתה זו סגולה נגד מכשפות הנוטלות את החלב מדדי הפרות שהמליטו. הרושמים היו משרתים ומשרתות נוצריים, ואיש לא מיחה בידיהם, כי מחשבתם הלא לטובה היתה, ומה איכפת לו ליהודי אם צלב רשום על משכן הבהמות. הפועלים הנוצרים היו מזכים אותנו בביתנו בשירי ליל המולד של הנוצרי, הנקראים קולנדי באוקראינית ופולנית, זכר לקלנדיה בפולחן הרומים הקדמונים. גם שירים אלה היו הבעה של רצון טוב לזכותנו בשנה טובה. את המשוררים היינו מזכים במשקה חריף ובמגדנות, בחג זה אוכלים הנוצרים בכפרים שבהם גרנו חטה מבושלת בדבש דבורים. בדייסה זו, הנקראת „קוטיה", היו מכבדים גם את השכנים היהודים. יחסי שכנות טובה שררו בינינו ובין הכפריים הנוצרים בסוף המאה ה־19.

המשק העסיק פקידים ופועלים קבועים שגרו בבתי האחוזה או בבתיהם בעיירה ובכפר. פקיד המשק הראשי נקרא אקומון, שיבוש מן אקונום (מיונית: אויקונומוס), תחתיו עמדו ממונים על ענפי המשק השונים ועשרות פועלים קבועים. בעונת החריש נוספו עליהם שכירים מקומיים רבים. לקציר היו מביאים מן ההרים פועלים ופועלות שהיו מקבלים את שכרם בדגן, מלבד האוכל שניתן להם מן האחוזה. העגלות הטעונות פועלים, שפרצופם ולבושם היה שונה משל האכרים המקומיים, היו מאורע שנתי בחדגוניות של החצר. על בישול הייש היה ממונה ה„שורף", ברנר באידיש, ומכאן שם המשפחה ברנר הנפוץ. היו גם פקידי משרד, והראשון בהם היה אבא. ה„פריץ", יהודי בגיל החמשים, ששערותיו כבר הלבינו, לבוש בגדים ארוכים עם כובע קטיפה על ראשו כבעל בית בקאלוש, התרוצץ כל היום בחצר ועיניו משוטטות בכל וקולו הולך מקצה החצר עד קצה. הנה גילה תרנגולת שפרשה מחברותיה ומבקשת להתבודד בשיחי סרפד, כדי להטיל שם את ביצתה, והוא גוער באחת ה„שקצות" (שפחות), מדוע לא הכניסו תרנגולת זו בעוד מועד ללול, כדי שלא תאבד הביצה. אהבו יהודים כאלה את משקם, אבל גם התאוננו על ה„מסחר" הבלתי בטוח עם הקב"ה. פעם הוא שולח גשם בעתו וימים יפים בעונת הקציר, ופעם גשם יותר מדי שאינו פוסק גם בקציר ובאסיף תפוחי האדמה הנרקבים בשדה, פעם מגיע

משלוח הבקר לוינה ומוצא שוק כמעט ריק ופעם השוק מוצף בבקר הונגרי, העולה בטיבו על הגליצאי. קיומו של החוכר היה תמיד בסכנה, שנה גשומה מדי או ללא שלג יכלה להרסו, כי הונו לא היה רב, בכל זאת חי ה„פריץ" לפי דרגת מעמדו, ובכל שנה נסעה ה„פריצה" למאריאַנבאד או לפראנצנס־באד שבצ׳כיה, ויש ולקחה אתה בת שהתקרבה לפרקה, סגולה לשידוך, כי שמה נזדמנו נשי גבירים מגליציה והונגריה ומפולין ומרוסיה ומרומניה. זוגות ש„התאהבו" או ששודכו בנאות הרחצה לא היו מעטים. גם בנאות המרגוע שבקרפטים היתה בורסה לשידוכים. בימים ההם יצאו למרגוע לא כבימינו בישראל לעשרה־תריסר ימים, אלא חודש היה מינימום, ויש וישבו שם כל ימי החופש מלימודים בבתי הספר. עיני האמהות הטובות היו פקוחות על הבחורים, שבהם נפגשו בנותיהם, חוקרות ובולשות מי המה אבותיהם ומה סיכויהם לנדוניה ולירושה. הילדים שבחצר היו כותבים לאמא שבמרחקים אגרות־שלום, המלמד או המורה הכין להם את המכתב בלשון מליצה בגרמנית. מלמד־משכיל בחצר חוצימיר היה מלקט במלון מלים זרות נדירות בלתי ידועות לרבים, והאגרת היתה זקוקה לפירוש. ה„פריצה" שלנו בודאי לא יכלה לקרוא „דברים רמים" כאלה, כי מוצאה היה מקמנץ פודולסק וגרמנית לא למדה, אבל דיו הכתב היפה ודי שאפשר להראות למכרים ותיקים וארעיים איזו מכתבים יפים כותבים הילדים — קינדרלך — שיחיו, בשובה הביאה „הפריצה" מתנות, ובין המקבלים היה בודאי גם המלמד המשכיל. ה„פריץ" בעצמו לא נח אף בשבת. בבוקר חבש את השטריימל לתפלת־שחרית במנין שבביתו, כבד את המתפללים בקידוש. סעד את סעודתו, פשט בגדי שבת ושוטט במשק, שהיה „מכור" לשבת לערל, כמכירת חמץ לפסח, כדי שיוכלו לעבוד בו בשבת. לולי הערמה זו לא יכלו יהודים לקנות ולחכור אחוזות. רוב הרבנים התירו „מכירה" או „שיתוף" גוי בצורה כזו, אבל היו מעטים, כמו רבי הלל ליכטנשטין מקולומיה, שהתנגדו לכך, בעיניו לא ישרה האמנציפציה שפתחה בפני יהודים שערים למשרות ממשלתיות ולחילול שבת. לשושלת האדמו״רים לבית רוז׳ין קנו חסידים אחוזה גדולה בשם פוטוק, שהיתה עיירה יהודית. מפני הרינון על חילול שבת בהערמה, הוכרחו בני רבי ישראל מרוז׳ין למכור את אחוזתם.

פרק אחד עשר

בכפר הסמוך לקולומיה

ממחרת יום הכפורים תרנ"ד שלחני סבא, אשר בביתו ישבתי כל אותו קיץ, אל הורי לכפר דיאטקוביץ הסמוך לקולומיה. עלי היה לנסוע ברכבת עד התחנה הגדולה סטאניסטלאבוב ולעבור שם לרכבת שנייה לקולומיה. בקולומיה היה עלי לסור לבית קרוב, והקרוב ישלחני בעגלה שתזדמן לכפר. בן תשע וחצי הייתי, ועלי היה לעבור דרך זו לבדי ללא עזרה. הגעתי לקולומיה בלי פרוטה בכיס, בכל זאת שכרתי עגלה מהתחנה לביתו של אותו קרוב ששלם בעדי, ואחרי שעות מספר מצא עגלה שנסעה לכפר בו גרו הורי. בעל העגלה התעכב בדרך בבית־מרזח לטעום קצת־משקה — ולי ארכה השעה, נטלתי חבילתי, שאלתי לכיוון לבית בישול השכר, הלכתי והגעתי בשלום. אני מספר זאת לא כדי לפרסם חכמתי וגבורתי בהיותי נער, אלא כדי להבליט את ההבדל בין הימים ההם ובין ימינו. אבותינו אז סמכו יותר על בינת ילדיהם, היה להם יותר בטחון בד', ואולי פחות עצבנים היו מאתנו. הבית בו ישבו הורי היה משותף להם עם עוד אחדים מהפקידים ועמד על יד כביש לכפר שבו היתה טחנה גדולה למשפחת ברטלר. הכביש נמשך עד מעבר לקארפאטים למארמארוש סיגט שבהונגריה. היתה בו, תנועה רבה ולנו הילדים הזדמנות לנסוע חנם בידיעתו ושלא בידיעתו של העגלון, מין טרמפ על הקורה הבולטת מאחורי עגלת משא. ממולנו היה בית מרזח קטן. מהסוסים העומדים על ידו היה אפשר למרוט שערות מזנביהם — מבלי שירגיש בדבר העגלון שנכנס לשתות את מנתו. שערות אלה לשם מה? קטנים ממני היו זקוקים להם להתקנת כנורות ושרביטיהם, לי ולדומים לי בגיל דרושות היו לתכלית „מעשית", לצוד דגים בחכה תלויה על חוט ארוך עשוי משערות. פשתן לא יצליח לכך. הפתיון לדגים היה שלשול (מין תולעת המצויה גם אצלנו), תחוב על החכה. לצערם של התולעת והדגים לא חששנו. ועוד דרך לצוד דגים היתה לנו: באשפת הטחנה שבכפר היו רשתות שנפסלו מנפות הקמח. רשת זו מכניסים במסגרת של ערבה, קושרים פתיון באמצע ומשקיעים הרשת במים בענף־עץ. הנהר

בעצמו, זרוע מלאכותית מהפרוט, שעברה על פני שלש טחנות גדולות, היה מקור לשעשועים ולשמחה: בקיץ להתרחץ בו, ובחורף, כשהקרח יכסהו, להתחלק על הקרח. בנוגע לרחיצה ולהתחלקות על הקרח דרושה זהירות. מקובל היה אז בקולומיה, ובארצות אחרות, ובכללן בגלילות נידחים בבריטניה, שהנהר דורש בכל שנה קרבן אדם, כלומר לא המים הדוממים אלא רוח רעה שבהם, טופלינק (המטביע) — קראו לרוח זו באוקראינית ובאידיש, ובכן שד־זכר; לוולשים או לסקוטים היתה זו דוקא שדה בצורת נערה יפה. אנו לא חכינו לקרבן לטופלינק, לא האמנתי בשדים מעולם, כי מפי אמי שמעתי שאין ממשות בסיפורים עליהם, ואבא אישר, שגם הרמב"ם לא האמין בשדים. ובכן יכלתי ללעוג לטופלינק. ואולם לא תמיד נזהרתי מסכנת טביעה, ופעמים עמדתי לטבוע, פעם הצילני אבא, ופעם הצלחתי להגיע לשפת הנהר טרם שהגיע אלי אבא. איני זוכר, אם ברכתי ברכת הגומל, אבל הגמול, שגמלני אבא, לעיני חברי ולעיני הפקידים והעובדים — מוטב לא לספר עליו. מקרח דק ורפה ידענו להזהר. בימי, וגם היום, מספרים על צדיקים וגם על נשים (בכללן אחת מנשי השנפלדים), שהיו טובלים במים שמתחת לקרח, אנו לא השתוקקנו לטבילה כזו. בשעת קריאת התורה בשבתות החורף היינו יוצאים לקרח שבנהר. ההורים, שהיו מקפידים שנתפלל, לא התנגדו כשיצאנו בשעת הקריאה. מהנהר היו חוצבים קרח לשמרו לקיץ במחסני קרח ובערמות מכוסות קש בעובי רב. עונת חציבת הקרח היתה בסוף החורף ולשם החציבה היו שוכרים מהכפר בעלי מגררות רתומות לשני סוסים: לנו הזדמנות לחזות ולפעמים גם לנסוע. היער שבקרבתנו העסיקנו רק בקיץ. לטחנות ולבית בישול השכר היה קו מסילת ברזל שקשר אותם עם תחנת הרכבת הראשית שבעיר. המסילה עברה בישובים בצד הכביש והיתה בה סכנה לתושבים, אבל לבעלי הזכיון היתה השפעה בממשלה ולא שמה לב למחאות התושבים. דלה בתעשיה היתה גליציה והשלטון תמך בכל יזמה תעשיתית, קו שני עבר לבארות נפט ולבתי זיקוק נפט שבכפר סלובודה רונגורסקה ובעיירה היהודית פצ'יניז'ין. הרכבת הגיעה אלינו פעם או פעמים ביום וחזרה אחרי שעה בערך מהטחנה שמעבר ליער. בקיץ עלתה במעלה היער ללא קושי; בחורף, בהיות הפסים חלקים, היתה מתקשה לעלות, לפעמים שבה לאחוריה כמה פעמים, ואנו ילדי הכפר שמחנו לאידו של הקטר. ידענו כל קטר בשם הרשום עליו, ואם לא היה שם אלא מספר המצאנו לו שם. אחי הצעיר, שהמשיך בהתעניינות ברכבת יותר ממני, קרא לקטר אחד הקטרון הצורח, הוא ידע גם לנחש איזה קטר יבוא היום, היה כנראה איזה תור בכך. בקרונות הריקים שעמדו על יד

הטחנה יכלנו להשתעשע כאות נפשנו גם בימי גשם ושלג. לבחורים הגדולים ולנערות מבני הפקידים שמשו קרונות אלה בשבתות וחגים כאולמי ריקודים וגם אותנו חפצו להדריך באמנות זו, אבל אנו לעגנו להם ולמלים הצרפתיות, שבהן ציינו תנועות שונות במחול, הריקוד הטבעי נעים היה לנו מ„פסה", „שנז'ה" (Passez Chargez) של אלה שלמדו ריקודים בעיר. אני לא חפצתי גם לרקוד עם נערות, ולחסידותי לעגו הבחורים המשכילים כביכול, קריאת הכתבות והפתקאות הרבות של הקרונות היתה לי תרגיל ראשון בגיאוגרפיה כלכלית. הטחנה קנתה חטה ברומניה הקרובה, לשם כך היה נוסע שמה אחד מחתני יעקב ברטלר, פחות מזה קנו בהונגריה. מהפתקאות ידענו את הדרך בה עבר הקרון במסעו אלינו וגם מסעות קודמים בכיוונים אחרים. למדנו גם כמה מלים ברומנית והונגרית, כי על כל קרון רשום כמה טונות אפשר להטעין עליו, כמה אנשים, כמה סוסים וכו' פחם היה בא משלזיה ומהקרונות הפתוחים יכלנו ללמוד שמותיהן של תחנות רחוקות באוסטריה וגרמניה. מרוסיה הקרובה לא הגיע קרון אלינו, מפני שמסילת רוסיה רחבה מזו של אירופה התיכונית והמערבית. מאוקראינה לא קנתה גליציה תבואה. ארץ הצארים היתה סגורה במסך ברזל בפני יהודים מן החוץ. ועוד מקור ללימוד גיאוגרפיה היה לי והוא חביות השכר. בכל אוסטריה היו עושים חביות אלה מעצי אלון וחשוקי ברזל חזקים עם שני פיות, המדה הנפוצה ביותר היתה 25 ליטר, ומפני שהחביות היו שוות במדה ובאיכות, לא הקפידו, אם במקום חבית של בית חרושת זה הוחזרה חבית מבית חרושת אחר. כדי לדעת מהיכן בא השכר היו מדביקים על פי החבית פתקה מפח דק. חביות נדדו מקצה גליציה ובוקובינה עד קציהן, היו גם חביות מפילזן, עיר השכר המהוללה בצ'כיה. ידעתי איפוא מקורות של חטה, שכר, ופחם ותחנות גבול שבהן עבר הקרון בדרכיו עוד טרם בא אטלס לידי, וכשבא אחר כך אטלס לידי הייתי מתעמק בו אפילו בשעת ארוחת הבוקר ומוצא בו מכרים ישנים מהקרונות ומן העתונים, שאבא היה מקבל מקרובו ד"ר וינקלר שבברלין. פעם ראו עגלונים וסבלים אטלס גדול בידי. אמר אחד לחברו: ראה באיזה ספר גדול יודע הנער של ברור ללמוד. ענה לו האיש: גם מספר גדול מזה הוא יודע. — העריכו חשיבותו של ספר לפי גדלו. האטלס היה לי תמיד ספר קריאה מעניין ביותר. נוכחתי אחר כך לדעת שהוא משקר פחות מספרים אחרים. במפה של גיאוגרפיה פיסית אפילו אטלס קומוניסטי אינו יכול לשקר. הרחבתי הדיבור בתועלת הלימודית מהתעניינותי בקרונות הרכבת, ועלי לשוב עוד לשעשועים. חתולים לא היו אהובים עלינו, מפני שהם לקקנים ונטפלים לחלב ולחמאה, לכן חפצנו

יהפטר מחתולים מיותרים, שאינם דרושים בבית לביעור עכברים ועכברושים, שמספרם היה גדול כרגיל על יד מחסני קמח. מה עושים בחתול כזה? מכניסים אותו לקרון ריק סמוך לפני החזרתו לתחנה הראשית ומתפטרים ממנו. לעומת זאת אהבנו כלבים, אבל הז'אנדארמים (שוטרים נודדים ששרתו את האזרחים, אבל ארגונם היה צבאי) לא אהבו אותם מחשש מפני הכלבת. ידענו להעלים את כלבנו האהוב עלינו בהופיע כידון „א שפיסל" באידיש, כינוי לז'אנדרם. לבעל הכידון היה כובע קשה וגבוה, ועליו התנוססו נוצות ירוקות־אדומות. הוא התהלך בכפר כפראנץ יוסף קיסר בזעיר אנפין. יכול היה לחדור לכל בית ולבדוק, אם ארובת העשן בגג כהלכתה ואין בה משום סכנת תבערה, יכול להגיש ראפורט (תלונה) על בנין רעוע שסכנת מפולת בו, על טבק לעישון ולהרחה ועל יי"ש שלא שולם בעדם הבלו ולא נתקבל רשיון למכירתם. בקיצור ה„שפיסל" הטיל אימה על ערלים, ועל אחת כמה וכמה על נימולים. יחס בעלי הכידון לבית בישול לשכר היה טוב, לא רק מפני שלא היו בו עברות נגד תקנות הבטחון, אלא גם מפני שבבואם אל המשרד הרוו את גרונם בשכר מן המובחר. ואולם ידידותם עם אבא וחבריו לא הגנה על כלבנו, כי הלא גם ההורים התנגדו למשחקנו עם כלב, כאילו „שקצים" (נערי האכרים) היינו, נפל כלבנו בידי ז'אנדארם, ובעוד הוא גוסס מכדור אחד — חבל על השני — ערכנו לו לויה לפי כבודו וקברנוהו בקצה גננו. את שמו בפינו לא אפרסם, כי לאישיות בישראל, שהלכה כבר לעולמה, היה שם משפחה כזה. חזירים, היו באים אלינו יום־יום מבקתות הערלים, כדי ליהנות מעביטי השופכין של יהודים, שהכילו מכל הטוב לחיך חזירי. בריה זו שנאנו תכלית שנאה ותעבנוה ככל יהודי. החזיר גרם לנו לפעמים נזק, כי הצליח לחדור לרפת הפרה ולחטוף מדייסת השעורה המתוקה. פסולת־שיורת מבישול השכר. דייסה זו היה חוכר יהודי קונה ומוליכה למכירה לבעלי רפתות בכפר ובעיר. אוי ואבוי לו לגנב המזוהם, אם נתפס ברפת בעבירה. סגרנו עליו הדלת ודנינו אותו ברותחים, למען ידע ויודיע לחבריו, שאין נכנסים לרפת של פרה. כיום, בערוב שמשי ואחרי מעשי האכזריות של הגרמנים באחינו, איני תופס, כיצד יכולנו אנו ילדי יהודים, רחמנים בני רחמנים, להתאכזר כל כך בבהמה, שהקב"ה יצרה ולא בה האשמה, שהיא כה מאוסה ואסורה לנו באכילה. לא די שרגמנו אורחינו אלה באבנים, אלא יש וחממנו מקל ברזל באש, כדי לפגוע בחזירה שמנה כבדת־תנועה וליהנות מצריחותיה. מפי אחד מחבריו, עד נאמן או בעל־דמיון, שמענו שבאחד הפרברים שבעיר הצליחו הנערים להטות חזיר לפסי מסילת הברזל עד שנדרס בגלגלי הרכבת, להישג כזה שאפנו גם אנו,

חלקנו ביניבו את תפקידי הציד האכזרי ולא הצלחנו, תמיד ניצלה הבהמה העלובה בקפיצת יאוש אחרונה ונמלטה בקולי־קולות מהקטר המתקרב, ואנו צחקנו, כי „יצר לב האדם רע מנעוריו" (בראשית ח, כא). ולהבדיל בין טומאה לטהרה: כשנזדמן לנו בשבת ב„בית התפלה", שהיה כל השבוע משרד או חדר מחדרי בית מרזח, בעל תפלה, כסיל „מתחזן" היינו מתאמצים להטותו על פסי ניגון שלא במקומו ושלא בזמנו, במקום מוסף של שבת רגילה או שבת ראש חודש ניגון של קידוש ליל הסדר או „אקדמות", בשבועות, ויסלחו מן השמים את חטאת נעורינו, אפילו לנגוני הקבצנים שעל המדרגות בשערי הכנסיות הנוצריות נסינו להטות חזן טפש. שנאנו חזנים וחזירים, ועד היום מתרחק אני מהם. ואחרי שבעים ושבע שמחות של הכפר ובית ההורים היה עלי לצאת העירה ממחרת השבת או החג לביתו של המורה המשכיל מחורוסטקוב ולמלמד, שהיה גם בלן בערבי שבתות, לשנן דברים שלא משכו את לבי, כתנ"ך עם תרגום שלא הבינותיו או לחזור כל השבוע על עמוד בגמרא, שידעתיו כבר ביום השני, מפני שחברי המטומטמים לא ידעוהו. לפעמים, בעמוד עגלה לפני ביתנו מוכנה לקחת אותי העירה, הייתי מסתתר עד צאת העגלה, מקום־סתר חביב עלי היתה הרפת, אהבתי את פרתנו והיא אהבתני הייתי מגרדה מתחת ללחייה התחתונות, מקום שהיא לא יכלה בעצמה להתגרד, והיא לקקתני בלשונה בחיבה, כאילו ולדה הייתי. הבהמה נראתה לי אז רחמניה יותר מבני אדם, שגזלו את חדות נעורי. הידעתם את אשרכם, ילדי ישראל כיום, הלומדים מתוך שירה ושמחה. אהבתי את הכפר, ואת העיר שנאתי, וכשגדלתי ישבתי בכל עת שיכולתי בפרברי גנים. לעת זקנתי הופך פרבר הגנים שלי למדבר של גושי אבן ובטון, והעצים, שטפחנום בחיבה ונאמנות במשך עשרות בשנים, נגדעים. האשליה האחרונה של גן וחורשה הולכת ונעלמת משכונתי.

מסביב לבית החרושת והטחנות ובתוכם התהלכו דמויות החיות עוד רק בזכרוני, ואולי בזכרונם של זקנים אחדים, אם ניצלו מהשואה. עוד מעט וגם זכרון זה יחדל, עלי לרשום דמויות אלה בקוים מספר.

מנהלי העבודות הטכניות בטחנות ובבית החרושת היו נכרים, לא יהודים ולא ערלים מקומיים אלא גרמנים. בבוא אבא מצא מבשל שכר (Braunmeister) פולני, שקלקל אלפי הקטוליטרים שכר. בקשו תרופה לשכר שחומצה נזרקה בו והכניסו סכרין לגיגיות ללא תועלת ניכרת. פטרו את הפולני והביאו מומחה גרמני מטשן (כעת צ'שין בפולנית) בשלזיה שהחזיק מעמד כתריסר שנים. ידיעותיו היו מעשיות, חימיה ומיקרוביולוגיה של תסיסת השכר לא למד מימיו. ידע קצת לטינית, לבחינת הבגרות לא הגיע.

בראש הטחנה עמד „טוחן עליון" (Obermüller בגרמנית), גרמני מהונגריה. הוא היה מקבל עתון־רחוב יומי זול גרמני מבודאפסט, ואחרי שקראוהו, הוא ומשפחתו, היה משאילו לאבא. ציורי העתון וכותרותיו העסיקו את דמיוני, ממנו נודע לי שהיאפאנים, אנשים קטנים, קליינה מנשלך, נלחמים בסינים וכבשו את קוריאה (1895), ושבאוסטרליה לנשים זכויות כמו לגברים, ואפילו ברכבת הן משמשות כרטיסניות. כרטיסן המנקב כרטיסי הנוסעים ברכבת היה אז „אדון" חשוב ולא רק בעיני, אלא אף בעיני אבא, לפי העתון שקרא לא זכה ה„טוחן העליון" בהשכלה תיכונית, אבל אנשים נוחים ומנומסים היו הוא ובני ביתו, ולא שם בכוס עיניו כמבשל השכר, שיהיה שותה לפרקים יין ומשתכר אחרי העבודה. גם ראש קושרי החביות (Oberbinder בגרמנית) גרמני היה מבני הארץ. היו גם יהודים קושרי חביות או חבתנים, אבל לא מומחים בעבודה בעץ קשה ובזיפות. לא רק בפעם הראשונה היו מזפתים את החבית אלא לעתים קרובות. החבתן גר אתנו בבית המשותף. אשתו פולנית היתה, זריזה מאוד בגנבות ולא הספיקו שבעה זוגות עינים להשמר ממנה בבואה לביקור בדירת יהודי. ילדיו היו פולנים קתוליים, בשעה שהוא היה גרמני לותרי. זוגות כאלה היו מצויים, והבנים עלו בלאומנות פולנית על בני אצילים בעלי יוחסין של מאות שנים. מזוגות כאלה יצאו גם המנהיגים והשרים הפולניים בעלי שם גרמני, כמו האלר ובק.

כאשר הוכנס אור חשמלי בטחנה נשלח מבודאפסט חשמלאי נוצרי, שהתקין את המכונה ורשת החוטים והמנורות, והוא נשאר זמן־מה בתוכנו. חשמלאי יהודי לא ראיתי בגליציה. גם טלפון התקין לא־יהודי. בתחילה חשבו בעלי הפירמה ופקידיה, שכשם שתלגרמות מתקבלות רק בלועזית, כך צריך לדבר לתיבת הטלפון רק לועזית, והיו פקידים שהיו משבשים את לשון האידיש שתדמה לגרמנית: האלו, וור שפריכט (מי מדבר), היר קסיר פּלוני (כאן הגזבר פלוני) וכו'. אחר כך נוכחו לדעת שתיבה זו מעבירה גם „מאמה־לשון" (לשון האם), ואף הלצות יהודיות עוברות למרחקים, ואפשר לדבר ללבוב ואף לוינה. פלאי האור החשמלי והטלפון נודע לנו בכפר עוד במאה ה־19. כבר ב־1893 שמענו קול בטלפון של שומר תחנת הרכבת שהיתה ממול ביתנו. מתוך „הלצה" חישמל אותו שומר שורה של ילדים, שהחזיקו איש את יד רעהו. לאשרנו הזרם חלש היה. מבין הפקידים דמות מעניינת היה אחד המחסנאים בטחנה, משכיל, שהיה מתהלך בשבת במחסנים ועל פני גשר ההטענה בשטריימיל. הוא היה אומר, שביתו התקדם ביחס לסביבתו במאה שנה, הוא לעג לכל מיני אמונות תפלות של יהודים,

אבל התבטל — ככל משכיל יהודי — בפני גויים. אין זה נכון — היה אומר — שאם יורדים גשמים בשבועות ירדו במשך ארבעים יום, יום־יום, אבל היות ולפעמים חל חג השבועות ביום מאֶדארדוס (אחד מקדושי הקתולים) יוצא, שבאמת הקיץ גשום ויש גשם יום־יום ארבעים ימים. במאֶדארדוס האמין, בשבועות לא האמין. הוא חשב שיש לו ידיעה בחימיה. כשהנהיגו בבודאפשט מס על מי־סודה לצרכי ריצוף הרחובות, אמר לו אבא בהלצה, שבבודפשט מרצפים את הרחובות במי סודה, והחימאי מדואטקוביץ ניסה לבאר בדרכי החימיה, כיצד מרצפים במי סודה שמכילים בתוכם חומצת־פחמן. הוא היה מתפעל מנימוסיהם היפים של ה„אירופיים", בניגוד לחוסר הנימוס של היהודים, אשר „אור ההשכלה" לא הניס את חשכת ימי הבינים מביתם ומלבם. פעם נתן דוגמה לנימוסי אירופה בסיפור דלהלן: הוא שידך את בתו של מנהל אחוזת הברטלרים לפרוביזור (עוזר מדופלם בבית מרקחת). הגיע לעמק השוה עם האב בנוגע לנדוניה, והביא את החתן לכפר לבית הכלה. ברגע האחרון היה עליו לישר חלוקי דעות בין המועמד לחותן למועמד לחתן בדבר 500 זהובים. שניהם התעקשו והשדכן המודרני הוכרח להפציר בשניהם שיותרו זה לזה. וכשעלה הדבר בידו נכנס החתן לחדר הכלה, כרע לפניה ברך והצהיר לה את „אהבתו". הכל ככתוב ברומאנים, כראוי לאנשים מודרניים. מובן מאליו שהיה בקי בקניף וברפואה טבעונית. מצא שטוב לו לאדם לרקוד בבוקר רבע שעה על השלג בחורף, ומה שקרא הגשים בעצמו, יהודי חלש היה, ריאותיו נפגמו מאבק הקמח שבלע שנים רבות, הצטנן, חלה ובקדחת התפלל תפלת מוסף של ראש השנה — הוא המשכיל היה בראשו וברובו יהודי בית־הכנסת. לא האריך ימים ומת. לשבחו יש לאמור, שאת בניו ובנותיו חינך שלא יבחלו בשום עבודה. אחר מחתניו הלך לגרמניה, ומשם עלה עם ילדיו לארץ ומת בקיבוץ שמאלי. לא ראיתיו ולא את בנו, אבל האבות בקיבוץ ספרו לי שהיה גבאי בית הכנסת של ההורים.

בבית החרושת לשכר היה מחסנאי זקן, יהודי בעל דקדוק. הוא היה משכים לבוא להשגיח על הוצאת חביות שכר והטענתן. אחרי שעתים־שלש היה מתעטף בטלית ומתעטר בתפילין, ובקישוט זה היה מתהלך בין הפועלים הערלים ומדבר אתם ברמיזה וב„נו נו", בקראו פרקי התפלה שאסור להפסיקם. איש אומלל היה שניתק את קשריו עם אשתו ומשפחתו. הפועלים היו כלם נוצרים. אבל סבלים והעגלונים יהודים היו, בטחנה עבדו יומם וליל בשתי משמרות וללא הפסקה אף ביום הראשון ובחגי הנוצרים. בטחנה היו הרבה „שוואבים", כלומר גרמנים ממושבה סמוכה, הם ידעו קרוא וכתוב

בניגוד לאוקראינים, שתו יותר שכר מאשר וודקא והיו נקיים יותר. בין העגלונים היו כמה אנשים הגונים, שלא ניבלו את פיהם כחבריהם בעבודה. ר' מתס (מתתיהו) היה איש בעל קומה וזקן ארוך ששיבה זרקו בו. בלבשו בשבת בגדי חסידים ובשירו בקול חזהו החזק אחד משירי המעלות יכולת לחשוב שחסיד ותיק לפניך.

אם היו באותו דור ל"ו צדיקים נסתרים, הרי היה ביניהם אברהם העגלון, שכיר קבוע אצל הברטלרים. למעשה זכיתיו בתואר עגלון שלא כהלכות הלשון בימים ההם, כי רק מי שהיו לו סוסים ועגלה משלו נקרא בשם זה, ושכיר לעגלה שאינה שלו נקרא „מצליף". בימי החורף היה יוצא מהעיר לפני זריחת החמה, טוען את עגלתו בטחנה וחוזר העירה עטוף בטלית ותפילין ומתפלל על דוכנו. לארבעת הקילומטרים שהיה עליו לעבור היה זקוק לשעה שלמה ולא היה חשש שמי שהוא יפריעהו בתפילה, שלא כאותו מחסנאי. פעם מסר לו הקופאי שבטחנה שקיק עם כסף להביאו העירה לקופאי הראשי. קופאי זה טרוד היה באותה שעה ושם את הכסף באחת התיבות שבקופה שנפתחו רק לפרקים, כדי לספור הכסף למחרת ולרשמו. למחרת שכח, וכשהגיע מועד הביקורת חסר היה אותו משלות. הקופאי הכפרי טען ששלח, והעירוני השיב שלא נתקבל. נטפלו לעגלון, כי חזקה על אביון שגנב הוא, ובפרט אביון שהוא גם עגלון. שמע אברהם את חרפתו ולא השיב וקבל עליו את הדין להחזיר את הכסף האבוד בשעורים ממשכרתו השבועית. והאיש מטופל היה באשה ובנים ששה או שמונה. בעבור כמה חדשים גילה הקופאי העירוני את השקיק שנעלם. ככלי מלא בושה וכלימה בא לבקש עצה מאבי, שהיה התלמיד־החכם בחבר הפקידים. כיצד יכפר עוונו שחטא כנגד הצדיק התמים אברהם, שקיבל עליו יסורים באהבה. ושוב מעשה וילד יהודי נמצא ברחוב, ואין איש מכיר את הוריו ואין איש מאספו הביתה, עד שריחם עליו אברהם העגלון. במקום ששמונה ילדים אוכלים יאכל גם התשיעי. ואשתו לא סירבה לצרף לילדיה ילד אסופי

חברו של אברהם בעגלה היה סבל זקן, כנראה טיפש מדי מלטפל בסוסים ובעגלה ורק לשאת שקי קמח התאים. משכרתו היתה קטנה מזו של חברו המצליף. שמו היה יואל. חלומו־משאל לבו היה מעט שמנת, שאותה רגיל היה לבקש מאתנו. יואל זה נשא חן בעיני בעליו יעקב ברטלר, ופעם אמר לבנו הגדול: רק עובד הגון אחד יש לי, שאינו דורש הוספה, והוא יואל הסבל. השיב הבן המשכיל: הידעת אבא, מדוע? מפני, שכל השבוע חוזרת אשתו של יואל על הפתחים לקבץ פרוטות, ובשבת יואל בעצמו חוזר על הפתחים לקבל פרוסות חלה. לפי נוסח אחר בא פעם יואל מבויש

לבקש הוספה מאדוניו המיליונר. ענה לו הגביר: שהקרון נוסע ריק אתם מקבלים לפעמים נוסעים בעד כמה פרוטות. נכון, ענה יואל. צא וחשוב ענה הגביר, אתה נוסע פעמים ביום הלוך ושוב בקרון, כמה אתה חייב בעד זה. צודק בעל הבית שיחיה — השיב יואל והסתלק.

בסוף המאה הי"ט הגיע הסוציאליסם לפועלי הטחנה ובית בישול השכר. בן־אחותו של אחד השותפים היה מארגן הפועלים הראשון שהגיע לכפרנו. כתתו את רגליו כשתראוהו מסתובב בחצר, אמר דודו לפקידים. הוא חדל לבוא, אבל נמצאו דרכים אחרות לו ולאחרים לדבר על לב הפועלים. הממשלה המרכזית בוינה החלה באותן השנים של סוף המאה לדאוג לתקנת הפועלים. החובה להרשם בקופת חולים חלה זה מזמן על כל השכירים קבועים, וחלק מהתשלום הוטל על המעבידים. התעמולה לבחירות לקופת חולים היתה גם תעמולה סוציאליסטית כללית. מקודם היו הפועלים בוחרים כפי שאמרו להם הפקידים, אחר כך החכימו ובחרו ברשימה הסוציאליסטית.

מלבד הפועלים והפקידים והעגלונים שהתפרנסו ממפעלי הברטלרים בקביעות ובמישרים היו בכפר עוד מטליאי שקים, שהיו מקבלים שקים קרועים לתקנם בביתם, ושכרם בעד מאה שקים היה בערך שני שילינג זהב. ממול ביתנו ישבה משפחת נשים, אם זקנה אלמנה, בתה אלמנה חיה ונכדה מבוגרת. הנכדה תפרה ותקנה בגדי נשים, האם והזקנה אפו ובשלו בעד פקידים שלא היתה להם משפחה במקום, עגלונים וסבלים עוברי דרך. יש ותקנו גם שקים, שלשתן שתקניות היו, נשי הפקידים היו על פי רוב מסוכסכות, ובין המשפחות המעטות היה תמיד איזה „רוגז". זה אמר כה וזה ענה כה, זו שמעה, שפלונית דברה עם פלונית רעות עליה, ובכן „ברוגז", עד שבהזדמנות שוב התידדו. שלש הנשים היו בידידות עם כל העולם, ישראלים ונכרים ואף עם הבהמה והחיה. אם הצליף עגלון בסוסיו התעוררו רחמיה של הזקנה והוכיחתו: וכי לא די לה לבריה עלובה זו שנולדה סוס, ואתה בא ומייסרה עוד בשוט. פגע מישהו בזבובים שעל הקיר לימדה הזקנה עליהם סניגוריה: הנח להם, וכי כמה ימים נועדו להם עוד לחיות.

שלוש הנשים הצטיינו בהטמנת חמים לשבת, והמלאך הממונה על החמים לשבת, שלא יצונו ולא ישרפו שמר על תנורן. לכן היו השכנות שולחות את קדרות השבת אליהן. מעולם לא הסכימו לקבל גזרי עצים להשתתפות בדלק. פעם לא נמצא בערב־שבת גזר־עץ בביתן ולא חפצו לפנות לשכנות, ואף לא לשאול מהן. נזכרו שבעלית הגג שמורים גרעיני

שזיפים ממרקחת שהכינו לפני כמה שנים. הבעירו את התנור בגרעינים, והמלאך הטוב עשה כמיטב יכלתו והתבשילים היו חמים וטובים יותר מהרגיל. אחרי שנים סיפרו פלא זה לשכנים.

היה לו לכפרנו ברון מינכנהאוזן משלו, שאהב לספר גוזמאות מפליאות. הוא היה הפרופינאטור בכפר. בזמן שהכרתיו עבדו רק אשתו, אשת חיל כהלכה, וחמשת בניו, שכלם היו כבר קרובים לגיל החופה, והוא בעצמו היה נוסע העירה כמעט יום־יום, מתהלך במגרש השוק בין הסוחרים ומספר את יצירות דמיונו. דוד עשיר היה לו בימי נעוריו ומבחר סיפוריו סבבו מסביב לאותו דוד. לא נמצא איש בקולומיה שלא ידע הסיפור דלהלן: לדוד היתה נברשת־שבת תלויה בתקרת חדר האוכל עשויה כולה מענבר. כידוע מושך ענבר קש. פעם נכנס אכר לאותו חדר ועל ראשו כובע קש קשור ברצועה מתחת לסנטרו, משך הענבר את הכובע והערל הורם והיה מרחף באויר, התחיל לפרפר כדי להנתק, ובעוד הוא מפרפר משך הענבר גם את הקש שבסנדליו ונתלה גם ברגליו. אני נכנס לחדר דודי, והנה גוי תלוי בנברשת. הביאו סכין וחתכו את רצועת הכובע, התירו שרוכי הסנדלים. ומה אספר לכם גוי זה כשהורידוהו מהנברשת היה יותר מת מאשר חי מרוב פחד.

הגדול בבניו הוחזק בעיניו כמלומד, ביחוד בחכמת החשבון, בתשבורת ובאלגברה. וכה סיפר האב המאושר: פעם בבוקר נכנסתי לחדר המרזח, והנה קופץ לקראתי כלב שחור גדול, כלבו המפורסם של מנהל הגימנסיה. והנה גם המנהל בכבודו ובעצמו שוכב שרוע על אחד הספסלים. מה קרה ולשם מה בא ללון על ספסל כאחד השיכורים? מעשה שהיה כך היה: חכמי הגימנסיה התקשו בשאלה חמורה באלגברה ולא מצאו לה פתרון, שהיה דרוש לכתה ח׳ באותו יום, יצא המנהל בכבודו ובעצמו לדונצ׳ה (שם הבן) שלי, כדי לבקש ממנו הפתרון, ומה אתם חושבים, קם דונצ׳ה ופתר את החשבון על רגל אחת, מה שהפרופסורים בלאטיינן (בית הספר הלטיני) שברו את ראשם ולא יכלו לפתרו — דונצ׳ה שיחיה שלי פתרו. סיפורים אלה לא שמעתי מפיו, אבל פעם, כשבא אבא לתפלה בשבת לבוש פרוות־שועלים חדשה, הסתכל בה הזקן בעל הגוזמאות, חייך ואמר: לדודי היתה פרוות־שבת, שכל שועל שבה עלה בארבע מאות זהובים. היתה זו הפרזה פי מאה. משער אני שלפרווה דרושים היו שמונה שועלים, ובמחיר זה אפשר היה לקנות בימים ההם 25 עד 30 פרות חולבות טובות. אותו זקן לא היה רמאי, ולא שמעתי עליו רינון בעסקי־מסחר, אבל הנאה מיוחדת היתה לו לספר את יצירי דמיונו. יתכן שהאמין בסיפוריו. אגדות — פרט לאלה

של רבה בר בר חנה — לא קרא מימיו, „יצירותיו" לא הושפעו מן החוץ מקורי היה בגוזמאותיו.

על אותו דונצ'ה סיפרו בכפר— ואין זה אגדה — שהתארש עם בתו של עשיר. החתן והכלה החליפו מכתבים ביניהם כדרך המשכילים. לאחת השבתות המיוחסות שבשנה הוזמן לבקר בבית חותנו לעתיד. הרבה החתן לשוחח עם הכלה בדברים שברומו של עולם, כראוי לבעל מחשבות כמותו. במשך השיחה אמר לכלה: צר לי עליך שנפלת בגורלי כי אינני איש המעשה כאחי הצעיר ממני. כשנסע הביתה מסר לו החותן מכתב סגור לאביו. כשפתחוהו מצאו בו גליון „התנאים" של ההתארשות קרוע ללא פירושים. ביטל החותן את הקשר, ויהי ישרו של בעל המחשבות גלוי הלב לפתגם בעיר.

פרק שנים־עשר

רחובות העיר ובניניה

על מצבה הגיאוגרפי של קולומיה כתבתי בספר הזכרון לקהלה ולא אחזור על דברי. מרכזה של העיר הוא כמו בקאלוש וסטריי מגרש — השוק המרובע. זוהי תכנית משותפת לכל ערי פולין מימי הבינים לפי דוגמה מגרמניה. באמצע המגרש, הגדול מבערים אחרות, ואפילו משל לבוב, גוש בתים בעלי שתי קומות, פרט לאחד בעל שלש קומות, כולם בידי יהודים. מסביב למגרש גם כן בתי־יהודים, פרט לאחד או שנים שבידי פולנים. מהם 2—3 בעלי קומה אחת. אחד מהם היה שייך ליהודי שכינוהו תשעה־באב, כי מרה שחורה היתה שורה על פניו ומיעט בדיבור. בחזית המזרח — כמו בקאלוש — היו חנויות קמח בעיקר. את הקמחנים קראו בשם פולני מונצ'ארס (maczar) נדיר יותר היה השם מהלר או מהליודן, מחסני דגן למכירה קמעונית כבקאלוש לא ראיתי בקולומיה. שם התקדמה הסביבה פחות בטכניקה של הטחינה, ואכרי ההר היו קונים חטה ושיפון, טוחנים בטחנות־מים פרימיטיביות ומשלמים לטוחן בחלק מהקמח או בכסף; פה על יד חמש טחנות גדולות לא יכלו הטחנות הקטנות להתקיים. על טחינה בידיים היתה אמא מספרת, אני לא נתקלתי ברחיים של יד, שנקראו באוקראינית ז'ורנה, גם בלב ההרים. בימי אמי היו מהדרין שבמהדרין טוחנים את הקמח למצה שמורה דוקא בז'ורנה, שלא טחנו בה קמח אחר מעולם. רחיים של יד ראיתי עוד בשנות ה־20 בארץ בבתי פלחים. בצלע הדרומית היו כמה חנויות של צרכי כתיבה וחנויות ספרים, כי במדרכה שליד הבתים עברו יום־יום כאלף תלמידים לשתי הגימנסיות, הפולנית והאוקראינית וכמה מאות מילדי בית ספר עממי בעל 8 כתות. שני בעלי־בתים בחזית זו היו מהידועים בעיר: משפחת הלר, אחת מהמעטות שנהגו בחסידות מובהקת, ולה בית חרושת לטליתות, ובית יוסי מרמורוש, גבאי בית הכנסת הגדול. אנו הציונים וגם הסוציאליסטים שנאנו את יוסי זה תכלית שנאה, כי היה „מושקו" — כינוי לעבד נרצע ל„פריצים" הפולנים ותמך בהם בבחירות. כינוהו „יוסי פארך" (מוכה שחין, כינוי לאיש בזוי

באידיש ובפולנית ובאוקראינית). לפני הבחירות לפרלמנט היו לפעמים פוחזים וריקים מתקהלים לפני בית האיש וצועקים „יוסי פארך". בשער הרחב של בית הלר מכר „טורקי" זקן בתרבוש אדום ממתקים מזרחיים. טורקי זה יהודי ספרדי היה ושלמה היה שמו. איך התגלגל לקולומיה לא שמעתי. לקולומיה היה קשרי מסחר עם רומניה ועד בולגריה הגיעו. זיתים שחורים אכלתי בקולומיה זמן רב לפני עלותי לארץ, בערים אחרות בגליציה לא ראיתים מימים. זיתי־מאכל אלה נקראו בשם סלאווי, מאסלינס (מאסלו — חמאה). זיתים שבתנ"ך היו מתרגמים בגרמנית מימי הבינים אילבירטן. הפולנים קוראים לאלה ולאלה אוליווקי. מקור השם מאסלינס לא הוברר לי. היתה במגרש השוק חנות כל־בו בזעיר אנפין שקראה לעצמה „באזאר", הד טורקי רחוק. בכביש לאורך הצלע הדרומית עברה מסילת הברזל. בפנה הדרומית מערבית עומד בית העיריה, בעל שלוש קומות עם מגדל, שעליו התהלך בימי צופה לראות אם אין דלקה בעיר, מכונות ומשמר לכיבוי דלקות עמדו בחצר בית העיריה. את העיריה קראו בקולומיה וביתר ערי פוקוטיה (המשולש שבקצה הדרומי־מזרחי של גליציה) בשם „קומונה" ולא מאגיסטראט כביתר ערי גליציה ופולין. מנין בא שם זה לסביבתנו לא אוכל לברר בארץ. קשרים מיוחדים עם איטליה או צרפת, שמהן יכול השם לבוא לא ידועים לי. היפה בחזיתות היתה המערבית ובה בית גדול של שלש קומות, היו כאן חנויות טכסטיל, בנקים, משרדים. על המדרכה שבחזית זו היו מטילים בשעת בין השמשות „נוער הזהב" של העיר, בחורים גם בתולות בשורות צפופות. קצינים צעירים היו באים לחזות בבנות העיר. טיול יומי זה נקרא „קורסו" כנהוג בערי איטליה, ומשם התפשט השם בפולין. הקורסו היה מקום פגישה לנוער משני המינים. החזית הצפונית הסמוכה למערבית המתה כל היום מיהודים סוחרים מהעיר והסביבה וגם מ„אנשי־אויר", שהתהלכו עם מקלותיהם בין הסוחרים, אולי תזדמן איזו פרנסה, עבודה זמנית, שליחות, סרסרות, שדכנות, ואם לאו, הרי שומעים חדשות מעולם המסחר ונמצאים תמיד בתוך העניינים. יהודי מלבוב פתח במקום מפגש זה נקניקיה כשרה למהדרין. לבית קפה לא הלכו לובשי לבוש יהודי, בנקניקיה אפשר גם לשתות כוס תה חם ולדבר בענין מסחר. יהודי שהיה זקוק לאיזו מאות או אלפי זהובים, הלואה לזמן קצר, היה פונה ל„חשתר", הוא סרסור להלואות, שהסתובב ברחוב או ישב בנקניקיה. והוא הדבר, אם היה ליהודי קרון חטה, שיפון, תירס או שבולת שועל למכור או היה צריך לקנות, מצא כאן מבוקשו. היתה זו בורסה למעשה, „רחוב לילינבלום" שבקולומיה, אבל דומני הוגן יותר, כי האנשים

היו מושרשים וידועים במקום, המה ומשפחותיהם, ומי שעשה „שמיי־דריי" (לשון קולומיה למעשה תרמית, פלילי או על סף הפליליות) נפסל מלבוא בקהל הסוחרים. דמות טיפוסית ב„רחוב לילינבלום" דקולומיה היה איש בשנות העמידה בראשית המאה ה־20, שכונה בשם זאווירחה (זאווירוחה = סערה באוקראינית ופולנית). סוחר זה לא היה מגדולי העשירים, אבל תמיד היה שקוע בעסקים רבים, חוכר פרופינציות ואחוזות, קונה ומוכר דגן ומקנה וכל סחורה בעלת סיכויים לרוחים קלים ומהירים, פעם לבדו ופעם עם שותפים. לפרקים נוסע לצדיק שלו וחונגו ב„פדיון" (מתנת כסף לצדיק) הגון ואינו מונע את עצמו מנדבה לנצרך הגון. במשך השנים „עושה שידוכים" לבנות ובנים ונותן נדוניות למעלה מכחו, כדי שהצד השני יתן גם הוא. זאווירחה מעורב עם הבריות, יהודים ו„פריצים", כלומר בעלי אחוזות ופקידים בכירים פולניים, ועוזר לפעמים ליהודי בפרוטקציה בחלונות הגבוהים, „אנשי סערה" כאלה התפרסמו בעולם רק כשהיו רמאים והגיעו לפלילים. איש הסערה בקולומיה היה סוחר נועז, שבכל רגע יכול היה למעוד וליפול ולמשוך אחריו את המלוים שנתנו בו אימון, אבל איש ישר היה ולא טיפש כמנחם־מנדל של שלום־עליכם.

בהמשך צלע הצפון היה משמר צבאי. חייל התהלך עם רובה על שכמו על גזוזטרה וכמה מחבריו ישבו על ספסל. השתכר חייל בבית מרזח והשתולל או הסתכסכו חיילים בדבר „שקצה", מהמשרתות שבבתי היהודים, הבהילו את המשמר למקום הריב, חילים משתוללים היו מסוכנים מאוד, כי גם מחוץ לשרותם נשאו חרבות, ובהשתכרם שלפו נשק זה. בתשע בערב היה המשמר תוקע בחצוצרה להזדיע לחיילים, שהגיע השעה להמצא בקסרקטין. אנו נערי היהודים היינו מצרפים מלים למנגינה צבאית זו, חרוז־הלצה, המנגינה היתה משרה על האזרחים הרגשת בטחון: תוכל לישון לבטח, הממשלה, ירום הודה, שומרת על ראשך ועל קניגך. בגוש שבמרכז המגרש היו חנויות שונות, בעיקר לצרכי הכפריים, בסיטונות לחנונים שבעיירות וגם בקמעונות. בהתהלכי פעם בעיר תעשיה במוראוויה התודעתי לאיש שאלני למקום מוצאי, וכשאמרתי לו קולומיה קרא בשמו של אחד הסוחרים שבמרכז השוק שהיה מלקוחותיו. כזה יכול היה לקרות לי גם באסטראחאן, שבה היו קונים יהודי קולומיה דגים מיובשים לכפריים, שלא אכלו בשר בשבועות ה„צום" שלפני הפסחה, זכר לעינויי משיחם. דגים אלה כשרים הם, אבל לפי היהודים לא באו, כי ריחם נדף למרחוק. בבתי מרזח זולים היו מבשלים „דגים לגויים" גוישה פיש באידיש. דגי אסטראחאן ופרוות מסוימות, היו כמדומני הסחורות היחידות שקולומיה קנתה ברוסיה.

„סחורה" בלתי כשרה מרוסיה היה טבק להרחה. טבק להרחה לא ראו בניגו ויש לבאר מהו: כותשים טבק מסוג חריף מסוים עד שנעשה קמח חום־כהה. מקמח־טבק זה נוטלים מעט באצבע ואגודל ומכניסים בנחירים. מי שאינו רגיל בכך מתעטש פעם־פעמיים ואומרים „לבריאות". מאמצע המאה ה־17 עד אמצע ה־19 היתה הרחת טבק נפוצה גם במעמד העליון שבחברה. פרידריך ה־2 מלך פרוסיה היה מריח הרבה טבק, וגם נפוליון לא זזה קופסת הטבק מכיסו, ואף בריתחת הקרבות היה מוציאה להריח לפרקים. בימי נעורי היו בעלי־בתים מריחים מעט, ביחוד בשבת; חסידים — שמרנים הריחו הרבה. אותו ר' חיים'ל, הנשמה ללא גוף, נחירי אפו, שפמו וזקנו היו תמיד מלוכלכים בטבק. בני גליציה קוראים טבקה לטבק להרחה, ושל עישון טוטין באידיש וטיטון בסלאווית. כיום (תשכ"ה) מזדמן לי לראות טבק להרחה רק אצל בר־נש מוזר מעדות המזרח המכבד בעונג זה מכרים, הנוטלים מעט מעיפוש־עיטוש זה. הטבקה הרוסית נעמה לנחיריהם של אנשי שלומנו יותר מהאוסטרית, לכן היו מביאים אותה באיסור מעבר לגבול. „כיבוד" בקומצוץ של טבקה רוסית היה מעין תוספת לעונג שבת. אני תפלה, שכשם שבא קץ לטבק העיטוש, כך לא ימצאו בשנת תש"ס (2000) אלא זקנים מעשנים טבק ויהיו מוזרים בעיני ניניגו כמריחי־טבק האחרונים שבתוכנו.

בפינה הדרומית מזרחית של מגרש השוק בין שלשה רחובות נמצאת חצר הכנסיה הקתולית הרומית, בראש החזית של הכנסיה, מעל לשער, קבעו הפולנים את שם הויה המפורש באותיות עבריות מוזהבות בולטות, כאילו באו להכריז בפני היהודים: זה בית אלוקים ולנו חלק באלוקי ישראל. איני יודע אימתי נכתב השם היחיד והמיוחד על משכן השילוש והאם־הבתולה הקדושה וקהל קדושיה וקדושותיה. יהודי קולומיה לא ידעו את התאריך לחזילול שם הזה, אבל ידעו כביכול לשם־מה ואיך נרשם השם על הכנסיה, וכך סיפרו: כשהקימו את הכנסיה בלב רחובות היהודים, החלו חומותיה לשקוע בקרקע. טיפלו בהם בנאים ולא יכולו. נמצא שם משומד אחד, סופר סת"ם מלפנים, וכה יעץ להם: כתבו את השם המפורש בראש הבנין ולא יוסיף לשקוע. הקימו פיגום על גבי פיגום, כי גבוהה הכנסיה. עלה המומר עליהם וכתב את השם המפורש מתחת לצלב העליון. ולכשגמר נפל מן הפיגומים ויהי לאבן. הלא היא אבן הסף שבשער הכנסיה. זקנים סיפרו, שמלפנים היתה כתובת עברית גם בשער מלמטה. עד כאן דברי העם. מפי הרב ד"ר ברגמן, מילידי גליציה, שעלה לארץ לעת זקנתו, שמעתי שהיו בגליציה עוד כנסיות עם שם ההויה. השימוש במלים עבריות היה

נפוץ באירופה המערבית והתיכונית בתקופת ההימאניסם והרנסנס. כשישבתי לרגלי פרופיסור דוד צבי מילר בבית המדרש לרבנים בוינה, סיפר לנו, ששלחו לו צילום של דגל שנמצא בבזל ועליו צורת מגף וכמה אותיות בעברית שלא ידעו פתרונן. הפרופיסור שלנו, איש בוצ'אץ', מצא פתרון או השערה: דגל זה הוא דגלו של איגוד סנדלרים נוצרים בבזל מתקופה שבה היתה הלשון העברית באופנה אצל המשכילים והתהדרו גם הסנדלרים באות העברית המקודשת. ברם, כאמור, חסר לי תאריך לכתובת זו. אם הניחו הקומוניסטים את ארבעת האותיות העבריות האחרונות שבקולומיה איני יודע. הנאצים כתתו את המצבות שבשלושת בתי הקברות של היהודים שבקולומיה, של זה שהיה בשימוש, של זה שנסגר בראשית תרנ"ד ושל זה שנסגר בתקמ"ה (1785). את זה האחרון הנמצא בלב העיר הפכו הקומוניסטים לגן עירוני. בו נמצאה מצבתו של רבי אריה ליב מפיסטן, (עיירה קרובה לקולומיה) שהיה תלמיד־חבר לרבי ישראל בעש"ט. הדרך הראשית לבית הקברות היתה מאז תרנ"ד על פני הכנסיה הקתולית. בלויה של אדם מצוין בתורה ובירא שמים השתדלו שלא לעבור על פני הכנסיה. במגרש השוק הסמוך לקורסו עמדו מרכבות שבהן נסעו לרכבת ורופאים בדרכם לביקור חולים. נסיעות אחרות היו נדירות, מרכבה פרטית היתה כמדומני רק לברטלר בעל המיליונים, ובודאי גם לשר הנפה. סמוך ל„בורסה" היתה מעין גינה, ד' אמות על ד' אמות, מסביב לפסלו של המשורר הפולני מהמאה ה־18 קאַרפינסקי, שהיה בעל אחוזה בכפר שבסביבה, היהודים קראו לפסל זה קאַרפינסקי דר בוֹק (הגולם). חלק מהמגרש שמש שוק לירקות, לביצים ולפירות ובחלק אחר היו באים כפריים עם עגלותיהם לקנות ולמכור. בחלק זה היה בית שימוש ללא־מים, ועל ידו מכר יהודי עטרן למשיחת גלגלי העגלות. לא רחוק ממנו עמד יהודי אחר, שהיה מוכר להוצולים ולאכרים אחרים לביבות ממולאות תפוחי אדמה מעורבות בגבינה ובצלים ופלפל, מבושלות בחמאה. „לביבה בפרוטה" היה מכריז כל היום, ולא חסרו לו לקוחות. אחרי שאכלו מטעמים אלה הרוו האורחים מן ההרים את צמאונם במי־סודה בגונים מגונים שונים. איזהו עשיר — מי שיש לו בית כסא סמוך לשלחנו.

מהפנה הצפונית־מזרחית החלו רחובות של בעלי מלאכה, כלי קודש, שוחטים, מלמדים, שמשים. ברחובות הללו היה בית הכנסת הגדול וכתריסר בתי תפלה של בעלי־בתים סתם ושל חסידי־אדמו"רים שונים. אחד מהרחובות הללו נקרא על שמו של ברוך שפינוזה. לו קם פילוסוף כופר גדול זה מקברו היה מוחה על כבוד זה. לאישים פולניים ולאוקראינים, מפורסמים

רק בחוגי משכילים של שני עמים אלה, נתנו רחובות גדולים ונקיים, שבהם ישבו כמעט רק יהודים. ולבעל השם הבינלאומי רחוב קצר דל ולא נקי.

לפני גשתנו לבתי הכנסיות אתעכב רגע על יד חנות קטנה, אשר כל ילד בקולומיה ידעה, חנותו של עבר פ'... כינוי בלתי אסטתי, לקוח מאחת הפעולות ההכרחיות של הגוף. מנין בא לו השם עבר, שאינו שכיח בדורותינו, איני יודע. חנותו של עבר הכילה בתוכה בעיקר חפצי־ברזל ישנים וחלודים, שלמים ושבורים, צבורים, עומדים, מונחים ותלויים ויורדים מהתקרה בשלשלאות ובחבלים. מרוב החפצים התלויים חשך החדר. אומנים לא באו לקנות מכשירים אצל עבר, אבל אכר מצא שם כל מיני מסמרים וחלקי חילוף שונים לעגלתו ולמחרשתו, מלכודות לעכברים וכדומה. אוצר כלי הברזל לא ענין אותנו הנערים, משכו אותנו חפצים שהיו לעבר רק עסק צדדי. אחד מהם היה „קמח מוהלים", כלומר מק־עצים שתולעים כרסמום ופררום. אבק זה היו המוהלים שופכים על פצע המילה, כדי להעמיד את הדם. אם זה הועיל או להפך גרד וגירה את הפצע, האמינו לי, אינני זוכר, בכל אופן טעמו כל אלה שנימולו עד שנת 1920 בערך טעמו של „קמח מוהלים" על בשרם. בכל פעם שסתרו בית ישן נמצא בו „קמח־מוהלים" לרוב, ועבר קנהו מידי נערים בעד פרוטות. בחורים שהחלו לעשן בסתר השיגו אצלו רבע חפיסה של טבק. טבק יכלו למכור רק חנויות בעלות רשיון מיוחד מהממשלה, והספק היחידי של טבק היתה הממשלה. היא היתה מפקחת על גידול הטבק, שהיה מצוי רק בדרום־מזרח גליציה, הביאה טבק טורקי ועבדה את העלים בבתי חרושת שלה. אפשר היה לקנות סיגריות מוכנות, אבל זה היה יקר מדי לאדם בעל־ביתי, ובכך קנו טבק בחפיסה, שעלתה ב־13 צ"ל. לעשירים היו חפיסות מסוג יקר מזה, והאכרים קנו ב־4 צ"ל. את הטבק היו מכניסים לפיסות נייר־סיגרות באורך של 6 ס"מ ורוחב 3, מעטפים את הטבק בנייר ומדביקים אותו ברוק. לבחור מתחיל לא היו 13 צ"ל, ובכן היה קונה מעבר רבע חפיסה ב־4 צ"ל. רשיון לא היה לו, הוא שלם ב„טראפיק" — שם החנות לטבק ובולי־דואר — את המחיר המלא 13 צ"ל. לפעמים הופיעו מעל לפתח חנותו של עבר חפצים מוזרים, כגון פאה נכריה ישנה, חתול למכירה, ופעם עכבר במלכודת, חשבו השכנים שהעכבר הוא המלצה למלכודת. הסביר להם עבר: יש קונים עכבר לגופו. מינקת, שחלבה מועט, סגולה בדוקה יש לה: מבשלים עכבר בחלב ונותנים לה לשתות חלב זה מבלי שתדע שעכבר הורתח בו. ילדים שנשרו שיני החלב שלהם היו זורקים אותם לתוך חור ברצפה שממנו היו עכברים יוצאים וכה אמרו ג' פעמים: עכבר, עכבר, קח שן עצם שלי ותן לי שן ברזל.

לעכבר כמו לכל היונקים המכרסמים שינים חזקות, ובכן יש קשר בין העכבר ובין משאל־הילד, אבל מה הקשר בין עכבר לחלב, לבעלי־ידע־עם (פולקלוריסטים בלע"ז) פתרונות, ההמצאה היא בודאי לא יהודית, כי העכבר שרץ טמא.

בית הכנסת הגדול שבקולומיה, שנשרף בידי הנאצים, לא היה ישן, רק בתרכ"ז או תרכ"ח הוקם בהשתדלות רב העיר ר' גרשון. הוא עמד רק 75 שנים. בבית הכנסת הגדול התפללו פשוטי בני אדם יום־יום בקיץ. בחורף נפתח האולם הגדול שבו רק בשבת. בחגים, וביחוד בימים הנוראים, הופיעו „פני העיר" החפשיים. רב העיר היה מוכרח לבוא אז לבית הכנסת הגדול, אף על פי שחברה זו לא היתה לפי רוחו. כאן ערכו אזכרות לאישים חשובים יתפלות־ראוה חגיגית בחגי המדינה כמו יום הולדת הקיסר. בשנת 1894, במלאות מאה שנה למרד קושצ'ושקו, השתתפו היהודים כ„פולנים בני דת משה" בחגיגת האזכרה. יהודים מתבוללים, בעיקר סטודנטים, לבושים מדים לאומיים פולניים של אגודת המתעמלים „סוקול" (למעשה הכנה לצבא פולני) התרוצצו לפני בית הכנסת ובתוכו, ולשון ה„פריצים" (פולנית) בפיהם. מחזה זה היה בעיני הנער בן עשר, כחילול הקודש. כשחזרתי מהחגיגה עם מורי המשכיל מחורוסטקוב לביתו הוציא מארון הספרים לכסיקון ישן וקרא מתוכו את הערך קושצ'ושקו בגרמנית, לא הבינותי הרבה מדבריו, מורי השוה את הפריץ הפולני עם החשמונאים, הכהנים הקדושים, שעל ידם עשה הקב"ה נס לישראל ומיגר הגויים הרשעים בידיהם, ככתוב ב„בימי מתתיהו בן יוחנן כהן גדול, חשמונאי ובניו" שבסידור התפלה, ומזה סלדה נפשי. עברו עשר שנים, ובבית הכנסת נערך הספד להרצל. יהודים לובשי מדי „סוקול" נעלמו זה מזמן בעירנו, כי הפולנים התנערו מהם, והנוער המשכיל היהודי בקולומיה ציוני היה.

בכניסה לבית הכנסת מימין היה חדר תפלה לחייטים, ומשמאל ה„סקליף", חנות בפולנית, בית תפלה ללא ציבור קבוע. בשני החדרים התפללו שלש התפלות היומיות כמה פעמים בזה אחרי זה כמו בחדרונים (שטיבלך) שב„מאה שערים" בירושלים. המנצח על העמוד התפלה בבית הכנסת לחייטים היה חייט־גברות, דאמן־שנידר, בגרמנית דוקא, ולא באידיש, כדי להבליט שהוא אומן השולט באופנה, לפי הז'ורנאלים האחרונים לאופנת בגדי נשים. דאמן־שנידר זה היה יהודי בעל זקן ארוך, שסורק אמנם אבל מספרים לא נגעו בו. לבש מעיל ארוך של בעל־בית מתקדם במקצת. יום־יום היה מצוי בבית הכנסת, ואם לא היה חיוב תפלה לבעל אזכרה, היה עובר לפני התיבה כבעל תפלה מקצועי, אחרי התפלה עשה

מלאכתו ככל חייט לנשים, כמובן מבלי להסתכל אף פעם במחשוף גוף האשה המוצג כעת לראוה ברשות הרבים. הוא מדד, בדק ותקן מבלי לפגוע בדיני הצניעות שב„שולחן ערוך". בכניסה לסקליף היה לוח קטן ועליו כתוב „ברית מילה", הוא לא הורד כמעט אף יום אחד במשך כמה חדשים, כי תמיד היה „ברית מילה" בעיר, וחסידים הורו היתר לעצמם, שלא לאמור תפלת־תחנון. תפלה זו, הכוללת וידוי ותחינות, אינה מקובלת על החסידים מטעמים שבקבלה (תורת הנסתר). לפי „שלחן־ערוך" אין אומרים תחנון אם יש באותו בית כנסת בעל־ברית. כלומר אב שבנו נמול באותו יום או הסנדק. בקולומיה הורו, שכל העיר פטורה מתחנון, ויצא שכמעט לא אמרו תחנון בכלל, כי בקרב 20.000 יהודי העיר היתה ברית מילה כמעט יום־יום. לחסידי האדמו"רים הגדולים היו בתי כנסיות בקרבת בית הכנסת הגדול. בתי הכנסיות שמחוץ לגדול נקראו בקולומיה לא „קלויז", כמו ביתר ערי גליציה, אלא שולכל, כלומר בית כנסת קטן. מעריציו של רב העיר ר' הלל ליכטנשטין ז"ל שנפטר שנה לפני בואנו לקולומיה, הקימו שולכל משלהם. הם לא היו חסידים של אדמו"ר מסוים, כי ר' הלל, ששמש מקודם ברבנות בארץ מולדתו בהונגריה, לא היה חסיד ואדמו"ר. דרכם היה דומה לזו של בעלי המוסר בליטא בדרגה עממית יותר. חסידים היו לועגים לקיצוניותם ולעצבותם, מפני שהיו רצינים תמיד, בניגוד לעובדי ד' בשמחה כמנהג הבעש"ט. בתי־הכנסת בקולומיה היו ריקים כל היום, פרט לזמני התפלה ושעה לפניה ולאחריה. הם התרוקנו מבחורים לומדי תורה שנים רבות לפני סטריי וקאלוש. אחד הבחורים המעטים ששקדו יומם ולילה על התורה בימי נעורי היה ר' משולם ראט, שהיה מזקני הרבנים וגדולי הפוסקים בישראל, שאליה נמלט מצ'רנוביץ, שבה כהן באחרונה. ברחוב שמאחורי בית הכנסת הגדול היה בית מרחץ ישן והיה מקובל שבו טבל הבעש"ט. בתלמוד תורה שבקרבת המקום למדו בסוף המאה הי"ט מאות בני עניים. בני בעלי־בתים ואמידים למדו אצל מלמדים, שרובם נקראו על שמות ערי מוצאם. המובחר שבהם, תלמיד חכם ומדקדק בעל צורה גם בחיצוניותו, ר' זאב (וו'ה באידיש, בהקטנה מוולף) רוזנקראַנץ, פרסם ספר דקדוק לשון עבר, שנפוץ רק באכסמפלרים מעטים, כי המהדורה נשרפה ושניה לא הופיעה. בסביבת בתי הכנסיות והמלמדים ישב המשכיל בה"א הידיעה של העיר בדור שלפני, חסקל איציק, כלומר יחזקאל יצחק. על ידיעותיו בלשונות זרות סיפרו נפלאות. יהודים יראים ושלמים ריננו אחריו, שאפקורוס גמור הוא. לבושו היה כמו של כל בני הדור הישן בזמן ההוא, ואפילו כובע של קטיפה בראשו. בשנות ה־70 וה־80, בהיות רק תלמידים

יהודים בודדים בגימנסיה, היו שולחים אותם אליו להבחן בידיעת הדת. הוא היה בבחינת „היהודי המלומד" שברוסיה, בימי היו לו רק תלמידים מעטים בינתים קמו יודעי לשונות זרות ממש. אחד המורים הללו היה תורגמן רשמי לצרפתית בבתי המשפט. מסמכים אנגליים לא נזדמנו אז במשפטים בקולומיה. מהמרכז נמשכו רחובות ארוכים, כשני ק"מ למערב וכק"מ וחצי למזרח. פרבר נאדבורנה נקרא הרחוב של מערב. ישבתי ברחוב זה זמן־מה בבית מורי המשכיל. הרחוב היה עולם עממי בפני עצמו עם בתי כנסיות ובית־מרחץ, זה שחכר מלמדי הבלן. את בית המרחץ הקים יעקב ברטלר ובו חדר מיוחד לעצמו, שמה היה נוסע במרכבתו עם משרתו בכל ערב שבת. לכריית באר עמוקה בחצרו וחדר אמבטיה בביתו לא הגיע בימים ההם אף בעל המיליונים. השגותיהם של יהודי הפרבר על עשרו של הגביר היו מוזרות, מפי נער שמעתי, שערך רכושו כערך קרון־רכבת. מעשה ביהודי אביון שנכנס למשרד הגביר וראה בו ירמורלקאות (כפות הראש) מלאות מטבעות נחושת גדולות (ארבע פרוטות המטבע) בצאתו אמר: הפעם נוכחתי לראות שיענקיל ברטלר עשיר גדול הוא, ראיתי אצלו שלחן מלא ירמולקאות עם ארבעונים (פיררס באידיש, פיר — ארבע). דל מאוד, היה הפרבר הנדבורנאי. כדי לתת מושג מדלותו אזכיר יהודי שישב בכפר סמוך לגבולו של רחוב זה. ר' לוי היה שמו, יהודי קטן בעל זקן צהוב. פעם סיפרו שקצין־צבא מת והניח לכלבו ירושת פנסיה של ארבעה זהובים לשבוע (ערך של מאה ככרות לחם, מזון לשתי סעודות כל אחד). אוי, הלואי ופרנסה כזו עלי — צעק ר' לוי, לימים יצא ר' לוי מדעתו. לא קרה נס ואיש לא הניח לו עזבון של ארבעה זהובים לשבוע, שהיה גם בימים ההם מינימום שלא למות ברעב. מדאגות פרנסה השתגע. סיפרו שאחד מחתני ברטלר, שהיה שנוא על חותנו וגיסיו מפני מדותיו הרעות, ביקש להתבדח בשיחה עם המשוגע החדש, כי כך היה דרכם של הולכי בטל קלי דעת „ליהנות" משיחת משוגעים, שלא נעדרו מעולם מחוצות קולומיה, לשמחתם של נערים לפי הגיל או לפי שכלם. כשהזקין אותו עשיר נטרפה עליו דעתו, ואנשי קולומיה היו „ניהנים" ממנו בצאתו לרחוב, והיו מברכים אותו: כה לחי, האדון ב., עד מאה ועשרים שנה. לאבא היתה השפעה מסוימת עליו לרסנו, שלא יצער את בני ביתו, והיו מאימים עליו: נזמין את האדון ברור. כמה „ניהנו" ממנו עוד אנשי הרחוב אחרי עלות אבא לארץ איני יודע. שגעון פקד גם את בית אחד מגיסיו שהיה איש ענו והגון. הוא נשא בת דוד או בת דודה. בנו הגדול יצא מדעתו, שני בני בתו נולדו עורים, ומהם היה אחד הדיוט. השתתפתי בצערו של הזקן שהתהלך אתי בידידות. בימי

החופש עזרתי לו להעסיק את הבן, שחזר הביתה אחרי שישב שנתים בבית מרפא, שלא יעשה מעשים מגונים מסוימים. בני רחוב נדבורנה עניים היו, מטופלים במשפחות גדולות, אבל אנשי עבודה היו שלא בחלו בשום עבודה, כמו מלמדי שהיה גם בלן. צדיקים היו פוקדים לפרקים את השכונה, אחר כך התישב בה הרב מלאנצ'ין, עיירה־כפר רחוקה כ־20 ק"מ מקולומיה, חסיד שידע להשפיע על ההמונים מדות טובות. מקומה הנמוך של הפרבר ובצבוץ ביבים החוצה השפיעו להתפשטות מחלות מדבקות. במגפה בתרנ"ג סגר משרד הבריאות את החלק התחתון של הרחוב הראשי, כי בו קרו כמה מקרי חולירע. מאחורי הרחוב היתה בצה, בחלקה טבעית ובחלקה מביבים שזרמו אליה. התושבים היו יראים מפני הרופא, לכן לא הודיעו על מקרי מחלה חשודה. הם חשבו שהרופאים מרעילים ב„מחט" (זריקת מורפיום) את החולים. כשאמרו „כבר נתנו לו המחט", היה המובן: כבר אחרי יאוש.

שתי נשים צדקניות היו בשכונה שהטיבו עם העניים. האחת היתה אשתו של מלוה לערלים על משכונות. ככלות החורף אין לאכרים צורך בפרוות־הכבשים העבות שלהם והיו ממשכנים אותן עד אחרי האסיף, עד שיצטרכו להן שוב. היה לו לאותו יהודי בקיץ מחסן של פרוות, ואצלו נשתמרו מפני העש יותר מאשר בבקתות הכפריים. האיש היה בעל־בית הגון מבאי בית־הכנסת בוקר וערב, ואשתו עסקה בצדקה. את אחד מנכדיה ואחד מניניה ראיתי בארץ, שניהם אנשי מדות טובות ראויים לאבותיהם. בקצה הרחוב היתה כניסה אוניאטית מעץ, ועל ידה בית קברות מזה וחצר מרווחה של הכומר מזה. זוג ישישים לבנים היו הכומר ואשתו, מעוררים רגשי כבוד גם בקרב השכנים היהודים. ה„גלחית" (די גלחניצה באידיש; גלח = כומר באידיש) ידעה בצרת נפשן של שכנותיה היהודיות והיתה עוזרת להן לפעמים בסתר. לבושתי לא שמעתי, שרבנית עזרה לשכנות נוצריות. קרה באחת העיירות בגליציה, שגביר הניח אחריו קרן לחלק מהריבית צדקה ביום אזכרת פטירתו. הקרן הופקדה במשרד שר הנפה, ובבוא יום האזכרה חילק לעניים יהודים ונוצרים, ויהי הדבר לשיחה בפי היהודים, שביים „יארצייט" של אותו גביר חלקו צדקה ל„בטלרס" (קבצנים) שעל סף הכנסיה. יום־יום הייתי עובר על פני כנסיה ורואה עניים זקנים, נכים וחולים ולא עלה על דעתי אז שיש להנהותם בפרוטה, ולו התקרבתי לסף זה, כי אז ריננו אחרי יהודים ותמוה הייתי בעיני נוצרים. יהודים לא הוציאו ריקם קבצן נוצרי שהתדפק על פתחם; להושיט לו נדבה ברחוב לא עלה על דעתנו, כיום חושבני שחטאתי בעברי על פני צלם אלקים שבבני אדם אלה מבלי לחוננם. בלכתי לכותל המערבי ובשובי ממנו ביום חול רגיל הייתי

לתת פ־וטה גם לקבצן ערבי שנזדמן לי בדרך. חז״ל ציוו לפרנס עניי נכרים עם עניי ישראל מפני דרכי שלום (בבלי גיטין, ס״א). בכפר, במקום שהיהודים היו מועטים, נהגו בעלי האחוזות והחוכרים „דרכי שלום״ אלה, ויש שתרמו אף לבניין כנסיה מרצון או שלא מרצון. בעיר לא נמצא גביר שישלח לפני הגיהם צדקה לכומר שיחלקה לעניי עדתו.

עולם קטן בפני עצמו היה מגרש החציר, דר הייי־פלאץ באידיש, הרחוק רק עשרות צעדים ממערב למגרש־השוק הראשי. מגרש זה שימש שוק לחציר ולמספוא, ומשם יצאו עגלות משא ונוסעים לעיירות שבדרום (סטופצט־יאבלונוב, פיסטין, קוסוב, קוטי) ולכפרים שבמערב. במרכזו של מגרש קטן זה עמד בית־כנסת ישן בנוי מעץ, אולי מימי הבעש״ט. בית כנסת הרכבים (כלומר עגלונים), די רייטשול באידיש, קראו לו, חדר קטן מן הצד היה בבית כנסת זה שגם בו התפללו, ביחוד בשבתות וחגים, אותו קראו די קלניה, כלומר דוכן העגלונים, סיפרו שהעיריה חפצה לסתור בנין עץ זה הסמוך למרכז העיר. להקמת בניני־עץ לא ניתנו רשיונות זה עשרות בשנים. הזמינו הגבאים את הכומר מהכנסיה האוניאטית הקרובה, כארבעים צעדים בלבד, שיראה בית אלקים זה בחוץ ובפנים על הדר זקנתו. הועילה הפרוטקציה של איש־הדת, והבית נשאר. אם החזיק מעמד עד השואה — מסופקני, אם בית הרכבים היה מכון לאוחזים בשוט כל ימות השבוע, הרי היה ה„דוכן״ תמצית מרוכזת של „עמך״. בהיותי סטודנט בגימנסיה לבוש מדים, ולא יכלתי להופיע ברחוב בבגדים אחרים, לא הלכתי עם אבא למקום תפלתו, כי סטודנט לא היה לרצון לחבריו החסידים, ובכן נכנסתי פעם בראש השנה להתפלל במחנק שב„דוכן״. רק בעל שטריימל אחד היה בו, ושמו משה פיצ׳ונק, שנועד לתקוע תקיעות היום. נטל השופר, השמיע כמה צריחות ולא הצליח להוציא קולות כדין. היה שם בקי אחר, לקח השופר והקולות יצאו צלולים ותכופים. אחרי שסיים ואמר הפסוקים שבמחזור, פנה אליו משה הזקן, שדעתו חלשה עליו מבושה: אמשיל לך משל, לאיש שעלה על דוכן זר, דפק בסוסים ולא נשמעו לו. מדוע? מפני שהרגישו שהם אינם שלו. כך הדבר כאן, השופר שלך ולא חפץ להשמע לי. — דרכי המחשבה של אזרחי בית הרכבים והדוכן עברו גם בימים הנוראים על פני סוסים ועגלות. סיפור חסידי שמעתי, ואף הדפסתיו באיזה שבועון לנוער, על עגלון שעשה מעשה רב בצדקה ואחר כך נפל שיכור מדוכנו ומת. כששאלוהו בגן־עדן באיזה עונג הוא חפץ אמר, שתענוגו הגדול בעולם השפל היה לעמוד בשוק ולהצליף באויר בשוטו, אחרי שהרויח כבר לפרנסת יומו. ועד היום הוא עומד בגן־עדן במדור העגלונים ומצליף בשוטו מתוך

זחיחות הדעת. אולי יש שם פינת מצליפים לאנשי הדוכן מקולומיה עם ר׳ משה פיצ׳ונק בראשם. לא כל תושבי מגרש החציר עגלונים היו, הרוב היו סתם יהודים פשוטים. מבית כזה יצא ד״ר פישל רוטנשטריך, בנו של סרסור לשבולת שועל -- בקולומיה היתה ספציאליזציה בסרסרות. במגרש החציר בקולומיה ראה פישל את אור העולם, והוא נפרד ממנו במגרש המוסדות הלאומיים כחבר ההנהלה הציונית. חבר היה לי בגימנסיה, גדול ממני בכתה אחת וחבר ב״ביתר״ בעתוננו החשאי ״מחשבותנו״ היה איש המסות ובקורת הספרות. מ״עמך״ יצא וכל ימיו ישב בתוך עמו, אבל בקריאה רכש לו השכלה גבוהה מזו של חבריו בגימנסיה, בראשונה כתלמיד ואחר כך כמורה. מתוך קשרי משפחה על ידי אשתו עם סוחרים גדולים הגיע לידיעה מעשית בבעיות המסחר, וכאשר עזב את ההוראה והיה לסוחר ולעסקן לאומי ולחבר בסינאט (ואולי בסיים) הפולני העמיק בעיון והיה למומחה בבעיות כלכליות. בדרך חייו לא איבד מהאידיאלים שלהם נשבע ב״ביתר״ שבקולומיה, זכו ובנו האחד הוא מהמצוינים שבמורי האוניברסיטה העברית ובנו השני עורך דין מפורסם במדינה.

את הפרבר הדרומי־מזרחי קראו היהודים קלבאניה, שיבוש מפולנית פלבניה, כלומר בית כומר העיר, כי מחצר הכנסיה מתחיל הרחוב הראשי של פרבר זה. תושבי הפרבר היו פחות עניים מאלה שברחוב נאדבורנה ויותר משכילים. אחד מגרי השכונה ״סטודנט נצחי״, שלא סיים את למודי האוניברסיטה מפני דחקו והתפרנס כל ימיו משיעורים פרטיים, פרסם מאמר בירחון (או שבועון) וינאי בעל רמה ספרותית חשובה, ויהי הדבר לנס ולתפארת לקולומיה היהודית. חנות ספרים לועזיים היתה בראש הרחוב בקרבת הגימנסיה, ואליה היו סרים תלמידי שתי הגימנסיות. בעל החנות יהודי, בעל הדרת פנים וזקן לבן ארוך בלבוש חסידי. היה נוח לנו הסטודנטים יותר מבתו שלא הורידה פרוטה, וקשות דברה אתנו. בפולין זכורים לטובה בפי ביבליוגרפים כמה יהודים מטיפוס זה, שהיו חובבי ספר פולני מובהקים ובקיאים בביליוגרפיה. החנוני שלנו, שאול אורנשטין, בעל־בית שהתפלל באחד מבתי הכנסיות של חסידים, לא היה מטיפוס זה, כי עסק כמעט רק בספרי לימוד רשמיים ובחוברות בלתי רשמיות לשיעורים. הגרמנים קראו למחברות הכנה כאלה ״גשר־חמורים״, אזלס־בריקה, כלומר גשר־מעבר לתלמידים שלא טרחו לעיין במילונים ובספרי דקדוק ובקשו לקבל הכל מן המוכן ללא עמל. הפולנים קראו לחוברות ״בריק״, קיצור מגרמנית. האוקראינים הנהיגו מלה שחראיניק, כלומר רמאי. נכנס בחור לר׳ שאול ואומר לו: תן לי שחראיניק. מורה מטומטם שלא זז מהקתדרה

אפשר היה לרמות ולקרוא התרגום של ציצרו או הומירוס ישר מחוברת הרמאות. כמאתים מטר מחנות זו קבע מושבו „הרבי הבחור", דר רבי בחור באידיש. מסופקני, אם בעיר אחרת בגליציה יכול היה לצמוח טיפוס כזה, בכל אופן לא בערים שהכרתי. לצמח זה דרוש היה רקע המוני פשוט שבפשוטים מושרש במסורת היהודית, בשולחן השבת, בדבר תורה קל, בבדיחה יהודית. רבי זה מוצאו היה משושלת נאדבורנה, עיר בקרפאטים, והוא החל ברביות בעודו בחור ובחיי אביו שנשאר בעירו. כדי להתחמק מהגיוס נדד כנראה לקולומיה. „חסידיו" היו בעלי־מלאכה, קצבים, עגלונים, חנוני מכולת פעוטים. לכבוד זכרו יש לאמור, שהשפעה טובה היתה לו על צבור זה. במקום ללכת לבית־מרזח או להרשם ב„שיכור פאראיין" (אגודת השיכרות), מועדון שבו היו קונים בשותפות חבית שכר ומחלקים אותה בשבת בין החברים שבאו לשתות, לאיש כפי הזמנתו, הלכו ל„רבי" שלהם. יתרון היה להם אצל רבי זה מאשר אצל הרביים האחרים שבעיר, שכאן לא נתקלו בבעלי־בתים או בחסידים למדנים, על פתח ביתו של הרבי הבחור לא היה כתוב „ליודע ספר הכניסה אסורה", כי לא באו אליו בלאו הכי. היה זה איפוא מעין מועדון סגור למעמד מסוים. ישבו, אכלו, שתו, שרו ושמעו „תורה" מפי ה„רבי". נודע לרבי, שפלוני מחסידיו הרים ידו על אשתו היה מזמינו ומדבר אתו דברים כבושים: היתכן, הכי גוי שיכור אתה; הפרנסה לבית בזכות האשה באה. — לו הזמינו רב העיר ואומר לו דברי מוסר, יתכן שהיה מתריס כנגדו: אמור מוסר ל„יהודים היפים" שלך, נגד הרבי הבחור, שהיה לו גם ידיד וגם חבר לסעודה, לא התריס.

בעיר סיפרו בדיחות שיצאו מפיו: פעם נסע ברכבת וכדרכו במחלקה ג', ולא כרביים הגדולים במחלקה ב'. ניגש אליו יהודי פקח ושאלו: רבי, היתכן שיסע רבי במחלקה ג' כפשוטי בני אדם? דע לך, ענה לו הרבי, שיש סוחרים ממדרגה א', ב' וג', רופאים ממדרגות שונות וכן עורכי־דין וכו', ויש גם רביים ממדרגה א', ב' וג'. אני רבי ממדרגה ג' ופה מקומי. ואולם אתה „שקץ" (חצוף) ממדרגה א', ומדוע אתה נוסע במחלקה ג'?

פעם בא אליו פקיד קטן אחד. כמה אתה „לוקח" בשבוע, שאלו הרבי, „נותנים" לי 5 זהובים בשבוע ענה האיש. החזיר הרבי: וכי שאלתיך כמה נותנים לך, שאלתי כמה אתה לוקח (כלומר גם שלא מדעת בעלים).

פעם בבוקר כשבאו אליו מכריו סיפר להם מאורע לילה שקרה לו. בחצות־לילה הבהילתו אשה בצעקה שיקום להתפלל על בעלה, אב לשבעה ילדים שחלה קשה. חשב שהביאה לו „פדיון" כלומר איזו מתנה, אבל היא לא הביאה כלום, עניה היתה, ובכן ענה לה: תדעי שזה מקרה חמור, לבדי

לא אוכל לעזור לך, לכי העירי את כל הרביים שבעיר, שיתפללו גם המה, דרוש קונטיליום (התיעצות רופאים) של רביים. ובסיימו את סיפורו הוסיף: ידעו גם המה ליל נדודים כמוני.

בימי התעמולה לבחירות באביב 1907, כשנלחמנו למען מועמדנו הציוני ד"ר יהושע טהון (אחיו של ד"ר יעקב טהון שפעל בארץ), בקרתי את הרבי הבחור, כדי למשכו, אותו ואת חסידיו, אלינו. מצאתי שהוא לאומי בעל הכרה ואין צורך להמריצו. הוא ביקש רק חומר תעמולה. הוא לא האריך ימים, וכשהרגיש את קצו המתקרב לימד את בנו קדיש, ומאשתו, שהיתה יפת־תואר ולא רצה שתנשא אחרי מותו, דרש, שבכל ערב שבת תבוא להדליק נרות על קברו. היא יראה מפניו במותו יותר מבחייו וקימה את צואתו בקיץ ובחורף. בנו היה לספורטאי בכדור רגל. בבוא הבולשביקים התנדב לצבאם ונפל במלחמה — על רבי זה כתב ספר אחד ממכרי מקולומיה, מאיר הניש שמו. הספר לא ראיתי, אבל לא לי להאריך ב„חכמות" הרבי הבחור.

באחד הרחובות הצדדיים של הקלבניה היה בית הספר מקרן הבארון משה הירש, הידוע במושבות שיסד ליהודים בארגנטינה. יהודי גליציה לא שלחו את נערייהם לבית ספר עממי ממשלתי, שלא יהיו ל„גויים". עמד הנדבן הגדול והקים בתי ספר יהודיים, שבהם לא למדו בשבת וקבעו שעורים לעברית, מעט תורה בתרגום גרמני, אותה שיטה שבה התנסיתי גם אני, כלומר תרגום לשון בלתי ידועה באחרת בלתי ידועה. ילד יהודי ידע מאידיש מהו „מזבח" והוא למד בביה"ס מזבח = אַלטאַר, מגורה = לייכטר וכו'. ואולם חשוב היה, שקרן הבארון שלחו את גומרי כתות היסוד ללמוד מלאכה, וכה נפוצה המלאכה בקרב היהודים. כשחפצו להקים בקאלוש בית ספר הירשי התנגדו לכך היראים וחרדים והחתימו בעלי־בתים על מחאה וגם סבי חתם עליה. אחרי שנים אחדות, כאשר שמע ששולחים את החניכים ללמוד מלאכה, התחרט על אשר חתם, וכמוהו גם בעלי־בתים מובהקים בחסידות. זה היה בסוף המאה ה־19. כיום מתריעים עוד קנאים בירושלים נגד כל „שקולה", אפילו של דתיים ממלכתיים ואגודתיים. רק חדר, שבו מענים הילדים בתרגום מעברית המובנת להם לאידיש נושנת בלתי מובנה, הוא כשר לרבי מסאטמאר ולתלמידיו שומרי חומות ירושלים.

בפרבר הדרומי שנקרא בחלקו „העולם החדש" „די נייאה ולט" ישבו מדלת העם. רבים מהם נדדו מעבר לימים, ורק משפחותיהם נשארו בקולומיה, עד שקבלו כרטיסי נסיעה באניה ונעלמו גם המה.

הצפון היה משכן משרדי הממשלה, הפקידות הממשלתית, קסרקטין וחוילות של אמידים יהודים ונוצרים. בניני בית המשפט ובית הסוהר השתייכו לגביר יהודי, והממשלה שכרתם ממנו. יהודי קולומיה היו מתלוצצים ואומרים: הירש ראמלר — זה היה שמו — נותן לחתניו נדוניה שנתים בית הסוהר. שנים מנכדיו של בעל הבית הסוהר עלו ארצה עוד לפני השואה. אחד מהם מורה נכבד.

פרק שלשה עשר

פרנסות היהודים בקולומיה

מסחר, זעיר ברובו, מלאכה, תעשיה, תחבורה, בנקאות והלואה על משכונות, אומניות חפשיות ובמקצת פקידות ציבורית היו ענפי הפרנסה בקולומיה כבערי גליציה הבינוניות האחרות. ויותר מאשר בעיר בינונית אחרת שלטו היהודים בכלכלה. הפולנים, רובם ככלם, היו פקידי הממשלה והעיריה ומורים בבה"ס; האוקראינים, שישבו בקצות העיר או בכפרים שסופחו לעיר כדי לבטל את הרוב היהודי, עסקו בחקלאות זעירה, אבל הלך והתהווה גם מעמד משכילים אוקראינים: פקידים, מורים, בעלי אומניות חופשיות. לפני 1914 לא הורגשה התחרות בפרנסות שהחזיקו בהן יהודים מדורי דורות. סחר היהודים בקולומיה הקיף לא רק את העיר והנפה אלא גם את כל החבל הטבעי פוקוטיה שבקצה הדרומי־המזרחי של גליציה, גליל נהר פרוט ופלגו הגדול צ'רמוש, עד גבול הונגריה ובוקובינה בדרום ובמזרח והדנייסטר בצפון. קו מסה"ב העובר בעיר מחברה עם רומניה מזה ועם המערב מזה, ויהודי קולומיה סחרו בשני הכיוונים. קולומיה סיפקה להרי הקרפטים והגבעות שלרגליהם צרכי מזון החסרים בהם, והוציאה משם לשוקים קרובים ורחוקים עצים, בקר, עורות, קצת צמר, ביצים, קטניות ושער חזיר. שתי משפחות בעלות מיליונים ישבו בעיר, משפחת ברטלר הותיקה בעיר ושילר, חתנו של משה גארטנברג מאדירי הנפט שבאוסטריה כלה. גארטנברג עשה מיליונים רבים מחלקת שדה בבוריסלב, שבה נתגלו בארות שופעות נפט. הוא קנה אחוזות, ובקולומיה שתי טחנות קמח גדולות, אותן ניהל חתנו הנ"ל. הברטלרים הגיעו לעושר בסחר תבואה וקמח, יעקב ברטלר הראשון מלמד היה, בנו ליטמן עשה חייל וקנה טחנות קמח גדולות מארמני אחד. מבניו החזיק מעמד רק אחד יעקב ברטלר השני, שזכה בכל ירושת אביו, הרחיב את הטחנות, הקים בית חרושת לבירה וקנה אחוזה גדולה בעלת כמה רבבות דונם פלחה ויער, היא תחנת הרכבת טורקה ממערב לקולומיה, יעקב בעל המיליונים לא הצטיין בחריפות, אבל חרוץ היה ושמר על הפרוטה. פעם נתפזרו לבנו הגדול כמה גפרורים על הרצפה

ולא טרח ללקטם. הוכיחו הזקן על כך בפני פקידיו. בהשכלתו היהודית והכללית לא עלה על עגלוניו. כמוהם ידע פתגמים ומשלים באוקראינית. לפעמים בשיחה היה אומר: הרי זו גמרא מפורשת בפסחים דף... נה בוטי דורניום (אל תהיה שוטה), או פתגם אחר: נה ספוסקאי־סיה הריציו נא דורניציו — אל תסמוך, הריציו (שם), על שטויות, בנו הגדול היה יודע ספר, והצעיר, שגדל בעושר רב, ידע קצת את העולם ונהג בנימוסי ג'נטלמן. המיליונר השני שילר ישב בקצה העיר ומגעו ביהודים היה רק מסחרי. מסופקני אם בעלי־בתים שסבבו לקבץ נדבות בשביל עני הגון נכנסו למשרדו, כי ידו קמוצה היתה. השלישי בנגידים יעקב בּאַידאַק, בעל טחנה גדולה ובאנק רכושו לא הגיע למיליון, אבל ריח של חסידות היה בו, פתח ידיו לאדמו"רים ולתלמידי חכמים נצרכים והיה מכובד בעיר יותר מהברטלרים. אחד מלוקחי נכדותיו היה רבה האחרון של קולומיה ונספה מידי הנאצים. הזכרתי כבר את הירש ראמלר, אשר בבתיו היו כמה ממשרדי הממשלה ובית הסוהר. הוא הקים גם שכונת מגורים נאה, שדיריה היו „פריצים", כלומר פקידים נוצרים ורק מעט יהודים. יהודי זה, כבן 60 בראשית המאה ה־20 הסתובב כל היום ב„בורסה", טרוד מהבוקר עד הערב, ללא פנאי אף לצרכי גוף הכרחיים, כפי שהתלוצצו עליו בעיר. למדנותו לא עלתה על זו של ברטלר הישיש, אבל חולשה היתה לו לחתנים בני תורה ותרבות ממשפחות טובות. שנים הביא מגליציה המערבית והיו סוחרים נשואי פנים בעיר. בשלישי שהיה בן למשפחה טובה ותיקה בעיר, נכשל. הוא התהלך עם ה„פריצים" והתמכר כמוהם להוללות. ולסוף פשט את הרגל בחרפה. בין יצואני הביצים היו שנים־שלשה שחוג פעולתם השתרע למן בולגריה עד בריטניה. ספרו שהיו מקבלים טלגרמות על מאורעות מדיניים בעלי ערך למסחרם עוד קודם שהגיעו לעתוני לבוב. סחורה מקומית היו מספקים להם רוכלים בכפרים וסוחרים קטנים בעיירות. בקולומיה היו טומנים ביצים בסיד לימות החורף והיו אורזים ביצים בקש בתוך תיבות למשלוח רחוק. מסחר הקטניות התפרנסו מלבד היצואנים הגדולים מאות רוכלים וסוחרים קטנים. בעלי האחוזות זרעו רק מעט קטניות ואי־אפשר היה לקנותן בכמות גדולה מיצרן אחד. רוכלים וסוחרים קטנים היו קונים אותן מאכרים ומוכרים ליצואנים בקולומיה. שער־חזיר ושער סוסים ופשתה היו גם כן מסחורות היצוא של העיר, אבל רק בקנה מדה קטן. סוחר ידוע לא היה בין היצואנים הללו. בין סוחרי העצים היו עשירים אחדים, בעלי רבבות זהובים. הם סיפקו אדנים למסה"ב, עצי בנין והסקה. משפחות אמידות היו קונות את עצי הסקה לפי הנפח בעוד מועד בקיץ ישר מידי אכרים שהביאום מיערות

ההר בעגלות. בשוק היו תמיד חוטבי עצים, כלם נוצרים, עם כלי מלאכתם. ביחד עם העגלה היו מביאים הביתה חוטבים שנסרו ובקעו את העצים שיכנסו לתנורי האפיה, הבישול והחימום. דיר־עצים היה על יד כל דירה. במשך הקיץ היו העצים המבוקעים מתיבשים. עניים הוכרחו לקנות בחורף עצים לחים בשוק או ממחסן. דלי־דלים היו קונים מעט עצים מבוקעים מן החנוני במשקל. חברת צדקה סייעה לאביונים לקנות עצים בחורף הקשה, אבל אמצעיה היו כטיפה לעומת ים הדלות שבעיר.

היבואנים שבקולומיה ובכל עיר מערי השדה שבגליציה היו בעלי הון קטן, החנונים יכלו להזמין מבתי החרושת שבמערב או מסיטונאי בלבוב כמויות קטנות, מה שלא היה אפשר ביצוא, פחות מקרון ביצים אי־אפשר היה לשלוח לסוכן בברלין או בלונדון, מיעוט ההון של הסוחרים הקטנים והחנונים הרבים גרם שפשיטות הרגל היו מעשי יום יום. יש ופושט הרגל נדד חוצה לארץ, לאמריקה או לגרמניה. היו אומרים, שפושטי־רגל גילו את אמריקה — ליהודי גליציה. ויש והיו מחדשים את עסקיהם על שם נשיהם והצליחו, כי לחנויות לא מעטות היו שלטים על שם נשים נשואות.

היצואנים בוינה או בצ'כיה הכניסו בחשבונם את האפשרות של פשיטת הרגל של לקוחותיהם שבגליציה והעלו את המחיר ולא הפסידו, גם מהפירמה ה„חדשה" שעל שם אשתו של פושט הרגל לא מנעו אשראי מצומצם. יבואנים מעטים בעלי יזמה ידעו לגלות מקורות זולים ראשונים במקום לקנות אצל סיטונאי בלבוב או בוינה. הכרתי פועל יהודי שעבד בדריכת יין כשר בסארדיניה. הפילאכסרה (מין חרק) השמידה כרמים רבים בהונגריה והיין התייקר שם. לקח סוחר יינות מקולומיה פועלים יהודים לסארדיניה והביא יין בהכשר מהרבנות בקולומיה. יבואן אחר היה נוסע לקרואטיה לקנות שם סליבוביץ (ספירט לשתיה משזיפים) לפסח, כי בי"ש המקומי היתה תערובת של דגן שהוא חמץ. פליטי מלחמת 1914—1918 בוינה הסתגלו במהרה לשוק המקומי ועסקו במסחר. הגדול שביצואני הביצים שלנו היה ביינה ליבואן גדול.

הקבלנים והספקים למחלקות הממשלה והצבא היו יהודים, שהתחרו זה בזה במיכרזים והורידו את המחיר, לכן לא עשו עושר בעסקים אלה. העונש בעד מעשי רמאות בהספקה לצבא היה חמור מאד גם בימי השלום, הוא חבל בבטחון המדינה במלחמה, לכן נזהרו סוחרים ממעשי אונאה. אם קנה בשוחד קצין נמוך או בינוני יכלה למחרת לבא בקורת גבוהה מעל גבוה, שאי אפשר היה לשחדה. קבלני־בנין גדולים לא הקימה העיר, כאשר בנתה הממשלה קסרקטין גדולים, זכה במיכרז הרב רוהאטין מזלוצ'וב, שהיה קבלן

גדול, וברבנות שימש שלא על מנת לקבל פרס. העבודה בבנין שבתה יומים בשבוע, כדי שלא לחלל את השבת. היות והפועלים היו נוצרים צוחה העתונות הפולנית על ביטול הפועלים מיום עבודה בשבוע.

רוכלים מרוכלים שונים סובבו בעיר למכור ובכפרים לקנות ולמכור. בימי נעורי קם סוג חדש של רוכלים „חוטפי תרנגולים", קורולאפניקס קראו להם היהודים באוקראינית. מקודם היו הכפריות מביאות לשוק עופות ויהודיות יוצאות ביום ד' או ה' וקונות עוף לשבת. הקורולאפניקים חסכו לבנות הכפר את העמל לבוא העירה ולעמוד בשוקים, באו לכפרים וקנו עופות שעמדו למכירה. על ידי התחרותם הבזויה העלו את המחירים. זכו הערלים והפסידו בנות ישראל, שהוכרחו לקנות מידי המתוכים שהעלו את מחיר הסחורה. גם בכמה סחורות אחרות נדחק מתוך בין היצרן והצרכן. האכרים החלו ליצור קואופראטיבים למכירה ולקניה ודחקו את רגלי המתוכים היהודים. אבל זה היה כבר אחרי צאתי מקולומיה ואח"כ מאירופה. השחיטה היתה מרוכזת על ידי הקהלה במקום אחד. ההכנסה ממנה הוחכרה, והחוכר היה לוקח לעצמו את נוצות של תרנגולות, שבהן לא השתמשו בעלות הבית.

בחורף הרבו לאכול אוזים, ומעט גם בראוזים. בכפר היינו מגדלים תרנגולות ותרנגולים מסורסים, מעשה אכזרי זה אסור מן התורה, אבל לבושתנו היו יהודים מעירים על לאו דאוריתא זה ב„מכרם" את העופות לנכרית, שהיתה מומחית בסירוס, ואמנם כמעט כלם יצאו חיים מתחת סכינה ואחרי ימים אחדים החלו לזלול בתיאבון עצום והעלו שומן רב וטוב מזה של תרנגולות. מעטים גידלו תרנגולי־הודו, שהיו מהלכים מנופחים כבעלי גאוה קפדנים בין העופות שבחצר ומטריזים לפרקים כנגדם: טרו־טרו. בקולומיה היו אומרים: חזן, אתה מפנקו כל חודש אלול וערב ראש־השנה הוא מצטנן וקולו מצטרד; תרנגול הודו, אתה מפטמו כל החורף ויום לפני ערב פסח הוא „מתהפך" (מת). רוכלי בליות ועצמות היו מסובבים בחצרות בעיר, מלקטים או קונים סמרטוטים ועצמות של בהמות ומספקים לסיטונאים בעיר. בכפר היו נותנים תמורת סחורה זו קערות מצוירות זולות, כי הסחורה חשובה בכפר מאגורה. הם הכריזו בקולי־קולות: סחבות ועצמות בעד קערות. גם שברי כלי זכוכית היו סחורה.

כבכל עיר בגליציה עמדו גם בעיר ואם בישראל יהודיות בשוק ומכרו פירות העץ, בעיקר תפוחים, בחורף היו מצויים בשוק תפוחים כבושים במים, שתססו והחמיצו במקצת, קוואסניצס (חמוצים) קראו להם באידיש

מאוקראינית, תפוחים כאלה לא ראיתי בלבוב ובערי גליציה אחרות שעברתי בהן, קולומיה למדה כבישה זו ממולדאווה ובסראביה. על „יהודיות־התפוחים", אֶפליוּדנס באידיש, כתבתי כבר בפרק על קאלוש, ופה עלי לספר „מעשה נורא" באשה כזו בקולומיה בשנת תרנ"ג: זקנה בעלת דוכן לפירות בשוק היתה מטמינה בערב את סחורתה במרתפו של אחד מבתי החומה שבקצה השוק, בכל בוקר ראתה שעכברושים פגעו ופגמו בתפוחיה. העמידה פח ועכבר־ש גדול נלכד בו, יצקה עליו נפט והביאה גפרורים לשרוף את המזיק שעמד לרוששה. שרפה כזו נעשתה לפעמים על ידי חנוני השוק בפומבי ועוררה צהלה במסתכלים מסביב: לעשות נקמה ברשעים הללו. כתוב בפירוש: הני עכברי רשיעי נינהו. הפעם עשתה האשה את מעשה הנקמה ביחידות. פתח העכברוש את פיו ואמר: אל תגעי בי, סבא שלך אני ובעונותי נתגלגלתי לעכברוש, נבהלה האשה ולא פגעה בסבא־העכברוש. למחרת מת הסבא שנית, כנראה ריצה כבר את עונו ומצא את תיקונו. שאלה האשה שאלת־חכם, מה לעשות בסבא־העכברוש ופסקו לה, שתעטפהו בתכריך־בד ותקברהו בבית הקברות, איני אחראי לסיפור, אבל כך שמעתיו. קולומיה ההמונית מסוגלת היתה עוד בתרנ"ג ליצירת אגדות.

מרומניה למדה קולומיה וכל פוקוטיה לאפות את לחם התירס, מַאלַאי באידיש ואוקראינית. לחם זה, אשר טעמו טוב בעודו טרי, וביחוד בעודו חם, היה מצוי בבוקר על דוכני רוכלים. קלחי תירס מבושלים היו מוכרים בעונה רוכלים ארעיים, לפעמים נערים עניים בימי החופש מלימודים, אבטיחים היו מצויים בשוק בסוף הקיץ ומרומניה הובאו. בימי ילדותי היו קונים אבטיחים לברכת שהחינו בליל שני של ראש השנה. אחר כך הוזל האבטיח ובראשית המאה היו אוכלים אותו לתיאבון כבר כמה שבועות לפני ראש השנה. רוכלים מכרו פרוסות בשוק והכריזו בקולי־קולות „אנ־עס און א־טרונק" מאכל ומשקה כאחד. גם ענבים, שהיו מקודם רק פרי ל„שהחינו" נפוצו אחר כך בקרב האמידים.

בקולומיה אין מים טובים לשתיה אלא בבאר גדולה אחת, שם היו יהודים שואבים מים במשאבת־יד ומובילים אותם בחביות ארוכות בעגלות מיוחדות בכל העיר. בעלות־הבית היו מתקשרות לחודש עם שואב מים מסוים. בפרברים היו מים בבארות לרחיצה ולכביסה, במרכז לא היו, והשואבים היו מעלים בשני כדי־עץ גדולים לקומה ב' וג' גם מים לכביסה ורחיצה, להלכה היה פיקוח סניטרי על חביות אלה, למעשה יכלה חביתו של אביון זה, אשר גר בתנאים בלתי היגייניים, להפיץ מחלות בעיר.

הרוכלים, שתיקנו כלי חרס שבורים על ידי רשת מחוטי ברזל מהודקת

מסביב להם, לא היו יהודים, ועל פי רוב גם לא נוצרים מהמקום אלא מרחוק, אף מסלובקיה, היו באים.

שאריות אריגים שונים היו נמכרות בדוכנים בשוק ובחנויות קטנות או בבתי דירה, בעלות־הבית היו להוטות אחרי „מציאות" כאלה, גם אם באותה שעה לא היה צורך בשארית כזו, בבית של „בריה" (אשת חיל) יש תמיד מן המוכן למאכל ולמשקה וגם בדים להלבשה ולתיקון בגדים ולשימושי בית שונים, בעלת־בית כהלכתה אינה רצה לחנות ברגע האחרון, זו היתה הפילוסופיה הכלכלית של אמהותנו שגדלו בנים ובנות ולא חרדו פן יתוסף עוד פה בבית, והביאו אותם לחופה, ואחר כך היו סבתות טובות, מביאות מתנות מדי פעם בפעם, איזה דבר לטעום, רק לטעום — כדי שלא להעליב את אשת הבן — ואיזו שארית, מציאה מן השמים, שתתאים לשמלה לנכדה או למכנסים לנכד פעוט. דומני שחובבות שאריות לא פסו עוד בישראל, אבל רוכלי שאריות וחנויות לשאריות נתמעטו או נעלמו, דומני שגם בוינה ראיתי עוד חנויות כאלה.

בראש האומניות יש למנות כמובן את החייטים, כי החייטות היתה אז מלאכה יהודית. בקולומיה לא היה חייט לא יהודי, והעיר סיפקה עוד חייטים לכרכי הים. בדרך מכפרנו לעיר היה חייט דל מאוד שחיבב את הכוס, דירתו היתה חדר אחד. פעם בעברנו על פני ביתו שמענו צעקות־מריבה. ערב חג היה, האשה טענה שעליה לנקות את הבית, והוא טען שעליו לסיים בגד. ירדנו מהעגלה וקימנו את מצות הבאת שלום בין איש לאשתו, אם השלימו איני יודע, אבל הפרידו ביניהם. לא עברו ימים רבים והחייט נסע לאמריקה, ואח"כ נעלמה גם משפחתו, משקבלה כרטיסי־מסע לארץ הזהב של קולומבוס שם, כשהרחיב ד' את גבולם בודאי השלימו הבעל ואשתו. דומה לו באהבת הכוס היה חייט־מטליא בעיר. יותר ממה שהיה מטליא היה מצוי בכל ברית־מילה וסעודת מצוה, כדי ליהנות מ„לחיים". בודאי לא הכה את אשתו ולא קללה, כי ירא־שמים היה ממגידי תהלים יום־יום, אבל פרנסה לא נתן לה. עד שתיקן בגד עברו ימים ושבועות, עד שנזדמן לו יום ללא „סעודת מצוה". פתחתי בגנאי ואעבור לשבח. חייט, שתפרתי אצלו בגדי גברים, היה איש חרוץ, בעל־בית וגם עוזרים היו לו. היה מהמשכימים ומעריבים בבית הכנסת. פעם הלך אתי אבא אליו לבדוק בגד. ובעוד החייט מודד ומסמן בגיר את הדורש תיקון, עיין אבא בספר שעל שלחנו. יתכן שראה הספר בפעם הראשונה וחשוב היה, דברי הבאי לא קרא אבא. ואתה עבור על פנה בכדור הארץ ולא תמצא חייט מסוגל לעיין בדברי תורה. חייט אחר מסוג זה פחות למדן גר בשכנותנו בראשית המאה ה־20, בשעה שסטודנט הייתי,

אנשים שקטים היו הוא ובני ביתו. בשבת היה חובש שטריימל והולך לבית הכנסת, מובן מאליו שזקנו היה מגודל, באותן השנים התפשט הסוציאליסם ברחוב היהודי גם בקולומיה, והיה זה סוציאליסם של פ"פ"ס (פולסקה פארטיה סוציאַליסטיצ'נה), שדרשה מיהודים התבוללות בעובדים הפולניים. המנהיג המקומי היה מתבולל בן של משכיל. לא התוכחתי עם שכני על נושא זה. פעם בערב יום הכיפורים הופיע בעתון היומי "טאגבלאט" האידישאי בלבוב מאמר ממני על הנושא "עברות שבין אדם לעמו". בנושא זה דשתי הרבה בחיי, בימים ההם מתחיל הייתי, והסכמה־הוקרה מפי קוראים היתה לי עידוד להמשיך לכתוב. שכר סופרים לא שלם ה"טאגבלאט" של משה קלינמאן, בכל אופן לי לא שלם. והנה בצאתי מביתי ללכת לבית הכנסת ל"כל נדרי" פגשני אותו חייט ובעינים זולגות דמעות סיפר לי שקרא את מאמרי ודברי חדרו ללבו. אם בחל מאז במנהיג החפץ בכליון היהדות לא אדע, כי יצאתי לאוניברסיטה בוינה תיכף אחרי החג.

היו בקולומיה חנויות לבגדים מוכנים, אבל יהודים קנו מהם רק לעתים רחוקות. הלקוחות היו נוצרים מהכפרים המרוחקים, שוואבים (מתיישבים גרמנים) ואוקראינים, שנסעו בימים ההם לקאנאדה ולבשו לשם כך בגדים אירופיים, מסופקני אם חייטים מקומיים עבדו בעד חנויות אלה, הסחורה באה מוכנה ממוראוויה או צ'כיה מבתי חרושת של יהודים. חנויות לבגדים ישנים איני זוכר, כי יהודי קולומיה, גם האמידים, לבשו את בגדיהם עד שנשחקו, ואם לא תפרו מהם בגד לאחד הילדים, נתנום במתנה לעני. על הגביר ליטמן ברטלר סיפרו, שמעולם לא החזיר לביתו כתונת שהחליפה בנקיה בבית המרחץ, הוא הניחה לעניים. רוכלים מכריזים ברחוב באידיש "אַלטה זאך" (קונה דברים ישנים) לא שמעתי בקולומיה, שהצטיינה ב"מאמה לשון" עסיסית, ואני שומע כרוז זה כמעט יובל שנים בירושלים. בחייטים לנשים נפגשתי רק מעט, היו גם תופרות.

הסנדלרים היו ברובם הגדול יהודים, אבל נמצאו גם נוצרים בפרברי הנכרים, נעלים הזמינו אצל הסנדלר לפי המידה. מסופקני אם קנו אפילו גנדרניות נעלים מבית־חרושת, נעלים ומגפיים גסים וחזקים קנו הכפריים בחנויות. המוכר היה משגיח בשבע עינים שהקונה לא ימשוך כתוספת זוג נעלים לילד ויכניסם למגפים שקנה, המנהג לדרוש תוספת ולקבלו היה נפוץ. סיפרו על כפרי שקנה שעון־קיר זול מצויר ומצלצל. וכשעמד לצאת מחנות השעון בדקו ומצאו בידו שעון־כיס יקר פי כמה מאותו שעון־קיר. שאלוהו: זה מנין לך? ובתמימות מעושה ענה: זה היה מונח על השולחן

ולקחתיו לתוספת, הלא פעוט הוא, שעוני־יד לא היו אז עדיין, ובראשונה נקבעו בצמידי נשים.

מלבד הסנדלרים עבדו בעור רק רצענים, שעסקו בעיקר ברתמת סוסים ובאוכפים לרכיבה. נפחים עסקו בעיקר בהרכבת פרסות ברזל לסוסים. היו בגליציה נפחים יהודים בודדים, בקולומיה לא ראיתי אף אחד, והשם לנפח סלאווי היה, אַ קובאל.

מעין מלאכת מחשבת היתה עבודת כובעי נשים, מודיסטיות בלע״ז, אופנת הנשים משתנה גם כיום משנה לשנה, אבל בת טובים בישראל לא תתבייש לצאת לרחוב בכובע מלפני שנה ושנתים, ובלי כובע, בצעיף ובמטפחת־ראש גם כן אין פגיעה בנימוס הטוב. בימים ההם היה כל כובע נשים כקן־צפורים אכסוטיות. באפריקה הדרומית ובסודאן גידלו בנות יענה, כדי לקשט בנוצותיהן נשי אירופה וערי אמריקה, ובתוכן גם נשי יהודיות בקולומיה. בפורט־סעיד, נמל שבו עברנו בדרך לארץ או ממנה, היו עולים יהודים מעדן לאניה ומציעים לנוסעים נוצות בנות־יענה. העדנים היו נוסעים לצרכי מסחרם גם לאירופה, פעם נזדמן לי עדני כחבר בתא. ביערות־עד בדרום־מזרח אסיה ואייה ובברזיל היו צדים צפרים רבגוניות, כדי להקים מהן ״קן״ על כובעה של אשה. בצ׳כיה ומוראוויה או בוינה יצרו בתי מלאכה חיקוי לצפרים כאלה, ליהודים היה חלק בראש בכל חפצי הלבשה וקישוט הגוף באוסטריה־הונגריה. לחיקויים לקישוטי זהב ואבני־חן היתה גליציה שוק טוב, כי גם עניים בקשו להתקשט בשרשרת ״זהב״ לשעון שעל החזיה, אף על פי שלפעמים שעון לא היה להם. בשנות ה־70 שמע פעם אבא בקאלוש עירו מפי רבי יצחק מאיר, אדמו״ר משושלת ר׳ מאיר מפרימישליאן, הסבר לענין האופנה, שהחלה לחדור בימים ההם גם לעיירות. וכה אמר הרבי: הס״מ (השטן) מתלבש בצורת ״פריצה״, כלומר אדונית ועוברת בחוצות פאריס, וממנה רואות נשי פאריס ומתלבשות כמוה. — בגלל מעשה שטן זה נשפכו דמעות רבות גם בקולומיה. בנות ישראל בכו על ראשי בעליהן או הוריהן, שפרנסתם היתה קשה מקריעת ים סוף, שאינן יכולות לצאת לרחוב (קרי לקורסו) בלי מודרניזציה של לבושן והחלפת הכובע, ולכך היו דרושים זהובים רבים. למען שלום־בית או לשם שידוך הגון (הקורסו סגולה לשידוך) השיגו הבעלים או ההורים את הסכום הדרוש, והמודיסטית הקימה על הכובע קן־צפרים או קערה עם חיקויי פירות ופרחים, ושלום בבית ישראל. כמה דם נשפך בעולם עד ששטות זו חלפה מן העולם, והשטן שבפאריס או שבתל אביב מתקשט בבגדי אופנה ובכובעי אופנה פשוטים וזולים יותר, בנות האינטליגנציה

הפולנית שבמקום היו מהלקוחות הצנועים של המודיסטיות היהודיות. מצרכי הלבשה יש להזכיר עוד פוזמקאות. סריגת גרביים היתה אז מלאכת יום־יום של נשים מכל המעמדות, סיימה אשה את עבודת הבית, נטלה את הפוזמק, יצאה לשוחח עם חברותיה או ישבה לקרוא בספר ובידיה סרגה באופן מיכאני. היו נשים עניות זקנות שסרגו בשכר זעום מאוד, אולי שני ככרות לחם ליום. כיום מקבלת עוזרת לשעות עד עשר ככרות לשעה, הופיעו אז מכונות סריגה מונעות ביד או ברגל. בנות מדולדלות החלו להרויח את לחמן בבית במכונות אלה. זמן רב היו בעלות בית, המבקשות „תכלית", משתמשות רק בסריגה בידים ללא מכונה. מכונות־היד לא החזיקו מעמד זמן רב, כי לא יכלו להתחרות בסחורה שהובאה מבתי חרושת עם מנועי קיטור או חשמל.

פרוות היו חביבות מאוד על יהודי גליציה, כמו על אחיהם בארצות השכנות עד הים הבאלטי, לא מפני התועלת שבהן בלבד, אלא גם לשם נוי להידור, ביחוד לכבוד שבת. שתי פרוות, אחת לימות החול בחורף ואחת לשבתות בחורף קיבל כל בחור ליום חתונתו מהוריו, גם אם היו עניים כמעט. העור הנפוץ ביותר היה משועל פשוט או משועל־שלג לעשיר. בני גבירים התהדרו בשבת בפרוות בונים שריחן נעים. עוד כמה מינים של עור נפוצים היו בפרוות לשבת, אבל שמותיהן העבריים אינם ידועים לי ולא אכנס בחקירות. כבן מלכים נראה יהודי מקולומיה בשטרימל הגדול שלו ובאדרת־פרוה מצופה משי שחור נוצץ. זר שנזדמן לשבת לקולומיה יכול היה לחשוב שרב או „נכד" לאדמו"ר חשוב הוא בעל הגלימה דרבנן שלפניו, והוא היה רק חנוני שהצליח בקיץ שעבר והתקין לעצמו „טולוב" (פרוה) יפה לשבת. השם טולוב טאטארי הוא. בתמונות מטורקסטאן אפשר לראות בתלבשות לאומיות מעין שטרימל וטולוב. מובן איפוא מאליו שפרוונים היו מיוצגים בין בעלי האומניות בקולומיה, לאנשים לחוד ולנשים לחוד, מלבד צוארונים מפרוה יקרה, כמו קאראקול ובונה היו לנשים בימי נעורי גלילים חלולים עם פרוה נאה בחוץ ומוכי צמר מבפנים, מוף היו קוראים לגליל כזה שלתוכן הכניסו הנשים ידיהן בצאתן בחורף חוצה או בשבתן בחנות בלתי מוסקת. ה„מופים" נעלמו בראשית המאה ה־20. עגלונים ואחרים שעבדו בחוץ בחורף לבשו פרוות מכבשים מקומיים, הפרוונים שעסקו בעורות כבשים היו בדרגה נמוכה ועבדו בעיקר בשביל האכרים. פרוות האכרים לא כוסו בארג, יהודי לא הופיע בעור כבשים חשוף כגוי. ברחוב הרוגאטקה, שבו עוברים בני הזר לעיר, עבדו כובענים שהכינו כובעי־פרוה לאכרים במודלים שונים, לפי טעמם של מקומות שונים. ברחוב

אפשר היה לראות כובעים בשלבי ההכנה השונים על גבי אמומים מעץ, כדי שהעור יתפשט ויתאים לצורת ראש. יהודים לבשו גם כן כובעי פרוה, אבל מעור יקר, כגון קאראקול שחור.

בין עובדי העץ מקום בראש לנגרים. רמתם המקצועית לא היתה גבוהה, ללא הפרדה בין נגרי־בנין לנגרי־רהיטים. רהיטים חדישים הובאו מן המערב, והופיעו שמות חדשים, כגון „שאפינר" במקום „שאפע" לארון־ספרים או ארון בגדים, לארון גדול קראו הזקנים אלמר. נגרים עבדו לפי הזמנה גם באחוזות ובבתי חרושת. חרטי־עץ, טוקר, באידיש, בגרמנית דרכסלר, היו רק 2—3 בעיר. מלאכה זו על גבול מלאכת מחשבת עומדת והיתה מכובדת יותר. אחד מהם היה ר' אלתר טוקר, חסיד, תלמיד חכם מכובד. ביום שנסע לארץ־ישראל יצאו רבים ללוותו לתחנת הרכבת ופטורים היינו חצי יום מלימודינו בחדר. כמדומני שלקח אתו את כל מלאכתו. „קושרי חביות" היו רק יהודים מעטים, קראו להם כמו באוקראנית בודנרים, שם משובש מגרמנית בינדר, זאת אומרת שהיהודים לא הביאו שם זה מהמערב, וגם השם לנגר סטולר לא הביאו משם, בשעה שהשמות לחיט ולסנדלר הביאו מהמערב. החבתנים הכינו חביות, כדים, דליים להשקות בהמות ולחלב, עביטים ואמבטיות. על פי רוב השתמשו בעץ רך. חשוקי העץ הוחלפו בימי נעורי בחשוקי ברזל. בתעשית עגלות וגלגליהן לא עסקו יהודים. כיסוי הגגות ברעפי עץ היה בידי „דופקי רעפים", שינדלשלגר באידיש. מספרם היה קטן, אולי שנים־שלשה בעיר, כי תנועת הבנין לא היתה מרובה, ובמרכז העיר לא התירו גגות־עץ אלא פחי ברזל עבים שצובעו אדום, בזה עסקו הפחחים שהתקינו גם מרזבים. כלי־בית מפח היו נפוצים בבתי עניים; האמידים הוסיפו להשתמש בכלי נחושת מצופים בפנים בבדיל — מה שאפשר למצוא עד היום (1965) בבתי ותיקים בירושלים, ביחוד בעדות המזרח. אחר כך הופיעו כלי פח מצופה אמאיל וכלי הנחושת נשארו על הקיר לנוי. כלי אמאיל נדחקו על ידי אלומיניום זמן רב אחרי צאתי מאירופה. היו מסגרים יהודים אחרים בעיר, בתוכם מסגרי־בנין ברמת התקופה במערב. קראו להם שלוסר, כמו בגרמנית. המקצוע התפשט רק בימי השלטון האוסטרי, ומכאן השם הגרמני. היו 2—3 עושי דודים, קוטלריס באידיש, כמו באוקראינית. הם תקנו דודים בבתי זיקוק של י"ש, ובבתי חרושת אחרים. בדודי בית טפלו צוענים שהיו מופיעים לפרקים בעיר ובסביבה. בנחושת ובברונזה עבדו יוצקי (עושי) פמוטים לשבת, לייכטר מאכר באידיש, בקאלוש ובסטריי לא שמעתי על בעלי מלאכה כאלה; בקולומיה הם החלו לעסוק גם בעבודות נחושת אחרות,

כגון בברזים, הזכרתי את מנורות הברונזה השונות שבבית סבי. כמובן שבבתי כנסיות היו מנורות ונברשות כאלה לרוב. הנפט, ואחר כך הגאז־למאור, ולסוף בימי פולין המחודשת החשמל, דחקו את מכשירי ההארה הנושנים, אבל הנאצים שללו בלי ספק אלפי טונות נחושת וברונזה בבתי הכנסיות ובבתים פרטים. עושי הפמוטים התעסקו במלאכת הקודש לכבוד השבת והיו מכובדים יותר מפחחים. ר' משה לייכטר מאכר היה ידוע במעשה צדקה וחסד בעיר. איני זוכר ביניהם איש צעיר, זמנה של מלאכה זו עבר כבר בסוף המאה ה־19, אלה שבקולומיה היהודית שרידים היו.

לבעלי המלאכה היתה אגודה בשם „יד חרוצים", ללא תרגום לועזי. בראשה עמד שען ליב צובנר, ראיתיו פעם בתהלוכה חגיגית, כמדומני עם דגלה וסמלה של האגודה. על פעולות החברה מחוץ להופעות חגיגיות לא שמעתי.

השענות עמדה בגבול בין המסחר והמלאכה, אף על פי שרק מעטים עסקו גם במסחר בתכשיטים מחוסר הון או מחוסר ידיעה מקצועית. בתכשיטים יקרים סחרו אנשים־סוחרים. בני „טובים" ירודים שהוכרחו ללמוד מלאכה פנו — לשענות. אחד הברטלרים המדולדלים היה שען ויצא חוצה לארץ.

מענפי התעשיה הישנים היתה נפוצה הבורסקאות, בימי טרם החלה בעירנו המיכאניזציה בענף זה. ראש המועצה היהודית, יודנראט, מטעם הנאצים היה בעל בית בורסקאות, הוא התאבד, כדי שלא לשרת את המרצחים. בימי היו מביאים מן החוץ עור עליון לצרכי בני העיר, לאכרים הספיק העור המקומי. בעיר ואם בישראל כקולומיה היו כמובן מעבדי קלף ועושי בתים ורצועות לתפילין.

ענף ישן היתה אריגת הטליתות. לשביתת אורגי הטליתות בקולומיה בשנת 1892 (ואולי 1891) היה הד בתנועה הסוציאליסטית באוסטריה, פועלים מוינה שלחו תמיכות לשובתים. בעלי התעשיה היו שתי משפחות, האחת הלר והשניה זאגר. שתיהן הגיעו לאמידות, אבל לא לעושר; קאפיטאליסטים במובן המערבי לא היו. מצבם של האורגים, בין שעבדו בבתיהם ובין שעבדו בבתי החרושת ללא מיכאניזציה היה רע, בדרך מכפרנו לעיר ישב אורג שהמשיך לעבוד אחרי השביתה, ראיתיו בעבודתו בחדרו, שהיה גם חדר מגוריו. ועד כמה שאני זוכר לא התקדמה הטכניקה שלו כלפי מה שכתוב במשנה בעניני אריגה. אחרי השביתה התקינו בעלי בתי החרושת מכונות חדישות בכח הקיטור, איני יודע כמה מן האורגים הישנים נקלטו בעבודה החדשה. אחד מהם, שעזב את המלאכה והיה לעגלון־

משא, הכרתי. הוא היה מתפלל במנין שבו התפלל גם אבא, סוציאליסט נלהב היה לפי תפיסתו המוגבלת. פעם ביום הכפורים נסיתי להוכיח לו שאיגנאצי דאשינסקי, מנהיג הסוציאליסטים בגליציה, שונא את היהדות ודורש התבוללות היהודים בפולנים. איש שיחי המעוטף בטלית הוכיח לי על גזוזטרתו של הרב שעשו צדק ולא יעקב. בשבילו היו הערלים שבגליציה מבני בניו של עשו, אדום פשוטו כמשמעו. „סוציאליסטים" בעלי רמה כזו מרובים היו בערים ובעיירות של גליציה.

חומר הבניה בעיר בימי היו לבנים, ומשרפות הלבנים היו בידי יהודים. הפועלים נוצרים היו, כבשני סיד לא היו בעיר; והסיד הובא על ידי יהודים מן החוץ, לבנים עומדות בחום גבוה הביאו סוכנים יהודים מן המערב, וכן גם מלט. בתי החרושת הגדולים ביותר היו הטחנות שנזכרו כבר לעיל. היו גם בתי זיקוק לנפט קטנים, והנפט הובא מבארות סלובודה רונגורסקה כ־10 ק"מ מדרום לעיר, בבתי הזיקוק — אם זכרוני אינו מטעני — היו עושים נרות מפאראפין או מדונג־אדמה שהובא מבוריסלאו, בכל אופן היתה תעשית הנרות בקשר עם בארות הנפט ועם זיקוקו. בימי שבתנו בכפר, כלומר בשנות ה־90 למאה ה־19, היו עושים עוד נרות גם באופן פרימיטיבי מחלב בקר, בנרות כאלה השתמשו במרתפי בית בישול השכר. ככלות הנרות במחסן היו מזמינים מהעיר חלב ואת עושה הנרות; ליכטציהר — מושך נרות — קראו לבעל מלאכה זו. בספר מסע מגליציה בסוף המאה ה־18 קראתי, שהנוסע הגיע לאיזו עיירה ולא מצא נר לקנות, כי היהודים טרם הכינו נרות לשבת הבאה. נרות שעוה היו עושים רק ליום הכיפורים, והיו נשים צדקניות בקיאות לא רק בעשיית הנרות אלא גם בתחינות ובבכיות בשעת העשייה, ומהן שמדדו בחוטי הפתילות את בית הקברות לפני שיזורם והכנסתם לנר. בימי נעורי החלו להשתמש ביום הכיפורים בנרות סטיאַרין גדולים שהובאו מהחוץ. נרות אלה דולקים יותר יפה, מנטפים פחות והחשש שיכבו במשך היום הקדוש קטן מאשר אצל נרות שעוה הפרימיטיביים, אבל נשים שמרניות נמנעו מלקנות נרות אלה ליום הקדוש. וכמה טעמים היו להן: ראשית נרות כאלה קונים הערלים לבתי יראתם, וגם בלויותיהם הולכים עם נרות כאלה, ובכן יש בזה ממנהגי הגויים, שנית לא נעשו הנרות בקדושה, בתחינות ובבכיות וכו', נרות חלב ודונג העלו פיח וריח רע והוסיפו עינוי על עינויי יום צום הכיפורים. על רצפות בית הכנסת היו מפזרים קש ביום הכיפורים, כדי שלא להשתחוות על הרצפה, ובודאי גם למעט את הקור ברגלים ללא נעלים, זוכרני יום כיפורים מאוחר — לפי חדשי השמש — שירד בו שלג.

היו כמה בתי חרושת קטנים בעיר, כגון למשחת נעלים לצחצוח בקיץ ולמריחה במין שומן בחורף. נועלי מגפים מעור גם היו מורחים את מגפיהם בשמן דגים, נכון יותר שמן יונקי־ים, שהשתמשו בו בורסקאים, ריחו הרע של בעל מגפים כאלה שנכנס לבית־הכנסת היה נודף בכל האולם.

בשנות ה־90 התקיים עוד בית חרושת פרימיטיבי לגפרורים, שבו טבלו בידים כל גפרור בגפרית מותכה ובתמיסת פוספור, בנות ישראל עניות עבדו עבודה זו בזול, מהן חלו בשחפת ומתו, אבל תמיד נמצאו פועלות חדשות, כי איום היה העוני בשכבות רחבות של היהודים, אחר כך אסרה הממשלה יצור גפרורים כאלה ובית החרושת נסגר.

היה בעיר בית־דפוס פולני־אוקראיני ובקשר אתו בית דפוס עברי של ר' אלתר טייכר, שנוסד בשנות ה־80. תוצרתו העיקרית היו ההזמנות לחתונות, וגליונות נגד מזיקים בחדרי יולדות הסחורה הנפוצה ביותר. לדור שלא ראה דברי דפוס אלה יש לתארם. מי שימצא בביתו דברי־דפוס כזה יזכה־נא בו בית נכות לפולקלור, זכר לדורות. ההזמנה היתה טופס, והמזמין הוסיף את שם ההורים והחתן והכלה ותאריך החתונה ומקומה. בראש הטופס התנוססו זוג ידים זו בתוך זו, סמל להתקשרות חתן וכלה, משפחה במשפחה, מימין ומשמאל מתחת לסמל זה היה כתוב „קול ששון וקול שמחה". התוכן היה מלא מליצות של ברכה והבטחה למוזמן, שבוים כלילות יוצאי חלציו יבואו המזמין ומשפחתו להשתתף בשמחתו. לשחזר טופס כזה הוא למעלה מבקיאותי במליצות ימי נעורי, לכך דרוש עטו של ידידי מר ש"י עגנון שליט"א. בהזמנה לחתונה מאחד מצאצאי הצדיקים, אשר את ידידותם ירשתי מאבא ז"ל, מצאתי דמיון לתוצרתו של ר' אלתר טייכר, כמובן לא טופס ולא הדפסה פרימיטיבית ולא נייר זול ורך. ויותר קשה לי לחזור על הכתוב בגליונות השמירה מפני מזיקים, קרי שדים, רחמנא ליצלן. לפי אמונה עממית, הרשומה גם בספרים, להוטים השדים להפר את שמחתם של בני אדם, יולדות והילוד, וכן גם חתן וכלה בשמחתם זקוקים לשמירה יתרה בפני המזיקים. לחתן ולבת זוגו תקנה: החתן יכול לעסוק בתורה או לקרוא תהלים, את חדר היולדת מעטרים בפסוקים מתנ"ך ובשמות קדושים שצירופם מיוסד על הקבלה. איני זוכר את הגליונות, שהיו נדפסים בקולומיה, אבל חושבני שלא היו שונים בהרבה מהנדפסים בירושלים או בבגדד והמצויים עד היום בידי בני עדות המזרח.

מתוצרת דפוס טייכר נפוצה היו גם סיפורי מעשיות בלשון העם, תמיד גליון אחד מנוקד. התוכן לא היה מגוון; סיפורי נסים ושבח מדותיהם הטובות של צדיקים משכו רק לבן של נשים משנות העמידה ולמעלה, המוני

העם, עמלים ועמלות לסוגיהם השונים ניהנו יותר מסיפורים על גזלנים ביערותיהם, על חתן עם שתי כלות או כלה עם שני חתנים. יתכן שבימי משפט דריפוס הופיעו גם סיפורים על דריפוס ואשתו שהוצא מזרועותיה ונשלח לאי־השדים. בנות ישראל היו שרות שיר על דריפוס המעונה. אם נדפס איני זוכר, אבל החרוז החוזר נתקע בזכרוני: הידעת דריפוס במה הגעת לכך — מפני שיהודי הנך (ווייסטו דריפוס, פאר וואס ס׳קומט דיר דאס — ווייל דו ביסט א יודאלה).

מהספרות הטובה שהופיעה בדפוס טייכר זוכר אני את אגרות רבי עובדיה מברטנורה על מסעו לארץ־ישראל ועל המצב בירושלים. הופיעו גם כמה ספרים רבניים. ביבליוגרפיה מלאה על דפוסי קולומיה לא הופיעה עדיין, ומי יודע אם אפשר עוד לחברה. לפי החוק מחויב היה כל מדפיס למסור לשלטון מספר אכסמפלרים. מהם נשלח אכסמפלר לספריה של חצר דקיסר בוינה, עד לפני 1940 היו שם רבבות דברי דפוס בעברית ואידיש בארגזים במרתפים, שלא נרשמו בקטלוג. אולי נשמר מה שהוא מאוצר זה משרפת ספרים יהודים על ידי הנאצים. על חיפוש ספרות יהודית שנעלמה בספריית החצר (כעת ספרית המדינה) בוינה לא שמעתי (עד סוף תשי״ט). קרוב ל־1900 יסד יהודי בית דפוס משוכלל, שהדפיס באותיות לטיניות, קיריליות ועבריות. הוא עבד בעיקר לצרכי משרדים, אבל גם מודעות קיר ועתונים נדפסו בו. בעל הדפוס הוציא שבועון פולני בשם „גלוס פוקוצקי״ (קול פוקוטיה — שם החבל). שבועון פולני בשם „גזטה קולומייסקה״ הופיע זה שנים רבות, עורכו היה „תמחה״, כלומר ארמני. קנאי לפולניות וצורר ליהודים, וביחוד היה מתנפל על הציונים, מאז היינו למפלגה חזקה בעיר ולא נכנענו לפולנים כעסקני היהודים מלפנים. יהודי פולין ייחסו לארמנים, שעלו עליהם בכשרון במסחר הגדול, מוצא עמלקי, ועל עמלק נאמר בתורה „תמחה את זכר עמלק״. השם תמחה או תמחץ׳ לא שמעתי במקום אחר. הוא המצאה עממית של פוקוטיה. בכל גליציה שכחו הארמנים זה דורות רבים את לשונם. אותו עורך ארמני־פולני נטר לנו שנאה עמלקית. צולע היה ברגלו האחת, ובחורים ציוניים דברו על כך, שיש צורך להלום ברגלו הבריאה ולהשוותה לנכה ויחדל לפסוח. כמובן שהמחשבה לא הצטרפה למעשה, אבל נמצאו בחורים שפצצו בחצות־לילה את שמשותיהם של יהודים בוגדים, משרתי הפולנים. גלוס פוקוצקי לא היה ציוני, אבל תריס היה לנו בפני עלילותיו של התמחץ׳.

לסחרה הרחב של קולומיה שימשו בנקים אחדים של גבירים יהודים. לקולומיה היתה עמדה בבנקאות היהודית בגליציה, כי כאשר עמד הרצל

ליסד את הבנק הקולוניאלי שלו והוציא מניות נבחרה קולומיה למרכז ההחתמה על מניותיה, שהיו די יקרות ליהודי אמיד בקולומיה, כמדומני עשר לירות אנגליות. אז ראינו בפעם הראשונה מלים אנגליות על שלט, ויהודי קולומיה קראו אותם לפי הקרי הגרמני, יוויש במקום ג׳ואיש. היו בעיר שני בנקים לא־יהודיים, ומהם אחד סניף לבנק המדינה, זה שהיה מוציא שטרות־כסף, סימן לחשיבות המקום במסחר. איני יודע את המחזור השנתי של הבנקים היהודיים, אבל מובטחני, שמחזור ההלואות הפרטיות על ידי „חשתרים״ עלה עליו. את השם חשתר איני יודע לבאר, השם אחשתרנים במגלת אסתר (ח׳ י״ד) מפרש רש״י גמלים ממהרים לרוץ ואבן עזרא מין פרדים, מטופקני אם משם זה בא החשתר כמתווך בין מלוה ולווה, בכל אופן היו החשתרים הגדולים אנשים, שגם הלווה וגם המלוה נתנו בהם אימון. בשנות ה־70 וה־80, היה בעיר חשתר נכבד, יהודי למדן, פקח ובעל מדות טובות, בעלי הון היו מוסרים לו אלפי זהובים שילום לפי ראות עיניו בתנאים מסוימים. הלווה לא ידע את המלוה, כי בשטר כתוב אשלם למוכ״ז, ולפעמים לא דאג המלוה לגוביינה והחשתר שלח לו הרוחים במועדם, לעת זקנתו תקפו מצפונו, על שעסק כל ימיו בהלואות בריבית, כי סוף־סוף „היתר עיסקא״ הוא הערמה. מרה שחורה נפלה עליו ובני ביתו שמרו עליו שלא יתאבד. פעם טייל עם בנו, ראה באר פתוחה עמוקה, הפיל עצמו לתוכה ומת, נהגו בקבורתו לא כבמתאבד אלא כבחולה, וכבוד רב חילקו לו בהלויתו, הדבר היה לשיחה בפי הבריות ב־1893. על חשתר אחר חסיד מובהק שהכרתיו, ספרו שירש אחוזה ובזבזה על צדקה. הייתי רואה אותו בבוקר בבית תפלה של חסידים, ותמיד קיים „צדק לפניו יהלך״ (תהלים פ״ה, י״ד) לפני עמדו להתפלל, בפקדו קופות צדקה שונות שבבית התפלה.

בניגוד לחשתרנים, שעסקם היה בסכומים גדולים עם סוחרים מכובדים, בזו היהודים למלוים לכפריים ברבית קצוצה, „פרוצנטניקים״ קראו להם. היה בעיר מלוה ברבית לסטודנטים עניים או להוללים. הפרצוף היה ידוע לנו, כי הוא ארב ללקוחותיו בצאתם מבית הספר, כדי לתבוע את חובו או הריבית. סיפרו על בחור אחד שקנה ממנו מלון ולא יכול לשלם את כל מחירו והוכרח להניחו אצלו כמשכון ולשלם רבית בעד המותר, מפני דחקו לא יכול לפדות המשכון, עד שהרבית עלתה לו בהרבה משויו של הספר. עוול זה פרסם הבחור בעיר, והעלוקה הוכרחה להחזיר לו חלק ממה שמצצה ממנו. לאזני הגיעה שמועה על עלוקה אחרת, שהלוה כסף לבן עשירים מן האצילים, שעתיד היה לקבל ירושה גדולה בהגיעו לבגרות חוקית. יתכן שחתם לו על שטרות בתאריך שלאחר התבגרותו, כלומר זייף

בעצמו את שטרותיו. דמויות כאלה הרבו לנו צוררים. בעיני הגוים היו כל היהודים מלוים בריבית. פקיד נוצרי היה לנו, שכן מעבר לגדר. קשר לא היה לנו עם משפחה זו, פעם באה אלינו אשתו, כביכול לביקור שכנים, ולסוף גילתה שהשעה דחוקה לה ובאה ללוות מאתנו כסף בריבית. היא לא יכלה להבין שגם אבא פקיד ולא מלוה בריבית, ובכלל אין לנו כסף מלבד המשכורת מדי חודש בחדשו. אבל פתגם אוקראיני ופולני נפוץ אומר: בבוא צרה פונים ליהודי (המלוה). יאק בידה טו דו ז'ידה.

התחבורה החדישה, הרכבות והדואר, כאילו התקיימה בראש וראשונה למען היהודים, בשבת היו המשרדים והקרונות ריקים מלקוחות. דואר הביאו בשבת, אבל לדוורים המיוחדים להבאת כסף שנשלח בהמחאות ולעגלת הדואר שהביאה חבילות הביתה לא היתה עבודה בשבת. הנוסעים ברכבות היו ברובם הגדול יהודים, היו יהודים שהתפרנסו רק ממסעות. סוכנים־נוסעים נסעו בלילות ועבדו בימים במקומות שונים. יש ולא ראו מטה אלא משבת לשבת. „יהודי־חבילות" (פעקעליודען) נקראו אנשים שהיו נוסעים יום יום לקנות סחורה בעיר הבירה בעד סוחרים בעירם. היו להם כרטיסי־מסע שנתיים, וחידוש הכרטיס בסוף השנה קשה היה להם כקריעת ים סוף ונזקקו לקופה של „גמילות חסד". „יהודי־חבילות" היו נפוצים במערבה של גליציה יותר מבקולומיה הרחוקה מוינה, שממנה או מבתי חרושת שבצ'כיה ומוראביה היו מביאים תוצרת־התעשיה. לבוב היתה ליהודי קולומיה, שידעו לפלס להם דרכים למקור הסחורה הראשון, רק שוק קניה ממדרגה ב'. בכל פעם שעליתי ברכבת המהירה בוינה לפנות ערב, כדי להגיע למחרת בצהרים לקולומיה, נתקלתי ביהודי־חבילות עמוסים חבילות לסוחרי קראקוב, טארנוב, רישא, (ז'שוב בפולנית) ועוד. יהודים שנסעי בלי חבילות רבות עזרו להם להכניס לקרון יותר מהמותר, מבלי שהמפקח יוכל להכריחם למסור בשכר חלק ממטענם לקרון המטען, בשבתם אחר כך על ספסל בצאת הרכבת ובסעדם את לבם היו מספרים זה לזה על מעשיהם במשך היום: לסוחר פלוני קניתי בכך וכך וכ'. היו יהודים שהזמינו קרפיונים חיים מוינה. בגליציה החקלאית לא היו עדיין ברכות לקרפיונים, וכדאי היה לו לגביר מטארנוב להזמין דג, שהומת בוינה לפנות ערב ולמחרת בבוקר היה בקדרתו, מאשר לקנות דגים זולים מקומיים. לפעמים נתקלתי ביהודי קבצן־מנגן עובר עם פזמון שבכנורו ושבעל־פה מקרון לקרון, ויהודים רחמנים בני רחמנים נתבעו ונתנו.

הרכבת, שהחלה להלך על פני קולומיה בשנת 1866, פגעה בתחבורה הישנה, שהיתה בידי יהודים. לשרותי מסילת הברזל והדואר חדרו רק אחר

כך יהודים מעטים שויתרו על מנוחת השבת. בכל זאת התפרנסו עוד בימי יהודים רבים מעגלונות ומסבלות ומסרסרות שבקשר אתה, כי לא היו מסילות ברזל במשולש של פוקוטיה שמדרום לקולומיה, וגם החיבור הישיר עם דליאטין שבדרך להונגריה מזה ועם ערי הדניסטר מזה לא נוצר אלא בימי. עגלון זקן סיפר לנו התלמידים בחדר, איך נסע בקרונו להונגריה ואכל ענבים ישר מהכרמים. ארצות הגפן היו לנו ילדי החדר יותר רחוקות מיערות־ברזיל לילדינו, גם אם היו „שייכות לאותו קיסר". לעגלונים היתה לשון מקצועית משלהם, טרמינולוגיה עשירה לכל הנוגע לסוסים, הרגליהם ומחלותיהם, לחלקי העגלה והריתמה הרבים, ו„שלחן־ערוך" עגלוני, איך לנהוג בסוסים באורוה ובדרך והיחסים עם עגלונים אחרים. עולם זה אבד רובו בודאי עוד לפני השואה. סופרה של גליציה המזרחית רש"י עגנון לא נסע מימיו עם בעלי עגלה כמוני, שנסעתי פעם פעמיים בשבוע במשך שבע שנים. אינני ממחיבי קיומה של הלשון היהודית האשכנזית, אבל מצטער אני על אבדן פולקלור יהודי עסיסי, שדורות רבים של בעלי־עגלה יהודים יצרוהו על אדמת פולין ואוקראינה.

העגלות למסע רחוק ולמשא כבד היו ארוכות כשלשה מטר, הדפנות בכל העגלות היו משופעים אל קרקעית צרה. בחזית היה דוכן, מושבו של המצליף בסוסים ומנהיגם. בדוכן מתחת למזרון־מושב מקש היתה תיבה ובה מכשירים לתיקון העגלה בשעת הדחק, מזון לאנשים ולפעמים חפצים יקרים, זקוקים לשמירה מעולה. המזון לסוסים היה בפנים העגלה, והדלי להשקותם קשור מן הצד. כלי סגור עם עטרן למרוח את צירי הגלגלים היה קשור לתחתית העגלה מבחוץ. גג מקומר, כחצי גליל, מורכב ממחצלת חזקה, מתוחה על רשת של חשוקי עץ כיסתה את העגלה והגנה על הסחורה ועל היושבים בעגלה ועל הדוכן מפני גשם ושלג ושמש. העגלה נקראה באידיש כמו בגרמנית וואגן, והגג שלה נקרא באוד, כנראה גם כן מגרמנית מימי הבינים. המכסה לעגלה קטנה נקרא בהקטנה באודל. נכדי־צדיקים, שסבבו בעיירות ובכפרים לקבל תמיכה מידי נדיבי־עם ד', היו נוסעים בעגלה עם באודל. בשעת הדחק אפשר היה ללון תחת המכסה. בבתי המלון בכפרים היו העגלות נכנסות לתוך פרוזדור נרחב מכוסה גג, בתים עם שער רחב לכניסת עגלה גדולה לתוכה היו מרובים בימי נעורי, אבל בתים חדשים כאלה לא נבנו עוד. עגלות קטנות מאלה וללא מכסה קראו א פוהר, כמו בגרמנית, איש לא אמר א וואגן מיט הולץ (עגלה עם עצים) אלא א פוהר מיט הולץ. לעגלות שנסעו בקביעות למקומות מסוימים היו תחנות ואכסניות קבועות בעיר, עוד בימי היו קוראים לכמה אכסניות על שמות עיירות

שהבאים מהן היו מתאכסנים בהן: די הורודנקר גוספודה, האכסניה של הורודנקה או של נאדבורנה וכ׳. בעיר השתמשו גם בקרונות עם תחתית שטוחה רחבה ללא דפנות וקראו להם גארה. הם שמשו להעברת רהיטים וארגזים. לסבלים היו קרונות־יד קטנים, למסעות בעיר ובקרבתה השתמשו בעגלות פתוחות קטנות עם מושבים רכים, עגלה כזו נקראה ווגלה, הקטנה מוואגן. עגלת נוסעים זו נעלמה בסוף המאה ה־19 ובמקומה באה כרכרה על קפיצים ועם כניסה קלה מהצד על גבי מדרגה ועם מכסה עור שאפשר היה לקפלו. הכרכרה נקראה „קולעס״ או „פיאקר״. בשם האחרון השתמשו בעיקר לציון כרכרה העומדת לשימוש ציבורי. „פריץ״ או גביר נסע בקולעס שלו. הכרכרות הציבוריות היו בקולומיה בידי יהודים, ובשבת עמדו בשוק רק 3—2 בשביל רופאים יהודים או לצבור הנוצרי, שלא הרבה לנסוע לתחנת הרכבת כיהודים. לעגלוני הפיאקרים הנוצרים לא היתה עבודה רבה בשבת. קולומיה שבתה בשבת כמושב דתי בישראל. כאשר כיסה שלג יבש את פני האדמה השתמשו במגררות שלג, נסיעה במגררה קלה נעימה היתה ממסע על גלגלים על פני כביש החצץ.

על הסוסים שיצאו בכביש מתחום העיר היה לשלם מס קטן בעד כל סוס. בלילה היו מורידים קורה לרוחב הדרך כמו במקומות מעבר הכביש מעל לפסי מסילת הברזל. את המס חכרו יהודים מהעיריה או מהממשלה, ובגלל הקורה, שנקראה בפולנית רוגטקה, קראו את גובי המס רוגאטניקים. היתה זו פרנסה יהודית במשך שנים רבות. היא בטלה בימי, כי הממשלה מצאה דרכים אחרות לגבות את מס הכבישים. ההתחרות בין היהודים העלתה את דמי החכירה ולפעמים הפסיד החוכר. הוא לא ידע מנוח בלילה, כי היה עליו לקום ולפתוח את המחסום אחרי שקיבל את המס. בשבת היה לו „גוי של שבת״ שלקח את הכסף. לא שמעתי על רוגאטניק שעשה עושר. כשבוטל המס הישיר לא הרעישו הרוגאטניקים את השלטונות כמו הפרופינאטורים.

גם בתי המלון היו בידי יהודים. רמתם היתה ממדרגה ג׳ לפי קנה־המדה של לבוב. הלקוחות השכיחים היו סוכנים־נוסעים. קצינים ופקידים, שבעדם שלם האוצר, לא היו רצויים. מעשה בקצין שבא למלון וענו לו שאין מקום, וכן ענו גם בשני. בשלישי היה כבר נרגז, חרף את האיש שהראה לו חדר, וזה ענה לו עזות. שלף הקצין את חרבו להכותו, נמלט האיש החוצה והקצין רדף אחריו וישיגהו ויהרגהו. בית הדין הצבאי לא העניש את הקצין — כפי שסיפרו — וגם עדות לא נגבתה, הקצין כביכול „הגן על כבודו״. עד כמה שאני זוכר לא היתה התרגשות מרובה בעיר, רגילים היו בכך, שקצין־

צבא בריבו עם יהודי עומד מעל לחוק, על איש המלון היה לשמוע את חרפתו ולשתוק. לאכסניה בעל־ביתית אחת היו סרים סוחרים וחוכרי־אחוזות. שם אפשר היה גם לאכול, בשעה שה„הוטלים" (בתי מלון) לא הגישו ארוחות. לעגלונים ודומיהם היתה אכסניה אחת או שתים, להם ולעגלותיהם. אורחי־פרחי היו לנים באחד מבתי הכנסיות, פרט לבהכ"נ הגדול. היו בעיר מכניסי־אורחים לשם שמים מבין העניים. מלמדים או שוחטים היו מלינים בבתיהם עניים קבצנים, מחזרים על הערים והעיירות. מה שתאר רש"י עגנון ב„והיה העקוב למישור", בשנת 1860 בערך, היה קיים בגליציה עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. נחותי־דרגה, „חיס־דרגס" באידיש, שלא יכלו להרויח את לחמם היו מחזרים על הפתחים במקומם. בעלי־בתים שירדו מנכסיהם ונשארו ללא כל פרנסה, כמנשה גיבורו של עגנון, היו נוטלים המלצה מהרב ונוסעים או הולכים מעיר לעיר לעורר רחמיהם של „נדיבי עם אלקי אברהם" על אדם הגון, בן טובים שנשבר מטה לחמו וכו' (עיין בעגנון). היות ומקרים של שבירת מטה לחם מרובים היו בגליציה הדלה שבדלות, יכלה המלצה לעזור לנצרך רק בפעם הראשונה, אם חזר למקום אחד, אפילו אחרי שנה תמימה, לא שמו לו לב יותר מאשר לקבצנים המקומיים, שהופיעו בכל בית פעם בחודש או בשבוע. המחזרים בערים היו שבים לבתיהם רק לפסח ולחגי תשרי, היה להם לוח־מסעות קבוע כמעט כזה של הרכבות, לשבת פרשת נח, הראשונה שבלוח, עיר או עיירה פלונית, לסור למלמד פלוני ולשהות במקום כך וכך ימים. תכנית זו לא עובדה על יד השלחן (לא אומר „הירוק", מפה כזו לא היתה לעלובים אלה), אלא היא נוצרה מתוך הנסיון הקבצני. שני אורחים שנתיים כאלה היו לנו במשך כמה שנים, האחד יהודי זקן גבוה, מלפנים משרת בבית הסבא ר' נטע שנפלד, שנשא על זרועותיו את אמי ורבים מדודניה ודודנותיה. הוא היה סר לביתנו כמו לביתו, ישן באחת ממטות־הספסל, משכים בבוקר לספר התהלים ולסידור התפלה — בכפר לא היתה תפלה בציבור יום־יום — סועד עמנו, מספר כל מה שראה ושמע בבתי הנכדים והנינים של בעליו מלפנים, כי הוא פקד את כלם בתקופת השנה, והולך לדרכו אחרי יומים־שלשה ימים, את שם משפחתו לא שמעתי מעולם; אמא קראה לו שלא בפניו יהודה קאלב, כלומר יהודה עגל, כשמו במשפחה בימי נעוריו. הוא לא התאונן על רוע גורלו, לא היו לו טענות על אלה שנשאם על זרועותיו כאומן. ידיד נאמן היה למשפחה, ידע את מצב פרנסתם והשתתף בצערם של ה„ילדים" שחיו בדוחק. לא היה מדוכה כקבצן. היו גם קבצנים עליזים ממש. השני היה מקורב לאבא, בן עירו היה. בנעוריו למד „חכמה יונית",

כלומר את האלפא־ביתא היונית, והיה מצטער על עוונו זה כל ימיו. חשב כנראה שעניו בא לו כעונש על חטא־נעוריו זה. אבא מתאר אותו בנעוריו. אז צמח במוחו שגעון המשיחיות ובחורים־ליצנים חזקוהו באמונתו־דמיונו. הוא „ידע" גם לגלות את ל"ו הצדיקים הנסתרים. יתכן שבחורים ריקים הכניסו למוחו המעורפל רעיונות כאלה. לעת זקנתו שכח הקבצן את משיחיותו, אבל אבא הכיר עוד בדבריו רמזים לענין ל"ו הצדיקים. אשה ובנים היו לו באחת העיירות והיה שולח להם מדי פעם בפעם ממה שאסף, מפיו של קבצן אחר שהיה בא לבית מלמדי שמעתי שציוה לאשתו, שלא יצא מביתה עני בידים ריקות. וכך היא כידוע ההלכה — גם עני מחזר על הפתחים חייב בצדקה. קבצן יודע־ספר לא היה שפל בעיני הבריות ולא בעיני עצמו, מכובד היה יותר מאיזה עגלון בור שלא ידע את ברכת התורה. העניות היא גלגל החוזר בעולם, גזרה מן השמים, לא חרפה ובושה; בושה לאדם שלא למד תורה ודרך־ארץ, הזדמנות ללמוד ניתנה לכל ילד. הארכתי בפרשת קבצנים, כי גם קבצנות פרנסה היתה, ובקרב היהודים יותר מאשר בקרב שכניהם. בלשון היהודים היו כמה שמות לפושטי־יד ולנצרכים מקבלי נדבה בגלוי ובסתר. בכל השמות הללו לא היה משום בזיון. קבצנים לא־יהודים נקראו בעטלערס כמו בגרמנית. ב„בעטלער" היו מבהילים ילדים.

האינטליגנציה המקצועית היהודית היתה בשנת 1893 בבואי לקולימיה רק חוג קטן, נבדל מהציבור היהודי. המשכילים שלא למדו באסכולות של הנכרים היו לועגים למשכילי הגימנסיות והאוניברסיטאות, באמרם שהם מלמדים את בניהם לנהוג בגאוה כלפי היהודים: מוריץ, האַלט דיך שטולץ צו דען יודן — כאילו הם בעצמם לא היו יהודים (יודן). אגב מלאכתם־פרנסתם היה להם כמובן מגע ביהודים בעיר שרובה הגדול יהודים, אבל לא מגע חברתי. ומובן מאליו, שיהודי רופא, עורך־דין, חוכר בית מרקחת או פקיד ממשלתי, דיבר אז עם אחיו בלשון נכריה, גרמנית או פולנית, כדי ליצור מחיצה בינם ובין הקהל הפשוט. יתכן שמחיצה זו לפעמים נחוצה היתה, כי יהודים לא נתנו אימון ב„דוקטור", רופא או עורך דין, שדיבר אידיש כמוך וכמוני. יהודים טרדנים היו, ואם דברת אתם בלשונם, הרי היו בין רגע כבני משפחתך וחפצו לדעת את עסקיך ומוצאך ומצב משפחתך. עגנון תיאר באחד מפרקי „הכנסת כלה" טרדן כזה. את חטאי אגיד, שסלקתי חנוני בלתי ידוע לי, שבא להטרידני בשאלות על ארץ־ישראל, בתשובה בפולנית כסתם דוקטור. לולי זאת לא היה מניחני במשך שעות. לא אוכל איפוא לדון לחובה „דוקטורים" ששוחחו עם לקוחותיהם היהודים בלשון זרה. בתשי"ח נזדמן לי יהודי בבית הכנסת בירושלים, שהחל לחקור אותי

כשופט, מה מלאכתי, עניתי לו — מה נפקא מינה. והוא לא הרפה ממני וגיחש: בודאי חנות קטנה יש לך, אַ קליין גוולבל.

רופאים יהודים היו ב־1900 6—7. היו יהודים שביכרו רופאים לא־יהודים על פני יהודים, אולי מפני המחיצה וערפל הסודיות שמסביב להם. רופא זקן פולני נחשב למומחה גדול, אבל מקובל היה להזמינו רק לפני הצהרים, כי אחרי הצהרים שיכור היה. מבין הרופאים היהודים היה רק אחד שהשתכר, הדוקטור הפיסטינאי (מהעיירה פיסטין) קראו לו. דוקטור לא היה אלא אחד מאחרוני הרופאים מלפני עשרות בשנים, שסיימו רק ארבע כתות גימנסיה, ארבע שנים לפני בחינת הבגרות, והורשו ללמוד באוניברסיטה רפואה מבלי לקבל תואר דוקטור. איני יודע מה היתה סמכותם של רופאים ללא תעודת בגרות, וללא תואר דוקטור. בקולומיה היו מזמינים אותו לחולים מסוכנים מכל המחלות, ללא הבדל בינו ובין דוקטורים ששמשו פרופיסורים גדולים בוינה, וידעו את מקצועם ברמה של תקופת לימודיהם. עד כמה שהכרתים איני חושב שהרבו לקרוא בעתונות הרפואית. ברם לא רק ה„דוקטור" הפיסטנאי היה מתחרה ברופאים־דוקטורים ממש, אלא גם רופאים־ספרים, ספר־רופא יתפלא הקורא וישאל, האין כאן טעות דפוס. ואמנם כן הדבר במשך דורות רבים היה הספר גם רופא ולא רק בישראל אלא גם בקרב נוצרים המוניים. לא ספר, פריזר כבגרמנית ובפולנית, אלא „רופא". הולך אני לרופא לגלח את ראשי — חסידים ואנשי־מעשה היו מגלחים הראש עוד בימי. ולא רק בעיירות קטנות ונידחות היה הספר רופא אלא אף בקולומיה, העיר השלישית או הרביעית בגדלה בגליציה. הרופא־הספר עקר שינים, אפילו הורי, שקראו ספרי „דוקטוריים" גרמניים, הזמינו פעם ספר שיעקור שן לאחותי. הוא עקר שן בריאה, והיו צרות ויגון ואנחה במשך חדשים רבים, ואחרי שגם רופאים ממש שבמקום ניתחו וקלקלו הוכרחו לנסוע לעיר גדולה ושם נמצא קץ ליסורי אחותי אחרי ימים אחדים. רופא־ספר היה מומחה להכנסת חוקן, ולכך נקרא הביתה לפעמים אף בלילה. קרו מקרי־מות בגלל עצירות ממושכת. האיש „נסתם" היו אומרים בעיר. תרופה „בדוקה" ובלתי מזיקה היו „באַנקס", כוסות־רוח; תרופה נפוצה היו עלוקות, שהונחו על הגוף למוץ דם החולה. חכמי הרפואה חשבו מלפנים שעודף־דם בגוף גורם לכל מיני מחלות, לכן הקיזו דם לחולה, כלומר פתחו אחד מעורקיו ואחרי שיצאה כמות דם מסוימת — לפי ראות רופא האליל — סתמו את הפצע. הקזת דם באדם לא ראיתי מימי, אבל בפרה ראיתיה. כמובן שגם בבהמה זוהי אכזריות ללא כל צורך, לפי ידיעתנו כיום. בחלונותיהם של הספרים ה„רופאים" נצבו לראוה צנצנות

זכוכית גדולות, ובהן עלוקות. הספר המומחה ידע כמה עלוקות דרושות לכל חולה והיה מביאן לבית החולה בצנצנת. אחרי שרוו מהדם הפסיקו מעצמן מלמוץ, והיות והפצעים משיני השרץ קטנים לא היתה סכנה שהדם לא יסתם כמו בהקזה. משפחת ספרים־רופאים היתה בעיר, הזקן שבמשפחה היה יהודי בעל־צורה. כובע קטיפה צר שולים לראשו, פאותיו קטנות מסולסלות, עיניו מפיקות חכמה וידיעת ערך עצמו, וחיוך של טוב לב על פניו. זוכרני מקרה שאחרי שהזמינו רופא או רופאים מדופלמים, קראו לר'... הספר ה„רופא". בראשונה דברו אתו כמו עם כל אורח דברי ידידות וחדשות, ואחר כך נכנסו לעצם הענין. איני זוכר את המחלה והעצה שיעץ, אבל פרצופו וחיוכו נגד עיני. הוא דיבר בבטחון גמור כידען שאין לפניו נעלם, אופטימיסטן היה. אשתו מילדת היתה, יורשת נאמנה לשתי המילדות העבריות במצרים, וכמוהן עשתה מלאכתה באמונה, כאם טובה, לא עמדה על המקח בנוגע לשכרה, וליולדת ענייה היתה מביאה — כפי שסיפרו — מזון, המנהג ללדת בבית חולים נפוץ בעולם רק אחרי עשרות בשנים. אמי ילדה פעמים ללא מילדת מומחית, וכאשר היתה בסכנה נתנה לה המילדת סגולה ללקק את היעה (קוצ'רה באידיש), שבה חותים את הגחלים מתנור האפייה. ברחמי שמים „הועילה" סגולה זו וזכתה לצ"ב שנות חיים. אשת הספר־הרופא ידעה את מקצועה המצומצם יותר משידע בעלה המומחה לכל המחלות.

אותה משפחת ספרים הצמיחה גם בריות מגונות מאוד, שנתפסו בסחר־נשים ונידונו לכמה שנות מאסר. פעם בשנתי ה־11 הסתפרתי אצל אחד מהם, ושמעתי מפי אשה על פלונית העדויה עדי זהב בסטאנבול (קושטא) — ממילא גם כאן הפקירה את עצמה לכל בחור. הכירה האשה שמבין אני בדבר והפסיקה את סיפורה ברמזה לאיש שיחתה, שקטן זה הוא „שמד־ניק". עשרים שנה אחרי כן ראיתי ושמעתי, מהו אושרן של אומללות כאלה שנתפתו ללכת אחרי מפתיהן מקולומיה לקושטא.

ועוד משפחת „רופאים" היתה בקולומיה, לא ספרים ולא מומחים לכל, אלא בקיאים לרפא שבר יד ורגל. הם ידעו להכניס את השבר במקומו, ויד קלה היתה להם למעט את יסוריהם של הנפגעים. נוסף על התחבושת — לא בגבס — היו מרפאים במים שנשלקו בהם עשבים מסוימים. העשבים היו סוד משפחתי. לא היו להוטים אחרי ממון, ולשם מצוה פעלו עשרות בשנים, ואף רופאים מדופלמים היו שולחים בעלי־שבר אליהם. אורתופדים ומנתחים לא היו בעיר ומסע ללבוב עם יד או רגל שבורה היתה מסוכנת יותר מהטיפול על ידי משפחת חסידים זו שרכשה לה מומחיות מסוימת

באיחוי שברים. יודעי לחש, אַבשפרעכערס באידיש, היו כמובן לעשרות, אנשים ונשים. הלחש הועיל ביחוד להרחקת הנזק מ„עין הרע". היו כמה נשים בקיאות ביציקת שעוה, וואַקס גיסן באידיש. וזה דבר היציקה: האשה היודעת לנחש, מתיכה שעוה ויוצקתה למים שבקערה, ומחתיכות השעוה היא קובעת „דיאגנוזה", אם לדבר בלשון הרופאים המדופלמים, מה גרם לילד או לילדה שיחלו עין הרע, פחד, רוח פרצים וכדומה, זוכרני דיאגנוזה, שכלב קטן רדף אחרי הילד. בדיאגנוזה גופה היתה כבר מעין רפואה, ואולי בא לחש אחרי כן — בודאי נבדקו הדברים על ידי חוקרי פולקלור, ולא לי להאריך אלא לקבוע, שהיציקה היתה נפוצה בימי כסגולה. בקושטא שמעתי על ניחוש לפי הצורות היוצאות מסיגי הקפה שהושלכו מספל הקפה על קערה. פינג'נה קראו למנחשת מהשם פינג'ן־ספל. סיפרו בקולומיה על רופא מדופלם, שלא מצא מרפא לבתו ומתוך יאוש פנה ליוצקת שעוה. נחש או עוננות כזו ידועה מימי קדם, התורה אמרה לא תנחשו ולא תעוננו (ויקרא, יט, כו) ונביאי ישראל והחכמים נלחמו באמונה תפלה זו, ועד היום היא קימת בקרב העניים בדעת שבעמנו.

לעורכי־הדין היו מלפנים מתחרים בלתי מדופלמים, לא מסוכנים לחיי אדם כרופאי אליל. אבא מתאר בזכרונותיו בהרחבה סופרי־קרנות, וינקלשריבר באידיש. בימי היו עוד אנשים, שידעו להגיש תביעות ולערוך בקשות לערכאות שהסתפקו בשכר מועט. הזכות להופיע בבית המשפט כמיופי־כחם של צדדים בדין ניטלה מהם זה מזמן, לכן לא יכלו למעט את הכנסותיהם של עורכי־דין. בעל בית פנה כרגיל לעזרת עורך־דין רק במשפט פלילי, בדיני ממונות טען בעצמו. לקוחותיהם של עורכי־דין היו בעיקר סוחרים גדולים, לעריכת חוזי־מסחר וכדומה. פקידי ממשלה יהודיים היו בשנות ה־90 רק מעטים; בראשית המאה ה־20 הופיעו שופטים ופקידי האוצר יהודים. בגימנסיה הפולנית, שרוב תלמידיה היו בראשית המאה יהודים, היה רק מורה יהודי אחד, ולזמן קצר עוד אחד, מורה הדת היהודית היה יוצא דופן, בישיבות מורים לא יכול להשתתף. הבא לתאר את הדמויות בעיר או בעיירה יהודית במזרחה של אירופה מהנמנע שידלג על ה„משוגע העירוני". סופרים נטפלו לתופעה מעציבה זו בעברית ובאידיש. בושתי בזכרי את היחס לחולי־הרוח בקהלות של רחמנים בני רחמנים. לא רק נערים־פרחחים התגרו בהם וציערום, כדי לעוררם לצריחות מעוררות צחוק, אלא גם אברכים — כמובן לא מחובשי בית המדרש שלמדו תורה לשמה — נהגו משיחה עם משוגע. היה זה מעין „בידור", כי ראינוע טרם הומצא, והצגות תיאטרון נדירות היו. בכל קהלה בינונית היו חברות צדקה שונות

ואנשים ונשים צדקניים, מאספי נדבות לצרכי שבת לנצרכים מבוישים, משיאי יתומים ויתומות, מתנדבים לטיפול בחולים (לינת הצדק) בלילות, כדי שבני הבית יוכלו לישון פעם בשתים או שלוש יממות, אבל לא נמצאו אנשים שידאגו לחולי־הרוח, שלא יתבזו ברחובות. היה בכל גליציה רק מוסד ממשלתי אחד לחולי־רוח, אבל השלטון לא דאג לאסוף לתוכם את המשוגעים שברחובות היהודים. משוגע או אידיוט נכרי מסתובב ברחובות זוכרני רק אחד מימי ילדותי בסטריי. יופיטר קראו לו. אנו הילדים פחדנו מפניו. בקולומיה היו על פי רוב שנים־שלשה גברים ואשה אחת חולי־רוח יהודיים. תמונתו של אחד המשוגעים „הונצחה" בגלויה. כינויו היה קרעבס (סרטן). היכן גרו ומי פרנסם איני יודע. הניהנים מ„חכמותיהם" כיבדום לפעמים בעוגה או פרי, ונשים צדקניות נתנו להם בגד ישן.

חולי־רוח ממשפחות עשירות נשלחו לבתי מרפא פרטיים בפרברי וינה. בגליציה טרם הוקמו מוסדות כאלה.

פרק ארבעה עשר

תקופות השנה בקולומיה

אתחיל בראשון למאי, ולא מפני יום אידם של המרכסיסטים שחל בו, החלפת הדירה בקולומיה היתה קלה. דירות ללא פגם היו מעט ושוכרי דירות החליפו אותן פעם בשנתים־שלוש שנים, בנסותם למצוא דירה נוחה יותר. רק בבתים ובחצרות מעטים היה ישוב מעורב מיהודים ונוצרים. על יד דירות שבחצרות החזיקו הנוצרים, גם פקידים בינוניים, חזירים, למורת רוחם של השכנים היהודים, שלא סבלו את המראה והצריחות והצחנה של בהמה זו. חזירים מסובבים ברחובות כמעט ולא נראו, אפילו בפרברים.

החג היהודי הראשון שלאחר הראשון למאי הוא כרגיל ל״ג בעומר, ובעיר חסידית־עממית ניכר רישומו בבתי הכנסיות ובסביבותיהם. נערי החדר הכינו כדורי־טיט לתקוע בהם גרות להדלקה בערב ל״ג, שהובאו לרוב. הדלקות, כאלה הנעשות בארץ, לא עשינו בקרב הגויים. מפני בניני העץ היתה סכנה לערוך הדלקה בחוץ. את מסורת החדר לצאת לטיול בל״ג בעומר המשיכו בצורה חדישה כבר בשנות ה־90 בחורים ואברכים משכילים. פולנים היו עורכים טיולי־מאי וקראו להם מאיובקה, ולנו היה ל״ג בעומר יום ה״מאיובקה״. והנה תאור ל״ג בעומד הלאומי הראשון בחיי, שפרסמתי בשנת תרצ״ח ב״העולם״ בגליון ל״ז, וכאן מקוצרים הדברים:

בל״ג בעומר תרנ״ה ישבתי בשעות הבוקר בחדרי כפות לגמרא ושקוע בהרהורים עצובים. זכרתי את ל״ג דאשתקד, את התכונה הגדולה להארת בית התפלה... ולפני שנים בהיותי עוד בין הדרדקי חגרתי חרב־עץ למתני ובגבורים יצאתי עם הרבי־המלמד אל ״הר־סיני״ (טיול מחוץ לעיירה)... ידעתי שגם השנה הכינו חברי, ילדי היהודים בכפרנו, ״נשק״ רב לירות ולפוצץ את העולם ביום החג לתלמידים, ורק עלי, האומלל בנערים, הטיל מלמדי הליטאי לשבת בבית כל היום ולעסוק בסוגיית תלמוד יבשה... ועוד אני שקוע ביאוש יותר מאשר בתלמוד, והנה קול המונים עליזים בוקע ומגיע לאזני. רגיל הייתי בחודש מאי בטיילים שבאו מן העיר ליערנו — בזה היער הושמדו אלפים מיהודי עירנו וסביבתה 48 שנים אחר כך. ידעתי

את נגוני בתי הספר של הגויים בטיוליהם, ואת ניגוני ה„סוקול", חברת המתעמלים הפולנים שבעיר, ואולם הקולות שהגיעו הפעם לאזני שונים היו, הקול קול יעקב היה. לא שלטתי ברוחי וקפצתי החוצה. שכחתי את אשר הטיל עלי מלמדי בצאתו העירה ואת הצפוי לרגלי היחפות בזמורת־הערבה שבידו, אם אעבור על פקודתו, ובין רגע ואני בתוך השמחה שברחוב: יהודים, אברכים נשואים, ואברכים העומדים בשדוכים, בני טובים סמוכים על שלחן אביהם, צועדים בשירה ובזמרה ליער. ובראשם איש שיצא כבר מגיל האברכות, איש מכובד במוצאו ומצד משרתו — אריה ליבל טויבש, נין ונכד לרבנים ולשושלת האדמו"רים מז'דאצ'וב; והעיקר פקיד חשוב בבנק חשוב... טיול המוני של יהודים ושירת חול של יהודים היו פלא בעיני.

מובן מאליו שלא חזרתי הביתה, נגררתי עם החברה ליער ברקודים ובזמרה, שם פשטו האברכים את מעיליהם, מי מעיל נוסח ישן ומי מעיל חציו נוסח יהודי וחציו נוסח מערבי; השתטחו על העשב ושרו בקולי קולות, ואחר כך שחקו. בסדר היום של המטיילים הגויים תפסה האכילה־הזלילה מקום בראש. אחרי כל טיול הזדהם היער בניירות משומנים בשומן חזיר, בקופסאות של סרדינים ובבקבוקים ריקים. בטיול של היום בטלו האכילה והשתיה לגבי נאומים ודיקלומים. ליבל טויבש כינס את בחוריו־חסידיו לא לשם טיול ועונג בלבד, אלא לשם תעמולה לחיבת ציון ולרעיון הלאומי. שפת הנאומים היתה בימים ההם, „מעין־גרמנית", דייטשמריש, כפי שהיו אומרים בלעג. לדיבור סתם באידיש לא היה המשקל של נושא נכבד. לא הכל הבינותי, אבל את הענין תפסתי: הוא הטיף להתגאות ביהדות ולשיבה לנחלת שדה וכרם בארץ־ישראל, והדברים נכנסו ללבי. להתגאות ביהדות — היה מובן מאליו לכל יהודי, שההשכלה „בת־השמים" לא הרגילתו להתבטל בפני הגויים ותרבותם. פחות ברור היה ענין ארץ ישראל בזמן הזה. את יהודי רוסיה ורומניה לימדו הפרעות והעדר שיווי הזכויות פרק בלאומיות יהודית; לא כן במדינות הקיר"ה. בשנת תרנ"ה טרם עברו ימי דור אחד לשווי הזכויות, עוד רוחה האמונה בהתבוללות, בלב המשכילים ואת ההתבוללות בכיעורה ראיתי והרגשתי לפני שנה בחגיגת זכר לקושצ'יושקו בבית הכנסת הראשי — כפי שרשמתי לעיל. קריאתו של ליבל טויבש היתה לי מעין מחאה נגד מה שראו עיני באותה חגיגה, נגד יהודונים במדים לאומיים פולניים. בדבריו מצאתי ביטוי להרגשותי, אשר טרם הוברר לי בעצמי. פחות פשוט היה ענין ארץ ישראל. שמעתי מפי הורי הרבה על ארץ־ישראל ממה שכתבו וסיפרו קרוביהם בארץ. ידעתי שהיא

ברוכה גם בחורבנה, ויש בה פירות משובחים, ובמקום תפוחי אדמה אוכלים שם תאנים ושקדים וצמוקים ותפוחי־זהב — הכל כמו שנאמר בשיר הערש לתינוקות: רוז'ינקס מיט מאנדלן... על ארץ ישראל החדשה, על יהודי עובדי אדמה בארץ, ועל עליית יהודים צעירים — ולא רק זקנים החפצים להקבר שם — לא שמעתי מפי הורי, ואף לא מפי המלמד מליטא, שממנה עלו כבר יהודים לארץ לעבוד את אדמתה... עולם חדש נתגלה לי מנאומי ל"ג בעומר ביערנו, עולם דומה לאגדה נאה.

ועוד דבר הביא לי אותו ל"ג בעומר — מחשבה חדשה על יחסו של האדם הישראלי אל הטבע, מכל מה ששמעתי השכם והערב מפי הורי ומורי היתה אהבתי ליער ולשדה ולנהר מעשה נערות, כאמור בפרקי אבות (פ"ג, ז) „המהלך בדרך ושונה ומפסיק ממשנתו ואומר מה נאה אילן זה, מה נאה ניר זה... כאלו מתחייב בנפשו" וכאן מחבבים ליבל טויבש וחבריו את היער כאנשי ה„סוקול"...

שפע המרעה בסופו של מאי ובראשית יוני הביא שפע חלב, ויהודים התענגו בחג השבועות לא רק על לביבות גבינה מבושלות, אלא גם על מאפה חלב. קניז'ס כמו באוקראינית קראו לעוגות הממולאות גבינה ומעט בצל שנאפו לכבוד החג. בתי הכנסיות וגם בתים פרטיים קושטו בירק, ומכאן קראו השכנים הנוצרים חג יהודי זה בשם חג הירק. מלפני שבועות החלה עונת הרחצה בנהר, כלומר בעיקר בתעלתו שנמשכה לטחנת גארטנברג, ורק אם הופסקו המים בתעלה, כדי לנקותה או לשם תיקונים בטחנה הלכו לפרוט בעצמו. בשדות החצץ הנרחבים שעל יד הנהר היו גדודי הצבא מתאמנים יום־יום, ונערים ובטלנים מבוגרים היו נמשכים שמה לחזות בתרגילי־סדר והליכה. קטנים וגדולים ידעו את נוסח הפקודות שניתנו בגרמנית, וגם את כל הדרגות התת־קצונה והקצונה עד המפקד העליון של כל חילות המדינה המאוחדת. יהודים התחמקו בכל מיני אמצעים משרות בצבא, כדי שלא לחלל שבת ולא לאכול נבלות וטרפות ולא לגלח הזקן, אבל אהבו את הצבא — ובלבד שאחרים יעבדו בו. יחס זה השתנה לאט, ולפני פרוץ המלחמה היו כבר לא מעט יהודים שנשארו בצבא הקבע כתום שנות עבודת החובה, כדי לזכות אחרי 12 שנה במשרה במשרד ממשלתי, בפרוץ המלחמה ב־1914 היו בגדודי גליציה המזרחית תת־קצינים יהודים רבים. נוחים היו לקצונה, שלשונה היתה גרמנית, יותר מהפולנים והאוקראינים שלא שלטו בלשון זו.

רוב בני העיר התרחצו ללא כל תשלום והתפשטו ערומים על שפת הנהר. אמידים יותר התפשטו בצריפים שהושכרו על ידי העיריה ליהודים;

רק מעטים הוציאו חמשה צ"ל והתרחצו בתאי ה„פריצים", שהיו בהנהלת העיריה. בכל אופן התרחצו יהודים בקיץ בנהר יותר משכניהם הנוצרים. בחורף היו מצויים בכל ערב שבת בבית המרחץ. רחובות הנוצרים היו נקיים יותר מרחובות היהודים, שבתיהם היו צפופים וחצרותיהם קטנות; בגופם היו היהודים נקיים יותר אפילו ממשכילי הפולנים, רחצו את גופם כלו פעם בחודש או יותר מזה. כשבועים אחרי שבועות מתחילה עונת פרות האילן. דובדבנים הם הפרי הראשון המופיע בשוק. שמם באידיש קארשן, ונערי החדר נתנו סימן לדבר: (פרשת) קרח — קרשן. אתם, ואולי עוד לפניהם, הופיע תות־היער, הוא הפרי הנקרא בישראל תות־השדה, אלא שפרי־היער קטן וריחו וטעמו טובים מהפרי התרבותי. עם שמנת זהו מאכל־תאוה, אבל יקר מדי להמוני היהודים וילדיהם, שהסתפקו בדובדבנים זולים. אחר כך בא פטל־היער, מאלינס באידיש מסלאווית. עם הופעתם החלה עונת הרקח לבעלות הבית. מיץ־פטל הוכן לכל השנה בכל בית, פרט לדלי־דלים, כי במה תכבד בעלת־בית את אורחיה, אם לא בכוס מים קרירים עם מיץ־פטל. ההוצולים היו מביאים מיערות האורנים גרגירים שחורים בגודל של פנינים שנקראו באידיש אפינס ובפולנית בורובקי. את אלה הכניסי לבקבוקים גדולים עם סוכר והמשקה השחור שנתהווה מהם נקרא אפיניק, משקה נעים וטוב לקיבה לרפאותה משלשול. מגרגירים אדומים דומים להם בגדלם, שנקראו גוגיצ'ס הכינו ריבה ששימשה ממרח ללחם ומילוא לעוגות, את שורת הפירות והמרקחים סיימו השזיפים. עם כניסת החורף היו מזוויה של בעלת־בית זריזה בקולומיה מלאים מכל טוב לקראת החורף. יש והכינו מיץ־פטל ואפיניק כשרים לפסח, בבקבוקים מיוחדים ובשמירה מחשש פרור חמץ. אחרי שנים הופיע מיץ־פטל גם בשוק, אבל רק נחותי־דרגה קנו מיץ־פטל בשוק.

ב„תשעת הימים" הראשונים לחודש־אב היו האטליזים סגורים, פרט ליום ה' ועש"ק לכבוד השבת. רק מעטים הלכו לנהר להתרחץ, פרט לערב שבת — אם לא ירדו בו גשמים. תשעה באב ניכר בעיר יותר מאשר בירושלים כיום (תשכ"ה), לא מיהרו לסיים את הקינות, כדי ללכת לעסקיהם כבירושלים כיום. בשעת אמירת הקינות היה מנהג מוזר, שנערים היו זורקים פרי קוצים, הנדבק בשערות ובבגדים ואינו מכאיב ואיש לא הפריעם ממעשי קונדס, שהיתה לו מסורת של דורות, אמרו שהתירו להם מעשה קונדס זה, כדי להפיג את העצבות של המתאבלים על החורבן, שלא ישקעו במרה שחורה. ליצני הדור היו אומרים: למה לנו להצטער על שרפת בית המקדש, המגרש שוה כיום יותר. שני בתי הקברות החדש והישן המו מרוב

מבקרים, לישן נושן לא הלכו, כי נעלמו רוב המצבות ולא חפצו לדרוך על קברים. שבת נחמו היתה כנהוג שבתם של חתנים שעלו לתורה לפני חופתם. בלכתם לבית הכנסת ובשובם — שמחה ברחובות. החג הראשון אחרי שבת נחמו היה 18 באוגוסט, יום הולדתו של פראנץ־יוסף קיסר ירום הודו. מסופקני, אם קם בזמן מן הזמנים מלך מחסידי אומות העולם אשר יהודים אהבוהו והעריצוהו כיהודי אוסטריה את קיסרם זה. נערי החדר בוטלו מלימודיהם, כדי שילכו לבית הכנסת הראשי לראות את החגיגה ולשמוע את התפלה והדרשה. לפי הדין אין מבטלים תינוקות של בית רבן אפילו לבנין בית המקדש, ורבותי בקאלוש ובקולומיה יראים ושלמים היו ולא בקשו להם שעות בטלה וחופש כמורינו כיום — בכל זאת לשם שלום מלכות הפסיקו לימודיהם. על צדקתו של הקיסר סיפרו בטלנים דברים שבדמיון. אחד מקרובי אמי זכר את ביקורו של הקיסר בקולומיה בשנות ה־50 למאה ה־19, והוא „ראה" במו עיניו, שהקיסר נשק את ספר התורה, שנשאוהו היהודים בבואם לקדם את הוד קיסריותו, ואל הצלמים והתמונות שהוציאו הגויים מכנסיותיהם לקראתו אף לא הביט. והרי לך „עדות ראיה", שבלבו קרוב הוא לתורתנו הוא. בטלן שבבטלנים אמר פעם לאבא, שהקיסר נוסע לצדיק הבלזאי. הביט עליו אבא בתמיהה, היתכן? והוא השיב, וכי יעלה על דעתך, שהקיסר נוסע לאיזה רביון קטן? יתכן שבדורות קדומים יותר היתה מתרקמת אגדה בנוסח אנטונינוס קיסר ורבי יהודה הנשיא. פעם עבר הקיסר ברכבת ביום הכיפורים, הקדימו יהודי קולומיה להתפלל ויצאו לתחנה לברך את הקיסר. היה זה בשנות ה־80, ובימי עוד הרבו לספר על יום־כפורים זה, שבו הציפו המוני ישראל את תחנת הרכבת. ואמנם סירב הקיסר זמן ממושך לאשר בחירת מנהיג מפלגה אנטישמית לראש העיר וינה הבירה. לפעמים תרם להקמת בית כנסת שנשרף. — סיפר לי זקן אחד בירושלים, אשר כתב בשעתו בקשה לקיסר ונענה בחיוב.

הדרשות בי"ח באוגוסט לא נתקעו במוחי, אבל תפלת ה„שעשגז" החזן והקורא בתורה בבית הכנסת הראשי בקולומיה, עדיין מצלצלת באזני. מסופקני, אם בקולותיהם של רבבות שליחי צבור בכל בתי הפולחן שבמדינות הקיסר־המלך נמצא קול משכנע אלקים ואנשים כקולו של ה„שעשגז" שלנו בשעה שהתפלל „הנותן תשועה למלכים... הוא יברך וירומם את אדוננו הקיסר... וידבר עמים תחתיו"... ולמה נקרא שמו „שעשגז" כממונה על בית הנשים של אחשורוש? היה זה כינוי, מפני שבימות החול היה גובה ושליח לכמה חברות צדקה של נשים, נשכח שמו ושם משפחתו ונקרא בכינוי שכינוהו ליצני העיר, אחרי כמה שנים ואני סטודנט בווינה, הציגו לפני

מכר בן־עירנו ששמו כך וכך, אמר לי המוצג: את אבא אתה מכיר בודאי, כל בני העיר מכירים אותו, נתן לי סימנים ולא תפסתי מיהו אביו. לסוף אמר: אבא ה„שעשגז", וכמובן ידעתי מיהו אביו. לשעשגז, סריס המלך המקורי, בודאי לא היה בן בשושן הבירה כמו לשעשגז בקולומיה.

מובן מאליו שדגלי אוסטריה, צהוב־שחור התנוססו בעיר וב„אילומינציה" — כלומר בהדלקת נרות בחלונות החזית — נטלו בתי היהודים חלק בראש. וממנורות השבת הכרת כל בית יהודי באורות ליל 18 באוגוסט. החגיגה בגן העיר, יהודית היתה בעיקרה. מאז חדרה ההכרה הלאומית ללב הנוער עם הופעת הרצל, שרנו את המנון הקיסר לא בגרמנית או בפולנית כמשכילים מלפנים אלא בעברית:

אל, הרימה כבוד מלכנו
אל, הקימה את ארצנו.
בחוסן ישועות עוז האמונה,
יעשה מלוכה בתבונה
— — — — — —
בהדר בית הבסבורג,
כסא כבודו, יפרח אושר אוסטריה.
בהדר וכו'.

„אוסטרים" היינו, אולי האוסטרים היחידים שבמדינה, כי האוסטרים הגרמנים, גרמנים היו יותר מאשר אוסטרים. קוינו שבחבר של תריסר לאומים נזכה לזכויות לאומיות, ללא קשר בטריטוריה מסוימת, אלא בכל עיר שבה יהודים במספר ניכר נוכל לחנך את בנינו בלשוננו וברוחנו. תקוה זו התנדפה עוד לפני חורבן הקיסרות.

סמוך ל־18 באוגוסט החלו להופיע ב„קורסו" (רציף המטיילים) דמויות שנעלמו מהעיר זה כמה שבועות, מראשית המאה ה־20 התפשט המנהג ללכת לחודש, חודש וחצי, לקייטנות שבקארפאטים. בעלי בתים אמידים שכרו שם דירות־קיץ עם מטבח ולקחו אתם משרתי הבית. על פי רוב נסעה רק הגברת עם בנותיה ובניה, והאב היה בא לשבת וליום הראשון ברכבת. לכפרים אחרים מנאות הקיץ היתה אפילו קהלה יהודית עם רב, לאמהות היו מטרות נכבדות מלבד המרגוע והחלפת אויר. לקיטנות אלה באו משפחות אמידות גם מערים אחרות, ואפילו מעבר לגבול הרוסי, והיתה הזדמנות לתכנן שידוכים. עשירים ממש, וביחוד נשיהם, היו מרחיקים לנסוע למקומות

המרפא ומעינות הישועה בקארלסבאד (חולי קיבה ועוד), מאריאנבאד (נגד השמנה יתרה) ופראנצנסבאד (מחלות נשים), ויש שהרחיקו ללכת לגרמניה עד ויסבאדן. היו כאלה שמסע זה היה להם או להן חוק שנתי. יהודי קולומיה לא היו שונים בזה מיהודי ערים גדולות אחרות בגליציה ופולין וליטא ורוסיה. כשפרצה המלחמה ב־1914 נלכדו יהודים רבים מארצות הצאר בערי הרחצה והמרפא שבאוסטריה וגרמניה. ככל נתיני ארץ האויב הושמו בהסגר, אבל לא עבר זמן רב ושוחררו, כי ידעו שהצאר וממשלתו אויבים ליהודים, ואין חשש שיהודים יפעלו לטובת מולדתם החורגת.

„משכנס אלול אפילו הדגים במים רועדים מאימת יום הדין". קול השופר הבוקע מבתי הכנסיות הגיע לשוק ולרחובות וחדר ללבבות. רק למעטים מיהודי קולומיה לא היה בית כנסת קבוע לתפלתם, ובכל זאת היה צורך בתוספת „מנינים". אולמי המועדון הציוני, שעליו עוד ניחד הדיבור, ואולמי המועדון של הסוחרים, קאופמנישר פראין, ועוד הפכו לבתי תפלה לשלשת הימים הנוראים. ימי הסליחות היו כבר ימי סגריר, גשמים ובוץ, כאילו בכו שמים וארץ כלב היהודים, וביחוד לבן של היהודיות הכשרות, אשר משאלות רבות להן מהקב"ה: פרנסה, הילדים שיגדלו ויהיו בריאים, להשיא בנות ובנים ולראות קצת נחת. רבש"ע: קצת נחת תן. והיו גם אמהות שהתפללו שבניהם יצליחו בגימנסיה או באוניברסיטה בבחינותיהם. היו מקרים, שבשעה שהבן נסע לבחינה באוניברסיטה, השתטחו האמהות על קברי אבות והתחננו, שימליצו טוב בשמים על נכדיהם וניניהם. הן שכחו שלוא קמו אבות אלו וראו את יוצאי חלציהם מגולחי־זקן, אוכלי נבלות וטרפות, מחללי שבת ורחוקים מדרכי הצניעות, היו חוזרים לקבריהם. חזנים, יודעי פרק בשירה לא היו בקולומיה, אבל נמצאו שליחי ציבור מנעימי מלל ומעוררים את לבבות השומעים לאביהם שבשמים. תפלתם היתה בימי התשובה שיחת הבריות. השמעת את רבי מאיר פראנצוז? רבי מאיר זה היה בעל־בית חסיד מובהק, שזכה לשמש את האדמו"ר השני מזידיצ'וב, את רבי אייזיקל, ושמע במשך עשרות בשנים את ניגוני ז'ידיצ'וב, כמו שהיה מתפלל רבי אלכסנדר ליפא, בנו בכורו וסגנו של האדמו"ר. גופו היה איתן וקולו חזק ונשמע גם לעומדים מחוץ לבית־הכנסת. היו בעלי תפלה נוסח ויז'ניץ ונוסח קוסוב ונוסח בויאן ועוד. סופר פולני מהקארפאטים שמדרום לקולומיה סטניסלאו וינצנץ תיאר את יום הכיפורים שבו ישב עם סופר נוצרי אחר בבית הכנסת הבויאני, והרושם האדיר שעשתה עליו התפלה והדבקות. בידו היה מחזור עם תרגום גרמני. בית כנסת זה של חסידים קידש שם שמים בעיני נכרים אלה. לא אגזים לאמור שבכל בתי הכנסיות

התפללו בדבקות כמו הבויאניים. את ה„דוכן" בבית הכנסת של הרכבים הזכרתי כבר לעיל עם שוק החציר.

בראשית המאה ה־20 התפשט משלוח כרטיסי ברכה לראש השנה. הנוער הלאומי, מחסידיה הנלהבים של הקרן הקימת לישראל, התקין במועדון הציוני דואר לאומי אשר בוליו היו בולי הקרן הקימת, ונערים ונערות חלקו את ה„דואר" בעיר, רק בימי מדינת ישראל הראשונים זכיתי לראות שוב את בולי הקרן הקימת משמשות כבולי דואר, בזה קדמה קולומיה לישראל ב־44 שנים למדינת ישראל. יתכן שהדבר נודע למנהל הדואר הממשלתי, אבל עינו לא היתה צרה במתחרה ליום־יומיים בשנה. בכמה זהובים העשירו נערי קולומיה את הקרן הלאומית וכמה שנים התקיים מוסד הדואר הלאומי איני יודע. כאשר ראיתי אחר כך, איך בזבזו את כספי הקרן על „יער הרצל" ועוד מפעלים דומים, חשבתי על עמלם של חברי הצעירים מלפנים ועל התפלה שביטלו למען הקרן הקימת. אם נכנסו איזו פרוטות מדואר ראש השנה שבקולומיה לדגניה ולחולדה והשתתפו בהנחת היסוד לישוב הקבוצי בישראל, לא עמלו לריק. בראש השנה אחרי הצהרים זרמו המונים לתעלת הפרוט לתפלת „תשליך", כל בית כנסת בפני עצמו. לפעמים נאמרו דברי מוסר על יד המים, כגון מפי המגיד, איש יקר, שהיה ציוני ולא חשש לקיפוח פרנסתו הדלה מידי אנשי הקהלה. רבת רושם היתה תהלוכת היהודים לתפלת כל נדרי בחלוקיהם הלבנים, קיטל באידיש, הבגד שנועד שלובשו יקבר בו. יום הדין עלי אדמות הזכיר אף לשקועים בהבלי העולם הזה כל ימות השנה את העמידה לפני בית דין של מעלה. באימה וביראה קבלו עליהם יהודי קולומיה את צום הכיפורים, פרט לכמה עשרות פורצי גדר, אשר מספרם גדל משנה לשנה עם התרבות חניכי הגמנסיות והאוניברסיטאות. גם ללא השכלה אקדמאית פרקו מעליהם אנשים מחוג מסוים עול תורה ומצוות, הנשים לא התקשטו בתכשיטיהן בימים הנוראים, מפני מעשה שהיה לפני עשרות בשנים (אולי בשנות ה־60 למאה ה־19), ששודדים חדרו לעזרת נשים ותלשו מהנשים את העגילים שבאזניהן עם התנוך ואת זרי הפנינים מראשיהן, שטרנטיכל באידיש, בתוך הבהלה גרמסו ונהרגו נשים אחדות, והרב גזר, שלא תתקשטנה עוד הנשים בימים הנוראים.

אתרוג ולולב צבוריים היו בכל בית כנסת, רק חסידים אמידים קנו לעצמם את ארבעת המינים. סוכה הוקמה כמעט בכל בית יהודי, אבל לעתים קרובות חיכו בלילה הראשון של סוכות שיחדל הגשם ויוכלו להכנס לקדש בסוכה. בליל הושענא־רבה היו בתי הכנסת מוארים כל הלילה

וקולות הלומדים בקעו לתוך חשכת הלילה. בשמיני עצרת ובשמחת תורה המתה העיר משירה וזמרה. קהל המתפללים פקד לא רק את חתן תורה וחתן בראשית בהליכה לקידוש בביתם, אלא באו לטעום מהיין והי"ש והמגדנות שבבתי בעלי בתים חשובים אחרים, ולפעמים, כשחלה שמחת תורה בשבת, נמצאו מבושמים שהוציאו מתנורי זולתם את הקוגל והמטעמים אחרים שהוטמנו למחרת, רק „כדי לטעום קצת". אחר כך שבחו את מעשי ידיה של בעלת הבית, שרטנה ורגזה בלבה, כי לא נשאר לה מה להגיש מחר לשלחנה, פרט לחלה עם ריבה.

ההקפות עברו בכל בתי הכנסיות ברוב שאון והמולה. מי שלא ראה הקפת „עוזר דלים" בבית הכנסת הראשי בקולומיה לא ראה קולקציה של „עמך" מכל הסוגים: חייטים, סנדלרים, נגרים, פחחים, עגלונים, סבלים, דלפנים, קבצנים. וכי אימתי בשנה ראית אותם בשורה אחת. קשה היה להפרד מימים שמחים כאלה, סיפרו על מלמד אחד, שישב בשמחת תורה על יד שלחנו של עשיר ביחד עם אביונים כמוהו, נזכר בחורף הבא ובכל הצרות שהוא מביא אתו, ואמר לשכניו: חייכם יהודים, כדאי שנשב כאן ככה עד הפסח.

משאל לבו של מלמד זה לא ניתן לו. בא החורף ואתו הדאגה להסקה ולבגד חם ולתבשיל חם, ובבתים רבים חסרו כל אלה. חסידים „אנשי־מעשה" ממש ולא מספרי מעשיות על צדיקים על יד התנור בבית הכנסת — והנשים הצדקניות שבאגודות שהשעשגז היה שליחן, וצדקניות יחידות על דעת עצמן עשו הרבה למען פרטים יחידים, אבל כל זה כטיפה בים הדלות האיומה. מי יכול לספק עצים לכל הבתים שלא הכינו עצים בקיץ, ומי יכול להנעיל כל הילדים שלא היו להם נעלים ללכת לחדר או לבית הספר בשלג ובבוץ של קולומיה, רבת הבוץ.

בכסלו החלו ההכנות לקראת חנוכה, הופיעו בשוק אוזים מפוטמים, חיים ושחוטים. בעלות־בית קנו אותם, כדי להכין שומן ופרורי עור־שומן, גריוון באידיש, ללביבות חנוכה. נערים ובחורים הכינו קלפים לשחק בהם בחנוכה, משחק הקלפים אסור לפי הדין, אבל בחנוכה העלימו הרבנים עין מהמשחקים. וזו חרושת הקלפנים, תוצרת נערי החדר: קונים שני גליונות נייר לבן חזק, גוזרים מהם 31 קלפים שוים וכותבים עליהם ספרות מן 1 עד 31 בכתב דפוס. קלפים אלה מדביקים בשאור־שיפון על נייר מגוון, והרי לך קובץ קלפים מוכן למשחק. תוכל לערבבם בידך כמה שתרצה. את סדרי המשחק והזכיה בו שכחתי, כי מיום עמדי על דעתי לא שחקתי בקלפים. בהיותי כבן עשרים במקום מרפא שחקתי פעם בדומינו והפסדתי

סכום פעוט, כדי רבע מצרכי ליום אחד, אבל עם גמר המשחק אחזתני בחילה למשחק ולעצמי, הוצאתי את תיק התפילין ונשבעתי שלא אבטל עוד זמני במשחקים הטפשיים הללו. בשחמט שיחקתי מאז רק פעמים מספר. הטבע והספר הם שעשועי מאז ועד עתה. משחק הקלפים עורר באנשים תאוה אוילית, שלא פסקה גם אחרי חנוכה, המלמד אשר בדירתו הייתי לן, שיחק עם חבריו עד אור הבוקר. איך לימדו למחרת איני יודע. שנה אחרי כן מת פתאום פקיד בבנק חשוב, יהודי דתי, חובש כפה לראשו. סיפרו שהיה מבלה לילות במשחק קלפים, הניח אחריו אשה ובנים בעירום וחוסר כל, כי אבד את מעותיו במשחק. איני יודע כמה יהודים בילו את לילותיהם בקלפים; בקרב הפקידות הפולנית היתה תאוה זו נפוצה יותר מאשר בקרב יהודים, נתקלתי במשחקים בקלפים רק כעבור יובל שנים בתל־אביב. כעשרה שבועות אחרי הכרזת מדינת ישראל. לא אדון איפוא לגנאי את בני קולומיה משנת 1898/9 ששחקו בקלפים, אם בקיץ הראשון לתחיית ישראל בארצו, שלש שנים אחרי הפסקת ה„עבודה" בבתי החרושת להשמדת יהודים באושויאנצים וטרמבלינקה, שיחקו יהודים בארץ ישראל בלילות שבת וגם בלילות חול בקלפים: על מה תכו עוד תוסיפו סרה (ישעיה א', ה'); רשעים אפילו על פתחה של גיהנם אינם חוזרים.

בחורף חלה עונת ביקוריהם של צדיקי־החסידים בעיר. כבכל עיר בגליציה היתה לרובם הגדול של היהודים שייכות כל שהיא לאחת משושלת הצדיקים. קולומיה „השתייכה" ברובה לשתי השושלות הקרובות של קוסוב וויז'ניצה. לויז'ניצאים כיום מגמה להפצת אור התורה והקמת ישיבות. בסוף המאה ה־19 לא יצאה תורה מויז'ניץ, אבל היתה התלהבות ודבקות בתפלה. מי ששמע בליל ראש־השנה את המזמור „לדוד מזמור לד' הארץ ומלואה" (תהלים כ"ד) בבית מדרשו של הצדיק בויז'ניץ התגעגע כל השנה לראש־השנה הבא כדי לזכות שוב לשמוע תפלה זו בויז'ניץ. פעם בימי מדינת ישראל התפלל אחד האדמו"רים משושלת ויז'ניץ בבית מרגוע קרוב לשכונתי. הלכתי שמה בליל ראש־השנה, התפללנו בגן, והרושם שעשה עלי השיר בניגון הויז'ניצאי אדיר היה. הצדיק כנראה שמע עלי ונכנס אתי בשיחה אחר התפלה. אדם יקר היה, וכפי ששמעתי מפי יודעי־דבר גם למדן היה, בקי גם בהלכות מסובכות. אבותיו בויז'ניצה לא הוחזקו כלמדנים. עוד פחות למדנות מאשר בויז'ניצה היתה בקוסוב, ותפלתם לא הצטיינה בהתלהבות. הרבי שבסוף המאה ה־19 היה פקח, יודע את הבריות, ויועץ טוב לחסידיו. היה לו משק חקלאי, כמעט גביר היה. בנוה־קיץ בקארפאטים הכרתי את מנהל החשבונות שבמשקו, משכיל לץ. היו לקוסוב בקולומיה

חסידים ממש, כלומר לובשי בגדים מסורתיים ושומרי מצוות, אבל „חסידי" קוסוב היו גם אנשים מנוערים מתורה וממצוות. אביו של אחד מחברי שהיה קצב לבשר טרפה ואטליזו פתוח בשבת, ובכל זאת „חסיד" היה לאדמו"ר הקוסובי. ההמונים אהבו את הקוסובי, הויז'ניצאים היו בעלי־בתים בימות החול וחסידים בשבתות. מפי זקן איש קוסוב שמעתי בשנת תש"ך בירושלים, שלאדמו"ר היה בית־חורף בעמק ובית־קיץ בהר. בשניהם היו לו חדרים לאורחים עניים וידו פתוחה היתה לכל אביון. היה נוסע במרכבה רתומה לשני זוגות סוסים כדרך בעלי אחוזות עשירים. לפי דברי המספר ראה בעיניו את האדמו"ר ר' משה מפרזל במו ידיו את פרסות סוסיו לעיני חסידיו. לא רצה לסמוך בזה על נפחים, בבחינת „יודע צדיק נפש בהמתו". עממי היה רבי ל„עמך" בגליציה, בוקובינה והונגריה. מעריצי האדמו"רים משושלת רוז'ין לא היו מרובים, אבל היתה בתוכם מעין אריסטוקרטיה חסידית, כשם שרבותיהם אריסטוקראטים היו; האדמו"רים מבית רוז'ין לא יצאו לבקר בערי חסידיהם, כדי לזכות בפדיונות. הז'ידיצ'ובאים שמרו במדה מסוימת, לא גבוהה ביותר, את מסורת הלמדנות של רבותיהם והביטו ממעל לא רק על הקוסובאים אלא אף על הויז'ניצאים והבויאנים (ענף רוז'ינאי) מעוטי תורה. בבוא צדיק מן הגדולים היה מתאכסן בביתו של אחד הגבירים, כגון משפחת באידאף, והמונים צבאו בין השמשות ובערב לפני הבתים הללו, מצפים שיזכו להכנס פנימה. יותר משבוע לא שהה אדמו"ר גדול בעיר. את סעודות שבת ערך בבית הכנסת שעל שם שושלתו. באו גם רביים עניים ובלתי מפורסמים. הם התארחו בפרוורים, רבי אחד היה בא לפרשת בא וקראו עליו ליצני העיר פסוק מאותה פרשה „ורוח הקדים נשא את הארבה" — הארבה (הרבי). רבי משושלת נאדבורנה היה בא לרחוב ה„רוגאטקה". הרבה לא הוציא משכונת עוני זו, שבה נמצאו רק 2—3 אמידים. מלבד הרבי הבחור היו בעיר עוד שני רביים, אחד משושלת הבעש"ט, לא מפורסם, ואחד אברך ירושלמי צנוע שנסע לחו"ל. שד"ר לעצמו ונתקע בקולומיה כ„רבי" וחי בדוחק. היו עוד „נכדים" כלומר נכדים ונינים לצדיקים. הכרתי שנים מהם, אחד התפרנס בדוחק מתמיכה מהקהלה ומתמיכות חסידי שושלתו, השני משושלתו של הקודם ויתר על זכות אבות והיה לשומר לילה, בן־תורה היה וחינך ילדיו לעבודה.

ה„צדיקות" וזכות אבות כמקור פרנסה הלכו והתנונו בסוף המאה ה־19. בעיר קרובה לקולומיה היה „נכד", שמצבו היה רע. פנה לראש הקהל שיקבע לו תמיכה מכספי הקהלה. אותו ראש־הקהל, שלץ היה ונתפס במקצת להשכלה, שאל את הנכד: באיזו זכות עלי לתת לך מכספי הקהל? השיב

הנכד: בזכות אבות. חייך ראש־הקהל וענה עזות: כבר אכלת את זכויות האבות עד אברהם אבינו, וכעת הנך מכרסם כבר את תרח, אבי אברהם ואבי נחור.

על „צדיק" שלא בעירו מקולומיה סיפרו בימי נעורי. היה זה חסיד קרוב לשנות שיבה, בכל אופן שיבה זרקה בזקנו, פקח ו„קוזאק". קוזאק מובנו כאן מסוגל לעזות פנים ולמעשים נועזים. מעשה ובא הרבי מקוסוב או מויז'ניץ. נדחקו חסידים „לתת לו שלום", כלומר להושיט היד לברכת השלום. נדחק גם הוא ובהגיעו לרבי נתן לו ידו השמאלית. שאלו הרבי מדוע אתה נותן שלום בשמאלית? מפני שאת ימני אני מושיט לרבי שלנו — ענה ה„קוזאק" בחוצפה. איני אחראי לסיפור, כי בתוך קהל חסידיו של הצדיק האורח היו קורעים אותו כדג בעד עלבון כזה. בכל אופן כך שמעתי בקהל חסידי ז'ידאצ'וב, שאליהם נמנה אותו חסיד. שמו היה מוטל (מרדכי) שמואל ליב'ס. ר' מוטיל זה רגיל היה להעלם מהעיר במשך שבועות וחדשים בחורף, ואיש לא ידע לאן הלך. פעם נזדמנו שני אברכים מקולומיה לעיר במולדאווה לרגלי מסחרם ויעשו שם שבתם. בליל שבת שמעו ש„צדיק" מפולין (גליציה נקראה „פולין" בהונגריה וברומניה, כמו לפני חלוקת פולין) „עורך שלחן" בליל שבת. הלכו לראותו, והנה מכרנו ר' מוטל יושב בראש השלחן בגלימה של „צדיק" ופניו מפיקים „יראת־שמים". הוא הבחין בהם תיכף בבואם, אבל לא נע ולא זע והתחיל לדרוש על הפסוק „אל נא אחי תרעו" (בראשית י"ט, ז') — כלומר אל תקלקלו לי העסק. אחר כך עבר לפסוק „והנה מלאכי אלקים עולים ויורדים בו" (שם כ"ח, י"ב) — לפי מדרגת האיש מלאכיו וצדיקיו, הם עולים ויורדים בו. האברכים הבינו את הרמז: לבורים המולדאוואנים הללו גם אני צדיק. ר' מוטל היה מתפאר, שחסידיו במדינות רחוקות שולחים לו בקשות ופדיונות. לפי שסיפרו קבל פדיון מאשתו של הסרן דריפוס האסור באי־השדים בימים ההם.

בשעה שכל העולם צחק על מעשה „ההאופטמן (סרן) מקיפניק" הסמוכה לברלין, פושע שהתחפש לסרן ובראש פלוגת חיילים (חיילים ממש) אסר את ראש עירית קיפניק ו„החרים" קופת העיריה, פרסמתי בעתון אידישאי בלבוב רשימה „ההאופטמן מקיפניק שלנו" וספרתי מקצת ממעשי „הצדיק" ר' מוטל. ספרו לי שהוא קרא את הסיפור, צחק ואמר: „מה הוא יודע מ„הרביות" שלי, מה שכתב הוא כאין וכאפס..." חבל שלא פרסם „זכרונות של צדיק שלא בעירו".

ביקורי הצדיקים היו כרגיל המאורעות החשובים בעיר בין חנוכה

לפורים. ט״ו בשבט, החל בעצם ימי הקור החזק, הזכיר לנו נערי החדר את אשר אבד לנו, הארץ הטובה הזאת, אשר בה חם גם בחורף, ולעצים שאינם משירים עליהם. ומאכל תאוה כחרובים, הניתן לנו רק בט״ו בשבט, אוכלים שם העזים.

בפורים המתה העיר מקבצנים מתחפשים ומקבצנים גלויי־פנים. המחזרים על הפתחים. הקבצנים המקצועיים בטלו בפורים באחד במאתים, כי כדי לקבץ לצרכי הפסח יצאו לא רק מלמדים ועוזריהם, שמשים, שוחטים (לא לעצמם קבצו נדבות) וכל מיני בריות נחשלות, אלא אפילו עובדים לא התביישו לפשוט יד בפורים. מלפנים היו בין המתחפשים חבורות של מציגי „מחזות פורים״, פורים־שפיל באידיש, שמקורם עוד מימי הבינים. בימי עוד שרו כל השנים פיסקאות מן יוסף־שפיל ומאחשורוש־שפיל, אבל איני זוכר שהציגו מחזות אלה, יתכן שהיו עוד, אבל להורי מעוטי־היכולת לא באו, ובפרט שישבנו בכפר עד סוף המאה. חושבני שהתיאטרון, שהופיע אמנם לעתים רחוקות בעירנו והציג מחזות גולדפאדן, דחק את מחזות־פורים, כי מי שראה מימיו תיאטרון לא מצא עוד חפץ בחרוזי הפורים ובנערים משחקים כביכול. בתיאטרון האידישאי שמקומו הקבוע היה בלבוב בקרתי לכל היותר פעמים. בראשית המאה ה־20 החלו אנשים ונשים להתחפש בפורים לא לשם קבצנות, אלא לבידור בנשף ציבורי.

אולם נאה להצגות ולנשפים היה בעיר. סיפרו על בעל־בית קמצן שהלך להצגה באולם זה ודרשו ממנו שישאיר את מעיל־הפרוה במלתחה וישלם בעד זה. להצגה הבאה לקח אתו מסמר ואבן, כדי לתקוע המסמר בקיר, המצויר בצבע שמן, ולתלות את בגדו על המסמר ולא יצטרך למסרו למלתחה. ואין זה הלצה; כך היו השגותיהם של בעלי־בתים, לחסוך אגורה.

אחרי שגם מבוגרים החלו להתחפש ולעבור בעיר במסכות גם בלילה יצאה פקודה שעל המתחפש לקבל רשיון וכרטיס זיהוי, אבל מי יחשוב על כך לפני הפורים, ורבים התחפשו ללא רשיון. פגע שוטר ביהודי, גבר אלים, ותבע ממנו שיראה כרטיס הזיהוי. טוב, ענה לו היהודי המבושם, תלויני אל פנס הרחוב ונראה. הגיעו לפנס, הסיר האיש את המסוה מעל פניו, פשט את ידו וסטר על לחייו של השוטר, החוגר חרב. נבהל השוטר וגמגם: סליחה, פאניצ׳קו (אדון חביב), לא ידעתי, שזה אתה. וכעת הנך יודע כבר, השיב היהודי ובכן לך לעזאזל. ביום הראשון, יום שבתם של הנוצרים, בא השוטר לביתו של אותו יהודי — לא לאסרו, אלא להזמינו לכוס שכר, כדי לכפר על עונו שהעיז להטריד את ה„אדון״ ביום שמחתו.

יהודי גבר אלים עממי לא פחד מפני שוטר, אבל גביר פחדן נהג

כבוד אף בשוטר מעשה־ידיו. קופל ב., אחד העשירים החדשים שבעיר, היה חבר במועצה העירונית, אף על פי שלא היה בקי בכתב לועזי וגם בעברית היתה ידו כבדה מדי. פנה אליו אחד הסבלים בבקשה: רבי קופל, כבר כשל כוחי מלהיות סבל, רחם־נא עלי ועל ילדי והשתדל שימנוני לשוטר. השוטרים היו ברשותה של העיריה, ושכרם היה קטן מהכנסתו של חוטב עצים. השתדל ר' קופל, ונחמן בוז'אק הסבל היה לשוטר, לבש מדים וחרב חגורה על מתניו. למחרת, כשיצא ר' קופל מישיבת המועצה, ראה שוטר עומד בשער בית העיריה הסיר את כובעו ודרש בשלומו. אמרו לו חבריו: ר' קופל, הרי זה נחמן בוז'אק... ענה ר' קופל: וואס הייסט אר איז דוך אַ פוליציי, כלומר: מה זה משנה; שוטר הוא. לשוטר חלקו יהודים כר' קיפל כבוד מנעוריהם. ר' אליעזר מאיר ליפשיץ היה מספר על רב בעיירה, שהתפלל לשלום המלכות, כאמור במסכת אבות (ג', ב'), וכה אמר: יהי רצון שהקיסר והקיסרית יחיו ויהיו בריאים, וגם השוטר פלוני שבעירנו.

אפיית מצות החלה בראשון לשבת שאחרי פורים, כל בעלת־בית היתה קונה קמח־פסח ומתקשרת עם אחד מאופי המצות שבעיר, לא האופים הקבועים של כל ימות השנה. כל ההכנות לאפייה נעשו בידים, מצה שמורה אפו לחוד. מצת־מצוה ללילות הסדר אפו חסידים ואנשי מעשה בערב פסח, והלל אמרו בשעת העבודה כהקרבת הקרבן במקדש.

את שומן האוזים לפסח הכינו בעלות הבית עוד באמצע החורף. הורדת קדרות־פסח מהעליה, כדי להתך שומן וכל מעשי הזהירות שלא „יחמץ" השומן, היו לילדים זכר לפסח. עבודת פרך עבדו בנות ישראל בין פורים לפסח בהכנות לפסח, בניקוי הבית וכליו, בהגעלה ובהכשרות וקניית כלים חדשים, והכנת חמיצת־סלק. בבתי עניים לא נפתחו החלונות כל החורף שלא לצנן את הבית. הפסח הכניס גם לדירות של חדר אחד אויר וניקיון. הבעל והילדים היו בגלות אצל בעלת הבית, שהקפידה על חשש של משהו של חמץ יותר מכל פוסק מחמיר. שבת הגדול היה בכל ערי גליציה יום „גיוס" למוכי־שחין. מקור הלצה זו איני יודע, אבל היא היתה נפוצה במשך דורות. מוכי־שחין בנעוריהם, שנשארו להם כתמי צרבת השחין בראשיהם כל ימי חייהם, נמצאו לעשרות בכל עיירה. בחדר היו הילדים מעליבים ומצערים את חבריהם מוכי־השחין. חבר מוכה שחין היה לנו בחדר, ואנו ציערנוהו — אויה לי, כי גם אני התכבדתי בקלון חברי. גרד הנער את השחין שכיסה את ראשו הקרח והאדום ממראה השחין, ואף דם בצבץ ממנו בכמה מקומות. התלחשנו באיזה כינוי נכנהו, אחרי שאינו עוד מוכה שחין. איני זוכר עוד תוצאת ההתיעצות החשובה, אבל השחין שנגרד דרכו לחזור

ביתר שאת, ואחרי ימים מספר היתה שוב כפת שחין לראשו. ולא רק ילדים כמונו התעסקו במוכי השחין, אלא גם בחורים וליצנים מבוגרים. כשנשרפה סטריי עיר מולדתי בשבת הגדול תרמ"ו, נשרפו גם „פקודות הגיוס" למוכי שחין, שיתאספו בשבת בבוקר במקום פלוני, ומשם ישלחו למצרים למרוט מראשם את השחין, דעם פארך אַבפליקן. בקולומיה הופיע בערב שבת הגדול עתון „השחין", מוקדש לכל עניני השחינאים — פאר אלע פארשעוע אינטרסן. הנוצרים היו מבזים את היהודים בכינוי יהודי מצורע, וכאן ביזו יהודים זה את זה באותו כינוי. מכיון שגם בין עסקני העיר, שלא לשם שמים, היו בעלי שחין, ניתן מקום לעקיצות „פוליטיות" בעתון „השחין". כמה פעמים הופיע עתון היתולי זה אין ביבליוגרף שיענה על שאלה זו. באחת השנים הופיעו כרטיסי־נסיעה באכספרס ישיר למצרים וחזרה, כולל ה„טיפול" בשחין, הכל בדמותם של כרטיסי הרכבת. שנאת ישראל לישראל היתה לפעמים חריפה משנאת הגויים ליהודים כלם. יהודי גרמניה בזו ליהודי המזרח, „אוסטיודן" בלשונם, יהודי הונגריה בזו ליהודי גליציה, יהודי פולין התנגדו לליטאים שחדרו לתחומם. בשבת הגדול הטילו יהודי גליציה את החרפה של „יהודי מצורע", ששמעוה כל ימות השנה מפי ערלים, על חלק מאחיהם שנפגעו בשחין, גם אם כבר נתרפאו ורק הצרבת הזכירה עדיין את חרפת נעוריהם. הפסח נעשה בעיר ואם בישראל כקולומיה כבכל תפוצות האשכנזיות כהלכתו וכמשפטו.

פרק חמשה עשר

החברה היהודית בקולומיה ופלגותיה

מתבוללים מעורבים בחברה הפולנית, כאלה שראיתי בטרנופול בשנת 1910/11, לא היו בקולומיה בראשית המאה. רופא שנים, שבא ממערבה של גליציה והתהלך עם הפולנים, השתמד. יהודים כמעט שלא פנו אליו. כמה יהודים בעלי השכלה אקאדמאית, שהתרחקו מהחברה היהודית, נתקבלו ל„סוקול" ולבשו בחגיגות מדים לאומיים פולניים. אחר כך רמזו להם ב„סוקול" שיניחו לפולנים להיות בינם לבין עצמם. אחד מהם, ד"ר שלמה רוזנהק, היה למנהיג הציונים בעיר והשתתף בקונגרסים, החל מהראשון או מהשני. אחרים תלושים היו, ממחנה ישראל התרחקו ובמחנה הפולני לא נקלטו. ילדיהם דיברו פולנית ולא ידעו אידיש, אבל בינם לבין עצמם דיברו האבות לאו דוקא פולנית. בהיותי בכתה העליונה בגימנסיה לימדתי בביתו של עורך־דין, בנו של משכיל עברי מובהק, שהשתתף בחוג דוברי עברית שלנו. האיש ואשתו לא הלכו לבית הכנסת אף ביום הכיפורים. פעם שמעתי שיחה בינו ובין אחיו, רופא מקורב ל„עמך". השיחה החלה בפולנית ועברה לגרמנית והתגלגלה תוך כדי דיבור לאידיש עסיסית קולומאית. בנו של אותו עורך־דין השתמד בימי פולין, מת צעיר ולא נהנה מפרי השמד.

רחב יותר היה חוג משרתי הפולנים שבידיהם היה השלטון. אנו הציונים התיחסנו אליהם כאל בוגדים, המוכרים את עמם בעד טובת הנאה של ממון וכבוד. ביחוד שנאנו את סגן ראש העיר, ראש העיר בפועל, יוסף פונקלשטין. ממרחק של 50—60 שנה אפשר לשפוט איש זה וכמה מחבריו ללא רוגז ואיבה. את הלאומיות לא הבינו וחשבו שהתגרות בפולנים תפגע קשה בפרנסותיהם של היהודים התלויות באויר בלאו הכי. זו היתה בערך גם עמדתם של כמה מחצרות הצדיקים בניסוח אחר: אנו בגלות ואסור לנו למרוד במלכות, ומלכות הוא הפולני. ד"ר ביק מלבוב, מנהיג המתבוללים בגליציה וחבר הפרלמנט האוסטרי, ביקר פעם בבית־המדרש לרבנים בוינה, כדי לדבר אתנו תלמידי המוסד הגליציאים. הוא ידע שכלנו ציונים ואמר לנו בגרמנית: מיינה הרן, איך בין קיין הירנפרברנטר פולה — אין אני

פולני לוהט. ועוד פחות לוהטים היו בעלי ברית הפולנים היהודיים בקולומיה. עשו מעשים מכוערים מאוד, כדי שיבחר המועמד הפולני, כפי שיסופר להלן, אבל לא כלם ניהנו מזה הנאה אישית. אותו פונקלשטין שנוא־נפשנו נקי כפים היה ומת עני במנוסתו מפני הרב הרוסים. בנו יחידו היה ג'נטלמן במלוא מובן המלה. חבורה של מקורבים לרשות, שנצלה קרבתם לרשות לצרכי מסחרם נקראה בעיר „די גוטה יונגן" „הבחורים הטובים", מעין חברה־מאנים בפי דוברי „עברית" בישראל. ה„גוטה יונגן" שלטו בקהלה וישבו בספסל־המזרח בבית־הכנסת הראשי, בבואם שמה בימים הנוראים ואולי גם בחגים. רב העיר, שהיה בא מפני משרתו לבית כנסת זה, סיפר, שהריח מפי שכנו ריח הצלי שאכל ביום הכיפורים, ומתוך בחילה חזר לנעילה למנין שבביתו, מבלי לפגוע כמובן בתקיף זה. החבורה החזיקה בפרופינציה של קולומיה; להלחם בה לא יכלו אפילו המיליונרים הברטלרים, פגיעה בהם היתה התגרות ברשות, כלומר במעריך מס־ההכנסה, במפקח על התעשיה, שיכול למצוא פגמים ממשיים ובדויים, אשר תיקונם יעלה ברבבות זהובים. ה„גוטה יונגן" היו שותפים לכמה עסקי מסחר ועין ה„מלכות" טובה עליהם. את בניהם לא חינכו להתבוללות. ד"ר זינגר, בנו של אחד מהם, השתתף בקונגרס הציוני הראשון או השני. לא שמעתי שאחד מבניהם או נכדיהם יצא מכלל ישראל. בימי פולין נתפרדה חבילתם, לפולנים לא היה עוד צורך במשרתים יהודים ועשו ביהודים ובאוקראינים כרצונם, בגאוה ובוז, בלי עזרת משרתים. טרם שאגש להמוני העם אגע בחוג קטן מתחתית החברה, כלומר בעולם התחתון, חוג זה צר היה ביחס לעשרים אלף היהודים. על גנבים מקצועים עם רבן של גנבים, כמו בכמה ערים ועיירות לא שמעתי בקולומיה. במקרה של גנבה לא היה אל מי לפנות אלא לשוטר־חרש היחיד שבעיר, שיהודי היה וידע את „לקוחותיו", כשם שהם ידעוהו. כשגנבו מאבא את מגבעת הפרוה שלו, פנה אליו והבטיח לו „שמינית" (12.5 ליטר) שכר, ונמצאו הגנב והגנבה. חבורה יהודית של בעלי זרוע שנקרא „פולסקה בראטס" (אחים פולניים), אפשר היה לשכור לחבלה בגוף או ברכוש — כפי שסיפרו בעיר. עוד נפגש להלן בפרצופים אלה, לעולם תחתון זה הדרדרו שני דודנים ממשפחות הגונות והחזיקו בית־בושת, שהיה מקודם בידי אחד מנחותי־דרגה. אביו של אחד מהם, סוחר שהתפלל בבית כנסת מכובד, לא ניתק יחסיו עם בנו השפל, וכשהיו לו דין ודברים עם סוחר ולא יכול להתפשר אתו, היה אומר: אשלח את בני אליך. זה הועיל כרגיל. ראיתי בן זה בבית כנסת ביום האזכרה לאמו, קראוהו לתורה, ואף קדיש אמר על יד ספר התורה, פחדו מפניו ומאביו ה„הגון".

מסך מבדיל בין בעלי בתים ובעלי מלאכה ובעלי עגלה ודומיהם, כזה שבסטריי או בקאלוש, לא התקיים בקולומיה. עיר עממית גסה היתה. מעטים מבעלי הבתים בני תורה היו, ורבים, לא רובם, נבלו וניוולו את פיהם כנחותי־דרגה. סוחר עצים גדול יכול היה לדבר עם העגלונים כאחד מהם וכמוהו עשירים נגידים, גבירים, וגבירים אדירים. רשמתי בזה את דרגות העושר בפי היהודים בימים ההם, בכל זאת לא הזמין עשיר לשמחה במשפחה את אנשי שיחו האביונים. כיבוד ביי"ש ובמגדנות בערב שבת או ממחרת יום הקידוש — כן, אבל לא הזמנה לשלחן השמחה, בכל זאת מחיצה היתה, לשבת ומועד.

חלוקת מחוזות הבחירה לפרלמנט משנת 1867, שתוכננה בוינה, התכוונה לתת ליהודי קולומיה־סניאטין־בוצ'אץ', שלש ערים יהודיות מובהקות אפשרות לבחור בציר יהודי לפרלמנט. יהודי קולומיה עמדו על כך, שיבחרו איש רצוי להם ולא מי שהוכתב להם ממעל. רבי שמעון סופר, רבה של קרקוב, בנו של ר' משה סופר מפרשבורג, יצג את קולומיה וחברותיה במשך כמה שנים, וכאשר נפטר נלחמו יהודי שלש הערים בחרף נפש בעד מועמדם ד"ר יוסף שמואל בלוך, שקידש שם שמים במשפטו נגד הפרופיסור רוהלינג מפראג, צורר ומעליל עלילות שקר נגד היהודים. על אף הכסף הרב שפיזר יריבו של בלוך בפעם הראשונה ותכסיסי איום וזיוף בבחירות השניות נצחו יהודי קולומיה וחברותיה, פעם ופעמים. „מלחמות בלוך" היו לשיחה בפי הבריות עוד רבות בשנים. פישל רוטנשטריך, בקי בסיפורי הגבורה של יהודי קולומיה, היה מספר שנשי האנשים שנמכרו למתנגדי בלוך מרדו בבעליהן. בעמדו להבחר בפעם השלישית נכשל בלוך מפני הלחץ החזק נגדו מצד הרשות ומפני שהיהודים לא מסרו עוד נפשם בעדו. הסברה העממית היתה, שמי שישב 13 שנה בפרלמנט עולה למדרגת מיניסטר, ובכדי שלא יהיה מיניסטר יהודי הכשילוהו הצוררים. הקיסר ירום הודו לא היה מונע מבלוך המינוי „האוטומטי" לשר. לאומיים במלוא מובן המלה, מתגאים ביהדותם היו המוני היהודים בעיר זמן רב לפני התעמולה הלאומית וארגון לאומי. לארגון הלאומי קדם בכמה שנים ארגון סוציאליסטי בראשית שנות התשעים. הוא החל עם שביתת אורגי הטליתות שהזכרתי כבר. המנהיג הסוציאליסטי בעיר היה עורך דין ד"ר שור, בנו של משכיל ממשפחת רבי אלכסנדר בעל „תבואות שור". הסוציאליסם הגליציאני היה להלכה בינלאומי, אבל למעשה לאומי פולני היה. המפלגה נקראה המפלגה הסוציאליסטית הפולנית, שחרור פולין כלה היתה אחת ממגמותיה. יהודים שהצטרפו למפלגה הסכימו ביודעים ובלי יודעים לפולניותה. בנאום תעמולה לפני

הבחירות ב־1907 אמר שור, שהיה שמח להבחר לסיים בורשא תחת לפרלמנט בוינה — והדברים נאמרו בעיר יהודית מובלעת בסביבה אוקראינית. עוזרו ויד ימינו במפלגה ובמשרדו היה אוסטר, בן לבעל־בית עשיר. אוסטר לא סיים את למודיו באוניברסיטה, כי התמסר כלו לסוציאליסם. כששאלוהו, מדוע לא יעמוד בבחינות ויהיה דוקטור, ענה: אַ מכה ראובן אוסטר אַ זוהן אַ דוקטר, מכה לראובן אוסטר (שם אביו), לא בן דוקטור. אליהם הצטרף הרר, בנו של בעל אחוזה שירד מנכסיו. מחוללי התנועה הסוציאליסטית בעיר ומנהיגיה היו איפוא לא פרולטאריים אלא בורגנים מובהקים, גם את המהפכה הצרפתית עשו לא מקופחים ומנושלים אלא אצילים ועירונים עשירים. כאשר יסד ליבל טויבש, שהזכרתיו כבר לעיל, ארגון ציוני נועד מלכתחילה לבני המעמד הבינוני בעל־ביתי. בעלי המלאכה ועוזריהם והמשרתים בחנויות לא נשכחו, אלא אי־אפשר היה להרוס את המחיצה של רמת ההשכלה ורמת החיים בין המעמדות. כאשר הופיע הרצל ב־1896 היה טויבש מן הראשונים שהצטרפו אליו. בהתמסרו לעבודה הציונית הזניח את משרתו ופוטר. כשנה העסיקו הרצל בשכר בתעמולה בגליציה ואחר כך פיטרו. הרצל עבד בחנם והוציא כספים מרכושו, רכוש אשתו, לעבודה הציונית ובקש עוזרים־חלוצים שיעבדו גם הם חנם. שנים מספר היה טויבש, בעל משפחה גדולה, מחוסר פרנסה ולחם, ובכל זאת המשיך בעבודה הציונית. את המנהיגות מסר לידי ד״ר שלמה רוזנהק, הטוב ברופאים היהודים שבעיר. הוא עבד חנם, הקדיש לציונות זמן רב, ולפעמים באו לקראו לחולה ולא מצאוהו, כי עסק בציונות, אביו היה ב־1848 מעסקני המהפכה בעיר. ד״ר רוזנהק ירש מאביו נטייה לעסקנות לשם שמים, טויבש ורוזנהק יסדו מועדון ציוני, ציון־פאריין באידיש, בדירה מרווחה, שהפך למרכז חברתי למשכילים לאומיים, ששעתם היתה פנויה, לאברכים ולנוער הלומד בגימנסיה — על אף האיסור החמור על תלמידים לבוא למוסדות לאומיים יהודיים. הוטל עליהם להיות פולנים בני דת משה. תארתי כבר את פעולת האגודה החשאית „ביתר״, עלי לספר על השפעת הציונות ודמותו האצילה של הרצל על הנוער בקולומיה, וביחוד על תלמידי הגימנסיה בכתות העליונות. דורות רבים חיו יהודי־העיר חיים מסורתיים־שגרתיים. בתי מדרשות מלאים בחורים הוגים בגמרא לא היו בימי בקולומיה. למדנים גדולים לא הקימה מעולם. רבנים מפורסמים כרבי אריה ליב הכהן, בעל „קצות החושן״ וכרבי יעקב מליסא בעל חוות־דעת לא הקימה, רבי משולם ראט, שהיה לאחר כך מגדולי ההוראה, ישב בה בימי בחרותו ולמד תורה ביחידות. ריחו של רבי ישראל בעל שם טוב רחפה על־פני כל חבל פוקוטיה

אשר בהריו התבודד לפני התגלותו, יהודים גידלו בנים ובנות, ולא רק עשירים אלא גם עניים הכניסום לחופה סמוך לפרקם. לא רק בנות ישראל אלא גם בחורי ישראל לא טעמו טעם חטא. אחרי נשואיהם ישבו סמוכים על שלחן הוריהם זמן־מה לפי יכולת ההורים, ואחר כך נכנסו בעול הפרנסה הקימו דור חדש שלא היה שונה מהישן ומהישן נושן. ה„השכלה הגליצאית" לא הקיפה אפילו במרכזיה הגדולים, אלא חוג צר של אברכים, בני גבירים ורופאים אחדים. בקולומיה לא היה לפני מחציתה השניה של המאה ה־19 אפילו חוג משכילים צר. ההשכלה „בת השמים" לא ירדה לקן החסידות שבקולומיה. לפולנים שבגליציה היתה קולומיה סמל ליהדות הבזויה בעיניהם. יהודי קולומיה השתתפו במהפכה ב־1848. מפעלם ה„מהפכני" הגדול היה שרפת ביתו של „יונה הגובה", גובה מס הנרות של שבת, שהוטל על היהודים בסוף המאה ה־18, כהצעתו של יהודי עשיר שחכר מס זה מהממשלה. המס היה שנוא מאוד על היהודים.

מסופקני אם עד קרוב ל־1870 נרשם יהודי מקולומיה בגימנסיה. ב־1867 הוחזרה החוקה משנת 1848. שווי־זכויות, שניתן ליהודים במלואו ב־1867 הטיל עליהם חובת לימוד בבתי־ספר עממיים, ויהודי קולומיה השתמטו מקיום חוק זה כמו בכל גליציה. ההוראה בחדרים היתה אסורה להלכה, כי המלמד לא קיבל רשיון להוראה, אבל החדרים התקימו, כמעט ללא כל הפרעה. לפעמים בהופיע ז'אנדארם או אפילו רק שליח בית־המשפט היה המלמד מצוה עלינו להתפזר בבתי השכנים. כדי למשוך ילדי היהודים לבית הספר ולהשכלה אירופית השקיע הבארון הירש מיליונים בקרן לבתי ספר. בימי ילדותי ביקרו רק נערים יהודים מעטים בבית הספר העממי הממשלתי, ובגימנסיה היו ב־1893 רק 2—3 בכל כתה. והנה החלה פתאום הסתערות יהודית לגימנסיות. חומת הדת כאילו נפרצה בבת אחת. יהודים חובשי שטריימל בשבת, בעלי זקן וגלימה מסורתית, שלחו את בניהם לגימנסיה מבלי לדרוש מהם ומהנהלת המוסד שלא יכתבו בשבת, זכות שנתן להם החוק האוסטרי הליבראלי. את עינויי בלימודים מחוץ לבית ספר כבר תיארתי. אחי המנוח, בן זקוניהם של הורי, נכנס לבית הספר העממי בן שש, בן עשר הגיע לגימנסיה ובן י"ח לאוניברסיטה, לימודי קודש למד אחרי הצהרים. נכנס בשלום ויצא בשלום, ושמר כל ימיו מסורת בית הורינו. יתכן שהשכלתם של הורינו השפיעה שלא נוצר תהום בינם ובין הבנים והבנות חניכי גימנסיות ואוניברסיטאות (ארבעה דוקטורים בבית) כבבתים אחרים. אחד משכנינו היה בנעוריו שמשו של האדמו"ר בז'ידאצ'וב ונהג כל ימיו מנהגי חסידות, אבל את בנו שלח לגימנסיה ולימדו לנגן בכינור.

האב חסיד כביכול והבן בעודו בבית הוריו מנוער היה מיהדות דתית, ובלאומית לא התענין. אחד מקרובינו לימד את בנו בכורו בביתו ארבע כתות גימנסיה והעמידו לבחינות אכסטרניות, כדי שלא יבקר בגימנסיה בשבת. שנים אחדות אחר כן לימדו פנקסנות והשתדל שיקבל משרה בבנק גדול שבו עבדו בשבת. חלה תמורה ביחס האיש למסורת, וזה לא הפריע לאב להמשיך להתפלל בביהכ"נ הירושלמי בספסל המזרח. תריסר שנים לפני כן היו מחרימים אותו גבאי ביהכ"נ. הבחור ירד ממדרגתו בעניני צניעות ותוכן חייו היו אכול ושתה ומה שקרה בלשון נקיה כביכול „אהבה", ובכל זאת המשיך להניח תפלין, ואף תפלת מנחה לא שכח. אחיו הצעיר ביקר בגימנסיה כרגיל, ו„גוי" היה לכל דבר.

אחיו של קרובי זה נמנה על החרדים המדקדקים במצוות לעצמם, ועוד יותר הקפידו על אחרים, ובכל זאת נרשם בן זקוניו ב„גימנסיה", כי כן חפצה אמו, אשתו השניה של החרד הקפדן. בנו הגדול שלא למד בגימנסיה יצא להוללות ובזבז את הונו ונדונית אשתו במשך שנים אחדות אחרי נשואיו.

אפשר להרבות בדוגמאות לפרץ בחומת המסורת במשפחות בעלי בתים בסוף המאה ה־19 ובראשית ה־20. עם פריקת עול השבת ומצוות מעשיות אחרות פרקו מעליהם תלמידי הגימנסיות גם את עול המוסר והצניעות. בדרכי האינטליגנציה הקרתנית הפולנית הלכו, אשר יין וזנות וקלפים לקחו את לבם. בני עניים שלמדו בגימנסיה התפרנסו ותמכו בהוריהם על ידי מתן שיעורים ולא יכלו להתהולל, אבל לבם ריק היה מכל אידיאל, ורק מטרה אחת רחפה נוכח עיניהם: לסיים בהצלחה את לימודי הגימנסיה והאוניברסיטה ולחיות חיים טובים כעורכי־דין, רופאים או פקידי הממשלה. אידיאלים לאומיים כלחבריהם הפולנים והאוקראינים לא היו להם. רבים, ואולי הרוב, נשארו בעיר אחרי בחינת הבגרות, הם נרשמו באוניברסיטה ללמוד משפטים, ואת שיעוריהם למדו בבית מספרים ומחוברות ליתוגרפיות, הפרופיסורים שבלבוב או בצ'רנוביץ לא היו מאורות המדע ומפיהם לא יכלו ללמוד יותר מאשר קבלו בכתב.

ליבל טויבש הטיף אמנם זה כמה שנים בעיר לחיבת ציון וללאומיות יהודית, אבל הבחורים ה„מלומדים", המה וידידותיהם, בנות טובים, מרוממים היו מעל ליהודי זה, בעל זקן ולובש בגדי יהודים. וכי מה יודע יהודי כזה שאין לו אף תעודה מכתה אחת בגימנסיה. והנה הופיעה חוברת „דר יודנשטאט" (מדינת היהודים) מאת ד"ר תיאודור הרצל, ד"ר וינאי, סופר גרמני, מעורכי הגדול בעתונים באוסטריה ה„נייאה פרייאה פרסה", יהודי קולומיה ידעו שהקיסר בכבודו ובעצמו קורא עתון זה יום־יום. מנין ידעו

מה שבחדרי הקיסר לא שמעתי. אחר כך באו קונגרסים ציוניים, שבהם השתתפו אריות כמאכס נורדאו ואנשי שם מצרפת ואנגליה, ואפילו חסידי אומות העולם. נסע ד"ר הרצל — את התואר דוקטור לא השמיטו אז, משקל היה לו — לארץ־ישראל התראה עם וילהלם קיסר. בודאי נכבדות דברו ביניהם, הקיסר יהיה לנו מליץ־יושר, והשולטן לא יחזיר פניו ריקם, וה„צ'ארטר", כלומר זכיון על ארץ־ישראל, ינתן לד"ר הרצל. תוכן ותקוה ניתן בעירנו לנוער הלומד, ועד כמה שאוכל לשפוט היה יחסו של הנוער לציונות בקולומיה יותר רציני מאשר בבוצ'אץ' בתאוריו של ש"י עגנון. שנים מחברי הטובים נטרדו מן העולם מפני השתקעותם בציונות. בחור אחד היה תלמיד טוב בכתתו, אבל מפני עסקו בקרן הקימת ובמצוות ציוניות אחרות התרשל בלימודיו ובילה ימים וערבים במועדון הציוני. היה עליו לחזור על הכתה עוד שנה והתבייש בכך, יצא על מנת ללמוד מחוץ לבית הספר ולהשיג את חבריו. עמד לבחינה ונכשל, כי לא למד כל צרכו מפני עסקי ציונות. חזר הביתה, כדי ללמוד ולהבחן שנית, שוב נכשל ולא היה בו כח לשאת בושה זו והתאבד. חבר אחר, בן להורים מתבוללים, עמד לסיים את למודי המשפטים, שני אחיו הגדולים היו שופטים, והתרחקו מעמם עוד יותר מהוריהם, כי רק יהודי־פולני גמור יכול היה לקבל משרה כזו. הוריו חפצו שגם הוא שופט יהיה, כלומר קץ לציונותו. זר היה להוריו, דבר לא היה לו מה לשוחח אתם. בימים ההם עמדתי במשא ומתן לעלות לארץ, גם הוא חפץ לעלות ושוחח אתי על כך בלכתנו בקיץ לנהר להתרחץ. דברנו עוד בבעיות שברומו של עולם, פעם הוציא מכיסו אקדח ואמר כאילו בהלצה: זה פותר כל הבעיות. חזרתי למשרתי בהוראה בגימנסיה בטרנופול ועמדנו בחילופי מכתבים, הוא שאלני אם המשא ומתן שלי בדבר משרה בירושלים מתקדם. היה עלי לבוא לראש־השנה לבית הורי ולא עניתי לחברי. הנסיעה נדחתה לסוכות ואז נודע לי, שחברי שלח כדור מאקדוחו לראשו. התייאש מעליה לארץ, נקפני לבי שלא באתי לראש השנה; לא ידעתי את יסורי חברי במלואם. לארץ עליתי רק אחרי שנה.

לחבר אחר גרם „ביתר" החשאי שלנו שיצא ממסלול של חיי פרנסה וימיו עברו עליו בעוני ובמחסור ב„שרות האידיאל" ששקע בו ב„ביתר". בן לקצב־טרפות היה, כששמעתי עליו בראשונה היה מתהלך עם ה„שקצים" שבשכנותו בפרבר העיר והכה יהודים ביחד עמהם. חברי בחדר היו אומרים, שבנו של פלוני הקצב גרוע מהשקצים בעצמם. בהופיע הרצל היה לציוני ואחד ממייסדי „ביתר" ב־1899. שם לקח לו לתפקיד חייו את הספרנות. כשנתקבלתי ל„ביתר" שנתים אחרי הוסדו היו לו כבר 800 ספרים, מסודרים

בארון סגור יפה, ועם קטלוג מדויק. הספרים נאספו בהיתר ובאיסור, ממתנות וקניות ומ"סחיבות" מספרי ההורים. ספריה מסודרת לפי רוחו היתה לשגעון חייו. הוא התרשל בלימודים והוכרח לחזור על כתה, ברח מהוריו כדי לעלות ארצה, אבל אביו השיגו בוינה והחזירו הביתה באמרו לו: תסיים את למודיך ותסע לך בשלום. פקפק הבן אם להכנע לאביו, אבל כשאמר לו האב, שילכו שניהם לשאול את פי ד"ר הרצל הסכים לכך, אבל הרצל היה חולה, החולי בו מת זמן אחרי כן, ולא יכלו להכנס אליו. חזרו האב והבן, ובעוד שנתים עמד איש הספריה בבחינת הבגרות איך שהוא, נסע לוינה ללמוד, אבל עסק בציונות, ביחוד בקרן הקימת ובקריאה בעתונים ציוניים. את ה"ולט", עתונה הרשמי של ההסתדרות הציונית, קרא מאז גליונו הראשון מהמלה הראשונה עד האחרונה, לרבות המודעות. את למודיו לא סיים ובבוא מלחמת העולם גויס ובחזית המלחמה הרוסית לוקח בשבי, בשובו אחרי המלחמה נהגו בו באוניברסיטה במדת הרחמים וזיכוהו בתואר דוקטור. למד בקורס לספרנות ועלה בתרפ"ג ארצה וקבל משרה בספריה הלאומית, בה חפץ להגשים את שיטתו המיוחדת בספרנות, בעריכת הקטלוג, בסידור הספרים בארונות מיוחדים. מהפכה בספרנות היתה לו לאידיאל. רעיונותיו לא היו לרצון למנהל הספריה ופוטר ממשרתו, נשאר ללא לחם, אבל החליט להגשים את רעיונו ולהוכיח לעולם ששיטתו נכונה, אסף ספרים מכל הבא ביד, ובלבד שיהיה לו מספר נוסף בקטלוג, שכר דירה ופתח ספריה על שם הרצל. כשנתרבו הספרים היה ישן במטה על גבי ארונות ספרים, התפרנס איך שהוא משיעורים פרטיים, אכל לחם יבש, כבס בעצמו את בגדיו וכל פרוטה שיכול לחסוך השקיע בספריה. כדי להוכיח ששיטתו צודקת פנה לאישים מאישים שונים שיבקרו ויראו את ספריתו, שבה היה קטלוג גם למאמרים שבקבצים. ראו אנשים וכביכול הללו את מפעלו אבל לא נמצא איש שיטיל את שיטתו על ספריות גדולות, לא מעשית היא אומרים ספרנים מומחים. פעמים אין מספר דברתי על לבו שימסור את ספריתו לקיבוץ גדול או למוסד מחוץ לירושלים, כי בינתים גדלה הספריה עד למעלה מרבבה, ויתקבל כספרן בספריתו לכל ימי חייו, אבל הוא החליט שרק בירושלים יחיה ובה ימות. בהיותו למעלה מבן שבעים נשא חברה משנות הלימודים שנתאלמנה באירופה ובאה לארץ אליו. נזדמנה לו עבודה לכמה חדשים בסידור ספריה מחוץ לירושלים במקום יפה, הובטחו מזונות לו ולאשתו וגם תשלום חדשי. הסכים לצאת מירושלים, אבל בתנאי שבעלי הספריה יסכימו לשיטתו. התחננה האשה, וגם אני דברתי על לבו, שיקבל את העבודה והוא לא הסכים לסטות מהאידיאל הספרני שלו. אידיאל לא

מוכרים בעד כסף. חלתה האשה ומתה ומאין לו הכנסה הוכרח למכור את ספריו הטובים וקבל גם דמי מפתח בעד הדירה שבה נמצאה הספריה, דירה לגור מצא כבר כעשרים שנה לפני כן, כעת, 63 שנה אחרי יסוד „ביתר" וספריתה הוא רואה את חורבן עולמו הספרני, אבל עד היום נשאר נאמן לציונות החלוצית כבימי הרצל, לעבודה ציונית לשם שמים. הנוער ברחובות קורא „ציונות" לדברים שבדמיון הזקנים; לו ציונות היא קודש וירושלים קודש הקדשים. כבן 79 הוא בשעה שדברי אלה עולים על הנייר, ומירושלים לא יזוז. שנים מאחיו גם המה ציונים ועלו לארץ זמן רב לפני השואה, אבל הם גרסו שטובה ציונות עם דרך ארץ, רופאים המה. הוא נפטר גלמוד בשנת 1965 בן 81 וציוה את גויתו לבית הספר לרפואה.

הנוער הלומד היה מיעוט קטן במועדון הציוני. מקימי הבית היו בחורים ואברכים ממשפחות אמידות, ואנשים בשנות העמידה וזקנים ששעתם פנויה היתה אף בימות החול לקרוא עתונים, לשחק בשחמט ולשוחח בעניני העולם והציונות. הקריאה בעתונים התפשטה במשך שנים מעטות. גרם לכך, אם איני טועה, הפולמוס על דריפוס. ענין דריפוס העסיק כל יהודי, נערות משרתות היו שרות שירי דריפוס בצחצחן את השמשות ושירן נשמע ברחוב. ויותר מידיעות שבעתונים העסיק דמיונם של יהודים יודעי קרוא גרמנית רומאן בהמשכים על דריפוס, שממנו הופיעה חוברת בכל שבוע והיו מצפים לבואה בדואר, ועונג־שבת היה לקראה. אבא היה משיגה מחבר, שקראה כבר, באיחור של שבוע. מחבר הסיפור הסנסאציוני לא יכול למשוך את קוראיו עד אין סוף. הרומאן על דריפוס נגמר והתחיל רומאן על זולה, סופר צרפתי מפורסם, שהיה בעיני היהודים חסיד מבני אומות העולם. איני זוכר אימתי נמאס על יהודי קולומיה קריאת רומנים סנסאציוניים, הרומאנים נעלמו ועתונים התפשטו. בהוסד המועדון ב־1898 או 1899 היה כבר קהל רחב שביקש לקרוא יום־יום עתון. מלפנים בישראל היו בחורים ואברכים סמוכים לשלחן הוריהם עוסקים בתורה, כעת נשכחה תורה מפי רבים, ובכל זאת נשאר המנהג שבני בעלי־בתים אינם נכנסים בעול העבודה אלא אחרי חתונתם, קבלת משרה עלולה היתה לפגום בסיכויים לשידוך טוב. בשנות 99—1896 הייתי סועד בעיר בבית קרוב, מבלה שם את השעות שאחרי לימודי בחדר ומקבל את שעורי בלימודי חול מפי סטודנט. מארחי היה מלפנים חוכר אחוזה, אחר כך עבר לקולומיה, התדלדל והסתבך במשפט עם עורך־דין ששלח יד בכספו, לפי דבריו. לא היה לו במה להשיא את בנו ובתו הצעירים שישבו בביתו הדל. על אף דלותו החזיק משרתת יהודיה, כי טרם עלה על הדעת שהאשה והבת יכולות לעבוד כמשרתות. לבית זה

היו באים חברים וחברות ששוחחו על העיר ומלואה ועל תבל ומלואו. מקום אידיאלי להכין שעורים לא היה זה לי, אבל קרובינו לא דרשו תשלום בעד עמלם בי, ומקום נוח לי לא נמצא אף בכסף. היתה לי איפוא הזדמנות לראות איך בטלו צעירי ישראל את זמנם בהבל וריק. המועדון הציוני שימש לבחורים כאלה מקום לבלות בו את זמנם. נשים לא באו אלא במוצאי שבתות לאולם. „טוינבי־הולס", מועדוני טוינבי, הונהגו בבריטניה בשביל פועלים, ובהם ניתנו להם הרצאות עממיות על יד כוס־תה. ד"ר רוזנהק, ראש הציונים בעיר, הנהיג נשפים אלה, כדי למשוך קהל רחב לרעיון הציוני ולהפיץ תרבות יהודים. השתדלו למצוא לכל מוצש"ק מרצה על נושא מתולדות ישראל או מהספרות העברית. אם קרה ומרצה לא בא העניק רוזנהק לקהל הלצות ובדיחות עממיות שידע לרוב, בא קהל בעל־ביתי רחב, אבל בעלי־מלאכה ופועלים לא באו. כשם שחברתם לא היתה נעימה לאנשים בעל־בתיים, וביחוד לנשים מסוג זה, כך לא היתה נוכחות בעלי־בתים ונשיהם נעימה לבעלי־מלאכה ולעוזריהם. בעלי הצוארון הלבן והקשה — אז גיהצו הצוארונים בהרבה עמילן — השתייכו לציונים, ציניסטן; עובדי מלאכת־יד לסוציאליסטים, ציצילסטן בפי ההמון. משני אחים, שהאחד היה פנקסן או גזבר והשני כורך ספרים, השתייך הראשון באופן אוטומאטי לציניסטן ואחיו לציצילסטן. נסינו לקרב אלינו בעלי מלאכה ולא עלה הדבר בידינו. כאשר הכריזו עוזריהם של מלמדי דרדקי שביתה משכנו את השובתים אלינו ובאנו בדברים עם המלמדים, שהיו אביונים על אף הניצול שניצלו את עוזריהם. העוזרים, בלפרים באידיש, היו על פי רוב נערים יתומים עזובים, מלאכתם היתה הבאת ילדים מביתם לחדר והבאת אוכלם מביתם בצהרים, והחזרתם בערב לביתם, ורק אחרי שנתים־שלש הורשו לגשת להוראת קמץ אלף אָ. המלמדים התפלאו שאנו בני בעלי־בתים, בעל־בתישה קינדר, מטפלים בענין כה שפל כמו בלפרים, איני חושב שהציונות הפיקה תועלת מרובה מטיפולנו בשביתה זו. אורח הייתי אז בעיר וחיש עזבתיה. אל המועדון הציוני היו פונים, מאז פרוץ מלחמת רוסיה ביאפאן ב־1903, הפליטים מרוסיה. בראשונה נמלטו מפני הגיוס ואחר כך באו פליטי הפרעות, שהחלו בקישינב ב־1903 ונמשכו ברוסיה כמה שנים. קולומיה קיימה מצות הכנסת אורחים באחים הנרדפים בכל יכלתה. ב־1900 עברו בקולומיה כמאתים יהודים מרומניה, אשר יצאו מעריהם ללכת לאמריקה, מחוסר אמצעים החליטו ללכת ברגל עד האמבורג, שממנה יצאו אניות־מהגרים לארצות הברית. ואולם יהודים רחמנים בני רחמנים לא נתנו להם ללכת ברגל ויקנו להם כרטיסי־רכבת מעיר גדולה לעיר גדולה שניה

שבדרך. כדי לארחם פתחו להם את קסרקטיני חיל המלואים ושם כלכלום היהודים עד שנאסף הכסף למסעם. בעבור הרומנים צעיר מדי הייתי מלעזור. ב־1903—1905 לא באו המונים אלא בודדים, ואנו, פרחי הציונים, טפלנו בהם, וכן עשינו כאשר נשרפה אחת העיירות הסמוכות. בפעולה למען הנשרפים נפגשנו, אנו הסטודנטים לבושי־מדים, בשוחטים שבעיר, שגם המה עסקו במצוה זו. בעיניהם היו הסטודנטים „גויים גמורים", כעת ראו שלב יהודי פועם מתחת למדי הגויים וישבחונו.

בין הפליטים נמצאו משכילים, ובתוכם מורים לעברית בשיטת עברית בעברית או ששמעו בארץ מוצאם על שיטה זו, ובגליציה היו למורים בידעם עברית. יהודי גליציה התיחסו ליהדות רוסיה ופולין כאל אח גדול. העתונים העבריים והאידישאים שהופיעו שם נמצאו במועדון הציוני, אבל לא כל באי המועדון ידעו לקרוא בהם. קוראי־עברית היו מתענגים על „הצפירה", וביחוד על הפיליטון „משבת לשבת" מאת נ"ס (נחום סוקולוב), שהופיע בכל ערב שבת והגיע אלינו כבר בשבת. זוכרני את הגליון שהגיע אלינו עם פרוץ המלחמה. סוקולוב במאמרו הראשי היה אופטימי שלא תפרוץ מלחמה, כי ממלכות אירופה אינן כאגוזים בערמה, אשר בהלקח אחד ידרדרו בזה אחרי זה. ובדיוק דבר זה, שסוקולוב חשבו לנמנעות, קרה כשקראנו את „הצפירה" האחרון. גם „הצופה" ו„הזמן" היו על שלחנינו, ו„השלח" בארונו של ספרננו, שהיה משכיל בעל־זקן ארוך ומעיל ארוך בנוסח מודרני — נוסח ישן דומני שלא נראה במועדון — אבל כפר בה' ובמשיחו, ולפעמים נתן לכך ביטוי כדרך המשכילים הישנים. בדורו של הרצל אין צריך להוסיף שטיפל בספריה באמונה ללא כל שכר, אף על פי שלא היה אמיד והתפרנס על עבודת פנקסנות לשעות אצל בעלים שונים והיה מטופל במשפחה. הוא ידע לרכז בספריתו ספרים טובים, וגם לתת לקורא ספר מתאים לו. קראתי מתוך ספריתו את כל חבוריו של יהודה ליב גורדון. בימים ההם עסקתי בספרות הקלאסית הפולנית והגרמנית בגימנסיה, ומורה טוב היה לנו לספרות הגרמנית. תפסתי משהו מיפיה של ספרות־אמנות. לכן לא יכולתי להתפעל משירתו של גורדון, שהיתה בעיני לא שירה אלא מליצה של בעל לשון. מאז, זה 58 שנים ויותר, לא ראיתי את גורדון ולא היה צורך לנפשי לעיין בו. פעם שוחחתי עליו עם ביאליק והבעתי את דעתי על המליצות המשכיליות הגורדוניות, הוא לא הסכים לדעתי ואמר שיש בגורדון לא רק מליצה אלא שירה ממש. מביאליק היה בספריתנו זו רק קובץ שירים קטן. השיר „נצאה נריעה שאננים" עשה עלי רושם של שירה ממש כזו של אחד הליריקנים המהוללים. המועדון הציוני היה מרכז

חינוכי עברי ויהודי וזכותו מרובה. גם באנשים שבאו רק לקרוא עתוני היום הלועזיים ולשחק בשחמט נדבק משהו מהבושם של הבית. לשחמט ולשיחות נועד חדר מיוחד, הגדול בחדרים היה חדר העתונים ואחריו חדר הספריה. במשחק השחמט השתתפו תמיד לא רק המשחקים, בעל הלבן ובעל השחור, אלא גם „מבינים", מדריכים בעצות טובות לשני הצדדים גם יחד. „קיביצים" קראו למשתתפים אלה. יש והמשחקים ביקשו שלא יבלבלום בעצות, אבל מי מהולכי בטל יוותר על תענוג כזה. הלצות חזרו ונאמרו, כדרך אנשים שגם בבואם בשנים נשארו ילדים. עצה לפגוע בסוסו של היריב נאמרה בלשון זו: אמור לו סוס, זאג איהם פערד, כלומר קרא לו „סוס". איבוד המלכה עורר רעש ושמחה לאידו של המפסיד, וה„קיביצים" הספידו את המלכה: אוי, איזו קוניגונדה (כינוי מסורס למלכה באידיש) היתה זו, איזו קוניגונדה. המנוצח הסתלק מבויש, כאילו עסקים חשובים היו לו, והכל ידעו, שרק אמתלה היא. הקיביצים ליווהו בלעג: לא בשחמט עליך לשחק, אלא במצלתים, מיט טאצן זאלסטו שפילן, המצלתים היו כלי הזמר הפשוט ביותר במקהלה. מומחים במשחק יודעי פרק בספרות השחמטית לא נמצאו בעיר, דילטאנטים היו, והמנצח היום נוצח למחרת, ועליו הושר המשל שבמצלתים.

כמה דמויות שלא באו יום־יום למועדון ראויים להזכר. אחד מהם היה ר' יונה ברטלר, בנו הגדול של יעקב ברטלר, בעל המיליונים. סוחר מוצלח לא היה ואיבד עוד בחיי אביו מה שהורישה לו אמו, אבל עלה על אביו ואחיו בהשכלה, הוא היה מושך אליו כמה עתונים לחדר הספריה ואיש לא העיז להפריע לו או לבקש ממנו אחד העתונים נכבד מדי היה וחבר הועד. זקן ונכבד שני היה האדון מאיר, המכונה „קאנוניק", ובכינויו זה נודע יותר מאשר בשמו. אביו ר' אהרון ליב מאיר היה גביר בעל אחוזות, בנו של האדמו"ר ר' יצחק מאיר מקאלוש, שהיה אחיו של ר' מאיר'ל מפרמישליאן המפורסם. ר' אהרון ליב והצלחתו בעושר היה נושא לסיפורי־חסידים וקצת מהם רשם אבא בזכרונותיו. יצחק מאיר, בנו של ר' אהרון ליב, התחנך באחוזה בעושר ובהרחבה והשכלה אירופית ניתנה לו. „בן אדונים" היה, ובהתקרב מועד צמיחת הזקן דאג איך יתהלך עם זקן כבחורי היהודים בעיירות שמסביב, מה שלא נאה לבעל אחוזה. וימצא מודעה בעתון, שיש סם המשחית את שרשי השער ולא יצמחו עוד. זוכרני עוד בנעורי בחנויות הספרים תמונה במסגרת ובה צורות שני בחורים; תחת האחת היה כתוב „מגולח למשעי" ותחת השניה „גרפא לעולם". פיר אוויג קורירט בגרמנית. ויזמין הבחור את התרופה וישחית את זקנו ושפמו וצרבת

נשארה בפניו. יהודים ללא זקן היו כבר בעיר, אבל מגולחי זקן ושפם היו רק כמרים וחיילי גדוד פרשים מסוים שחנה בקולומיה. מעילו הארוך של האדון מאיר היה דומה יותר לשל כומר מאשר לשל יהודי, ובצילינדר לראשו בשבת היה דומה לכומר, לכן כינוהו היהודים קאנוניק, כלומר כומר מפמליתו של הבישוף. סיפרו שילדות נוצריות, שיקסאלך באידיש, היו מנשקות את ידיו ברחוב, בחשבן אותו לכומר. הוא התבייש כל ימיו במראה פניו והתבודד בחדר הספריה, שלא יסתכלו בו. בנו ונכדו, הפרופיסור אריה ליאון מאיר, שישב בירושלים ונפטר בה, גידלו זקן שחור נאה — ריאקציה למעשה סבא.

שעות רבות ביום ישבו במועדון ליבש, שדכן ארצי, ומר ב. בדחן ארצי. שדכן ארצי רשתו פרושה לא רק על העיר וסביבתה אלא על הארץ כלה. בגידן זה, היתה בוקובינה כנספחת לגליציה, ולא עוד, אלא שגם צפונה של הונגריה ואף מולדאויה (צפונה של רומניה) וכרכי פולין־ווהלין ופודוליה היו בתחום פעולתו של שדכן־ארצי, שעסק רק בשידוכי־נדוניה של רבבות זהובים, וגבירים הרי ידועים ומפורסמים גם מעבר לגבולות המדינה. שדכן מקומי של מאות ואפילו אלפי זהובים היה כרגיל יהודי מהדור הישן ולבושו נוסח ישן, ולפעמים מטפחת אדומה או צהובה על צוארו. השדכן הארצי שלנו התלבש ונהג כעשיר מודרני: מעיל מקוצר — לא קצר ממש — וכובע קשה לראשו ושרשרת זהב, ואולי מעין זהב, על חזייתו, וכמובן צווארון לבן קשה וגם קצות שרוולי כתנתו קשים היו וכפתורי־זהב בהם. ואמנם בן־עשירים היה וחתן לחותן עשיר, אך ירד מנכסיו, אבל לא מהליכות עשיר. ידיעתו את חוגי העשירים עמדה לו להיות שדכן לעשירים, מקושר עם חברים למקצוע, שמספרם בכל גליציה קטן היה, שנים־שלשה שידוכים של בעלי רבבות הספיקו לו למחיתו בשנה, ובכן יכול היה לשבת שעות במועדון הציוני, לשחק בשחמט ולהתרחץ יום־יום בנהר עד בוא השלג והקפאון. כפי ששמעתי לא האריך ימים, קרבן לתורת קניפ. גם הבדחן הארצי איש משכיל היה ועסקו רק עם עשירים. לא אסיים את הסיפור במה ששידך זה ואיך בידח זה, משתים־שלש חתונות בשנה לא יכול להתפרנס. ומכיון שהעשירים נעשו מודרניים וחתונותיהם מודרניות לא מצאו עוד בעלי השמחה חפץ בבדחן, ששיחק בפסוקים מתנ"ך ובמאמרי חז"ל ובפירושים היתוליים מותאמים לחתן והכלה ומשפחתם. הבדחן היה אחר כך סוכן לחברת ביטוח והצליח. גם ליבל טויבש יצא באופן כזה מן המיצר, מתעמולה לציונות עבר לתעמולה בעד חברת ביטוח ומצא את פרנסתו.

אורח מצוי באולם הקריאה היה גם מנהל ה„מטריקה", כלומר פנקסי הלידות והפטירות, מר פדנהכט. את הפנקסים לעדות הנוצריות ניהלו כמרי

העדות, ואולם הרבנים לא ידעו כתב ולשון מחוץ לעברית ואידיש ולא היו מסוגלים להמציא לשלטון רשימות החייבים בגיוס או לאשר פטירה בלשון רשמית של המדינה, לכן הנהיג השלטון בגליציה משרה מיוחדת של הנהלת ה„מטריקה" על ידי יהודי משכיל, בקי בגרמנית או פולנית ומינתו לפקיד בלתי תלוי בקהלה היהודית. הוא לא עלה לממשלה בפרוטה, התשלום הוטל על הורי הנולד וקרובי הנפטר. „רב מטעם" לא הטילה מלכות החסד האוסטרים על יהודיה. פדנהכט היה משכיל דתי זקן, חובש שטריימיל. בהוסד סיעת „המזרחי" היה מראשוני חבריה בעיר. הוא בא לקולומיה מעיר אחרת, הודות לפרוטקציה בנציבות בלבוב זכה לפרנסה טובה, קלה ובטוחה זו בקהלה השלישית בגדלה בגליציה. משרדו לא העסיקו הרבה, לכן יכול היה להקדיש הרבה מזמנו לקריאה ולויכוחים במועדון הציוני. חובשי שטריימיל היו מעטים בבית זה. פעם הופיע איזה יוצא דופן משושלת צדיקים שנתפס לציונות, אבל גם „פתקאות" של חסידים קבל במועדון ויהי לנו לצחוק. בקלות דעתי כתבתי „פתקה" לחבר סטודנט והכנסתי לתוכה ליצנות גסה, הרב שאל מי כתב פתקה זו, ובהודע לו שזה אני הוכיחני בדברים של טעם ואני בושתי ונכלמתי, ועד היום לא אוכל לסלוח לעצמי.

זמן מה היה אורח קבוע במועדון יהודי מוזר. במוחו עלה רעיון להטיף לאומות־העולם שבע מצות בני נח, שהם האמונה באחדות הבורא לפי התפיסה היהודית והמוסלמית, הרעיון לא רע, לולי היו כבר נצרות ואיסלם בעולם. הוא כתב חוברות בגרמנית והעתיקן לכמה שפות נפוצות ושלחן למושלים ולשרים בכל העולם. הוא התפאר במכתבים מגדולי עולם, ובהם קיסר יאפאן, בודאי אישורי קבלת החוברת שיגרתיים. כפי שסיפר התוכה עם מיסיונרים בבודאפשט, וכאשר התקשו להסביר לו את השילוש, אמר: אני אסביר לכם הדבר באופן מוחשי. הראה להם שלש אצבעות, אגודל, אצבע ואמה ואמר: הרי שלש, הכניס אגודל בן אצבע לאמה, הראה להם אצבע משולשת, סמל מעליב (אולי עם רמז אובסצני) ואמר: הרי לכם אחד שהוא שילוש. מובן מאליו שהיה עני מרוד ולא דאג לפרנסתו. אכזבותיו לא תקנוהו, הוא האמין שסוף האמת לנצח. בגליציה פנה למנהיג הסוציאליסטי הפולני איגנאצי דאשינסקי, שהואיל לקבלו לראיון, שמע את הרצאתו, ולבסוף אמר: מבין אני שאתה מציע יהדות בלי כושרנה־טרפנה (כשר וטרף), חבל שלא באת אלינו לפני אלף שנים. בקטלוג של הספריה הלאומית בירושלים רשומים כמה מחיבוריו של אותו יהודי מוזר. חבל, שלא בא לפני פאולוס, הוא היה חוסך לעולם, וביחוד לנו, הרבה יסורים ומליוני קרבנות. שוערדשארף היה שמו, אם איני טועה.

פרק ששה עשר

מלחמת הבחירות באביב 1907

גולת הכותרת של ההתעוררות הלאומית בקולומיה היתה התעמולה בעד המועמד הלאומי לפרלמנט בוינה, יהושע טון, רב בבית הכנסת למתקדמים בקראקוב, ציוני ותיק וסופר עברי. בימי הרצל התנהלו ויכוחים במחנה הציוני, האם רצוי לציונים לעסוק במדיניות ההווה שבגולה או לרכז את כל הכחות לקראת המטרה העליונה: מדינת היהודים. קיוו שבקרוב יקרה הנס והרצל ישיג את הצ'ארטר מהשולטן, והמונים יעלו לציון ברינה. הרצל לא גרס את שיטת חובבי ציון ושל הנדיב הידוע של עקיפת החוקים העותומניים בקניית קרקעות וחדירת עולים בודדים נגד החוק, הוא רצה בבית לאומי או מדינת ישראל מאושרת על ידי הסכמים בינלאומיים, כאמור בתכנית בזל שנתקבלה בקונגרס הראשון. כשבאו האכזבות מקושטא דרש הרצל חזרה ליהדות לפני החזרה לארץ היהודים. לשם חינוך יהודי בגולה דרש כיבוש הקהלות בגולה. לקהלה היה באוסטריה והונגריה כח רב, היא הטילה מסים שנגבו ממסרבים על ידי משרד ההוצאה לפועל של בית המשפט. רק על ידי הצהרת היציאה מן היהדות יכול יהודי מלידה לפטור את עצמו ממסים לקהלה, שהוטלו ביחס מסוים למסי הממשלה. היו מקרים בוינה של הצהרות יציאה ללא־כניסה לדת אחרת, כי בן בלי דת היה מוחרם ובזוי בימי הקיסרות יותר מאשר יהודי. לקהלות היה רכוש ופקוח על הקדשות וקרנות של עזבונות, וכמובן גם הקבורה בידי הקהילה היתה וכסף רב הכניסה. בכספי הקהלות אפשר היה לפעול הרבה למען חינוך לאומי. הרצל נתקל בראשית פעולתו בהתנגדותן של קהלות גדולות, אשר שליטיהן מתבוללים היו ובפקודתם פרסמו רבנים אנשי שם מחאה נגד הקונגרס הציוני, פרוטעסטרבינר, הידועים בתולדות הרצל והציונות. כיבוש הקהלות על ידי הציונים הצליח אחרי שנים רבות. בגליציה שבימי שלטו בקהלות משרתי הפולנים, שעליהם דובר לעיל. בוינה ובקהלות אחרות במערבה של אוסטריה האמינו עוד המוני הבוחרים בהתבוללות ובליברליסם שעתיד הוא לכבוש גם את לב הנוצרים. ציונים היו שם כמעט רק אנשים צעירים ללא

זכות בחירה, כי גם מסי ממשלה לא שלמו. רק בבוקובינה, שבה לא היה לאום שולט, אלא עמים רבים וכלם ללא רוב מוחלט, יכלו הלאומים — לא כלם ציונים — לכבוש את הקהלות, ובראש ובראשונה בצ'רנוביץ. המאמצים לכבוש את הקהלה בקולומיה עלו בתוהו כל ימי אוסטריה, ורק בימי הפולנים נבחרו לתוכה ציונים. ד"ר פונקלשטין, בנו של יוסף, יריבנו הגדול בשנת 1907 עבד חמש־עשרה שנה אחרי כן בהרמוניה עם הציונים, ובתוכם אבי, כנזכר לעיל. תקותנו לבחירות בשנת 1907 התבססו על העובדה, שהבחירות היו כלליות — לנשים טרם היתה זכות הבחירה — ללא הבדל בין משלם־מסים ובין פטור ממסים, והלחץ שלחצו משרתי הפולנים על הבוחרים היה בעיקר כלכלי ואיום בהערכת המסים. על אנשים שאין להם רכוש אין אמצעי־לחץ חשבנו. נתכנסו מנהיגי הציונים לועידה וקבעו מועמדים לאומיים למחוזות הבחירה שבהם רוב יהודי מוחלט או יחסי. לפי הסכם עם האוקראינים קוינו לתמיכתם בבחירות הראשונות, וביחוד בבחירות־משנה, אם יעמוד הציוני נגד פולני, היו לנו סיכויים לבחירת מועמדנו בקולומיה, שבה היו הפולנים מעטים מהאוקראינים ולנו היה רוב מוחלט קטן. למעשה היה לנו רוב גדול בעיר, אלא שהממשלה שהיתה בידי הפולנים, צרפה לתחום העיר כפרים חקלאיים, ומהם אף מרוחקים, ובכללם שלוש מושבות גרמניות. הגרמנים, שהיו מיעוט קטן בגליציה, צייתו לממשלה. משכיליהם — פרט לכמה כמרים שהיו לאומניים גרמניים — הפכו לפולנים והצטרפו ללאומנים הקנאים, כמו מפלגת ה„דמוקרטיה הלאומית", שכללה בתוכה בתחילה גם יהודים מתבוללים ואחר כך גילתה את פרצופה האנטישמי, מעין נאצים פולניים. בימי השואה רצחו רבבות יהודים. בשטח העירוני ובכפרי העיר היו אוקראינים לאומיים רבים שתמכו בנו. הדוור שלנו אוקראיני היה, ובימי ההתלהבות של תעמולת הבחירות זלגו עיניו דמעות כשדיבר על מועמדנו. ואמנם איש חמודות היה מועמדנו ד"ר יהושע טון, שלקח לא רק את לב היהודים בנועם נאומיו באידיש, פולנית וגרמנית, בהליכותיו ובדמותו האצילה, הוא הופיע בתוכנו בראשונה בחולו של מועד הפסח, והלהיב את העיר כבלוך בשעתו, שהיה כמוהו דוקטור־רבינר. אנו דנוער הציוני התגייסנו לשרותו. אלה שלמדו בערי אוניברסיטאות התחייבו לשוב כעשרה ימים לפני הבחירות בעצם ימי הלמודים. פישל רוטנשטרייך, שלמד כמוני בוינה, היה כבר אז בבחינת מפקד, אני חייל הייתי. נגדנו עמדה כנופיית משרתי הפולנים והסוציאליסטים. הפולנים קבעו לקולומיה מועמד זר ד"ר קולישר, בעל אחוזות ובתי חרושת במערבה של גליציה, שהיה כבר חבר הפרלמנט והשתייך ל„דמוקרטיה הלאומית" או למפלגה

קרובה לה. הוא בא לעיר, הציג עצמו בפני אסיפת נכבדים קרואים, פולנים ויהודים משרתיהם. בפני העם לא הופיע, מלאכתו נעשתה בידי אחרים. לא כן המועמד השני ד"ר שור, מנהיג הסוציאליסטים המקומי. בו תמכו לא רק הסוציאליסטים היהודיים וגרוריהם, בעלי־מלאכה, פועלים משרתים בחנויות — כל אותו קהל שלא העיז לבוא למועדון הציוני — אלא גם פועלים פולניים, כגון פועלי הרכבת וקצת סוציאליסטים אוקראינים. הסוציאליסטים ערכו אסיפות תעמולה, ולא עוד אלא שלחו גם אנשיהם לאסיפותנו כדי לפוצצן. השתתפתי ביחד עם עשרות מאנשי שלומנו באחת מאספותיהם, אנו היינו לכל הפחות כשליש מהקהל שבאולם, אחרי נאום תעמולה הוצעה הצעה ונתקבלה „פה אחד". הרשיתי לעצמי לקרוא: בבקשה לשאול מי מתנגד. במקום תשובה תפסוני תריסר זוגות ידים, חבטוני והוציאוני החוצה. אחד מקרוביו של המועמד, חרפני על העזתי. אנשי שלומנו לא עמדו לימיני, לא יכלו לעמוד בפני בריונים.

כדי להגן על אסיפותינו הוכרחו מנהיגינו לשכור בריונים מקצועיים נגד הבריונים האדומים. חברת מגינים זו לא הוסיפה כבוד לאסיפותינו. לפני האסיפה עוד טרם נפתחו שערי האולם, קם נואם סוציאליסט לחרפנו. יכולנו לסתור את דבריו בנקל, כי כשם שאנשי קולישר מכרו את עמם לפריצים הפולנים, כך האדומים מכרוהו לסוציאליסטים הפולניים ולמטרותיהם הלאומיות המובהקות, אבל גבר אליים מהתומכים בנו הרעים על הנאום בקולו: שמע נא פלוני, ברך בקול רם „בורא פרי האדמה" ולך לאדמה. בפני קול זה ובפני הבריונים אשר אתו נסתתמו טענותיו של הסוציאליסט המתבולל. לא קרה לו מה שקרה לי באספה הסוציאליסטית. בלי פקודה ממעל אסור היה לבריונים השכורים לפעול; נוכחותם דיה היתה להטיל אימה על הבריונים האדומים שלא יפוצצו את אסיפותינו.

התומכים בקולישר לא קראו לאסיפות, לא הלבישו את הקירות מודעות, לא הוציאו עתונים ועלונים, הם פעלו לפי תכנית שטנית: מרשימת הבוחרים נשמטו רבים מאנשי שלומנו, ועד שהורשינו לעיין בה עברו שבועות. לא תמיד עלה בידינו להשפיע על הנעדר שיערער ויתגרה בכך ברשות. פקידי הממשלה נזכרו בחוקים ותקנות שלא הופעלו או העלימו עין מהם, ועל ידי הפעלתם בחומרות קפדניות אפשר היה לפגוע בפרנסותיהם של יהודים. אחד מהם היה חוק שביתת יום הראשון. המסחר בגליציה ובוקובינה ובצפון הונגריה היה בידי יהודים, בכל זאת הטילו חוקי אוסטריה והונגריה על היהודים לסגור את חנויותיהם, בתי המלאכה הפתוחים לרחוב ובתי החרושת ביום הראשון. למעשה סגרו יהודי גליציה בחנויות את הדלת שבחזית, אבל

בדלתות צדדיות נכנסו לחנות יהודים ונוצרים וקנו כרצונם. לא היה זה יום פדיון רגיל, אבל גם אבוד לגמרי לא היה. כעת החלו להקפיד גם על הדלתות שמחוץ לחזית ועל תקנות ההיגיינה והבטחון. גם משרד המסים החל לפעול במלוא המרץ. ובמה יכול היה יהודי לכפר את „עוונו" לרשות, אם לא בהסכימו לקבל פיתקת בחירה עם שמו של קולישר, בחותמת שמילאה את כל הפתקה ללא אפשרות למחוק ולכתוב שם אחר. לפי תקנות הבחירות יכול היה הבוחר להשתמש רק בפתקה שהומצאה לו ריקה על ידי השלטון, ועליו היה לרשום בה את שם המועמד — רק ציר אחד נבחר בכל מחוז. פתקאות אחרות פסולות היו. לא יכולנו ל„זייף" פתקאות, כי הקפידו על זהותה של הפיתקה הרשמית כמו על שטרות כסף, רק ברגע האחרון קבלנו מלבוב פתקאות על אותו נייר ובאותן האותיות כפתקאות הרשמיות. ימים אחדים לפני הבחירות טרם קבלו את פתקאותיהם החשודים בעיני הרשות שלא יצביעו בעד קולישר, ערכנו הפגנה לפני העיריה, שבידה היתה חלוקת הפתקאות. יצא סגן ראש העיר יוסף פונקלשטין על הגזוזטרה של חדר משרדו עם הסיגרה בפיו ביום השבת, עמד רגע, ראה שאין זה קהל מסוכן וחזר לחדרו. למחרת יצאו שוטרים לחלק פתקאות, אבל הם דלגו על בתים „חשודים". קבלתי פקודה לעקוב אחרי אחד השוטרים ולרשום את הבתים שעליהם דילג. אחרי בתים אחדים הרגיש בי ואסרני על שאני „רודף אחריו". דרך מגרש־השוק הובילני אל הממונה עליו. נכנס למשרד, ואותי „האסיר" השאיר בפרוזדור. אחרי רגעים מספר יצא קצין משטרה ואמר לי: לך, אדוני, הביתה. עניתי לו: רצוני לדעת על מה אסרוני. הוא חזר על דבריו וסגר הדלת, עליתי לפונקלשטין להתאונן ולא נתנוני לראותו, אחרי שחזרתי לוינה מסר אבא את תביעתי לעורך דין אוקראיני מתנדב, הוגש משפט נגד השוטר ללא תוצאות.

בינתים מצא אחד החברים תחבולה להשתמש גם בפתקאות עם החותמת קולישר: הוא צבע את החותמת בלאקה שחורה וכתב עליה בלאקה לבנה את שם מועמדנו, עבדו על כך בחורים לילה שלם. כל הפתקאות נפסלו על ידי ועדת הבחירות, כי השם צריך להכתב שחור על גבי לבן ולא לבן על גבי שחור. היסטוריון שיתעניין בתולדות יהודי גליציה בסוף ימי השלטון האוסטרי ימצא חומר רב בארכיון של הפרלמנט הוינאי שבו נגנזו הערעורים ששלחו היהודים על גזל זכות בחירה מהם. הפולנים פיתחו „מדע" חדש, שנקרא „גיאומטריה של בחירות" בפי יריביהם, כדי לבטל רוב יהודי ואחר כך גם אוקראיני על ידי צירופים משונים של תחומי ערים ותחומי מחוזות בחירה. רודנים יכולים ללמוד עד היום זיוף בחירות מהפולנים הגליציאים.

ברם „שכל יהודי" הושקע במעשי שחיתות אלה. היה בלבוב יהודי סוחר עשיר מקורב לרשות ומשרת נאמן לפולנים, „מומחה" לבחירות. רוסמן היה שמו, והציונים הציעו, שהמלה נבלה תוחלף ב„רוסמאניות". הכרתי אחר כך ברנש „איום" זה, כי היו לו עסקי מסחר עם בית בישול השכר ואבא שלחני אליו. הוא היה משכים בבוקר ללכת לבית החולים היהודי בלבוב, לפקח עליו ולדאוג לצרכיו, שלא על מנת לקבל פרס. יהודים היו צובאים על פתחו ומבקשים שישתדל בעדם אצל הרשות, כי מהלכים היו לו בכל משרדי הממשלה. שעות אחדות בכל יום היה מקדיש לבית־החולים ולשתדלנות. ראיתיו גם בשנות המלחמה הראשונה בוינה בין הפליטים. היו לו ידידים בקרב הפקידות הגבוהה ועשה „טובות" ליהודים כשתדלן. את עזרתו בבחירות למועמדי הפולנים חשב לשרות לידידים, והמעשים הפסולים שעשה ושנעשו בהשראתו לא העיקו על מצפונו יותר מאשר מעשי תרמית של תלמידים בבחינות, ומעברה זו לא נקיתי גם אני. גזלת חופש הבחירה היתה בעיניו „קונץ" של פיקח. בקולומיה היה רק קלפי אחד לרבבת בוחרים. שוטרים־סדרנים היו בקיאים את מי לקרב ומי לרחק, שלא ידחף. דרושה היתה לא רק סבלנות אלא מסירות־נפש, כדי להגיע לקלפי, ולכך לא כל אדם מסוגל. בסטאניסלאבוב הביאו אנשי שלומנו איש חולה על מטה לקלפי, והוא מת יום־יומים אחרי שמלא חובתו הלאומית. ברם על כל מאמצינו התגברו הטרור והשחיתות, נבחר מועמד הפולנים ברוב של 4 קולות, מאות קולות נפסלו. אנו היינו במקום השלישי. לו הגיעו הדברים לידי בחירות־משנה כי אז נבחר גם כן קולישר, כי לא היה לנו ענין לעזור לסוציאליסט מתבולל, שמפלגתו התנגדה לשאיפותנו לא פחות מהמפלגות הפולניות האחרות. תוצאות הבחירות הלמוני והרחיקוני לא רק מ„המדיניות של ההווה" בגולה אלא מהגולה בכלל. מאז השתייכתי כולי לארץ ישראל. חושבני שאותן הבחירות והשחיתות בבוצ'אץ' הרחיקו גם את רש"י עגנון מהגולה וביטוי לכך בסיפורו „בנעורינו ובזקנינו", גט כריתות שנתן לעירו ולארץ מולדתו. הוא הגיע לארץ אחרי שנה, עלי עברו עוד למעלה מארבע שנים עד שעליתי לירושלים.

השקעתי את עצמי בעבודה מדעית בוינה, בתקופת יוסף השני במאה. לפעמים בלילות־עמל הגיתי במחשבות נקם בעושקי עמי בגליציה, לאור היום התנדפו רעיונות חולניים כאלה. כמה שנים לפני כך נפוצה בעתונות היהודית ידיעה, שבת ישראל במוסקבה או בפטרסבורג רשמה את עצמה בערכאות כזונה, כדי שתוכל לשבת באותו כרך ולשמוע שם שיעורים באוניברסיטה. לבת ישראל כשרה היתה הכניסה לכרך זה אסורה, לזונה

מותרת היתה. הנערה נתפסה על ידי המשטרה, הוכחה „תרמיתה" והוגלתה מהתחום האסור ליהודים לפי חוקי הצאר. הרעיון לרצוח את ניקולאי השני לא הרפה ממני זמן רב, רעיון דומה הגה אחד מחברי באוניברסיטה, אוקראיני בגליציה, בחור שקט, יתום מאב כומר, שהתמסר בשקידה ללימודיו כמוני והיינו נפגשים לעתים קרובות באוניברסיטה. פעם נסעתי ברכבת־אכספרס מוינה הביתה, והנה נכנס הכרטיסן ובישר לנו, שנציב גליציה נרצח. לא שלטתי ברוחי ואמרתי, שהפולנים ראויים לכך. הצדקתי פשע בציבור. למחרת נודע לי שהרוצח הוא חברי. הוא לא הוצא להורג, כי חונן על ידי הקיסר למאסר־עולם. לא חפצו הפולנים לעשותו לקדוש־מעונה לעמו. אחרי שנים אחדות הוצא בעזרת סוהרים אוקראינים מבית הסוהר, יתכן שהוא חי עדיין. הוא נקם את נקמת בני עמו, שנאסרו על ידי ז'אנדארמים פולנים והוכו מכות אכזריות על נאמנותם לעמם. בשבע השנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה היו לנו הציונים יחסים טובים עם האוקראינים. כאשר השתלטו האוקראינים על חלק מגליציה המזרחית ב־1918 וכוננו רפובליקה אוקראינית מערבית, זיכו את היהודים באוטונומיה תרבותית, אבל חיילים אוקראינים התעללו ביהודים. בימי השלטון הפולני הורעו היחסים, היהודים נהו אחרי התרבות הפולנית בערים ובעיירות שבתחום האוקראיני. האוקראינים שאפו להשתחרר מההגמוניה היהודית במסחר ובמלאכה כמו הפולנים. כבר בימי אוסטריה כוננו חנויות קואופ־ראטיביות. בחנותם שהתקיימה בקולומיה קנו כמעט רק כמרים מהכפרים שבסביבה; לאכרים יקרה היתה מדי. פרופיסור אוקראיני, שהחליף אתי מכתבים מספר בשנות ה־50 הזכיר את זכותו של המו"ל יעקב אורנשטין, בנו של שאול שהזכרתי לעיל, לספרות האוקראינית, כי פרסם ספרים פופולאריים רבים בהוצאה עממית זולה. בשנות השואה לא פגעו האוקראינים ביהודים בקולומיה; במקרים בודדים אף סיכנו חייהם והצילו יהודים.

פרק שבעה עשר

מימי ישיבתי בוינה

פעמיים ישבתי בוינה ישיבת קבע בשנות 1905—1910 וב־1918—1920, מסתיו 1905 עד החורף 1910, ומהקיץ 1918 עד החורף 1920. ישיבתי בכרך היתה לשם לימוד, והתעניינתי רק מעט בענינים אחרים. באתי לוינה לבית המדרש לרבנים. לתלמידים שחפצו ברבנות היתה האוניברסיטה טפלה ללימודי הרבנות; לי היתה כבר בזמן הקיץ 1906 ה„תיאולוגיה" (למודי הדת) רק אמצעי כדי שאוכל ללמוד היסטוריה וגיאוגרפיה באוניברסיטה, אחרי שהתבוננתי ברבני ווינה, המטיפים (פרדיגר בלע"ז) ב„טמפלים" (בתי הכנסיות המודרניים) ובחזנים (קאנטורים בלע"ז) בגלימותיהם הכומריות ובהליכותיהם במקדשם כמשחקים ומזמרים בתיאטראות בחלה נפשי ברבנות המודרנית. בחורף הראשון למדתי רק שעות אחדות בשבוע באוניברסיטה. נרשמתי לסורית אצל פרופיסור ביקל, שהיה כומר קתולי זקן. שארית מלימודי הלשון הסורית מספיקה לי עוד היום לעיון ב„פשיטא", היא תרגום סורי לתנ"ך. שמעתי גם על קוהלת אצלו. הוא חשב את קוהלת למסה פילוסופי שיטתי, אלא שהדפים נתערבבו, והוא מצא כביכול את סדרם המקורי. מסופקני אם הצליח אי פעם לשכנע איש, עלי עשה רושם מוזר. הזהו מדע? ביחד עם חברי טורצ'ינר נכנסתי ללמוד את כתב היתדות מפי המרצה הרוזני, מי שפתר אחר כך את כתב היתדות החתי, ראיתי שלימוד זה דורש הרבה מהזכרון המיכני, להבחין בין אלפי הסימנים הדומים זה לזה בעיני המתחיל, וחדלתי לבקר בשיעורים אלה. לעומת זאת משכו את לבי שעוריו של וילהם ירוזלם, מרצה במבוא לפילוסופיה ובפסיכולוגיה. עיקר עבודתו ופרנסתו היתה הוראתו בגימנסיה, והוא ידע לעניין מתחילים בפרובלימות פילוסופיות, ביחוד בבקורת ההכרה. הוא הרצה באולם שהכיל מאות שומעים, ותמיד מלא היה. הרבה להשתמש בדוגמאות מהספרות הקלאסית היונית והרומית, ולפעמים גם מהתנ"ך, שידעו במקורו. זה לי תשע שנים שאני נפגש כמעט יום־יום בעבודה בבנו, ומפיו נודע לי שאביו חונך בבית הורים חרדים, בעיירה או בכפר בצ'כיה. לא שלחוהו לגימנסיה

שלא יפגם באמונתו ולמד בבית, ורק לכתות העליונות הכניסוהו לגימנסיה, אותו תהליך כמו אצלי, אלא שקדם ב־30 שנה. הוא שימש בהוראה בגימנסיה בניקלסבורג, מלפנים עיר ואם בישראל שבמוראוויה, מושבו של רב המדינה. משם עקר לוינה. „המרצים הפרטיים" באוניברסיטה לא קבלו שכר, פרט לשכר הלימוד ששלמו התלמידים, שהיה רק סמלי, וגם ממנו שוחררו רוב התלמידים. מבית הוריו הכניס ירוזלם משהו לתוך ביתו בוינה, משהו זה נשאר בבית הבן, אשר חמשת ילדיו הצטרפו בנעוריהם לתנועה הציונית וכלם בארץ. בהיותי בארץ־ישראל הצעתי שיתרגמו הפסיכולוגיה שלו לעברית, ובעברי דרך וינה נכנסתי לבית מורי זה ובקשתי את הסכמתו לתרגום, ואם אפשר שיוסיף דוגמאות מהתנ"ך. הוא שמח מאוד על הצעתי והזמין את אשתו שתכירני: בא אדם מירושלים, והוא ירוזלם (ירושלים) שמו. אז סיפר לי, שפעם נודע לפילוסוף שופנהואר, שארבעה אכסמפלרים מספרו נמכרו לבירות, נתמלא גאוה ואמר: אף באסיה [נודע שמי]. מאות אכסמפלרים מספריו של יורזלם נמכרו מדי שנה ליאפאן. עוד משני פרופיסורים יהודים למדתי הרבה, מהארטמן על איטליה בתקופת־המעבר מהקיסרות לימי הבינים, ומפז'יבראם היסטוריה אנגלית וצרפתית במאה ה־17, שהרצה אותה בסגנון נפלא, שניהם התנכרו ליהדות. הראשון הודיע על יציאתו מדת ישראל מבלי להספח לדת אחרת. סוציאליסט היה ובראשית ימי הרפובליקה האוסטרית נתמנה לציר בברלין. השני התבטא פעם על הלוח היהודי שהוא „כביכול" עדיין קיים. בין שתי המלחמות הוציא או השתתף בהוצאת מסמכים לתולדות יהודי וינה. יהודי מצ'כיה היה, חונך באנגליה וחזר אחר כך לוינה, מורי המובהק היה פרופיסור להיסטוריה חדשה, יועץ החצר (הופראט בגרמנית, תואר כבוד ללא תפקיד), אוגוסט פורנייה. חיבורו המפורסם על נפוליון הגדול תורגם לצרפתית, הוא היה משיורי הליברלים באוסטריה, חבר הפרלמנט מלפנים, אלגנטי בחיצוניותו ובסגנונו, רחוק מהיובש של כמה מחבריו שהרצו על ימי הביניים, כגון רדליך, נקי היה משמץ של אנטישמיות, וכאשר מצא בי מסירות והבנה בעבודה, קרבני ופתח בפני שעריהם של הארכיונים בוינה. מבית אבי הבאתי את הערצה לליברליות, שהיא כביכול כליל הטוב וגם הקיסר שלנו הוא מושל ליברלי, בניגוד לקלריקאליות, שהיא כליל הרע ומקור השנאה ליהודים. חיבה יתירה נודעה מאבא, וגם מיהודים „יודעי בינה לעתים" אחרים, לקיסר יוסף השני, הקיצוני ברציונאליסטים שעל כסאות המלוכה באירופה במחצית השניה למאה ה־18. סיפורי־אגדה עליו היו בפי היהודים כמו בפי עמי אוסטריה אחרים, ביחוד על מסעותיו בארצותיו, כדי לראות

במו עיניו את צרכי העם ולבער הרע מהארץ. בחרתי לי כנושא עבודה סמינאריונית על ימי קיסר זה בגליציה ואחרי שנצלתי בהצלחה את החומר הנדפס, החילותי לחטט בתיקים במשרד הפנים ומשם לארכיון של „בית המלכות החצר והממלכה", הויז, הוף אונד שטאטסארכיוו, בגרמנית. לשבחה של ממשלת אוסטריה יאמר נא בזה, שלא העלימה מסמכים רבים מעיני חוקרים כמו שעושים כמה ארכיונים עד היום, וביחוד זה של הואתיקאן. בהיותי בוינה ב־1925 יכולתי להעתיק לי את המסמכים על עלילת דמשק, אלה שבפריס ורומא לא ניתנו עד היום לעיון לחוקרים. עבודתי הלכה והתרחבה, וכדי לסיימה דרושות היו עוד כמה שנות עבודה וכתיבת שנים־שלשה כרכים. בינתים הגיע המועד שיכולתי לקבל תואר דוקטור, שיא מאויו של סטודנט בימים ההם, ואולי גם כיום. להשגת התואר הספיקה דיסרטציה הכוללת רק את המבוא לספרי. בהדרכת מורי השתמשתי בחומר הרב שבידי ופרסמתי מסה בשם „גליציה בבואה לידי אוסטריה", בחוברת המכילה 7 גליונות דפוס, מורי פנה אל המו"ל שלו טמפסקי ופריטג והם הדפיסו את חיבורי. היה זה מקרה יוצא מן הכלל בוינה, שדיסרטציה מודפסת תוגש לבחינה לקבלת תואר דוקטור, ומעטות מאוד נדפסו אחר כך. טורצ'ינר ואני היינו לדוקטורים בדיוק ברגע הראשון שיכולנו לקבל את התואר, ובטכס אחד ביולי 1909 הועניק לנו התואר. חלק מהחומר שאספתי הושקע בחיבורי „יוסף השני ויהודי גליציה" שנדפס ב„השלוח" בהמשכים, והוא היום קריאת־חובה ללומדי היסטוריה יהודית באוניברסיטה בירושלים, כפי שאמר לי פרופיסור לתקופה החדשה. פרסמתי עוד שני מאמרים קטנים ברבעון ההיסטורי הפולני קוואַרטלניק היסטוריצ'ני, ומעטפות עם חומר שבחלקו לא פורסם מסרתי לספריה הלאומית בירושלים והוא נמצא בהר הצופים (ואולי כבר הורד משם).

להוראת ההיסטוריה לבדה לא ניתנה באוסטריה תעודה למורה בבית ספר תיכון (גימנסיה), צריך היה לצרף אליה מקצוע אחד, כגון גיאוגרפיה, בחרתי במקצוע רחב זה. הצירוף אינו מוצלח, כי גיאוגרפיה, לפי מצב המקצוע באוניברסיטה בוינה בימים ההם, וכעת בעולם כלו, קשורה יותר בכמה ממדעי הטבע, ביחוד גיאולוגיה, אקלימטולוגיה ורצויות ידיעות גם אויקולוגיה של הצמחים ואנתרופולוגיה. בחרתי איזו שיעורים בגיאולוגיה ויצא לי, שאחרי שיעור בדברי ימי הבינים מפי פרופיסור לאומני, שהתלהב על מסעיהם של מלכי גרמניה לאיטליה או על איזו נזירה מלומדת מימי הבינים, שמעתי שיעור בגיאולוגיה, אוביקטיבי וקר כקרום כדור הארץ. הניגוד בין שני המרצים ושני המקצועות עורר בי התשוקה לאוביקטיביות

בהיסטוריה כמו בגיאולוגיה. חשבתי שההסתמכות על עובדות סטטיסטיות הוא יסוד אוביקטיבי, שעליו אפשר להקים בנין אוביקטיבי בהיסטוריה, ובדרך זו הלכתי בחיבורי בגרמנית שהזכרתיו. אחר כך למדתי עד כמה סטטיסטיקה טעונה בקורת, וגם היא מושפעת ממגמות. עצה טובה לשימוש בחומר היסטורי שמעתי מפיו של פרופיסור שמעון אשכנזי, בעל הקתדרה להיסטוריה פולנית בלבוב, בנסעי הביתה אמר לי מורי: סור ללבוב ותראה את הארכיון של הנציבות ותדבר עם פרופיסור אשכנזי על נושאך ותמסור לו גם דרישת שלום בשמי. הלכתי לנציבות והנה נוכחתי לראות, שארכיון אין שם אלא רגיסטראטורה ואין גם פקיד בקי בתיקיה, מסרוני בידי פקיד נמוך, זקן שלא ידע דבר מכל הצבור במחסן זה. ובכן אדוני, שאלתיו, אם אם אינך יודע למצוא את התיקים הדרושים לי, לשם מה באת אתי הנה? כדי להשגיח עליך, ענה בתמימות. רק אחרי שנים החל פרופיסור להיסטוריה לטפל ברגיסטראטורה ולהכשירה לשימוש החוקרים. הלכתי לפרופיסור אשכנזי, ידעתי שהוא ממוצא של חכם צבי המפורסם, ששמש ברבנות בלבוב ובכמה קהלות חשובות אחרות במאה הי"ח והוא גאה במוצאו זה, אבל ביחד עם זה מתבולל קיצוני, מזדהה בכל עם הפולנים, אבל דחה כל רמז שישתמד, ולא בנקל זכה להורות היסטוריה פולנית באוניברסיטה, מפני דחייתו זו. עמד לו פרסומם הגדול של ספריו, החשובים מכל מה שכתב פולני ממש — לא נין לחכם צבי — בדורו על תולדות פולין. ביהודים נגע בחיבוריו רק דרך אגב, ולא נמנע מלהשתמש בשם „ז'ידק", כלומר, יהודון. שיש בו משום בוז ליהודי המתדפק על פתחי ה„פריצים", אם לטובתו או כשתדלן בצרכי הציבור. בשם זה משתמשים פולנים בשיחה, סופר בעל רמה כאשכנזי מסופקני אם ישתמש בכתב במלה זו. רק חיבור קטן קראתי ממנו שבו הוא מספר על יהודי שנסע לארץ־ישראל בשנת 1829, בימי מלחמה בין רוסיה וטורקיה. מכתביו נתפסו על ידי הבולשת הרוסית ונודע לה, שנסע לשם העברת כסף ליהודים בארץ־ישראל. בשובו נאסר. אחרי תיאור המאורע וניתוחו מוסיף אשכנזי, שתשוקתו של אותו היהודי לארץ־ישראל טבעית היתה וממקור טהור נבעה, לא כן הציונים שבימינו שאבדו את אמונתו של אותו זקן בכתוב בספרים קדושים וכו'. פתח בהיסטוריה וסיים במוטר השכל לציונות.

מצאתי את הפרופיסור במלון. רווק היה עדיין ובמלון גר, יהודי צנום גבוה ובעל חוטם „יהודי" מובהק. אפשר היה לאמור עליו את ההלצה ששמעתיה מפי המנוח טורנובסקי על עצמו: פניו כפני עשרה יהודים. קראתי (ב־1959) רשימה מהסופר הפולני צ'סלאוו מילוש, איך התווכח בן־

דודו, שהפך לליטאי, בחבר הלאומים עם אשכנזי בדבר וילנה. היה זה מעמד מענין, איך ניגן של חכם צבי נלחם למען פולניותה של וילנה, שהיתה למעשה עיר יהודית, בשליאכציץ פולני, בעל יוחסין של מאות שנים. הצגתי את עצמי ומסרתי לו דרישת שלום מהאדון ההופראט פרופיסור פורנייה, ושוחחנו על הנושא שלי. בקי היה בתקופה, אבל לא בעניני המיוחד, במצב הכלכלי והחברתי של גליציה בימי מריה תרזיה ובנה יוסף השני. וכה יעץ לי המומחה הגדול בחקר מקורות: בגשתך לקרוא מקורות, אל תקרא מקודם דברים שנכתבו כבר על נושאך, כי תושפע מאחרים ולא תראה את העבר במו עיניך אלא בעיני זולתך, יתכן שראייתך תהיה מקורית וחדשה ותאיר את המאורעות באור חדש ותביא תועלת למדע ותעשיר את אוצר ידיעותיך, ואם תגיע לאותן המסקנות כמו קודמיך, הרי רק זמן הפסדת, ובכל אופן בטוח תהיה שזוהי השקפתך שרכשת לך בעצמך ולא מה ששאבת מכלי שני. היה זה ביטוי בהיר למה שהיה לי מתחת לסף ההכרה בבכרי קריאת מקורות ראשונים על ספרות יפה. הספרות בשבילי יותר אינטרפרטציה היסטורית מאשר ביטוי אסטטי, ומוטב לי ליצור בעצמי האינטרפרטציה על ידי התבוננות ישירה בנוף, בחברה ובחיי היחיד. בכל אופן במדע על החוקר לבקש הבנה משלו ולא לקבל מלכתחילה דעת הזולת או השפעה ממנה. הפרופיסור קבע לי פגישה שנייה. באתי אליו שוב, והפעם לא היה לבדו, אלא איזה תלמיד ותיק או אסיסטנט היה עמו, פולני ממש. בנוכחות הגוי לא היו עוד פני הפרופיסור אתי כמו תמול או שלשום, הופעתי הביאתו במבוכה בפני גוי קטן זה. ללא קשר עם דברי הפתיחה שבינינו, שהיו רק מלים ספורות, שאל את הבחור, כמה יהודים עובדים אצלו, כלומר אצל הפרופיסור, ובכן אמר בפנותו אלי: אתה תהיה היהודי השני אצלי. שחררתיו מנוכחותי ולא הוספתי עיד לראותו. לא חפצתי להיות „היהודי השני". הצצתי לתוך מעמקי השפלות של נשמת מתבולל, אדם גדול במדע מתבטל בפני ערל קטן. אחרי שנה וחצי בערך בהיותי שוב בלבוב הלכתי להכיר שני היסטוריונים גדולים אחרים. האחד היה פרופיסור לודוויק פינקל היסטוריון־ביבליוגרף חשוב, בנו של מומר, הוא קרא את ספרי ומצא חן בעיניו. בקשתי ממנו רשימת־בקורת. היו בספרי דברים בלתי נעימים לפולנים, הוכחתי, שהניוון הכלכלי והחברתי בפולין לפני החלוקה הראשונה (1772) שקול היה כנגד המשבר המדיני, והכל באשמת השליאכטה ההוללת. פינקל ענה לי: מה תועיל לך הערכתי החיובית, הם יאמרו: שיהודי כתב ופינקל, שמוצאו מיהודים, שיבח. אמר לי שספרי ראוי לשמש מסמך לבקשת משרת מרצה פרטי (בגרמנית Privatdozent) באוניברסיטה, כאמור

לעיל משרה ללא משכורת וללא כל התחייבות מצד מישהו להעלות את המרצה לפרופיסורה, אבל ליהודי אין סיכויים. הוא רמז לי, שהיו לו קשיים לא מעטים להעלאת שמעון אשכנזי לקתדרה. באמת לא בקשתי ממנו דבר זולת בקורת, כדי לתקן את עמדתי כלפי משרד החינוך הארצי, כפי שאספר עוד להלן. הפרופיסור השני היה באלצר, מומחה בתולדות הכלכלה, אם אינני טועה. גם הוא הסביר לי פנים והיתה זו שיחה טבעית בין אנשי מדע, שעניינים משותפים להם. אותו באלצר היה אחר כך מיניסטר בפולניה. אשכנזי מת בימי פולניה. כפי ששמעתי הניח בת יחידה והיא נספתה מידי הנאצים, הפולנים לא דאגו להעלימה מעיניהם. ללימודי בגיאוגרפיה לא נשאר לי זמן רב.

בימי לימודי נפסקו ההרצאות כמה פעמים מפני הפגנות והפרעות של סטודנטים. ההפסקה נמשכה לפעמים שבועות רצופים. הריבות שבין הלאומים והמפלגות היו לפעמים חריפים בכותלי האוניברסיטה יותר מאשר בפרלמנט. הסטודנטים הגרמניים היו מאוחדים בשנאה ובבוז לכל לאום זולתם וליהודים ביחוד, מעין „פלוגת סער" (ס. ס.) עוד לפני היטלר היו איגודי סטודנטים לוחמים בדו־קרב. לאיגודים אלה היו סרטים בגונים שונים על החזיה ועל המצנפת, איגוד איגוד וסרטיו. בחורים אלה היו מבלים שעות רבות באימון ידיהם בדו־קרב בחרבות ובשתיה לשכרה. מי שנלחם הרבה בדו־קרבות למען כבודו, כבוד איגודו ואומתו וידע לבלוע הרבה שכר נחשב כגיבור, גרמני ראוי למוצאו. בכל שבת בצהרים היו האיגודים מופיעים בצבעיהם, פלוגות פלוגות לאיגודיהם, בסטיו מסביב לחצר שבתוך בנין האוניברסיטה הראשי ומקיפים אותה כמה פעמים במשך שעה. שתי קבוצות של איגודים היו, גרמנית־לאומית ונוצרית־סוציאלית. הראשונים חפצו שאוסטריה תבלע בגרמניה, השניים היו נאמנים לבית האבסבורג ולקתוליות. אנטישמיותם של הראשונים היתה גזעית מובהקת, השניים לא דחו מומרים, וביחוד דור שני למומרים. מי שראה את פרצופי הסטודנטים הגרמנים־לאומיים, שלא היה בהם כמעט אחד ללא חבורות מפצעי־חרב, את הבעת האכזריות, הבוז ועזות המצח, לא התפלא על מעשי הנאצים, בעצם היו תכניותיהם של הנאצים מוכנות בכח עשרות שנים לפני היטלר, והוא הוציא לפועל מה שהגו וכתבו בחורים אלה, שהיו אחר כך פקידים גבוהים, רופאים, סופרים ומלומדים. מחוגים אלה יצאו מלאכי החבלה של שנות 1939—1945. היטלר ישב בוינה ובלע רוקו מרעב בשנות לימודי 1905/9 בעיר זו. בין הגרמנים הלאומיים והנוצרים הסוציאליים, שהיו מתונים יותר בלהיטות אחרי דו־קרב ושכרות, פרצו לפעמים קרבות־

דמים, שהחלו בעלבונות באותו טיול בחצר שנקרא „בומל" בגרמנית. חריפים יותר היו סכסוכי הגרמנים עם בני לאומים אחרים שבאוניברסיטה. באוסטריה ישבו קרוב למיליון איטלקיים, איטלקית היתה לשון רשמית בטריאסטה ובגליל טרנטינו, אבל אוניברסיטה לא ניתנה לאיטלקים והוכרחו ללמוד באוניברסיטאות שלשונן גרמנית. מספר האיטלקים באוניברסיטה של וינה היה רב, והם ערכו הפגנה למען תביעתם באולם הכניסה, אולה בלטינית, של האוניברסיטה. נפלה יריה או יריות, נפגע סטודנט, נפצע או נהרג. את דמו ראיתי על קיר השיש של האולם. איני זוכר מי עמד נגדם, הלאומיים או הנוצריים, בכל אופן נסגרה האוניברסיטה לימים ולשבועות, פעם היה קרב ממש בין גרמנים ויהודים. את הגורם לכך איני זוכר, אבל המהלומות על הכבש העולה לשער הבית הראשי והריסת חלק ממעקה האבן הכבד ביום שלג ראיתי. הלאומיים היו מעליבים את היהודים בכל הזדמנות. בינם לבין עצמם ואף בינם ובין חברים נוצריים היו מקפידים על כל עלבון ממש או עלבון מדומה. יש וביקשו להם תואנות כאילו העליבום, כדי להזמין את המעליב לדו־קרב, להוכיח אומץ־לב, בין אם יכה הנעלב ובין שיוכה. תחבושת לפצע על הפרצוף, וביחוד אם נתפר הפצע היתה אות כבוד לבן „טיאוטוניה" הגיבור. יושבים סטודנטים בבית קפה או במנסה (מסעדת סטודנטים) חבורות־חבורות על יד שולחניהן, והנה ניגש אחד לשלחן אחר ואומר לאחד היושבים על ידו: מדוע אתה מסתכל עלי? ווארום פיקסירן זי מיך? זוהי התחלת ריב, והמתגרה מוציא כרטיס ביקור, שעליה שמו ושם איגודו ומזמינו לדו־קרב. יהודי שנעלב אין לו זכות לדרוש דו־קרב — לפי השגותיהם של הגרמנים הלאומיים עד היום — דו־קרב יתכן רק בין אבירים, ויהודי אינו אף בגדר אדם. יהודים יסדו אמנם איגודים דו־קרביים לאומיים, כגון „קדימה" בוינה, שקדמה להרצל, אימנו את ידיהם בצחצוח חרבות, אבל להלחם באופן „אבירי" עם בחור אויל גרמני לא יכלו. אמיצי לב היו בחורינו ויכלו לסטור על לחיו של התוקף במקום, אבל במה דברים אמורים, בשעה שאין רבים מחבריו עמו, ברם ה„גיבורים" הגרמניים היו די פקחים, שלא להתגרות ביהודי אלא בשעה שלא יכול להחזיר. על רקע של סכסוכים כאלה התחוללו קרבות במעון המדע שבוינה. מקופחים היו גם הסלובנים והסרבו־קרואטים, שמספרם בוינה היה רב. עד כדי דרישת אוניברסיטה כאיטלקים לא הגיעו.

היתה לי הזדמנות לראות את צמיחת הרשע הנאצי על אדמת וינה, בעתוניהם, שהייתי מציץ בהם לפעמים בשעת ארוחת צהרים. בסביבת האוניברסיטה לא היתה מסעדה כשרה במרחק של רבע שעה ויותר, וזמני

היה יקר מאד. ברחוב שממול היתה מסעדה צמחונית עם תפריט מגוון ומתחלף מיום ליום, ולי היתה ממילא נטיה מוסרית לצמחונות, ובכן הייתי נכנס שמה בימות החול, יתכן שהייתי נוטל ידי ומברך לפני הארוחה בצנעה ואחריה אחרי צאתי, אבל כדת וכדין לא היתה אכילתי שם, גם אם בעל המסעדה יהודי היה, מה שנדמה היה לי מתוך שיחה קצרה. במסעדה זו היו גם עתונים צוררי היהודים משני הסוגים, הלאומני והנוצרי. מי שקרא בעתונים אלה, 25 שנים ויותר לפני עלות היטלר לשלטון בגרמניה, לא התפלא על מה שהכריזו הנאצים כאשר השתלטו על גרמניה, אין חדש תחת שמשה של גרמניה, דמם של היהודים הותר כבר עשרות בשנים לפני היטלר וכל דברי השטנה וההשמצה נאמרו כבר לפניו. הוא ורבבות המרצחים עושי דברו ועשרות המליונים שראו וידעו את מעשי הזוועה והסכימו להם חונכו על עתונות זו ועל ספרות כזו. כבר אז נאמר: יוד אוֹדר כריסט איזט אייגרליי = לא חשוב אם יהודי או נוצרי, אין דער ראסה ליגט די שוויינריי = החזירות תקועה בגזע. כלומר גם מומר ובן מומר ובן בנו של מומר יהודי שפל הוא. סיפרו על יהודי משכיל־לץ ממוצא של צדיקים, שבנו השתמד בוינה ונשא בת אחותו של הארכי־הגמון והקארדינאל של אוסטריה שהיה אביהם הרוחני של הנוצרים הסוציאליים. האב היהודי כביכול התגאה במחותנים הללו, וכה אמר: אני מובטח בפני אשה של גיהנם. אם היהודים צודקים ימליצו עלי אבותי הצדיקים ולא יניחו שידנוני לעינוויי־שאול, ואם הנוצרים צודקים יבוא המחותן הקארדינאל שלי וידבר עם פטרוס, שיפתח שערי גן־עדן בפני. הפרוטקציה שלי היא דר־צדדית. הלאומנים היו מנגחים את יריביהם שיש בתוכם „גרמנים" כבנו של אותו משכיל בצ'רנוביץ.

באותה מסעדה צמחונית היו מצויים גם לאומנים גרמניים, שקראו בעתונים דברי שטנה נגדנו, אבל מעולם לא נתקלתי אף במבט של בוז. בניגוד למסעדה הכשרה שלי שררו בחדרי המסעדה הצמחונית נימוסי תרבות, לא דיברו בקול רם, לא היו ויכוחים גם על יד שלחן שעליו סעדו מכרים. ואין צריך לאמור שלא עשנו. השרות והנקיון היו למופת. ידוע שהיטלר וכמה מבין שוחטי ילדינו צמחוניים היו. על בהמה וחיה ועוף חסו, ותינוקות של יהודים השליכו בהמון לבור והמטירו עליהם כדורים ממכונות ירייה, והבור סתמו על הגוססים. יתכן שהם שוב אורחים יום־יומיים באותה מסעדה, ואם תתקל שם בזקנים, שראיתם צעירים בשנת 1906, יהיו שוב מנומסים לא יבוזו לך אף במבט, כי אין פקודה ממעל לחסל יהודים. איש משמעת הוא הגרמני, פקודה היא פקודה, ויש לקיימה במלואה וללא היסוס. מחשבה ומצפון הם ענין למפקד, והחייל בשורה מחוייב לציית, כי אם לאו

יהיה אי־סדר כמו אצל יהודים ופולנים ועמי לא־אדם כמוהם. תרבות היא ציות ומשמעת לממונים עליך. בסימנאריונים, ההיסטורי והגיאוגרפי, ובשנת 1919 באנתרופולוגי היו לי חברים גרמנים לאומניים. אות ההיכר היתה בזה שדרישת השלום בינם לבין עצמם היתה „היל", ואותנו היהודים ואחרים היו מברכים בבוקר טוב או ערב טוב או ב„יברכך אלוקים" — „גרוס גוט" בגרמנית. ל„היל" שלהם הוסיפו בימי היטלר רק „היל היטלר".

ממבקרי המסעדה הכרתי רק נוצרי אחד, שהשתייך לסוג של „טבעונים" ולא אכל דבר מבושל או אפוי, רק מאכלים טבעיים, פירות שונים ומין לחם מיוחד — אפיה התירו להם חכמיהם. האידיאל של החוג היה לחיות רק מאגוזי קוקוס כ„אבותינו" הקופים (אם אמר „זכרונם לברכה" או לא — איני זוכר) ביערות־עד. ואמנם נמצאו שלמים באמונתם ה„טבעונית" ובהערצת־האבות, מכרסמי הקוקוס, שיצאו לאיזה אי באוקינוס השקט וקימו את רעיונם, השליכו מעליהם את בגדיהם, שאינם אלא „ארון מתים" על הגוף החי, לפי דבריו של אותו טבעוני. בעתונות הצמחונית נקראו „קוקובורים" (אוכלי קוקוס), ובמסעדה היה אפשר לקבל פתיתי קוקוס, זכר לקוקובוריסם. אתודה בלב שבור על חטאי, שאכלתי בצמחוניה שירקותיה לא בוררו בידי יהודים כשרים, ונכרים בשלו את המאכלים, אלא גם על טפשותי — לא הגדולה ביותר בחיי — שבמשך שלשה שבועות אכלתי לפי התפריט הטבעוני. כחותי הלכו והתמעטו. לו שאלתי בעצת הטבעונים, כי אז אמרו לי, שהמיצים הבלתי טבעיים שבגופי מאכילתי הבלתי טבעית מקודם הולכים ומתחלפים במיצים טבעיים בריאים, אבל הרגשתי שמתחייב אני בנפשי והזרתי לצמחונות רגילה. בשובי לפסח הביתה הוכרחתי לאכול ממה שהבינה אמא, כדי שלא לצערה, כי לא יכלה להכין בשבילי מאכלים צמחוניים. מי יתנני כיום בשכנותי מסעדה צמחונית ומאכלים מזינים ומספיקים לעבודה רוחנית מתמדת, כי אז חזרתי לצמחונות. צערם של בהמות, עופות ודגים מזעזע אותי.

הכרתי בוינה סטודנט יהודי, שלמד רפואה ולא האמין ברפואה, שהורוהו הפרופיסורים, אלא בשיטת הטבעונים. הוא התהלך ברחובות בקיץ ובחורף ללא כובע, מה שנחשב אז למעשה שגעון. לא נעל נעלים אלא סנדלים ללא גרביים. דמות מוזרה היה באוניברסיטה. הוא סיפר לי, שביום הראשון ובימי חופש אחרים יוצא הוא עם חבריו הטבעוניים ליער, ושם מתהלכים ערומים כל היום. חיים חיי טבע ללא תכריכים על הגוף החי. הורין באחת מערי גליציה היו שולחים לו מזון „בלתי טבעי" והוא חלקו לחבריו, לפיו לא באו. פני האיש הטבעי היו חורים כפני חולה בשחפת הריאות. פעם נסענו

יחד הביתה לפני פסח. חש הוא חום בגופו, מדד במד־חום ואמר לי: יש לי חום. לוינה לא חזר עוד. כפי ששמעתי מת אחרי זמן קצר — קרבן לשגעון הטבעוני.

רעים מבקרים איש בבית רעהו כמו טורצ׳ינר מבית המדרש לרבנים לא היו לי באוניברסיטה, אבל התקרבות מסוימת היתה לי זמן קצר עם שני גרמנים מגרמניה, שבאו לוינה לזמן אחד או שנים. האחד היה קצין, שנפסל לעבודה מפני מום שנפל בגופו, והוא שאף לפרופיסורה בהיסטוריה. קצין מסוגל לעבור למחקר מדעי לא היה מצוי בצבא האוסטרי, אבל היו כאלה בצבא הגרמני. לא היה פרוסי. השני היה בן־אכרים סכסוני. הוא התקרב אלי כדי להשתמש בי לגנוב לב הוריו. במקום לשבת וללמוד בוינה יצא למסעות באיטליה מבלי להודיע על כך להוריו. מכתבי הוריו נשלחו אלי כאילו הייתי גברת ברור, בעלת בית שלו, ועלי היה לשלוח מדי פעם גלויות שגרתיות להוריו שנתן לי. הוא שלח לי מדי פעם גלויות מצוירות מאיטליה ועד סיציליה הגיע. לחג המולד קבלתי חבילת מזון, נקניקים מתוצרת בית, חמאה ועוד. אחד מחברי מהגימנסיה בקולומיה, זולל טריפות, זכה במשלוח זה. לבחינת הדוקטוראט למדתי עם חבר טוב סלובני, שושניג היה שמו. היו בוינה שושניגים שהתגרמנו, ובתוכם ראש הממשלה שהודח ונכלא על ידי היטלר וכעת הוא פרופיסור באוניברסיטה בארצות הברית, חברי מסלובניה היה בן נאמן לעמו. כשנסעתי פעם לארץ ועברתי על פני העיר שבה שמש בהוראה בגימנסיה, חכה לי בחצות ליל בתחנה ביחד עם אחיו, כדי לראותני רגעים מספר. בליטוש הסגנון הגרמני של חיבורי עזרוני שני חברים יהודים, האחד, אהרנשטין היה שמו, גר בוינה בבית הוריו בחצר של בית בישול שכר, שבו עבד אביו. לחברי זה תלמידו של פרופיסור פורנייה כמוני היו נטיות ספרותיות ולימוד ההיסטוריה שימש לו רק אמצעי לקבל תואר דוקטור. על שיטתו בעבודתו ה„מדעית״ אמר לי בהלצה: כשאני מעתיק את מישהו מגיע אני מתוך זהירות [שלא יאשימונו בגניבה ספרותית] למסקנות הפוכות משלו. הוא זכה לתואר דוקטור לפילוסופיה בהיסטוריה חדשה, ולא המשיך כמובן בחקר היסטורי, אלא סופר היה, השתתף בכתבי־עת חשובים ופרסם כמה ספרים שנתקבלו ברצון על ידי הביקורת. הוא בקר בארץ, כמדומני בשנות ה־20, מספרו שנתן לי זוכרני חיקוי לסיפור סיני. כנראה נטייה היתה לו לנושאים אכסוטיים. מת גולה בארה״ב.

החבר השני היה איש ניקולסבורג, הרחוקה מוינה 2—3 שעות ברכבת. אביו היה שריד מישיבת מהרן (מוראויה) היתה לו ספריה תלמודית עשירה, כפי שאמר לי הבן, ושקד יום־יום על לימוד גמרא. הבן התענין בספרות

גרמנית, עברית לא ידע. כששאלתיו מדוע לא למדך אביך תורה, שתבין בספריו ענה לי: אבא אומר, זה לא בשביל דורנו, דאס איזט ניקס פיר דיזה צייט. האב השלים עם העובדה, שהוא האחרון לדורות רבים של יראים ושלמים עוסקים בתורה. נסיון המזיגה של תורה עם דרך ארץ שנעשה על ידי בן עירו שנתפרסם, ר' שמשון רפאל הירש, לא נחשב בעיניו, כפי שספר לי בנו. ואמנם בעיני הלמדנים מישיבות מהרן לא היתה סמכותו הרבנית חזקה ביותר, כי לא היתה לו חריפות ובקיאות של הדור הישן. ר' אליעזר מאיר ליפשיץ סיפר לי, שהירש דרש בניקולסבורג בליל הכיפורים, כדרכו בגרמנית צחה ולפי טעמם של בעלי השכלה אירופית. התריזו נגדו בעלי־בתים מהדור הישן: הנח לנו לכל הפחות ביום הכפורים להיות יהודים. בימים ההם היתה עוד קיימת בעיר מסורת רבי שמעלקי מניקולסבורג מהמאה ה־18, אשר עליו מרובים סיפורי החסידים עד היום, כי צדיק היה קרוב לדרכי הבעש"ט ותלמידו המגיד. לבעלי מסורת כזו לא היה הירש רצוי, כי שאף ליצור מזיגה מלאה של נאמנות לתורה ולמסורת עם השכלה אירופית, לשון גרמנית צחה ודרשה לפי הלך רוחם של משכילים.

בחיי החברה היהודית בוינה לא היה לי פנאי להתענין, לא רק בעת היותי סטודנט אלא גם אחרי שמצאתי את חברתי בחיים בשנת 1915 בביתו של הרב ראש בית־הדין דק"ק וינה ורבו של בית הכנסת הפולני. בית חותני ז"ל המה מ„פוליטיקה" קהלתית, בהיותי בוינה כמה שבועות בשנות 1915 ו־1916, וכשנה וחצי ב־1918—1920 ושוב כמה חדשים בשנות 1925 ו־1929, אותי לא ענינה פוליטיקה זו מעולם. היו ניגודים בין ה„פולנים" ובין ה„הונגרים" החרדים ובין הקהלה וההונגרים. בהונגריה נחלקו הקהלות לשלשה סוגים חוקיים בפני השלטון: ניאולוגים (מתקנים), אורתודוכסים (חרדים) וסטטוס־קוו, שלא הצטרפו לאחד משני סוגי היהדות המאורגנים עם משרד מרכזי בבודאפשט ונשארו קהלות בודדות כמו לפני קום האירגונים הכל־הונגריים. החוק האוסטרי הכיר רק בדת יהודית אחת. אורתודוכסים או ניאולוגים לא יכלו להקים בוינה קהלה בפני עצמם. כל יהודי חייב היה להשתייך לקהלה לשלם את מסיה, לרשום אצלה הנולדים ולערוך חתונה אצל רב מוכר על ידה, או להפרד מהיהדות ולהיות בעל בלי דת. כפי שהזכרתי, עשו זאת רק בודדים. חרדי הונגריה שבוינה לא יכלו איפוא להפרד, אבל גם לא חפצו לסמוך על כשרותו של „פולני". היה להם בית דין בלתי רשמי והשגחה על הכשרות משלהם. על כמה חנויות ומסעדות ונקניקיות היה רשום כשר בהשגחת הרב של השיפשוּל, בית כנסת של ההונגרים בשיפגאַסה (רחוב האניות). „כשר" סתם היה בהשגחת ראש בית־

הדין של הקהלה. היה זה מעין „הקהלה החרדית" שבירושלים, שגם בה ההונגרים השעור שבעיסה ובראשם רב הונגרי. גם יריביו של הרא"י קוק ז"ל ורבם הונגרים היו. גם בחוגים לא־חרדים הורגשה שנאת־אחים של ההונגרים לפולנים, קרי גליצאים. יתכן שמהונגריה נתגלגל אלינו לעגם של גסי הרוח לגליצאים. בחורף הראשון לשבתי בוינה קרה שיהודי „פולני", גליצאי או מפולניה ממש, הועמד לדין בגלל שטרות כסף מזויפים. העתונות האנטישמית התנפלה על מציאה זו והשמיצה לא את הפושע — שפירא היה שמו — בלבד, אלא את היהדות כלה. קם אחד הרבנים — קרי מטיפים — ודרש על נושא זה ב„טמפל" הגדול שבעיר והשמיץ את יהודי־המזרח כמחללי שם ישראל בגוים, הוא הגדיש את הסאה, וראש הקהלה נזף בו והסתייג מדרשתו, והעתונות הציונית נקמה את נקמתה מרבינר מתנגד לציונות. הרב, שנחשב לאורתודוכסי, ניסה לתקן בדרשה שניה את הרושם הרע והביע הערצה ליהודי המזרח הנאמנים לתורה. בדמי ימיו נפטר זמן־מה אחרי כן. כעבור שנה או שנתיים הניח יהודי הונגרי, לא חרד, את הונו לנזירים „האחים הרחמנים", שטיפלו בחולים עניים ללא הבדל בין עדה לעדה, ותנאי התנה, שיהודים פולנים לא יהנו מקרן זו. היה זה חילול השם. בים השנאה שבו צללו היהודים והתקרבו לשואה היה גם להם צורך נפשי לשנוא יהודים, אנטישמיים חלקיים היו. לעג יהודים לעצמם היה נפוץ אפילו בקרב הציונים. במועדון הציונים בקולומיה היו מתלוצצים על הצבא במדינת ישראל אם תקום, כאילו היו כל היהודים מוגי לב ובלתי מוכשרים למשמעת, כפי שהאשימום משטיניהם. וכה היו בטלני המועדון אומרים: בצבא היהודים יפקדו כמו בקריאה לתורה ולהקפות: ר' הירשל בר' וולוול „מכובד" ביריה ראשונה, ר' גציל ב"ר קלציל „מכובד" ביריה שניה. אחד הסופרים האנטישמיים המובהקים שבוורשה כתב פעם, שאין אנטישמי המסוגל ללעוג ליהודים כמו יהודים עצמם. בשירו של איגוד סטודנטים יהודים בוינה נאמר: פרדאַמט דאַס זלבסטפרדאַמן — ארורה קללתנו את עצמנו. האם התפטרנו בישראל משנאת ישראל חלקית? דומני שהרבה מירושתו של אותו יהודי הונגרי עוד תקועה בלבנו: שנאת־אחים עזה. אותם הנזירים הקתוליים היו דואגים שידליקו ביום אזכרתו נר־נשמה בבית הכנסת הראשי ויתפללו למנוחת נפשו, ושני אחים היו באים לשמוע הקדיש שנאמר לזכרו.

אותו יהודי הונגרי עשיר לא היה משכיל. והנה דוגמה לשנאת אחים של בחור משכיל. לסטודנטים היהודים היה מועדון בלתי מפלגתי לאומי שבו יכלו לקרוא ולשוחח, שנקרא יידישה לעזע אונד רעדהאַלה, השתייכו אליו יהודים מכל הארצות תמורת תשלום קטן בכל חצי שנה. היה שם בחור

עשיר וינאי, בנו של עורך־דין יליד הונגריה, בעיני בחור זה היו האוסטיודן לצנינים, פעם אחרי הפסח, טרם חזרו רוב „בני המזרח", שלם דמי־חברות בעד כל החברים המערביים, ערך בחירות, והועד „המערבי" ביטל את חברותם של החברים המפגרים בתשלום, כלומר האוסטיודן. בבוא אחד מבני המזרח לאולם ניגש אליו אותו בחור או „מערבי" אחר ואמר לו: אדוני החבר, חדלת מלהיות חבר ב„אַלע", אחרי שלא שלמת דמי־חבר. המזרחיים לא החרישו כמובן והמזימה בטלה. אותו בחור התחרט אחר כך על מעשה נערותו, פעל הרבה בממונו ובגופו למען הציונות והכשרת חלוצים למשק ולנשק. כעת זקן מרושש הוא בארץ, מעשהו בשנת 1906 מעיד רק על הרוח שנשבה אז בחוגי יהודים מערביים, והאנטישמיות החלקית שלהם.

בקיץ 1906 חזרתי הביתה דרך בודאפשט, אחד מחברי מעיר זו הזמינני לשבת בביתו, שלא אזקק למלון, מה שהיה חשוב לפי מצב כיסי. לפי לוח המסעות היה על האניה להגיע לבודאפשט בשעה 8 בערב ואיחרה בשתי שעות. בשעה 10 נסגרו שערי־הבתים והחפץ להכנס צלצל לשוער שקיבל שכר טרחה והכניס רק אנשים מוכרים לו. לא יכולתי איפוא ללכת לחברי. עייף ורעב נכנסתי לנקניקיה, שהיה כתוב עליה כשר. אחרי אכלי שאלתי את בעלי הנקניקיה למלון הגון שאוכל ללון בו. הוא קרא בשם מלון „הונגריה", התלוצץ בי האיש, כי זהו המלון המפיאר שבבירה, יקר שביקרים ולא לבחור כמוני. הלכתי ברחובות ושאלתי למלון זה ונודע לי שרחוק הוא. היתה השעה 11 ויותר. אחד מאלה ששאלתיו אמר לי: מה לך בלילה למלון זה, עניתי: ללון אני רוצה. תסלח, ענה לי, לפי מראך אין זה מלון בשבילך, כי רק שרים ורוזנים וגדולי העשירים יסורו אליו. האיש היה צעיר יהודי, הוא הביאני לביתו, שהיה מזוהם, ונתן לי ספה לשכב עליה. כשעתים התוכח אתי ורצה להוכיח לי, שהונגריה עולה על אוסטריה לא רק בגדלה ובעושרה, אלא אף בתרבותה. פאטריוט הונגרי נלהב היה. אחרי ליל נדודים מרוב פשפשים ופרעושים קמתי בהשכמה. קבלתי תפילין, התפללתי, שלמתי בעד הלינה וירדתי לראות את העיר, עיר מודרנית, בנויה בהרחבה משני עברי הדאנובה עם כמה גשרים יפים. בוינה הנהר בקצה העיר ורק זרוע צרה עוברת במרכז הכרך, כאן הנהר הגדול בפנים העיר, הבתים בנוסח וינה מהמחצית השניה למאה ה־19. למקוריות אין צל, האנשים ששאלתים ברחוב על בניינים שונים סירבו לענות גרמנית, וכה נכנסתי לבורסה במקום להגיע לאוניברסיטה. נמצא איש שהסביר לי את טעותי. חפצתי לראות את הפרלמנט מבחוץ ומבפנים ונאחזתי בערמה. במקום לדבר גרמנית החילותי בצרפתית, שלא היתה ידועה לשומרי הבית, ובכן שאלני אחד מהם, אולי

מבין אני גרמנית. הסכמתי לדבר גרמנית ולקחוני במעלית והביאוני לגלריה של בית המחוקקים שבו התנהלה ישיבה. הבית נאה באמת ונאה מקומו על שפת הנהר. הצרפתית של מלים ספורות שידעתי אז הועילה לי גם במקומות אחרים. את האוסטרים ואת לשונם שנאו, בפני צרפתים התבטלו. בעברי בימי המלחמה בהונגריה היה עלי לעבור לרכבת בתחנה מסוימת. הצרפתים אויבים היו ולא יכולתי לדבר בלשון זו. שאלתי איש בגרמנית ולא ענני, התחננתי שאינני יודע הונגרית. כעס האיש ואמר בגרמנית: אם כן עליך ללמוד הונגרית. שוביניסטים היו ההונגרים.

עלי לדלוג על תשע שנים ולספר על ישיבתי השנייה הממושכת בוינה 1918—1920. בקיץ 1918 באתי עם אשתי מקושטא לוינה לביקור משפחתי, בקשר עם תכניות ליסוד בתי ספר, שעליהן ידובר להלן, וגם כדי לנוח ולצאת מפחד מפני טיפוס הבהרות, שארב לכל אדם בקושטא. עלינו היה לשוב לראש השנה. בוינה היה רעב לא פחות מאשר בקושטא. אחד ממכרינו יעץ לנו לצאת לאי אחד בנהר דאנובה בהונגריה בקרבת העיר ואץ, ואמנם מצאנו שם אצל אכר דירה, פרות, חלב וביצים בשפע ומבודאפשט השגנו כמה פעמים בשר כשר. ההבדל בהזנה בין אוסטריה והונגריה היה עצום, ובאוסטריה גופה סבלה ביותר וינה. הונגריה החקלאית מנעה את עזרתה לאוכלוסיה האזרחית באוסטריה, אבל בכפר בין אכרים שבעים לא היתה עין התושבים צרה בנו. בשובנו לוינה נודע לנו אחרי כמה ימים, שהרב פרופיסור פרץ חיות היה באחד המיניסטריונים בשעה שהגיעה בשורה שעוררה מבוכה רבה במשרד: הבולגרים עזבו את המערכה. מעתה לא יכולתי לשוב לקושטא אלא בסיכון רב, אולי על פני רומניה ובים השחור. ראשי קהלתי תבעו בתלגרמה שאשוב לראש השנה, אבל לי לא היתה קושטא מלכתחילה אלא מקלט לימי המלחמה, שלא אצטרך לצאת לחזית, ובדעתי היה לשוב לירושלים בהזדמנות הראשונה. לפי שעה הוטל עלי לשבת בוינה ולנצל את הזמן באופן היעיל ביותר. העירותי כבר לעיל שהכנתי בגיאוגרפיה פגומה היתה, על אף התעודה להוראת מקצוע זה בבתי ספר אוסטריים. לא חפצתי להיות סתם מורה בינוני אלא להשתלם בגיאוגרפיה ולהקדיש את חיי לידיעת הארץ. בעבודתי ההיסטורית לא חפצתי להמשיך. יוסף השני, הנערץ בבית אבא, לא ענינני עוד וסיכויים לעסוק במחקר בהיסטוריה כללית לא היו ואין עד היום בירושלים. ובכן עברתי בשנת חיי ה־35 מהיסטוריה לגיאוגרפיה. נרשמתי באוניברסיטה, כתלמיד שלא מן המנין, כי אחרי הדוקטוראט פוסק אדם מלהיות תלמיד מהמנין. שקדתי גם לשמוע הרצאות שונות בגיאוגרפיה מחוץ לאלה

שבאוניברסיטה. זוכרני הרצאה מטעם החברה הגיאוגרפית, שאליה השתייכתי זה מזמן, בערב אחרי הורדת הקיסר. הפחד מפני האנארכיה הוזכר במלים מספר בפתיחת הישיבה על ידי היושב ראש פרופיסור ברוקנר, המפורסם בחקר תקופות הקרח ובתיאוריה שלו על מחזור של שנות בצורת ושנים גשומות. איש חביב היה, ולהרצאותיו הייתי רץ מבית המדרש לרבנים אחרי שעוריו של הרקטור בתלמוד. רץ הייתי ממש. כי בהליכה מהירה יכולתי להגיע בדרכים קצרות יותר מהר מאשר בחשמלית ההולכת בדרך ארוכה ועיכוביה בתחנותיה מרובים. מקורי היה במורפולוגיה, אבל לא יבש כרבו־חברו פרופיסור פנק, שקדם לו בקתדרה לגיאוגרפיה פיסית בוינה. גם בטיולים היה חבר טוב לכל המשתתפים ולא הרגשתי בו מעולם יחס אחר ליהודים מאשר לגרמנים. איש מדע היה ראשית כל ואחר כן גרמני. את ארץ ישראל ידע רק מעט והפתעה היתה לו, כשאמרתי לו שגם בעידני הקרח — עידני גשמים בארץ ישראל — לא התחבר ים המלח עם מפרץ עקבה. בטאתי את העי"ן שבעקבה כהלכה, והוא ביקש ממני לחזור על השם. איך אתה מבטא את השם, שאלני. זו היתה לו הפעם הראשונה לשמוע אות גרונית. לחברו הפרופיסור אוברהומר, שייצג את הגיאוגרפיה האנושית באוניברסיטה, לא היו הבעיות הפונטיות של שמות גיאוגרפיות זרות. פחות סימפאתי ויבש היה.

על אף המתיחות ברחובות העיר הקשבנו באותו ערב להרצאה עיונית. לקיום הסדר ומניעת שוד בימי התפוררות המשטר הקיסרי וזרימת מאות אלפי חיילים שלא יכלו לשוב לבתיהם ההרוסים. היו יהודים שהתעשרו בימי המלחמה ולאחריה, וזה הגביר את השנאה ליהודים בכללם. על אף המצב האיום לא פסקה העבודה הרוחנית. באוניברסיטה לא היתה הסקה, בכל זאת היו פרופיסורים שהרצו בפני שומעים מעטים, ובסמינריונים עבדו אסיסטנטים וכמה תלמידים ותיקים, שמעתי הרצאות מפי הגיאולוגים קובר ופרופיסור פראנץ זיס, בנו של אדוארד זיס המפורסם, שזכיתי לראותו עוד באחת הישיבות הגיאוגרפיות לפני 1909. השתתפתי בסיורים עם שני הפרופיסורים הללו ביחד עם ותיקים אחדים. בסמינאריון הגיאוגרפי עסקתי בעיקר בקריאת מפות טופוגראפיות בהשואה עם מפות גיאולוגיות. מה שהרוחתי באותן שנות הרעב בוינה היתה ראשית כל ההכשרה להסתכל בפני הארץ בטבע ובמפות. זוהי „חכמת הפרצוף" של כדור מושבנו, והיודע להסתכל בקוי פרצוף זה מתגלים לו לא רק פרטים רבים אלא גם הקשר שבין הפרטים, השפעת פני הארץ על האקלים ועל ההידרוגרפיה והצומח והחי ועל האדם בהווה ובעבר. כל מה שכתבתי והוריתי בגיאוגרפיה מבוסס בעיקרו על

עיון במפות. בידיעת ארץ־ישראל צרפתי לעיון במפה ובטבע העיון בתנ״ך ובדברי חז״ל ובמקורות היסטוריים. השתדלתי לשלב את תוצאות העיון בבנין שלם בתיאור הניתן לקריאה לכל משכיל, מתלמיד בכתות העליונות של בית ספר תיכון ולמעלה. סחה לי פרופ. ד״ר נחמה ליבוביץ׳, שבאחד הכינוסים להוראת המקרא (או למקרא בכלל) דיברו כיצד יקשר המורה את התלמיד לתנ״ך. אחד המורים אמר, שלא המורה לתנ״ך חיבב עליו את ספר הספרים, כי אם ד״ר א. י. ברור בטיוליו, שבהם קשר את הנוף לתנ״ך. איני מספר את הדבר כדי להתפאר, אלא כדי לייעץ לחברים שילמדו לקרוא בנוף בטבע ובמפה, להתכונן לכל טיול על ידי עיון מעמיק במפה — וכעת הרי מלמדים בצבא לקרוא מפה כהוגן — ולקשר את הנוף לתנ״ך ולמאמרי חז״ל. מובן מאליו שכל מורה בידיעת־הארץ מחויב להתמצא בתנ״ך, במשנה ובאגדה. גיאוגרפיה לבדה ללא קשר עם עברנו הגדול בארץ שוללת מידיעת הארץ לא רק את קדושתה אלא גם את חנה.

טיולנו הגיאוגרפי הגדול ביותר, שארך שבוע ימים, היה במעלה הדאנובה עד פאסאו שבבווריה, ומשם ברכבת בהקבלה לגבול הצ׳כי וברגל עד פרשת המים בהרי היער הבווירי־הצ׳כי עד הגבול. בימי טיולנו זה נחתם חוזה השלום בוורסאי, שהכאיב מאד את לב הפרופיסורים ויתר המשתתפים. כלם גרמנים היו, ואני היהודי היחיד בתוכם, בכל זאת עליזים היו, ושירה לא פסקה מפי הבחורים ושתים־שלוש העלמות שהיו אתנו. הפרישה ממאכלים אסורים בסעודות משותפות והנחת תפילין בבוקר באניה או במלון, בשעה שלא היה לי חדר מיוחד, והוכרחנו לקום לדרכנו בהשכמה, קשות היו, אבל התגברתי על קשיים אלה, בפאסאו נעלב בעל המסעדה, שהזמנתי ארוחה ואכלתי רק לחם, סאלאט ופירות. לא קל היה אז להכין מרק טוב וצלי, ואני היהודי — בודאי ידע שיהודי אני — מאסתי בפרי עמלו. הפרופיסורים וכמה מחבירי הקשישים מלפני 1909 ידעו, שיהודי דתי אני. פרופיסור אוברהומר ביקר אחר כך פעם בביתי בירושלים ביחד עם כמה פרופיסורים מארצות הברית שערכו מסע מסביב לכדור הארץ עם מאות תלמידים באניה מיוחדת. התקיימה כבר אז האוניברסיטה העברית להלכה, אבל למעשה היה רק גרעין קטן של פרופיסורים אחדים ושני תריסר תלמידים. הגיאוגרפים רצו לראות את המחלקה (דפרטמנט) הגיאוגרפי של האוניברסיטה ותשובתי היתה: המחלקה הגיאוגרפית של ארץ ישראל הנני אני, והראיתי להם מעט הספרים, מפות, אבנים וצילומים שהיו לי.

וכשם שהעבודה באוניברסיטה לא פסקה על אף הרעב, כך פעלו גם הציונים בהכשרה לקראת העליה לבית הלאומי. הוקם סמינאריון אוניברסיטאי,

שבו תפסה ידיעת הארץ מקום בראש. תלמידים נרשמו כמו לאוניברסיטה וניתן להם פנקס הרצאות. לא התעניינתי במרצים אחרים במקצועותיהם. הרצאותי נמשכו חדשים אחדים, והם היוו הגרעין הראשון לספרי „הארץ". ספר זה צריך היה להופיע בגרמנית וחתמתי חוזה על כך עם ההוצאה הציונית „יידישער פרלאג" בברלין, אבל בשובי לארץ לא סיימתי את אשר החילותי. כתב היד הגרמני עובד והורחב אחר כך בעברית. אחד משומעי לקחי, מהנדס לפי מקצועו ואסטרונום מתוך חיבה, הכין מפת קיר גיאולוגית של ארץ־ישראל על יסוד מפות בלנקוהורן וראַנגה. במפה זו השתמשתי אחר כך במשך שנים בהוראה בארץ עד שהוכנה מפה גדולה מזו לפי הוראותי מטעם מחלקת המסחר והתעשיה של ההנהלה הציונית בהשתדלות מנהלה, ידידי המנוח נחום תשבי ז"ל. אותו מהנדס־אסטרונום לא היה יהודי, אבל אהובתו, סטודנטית לאסטרונומיה, יהודיה היתה, בתו של בעל נחלה גדולה בכפר סבא. האב התנגד לשידוך, על אף נכונותו של האיש להתיהד. הזוג חפץ לעלות לארץ להתישב בכפר סבא, שהיה אז ישוב מנותק קטן. לבקשתם דיברתי עם האב בענין זה. הוא לא שמח בנחלתו שבכפר סבא, שלא ראה אותו מעולם ולא באהוב בתו, שלא היתה צעירה ולא יפה. כפי ששמעתי נמכרה הנחלה עוד טרם היתה כפר סבא לישוב גדול. על הזוג לא שמעתי בהיותי בוינה ב־1925 וב־1929, לא התעניינתי בו. בקיץ 1925 ישבתי כחדשים בוינה בקשר עם הדפסת מפת־יד של ארץ־ישראל שהופיעה בהוצאת „דביר". השתתפתי בכמה סיורים בבתי נכאות בעיר ובטיולים באוסטריה התחתונה ולמדתי קצת על בניני בארוק האוסטריים. ב־1929 הלכתי לשוויץ ובשבתי הראשונה בנוה מרגוע הגיעתני השמועה על הפרעות בארץ, אשתי ושני ילדי באו לוינה ושם ילדה אשתי את בת זקוני. מאז חודש תשרי תר"ץ לא ראיתי את וינה ואת אירופה בכלל, זה כשלושים וחמש שנים, ואין לי צורך נפשי לראותן. מה לכהן בבית הקברות, ומה לי להתהלך בין מרצחי עמי. רעיתי ע"ה, שגדלה בוינה, בקרה פעם אחרי השואה בעיר זו אצל אחיה והשתטחה על קבר אביה הרב, אבל מתוך זועה ובחילה מיהרה לעזוב את המקום. גרמנית היתה לה שפת נעוריה ומאז ימי היטלר מאסה בדיבור ובקריאה בלשון זו.

פרק שמונה עשר

טרנופול אפיזודה בחיי

אחרי הדוקטוראט יכולתי לשבת עוד שנתיים בוינה, לקבל סטיפנדיה של תלמיד בבית המדרש לרבנים ולעסוק בחיבורי על יוסף השני, אבל בלחם חסד בחלה נפשי. נצנצה לרגע תקוה לקבל משרה בבית המדרש למורים בירושלים, אחרי שקרובי וידידי ר' אליעזר מאיר ליפשיץ נתקבל שם למורה, אבל זכה במשרה זו ד"ר ישראל רבין, ורק אחרי שנה וחצי, כשעזב רבין את ירושלים, הגיע תורי להגאל מהגולה בכלל ומטרנופול בפרט. בטרנופול היו שתי גימנסיות פולניות ובית־ספר ריאלי פולני, ובשלשתם היו יהודים רוב התלמידים. בכל שלשת המוסדות היה רק מורה אחד לדת־משה, מורה מיוחד במינו, שלא הורה, אלא קבל משכורתו על ששרת את הפולנים. לא מורה מחוץ לחבר המורים כמו מורי בסטרייי ובקולומיה, כפי שספרתי לעיל, אלא „פאן פרופיסור" ממש, ומשכרתו משכורת „פרופיסור" — מורים ותיקים בבתי ספר תיכוניים נקראו פרופיסורים — ובעד שעות נוספות, שהיו רשומות על שמו. והוא לא הורה שעורי חובתו ה„פרופיסורית", 18 שעות בשבוע, ולא שעורי תוספתו. מנהל הגימנסיה הפולנית הראשונה, זקן פיקח, היה אומר: יש והתלמידים נמלטים בפני טאובלס — זה היה שם הפרופיסור דוקטור שלנו — או טאובלס בורח בפני תלמידיו. אחרי כמה חדשים לישיבתי בטרנופול אמר לי חברי זה: אדוני הקולגה (חבר למקצוע), הוראת הדת, היא פורמאליות גרידה. לא זו בלבד שלא הורה ונטל שכר, אלא היה דורש ומקבל שוחד מהורי התלמידים בעד ציון טוב, טוב מאד או מצוין בלימודי הדת, וציון זה התנוסס בראש התעודה. לכשרצה יכול היה להשתתף בישיבות המורים ולהמליץ טוב על תלמידים ששיחדוהו. לפעמים היה מוציא „קובץ" של רבע או חצי גליון במדעי היהדות בפולנית, העתקה מאיזה מקור גרמני, ושלחו להורי „תלמידיו", כלומר אלה שהיו רשומים בגימנסיות ובבית הספר הריאלי, בצירוף ברכת החג, כגון „אני מאחל למר פורים טוב". ידעו ההורים שעליהם לרצות את פני ה„פאן פרופיסור" בזהובים אחדים. מסתפק במועט היה

בנידון זה, בניגוד למורי הגימנסיה האחרים שקיבלו שוחד רב מהורים אמידים מעטים. שיטתו בשוחד מכוונת היתה לקבל מעט, אבל מהורים רבים. שמו של ד"ר טאובלס ידוע היה לשמצה בעתונות הציונית מימי הבחירות ב־1907. מסופקני אם בהופעותיו ונאומיו לטובת מועמדי הפולנים הועיל משהו ליריבינו והזיק לנו, בכל אופן חילל כבוד ישראל בהשמצת הציונות באזני הפולנים, כי הלא כ„רבין (רב) דוקטור" דיבר.

איך ירד לשפלות מוסרית כזו? הוא למד בבית המדרש לרבנים בברסלאו (כעת ורוצלאו) ולא היה עם־הארץ, גם אחרי שלא עיין בספר עשרות בשנים, ונואם טוב בפולנית היה, לטרנופול בא כמטיף לבית התפלה מיסודו של יוסף פרל ולמנהל בית הספר היהודי מיסוד זה. מבית הספר פוטר אחרי שמעל בכספיו וגם מכר ספרים וכתבי־יד, כנראה גם לנייר אריזה. זכרונות ר' דוב בירקנטל מבוליחוב, אשר חלק מדפיו התגלגל לבית המדרש לרבנים בלונדון והופיעו בעריכת וישניצר, נצלו כנראה מתוך ניירות אריזה באחת החנויות. מבית הספר היהודי עבר לעבוד בבתי הספר הממשלתיים שהזכרתי. כפי שתארתי באריכות נותקו נערי ישראל שיצאו ללמוד בבתי ספר תיכוניים ממסורת אבות. חילול השבת הוציאם למעשה ממסגרת החיים הדתיים. הוראת דת והדרכה מוסרית על יסוד דתי היו איפוא מן הנמנעות. בני 15—16 שלא טעמו טעם חטא היו נדירים יותר בקרב הסטודנטים היהודים מאשר בקרב הנוצרים. אין לאמור שהנוצרים היו דתיים ברובם. דברי הכומר שלימד דת לא נכנסו ללב רבים מהם, אבל היו ביניהם גם דתיים, שהצטרפו לאגודת מעריצי האם הקדושה. חבר ירא־שמים נוצרי היה לי בקולומיה שלא נהנה מלחשים שלחשו חבריו, אם לא ידע בעצמו לענות, ולא רימה את המורים. הוראת דת לנערים מנוערים מדת היתה פורבלימה קשה. משה שור, מאיר בלבן ודוב האוזנר בלבוב הצליחו לפתור את הבעייה יותר על בסיס לאומי מאשר דתי, לא לקיים את התורה הורו אלא לקבל מושג מתורה ונביאים ומפרקי אבות ומתולדות ישראל. טאובלס, שקדם להם בעשר או בתריסר שנים בהוראת הדת, לא היה לאומי, ראה שאין את מי ללמד דת והורה הלכה לעצמו, שאין זו אלא פורמליות, כדי שגם לתלמידים היהודים יהיה ציון בדת. המנהלים והמפקחים לא היו מעונינים שילדי היהודים ילמדו דת, ולא איכפת להם, אם היהודונים התרוצצו ברחובות בשעה שחבריהם הנוצרים ישבו לרגלי הכומר. היתה לו לטאובלס אשה בזבזנית שלקח בגרמניה ומשפחה גדולה ומשכורת „פרופיסוריית" רגילה היתה צנועה. באוסטריה המערבית לימדו „פרופיסורים" שעורים פרטיים או כתבו כתבות על מעטפות בשביל בתי־מסחר — מכונות כתיבה

טרם היו — בגליציה לקחו רבים שוחד, וכמעט רק מיהודים. טאובלס הלך איפוא בדרכי כמה מחבריו הנוצריים, אבל התבזה בעשותו את מעשהו בגלוי עד כדי סחיבת זהובים מספר מהורים, אם עשיר או דל.

קרוב לשנת 1908 נתמנה בא־כח לדת היהודית במועצת החינוך בלבוב, לא רב או מישהו בקי בנושא זה, אלא פרופיסור ללשונות הקלאסיות וביחוד ליונית, ליאון שטרנבאך מקראקוב. מתבולל היה, אבל השתדל להרים את קרנו של המקצוע שייצג במועצה, שיתמנו מורים־מומחים, מכובדים בחבר המורים ולא מורים מן הצד ללא רשות להשתתף בישיבת המורים. „שיטתו" של טאובלס בודאי לא ישרה בעיניו. אחד מבעלי הפרוטקציות של אבא המליץ עלי בפני שטרנבאך ונפגשתי אתו בבית קפה בוינה אגב ביקורו בבירה. הוא תיאר לי את מגמתו, אבל דרש ממני שלא אתעסק בציונות ואכתוב לו זאת במכתב פרטי. כתבתי לו שלא אתעסק בבית הספר בשום פוליטיקה. בקשתי ממנו שישיבתי בעיר פרובינציאלית לא תמשך הרבה, כי רצוני להמשיך במחקר בלבוב. לפני צאתי לטרנופול סרתי בלבוב לבית האוזנר לשאול בעצתו, ומה שהוא יכול ליעץ היה, להתכונן כראוי לכל שיעור ושיעור.

בחצות ליל שלג לח בראשית 1910 הגעתי לטרנופול לשמש שם בהוראת דת־משה בגימנסיה השניה ושעות מספר בראשונה. זאת אומרת, שקיפחתי חלק מהשעות הנוספות של טאובלס, פגעתי בפרנסתו. למחרת הושבעתי שאהיה נאמן לקיסר ירום הודו ולתפקידי ונשלחתי להורות באחת הכתות. מצאתי רק חלק מהתלמידים, האחרים הספיקו כבר להתפזר כדרכם מאז היותם תלמידים במוסד זה. תכנית הלימודים היתה עלובה מאוד, וספרי הלימוד מעטים ורעים, ללא שיטה וללא בקיאות. בורים היו מחברי ספרים אלה, כלם ממשרתי הפולנים, והודות לכך אושרו ספריהם על ידי משרד החינוך. ידיעת הקריאה בעברית היתה חובה, אבל בשום כתה מכתות בית הספר התיכון והעממי שלפניו לא לימדו אל״ף בי״ת. ההנחה היתה שילדי היהודים ילמדו קרוא עברית בחדר או מידי מורים בבית, אבל חיא לא התאימה כבר לטרנופול, שבה נוטעו כבר מאה שנה לפני כן נטעי הטמיעה על ידי המשכיל יוסף פרל, מחבר „מגלה טמירין", סטירה חריפה על החסידים וצדיקיהם. ראש העיריה היה דור שני או שלישי למומרים. חברי האוקראיני, אשר אתו טיילתי בסביבות העיר, הראה לי צלב־עץ גבוה, שהעמיד מומר בשם אשכנזי על יד הדרך. צלבים כאלה מצויים לרוב בגליציה ובכל פולין על יד הדרכים. אותו אשכנזי עשה מה שעשה מתוך צביעות, שלא נעלמה מעיני הנוצרים, הם לא האמינו בדבקותו בצלוב. היו

מתבוללים שלא המירו, אבל כבר דור שני או שלישי היו ללא ידיעת קרוא עברית. הכומר שבגימנסיה השניה, קנאי לדתו ושונא ישראל, סיפר לחברים שגברת אחת, אשתו של מהנדס עירוני או ממשלתי, התאוננה במסיבה בבית נוצרי (הכומר לא בא לבתי יהודים), שבעלה ואביה לא למדו עברית והנה בא ד"ר ברור ומכריח את בנה ללמוד עברית. עלי להודות שבני המתבוללים היו נערים טובים מחונכים ולא ציערוני במעשים שונים ולא התחצפו כבני בעלי־בתים שביתם היה עדיין כשר. המנהל, מורה להיסטוריה וגיאוגרפיה כמוני לפי מקצועו, דיבר אתי פעם על כך, כנראה בהשראת הכומר. אמרתי לו שאני עובד לפי התכנית המאושרת על ידי מועצת החינוך הארצית, לא מוסיף ולא גורע. על כך הביע את דעתו, שעברית צריכה להיות רק לשון אנשי־הדת ולא של ציבור המאמינים. נוכח עיניו היתה הלאטינית בכנסיה הקתולית הרומית, הסלאווית העתיקה בכנסיה האוניאטית (קתולית יונית) והארמנית בכנסיה הקתולית הארמנית. ואתה, לך הסבר לנכרי זה, שאין אצלנו כמורה ולא מתווך בין אלקים ואדם, ודת ולאומיות שלובות בישראל. לא מיסיונרים הביאו לנו דת ממרחקים אלא אבותנו עמדו בתחתית הר סיני ושמעו מפי הגבורה „אנכי ה' אלקיך". ניסיתי להכריח את התלמידים שימלאו את הידיעות החסרות להם לפי התכנית המאושרת. נסיון פדגוגי לא היה לי. שמעתי קצת פסיכולוגיה, קצת היגיינה של בתי־ספר, פעם נתתי שעור הוראה בגיאוגרפיה, לא בכתה אלא בפני חברים בסמינאריון הגיאוגרפי. עוד פחות מפדגוגיה ידעתי להתקרב לאנשים, להתערב בחברה ולהשפיע על הורים. תשוקת נעורי לבית בלב־יער לא עזבתני כל ימי חיי. בימים ללא שיחה עם הבריות זוכה אני לשלות נפש ולהתרכזות בספר תורני או מדעי. לוא באתי בחברה הטרנופולית יתכן שהייתי מצליח לשכנע את ההורים, אבל התרחקתי מכל חברה. את המתבוללים שנאתי ובזתי להם בלבי, ואל אנשי שלומנו לא יכולתי לבוא, שלא יאשימוני בהתחברות לציונים. הציוני היחיד שהכרתי מזמן היה מאיר חרטינר, כעת ישיש בירושלים, ואתו נפגשתי לפרקים. מכרים חדשים לא ביקשתי. הייתי בא לפרקים לבית חבר אוקראיני, ואתו טיילתי בסביבה. השיחות בחדר המורים היו על פי רוב להג קרתני, ובשעה שהכומר לא נמצא בתוכם התגלגלו גם לענינים ש„בינו ובינה". בגימנסיה הראשונה היו רוב המורים ותיקים, ומהם גם זקנים, שלא נבלו את פיהם. הכומר שבאותו מוסד היה איש עדין, שהתענין באמנות שבכנסיה ולא הטיל מרותו על המנהל הזקן. בגימנסיה השניה היו שלשה מורים יהודים, שלשתם לא היו מתבוללים, אבל גם יהודים לאומיים לא היו, וכמובן גם לא דתיים. בהפסקה הגדולה היו

מזמינים מהשמש לחמניות עם נקניקיות חזיר. והנה מצא הכומר שאכילת בשר בפרהסיה ביום הששי הוא חילול הדת, והתאונן על כך בפני המנהל, ו„חילול הקודש" הופסק. קתולים אדוקים נמנעים ביום זה שבו נצלב ישו מלאכול בשר; בינוניים אינם משגיחים בחומרה זו ובחלונות של המסעדות אפשר היה לראות גם בטרנופול פקידים ממשלתיים אוכלים בשר ביום ו' כבכל יום. מורה יהודי, שבא אחר כך, הרצה על מרים המגדלאית — אחת מחסידותיו של ישו, זונה מלפנים — באמנות ובספרות. התאונן על כך הכומר, והמנהל הזמין את המורה הצעיר וביקש ממנו שלא יטפל בנושא זה. הוא הועבר אחרי חדשים מעטים. מובן איפוא מאליו שלא ישרתי בעיניו של הכומר. נוסף לכך שגיתי שגיאה חמורה. בבואי נתתי למנהל את חיבורי על גליציה, והוא מצא בו דברים על הפולנים ועל היהודים שלא ישרו בעיניו. פאטריוט פולני היה בודאי כותב אחרת, ועלי היה לדעת את הלך רוחו של פולני, שלא היה איש מדע. דברי גנאי על סדרי חברה וכלכלה בקרב הפולנים, ושבח או מה שנראה לו כשבח ליהודים הקניטוהו. גרמתי לי צרות ויסורים, ומוטב היה לולא התפארתי בספרי. לא עברו שבועות אחדים לבואי וכבר נזכרתי לגנאי בדו"ח של ההנהלה למועצת החינוך, כפי שסיפר לי אחר כך פרופיסור שטרנבך. בישיבות המורים נתקלתי בהפלית תלמידים יהודים והוריהם לרעה, ומחוסר נסיון הגבתי על כך. באחת הישיבות הראשונות שבהן השתתפתי דנו על פיטורים משכר לימוד, כמו בימי לימודי היו רוב התלמידים פטורים ממנו, רק בני עשירים ואלה שלא התקדמו בלימודיהם לא פוטרו. קראו את המסמכים על רכושם ופרנסותיהם של ההורים ולפי זה בתוספת ציוני התלמיד אישרו או דחו את הבקשה לפיטורים. קרא המנהל תעודת רכושו של אכר נוצרי: חלקת אדמה, בית, שתי פרות, עגלה וכ'. איש האדמה — אמר הכומר, יש לפטרו. אחרי תעודותיהם של הורי תלמידים אחדים נקראה תעודתו של יהודי כפרי, בערך אותו הרכוש כמו האכר הנוצרי. אולי זה איש אמיד — העיר הכומר. לא שלטתי ברוחי ואמרתי: הלא זה בדיוק כמקרה שהיה זה עתה לפנינו. הביטו בי חברי בתמהון על העזתי. הנער שוחרר משכר לימוד, אבל בשכר עשרים זהובים שחסכתי לאותו יהודי חדל הכומר להושיט לי ידו לשלום. מתחמק היה שלא להפגש אתי ולהשיב לי שלום. רק אחרי שנה מצא בגן העיר תלמידים לומדים שעורי־דת בשקידה, נוכח לדעת, שדבר־אלקים מגיע על ידי לנערים אלה, סיפר על כך לחברים ושוב הטה לי את „חסדו".

פעם אחת בא המנהל לחדר המורים וכה סיפר: ראיתי אמש תלמידים יוצאים בהמון מבית אחד, תפסתי קטין (מלץ בפולנית) אחד ושאלתיו: מה

אתם עושים כאן. רעד הנער ואמר: אנו מתאספים בבית זה, ידעתי שזהו המשך לאגודות החשאיות כמו „ביתר" שלי, אלא שכעת הרחיבו את המסגרת ומכניסים חברים בהמון ולא רק עידית כבימי למודי. המנהל אמר, שיש לערוך חקירה בענין אגודת התלמידים. חששתי שמא תגלה החקירה כל רשת הארגון של תלמידי הגימנסיות היהודיים עם המרכז בלבוב. הזמנתי אלי את הזקן בתלמידי בכתה העליונה, בחור גבוה בעל קרחת, בן 22—23. ספרתי לו הענין ובקשתי ממנו שיתקשר עם מנהיגי התנועה ויכינו את התלמידים לקראת החקירה. כמובן שהוא הבטיח לי שלא יגלה את מקור הידיעה. אחרי זמן־מה נקראנו לישיבה, והנאשמים לא היו תלמידים, כי אם אני. התלמידים הודו שיש להם איגוד, אלא שמפני דרישתי לדעת עברית הוכרחו להתחבר כדי ללמוד יחד עברית. בין מעידי עדות זו היו מטובי תלמידי, שידעו קרוא עברית וגם הבינו קצת, התנהגו בנימוס והיו ממקורבי. מה שיכולתי לעשות היה לאמור האמת, שהאיגוד קיים עוד מלפני בואי לטרנופול. ובעוד אני יושב על עקרבים בחבר המורים עשו בחורים כל מה שביכלתם כדי למרר את חיי ולנקום בי את נקמת שעות החופש שנטלתי מהם. חבריהם תלמידי טאובלס המשיכו ליהנות מחופש זה. פעם פיזרו בכתה אבקה לעיטוש, כחמשים נערים, מצורפים משתי כתות מקבילות, ישבו לפני ועיטשו, מי מהכרח ומי שלא מהכרח. היו כתות מבוגרות ששמעו בקשב רב להרצאותי. פעם נכנס המנהל לכתה בשעה שדברתי על עיקרי הדת לפי הרמב"ם, הוא התפלא איך הקשיבו התלמידים לנושא תיאולוגי זה בהתענינות מרובה. בגימנסיה הראשונה היה לי חבר כומר אוניאטי יליד סטריי, תלמידיו היו רק אחדים בכתה, לי היו כמה עשרות. הוא אהב לפטפט אתי אחרי הצלצול להתחלת השיעור. כשאמרתי לו שכתתי תתפרע, אם לא אכנס אליה, היה ניגש לכתתי ומרגיע אותה: הסו, פאן דוקטור יבוא תיכף. ואם נשמע רעש בכתתו היה אומר: לך אמור להם, שאני בא תיכף. הוא היה מספר לי כל מה שבלבו, אפילו שיחות לילה בינו ובין אשתו. בן־מורה כפרי היה, וכרגיל היחסים בין המורה והכומר בכפר מתוחים, ומבית אבא שנא את שליטי הכנסיה. הכנסיה מחזיקה מעמד הודות לאירגונה החזק — דם כלבים — היה אומר. פעם ראיתיו בתהלוכה דתית, ששמה „תהלוכת ירדן", שבה יורדים לנהר הקפוא, זכר להטבלתו של ישו בירדן, למחרת אמרתי לו: עשית רושם מכובד מאוד בתהלוכה. כן, ענה לי, קפאתי מקור. הוא התאונן בפני שעליו ללכת לפעמים בלילה לברך גוסס או לשמוע את הוידוי האחרון. בשובו אחר כך למשפחתו הוא מלא חרדה, שלא יביא לה את מחלת הגוסס, שהיא מדבקת לעתים קרובות, הוא הצדיק בזה את האיסור

לכמרים רומיים להתחתן, להם אין דאגה כזו. פעם נסענו יחד בלילה ללבוב. שוחחנו בידידות. עם אור השחר הוציא הוא את ספר תפלתו ואני את תיק התפילין ושנינו התפללו להשתוממותם של היהודים, שהיו כרגיל רוב הנוסעים.

הצלחתי להתקרב לכמה חברים פולניים, כדי לחזק את עמדתי לא רק בחבר המורים אלא גם בכתות. די היה להתאונן על תלמיד בפני המחנך כדי לרסן שובב ופרחח. ואולם בהתקרבות זו צפויה היתה לי סכנה. קרבה עם פולני משמעה לשתות אתו. אחרי שעמדתי בבחינת ההוראה בהיסטוריה אמרו חברי הפולניים: ברור חביב, צריך לנסך את בחינתך, כלומר שאכבדם במשקה. הלכנו לבית קפה, שתינו שכר, הם הרבה ואני מעט. כטוב לבו של אחד מהם הגיש לי שטר הלואה ואמר: ברור חביבי, חתום לי על ערבות. עניתי לו: התחייבתי בפני אבא שלא לחתום מימי על שטר ועד עתה לא חתמתי על שטר. אם רצונך בכך אלוך חמשים זהובים, אבל על שטר לא אוכל לחתום. זמן־מה אחר כן הזמינני חבר ותיק לבית קפה לכבוד בחינתי, הזמנתי כוסית ליקר ושתינו „לחיים". חשבתי שיצאתי ידי חובתי, אבל הוא הזמין והוסיף להזמין, אמרתי לו: אין בכיסי לשלם כל אלה. לא חשוב אמר, תשלם אחרי הראשון לחודש. כשיצאנו שעתים אחרי חצות, הריקותי כל מה שהיה בכיסי ועוד נשארתי חייב בערך כשכרי ליומיים. הצטננתי באותו לילה וחליתי בדלקת סמפונות הריאה. היו לי עוד נסיונות קשים מהתחברות להוללים הללו, אבל שלטתי ברוחי ולא נפלתי בפח. והנה באה הפדות. חברת ה„עזרה" בברלין פנתה אלי, אם מוכן אני לקבל משרה בירושלים. כמובן שהסכמתי והחל משא ומתן על התנאים. לא קל היה הדבר. כל ימי לימודי חלמתי על משרה בטוחה לימי חיי עם פנסיה לעת זקנה. משרה כזו היתה לי למעשה בטרנופול. יכולתי להקים לי בית לוא הסכימה נערה לפי רוחי לעלות אתי לארץ ישראל. היו די משפחות ציוניות חרדות, אבל לשלוח בת לעבר לימים, לארץ שבה שולט התוגר, לקדחת ולגרענת, למי שתיה עם תולעים, לקיץ חם בוער לא הסכימו. זה טוב ליהודי רוסיה שבה עורכים פרעות ביהודים, לא ליושבים בצלו של קיר"ח. בת טובים תראה חיים בקרבת הוריה החפצים לראות קצת נחת. ובכן, לא יכולתי לחשוב על בית בגולה, אבל ללכת לירושלים עם חוזה לשנה־שנתים ללא הבטחה שהחוזה יחודש היה גם כן מסוכן לעתידי, על בסיס רעוע כזה אי־אפשר לכונן בית בארץ, ובמה אפרנס אשה ובנים, אם ברלין לא תחדש את החוזה. מסבה זו נמשך המשא ומתן שבועות וחדשים. לסוף קבלתי חוזה על שלש שנים והבטחה שלא יאוחר משלש שנים תנתן לי

קביעות — כפי שהבינותי אני את הדבר. מהמנהל אפרים כהן נודע לי אחר כך, שהניסוח אינו מחייב את החברה, אלא לכשתרצה. הורי הסכימו לעליתי; ל„חברת העזרה", היה שם טוב בישראל.

בקשתי „חופשה" לשנה, ואחרי שהתשובה לא מיהרה לבוא וגם לא יכלה לבוא, כי ממלא מקום לא היה בנמצא, דרשתי פיטורין. גם על כך תשובה לא באה, ועלי היה להגיע לירושלים לראשית שנת הלימודים ככלות חגי הסתיו, לכן בקשתי מהמנהל, שירשני לעזוב את העבודה ויתבע את פטורי. באין ברירה הרשני לעזוב את המשרה. היה זה אור לי"ד בתשרי ועלי היה עוד לצאת באותו לילה.

נסתיימה האפיזודה הטארנופולית, צרות שלקחתי לעצמי, כי יכולתי לשבת בוינה, לעבוד את עבודתי על יוסף השני, לסיים את בית המדרש לרבנים ואיש לא היה מכריחני לקבל רבנות, ומן הצבא הייתי מתפטר ללא יסורים וללא השתדלות בלתי חוקית. ובכל זאת לא הצטערתי על לכתי לטרנופול, כי הודות לכך גליתי את כתבי היד הרבים שהיו גנוזים בספריתו של יוסף פרל, גליתי סופר עברי חשוב מהמאה ה־18, את ר' דוב בר בירקנטאל מבוליחוב, ואחרי הפרסום שיצא על ידי לגניזת פרל באו אחרים והעתיקו ופרסמו ב„איווא" כתבים באידיש שנמצאו שם וגם חיבור על יוסף פרל באידיש על יסוד החומר שנמצא שם. בלעדי היה החומר אבוד, כשם שאבד מה שלא הספיקו להעתיק ולפרסם. על הספריה שמעתי מפי בעלת הבית הראשונה שלי, שהיתה מורה בבית הספר מיסודו של פרל. המנהל הרשני להכנס לספריה, שהית בחדר אחד. ספרן רשמי היה המורה קורנגרין. אביו של ד"ר קורנגרין, שהיה שופט בארץ בימי המאנדאט. מצאתי קטלוג ישן מימות פרל שמת ב־1839. אבל הספרים לא היו עוד מסודרים, והרבה ממה שהיה רשום חסר. בכל זאת שרדו כמה ספרים יקרי־ערך, כגון הקאנון (ספר רפואה) דפוס נאפולי משנת רנ"ב, אם איני טועה, ההכסאפלה — תנ"ך בשש לשונות זו על יד זו — מהמאה ה־17, הביבליוגרפיה של בוכסטורף ועוד. חשובים מהדפוסים הישנים היו כתבי־יד של מחברים משכילים מימי פרל. מכתבים ששלח פרל ושקבל וחוברת גדולה עם דרשות שדרש פרל בבית תפלתו, כתבים של מנדל לפין מסאטאנוב, כגון תרגום תהלים באידיש בלשון המדוברת בימיו בפודוליה, כנראה התכוון לחבר תרגום חדיש, מובן דיטב לעם, במקום העברי־טייטש הישן, שהרבה מאוצר מליו לא היה מובן עוד בדורו, היתה לו נטיה אידישאית „פוריסטית", שלא להרבות במלים עבריות, כלומר שלא לחזור על המלים העבריות שבמקור. „רשעים" תרגום „הולטאיעס", hultaje כבסלאווית, אף על פי ששם רשעים נפוץ בכל

לשונות היהודים. היה גם קובץ פתגמים באידיש ממנו והרבה מכתבים. הוא התחיל להעתיק את „מורה נבוכים" ללשון התלמוד, כלומר מתרגומו של אבן־תיבון הכין פארַאפראזה בלשון חכמים, כפי שהוא הבין את לשון אבן־תיבון ואת דברי הרמב"ם. ההעתקה היתה איפוא גם מעין פירוש לספר קשה ההבנה. מגמתו היתה שהספר יובן בנקל ללומדי תלמוד. גליון אחד או שנים מספר זה נדפס והיה מונח בארגז. לא הרשיתי לעצמי לקחת לי גליון. היה גם ספר מחקר, פילוסופי, בעל 25 גליונות בגרמנית מאחד המשכילים שאחרי יוסף פרל, במאות אכסמפלארים בארגז, וגם ממנו לא לקחתי לי טופס. החשוב בעיני מכתבי־היד היה ספר „דברי בינה" מאת דוב בר ברזובר, שנקרא בימי יוסף השני בשם הגרמני בירקנטאל. החיבור עוסק במשיחי השקר שקמו בישראל מימי הבית השני עד יעקב פראנק. ר' דוב בר השתתף בויכוח עם הפראנקיים על עלילת־הדם בלבוב ב־1759. ערך היסטורי רק לדברים שראה המחבר או שמע עליהם מפי עדים; יתר הדברים מועתקים מספרים שונים. עברתי על כתב־היד. מספרית אוסולינסקי בלבוב השאילוני ספרים יקרי־המציאות להשוואה וקצת ספרים על שבתי צבי מצאתי גם בספרית פרל והעתקתי לי מ„דברי בינה" רק את החלקים המקוריים. בעבודה זו עזרני אחד מתלמידי, מר פלר, שעלה אחר כך ארצה כרופא. ראש הקהלה נתן לי 50 זהובים לסידור כתבי־היד בתיקים וקרטונים ולהתקנת קטלוג חדש. לצלם כתבי־היד לא היו לי אמצעים, ולשם כך היה צריך להביא את כתבי־היד ללבוב. בהסכמת מר קורנגרין הוצאתי מהספריה רק את „דברי בינה", הבאתיו ללבוב והראתיו לידידי פרופיסור מאיר בלבן, והוא מזכיר באחד מכתביו על הפראנקיים שראה את כתב־היד. כעשרים שנה אחרי־כן התהלך בתל־אביב סופר־חוקר וסיפר בלחישה לכל אוזן שומעת, שמה שפרסמתי מספר „דברי בינה" אינו אלא זיוף, כי הוא היה אחרי המלחמה בספרית פרל, חפש ולא מצא כתב־יד בשם „דברי בינה", ובכן, לפי דעתו אין זה אלא המצאה שלי, „דברי בינה" לא היה ולא נברא. איש לא שם לב ללהג זה ולא היה לי צורך להסתייע בעדותו של בלבן. לימים הופיע בירושלים חוקר צעיר, שגם הוא היה בספרית פרל, מצא את כתב־היד והעתיק את אשר השמטתי אני. הוא חפץ לפרסם קטעים אלה. שאלני פרופיסור אסף לדעתי על כך, ועניתי לו, שמה שהשמטתי כתוב בספרים פולניים ועבריים, ומהם העתיק ר' דוב בר. בדקו בספרים העבריים — הפולניים אינם מצויים בארץ — ומצאו שדברי נכונים, והקטעים שהעתיק אותו חוקר לא ניתנו לפרסום. לצערי, נתפרסמו החלקים המקוריים של „דברי בינה" ברובם בכרך „השלח", שהופיע באודיסה בימי המהפכה הרוסית

ב־1918 ורק אכסמפלרים אחדים ממנו הגיעו לעולם החופשי. בהשתדלותי לפרסם „דברי בינה" בספר מיוחד הצלחתי רק בשנת תשכ"ד בקובץ חיבורי ההיסטוריים בהוצאת מוסד ביאליק. את זכרונות דוב־בר מבוליחוב פרסם מ. וישיניצר, שלא ידע את שם משפחתו של הסופר וקראו על שם עירו, על יסוד עלים מפוזרים שלא הצליח לסדרם וצירף דפים רחוקים זה מזה. מתוך הנדפס עלה בידי לצרף כמה דפים ורשמתי את הצירופים באכסמפלר שבידי. כתב־היד נמצא בלונדון בבית המדרש לרבנים. השתדלתי להשיג משם מיקרופילם מכל כתב־היד, ולא עלה הדבר בידי.

עם יציאתי מטרנופול נותקו קשרי עם בני העיר, רק אחדים מתלמידי ראיתי בארץ, על חברי המטמאטיקאי האוקראיני סאַדובסקי שמעתי שהתאבד באופן טראגי ביותר. אשתו היתה לוקחת שוחד מתלמידים וממליצה עליהם בפניו. כשנודע לו הדבר נכנס לחדר עבודתו בגימנסיה, שרטט על הלוח דמות איש תלוי על חבל ומתחת כתב: תצחק, שוטה. אחר כך תלה את עצמו. למחרת מצאו התלמידים אותו ואת שרטוטו. היה לי חבר יהודי מתבולל, שלימד גרמנית והיה פולני יותר מכל הפולנים שבעיר, עסקן רועש, ראשון לכל דבר־מצוה לאומי, את שמו פיצלס שינה לאורלינסקי (נשרי). המנהל, פולני זקן שידע קצת אידיש, היה אומר עליו: משה מאך דיך גרויס = משה התגדל (בפני אחרים). הוא ניסה למשכני למפעליו, אבל לא תרמתי לו פרוטה מכיסי ולא רגע מזמני. כשערכו הפולנים ב־1910 תהלוכה לזכר נצחונם על הצלבנים הגרמניים שבפרוסיה, ופיצלס־אורלינסקי היה מראשי המתעסקים, נעלמתי לאותו יום מהעיר. בימי פולין השתמד ונבחר לסינאט הפולני. עם התקרבות הגרמנים לעיר ב־1939 נמלטו כל גדולי הפולנים, כל מי שיכול לתפוס מכונית, לעבר הגבול הרומני. אשה פולנית שהגיעה לארץ־ישראל סיפרה שראתה את אורלינסקי עם אשתו ועל גבו שק קטן מהלכים בכביש. נפנפו לו „שלום" מהמכונית ולא התעכבו להצילו. ידועים מקרים על יהודים, ומהם אנשי שם, שהגיעו לגבול הרומני והפולנים לא נתנום לעברו, נשארו בפולין ונספו. חבר יהודי, שלא התגדל בפולניותו ונקרא אהרן הלפרן, מורה לספרות פולנית, המיר גם הוא את דתו. רווק זקן היה, נכשל בשפחתו, הוליד שני ילדים והשתמד, כדי לשאתה באופן חוקי ולתת לילדיו אב חוקי. לא החליף את שם משפחתו המיוחס בגליציה ונתמנה למנהל גימנסיה. אמרו עליו שגם אחרי המרתו התנהג בהגינות כלפי יהודים.

פרק תשעה עשר

מסעותי לארץ וסיורי במצרים

סדרי המסעות מאז בואי לארץ ב־1911 נשתנו ורצוני לספר על מסעותי מאירופה עד המסע האחרון ב־1929. פרשת מסעותי באסיה רשמתי בספרי „אבק דרכים". נמל המוצא לארץ־ישראל החשוב ביותר היתה טריאסטה. באניות ה„לויד האוסטרי", היה החיבור עם יפו הנוח ביותר. נסעתי ללבוב להורי ר' אליעזר מאיר ליפשיץ להביא לו דרישת שלום מהם. הוא עלה כשנתים לפני והמלצתו עזרתני לקבל את המשרה. ממנו למדתי את ההברה הספרדית בהיותנו יחד בקיץ 1904 בנוה־הרחצה והמרפא איבוניץ' בגליציה המערבית. ליפשיץ היה מדוברי עברית הראשונים בגליציה, ובנו היה התינוק העברי בלשונו הראשון בגליציה. לנו, קרוביו ולמכריו הרבים, היתה הברתו על פתחיה הרבים (קמץ כמו פתח) מוזרה. בבית המדרש לרבנים בווינה היו לי שני חברים ספרדים, יצחק אלקלעי, מי שהיה רבה של בלגרד אחר כך, ומשה לוי, רבה של סאַרייבו אחר כך, ומפיהם שמעתי הברה זו במשך שנים והתרגלתי אליה. הליפשיצים הזקנים השפיעו עלי שפע עצות, איך להתנהג בדרך. הפלגה באניה היתה בעיני בעל־בית גליצאי הרפתקה. וכי מי נוסע באניה, אותם החייטים ודומיהם היוצאים לאמריקה, מאין להם מחיה כאן, וזקנים בודדים הנוסעים למות בארץ־ישראל. כשזזה כבר הרכבת עוד קראו אחרי: בהגיעך לנמל יפו, אל תשכח לקרוא קמינץ. את מובנה של קריאה זו הבינותי רק בהתנפל המוני בעלי סירות וסבלים ערביים בצריחות בקולי־קולות על העולים מהאניה, כדי לחטוף לקוחות. נוסע יהודי מסר את עצמו בידי משרת מלון קמינץ והיה בטוח שלא יגנבו או ישדדו את חבילותיו ולא יפשטו את עורו. לאשרי לא נסעתי לבדי; נסע עמי חברי טורצ'ינר, שישב כבר שנה בארץ, בא לבקר את הוריו וחזר אתי. בווינה קבלתי ללא קושי ויזה מהקונסול הטורקי. הגעתי לטריאסטה בהשכמה בהושענא רבה תרע"ב, שנים רבות חלמתי על מראה הים. מאז ראה אחד מאבות אבותי את הים עברו אולי חמשים דורות, וכשנתגלה לפני פלא־הבריאה זה ברדת הרכבת מההר לנמל לא עשה עלי רושם יותר מאשר הדאנובה על יד וינה.

אולי לא הייתי מסוגל להתרשמות אחרי ליל נדודים שעבר עלי. סרתי למלון חדש ומשובח וסעדתי אצל שוחט גליצאי. יהודי טריאסטה היו ברובם ממוצא איטלקי, ואיטלקית דיברו, אבל היתה גם עדה קטנה של אשכנזים, מהם מעטים מצ'כיה ומוראוויה ורבים מהם מגליציה, הונגריה ואף מפולין. „יהודי הלימונים" כינו את הגליצאים והפולנים, מפני שסיפקו לימונים לארצות מוצאם ואתרוגים לפני החג. טריאסטה היתה נמל האתרוגים לרוב יהודי אירופה. סחר האתרוגים ראוי למחקר היסטורי מקיף. קורפו, אי שבו היתה קהלה יהודית עתיקה עד השואה, סיפקה אתרוגים לאירופה. עם הופעת אתרוגים ממושבות היהודים בארץ החלה תעמולה ציונית למען האתרוג הישראלי, אבל הקורפאי עלה עליו בהידורו עם פיטום יפה, ותעמולתנו לא פגעה בו הרבה בשוק. בטריאסטה היו גם יהודים מקורפו.

אחרי סעדי יצאתי לנמל לאניתי, שעמדה להפליג ביום הראשון, כלומר בשמחת תורה של בני הגולה. לטורצ'ינר, שבא מירושלים, היה זה יום חול והוא ירד לטריאסטה יומיים אחרי, אני צריך הייתי „לקנות שביתה" באניה, כדי שאוכל להפליג ביום חג. לפי עצה טובה שיעצוני יודעי־דבר קניתי כרטיס ממחלקה ד', כלומר ללא מטה ומזון ושכרתי תא מאחד המכונאים, וקפה חם סיפק לי אחד מעובדי המטבח. חברת „עזרה" שלמה לי אמנם בעד מסע במחלקה ב', אבל לא השתמשתי במחלקה זו משני טעמים: א) כדי לחסוך כסף, ב) אוכל כשר לא היה במחלקה ב', וממילא היה עלי לקחת אתי מזון.

לאחת מסעודות החג הזמינני הרב צולר, יליד ברודי, מי שהיה אחר כך רבה של רומי, ניצל על ידי נזירים נוצרים מליפול בידי הנאצים והשתמד אחרי המלחמה הוא וביתו. את שמו שינה כבר מקודם לצולי — נוסח איטלקי. באותה שעה בתרע"ב כשר היה, ואשתו היתה בת למשפחה טובה בבוליחוב. היא מתה בנעוריה, ואשתו השניה שלקח השפיעה עליו לרעה, כפי שמספרים. כשראיתיו בפעם האחרונה ב־1920 השמין ופניו מגושמים היו.

ביום הראשון הפליגה אניתנו לאלכסנדריה. היתה זו תיבה ישנה משנות ה־80 למאה ה־19, שטולטלה כבר על שבעה ימים 28 או 30 שנה. בימינו נשלחות זקנות כאלה לפנסיה, אז היתה עוד במלוא השימוש. באניה הכרתי את הרב גרינוואלד מירושלים, ומלפנים רב בקהלה סטאטוס־קבו בהונגריה, תלמיד־חכם עם נטיות למדע. זה 15 שנה ויותר ישב בירושלים כמנהל בית היתומים מיסודו של ד"ר הרצברג, שהוחזק על ידי ועד בפראנקפורט דמיין. זקן וחולה ומלא מרירות היה באותם הימים, שנותיו האחרונות, כי נפטר בירושלים לפני המלחמה. המוסד עבר לידי „עזרה", שהשתמשה בבנין לבית

ספר, כעת בית ספר לבנים ברחוב הרב קוק. הוא סיפר לי כמה מחידושיו בתורה ובמדע, ודרך אגב שמעתי גם קצת על מנהלי בעתיד מר אפרים כהן. צהובים היו זה לזה הוא והמנהל שלי. הנסיעה עברה עלינו עד אלכסנדריה ללא קשיים. נוכחתי לדעת שה„שד" של מסע בים אינו נורא, כפי שתארוהו בגליציה. אין לויתנים שבכחם להפוך אניות, וכדי שלא יעשו מה שביכולתם מתקינים כביכול בתחתית האניה סכינים ענקיים, ובהתקרב לויתן־רשע לאניה הסכינים חותכים את עורו לגזרים והים מתמלא דם. אגדות אלה, ששמענו בחדר, זמנם עבר כמדומני עוד לפני קץ המאה ה־19 ולא הוסיפו לספרן, כי לא נמצאה משפחה שלא היה לה קרוב או מכר שנסע לאמריקה וכתב מכתבים על מסעותיו.

סהר הירח שעלה לפנות בוקר בבואנו לנמל המצרי הפליאני לא רק באורו החזק, שלא ראיתי כמוהו מקודם, אלא גם במצבו המאוזן כמעט, בשעה שבצפון הוא קרוב יותר לניצב. הבינותי את צורת הסהר המושלמי. מאלכסנדריה לא היתה אניה ליפו, כפי שידענו מראש והוכרחנו לנסוע כרכבת לפורט־סעיד. לפני הנץ החמה ביום ו' ערב שבת בראשית זכיתי לראות בעיני בפעם הראשונה את הרי יהודה מרחוק, מגעי הראשון בארץ תשוקתי ותשוקת אבותי מאז נדדו ממנה לפני חמשים דורות ויותר. ב„גומרוק", הוא משרד המכס, נטלו ממני את הדרכון. לפי החוק צריכים היינו לקבל במקומו „פתקה אדומה", לשהות בארץ לכל היותר חדשיים ולקבל בצאתנו את הדרכון בחזרה, ואולם תמורת שוחד חצי נפוליון, כלומר 10 פראנקים צרפתיים זהב, קבלתי את דרכוני אחרי שעה קלה. אחרי שנה חזרתי שוב באניה דרך אותו גומרוק, אבל הפעם נמנעתי מלתת את דרכוני. באמרי „אנא מן בלד", מן העיר אני, ואמנם העיד עלי שליחו של מלון קמיניץ, שבן העיר אני. את חבילותי הפקדתי בידיו עוד בהיותנו באניה. ועוד פעם שלישית נכנסתי לארץ בימי הטורקים. נסעתי עם פיטלוביץ', חוקר הפאלאשים הידוע, והוא החליט שלא נראה לערבי המלוכלך את דרכונינו, אלא נכנס דרך חרות כאדונים גדולים. לראשו היה כובע טרופי גדול, מעין אינגליזי (אנגלי) מהשרות הקולוניאלי. שוחחנו צרפתית ועברנו על פני הפקיד מבלי להפנות את פנינו אליו, דרך ביטול, וכה יצאנו מהשער. רדף אחרינו שוטר וקרא „באַסבורט", כלומר דרכון. ענה לו פיטלוביץ' בתנועת־יד: הסתלק, הוא הסתלק. לפי תנאי הקאפיטולוציות, כלומר חוזים שבין השולטן וממלכות אירופה ואמריקה, הוצאו נתיני מדינות אלה משיפוטה של הרשות הטורקית. שוטר טורקי לא יכול לאסור זר אלא אם נתפס בפשעו, כגון גנב בגניבתו, ועל הטורקי היה למסרו לקונסול של מדינתו ולא לבית הסוהר. איני יודע

אם אותו שוטר ערבי עלוב בקי היה בסעיפי הקאפיטולציות, בכל אופן יראת הכבוד היתה לו בפני הכובע הקולוניאלי ופחד מפני הקונסול הבריטי או הצרפתי. השתמשתי איפוא שלש פעמים בכניסתי במעשי־תרמית, אבל לוּ גרסתי „דינא דמלכותא דינא", היה עלי לעזוב את הארץ אחרי חדשים. לוּ נכנענו לחוקי הזדון, כי אז לא היו שתי העליות הראשונות. נשארתי לשבת במלון. ביום הראשון העלתני הרכבת בארבע שעות לירושלים. למלון קמיניץ הירושלמי הגעתי במרכבה רתומה לשני סוסים עם עוד ששה או שבעה נוסעים. המלון היה בבית שברחוב יפו מדרום לבנק ברקליס סמוך לחומת־העיר.

שלש פעמים נסעתי לארץ בשנות 1911—1913 ושלש פעמים יצאתי ממנה לאוסטריה בשנות 1912—1914. במסעותי אלה סרתי פעמים למצרים. בין כניסת האניה לנמל אלכסנדריה ובין הפלגתה מפורט־סעיד ליפו או להיפך. בין פורט־סעיד וההפלגה לטריאסטה עברו שלשה ימים. במקום לשבת בעיר הנמל וללון באניה אפשר היה לנסוע לקהיר, לראות את עתיקותיה, ללון שם שני לילות ולהגיע לאניה לפני הפלגתה. בימי השלטון הבריטי אפשר היה לסמוך על הדיוק במהלך הרכבות במצרים.

פעם ירדנו לנמל פורט־סעיד, עיר שאין בה מה לראות. מורי־דרך הנטפלים לכל זר כיתושים, משכוני לראות רקדניות ב„ריקוד הבטן". גרשנום מעל פנינו ואחרי רגע הופיעו אחרים. באלכסנדריה נטפל אלי פעם מורה־דרך, שדיבר בכל מיני לשונות, קראני „בארון" ועוד מיני תוארי אצילים. עניתי שאין לי צורך בשרותו, אבל הוא לא הרפה ממני כרבע שעה. לסוף, אחרי שנסיתי לגרשו בחצי תריסר לשונות פקעה סבלנותי ואמרתי לו סילוק גס באידיש, שלא הוצאתיו מפי בודאי מיום שעמדתי על דעתי. המצרי הבין את המשפט הגס, ועונה: פֶּה, בארון, והסתלק. התביישתי והתחרטתי, שדבר גס יצא מפי והעלבתי אדם המבקש להביא טרף לילדיו ומפני זה הוא נטפל לזרים. חרפתיו והוא לא השיב קללה מאוצר הקללות הערבי העשיר שבפיו. חטאתי לצלם האלקים שבאיש עני זה. מנין לו הידיעה באידיש? יתכן שנפגש במורי־דרך יהודים אשכנזים, המצויים בבתי המלון. בושתי בחטאי עד היום, אין כפרה לגסות הפה.

היות ולא היה לנו מה לעשות בפורט־סעיד ועוד פחות מזה באניה ברעש ובאבק הפריקה והטעינה, הציע מישהו שנסע לקהיר. הצטרפתי למסכימים להצעה. נזדמן לי פולני־גליצאי אחד, שגם הוא עמד ללכת לקהיר. האיש, בעל השכלה גבוהה, שידלני שאסע אתו במחלקה השלישית של הרכבת, כי במקום לבזבז כספי על מחלקה ב׳ מוטב להוציאו על מסעות

נוספים. במצרים נוסעים במחלקה ג׳ רק דלי־דלים, מלוכלכים בגופם ובכתונת שלעורם. בשעות שעברו עלי עד הגיענו לקהיר בזוהמה ובתוך זעקות של פראים, שקפצו בתחנות מתוך החלונות ללא־שמשות ובמקומם חדרו אחרים פנימה לתוך החלונות. הרהרתי בדברי ההגדה של ליל פסח: ואילו לא הוציא הקדוש ברוך הוא את אבותינו ממצרים הרי אנו ובנינו ובני בנינו משועבדים היינו לפרעה במצרים... בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאלו הוא יצא ממצרים... מה רב החסד שזכינו לצאת מקרב עם עבדים זה, גוי מקרב גוי. בארץ־ישראל נסעתי תמיד עם פלחים במחלקה ג׳, ובטיולי לנתי אתם בחדרי הכנסת אורחים ונוכחתי לדעת, כמה הם עולים בדרך־ארץ על אכר אוקראיני או פולני. הפלח „שלנו״ הוא אדם בשכלו ובנמוסיו, ואלה שבחברתם נסעתי בשנת 1914 מפורט סעיד לקהיר הם חילול צלם־אלקים שבאדם. כדי לעמוד על סיבת ההבדל הזה דרוש מחקר רב־ממדים, והתוצאה תהיה רק השערה התלויה בגישת החוקר למדעי ההיסטוריה והסוציולוגיה. אפשר לתלות את ה„אשמה״ בתנאי הטבע, הקובעים כביכול את תהליכי ההיסטוריה, אפשר לפסוק הלכה, שהגזע הוא גזרה מהשמים. אפשר להעמיד הכל על הכלכלה ואירגון החברה ואפשר להאשים את האיסלם או את ה„פאטאליזם״ המזרחי (האמונה בגזרה קדומה שאין בידי האדם לשנותה ועליו להכנע לה מתוך יאוש) בנחשלותם של עמי המזרח. לא לי לפתור את הבעיה, מדוע המוני המצרים ירודים בכל המובנים, רעבים ומנוגעים ב„מדוי מצרים הרעים״, מדוע בטנם שורצת תולעים־טפילים ובדמם חידקים המקצרים את ימיהם. אפשר להתחיל את העיון בימי השושלת הקדומות שבאלף השלישי לפני הספירה, ואפשר לגנות את הבריטים שעשו גדולות להבראת האוצר המצרי ולבעור מגפות מהארץ, אבל לא עשו דבר למען השכלת העם, פרט לשכבה דקה המספקת פקידים, ולא דאגו להיגיינה של הכפר המצרי, וביחוד להספקת מי־שתיה ללא טפילים. בכל אופן אשרינו שלא נטמעינו בעם עבדים זה.

הפולני, חברי למסע, הביאני למלון יהודי שהיה ידוע לו. בעלת המלון אשכנזיה היתה, וכפי שנוכחתי לדעת אחרי שיחה קצרה לא מהסוג הטוב. אשכנזים מעטים נמצאו בשני כרכי מצרים מאז באו אשכנזים לארץ־ישראל, כי מאין פרנסה בארץ ירדו למצרים הקרובה. מספר מסעו של הנסיך הליטאי רדזיוויל ידוע לי יהודי יליד ליטא שחכר את המכס במצרים בסוף המאה ה־16. מאמצע המאה ה־19 מתחיל להופיע במצרים סוג שפל של אשכנזים. מושלי מצרים, מוחמד־עלי ויורשיו אשר שאפו למודרניזציה של מדינתם, משכו אליה הרפתקנים שונים מאירופה אשר ביקשו עושר, ועל פי רוב ללא

יושר. בין ההרפתקנים המוזמנים והבלתי־מוזמנים היו גם יהודים או יהודים מלידה. לסוחרים בנפשותיהן של נערות אומללות היתה מצרים אחד משווקיהם הראשיים. חלקם של יהודים במסחר זה לא מועט היה. ברם רוב האשכנזים היו אנשי עבודה ומסחר כשר. יהודים הלבישו את בני המזרח בגדי אירופה. חנויות בגדים רבות בכרכי־המזרח היו בידיהם. הם הביאו סחורה מוכנה מוינה, ממהרן (מוראוויה), ומבוהמיה (צ׳כיה) ומבודאפשט, והעסיקו חיטים יהודים על יד חנויותיהם. היו גם חיטים יהודים בלתי תלויים. יהודי, גרמני כנראה, סימון הקים במצרים בתי חרושת לסיגריות מפורסמות בעולם. בארגנטינה ובקושטא הקימו האשכנזים הכשרים מחיצה בינם ובין סוחרי הנפשות; במצרים לא התקימה מחיצה כזו. בבואך במגע עם אשכנזי ממוצא אירופי היה עליך להזהר, שמא מחוג הטמאים הוא. בעלת המלון עוררה בי חשד בספרה לי שילדי אחותה (או קרובה אחרת) נמצאים בפנימיה של המיסיון האנגלי בירושלים. בעיניה היה הדבר פשוט ללא פגם. ידועים היו לה בחורים ונערות שחונכו במיסיון וחזרו לבתי קרוביהם, התחתנו ולא יצאו מכלל ישראל. הדמויות שהופיעו במלון היו מחוגי „האֶסנאבּ", שם טורקי המציין בעל־בית קטן או פקיד קטן, מעמד מורם מעל להמוני האומנים והחנונים והרוכלים שבבאזאר, אבל נמוך בהרבה ממעמד האפנדים ומושפע פחות מהם מן המודרניזציה. ה„אסנאבים" הללו היו מידידיה של בעלת הבית. כל היום התהלכתי בעיר וחזרתי למלון בשעה עשר בערב. נתנו לי חדר בקצה הפרוזדור הארוך ומחיצת קרשים, שלא הגיעה לתקרה, הפרידה בין ה„חדר" והפרוזדור. סיכויים למנוחה לא היו מפני הרעש והאור שחדרו לחדרי. הפולני נחמני שאחרי חצות ישתרר שקט. החילותי להתפשט, והנה דפיקות בדלת. בעלת הבית תבעה את שכר החדר, כי כך הנוהג בבית זה שמשלמים מראש. פקעה סבלנותי וגברו חששותי, שסרתי למערת פריצים. עניתי לבעלת הבית, שאין דרכי ללון בבתי מלון שבהם משלמים מראש. התלבשתי והלכתי למלון שבו לנתי לפני שנה. מצאתי בו חדר וישנתי במנוחה. למחרת הסתובבתי שוב בעיר וחזרתי בערב לחדרי. בעמדי על יד הפיראמידות הגדולות והספינכס שלש פעמים בחיי העסיקתני רק מחשבה אחת: גבורת אבותינו, עבדי פרעה, אשר לא נתבטלו בפני עצמת המצרים ותרבותם וחכמת חרטומיהם ואדריכליהם. רועי־צאן מכנען המפגרת היו ולא התקנאו בבוני בניני־ענק אלה ולעגו בלבם לאליליהם־פסיליהם. על גופם יכול פרעה להשתלט, לא על רוחם. במושבותיהם, בבתי החומר, הדלים, המשיכו במסורת אבותיהם והאמינו, כי אלקי אברהם, יצחק ויעקב יפקוד אותם וישיבם לארץ אשר נשבע לאבותיהם לתתה

לבניהם. על אף כל העינויים שעברו עלינו במולדת ובלכתנו מגולה לגולה, הרי צדקה עשה עמנו הקב"ה שהוציאנו מבית־עבדים זה ולא נטמעינו במזוהמים שראיתי ברכבת ולא באסנאבים הללו.

ב־1925 השתתפתי בקונגרס גיאוגרפי בינלאומי בקהיר. הוזמנו למסיבה במלון מפואר על ידי אחד המיניסטרים המצרים. התהלכתי באותו ערב עם גיאוגרפים מארצות שונות ובהתבוננני בקהל המגוון אמרתי לחבר, שהיה גם אנתרופולוג: הראני, אדוני, בציבור זה מצרי אחד. היו שם חובשי תרבוש אדום עם גדיל שחור לא מעטים, שלשונם ערבית היתה, אבל כולם היו טיפוסים זרים למצרים, סלאווים, אלבאנים, קוקזיים מצאצאי הממלוכים, גם ערביים אחדים. מצרי ממש מצאנו רק אחרי חיפוש ארוך, והיה זה קופטי זקן. רק הוא דמה בפרצופו לצורות המצרים הקדמונים שבקברים ובמקדשים. הטיפוסים המצריים מרובים בקרב הפלאחים ועובדי עבודה שחורה בערים שבאו מהכפרים. המעמד האמיד ושליטי המדינה בימים ההם יוצאי חלציהם של כובשים זרים היו. מאז 775 לפנה"ס משלו במצרים מלכים זרים, וכאשר חזרו בשנת 685 לפנה"ס מושלים מקומיים החזיקו מעמד בהשענם על שכירים יונים. ב־526 לפנה"ס נפלה מצרים בידי הפרסים, ומאז עד הורדתו של המלך ההולל פארוק לא החזיק מצרי ברסן השלטון במצרים. גזרת עבדות־עולם נגזרה על בניהם של בוני הפיראמידות. בשעה שדברים אלה נרשמים שולטת בהם כנופית קצינים, המחניקה כל הבעה חפשית של המשכילים, אשר ברובם מגזע זר המה.

בימי הקונגרס הגיאוגרפי הכרתי בקהיר כמה יהודים מתבוללים שהתרחקו משיחה על יהודים ויהדות ועל ארץ־ישראל, אבל התודעתי גם לכמה יהודים ציונים, ובתוכם קראי עורך־דין חשוב, שעזר לי בחבור כרוז בצרפתית שבו הזמנתי את חברי הקונגרס לבקר בארץ ישראל ולהכיר את המפעל היהודי. ואמנם הצלחתי להביא לארץ את חברי הקונגרס האיטלקים, כמה פרופיסורים וגנראל, מנהל המכון הקארטוגראפי הצבאי בפירנצה. הקונסול האיטלקי בירושלים היה אז מהמתנגדים לציונות, ואחד הפרופיסורים, יהודי בשם רוברטו אַלמג'ה, שוחח אתו והשפיע עליו שלא ירע ולא ישחית.

האיטלקים יסדו חברה לחקירת ארץ־ישראל ובמשך זמן רב עמדתי אתם בחליפת מכתבים, ביחוד עם פיליפו דה פיליפי, חוקר שעבד בהימליה. הם חפצו לחקור את ים־המלח, ואני באתי בדברים עם ערבי נוצרי מבית לחם, חסבון היה שמו, שהיו לו סירות־מוטור בים המלח בדבר השימוש באחת מסירותיו. ידיעותיו של דה פיליפי על ים המלח ומדבר יהודה היו צחוק בעיני. הוא שאלני אם אפשר להוריד משא בסירות באחד הנחלים

היורדים מהמערב לים־המלח. הוא חשב על יסוד המפות שבידיו שקיים כביש מחברון לעין־גדי וכדומה. התכניות לא התגשמו מחוסר כסף. כל מה שהגיע לידי מפרסומי החברה היתה מפת ארץ־ישראל מהמאה ה־16 או ה־17, שפרסמה פרופיסור אלמג'ה ברפרודוקציה עם ביאור תכנה. משני מסעותיו בארץ — הוא בא שנית ב־1926 — פרסם דו"ח, ביחוד על צפונו של הנגב שאותו ראה בנסעו אתי. אני פרסמתי בהוצאת המכון הקרטוגרפי בפירנצה, במסגרת הירחון Universo חוברת על החזרת הישוב היהודי לארץ־ישראל Il Ripopolamento della Palestina congli Ebrei התרגום נעשה בידי ד"ר בלובשטין, איש יקר הרוח ורב פעלים בתל־אביב. הצלחתי איפוא במסעי למצרים לקרב רחוקים להבנת פעולתנו ושאיפותנו בארץ אבותנו. נתגלגלו הדברים ושלושים שנה אחרי כן באה בת זקוני לשבת בפירנצה באיטליה ושם היא ממשיכה בקנה־מדה רחב יותר את אשר החילותי חמש שנים לפני שנולדה. לה מסרתי את כל החומר וחלופי המכתבים עם האיטלקים.

אחרי 1925 לא ראיתי עוד את מצרים. בקיץ תרפ"ט הייתי בפעם האחרונה באירופה. ימים אחדים אחרי הגיעי לציריך, שבה התכנס קונגרס ציוני, התפרעו הערבים נגד היהודים בארץ וערכו טבח בחברון ועשרות אנשים במקומות אחרים. חפצתי לשוב בהקדם לביתי, אבל כל המקומות באניות המעטות שהלכו אז לארץ־ישראל היו תפוסים. היתה אפשרות לנסוע מצרימה ומשם ברכבת לארץ. פניתי בטלפון לקונסוליה המצרית בז'נבה ובקשתי רשות לעבור במצרים — טראנזיט בלע"ז — והתשובה היתה שיגישו את בקשתי למשרד החוץ בקהיר, ואחרי חודש אקבל תשובה. היינו אז בעלי דרכון בריטי של המאנדאט, ומצרים עדין היתה באותה שעה בחסות בריטית, אבל לא יצאתי למלחמה בשרירות לבם של המצרים. הסירוב לתת רשות לעבור ברכבת היה נגד חוזים בינלאומיים. אסור היה לה למצרים להפלות לרעה יהודי מארץ מנדט בריטי. לא היו תקוות שהנציבות הבריטית בירושלים תפעל לטובת יהודי נגד המצרים, וציריך היה לפנות ללונדון. איני יודע כמה זמן המשיכה מצרים בהפליה זו נגדנו. יתכן שהמיאון לתתני לעבור במצרים בדרכי לארץ לא היה אלא מעשה־פרחחות של הקונסול המצרי שבשויץ. השרות הקונסולרי המצרי היה חדש, שנים אחדות לפני כן היה יצוג מצרים כלפי חוץ בידי הבריטים.

פרק עשרים

בהוראה בימי השלטון הטורקי

בערב שבת בראשית תרע"ב דרכו רגלי בפעם הראשונה על אדמת הקודש. ההמולה של ההמון הערבי רב הגונים, הזוהמה בשוקי יפו והריחות הרעים שמסביב לא פגעו ברגשי־קודש שהמו בלבי: התגשם חלום נעורי. שבתי לארץ אבותי הקדושה, וטומאת יושביה אין בכוחה לגרוע מקדושתה מאז עברו למעלה מנ"ב שנה, זקנתי, כחי כשל, אכזבות רבות הביא לנו דור הגאולה וקיבוץ גלויות. מטמאי אדמת הקודש הם כיום אחינו ובשרנו. אבל הארץ בקדושתה עומדת לעולמי עולמים. בקולומיה סיפרו על בן־העיר שעלה לארץ הקודש וכה אמר: ארץ־ישראל אבניה קודש, אבל אנשיה... קללה הוציא מפיו וחלילה להעלותה על הגליון.

בימי מלחמת העולם א' ישבתי בקושטא. מגפות הפילו חללים לרוב כל רגע יכול היה להביא עלי טיפוס הבהרת מהמגע בתלמידי ובהמונים ברחובות הצרים והמעופשים. לא פחדתי מפני המות, אלא שמא אקבר באדמה טמאה זו. על חלק היהודים בטומאת קושטא עוד ידובר להלן. בהשכימי בבוקר לבית הכנסת להכלל בכלל ישראל בתפלת שחרית במשך עשרות שנים עד שנחלשתי בהתקרבי ל„גבורות" יש וגל התרגשות עובר עלי: על אדמת קודש אתה דורך, זכית למה שמשה ואהרן לא זכו לו, רוב ימיך עברו עליך בארץ־הקודש, עוד מעט ותנוח בעפרה. אז בימי קושטא היתה לי מעין בחילה כמו לשכב באכסניה במטה מלאה „אוכלי אדם" וריחם של אנשים מלוכלכים ששכבו באותה מטה נודף מכלי המטה; כאן נדמה לי שעלי לשכב עם אבא במטתו. ליתרון זה זכה בביתנו ילד בשעה שלא היה בקו הבריאות, ונדמה היה לנו שהשכיבה עם אבא במטתו מביאה לנו מרפא. אוהב אני את איטליה, את אמנותה ועתיקותיה וזכר עליתי ללוע הווזוביו הוא אחת החויות הגדולות ביותר בחיי. מפצירים בי שאבוא לחדשים מספר לאיטליה, והמרחק באוירון הוא רק שלש שעות, אבל אחת החלטתי, מאז שובי מפרס בתרצ"ו: לא אצא עוד מן הקודש.

כותב אני דברי אלה לעצמי, ילדי לא יבינוני, ועוד פחות מזה יבינוני

זרים. היו מלפנים אנשים כשרים בירושלים שלא חפצו לצאת מחומות העיר אלא לצורך גדול. זקן אחד יליד עיר הקודש לא ראה מימיו את הים הגדול, כלומר לא ירד ליפו. מי מבחורינו ומנערותינו הלהוטים אחרי מסעות־רפרוף קל בארצות חוץ, יבין לרוחם של אנשים אלה מהדור שעבר, ומי יביננו אני, המהלך בתוכם וכותב להם פרשנות גיאוגרפית בעתון יומי. דרוש חוש הקדושה, כדי להרגיש בקדושת הארץ. מי שקדושת השבת זרה לו לא ירגיש בקדושת הארץ.

קורת הגג הראשונה שתחתיה לנתי שני לילותי הראשונים בארץ היה מלון קמיניץ ברחוב בוסטרוס — כעת רחוב רזיאל — ביפו. הבית קיים עדיין ולו שש קומות. מאחורי הבית החלו פרדסי־הדר שנמשכו למרחוק. היה זה מלון הגון ונקי והשלחן היה דשן. הוא עלה על בתי המלון היהודים שהכרתי בגליציה, מותאם לאורחים מבריטניה ומארצות הברית ומכרכי רוסיה. אורחים מן הארץ היו בו רק מעטים מבין האמידים. אנשי הישוב הישן מירושלים והפועלים והמורים והסופרים מבני העליה השניה התאכסנו באכסניות זולות, שתוארו על ידי ש"י עגנון וסופרים אחרים, למשפחת קמיניץ היה מלון גם בירושלים ומלון קטן בפתח תקוה, שקראו לו מפני קטנותו קמיניצל. התארחתי במשך השנים בשלשתם, והיפואי היה הטוב שבהם, עלי להעיר שחברת „עזרה" (הילפספראיין בלע"ז) הברלינית שלמה בעין יפה למורים בעלי דרגה אקדמאית, שיצאו לארץ לעבוד במוסדותיה, מעין משכורת של פקיד קולוניאלי, לכן לא טעמתי מימי את טעמן של אכסניות יפו, שבהן התגלגלו גדולי הדור הזקנים שבימינו. החברה והאוירה שבבתי קמיניץ לא זכו לתאור אמנותי ואת החסר אין ביכולתי למלא, אוכל רק לציין, שהיתה זו אוירה בעל־ביתית בינונית. באי הבית היו עונדים עניבות לצוארם, „דג מלוח" בלשון החלוצים. ה„דג המלוח" שעל הצואר שנוא עד היום על חלוצי עלייה ב'. בסעודת הצהרים שמעתי על יהודי צ'רקסי „שראף", כלומר חלפן, שנהרג בדרך מיפו לפתח־תקוה וכספו נשדד. רצח בדרכים היה בגליציה מאורע בלתי רגיל, כאן דיברו על הרצח האחרון ללא התרגשות, כי חללים רבים כבר נפלו מקרב היהודים מידי מרצחים ערביים מאז החלה ההתישבות בכפרים.

בליל שבת ירדו גשמי ברכה, הרחובות הוצפו מים ובוץ. בכמה מקומות בדרכי לבית הכנסת קפצתי מתיבה לתיבה, שהונחו על הדרך המלאה גומות, כדי שיהיה אפשר לעבור בה. גליציה היתה ידועה באוסטריה בבוץ שבדרכיה ורחובות עריה, אבל בשום מקום לא היתה סכנה להתקל בגומה ברחוב. כלל גדול היה ל„דילז'אנסים" (עגלות נוסעים צבוריות) שנעו מיפו למושבות

היהודיות, שאין נוסעים בדרך המלך אלא בשדות שלצדדיה, כי הדרך היתה מלאה גומות. בעיר לא היתה ברירה כזו מפני הבתים שבצדי הרחובות. איני יודע, מי שם את התיבות לשמש גשרי־מעבר לעוברים ושבים. מסופקני אם נעשה הדבר מטעם ה„בלדיה" (העיריה). בוודאי עשו זאת אזרחים, יהודים או ערביים. מובן מאליו שעוד ביום בואי סרתי לתל־אביב. היא השתרעה אז מפסי מסילת הברזל עד רחוב מונטיפיורי וגבולה בצפון היה רחוב נחלת בנימין, שלא היה קיים עדיין בראשית תרע"ב. מעבר לרחוב זה התנשאו חולות. בדרום גבלה תל־אביב בשכונה יהודית של יפו ובשכונה גרמנית. בתל־אביב היו דרכים ורחובות ממש, עולם אחר מאשר יפו. עולם קטן, והתושבים כלם כבני משפחה אחת, שידעו זה את זה גדולים וקטנים. מקום ללון לא היה בה לזר, עלי היה לשוב בערב ליפו. עוד בפעם השניה או השלישית בבקרי בתל־אביב אצל חברים ליוותי בדרך יפו פתח־תקוה, כי הדרך לא היתה בטוחה לזר, מפני בידווים או צוענים ששכנו בצידי הדרך. התל־אביביים התגאו בשכונתם בת שנתיים ורבע. איזה הישג: שכונה עם רחובות ישרים ורחבים, כבישים ללא גומות, בתים קטנים אבל נאים, ומים מוזרמים לכל בית. אין צורך לשאוב מים עם תולעים אדומים דקים מבור מרופש. ובלילות הארה בפנסי נפט. וגולת התפארת של תל־אביב היתה הגימנסיה, הגימנסיה העברית הראשונה בעולם. וכבר החלו הורים מרוסיה להביא את בניהם לחנוך לתל־אביב, עיר הגימנסיה, כמו שיש ערים קטנות בעולם שאוניברסיטה היא יסוד חייהן. תפקיד הגימנסיה בתל־אביב בשנות קיומה הראשונות בא לידי בטוי בספרות היפה ובזכרונות בני העיר. התקימה התחרות על ההגמוניה או המקום הראשון בפעולת תחית הלשון העברית, ובעבודות התרבות בין משכילי תל־אביב—יפו ובין משכילי ירושלים, כלומר בין החוג שמסביב לגימנסיה התל־אביבית ובין מורי ביה"ס של חברת „עזרה" שבירושלים. התל־אביביים זלזלו בירושלמיים, ומרדכי בן הלל הכהן פרסם ב„העולם" בתרע"ב או תרע"ג מאמר שבו ביטל את בני ירושלים כעפר־הארץ, כלומר לא רק את בתי הספר של „עזרה" אלא גם את ועד־הלשון, אשר רוב חבריו היו ממורי „עזרה", ואת פעולתו של אליעזר בן־יהודה ואת שני העתונים היומיים העבריים שהופיעו אז בבירה, דוד ילין השיב לו בנימוס, כדרכו כל ימיו. מרדכי בן הלל הכהן עבר בעצמו בתום מלחמת העולם הראשונה לירושלים ועד מותו בשיבה טובה היה מטובי עסקניה. יתכן שהודה בפני, שאותו מאמר נגד הירושלמיים היה מעשה פזיז. הפולמוס בין תל־אביב וירושלים היה בכל אופן מעשה נערות מימי נעורותה של תל אביב. גם אני בעוניי נתפסתי לפולמוס ואת כבוד

ירושלים „קנאתי", ולא אחת עקצתי את היפואים בפי ובעטי. פולמוס זה הוא חלק מהרקע של „מלחמת הלשון". אם אפשר לדמות סערה בלב־ים לסערה בקלחת אכנה פולמוס זה בשם „מלחמה הקרה", שקדמה למלחמת הלשון החמה של חרופים וגידופים בחוצות ירושלים.

ממחרת השבת עליתי כאמור ברכבת מיפו לירושלים. שממת ההרים, שלא ראיתי כמוה מימי, לא הדהימתני, היא היתה בעיני דמות החורבן, שעליו אנו מקוננים יום־יום. הבקר של הפלחים שראיתי בדרך היה כעגלים בעלי קרנים. את הפרות הרזות שבחלום פרעה לא תארתי לעצמי כה עלובות כאלה שראיתי באותו יום. הארץ מצפה לבניה שיחזירו לה את תפארתה מימי־קדם, להיות ארץ זבת חלב ודבש. ריקי המוח שבימינו לועגים ל„ציונות"; לנו היתה האמונה שעלינו להחיות את הארץ תוכן חיינו. באמונה זו קמה מדינת ישראל.

את מצב רוחי בחורף הראשון בירושלים קשה לתאר, מפני שאיני יכול לשחזרו בנפשי. הרגשתי אפין טעם של ישיבה של מעלה, אחרי שהנפש התנערה מאבק העולם השפל, תאוותיו וסבלותיו. בפי החברה בה חייתי בטרנופול היו תמיד רמזים לניבול־פה, מענין לענין באותו ענין, האשה תאות הגבר, רכילות קרתנית, לאומנות פולנית זולה ותביעת התבוללות מהיהודים, כדי לחזק את הפולנים בסביבה האוקראינית. למעשה בזו הנוצרים ליהודים המתבוללים ולא חפצו שיחדרו לחברה הפולנית. והנה יצאתי מהטומאה והשקר לחברת תלמידי־חכמים מסוגם של רבי דוד ילין ורבי אליעזר מאיר ליפשיץ ז"ל, קרובי, ידידי, מורי וחברי שהכניסני לדיבור העברי בהברה הספרדית. בתפלת יהי רצון שלפני הנחת תפילין חוזר אני יום־יום — פרט לשבתות ומועדים — על הבקשה לזכות ב„מחשבות קדושות בלי הרהור חטא ועון ושלא יפתני ויתגרה בי יצר הרע" וכ'. שם על אדמה טמאה היה זה מן הנמנע בחוגי; כאן נתקבלה תפילתי הזכה בסביבה הזכה. שיחותינו בחדר המורים וברחוב היו קודש לתחיית הלשון, לביאור פסוקים במקרא, למאמרי חז"ל, לבעיות בתולדות ישראל. שיחות על היוקר ועל פוליטיקה גבוהה טרם נודעו. באסיפות של סניף הסתדרות המורים לא דיברו על משכורת ועניני פרנסה. איש לא שאל את חברו מהי משכורתו, כי לכל איש היה חוזה נפרד עם „עזרה" או ועד הגימנסיה הירושלמית. שהיתה מעין סניף או חיקוי לזו שבתל אביב. נפגש אדם עם חברו ברחוב, שואל לשלומו ותיכף נכנס לאותו ענין, כגון לחידושיו האחרונים של בן־יהודה בלשון. מלאכי־מעלה לא היינו ולפעמים לעגנו לחידושים מוזרים ולדרכי הפצתם. סיפרו שהגברת חמדה בן־יהודה מפיצה בחנות המכולת

בבוקר מה שבעלה חידש אמש. בפטפוטיה היא חוזרת מאה פעם על המלים המחודשות כדי שתקלטנה באזני השומעים. לפעמים היה בן יהודה מפרסם מאמר בעתונו היומי רק כדי להפיץ חידוש שנראה לו מוצלח ודרוש ביותר. כזה קרה עם המלה „דוריה" = היסטוריה ודוריון = היסטוריון. קראתי אותו מאמר רייק וזוכרני, שהסתיים בדברים „כי פי הדוריה דיבר", במקום הכתוב כי פי ה' דיבר (ישעיה א, כ). שטויות כאלה אינן גורעות כמובן מזכותו הגדולה של בן־יהודה.

תלמידי החדשים היו חומר אנושי מובחר, חלוצים ברובם, עולים מרוסיה ופולין ומגליציה, ומיעוטם מבני הארץ, אשכנזים וקצת מעדות המזרח, שלמדו בחדרים ואחר כך נתפסו להשכלה או שהוריהם שלחום לביהמ"ד למורים או לביה"ס למסחר לשם „תכלית" של פרנסה. גילם הממוצע היה גבוה ב־5—6 שנים מזה של תלמידי שעזבתי ללא ברכת הפרידה בטרנופול. שעורי עניינום והם רשמו את הרצאותי, כי ספרי־לימוד עברים טרם היו. למוד הדת לתלמידים מחללי שבת ועוברי עברה היה עינוי לנפשי, כי שעורי הוטלו על שומעיהם בכח מן החוץ, מיותרים לגמרי להם ולהוריהם היו. כעת יכולתי להעניק משפע ידיעותי, שרכשתי באוניברסיטה והוספתי לרכוש בהכיני את שעורי, לאנשים צעירים תאבים להשכלה. ברם חומר התלמידים לא היה כלו נוח למורה אירופי. לא בנקל התרגלתי ליחס של „חברות" בין המורה והתלמיד בדרגה של בית ספר תיכון. חבר, אם הוא חפץ הוא מקבל את דעתך והדרכתך, ויש שאינו חפץ ומזכה אותך בעצות טובות ובסברות בלתי שקולות. היו בין תלמידי אנשים מבוגרים, תלמידי־חכמים ממש, כמו המנוח אפרים פורת, איינהורן בימים ההם, או יבדל לחיים ארוכים, יהודה בורלא, ראויים ליחס של חברים נבונים, אבל נמצאו גם כאלה שפטפטו בעניינים שברומו של עולם ואי־אפשר היה להשפיע עליהם שילמדו כראוי פרק חשוב בהיסטוריה או בגיאוגרפיה. הרי אפשר לדבר על המהפכה הצרפתית הגדולה מבלי לדעת עובדות ותאריכים ואישים מפורסמים. אקדים את המאוחר ואתן דוגמה מתכסיסי עצלנים ורשלנים, כדי לזכות בתעודת בגרות ללא ההכנה הדרושה. לפני בחינת הבגרות שבעל־פה — ועיקר הבחינה היה בעל פה — פנה אלי המנהל הראשי מר אפרים כהן בהצעה (קרי פקודה), שאסכם את כל חומר הבחינה במספר מסוים של שאלות, כמספר תלמידים שבכתה, כדי שיוכלו לחזור לפי זה. עניתי לו שמן הנמנע לצמצם את החומר הרב בשאלות מועטות. היו כמדומני 16 תלמידים בכתה. דרכו של אפרים כהן היתה לענות במשפטים מקוטעים, מעין חצאי פסוקים שאינם מחייבים. מובן דבריו היה שמורה טוב יודע

להבחין בין העיקר (אסניציאל בלשונו בגרמנית) ובין הטפל, כלומר, שאם לא אדע את סוד הצמצום במספר שאלות שקבע לי, אינני מורה טוב. התברר שכמה מהמועמדים לבחינה באו אליו וביקשו ממנו סדר בחינה כזה: השאלות תרשמנה בפתקאות, וכל מועמד יוציא בגורל את שאלתו. כפי שהזכרתי נהגו התלמידים חברות במורים. עבר תלמיד בחצות לילה וראה מבעד החלון שמורהו עודנו יושב על יד שולחנו ועובד, דפק ונכנס אליו לשאול ממנו איזה ענין שהעסיק את מוחו. רווק הייתי ותלמידי יכלו לבוא אלי בכל עת שהיה אור בביתי. לפעמים הצעתי לתלמיד החבר שישפות את הקומקום לתה ונשתה. הכנת תה היה אז עסק ארוך. פרימוסים הגיעו לארץ רק אחרי מלחמת העולם הראשונה, למר כהן היתה דירה בעלת שתי קומות, וחדרי המטות היו בעליה; התלמידים יכלו איפוא לבוא גם אליו לקומה הראשונה בכל עת. היתה לו חולשה, המצויה אצל מנהלים, להתחבב על התלמידים על חשבון המורים. המורה, כביכול גזלן והתלמיד נגזל, והמנהל הוא המציל עשוק מידי עושקו. ביחס למורים נהג כאדון על כל רשת החינוך של ה„עזרה". הוא לא הסכים שמישהו יקרא מנהל, דירקטור בגרמנית, זולתו, ורק בקושי הצליחו ר' דוד ילין, שעמד בראש בהמ"ד למורים, וישעיה פרס, שבראש בה"ס לבנים שעל שם למל (אחרי המלחמה היה ב"ס זה לבנות), לקבל מברלין את התואר פרורקטור, מעין מנהל־משנה, המנהל הרשמי של כל מוסדות חינוך לחברה „עזרה" בארץ היה רק אפרים כהן. „הישג" זה הושג בשנה שלפני בואי לירושלים. ר' דוד ילין, האיש הדגול והמפורסם, היה עומד בהכנעה עם האדון הדירקטור. עמוס משפחה רבת ילדים היה והמשכורת שקיבל מה„עזרה" ניתנה לו בעין יפה, ואף הובטח בחברת אחריות החיים כתחליף לפנסיה. ואולם קיום המשרה היה תלוי ברצון ה„עזרה", כלומר ברצונו של האדון המנהל. פעם אמרתי לכהן בשיחה, שהממונים עליו בברלין ישמחו באחד ממפעליו החדשים. הוא הפסיקני ואמר": מה אתה מדבר „הממונים עלי", ידידי־חברי המה. היה זה מעין מאמרו של לואי 14: הממלכה — זהו אני. מובן מאליו, שגם מורים יכלו להכנס אליו בכל עת, למשל להודע, מה מצבו של חתולו האהוב עליו שחלה. כהן, בן ירושלים, שהשתייך בנעוריו לאחד הכוללים העניים, ידע פרק בנימוסי־אדנות והחזיק את כל הנתונים לרשותו במרחק רב בעצמו — דיסטאנץ האלטן בגרמנית, ומנהל מתנשא זה היה מקשיב לשיחות התלמידים ומפיהם היה יודע את הנעשה בכתות, מה מלמד מורה פלוני ואיך הוא מלמד, רצוי הוא לתלמידים או לא. הוא בעצמו ביקר רק לעתים רחוקות בכתות ולא התעכב בכתה יותר מרבע שעה. בהשכלתו לא עלה על מורה עממי

בגרמניה משנות ה־80 למאה ה־19, וממה שלמד בירושלים בנעוריו בחדר או בישיבה קטנה שכח הרבה, כי לא הגה בספרים. ברם פיקח גדול היה ופדגוג מעשי מטבעו. באישיותו שלט בכתה. אידיאל לאומי או דתי לא היה לו, אבל איש חסד היה, אוהב להטיב לזולת, עד כמה שהדבר לא יפגע בו במשהו. הוא הקים בית יתומות, שנקרא „מעון לנערות". מעדכן־היים, שם מוצלח במקום „בית יתומות", שם מעציב. את המעון ניהלה אחת מקרובותיו, והיא השרתה בבית זה לא רק סדר, נקיון ומשמעת אלא גם רוח טובה משפחתית. בערבי שבתות רגיל היה כהן ללכת מהתפלה שבבית־הספר למל „מעון הנערות" הקרוב. כמה פעמים הוזמנתי ללוותו שמה, וביחד אתו נהניתי מקבלת השבת בשירה על ידי הנערות, אשר מראה פניהן העיד עליהן שהן מרוצות. מי שראה את דאגתו של כהן ליתומות אלה יסלח לו כמוני על המגרעות באפיו ובהליכותיו. הניגוד ביני ובינו היה בראשונה בזה, שאני חפצתי שתלמידי ילמדו וידעו את מקצועותי, כלומר בעיקר היסטוריה וגיאוגרפיה, והוא היה מעונין, שהכל יהיה „חלק" ויעשה רושם טוב כלפי חוץ ויוכל להתפאר בפני אורחים חשובים. כבר ביום הראשון לבואי למוסד הוטל עלי, שלא בידיעתי, תפקיד של אחיזת עינים לקנית שם טוב למוסד. אחד־העם בא באותו יום לבקרנו והיה צורך להבליט את העבריות של בית מדרשנו, כשם שבפני מבקר חשוב מגרמניה הובלטו ידיעות התלמידים בגרמנית. התלמידים בכתה העליונה ה„מובחרת", סלקטה בגרמנית, למדו תולדות הפדגוגיה בגרמנית, ואני נשלחתי באותו יום לכתה כמורה המקצוע כביכול ומורה בעברית. ידיעותי בתולדות הפדגוגיה לא עברו גבול הידוע ללומד היסטוריה כללית באוניברסיטה. גלגלתי שיחה על עמוס קומניוס ועל קרבתו של מחנך זה לתנ"ך. ארבעת התלמידים (בהם יהודה בורלא ופרופיסור ריכרט, כעת ברחובות) מצאו חן בעיני אחד־העם, ובמאמריו ב„השלח" על ביקורו בארץ ב־1911, שבהם מתח בקורת על הגימנסיה בתל־אביב, נזכר בית המדרש למורים בירושלים בקצרה לשבח. כשבא אורח גרמני נכבד לבה"ס „למל" הציג בפניו תלמיד פרסי — כעת זקן, אחרי למעלה מיובל שנות־הוראה — שידקלם בפניו שיר ארוך משירי גיתה — ובכן שישי גרמניה, אפרים כהן, איש ירושלים, מרביץ שירי גיתה לפרסים.

חפצו של אפרים כהן בנוגע לבחינת הבגרות בהיסטוריה היה שהכל יעבור „חלק" בפני הקונסול הגרמני, שמיד, זקן שישב כחצי יובל שנים בירושלים והיה בא להשתתף בבחינת הבגרות במוסדנו. הצעתו של מנהלי היתה קשר נגדי ונגד יושר בבחינה. בהגיע תורם של תלמידי להבחן

במקצועי הסתערו כלם בבת אחת על קופסת ההגרלה ונטלו להם איש־איש פתקה. היה זה נגד המקובל בבחינות שבהן ניתן לכל נבחן זמן שוה לעיין בשאלתו. חפצתי שרק 2—3 יקבלו את שאלותיהם ועם הוצאת הפתקה ארשום מהי השאלה, כדי שלא יחליפו. ואולם תרמית הנבחנים והמנהל היתה, שכל אחד ילמד רק שאלה אחת, ובשובם לספסלים יחליפו ביניהם את הפתקאות, וכל אחד יענה על השאלה היחידה שהכין בביתו. על דרישתי לרשום את שאלתו של כל נבחן בשעת ההגרלה ענו הנבחנים, שאני „מעליבם", כלומר חושד בכשרים. נוסף לכך סכלתי בלי כונה במקצת את מזימתם בזה, ששחררתי מבחינה שבעל פה אחד מחבריהם, שהצטיין בהיסטוריה, נשארה איפוא בקלפי שאלה אחת. ה„נעלבים" הכריזו שלא יבחנו ועזבו את האולם לעיני הקונסול הגרמני. גרמתי ל„שערוריה", יצא ההיפך ממש ממה שיזם המנהל, להתהדר בפני הרשות הגרמנית, יתכן שגם אותו גוי זקן תפס שתרמית היתה כאן. יצא המנהל בכבודו ובעצמו לפייס את ה„נעלבים" שיואילו לשוב, והבחינה נמשכה, איך שהוא, נכשל רק אחד מהנחשלים ביותר. הוא עזב את ההוראה ופתח בירושלים חנות של חפצי תרבות מסוימים. הוא לא התרעם עלי, להיפך הכיר שנהגתי ביושר. אותו תלמיד שהצטיין במקצועו, בן צפת, היה אחר כך יועץ משפטי לעיריה גדולה בארצות הברית. ראיתיו פעם בארץ. כפי שאמר ניסה למצוא עבודה מתאימה בארץ ולא הצליח, ובכן חזר לארה"ב. אחד מאותם ה„נעלבים" רכש לו עמדה חשובה בעטו. איני מומחה להערכת ספרות יפה ולא קראתי אלא מעט מחיבוריו בריפרוף, כי דברים שבינו ובינה אינם מושכים את לבי, גם אם הם כתובים בריאליות ואמנות בידי בקי ורגיל בעסקים הללו. חושבני שלו ידע היטב תולדות הרנסאנס ואת הראציונאליסם של המאה ה־18 והרומאנטיקה במחצית הראשונה של המאה ה־19 והתנועות הלאומיות וכ׳ וכ׳, כי אז היה אופקו רחב יותר מאשר מענין לענין, ותמיד באותו ענין שבין שני המינים, ודוקא ענינים אנורמאליים. לא אתעכב בזה כי לא להאשים מישהו באתי, אלא לתאר את הימים ההם, כפי שנקלטו בזכרוני.

הבעיה, מה ללמד מן החומר החשוב הרב שבדברי ימי העמים ואיך ללמד, העסיקתני עשרות בשנים, ולפתרון סופי משביע רצון לא הגעתי. גם בעמים היושבים במקומם מדורי דורות, מתחבטים המורים בקביעת החומר ההיסטורי לבתי ספר תיכוניים. אנו נדדנו מגוי אל גוי וגורשנו ממדינה למדינה, וכדי להבין את מצב עמנו במרכזי תרבותו, שנדדו עמו במשך הדורות, יש לדעת את הרקע המדיני, הכלכלי והחברתי של ארצות גלותנו. לימוד ההיסטוריה הכללית צריך לפענ"ד להתקשר עם תולדות ישראל.

על בנינו לדעת יותר מממלכת הסאסאניים ומהחליפות המוסלמית הבגדדית והקורדובית ומספרד, מפולניה־ליטא שלפני החלוקות ומרוסיה במאה ה־19 וה־20, ממה שדרוש לבן בריטניה או צרפת. ומצד אחר שותפים אנו לתרבות המערב, ועלינו להורות את בנינו, כיצד התפתחה תרבות נוצרית זו ממקורות ישראל, יון ורומי. בתכנית הוראתנו נשאר רק מעט זמן להיסטוריה כללית. והמורה הנאמן אובד עצות. לפני ימי הבית הלאומי טרם היו ספרי לימוד בהיסטוריה כללית בעברית ותלמידי בה"ס של „עזרה" השתמשו ברשימות מפי המורה. ובספרים גרמניים, שרוח המיליטאריסם הפרוסי נדף מהם. הטורקים דרשו אז את הוראת לשונם בכל בתי הספר שבארץ, והנאמנות למלכות שאותה השתדלנו להבליט, באה לידי ביטוי גם בלימוד ההיסטוריה הכללית, כלומר שמות של שולטנים וכיבושיהם. היות ושולטנים רבים נרצחו, אמר אחד התלמידים בצדק, שתולדות הטורקים היא מעין סיפור חד־גדיא. ספרי ההיסטוריה העותומנית רבי הכרכים, שנכתבו בידי מלומדים אירופיים, לא היו בידי, וגם אלה אינם עוסקים אלא במאורעות מדיניים וצבאיים. ספרים על הכלכלה והחברה בקיסרות העותומנית מעטים גם כיום. ומה שיכולתי לסחוט מתוך ספרי היסטוריה כלליים לא היה יותר מסיפור חד־גדיא. מובן שלא הכנסתי את ה„היסטוריה" הטורקית במספר השאלות המצומצם לבחינת הבגרות שהטילו עלי תלמידי בכחו של המנהל.

מלבד היסטוריה וגיאוגרפיה כללית — ידיעת ארץ ישראל היתה חזקה לחברי המנוח ישעיה פרס ז"ל — הוטל עלי ללמד תולדות הפדגוגיה, וכשלא נתמלאה מכסת שעורי הוכרחתי ללמד גם תלמוד. כשנסיתי להתנגד לקבל הוראת מקצוע שלא למדתיו באוניברסיטה, היה אפרים כהן עונה: מורה טוב יודע ללמד הכל, ודרך אגב היה מספר כיצד הורה לילדי ישראל בלונדון מבלי ששלט בלשון האנגלית. הוא היה מדובב את תלמידיו ולומד מהם ביטויים אנגליים. ידיעותי בתלמוד הספיקו להורות תלמידים שעברו מחזור לימודים בבית ספר עממי בארץ, אבל היו בכתה גם בחורי ישיבה למדנים. אחד מהם היה מכין לו קושיות מנושאי כלי התלמוד השונים. להתוכח עמי.

פרק עשרים ואחד

מטיולי וסיורי בארץ

בלימוד הגיאוגרפיה הרביתי בטיולים לימודיים. טיולי הגדול הראשון היה בחנוכה תרע"ב ליריחו ולים המלח. הטיולים בימים ההם היו מאליפים ומועילים הרבה יותר מאשר בימי המכוניות. למדנו לדעת את הארץ, בעינינו וברגלינו. שכרנו חמורים אחדים למשא ולכושלים בדרך, יצאנו אחרי הצהרים ובחצות לילה הגענו למלון יוני ביריחו, שפתח לפנינו את שעריו. ביריחו בימות הגשמים (שבירושלים) קשורים זכרונות מהנעימים ביותר בחיי. מקור לח, החודר לכל עצמותיך, בגובה 800 מ' הנך יורד בפחות משעה נסיעה במכונית לשפע אור שמש ולאויר אביבי, לגנים פורחים שריחם הטוב נודף למרחוק. והשקט שביריחו בימים ההם — כעת כשתי רבבות פליטים בה ובקרבתה — היכן תמצאהו בעולם. באותו מלון היתה גם ספריה יפה, יונית חדשה ברובה. כשירדתי ליריחו למרגוע או להבראה מהצטננות היה לי איפוא גם במה לדפדף. ידיעת יונית עתיקה אינה מספקת לקריאת מאמר ביונית חדשה, אבל אפשר לעמוד על התוכן. עשרות פעמים בקרתי ביריחו. החום המעיק בימי הקיץ, שטעמתיו ביריחו פעמים אחדות, אינו מעכיר את זכרונות החורף בעיר התמרים העתיקה — כעת אין כמעט תמרים בה — מעין גן־עדן בעולם הזה. כביקור הראשון נקלט במוחי הביקור האחרון באביב תש"ז עם כתת תלמידים מבית המדרש למורים בירושלים. היה באותה כתה עיור חרוץ מאוד. הוא חפץ להשתתף בטיול קשה זה, אבל לחבריו לא היתה השתתפותו נעימה. חששו שמא יעכבם בדרך ויהיה לטורח. קבלתי את הטורח עלי, והבחור נסע אתנו במכונית־משא. בנחל פרת בחלקו התחתון, ודי קלת בערבית, הורדתי את התלמידים לגיא ופקדתי עליהם לרדת באפיק הנחל עד מוצאו מההרים לככר הירדן ממערב ליריחו. חזרתי למכונית עם העיור וירדנו בדרך הישנה והתלולה לככר. למטה נגשנו לקיר התלול שבגדה הדרומית, הבנוי משכבות שהשקיע ים־המלח, כשהגיע עד כאן, או ממה שהשקיע הנחל בשפכו לים. החומר של ים המלח הוא טין, שהתקשה בערך כגבינה קשה. חומר הנחל הוא חלוקי נחל וחצץ דק מהשפך,

כי זרם הנחל נפסק במרחק קטן ממקום מגעו במים הכבדים שבימה, והסחף הגס לא נגרר עד כאן. הסברתי לתלמיד העיור את ה„סנדביץ״ של השכבות, שאינן עבות, ובמישוש בחתך בגובה עד 2 מטר, עד היכן שהידים מגיעות, יכול היה להבחין בין שכבות הימה והנחל. כאשר הגיעו חבריו מדרכם בגיא הרצה בפניהם העיור על התהוות השכבות, שבהן חתר הנחל אחרי שים־המלח התרחק. בחתך זה, שלא הצלחתי לצלמו, רשומה היסטוריה גיאולוגית, קצרה במובן גיאולוגי וארוכה בקנה המדה של התקופה ההיסטורית האנושית. יש שכבות המעידות על התקדמות ים המלח צפונה עם עלית פני מימיו ויש עדות לנסיגתו ברדת פני מימיו עם התמעטות הגשמים, גידול ההתאדות ובמדת מה גם עם שקיעה נוספת של קרקע ים המלח והככר כלו, בשעה שההרים נשארו בגבהם הקודם. גם בדרכנו בככר הסברתי לעיור כמה תופעות במישושו בידיו. מטיול אחרון זה לריחו ולים המלח היה לי סיפוק מעבודתי בחינוך והוראה. העיור לא היה לטורח לחבריו, לא גרם להם עכובים ולא גרע מיכולתם לקבל לקח מפי. הוא משמש כעת מורה לעיורים ושואף להשתלמות.

מאז נחסמה בפנינו הדרך ליריחו ולשפתו הצפונית של ים־המלח מביאני חלום לילה לעתים קרובות ליריחו הנהדרה. חלומי בהקיץ היה במשך שנים רבות לראות את יריחו נוה־חורף מלא אורחים מכל קצוי תבל כחלואן במצרים שלפני מהפכתה. היו בישוב הישן אנשים שחלמו חלום בגינה של יריחו. כידוע עמדו בוני פתח־תקוה להקים את מושבתם ביריחו על אדמת השולטן, והקניה לא יצאה לפועל. יהודי אשכנזי אחד התיישב ביריחו מתוך תקוה שיבואו אחריו רבים והיה מטיף לבנין יריחו בפני תיירים יהודים שנזדמנו שמה. אחר כמה שנים עזב עם משפחתו את הנוה היפה. הדבר קרה לפני בואי לארץ. אחרי מלחמת העולם הראשונה מצאתי ביריחו משפחת פרדסן יהודי, מעירק כמדומני. גם משפחה זו לא החזיקה מעמד במקום. בהתגברות השטנה נגד היהודים מכרה את הפרדס ויצאה מיריחו. את ערבות יריחו עברתי פעמים רבות ברגל בדרכים לים־המלח ולירדן. מי שעיניו פתוחות להבנת הנוף, כלומר מי שלמד גיאומורפולוגיה (תורת הצורות של פני הארץ) והשפעת האקלים על הפיסיוגנומיה של הצומח, וגישתו היא אנאליטית, וגם מי שגישתו היא אסטתית־סינטתית הנאתו מהנוף מלאה רק בעברו בו ברגליו או ברכיבה במהירות של צעדי אדם. סדר הטיולים הנוהג כעת בארץ מאז התפשט השימוש במכונית ברשת כבישים רחבה, תועלתו מועטה בכל המובנים. בדהירה אי־אפשר ללמוד את הנוף, ואף לא ליהנות ממנו הנאה אסטתית. מיום שקניתי נסיון כל שהוא כמורה

הטפתי לטיולים קצרים ברגל במקום ארוכים במכוניות או ברכבת. יתכן שחברי המורים יסכימו לדעתי, אבל לא הם קובעים את תכנית הטיולים, אלא תלמידיהם. אם העיז מורה בירושלים להציע לתלמידיו בכתות העליונות של בית הספר היסודי טיול ברגל בסביבות עירם, נתקל בתשובה מעין זו: בטיול „זיפת" (זפת) כזה לא נשתתף. נזדמנו לי תלמידים בני ירושלים שלא ידעו את שערי עיר הקודש, ויתכן שלא הקיפו את החומה מימיהם, ואת „התנור", כלומר מפל המים הקטן, שבמטולה ראו ואת „נפלאותיו" סיפרו. בכל נוף שבארץ־ישראל אפשר ללמוד להבין תהליכי התהוות צורות פני הקרקע ואת הקשר שבין הקרקע והצומח. מורה משכיל ינצל בראשונה את הקרוב לו טרם שירחיק ללכת עם תלמידיו לנופים רחוקים. פעמים רבות הצעתי בפה ובכתה ובדפוס, שהמורים המלמדים ידיעת המולדת בבתי ספר יסודיים יודרכו על ידי גיאוגרפים ובוטנאים בידיעת הנוף שבאופק בית ספרם. לצערי כקורא במדבר הייתי. הערך הלימודי של טיולי בתי הספר דל עד היום. התלמידים מעונינים ראשית כל לצאת למרחב ולהשתחרר מישיבה בחדר הכתה. במסע ובחניה בדרך אפשר להשתולל ללא סייג. המשמעת לקויה בכתלי בתי הספר; בטיולים אין המשתתפים שמים לב לפקודות המורה או המדריך, ומכאן מקרי אסון רבים.

בלילה הראשון במלון ביריחו טעמתי בפעם הראשונה טעמו של טיול עם תלמידים פורקי עול הסדר והמשמעת. באנו אחרי חצות, ורק הספקנו, חברי ואני, להרדם, כבר התדפקו על פתחינו תלמידים שנשכים לצאת לפני עלות־השחר לים המלח ולירדן. זוכרני את אחד החצופים, שהיה אחר כך בעל בעמיו, איש נכבד באחד המושבים ואת יובל הששים שלו הזכירו בעתונים, והיה ממוקירי ומכבדי. באותו לילה גזל מאתנו את מנוחתנו. ללא רצון הוכרחנו לקום ולמלא את רצון התלמידים, כדי שלא להקים נגדנו את כל המלון. 12 או 15 שנה אחרי כן גורשנו בלילה מהמלון מפני הרעש שהקימו תלמידינו. מובן שאחרי ליל רעש ומהומה אין ביכולתו של מורה להורות, והתלמידים מעורפלים ואינם מסוגלים לקלוט הסברות גיאוגרפיות והיסטוריות. מי שראה את ים־המלח בימים ההם לא התפלא, שבני המערב קראוהו ים־המות, כי לא זו בלבד שאין במימיו נפש חיה, אלא גם על חופיו היתה שממת־מות ודומית בית קברות. בני בהיותו בן שלש שאלני פעם על שפת ים המלח: מדוע, אין כאן שבלולים. גם הוא הרגיש, שאין זה ים כימה של יפו או חיפה. גזעי־עצים מגאון־הירדן שהים פלטם על שפתו הבהיקו מלובן המלח ונראו כעצמות יבשות של איזה לויתן. אחרי שנה וחצי, באביב תרע"ג מצאנו על שפת ים המלח אוהליה של משלחת־

מחקר יהודית, הסנונית הראשונה של התעניינות כלכלית יהודית בים־המלח. עייפים היינו מהליכה בחום ובאבק ובקשנו מים לשתות. ראש המשלחת ביקש לכבדנו בחלב חם עם קאקאו, אבל היה זה חלב נאקות. חלב בהמה טהורה אי־אפשר היה להשיג בככר הירדן התחתון. שתיית מי הירדן ללא הרתחה מסוכנת היתה והוכרחנו להתאפק בצמאוננו עד שובנו ליריחו.

במלחמת העולם הראשונה הקימו הגרמנים על שפת ים־המלח הצפונית־מזרחית בתי־קבע אחדים לצרכי הצבא והתחבורה עם דרום־המזרח של הים, אשר משם הובאו מטעני חטה ושעורה מאל־כרך, קיר מואב העתיקה, ומצפון־המערב נשלחה בדרך הים אספקה לצבא שלאורך מסילת הברזל החג'אזית. אחרי המלחמה היו הבתים ריקים, עד שקרוב לשנת 1930 החלה חברת האשלג בנסיונותיה הראשונים. כבר לפני זה התקיימה תחבורה קבועה בים־המלח בסירות. בתחנה היה בית קפה ערבי עלוב. עברתי כמה פעמים בסירות בים המלח. בחנוכה תרפ"ו, נוכחתי לדעת עד כמה היתה דעתי קלה בסמכי על מכשיר־שייט נכה, כנראה שריד מהמלחמה שנקנה בזול, ועל בעליו, נוצרי שחזר מאמריקה ובכיסו כסף רב, שקנה בתים בירושלים ועסק גם בשייט ובמסחר בים המלח. האיש לא היה צעיר, ובכל זאת נסע בעצמו אתנו, ולסירת־המנוע הקטנה צירף סירת־גרר גדולה, שלתוכה הכנסתי את תלמידי וידידי שהשתתפו בטיול למצדה. יצאנו ביום ה' אחרי הצהרים והגענו ללינה על שפת הים מול מצדה. בהשכמה עלינו לראש הצוק. היתה זו עליה קשה, אבל רק אחרי שנים אחדות, כשנהרגה במעלה זה תלמידה מהגימנסיה בתל־אביב, ידענו מה רבה הסכנה במעלה זה. בתוכנו נמצא אז ידידי רש"י עגנון והוא הזכיר סיור זה באחת מרשימותיו. לפי תכניתנו היה עלינו להגיע בעוד מועד לחוף הצפוני ולשבות ביריחו, אם לא נוכל להגיע לירושלים לפני השבת. והנה באה סערה קלה וגשם, שבהם לא יכלה סירתנו לעמוד. בעל הסירה התאמץ לכסות את המכונה שלא תרטב, בגופו השתרע עליה. הרוח הדפתנו לחוף המזרחי לסלעים תלולים כקירות. הרוח נתקלה בחוף התלול וממנו הוחזרה לעבר הים, והסירה סבבה עם המשבים ללא־אונים. כל רגע יכלה רוח לדחפה לסלעים ולרסקה. ועד יותר מסוכן היה מצבה של סירת־הגרר שלא היה לה הגה. אנו הסמוכים למנוע ידענו את המצב והחברים שהיו רחוקים מאתנו 10—15 מטר לא ידעוהו. עם שקיעת החמה קבלתי את פני שבת המלכה. אחד מתלמידי שאלני מה אני ממלל, חשב כנראה שמתודה אני נוכח סכנת מות. הרגעתיו. בחשכה הגענו לארגון וירדנו ללון שם צפופים על חלקת סחף־אבנים שבשפך. קור מדברי של 3^{0}—4^{0} הקפיא את עצמותינו. מצאו בחורים עצים והבעירו מדורה. את

פי לא שאלו. היתה סכנת נפשות, ביחוד לנשים שעמנו, ובכן לא היה מקום להתנגד לחילול השבת. למחרת שרכו סירותינו בדרכן לחוף הצפוני־מערבי ולפנות ערב הגענו בשלום. הדרך ארכה 9—10 שעות במקום שתים. לאשרנו היה כבר טלפון ליריחו, הוזמנו מכוניות ולא עברה שעה והיינו במלון ביריחו. מפני הקור נראה לנו לובן הככר בדרכנו כשלג. חסרו לנו רק מגררות כדי לטוס על פני ה„שלג" כבגליציה. למחרת קמנו כלנו בריאים ושלמים ומכוניות העלונו ירושלימה. אין בעל הנס מכיר בנסו. הכנסתי בסכנה את תלמידי וידידי. עלי היה להוכח על ידי מומחה, אם אפשר לסמוך על סירת המנוע ועל קברניטה. אין שיעור לזהירות הדרושה בטיולים עם תלמידים. כעשר שנים אחרי כן ראיתי בפרס שאין נותנים למכונית רשות לצאת לדרך רחוקה — שם גדולים המרחקים בין עיר לעיר — עד שתבדק לפני מסעה על ידי מומחה מטעם המשטרה. אצלנו יוצאות מכוניות יום־יום לרוב מבאר־שבע לאילת ללא בדיקה. מצד המשטרה של ממשלת המאנדאט לא היה פקוח על תנועת נוסעים בים־המלח בסירה רעועה. עברתי עוד כמה פעמים בים המלח לרוחב ולאורך. התרחצתי במעינות החמים שעל החוף המזרחי, והמים ששתיתי שם הם הטובים שטעמתי מימי. אותו בית־לחמי בעל הסירה היה מביא אתו פחי מים משם. ולפי דבריו אין כמוהם טובים לויסות הקיבה. בשנות ה־30 היתה תכנית ערבית להקים בתי מרחץ על יד המעינות החמים של צרת השחר (קלירוהי ביונית) ותחבורה נוחה אליהם בים המלח ממערב. ההתנגדות לבית הלאומי לישראל ואחריה המלחמה מנעו הוצאת תכנית זו לפועל. מובטחני שבבוא השלום לעולם בכלל ולסביבותנו בפרט תהיה יריחו נוה־חורף עולמי ובתי מרגוע יקומו על חוף ים המלח ובשעה קלה יסעו אל המעינות החמים. ורבים ימצאו בהם מרפא. גם בשעה זו (תשכ"ה) הומה יריחו מרוב אדם. אבל אלה הם פליטים ערביים אומללים, אשר רועיהם התעום להלחם בנו. מצפון מערב לים המלח על יד קומרן, משכן הכת של המגילות, קיים כעת מלון חדיש לתיירים.

לים המלח ירדתי פעמים רבות ליהנות מנופו המיוחד במינו; למנזר מר סבא משכני לא רק הנוף בגיא הקדרון ומעל לו, אלא גם התעניינות היסטורית, לראות את הנזירות הנוצרית בצורתה הקדומה ולהבין לרוחה. פעמים המשכתי משם בדרך לים המלח והתרחצתי בברכה הקטנה שעל יד עין־פשחה. על יד המים המצויים כאן בשפע יכלו להתקיים אנשי המגילות הגנוזות וקבוצות איסיים ונזירים נוצרים אחריהם. כידוע החלו נוצרים לנהור לארץ־הקודש מאז היתה הנצרות לדת הקיסרות הרומית, עם

התפשטות הנזירות, שמקורה במצרים, באו נזירים מתבודדים לארץ הקודש לשבת במערות במדבר יהודה. אחר כך נבנו מנזרים לנזירים שחפצו לחיות יחד, אבל מחוץ לבתים הבנויים בכרו נזירים שחפצו בסגפנות לשבת יחידים בודדים במערות. לפני 1915 היו עוד מאות נזירים אורתודוכסים, יונים ברובם הגדול, במנזרים שבצפון מדבר יהודה ובערבות יריחו. מעטים עוד שכנו בודדים במערות. אספקתם הדלה הובאה מהמנזרים. למנזרים באה אספקה מירושלים ומיריחו על חשבון האפטריארכיה האורתודוכסית היונית. במלחמת העולם הראשונה נתדלדלו מקורות ההכנסה של האפטריארכיה, והמנזרים נשארו ללא משען־לחם. ברוסיה, ואחר־כך גם ברומניה, הוחרמו אחוזות הקדש, שהיו לאפטריארכיה היונית הירושלמית. מסבה זו לא יכלו המנזרים לקלוט עוד נזירים חדשים רבים. נשתנה גם העולם והמועמדים לנזירות במדבר־יהודה התמעטו. לפני המלחמה ראיתי עוד את המנזרים שבנחל פרת (ודי קלת) וביריחו מלאים; אחריה היה רוב הבתים והחדרים ריקים. גם במר סבא, הגדול והמפורסם שבמנזרים, לא שרדו אלא 20־30 נזירים, זקנים ברובם. בבואי עם עשרות תלמידים לא חסר מקום לאכסנם, ובחפץ לב פתחו את שער הברזל או נכון יותר, פשפש הברזל, בפנינו. פשפש ולא שער, כי המנזר בלב המדבר בנוי כמבצר בפני בידוים שודדים, והפתח קטן כלו ברזל ומנעולים ובריחים לו, שאין בידי בידוים לפרצם ולעקרם. היחס הטוב אלינו נבע מיחסינו הטובים עם האפטריארכיה בירושלים. לסילוק החובות מימי המלחמה מכרה הכנסיה ל„חברת הכשרת הישוב" שלנו שטח אדמה גדול שהיה לה בירושלים ועליו הוקמה שכונת רחביה. האפטריארכיה וה„אחוה" השולטת בה היתה אז כלה בידי יונים מחוצה לארץ, ולבני העדה האורתודוכסית בארץ, שכמעט כלה דוברי ערבית, כמעט שאין דריסת רגל בה. בימים ההם החלו האורתודוכסים הערביים להצטרף ללאומנים הערביים. הכמורה הגבוהה והשליטה בראש הכנסיה היו בידי היונים, והאורתודוכסים הערביים ערערו על כך ונשענו גם על הלאומיים הערביים שמחוץ לעדתם. היה לנו הציונים ולאפטריארכיה היונית אויב משותף בלאומנים הערביים האורתודוכסיים. בחמש השנים הראשונות לשנות ה־20 ישב על כסא הנציבות יהודי, ובזה גדל כבוד היהודים בעיני העדות הזרות. לחברה לחקירת ארץ ישראל, אשר מזכירה הייתי (כמובן שלא על מנת לקבל שכר) היו אילו קשרים עם האפטריארכיה היונית על ידי אחד המורים היונים בבית הספר התיכון שלה. הודות לו יכלתי לראות את ספרית האפטריארכיה, וביחוד כתבי־יד מצויירים. היונים ירשו גם את ספרי הגורג'ים, שהיו מיוצגים בירושלים עד סוף ימי הבינים על ידי

נזירים וכמרים רבים באופן יחסי והיו להם בעיר ובסביבה בתים וקרקעות. אותו מורה העלנו אל אשנבי הכיפה של כנסית הקבר ויכולנו להשקיף לתוך הכנסיה. הכניסה למקדש זה אסורה ליהודים לפי מסורת קנאים נוצרים. יהודים שתעו ונכנסו לחצר או למבוי הסתום שלפני הכנסיה הוכו מכות אכזריות, שמעתי על זקן שתעה בדרכו ונתגלגל ל„סימטה טריפה" זו ונהרג. ערך אמנותי אין לכנסיה, העמוסה מנורות ותמונות וצלבים. כנסיה איטלקית בעלת חצי עמוד ב„מורה דרך" נאה מכנסית הקבר המפורסמת על תאיה ואגפיה. בשעה שעמדנו על יד האשנב שבכיפה הכנסיה ריקה היתה. יתכן שאף לא נפתחה, כי המפתח היה בידי משפחה מושלמית — חזקה ישנה מימי הבינים — וממנה היו לוקחים אותם הנזירים של אחת העדות תמורת שכר בבואם לפתוח הבית. המחלוקת שבין העדות על כל אבן שבכנסיה ידועה. והנה הראה לנו ידידנו היוני מסגרת בולטת בבסיס הכפה, רחבה כ־20 ס"מ ומקיפה מבפנים את כל הכיפה. כדי להדגיש את בעלות היונים על הכיפה עלה פעם נזיר יוני מהאשנב על המסגרת הצרה והקיף את הכפה לפני קהל רב שבכנסיה. היה זה מעשה גבור אקרובטי לשם שמים, שלא יוכלו קתולים או הארמנים או הקופטים, שכלם „כופרים", ואולי „גרועים מכופרים", לאמור שחלק להם בכפה, והיא כלה לכנסיה האורתודוכסית. מהאפאטריארכיה קבלתי פעם אגרת המלצה למנזר מר סבא. עמדה לי בזה אולי זכותי כחבר בחברה המדעית היונית „סילוגוס הלניקוס" בקושטא. כתב הסיפוח לחברה הוא מעין דיפלומה. מלימודי בגימנסיה נשאר במוחי אוצר מלים של יונית קלאסית ובשבתי בקושטא למדתי את ההברה של היונית החדישה וזה הכשירני לבא במגע כל שהוא עם נזירים יונים, לדרוש בשלום, לשאול לדרך, לבקש מים וכדומה. איש שיחי במנזר מר סבא היה נזיר, מלח מלפנים או מי שישב מלפנים בארצות הברית. אתו אפשר היה לדבר אנגלית. הודות לכך נפתח בפני חדר האורחים הנכבדים, שבו היו מטות כבמלון ליבנטיני, כסאות ושלחן וספר אורחים בו רשמו האורחים את רגשיהם והתרשמותם ממנזר קדום זה. פעם הייתי במנזר בחנוכה ואין איש מהחוץ אתי, מלבד אחי הצעיר ז"ל. הרהרתי במלחמת החשמונאים ביונים וביונות ובנזירים היונים הללו שהעריצו את גביאי ישראל ופסוקי תהלים היו שגורים בפיהם. על קברו הריק של מר סבא רשמו את הפסוק מתהלים פ"ט ח': „אל נערץ בסוד קדושים רבה ונורא על כל סביביו". ומתוך רושם זה כתבתי בספר האורחים, שיהודה המכבי ניצח את אויביו ברוח וכ', ומה רב כחה של הנצרות, המוציאה אנשים למדבר זה לעבוד את אלוהיהם. לו היה הדבר ביכולתי, כי אז קרעתי דף

זה, בושתי במה שכתבתי אז, כי על אף מזמורי תהילים שבפיהם, הרי הכנסיה האורתודוכסית עובדת תמונות ופסילים, עבודת אלילים במלוא מובן המלה. לנזירים הקתולים בעלי ההשכלה הגבוהה שבירושלים שיטה תיאולוגית פילוסופית, המרככת את פולחן התמונות בכלל ותמונות מפליאות בנסיהן בפרט. ליונים הללו שבמנזר, שהשכלתם מועטה, התמונה והפסל הם אלילים ממש. בתמימותם הם מאמינים שהתמונות הן דיוקנים של הקדושים המצוירים. הראו לנו תמונות ישעיהו, ירמיהו ועוד כמה מנביאי ישראל כאילו תצלומים הן. לא ראו תמונות הנביאים בכנסיות אחרות, שבהן לנביאים קלסתר פנים אחר. יתכן שלוא ראו את אותם הנביאים בכנסיה שבקושטא או בקייב, כי אז אמרו, שרק התמונות שבמנזר מר סבא הן האוטנטיות, כי הלא המנזר ראשיתו במאה ה־5. התמונות שהראו לנו אינן קדומות מהמאה ה־19. הנזירים אינם אוכלים בשר, אבל לשתות כהל מותר להם כאוות נפשם, והם נהנים מהטיפה החריפה במדה גדושה, אבל לא עד כדי שכרות. הכניסה למנזר אסורה בהחלט לכל נקבה, מאדם ועד בהמה ועוף. נשים העולות לרגל למר סבא נשארות בחוץ, ובנין מיוחד נועד להן. כאשר באתי פעם עם תלמידי והצטרפו אלינו ש"י עגנון ואשתו נשארנו כלנו ללון במערה בגיא הקדרון, רק מים קבלנו מהמנזר. פעמים ירדתי מהמנזר לים המלח במורד הר פשחה התלול, זחלנו על רגלינו וידינו כשגבינו אל הקרקע. מהחמורים ששכרנו הורדנו את המשא, ובקושי השפענו על בהמות זהירות אלה ללכת עמנו. במורד זה נהרגה אחרי שנים אחדות בטיול בקבוצה בלתי מנוסה בתו של יוסף רבינוביץ', מחלוצי העליה השניה. שני סטודנטים גרמנים העפילו ביום קדים לזהט מים המלח למר סבא, האחד נעלם בדרך ולא נמצא, ואת השני מצאה אחרי שלשה ימים בידוית במצב של אפיסת כחות והספיקה להצילו. איני יודע אם בימי חיי יטיילו עוד יהודים לים המלח על פני מר סבא, אבל אם יבוא יום ומדבר יהודה יפתח שוב כלי בפנינו, יש לזכור, שדרך זו מסוכנת, ורק מטפסים מנוסים בהרים תלולים יכולים ללכת בדרך זו בימות הגשמים ולא בימות החמה. בפעם הראשונה והשניה יש לקחת מורה־דרך מהבידוים שבסביבה. מוטב שלא לקחת חמורים במורד הר פשחה. אפשר לשלחם בדרך רחוקה יותר, כדי למצאם אחר כך בחוף ים המלח עם המשא. מהר פשחה מחזה נהדר על ים המלח וככר הירדן, ובמורד תבחין העין המנוסה בקוי שפת־ים קדומים, בשעה שים המלח היה גבוה מפני מימיו כיום 250 מ', וירד אחר כך בהדרגה, עם עליות בסירוגין, בעידנים שהגשמים התרבו וההתאדות פחתה עם ירידת הטמפרטורה. סימני התמורות בגובה פני ים המלח ראיתי גם בכמה מורדות

אחרים, אבל בשום מקום אין קוי החוף הקדומים כה ברורים כבמורד פשחה. פרס למסיירים בהגיעם לרגלי ההר היא רחצה בבריכה הטבעית שעל יד עין־פשחה. המים פושרים כל ימות השנה ובטעמם מורגשת גפרית. כיום ענין רב במערות קומרן הסמוכות ובחרבות בית כינוסם של כת המגילות הגנוזות. אנו המשכנו את דרכנו ל„קליה" בצפון־המערב של שפת ים המלח או לבית החרושת לאשלג, שבו יכלנו ללון. ב„קליה" היה מלון־מרגוע על שפת הימה ועל ידה מרחצאות עם מקלחות מים מתוקים. הכובשים הערביים החריבו את בית החרושת והמלון, במקום להשתמש בהם לטובתם.

אחד הטיולים הקלים והחביבים על משכילי ירושלים היה במשך עשרות בשנים הטיול לנחל פרת, אשר ממזרח לענתות, עיר ירמיה הנביא. בנקיק סלע שבעמק נחל זה טמן הנביא אזור פשתים על פי ד' (ירמיה י"ג). בנחל זה נובעים וזורמים מים בשפע גם בימות החמה ונעלמים מתחת לארץ אחרי מאות צעדים אחדות. אפשר להגיע למים הללו מירושלים בשעתים וחצי. הירק הרענן שמשני עברי הנחל והאפשרות לרחוץ בנחל משכו טילים לבלות יום קיץ בנעימים בצל הירק ובאויר הלח הקריר שעל יד המים. לפנות ערב קל היה לשוב ירושלימה. טיול זה והמשכו לעין פואר במורד עמק הנחל תארתי ברשימה שנדפסה בספר הזכרון לרב גדליה אונה. המשך אחר לטיול לנחל פרת בכיוון לצפון הביאני כמה פעמים לנחל (ודי) סוּגית. בגיא הנחל נמצאת מערה גדולה ומסועפת. הירידה למערה קשה, אבל היא משכה אותנו כקסם והגענו אליה כמה פעמים. פעם באתי שמה עם מורה־חבר ועם עשרות תלמידים. לקחנו אתנו נרות ונירות, כדי להאיר את החשכה באולמות שמתחת לארץ. עברנו לסעיפי המערה. מסעיף לסעיף עד שהגענו לאולם פנימי שלא היה ממנו עוד סעיף. נחנו והחילונו לשוב. והנה במקום להגיע למוצא המערה תעינו בסעיפים מסעיפים שונים. הנרות הלכו ופחתו, ועוד מעט והחושך עמד לפנינו. צויתי לכבות את הנרות ולחכות בחושך עד שחברי והתלמידים שנשארו בחוץ יבואו להצילנו. נמצאו שנים־שלשה בחורים שלא אמרו נואש והלכו לחפש מוצא. בחוש הריח הבחינו מהיכן בא אויר צח — יום חורף בהיר היה אותו יום — ובחוש הריח מצאו את סעיף המוצא. זיעה ואבק כיסו את פני בהגיעי לאור היום בשארית כחות לבי. טיפות־מרפא ומרגוע קצר הכשירוני להמשיך את דרכי מערבה לגבע אשר מול מכמש, כעת מכמס בערבית, ומשם לרמה של שמואל הנביא שעל הכביש ירושלים—שכם. „שן הסלע מהעבר מזה ושן הסלע מהעבר מזה" (שמ"א י"ד, ד) יש בנחל סוּגית בכמה מקומות בסביבות גבע ומכמש, ואיזו הוא הזוג בוצץ וסנה טרם הכריעו חכמים. בכל אופן היה לנו מושג

ממעשה הגבורה של יונתן בן שאול המלך ונושא כליו, שעלו על ידיהם ורגליהם במורד תלול כקיר אל מצב הפלשתים והכו באויב מכה רבה. לא נסינו ללכת בעקבותיהם. על חטאי הגדול ביום־המערה, מערת אל־ג׳אי (ואולי מעברית גיא) עלי להתודות כעת שלושים וכמה שנים אחר המעשה ולהודות ל„שומר פתאים ה׳", שחוסר הנסיון מצדי לא גרם לאסון. קרו מקרים, שאנשים שנכנסו למערה שלא ידעוה לא מצאו את המוצא ממנה ונעלמו בה. חלילה לו למורה להביא טיילים למערה שאינו בקי בה. ראשית כל הנכנס למערה גדולה ומסועפת צריך להביא אתו חבל ארוך מאות מטרים, לקשור קצה החבל בפתח המערה ולמשוך את החבל בכל דרכו בבואו פנימה ובצאתו. כשיכלה החבל אסור לצעוד הלאה. ועוד סכנה צפויה להולך במערה שנתקלתי בה בארץ: יש ובמערה בור עמוק, שאין לראותו אף במרחק של מטר, והצועד עלול ליפול לתוכו מטרים רבים ולקפח את חייו, אם הבור אינו רפוד עפר רך או בצואת עטלפים. ובכן: זהירות במערות! בשנת תשכ״ד נהרג נער במערת תאומים בנפלו לבור.

מערה שניה בה בקרנו כמה פעמים היא מערת חריטון מדרום־מזרח להר הורדוס. ללא כל יסוד זיהוה מלפנים עם מערת עדולם של דוד המלך. בפי יהודי ירושלים מהישוב הישן היה הקונוס היפה של הר הורדוס, הנראה מהר הזיתים, הר העזאזל. בית ג׳אלה, העיירה שממול לבית לחם, נקראה אפרת. היות ונותקנו ממקומות אלה הולכים זיהויים כאלה ונשכחים מפי העם. כאשר נזכה שוב לרדת למי גיחון ספק, אם ימצא מישהו שיזכור שזוהי „מקוה של רבי ישמעאל כהן גדול" בפי דורות רבים של יהודי ירושלים.

אחד מטיולינו השכיחים ביותר היתה העליה לנבי סמואל, הנקודה העליונה בהרי ירושלים. בנבי שמואל קבר שמואל הנביא הרמתי, לפי מסורת קדומה יהודית־נוצרית־מושלמית. מסגד הקבר שבראש ההר נשקף למרחוק ורואים אותו מצפונה של ירושלים. בשנים כתיקונן היו בני הישוב הישן עולים בסוף חודש אייר להשתטח על הקבר. ברם הזיהוי מופרך, כי שמואל נקבר בעירו ברמה, והיא הכפר אר־רם מימין לדרך מירושלים לרמאלה (שמ״א כה, א), לכן זיהו המשכילים את המקום עם מצפה של החשמונאים וקראו למקום מצפה שמואל. גם זיהוי זה מפוקפק. מ„מצפה שמואל" היינו יורדים לגבעון, היושבת על גבעה מבודדת בלב מישור קטן שבבמת ההר. המוכתר היה מזמין אותנו לקפה לחדר הכנסת אורחים. הוא החזיר לי גם ביקור בביתי בירושלים ואתו כמה מנכבדי הכפר. כבדתיו במיטב הקפה שיכלתי להכין ובאבטיח. פעם בהיותנו בחדר האורחים בגבעון הרגשנו שמארחינו, גדולים וקטנים, נשמטים ויוצאים בזה אחרי זה, עד

שלבסוף נשארנו עם זקן עיור או עיור כמעט, יצאנו גם אנו כדי להמשיך את דרכנו, והנה נלכדנו בתוך „טושה" (קרב) בין שתי חמולות (משפחות גדולות) שבכפר. אנשים ונשים הפכו לחיות טרף ובשצף־קצף נלחמו במקלות ובאבנים, וקולות הנשים, שסקלו באבנים מהגגות את יריבי בעליהן, עלו עד לב השמים. שני הצדדים כיבדו את הניטראליות שלנו ועברנו בשלום בין המחנות. היו בקרב זה פצועים קשה והריב הגיע לבית המשפט הממשלתי המאנדאטורי — בימי הטורקים לא פנו לממשלה, כי הצדק העותומאני עלול היה לסחוט כסף משני הצדדים גם יחד. בימי המשפט באו כמה מהגבעונים אלינו לבית הספר לבקשנו לבוא להעיד, כמובן לטובתו של צד אחד. אנו לא הבחנו בין הצדדים ולא יכלנו להעיד אלא ש„טושה" ראינו, ועל כך העידו כמאה עדים הפצעים שנפצעו רבים. המחלוקת היתה בשל מוכתר, כי ידידנו המוכתר הקודם מת, וכל חמולה חפצה שאחד מנכבדיה יזכה בכבוד זה. היינו אחרי ה„טושה" לרגלי הגבעה של גבעון, אבל לא נכנסנו עוד למקום.

מ„מצפה שמואל" נוחה הדרך על גב ההר לקוביבה. מסורת נוצרית מזהה מקום זה עם אמאוס, שבה נפגש ישו עם תלמידיו אחרי קומו לתחיה. הזיהוי עם איזו אמאוס שהוא רחוק מהאמת, אבל הודות לזיהוי זה נאחזו נזירים פראנציסקנים, שומרי ארץ הקודש לנוצרים, במקום והקימו בו מנזר גדול. פעם הגעתי שמה עם ר' דוד ילין ועם עשרות תלמידים למנזר קרוב לחצות־הלילה. התגלגלנו שמה בדרך ארוכה מרמאלה. מישהו, בקי כביכול בדרכים, אמר למר ילין שהדרך קרובה וחשבנו שנגיע בשעות ערב הראשונות, ולסוף שרכנו את דרכנו 4—5 שעות ונכנסנו לכפר לקול נביחת כל הכלבים. המנזר פתח לפנינו את שעריו ונתן לנו לא רק מקום ללון אלא גם חמים לשתות. נזיר אחד, ששימש מעין קצין מקשר בינינו ובין ראש המנזר, גלגל אתי שיחה שעה ארוכה. והשיחה בלטינית היתה, כי איטלקית וערבית, שתי הלשונות החיות בהן שלט לא ידעתי אז. הלטינית שלי וגם שלו לא היתה כליל השלימות, ולו נרשמה מסופקני אם מורי ורבי בלטינית זכריה דמביצר היה מזכני בציון למעלה ממספיק, אבל בכל זאת הבינונו איש את רעהו. הנזיר ה„מלומד" ידע שבין היהודים קיימות שלש כתות, פרושים, צדוקים ואיסיים, וחפץ לדעת על איזו אנו נמנים. אמרתי לו שפרושים אנחנו, הוא לא היה בטוח, אם דברי נכונים, ובכן הוסיף לחקרני, אם אנו מאמינים בהשארת הנפש ובשכר ועונש בעולם הבא. עניתי לו בחיוב, אבל איני בטוח אם נחה דעתו ונוכח באמת, שאין אנו צדוקים, הכופרים בעולם הבא. למחרת כשנפרדנו עברתי עברה, שלבי ופי לא היו

שוים, ואמרתי לנזיר: שמחתי במצאי איש מלומד מאוד (Vir doctissimus) במדבר (in deserto) והוא קבל את דברי בענוה כביכול, כראוי לתלמידו של פראנציסקוס הקדוש. עוונות מסוג זה, ורבים וחמורים מאלה, אמצא כתובים לחובתי בבית־דין של מעלה, אבל הלצת־שקר וחנופה זו נתקעה במוחי, מפני המקום המיוחד בו אמרתיה, והלשון הלטינית בה דברתי. באותו כפר נמצא עוד מנזר קתולי, מיוחד במינו בארץ. נזיר גרמני ממסדר הלאזאריסטים הפך שטח של עשרות דונם אדמת טרשים לחורשת־גן יפה, ועל יד המנזר הקים בית מרגוע קטן לאורחים אירופיים נכבדים. היה זה בית־המרגוע הראשון בארץ, שקדם עשרות שנים לבתי המרגוע של יהודים.

במנזר של הטראפיסטים הצרפתיים בלאטרון לנתי פעמים עם תלמידים. בפעם הראשונה באתי עם מר ילין, ושוב בחצות ליל, כי שוב נפתה מר ילין לאחד התלמידים הבכירים — היו אז תלמידים בני עשרים וכמה שנים — שמשכנו לחורשת בית מחסיר, כעת בית מאיר. תקנות המסדר הטראפיסטי מטילות על הנזירים שתיקה, תענית־דיבור כמעט, ובכן היתה הלאטינית שלי ללא תועלת. למנזר לאטרון משק חקלאי יפה, ובכללו כרם־גפן, הידוע לעוברי דרך, כי הוא על יד הכביש לתל־אביב, החסום בפנינו מאז 1948. היינות והקוניאק של לטרון ידועים לתיירים הנוצרים. בירושלים בקרתי כמה פעמים בספריות של מנזרים לרגלי עבודתי המדעית. היחס למבקר היהודי היה בימי הטורקים אדיב ולבבי כמעט; בימי הבית הלאומי לא יכלו הנזירים לכסות את התנגדותם לשיבת ישראל לארצו ולתחיית לשונו. בהיותי פעם עם תלמידים במנזר בהר התבור הביא נזיר דובר צרפתית לידי ביטוי את שנאתו לנציב היהודי הרברט סמואל (שמואל באנגלית). עקצתיו באמרי לו: אחרי שמואל — מלכים, והוא פטרני במלים: אם שמואל נביא הוא. כדי שלא ליהנות ממוסד שהוקם לעבודה זרה שלמתי לספריה בה הרביתי להשתמש במתנת ספרים. כאשר קמה הספריה האוניברסיטאית ונזירים נוצרים השתמשו בה לא הרגשתי עוד צורך לתת לספרית־מנזר תמורה בעד ההנאה שנהניתי ממנה, כי הנזירים קבלו תמורה מרובה בהשתמשם בספרינו. באחד המנזרים ניתן לי דרך אגב בימי מדינת ישראל ספר עברי על קדושה נוצרית עם הסכמה מהמומר צולי, רבה של ווּמי מלפנים, מכרי מאז 1911. העברית של הספר היתה זו של כומר, ורמתה בסגנון ובאוצר המלים היתה בערך כלטינית שלי. החזרתי את הספר אחרי יום־יומיים ולא הוספתי לבקר בספריה זו, אף על פי שיש בה כמה ספרים הדרושים לי לפעמים.

על טיולי בארץ ומקומות־חמדה שבה, אוכל לחבר ספר געגועים שלם.

וביחוד על המקומות הסגורים כעת בפנינו, כגון על ביקורי הרבים בבית־לחם, אשר כל צלביה ופסיליה ולהקות נזיריה ונזירותיה לא הוציאוה בשבילנו מחזקת עירם של נעמי ורות ובועז וישי ודוד מלך ישראל החי וקיים. ואולם אצטמצם ואניח את געגועי לעצמי ואסיים בטיולי הראשון בארץ במרכבה בכביש למוצא ביחד עם חברי, ידידי וקרובי ר׳ אליעזר מאיר ליפשיץ, שפיסח היה ולא יכול לטייל אלא במרכבה. על טיול זה חזרתי פעמים רבות ברגל לבדי או עם תלמידים. באמצע הדרך מצאנו בחורים מהישוב הישן צועקים, ונערים ערביים נטפלים עליהם. כששאלנום מה הערביים דורשים מהם ענונו ברמז: חכמת ישמעאל. אני לא הבינותי מה פירושו של רמז זה, אבל חברי שעלה לארץ לפני הבין: הם דרשו מהם מה שאנשי סדום דרשו מלוט ומאורחיו. סדום נעלמה מתחת שמי ד׳, אבל חטאת סדום עדיין נפוצה במזרח המושלמי והנוצרי ואין להאריך בזה. הבא למוצא, יהודי או אירופי, היה סר לגנו ולמרפסתו של האכר והכורם שמואל ברוזה, היחיד שהחזיק מעמד במושבה ההררית, על אדמת טרשים, הקים משק יפה והנחילו במותו בשיבה טובה לבניו אחריו, היושבים בה עד היום הזה. אצל ברוזה אפשר היה לקבל כוס תה או כוס יין מיקבו הקטן, לנוח ולשוב לפנות ערב ירושלימה. כדי להנעים לאורחיו את הישיבה, רגיל היה ברוזה לספר להם את תלאות המושבה ותלאותיו הוא. והיה לו הרבה לספר גם לפני הטבח ביהודי המקום באב תרפ״ט, שממנו ניצלו ברוזה ומשפחתו הודות לאקדח שבו הרג את אחד המתנפלים ויתרם נמלטו על נפשם. נאומו בפני אורחיו באידיש מעין גרמנית היה מתחיל באופן סטיאורוטיפי: אספר לכם ההיסטוריה של תולדות מושבה קטנה — די היסטוריה פון דר גשיכטה פון א קליינר קולוניה. הוא ידע שמקום זה היה מושבה ללגיונרים רומיים, ומכאן קאלוניה שמו עד היום בפי הערביים, מקולוניה ברומית. אמת ודמיון שמשו בערבוביה עד הגיעו לזכרונותיו הוא. את דבריו ידע לתבל בפתגמים ובמשלים של אכר בן אכרים מדורי דורות. פעם ירדתי עם ילדי הפעוטים לברוזה בדרך הקצרה מגבעת שאול, על מנת לשוב משם באוטובוס. והנה בשבתנו על כוס התה באו פרופיסור ויצמן ואשתו ואחד מבניו. בדרכם מירושלים לתל אביב התעכבו לשעה קלה לשמוע את חוות דעתו של אכר ותיק ומנוסה זה. רצה ויצמן לשמוע מה בפי איש מוצא על הקבוצה בקרית ענבים. נזהר ברוזה בלשונו ופתח במשל פיו: אספר לך סיפור, אדוני הפרופיסור. לניקולאי פירוויי (הראשון ברוסית) היו אורוות סוסים משובחים, ששלח לקנות בכל הארצות, באנגליה ובצרפת ובספרד ובערב ועוד ועוד. פעם יצא הצאר לסייר במדינות ממלכתו במרכבה

רתומה לארבעה סוסים משובחים שבמשובחים. כל עוד עברו בדרך יבשה דהרו הסוסים כחץ מקשת, והנה ירדו גשמים והדרך, דרך רוסית כרגיל, הפכה לטיט עבה. שקעה המרכבה בבוץ. דופקים בסוסים, שלא שמעו קול שוט מימיהם, כי מעצמם אצו־טסו כמו נשרים, וללא תועלת. הם קופצים ואינם זזים ממקומם. שקעה השמש וחשכה קרובה לבוא. מרחוק נראה כפר נידח עם כמה בקתות קטנות מכוסות גגות קש. יצאו משרתי הקיסר לבקש עזרה בכפר להוציא את מרכבת הוד קיסריותו מהבוץ. מצאו אכר דל בעל צמד סוסים כפריים רגילים. בקש האכר שיתירו את רתמת הסוסים המיוחסים והוא רתם ברתמתו הפשוטה את שתי סוסותיו (שקאפס באידיש), הצליף בשוטו והסוסות התאמצו והוציאו את המרכבה מן הבוץ. התפלא הקיסר ושאל: אמור לי איוואנקה (איוואן — שם נפוץ ברוסיה; — קה הקטנה של חיבה), איך הצלחת בסוסותיך מה שלא הצליחו עגלוני בסוסים המשובחים שבעולם? אספר לך, אדוני הקיסר רב החסד והרחמים: סוסה זו היא האם וזוהי בתה, כשאני מצליף באם חשה הבת בכאבה ועל אחת כמה וכמה כשאני מצליף בבת חשה האם, לכן שתיהן מתאמצות יחד, ואין האחת מטילה את העבודה על השניה. מה שאין כן סוסיך, אדוני הקיסר, הם זרים זה לזה ואין האחד מרגיש בצערו של השני וכ'. אני וילדי עובדים ומושכים בעול כאותן הסוסות של איוואנקה ומוציאים את העגלה מן הבוץ. הוא לא סיים, אבל הנמשל בנוגע לקבוצה, שבלעה תקציבים גדולים וטרם עמדה אז על רגליה, מובן היה לויצמן, שהודה לבעל הבית וחזר למכוניתו בחוץ. איני יודע מה הכניסו אותם כוסות התה והיין שאורחים ארעיים שתו לפעמים בביתו, את הקבוצות השכנות העמידו על רגליהן בתי המרגוע שהקימו. ועל כך עוד נשוב לשוחח.

פרק עשרים ושנים

ירושלים ואנשיה בתרע"ב—תרע"ד

דמותה החיצונית והרוחנית של ירושלים שלפני מלחמת העולם הראשונה שונה היתה לא רק מזו של ימינו אלא גם מזו של שנות הבית הלאומי הראשונות. המלחמה ותוצאותיה חוללו מהפכה בחיי הישוב החדש והישן בירושלים. קצרה ידי לשרטט תמונה מחיי הישוב בשנות השלום האחרונות של התקופה העותומאנית, שארכה לאסונה של הארץ ארבע מאות שנה. הקדמתי בזה את טיולי בארץ לא במקרה, אלא מפני שהתיחדות עם טהרו של טבע הארץ משכתני תמיד יותר מעניני האדם, צרכיו, צרותיו וריבויו. והיכן בעולם היו בימים ההם בקהלה יהודית יותר נצרכים, יותר צרות ויותר ריבות מאשר בעיר הקודש אשר רבים מיהודיה פשטו יד לחלוקה וציפו לחסדי ישראל עם קדושים רחמנים בני רחמנים. גם אני ינקתי מקופה של צדקה, אבל היה זה שכר עבודה ולא שכר ישיבה בארץ־ישראל. המגע החברתי בינינו המשכילים, אנשי אירופה, ובין הישוב הישן היה מועט ומקרי. לו קויים החרם שהוכרז על ה„שקולס" (בתי ספר חדישים) בשנת תרט"ז, כי אז לא היה מגע בכלל בין הישוב הישן והחדש. החרם לא בוטל עד היום אבל לא הוגשם מעולם. בבית הכנסת הראשי שבזכרון־משה או במנין של חסידים לא הפלונו לרעה בבואנו להתפלל שמה. בשבת התפללנו באולם הגדול של בית הספר למל, אנו המורים וכמה אורחים מן העיר ישבנו ב„מזרח" או סמוך לכותל המזרחי על כסאות, והתלמידים לפנינו על ספסלים. רובם לא פתחו פה בתפלה, אבל חובה היתה עליהם לבוא לתפלה. המורה לשירה, מר אידלסון, הידוע בחקר השירה הדתית העממית של עדות המזרח, היה עובר לפני התיבה. היה זה חלק מתפקידו, איני יודע מה היה הערך האמנותי של תפלתו; הערך הדתי היה אפס, כי לא היה יראַ־שמים, לא בגלוי ולא בסתר. בכל עת שיכלתי התחמקתי לכותל המערבי או לקהל מתפללים בלבב שלם. בימי חופש הקיץ נסעתי חוצה לארץ, וממילא לא התפללתי בימים הנוראים ב„למל". מר אידלסון היה לי ידיד וחבר טוב, איש שיחה מענין, אבל לא שליח צבור לפי רוחי. יליד

קורלאנד (כעת חלק מלאטוויה) היה, ובעודו בחור וחזן מתחיל התגלגל ללייפציג. בבית הכנסת שבו עבר לפני התיבה לא הסכימו לחזן רווק בימים הנוראים. נשא בת חזן לשם חזנות בראש השנה וביום הקדוש, וחייו לא היו מאושרים. מלייפציג נדד לאפריקה הדרומית, שבה היו רבים מבני ארץ מוצאו, ומשם בא עם משפחה די גדולה לארץ, נתקבל להוראה בבתי הספר של „עזרה" בירושלים, ועל חצר משכנו קבע שלט „מכון לחקר שירת ישראל" והיה חלוץ במחקר עדות המזרח, וביחוד של העדה התימנית, שהיתה ידועה אז פחות מעדות אחרות. אחרי המלחמה התגלגל לארצות הברית ושמש בהוראה בבית המדרש לרבני הרפורמה בסינסינאטי. לא דאריך שם ימים.

מכיוון שלא היה לי בית כנסת קבוע מחוץ לאולם למל, ובימות החול באתי רק מעט לבית כנסת, היה לי מגע מועט עם בני הישוב הישן. אוטובוסים, שבהם נפגשים כיום בני אדם מחוגים שונים, טרם היו אז. ממחנה־יהודה היו יורדות מרכבות עם 5—6 נוסעים לשער יפו וחוזרות משם. שכר המסע היה 10 פארה, כלומר רבע פיאסטר (= אגורה). העגלונים התחרו זה בזה והיו מכריזים בשער יפו באידיש „א צהנריל ארויף" — עשיריה (פארות) בעד העליה. השתמשתי רק מעט במרכבות צבוריות אלה. צעיר הייתי ומוטב היה לי ללכת מאשר להטלטל בדרך מלאה גומות במרכבה ובדוחק. היתה בי גם קצת גאוה של דוקטור, ומה שלא עשה אקדמאי באירופה לא חפצתי לעשות גם בירושלים. פעם הצילתני גאוה זו מאסון. בי"ג בניסן תרע"ג באתי ברכבת מיפו עם הרא"מ ליפשיץ ועם ד"ר אברהם סונה, שעלה ימים מספר לפני כן מחו"ל. חפצנו לשכור בתחנת הרכבת מרכבה מיוחדת לזכרון־משה, אבל לא נמצאה. בקושי מצאנו שלשה מקומות במרכבה שבה ישבו כבר 3—4 אנשים. עלי היה לשבת עם העגלון על הדוכן. ויתרתי על כבוד זה ובכרתי ללכת ברגל לביתי. רק הספקתי לבוא לדירתי והנה בשורה איומה: העגלה נתהפכה ברחוב החבשים, ליפשיץ נפצע קשה, סונה ללא הכרה, ושניהם הובאו לבית החולים „שערי צדק". בבית חולים התברר שליפשיץ נפגע ברגלו, שנשברה בעודו נער; סונה נפגע בשדרה וסכנה לחייו. חששנו שלא יוציא את לילו הראשון בירושלים. ליפשיץ הוחזר למחרת באלונקה לביתו; עגלה להעברת חולים טרם נמצאה אז בירושלים. סבלים נושאי האלונקה דרשו תוספת שכר והניחו את החולה על האלונקה בחצר בית החולים. איומיו של ד"ר וואלאך שיכבדם בסטירות לחי השפיעו עליהם לשאת את החולה לביתו בשכר שהותנה בראשונה. את ד"ר וואלאך כבדו ומפני חמתו פחדו אף סבלים בורים מבני עדות המזרח,

כי כלם ידעו מסירותו לתפקידו יומם ולילה וללא משכורת קבועה, פרט לדירתו במוסד ולצרכי מזונו ולבושו הצנועים. רווק היה עד מותו בגיל שלמעלה מתשעים. למעלה משנה שימש ברפואה ולבו לא התקשה מתוך הרגל במראה מחלות, יסורים, גסיסה ומיתה. בדאגתו לחייו של סונה היה שותף לנו מכריו וידידיו וקם בלילה לראות את מצב החולה. כאשר עבר הלילה הראשון גברה התקוה לחיי החולה, אשר הכרתו טרם שבה אליו. אחרי עריכת סדר ליל הפסח עם ליפשיץ שגנח במטתו, מיהרתי לבית החולים, התגנבתי על אף האיסור, לחדרו של סונה וזכיתי לקבל ממנו תשובה בדעה צלולה, טרם שהאחות גילתה אותי. מאז הייתי אורח קבוע בחדר זה במשך שבעים יום. אברהם בן יצחק סונה (Sonne) היה יליד העיר פשמישל, קהלה קדומה ומפוארת במדינת רייסין האדומה ואחר כך במרכזה של גליציה, הוא השתייך לחוג המשכילים הדתיים שריכז מסביבו אליעזר מאיר ליפשיץ בלבוב. בהמלצתו נתקבל להוראה בבית המדרש למורים בירושלים. שיריו המועטים שפרסם הן תעודה לכשרון פיוטי רב ולתרבות גבוהה. ציפו לגדולות ממנו ונתאכזבו. כל מה שפרסם צורף אחרי מותו בירושלים בראשית ימי המדינה בישראל בחוברת דקה, שכלה סולת נקייה. איני יודע מה גרם לו שיתעצל בכתיבה, אבל בשיחותיו במשך ארבעים שנה שהכרתיו היו תמיד ניצוצות של מחשבה עמוקה והסתכלות מקיפה באדם כיחיד וכציבור. כשפרצה מלחמת העולם הראשונה, ואני האמנתי שאוסטריה וגרמניה תנצחנה בזמן קצר, לא רק את סרביה המחוצפת אלא גם את רוסיה, ויהודים רבים יצאו משעבוד הצארים לחיי אזרח כבאוסטריה וגרמניה, חזה אברהם בן יצחק במכתבו אלי את חורבן התרבות. מכתבו זה שמור ב„גנזים" של אגודת הסופרים בישראל. אם נותרו עוד מכתבים כאלה מידיו מהראוי היה לפרסמם.

לפי מיטב הידיעות של רופאי ירושלים קשרו לראשו ולרגליו של סונה חבלים ובקצותיהם שמו משקלות כדי למשוך את השדרה ולישרה. במכשיר־יסורים זה שכב החולה כעשרה שבועות עד שלפי החשבון היה צריך הריסוק שבשדרה להרפא. על אף מצבו הקשה לא התאונן על מכאוביו, להיפך שוחח על נושאים שונים, ולפעמים לא חסר אף ההומור בהערותיו. הנושא ההיסטורי שהעסיקני בימים ההם היה פראנק ועדתו. בקשתי הסבר לירידה ממרומי המקובל, בעל הצומות והסיגופים שנועדו לטהר את נפשו מהקליפות שדבקו בה, כואב את כאב גלות השכינה וישראל, עד התהום של תועבות מיניות, לשם מצוה כביכול. ארגתי לי יריעת הסבר פסיכולוגי. משיחותי עם ד"ר סונה נוכחתי לדעת שיריעתי אינה אלא קורי־

עכביש. פרסמתי העובדות כפי שנכתבו בכתב־היד „דברי בינה" מאת דוב בר בירקנטאל שמצאתי בטרנופול מבלי להכנס בביאורים פסיכולוגיים או פסיכופתיים. משיחותיו עם ה.אח' ששרתו, טיפוס ירושלמי מותיקי עדות המזרח, הכיר סונה את היהוי הירושלמי עוד טרם הספיק לראות את העיר. כאשר הוסרו מעליו המשקלות החל לרדת מהמטה, אבל פניו עדיין מעווים היו ופיו מעוקם. לשם המשכת הריפוי יצא לוינה. שם התברר שהעינוי במשקלות היה מיותר, ולו צולם ברנטגן, כי אז ידעו שאין צורך בכך, אבל מכשיר רנטגן טרם נמצא בארץ. כששוחחתי על כך עם ד"ר וואלאך העירותי לו, שקניית מכשיר כזה חשובה אפילו מקניית ספר תורה. על כך ענני: לקרוא בתורה הוא הכרח, לשבור השדרה אינו הכרח. מובטחני שלו עמדו רבני ירושלים בפני ההכרעה בין נדבה לספרי תורה ולמכשיר רנטגן היו פוסקים לטובת המכשיר להציל נפשות, אבל אדיקותו של וואלאך מרובה היתה מידיעותיו בתורה. פעם שכבתי בבית החולים שלו ביום צום עשרה בטבת בגלל פצע בלתי מסוכן, אבל לא עלה על דעתי לצום בשכבי לפני נתוח קל. ד"ר וואלאך שבקרני אמר: אני מיקל בתעניות לגבי החולים שלי... אני נותן להם לצום. היה זה בניגוד גמור לשיטתם של גדולי התורה בירושלים, שהקלו בתעניות בכל מקרה של מחלה, פרט ליום הכיפורים. שלפי הדין יש להחמיר אם אין חשש־סכנה. על אף אדיקותו המופרזת היה חבר וידיד גם לרופאים בלתי דתיים ולא בדק בציציות של הזקוקים לעזרתו, לכלם מסור היה בכל נפשו, ועד כמה שהדבר היה תלוי רק בו ולא בהחזקת בית החולים לא דקדק לקבל שכר בבואו לבקר חולה בביתו. בהיותו כבר בגבורות נסע עוד באוטובוס צבורי ומיעט להזמין מוניות. פעם ראיתיו קם ממקומו כדי לפנותו לאשה צעירה, מה שלא עשו נוסעים צעירים. מעטים האישים שעל שמם נקראים רחובות בירושלים היהודית הראויים לכבוד זה כד"ר וואלאך, בן העיר קלן בגרמניה שפעל בירושלים כ־65 שנה.

ד"ר סונה חזר לירושלים בראשית שנת הלימודים תרע"ד, אבל לא הספיק לפעול בהוראה כסדרה אלא ימים מועטים, כי פרצה מלחמת־הלשון. הוא חזר לאירופה לפני פרוץ מלחמת העולם. לארץ בא שוב ב־1922 במשלחת מטעם ההנהלה הציונית בלונדון, שבה שימש כמזכיר. משלחת זו התנגדה לתכניותיו של מנחם אוסישקין לקניות־קרקע נרחבות. דעתו של סונה היתה כזו של ראש המשלחת, שהקרקעות לא יתחמקו מידינו מאין מתחרה, לכן אין לבזבז כספים על קניות נחפזות, אלא לחכות שבעלי הקרקעות יחזרו אחרינו ולא אנחנו אחריהם. מה שלא יכלו חברי המשלחת לראות ב־1922 (יתכן שאני טועה בשנה אחת) הוא שיקומו מכשולים

מדיניים לקניית קרקעות. כשהתפטר ד"ר קאן מההנהלה הציונית בלונדון, אחרי שדעתו לא נתקבלה, התפטר גם סונה מהמזכירות וחזר לוינה ושם הורה בבית הספר התיכון הלאומי מיסודו של הרב הראשי פרץ חיות. אחרי כיבוש אוסטריה על ידי הנאצים (ואולי קצת לפני כן) הופיע סונה שוב בארץ. כאן התבודד. מתוך שיחות ארעיות מעטות קצרות אתו הכרתי, שעוד רוחו רעננה. נפשו בחלה בחוסר התרבות בחברה הישראלית בסוף ימי המאנדאט ובשנות העצמאות הראשונות. בחוברת שהופיעה בהשתדלות ידידיו אחרי מותו נמצא קטע של רשימה, ביקורת הביורוקרטיה הישראלית. כצל עובר הופיע לעתים רחוקות ברחוב, וכל רואהו הכיר בו את אציל הרוח. גלמוד מת בבית חולים ורק מעטים ליוהו לבית עולמו. מעצורים פנימיים סמויים גרמו לכך, שאדם מוכשר זה לא הביא לידי ביטוי בכתב את הגיגי לבו. חידה היה. יתכן שאותו זעזוע באור לי"ד בניסן תרע"ג השפיע על מהלך חייו עד מותו כ־43 שנים אחר כן.

מימי לא הייתי „איש רעים להתרועע", להפך נוהג אני לפי עצת החכם מכל אדם „הוקר רגלך מבית רעך פן ישבעך ושנאך" (משלי כ"ה, י"ז). זוהי לי תכונה תורשתית מאמי ז"ל, שהיו לה בחיים רק שני ידידים, הספר והמחט ומיעטה מאוד לצאת לביקורים. הספר הוא ידידי מאז עמדתי על דעתי וקדמה לו ההתענינות בנוף. בשנות תרע"ב—תרע"ד מבקר הייתי כמעט יום־יום בבית ידידי וקרוב במדת־מה גם מורי־מדריכי, רבי אליעזר מאיר ליפשיץ ז"ל. הידידות עם בית ליפשיץ מורשה היתה לי מאבותי. ענפה היתה משפחת אמי, ויחסי קרבה משפחתית היו בחוגי בעלי בתים „הגונים" בימים ההם הדוקים מאוד גם עד דור שלישי ורביעי. אמי ז"ל זכרה עד מותה בגיל של צ"ב את כל חברי המשפחה, דודניה, נשיהם ובניהם ונכדיהם למושבותיהם. יחסי ידידות קשרו ביחוד יודעי ספר שלא סטו מאורח החיים של האבות. על אלה נמנו רבי יום־טוב ליפא ליפשיץ ואשתו מחלה, מחלה'צ'קה בכינוי החיבה בפי בני המשפחה. הם ישבו בראשונה בעיר ההרים סקוליה, שמדרום לסטריי בדרך להונגריה. שם נולד בן זקונם אליעזר מאיר. הוא נקרא על שם אחיו הגדול של הסבא ר' נתן נטע שנפלד, ר' אליעזר־מאיר, חסיד ותלמיד־חכם, שהיה מלמד כל ימיו, ולעת זקנתו, בהיותו אלמן, ישב בבית האח הגביר, שנהג בו כבוד גדול. הליכותיו לעת זקנתו היה כשל „רבי". נתגלגלו הדברים, שר' אליעזר מאיר ליפשיץ היה גם הוא מלמד רוב ימיו ונטיה היה לו לרכז סביבו חוג של „חסידים" שומעי לקחו. אוהב שיחה נאה היה כל ימיו. בהיותו נער שובב שבר רגל, ומדרכי הרפואה בסקוליה עיירתו ואחר כך בסטריי, שהיתה כביכול „עיר גדולה"

ובה רופאים „מהוללים", יצא אחרי מחלה שנמשכה כשנה, פסח. כאשר נשבר מטה לחמו של ר' ליפא בסקוליה יצא לגור בלבוב הבירה. שם קיבל סוכנות מבית חרושת שמחזק לגליציה לכלי פח־אמאיל, שהיו חידוש בגליציה בסוף המאה ה־19. עד הזמן ההוא השתמשו עניים רק בכלי חרס ולאמידים היו גם כלי נחושת. על כלי הנחושת מנוצצים תלויים בקיר המטבח היתה תפארתה של אשת־חיל בישראל בגליציה, וכפי שראיתי אחר כך גם בארץ־ישראל. סחורתו של ר' ליפא היתה מודרנית, וגם הוא עצמו נכנע לתהליך ה„מודרניזציה". לבש בגדי אירופה ובשבת חבש צילינדר לראשו במקום „שטריימיל". חילוף הבגדים הכרחי היה — כפי שאמרו במשפחה — לצרכי פרנסתו, מפני קשריו עם מספקי הסחורה וגם בתור סוכן־נוסע ליחסיו עם הקונים בערי גליציה, שכבדו את הסוכנים לובשי לבוש גרמני וזלזלו בבעלי הלבוש היהודי, גם אם בעצמם לבשו לבוש זה. ר' ליפא הוכרח איפוא להדמות ל„דייטשים (גרמנים) הללו. פאות לא גידל עוד, אבל בזקנו הארוך והרחב נגע רק המסרק ולא מספרים. מובן מאליו שהמשיך להתפלל בבית־כנסת של חסידים. עם הופעת „חיבת ציון" בלבוב הצטרף ר' ליפא לתנועה. בן הזקונים הנכה לא יכול לבקר בחדר, ומלמדים ומורים וחברים טובים הובאו לו הביתה, למחלהצ'קה יצא שם של חכמה במשפחה וגינוני אצילות הביאה מבית הוריה בעלי אחוזה חכורה. מאז חלה אליעזר מאיר הקדישה לו כל מרצה וחיבתה ודאגה להנעים לחבריו המובחרים את השעות שבילו בביתה. עוד טרם הגיע מאירצ'ה לגיל של עשרים כבר היה בית ליפשיץ שבלבוב בית ועד למשכילים לאומיים דתיים. אבי, שהיה נוסע לפרקים ללבוב לרגלי משרתו, היה חוזר בכל פעם ובפיו סיפורים על מאירצ'ה ליפשיץ. כך נודע לי שהוא מדבר עם חבריו בלשון הקודש בפתחים; קמץ אין לו. על ההברה הספרדית השונה מהברתנו שמעתי. לא תמיד היה אבא מרוצה מפגישותיו עם מאירצ'ה. סוחר טרוד היה אבא ובסורו לבית ידידו ר' ליפא ליפשיץ לדרוש בשלומו לא היה פנוי לשיחות האפיות של מאירצ'ה. מאירצ'ה התענין מרחוק בחינוכי. היו בלבוב בחורים עניים שהציעו ונתפסו להשכלה והתכוננו לכניסה לכתה גבוהה בגימנסיה או לבחינת בגרות ונמצאו בבירה סטודנטים שלימדום חנם לשם מצוה לאומית. הצעה מעין זו הציע מאירצ'ה בשבילי, בהפצו לקרבני אל חוג חבריו דוברי עברית בפתחים. לא הייתי אסיר תודה לקרובי בבירה הרחוקה בעד הצעתו זו, וגם הורי לא התיחסו ברצינות להצעה לשלוח בנם בכורם לחיי דלות בעיר זרה. את מאירצ'ה הכרתי פנים בפנים בקיץ 1904 בביתו בלבוב, ואחר כך בהיותנו בנוה־רחצה ומרפא איבוניץ'.

שם לימדני את הקריאה בהברה הספרדית והלעיטני כללי דקדוק לפי ספר גזניוס הגרמני, שהיה חביב עליו מכל ספר קריאה. הוא יעץ לי גם כמה שנים אחרי כן ללמוד יום־יום כמה סעיפים מספר מופת זה. אודה שלא שמעתי בעצתו. הספר נמצא אמנם בספריתי ואינו מן הנשכחים שקשה למצאם, אבל מסופקני אם עיינתי בו מספר פעמים כמספר השנים שהוא ברשותי. את ספקותי בדקדוקי הלשון פותר אני על ידי עיון בקונקורדאנציות של לשון תורה ולשון חכמים. בחצי יובל האחרון לחייו רפתה התלהבותו לדקדוק בכלל ולגזניוס בפרט. ליפשיץ וביתו נמנים על חלוצי תחיית הלשון העברית. ולא רק על הדיבור העברי שקדו בבית זה אלא גם על דיוקה וטהרה. אם טעית בדגש באותיות בכ"ף תיקנו לך: „לא אומרים תיכף כבאידיש אלא תיכף, לפי הדקדוק..." לא אטריח את גזניוס ממקום מגוחתו בארונו, כדי למצוא את הסעיף ופרטיו, אבל הערה זו ויתר ההערות ששמעתי וששמעו עשרות דוברי עברית בבית ליפשיץ נכונות הן וסייעו לשיפור הלשון. בראשית שנת תר"ע היתה לי הזדמנות במשך שבועות מספר לראות את מר אליעזר מאיר כמעט יום־יום. נשלחתי לבדיקות לבית חולים צבאי בלבוב. לפי תקנות הבית היה עלי לנהוג כ„חולה" ולא לצאת מהבית עד שאקבל פקודה, אבל בפרוטות שיחדנו, אני וחברי, חולים מסופקים כמוני, את המשמר ואחרי בדיקת הבוקר יוצאים היינו העירה, מי לבית קפה או להוללות, ומי כמוני לעיין בספרים ולבקר קרובים. אליעזר מאיר כבר היה נשוי בימים ההם לחברה מחוג דוברי עברית שבלבוב וילד תינוק היה להם ולעול הפרנסה נרתם. הסוכנות של אביו התרחבה ויכלה לקלוט גם את הבן הצעיר, אבל הבן הבכור היה כבר אז ראש העסק, ובכן קבל אליעזר מאיר סוכנות בפני עצמו, שלא ליהנות משל האח אף למראית עין. ר' ליפא בשעתו היה חסיד שהתחפש בבגדי אשכנז; הבן הגדול היה סוכן נוסע ממש לכל פרטיו, זריז במסחרו, והמגרעות, שמנו בעלי בדיחות בסוכנים־נוסעים דבקו גם בו. אחת מהן אספר דרך־אגב, כדי לתת לדור אחרון דוגמה מהגוזמאות, שיהודים־משכילים היו מספרים איש לרעהו מתוך שעמום במסעות ארוכים ברכבות. סוכן־נוסע מפליג בגדולת בית המסחר או בית החרושת שהוא מייצגו וכה דבריו: במשרדנו הראשי פנקס חשבונות כה גדול עד שרואה החשבונות מוכרח לרכב על חמורו בעברו מדף זכות לדף חובה שממולו. ואצלנו — ענה לו חברו — ניתנה פקודה ללבלרים שלא לכתוב את הנקודה על האות; וחסכנו ששים רבוא חביות דיו, ואתה, צא וחשוב כמה מליוני זהובים הם. בין שתי המלחמות ישב האח הסוחר הזריז בוינה, ובזכותו של האח הנכה, מנהל בהמ"ד למורים בירושלים, נמלט סמוך

לפני המלחמה השניה לארץ ביחד עם אשתו. אליעזר מאיר לא עשה חייל במסחרו, אבל לא מפני שחסרו לו ה„חכמה" והערמה והכשרון לכל מיני תחבולות עסקיות של משיכת שטרות והחלפת שטרות, אלא מפני שמומו קשרו אל הכסא ולא יכול להטלטל כאחיו, היום בלבוב ומחר בבוקר בוינה ובערב בבודפסט ומחרתיים באחת מערי התעשיה בצ'כיה או בסכסוניה ולשבת שוב בבית. בשמשו למעלה מחצי יובל במשרת מנהל של בית המדרש למורים מזרחי בירושלים ובמשך כמה שנים גם כמפקח על בתי הספר הדתיים של ההנהלה הציונית (אח"כ של הסוכנות), הוכיח הרא"מ ליפשיץ גם כשרון מסחרי בהשגת כספים ובשימוש בהם לשם הוספת כתות ומורים וחדרים מחוץ לתקציב המצומצם שניתן לו. הוא עבד, ממש כסוחר גליצאי בשעתו, במתח של הלוואות, פרעונות ומפרעות. מורה סתם, בטלן כמוני, מפחד מפני שטרות כמפני שד וחובות ומועדי־פרעון גוזלים את שנתו, ליפשיץ רגיל היה בכך משנות מסחרו המעטות, וידע להסתדר גם בעניני כספים לצרכי החינוך וגם בעניני עצמו.

חברת „עזרה" מדקדקת היתה עם מוריה ששלחה לארץ, שתהיה להם הסכמה להוראה בב"ס תיכוניים מאוניברסיטה אירופית. כשנתקבלתי על ידי ה„עזרה" היתה לי דיפלומה של ד"ר מהפקולטה לפילוסופיה באוניברסיטה של וינה וכבר עמדתי בבחינה להוראת היסטוריה. עלי היה עוד להבחן בגיאוגרפיה כדי לקבל הסמכה מלאה להוראה, החברה עמדה על כך שאשלים בהקדם גם בחינה זו, ואמנם עלה בידי הדבר בסתיו 1912. לליפשיץ לא היתה שום תעודה, כי לא ביקר בבית ספר, ואולם יצא לו שם של מלומד על ידי ספרו על רש"י. הוא נתקבל ללא תעודה, יתכן שמשכורתו היתה אף גדולה משלי, אף על פי שתוספת לאשה ובנים לא היתה נוהגת בימים ההם.

השכלתי במקצועות, שהיה עלי ללמדם, עלתה על זו של קודמי ד"ר רבין, שעסק בחכמת ישראל, אבל הוא היה קרוב יותר לרוחם של טובי התלמידים יוצאי רוסיה כמוהו. סוד ההצלחה, כפי שמסר לי ליפשיץ בבואי, היה לענין את התלמידים, כלומר שיחה נאה, מושכת את הלב. לא חשוב כמה ישאר משיחה זו להשכלת התלמיד ולצרכיו, כמורה בעתיד. ליפשיץ, שהיה גדול ממני בשנים אחדות, ראה חובה לעצמו להדריכני בשיטות ההוראה הנוחות בירושלים. מתלמידים מבוגרים, ומהם כמעט בגילי, קבל דו"ח על „דעת הקהל" בסמינר על הרצאותי הראשונות בעברית בכתות הגבוהות. בעניני לשון קבלתי בחפץ לב את עצתו, בנוגע לחומר הידיעות שעלי למסור לתלמידי ומה עלי לדרוש מהם היו בינינו חילוקי־דיעות. כל עוד היינו שנינו מורים במוסד ה„עזרה" יכולתי לקבל את דעתו של חברי

הנעלה או לעשות לפי הבנתי ומצפוני. אחרי מלחמת העולם, כשהוא היה מנהל במוסד בו הוריתי, יכול היה לתת תוקף להשקפתו לא רק נגד דעתי אני במקצועי, אלא אף נגד תכנית הלימודים המאושרת על ידי מחלקת החינוך. לבית־המדרש למורים המזרחי היו באים תלמידים לא רק ממסיימי בית ספר יסודי או מבית ספר תיכון, אלא גם מישיבות קטנות או גדולות, אשר השכלתם החילונית היתה לקויה מאוד. עלינו המורים היה לבחנם ולראות לאיזו כתה הם מתאימים. לרבים מהם לא היתה אף השכלה של ארבע שנות לימוד בגיאוגרפיה והיסטוריה, ואף לא מושג כל שהוא בידיעות הטבע. אני הייתי פוסלם או מתנה לכל הפחות תנאי שישלימו ידיעותיהם במשך שנה; ליפשיץ היה מקבלם ללא תנאי. רק במתמטיקה היה מחמיר יותר. הוא זילזל במקצועות שידיעותיו בהם היו מועטות, חשב שהמורה היודע תורה ידע ללמד את כל הדרוש לבית־ספר עממי, ובשעת הצורך ישלים את ידיעותיו. במקום שיש תורה יש חכמה — היו אומרים אבותינו בגליציה. מכיוון שדעותינו מחולקות היו בענין זה אינני נאמן על תיאור תוצאות משיטתו של ליפשיץ, ואציין רק את החיוב והשלילה מבלי להכריע מה היה המרובה. מתחת הנהלתו של ליפשיץ יצאו מחזורי תלמידים־מורים יודעי תורה ועברית יותר מאשר מכל במ״ד למורים אחר, אבל ידיעותיהם במקצועות חילוניים — פרט למתמטיקה — לקויים היו. בכל זאת נתקבלו כמה מהם באוניברסיטאות בארצות המערב, אחרי הכנה של שנה. בין בוגרי בהמ״ד של ליפשיץ ישנם כמה בעלי מקצועות אקדמאים חשובים. מצד אחר הרחיקה רמת הלימודים הנמוכה במקצועות החילוניים תלמידים רבים מבתי הספר הדתיים, ועוד יותר בנות דתיות, כי בנות אינן מצוות על לימוד תורה.

אוהב שיחה נאה היה הרא״מ ליפשיץ כל ימיו. נושאי שיחותיו התחלפו במשך 42 השנים שהכרתיו ביחד עם נושאי התעניינותו. דקדוק הלשון ודיוקי לשון ופרשנות רש״י ושיטות בעלי התוספות העסיקוהו עד ימי מלחמת העולם הראשונה. אחר כך התגברו עליו יסורי הנפש, שהיו מקודם כמוסים מעיני מבקריו וידידיו, ומשקבל עליו בתרפ״א הנהלת בהמ״ד למורים של המזרחי נכנס לעסקנות מינהלית להשגת אמצעים לקיום החינוך הדתי ולהרחבתו. מאז לא התרכז עוד בנושא אחד. כל ימיו קרא הרבה והעמיק בהבנת הדברים ושיחותיו על ספרים שקרא היו רשימות ראויות לעתון רציני. הוא היה מן הראשונים שהעריכו את יצירתו של ש״י עגנון. סופר זה היה מבאי ביתו עוד בלבוב ואחר כך בירושלים, כשהיה מזדמן לעה״ק, כי מושבו הקבוע ביפו—תל־אביב היה. שנים מספר לפני מותו בתש״ו קרא

הרבה בפילוסופיה הודית ולא תמיד הייתי יורד לסוף דעתו בדברו על נושא זה, הרחוק ממני, כי בפילוסופיה עסקתי רק לפני הבחינה לקבלת תואר דוקטור. בספרי הקודש לבראהמאנים עיינתי קצת רק כמה שנים אחרי מות ליפשיץ. היה במוחו של ליפשיץ די מקום להתעניין גם בדברים קטנים, כגון ב„פוליטיקה" שבין בית המנהל אפרים כהן ובית דוד ילין, וביחסי הכוללים ומוסדות החסד הגדולים וממוניהם שבירושלים. הוא לא הרבה להתהלך ברחובות ולבקר אנשים, אבל מבאי ביתו הרבים והשונים קלטה אזנו הרבה דברים, והבין דבר מתוך דבר ויצר לעצמו תמונה שלמה מחיי החברה בארץ בכלל ובירושלים בפרט. כאמור הקדים לבוא לפני לירושלים. בבואי מצאתיו בקי ב„מדיניות" הירושלמית. ממה ששמעתי מפיו ומפי אחרים בנושא זה, אזכור רק מעט, בעיקר דברים מוזרים לבא מהמערב. נוסף לכך היה ליפשיץ מלא וגדוש סיפורי־מעשיות פולקלוריים, ידע הלצות ובדיחות גליציות לרוב, וכאן הוסיף עליהן כהנה וכהנה מאוצר ההומור של עדות אשכנזיות אחרות. את העדות המזרחיות ידע רק מעט. ספרדית, ערבית ופרסית לא הבין והתעניין רק מעט במה ששמע מפי על מגעי עם יהודי המזרח בארץ, בטורקיה, בסוריה, עירק ופרס.

לא הכרתי את כל מקורות האינפורמציה של ליפשיץ על הישוב הישן, אבל שני אנשים טיפוסיים מהישוב הישן הייתי פוגש בביתו, ביחוד בערבי שבתות הארוכים שבחורף. על כוס תה, ונכון יותר לומר על כוסות תה, הייתי שומע מפיהם על הישוב הישן בימים ההם ובימים שעברו. שניהם באו לארץ בילדותם וגדלו בה בחדרים ובישיבות, ואחרי נשואיהם שלחו ידם במסחר. מסופקני אם ויתרו על זכותם ל„חלוקה", אף על פי שלא היו זקוקים לה לפרנסתם. בעדות המזרח ניהנו מהחלוקה רק חכמים שהתורה אומנתם, ובמדה זעומה עניים לצרכי החג, אבל לא אנשים שהתפרנסו מעמל ידיהם. לא כן האשכנזים, אצלם זכה בתמיכה מהגולה כל בן העדה, כעני כעשיר, מעין פרס בעד ישיבתו בארץ. מעטים מהם שעלו עם רכוש רב תמכו בכספם בתלמידי חכמים ובעניים, הקימו בתים לבני עדתם ובתי כנסיות. בתי ר' מנחם־מנדל ראנד בירושלים הם עד היום מצבת־זכרון לעשיר מגליציה שישב לעת זקנתו בירושלים. סוחרים מקומיים, שגדלו בארץ, לא בנקל ויתרו על החלוקה, בין שישבו בירושלים או בצפת ובין שירדו ליפו או לחיפה. שנים מבאי בית ליפשיץ מהישוב הישן היו ר' שלמה פרלמן ור' אלתר ריבלין. פרלמן עלה עם אביו ר' אלימלך מגליציה המערבית בעודו נער. המשפחה הביאה אתה כנראה רכוש קטן. ר' אלימלך היה מנכבדי כולל גליציה; הבן יסד חנות לסחורות ברזל ממערב לשער

יפו. במסילת הברזל, שנשלמה ב־1891, החלו להעלות לירושלים גם סחורות כבדות, כגון פסי־ברזל לתקרות ופחי־ברזל עבים לשערים וכדומה. פרלמן היה איפוא סוחר חלוץ. בנסעו חוצה לארץ השוה ללבושו צורה אירופית יותר, וגם בירושלים לא ראיתיו במעיל צבעוני ובמכנסים הלבנים ובסנדלים של בני הישוב הישן. מודרני יותר ממנו היה ר' אלתר ריבלין. גם הוא בא בילדותו לארץ. משפחתו מחסידי חב"ד היתה והתישבה בצפת עיר המקובלים. נשא אשה מחברון, מרכז החב"דים בארץ, והתישב בעיר זו. הישוב היהודי בחברון היה קטן ורובו ספרדי וכלו מובלע בסביבה מושלמית מאוד אדוקה בדתה. ר' אלתר בקי היה לא רק בלשונם ומנהגיהם אלא גם ב„דרכי" (טאריק) עבודת הבורא שבחברון. בשבתי בעיר זו בקיץ תרפ"ד, ששימשה אז נוה קיץ לירושלמיים, ראיתי בעלי „דרך חדשה", שהיו מופיעים ברחוב הראשי, כדי להפגין ולעשות נפשות לשיטתם. מה היתה שיטתם איני יודע. ר' אלתר ידע להשוות את חסידי המושלמים עם חסידינו — כמובן „להבדיל" בפיו. איני יודע מתי עבר ר' אלתר לירושלים ומאברך בישיבה חב"דית ל„צראף", כלומר שולחני או חלפן בשוק. עסקי המטבעות בארץ־ישראל בימים ההם טעונים הסבר לדור שלא הכירם. הארץ ושכנותיה היו חלק מהאימפריה העותומנית, אבל מטבעות כסף וזהב צרפתיים עברו בה לסוחר יותר מאשר עותומניים: פראנק וחמשה פראנק מכסף, עשרה ועשרים פראנק מזהב או חצי נפוליון ונפוליון. המטבעות העותומניים המתאימים להנ"ל היו רבע מג'ידה, חצי מג'ידה, (1, 2, 4 פראנקים) ולירה טורקית בזהב (20 פראנק או נפוליון). מציאותם של שטרי כסף עותומניים נודעה לי רק בבואי לקושטא; בארץ ושכנותיה לא נראו לפני 1915, כי איש לא נתן אמון בהם. במטבעות הקטנים היתה ערבוביה שאין לתארה. מטבע של פרוטה, פארה בטורקית, לא התקיים כבר כנראה מפני ערכו הקטן. נדיר היה הקאבאק, כלומר מטבע של 5 פארות. עשר פארות נקראו עשיריה. רשמית מטאליק, וארבע מטאליקים היו גרוש או פיאסטר, ובפי היהודים באידיש אַ טולר, מטאלר בגרמנית. אלה היו מנחושת ואחר כך גם מניקל. מטבע ישן מסיגי כסף ודק, ועל פי רוב שבור, היה עוד בשימוש. ערכו הנומינלי היה 5 גרוש ונקרא בישליק בטורקית (בש = 5). היה הבדל בערך המטבעות הקטנים ביחס למטבע של זהב ממחוז למחוז ומעיר לעיר. המתעניין בתוהו ובוהו זה בשער המטבע יעיין בלוחות השנה של הרא"מ לונץ. ר' אלתר ריבלין היה בקי בעסק זה יותר מבעל הלוח, שהיה עיוור, וידע לכוון את השעה, לקנות במקום הזול ולמכור במקום היוקר. למטרה זו היה נוסע לפרקים עם כיסים מלאים מטבעות באניה מיפו לביירות. כשנתיים לפני

מלחמת העולם קמה בירושלים פתאום „בהלת המטאליקים" נעלמו המטבעות הקטנים ומחירם עלה מיום ליום, ואף משעה לשעה. הממשלה והבנקים השתדלו להרגיע את הציבור ולמנוע ספסרות, אבל מבוהלים ונחפזים לא שמעו לקולם ושלמו לפי מחירי השוק השחור. אחרי ימים אחדים הופיעו עשיריות (מטאליקים) מניקל בשפע וחזר השער הרשמי. לא נודע לי מי זרע בהלה זו ומי הרויח ממנה. בימי המלחמה נתפסו לעסקי מטבע שהביאו ריוח רב בזמן קצר גם אנשים שלא עסקו בחלפנות בימי השלום. עסקן ציוני ידוע היה קונה זהב בקושטא ושולח על ידי אנשי צבא לדמשק בריוח של 150 אחוז ויותר, גם לצרכי הציבור וגם על חשבונו הפרטי. אחד העתונים בארץ תקפו אחר כך בגלל העיסקה הפרטית.

ר' אלתר עזב את השולחנות וקיבל משרת גזבר בסניף הירושלמי של אפ"ק, ובמשרה זו מצאתיו. על עבודתו זו היה אומר: יפול מצדך אלף [זהובים] ורבבה מימינך אליך לא יגש. רק בעיניך תביט ושילומת [תשלום הכסף] רשעים תראה (תהלים צ"א). בקראי על המעילות, שהיו למכת מדינה, נזכר אני בפסוק זה.

ר' אלתר לבש בגדי אירופה עם תרבוש טורקי לראשו. זה היה לפני אטאטורק לבושם של עירוניים מודרניים בטורקיה. התרבוש האדום, שהיה בא מבית חרושת (יהודי?) במוראוויה, היה סמל לאזרחות עותומנית, וליהודי אשכנזי סימן שנתק את קשריו עם המערב והיה לאיש המזרח. היו עוד כמה יהודים מודרניים כאלה בירושלים ובכל הארץ, כגון ר' דוד ילין ור' יהושע אביו, ישיש שהיה גר בנחלתו במוצא שנקנתה עוד בשנות ה־60 למאה ה־19, ר' אהרון כהן מנהל בית עקד הספרים ע"ש ר"י אברבנאל (אח"כ הספריה הלאומית), צימרינסקי בעל בית מלאכה למזכרות עץ הזית. כפי ששמעתי התהלך גם אליעזר בן יהודה זמן־מה בחוצות ירושלים חבוש תרבוש טורקי לראשו. היה זה כנראה בימי הכרזת ה„חושמ"א" (קונסטיטוציא בלשון החידושים של בית בן־יהודה). בימים ההם היה מכריז בעתונו היומי: יהודים היו לעותומנים. יש לזכור שרק מעטים מן האשכנזים היו נתיני השולטן. ד' ילין היה אירופי בביתו ובשכונתו, ובצאתו לעיר, התקשט בתרבוש אדום והיה לעותומני. בבואו לוינה לקונגרס הציוני חבש את התרבוש רק בבית הקונגרס, ברחובות העיר התהלך בכובע אירופי. ר' דוד השליך את סמל המזרח מעל ראשו בשובו מגלותו בדמשק (סוף 1918), את ר' אלתר ראיתי בתרבוש גם בימי המאנדאט. לא החליף את חיצוניותו לעת זקנותו.

בני עדות המזרח לבשו בגדי המזרח ברובם, מעטים לבשו כאירופיים

ולראשם התרבוש. בימי הטורקים לא היו לנו תלמידים רבים מעדות המזרח ואני זוכר רק אחד מהם, שחבש תרבוש תורכי בבית הספר, הם שאפו להדמות לאשכנזים, ולא מעטים מהם נשאו אחר כך נשים אשכנזיות.

בקרב השומרים בישובים חקלאיים היתה נטייה הרפתקנית להדמות בחיצוניותם לפרשים בידוים נועזים, וכן הם נראים בצילומים מימי העליה השניה. בימי המלחמה ורדיפת הישוב היהודי, ובעיקר הישוב החדש, על ידי השלטון, חפצו רבים מאלה שנשארו בארץ ברצון או באונס, להוכיח את נאמנותם לעותומניות בחבשם תרבוש. כשחזרתי לארץ בתחלת 1920 חבשו עוד רק יהודים מעטים, בעיקר זקנים מעדות המזרח, את התרבוש. גם הלבוש של הישוב האשכנזי הישן, שהיה תערובת של הלבוש היהודי בתחום המושב הרוסי־פולני והלבוש המזרחי, הלך ופחת בקצב מהיר בשנות העשרים למאה ה־20. כעת (1964) לובשים עוד בשכונות אחדות בירושלים בגדי חסידים מאירופה מסוף המאה ה־19; בגדים צבעוניים, שהם החלק המזרחי המקומי, אינם נראים עוד כמעט כיום. תופעה מוזרה הם נערים חובשי שטריימל בשבת ובחגים. מספרם כיום אינו עולה על כמה תריסרים בירושלים, ואולי ימצא עוד איזה מוהיקני אחרון בבני־ברק.

עיר שקטה עד למאוד היתה ירושלים לפני מלחמת העולם. מספר העגלות בכל העיר, והכונה רק לעיר החדשה, כי בעתיקה לא היו עגלות בכלל, לא עלה על כמה עשרות מרכבות נוסעים וקרונות משא. הפלחים היו מביאים את תוצרתם לשוק על שכמם ובסלים על ראשי־הנשים, על חמורים ועל גמלים, שנהרו לרוב לעיר בשעות הבוקר וחזרו הביתה כשעה־שעתים לפני השקיעה. השוק בעיר העתיקה רעש בצעקות מזרחיות בשעות היום והשתתק בערב כבית קברות, ברחוב יפו סמוך לחומת המערב וברחוב שכם סמוך לשער שכם (שער דמשק בפי האירופים) על יד החומה הצפונית היו חנויות חדישות מעטות וגם אלה נסגרו לפני השקיעה. נשארו פתוחים זמן־מה אחרי השקיעה רק בתי הקפה, בחודש הצום המושלמי היתה תנועה ברחובות גם בלילה, אנשים ונשים נראו ברחובות עם פנסים בידיהם. הפנס היה תיבה קטנה שדפנותיה זגוגיות במסגרות מסביב, ובפנים התיבה נר דולק. הפלא של פנסי חשמל טרם הגיע אז לירושלים. מחוץ לחודש הצום נראו בלילה רק שומרים בודדים כצללים לאור עששיות הנפט המעטות שדלקו והיוו חלק מהארת העיר מטעם הבלדיה (עיריה). השומרים היו ברובם הגדול „חג׳ים״, כלומר עולי רגל למכה שבאו מארצות רחוקות, הרוב מצפון אפריקה וסודן, ומאיזו סיבה שהיא לא חזרו למולדתם ונתקעו בירושלים, שגם היא מקודשת למושלמים, וגם אליה יעלו לרגל המדקדקים במצוות.

שומר וחאג׳ שמות נרדפים היו בפי היהודים. החאג׳ים בעלי־זרוע היו, ויצא להם שם של גנבים ושודדים, ולא רק בקרב היהודים אלא אף בקרב הילידים המושלמים. עשו איפוא את הגנב לשומר. פרשת החאג׳ים טרם נחקרה, ורואויה היא שתלמיד ותיק יקדיש לה דיסרטציה. יתכן שלא רק מתוך יראת שמים יצאו ברוית אלה מארצות מולדתם ללכת למקומות הקדושים, אל גם מפני שקופה של פשעים היתה תלויה להם מאחוריהם, ומפחד מפני הרשות או מפני נקמת הנפגעים על ידם נמלטו לארצות רחוקות. מכאן ריבוי הפושעים בקרב „חסידי" האיסלם הללו. ולא רק בעיר היו שומרים מסוג זה אלא גם במושבות. מטרת החלוצים אמיצי הלב בימי העליה השניה היתה להוציא את חזקת השמירה מידי חאג׳ים ודומיהם. במלחמה למען שמירה יהודית בישובי יהודים נפלו גיבורים אצילי רוח לא מעטים. תל־אביב לא נתנה לחאג׳ים דריסת רגל מאז הוסדה, בירושלים החזיקו מעמד עד בוא הבריטים. השמירה על בטחון החיים והרכוש הוא תפקיד ראשון של כל ממשלה נאורה, אבל עוד בימי המאנדאט הוכרחו השכונות החיצוניות בירושלים להחזיק שומרי־לילה, שהיו רובם ככלם מעדות המזרח, וביחוד קורדים בעלי זרוע. היו גם ביניהם מעין חאג׳ים, ואי־אפשר היה להפטר מהם, מפני שהסתדרות העובדים הגנה ועדיין מגינה על כל עובד, בין שהוא ישר ובין שהוא „חאג׳". כשנמצאו בבית שומר שכונתנו חפצים גנובים מביתי, סירב ראש ועד השכונה להתערב בדבר, פחד כנראה מפני השומר ומפני ההסתדרות, ששלטה כבר אז בישוב. בנו של אותו שומר רצח בימי מדינת ישראל בשכונתנו איש ששב לביתו מקבלת שבת, וקרוב לאמת, שהוא וחבריו רצחו גם איש ואשה מעולי אמריקה בדירתם בשכונתנו ושדדו מהם כמה מאות דולרים. משפחתו של אותו שומר, שאינו עובד עוד מפני זקנותו, אינה מתביישת בבן הכלוא בבית הסוהר לכל ימי חייו.

חאג׳ים מאסיה המרכזית הרוסית והסינית היו פחות שכיחים מאשר אפריקאים. השחזת סכינים וגרזנים היתה בידיהם. לחאג׳ים חלק בחדירת יסודות מושלמים לא־ערביים לארץ הקודש מאז הכיבוש הערבי המושלמי, כשם שלעולי רגל הנוצרים מימי ביזנטיון ועד היום חלק בהרכב האוכלוסיה הנוצרית שבארץ הקודש. בשמות גיאוגרפיים ומשפחתיים (של חמולות) נתקלים ביסודות זרים, ומהם לא שמיים כגון קורדיים וטורקמניים.

ליהודי ירושלים, וביחוד לאשכנזים, היה רק מגע מועט עם הערביים, פרט לקניית תוצרתם. החלבן הערבי היה מופיע בשכונות היהודים עם עדר עזים, ולעיני לקוחותיו היה חולב לכלי המדה. חלב בקר ממשקי יהודים החל

להגיע לירושלים רק בשנות ה־20. גם ירקות, ביצים ועופות היו הערביים מביאים לשכונות. מבחר מתוצרת זו נמצא בשוק בעיר העתיקה. ירקנים יהודים הופיעו בראשית ימי המאנדאט, וחנויותיהם היו צריפי־עץ רעועים. לפעמים, ביחוד קרוב לימות הגשמים, היו מופיעים בידוים וצ'רקסים עם גמלים טעונים פחמים, כי רק על גחלים היו מבשלים. לחימום מים, ביחוד לתה השתמשו כבר אז בפתיליות־נפט פרימיטיביות. בביתו של ליפשיץ, שאורחים מבקרים היו מצויים בו עד שעה מאוחרת בערב, נמצאו תמיד על הפתיליה מים חמים מוכנים למזיגה. בשובי לארץ ב־1920 מצאתי את הפרימוס השוודי בכל בית, ועברו שבועות עד שהתרגלתי לתבשילים שנתבשלו בפרימוס, כי ריח הנפט הורגש בהם. עשירים ואמידים היו קונים מטעני גמלים של פחם לכל החורף, עניים קנו רוטלים (2.88 ק"ג) בחנות פחמים. חנונים אלה היו על פי רוב ספרדים והם קראו את הפחם בלשון סגי נהור בייאנקוס (לבנים), שלא לפתוח פה לשטן בשם המציין „שחור" סימן לאבל — רחמנא ליצלן. חנונית אשכנזית, כשהיתה משבחת את פחמיה, היתה אומרת: אַזאַ יאהר אויף מיר חוץ שווארצקייט — [הפחמים טובים] הלואי ואזכה לשנה טובה כזו, מלבד התשחורת. גחלים על גבי טס גדול (מאנגאל היה שמו) שימשו לחימום החדר. מאידי הגחלים יצאה לפעמים תקלה ונזהרו להשהותם בחדר שחלונותיו סגורים כששכבו לישון. תנור שהוסק בעצים לחימום הבית נמצא רק בבתי כנסיות ובבתים פרטיים מעטים. חדרי אמבטיה הופיעו בבתים רק באמצע שנות ה־20. ברוב הבתים היו המטבחים בצריפי־פח בחצר ועל ידם בתי הכבוד. בתים כאלה נמצאים עד היום בירושלים. מי שלא נזקק לבתי המרחץ של היהודים, שלא היו נקיים ביותר, התרחץ בביתו בגיגית של הכביסה בחמים שהכין לעצמו בבית. כך עשיתי גם אני בחורף הראשון לבואי, על אף הקור בצריף־הפח שבו התרחצו. אחר כך נודע לי על מרחץ של כת שומרי שבת נוצריים. היה זה מרחץ נקי עם תא מיוחד לכל מתרחץ להתפשט בו ובלן לשרותו. בתא היו כתבות מהברית החדשה, אבל איש לא הוטרד בהטפה בעל־פה. פעם באתי בערב שבת בקיץ כשלש שעות לפני השקיעה ודחוני, כי הבלן כבר התכונן לקבלת שבת עם שקיעת החמה. קרוב לפני מלחמת העולם הקימה משפחת הורנשטין, בעלת חרושת סוכר בפלך קייב, מרחץ נקי ומשוכלל בירושלים. מפני יוקר המים בירושלים לא הוציאו מי הרחצה לביבים אלא הקוום בבור מיוחד ונמכרו לצרכי בנין.

בשנה הראשונה לשבתי בארץ ישבתי בביתו של רופא, אשר בא לארץ עם אשתו כעשרים שנה לפני. מה ששלמתי בעד אש"ל וכביסת בגדים לא

היה אלא כ־38 אחוז ממשכרתי. משפחה זו ישבה שנים רבות בחברון, מנותקת מחברת משכילים, אף מהמעטים שהיו בירושלים, הרפואה התקדמה והרופא שבחברון, לא זו בלבד שלא הכיר את הישגיה החדשים, אלא גם מתלמודו שכח הרבה והצטמצם בטיפול במחלות שגורות אחדות, כגון מלריה, שהיתה נפוצה בכל הארץ עד השנים הראשונות למאנדאט. בירושלים קבל חולים במרפאה בשנים־שלשה מוסדות, שעות מספר ביום במשכורת זעומה. לביתו לא באו חולים ולא היה לו חדר לקבלתם. המכשירים המעטים שברשותו לא היו ראויים עוד לשימוש. במשך שנה לא ראיתי שהוזמן לחולה. היו בעיר כמה רופאים מטופלים בעבודה, רוכבים על חמוריהם מחולה לחולה. אחד מהם, טיפוס מוזר של רופא מומחה ותלמיד חכם בקי בלשון, אף עשה עושר והנחילו ליוצאי חלציו. לא יאומן כי יסופר שרופא מצליח זה, שמת בשנות ה־30 למאה זקן ושבע ימים לא האמין בבקטריולוגיה, כי בימי למודיו טרם הורוהו מוריו מקצוע זה. בכל זאת הבחין במחלות וידע למצוא להן מרפא. זכיתי לידידותו, כי חברים היינו כתריסר שנים באחת החברות המדעיות. כאשר חלתה אשתי בטיפוס ושכבה בבית חולים שבהנהלתו דאג לה כאב, וכאשר בישרוהו שחומה ירד שמח, כאילו בתו היתה ורץ לראותה, והיה זה זקן שראה בימיו רבבות חולים במחלות מסוכנות ומקרי מות כמעט יום־יום, ובכל זאת לא התקשה לבו, מלאכתו לא נעשתה לו שיגרה. לבעל ביתי לא היתה הזדמנות לטפל בחולים מסוכנים, ואמרו עליו, שבשעה שנזדמן לו מקרה כזה העבירו לבקי ורגיל יותר ממנו. איש־מצפון היה, חלוץ מדור העליה הראשונה, הכיר בקוצר יכלתו ולא התבייש להודות בו. הוא התנהג כיהודי אדוק; הכיפה לא סרה מראשו, ובכל זאת שלח את ילדיו לבית הספר הגרמני, אשר מנהלו היה כומר פרוטסטנטי. בבית ספר זה לימדו תנ"ך בגרמנית וברוח פרוטסטנטית כמובן. פעם בא הבן ויספר בלעג על מורהו, שהסביר לתלמידיו את הפסוק בעמוס (ט' ז') הלא כבני כושיים אתם לי בני ישראל וכ', שרק פעם בחר ד' בישראל, וכעת ככושיים המה ולא יבחר בהם עוד לעולם... חוגי חרדים מסוימים בארץ ובגולה הקפידו פחות על מסירת בנות ובנים לחינוך בידי נכרים מאשר ליהודים כופרים בדת. היה צדק מסוים בהשקפה זו. בקורת המקרא מפי מורים יהודים עקרה את יחס הכבוד לתורה ולדת מלב התלמידים והזיקה יותר מהמגמות המיסיוניות, אשר התלמיד היהודי לעג להן בלבו מלכתחילה. מימי שבתו בחברון היה בעל אכסניתי מספר דברים מוזרים. הרב היה מחלק כספי התמיכות שנשלחו מהגולה, בעיקר מחסידי חב"ד שבליטא וברוסיה הלבנה, ולא היה רושם את ההכנסות וההוצאות. כל עוד היה כסף בכיסו היה מחלקו

לנצרכים. איש לא רינן אחרי הרב התמים, שהסתפק במועט שבמועט ולא העדיף קרובים ומקורבים על אחרים. בכל זאת נשמעה דרישה, שמוטב שירשום בפנקס את ההכנסות וההוצאות. על כך ענו מעריצי הרב: וכי ר' שמעון־מנשה (חייקין) הוא שקוליאר (תלמיד ב„שקולה", כלומר בבית ספר של נכרים), שינהל דפתראות (ספרי חשבונות).

פעם הוזמן הרופא לערבי גוסס, שיתן לו תרופה להגברת תשוקתו המינית, כדי שיהנה הנאה מלאה מתענוגי גן־עדן המושלמי, שהבטיח הנביא — עליו השלום — להולכים בדרכיו. הרופא לא יכול לסרב והשקה את הגווע משקה שאינו מעלה ואינו מוריד, והעומדים על ידו מלאו פיהם ניבול ושאלו את הגווע, אשר הכרתו טרם פסקה, אם מסוגל הוא למעשה חתן בליל כלוליו. ניבול־פה היה מצוי בפיהם גם בעמדם נוכח המות. פעם אחרת הובהל למקשה לילד, אך לא הרשו לו לראות את האשה, ולא רק את רחמה אלא אף את פניה לא יכול לראות. הפצירו בו שירשום תרופה מבלי לראות את החולה. רשם מה שרשם והלך, לא עברה שעה קלה ובני המשפחה באו בהמון להודות לו על התרופה הנפלאה, שלא היתה אלא אקוה דסטילטה (מים מזוקקים) או דבר דומה. משפחת הרופא ישבה בירושלים בדוחק, אבל לא התגעגעה לגולה, שבה היו לה קרובים עשירים.

דמויות מוזרות, יהודיות ונוצריות היו מצויות בכל עת בירושלים. הם נמשכו לעיר הקודש מכל קצוי־עולם. יפה היה אומר אפרים כהן בשמו של אחד הגרמנים הותיקים בעיר: ירוזלם איסט דאס צנטרום דר אכסצנטריזשן — ירושלים מרכז ליוצאי דופן. קשה מאוד היה לתחום תחומים בין בינוני בישוב היהודי, ובין היוצא דופן, כי כל העולים יוצאי דופן היו בעיני הסביבה שממנה יצאו. פזמון משיר בני העלייה הלאומית השניה נותן ביטוי לזרותו של החלוץ בעיני אחיו בגולה:

אחי בי יהתלו,
מה לך ארץ מורשה.
שם איים יילולו,
תור לך ארץ חדשה.

פזמון זה חוזר עד היום, ט"ז שנים למדינת ישראל, בירחון טריטוריאליסטי אידישאי המגיע לידי (לא הזמנתיו) בדואר כמעט בכל חודש. בימי עלותי לארץ, ועד עשר שנים אחרי כן, היה העולם פתוח בפני מבקש ארץ חדשה. שם אפשר היה „לעשות חיים" ואף לתרום למען ישוב ארץ־ישראל. אדם „בעל־ביתי" לא היגר בימים ההם מגליציה למדינות־הים, אלא אם פשט

את הרגל וחשש לפלילים. במקרה כזה היה נודד לארצות הברית; לארץ־ישראל הלכו זקנים, ובתוכם היו גם נמלטים ממשפטים. ליצני הדור היו אומרים על „חובבי ציון" כאלה: ומפני חטאינו גלינו לארצנו, במקום „מארצנו". שני מקרים כאלה ידועים לי. שני הזקנים לא היו פושעים, אבל השופט יכול היה ליחס להם פשיעה, לאחד אי־זהירות במחסן סממנים וצבעים שגרמה למות אדם, השני הסתבך בעניני ממונות ולא פשט את הרגל בעוד מועד. איש צעיר שהלך לארץ־ישראל היה מוזר בעיני יהודי גליציה. שום נערה, ואפילו ענייה בת טובים, לא הסכימה ללוותו לארץ־האבות, על אף השירים היפים, שהיו בני הנוער שרים על ארץ חמדתנו, עברנו, תקותנו־עתידנו. מספר העלמות הגליציאיות בעליה השניה, דומני שאצבעות יד אחת דיין למנותן.

אם אדבר על דמויות מוזרות בירושלים, שנתקלתי בהן, כונתי לא ל„זרות" בעיני בני הגולה שממנה יצאתי אלא לזרות בעיני הירושלמיים. קדושתה של ירושלים מושכת אליה בעלי הזיות משיחיות, דוחקי הקץ. „משיחים" התהלכו בירושלים כבר לפני המשיח מנצרת. מאות משיחים אחרים שהתהלכו במשך הדורות בחוצות ירושלים, חלמו את חלומותיהם, סבלו עוני ומחסור ולא זכו לתלמידים, ואף לא למנציחי דמותם; נעלמו מן האופק ונשכחו.

לפני מונח ספר בעל 350 עמודים ב־16° ושמו אור לעת ערב מאת הרופא ד"ר משה בן אליהו חאג'י יעקב, הנקרא בשם משה בן אל־ח"י. הספר נדפס בירושלים בשנות אשרי המחכה ויגיע (תרפ"ח) וב־ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה (תרפ"ט). בפנים הספר חותם המחבר כמה פעמים בשם משה בן אליהו, נצר משרש ישי כבר אנש הבא עם ענני שמיא. הוא עלה עם אשתו האנגליה מ„שושן הבירה", היא חמדן, אחמתה הבירה, שבפרס המערבית לירושלים ב־1912 או 1913, תשעה חדשים לפני פרוץ מלחמת העולם הריץ „מכתב חוזר לכל אדירי מלכי הארץ בדבר ד' שבא לו במדבר בשובו מגליל ליהודה, בשם בן דוד, והדבר היה מוסב למלכי הארץ ונתן להם לדעת, שבן האדם המקווה לבא בא והוא נמצא בארץ..." והוא — משה בן אל־ח"י — דורש שיעשו משפט וצדקה בארץ, ועל העמים והמלכים לעזור לישראל לשוב לארצם, ואם לא ישמעו לקולו תבוא הרעה על העולם. ואמנם באה המלחמה כפי שניבא ה„משיח הפרסי". בשם זה נודע האיש, שלבש בגדים אירופיים ולראשו כפה פרסית. בבוא הבריטים שוב הריץ מכתבים משיחיים לשר הצבא, למלך הבריטי ולנשיא ארה"ב ולחיים ויצמן בבואו לארץ. הוא ניבא לנצחון מלא של הבריטים ולכיבוש הארץ כלה,

ובספרו הנ"ל הוא מעיר: „כל יוד וקוץ מהמכתב הזה נתמלא" כראוי ל„בן האדם ובר אנש הבא בענני שמיא". הוא מיחס לעצמו לא רק דברי נבואה אלא גם מעשי נסים ומופתים, כגון הסרת הארבה והטיפוס בימי המלחמה על ידי תפלתו, בטול גזרת גרושים לפני יציאת הטורקים מירושלים, מציאת ילד שנעלם, והעיקר הורדת גשמים שמילאו הבורות בחודש ניסן תרפ"ה, אחרי חורף של בצורת ואחרי שלא הועילו התפלות והתעניות שגזרו הרבנים. מהשמים גילו לו שהגשם בוא יבוא והוא הכריז עליו בפני הרבנים והממשלה, ואף מודעות הדביק בעיר בשלוש לשונות. „המשיח הפרסי" הוא היחיד ב„משיחים", שהופיעו בירושלים במאות 19 ו־20 (עד 1964), שהשאיר אחריו מורשה ספרותית, שממנה אפשר לעמוד על הלכי רוחו של „משיח יהודי" שהאמין בישו, אבל התעלם מפאולוס ומסטיותיו מהיהדות. ישו היה בעיניו המלאך ששם ד' בקרבו (שמות כ"ג, כ־כ"א), שמו ד' צדקנו (ירמיה כ"ג, ו'), נשמתו מכסא הכבוד משורש האצילות. הוא בא בפעם הראשונה רק לישיבת ארעי על הארץ, כיושב בסוכה בחג. סוכה זו נהרסה, ותוקם שנית לבנין עולמים, ולכך מרמזים דברי הנביא עמוס (ט' י"א) ביום ההוא אקים את סוכת דויד הנפלת. את עצמו הוא חושב כנראה לישו במהדורה שנייה עלי אדמות. המעיין בספרו ימצא שהיה „למדן" יותר מאיש נצרת או מיוצרי דמותו שבארבעת האואנגליונים. בישרו ובאמונתו בשליחותו ובכאבו את כאב עמו דמה לישו ולמשיחים שהיו ישרים בלבם מראשיתם ועד סופם. מסיבות מותו ומספר המאמינים או העדרם בכלל אינם משנים את מהות דמותו של ה„משיח". פרופיסור יוסף קלוזנר נתקל כמוני ברחוב לעתים קרובות ב„משיח הפרסי", הולך ברגל או רוכב על סוס צועד לאט. יתכן ש„המשיח" ואשתו, שגם לה היתה הבעת פנים עדינה, בקרו בבית קלוזנר, בבקשם לשכנע אנשי־רוח, שהגיעה השעה לערעור פומבי על פסק הדין שהוצא בשעתו בירושלים על ישוע בן מרים מנצרת, ידוע לי שהזוג המשיחי הביא הצעה אקטואלית זו בפני שלמה שילר, מנהל הגימנסיה (היחידה בימים ההם) בירושלים, שהיה מפורסם בישרו. איני יודע מה ענה להם שילר, אבל בטוחני שקלוזנר היה יכול ללמוד הרבה הקבלות פסיכו־לוגיות וגזרות שוות היסטוריות מן ה„משיח הפרסי" על המשיח מנצרת, שמת לפני 1925 שנה, אשר הצלחתו, או נכון יותר הצלחת פאולוס שהשתמש בדמותו, גרמה להפרזת ערך אישיותו, כשרונותיו והשפעתו, אף בעיני סופרים שאינם מאמינים בו. בשיחותי עם קלוזנר על ספרו על ישו שמעתי פעם מפיו משפט זה: מאפס יצא רק אפס. והכונה היתה, שהצלחתו של ישו מעידה על גדולתו, ואין לדמותו ל„משיחים" האחרים שקמו בישראל.

אני מיחס הצלחת ישו ראשית כל להצלחת פאולוס, שהעביר את היעודים המשיחיים מעולם השפל הזה למלכות השמים, ובמקום תיקון העולם במלכות שדי נתן למאמינים בישו את תיקון נפשם, נפש היחיד בעולם הבא. הוא הרחיק את עדות המשיח לעולם שאין לנו בקורת עליו. „המשיח הפרסי" דנן מעונין היה ככל יהודי בצדק ומשפט בעולם הזה ותוכן מכתביו למלכי עולם הוא בקשת שלום וצדק והחזרת ישראל לארצו. תיקון הנפש על ידי האמונה בישו, שהוא העיקר בגליונות הרבים המופצים על ידי המיסיונים, אינני מוצא ב„אור לעת ערב" של משה בן אל ח"י.

בן יחיד, נער נחמד, יפה ומוכשר ובעל נימוסים נאים — תופעה בלתי רגילה בירושלים — היה לזוג המשיחי, והוא למד 2 או 3 שנים בבית המדרש למורים שבהנהלת ר' דוד ילין (למעשה של ד"ר יוסף מוהליבר בימים ההם), וכל אותו זמן הייתי אחד ממוריו. התיחסנו אליו כלכל נער אחר, וכן נהגו גם חבריו. לא שמעתי אף פעם שמישהו נגע בהוריו, שהיו מנודים לא רק מהישוב הישן אלא גם מהישוב החדש. איני יודע היכן למד לפני בואו לבית מדרשנו, אבל הוא היה מוכן לכתה של שנת לימודים העשירית או האחת עשרה לא פחות מאחרים וידע מנהגי ישראל. את בית ספרנו לא סיים, כי הוריו שלחוהו לאה"ב או לקאנאדה, כנראה ללימודי טכניקה. בכל אופן לא נועד לתפקיד משיחי או תיאולוגי. מאז יצא מבית ספרנו לא שמעתי עליו. שמו יהושע, בודאי על שם איש נצרת, אבל מסופקני, אם נטבל לנצרות אחרי שנמול כיהודי, כי „נצרותם" של הוריו לא התאימה לאחת הכנסיות הקימות, אף לא לאוניטארית, כי ישו היה להם ראשית כל משיח יהודי, כלנצרנים היהודיים שנעלמו כבר במאה ה־3 לספירה — אם איני טועה. המשיח הפרסי היה בא לכותל המערבי. שם ראינוהו עד קרוב לפני מלחמת העולם השניה שקוע במזמורי תהלים. בסיימו את תפלתו היה אומר קדיש בנוסח הספרדי בקול רם ובכוונה. יודעי „משיחיותו" היו נזהרים מלענות אחריו אמן, ויש והזהירו גם אחרים, כי הלא בהזכירו את המשיח בקדיש כוונתו פגומה היתה. מקור פרנסתו היה כתיבת בקשות ומלוא טפסים באנגלית. הזוג המשיחי הסתפק במועט, אבל מצב הזנתו של הנער היה טוב ובגדיו נקיים ושלמים היו. בחמדן התפרנס ד"ר משה בן אליהו חאג'י יעקב בכבוד מרפואה, שלמד באנגליה, בודאי בעזרת המיסיון, שהיתה פעילה מאוד בעירו; בירושלים עסק בתחילה ברפואה בהתנדבות בכפרים הערביים הסמוכים, אח"כ עזב את הרפואה. במשך שנים היו רואים אותו בפרוזדורי בית המשפט הממשלתי או במשרד העליה מחכה להזדמנות, לכתוב בקשה בשכר פרוטות. כשמתה עליו אשתו

ניכרו בו סימני ירידה במראה פניו ולבושו. איני יודע אימתי נעלם, יתכן שיצא לבנו ולא שב לארץ. תקומת המדינה בודאי לא ראה, כי אף בימי זקנה ותשישות לא היה מונע את עצמו מפרסום מכתבים עם יעודי גאולה וגימטריאות כבימי הקמת הבית הלאומי.

מחשבי קיצין ודוחקי הקץ בדרכי הקבלה או על ידי קיום מצוה מסוימת בכוונה יתירה מצויים היו בישוב הירושלמי בכל עת, ובודאי ישנם גם כיום. מיסד ישיבת כהנים ללימוד עבודת המקדש פוקדני לעתים קרובות במכתביו, ואף בא לרתמני לעבודת קודש זו, המחישה את ביאת הגואל. הוא שם בי את עיניו, כי כהן אני וידי רב לי במאמרים בעתונים. מענין, שהאיש נמנה על הישוב החדש ואשתו היתה בתו של עסקן וסופר ידוע בשעתו, שלא נמנה על קהל החרדים. נמנע אני מלבטל בעיניו את אמונתו התמה, שהכנת כהנים להקרבת קרבנות תחיש את ביאת המשיח. רמזתי לו פעם בתשובה בכתב את השקפתי בחרוז משיר היחוד ליום א׳:

„מזבח אבנה בשברון לבי
ואשברה אף רוחי בקרבי״,

אבל הישיש המאמין ברעיונו אינו מרפה ממני, כי כהן אני, ואם אצטרף לישיבת כהנים זו, אסייע בשמי לקיומה. הוא נפטר בשנת תשכ״ה והספדתיו בקצרה בעתון. איני יודע אם ישיבתו עוד קימת. היו בימי גם חולמים על הקרבת קרבן פסח בהר הבית ברשיון הממשלה. כידוע מותר להקריב קרבן זה בטומאה. כלנו טמאי־מתים ואסורים אנו לעלות בהר הבית, אבל קרבן הפסח דוחה את הטומאה. רב אחד, זקן רחוק מידיעת מצבנו המדיני, פרסם על כך קונטרסים בשעה שאף הגישה לכותל המערבי היתה בסכנה. אבא ז״ל ענה לו, מנקודת מבט הלכתית, שמקום המזבח בהר הבית אינו ברור.

מחשבי קיצין היו במספר רב בקרב הנוצרים. כת הטמפלר, אנשי המקדש, באו לארץ מדרום־מערב גרמניה להקים את ה„מקדש״ ברוח, ומכאן שמם (טמפלום = מקדש בלטינית). אחת ממושבותיהם המעטות והקטנות היתה בירושלים בעמק־רפאים, שהוקמה בראשית שנות ה־70. טמפלר יליד הארץ, היה מורה ללימודי הטבע, בעיקר תורת הצמחים, בביהמ״ד למורים של חברה „העזרה״. הוא הורה בגרמנית והעמיד כמה תלמידים טובים שהמשיכו להשתלם והפיצו את ידיעת הצומח והחיבה לצומח בישוב היהודי. אחד מתלמידיו הוא מראשוני החוקרים ברחובות. הטמפלר לא עסקו במיסיון; הדור הראשון נשאר נאמן לאידיאולוגיה הנעלה ושאף להשפיע בהתנהגות

למופת לאחרים. בדור השני התגברה הלאומנות הגרמנית על הרעיונות הביבליים. כאשר יסדו שכונה חדשה על יד יפו, כעת בתל־אביב, קראוה בשם האלילי הגרמני „ואלהאלה" (מושב האלים והגיבורים). מושבה חקלאית שיסדו בשרון קראו וילהלמה על שם הקיסר (כעת בני עטרות). הדור השלישי והרביעי היו נאצים. המה, וכמוהם גרמנים רבים שנולדו וגדלו מחוץ לגרמניה, סותרים את הדעה כאילו כפו את ה„נאציות" על הגרמנים או בלבלום בתעמולה ללא אפשרות לבקורת. ברצונם נרתמו לעגלתו של היטלר ובני בניהם של „בוני המקדש ברוח" בארץ הקודש הצטרפו למרצחי עמנו. מכיון שהיו כת קטנה והתחתנו ביניהם לבין עצמם התנוונו גם בגופם. חזר תהליך הניוון של בני הצלבנים, שח לי יהודי פליט מגרמניה, שהציע לאחד הטמפלרים בשנים הראשונות לשלטון היטלר חילוף בית גדול בוירטמברג בבית קטן בירושלים, והטמפלרי הנאצי ענה לו בלעג: את ביתך ניקח ללא כסף. עוד לפני ימי היטלר קם להם מקטרג מבין הגרמנים שבירושלים, איש מוזר, מטיף לנזירות מיין ומטבק. הוא התרחק מבני עמו והקים לו בית על יד שכונה יהודית. פעם ראיתיו בכנס סופרים עברים. הוא היה קובל על בני עדתו שהם משתכרים בימי גנוסיה בבית הקונסול הגרמני. ממשלת גרמניה פינקה אותם מטעמים מדיניים. גייס נאמן בארץ זרה היו לה. תקומת ישראל שמה קץ ל„אנשי המקדש" הנאצייים בארץ, כי כל מושבותיהם ושכונותיהם בתחום המדינה. ואולם חטאי הבנים אינם משכיחים את אשר למדנו מהאבות, שהיו נושאי רעיון נשגב. המה קדמו לנו בהקמת משקים חקלאיים חדישים ושכונות עירוניות נאות ונקיות. מדוגמתם למדו חלוצינו הראשונים ובשנים מעטות עלו על רבותיהם. ליהודי ירושלים היה מגע מועט עם הגרמנים שבעיר. המשכילים שבתוכנו היו נכנסים לפעמים לשתות כוס שכר־שעורים בבית מרזח גרמני סמוך לשער יפו. בשבתות ובחגים לא דרש תשלום ובטוח היה בכל יהודי שבימות החול ישלם את חובו. לא עלה אז על לב אדם שיהודי ישא כסף בכיסו בשבת קודש. נכנסתי פעם או פעמים לאותו גרמני לשתות כוס שכר קר ולקרוא עתון גרמני. האוירה בבית היתה שקטה ותרבותית לא כבית שכר בגרמניה או אוסטריה.

חבורה נוצרית אחרת של סוללי הדרך לשיבת הגואל (ישו) באה מארצות הברית קרוב לשנת 1880, והיא שיסדה את המושבה האמריקאית על יד קבר שמעון הצדיק (כמאתים מטר משער מאנדלבאום בתחום הירדני). אשה אמריקאית, ששיכלה את ארבע בנותיה כשטבעה האניה, בה נסעה אתן לאירופה, יסדה חוג דתי שהגה ברעיונות משיחיים ובתיקון

העולם. היא ובעלה וכמה מאנשי חוגה התישבו בירושלים כחבורה שיתופית. בתחילה מעין מנזר פרוטסטנטי, שהיו בו גברים ונשים, אחר כך כקבוצה שהתירה לחבריהן להתחתן. הם עסקו במלאכות שונות, וביחוד בתעשית מזכרות לתיירים, וחנות גדולה היתה להם מול „מגדל דוד". גם הם שאפו להקים בעיר הקודש חברה למופת, חברה שיתופית ללא קנין אישי, כתלמידיו של ישו. בשנים הראשונות לבואם עסקו גם בצדקה וחסד, ועזרו לתימנים הראשונים שעלו בתרמ"ב (אעלה בתמ"ר). היו להם שאיפות מיסיוניות, אבל יותר על ידי השפעה אישית מאשר בקניית נפשות בתמיכה חומרית, כנהוג אצל חברות מיסיון מובהקות. ביום הראשון, יום מנוחתם של הנוצרים, היה ביתם פתוח לאורחים, וכל החפץ בא לשתות אצלם כוס תה. לויתי פעם גברת אחת מבאי בית הרא"מ ליפשיץ לכוס תה אצל האמריקאים. שתינו כוס תה ושמענו את ה„זמירות" של מקהלת החבורה. אחדים מהם משכוני לשיחה. שמענו על ארגון המושבה ומגמותיה. היו ביניהם אמריקאים ממשפחות ותיקות, סקאנדינאבים מדור שני באה"ב, גרמנים אמריקאיים, מומר יהודי אחד או שנים, נוצרי ערבי אחד או שנים. הם לא השתייכו לכת אחת, אבל כלם היו פרוטסטאנטים, וחזון אחרית הימים בקרוב איחד אותם. לחנותם בשער יפו הייתי בא לקנות צלומים ממראות הארץ. חברי המושבה האמריקאית קדמו לנו בצילום מחזות רחוקים מהכבישים וטיפוסי בידוים ופלחים. כפי ששמעתי לא פסח תהליך הניוון גם על דוחקי הקץ אלה. הדור השני, שגדל אחרי מות המיסדת, היה ליבאנטיני, כסוחרים נוצרים אחרים שבעיר, שעיניהם לניצול תיירים. קבלת אורחים ביום א' לא נתחדשה אחרי מלחמת העולם.

דמויות חולפות ועוברות של הוזי חלומות בהקיץ ברחובות ירושלים הופיעו ומופיעים עד היום. בחור נוצרי לבוש כאיש נצרת בתמונות — אבל ללא הילה מסביב לשער ראשו המגודל פרא — היה מהלך בחורף תרע"ב או תרע"ג ובידו פנס דולק ביום... כדיוגנס היוני בשעתו ביקש „איש" בירושלים כדברי ירמיה הנביא: שוטטו בחוצות ירושלים וראו נא ודעו ובקשו ברחובותיה אם תמצאו איש... (ה', א). יתכן שהיה לו איזה פסוק מכתבי הקודש לנוצרים. היה מציע תרופות לפי כתבי הקודש, כגון „דבלת תאנים", שבה ריפא ישעיה הנביא את חזקיה המלך (מל"ב כ', ז'). אחרי זמן־מה הסיר את בגדי ישו מעליו, גזז את שער ראשו וגלח את זקנו. כפי שסיפרו חדל מלבקש „איש" והתענין בנשים צעירות כדרכי בחורים. ניוון מוסרי בא עליו בקצב מהיר.

אחת הכיתות של דוחקי הקץ באה"ב שלחה מיסיונרים לירושלים. הם

שכרו דירה צנועה באחד הרחובות הקרבים לשער שכם, ובחלון הבית שמו שעון שמחוגיו עמדו סמוך לשעה 12. היה זה סמל לאחרית הימים המתקרבת ובאה, ועל ירושלים לחזור בתשובה.

ירושלים משכה אליה בכל הדורות גרי צדק מכל קצוי עולם. אחד מהם, גבר בשנות הארבעים, גבוה, בעל זקן צהוב כהה, הכרתי באניה לארץ. גרמני היה, באלטי כמדומני, נדד לארה"ב, חיפש זהב במערב הפרוע, חיפש ולא מצא. אחר כך עבר מחיפוש זהב לבקשת האמת והגיע ליהדות. כשגמר את סיפור הרפתקאותיו אמר: נון ערצעהלען זיע איהרע געשיכטע — כעת, ספר את סיפורך. ועלי לא עברו נידודים והרפתקאות לענין בהם את איש שיחי המוזר. ראיתיו אחר כך בארץ ואיני יודע מה היתה מלאכתו. ושוב ראיתיו בקושטא בראשית ימי המלחמה. שם מכר ליהודים חוברת שחיבר, והיא תורגמה לצרפתית. בשער החוברת היו ציורים המסמלים פלאי עולם, כגון הפיראמידות ומגדל איפל שבפאריס. בעמוד הראשון היתה תמונת המחבר, מצנפת חזן בראשו וטלית על כתפיו. בחוברת פתר את הבעיה הנצחית של צדיק ורע לו בתשובה הידועה של גלגול נשמות, והצדיק שרע לו בודאי חטא בגלגול הקודם, ובמותו יזכה לחיי עולם הבא, והפכו ברשע וטוב לו וכו'. האיש התמים חשב שגילה את אמריקה בחיי הרוח. כפי ששמעתי יצא מקושטא דרך אנאטוליה לשוב לארץ הקודש ומת בדרכו, בודאי מתלאות וחוסר כל.

בבית החולים „ביקור חולים" בירושלים עבד גר צדק שנטמע בישוב הישן, ומי שלא ידע שמוצאו הוא רוסי לא יכול להכיר בחיצוניותו, בלשונו ובהליכותיו, שאינו יהודי אשכנזי מאחת מארצות אירופה המזרחית. בשעות הפנאי היה קורא בספר תהלים או מעיין בספרי יראים קלים. דיבורו היה בנחת ודבריו שקולים.

הגרים היו מועטים, לעומת זאת שרצו מומרים לעשרות בירושלים, ולפעמים אף יותר ממאה. ד"ר פרנקל, מונה בספר מסעותיו 138 מומרים בירושלים בשנת 1855. היה זה אחוז גבוה באוכלוסיה היהודית, גבוה מאשר באיזו קהלה יהודית באוסטריה והונגריה. מספרם פחת אחר כך, אבל התבלטו בישוב, כי משרתי המיסיונים היו, ביחוד של הפרוטסטאנטים, והמלחמה במיסיון היתה בעיקרה מלחמה במומרים. מומר מוזר בלתי תלוי במיסיון היה פינגולד. אשתו היתה אנגליה עשירה, אדוקה בנצרותה. בכספה הקים בית גדול בעל שלש קומות ברחוב יפו והשכיר חנויות ודירות. זמן־מה הוציא עתון (יומי או 3 פעמים בשבוע) בעברית, בעל מגמה מיסיונית, כדי לעשות רצון אשתו, בעלת הממון ולהוציא ממנה כסף למעלה מהוצאות

העתון. הוא היה מעורב בין בעלי עסקים יהודים ותמך בבני משפחתו, שהיו יהודים מבאי בית הכנסת. ידעו כלם שנצרותו אינה אלא עסק. אחרי מותו הרסה אשתו המוזרה את הקומה העליונה בבית הגדול שהקים, מפני שבית גבוה כזה אינו הולם את סיגנונה של עיר הקודש. בימים ההם הרס סטורס, מושל ירושלים הבריטי, את מגדל השעון, שהקימו הטורקים מעל לשער יפו, כדי להחזיר לחומת ירושלים את גוון עתיקותה. עד היום, בשעה שמקימים בעיר בתים בעלי 6—7 קומות, עומד בית פינגולד במרכז העיר החדשה ולו רק שתי קומות במקום השלש שלפני 1922.

יהודים שהתמסרו באופן קיצוני לקיום אחת המצוות נמצאו תמיד בירושלים, איש עני אחד היה מהלך בחוצות ירושלים ומאסף כל פיסת נייר מודפסת באותיות עבריות, כדי למנוע חילול אותיות התורה הקדושות. מעטים היו בימים ההם טפסי העתונים ומעטות המודעות ברחובות ומאסף „השמות" יכול היה להביא לשקו כל פיסת נייר עם אותיות עבריות שהתגלגלה ברחוב. כיום, מי יגלה עפר הר הזיתים מעיניך, איש „השמות" התמים, ותוכח, שאפילו מאה עובדים חרוצים כמוך לא יאספו את כרטיסי המסעות ובתי קולנוע המודפסים בעברית. קרה בעיר הקודש, שיורשי ספרי־קודש, שלא ידעו את ערכם בשוק, הוציאום לפחי הזבל. במו ידי הצלתי כתב־יד של פירוש שחיבר יהודי אשכנזי ירושלמי על „ספר הבהיר" מתוך ניירות לעטיפה ומסרתיו לספריה הלאומית והוא רשום בין ספרי הקבלה. אכן, צדק איש „השמות", שנלחם לכבודה של האות העברית. נזכר אני בדודי אחי אמי, שהיה נזהר מלהשתמש שימוש של אי־כבוד אף בנייר נדפס בלועזית, שמא יש בו שם אלקים, והגויים הלא מאמינים באלקי־ישראל. בערב הסעודית קיים חוק האוסר את השימוש בנייר מודפס בערבית, מפני ששם־שמים מצוי גם בשמות אנשים ונשים, כגון עבד־אלה (עבד אלהים).

פרק מענין בדחיקת הקץ והחשת הגאולה על ידי פעולה אנושית היא בקשת עשרת השבטים. רבים, ואולי רובם של הדון־קישוטים הדתיים שיצאו לבקש את עשרת השבטים, מארץ ישראל יצאו. שמעתי על אנשים שונים שהאמינו בלב תמים, שעל ידי התקשרות עם עשרת השבטים ובני משה והעלאתם ארצה תבוא הגאולה. קראתי על כך בדפוסי ירושלים. לא בקשתי הזדמנות להכיר את מבקשי עשרת השבטים, ורק מה שראיתי במקרה אספר. על יד הכותל המערבי מצוי היה ר' צדוק התימני, שהתחבר לאשכנזים, נשא אשה אשכנזית, לבש כאשכנזי מהישוב הישן, ואף אידיש דיבר וצירף לשמו שם משפחה אשכנזי מובהק. שמעתיו מדבר בזילזול על „הפרנקין" (ספרדים) עמי הארצות. הוא התפרנס ממסגרות מיכאניות, שלמדה מאומן גרמני.

בנעוריו יצא מטעם ישיבת המקובלים האשכנזית „שער השמים" עם האשכנזי שמעון צבי הורביץ, המכונה לידר, לבקש את עשרת השבטים בטיבט. הרש"צ הורוביץ פירסם בשנת תרפ"ג ספר בשם „קול מבשר" על עשרת השבטים ובני משה ועל החשת הגאולה על ידי התקשרות אתם. לספר סיכום באנגלית בסופו, בודאי לשם תעמולה אצל יהודים בארצות אנגלו־סכסוניות וקבלת תמיכה כספית למבצע זה. הספר זכה אף להסכמה מידי רב מפורסם. סיפר לי אחד מקרוביו של הורוביץ הנ"ל, שבני משפחתו פנו לבית דין רבני בירושלים ובתלגרמות מהרבנים השפיעו על בעל הדמיונות, שיחזור מהודו לביתו, אבל הוא לא התיאש מהתקווה להגיע לעשרת השבטים; ואתו חזר רבי צדוק. את תאריך יציאתם להודו לא בררתי, זה היה ללא ספק לפני תרע"ד (1914).

בימי מלחמת העולם השניה ראיתי פעם לויה רבת משתתפים מבני הישוב הישן יוצאת ממאה שערים להר הזיתים, וכששאלתי מיהו הנפטר, ענוני: רבי צדוק התימני.

פעם בא אלי איש כבן ל"ה, לבוש בגד ארוך חצי מודרני, ואף כובעו חצי מודרני היה. לא עשה רושם של בטלן מנותק ממציאות העולם הזה. שלחוהו אלי, היות וגיאוגרף אני ונאמן בברית חורב, כדי לשאול בעצתי, איך עליו לנסוע כדי להגיע לעשרת השבטים ולהשפיע עליהם שיעלו לארץ־ישראל, ואחריהם בהכרח יבוא משיח צדקנו. האיש לא היה בר־נש מוזר כרבי צדוק שהפך מתימני לאשכנזי מהדור הישן, הוא יכול היה להיות פקיד בבית מסחר או לבלר באחד המוסדות. ובכל זאת לא יכולתי לאמור לו בקיצור את אשר בלבי על דמיון השוא של עשרת השבטים הקיימים אי־שם בעושר וכבוד, בעוז וגבורה ושלטון. לו הכחשתי בלי הקדמות והסואות את הכתוב בספרי אגדה רבים, כי אז פסלתי את עדותי מלכתחילה והייתי בעיניו כמזלזל בדברי חכמים. הסברתי לו שחוקרים עברו כבר בטיבט, ואין הרי־חושך שלא דרכה בהם רגל אדם אירופי, הכל ידוע ורשום במפות ואין פינה על פני כדור־הארץ שאפשר לחשוב שבה עמים בלתי ידועים. תארתי גם את הקשיים של מסע לטיבט, ובפרט לאדם שאינו שולט בלשון המדינה. דברי נכנסו ללבו של איש שיחי. התכנית, שיצאה כנראה שוב מ„שער השמים", בטלה ולא שמעתי מאז עליה. מסופקני אם יש כיום מתענין באופן „מעשי" בשבטים, והגיעה השעה שתלמיד ותיק מועמד לתואר דוקטור יחקור את מקורות האגדה והשתלשלותה, והנסיונות שנעשו להגיע לעשרת השבטים. בספרותנו רשומות שמועות משמועות שונות על עשרת השבטים שהגיעו לארץ ישראל ולארצות אחרות מפי עדים „נאמנים". רבי יהוסף

שוואַרץ פרסם בספרו „דאס הייליגה לאנד" (גרמנית, ב־1852) אגדות שהיו ידועות בארץ וגם מכתבים משליח שנסע להודו בתר"ז (1847).

מלבד עשרת השבטים העסיקו יהודי חיבר שבלב ערב את דמיונם של יהודי ארץ־ישראל, ולא רק בטלנים מהדור הישן אלא אף בני הישוב החדש התעניינו ביהודים־בידוים אלה וחפצו להעלותם ארצה שישמשו לנו עזר בהגנתנו נגד בידוים וחמסנים מושלמים. באמצע שנות העשרים למאה זו הופיע בירושלים איש צעיר, בן רב מדמשק, וסיפר שהודות לקשריו עם השגריר הנג'די (אח"כ ערב הסעודית) הגיע ליהודי חיבר. עתונים כתבו עליו. הזמנתיו אלי כדי לבדוק את סדר מסעותיו על יד המפה, ישר והפוך, והאיש כמעט ששיכנע אותי שבאמת היה בלב ערב, כי ידע בעל פה דרכים ונאות מדבר. וברם שקרן היה. למד את המפה בעל פה. בבה"ס של „כל ישראל חברים" למד לעיין במפה. איני יודע אם הצליח להוציא כספים ממישהו למסע „שני" ליהודי חיבר. ענינו נשכח והוא נעלם מן האופק, דמשקה חזר. כעת הוא פקיד במוסד של מפלגה ידועה. הזכרתי את חטאת נעוריו מלפני 35 שנים, את שמו לא אפרסם.

לאגדת עשרת השבטים הקבלות אצל בני דתות אחרות. מאות בשנים סיפרו באירופה נפלאות על ממלכת הכהן יוחנן, מדינה ועם נוצריים למופת. היו שציינו את מקומה של ממלכת הכהן בהודו, אבל אחר כך התקשרה האגדה עם חבש הנוצרית, לפי אגדה דרוזית קיימת ממלכה דרוזית גדולה אי־שם בגבולות סין. העדה קטנה והתנחמה במציאות ממלכה גדולה משלה מעבר להרי החושך, כמונו בעשרת השבטים ובבני משה.

ומי שיתפלא על בטלנינו שהאמינו עד לפני שנים מועטות בממלכת עשרת השבטים הגדולה, יעיין נא בביבליה של המורמונים, איך „גילה" מיסד הכת בלב ארצות הברית לוחות ועליהם כתב קדום. הוא פתר את הכתב והלשון ומצא, שבני עשרת השבטים רשמו לוחות אלה. ואת אשר פתר תרגם לאנגלית וזוהי הביבליה של הכת שיסד. ויש מורמונים לא רק אכרים חרוצים ואנשי מעשה מצליחים, אלא גם מלומדים המאמינים בכתבי הקודש, שהניחו אחריהם עשרת השבטים כתובים על לוחות שנגנזו. והרי בבריטניה הגאורה יש משכילים המאמינים שהבריטים מבני עשרת השבטים המה, ואל תקרא „בריט" אלא „ברית", כלומר בני־ברית, וספרים רבים ודברי הבל לאין קץ נכתבו על נושא זה. ומה פלא איפוא, אם נמצאו בתוכנו אנשים ללא השכלה חילונית שיצאו או חפצו לצאת לבקש את האחים האבודים לנו.

פרק עשרים ושלשה

משטר הקאפיטולציות והישוב היהודי

לבני הדור שגדל אחרי שתי מלחמות העולם יקשה להסביר את המצב המדיני והחברתי במשטר הקפיטולציות בקיסרות העותמנית, ואולם אין להבין את שיבתנו לארצנו בלי ידיעת משטר זה ששלט בה בימי גידול ישובנו בארץ, וביחוד מאז ימי העליה הלאומית הראשונה עד הכרזת המאנדאט הבריטי. לולי הקפיטולציות שמנעו מהרשות הטורקית לפגוע בארצה בנתיני ממלכות אירופיות, לולי הקונסולים שהגנו על נתיניהם, לולי שחיתותם של הפקידים העותמניים, שקבלו שוחד, לא יכולנו לעקוף חוקים שחקקה קושטא למנוע את שיבתנו למולדתנו והאחזותנו בה. בלי ירושלים יהודית ברובה, בלי עשרות מושבות מרוחמה עד מטולה, שהעידו על כשרוננו להפוך שממה לגן פורח וחנונים ולבלרים לאכרים, לא זכינו להצהרת בלפור, שהניחה את היסוד למדינת ישראל.

בפעם הראשונה השתמשו יהודים בארץ בזכות הקפיטולציות, כאשר השיל הפחה שבעכו מס עושק על יהודי צפת וטבריה ב־1820. מאז נוסדו קונסוליות אירופיות בירושלים, החל משנת 1838, ואח״כ סוכנויות או קונסוליות־משנה ביפו וחיפה וצפת הוצאו היהודים נתיני חוץ, אשכנזים ברובם, למעשה מתחת שלטונם של הפקידים העותמניים, אם לא קנו קרקע ולא הקימו בתים. ליהודי שישב במקום שהיה בו קונסול מארץ מוצאו לא היה קיים לא שופט עותמני, לא גובה מסים, ואף שוטר לא העיז לפגוע בו ברחוב, ביתו היה סגור בפני פקיד טורקי כביתו של ציר מדינה זרה. כדי לאשר קניית קרקע או לקבל רשיון לבנין דרושות היו תחבולות שונות, כלומר השתדלויות ומתן שוחד. הרצל, שהיה מדינאי אירופי, חפץ בהתישבות גדולה, גלויה וכשרה לפי חוקי המלכות, נפשו בחלה בשתדלנות פעוטה אצל הפחה הירושלמי או פקיד המחוז, קיימאקאם בלע״ז, או בהגנת קונסולים. מה שעשו פקידי הבארון רוטשילד מפריס וחובבי ציון היה בעיניו בנין רעוע, העלול להתמוטט בכל יום. פחה דמשק גירש את היהודים מהמושבות שיסד רוטשילד בדרום הבשן ולא הועילה ההשתדלות לקימן. כאשר נכשלה

המדיניות הגבוהה של הרצל החלה גם ההסתדרות הציונית להקים ישובים בדרכים המקובלות זה למעלה מחצי יובל שנים, והקפיטולציות הגנו על המתישבים שלא תשלוט בהם יד השופט והשוטר הטורקי.

זכויות מיוחדות ניתנו בראשונה על ידי השולטן בשנות ה־30 למאה ה־16 לסוחרים צרפתיים, כי לצרפת ולשולטן היה אז אויב משותף בבית האבסבורג. דוגמה לזכויות כאלה היו זכויותיהם של הסוחרים מונציה וג'נובה בקושטא בימי הביזנטים. הטורקים קימו ואף חידשו חוקים וסדרי מינהל ביזנטיים. לא לי להרחיב את הדיבור על כך, רצוני רק לרמוז בזה לחוקר, שישוה את המעמד החוקי שניתן לסוחרים צרפתיים בטורקיה במאה ה־16 למעמד בני ערי איטליה בקושטא שלפני 1453. בזכויות שניתנו בראשונה לצרפתים זכו אחר כך בני עמי אירופה אחרים, ומאז נוגפו הטורקים בסוף המאה ה־17 הורחבו זכויות אלה מדי פעם בפעם, עד שכל נתין אחת מארצות המערב הוצא משיפוטה של המדינה הטורקית המארחת אותו. רק הקונסול שלו יכול היה לשפטו בעניינים שבין שני נתיני מדינתו. בעניינים שבין נתיני שתי ארצות זרות שפטו הקונסולים של אותן המדינות יחד, ואם אחד הצדדים היה נתין עותומני שפט שופט מקומי בצרוף הקונסול. ידו של הקונסול היתה על העליונה על בא־כחה של ממשלת התוגר הגוסס. לנתין זר היתה זכות של אכסטריטוריאליות. במקרה של פשע פלילי היה הקונסול אוסר את הפושע הנתון לחסותו בידי „קאוואס", שהיה להלכה שומר הסף של בית הקונסול ולמעשה שוטר של מדינה זרה בתוך טורקיה. היתה איפוא לקונסול גם זרוע מוציאה לפועל. ה„קאוואסים" של הקונסולים היו על פי רוב סרבים או קרואטים גבוהי קומה, בלבוש לאומי מונטנגריני (כעת חלק מיוגוסלאביה), ומזוינים היו. הזר לא שילם מסים אישיים, כגון מס הגלגולת, אלא מס רכוש בלבד. אם חשב שהערכת המס גבוהה מדי, פנה אל הקונסול שימחה על כך בפני הפחה או בא־כחו שבמקום, הקפיטולציות הכריחו את הטורקים להסתפק במכס יבוא של 5 אחוז בלבד, אותו מכס נמוך על היבוא הרס את התעשיה המקומית בטורקיה עם הופעת סחורות החרושת המיכנית הזולות מהמערב ומנע הקמת תעשיה חדישה. במצב זה לא היו גם לנו סיכויים לכונן תעשיה בארץ, אפילו לו השיג הרצל את הצ'רטר. המעצמות האירופיות לא היו מותרות על ניצולן את טורקיה על ידי תעריף יבוא נמוך. אם העריך הגומרוק (משרד המכס) את הסחורה למעלה מערכה בשוק, יכול היה הקונסול להתערב בדבר ולבקש הערכה שניה בנוכחותו. על פי רוב לא היה צורך בכך, כי אפשר היה לשחד את הפקיד הטורקי שיעלים עין מן התעריף. פעם הבאתי מאירופה תמונות־קיר

גיאוגרפיות והיסטוריות, וכאשר תבעו ממני מכס ב„גומרוק" שביפו שלמתי כמה פראנקים לפקיד ולא עכבני. אפשר שיכול הייתי להפטר ממכס בכלל, כי מכשירי הוראה פטורים היו ממכס בכמה מדינות, ואולי גם בטורקיה, אבל לו השארתי את התמונות במחסן יכלו להתקלקל מהרטיבות שבו, ואולי היה הפקיד הרוגז מקלקלן במי־ים בכונה. שנים רבות אחרי כן התעקשתי בעירק ולא חפצתי לתת שוחד לשוטר בגבול וגרמתי לעצמי צרות צרורות ושמחתי בחג הפכה ליסורים. בארצות הבקשיש (שוחד) אין ברירה אלא לנהוג כמנהג המדינה, ורק „מתקן עולם" יתעקש וירוצץ את ראשו בסלע. בלי בקשישים לא היינו קונים דונם אדמה אחד, לא רק בימי הטורקים אלא אפילו בימי המאנדאט. אספר ענין מאוחר כמעט כחצי יובל שנים מהזמן שאני עומד בו בזה. בשנת 1938 או 1939 השתדלנו להעלות את חמותי מוינה שנפלה בידי היטלר, אלמנה ישישה היתה ורכוש היה לה בארץ ולא היה חשש שתהיה למעמסה על מי שהוא. פניתי לפקיד בכיר יהודי, מכר וידיד זה שנים רבות. הוא דחני בתשובה, שיש מקרים דחופים יותר, כגון אלמנה ישישה שגורשה ממדינה אחת ונמלטה לאחרת, וזו מגרשת אותה שוב לארץ מוצאה וכ', מצאה אשתי ע"ה פקיד ערבי שנטל עשר לירות ורשיון הכניסה ניתן לישישה, שנפגעה כבר מחדירת נאצים לדירתה בחצות לילה. היא ישבה אתנו 11 שנה והלכה לעולמה. לו נשארה בוינה כי אז נשלחה לאושויאנצים והפכה לאפר ולסבון כמו אחרים. מי יגנה את השוחד שנתנה אשתי להצלת אמה. בבקשיש לפקידים ערביים היינו אולי מצליחים להציל עוד כמה נפשות יקרות.

אחת מתופעות משטר הקפיטולוציות היתה ההתחרות של קונסולים זרים ביניהם לבין עצמם, למען הרחבת השפעתם וחוג פעולתם. במשך תקופה ארוכה קל היה לנתין זר להחליף את נתינותו, לעבור מקונסול אחד למשנהו. ולא עוד אלא גם נתינים עותומניים השתחררו בדרכים עקלקלות מעותומניותם והיו לנתיני חוץ. בקושטא הכרתי יהודי גליצאי, שאבדה לו מאיזו סיבה שהיא נתינותו האוסטרית (אולי הקדיח את תבשילו באוסטריה, הוא או אביו לפניו), והיה לנתין פרסי, כלומר בעל דרכון פרסי. אחד מתלמידי, שבא לארץ כנתין רוסי, נסע לאירופה ולא חפץ להופיע כרוסי, ירד בפורט סעיד וכעבור שעות מספר חזר לאניתו ובידו דרכון מצרי. ועל מצרים הגנו אז קונסולים בריטיים בחו"ל. אפילו נתינות מצרית או פרסית עדיפה היתה מטורקית.

עובדה מענינת היא, שרוסיה הגנה על נתיניה היהודים בטורקיה, בשעה שרדפה אותם בארצה היא. כונתה לא היתה להיטיב ליהודים, אלא להטיל

מרות על טורקיה, ללמד את השולטן פרק ב„דרך ארץ", שעליו לכבד דרכון רוסי. יצא איפוא, שליהודי רוסי היו בטורקיה יותר זכויות מאשר ברוסיה, הודות לחסות הרוסית. סיפרו לי בקושטא, שיהודי חזן מרוסיה סטר על לחיו של שוטר טורקי שהטרידו. השוטר לא יכול לאסרו, והקונסול הרוסי לא חפץ לאסרו. בשנת 1901 הרג קאוואס רוסי נזיר קתולי נתין איטלקי בכנסית הקבר. סיפר לי מר סולומיאק, אחד מבני בילו שעזב את חבריו ונתמנה לפקיד בקונסוליה הרוסית בירושלים ולמנהל הדואר הרוסי, איך „אסרו" את הקאוואס והוציאוהו מן הארץ. עד כדי כך היה כחו של קונסול רוסי בירושלים.

השלטון הטורקי גזר כבר בשנת 1882 עם התחלת העליה היהודית החדשה הראשונה, שרשות ליהודים זרים לבקר בארץ רק שלשה חדשים, ובתום מועד זה על התייר לעזוב את הארץ. חוק זה נשאר על הנייר מפני זכויות הקאפיטולציות. מי שנכנס לארץ לא יכול השלטון המקומי להוציאו. יש והשלטון לא הרשה לעולים להכנס לארץ, כלומר לא נתן להם זכות של תיירים. גזרה זו עקפו על פי רוב בבקשיש או בעליה לחוף בלילה מחוץ ל„גומרוק". אם לא הצליח הדבר ביפו, ניסו חלוצים את מזלם בחיפה. ויש שהפליגו עם אניתם לבירות ושם עלה בידם לעלות בחוף, וביבשה הגיעו לגליל. לפעמים נסעו לפורט סעיד וחזרו משם באניה אחרת, ובינתים השתדלו ידידים ועסקנים ביפו שבשובם יוכלו לעלות בחוף. מעטים מהחפצים לעלות נרתעו אחרי שלא הצליחו בנסיונם הראשון. ומי שנכנס לארץ שוב לא יצא ממנה אלא ברצונו.

ואולם לא כל המכשולים הוסרו בכח הקפיטולציות. שום חוזה בינלאומי לא הטיל על טורקיה, שתרשה לזרים לקנות קרקעות בכלל ושדות מחוץ לעיר בפרט. קבלת רשיון לבנין בתים קשה היתה כקריעת ים־סוף, אבל אם הוקם בית שלא ברשות שוב לא יכול השלטון להרסו. המעונין בכך ימצא פרטים בתולדות המושבות, וביחוד תולדות גדרה.

לפי תקנות הקפיטולציות הקימו להן מדינות חוץ משרדי־דואר משלהן בערי הארץ שבהן היה מספר רב של זרים, ביחוד בירושלים, יפו, חיפה, ובצפת וטבריה. ורוב נתיני חוץ יהודים היו. בירושלים היה מלבד הדואר הטורקי הצנוע, שרק מעטים מילידי הארץ השתמשו בו, דואר אוסטרי, רוסי, גרמני, צרפתי ובריטי, ואם איני טועה זמן־מה גם יוני, אלא שנסגר אחרי זמן קצר בלחץ טורקי.

הגדול והחשוב בבתי הדואר היה האוסטרי, הקשור באניות ה„לויד האוסטרי" (שהיה ב־1919 ל„לויד טריאסטי", וכן הוא עד היום), שהיו

באות בקביעות פעם או פעמים בשבוע לחופי הארץ. אניה גדולה ומהירה היתה באה בכל שבוע לאלכסנדריה, ומשם היה קשר באניה קטנה ליפו. הנסיעה מטריאסטה ליפו ארכה כרגיל דרך אלכסנדריה 6 ימים, ובאניה קטנה, שעגנה בכמה נמלים 12—14 יום. בכל אופן היה הקשר המהיר ביותר עם אירופה התיכונית והמערבית באניות אוסטריות. בימי סערה בים יפו, לעתים קרובות בחורף ולפעמים גם בקיץ, לא יכלו הסירות להגיע לאניה, שעגנה הרחק מהחוף, אם יכלה בכלל להשליך עוגן, ולא נתקבל דואר מחו"ל אף פעם בשבוע. בחיפה היו ההפרעות פחות קשות מאשר ביפו, אבל באין כביש ומס"ב מהנמנע היה להביא את הדואר מחיפה ליפו ולירושלים. אין צורך להזכיר, שגם למצרים לא היה חיבור ביבשה. כשלא היו סיכויים, שהים ישקוט בקרוב היתה האניה מפליגה לפורט־סעיד או לבירות. לפעמים היתה חוזרת ליפו אחרי יומים או שלשה ימים, אבל במקרים רבים הניחה את המטען שנועד ליפו באחד משני הנמלים הללו והאניה של השבוע הבא באה לקחתו. איני זוכר מקרה שהדואר איחר לבוא יותר משבוע מהרגיל. מלפנים עברו גם כמה שבועות ללא דואר. ובכל זאת נמצא פעם קונסול אוסטרי ששכיחות „היתרה" של הדואר הטרידתו ממנוחתו. וכה היה מנהלנו אפרים כהן מספר: קונסול אוסטרי עצלן למופת היה אומר: ירושלים היא משרה טובה, רק הדואר מפריע קצת. הדואר היה מביא לו חומר מוינה ועליו היה להשיב. בדרך מירושלים לבית־לחם יש מנזר ובית הכנסת אורחים למסדר המאלטאים, שהיה אז (ואולי גם כיום) בחסות (קיסר) אוסטריה. לבית הכנסת אורחים שקט זה בסביבה יפה יוצא היה הקונסול ל„נוח" כל הימים, ורק בבוא הדואר הוכרח לשוב למשרדו. בימי סערה יכול היה לשכב לבטח בגן־עדן שלו ללא פחד שהדואר יטרידוהו. משרדו בירושלים היה כמובן פתוח, ובענינים השוטפים של יהודונים מלוכלכים מכוללי אוסטריה והונגריה, ולפעמים איזה נזיר קתולי מנתיני הקיסר, היה מטפל פקיד בכיר, על פי רוב נוצרי ליבאנטיני, שהיה מיופה להופיע בפני הפקידות העותומנית או בפני קונסוליות אחרות. על פי רוב היה אדון זה, כמדומני שתוארו היה „קאנצלר" מעין לבלר ראשי Chief Clerc במשרדים בריטיים, מסתפק בשליחת „קאוואס", הדור בלבושו המונטנגריני וחגור חרב, בשעת הצורך רכב הקאוואס לבית הכנסת אורחים המאלטאי והחתים את הקונסול על מסמכים.

אנו נתיני הקונסוליות התפללנו כמובן, שהאניה תוריד את הדואר, המביא בשורות מהורים וקרובים ונדבות למוסדות התורה והצדקה והחסד ול„מקבלים" אחרים. רק מעטים מותיקי הישוב הישן לא היו „מקבלים". אם

הגיעה בבוקר תלגרמה, שהדואר הורד נפוצה הבשורה במשך חצי שעה במשכנות ישראל שבעיר הקודש, ורבים היו מתכוננים למצור על בנין הדואר האוסטרי, שהיה בעיר העתיקה ממול למגדל דוד. עד סגירת העיר העתיקה בפנינו ב־1948 היה אפשר להכיר בחזית בית זה את הכתובת בגרמנית „דואר אוסטרי הונגרי". העלאת הדואר מיפו לירושלים ארכה 10—12 שעות. הרכבת הגיעה אמנם בארבע שעות לירושלים, אבל בשעה שנתן השולטן את הזכיון לסלול את מסה"ב הותנה תנאי מפורש, שרק לדואר הטורקי רשות להשתמש בשרות הרכבת, לו ולא לזולתו. נגד תנאי זה לא יכלו בתי־הדואר הזרים למחות, כי הלא מציאותם של בתי דואר כשהיא לעצמה היתה פגיעה קשה בריבונותה של ממשלת השולטן, ברם הדוארים הזרים החזיקו מעמד, ולא עוד אלא שהאוסטרי היה עסק טוב לאוצר האוסטרי, ולא נמצא דואר משתלם פחות מהדואר הטורקי. זמן־מה השתמשו הטורקים בעיר העתיקה בירושלים בחותמת־דואר עברית, כדי למשוך אליו יהודים, אבל הזקנים שלנו התפעלו פחות מחותמת עברית מאשר אנחנו הצעירים הנלהבים לתחיית הלשון העברית. על אף השימוש ברכבת לא הגיעו המכתבים בדואר הטורקי יותר מהר מאשר באוסטרי. כל חפזון הוא מעשה שטן לפי פתגם טורקי מהימים ההם, ושיטת הפקיד הטורקי היתה: יאוואש —יאוואש, כלומר לאט־לאט. הדואר האוסטרי היה עולה לירושלים במרכבה רתומה לסוסים, ואת הסוסים היו מחליפים בתחנה בדרך, כמנהג הדואר מלפני תקופת מסה"ב. בשעת הצורך נסעה המרכבה גם בלילה, ואפילו נוכח סכנת שודדים. בימי לא נשדד הדואר בדרך, אבל סיפרו מעשי גבורתו של העגלון האוסטרי או של הקאוואס שעל ידו שהצילו את הדואר ובתוכו סכום כסף ניכר מידי שודדים על יד קרית אל־ענב (קרית ענבים), ששמה הוסב לאבו־גוש על כינויו של שיך שודד מפורסם ששכן בכפר זה ושלט בו. האוסטרים במולדתם פחות דיקנים מאשר הגרמנים, אבל לא עלה מעולם על לב מנהל משרד דואר באוסטריה שיזקק ללקוחות אחרי שעות המשרד. גם בדואר הירושלמי היו שעות־משרד, אבל בבוא הדואר היה המשרד פתוח לחלוקת מכתבים עד שכלתה רגל הקהל המצפה למשלוח, לפעמים עד חצות ליל. בבוא הדואר החלה עבודה מאומצת בסידור המכתבים והקהל חיכה לפתיחת האשנב, שמאחוריו הופיע פקיד יהודי, חבוש כיפה לראשו כמובן. לפעמים היה קורא את הכתובות של המכתבים בקול, ובעל הכתובת היו נדחק לאשנב לקבלם, ולפעמים, כשהמכתבים היו כבר מסודרים לפי א־ב, היה כל איש מקבל את שלו בהגיעו לאשנב. סדר זה עזר הרבה לדואר האוסטרי בהתחרותו בדוארים אחרים. אם זכרוני אינו

מטעני קיימו משרדי דואר אחרים את סדר שעות המשרד התקין. מי שלא בא לקחת את הדואר קבלו למחרת בביתו מידי דוור, פוצ'טר באידיש, שהיה יהודי כמובן. מנהלו של הדואר או סגנו היה ארמני, בעל חוש מסחרי מפותח הרבה יותר מאשר אצל יהודי. פתגם טורקי אומר: יהודי אחד ירמה עשרה טורקים, יוני אחד עשרה יהודים, וארמני ירמה עשרה יונים. לרמות אפשר פעם, אבל זריזות ופקחות לעולם עומדות. המצאה „גאונית" של הדואר האוסטרי בירושלים, שאין כדוגמתה בעולם כלו, הוא מתן אשראי בבולי־דואר למוסדות בעונת משלוח מכתבי־בקשה (שנוררות בלע"ז) לנדיבי עם ישראל בגולה, כלומר לפני ראש השנה ולפני הפסח. היות והמוסדות קבלו כסף מחו"ל על ידי הדואר האוסטרי יכול היה מנהל הדואר לגבות את חובו מלווים מפגרים מבלי להזקק לבית המשפט. היתה שותפות בזריעת מכתבי בקשה על פני כדור הארץ ובקציר הנדבות. משלוח המכתבים היה מעשה אמנות ירושלמית. למוסדות ותיקים היו, וישנם עד היום, ספרי כתבות של נדיבים שאליהם פונים. ערכו של ספר כתבות כזה לא יסולה בפז, והוא כסוד חרשתי, שבו תלויה הצלחתו של מפעל תעשיתי. מוסדות חדשים בוררים להם שמות מרשימות של חברי אגודות יהדיות במדינות הים, ואפילו מספרי טלפונים ושולחים את מכתביהם, בבחינת שלח לחמך על פני המים כי ברוב הימים תמצאנו (קהלת יא, א). לפעמים טעו ושלחו לנוצרים שמותיהם דומים לשל יהודים וגרמו לחילול שם עיר הקודש בגויים, אבל מי ידון לכף חובה בעל משפחה רעב ללחם בעיר ללא מקור פרנסה אחר מלבד פשיטת יד. הנענים לבקשה נרשמים בספר הכתבות, אדרס־בוך באידיש, רב הערך לעסק פשיטת היד. שח לי אחד ממנהיגי הישוב, ששאלוהו באה"ב על „ישיבת שבעים זקנים" על קברה של רחל אמנו. ישיבה כזו לא זו בלבד שלא התקיימה מעולם, אלא אף לא עלתה על לב רב מן הרבנים. בעל יזמה שנוררית המציאה כדי למשוך נדבות מתפוצות ישראל. בעל יזמה מודרני אחד המציא, כפי ששמעתי, „קולג' בחשבון". חשבון קימת אמנם עד היום בדרום הגלעד, אבל היא כפר נידח, ויהודים לא ראוה, אולי מאז מרד בר־כוכבא. אבל השם יפה ומושך. יתכן שבדו"חות למשרד החוץ בוינה, הטמונים שם בארכיון המדינה, ימצא חומר על עסקי הדואר האוסטרי בירושלים. מובטחני באותו ארמני שלא הניח את בולי הדואר על קרן הצבי של עסקנים בלתי מנוסים והאשראי השתלם.

לאשראי מהדואר האוסטרי היו זקוקים גם סוחרי אתרוגים, ששלחו אתרוגים חוצה לארץ, הן ליחידים והן לסוחרים. הונם של סוחרים ירושלמיים ויפואים היה קטן, והאשראי האוסטרי בבולי דואר היה למשען לא רק להם

אלא גם לנוטעים. אינני בא להציע לדואר הישראלי, שיתן אשראי בבולים למישהו, אבל לו נהגו פקידיו כבעסק מסחרי, כי אז הביאו תועלת לציבור ולאוצר המדינה. מונופולין תמיד בעוכריו של הציבור. מכתב דחוף ואפילו תלגרמה מגיעים לפעמים אחרי מכתב רגיל שנשלח באותה שעה, ומי יתבע מהדואר את נזקו.

פרק מענין הוא בודאי צפת והקונסוליה האוסטרית שבה, אבל מה שידוע לי עליו הוא רק, שהיה זה משרד שעסקו היה רק עם יהודים. הקונסול שהיה פולני ישב שנים רבות בעיר וידע אידיש. הוא נשאר בארץ אחרי ביטול משרדו עם תבוסת אוסטריה ב־1918. התישב בחיפה וניסה את מזלו במסחר, כנראה עם שותף יהודי, ונכשל. בצפת היה זמן־מה גם סוכן קונסולרי צרפתי יהודי שהגן על יהודים מצפון אפריקה הצרפתית. גם לצרפת היו יהודיה נכס פוליטי בארץ הקודש, ביחוד בצפת, שבה אין משמשים בקודש קתוליים שנשענו ברובם על צרפת.

פרק עשרים וארבעה

יובלו של אפרים כהן

על חגיגות יובלות רבות־רעש ופירסום לאישים ולמוסדות, על ההפרזה בנאומים ובהוצאות רבים כיום המרננים והלועגים, ללא הועיל כמובן. יובלו של אפרים כהן למלאות כ״ה שנים לפעולתו בחינוך בארץ באביב תרע״ג (1913) היה מאורע ארצי בישובנו, והוספה גדולה הקדיש לו בן יהודה בעתונו היומי, האיש רב הכשרון והמרץ בהנהלת מוסדות חינוך ובהשגת אמצעים להרחבתם ולהחזקתם ראוי היה להוקרה ולכבוד בישוב החדש. יליד העיר העתיקה בירושלים היה, יצא ללמוד בגרמניה ובלונדון ורכש לו לא רק השכלה של מורה עממי טוב, אלא גם נסיון להתהלך בחברה היהודית הגבוהה, לא כבן ירושלים המבקש נדבות בעד עיר הקודש וארץ הקודש, אלא כשותף למנדבים והעסקנים הגדולים שיף בניויורק, ג׳ימס סימון ופאול נתן בברלין. בשעה שהכרתיו ב־1911 התנהג כ״בוס״ (מנהל מוסד גדול) בפקידיו, תקיף ואדיב, מוותר כביכול על כבודו ומקיים ביחד עם זה מרחק (דיסטאנס) בינו ובין הנתונים לפקודותיו. הוא ידע להציע, לייעץ, להעיר למורים וגם לצוות בשעת הצורך. במרצו עשה את בית ספר למל, שהיה לפניו מוסד של צדקה, שבו קיבלו התלמידים המעטים תמיכה תמורת חסדם לבקר בו, לבי״ס עם סידורי אירופה, דיוק בזמן השיעורים ובהכנת המורים והתלמידים לשעורים. התלמידים באו ללמוד ולא לשם קבלת תמיכה קטנה, ועל המורים היה להורות או להתפטר, אם לא התאימו לתפקידם. הוא משך לבית ספרו מורים טובים, לא העסיקם יותר מהרגיל בבית ספר בגרמניה או באנגליה ודאג לשלם להם משכורת הגונה מדי חדש בחדשו. בביה״ס של „כל ישראל חברים״ עבדו המורים עוד בימי המאנדאט עד 36 שעות בשבוע, ומשכרתם, פרט למנהל, נמוכה היתה. את ר׳ דוד ילין הוציא מביה״ס של כי״ח, שבו למד ואח״כ לימד, נתן לו אפשרות לפתח שיטת ההוראה עברית בעברית ופירנסו בכבוד. חותנו של ילין, הסופר רבי יחיאל מיכל פינס (על שמו המושב כפר פינס), היה מורה חלקי לתלמוד. ידע אפרים כהן לספר בדיחות ולא רק מהדמיון אלא גם ממה שקרה לו באמת. וכה סיפר:

בבואו לבקר בכתה בשעת הוראתו של מורה, שלא היתה לו הכנה פדגוגית, אף על פי שהיה ידען, מצאו מעשן בכתה בפני התלמידים. היה שם בין התלמידים בחור גדול, שבא כמובן „ללמוד" לשם התמיכה שנתן המוסד, בחור זה פנה למורהו בגרמנית כביכול: „הער לעהרער, געבען זיע מיר איין ציאג" — אדון המורה תן לי „מציצה" מסיגרתך. מורה זה התפטר בסוף השנה, פיקח היה וידע שמקומו לא יכירהו במוסדו של המנהל הצעיר. לא עברו אלא שנים מעטות ואפרים כהן השיג כספים להקמת הבנין לבית ספר למל הנאה והמתאים לבית ספר גם כיום, עם אולם להתעמלות בקומה התחתונה ועם אולם להרצאות ולתפלה בקומה העליונה וחדרי־כתות מרווחים מלאים אור. ולעצמו הקים דירה נאה בשתי קומות, נוסח אנגלי, שתל גן קטן סביבו, ויכול היה לקבל אורחים מהמערב כג'נטלמן אנגלי. ביחד עם דוד ילין, ישעיה פרס, ואישים אחרים יסד גן־ילדים עברי, הראשון בירושלים. אחר כך הקים בית־המדרש למורים ואתו ב"ס למסחר. האמצעים לכך סיפקה „חברת העזרה של יהודי גרמניה" בברלין. החברה החדשה שמחה שנמצא לה כר נרחב לפעולה שבה התאחדו צדקה יהודית עם זכות פאטריוטית גרמנית, להפיץ את לשונה וכבודה של גרמניה בקרב היהודים במזרח. אוהבי מולדתם הגרמנית היו ראשי „העזרה" בברלין, ואולי, יותר ממה שאהבו את ה„פאטרלאנד" (מולדת) הגרמנית, חפצו להחניף לקיסר ולפמליה שלו ולזכות בתוארי כבוד ואותות הצטיינות. ואולם אל־נא אחשוד בכשרים, כי גם אני אהבתי את אוסטריה מולדתי והערצתי את הקיסר הישיש מתוך השואה של החופש במדינתו עם גורל אחינו שמעבר לגבול הרוסי הקרוב, שהיה כבר אז מסך ברזל לנו היהודים. אפרים כהן יצר לפאטריוטים היהודים הגרמנים שדה־פעולה רחב במזרח הקרוב והקים להם מורים, שהפיצו את הלשון הגרמנית לא רק בארץ־ישראל אלא גם בקושטא ובסאלוניקי. ועוד היתה ידו וידם נטויה להרחיב את רשת בתי הספר. בהגיעו לחצי היובל, היו לו, אם איני טועה, 14 מוסדות בארץ, ובכללם „בית מדרש לרבנים" לבני עדות המזרח. מוסד זה עדיין צעיר היה בבואי לארץ, רחוק מאוד מרמת בית מדרש לרבנים במערב ומישיבה בנוסח הישן בארצות המזרח, וההשכלה החדישה שנתן לחניכיו היתה פחותה מזו של בית ספר עממי בעל 8 כתות, בכל זאת היה בו גרעין שעלול היה להתפתח. פסק ההלכה של מנהלנו היקר היה „לא בתר טעמא אזלינן אלא בתר שמא" (לא הוליכם אחרי הטעם אלא אחרי השם), והמוסד הופיע בדו"חות לברלין כראבינר־סמינאר. היה לי הכבוד להורות „פרחי־רבנות" אלה ולהפגש שם עם מורים תלמידי חכמים ספרדיים. יתכן, שרבנים אלה מוכשרים היו להעמיד

תלמידים גדולים בתורה, אבל שעוריהם קצרים היו. למדו שעות מעטות ביום, ועם הפעמון כמו בבתי ספר חדישים ולא הגו בתורה יומם ולילה כבישיבות, אחד מתלמידינו במוסד זה היה לרב בקהלה הספרדית בוינה, ואחר כך בפריס ותפס מקום בציבור האספניולי בעסקנותו ולא בתורתו. מעוטר בתוארי מנהל של מוסדות חשובים, מהם בפועל ומהם בתקוה לעתיד, נכנס חתן היובל דנן לשבוע חגיגותיו. אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ, הישיש, ערך קובץ קטן לכבודו של בעל היובל, שבו השתתפו מורים־סופרים מבתי הספר של העזרה. שם הקובץ הוא „זמרת הארץ". לצערי אין בידי טופס ממנו, כי חלק מספרי אבד לי בראשית מלחמת העולם הראשונה. במשלוח מסאלוניקי לקושטא החליפו אחת מתיבות ספרי בתיבתו של סטודנט רוסי ובה זבל ספרותי ואוסף תמונות פורנוגרפיות, פורמאט גדול ופורמט קטן וספרי מדע אחדים. השתדלו למצוא את הסטודנט ברוסיה, ולהחזיר לו את מטמונו ולא הצליחו.

אם איני טועה פירסם הרא"מ ליפשיץ ב„זמרת הארץ" אחד ממאמריו החשובים וגם הר"ד ילין פרסם מאמר חשוב. מאמרי על המסעות והנוסעים היהודים בימי הבינים נועד לנוער. דומני שראוי הוא גם היום לקריאה. פרטי החגיגה איני זוכר, ולא מפי יזון היסטוריון ליובלות בירושלים (וכי יש דבר שלא טיפלו בו היסטוריונים־חובבים). משער אני ששרדו העתונים על הוספותיהם משבוע היובל, ובהם פרטים ופרטי־פרטים נכונים ומוגזמים. אסתפק איפוא ברושם הסוביקטיבי שלי ובהערות־מספר. כחתן לחופתו חבוש צילנדר לראשו ושושבינין לימינו ולשמאלו עלה האדון המנהל לאולם האספות בבית ספר למל לקול תרועת המונים. משטף הנאומים ומסחף הפראזות וההפרזות עשו רושם חזק ביותר דברי ר' דוד ילין. איש־חמודות היה ילין בחיצוניותו, בהליכותיו ובנימוסיו, מדינאי זהיר לא היה. בעמדו על דוכן הנואמים נגרר אחרי המליצה היפה, ולא חשב שבהפרזתו התרחק מן האמת. הוא כינה את אפרים כהן „כהננו הגדול". היה זה יותר ממה שהאוזן יכלה לשמוע, וכמדומני אף אזנו של חתן היובל, שלא היה צנוע בהערכת עצמו. סוד גלוי היה כבר אז בקרב החברים, שהיחסים בין בית כהן ובית ילין מתוחים מאז תבע ילין (אולי לא מעצמו, כי עניו היה, אלא על דעת אשתו ובניו) תואר מנהל בהמ"ד למורים, ורק תואר סגן (פרו־רקטור) ניתן לו. פתגם צרפתי אומר שמוטב לאבד ידיד טוב מאשר מליצה יפה (Bonmot א גוט וורטל באידיש). אחרי עשר שנים בערך שמעתי מפי ילין, שהיה אז מנהל בהמ"ד למורים וראש הועד הלאומי, שהוא מתבייש בזכרו את נאומו זה. קדיש סילמן, מורה בגימנסיה וסופר שנון, היה מלוה

את מאורעות היום בהלצותיו, ואמר בעקבות רבי לעזר בן דלגוי (ירושלמי סוכה, פרק ה' הלכה ג'), שמריח קטורת החנוכה בנאומי החגיגות התעטשו עיזי עבר הירדן. התנא אמר זאת על קטורת הסמים בבהמ"ק.

כנהוג היתה גם התעמלות חגיגית של תלמידים, שצולמו בצעדם, והסרט (ואולי רק תמונות) הגיעו לתפוצות ישראל, ומקולומיה כתבו לי, שראוני בקהל המסתכלים. גם מחזה הוצג ע"י התלמידים. אותה הצגה נחרתה במוחי, מפני ריח רע שלא יכלתי להמלט ממנו. בית ספר למל נקי היה מריחות רעים, אבל בגורלי נפל לשמש "קצין מלוה" למפקח על בתי ספר טורקי, שהוזמן לחגיגות, והאדון המפקח מקושטא הפיץ ריחות של גרבים שלא הוחלפו זה כמה שבועות. הטורקים נקיים בדרך כלל, ובתי המרחץ הטורקיים ידועים לתהלה בעולם, וגם בעיר העתיקה בירושלים יש מרחץ טורקי טוב, כפי ששמעתי מפי יהודים שביקרו בו, אבל המופטיש (מפקח) שלנו כנראה נדר נדר בנעוריו, שלא יעלו מים על בשרו. זקנו לא גולח כשבועיים ולבושו מרושל היה; כתנתו ללא צוארון. זכיתי לכבוד זה הודות לפרורי צרפתית שידעתי. לאשרי ידע המופטיש (יש שגרסו טיפש כמו כבש וכשב בהיפוך אותיות) עוד פחות ממני. אם התעטשתי בחגיגה היה זה מהסרחון של שכני ולא מקטורת החנוכה, לכשאגיע לספר על שנות עבודתי בקושטא תהיה לי הזדמנות לספר עוד על מחנכים טורקיים. מסופקני, אם המופטיש שלח דו"ח על החגיגות. עצל מדי היה.

ד' לא חנני בלשון לימודים למאמרי־תהלה וגם עטי לא היה דרוש, כי נמצאו די מושכים בעט סופר שהיו זקוקים לחסדי האדון המנהל, לכן לא ימצא החוקר הנכבד את שמי בקהל המברכים. בברכתי הפרטית אמרתי, שיזכה ביובלו השלם לאחד בידיו את רשת החינוך החדש כולו. וברכה זו מקרב לב יצאה, כי איחוד החינוך לפי הקו של בית המדרש למורים היה משאל לבי. התנגדתי לשיטת בה"ס של ה„אליאנס" המתבוללת בנוסח ליבנטיני מזה ולשיטת הגימנסיה שביפו (תל אביב) הלאומי ללא דת.

החגיגות היו לשיחה בפי הבריות במשך כמה שבועות, וכעין היתול ולעג ליובל זה ערכו העגלונים של מרכבות נוסעים הציבוריות יובל לזקן שבחבורתם. יענקיל (יעקב) היה שמו כמדומני. אם זכרוני אינו מטעני עברו המרכבות בשורה ממחנה יהודה לשער־יפו, כלומר בקו התנועה הראשי. את התהלוכה לא ראיתי ואת נאומי היובל וההצלפה בשוטים לא שמעתי. עד לפני שנים מעטות רואה הייתי את אחרון העגלונים שבאותו דור פושט יד לנדבות ברחוב בן יהודה. את האגורה הייתי מושיט לו בעברי במקום רבע האגורה (גרוש) בעד מסע משער יפו למחנה־יהודה בימים

הטובים, בהם ישב על הדוכן ומכריז א צעהנעריל ארויף — עשר פארות (רבע גרוש) בעד עליה. ענינתי את שרות הסעד בזקן זה, שעמל כל ימי חייו עם הצבור ולעת זקנתו הגיע לפשיטת היד. כפי ששמעתי ישב עם משפחת בנו או בתו בדירה לא רעה עם ראדיו בבית, אבל במקום „פשוט נבלה בשוק" וכ' גרס „פשוט יד בשוק ואל תצטרך לתמיכה מבניך". אשרנו, שבדורנו אין אדם זקוק אחרי עשרות שנות עבודה קשה לפשוט יד בשוק. את יענקיל בעל השמחה משנת 1913 ראיתי עוד שנים מספר אחרי מלחמת העולם הראשונה. לא זקנתו הורידתו מדוכנו, אלא העגלונים החדישים שאינם מצליפים בשוט אלא מסובבים בהגה.

חגיגות היובל לא הביאו ברכה למר אפרים כהן. הן הגבירו את שנאת מתנגדיו והשפיעו לרעה על אפיו. כבוד ותוקף השחיתו מאז ומעולם בני אדם שזכו בהם. לא רק קיסרים רומיים, אלא אפילו מנהלי מוסדות החולשים על מאות עובדים בלבד, יתכן שלולי הרגיש אפרים כהן את עצמו כה תקיף לא היה מזלזל בדעת המורים והתלמידים בבהמ"ד למורים שהתנגדו להרחבת תחומי הלשון הגרמנית ולא היה מביא לידי מלחמת הלשון.

מתוך זחיחות הדעת נכשל אחרי היובל לפעמים בדברים שהיה בהם משום גסות. הברכות הרבות שקבל בשבוע היובל לא הביאו לו ברכה, אחרוני המורים שעבדו ברשותו והתלמידים הרבים שלמדו בבתי הספר ששכלל ושיסד מזכירים אותו כיום לטובה. על כך השפיעו מעשיו ולא הדיבורים בחגיגת היובל. הוא זכה שרחוב בקרבת ב"ס למל יקרא על שמו.

פרק עשרים וחמשה

מלחמת הלשון

עברו 50 שנה מאז פרצה מחלוקת זו במחננו, וככל מחלוקת בישראל, התלקחה לאש של שנאת־אחים, של חרופים וגידופים. ואני באותה קלחת הייתי, פגעתי ונפגעתי ועזבתי את הארץ בגללה. חשבתי שבעוד חצי שנה אשוב כשוך התבערה, ובאה המלחמה העולמית והרחיקתני מהארץ שש שנים קשות וארוכות כאורך הגלות. כעת בשנות הגבורות, על סף עולם האמת, שקלט כבר את רוב המתעסקים במלחמה זו, וגם תלמידי מאז בחלקם אינם עוד אתנו, אפשר לי לתאר פרשה זו במלוא האמת ההיסטורית, עד כמה שילוד־אשה מסוגל לכך.

כפי שהזכרתי לעיל לא היה אפרים כהן ציוני או לאומי, אבל אהב להיטיב לזולתו וחפץ לחנך את תלמידיו להצלחה בחיים, שירויחו לחמם בכבוד ובהרחבה. למטרה זו לא יכלה הלשון העברית לסייע אלא מעט. השאיפה להחיותה היתה בעיניו אידיאל תלוש מהחיים, שמנדרקיסם, כפי שאמרו הציניקים האשכנזים בימים ההם. בביתו עם אשתו, ילידת הארץ, ועם שלושת ילדיו דיבר גרמנית, וכן על פי רוב עם המורים והתלמידים שידעו לשון זו, אף על פי ששלט היטב בעברית בעל־פה וגם בכתב, כפי שמוכיחים זכרונותיו. בכל זאת הסכים להעלות לימוד הלשון העברית לרמה גבוהה בבית הספר למל ובמוסדות שנסתעפו אחר כך ממנו על ידי מורים חובבי שפת עבר כדוד ילין וח. ל. זוטא. היה זה בניגוד גמור לבתי הספר של חברת „כל ישראל חברים", ואולי בניגוד מכוון, כדי למשוך תלמידים למוסדותיו, שבהם לימדו גרמנית, לשון שלא היה לה מהלכים בארץ. ש"י עגנון מספר בספרו „תמול שלשום" על מנהל ב"ס כי"ח שקרא אותיות עבריות משמאל לימין ויצא לו מ„כלב" בלק. איני יודע אם היה באמת פעם מנהל כזה בב"ס יהודי בירושלים, אבל למודי קודש היו באמת בשפל המדרגה בבה"ס של כי"ח בארץ. המורה ללימודים אלה, על פי רוב מן הנמושות שב„חכמי" הספרדים, היה מעין מורה הדת היהודית בגימנסיה פולנית, כפי שתארתיו לעיל. זילזל בו ה„מיטר" (maitre) המורה בלשון

הצרפתית, שקבל את תורתו בבהמ"ד למורים של כי"ח בפריס. הכרתי אחד מחניכי מוסד זה, והוא סיפר לי, איך התייחסו התלמידים בסימנריון זה ללימודי חומש ורש"י. כאשר קבל אפרים כהן לידיו את בית הספר למל על מנת להפכו לבית ספר בנוסח אירופי גרמני, שאף להעלות את ההוראה של לימודי הקודש ברמה פדגוגית לא פחותה מלימודי הול בלשונות לועזיות. למטרה זו משך אליו את ר' דוד ילין, שלימד אז, בתרמ"ט, בבית הספר לבנים של כי"ח. מתלמיד מבוגר במוסד זה עלה לדרגת מורה, בודאי חשוב יותר מה„חכם" המסורתי שלא ידע צרפתית, אבל פחות מן ה־ maitre, שזכה לשבת בפריס ולשאוב חכמה ממקור ראשון. לילין היתה זו תשועה גם במובן חמרי: משכורת גבוהה יותר ופחות עבודה. ילין וכהן שניהם ילידי ירושלים היו ובנעוריהם למדו בחדרים או בישיבות קטנות. ילין נשאר איש הספר כל ימיו, הוגה ולומד אף בשעה שהעסקנות הציבורית בלעתו בראשו ורובו; אפרים כהן עזב את הספר, ולא רק את הספר העברי אלא גם את הלועזי.

בשעה שחברת „עזרה" (ההילפספראיין) בברלין נענתה להצעת אפרים כהן וקבלה לידה את ביה"ס למל והסתעפויותיו (בשנת 1903 בערך) כבר היתה הלשון העברית מושרשת בהם, ולא רק לימודי קודש הורו בה, אלא גם מקצועות חול אחרים. אנשי ה„עזרה" בברלין היו „גרמנים בני דת משה", אבל לא יכלו לתת ללשון הגרמנית היקף כזה שהיה לצרפתית בבתי הספר של כי"ח או לאנגלית בבה"ס לבנות שעל שם אולינה דה רוטשילד בירושלים. הם הוכרחו להרשות, שהלשון העברית תתפוס את המקום שרכשה לה כבר, ותשמש פתיון למשוך תלמידים, ודרך אגב ילמדו גם גרמנית. כבר הזכרתי, שאפרים כהן הפיקח ידע להראות לאחד־העם ולדומים לו שבית המדרש למורים עברי הוא, ולעומת זאת בבוא גרמני בן דת משה או נוצרי, הוראה לו תלמידים שידעו על פה משירי גיתה. דרך אגב היה לוחש באזני האורח, המתענג מנחת לשמוע גרמנית צחה מפי יהודי בעיר הקודש: תלמידי זה פרסי הוא. ובכן: שישו בני טיאוטוניה, פרסים יודעים שירי גיתה. אנשי „עזרה" חפצו ללא ספק להרחיב את תחום הלשון הגרמנית ברשת בתי הספר שקיימו בארץ בהנהלתו הראשית של אפרים כהן וחיכו להזדמנות שתצדיק את דרישתם. וההזדמנות באה עם ההכנות לפתיחת התכניון בחיפה. אם הגרמנית לא יכלה עד עתה להתחרות בצרפתית, הלשון האירופית הידועה בכל המזרח הקרוב, ואפילו לא באנגלית, לשונה של האוניברסיטה האמריקאית בבירות, שאליה נהרו תלמידים מקרוב ומרחוק, הרי עמד להפתח בית ספר גבוה לטכניקה, מקצוע דרוש במזרח ומבטיח

פרנסה, ולשם פרנסה הרי כדאי ללמוד גרמנית על בוריה, כשם שלמדו צרפתית בבי"ס של כי"ח ובמוסדות של נזירים קתוליים שונים. חניכי בה"ס הצרפתיים לא זו בלבד שידעו לדבר צרפתית אלא גם קראו ספרים צרפתיים קלים, ונמצאו משפחות של חניכי מוסדות כי"ח שדיברו צרפתית בבתיהם, מתפוצה כזו היתה הלשון הגרמנית רחוקה מאוד. בבה"ס התיכוניים של הגרמנים הנוצרים ושל „עזרה" לימדו בהכרח גם צרפתית. גרמנית לא לימדו בשום בית־ספר לא־גרמני. תלמידי „עזרה" דיברו בסיימם את לימודיהם עברית או שפת אמם, בכל אופן לא גרמנית. שאיפתם של ראשי „העזרה", שהוציאו כסף רב על בתי ספר שבהנהלת אפרים כהן, להפיץ את הלשון הגרמנית נשאה רק פרי מועט. והרי בהפצת הלשון הגרמנית מעונינים היו בעיקר, והסיוע לישוב ארץ ישראל, אם בא בחשבון בכלל, טפל היה למטרה הפאטריוטית, לסייע למולדת לתפוס את המקום הראוי לה בטורקיה בעלת בריתה. אנו הנלהבים לעברית חפצנו שהטכניון יהיה עברי; אנשי „העזרה" חפצו במוסד גרמני, ולימוד תכניקה בלשון הנביאים, לשון מתה ודלה נראה להם מגוחך. ואפשר להבין לרוחם. גם כיום, אחרי שנוצרו מונחים עבריים לכל המקצועות הנלמדים בתכניון ובאוניברסיטה, עדיין שואבים מורים ותלמידים את תורתם מספרים כתובים אנגלית. בימים ההם טרם התקיימה הטרמינולוגיה המדעית והתכנית, היא נוצרה בימי המאנדאט ומדינת ישראל בעמל רב של עובדים מדעיים ובישיבות רבות של ועדות־משנה למונחים מקצועיים ושל המלאה של ועד הלשון, כעת האקדמיה ללשון העברית. בחשבי היום על התכנית להורות טכניקה בחיפה בשנת 1913 או 1914 בלשון הגרמנית אין השד נראה לי כה שחור, כי גם עמים גדולים בעלי לשון חיה, לא חוזרת לתחיה, הורו מקצועות חיוניים בבתי המדרשות הגבוהים לא בלשונם אלא בצרפתית או באנגלית, רפואה לימדו בקושטא כמאה שנה בצרפתית, ועד היום מלמדים בהודו באנגלית. הסכנה לעברית לא היתה בטכניון שבחיפה המנותקת מיהודה, שבה נמצאו 90 אחוז מהישוב היהודי, אלא השאיפה של „עזרה" שבתי הספר התיכוניים והיסודיים שלה יגררו אחרי הטכניון וירבו בהוראת הלשון הגרמנית.

התסיסה החלה בחבר המורים, בקיץ שאחרי חג היובל המפורסם. מר אפרים כהן, המנהל הכולל, לא השתתף כרגיל בישיבות בהמ"ד למורים, אבל באחד הימים הזמיננו לישיבה בבית הספר למל ושם הודיענו שיש צורך להעלות את רמת הלשון הגרמנית לקראת פתיחת התכניון, כדי שתלמידינו יהיו מוכשרים ללמוד בו. אזכיר שבבהמ"ד למורים היתה מגמה מסחרית, ותלמידי מגמה זו לא למדו פדגוגיה וכל הקשור בה, אלא

גיאוגרפיה כלכלית ומקצועות מסחריים מעשיים. היה צורך במורים עבריים בארץ ובתפוצות, ורק מעטים מבוגרי המגמה הפדגוגית באו בחשבון ללימודים בתכניון, יותר מהם יכלו לבוא מהמגמה המסחרית, התכניון היה מחושב כהמשך לתלמידי בה"ס הריאלי שבחיפה, שגם הוא היה ברשות „העזרה", והיה לו מנהל רב מרץ ובעל זכויות מלאות, ד"ר בירם, מחלוצי החינוך מגרמניה. בכל אופן היה הקשר בין בית מדרשנו והתכניון רחוק, וההצעה להרחיב את תחום הלשון הגרמנית בגלל התכניון נתקלה בהתנגדות מצד רוב מנינו ובנינו של חבר המורים. היוצאים מן הכלל היה המורה לגרמנית, איש ירושלים, בנו של אחד מחלוצי עליה הראשונה, שלמד בגרמניה והוכתר שם בתואר דוקטור. הוא התנכר לציונות, בכל אופן לבני העליה השניה וללהט רעיונותיהם. המושג „ציונות" היה בימי מדינת ישראל ללעג בפי רבים מבני הנוער, המכנים בשם זה נאומי התלהבות הבל. בימים ההם רווחה בפי ותיקים מהעליה הראשונה והירושלמיים והצפתיים, שהתיישבו בערי החוף, המלה „שמנדרקים" ובה ציינו את בעלי הרעיונות והתכניות מבני העליה השניה, ששאפו לכיבוש העבודה והשמירה, להשלטת הלשון העברית וערכים לאומיים אחרים, שנראו להם, בעלי הנסיון, כבלתי מציאותיים, בלתי אפשריים, ואולי אף בלתי רצויים. המנהיגים הותיקים שבימינו היו אז „שמנדריקים" בעיני ה„בועזים" (שם גנאי בפי הפועלים המשכילים בימים ההם לאכר בעל נכסים, מעין „קולאק" ברוסית) שבפתח־תקוה ורחובות. מפי חברי, עמוד הגרמניות שבתוכנו, לא שמעתי את המלה „שמנדריק", כי אינה גרמנית, אבל יחסו למנחילי הלשון העברית היה מעין זה של ה„בועז" למטיפים לעבודה עברית, כלומר כאל בטלנים. דרכו של אפרים כהן היה לדבר בחצאי־משפטים, גמגום, שאינו מניח מקום לספיקות, ובכל זאת מניח מקום להתחמק בשעת הצורך, לאמור: לא לכך התכוונתי, לא תפסתם את דברי כמשמעותם וכ'. לא כן יד ימינו המורה לגרמנית, שהיה פחות פיקח ויותר גלוי־לב. היה עוד מורה, יליד הארץ, דור שני או שלישי, שלמד בגרמניה והורה אצלנו שעורים מספר באחד ממקצועות הטבע. דומני שמעולם לא דיבר עברית, גם הוא תמך כמובן במנהל, מורהו מלפנים. ר' דוד ילין, הנוח ובעל הנימוסים הנאים התנגד בדברים מתונים ושקולים. הרא"מ ליפשיץ התנגד גם הוא בנימוקי הגיון ומעש. אני הצעיר בחבורה, רווק, ללא עול של משפחה על צוארי התרסתי בחריפות. נער הייתי וגם זקנתי ולמעשיות לא הגעתי, ועל אחת כמה וכמה בימים ההם בעוד דמי רותח בקרבי. בזה קניתי לי אויב, תקיף, המנהל שבידו היתה פרנסתי.

פעם קצפתי וקפצתי כנער ולא כגבר וכסופר מדעי באספת מכובדים.

וזה דבר האספה: ה„עזרה" מינתה למנהל התכניון, שעמד להפתח בעוד ירחים־מספר, איזה אדון פינקלשטין (אם איני טועה בשמו), מומחה מגרמניה. הוא בא לארץ לשם ההכנות האחרונות ועלה גם לירושלים. מנהלנו הזמין אספת „נכבדים" כדי להפגיש את האורח הנכבד אתם. מטרתו היתה, כפי שהבינותי, כפולה, שנשמע אנו, „נכבדי" הארץ, מפי האדון המנהל, המומחה מאחד מבתי המדרשות לתכניקה בגרמניה על ההכרח להכשיר לתכניון תלמידים־מועמדים יודעי גרמנית, ומצד האחר שישמע אותו אדון מפינו את טענותינו־התנגדותנו לצמצום הלשון העברית. האורח בא לאספה בספריה הלאומית בלוית המנהל כהן וד"ר שמריהו לוין. יש לזכור שההנהלה הציונית השתתפה בועד מיסדי התכניון, וחלק גדול מהקרן להקמתו ולהחזקתו ניתן על ידי הנדיב, חובב ציון הידוע, קלונימוס ויסוצקי, הסוחר בתה המפורסם ממוסקבה. אחד־העם היה פקידו באודיסה ואח"כ בלונדון. מכאן שייכותו של ד"ר שמריהו לוין לתכניון. אחרי דברי פתיחה קצרים מסר המנהל כהן רשות הדיבור לאורח, ובעצמו התעטף בשתיקה במשך הויכוח הער שלאחרי הנאום. המומחה, שנועד לעמוד בראש התכניון, התיחס אלינו כגרמני רם המעלה ל„ילידים", ואולי כלילדים שומעי לקח מפי המורה, שאין ערעור והרהור אחריו. ענו לו הנכבדים קצרות בשפה רפה, מהם מתוך נימוס, ומהם מפני שלשון האספה הגרמנית לא היתה די שגורה בפיהם. אני לא נבהלתי מהאדון המומחה, כי באוניברסיטה בוינה נפגשתי עם אנשי־שם ודברתי עמהם באופן חפשי, על אף רגשי הכבוד להישגיהם המדעיים ולתואריהם. חבורי שזיכני בתואר דוקטור נדפס בהמלצת מורי המובהק יועץ החצר אוגוסט פורנייה (Fournier) על ידי אחת מהוצאות הספרים הגדולות בלשון הגרמנית. היתה לי איפוא די „חוצפה" (במלה עברית זו השתמשו יהודי גרמניה למושג העזה) לדבר עם מר פינקלשטין כאיש שוה לו בערך ובמעמד. נדהם אף ד"ר שמריהו לוין ושאלני: מי אתה? עניתי לו, שאני אחד העמלים להחיות את הלשון העברית ולשימה בפי בנינו ועמלנו יהיה לריק, אם בתי הספר יגררו אחרי התכניון הגרמני. ישנם עמים אחרים שזה עתה החלו לכונן בתי ספר גבוהים, כגון הבולגארים ולא יעלה על דעתם להנהיג בהם הוראה בלשון זרה. הפסיקני פינקלשטין באמרו: כלומר, שההוראה שם בדרגה שפלה (Danach sicht es auch aus). ואמנם צדק מר פינקלשטין, גם הוא וגם אנו לא התכוונו לרמה בולגארית, לא אז ולא כיום.

אין ספק שאפשר היה לבוא לידי פשרה עם מר פינקלשטין, להסכים שהוראת המקצועות הטכניים תהיה בגרמנית, ובהדרגה במשך תריסר או

עשרים שנה להחליפה בעברית. אפשר היה להטיל על המועמדים ללמוד בתכניון בבחינת כניסה בגרמנית, גם אם יקבלו תעודת בגרות מב"ס תיכון, אבל כאמור לא היה התכניון אלא אמתלה לעסקנים בברלין, כדי להעלות את רמת הידיעות בלשון הגרמנית בכלל. גרמנית ותרבות היו להם שמות נרדפים כלאנשי כי"ח הלשון הצרפתית. מלחמתנו למען הלשון העברית היתה בעיניהם כמלחמת פראים בתרבות והתנגדותם לשאיפותנו Kulturkampf, מלחמת תרבות במורדי האור.

באחד הימים בשנת 1913, כמה חדשים לפני אותה אספה, הזמינני האדון המנהל והטיל עלי במשפטים מגומגמים כדרכו, לחזור על הרצאותי בדברי־הימים ובגיאוגרפיה בקיצור בגרמנית, מעין סיכום, Rekapitulieren כפי שאמר בגרמנית. ביררתי לו את הקשיים שבדבר. ספרי לימוד בעברית טרם היו בימים ההם, והתלמידים רשמו את הרצאותי, ומעולם לא זכיתי לסיים את החומר שהכינותי לי לשיעור עד הצלצול ליציאה. כל ימי הוראתי, גם בשעה שהיו כבר ספרים בידי התלמידים, התאוננו תלמידי שמקפח אני את הפסקת הנופש שלהם. היכן יכולתי איפוא למצוא עוד פנאי לסיכום בגרמנית. שנית היה עלי וגם על המנהל להתחשב בהתנגדות התלמידים. היו בכתות הגבוהות בחורים צעירים ממני רק בשנים מספר, אנשים בעלי דעה מגובשת. המבוגרים שבהם, רובם ככלם מחוץ לארץ, עלו לשם הגשמת הציונות, סבלו מחסור וקדחת, פעם בשלושה או בארבעה ימים, לפי סוג הקדחת שאחזה בהם. ואתה צא ולמדם גרמנית על אפם וחמתם, כי כך צוה המנהל, המפרנסך בכבוד ובהרחבה. אפרים כהן היה מסכים בחפץ לב, שאלמדם לפי ספר לימוד גרמניים ולא יצטרכו לרשום, ולא עוד אלא שהיה מספק להם ספרים חנם, אבל לי היה זה מהנמנע. לא אתעסף בצביעות לאמור, שעיון תלמידי בספרים לועזיים לא היה לפי רוחי, להיפך שמחתי אם תלמידי הרחיבו את ידיעותיהם בקראם בספרים לועזיים טובים. והיו תלמידים שהביאו אתם ספרים רוסיים משובחים, כגון ההיסטוריה של קאריב, אבל ספרי לימוד גרמניים בהיסטוריה מימי הביניים והלאה עוררו בי גועל נפש, כי נכתבו לחינוך „בשר תותחים" לצבא הקיסר. לא גרמניים כלליים היו ספרים אלה, אלא פרוסיים מיליטאריסטיים. גרמניה מעל לכל, ומעל לגרמניה בית ההנצולרן. סרחון המגמתיות המדינית עלה באפי מכל ספר לימוד בהיסטוריה גרמני בכלל, ומהרייך בפרט. כיום רואה אני, שהגרמנים לא הגיעו בתעמולתם בספרי לימוד לקרסוליהם של הבולשביקים. אפילו במאמרים מדעיים טהורים שנדפסו מידי אנשי מדע רוסיים בקבצים בחו"ל תמצא, כאילו דרך אגב, דברי הערצה לסטאלין, הגאון גם בגיאוגרפיה

וכדומה. היתה בי אז שנאה סוביקטיבית לפרוסים, שינקתיה בגמנסיה פולנית ומתוך פאטריוטיות אוסטרית. אנו היהודים פאטריוטים אוסטריים היינו יותר מנתיני קיסר פראנץ יוסף הגרמניים. גם בספרי גיאוגרפיה פרוסיים לא יכלתי להשתמש, הם האריכו במקום שעלי היה לקצר וקצרו במקום שהיה עלי להאריך. לא היתה אפשרות לסיים הרצאותי העבריות בסיכום גרמני, והתלמידים היו עמוסים שעורים רבים ומהנמנע היה להוסיף שעה לסיכומים. מר כהן פטרני במחמאה, שמורה טוב כמוני ימצא את הדרך, יצמצם, יקמץ וכ'. בקיצור: אם לא תמצא זמן לסיכום בגרמנית, מורה לא יצלח אתה. מימי חונכתי על ברכי המשמעת: המנהל מצוה, עליך לציית. הברירה בידך להתפטר עם סיום שנת הלמודים. נסיתי איפוא פעמים מספר „לסכם" עם צלצול הפעמון והייתי כמצחק בעיני תלמידי, כי דברתי כמי שכפאו שד. אחרי נסיונות אחדים בטל ה„סיכום". מר כהן לא עמד על קיום פקודתו, אחרי שהודיע לברלין שהמורה להיסטוריה ולגיאוגרפיה חוזר על שעוריו בגרמנית, הדו"ח היה עיקר ולא המעשה.

באותו פרק זמן בקיץ 1913 החלה להתגבש תכנית להקמת בנין לבית המדרש למורים במגרש רחב שקנה המנהל ברוחמה, במקום שבו כעת בית ספר לבנות דתי ממלכתי וממזרח לו. פעם לקחני מר כהן להראות לי את המגרש. הסביבה היתה ריקה ומערות קברים נמצאו מאחורי בית משרד הבריאות שבמחנה יהודה. בדברנו על תכנית הבניה אמר מר כהן, שהזמין או שעתיד הוא להזמין אדריכל גרמני. עקצתיו ושאלתיו: האם גם לכך דרוש גוי? והוא ענה בעקיצה: גם במקומך יבוא גוי. הוצאתי המסקנה מדבריו אלה והגשתי את התפטרותי לסוף שנת הלימודים. עם סגירת בתי הספר בסוף יולי או בראשית אוגוסט — החופש נמשך אז עד אחרי החגים — ירדתי ליפו, כדי להפליג באניה האוסטרית. רבים נסעו לקונגרס הציוני בווינה. מפני סערה בים הוכרחנו לחכות ביפו. בתל־אביב טרם היה מלון, ובכן סרנו למלון נאה במושבה הגרמנית שבין יפו ותל־אביב. שם ישב גם סוכן האניות שלנו, שהשתדל למצוא הזדמנות אחרת להסיענו לנמל איטלקי. טלפון טרם היה בעיר ואנו ציפינו בכל רגע לים שירגע ולאניה שתבוא. סוכן האניות „גרמני" היה כפי שסיפר לנו מר אידלסון, חוקר השירה, שידע הרבה דברים מעניינים מחוץ לשירה, בן לאב יהודי ולאם חבשית. האב, בחור מעיירה גליצאית כנראה, נדד לאנגליה, רעב ללחם, נתפס למיסיון ונשלח לפעולה לחבש. שם התקרב למלכות ונשא „נסיכה" לאשה. באחד הימים אמר לו הנגוס־נגסטי (הקיסר), מה לי ולתורה שהנך מרביץ, מוטב שתכין לי תותחים. ולפי האגדה שבפי

אידילסון היה אותו בחור גליצאי לשר המלחמה בחבש. לפי ספרים שהשיג מאירופה יצק לקיסר תותחים פרימיטיביים וכדוריהם. לא חשוב אם אמו של אותו הסוכן, השחור למחצה, נסיכה היתה או שפחה, הוא התגלגל עם אביו ליפו, ישב בין הגרמנים והיה ל„גרמני". האב מת, אבל היה שם ישיש מומר אחר, שהשתתף בשעתו במלחמת האזרחים באה"ב, ולעת זקנתו בא לארץ הקודש, וגם הוא „גרמני" בין גרמנים, ומי ימנה את כל הבריות המוזרות שהים פלטם בחוף יפו. מעטים היו אז האירופים, לכן התבלטו בתוכם.

אחרי ימים מספר העלנו סוכננו על אניה רוסית קטנה ומלוכלכה להביאנו לפורט סעיד, ומשם היה עלינו לעבור לאניה בריטית שבאה מאוסטרליה ותחנתה הראשונה בנאפולי. מעולם לא היה לי מגע ברוסים, כלם היו בעיני צוררים, פורעי פרעות ומעלילים עלילת דם. ימי עלילת ביליס היו הימים ההם. הצליינים הרוסיים, שמלאו רחובות ירושלים באלפיהם בימי אידיהם הגדולים, לפניהם ולאחריהם, הסריחו מרחוק בגופם או במליחים שאכלו לרוב. לתמהוני התהלכו בני הקבוצה היפואית מיוצאי רוסיה שנסעה לקונגרס בוינה עם הרוסים כעם ידידים, קבלו מידם את הוודקה והמזונות שהגישו. אנו הירושלמיים ואברהם שפירא, גיבורה של פתח־תקוה המפורסם, התרחקנו מהם וציפינו לאור הבוקר, לצאת מתחום רוסיה שעל פני המים. מימי לא נסעתי באנית־פאר ולא ישבתי במלון פאר כאניה הבריטית שהסיעתנו לנאפולי. בית מרגוע ממדרגה ראשונה היתה לנו במשך שלשת ימי המסע. עם הבריטים לא באנו במגע, מלבד בחור אוסטרלי צעיר, איש מהם לא דיבר אתנו. ואנו היהודים נפרדנו לשתי קבוצות, לשלחן הכשר של הירושלמיים והנספחים אלינו ולשולחנם של היפואים, שאכלו מהמטבח של מחלקה ב' שבה נסענו. היה אתנו חייט יהודי מאמריקה שחזר לארצו אחרי ביקור בארץ ישראל, שידע שמות שימורי הירקות והפירות והדגים שבאניה, ואלה הוגשו לנו בשפע. בין היפואים היה גם „רב מטעם" מלפנים, חובב ציון ידוע (על שמו רחוב גדול בתל אביב) וגם הוא זלל מאכלי הטריפה. כבר הזכרתי את הריב שבין אנשי יפו וירושלים ואת השתתפותי ב„מלחמת מצוה" למען כבוד ירושלים. אותם הימים באניה עם ה„יפואים" הגבירו את התנגדותי לאנשי יפו ולשיטתם: התפרקות מערכי דת על אדמת הקודש. אפילו אחד־העם, אשר לפי דברי יוסף קלוזנר לא בא לבית הכנסת אפילו בימים הנוראים, נפשו בחלה מהסרת נזר הקודש מתנ"ך ביפו—תל־אביב. כאשר פרצה מלחמת הלשון מכותלי בית הספר ומחדר הישיבות לרחובות ולשווקים היו לנו היפואים

לאפוטרופסים, ומאפוטרופסות זו סלדה נפשי. איני בא להאשים את מי שהוא או להצדיק את עצמי, רצוני רק לבאר מה הרחיקני מהמלחמה הצעקנית שבין המורדים ב„עזרה" וה„בוגדים" כביכול בלשון העברית, שלא חפצו בהרס מוסדות ה„עזרה". לנושא זה עלי לשוב עוד באריכות להלן. את מסעי הארוך מנאפולי לויניציה ואת כל אשר ראיתי במקומות שהתעכבתי בהם כמה ימים לא אספר, כי מה אוסיף על כל שכתוב בספרים על איטליה, אזכיר רק פרטים מאלפים אחדים. ההמון בנמל נאפולי, פרחחים ערומים למחצה, שאון הרחוב, הזוהמה במשכנות העוני, וגם פרצופי הבריות דומים היו לאלה שבאלכסנדריה של מצרים, ללא קו „אירופי", כלומר לאותה אירופה התיכונית שידעתיה. ברומא מצאתי לא רק אקלים פיסי אחר אלא גם אנושי אחר. רחובות נאפולי היו מלאים כמרים מטיילים להנאתם הרבה יותר מאשר ברומא. פירנצה העדינה היתה לי בית אולפן לאומנות, אחרי ששמעתי באוניברסיטה הרצאות מספר בתולדות הציור. בצאתי מבית נכות עייף הייתי כאחרי חמש השעות של בחינת הבגרות שבעל פה. במילאנו הרגשתי את עצמי כבוינה, כלומר כב„בית", הרבה פרקים שלמדתי בהיסטוריה וגיאוגרפיה המחישה לי דרכי באיטליה. בעלותי בחשמלית לראש הר הגעש וזובין בלעתי בעיני את זרמי הלבה הקרושים, לאור מה שלמדתי בגיאוגרפיה הפיסית. באותה שעה ישב ליד הנהג תייר אמריקאי ולמד מפיו מספרים באיטלקית תמורת השיעור שנתן לו במספרים באנגלית, הר הגעש ענין אותו רק כדי שיוכל לספר במועדונו אי־שם מעבר לאוקינוס, שעלה ללוע הוזוביו, ואלה יענו אחריו בפיהוק Oh, Yes כשהגענו ללוע החלו התיירים והתיירות להשתעל מעשן הגפרית היוצא מהשוחה הנרחבה והעמוקה שנראתה רק בחלקה מפני העשן. הם האיצו במורי הדרך שנשוב מהר לחשמלית. כבר „ראו" את הלוע, כבר היה להם מה לספר, ואני הוכרחתי לרדת מבלי לצעוד לכל הפחות עשרות מטרים לאורך קצה הלוע. „תיירים" כאלה הכרתי במשך טיולי בארץ ובשכונותיה לא מעטים גם מקרב יהודי הארץ; בלוף אמריקאי. בנאפולי היתה אז קהלה יהודית קטנה, לפעמים התלקט מנין מתפללים בבית הכנסת ובתוכם אורחים ולפעמים לא נמצאו עשרה. ורבה של הקהלה, זקן מילידי ליוורנו, עיר התורה והדפוס העברי מלפנים, ישב ולמד גמרא כבימי נעוריו, ובזה מצא נוחם ותוכן בחייו. בבית הכנסת ברומא התפללו תפלת מנחה וערבית 30—40 איש, כולם אבלים, אומרי קדיש. נשארו ל„לימוד" אחרי התפלה, כדי לאמור קדיש דרבנן. בויניציה מצאתי בר"ח אלול עשרות אנשים בתפלת שחרית. בצאתי מביהכ"נ קראתי כתבות על פתחי בתי כנסיות וישיבות סגורים,

שנפתחו אולי לימים הנוראים, ויביטו בי יהודי ויניציה אלה כבמלומד המפענח כתבי קדומים, כי לא ידעו לקרוא מה שחרתו אבותיהם.

בעברי באיטליה בשנות ה־20 בימי מוסוליני רשמתי לי בשבתי על יד החלון בקרון הרכבת בפנקסי ממראה עיני. ישב ממולי אדם וניסה למשכני בשיחה. עניתי קצרות והשתמטתי ממנו. הכתב מימין לשמאל היה לפלא בעיניו. האם זה יונית שאלני, לא אדוני, עניתי והמשכתי ברשימותי. אחרי רבע שעה הבריק רעיון במוחו ושאל: אבריאו? כלומר האם זה עברית? סי סיניורה, כן אדוני, עניתי. צהלו פניו של איש שיחי. גם הוא אבריאו, ולא ידע שעברית אפשר גם לכתוב. ספרתי לו שעברי מארץ העברים אנכי, ועברית לשוני בעל פה ובכתב. הגיש לי את כרטיס הביקור שלו ובקשני שאכתוב לו את שמו בעברית.

אהבתי את איטליה, נופה, עתיקותיה ואמנותה. בפעם האחרונה ראיתיה ב־1929. מאז לא הלכתי עוד לאירופה. מוזמן אני לבוא להתענג על אמנות איטליה. בת זקוני, סופרת „הארץ" באיטליה, מפצירה בי לבוא לשבת בביתה בפירנצה ירחים מספר. אהבתי את בתי וילדיה, אהבתי את פירנצה ואיטליה, ואולם מארץ הקודש לא אפרד כיונק משדי־אמו. יום־יום מתחדשת היא לעיני. וכל מה שאני מזדקן יקרה היא לי יותר, כשם שאמי היתה לי יקרה יותר לעת זקנותה מאשר בימי נעוריה. את אשר אני מרגיש בהתיחדי לבדי בבית הכנסת, הרווי קדושה, עם פרק תהלים, עם המשנה או עם ספר מספרי היראים לא אמיר בכל אמנות איטליה, בפרחים הנאים ללא פרי, כפי שאמר רבי יהודה הלוי על חכמת יון. היופי שבקדושה אין כמוהו בכל מה שתראה העין ותקלוט האוזן. נזדמן לי לשמוע קול העֹוגב לחתונה בכנסית סאן מארקו בויניציה ויהי לי כקול ממרומים, לא כקולות חזנינו המעוררים בי זוועה בהשתעשעם בקולם בדברי אלקים חיים כזמרית באופרה. ואולם איזו מוסיקה תדמה לפרק תהלים, היוצא בלחש מהפה וחודר ללב כזמרת מלאכים ושרפים. כחדשים הם לי במחזור השבועי.

סטיתי מהנושא העיקרי בפרקי זה המוקדש למלחמת הלשון ועלי לשוב לעניני. שבועות מספר אחרי בואי לבית הורי החלו מברלין לשדלני שאשוב לעבודתי בירושלים. קבלתי מעין מכתב־פיוס ממר אפרים כהן בעצמו. לא נמצא לי ממלא מקום, והאיום שגוי ימלא מקומי היה פליטת־פה גרידה. משרתי היתה עד עתה לפי חוזה זמני ואני חפצתי שתנתן לי קביעות עם זכות לפנסיה כמשרתי אצל הממשלה מקודם. לפי הכרתי בימים ההם אסור היה לי לשאת אשה ולהקים בית ללא מקור בטוח לפרנסו. מקור פרנסה בטוח היה אז משאל לבו של כל בחור לומד, החל משנות הגימנסיה. בנות

הארץ המשכילות — השכלה של גננת ללא תעודת בגרות — לא ישרו בעיני, ובפרט שלא נמצאה אף אחת שלא התהלכה בערבים עם הסימינריסטים. קשה מאוד היה למצוא באירופה נערה הוגנת שתסכים בכלל לעלות אתי לארץ, ובפרט כשהיה לי חוזה רק על שלש שנים. חברת ה„עזרה" הציעה לי לשוב לפי שעה לחצי שנה, ובינתיים יתבררו הענינים שבינינו. היא שלחה לי הוצאת הדרך כאילו עליתי בפעם הראשונה. נסעתי איפוא לארץ בפעם השלישית במשך שנתים, ובאתי אחרי פתיחת בתי הספר. מצאתי את תלמידי רותחים ורועשים בגלל התכניון ומשתדלים להטיל את דעתם על מוריהם. כאשר שאלני אחד התלמידים השקטים והמתונים והחרוצים מעולי רוסיה, מה דעתי על סערת הרוחות בקרב הנוער, עניתי לו את התשובה שניתנה למלך הכוזרים בחלום: מחשבותיכם רצויות בעיני, אבל מעשיכם אינם רצויים. כדי להבין את התלמידים ואותי והדומים לי, יש לזכור את רקע גידולם בארץ מוצאם ברוסיה. היו לנו גם תלמידים מילידי הארץ, מגליציה ומסאלוניקי, אבל בראש העדר הלכו הרוסיים, ולא רק מפני גילם המבוגר אלא גם מפני השכלתם ובקיאותם בעסקי מפלגות ומהפכות. היה להם עבר ציוני ומהפכני, ידעו לנאום, לנהל העמולה, לארגן ולעמוד בראש. ב„מהפכה" הרגישו את עצמם כדגים במים. זוכרני אספת פליטים יהודים מרוסיה באחד המרתפים של אגודה ציונית בווינה. היו להם טענות נגד הקהלה היהודית בווינה, שלא עשתה למענם את אשר היתה חייבת לעשות לפי דעתם. הועלו הצעות מהצעות שונות, והנה קם בחור והציע באידיש מתובלת במלים רוסיות: נעלה עליה בסערה מהפכנית.. הוא שכח שאינו עומד בפינסק או במינסק או בוברויסק ועסק אין לו עם פוליציי־מייסטר צארי, אלא כעני בפתח עומד הוא בפני אחים העושים מעשה צדקה וחסד במלוא יכלתם או שלא במלואה. גם בקרב תלמידינו התעוררה ה„סערה המהפכנית" שקלטוה בשנות 7—1905 בארצות מוצאם. אנו יוצאי אוסטריה וגרמניה חונכנו למשמעת ולתעמולה דמוקרטית. המהפכה הטורקית בסאלוניקי ובקושטא, מהפכת קצינים מעטים היתה, ולא חדרה לעם. רבי דוד ילין ומהפכן — סתירה גדולה מזו קשה היה למצוא, והוא, כלומר שמו המפורסם בעולם היהודי, דרוש היה להנהגת ה„מרד" או ה„מהפכה" נגד אפרים כהן ונגד מנהיגי ה„עזרה" בברלין. בראש ה„עזרה" עמדו ג'ימס סימון, מעשירי ברלין ומהמקורבים למלכות, פאול נתן ומזכיר ה„עזרה" הראשי ד"ר ברנהארד כהן. פאול נתן היה עתונאי ומדינאי ליברלי נוטה לסוציאליסם, את מרצו הקדיש לחברת ה„עזרה" לא על מנת לקבל פרס. דומני שלא היתה לו אשה וכל זמנו פנוי היה ל„עזרה". פעם בימי הסערה אמר אפרים כהן: הם

סוברים שיטילו את רצונם על ד"ר פאול נתן, לכל היותר ימאס עליו עסק זה, ימצא לו פלגש (מיטרס אמר בגרמנית) ויהנה מן החיים. זחה עליו דעתו אחרי היובל ולא נזהר מאבק של ניבול פה. מובן שהאיש שהיה לו לחוש ביותר מפני הסתלקות ה„עזרה" מהפעולה בארץ־ישראל היה אפרים כהן בעצמו, שישב בזכות ה„עזרה" בכבודו של עולם וקבל משכורת גבוהה בודאי מזו של הפחה הטורקי. וה„עזרה" שילמה בנפוליונים של זהב בראשון לחודש בדיוק ולא כאוצר הטורקי, שהיה מפגר בתשלומים לפעמים כמה חדשים. פיקח היה אפרים כהן והפעם נכשל ולא עמדה. לו פקחותו לפייס את הבחורים מביאליסטוק ומלודז, לרסן את המורה הרתחן הקנאי לעברית ח. א. זוטא ולמנוע את ילין מלתת את שמו להנהלת המרד, ומצד אחר להשפיע על ה„שלישיה" בברלין שהזכרתיה, שתותר לכל הפחות למראית עין. יתכן שהדבר לא היה עוד בגדר האפשרות. מעמדו של ילין היה זה שנים עלבון לאישיות נעלה כמוהו. תלמיד חכם בעברית ובערבית ובא־כח של יהודי ירושלים בעיריה, עמד בפני „האדון המנהל", Herr Direktor בלע"ז, כפקיד בפני אדוניו, בוס בלע"ז. בחסדי האדון זכה למשכורת יפה ולפוליסה של ביטוח חיים. האדון מנע ממנו את התואר מנהל בהמ"ד למורים. הרגישו בעלבון בני ביתו יותר ממנו, שהיה עניו ומתון. אשתו, בתו של ר' יחיאל מיכל פינס, שנפטר כשנה וחצי לפני ה„מלחמה", לא יכלה לסלוח לאפרים כהן את עלבון בעלה, והיחס בין שני הבתים, זה מול זה ברחוב הראשי של קרית משה, מתוחים היו. האשה הכבודה פעלה בכותלי־ביתה, אבל הגדול בבניה אשר אתה בבית, מבוגרי בהמ"ד למורים של „עזרה", יצא בגלוי למלחמה רתחנית נגד כהן ונגד ה„עזרה". קדמו לכך סכסוכים פרטיים בינו בין המנהל. ר' דוד ילין נמשך ונרתם למלחמה ב„עזרה" ושמו התנוסס על דגל ה„מרד". לא „אנארכיסטים", „ניהיליסטים", „רבולוציונרים" רוסיים נלחמים בשיטת ה„עזרה", אלא „הישוב היהודי" בארץ מתקומם בזוממי ההתבוללות. ברגע האחרון, בשעה, שגלוי היה שילין מצטרף ל„מורדים", הזמין המנהל ישיבת מורים, ועל סדר היום נקודה אחת: הרגעת הרוחות. בא גם ילין, שתקן ומנומס כרגיל, ואף מלה אחת לא השמיע נגד המנהל. עצה לא היתה בפינו, מן הנמנע היה להרגיע ים סוער אלא על ידי כניעה מלאה. לכך לא היה אפרים כהן מיופה, לא יכול להבטיח, שהתכניון יהיה עברי, גם לו חפץ בכך. אנשי יפו עטו כעיטים על הפגרים, שלחו שליחים להוסיף שמן על המדורה. אליעזר בן יהודה ועתונו היססו זמן־מה טרם שהצטרפו לסערת המרד, היומון „חרות", שהיה בידי יהודי ספרדי־מארוקאי, הקדימו בהצטרפות מלאה ל„מורדים". היה בזה לא מעט

מן הזרות. בתי הספר של כי"ח, שבהם למדו כמעט רק בני עדות המזרח, היו צרפתיים במאה אחוז, ואפילו „היסטוריה קדושה" (תולדות ישראל בימי קדם) לימדו בצרפתית, והשעורים בתנ"ך היו בשפל המדרגה, ועל כך לא הריע ולא התריע ה„חרות", ואף לא בני עדות המזרח המעטים שהצטרפו ל„מורדים" הרוסיים. לא רק קנאות הלשון העברית פעלה במלחמה זו.

ציפינו למפנה לטובה, לפשרה ולהרגעת הרוחות בבוא פאול נתן ומזכיר החברה לירושלים. איני יודע אם אפרים כהן הזמינם. בינתיים עברה השמועה על הסערה בירושלים לעתונות היהודית בעולם כלו, יתכן שגם הקונסול הגרמני בירושלים, אשר משכנו היה קרוב לבית־ספר למל, שלח דו"ח למשרד החוץ מכל מה שראה ושמע יום־יום על סף ביתו ומשרדו. בבוא האדונים מברלין הגישו להם המורים הודעתם: קבלו דעתנו ואם לאו נשבות. לא ראיתי מסמך זה אבל לפי מה ששמעתי מפי המנהל היה לו אופי של אולטימאטום, שלא הניח מקום להמשכת משא ומתן. למורים שחתמו על האולטימאטום לא היו חוזים עם ברלין, כי נתקבלו על ידי כהן בירושלים ללא חוזה. לרא"מ ליפשיץ, לד"ר סונה ולי היו חוזים כאלה, ובהיותנו נתינים אוסטריים אפשר היה להעמידנו למשפט בפני הקונסול האוסטרי. אני בלאו הכי התנגדתי אז לשביתת מורים ובדעה זו עומד אני עד היום. את הגורם לאיבוד ההשפעה החינוכית של המורים על תלמידיהם רואה אני בחלקו החשוב בשביתות מורים, שהיו כעת למכת־מדינה. לפענ"ד היה על המורים להגיש את התפטרותם לסוף שנת הלימודים ולהכין בינתים רשת בתי־ספר לאומיים תלויים בהנהלה הציונית ולא בחברה שאחת ממגמותיה היתה לחזק עמדת גרמניה במזרח. ברגע שהסכים ר' דוד ילין לצעד הרבולוציוני של השביתה מסר את עצמו בידי ראשי התלמידים ובידי אנשי יפו, ששאפו להשתלט על החינוך העברי בארץ כולה. האולטימאטום מידי מקבלי הטובה למיטיביהם היה משגה, אבל חמור ממנו היה המשגה של פאול נתן. הוא שלח אגרות פיטורים לכל החתומים על האולטימאטום: הפסקתם להיות מורים בבה"ס שלנו. על אף הפיטורים או מפני שכתב הפיטורים טרם הגיע לידיהם באו המורים כולם לכתותיהם ולשעוריהם. לפי תפיסתו של פאול נתן נכנסו לרשות שפסקה מלהיות רשותם. הוא פנה לקונסול הגרמני, ובכחה של המשטרה הטורקית, שהוזעקה על ידו, הוצאו המורים ה„מורדים" מכתותיהם, ואחריהם הלכו תלמידיהם המבוהלים, גדולים וקטנים. איני יודע כמה מן האמת בתיאור הגירוש הזה בעתונים, אבל מהראוי היה לחוקר מומחה שיטפל בתאור אוביקטיבי של מלחמת הלשון, כל עוד חיים אנשים שהשתתפו בה. בזכרוני נעלמו פרטים רבים. איני זוכר

מה עשיתי באותו יום. בכל אופן לא הייתי בבית הספר. בבהמ"ד למורים לא היה מה לעשות, כי התלמידים רובם ככולם עסקו ב„מלחמה", לא בלימודים. ד"ר יוסף לוריא, שהיה אז ראש הסתדרות המורים, עלה ממקומו בגימנסיה בתל־אביב שבה הורה היסטוריה, ודיבר על לבי שאצטרף לשביתה, וכאשר סירבתי אמר לי שעוד ייסרני מצפוני על כך. ד"ר לוריא היה איש יקר הרוח, רחוק מבקשת כבוד לעצמו, אבל גם הוא נתפס לרעיון של ההגמוניה של אנשי יפו. חדשים אחדים לפני יובלו של כהן עלה לירושלים להציע בפנינו תכנית של עתון יומי ביפו—תל־אביב. עתונאי היה לפני עלותו לארץ, ובלי ספק יכול היה לערוך עתון טוב יותר מאלה שבירושלים. אנו ה„פאטריוטים" הירושלמיים ראינו בזה התנקשות בירושלים וטכסנו עצות להפיר את „מזימת" יפו. מתוך „פאטריוטיות" ירושלמית התנגדתי לתכנית ד"ר לוריא, ועל פי דרישת מר כהן הבטחתי לבן יהודה לכתוב בעתונו, וכמובן חנם. לא אוכל לאמור שהצלחתי להרים את רמת העתון במילימטר אחד. החומר ברובו הגדול בא מידי משפחת בן יהודה בעצמה, והיה עלוב ולפעמים מגוחך בחידושי הלשון. נצנץ בערב חידוש במוחו של מר בן יהודה או של אשתו, ולמחרת הופיע מאמר שבו חזר החידוש פעמים רבות. כל עיקרו של המאמר לא בא אלא לשם החידוש. אחרי שבן יהודה הצטרף לילין במלחמתו חלשו היפואים על שני עתונים יומיים בירושלמיים, ואפרים כהן הוכרח לקנות לו את אהדת „המוריה", העתון החרדי, אשר עורכו היה י. י. ילין ז"ל, אברך מהישוב הישן, אח"כ גבאי בית הכנסת שלי ושכני ל"ז שנים. החרדים התנגדו לכל בתי הספר, אבל בהשואה לגימנסיות היו בעיניהם מוסדותיו של אפרים כהן הרע במיעוטו. כבר בתרע"א מיחתה אספת חרדים ביפו נגד הגימנסיה ופירסמה חוברת־מחאה. בטיול חיללו מוריה ותלמידיה את השבת בפרהסיה בירושלים. „המוריה" תמכה איפוא באפרים כהן, וכמובן לא „לשם שמים" בלבד. המלחמה שהתנהלה ברחובות, בהפגנות, בקריאות בוז וצעקות של נערים ובמודעות משמיצות על הקירות היא פרשה עגומה ואין בעטי סממנים לתת ביטוי לבחילה שעוררה בלבי. יודעים יהודים מאז ומתמיד לשנוא זה את זה ולבזות זה את זה. אולי מוטב להשתמש בדבריו של ירושלמי קדום: ונתתי נערים שריהם ותעלולים ימשלו בם, ונגש העם איש באיש ואיש ברעהו ירהבו הנער בזקן והנקלה בנכבד (ישעיה ג, ד—ה). מר כהן, שלא אבד לגמרי את חוש הבדיחה, סיפר שאחד הזאטוטים מבית ספר למל, ממשפחת לוי ספרדית, שסיפקה ל„עזרה" בירושלים כתריסר תלמידים, ראהו יוצא מבית הספר שנתרוקן וקרא בפניו: ומה נהדר היה כהן גדול בצאתו

מן הקודש, חרוז החוזר בפיוט בסדר עבודת יום הכיפורים. ההלצה, רמזיה ל„כהן הגדול" מחג היובל שלפני חצי שנה, מצאה חן בעיני המנהל והוא נהנה מתלמידו שמלפנים. נפשו של ר' דוד ילין בחלה בשיטות המלחמה של ה„מורדים", אבל לא יכול לרסנם, שבוי היה בידם. כאשר התנפל איזה פרחח ב„חרות" על הרא"מ ליפשיץ וד"ר סונה ועלי על אשר לא נצטרפנו לשובתים, פרסם ילין מכתב־הגנה עלינו בעתון.

ימים אחדים אחרי ה„גירוש" הצליחו השובתים לכנס שוב את התלמידים בבתים ששכרו, והלימודים חודשו להלכה, היו רק מעט ספסלים ושולחנות וחסרו לוחות ומכשירי הוראה. בבתי הספר העממיים ובגני הילדים של ה„עזרה" נשאר מספר ניכר של תלמידים והעבודה חודשה כסדרה עם המורים שלא שבתו. החלה התחרות בלתי הוגנת על כל נער ונערה „המורדים" הציקו לחבריהם ה„בוגדים" בכל מקום שהשיגום והופעל לחץ על הורים. ד"ר סונה אמר: עוד מעט ויתנו ספרי אל"ף בי"ת ולוחות צפחה (שעליהם היו המתחילים כותבים) לזקנים שבמושב זקנים ויביאום לכתות. מצבו של מושב הזקנים האשכנזי היה אז רע, אחרי שפשט את הרגל לנושיו לפני שנה או שנתיים. פשיטת רגל זו היתה מאורע בחיי ירושלים, ובעתונו של בן יהודה הופיע מאמר בשם „פאנאמה אל־שנייה". השוה הכותב אי־תשלום של אלפי נפוליונים (20 פראנק זהב = נפוליון) אחדים לשערורית פאנאמה. יתכן שלוא שילמו לזקנים ולזקנות הרעבים היו מסכימים לשבת על ספסל הלימודים.

בבהמ"ד למורים שרדו רק כתריסר תלמידים מכל הכתות ומשתי המגמות וחזרנו ללמדם. מספר המורים בעלי משרה מלאה במוסד היה ארבעה, ועוד מורים חלקיים, ובהם שלשה גרמנים נוצרים. אחד היה עולה לחצי שבוע מיפו ללמד מלאכת־יד. הסמינר „התקיים" איפוא, ועלי היה ל„נהלו" עד תום מועד התחיבותי בפברואר. בבוא המועד חדלתי מלבוא לבית הספר והסכמתי ששנים או שלושה תלמידים, שעמדו לפני בחינות הבגרות, יבואו ללמוד בביתי. אחד מהם היה בערך בגילי, וכבר אז החשיבו הרא"מ ליפשיץ כמדקדק. הוא פרסם אחר כך חיבורים בדקדוק, שמו היה אינהורן והחליפו אחר כך בפורת. במותו קרוב לשנת תש"ך הספידוהו מטעם האקדמיה ללשון העברית ומנו את זכויותיו לידיעת הלשון. צנוע ועניו היה האיש, וכל ימיו התייחס אלי בכבוד כתלמיד לרבו, אף על פי שלא למד ממני דבר במקצוע, אשר לו הקדיש את חייו, ומה שלמד מפי שכח בודאי אחרי בחינות הבגרות. אחרי עזבי את בהמ"ד למורים מילא את מקומי הד"ר אברהם סונה. הוא עזב את הארץ כתום שנת הלימודים. הרא"מ

ליפשיץ עבר לבהמ"ד למורים הלאומי. בחדשי פברואר ומרס בקשתי לי מקום עבודה בארץ. יסדו אז ביפו בית ספר דתי בשם „תחכמוני" וחפצתי להקלט בו. בקשר עם כך שוחחתי אז בפעם הראשונה עם הרא"י קוק זצ"ל, רבה של יפו בימים ההם. לצערי לא נמצא מקום בשבילי. גם נסיון במקום אחר לא הצליח, והיתה בפני הברירה לשוב אל תלמידי שבבית המדרש, שבראשו עמד להלכה ר' דוד ילין ולמעשה שלטו בו תלמידים עזי פנים אחדים, או לצאת חוצה לארץ. בחרתי לצאת חוצה לארץ, לנהל בית הספר של ה„עזרה" בסאלוניקי. חשבתי שבמשך הקיץ תעבור התסיסה וימצא גם מקור בטוח להחזקת בתי הספר הלאומיים, ואוכל לשוב לתלמידי ולחברי. לא דרשתי מן ה„עזרה" חוזה למשרתי בסאלוניקי, כדי שאוכל לעזוב את משרתי עם סיום זמן הלימודים. קויתי שבמשך הקיץ ישוב השלום על כנו, והמורים ותלמידיהם ישובו לעבודתם כמקודם. מכתבים שקבלתי מחברי הרא"מ ליפשיץ ומד"ר סונה (מסרתים לשמירה ב„גנזים" של הס. הסופרים בת"א) הוכיחו לי שאמנם צדקתי בעוזבי את שדה הקרב הירושלמי. ד"ר דוב הוזנר (אביו של היועץ המשפטי גדעון ה.) בא מלבוב להורות בב"ס של ה„עזרה", השתדל להשליט שלום בין היריבים, התיאש חיש מנסיונו וחזר לבובה. מחנה אפרים כהן הלך והסתאב — כפי שכתב לי ליפשיץ — ובמחנה ילין לא היתה נחת. בתי הספר החדשים לא יצאו עדיין משלב של אימפרוביזציה. בקיץ תרע"ד עוד היתה ידם של כמה בחורים מה„מורדים" תקיפה בהם. תלמידים „הוקפצו" מכתה לכתה, וכמה מהמורים החדשים לא היו מוכנים ומנוסים לתפקידם.

כפי שטפרתי כבר נוסעים היינו בימים ההם למצרים באניה קטנה, ומשם באניה גדולה לטריאסטה. בדרכי סרתי מפורט סעיד לקהיר ונפגשתי עם ר' נחום סוקולוב בדרכו לארץ, הוא ישב במלון הנאה ביותר שבעיר, תארתי לו את המצב, ומצאתי שהתיחס להשתוללות כמוני, הוא הכיר את ה„מורדים" שברחוב היהודי על מעלותיהם וחסרונותיהם, ונתן ביטוי ציורי לתאורם במלים קולעות אחדות.

בתי הספר הנפרדים התקיימו בירושלים ארבע שנים, עד הכיבוש הבריטי בסוף 1917. אפרים כהן עזב עם משפחתו את הארץ לפני בוא הבריטים. בעברו בקושטא עלה לביתי לביקור נימוסים. נודע לי אחר כך שממשרד הצנזורה בירושלים ידע את, תוכן מכתבי לירושלים והיו בהם דברים בגנותם של שני הצדדים היריבים. ממסמכים ממשרד החוץ בברלין נודע אחר כך שאפרים כהן הלשין וכתב כתבי שטנה נגד הציונים שנרדפו על ידי הטורקים. בתי הספר של ה„עזרה" היו לבריטים רכוש האויב והם מסרום לציונים,

שהפכו מנרדפים לבעלי זכויות הודות להצהרת בלפור. המורים הנאמנים ל„עזרה" פוטרו. אחרי שנים אחדות הוחזרו אחדים מהם לבה"ס של הציונים, ובתוכם ישעיהו פרס, ששב לבה"ס על שם האציל לבית למל, שהפך לבית ספר לבנות. עד צאתו לפנסיה ניהל בהצלחה את המוסד. שנים רבות ישב עמי בועדת השמות מטעם משרד ראש הממשלה והיה הזקן בחבורתנו עד מותו בגבורות. בימי מלחמת הלשון שמר אמונים ל„עזרה" ולמורהו אפרים כהן, אף על פי שגם הוא נפגע על ידי כהן. כעשר שנים אחרי מלחמת העולם ביקר כהן בארץ. תלמידיו, ובכללם מנהיגי ה„מורדים", ערכו לו „מסיבת כבוד" ודברי אהדה לאישיותו נאמרו ונכתבו באוביקטיביות היסטורית, לא „כהן גדול" ולא „בוגד". הוא חזר לגרמניה, ומשם התגלגל במלחמה לצרפת ומת בניצה, במותו הזכירוהו לטובה בעתוני הארץ. הציעו אז יסוד קרן לטובת ילדי בתי הספר לזכרו. הצעתי לבן אחותו, השופט פרומקין, קרן להלבשת תלמידים עניים ביום אזכרת מותו. סבר השופט שקרן כזו אינה דיה לכבודו של המנהל הגדול, וקרן גדולה לא נאספה. בשנת תש"ך הלך גם השופט לעולמו וקרן אפרים כהן ירדה מן הפרק, וילדי עניים יצאו מקופחים. כאמור לעיל נקרא רחוב קטן על שמו בקרבת רחוב ילין הגדול, שנקרא על שמו עוד בחייו. גם ישעיה פרס זכה בחייו לרחוב, הלא הוא הרחוב בו ישב עשרות בשנים. בראשית תשכ"ג חפצו כמה מתלמידיו ה„מורדים" להעלות את עצמותיו לירושלים, אבל מחשבתם לא התגשמה.

הארכתי בזה על מלחמת הלשון, ורשמתי את השקפתי, השקפת אנשי תרבות רבים, אבל עלי להודות, שאותה מלחמה פרועה למען לשוננו פעלה יותר ממה שיכלו לפעול נואמים תרבותיים וחוברות הסברה לכל גלויות ישראל. ההישג התעמולתי של המלחמה גדול מאוד היה. על ידה נרתמה התנועה הציונית לפעולה חינוכית עברית בארץ ובגולה. העולם היהודי התרשם ממסירות נפשם של המורים, רובם ככולם אנשים עניים מטופלים במשפחות, שויתרו על משרות טובות ועל הכנסה בטוחה מידי ה„עזרה" למען האידיאל של תחיית הלשון העברית. בשעה שפרצה השביתה לא היתה כל תקוה שקופת ההנהלה הציונית הדלה תוכל לכלכל רשת של בתי ספר בארץ ישראל. והנה קרה נס, עם ישראל התעורר ובתי הספר הלאומיים התקיימו גם בימי המלחמה, בשעה שיד הגרמנים היתה תקיפה בארץ. הצרות אשר מפניהן יגורתי באו כעשר שנים אחרי מלחמת הלשון בימי המאנדאט, כאשר לא יכלה ההנהלה הציונית לכלכל את בתי הספר, והמורים שלא קבלו משכרתם שבתו. לוא הכזיבה ההנהלה הציונית בימי

מלחמת העולם, כי אז מתו המורים ה„מורדים" ברעב כרבים אחרים מתושבי הארץ. לעומת המיליונים המוצאים כעת לתעמולה למען תרבות עברית עלו מלחמת הלשון והכפילות בבית ספר בפרוטות. מי יתן ויכתבו תולדות מלחמה זו לבנינו במלוא היקפה ובמלוא האמת ההיסטורית.

בשנת תשכ"ד, במלאות יובל חמשים שנה ל„מלחמת הלשון" כתבתי ב„הארץ" מאמר עליה, ויהי הדבר חידוש לרבים, ובתוכם גם משכילים. אפילו חניכי בתי ספר בארץ שמעו רק מעט על „מלחמה" זו. תופעה מעציבה היא, שהדור הצעיר במדינת־ישראל, ובתוכם גם בניהם של ותיקים, יודעים רק מעט על מעשי הגבורה של החלוצים שהניחו את היסוד לתחיית עם ישראל עצמאי במולדתו, יצרו מעמד עובדים יהודים בכל מקצועות העבודה והחיו את הלשון העברית. וחוסר הידיעה הוא חוסר ההתענינות בעבר הקרוב. מעטים המורים המלמדים בעברית היודעים כמה עמל השקיעו מורים ראשונים וגננות ראשונות עד שאפשר היה להורות בעברית כלשון חיה. מורים מטופלים במשפחות גדולות ויתרו על משרותיהם ומשכרתם הטובה מידי „עזרה" במלחמתם למען הלשון. כעת שובתים מורים בשל תוספת למשכורת. בושתי בחברי הצעירים.

פרק עשרים ושש

שלשה חדשי קיץ בסאלוניקי

בדרכי לבית הורי לחג הפסח ישבתי ימים אחדים בווינה, שהיתה לי כביתי באירופה. בן־בית הייתי בספריותיה, בחדר הקריאה לעובדים מדעיים באוניברסיטה, בספריות חצר הקיסר ושל הקהלה היהודית. ידיד נאמן היה לי הרב ד״ר זכריה שווארץ, בנו של מנהל בהמ״ד לרבנים, ביבליוגרף מומחה היה ועזר לי הרבה בידיעותיו. זכותי לידידות זו באה לי הודות לחיבורי בתולדות גליציה, שהופיע עם קבלי תואר דוקטור. תלמידי בהמ״ד לרבנים, פרט לאחדים במשך כל שנות קיומו, זכו לתואר דוקטור על יסוד חיבורי־הבל בחקר התנ״ך או המשנה, שלא היו ראויים לפרסום. בניגוד לכמה אוניברסיטאות גרמניות ושויציות לא חויבו באוסטריה המועמדים לתואר דוקטור להדפיס את חיבוריהם. מורי ורבי, מנהל בהמ״ד לרבנים, סלח לי, שעזבתי את בית מדרשו לפני סיום למודי בו, ובנו היה לי ידיד נאמן עד מותו, ימים מספר אחרי עלותו לארץ בחורף תרצ״ט, בהמלטו מחמת הנאצים, הוא עזר לי במציאת ספרים הנזכרים בכתב־היד „דברי בינה״ על פראנק וסייעתו. שנים אחדות חפשנו ספר אחד. המחבר, יהודי מבוליחוב בגליציה המזרחית, שיבש שם אנגלי ולא יכולנו לזהות את האותיות הלטיניות שאותן העתיק בירקנטאל לעבריות. ידידי ד״ר שווארץ ענין בחידה זו גם את מכריו, עד שלסוף פתר פרופיסור ליאון קלנר, מומחה לאנגלית את החידה, וד״ר שווארץ מצא את הספר מהמאה ה־18 בספריה, ובבואי לוינה יכלתי לרשום לי מתוכו את הדרוש לי. הערה של שורות מספר בשולי הטקסט המקוצר של „דברי בינה״ שפרסמתי, העסיקה — רק דרך אגב כמובן — חוקרים שונים במשך שנים אחדות. מסופקני אם פרחי המחקר המדעי שלנו, שאחרי שתי מלחמות עולם הרסניות, מסוגלים לעקשנות ולהתמדה כמונו אז. את פרופיסור קלנר הכרתי כבר מקודם, הוא הורה אנגלית באוניברסיטת צ׳רנוביץ, בירת בוקובינה הקרובה לקולומיה. מידידיו של הרצל היה. בשנת 1925 בערך ביקר בארץ ובא לראותני. באותו ביקור בווינה הכרתי בפעם הראשונה את ראשי הקהלה. הקרן

שהניחה עליזה לבית למל לטובת בית הספר שעל שם אביה בירושלים היתה בהנהלת הקהלה היהודית, וראשיה היו מעונינים לדעת אם בית הספר עודנו קיים, כלומר למי למסור את הרוחים מן הקרן. מוסד זה נפגע פחות מאחרים מה„מרד", ולכל הפחות כמחצית מהתלמידים נשארו בכיתותיהם, שהתנהלו כמקודם בידי ישעיהו פרס. חוות דעתי היתה, להמשיך במתן התמיכה כמקודם. לו היה עלי היום לכתוב את חוות הדעת הייתי משנה ביטויים, משמיט מלים, אבל על העיקר איני מתחרט, על גינוי התוהו והבוהו בחינוך עם הכנסת ילדים ל„מרד". בה"ס למל היה באותה שעה המוסד היחיד שבו שרדה משמעת, כי ישעיהו פרס ידע תמיד להטיל משמעת על מורים ותלמידים באישיותו השקטה והמתונה. צרות רבות באו על חברי זה בסוף ימיו, מתו עליו בנו בכורו ובתו ואשתו, והוא שב מכל אבל לעבודתו הפוריה בשלות נפש סטואית— לכל הפחות כלפי חוץ.

בהנהלת הקהלה הוינאית התענין בי סגן הנשיא ד"ר גוסטאוו כהן, אישיות ידועה בעיר ובציבור היהודי הוינאי, שמנה אז כמאתים אלף נפש. הוא שלט במאות פקידים ומשמשים בקדושה, ועל תקציב של מאות אלפי זהובים, טכום עצום בימים ההם. באחד הימים הזמינני לבקרו בביתו. באתי בשעה שנקבעה לי. לתמהוני ראיתי דירה צנועה ורהיטים ישנים, לא טובים מאשר בבתים שבהם שכרתי לי חדר־סטודנט. אחרי שאלות על מצבי שאלני בעדינות, אם איני זקוק לתמיכה. הודיתי לו ועניתי, שיש לי ב"ה כל צרכי ואיני זקוק למתנת בשר ודם. רגיל היה אותו זקן, שעבד עשרות בשנים למען הקהלה וצבור הנצרכים שלא על מנת לקבל פרס, שכל הבא מארץ־ישראל נצרך הוא, וחשב שאני מתבייש לפשוט יד במשרד, לכן הזמינני לביתו. אחרי עשרות בשנים מוכרח הייתי להסביר לקרובים בדרום־אמריקה, שאין אנו זקוקים למשלוח דולרים לחג. גם המה חשבו שכל היושב בארץ־ישראל „מקבל" הוא, כי רק „מקבלים" ראו מארץ ישראל. יתכן שמצבם של קרובי אלה — שלא ראיתים מעולם — פחות טוב ממצבי אני.

לסאלוניקי נסעתי ברכבת אכספרס וינה — קושטא — ניש. בניש הוכרחתי ללון, כדי לנסוע למחרת ברכבת רגילה לסאלוניקי. עקבות מלחמות הבאלקאן טרם נמחו ותנועת הרכבות מניש לדרום לא היתה כסדרה. בדרך בקרון נכנסתי בשיחה עם סרן (קפיטן) בצבא הסרבי. שנינו דברנו צרפתית רצוצה, אבל הבינותי את דבריו. הוא זלזל בעצמתו וכושרו של הצבא האוסטרי־הונגרי, וביחוד בחיל התותחנים, ודיבר על מלחמה שבה לא יהיו הסרבים בודדים. התיחסתי לדבריו כאל להג באלקאני, אבל לא עברה מחצית השנה ונוכחתי לראות, שלא זו בלבד שהמלחמה פרצה ורוסיה

ומעצמות המערב עמדו לימין סרביה, ששלחה מרצחים להרוג את יורש העצר האוסטרי, אלא גם שלאוסטריה־הונגריה היו מעט תותחים בהשואה לרוסיה. לא ידעו הקיסר ופמליתו את אשר ידע אותו קצין נמוך בסרביה. על כגון זה נאמר „משיב חכמים אחור ודעתם יסכל" (ישעיה מד, כה). ניש היתה העיר השניה בגדלה בסרביה וצומת מסילות ברזל. אבל ברחובותיה ובניניה לא היתה אלא כפר נרחב וגנים מסביב לבתים רבים. בתי שתי קומות דומני שלא ראיתי, פרט לתחנת הרכבת. המלון בו לנתי היה פרימיטיבי, אבל חרקי־טרף לא הפריעו את מנוחתי כמו בקרון השינה בדרך לסאלוניקי. זוהי הפעם היחידה שמצאתי קרון רכבת מנוגע בפשפשים. בניש לא היה מה לראות במשך שעות היום, שבהן חכיתי לצאת הרכבת. העגלון שהביאני למלון הוזמן להוליכני למחרת לרכבת. הגיעה השעה ולא בא, ובכן שלמתי לבעל האכסניה וחפצתי ללכת ברגל לתחנה, אבל הוא לא נתנני ללכת עד אשר אשלם בעד העגלה שהזמנתי. לא הועילו טענותי ושלמתי. הוא ירא מפני העגלון שיבוא אליו בתלונות; צדק באלקאני בימים ההם. לאושרי מצאתי את העגלון בדרך ולא איחרתי את הרכבת, ולא הוכרחתי להשאר עוד יום בניש. רק אחרי זמן רב נודע לי, שבניש היתה אז קהלה יהודית, ואני לא הלכתי לראות את אחי הנידחים בין מגדלי־חזירים. אחרי ארבע שנים בימי המלחמה עברתי עם אשתי בניש ושוב הוכרחתי ללון בה. הפעם הוכנסנו מטעם קצין העיר הגרמני לבית פרטי, בעל הבית לא שמח לקראתנו ה„אויבים". זעמו ניכר בפניו ורק מלים ספורות דיבר אתנו. לולי פחד הגרמנים עליו היה שוחטנו בלילה. לו הלכתי הפעם לבקש יהודים, כי אז הרגזתי עליהם את שכניהם הסרביים.

הגעתי בשעות הבוקר לסלוניקי וירדתי למלון יוני ברחוב הראשי שלאורך שפת הים. בו ביום או למחרתו ראיתי מחלון חדרי קבלת הפנים שנערכה לראש הממשלה היונית וניזלוס. בין הבאים להקביל את פניו היו גם הרב הראשי רבי יעקב מאיר, מי שהיה אחר כך ראשון לציון בימי המאנדאט, והמופתי של שרידי הטורקים. לבי דאב בראותי, איך פיטר שר באלקאני זה במלים אחדות את בא־כחה של הקהלה היהודית, אשר בניה היוו אז כ־80 אחוז מתושבי העיר ושלטו בסחרה וספנותה. עלובה היתה דמותם של הרב והמופתי, שעמדו זה על יד זה מבודדים ואיש מבין הנכבדים היונים לא שם לב להם. שנואים היו אז היונים בעיר, ולא רק על הטורקים והיהודים אלא גם על הזרים מאירופה התיכונית והדרומית (איטלקים). כולם התגעגעו לטורקים שהובסו לפני שנה וחצי. אצילים היו כביכול, בשעה שהיונים הללו הם פרחחים שעלו לגדולה והשתלטו על סאלוניקי לא

בכוחם אלא הודות לנצחונותיהם של הבולגרים האומללים, שבעלי בריתם בגדו בהם והוציאו מידם את שלל המלחמה. לא עובדה היסטורית באתי לקבוע, אלא את דעת הבריות בימים ההם.

סאלוניקי היתה מפורסמת בעולם כעיר יהודית ברוב מניינה ובניינה. יהודים שלטו בכל ענפי הכלכלה, במסחר, במלאכה וגם בשוק העבודה, למן העובדים בנמל, שהיה נסגר בשבתות ובחגי ישראל בימי הטורקים, ועד הכובסות והמשרתות בבתים. לבעלות בית לא־יהודיות היו כלים כשרים שמורים בשביל עובדות יהודיות כשרות. הממשלה היונית פתחה את הנמל בשבת, אבל בקיץ תרע״ד עוד היה ריק מאדם ביום מנוחתנו. ברם ראיתי כבר אז פרצים בחומת השבת, כגון יהודים נוסעים בחשמלית בשבת, ובתוכם אשה בבגדי־שבת מסורתיים, כלומר אשה מ״עמך״, כי נשי המשכילים כבר התלבשו לפי אופנת פריס, כשם שדיברו בחברה בלשון פריס. במלחמת העולם הטילו היונים שביתת יום א׳ גם על היהודים, ורק מעטים עמדו בנסיון ולא עשו שבת קדשנו חול. היהודים האשכנזים, פרט לארצות המערב ולאנוסים שבידי הקומוניסטים, עמדו בנסיון כלכלי זה עד השמדם. המעבר משמירת מצוות קפדנית לפריקת עול תורה ומצוות אינו גורם בעדה הספרדית וכל עדות המזרח לזעזועי מצפון ולמלחמות אבות ובנים כבקהלות האשכנזים מאז דור ההשכלה. דומני שלא קרה שהורים ספרדים יתאבלו אבל־שבעה על בניהם מחללי השבת, כמו שקרה אצל האשכנזים, אפילו בקושטא המופקרת.

בתי הספר של כי״ח ואחרים חתרו במשך שני דורות תחת יסודות האמונה, ובבוא לחץ כלכלי מן החוץ נפתחו בתי המסחר והמלאכה בשבת. לא טובים מאלה היו המהגרים שהלכו לצרפת ולספרד (ברצלונה) ולאמריקה ולארץ ישראל. מעטים הסלוניקאים בארץ בחוגי החרדים. סאלוניקי היתה שער־הים לכל המערב של טורקיה האירופית, שהגיעה לים האדריאתי עד שנת 1913. עם הצבת גבולות חדשים וחלוקת העורף הכלכלי של הנמל הגדול בין ארבע מדינות, נתמעטה פרנסתה של העיר. נוסף לכך קמו ליהודים מתחרים קשים ביונים גולים מטורקיה ומיון הישנה. רמת חייהם נמוכה היתה משל היהודים, והממשלה היונית תמכה בהם כמובן. נבוכים היו יהודי סאלוניקי בשעה שישבתי בתוכם, אבל טרם כופפה קומתם, עוד היו בהם סוחרים־פאטריציים. היו גם תלמידי־חכמים בישיבות, רובם זקנים, והיו בעלי־בתים בשנות העמידה שקבעו עתים לתורה, לכל הפחות בשבת, בעלי גמרא, בעלי־משנה, ובעלי אגדה. נוער שוקד על דלתות התורה כבר לא נמצא. ראש הרבנים רבי יעקב מאיר נהג נשיאותו ברמה וידע להתהלך

בגראנדצה (גדלות) ספרדית. בשנת תר"פ—תרפ"א גרתי בביתו בירושלים וראיתיו מקרוב כבעל־בית ושכן טוב וסבא טוב לנכדותיו וגם לבני, ואיש שיחה נעים, ואולם בלבשו את אצטלתו ובצאתו חוצה עם משרתו „גאות לבש". בסאלוניקי באתי פעם לברכו לפני צאתו לנאות רחצה. בחדר ההמתנה היכו לו כעשרים „חכמים", ומהם ישישים גדולים ממנו לא רק בשנים אלא אף בתורה. הוא נכנס כנסיך היורד לראיון סיבוב (cercle בלע"ז), בתוך שריו, דיבר מלים מספר עם כל אחד ושב לדירתו. ממי למד בן ירושלים גינוני גדלות אלה איני יודע, כנראה מסורת היתה בקרב רבני ירושלים ש„הראשון לציון" — ורבי יעקב מאיר היה כבר לפני סאלוניקי ראשון לציון — הוא לא ראשון בין חכמים חברים אלא מרומם מעליהם.

לפני ולפנים של חיי היהודים בסאלוניקי לא יכלתי לחדור, כי סגורים היו בתי המשפחות האמידות בפני זר, ולו גם דוקטור ומנהל בית ספר כמוני. בגליציה וגם בארץ־ישראל היה מעמדי מכובד יותר מאשר בקרב הספרדים בסאלוניקי ובקושטא, שכיבדו רק יחוס של ממון והכנסה טובה. רופאים, עורכי־דין ומהנדסים קמו בימים ההם לרוב מקרב יהודי גליציה והונגריה; בקהלות הספרדים כמעט לא נראו, בכל אופן לא תפסו מקום בציבור ובחברה. „דוקטור" היה בשוק השדכנים האשכנזי סחורה עוברת לסוחר, הספרדים התיחסו בזילזול למקצוע שהכנסתו דלה. והוא הדבר ביחס לחכמי התורה; אחוז האספניולים (ספרדים במובן המצומצם) בין בחורי הישיבות בארץ כיום (תשכ"ד) קטן מאוד ביחס למספר דוברי אספניולית. מעשיים המה בני־בניהם של מגורשי ספרד. שלטוננו משתדל למשוך סטודנטים מעדות המזרח לבתי הספר העליונים שלנו, כדי לצמצם את הפער בהשכלה וברמת החיים בין האשכנזים והעדות האחרות, ובאותה שעה גם האמידים והעשירים מקרב עדות אלה, הצועקים חמס על קיפוח הספרדים ומבקשים לעלות לגדולה בכנסת ובממשלה בזכות „ספרדיותם", אינם שולחים בניהם ובנותיהם לאוניברסיטאות, כי עמל הלימודים מרובה ונמשך שנים רבות והשכר מועט. אותן המשפחות, שהקימו מלפנים רבנים ומחברים בעלי שם, לא הקימו לנו עד עתה רופא או מהנדס מומחה ידוע ברבים. בית־חרושת או סוכנות של בית חרושת גדול או ספסרות בקרקעות מכניסים יותר ממשכורתו של חוקר במכון ויצמן או מנתח ב„הדסה".

יהודי סאלוניקי התיחסו בחשד ובזילזול־מה לאשכנזים שהתגלגלו לתוכם, והיתה להם סיבה מוצדקת לכך. בעיר זו נזדמן לי רק פעם אחת לראות פרצוף אשכנזי מחוץ לחברי המורים. בהתרחצי בים — המקומיים התרחצו בו מעט — שמעתי מתא ההלבשה הסמוך דיבור באידיש, ניבול־

פה מהגסים ביותר, וכאשר ניגלו לעיני בעלי השיחה עוררו בי בחילה. בבריות ללא ניצוץ של צלם־אלקים כאלה נתקלתי רק מעט מאוד בחיי. הם היו „סוחרי נפשות", שהעבירו בנות ישראל מערי עוני אשכנזיות להרמוני־פחות ולבתי־בושת שבטורקיה. אפשר שרק ב„אשכנזים" כאלה נפגשו הסאלוניקאים. האשכנזים שנתגלגלו לסאלוניקי אחרי גזירות ת"ח—ת"ך עד המאה ה־18 התבוללו בלשונם בספרדים, ורק את הסליחות ואת מחזור התפלה של הימים הנוראים קיימו עד השואה בבית תפלתם. בניגוד לתפלתם השקטה של הספרדים היו צועקים בקולי־קולות בתפלה כמנהג אבותיהם. יש גם בארץ סאלוניקים „אשכנזים" מסוג זה. הספרדים נבדלו לקהלות שונות לפי מוצאם. היו קסטיליים, אראגוניים, (א)פוליים (דרום איטליה), סיציליים, קורפאים ועוד. איני יודע כמה מהקהלות הקדומות התקיימו עוד ב־1914. ההבדלים במנהגים ובנוסח התפלה התבלטו ביותר בימים הנוראים. את האשכנזים היו קוראים בשם הטורקי „לכלי", כלומר פולני (לך היה אבי־הפולנים לפי אגדה קדומה). בהלצה היו מכנים אשכנזי „מה שמך" בעברית. להמוני העם היו ספיקות, אם יש לכלול את ה„לכלי" בכלל היהודים. בהיותי בבית מכר שדיבר אתי עברית או צרפתית, שאלה אשה אחת באספניולית: קומו, סטא ג'ודיו אָ נון סאַבה ג'ודאיזמו? איך זה, הוא יהודי ואינו יודע יהדות? ויהדות לפי מושגיה היתה ידיעת הלשון ה„יהודית", כלומר אספניולית. עד היום אפשר לשמוע בארץ־ישראל מפי תיירים דוברי אידיש בעלי השכלה מועטה, שיהודים המה דוברי יהודית (אידיש), והאחרים הם „פרענקען" (ספרדים), תימנער (תימנים), מארוקנער וכ'. יש ומכנים את כל בני עדות המזרח בשם „שחורים". עורכי ה„פרעות" בחיפה ובבאר שבע בודאי אינם חושבים את האשכנזים ליהודים. ל„נטורי קרתא" רק עדתם הקטנה ראויה לשם יהודים. היו בסאלוניקי מקרים בודדים של „נשואי תערובת". הכרתי אלמנה בשם לנדאו, בעלה היה אשכנזי, רופא בצבא הטורקי.

כאמור היו בתי המשפחה כמעט סגורים בפני זר, כמו בתי אמריקאים ממוצא בריטי בפני יהודים או איטלקים. דירה מרוהטת עם פנסיון מלא או חלקי לא היה אפשר למצוא בבית יהודי, על אף ירידתן של משפחות אמידות מלפנים מנכסיהן. הוכרחתי לגור בבית אלמנה איטלקית בפרבר־גנים, שבו היו בתי־משפחה בתוך גנים או גינות ליהודים אמידים, ארוחת צהרים אכלתי בעיר, ובשבת מזון קר, כלומר לא חם, כי מקררים טרם היו. בבית הכנסת הקרוב לא נכנסתי בשיחה עם איש, כי ידיעתי באספניולית קלושה היתה, וכן היתה ידיעתם של המתפללים בדיבור העברי. בשבת

הקשבתי לשיעור במדרש רבה. הקורא היה מתרגם ללאדינו, היא קסטיליאנית מתקופת הגירוש. מלים עבריות שהן באידיש ממקור עברי, כגון צדיק, מצוה, תורה, ארון הקודש, זכות, תורגמו ללאדינו. תערובת מלשונות שונות כבאידיש לא היתה לפי רוח האספניולים. לשון הדיבור של האספניולים בקושטא היתה יותר מעורבת במלים זרות מאשר בסאלוניקי. לשון התרבות של המשכילים היתה צרפתית. שני עתונים יומיים הוציאו יהודים בעיר בלשון זו.

ה„טורקים" שבעיר רובם היו „דונמה", כלומר שבתאים מסתתרים, אף על פי ש„סודם" גלוי וידוע היה לכל. הם נפרדו לשלש כתות והיתה בה קבוצת משפחות שנקראו „לכלי", כלומר אשכנזים, בודאי לא מבין האשכנזים שישבו בעיר מלפני תנועת השבתאות, אלא מן השבתאים האשכנזיים מפולין, הונגריה, מולדאוויה וואלחיה שבאו להתחבר לאחיהם באמונה, אם ברצון או מפני הרדיפות שרדפום היהודים בארצות מולדתם.

בסאלוניקי לא דיברתי אף פעם עם אחד מהם. בגן־הילדים היה לנו ילד אחד מהם, האב היה כנראה מעונין שבנו ילמד עברית. בל"ג בעומר חזרו תלמידינו מטיול ובשוק הראשי שרו שירים עבריים, ולא רק הסוחרים היהודים מחאו להם כף בהתלהבות אלא גם ה„טורקים". טורקים מושלמים באמת ספק אם נמצאו עוד רבים בעיר, פרט לרוכלים מסובבים בשכונות, מוכרי פירות, ירקות, ביצים, לחם ומי־לימון קרים. בקושטא הכרתי בימי המלחמה איש משכיל מכת ה„דונמה", שהיה נוסע אתי יום יום באניה אחת. פעם סיפר לי ששמע חיילים מדברים עברית ושמח על כך, הוא ה„טורקי" כביכול. בשיחה היה שוכח לפעמים ומדבר על הטורקים בגוף שלישי, כלומר כמוציא עצמו מכללם. ברכבת לאדריאנופל ישבו ממולי אב ובן „טורקיים" ודברו בהתלהבות פאטריוטית טורקית, שלא כדרך הטורקים המתונים בדיבורם. „דונמה" היו, והכרת פניהם ענתה בהם, וכדי לטשטש את מוצאם הפריזו בנאמנות לטורקיה, כמנהגם של מתבוללים מאז ומעולם. כאשר הוחלפו אוכלוסין בין טורקיה ויון יכלו ה„דונמה" להשאר בסאלוניקי לו הסירו את מסוה האשלם מעל פניהם, אבל הם בחרו לצאת לטורקיה, כי סיכוייהם במסחר בקרב הטורקים טובים היו מאשר בהתחרות בסוחרים היונים. כפי ששמעתי נפגעו גם המה בימי המלחמה השניה, כאשר זממה הממשלה הטורקית את הרס מעמדם של הסוחרים והחרשתנים מבני המיעוטים. יש לשער שיטמעו במשך דור אחד או שנים בטורקים, כי לשונם טורקית זה שבעה דורות, והמסורת השבתאית מטושטשת אצל הדור שקם אחרי מלחמת העולם הראשונה. כבר אז סיפר לי מכר מפי בני הכת, שהם

מעריצים את שבתי צבי, שהיה איש חכם והסיר מעליהם את עול המצוות הרבות הרובצות על היהודים. בחצי היובל האחרון הגיעו כתבי־יד שבתאיים רבים לספריה הלאומית ולידי חוקרים בארץ וחוצה לה, מפני שאין להם עוד קוראים בקרב הבנים שירשום מאבותיהם. על עליית „דונמה" לישראל לא שמענו. יתכן שבאו בין העולים והעלימו את מוצאם. נערים ונערות מטורקיה היודעים רק טורקית עלו רבים.

בבית־ספרי — מספר כתותיו איני זוכר — שלטה הלשון העברית. גרמנית היתה הלשון האירופית הראשונה, אבל למדו גם צרפתית. מטעם השלטון נשלח אלינו מורה ליונית. עם הרחבת גבול המדינה זקוקים היו היונים למורים רבים, ויקחו מכל הבא בידם. האיש שנשלח אלי לא עסק בקודם בהוראה, יתכן שסנדלר היה או חנוני. היה מכה את הילדים, והם כינוהו בספרדית בכינויים שמובנם „ממזר". לשון משותפת לא היתה לי אתו. הברת היונית העתיקה שלמדתי שונה מזו של היונים בזמן הזה. עתון יוני יכלתי להבין בקושי, לדבר לא ידעתי. במשך הזמן סגלתי לי בקושטא יכולת לדבר עם חנוני המכולת היוני, כמובן רק הנוגע לקניותי, ובעיקר לעמוד על המקח, שהוא חלק חשוב מעסק הקניה אצל יוני. עלי להעיר שבאתונה בשנת 1914 נראו לי היונים שונים מאלה שבתפוצותיהם. לא ניסו לרמותני. בסאלוניקי נתקלתי ביונים רק בבית קפה, המלצר עשה לי חשבון „כולל" מנופח, בקשתי פירוט וסיכמתי את המספרים, הרמאי הודה ש„טעה". ממש כזה קרה לי שבועות מספר אחרי כן ברומניה: אותו תכסיס „סכום כולל", ברמאים טורקיים לא נתקלתי במשך ארבע שנותי בקושטא ובאיים. לא רימוני במשקל, במחיר ובחשבון. אכן fides Graeca נאמנות יונית, היתה למשל כבר בימי הקיסרות הרומית. חושבני שהגלות מקלקלת את האדם; במולדתו, הוא טבעי יותר, ישר יותר. בנינו היוצאים ללמוד בארצות חוץ מקובלים על הבריות יותר מיהודי המקום, כי אין להם תסביכי נחיתות. מהראוי היה לחקור מחקר־השוואה בין יהודים ויונים בתפוצות כי כמוהם בעלי מסורת קדומה אנו וקשורים אנו אליה ולמולדתנו.

היו בבית ספרי שני מורים מחניכי בהמ"ד למורים שבירושלים, אשכנזים, שיצאו להפיץ עברית חיה בסאלוניקי. לצערי לא היה שלום ביניהם, עד כדי חילול כבוד ההוראה לעיני תלמידים. נשיהם השתתפו לפעמים במריבה, כדי למנוע ריב התקנתי מערכת השעות באופן שלא יפגשו היריבים בחדר המורים. בשעה שהאחד היה בחדר המורים הוטל על השני לפקח בחצר. לביקורי הנשים בכלל, ובשעות ההוראה בפרט, שמתי קץ באדיבות. אחד

המורים היה מילידי המקום, תלמיד חכם, בנו של שוחט, בעל נימוסים יפים, נוח לבריות, לתלמידיו ולהנהלה.

חברים וידידים לא רכשתי לי בזמן הקצר בסאלוניקי. פגישותי עם חברי הועד של בית־הספר היו רשמיות. היה באותה שעה בסאלוניקי איש יקר מארץ ישראל, ד"ר יצחק אפשטיין, שניהל „תלמוד תורה" גדול מטעם הקהלה. נפגשנו פעם או פעמיים הוא היה מטופל בעבודתו ואני בעבודתי. מנהל בית ספר העושה מלאכתו באמונה, היה בימים ההם גם מזכיר וגם שמש, בא ראשון ויצא אחרון, כשחבריו המורים כבר קמו משינת הצהריים. מזכיר לא היה לי ואף לר' דוד ילין ולמר ישעיה פרס לא היו מזכירים בבתי ספריהם. בגזברות של שכר לימוד עזר לי המורה הספרדי שהזכרתיו. את ד"ר אפשטיין הכרתי אחר כך בהיותנו חברים בעבודה בבהמ"ד למורים בירושלים אחרי מלחמת העולם הראשונה. מבני העליה הראשונה היה ובין מחיי לשון הדיבור העברית הראשונים. דיבר לא רק עברית נכונה ועשירה אלא השתדל להגות גם את כל האותיות כהלכתן השמית, מה שלא היה קל לאשכנזי יליד רוסיה. מחנך מלידה בחסד עליון היה, ולא רק בזכות לימודיו בז'נבה שבשווייץ, אלא גם באישיותו האצילה, רבת החן, בדיבורו ובהליכותיו השפיע על חניכיו ועל חבריו בבהמ"ס. הוא נפטר בגיל הגבורות, ועד קיצו הקסים את שומעיו בקראו את פרקי נ"ך, וביחוד תהלים, בראדיו. נחרת בלבי ביותר פרק ס"ט בתהלים מפיו, דברים היוצאים מן הלב באותה תקופה של מזימת הערביים להשמידנו לעיני הבריטים: ...באו מים עד נפש, טבעתי ביון מצולה ואין מעמד.

חבר למקצוע אחר בו נפגשתי בסאלוניקי היה מנהל בה"ס לבנים של כי"ח מר נחמה. מתבולל מוזר היה. השכלתו רכש לו בפריס ואת התרבות הצרפתית העריץ, אבל סאלוניקאי לא יכול להיות „צרפתי", לכן דגל ב„לטיניות", כלומר שהאספניולים לטיניים כביכול, והאחות הגדולה בלטיניות היא כמובן צרפת, ובכן: הבו כבוד לצרפת בשם ה„לטיניות" יהודית ספרדית ס"ט (סימן טוב, ספרדי טהור). הוא כתב ספר יפה וגדול על סאלוניקי וגם בו ביטוי ללטיניותו. הוא ניצל מן השואה, וביקר גם בישראל, כפי ששמעתי נרפא מלטיניותו, אבל כנראה לא רפואה שלמה. חזר לסאלוניקי האהובה עליו כנראה גם בשעה ש„ללטיניות" אין עוד כמעט זכר, כי גם בקרב אלפים היהודים שהתלקטו בעיר אחרי השואה דוחקת הלשון היונית את האספניולית.

מבין הציונים שבעיר הכרתי ונפגשתי כמה פעמים עם מר דוד פלורנטין, עורך עתון אספניולי. דומני שהיה הבקי היחיד בבעיות הציונות שבעיר.

לבו לא היה שלם עמי שעזבתי את מלחמת הלשון וירדתי לסאלוניקי. ואולם לפי הידיעות שקבלתי מירושלים מרוצה הייתי שעזבתי את שדה המריבה. במקומי ובמקום אחרים שעזבו את ביה"ס של „העזרה" באו ד"ר דוב האוזנר מלבוב וד"ר ברונר מוינה, ושניהם התחרטו. בסאלוניקי היו תכניות להרחבה עד לבית ספר תיכון, ועלי היה להציע הצעות בנידון זה.

בחיי הרחוב בסאלוניקי לא מצאתי שום דבר מיוחד. צעקות רוכלים מרוכלים שונים לא פסקו כל היום, אבל הרעש לא היה בוקע שחקים כבשוק ביפו, כי היהודים והטורקים (האמיתיים והמדומים) שקטים יותר מהערביים. מחזה מכאיב לב היו הפליטים היונים שגורשו מטורקיה ליון. לעומתם יצאו מושלמים משטחי הכיבוש היוני לטורקיה. מצבם של אלה עורר פחות רחמים, כי לא היו מיואשים כיונים וקבלו עליהם גזר־הדין מן השמים. כדי לאכסן את הפליטים הפסיקו היונים את הלימודים בבתי הספר שברשותם ומסרו את הבנינים לשיכון הפליטים. גם לנו נרמז שחובה פאטריוטית היא למסור לרשות את בנינו, אבל הבית היה קנינו של נתין איטלקי והוא סירב למלא חובה פאטריוטית יונית, ובכן יכולנו להמשיך הלימודים עד סוף זמן הקיץ ביולי.

ביום ראשון בשבוע בסוף יוני ישבתי לפנות־ערב על שפת הים. והנה נער מוכר עתונים יונים מכריז בקולי־קולות על מאורע חשוב. קניתי את העלון הוורוד, שרק חלק ממנו נדפס ואמצא כתוב בו: הארכידוכס פראנץ פרדינאנד, יורש העצר של אוסטריה־הונגריה, ואשתו נרצחו בסראייבו. שתיים וחצי שורות בסך הכל, והן היו כרעם הולם בשמים בהירים. ומאז לא פסקו הרעמים עד היום (תשכ"ד). מאז 1908 רחפה מלחמה מעל לראשנו. והנה הבעיר גפרור את אבק השריפה שנצטבר במשך שנים רבות, לא רק מאז 1908, ואף לא מקונגרס ברלין ב־1878, שבו פעלה אוסטריה נגד רוסיה, אלא מאז מלחמת קרים (1853/5). רוסיה הצילה ב־1849 את בית האבסבורג, בשלחה צבא לדכא מרד ההונגרים. ולא עברו אלא 5—6 שנים ואוסטריה „כפויית הטובה" התנגדה לצאר ניקולאי הראשון כשאמר לבלוע את טורקיה האירופית ולהשתלט על הבלקן. הרוסים, ולא רק שליטיה, לא שכחו לאוסטריה „בגידה" זו והשנאה היתה הדדית. בוינה חשבו שממשלת פטרסבורג תרתע מפני מלחמה כמו ב־1908, כך חשבו גם העתונים, שמפיהם חיינו, וכך חשב העם כלו. כשבועיים אחרי הרצח סיימנו את שנת הלימודים. הנחתי את חפצי בבית הספר ויצאתי באניה לאתונה. בדרך בקרתי באי חאלקיס, כלומר בבירה ששמה כשם האי. וראיתי את בית־הכנסת ואחדים מבני העדה שלשונם יונית היתה. יתכן שנקלטו בתוכם

משפחות ממגורשי ספרד, אבל הן לא יכלו לדחוק את הלשון היונית שבפי היהודים ה„רומאניוטים", כמו שקרה בקושטא ובסאלוניקי ואיזמיר, הם נשארו רומאניוטים. זמני קצר מדי היה מלחקור, אם שרדו אצלם מנהגים ותפלות בנוסח רומאניוטי. ולא רק ספרדים נטמעו ביון ברומאניוטים, אלא גם אשכנזים מעטים. בין המנדבים שבכספם שופץ בית הכנסת בחלקיס היה גם רוטשילד, לא מאילי הכסף שבמערב, אלא יהודי שהתיישב ביון ביחד עם גרמנים שהצטרפו למלך יון הראשון, בנו של מלך באווריה (1830). המלך גורש אחרי שלשים שנות שלטון, אבל כמה מהמשפחות שבאו אתו נשארו בממלכתו. אשכנזים מעיירות באווריות הפכו באתונה לרומניוטים. רבה של אתונה היה חכם צעיר מחברון ואתו שוחחתי עברית. משמשו אברמקי (צורת הקטנה יונית מאברהם) הדריכני בעיר ועתיקותיה. אתונה שבשנת 1914 לא הגיעה לחלק הששי ממה שהיא כעת (1964) והיתה עיר שקטה ונקייה. בצהרים נסגרו החנויות לשלש שעות ושקט שרר ברחובות כבעיירה יהודית בשבת. היה זה חידוש בעיני לא רק בהשוואה לירושלים אלא אף לוינה, שגם בה ישנם ימי־חום מעיק בקיץ, ביחוד במחוזות המרכזיים. חיבת יוני התפוצות לבירה הלאומית באה לביטוי בולט בבתי־פאר ציבוריים ובאצטדיון שהקימו בה ועל שם המנדבים נקראו. גדולים מדי היו לצרכי אתונה הקטנה והשקטה של הימים ההם. בנין אחד, שנועד לתערוכות, שימש שוק ירקות, והספורט היוני לא היה עדיין זקוק לאצטדיון כזה. בתי אתונה החדשה היו פשוטים, שימושיים, נקיים ושלמים, ללא העזובה שבירושלים הערבית והיהודית של הישוב הישן, אבל בית נאה, בסגנון קלאסי או חדש לא ראיתי. בארמון המלך לא היה ניצוץ של מחשבה אמנותית, בנין שימושי כקסרקטין עם גן לפניו. נתבדו תקוות חובבי יון, שיון המחודשת תקים אמנים, אנשי מדע ופילוסופים. עלובה היתה האוניברסיטה של אתונה. לא היה כדאי ללכת להכיר את בעל הקתדרה הגיאוגרפית שבה. איזה נדבן הקים בית תצפית כוכבים יפה, אבל הרשל טרם העמידה יון, גם אז (1913) גם עתה (1964). טעו הפילהילינים בחלומותיהם על יון המחודשת, כמו שטעו בני העליות החלוציות, שישראל בקומו לתחייה בארצו יגשים את מוסר חוזי־יה.

המסע באניה מאתונה לקושטא בים האיים האגיאי, במיצר הדארדאנלים ובים מארמארה (בטעות קוראים לו בעברית ים השיש) היה אולי היפה במסעותי. אין לפסוק הלכה ולאמור, שיפי הנוף פיתח את רגש היופי אצל היונים הקדמונים. הדייגים והספנים השקועים בעמל הפרנסה לא היו מעולם מסוגלים לקלוט יופי. לקליטת יופי דרושים מצב נפשי וכשרון מיוחדים.

ומי שאלה אין לו יתבונן בטבע בעיני פרה ויעלה גרה כמותה, לכל היותר יחזור על חרוזו של משורר מפורסם. הנוף השפיע על היונים הקדמונים, ועל אבותינו ויצירתם, אבל להשפעה מן החוץ קדמה הנפש המוכשרת לקלטה.

קושטא הקסימתני. איזה צירוף נפלא של נוף ימי ויבשתי עם יפי הבניה. קושטא נועדה מטבעה לבירת קיסרות חובקת שלש יבשות, כזו של קונסטנטינוס קיסר ושל סולימן המפואר, הפאדישאח העותומני. יפה עשה קמאל פחה (אטאטורק) שהעביר מושב ממשלתו לאנאטוליה, כי קושטא כבירת טורקיה המצומצמת בתחומים לאומיים אינה אלא לעג לרש, כשם „קיסרות" למדינת ביזנטיון בשנות גסיסותה. כתייר בקושטא חשבתי שלא תשבע עיני לראות ביפיה אם אשב בה כל ימי חיי. בשבתי בארבע שנות מלחמת העולם הראשונה בכרך זה האפיל הכיעור האנושי על יפי הטבע, וכשניתנה לי ההזדמנות לעזוב את העיר לא התעוררו בי געגועים אליה עד היום. מקושטא נסעתי בים לקונסטאנצה, נמלה של רומניה, ומשם ברכבת אל הורי בקולומיה, בס"ה רק כיממה אחת. רק אז הרגשתי כמה קרוב הים השחור לגליציה המזרחית וכמה קרובה קושטא, שמשלה עד 1775 עד סמוך לעירי. לא מעטים שרידי ההשפעה הטורקית שהורגשו בעירי עוד בימי. כמה מלים טורקיות חדרו ללשון היהודים, אם בדרך ישרה או בעקיפין מן האוקראינית. לפרח היה לא רק שם לקוח מגרמנית, אלא גם מטורקית צ'יצ'ק (בטורקית). כובע משונה קראו „קאווק" כמו בטורקית. מעיל־פרווה נקרא כמו בטורקו־טאטארית טולוב, בשעה שפרוות אכרים נקראה פלץ כמו בגרמנית. דרך אגב: בגידול פרחים, טבק ומאיס למדו האוקראינים והפולנים הרבה מן הטורקים. טבק נקרא באוקראינית ובאידיש טוטון מתורכית. לנער שובב קראו בלעג סלחני א יאפריק עלה בטורקית. הכיבוש האוסטרי הפנה את פני גלילות מוצאי אל המערב, והקשרים עם המזרח נותקו. כמה שמות משפחה הזכירו, ומזכירים עד היום, את הקשרים עם טורקיה. בשם טורקל (טורקי בהקטנה) נתקלתי בכמה מקומות בגליציה. מוצא המשפחה בודאי מטורקיה, והשם היה כינוי לפני קביעת שמות משפחה ליהודים בגליציה בשנות 1780.

את רומניה ראיתי הפעם וחדשים מספר אחרי כן לאור קיפוח זכויות היהודים והעלבונות. המגע המועט שהיה לי עם רומנים הגבירו בי רגשות שנאה ובוז. לא רק מלצר ניסה לרמותני אלא הכרטיסן בקרון הרכבת הוציא מכיסי פראנקים אחדים במרמה. דרכון בדקו ברומניה גם בכניסה וגם ביציאה, חידוש מטריד בעיני, כי באוסטריה לא שאלו אז לדרכון. פתוח היה אז העולם החפשי, ורק מדינות מפגרות כרוסיה ורומניה שאלו

לדרכון. כיום העולם כלו כרומניה משנת 1914 בנוגע לדרכונים. עשיתי מעשה קונדס ו„התנקמתי" ברומניה. כשבא פקיד לקרון ודרש ממני את הדרכון ברומנית העמדתי פנים כאילו אינני מבין והראיתי לו את כרטיס הרכבת.

העיר בה גדלתי נראתה לי הפעם זרה מאוד. רעי היחיד, אשר אתו יכלתי לדבר, כי קרא הרבה וחשב הרבה, התאבד לפני שלש שנים, וחברים בעלי אופק פרובינציאלי לא ענינוני, ועוד פחות מזה משכני המועדון הציוני, בטלניו ופטפטניו. החלטתי לצאת להרים, למקומות שבהם בליתי כבר כמה פעמים חדשי־חופש נאים. טרם הספקתי לשאוף אויר־הרים מלוא ריאותי וכבר הודבקו מודעות־קיר ענקיות, ושליחים יצאו להכריז לבתים מפוזרים בהרים הרחק מהכבישים את הגיוס הכללי. הוא איחר לבוא בגליציה, כדי שלא להרגיז את רוסיה ולעורר גיוס מצדה. וינה התכונה ל„משלחת עונשין" לסרביה לא למלחמה ברוסיה, ועוד פחות למלחמת עולם.

הגיוס הרוסי גרר אחריו גיוס אוסטרי מלא, ובכלל זה גם בגליציה ובוקובינה שגבלו ברוסיה. שואה נתגלגלה על העולם ועל תרבות המערב, מלחמת העולם הראשונה החזירתנו לתוהו ובוהו. קמו ממשלות זדון שלא היו כמותן. וממשלת זדון באה מלחמת עולם שניה וכל מוראותיה. לו השכילו מושלי אירופה באותם ימי יולי האחרונים של שנת 1914 ולא נגררו בזה אחר זה למלחמה כאגוזים בגל, כי אז לא באו שתי מלחמות־השמד ולא עמדנו היום, 50 שנה אחרי יריותיו של אותו „שקץ" בסראייבו בפני אחד של הכחדת המין האנושי.

פרק עשרים ושבעה

חדשי המלחמה הראשונים

צו הגיוס לא היה ברור ונדמה היה לי שהוא חל גם עלי, ובכן ירדתי לקולומיה להתיצב לצבא. הרכבות היו מלאות מתגייסים, הוצולים ומעט יהודים. היה זה יום תשעה באב. בלבי נחרתה דמותו של יהודי ששיבה זרקה בו בתחנת הרכבת בעיירה ההררית דליאטין. בנו המגויס ישב בקרון דומם־שותק, והאב פניו מלאי תוגה מלמל את הקינות ואולי פרקי תהלים. לו יכולתי לצייר התמונה שנוכח עיני עד היום, כי אז היתה סמל לכנסת ישראל באותו היום המר, שבו ניתכה הפורענות על העולם כולו ופי שבעים ושבעה על עמנו.

ההוצולים, תושבי ההר בגליל פוקוטיה, לא היו עצובים כיהודים. ביי"ש חריף גרשו את יגונם בהפרדם מהוריהם וממשפחתם. מגויס כבן שלשים וחמש, בודאי אב למשפחה, צווח במלוא גרונו: נגרש את הרוסים והסרבים ונשוב הנה. רק מעטים מאלה שיצאו בראשונה זכו לראות עוד ביתם ובניהם. כלנו חשבנו שהמלחמה תארך שבועות מספר, חדשים אחדים לכל היותר, ככל המלחמות באירופה אשר זקני הדור זכרו אותן. כלנו בטוחים היינו ש„הקיסר שלנו" ינצח את הצאר הלא־יוצלח, שלא עמד בפני עם מוזר במזרח הרחוק (במלחמה ביפאן). כאשר החלו לעבור רכבות שהביאו חיילים מרחוק קראנו על הקרונות כתבות בגיר מעודדות ומבטיחות נצחון: Jeder Stoss ein Franzes; jeder Schuss ein Rus; alle Serben müssen sterben, כלומר: בכל מכה (בכידון) נהרוג צרפתי, בכל יריה — רוסי, כל הסרבים מוכרחים למות. כשהופיעו רכבות עם בוסניאקים (סרבים מבוסניה) קראנו הכתובת: Wir Bosniaken rücken aus, nimm Dich ein Acht Nikolaus, אנו הבוסנאים יוצאים לקרב, הזהר ניקולאי (הצאר). בלכתי מהתחנה בקולומיה אל העיר באה לקראתנו פלוגת פרשים, בחורים חסונים על סוסים גבוהים וחזקים, בגאווה הסתכלנו בגבורי צבאנו אלה. יהודי שעבר על ידי אמר: פוניה (כינוי גנאי לרוסים) יברח בראותו אותם. כך חשבו גם שרי המטה האוסטרי־הונגרי, שלא היה להם נסיון מלחמות מאז 1866, ו„הפוניה",

שלמד הרבה במלחמת יפאן, לא נבהל בפני הבחורים הללו וסוסיהם היו מטרה נוחה למכונות יריה, נשק חדש בימים ההם. לרוסים היו מכשירי יריה מסוג זה בשפע וידעו להשתמש בו, מה שאין כך האוסטרים. הפרשים האוסטריים לבושים היו מדים צבעוניים וחרבות מנוצצות ארוכות לשמאלם. גם דמות בודדת כזו נראתה לאויב מרחוק, מטרה ליריותיו. עברו חדשים עד שלמדו האוסטרים מהרוסים ללבוש מדי־הסואה דומה בצבעו לקרקע. ועוד העדר־ידיעה אחת עלה לאוסטרו־הונגרים ברבבות חיילים רבות בשבועות הראשונים. הרוסים למדו בשדות מאנג'וריה להתחפר ולירות מחפירותיהם על האויב המסתער, בצבא האוסטרי לימדו לירות בעמידה, כצייד אשר לקרבן יריותיו אין רובה להשיב יריות, או בכריעה ובשכיבה. כמגל בקמה קצרו מכונות היריה הרוסיות באוסטרים הכורעים, ואף בשוכבים, ואין צריך לאמור בעומדים. הידיעה על התחפרות הרוסים הגיעה לאזנינו בעורף החזית שבועות מספר אחרי פרוץ המלחמה, ותהי בעינינו כחידוש גדול. תרגילי הצבא האוסטרי נראים כיום בעיני כתרגילי־סדר בתוספת אימון ביריה בדיוק למטרה. משער אני שביריה למטרה עלו האוסטרו־הונגרים על הרוסים, אבל אינה דומה יריה למטרה עומדת במגרש האימונים ליריה למטרה נודדת. לא היתה לי הזדמנות לראות קציני המטה בעבודתם, אבל קציני הגדודים לא היו מוכשרים לקרב. אחרי התרגילים שלפני הצהרים, אם לא ירדו גשמים, בילו את רוב זמנם בבתי הקפה בשכרות ובשיחות עם ה„גזברית". בחורה מפורכסת זו הובאה ממערבה של אוסטריה כפיתוי לבית הקפה, כי הקציניים ברובם הגדול מן המערב באו. רק קציניים בכירים יכלו לשאת נשים; לנמוכים הורשה להתחתן רק אם היה להם הון או קבלו נדוניה עשירה, כדי לנהל בית „לפי כבודו של קציין". כל מה שמשכורתו של קצין היתה קטנה יותר כן היתה הנדוניה הדרושה בשבילו גדולה יותר. קציניים אצילים בעלי רכוש מעטים היו בדרגות הנמוכות באוסטריה־הונגריה, בניגוד לגרמניה. יהודים נתקבלו לקצונה ללא הגבלה, פרט לקצונת הפרשים, בה שרתו, לפי מסורת האבירות, בני אצילים גרמנים, הונגרים וקרואטים. פולנים היו רק מעטים בקצונת הקבע, ואוקראינים עוד פחות מזה. בחיל המלואים היה כל בעל השכלה תיכונית לקצין אחרי שרות של שנה אחת. רבים מהפולנים, ועוד יותר מן היהודים, השתמטו מן השרות בשוחד או בהשתדלות, אף על פי שבעל תעודת בגרות יכול היה לבחור לו את הגדוד ואת מקום שרותו. אפשר היה למצוא גליציאים בהרי האלפים או על חוף הים האדריאתי. הם בחרו בגדוד בסביבה נאה, כדי ליהנות מן העולם ולהכירו. ההכשרה הקרבית של קציני המלואים

כמוה כאפס היתה. כל זאת לא ידענו אנו הפאטריוטים האוסטריים באותם ימי אב הגורליים של שנת תרע"ד. בטוחים היינו ש„צבאנו" יטאטא את הרוסים במטאטא השמד בזמן קצר. לזלזול ברוסים שותפים היינו, אנו בני האינטליגנציה היהודים, למטות הצבא הגרמני והאוסטרי. הקרבות הראשונים הוכיחו שהגרמנים היו מוכשרים להכות ברוסיה, לא כן האוסטרים.

במרכז הגיוס נוכחתי לדעת שהגיוס לא חל על הסוג שאליו השתייכתי ויכלתי לשוב להרים בתקוה שעד בוא גשמי הסתיו הכל יגמר, וכי מי ילחם בחורף בעונת השלגים. בנוה הקיץ עסקנו בעבודה „פאטריוטית". הגשנו חלב מתוק וחמוץ לחיילים שעברו בקרונות בדרכם למערכה. לא יצאו ימים רבים וכבר החלו לבוא רכבות מלאות פליטים מצפון לנהר דנייסטר, וכמעט כלם יהודים. הכפלנו את העזרה, חלב לא חסר בעונה זו בהרים והתנדבות ההוצולים והיהודים היתה ביד רחבה. מצב רוחם של הפליטים לא היה רע, בטוחים היו שבעוד ימים מעטים ישובו לבתיהם. יש ואף התלוצצו כבמסע טיולים. זוכר אני עלמה יהודית שהגשתי לה כוס חלב חם, מי שהוא קרא לי „אדון דוקטור", והיא הגיבה על כך בהלצה: בודאי דוקטור־כבוד, והמובן הזה שהדבקתי לעצמי תואר דוקטור. לא עלה על דעתה שדוקטור ממש ישרתנה כמלצר. לא חסרו בתוכנו „חכמים" בקיאים בתכסיסי מלחמה שפרשו את מצב הקרבות באופן כזה: „שלנו" מושכים את הרוסים בערמה לתוך גליציה, כדי להכין להם כאן „חתונה", כלומר לחסלם. והנה החלו אצלנו על ראשי ההרים לשמוע הד חלש של תותחים, משמע שהקרבות קרובים אלינו, כנראה „משכנו" אותם יותר מדי לתוך ארצנו. התרבו רכבות הפליטים, ולא מרחוק באו פליטי־חרב אלה. המקומות הרחוקים כבר הוצפו על ידי הרוסים. ולא רק ברכבות באו פליטים אלא גם בעגלות רתומות לסוסים; מכוניות טרם נפוצו בגליציה. אפילו בוינה היו רק מכוניות־מוניות מעטות, על יד אלפי כרכרות סוסים עם גלגלי־גומי. לא ארכו הימים והנה הופיעה משפחתי כלה מקולומיה על עגלת משא. קולומיה נמלטה על נפשה; האויב הולך ומתקרב, בכל זאת לא העלה איש על הלב, שהרוסים יעיזו לחדור להרים בכביש היחיד העולה בהם. תותח אחד מוסתר בהרים יעשה בהם שמות. חפצנו לשכור חדרים שהתרוקנו מקיטנים, יהודי המקום דרשו מחירים עצומים. בשאיפה זו לנצל את מצוקת הפליטים נתקלנו עוד יותר מעבר להרים בתחום הונגריה. ולא רק בעד דירות דרשו שכר מופרז אלא אף בחנויות תבעו מאתנו מחירים גבוהים מאשר מבני המקום. ובפה מלא הודו שמפליטים לוקחים יותר. היו גם יוצאים מן הכלל. באחד הפונדקים בדרך אכלנו ארוחת בוקר ובעליו לא חפץ לקחת מאתנו

כסף, הוכרחנו להפציר בו באמרנו, שאין אנו עניים ולא נקבל מתנת־חנם. מעבר להרים, כשעתים ברכבת, ישבה עשרות בשנים אחות אמי. שלחנו שמה ברכבת את הנשים, ואנו נשארנו במקום, מצפים ל„חתונה" שיערוך קיסרנו ב„פוניה" הנתעב. עברו רק ימים אחדים ונוכחנו לדעת שאין מנוס בפני האויב, רתמנו את עגלתנו ועלינו במעבר ההרים שבו חדרו המאדיארים בשעתם לשפלת הונגריה וב־1240 עברו שם הטאטארים בלכתם במסע ההרס להונגריה. כפר סמוך למעבר בשם טאטארוב מזכיר את מסע הטאטארים. בלילה עברנו את הגבול, קצין הונגרי זקן נחמנו בגרמנית באמרו, שכל עוד נער אחד נושא רובה לא אבדה המולדת. ישבנו 2—3 שבועות בכפר ולראש השנה עברנו לעיר סיגט. היתה זו עיר ואם יהודית כקולומיה, אבל בסובלנות בעניני מנהג דתי פיגרה אחרי קולומיה בשלשה דורות לכל הפחות. היו נטורי קרתא בערש מוצאם ההונגרי: תורה לא הרבה, אבל קנאות כאש בוערת. סיפרו שהרב דמתא, ואולי רב־אדמו"ר, דרש בראש השנה, שהצרה באה על יהודי פולין (גליציה נכללה גם אז ב„פולין" בפי יהודי הונגריה), מפני שהנשים הנשואות אינן מכסות את ראשן, ובעליהן מזלזלים במצוות. לא הגיע חג הסוכות והאויב חדר לסיגט הקדושה. השלטון המקומי החל ללחוץ על הפליטים שיעזבו את המקום. השתדלתי שיניחו לנו להשאר בעיר, אבל נוכחתי לדעת שמוטב להורי להתרחק ממערכת הקרבות. פניתי לידידי ד"ר שווארץ בוינה בשאלה, אם אפשר לבוא שמה והוא רמז לי, שרבבות כבר באו ועל יד הרבבות ימצא מקום למשפחה נוספת. בליל יום הכיפורים הגיעו רכבות עם פליטים יהודים מהתחום ההונגרי. בקרונות־משא התפללו תפלת כל נדרי קהלות שלמות, המה ורבניהם ואדמו"ריהם. הושבת היום הקדוש בסיגט. הרחבה שלפני תחנת הרכבת דמתה ליריד, אבל לא כיריד רגיל, שרוב המוניו אכרים ערלים, יריד יהודי היה זה. לא חללנו את קדושת היום; בלילה מסרנו את המזוודות וכל המשא הכבד למשלוח ברכבת־משא והתכוננו למשא בקרון לדרום, הקרון נשאר בכפר עם סוסיו ועגלונו הנכרי. שכרנו עגלה יהודית קלה לבוא לכפר שהיה בכיוון למערכת הקרבות. העגלון היהודי פחד לנסוע, ורק אחרי שהבטחנו לו שכר גבוה, ואיזה יהודי טוב אמר שאין פחד לנסוע, יצאנו לאותו כפר. בדרך פגשנו חיילים אוסטרו־הונגריים חוזרים בודדים מקרבות אי־שם בצפון. הצלחנו להביא את קרוננו לסיגט; להושיב עליו את משפחתנו, ודודי ואני נשארנו בסיגט לראות, שהמשלוח שמסרנו לרכבת ישולח לוינה, על יד תחנת הרכבת נערם הר של חבילות, שארית הונם של פליטים. ראינו את חבילותינו ויכלנו לקחתן בחזרה, אבל בעיני המשמר

היינו כגנבים לו עשינו זאת. עברו רכבות טעונות פליטים, פקידים הונגריים ועובדי הרכבת, המה ומטלטליהם, ועל משלוח החבילות של הפליטים לא חשב איש. לא יכולנו לדבר עם פקידי התחנה, כי לא ידענו את לשונם, וגרמנית לא חפצו לדבר, גם אם ידעו לשון זו. עבר יום עש"ק ובא ליל שבת, ואנו צמודים לחבילות. והנה באה רכבת מעורבת מקרונות שונים מלאים עד אפס מקום, ובפי הנוסעים בשורה: ירו עלינו בדרך. בהלה בתחנה וכל היכול מציל את נפשו. טפסנו ועלינו על קרון טעון פחם. אפשר היה להשליך מטען זה החוצה ולהציל חלק מחבילות הפליטים, אבל הממונים על הרכבת לא חשבו על הבטחותיהם לפליטים. ובכן ישבתי בקרן הזוית של קרון הפחם ורגלי החוצה. דודי שישב מאחורי על הפחם החזיק בי שלא אפול. הלילה קריר היה ואנו בבגדי קיץ. עם אור הבוקר הגענו לעיר קיראל־האזה וירדנו לנוח. איזה יהודי טוב אספנו למחסן החציר שלו, ועל מצע ריחני זה ישנו עד הגיע שעת התפלה. רחצנו את ידינו ופנינו מאבק הפחם והלכנו לבית הכנסת. התפלאנו על שלות יהודי המקום, כאלו לא התקרב האויב גם אליהם: התחרו בקניית ההפטרה, דברו על משקה לסעודה השלישית כמנהג חסידים המוניים. למחרת היינו בסאטמאר, מצאנו שם את עגלתנו ושמענו שמשפחתנו המשיכה את דרכה לבודפשט ברכבת. יצאנו סמוך להתקדש ליל חג הסוכות ברכבת לבירת הונגריה. באחת התחנות בדרך מצאנו את משפחתנו. המסע ברכבות משובש היה לכן התאחרו. בשלשת הימים שלא ראינום נשתנו פרצופיהם מרוב עמל ותלאות. הגענו לבודפשט ביום הראשון לחג הסוכות בשעה מאוחרת אחרי הצהרים. מצאנו מקום במלון טוב, ותהי דאגתו הראשונה של אבא לברך על נטילת לולב באחד מבתי הכנסת. בודאי זכה לקיים גם מצות ישיבה בסוכה. בבודפשט קראנו בעתונים על נצחונותיהם של הגרמנים על הרוסים מזה ועל הצרפתים מזה. עברו עוד שבועות עד שנודע לנו שהרוסים כבשו תשע עשיריות משטחה של גליציה.

וינה נתמלאה פליטים עד אפס מקום. שלשה ימים התרוצצתי עד שמצאתי במחוז חיצוני חדר וחצי בדירתה של כובסת. שלמנו שכר מופרז, והאשה העניה אמרה שריחמה עלינו והכניסתנו לביתה.

שבור ורצוץ בגוף ונפש הלכתי להתפלל בשבת ל„טמפל" (בית כנסת חדיש) הסמוך. שפכתי בפני קוני לבי המלא צרה ויגון ממה שראיתי ושמעתי בדרך. אחרי רגעים מספר ניגש אלי שמש לבוש מדים וביקש ממני שאעמוד במקום אחר. מלאתי את רצונו ופניתי לספסלים האחרונים. התחלתי להתפלל כדרכי בהתרגשות, ושוב בא השמש, והפעם פחות מנומס: אסור

להתנועע כאן. אני ראיתי את העולם בוער מסביבי, מאות אלפים מיהודי גליציה ובוקובינה הפכו לפליטים אביונים בימים־מספר, תלויים בתמיכה מהממשלה, ובטמפל זה משגיחים על נימוסים, שלא יתרגש יהודי בתפלתו. יצאתי מגדרי ואמרתי: החנקו בטמפל שלכם. כשעה הלכתי לבית תפלה קטן במחוז פנימי, וכמה נאה היה להתפלל שם עם יהודים פשוטים, הונגריים ברובם, ללא רבינר בגלימת כומר וללא שמש במדים של קובר מתים נוצרי, המפקח, שאיש לא יתנועע ולא ירים את קולו. אחרי שנה נזדמנתי שוב לאותו טמפל. אבא הספיק להתידד עם הרב והחזן, וכבר ידעונו וכבדונו. חפצתי לעלות לדוכן בחג. הסכימו לכך בתנאי שקולי לא ישמע, כדי שלא לערבב את ניגוני החזן ומשורריו. כהן קבוע היה להם שהלבישוהו מעין גלימת כומר, ולימדוהו פרק שירה. אותו חזן ממוצא רוסי היה, יודע ספר ואת בנו לימד גמרא, ולא רק בקצה המזלג. לשם פרנסה שרת באותו טמפל, כפי שדרשו ממנו הגבאים. אם זכרוני אינו מטעני היה מתפלל בביתו לפני בואו ל„הצגתו" בבגדי כומר בטמפל. הרב, שמרני היה הרבה יותר מגבאי בית תפלתו. בחורף היה מתפלל בחדר שבבנין הטמפל, ושם התאימה האוירה לאבא ז"ל, היה זה בית כנסת ולא „טמפל" מכוון לראווה ולהנאה אסטתית. לא שגיתי בבחלי ב„רבנות" של טמפלים.

פרשת הפליטים היהודיים בוינה לא זכתה למחקר אוביקטיבי. בשנת 1914 לפני פרוץ המלחמה ישבו בוינה כמאתים אלף יהודים, למעלה מ־10 אחוז מתושבי העיר. חלקם בעמדות־המפתח הכלכליות, במקצועות החפשיים, באמנות, בספרות, במדע ובעתונות גדול היה בהרבה מיחסם המספרי באוכלוסיה. בזה הסיבה העיקרית לשנאת יהודים הארסית שצמחה בוינה. אדולף היטלר התהלך רעב בחוצות הכרך וראה יהודים דשנים ורעננים, ממלאים בתי קפה ומסעדות מהמשובחים והיקרים ביותר, ויהודיות בפרוות יקרות ומקושטות בעדי־עדיים. הפליטים עוררו בחדשים הראשונים רחמים באוכלוסיה הנוצרית, כי קרבנות המלחמה למען המולדת היו. אבל רגשי החמלה חיש התחלפו באיבה וקנאה, כשהחלו פליטים לעסוק במסחר שבהיתר ושבאיסור ולהקים בתי מלאכה וחרושת, ביחוד לצרכי המלחמה. לא עברו שנתיים וכבר נמצאו עשירים מבין הפליטים. כדרך עשירים חדשים הראו את עשרם לכל עובר ברחוב, ועוררו קנאה. היו יהודים שהביאו תועלת מרובה למדינה בזריזותם ובקשריהם המסחריים, אוסטריה מעונינת היתה לקנות הרבה דגן ובשר ברומניה. במשא ומתן דיפלומטי נתקלה בקשיים גדולים, כי רוסיה ובעלי בריתה מעונינים היו להרעיב את אוסטריה. נמצא סוחר יהודי, איידמן שמו, ובקשריו הישירים עם בעלי אחוזות רומניים

הצליח לקנות הרבה דגן ברומניה, טרם שיצאה גם היא למלחמה באוסטריה בשנת 1916. ברומניה ענה השוחד על הכל, אבל צריך היה לדעת למי לתת ועל ידי מי. לכך לא היה מסוגל דיפלומאט ולא קצין האספקה, רק יהודי ידע את הדרכים העקלקלות. אמנים היו יהודי־המזרח בגלוי פרוטקציות, ואמנות זו רכשו במשך דורות רבים של קיפוח זכויותיהם האנושיות על ידי החוק. בוינה גופה היו ליהודים הפליטים מהלכים במשרדי הממשלה הגבוהים יותר מאשר ליהודים המקומיים הבקיאים בלשון ובנימוסי המקום. עשירים בעלי אופק רחב בכלכלה מעטים היו בין הפליטים היהודים, אבל מספר הטפסרים הקטנים הגיע לאלפים, ואולי לריבותים. אנשים ונשים נדדו לכפרים, קנו מכל מאכל אשר יאכל מן האכרים, שהיו חייבים לספק מצרכים אלה במחיר קצוב למרכז ממשלתי. את סחורתם היו מביאים בסתר לוינה ומוכרים בשוק השחור במחיר גבוה בהרבה מהמחיר הרשמי. בעקבות האינפלציה לא חפצו האכרים למכור תמורת שטרות כסף, והטפסרים הביאו להם חפצי־ערך מהעיר. בהתגבר הרעב בוינה נדדו פסנתרים מבתי משכילים לבתי אכרים תמורת צרכי אוכל. רמאות במצרכי אוכל התפשטה, והרמאים היו רובם ככלם אריים טהורים, אבל בהם לא פגעה חמת העם. כשלא היה תה וקפה בעיר הופיעו בחלונות הראוה קופסאות עם „עשבי האלפים", וכתובת צעקנית הכריזה: למה לנו לקנות תה ממרחקים, עשבי האלפים הריחניים טובים מתה. קניתי קופסה ומצאתי בה קומץ של חציר למאכל בהמה. ש"י עגנון מספר ב„אורח נטה ללון" על איכר אוסטרי „תמים", שמכר לחייט יהודי „מתוך רחמנות" שק עם תפוחי אדמה, ורק בפי השק היה פרי ומתחתיו עפר. מציאה זו סחב היהודי בדרך ארוכה לעיר.

מלבד הטפסרות גרמה ההשתמטות משרות בצבא להגברת שנאת היהודים. משמשי הדת פטורים היו מעבודת הצבא. לכמרים ולרבני הטמפלים היו תעודות מבית מדרש מוכר על ידי הממשלה. ליהודי המזרח עשו הנחה שתספיק תעודת רב ידוע, שפלוני מועמד לרבנות, ראבינאט־קאנדידאט בלע"ז, ויפטר. היתה זו פירצה בחוק, ורבים השתמשו בה ללא כל הצדקה. נאסר עורך־דין יהודי, יליד גליציה ותושב וינה, באשמת סיוע לשחרור בלתי חוקי מהצבא והיה לטרף־תאוה לעתונות האנטישמית.

אם איני טועה הוכיח מספר הנופלים במלחמה מקרב היהודים, שהיהודים השתתפו במלחמה לא פחות מבני עמי המדינה האחרים. היהודים שמרו אמונים לשבועה שנשבעו לקיסר, לרוב עמי אוסטריה־הונגריה היו שאיפות לאומיות לפורר את המדינה. וכבר אמרו באותו דור: אם יאמר לך אדם

ש„אוסטרי" הוא, חזקה עליו שיהודי הוא. גרעינה של אוסטריה היו ארצות גרמניות בלשונן.

אחרי החגים בתרע"ה התברר לפליטים, שלא ישובו במהרה לבתיהם, ומשפחתי קנתה לה ישיבת קבע בווינה. אחיותי נרשמו באוניברסיטה ואחי הצעיר בגימנסיה פולנית, שהקים מנהל הגימנסיה מקולומיה. לא קל היה להקים גימנסיה פולנית בווינה, ששמרה על גרמניותה המלאה שלא תפגע על ידי בני הלאומים האחרים. יצירת תקדים של מתן זכות לבית־ספר ממשלתי לא־גרמני היתה מסוכנת מנקודת מבט גרמנית, אבל מנהל הגימנסיה מקולומיה מצא ניסוח להוראת שעה שלא הרגיז את הגרמנים שבאוסטריה, מצא גם חבר מורים טוב, ובתוכו היהודי פרופיסור שטרנבאך, הבלשן היוני המפורסם. אחי, שהיה אמון על ברכי מורים קטני־מוח שבקולומיה, נהנה מאוד מהוראתו של אותו פרופיסור, שידע להסתגל לנערי הגימנסיה.

לפני עזבי את וינה ויהודיה לשנה עלי להזכיר עוד את גורל מאות החבילות שהשאירו פליטים בתחנות הרכבת בסיגט. שעות מספר אחרי „הפלגתי" מסיגט עזבו את התחנה כל עובדיה שהיתה לשטח הפקר עד בוא הרוסים ביום השבת. פוחזים וריקים נוצרים מהרחוב מיהרו לזכות מן ההפקר, ראו זאת יהודים טובים ונזדרזו „להציל" לעצמם לפני בוא הרוסים. רוב תושבי מחוז מרמרוש, שסיגט בירתו, לשונם אוקראינית, והיו ביניהם חובבי רוסיה. בשבתי בסיגט ראיתי חשודים בחיבה לרוסיה מובלים למשמר. ברור היה שחובבים כאלה יגיחו ממחבואם ולעיני הרוסים יעשו ברכוש יהודי כרצונם. אין איפוא לערער על „הצלה" זו של יהודים בעלי פיאות וזקנים ארוכים ביום שבת קודש, אבל יש להתבייש שה„מצילים" לא החזירו מרצונם רכוש זה, כשנהדפו הרוסים ימים אחדים אחרי כן. חלק מחבילות משפחתי גילו קרובינו במרתפו של יהודי והוחזרו לנו. החלק שלא הוחזר היה רכושה של העוזרת, נערה זקנה. היא עבדה בביתנו כבר למעלה מעשר שנים, לפני כן נפצעה פצעים אנושים מידי שודדים שהתנפלו עליה בכפר. שכבה חדשים־מספר בבית חולים של אחיות נזירות בלבוב. כשנרפאה פיתוה האחיות שתיספח אליהן לעבודת הקודש. היא הודתה להן בעד מסירות נפשן למען החולים ללא הבדל דת ועם, אבל את דתה לא חפצה להמיר. אותם השודדים הרגו באותו לילה כמה נפשות מישראל, נתפסו ונדונו למות. כשהוצאו להורג נזדעזע אחד הקצינים הגרמניים בחיל המצב שבעיר ואמר: בשביל רצח יהודים מוצאים נוצרים להורג? היתה זו שנת תר"ס בערך. דם יהודים הפקר היה בעיני לאומנים גרמנים זמן רב לפני

היטלר. אותה נערה כפרית היתה והתיחסה ברחמים לשכניה הערלים בכפרה. היו באים אליה לקבל הלואה מחסכונותיה בעונת הזרע, כדי להשיב לה אחרי הקציר. בוינה לא יכלו הורי להחזיקה ונשלחה לעבודה לברונאו, עיר מולדתו של היטלר. עבדה במשקו של אכר גרמני, שהרשה לה להכין לה בביתו מאכל כשר. מרוצה היה בעבודת בת־כפר היהודית, וכאשר חזרה לוינה הביע לה את צערו על כך.

מברלין קבלתי פקודה לצאת לעבודה בבית־ספר עממי בקושטא. לארץ־ישראל לא יכולתי לשוב, ובכן קבלתי עבודה זו. רחוקה ומייגעת היתה הדרך מוינה לקושטא בסתיו 1914. בימים כתיקונים נסעו ברכבת אקספרס 36 שעות דרך בלגראד וסופיה. עלי היה לנסוע דרך בוקארסט ובולגריה המזרחית. דרך הים השחור לא היתה בטוחה. מסעי נמשך כשבוע ימים עם שביתת שבת קודש בדרך. לפני צאתי ידעתי שאין הצנזורה מרשה להוציא ספרים ולא לקחתים. בגבול הרומני פקדו עלי ההונגרים להחזיר לוינה בדואר סידור תפלה קטן שהיה אתי. התפילין ניצלו מידם, בגבול היה עלינו ללון, כי רכבת לא יצאה בלילה. בקרון מחלקה ב׳ נזדמן לי לשוחח עם חבר הפרלמנט הרומני, שהשתדל לשכנעני שאין הפלית יהודים לרעה במדינתו. פרעות ביהודים כברוסיה לא היו ברומניה. אם ניפצו פעם־פעמים שמשות בבית־כנסת אין לקרוא לזה פרעות. זכות אזרח יכול כל יהודי לקבל, אם הוא מתאים לחוקי האזרחות. צדק באופן פורמאלי: בקונגרס ברלין (1878) התחייבה רומניה לתת ליהודים זכות אזרחות באופן אינדיבידואלי, אבל במשך השנים עד 1919 זכו באזרחות רק מאות יהודים אחדות; ברוסיה היו היהודים אזרחים ממדרגה שניה או שלישית, ברומניה לא היו אזרחים בכלל. בכל זאת גויסו לצבא, אבל לקצונה לא העלו. איני יודע אם היו ברומניה יהודים שהתגעגעו לכבוד של קצין. בי עוררו קצינים אלה בחילה. היה לי הרושם שהצעירים שבהם חוגרים מחוכים כנשים, כדי ליפות את דמותם. גם באוסטריה התהדרו קצינים צעירים בלבושם אחרי שעות עבודתם, אבל לא חקו נשים. ואולם לב נשים היה להם לקצינים הרומנים, כפי שהוכיחה תבוסתם המחפירה בסתיו 1916. החייל הרומני הוא חומר צבאי טוב, לא נשמעו תלונות על הגדודים הרומניים שבצבא האוסטרו־הונגרי, אבל הקצונה הרומנית, הגבוהה והנמוכה היתה לקויה בכל המובנים, בחוסר ידיעת מקצועם ומוסר קרבי. רומניה זכתה להרחבת תחומיה הודות לנצחונותיהם של אחרים. סרביה, יון וטורקיה הכו את הבולגרים, ובשעה שעם אמיץ לב זה התבוסס בדמו נטלה ממנו רומניה את דוברוג׳ה הבולגרית. ב־1916 הצטרפה רומניה לאויבי אוסטריה

הונגריה, נחלה תבוסה כבר בשבועות הראשונים למלחמתה, וכאשר פרצה המהפכה ברוסיה הוכרחה לכרות ברית שלום עם גרמניה ואוסטריה. על ידי נצחון המערב זכתה רומניה לא רק בשטחים שבהם היה רוב רומני, אלא גם בגלילות הונגריים ואוקראיניים ברובם. מרוסיה המשובשת במלחמת אזרחים החזירה לעצמה את בסרביה שתושביה רומנים ברובם.

גם במלחמת העולם השניה עלוב היה חלקה של רומניה בפעולות צבאיות, גם בשעה שהיתה שותפה לגרמניה וגם בעברה לצד רוסיה. רומניה ירשה את השחיתות שבקיסרות העותומנית, ועד כמה שאפשר לשפוט מרחוק לא פסקה שחיתות הפקידים גם בתקופה הקומוניסטית. את בוקרסט ראיתי רק במעוף: מרכז של כרך גדול, חיקוי ליבאנטיני לפריס, והשאר פרברים גרחבים דומים לעיירות או לכפרים רומניים מלוכלכים. מרומניה עברתי לבולגריה באניה על פני הדונא, מג׳ורג׳ו לרוסה (רושצ׳וק). רק כק״מ אחד בין שתי הערים ואיזה הבדל בין החוף הרומני המוזנח, ללא דרכים טובות, לא שדרות עצים, והרבה גללים ואשפה ברחובות מאובקים, ולעומת זאת בעיר הבולגרית רחובות נקיים וירק עצים. בשתי הממלכות השכנות שלטו מלכים ממוצא גרמני ששאפו לסדר ולנקיון בנוסח גרמני. המלך הבולגרי, שהיה פחות מוכשר ופחות משכיל מהרומני, הצליח; חברו שמצפון לדונא לא הצליח, כי לא במלך תלוי הדבר אלא בעם. חושבני שמשפטי זה על שני העמים אינו מושפע מיחסם ליהודים. הבולגרים מעוררים אהדה, משכילי רומניה הישנה בחילה.

קשה היה הטלטול בקוי מס״ב צדדיים עד בואי לאידירנה, היא אדריאנופל, העיר שנוסדה על ידי אדריאנוס־קיסר, ומאז אמצע המאה ה־14 היא עיר ואם בטורקיה. כמאה שנה היתה בירתה עד שנכבשה קושטא ב־1453 על ידי השולטן מוחמד השני. בראשית 1913 נכבשה על ידי הבולגרים אחרי מצור ממושך, ורק כמאה ימים בידם היתה, כי טורקיה חזרה וכבשתה, בשעה ששכנותיה ובעלי בריתה של בולגריה התקשרו נגדה ויוציאו מידה את רוב כיבושיה בטורקיה.

לא יכולתי להגיע לקושטא לפני קבלת שבת, ובכן סרתי למלון באידירנה. טורקיה כבר הצטרפה אז למלחמה לצד גרמניה וגם בה השתבש מהלך הרכבות. שבור ורצוץ הייתי מעמל המסעות וכוח לא היה בי לצאת לראות את אחי בעיר, שהיתה מלפנים אכסניה לתורה ואף חוקרים־משכילים הקימה, את המזרחן יוסף הלוי, פרופיסור בסורבונה בפריס שסייר בתימן והביא משם כתבות רבות, ואת רבי אברהם דאנון, מנהל בית המדרש לרבנים בקושטא, שעליו ניחד הדיבור להלן. רק שני יהודים הכרתי

בעיר. האחד היה משרתו של היוני בעל בית המלון, שעבד בו בשבת קודש. השני היה סוחר שעזר לי ביום הראשון לקבל החתימות הדרושות ליציאה מן העיר. לא ידעתי שלבעל דרכון מעוטר בתריסר חתימות דרוש רשיון נוסף כדי לצאת מהעיר. העירני על כך אותו סוחר, וכדי שלא לאחר את הרכבת הלך אתי ממשרד למשרד, השתחוה בהכנעה בפני הפקידים וקבל את הדרוש לי. לא דרש ממני שכר טרחתו, עזרת אח לאח היתה זו. בדרכנו ממשרד למשרד סיפר לי על המצור לפני שנתיים, על מאת ימי השלטון הבולגרי ועל שמחת היהודים בשוב הטורקים. הבולגרים לא היו מתחרים קשים במסחר ליהודים כיונים בסאלוניקי. ובכל זאת התגעגעו יהודי אידירנה לטורקים וב„חסדי שמים" — לא ארכו ימי הכיבוש הזר. אידירנה היתה לעיר־גבול; העורף הכלכלי שלה שמצפון ושממערב נותק ממנה. העיר התרוששה ורוב יהודיה עזבוה. רק קהלה קטנה שרדה בה, וזה למעלה מיובל שנים קולה לא נשמע. והיא הטמידה מלפנים רבנים גדולים, ובמאה ה־19 גם משכילים חדישים.

פרק עשרים ושמונה

בקושטא בשנות תרע"ה—ע"ח
הכרך והמונו

זה ארבעים ושש שנים מאז לא ראיתי את קושטא, ובודאי חלו תמורות בפני העיר, בבניניה, רחובותיה ובבני האדם המהלכים בהם. רבים מהקוים המיוחדים והאכסוטיים בעיני בן המערב נעלמו. אין ביכלתי ואין זה גם מתפקידו של רושם זכרונות לתת תיאור מקיף של כרך גדול כזה. אציין רק מה שהתבלט ביותר לעיני אחרי שראיתי כבר כרכים במערב ובמזרח.

בימים ההם עדיין היו רוב בתיה של קושטא בתי־עץ, בעלי קומה אחת או שתים. הכרך מחולק על ידי הבוספורוס וקרן־הזהב (מפרץ קטן, עמק נחל שהוצף על ידי הים) לשלשה, ובכל אחד גרעין מסחרי ומשרדי ופרברי מגורים. בהרים שלאורך חוף הצפון של אסיה הקטנה היו יערות נרחבים שסיפקו עצי בנין בזול ופרברי קושטא יכלו להקים הריסותיהם אחרי התבערות השכיחות. ב־45 ירחי שבתי בקושטא ראיתי דליקות כים של להבות יותר ממה שראיתי כל חיי. על נירון קיסר מסופר ששלח אש ברומי כדי להזין את עיניו במראה „טרויה הבוערת" כביכול ולשיר שירו. במשך לילות רצופים ראינו בקושטא ים־להבות, שהשתקף גם בים מזה ומזה. אימים בהדר אורות, אחרי ימים מספר התהלכנו בתוך עיים חרוכים, בעוד עשן עולה מתחת גלי עפר ואפר, בימי המלחמה לא נבנו בתי דירה חדשים. היכן נעלמו תושביהם של מאות הבתים השרופים — רק אלקים בשמים יודע. הממשלה לא דאגה להם, גם לא יכלה לדאוג, כי ממלחמה למלחמה יצאה מרוששת. על מגביות בצבור לא קראתי. יהודים כנראה לא נפגעו בדלקות שבימי המלחמה; יהודים רחמנים בני רחמנים לא היו מעלימים עין מסבל אחים. רק תבערה גדולה אחת נגרמה מידי האויב, תבערת תחנת המוצא למסה"ב האנאטולית בהאידאר־פשה. עשרות קרונות טעונים ציוד למערכות המלחמה בארץ ישראל ובעירק ומחסני ציוד גדולים עלו באש. קרוב למקום הייתי באניה בראשית התבערה. לבריטים היו ידיעות נכונות ומפורטות על הכנות הגרמנים והטורקים וידעו לכוון את השעה

בהיות התחנה מלאה וגדושה. פעם הגיעה צוללת בריטית לפינה שבין הבוספורוס וקרן הזהב, בין רגע הטביעה אניה ונעלמה.

פרשת מכבי־האש בקושטא בימים ההם ראויה שתכתב בידי מומחה בצירוף תמונות הקיימות בודאי עדיין. באופן רשמי התקיים גדוד מכבי־אש ובראשה רוזן זקן ממשפחה מפורסמת בהונגריה. אותו אלוף, ואולי גנראל, של מכבי האש מטעם הוד קיסרותו השולטן היה מופיע במדיו בצירות האוסטרי־הונגרית בכל יום גנוסיה וחגיגה. מה שפעלו בחוריו בפרוץ תבערות איני יודע. כפי שסיפרו לי לא מצאו על פי רוב מים בצינורות בשעת הצורך. השטן מקטרג בשעת הסכנה, וצינורות המים של הספקת המים העירונית לא פעלו. יותר מהמכבים הרשמיים נראו ברחובות מכבים מתנדבים, טולומבאג׳ילר בטורקית. ולמה נקראו טולומבאג׳ילר? מפני שפומפה, משאבה בשפות אירופה, נשתבשה בטורקית לטולומבה, והיות ומשאבה היתה להם יקראו על שמה. „ג׳י״ מציין בעלות ו„לר״ סימן הרבים. אגודות מכבי אש מרובות היו ולכל אחת גוניה. בפרוץ דליקה היו הטולומבאג׳ים טוענים את הטולומבה על גביהם והיו רצים במדים קלים, מכנסים וחולצות מטריקו מגוון, על פני הרחובות למקום הדליקה. הטולומבה היתה פועלת עוד פחות ממשאבות הרוזן ההונגרי, ומאין מים היו הטולומבאג׳ים עוסקים ב„הצלה״, כלומר הצילו לעצמם מכל הבא ליד. בעלי הבתים היו לפעמים מתחננים בפני ה„מצילים״ שלא יצילום ויסתלקו מהבית הבוער, והם ענו, שחזקה להם מדורי דורות על ההצלה. דו־שיח בין „נשרפים״ ו„מצילים״ לא שמעתי באזני; ממה שסיפרו ותיקי העיר אני רושם, אבל מחזה הגיבורים המגוחך הרצים עם ה„טולומבה״ על כתפיהם של ארבעה בחורים נוכח עיני. מובטחני שבטורקיה החדשה הופקעה חזקתם של הטולומבג׳ילר ל„הצילי״, ורק זקנים עוד יזכרום, לכן ראוי לקבעם בספר.

את מספר תושבי קושטא רבתי, על פרבריה שלאורך הבוספורס משני עבריו העריכו — מפקד לא היה — אז ב־1.125 מיליון נפש, למושלמים היה בעיר רוב יחסי, אחריהם היו היונים, הארמנים, היהודים, איטלקים ונוצרים אחרים מאירופה התיכונית והמערבית, וביחוד גרמנים, אשר קרנם עלה בתריסר השנים שקדמו למלחמה, מפני הידידות שבין הרייך והשולטן. בכלכלה שלטו מדורי־דורות הנוצרים. לכן היה יום הראשון בשבוע יום המנוחה במסחר ובבנקאות, וגם יהודים אשכנזים רבים, דור ראשון או שני בעיר, עשו את שבתם חול. הפקידות הממשלתית היתה רובה ככלה בידי טורקים. אם ראית „טורקי״ סוחר גדול יכולת לשער ש„דונמה״ הוא. יותר מהטורקים עשו חיל במסחר פרסים, שמספרם הגיע לרבבה ויותר. סחר

הטבק היה בידם. נמצאו ביניהם עשירים ומשכילים, מושלמים לא־טורקיים היו גם הקורדים וסלאווים באלקאניים שהלכו ונטמעו בטורקים, כי סוניים היו כמוהם. הפרסים שיעיים הם כידוע, וגם בקושטא, בירת הסוניות בימים ההם, קיימו מנהגי דתם, גם כאלה שהם למורת רוח לסוניים. יום העשירי לתודש מוחרם יום־אבל הוא להם על מותם של חוסין וחאסן, נכדי הנביא, שנפלו בקרב מידי מואויה. ביום זה התגודדו קנאים בחרבות עד זוב דם לאות אבל. בכל שנה היו אירופיים בקושטא הולכים לחזות טכס־דמים זה במסגד הפרסי, אני לא הלכתי. יקר לי כל דם ובשחיטת בהמה ועוף לא אוכל להביט. מחזה אחר, שמשך אירופיים, היו דרוישים מרקדים בהתלהבות בפולחן ה„זיכר" עד איבוד ההכרה. הם נופלים לארץ ומפיהם נפלט רוק כמו משיכור או חולה נופל. אינני חושב שהשכלתי פגומה בזה שלא ראיתים.

הבאזאר (שוק מקורה) שבסטאמבול הוא הגדול שבארצות האישלאם, אבל לא המפואר ביותר. היה אפשר למצוא בו תוצרת מלאכת מחשבת מזרחית, גם עתיקות בעלי ערך היסטורי־אמנותי. מחוץ לבאזאר היו חנויות טורקיות מפוזרות בכל הרחובות. המחלבות כמעט כלן בידי טורקים היו. הטורקים הצטיינו — ובודאי עדיין מצטיינים — בחלבנות, במיני חלב חמוץ (יוגורט ועוד), בשמנת (קאימאק׳ ועוד), גבינות רכות וקשות ותבשילי חלב מתובלים במיני תבלין ריחניים. מכל עמי המזרח שהכרתי הטורקים נקיים ביותר וחשודים פחות מאחרים בזיוף צרכי אוכל, אולי מפני שהם פחות ערומים מיונים, ארמנים, ערביים, פרסיים ויהודים. בקנותך קאימאק מטורקי יכולת להיות בטוח שיערב לחכך ולא תגלה בו שערות מראשה של אשת החלבן. גם בעשיית ממתקים נקיים וטעימים היתה ידם של הטורקים על העליונה, אבל גם יונים ואחרים עסקו בכך.

העבודה השחורה, ובכללה כל עבודת הנמל, היתה בידי טורקים וקורדים, וכן התנועה בסירות־משוטים. על פני קרן הזהב עברו אז שני גשרים, ההולך בהם שילם „מטאליק" אחד (רבע גרוש, כעת הגרוש בישראל אגורה). באותו מחיר אפשר היה לעבור בסירה קטנה, קאַאיק בטורקית, אלא שלכך דרוש היה זמן יותר לרדת למעגן הסירות ולחכות עד שיתלקטו לקאַאיקג׳י נוסעים אחדים. היה זה איפוא ענין לטיילים ולתיירים. מהחוף האירופי לאסיתי עברו באניות קיטור — תכניות לגשר עלו כבר על לב בימי קדם, אבל טרם התגשמו — אבל יותר מענין היה לשוט בסירה. לותיק לא עלה עונג זה ביוקר. מעיד אני על בעלי הסירות שבקושטא ובאיים הקרובים, שידעו לפלס דרכם לא רק בים שקט אלא גם בגלים די גבוהים. ומעשה שהיה לי כך היה: בימי החופש בקיץ תרע״ו ישבנו, אשתי ואני באי הנסיכים,

שעליו עוד ארחיב את הדיבור. בצאתנו לא לקחנו מהמשטרה את החתימות הדרושות, כדי לקבל בעיר את מנת הלחם הזעומה שניתנה לכל תושב. לחם המנות היה רע ואנו קנינו בשוק השחור ביוקר לחם טוב. כאשר גדלה המצוקה בחורף תרע"ז לא השגנו לפעמים לחם טוב והוכרחתי לנסוע לאי לקבל את החתימות הדרושות. בחורף יצאה רק אניה אחת ביום מהאי ועלי היה ללון בו. נמצא בעל סירה שהסכים להביאני לחוף אסיה, הרחוק ק"מ אחדים, ומשם היה עלי ללכת עוד מהלך רב עד תחנת הרכבת הקרובה ביותר. היה זה מסע נועז ובעל הסירה מיהר מאוד, כי לפי כל הסימנים התגברו הגלים, וסכנת סערה ממש נשקפה לו בשובו. הגעתי בשלום לחוף, והסירה חזרה בשלום.

מגעי עם טורקים משכילים מועט היה ולא נעים ביותר.

היונים, תושבי העיר מאז הוסדה, תפסו את המקום הראשון במסחר ובתעשיה, ואם איני טועה גם באמנויות החפשיות. כשרון מיוחד להם לחנויות מכולת ולבתי קפה ומרזח. הם כבשו מקצועות אלה גם בארצות הגירתם, כמו בערי־מצרים. יתכן ששרד משהו מחוש היופי היוני ב„באקאל" (חנות מכולת) היונית. סדריה בפנים ובחלון הראוה נאים היו מאשר בחנות יהודית בישראל. בהזמינך כוס שכר־שעורים (בירה בלע"ז) בבית קפה יוני תקבל בצלחת קטנה לקינוח השתיה או גירוי לשתיה שני זיתים, כעך מלוח קטנטן, פרוסות מלפפון כבוש או ירק כבוש אחר, פרוסת דג מלוח כבוש, פרוסת גבינה קשה וכדומה, תאוה לעין הלקוח. רוב המבקרים היו שותים יין וראקי (מין יין שרוף). בקיץ היו בתי הקפה והמרזח מלאים ביום הראשון ובימי חגיהם של הנוצרים. בשבתי באי הייתי נמנע מלצאת בחגי הנוצרים למקומות שהטיילים מרובים בהם, כדי שלא להתקל בהמון ובשאונו. בימים ההם כבר למדו גם יהודים לצאת לטיולים עם משפחותיהם, ודוקא בימי שבתם וחגיהם של הנוצרים. יהודים כמעט שלא התחרו ביונים במקצועות שמניתי. זוכרני רק בית מרזח אחד של יהודי אשכנזי אחד, שהיה מכוון לאוירחים אירופיים, וביחוד לגרמנים. תעשית השכר היתה בידי חברה איטלקית שעל שם בומונטי. חברה זו שלטה בשוק השכר במזרח. היונים לא נמנעו מלהבליט את מציאותם בעיר. שלטי חנויותיהם היו גם ביונית, ועל פי הרוב בעיקר ביונית, עד שהחוק הכריח את בעלי השלטים להבליט את הטורקית. הלשון היונית נשמעה בכל מקום, וכמרים יוניים נראו ברחובות. כמה שמות של מוסדות או בתי מלון אף הזכירו את העבר היוני של המקום, כגון „ביזאנטיון". הטורקים ובעלי בריתם הגרמנים והאוסטרים ידעו היטב, שהאויב הפנימי העיקרי הם היונים, כאשר פשטו שמועות בהלה

ותבוסה — לפעמים אמת שלא ניתנה לפרסום — היו אומרים שמקור השמועה היא סוכנות „טאטאוואלה", שם השכונה היונית הגדולה בעיר.

לעומת היונים שהתבלטו בכל מקום השתדלו הארמנים, המיעוט השני באוכלוסיו בעיר, שלא להיראות. כתבות ארמניות כמעט שלא נראו, פרט מאשר על שערי כנסיות אחדות, עתונים ארמניים לא נמכרו בקולי־קולות, ואף לא ראיתים בחלונות של חנויות העתונים. הגברים הארמניים שלטו רובם ככלם היטב בלשון הטורקית בפה ובכתב, וארמנית לא נשמעה ברחוב ובחשמלית ובאניות המקומיות. ידעו הארמנים מה שקרה לאחיהם בארמניה הטורקית (מזרחה של טורקיה שבאסיה כיום), הטבח שנערך בהם באותן השנים, וגם זכרו את הטבח בקושטא גופה כ־18 שנה לפני כן ויראו לנפשם. התפללו בלבם לנצחון אויביה של טורקיה, אבל לא העיזו לעזור לאויב בריגול או בהפצת שמועות של בהלה. גם הארמנים עסקו בעיקר במסחר, אבל כמדומני שאחוז בעלי המלאכה גדול היה בתוכם מאשר אצל היונים, ואולי אף מאשר אצל היהודים. באומניות החפשיות נטלו חלק בראש. היו גם סופרים, עתונאים ואמני בימה ארמניים בלשון הטורקית. טורקים הופיעו רק מעט על הבימות — גברים גם בתפקידי נשים — ונשאר מקום פנוי לארמנים, ביחוד במחזות מתורגמים מלשון אירופית, הרוב מצרפתית. קורא הייתי על תיאטרון־צללים „קארה־גוז" (עין שחורה), היתה זו אמנות טורקית מקורית. התיאטרון הטורקי־ארמני היה ברובו אירופי כפי שקראתי. בתיאטרון־הצללים אפשר היה ללמוד הרבה פולקלור טורקי קדום. ברוב ימי שבתי בקושטא שררו בה מגפות, וביחוד טיפוס הבהרות, המועברת על ידי כינים, ומוטב היה לו לאדם להתרחק ממגע בהמונים, לא לבקר בתיאטרון.

האירופיים שבקושטא ברובם ותיקים היו, וכבר הפכו לליבאנטינים, מיעוטם מקרוב באו, בעיקר גרמנים. בידי אירופיים היו הבאנקים, סניפי בתי מסחר אירופיים וסוכנויות של בתי חרושת גדולים, מומחים מן המערב הוזמנו לשרותי הממשלה. הצירויות והקונסוליות של ארצות אירופה ואה"ב העסיקו פקידים רבים מפני משטר הקפיטולציות. הצירויות של ארצות האויב נעולות היו בימי המלחמה, אבל בעלי הברית והניטראליים הגדילו את חבר העובדים, „המושבה האירופית" מנתה לפי הערכה של גיאוגרף גרמני 70,000 נפש, מלבד אנשי הצבא הגרמניים והאוסטריים.

בני הלשונות והדתות השונות שבעיר התרכזו ברובם בשכונות או ברחובות מיוחדים, האירופיים היו מעורבים בינם לבין עצמם והיוו מעין עדה אירופית. בגרעינה הקדום של קושטא, בחצי האי שבין קרן הזהב וים מארמארה היו רוב החנויות והשכונות טורקיות טהורות. בקצה חצי־האי,

שצורת משולש לו, נמצא הארמון הראשי של השולטן עם גן נרחב, ומאחוריו כנסית אגיה סופיה, שהפכה ב־1453 עם כיבוש העיר על ידי הטורקים למסגד (כעת בית נכות) והמשרדים העליונים של המדינה, אחריהם היו שכונות טורקיות שקטות ובבתים חלונות מוגנים מעין הרואה מבחוץ בשכבות עץ צפופות. בהופיע עגלה או קבוצת תיירים ברחוב הסתכלו בו עיני נשים סקרניות מההרמונות, ואותן לא שזפה עין זר. הן מיהרו לכסות את פניהן בצעיף, אם הפתיעתן עין זרה. מנוחתן של שכונות מגורים טורקיות הופרעה רק לפרקים בהופיע רוכל שהכריז על עצמו בקול: יומורטאג'י (מוכר ביצים), פראנג'ולאג'י (מוכר לחם לבן אירופי) וכל מיני „ג'יים" אחרים. צרף „ג'י" לכל שם שתרצה והרי לך בטורקית האיש שבידו אותו קנין או מקצוע. אצלנו מכריז הרוכל על סחורתו, בטורקיה הוא מודיע על עצמו: דעו שבעל תפוחים, אגסים, שזיפים, ענבים, עתונים, משחזת וכו' בא אליכם. הלקוחות שבקומות התחתונות היו יוצאים לקנות, ואלה שבעליונות היו משלשלים סלים בחבל, וחזקה על הרוכל הטורקי שלא יונה במחיר או במשקל. לעומת השקט הטורקי המו רחובות היונים ויתר הלא־טורקיים מאדם כל היום, ולא רק רחובות המסחר בלבדם. בעיר שמדרום־מזרח לקרן הזהב שכנו כבר בימי הביזאנטים זרים, איטלקים בימים ההם. שרד מתקופה זו מגדל עגול המתנוסס מעל לים הבתים, החלק התחתון של עיר זו גאלאטה שמו, העליון פירה, ובטורקית בּיי־אוֹגלו. בעיר התחתונה ישבו — ובודאי יושבים עד היום — מדלת העם, בעליונה אירופיים ולא־טורקים מהמעמד הבינוני. העשירים ישבו בתוילות שאחרי פירה בפנים ולאורך הבוספורוס. לנציגויות של מדינות חוץ היו בתי חורף בפירה ובתי קיץ עם גנים על חופי הבוספורוס. העיר שבחוף האסייתי טורקית היתה ברובה הגדול. טורקים אדוקים בדתם הקפידו להקבר בסקוטארי, הפרבר הראשי שבצד אסיה, כי חיג'אז, ארץ הקודש לאסלם, באסיה. בצדי רחובות המסחר נמצאו בכמה מקומות רחבות ששימשו שוקים לדגים, ירקות ופירות. דגים שהובאו בבוקר נמכרו ב„שוק הערב", אַקשאם־באזאר בטורקית, בזול, כי כבר הובאו חדשים משלל היום. לא עבר כמעט שבוע ללא פנים חדשות בשוק הדגים, מעין פרשת השבוע בעולם הדגים. מלבד זה היו דגים שעונתם כל השנה. מי שלא ראה את האקשאם־באזאר בקושטא בימים ההם לא ראה אוכלוסיה הומיה מימיו. לפי מנהגי המזרח יוצאים הגברים לקנות בשוק, והנשים כבודן בבית פנימה. אשתי, שגדלה בוינה, אהבה לחזות באכסוטיות של ה„אקשאם־באזאר", כל עוד היה חדש בעיניה. אחר כך ויתרנו על תענוג זה ושלחנו שמש יוני, שידע יותר מאתנו לקנות, עד שנוכחנו לדעת שמתוך

הרגל הוא גונב בשוק, ולא רק לעצמו אלא מוסיף גם לנו דגים ופירות וירקות. לשמש זה עלי עוד לשוב.

בחורף הראשון למלחמה היה שפע במצרכים לא רק מתוצרת טורקיה אלא גם מתוצרת־חוץ, ואפילו חמאה סיבירית הוצעה בחלונות הראוה. כבר סיפרתי, שהקאפיטולציות הגבילו את המכס על סחורות חוץ על 5 אחוז מהערך, וכה יצא שחמאה סיבירית יכלה לדחוק חמאה טורקית בתוך טורקיה, גם בחורף השני טרם הורגשה המצוקה, בכל אופן טרם נראתה ברחובות. הגיוס טרם לקח מן האדמה את עובדיה. בחורף השלישי כבר ניתן לחם שרובו מקמח תירס גם במנות זעומות, ולפעמים לא היה אפוי כל צרכו. במחיר שוה לחומש ממשכרתי ליום היינו קונים בערב ככר לחם חטים טוב. היה זה „שוק שחור" גם מפני שנשים טורקיות רעולות ועטופות שחורים היו מוכרות לחם זה. סיפרו, שהמשטרה אסרה אחת הנשים הללו וחקרה למקור הלחם, והנה התברר שבעל המאפיה הוא אחד משרי הממשלה. פאטריוט זה, שנלחם בשחיתות של משטר השולטן עבד אל חמיד, נתפס לשחיתות גרועה מזו. את הקמח גנב בודאי מהצבא. החיילים לא זו בלבד שהתהלכו במדים בלויים וקרועים, אלא אף רעבו לפני הגיעם לחזית. הענין לא בא כמובן למשפט. לא תמיד אפשר היה למצוא את הדמויות השחורות בסמטאות, כי הן מכרו את סחורתן עם חשכה טרם שהגענו למקום. יבשנו לנו איפוא לחם למשמרת. בחורף שלישי למלחמה לא היה די מזון לבהמות, והן נשחטו. היה בשר בשפע בשוק, ומחוסר לחם וירקות אכלנו בשר, לפעמים שלש פעמים ביום ולזרא היה לנו. לא נרפאתי ממחלת קיבה כמה חדשים אחרי שהפסקתי זלילת הבשר. אבי ז"ל חולה קיבה היה למעלה מעשרים שנה ועסק ברפואות, והמזון הדל בימי הרעב, תפוחי אדמה, סלק לבן וכרוב ריפאו. בסעודת הצהרים אכל יהודי בעל־ביתי בגליציה יום־יום בשר. אחרי שחיטת המקנה בהמון נעלם הבשר מהשוק. עופות נדירים היו גם בימי השפע. הודות למשכרתי הטובה ומשפחתי הקטנה לא רעבנו בקושטא, אבל מחזות רעב ראינו בצאתנו לרחוב. נשים וילדיהן שכבו על המדרכה וגועו מאפיסת כוחות, ואיש לא שם להן לב. המחזה רגיל היה ורגשות העוברים ושבים כבר כהו. יונים או ארמנים היו האומללים שברחובות. עדות אלה לא ארגנו עזרת־אחים, אף על פי שהיו להן עשירים לא מעטים, ישנים וחדשים מרוחי המלחמה. טורקים גועו בבתיהם, שנשארו ללא גבר נושא בעול הפרנסה, והממשלה לא עזרה, לא יכלה לעזור. בתי החולים של נתיני חוץ, שהוחזקו על ידי ממשלותיהם או על ידי מוסדות דתיים היו מלאים עד אפס מקום, ועד כמה שאפשר היה הכניסו גם חולים

מבני המקום, אבל מזי־רעב לא יכלו לרפא. ההבדל ברמת החיים בין העשירים והעניים היה עצום בקושטא גם בימי השלום, במחציתה השניה של המלחמה הגיע לידי קיצוניות, אלה מתו מרעב ואלה צברו הון מהמלחמה. העשירים מכל העדות הצליחו להשתמט מיציאה למערכה, וההמונים הכפריים והעירוניים נשלחו לטבח, יותר מהנופלים בקרבות מתו במגפות ומאפיסת כחות. החיילים הגרמנים לעגו לחבריהם הטורקיים, וכינוי בוז שגור היה בפיהם „באנאוזן" (Banausen). יתכן שלו מסרו הטורקים למומחים גרמנים לארגן את היצור וההספקה לאוכלוסיה האזרחית והצבאית כי אז לא היה המחסור במזון כה חריף, אבל הם חששו מפני התערבות זרים בעניניהם. היחסים בין שליטי טורקיה ובעלי בריתם הגרמנים לא היו לבביים. הארמנים נטבחו לעיני אנשי צבא ומומחים גרמנים. הם שחקו לא רק מפני אדישותם, אלא גם מפני שלא חפצו להרגיז את השליטים הטורקים ללא תקוה להציל את הנוצרים האומללים.

פרק עשרים ותשעה

יהודים בקושטא

קושטא קהלה עתיקה היא, אולי מימות הבית השני, תלאות רבות עברו עליה בימי הקיסרות הביזאנטית (325—1204, 1261—1453) והלאטינית (1204—1261). בדורות האחרונים לקיסרות, בשעה שהטורקים כבר עמדו בשעריה, הוטב היחס ליהודים ויכלו לפתח חיי רוח ולהקים אישים בעלי־שם. יהודי קושטא וכל הקיסרות הביזנטית דיברו יונית ונקראו רומאניוטים. היו להם לרומאניוטים מנהגים ונוסחאות תפלה מיוחדים, נוסח רומניה. הספרדים, שהחלו לבוא אחרי הגירוש (1492), עלו על הרומניוטים בכל, אף במספר, ויהטמיעום בתוכם. על יד אוכלוסיה יונית נוצרית גדולה פסקו מלדבר יונית ודיברו ספרדית, כלשון המיוחסים והעשירים. תהליך כזה ידוע לנו מארץ־ישראל מהדורות שקדמו למלחמת העולם הראשונה: עולי בבל וארצות האטלס דוברי ערבית, פרסים ובוכרים, ואף אשכנזים, הפכו בארץ לאיספניולים. בניגוד לסאלוניקי לא החזיק הנוסח הרומאניוטי מעמד בקושטא אף לא באחד מבתי התפלה. ואולם קושטא, העיר רבת התנועה הבינלאומית, לא היתה מעוז לספרדיות כסאלוניקי. נזדמנו בה תמיד יהודים אשכנזים מפולניה, רוסיה, מהנסיכויות הרומניות ומהונגריה ויהודים מאיטליה. ב־1914 היו בה 65,000 עד 70,000 נפש, ומהם 10 אחוז עד 12 אחוז אשכנזים. את האיטלקים כולל אני בזה בקרב הספרדים, אף על פי שהיה להם אירגון קהלתי משלהם. בית הקברות האיטלקי היה המסודר ביותר שבבתי הקברות של היהודים, נטוע עצים ומוקף גדר־אבנים עם שער סגור. האמידים מבני האשכנזים, ואולי גם מן הספרדים, היו מבכרים להקבר אצל האיטלקים מאשר באחד מבתי הקברות של הספרדים. בימי שבתי בקושטא שאפו אשכנזים עם רבם „הראשי" לקבוע להם בית עלמין מיוחד, כרגיל בטורקיה נתקלו בקשיים מצד הרשות, הן בקניית הקרקע והן בקבלת רשיון לבית קברות חדש. יתכן שמצד הספרדים, שלא רצו לאבד את ההכנסות מקבורת אשכנזים, היתה התנגדות לכך מאחורי הקלעים, כמו שקרה בירושלים כיובל שנים לפני כן. הצירות הגרמנית עמדה לימין הקבוצה האשכנזית, ואם

איני טועה נקבעה פתיחת בית הקברות לאחרי תום המלחמה. מה שקרה אחר כך לא שמעתי.

בעוכריה של יהדות קושטא היה פיזורם על פני כרך גדול: בגאלאטה ופירה שהזכרתים כבר, בחאסקוי בפנים קרן הזהב, באורטאקוי בצד האירופי של הבוספורוס, ובחוף אסיה ממול לקרן הזהב. יהודים אמידים ישבו גם בחוילות הרחק מהריכוזים היהודיים, שבהם נמצאו אטליזי בשר כשר ובתי כנסיות. קהלה קטנה קבועה עם בית כנסת יפה התקיימה באי פרינקיפו, הגדול והיפה באיי הנסיכים, שהמה בקיץ בימי השלום מקיטנים, ובתוכם יהודים רבים. קהלה קראית עם בית כנסת ישן התקימה — וקיימת עד היום — בפנים קרן הזהב מהצד של גאלאטה. היו גם קראים אמידים מחוץ לשכונתם. משפחה אחת הכרנו בפרינקיפו. אבי המשפחה, קונסול טורקי מלפנים, בא בחג השבועות לבית הכנסת, שמע מתוך עיון בספר את קריאת התורה, וכאשר כיבדוהו באחד מכיבודי בית הכנסת אמר בעברית „לא ישראל". כונתו היתה „לא רבני". בניגוד לקהיר, שבה יחסים קרובים בין העדה הקראית והרבנית, לא היו בקושטא קשרים בין שתי העדות, אבל גם לא איבה כמו בקהלות שבפולין וקרים מלפנים. בקרתי פעם בבית הכנסת הקראי שלא בשעת התפלה, ולא היה הבדל חיצוני בינו ובין בית כנסת ספרדי. על עליית קראים מקושטא למדינת ישראל לא קראתי. ואין זה ראיה. משער אני שקראים מארצות שונות מעלימים את מוצאם מרצון להדבק באומה הישראלית או להמנע מאפליה לרעה שהם חוששים לה. בבואם לבית כנסת של יהודים רבניים לא יאמרו „לא ישראל" כאותו קראי בפרינקיפו.

ארגון הקהלה בקושטא היה כבכל טורקיה. רבה הראשי היה חכם באשי, כלומר רב כולל לקיסרות העותומנית. בקהלות אירופה התיכונית והמערבית היה הרב פקיד הקהלה, כפוף לראש הקהל, בטורקיה היה החכם (הרב) העירוני תקיף מראש הקהל, שופט בעניני אישות וירושות והקדשות, נציג הקהלה כלפי השלטון ומליץ יושר עליה ועל יהודיה בעת הצורך. אותו תפקיד ביחס לכל יהודי הממלכה מילא החכם באשי שבבירה, דברה הרשמי בפני השולטן ושריו היה. עד המהפכה של שנת 1908 נבחרו למשרת חכם באשי תלמידי־חכמים מובהקים, ראויים לעמוד בראש חבר החכמים (דיינים, שוחטים, ראשי ישיבות ולומדים בישיבות, מגידי־שעורים ומגידי מישרים בבתי התפלה). הייצוג כלפי חרץ טפל היה למנהיגות בפנים. עם המהפכה במדינה ב־1908 חלה תמורה ברבנות הראשית בקושטא וטורקיה כולה. נידח הרב הזקן מהדור הישן ועלה חכם באשי נוסח חדיש, שני מועמדים

היו למשרה הנעלה, רבי אברהם דאנון וחתנו חיים נחום. את רבי אברהם דאנון הכרתי וקשרי ידידות היו ביניינו. מושבו היה בחוף האסייתי, ואני על גבול פירה וגאלאטה ישבתי, לכן ביקרנו איש בבית רעהו רק פעמים מספר. אשתי הכירה את ה„רופיסה" (רבנית) דאנון, שדיברה גם צרפתית. יליד אדריאנופל היה רבי אברהם, ובעיר זו, שממנה יצא פרופיסור יוסף הלוי, המזרחן המפורסם שהורה בקתדרה בסורבונה, היתה מסורת של השכלה אירופית וקשרים עם משכילי היהודים שבמערב. רבי אברהם היה חכם נוסח הישן, אבל למד גם שפות זרות, אירופיות ומזרחיות, בלשן טורקי היה, בקי במקורות הקדומים של לשון זו וחוקר בתולדות היהדות הספרדית. פרסם חיבורים בשני מקצועות אלה. ככל מלומד או כרוב לומדי תורה לשמה, עניו היה, נחבא אל הכלים, בלתי מוכשר להבליט את עצמו גם בשעה שהיה צורך בכך. הוא יסד בית מדרש לרבנים חדיש בעירו והעבירו אחר כך לקושטא, לפרבר שקט בחוף אסיה. בימי המלחמה לא נשאר ממוסד זה אלא שריד קטן ועלוב. לשון ההוראה היתה בו טורקית, לשון המדינה. בית מדרשו של חכם רבי אברהם דאנון היה היחיד בתולדות ישראל שבו למדו סוגיות אביי ורבא בתרגום טורקי. לדרגה אקדמאית לא הגיע מוסד זה מימיו. הוא נתן לחניכיו גם השכלה כללית ולשון אירופית, היא צרפתית. מסופקני אם הצליח להעמיד רבנים משמשים בקהלות. ספרדים שהריחו ריח השכלה כל שהיא אינם להוטים לאצטלה של „חכמים". הלך רוחות זה ידוע בירושלים זה כיובל שנים. בית מדרשו של הרב דאנון אפשר להשוות יותר לבתי המדרש לרבנים שהוקמו מטעם הממשלה הרוסית מאשר למוסדות שכוננו יהודי גרמניה. הצלחתו המועטה של רבי אברהם דאנון בבית מדרשו אינה גורעת מחשיבותו האישית. לו הכריעו בבחירת חכם באשי בטורקיה מלומדים והוגים בתורת המוסר, כי אז בחרו ברבי דאנון, אבל השלטון היה בידי מדינאים, שעשו את המהפכה ועלו לגדולה עם הצלחתה. שנים רבות גולים עלובים היו בפריס, ושם הכירם חיים נחום, תלמיד בהמ"ד למורים של חברת „כל ישראל חברים", במשך שנים התרועע עמהם בבתי הקפה של סטודנטים דלים. אם איני טועה, נולד חיים נחום במאניסה ממזרח לאיזמיר, למד בטבריה ובאיזמיר בחדר הישן והרבה בבה"ס של כי"ח ובית ספר תיכון טורקי. בהיותו תלמיד מוכשר נשלח לפריס לבהמ"ד הנ"ל. הוא ידע טורקית וצרפתית וגם נימוסי פריס למד. לרבי אברהם דאנון בת יפה היתה, בעלת השכלה צרפתית, ובה בחר חיים נחום. לולי המהפכה לא היה חיים נחום מגיע למדרגה גבוהה ממנהל בית ספר. בזכות חבריו המושלמים מפריס, שהיו לשרי ממשלה, ועל דעת משכילים

יהודיים מקומיים, שהצטרפו לטורקים הצעירים ובחשו בקלחת המהפכה, נדחה רבי אברהם דאנון, התורני והחוקר, ונבחר חיים נחום, שנקרא מעתה חיים נחום אפנדי. מאז פערה תהום בין החותן והחתן. רבי אברהם נשא בדומיה את עלבונו. רק פעם אמר לי מתוך מרירות: האם תהית על קנקנו וראית איזה בור ריק הוא. הכרתי את חיים נחום בכהונתו בקושטא וגם בקהיר, כשהוכרח לעזוב את טורקיה, אחרי שהודחו חבריו השרים. חיים נחום לא היה תלמיד חכם ולא מלומד, אלא דיפלומאט פיקח, שידע להתהלך גם עם בית־הדין של רבנים מהדור הישן וגם עם השלטונות, לעמוד בפרץ, להגן על עדתו לדחות גזרות קשות או לרככן במדת־מה. זוכר אני שיחה טלפונית בינו ובין אחד השרים התקיפים ביותר ששמעתיה. איני זוכר את נושא השיחה, ומה הביאני לחכם באשי במשרדו. לא היה זה ביקור־נימוסים. היו בקושטא פליטים מארץ־ישראל, כלם אשכנזים, והיו בחורים שגויסו לצבא בארץ ועד קושטא הובאו. הזעם על הישוב היהודי בארץ ישראל גדול היה מראשית המלחמה וגבר עם גלוי רשת הריגול היהודית לטובת בריטניה. יש לזכור, שרוב יהודי ארץ־ישראל נתיני חוץ או ילידי חוץ היו. הם התישבו בארץ בעקפם את החוק העותומני. הקפיטולציות שהטילו מעצמות אירופה על השולטן, הגנו על נתיני חוץ ובכללם היהודים. לזעמם של הטורקים על הישוב היהודי בארץ בכלל, ועל נתיני־חוץ שבהם בפרט, היה איפוא יסוד מוצדק מנקודת מבטם המה. על רקע זה פניתי לחכם באשי. מצבו לא היה נוח, כעל חבל מתוח בגובה של תריסר קומות התהלך. הוא נטל את השפופרת, קיבל תיכף ומיד חיבור עם השר וכחבר לחבר דיבר, כבימי בית הקפה בפריס. חושבני, שאם לא הפיק הצורר ששלט בארץ־ישראל, ג׳מאל־פחה, את זממו לעשות ביהודים מה שעשה אחד מחבריו בארמנים, היה גם לחיים נחום חלק בזה. זוכרני פגישה עם ד״ר ארתור רופין, ראש המשרד הציוני בארץ, שגלה לקושטא, וביחד עם ד״ר ליכטהיים שישב שם מלפני המלחמה מטעם ההנהלה הציונית, מעין שגריר ציוני (בלתי מוכר) וניהל את עניני הציונות. רופין, קר המוג — רק כלפי חוץ, היה נרגש מאוד. ה״פסנתר״ שעליו ניגן היתה הצירות הגרמנית רבת ההשפעה, ואילו ה״פסנתר״ שלי היתה הצירות האוסטרו־הונגרית — כפי שאספר להלן בהרחבה. הגיעה לד״ר רופין שמועה, שעומדים לגרש את יהודי ירושלים כמו שגרשו כבר את יהודי יפו (תל אביב בכללה). ה״גרוש״ יכול היה ליהפך לגרוש כזה של הארמנים (טבח), יהודים נתיני גרמניה היו רק מעטים, ואולם נתיני אוסטריה והונגריה כשתי רבבות, ועליהם נשענה ההשפעה האוסטרו־הונגרית בארץ־הקודש. ד״ר רופין ביקש ממני לפנות

בענין זה לצירות שלי. יודע אני, שבימים ההם היו הגרמנים והאוסטרים מחזרים אחרי הטורקים יותר מאשר חזרו הטורקים אחרי בעלי בריתם המערביים. היה חשש שישלימו הטורקים עם בריטניה וצרפת, אחרי שסר כבר הפחד מפני הרוסים אויביהם המסורתיים, שהיו הגורם העיקרי להצטרפות טורקיה למלחמה. שיחה טלפונית של חיים נחום עם אחד מידידיו השרים יכלה להועיל יותר מהתערבות פושרת גרמנית או אוסטרית. אם רשם החכם באשי של טורקיה ושל מצרים זכרונות ויגיעו פעם ממצרים לעולם החפשי. יתבררו הרבה דברים גם בנוגע לישובנו במלחמת העולם הראשונה.

את עניני הדת הפנימיים הניח החכם באשי לבית דינו ולא התערב בהם מימיו. כאשר היה עליו להופיע ביום גנוסיה של מלכות שחל בשבת, ביקש מהרבנים היתר לנסוע במרכבה רתומה לסוסים, והיתר זה ניתן לו. הרברט סמואל, נציב יהודה הראשון, הלך בהזדמנות כזו ברגליו מהר הזיתים לירושלים. איני יודע אם הופעת החכם באשי ברגל היתה גורעת מכבודו וכבוד ישראל, אבל סומכני על הרבנים ששקלו בדבר והתירו לו לנסוע במרכבה כהגמונים הנוצריים ושרי המדינה. בכל אופן ידע ר' חיים נחום לשמור על יחסים טובים עם העומדים על משמר הדת לכל סעיפי השלחן הערוך. כפי ששמעתי לא הקפיד בביתו בסעיפים אלה.

בכהונתו בקהיר ראיתיו בהיותי שם בקונגרס הגיאוגרפי הבינלאומי בחודש האביב בתרפ"ה (1925). בעל הקתדרה לגיאוגרפיה באוניברסיטה של קראקוב, סאוויצקי, עמד ללכת לחבש במשלחת מדינית ומדעית. סיפרתי לו, שהחכם באשי של קהיר סייר בחבש, כדי להכיר את הפאלאשים, וחברי הגיאוגרף בקשני שאציגהו בפני הרב. מסע זה של חיים נחום ידוע רק מעט, כי הנוסע לא היה חוקר ואיש העט מימיו. חברת „כל ישראל חברים" שלחתו לברר, אם יש להתיחס לפאלאשים כאל כת יהודית, כפי ששמעתי מפי החוקר פייטלוביץ, שכתב על הפאלאשים חיבורים שונים ועמל לקרבם ליהדות המסורתית, היתה דעתו של חיים נחום שלילית. חברת כי"ח סמכה על דעתו של שליחה ומעולם לא הכניסה את הפאלאשים לתחום פעולתה. היו לי תלמידים פאלאשים, שהעלה פייטלוביץ לארץ־ישראל, ובימים ההם היתה עוד תורת רבותי באוניברסיטה על הגזעים השונים בתוך מעי, ומנקודת מבט זו התבוננתי בתלמידי אלה. רחוקים היו מכל טיפוס יהודי, אפילו מן התימנים, הקרובים להם קרבת מקום וצבע העור. תורת כהניהם וחכמיהם מתבססת אמנם על האוריתה, כלומר אורייתה (תורה בארמית) אבל רחוקה היא מתורת חז"ל יותר מאשר תורת השומרונים. דומני איפוא שאין להאשים את חיים נחום בחוסר ידיעה, אבל מצד אחר רצוי לקרבם

לתורתנו ולהציל שאריתם מהמיסיון הנוצרי, שהצליח כבר במאה ה־19 להכניס רבים מהם בברית הפרוטסטנטיות. תלמידי נהגו בירושלים כיהודים שומרי מצוות כהלכתנו. פעם בליל חג השבועות ראיתי שנים מהם מרקדים עם חסידים בבית התפלה. חסיד אחד שם כיפה לבנה על ראשו של אחד מהם. לובן הכיפה הבליט את שחור הפנים. על אותו חסיד לא השפיע צבע הפנים ואמר: אוי אַ פרוּם קינד — ילד ירא שמים. חושבני שזוהי הרגשתו של איש־העם בישראל, כל שומר שבת מחללו, נזהר ממאכלות אסורים, מניח תפלין ונוהג כיהודי, משלנו הוא, בין שיש בו טיפת דם אבות שעמדו רגליהם על הר סיני ובין שאין. מובן שפאלאשי הוא גר צדק ודיני גיור חלים עליו. בזה לא הודה פייטלוביץ. בעיניו ממוצא ישראל המה.

הרב נחום בתלבשתו הרשמית, בנועם שיחתו הצרפתית ובכל תנועותיו עורר רגשי כבוד בלב המלומד הנכרי. אני, שהכרתיו מימי גדולתו, בהיותו רבם הראשי של מאות אלפים יהודים ומקורב למלכות, הרגשתי בתמורה שחלה בהכרתו בערך עצמו. בקהיר לא יכול לשוחח עם שליטי־ארץ כחבר מנוער. שנים אחדות אחרי כן ביקר בירושלים ביקור פרטי, והציבור והעתונות העברית לא שמו לב לחכם באשי לשעבר, שבידו היתה מלפנים הכרעה בענינים חשובים לישוב. מאז מלחמתה של מצרים בישראל היה מצבו קשה כלפי הרשות, ובכל זאת שמר על כבוד עדתו ועל כבודו הוא. הרודן העריץ היה שולח לו ברכת ראש השנה בידי שליח נכבד, בודאי כדי להראות כלפי חוץ, שהוא נוהג כבוד ביהודים, ומלחמתו רק בציונים.

בקושטא נשארה עוד ישיבה בימים ההם, ולפרקים הייתי נוסע לפרבר אורטאקוי על חוף הבוספורוס האירופי, לישיבה, שבה היו ספרים שענינוני. אהבתי לעיין בשו"ת (שאלות ותשובות הלכתיות) של הספרדים מהמאה הט"ז—י"ח. רשמתי לי מהן חומר היסטורי, וביחוד שמות מקומות בכלל ובגטין בפרט. ביחד עם ידידי המנוח הרב ד"ר זכריה שוארץ, הביבליוגרף הידוע מוינה, היתה לי תכנית למלון גיאוגרפי היסטורי לספרות העברית כלה. התכנית לא התגשמה, יש לעבור על רבבות ספרים, ולכך לא היה לשנינו פנאי. הדבר דרוש כעת יותר מאשר בימים שבהם ערכנו את תכניתנו. באלפי ישובים, שבהם תססו חיי יהודים מאות בשנים, נעלמו היהודים, ואף השם שקראו היהודים לקהלותיהם עלול להשכח. כאשר הגיעו לארץ רבנים משארית הפליטה ערכתי בעזרת הרב מוולוז'ין רבי שמואל אביגדור הלוי דרצ'ינסקי (בן ששון) שאלון לרבנים בדבר שם מקום כהונתם בגטין. הרב פישמן (אח"כ מימון) שלח את השאלון על ידי משרד „המזרחי" לכמה רבנים, פעם ופעמים ותשובות לא נתקבלו, פרט לתשובתו

של הרב מוולוז'ין הנ"ל. כבדי העט הם רבנינו ויש לשלוח אליהם שליחים מיוחדים, שיטרידום עד שיענו על השאלון. אחרי תריסר שנים ויותר מזה פניתי בהצעה זו ל"יד ושם" להציל לכל הפחות את השמות של קהלות שהושמדו. "הבנה" לכך מצאתי כביכול, אבל תקציב לפקיד שיאסוף את החומר מפי תלמידי חכמים לא נמצא.

באותה ישיבה באורטאקוי מוצא הייתי שני תלמידי חכמים, אב ובנו, שהיו מפלפלים בהלכה, ומשמות הספרים שהזכירו ראיתי, שבקיאים היו בספרי האשכנזים האחרונים. חוששני שאחרונים היו בקושטא רבתי לויכוחים בסוגיות הש"ס. הנוער הספרדי, גם זה שנשאר נאמן לתורה ילמסורת, ביקש תכלית חומרית בחיים.

באי פרינקיפו הכרתי גביר מהנוסח הישן. קמחי היה שם משפחתו. בחוילתו יעד חדר לתפלה והייתי בא שמה. בבית זה מצאתי את רבה של סופיה, הרב פיפאנו, ויחסי ידידות התקשרו בינינו. הוא הציע לי את הרבנות הראשית בבולגריה. בימים ההם עזב הרב הראשי אהרנפרייז את משרתו וילך לשטוקהולם. מן המקורבים להרצל היה, וכפי ששמעתי נתקבל לרב ראשי בבולגריה בהמלצתו של הרצל, כי יהודי בולגריה מחסידי־הרצל הראשונים היו. ד"ר אהרנפרייז היה סופר עברי מהולל בשעתו ופרסם מאמרים ב"השלח". בנקל למד ספרדית ובולגרית ונאם בשתי הלשונות. הוא זכה לכבוד בחצר המלכות, ואף מילא פעם תפקיד מדיני חשוב. בכל זאת לא קנה את לב עדתו. כפי ששמעתי נטה אחרי ה"אריסטוקראטים" והסתכסך עם הציונים, שהיו מהמעמד הבינוני ומההמונים. הגיעו הדברים לידי כך שנערים ביזוהו ברחוב.

בקיץ 1918 סרנו, רעיתי ואני, לבית הרב פיפאנו בסופיה, כדי להכיר את העדה. ישב באותה שעה בעיר זו ר' שלמה רוזאנס, ההיסטוריון של יהודי טורקיה. איש נפלא היה, משותק בחצי גופו, עמל כל היום לפרנסתו כסוכן מסחרי ובלילות שקד על מחקריו. מכיון שידעתי מקורות היסטוריים שבשו"ת של ספרדים היה לנו הרבה לשוחח. כמובן, כל מה שקראתי אני ידע גם הוא, אבל חסרה לו השכלה אקדמית, גישה בקורתית לחומר והבנת הרקע ההיסטורי הכללי. לעומת זאת לא נמצא, ומי יודע אם ימצא, חוקר עברי בקי בכל הלשונות שידע רבי שלמה רוזאנס, מלבד עברית וספרדית גם כמה לשונות אירופיות וטורקית. בהיותו רחוק מספריות גדולות, בתחילה ברוסה (רושצ'וק) ואח"כ בסופיה, שבה היתה אמנם ספריה אוניברסיטאית קטנה, אבל ללא קבצים של כתבי־עת מדעיים, וללא ספרות בחכמת ישראל,

לא יכול לנצל כל החומר הנדפס, ובכל זאת אין עד היום ספר טוב בתולדות ישראל בטורקיה רבתי כספרו של רוזאנס.

אחרי ששוחחנו בתולדות ישראל בתוגרמה, סיפרתי לו על הצעתו של הרב פיפאנו, שאציג את מועמדתי לרבנות הראשית בבולגריה. „אם חייך יקרים לך, כלך לך מזה" ענני ר' שלמה וסיפר לי קצת מיסוריו של ד"ר אהרנפרייז בסופיה. נוכחתי לדעת, שהספרדים השקטים והמנומסים יודעים למרר חיי רב לא פחות מאשכנזים. ממה ששמעתי אחר כך מפי הרב פיפאנו הוברר לי שעלי יהיה להלחם בתקלות נושנות עוד לפני הכנסי לרבנות. בית־הכנסת יפה במראהו מבחוץ כמבפנים. וכמנהג ה„טמפלים" שבמדינות המערב דאגו גם לנגינה מתוקנת, חזן עם מקהלה מעורבת, אלא שהלהקה הוסתרה מאחורי מסך. באותה שבת שעשיתי בסופיה לא פעלה המקהלה, ואולי נפסקה לזמן ממושך בימי המלחמה. עוגב לא הוכנס כמדומני, כי עוגב בא כדי להדמות לנוצרים במערב, ובכנסיות האורתודוכסיות בבולגריה אין עוגב. סח לי הרב פיפאנו, שפעם ביום גנוסיה של מלכות, שחל להיות בשבת, בא לבית הכנסת לתפלת שחרית, והנה במקומו של החזן מצד ארון הקודש יושבת ריבה אחת. נרתע הרב ולא הלך לשבת במקומו בצד השני של הארון, אלא פנה לגבאי ושאל, מה לפלונית בעזרת אנשים ובמקום מכובד זה. ענה הגבאי ואמר: ריבה זו זמרת ידועה מהאופירה המלכותית היא, ולכבוד חג המלכות הוזמנה לזמר זמר בלשון המדינה, וכבוד הוא לעדה שהסכימה לכך. הרב הזקן, שויתר כבר הרבה לרוח הדור ולבש בגדים מעין כומר וכך הופיע ברחוב — לא יכול להסכים לחילול בית הכנסת על ידי שירת שחקנית, ובכן העמיד את הגבאים בפני ברירה: אני או היא. היה זה אחרי שהרב הראשי כבר עזב את משרתו, ובכן נכנעו חובבי הזמרת וביקשו מהאשה שתסתלק. לא בנקל עלה בידם — לפי דברי הרב — לפייסה על העלבון שנגרם לה בפומבי. בימי רבנותי הקצרים בקושטא, שעליהם אספר להלן, נוכחתי לדעת, שגם לרב מודרני, שאינו פוסק הלכות, תפקידים חשובים כל ימות השבוע ולא רק בהופעותיו באצטלתו בבית הכנסת בשבת ומועד. חשבתי ראשית כל על תיקון החינוך והיה בסיס לכך בבתי הספר של הקהלות. ואולם לא הייתי מסכים לרבנות, כל עוד לא תבוטל המקהלה המעורבת ואת התיאטרליות שבתפלת שבת ומועד. לא חזרתי על פתחי הגבאים, הסתפקתי בהזמנה שהזמינוני לסיום שנת הלימודים בבית הספר של הקהלה, הגשתי בקשה עם תעודות, והמלצה מהרבנות בקושטא, והמשכנו בדרכנו לוינה. אחרי חדשים בא קץ המלחמה והיתה תקוה שאוכל לשוב בקרוב לארץ, שהיתה לבית לאומי לישראל. לא התענינתי עוד במשרה חוצה לארץ.

הקדמתי את המאוחר ועלי לשוב לשנות עבודתי בקושטא ולהרחיב הדיבור על אנשים ומאורעות.

יהודים אשכנזים נזדמנו לקושטא מאז ימי הבינים המאוחרים. מהם שבויים שנפדו על ידי אחיהם ונשארו בתוכם, מהם סוחרים, פליטי גירושים ועולים לארץ ישראל או חוזרים ממנה שנתקעו בכרך בינלאומי זה ולא המשיכו בדרכם. מעידות על כך מצבות בבתי הקברות שבעיר ובפרבריה.

העדה האשכנזית, הקימת כיום, ראשיתה, כפי שסיפר לי אחד מזקני הדור, במהגרים מהעיר קרץ' בחצי האי קרים, כנראה בימי מלחמת קרים (1853—1855), המה יסדו בית הכנסת הראשון לאשכנזים, הנקרא בית הכנסת של החייטים. במלחמת קרים סייעו הצרפתים והבריטים לשולטן נגד רוסיה, ובפעם הראשונה מאז ביטול הקיסרות הלטינית ב־1261 ראתה קושטא אירופיים מערביים בהמון ברחובותיה. פגו אז האימה והבוז לבני המערב וחוג נרחב מהפקידות והמעמד הבינוני החל ללבוש בגדי אירופה, שהלבישום חייטים יהודים במקום וסוחרים יהודים מהמערב, ביחוד מצ'כיה, מוראביה, גאליציה, הונגריה ורומניה. בימי התקיימו שלש חנויות גדולות, מעין כל־בו, להלבשה של יהודים מאוסטריה־הונגריה וחנות אחת כזו שבה השתתף יהודי, שמוצאו היה מפראג, בשותפות עם ארמני. יהודי צ'כיה ומוראביה יסדו בארצם תעשית טכסטיל והלבשה והציפו בתוצרתם את כרכי החוף בטורקיה ואת אלכסנדריה וקהיר. בארץ ישראל הפיצו אשכנזים את תוצרתם בירושלים וביפו. היהודים מילאו איפוא תפקיד חשוב במודרניזציה החיצונית של הלבנטינים. מהלבוש המזרחי נשאר רק התרבוש האדום עם הציצית השחורה, עד שהסירה אטא־טורק מראש הטורקים באמצע שנות ה־1920, כדי לשים קץ למזרחיות. התרבוש בא מבית חרושת בסטראקוניץ במוראביה, שכנראה גם הוא יהודי הקימו.

אנשי תורה לא היו החייטים מקרץ' וכ', אבל היו ביניהם יהודים תמימים, שומרי מצוות וגומלי חסדים בכל עת. בדור השני החל הקלקול הליבנטיני בהשפעת בתי הספר שלמדו בהם, והאוירה שבקרב הלא־טורקים בכרך. סיפרו לי על אב שישב שבעה על בנו, כאשר שמע שפתח את חנותו בשבת, כמומר היה בעיניו, כי המחלל שבת בפרהסיה יינו יין־נסך. שמע הבן שהאב נוהג אבלות אחריו, הלך לבית הכנסת ואמר קדיש אחרי האב. בבית הכנסת האוסטרי בו התפללתי היו באים אנשים לראשית התפלה לאמור קדיש שלפני תפלת ברוך שאמר ואחר כן הסתלקו לעסקיהם, וכן עשו גם בשבת. אותו בית כנסת אוסטרי הוקם בשנת 1898 למלאות יובל שנים למלכות הקיסר פראנץ יוסף, וטבלה קבועה בקיר העידה בגרמנית

ש„בית כנסת יובלי" הוא. ועוד בית כנסת אשכנזי היה בגאלאטה, לא רחוק מהאוסטרי, שיסודו בחרפת האשכנזים ובחילול שם ישראל בגויים. קושטא, עיר הנמל הבינלאומי הגדול, שטופה בתאוות־נשים היתה. במשך דורות שימשה שוק לנשים. מלפנים היו אלה שבויות מידי הטורקים במלחמה או מידי טאטארים, שפשטו בגדוד ועד גליציה המזרחית הגיעו. זמן רב אחרי שנעלמו השבויות והשדודות, התפתח „שוק שחור" בנשים שפותו ורומו והוסעו לקושטא. בשוק זה נטלו כנראה יהודים חלק בראש, כמו בבואנוס אַירס שבארגנטינה. יהודים מגליציה, רומניה, הונגריה ועוד היו מעורבים ברשת פושעים. המשטרות בארצות תרבות נלחמו בסחר נשים, וחברות נשים למניעת פשע זה התקיימו במערב וגם בגליציה. בתחנות רכבת גדולות היו שלטים שהזהירו את הנשים שלא תפולנה בפח הפושעים. על פי רוב לא ידעו הקרבנות לקרוא את לשון המדינה. איני זוכר שראיתי פעם כתובת־אזהרה באידיש. לשון זו פסולה היתה באוסטריה, וביחוד בגליציה, אשר 11 אחוז מתושביה היו יהודים. אותם הפושעים ידעו להתחמק מידי החוק במרמה ובשוחד. בקושטא מהלכים היו להם בחלונות הגבוהים. החל מארמון השולטן וכלה בפחות ובעלי נכסים, מספקי „סחורה" מן המובחר לצרכיהם הפרטיים היו. סיפרו לי על אחד ה„סוחרים" בסחורה מובחרת, שהיה ספק לחצר השולטן עבד אוֹל חמיד ונקרא משולם־פחה. הטורקים הצעירים חפצו לשים קץ למסחר בנשים, שעשה את קושטא לשמצה בגויים, ומשולם פחה נעלם. בימי זוהרו של ה„מסחר" הוקם בשכונת הבושת בית כנסת יפה, כי הפושעים לא הורשו לבוא בקהל ישראל. דומני שגם בית קברות מיוחד היה להם, כי הלא מקורב למלכות היה משולם פחה, ולא היו בפניו עכובים כמו לקהל אשכנזים, בשעה שחפצו לקבוע להם מקום קבורה. לא ראיתי בית כנסת זה, כי גם, אחרי שהוצא אחרי מהפכת שנת 1908 מידי הפושעים ונמסר לעדה האשכנזית, עדיין מובלע היה בשכונת הזימה, שהמה יומם ולילה מהבריות האומללות, אשר צלם אלקים ניטל מהן. סיפרו לי אנשים, שאהבו לחטט בכיעור זה להנאתם, שבית הכנסת שימש ל„סוחרים" גם בורסה לסחורתם. ה„סחורה" היתה באה גם היא לעזרת נשים של בית הכנסת במועד או לחתונה במשפחתו של אחד הסוחרים, ונעשו שם עסקים של קניה וחילופים במקום. לא חקרתי את תולדות המסחר הזה, אבל יש לי הרושם שהתקיימו קשרי־מסחר עם הפושעים היהודים שבבואינוס־אירס. גם בכרך זה היו הטמאים צבור מובדל ומוחרם מיתר היהודים עם בית כנסת ובית קברות משלהם. היסוד להשערתי הם אנשים מארגנטינה שהכרתים בקושטא. האחד היה איש צעיר הגון, כנראה דור שני למשפחת

טמאים. השני היה יהודי מומר לאשלם, עורך עתון ערב בצרפתית, שמוצאו היה מארגנטינה. לא ידעתי, מי הוא „הטורקי" המוציא את העתון ופרסמתי בו כמה רשימות, פרשנות גיאוגרפית למערכות המלחמה. הסגנון היה שלי, הדקדוק של אשתי. כשהכרתי את העורך פנים בפנים עשה עלי רושם רע וכששאלתי עליו, סיפרו לי שבא מארגנטינה, המיר דתו באשלם ונשא אשה טורקית עשירה, אינני מכיר מסחר כשר שיכול לקשר את קושטא בבואינוס אירס ולהעביר אנשים מארגנטינה לטורקיה. ידוע מן הספרות, וביחוד מחיבוריו של שלום אש, שפושעים אלה שהרסו חיי בנות־ישראל רבות, דאגו לחינוך טוב לילדיהם ולהרחיקם ממסחרם הנתעב. בקושטא נודע לי שלא רק ליוצאי חלציהם דאגו, אלא, אם קרה שאחת הנשים השבויות בידיהם ילדה לזנונים, דאגו לולד וחינכוהו לחיים של כבוד. בימי מלחמת העולם א' היה כבר דור שני של אנשים ונשים נשואים, בעלי עמדות בחיי הציבור, שיצאו ממשפחות טמאות. אשתי סיפרה, שבשיבה של חברת צדקה של נשים השתתפה גברת, אשתו של פקיד בכיר בסניף בנק אירופי גדול, בדבריה הזכירה את ה„פאפה" שלה, כלומר אביה. חייכו הנשים בסתר, כי רק הקב"ה יודע מיהו ה„פאפה" שלה. היא נולדה בבית „מסחרו" של אחד הטמאים, והוא גידלה וחינכה והשיאה לפקיד מכובד, שלא ידע אולי את מוצא אשתו, אם בא מן המערב, ויתכן שידע ולא היה זה פגם בעיניו. הנדוניה תענה את הכל, אף אם מאתנן באה או יותר נכון מהרס חייהן של בנות־ישראל מעיירות גליציה, רומניה והונגריה. ואולי הספיק שהעלמה נאה היתה ונימוסין נאים סגלה לעצמה בבית ספר של אחיות נזירות קתוליות ושלטה בלשונות אירופיות. תכונות אמה לא ניכרו בה, ואין בודקים יוחסין בקושטא האשכנזית. הזכרתי, שקידושין סודרו לפרקים בבית הכנסת של הטמאים. מובן מאליו שרב לא היה להם, קידושיהם לא אושרו על ידי הרבנות הספרדית, שהיתה היחידה המוכרת על ידי השולטן, אבל נמצא יהודי עני, אחיו של בעל בית ידוע בקולומיה, שהתגלגל לקושטא והכתיר את עצמו בכינוי של רב, ואף חותמת היתה לו גרמנית ובה כתוב „רב אוסטרי", „רב" זה היה מסדר קידושין לכל דורש, וכפי שאמרו גם גטין סידר. קידושיו תפסו ללא ספק, אבל גיטיו, אם באמת כתבם, הרבו ממזרים בישראל, דומני שלא ראיתיו מימי, אבל את חותמו ראיתי. בניו חונכו לפרנסה כשרה, שהכניסה יותר מ„רבנות" לטמאים.

התקימה בקושטא „רבנות ראשית" אשכנזית מוכרת על ידי החכם באשי, אבל ללא תפקידים, ללא הכנסות, ללא עדה מוגדרת באופן חוקי. היה דוקטור לפילוסופיה מהמערב, שלמד תורה בנעוריו, התקין לו חותמת,

נייר מכתבים ומעטפות עם כתובת בגרמנית הרב הראשי (Oberrabiner) לעדת האשכנזים בקושטא. יליד פולניה היה האיש, התגלגל לגרמניה והיה לדוקטור, נדד לאמשטרדם, ומשם טולטל לקושטא. אשתו היתה ראויה להיות רבנית בארץ מולדתו. הוא נפגם באוירה של קושטא, היא נשארה יהודיה כשרה. אומללים היו, כי היא לא התאימה ל„דוקטור רבינר", ולא עוד אלא ששני ילדים חרשים־אלמים היו להם, כנראה מפני קרבת המשפחה של ההורים, מלבד כמה ילדים בריאים. מה הביא את הדוקטור לקושטא איני יודע, בשעה שבאתי כבר היה ותיק בעיר, נתין טורקי חובש תרבוש. מדוע קרא לעצמו „רב ראשי", בשעה שרק קומץ ידידים הכיר ברבנותו, אפשר להבין רק מתוך המנהג הגרמני. דרכו של מלצר בגרמניה ואוסטריה, גם אם הוא יחיד בשרות, לקרוא לעצמו מלצר ראשי (אוברקעלנער), ובקצור קוראים לו „הער אובר" (האדון ראשי). וכן מורה, גם אם יחיד הוא בבית ספרו נקרא אוברלהרר (מורה ראשי), ורבים הם המכונים בצירוף „אובר" עד שאמרו ליצנים יהודים, שיש אף אובר־שוטה, כלומר שוטה ראשי או שוטה עליון. מכאן צצו אוברבינרים אפילו בקהלות קטנות. ל„אוברבינר" האשכנזי הקושטאי לא היה בית כנסת לדרוש בו. זמן־מה היה נוהג ב„רבנות" בבית הכנסת האוסטרי מבלי הזמנה וללא משכורת, עד שפרץ סכסוך בינו ובין הגבאים וסולק בחרפה. הדבר קרה שנים מספר לפני ב־אי. לענין זה עלי עוד לשוב, כי האדון ה„אוברבינר" היה מנהל ביה"ס של ה„עזרה", כלומר הממונה עלי, וכשם שהיה רב ראשי ללא עדה, כך היה על ידו ראש הקהל אשכנזי ללא מינוי או בחירה. מסניאטין, העיר שבגליציה על הגבול של בוקובינה על קו מסה"ב לבוב־יאסי בא. נולד במשפחת חסידים ולמד תורה בנעוריו. אם איני מחליף שני יוסף בן־שמעון העביר סבו או אבי־סבו את רבי ישראל מרוז'ין בנהר על כתפיו בהמלטו ממאסר ברוסיה לאוסטריה. מקובל בפי החסידים, שבהיותו בלב הנהר תבע מהרבי שיבטיח לו חלק בעולם הבא, והצדיק הבטיח. איך התגלגל האיש לקושטא ואימתי בא שמה ומה היה מעשהו לא שאלתי, אף על פי שישבנו שנה יחד כשוכרי־משנה להדרים בדירה אחת. בדירה זו הכרתי את אוירה של קושטא האשכנזית. הרב המנהל של בית ספרי הציע לי דירה בבית אשה אלמנה, משכירה חדרים עם ארוחת בוקר. החדר היה אפל, וכל הדירה אפלה היתה, מפני שחלונותיה יצאו לרחוב צר שבתיו גבהים, אבל נקי ומסודר היה. בדירה גרו עוד מורה מבית ספרי, יהודי אלזאסי, ואותו „ראש הקהל". איני רגיל להתענין בשכני, ולא נכנסתי בשיחות עם בעלת־הבית, אבל הפעם התעוררו בי אחרי זמן־מה חששות בנוגע להגינות הבית שלתוכו הכניסני האדון

המנהל. חברי בבית הספר, שהיו אנשים נשואים וותיקים במקום, נמנעו מלהחזיר לי ביקור, וכששאלתים פעם פעמים, ענה לי חבר, שמן הנמנע לאשה הגונה לעבור סף ביתה של בעלת דירתי, כי עבר טמא לה. בתה הבכירה היתה פלגש למהנדס איטלקי, והיא היתה מבקרת בבית אמה, אבל בן זוגה לא בא מעולם. הבת הצעירה נישאה לפקיד יהודי בבנק גרמני שבקושטא ובשוב בעלה לברלין יצאה אתו. האם סיפרה בלעג, שבתה מדליקה נרות־שבת בברלין. כפי שסיפרו לי שאלו הוריו של אותו פקיד את „הרב הראשי" האשכנזי, אם הנערה ממשפחה טובה וענה בחיוב. ובכן נכנסה בתה של אשת זנונים למשפחה דתית בברלין, וכנראה הסתגלה לסביבתה. „ראש הקהל" ובעלת הבית היו סועדים יחד, מזכים זה את זו בנתחים מצלחותיהם, כזוג נשואים צעיר, ושניהם היו בשנות העמידה, הוא אלמן והיא אלמנה. אחר כך הרגשתי שלא רק שלחן משותף להם אלא גם... פעם תבעתו בפני שישאנה כדת וכדין, והוא ענה לה, שזקנה היא מדי בשבילו. הוא היה רגיל לאמור ספק בהלצה ספק ב־ציונות Der Mensch lebt nicht nur zu essen, sondern um gut zu essen אין האדם קיים רק כדי לאכול, אלא כדי לאכול היטב. יחסו של „ראש הקהל" עם הגב' זו היו ידועים לכל, ובכל זאת אישיות בולטת היה בצבור היהודי, וביחוד באגודת „בני ברית", שבה השתתפו ספרדים עם אשכנזים. ציפיתי לסיום שנת הלימודים, כדי לצאת לנוה־קיץ ולא לשוב עוד לדירה זו. פעם אחת משכתני בעלת־הבית לשיחה, כביכול כאם המרחמת עלי, שאני שרוי בודד בחדרי עם ספרי, ללא חברה. מדוע אינך מזמין לך פלגש (maitresse בצרפתית) שאלתני ללא בושה. סרסרית לפלגשים היתה כנראה, אחרי שפרשה מהחזקת בית... כעבור שנה, בשבתי כבר בדירה אחרת, שאלתי את האדון „הרב הראשי", איך המליץ בפני על הדירה אצל גב' ז', והוא ענני: הרימונה מן האשפה, ואמנם זמן־מה שמשה בעלת־בית במועדון „בני ברית". כשהרב היה חפץ לערוך סעודת פורים ומועד ולהזמין אורחים משתמש היה בגב' ז', והיא כמובן בין המסובים ישבה. בת בודאפשט היתה הגב' ז', ובמות עליה בעלה, אחרי חיים נשואים ללא־שלום, נתגלגלה לאשפה של קושטא. לא חקרתי, מי גילה אותה ב„אשפה" והביאה ל„בני ברית". לא היה בקושטא פער בין חברת ה„אשפה" וחברת „בני ברית", המסונפת לאיגוד „בני ברית" העולמי. הוזמנתי פעם למועדון „בני ברית", ראיתי את האנשים, שמעתי את שיחם־ להגם, ויותר לא הלכתי שמה. מה לי ולרעש, ולעישון סיגריות, לכוסות בירה ולכוסיות קוניאק ולביטול־זמן במשחקים וכדומה. טיילתי הרבה ברגל, בחשמלית ובאניות חופיות, בקרתי בבתי נכות ובמסגדים וסללתי לי דרך

לספריות. על ידי מודעה בעתון מצאתי חברים שהחלפתי אתם שעורים בגרמנית תמורת טורקית וצרפתית. הטורקי שלי לא היה טורקי והצרפתי לא היה צרפתי, כשם שאני לא גרמני; תמורה כהלכתה. הטורקי היה מהנדס ארמני, והצרפתי יהודי מרומניה מחניכי בהמ"ד של „חברת כל ישראל חברים" בפריס. הוא הורה בראשונה בבית ספר של חברה זו בקושטא, אבל כאשר שלחוהו למארוקו עזב את החברה היהודית ועבר לליציאום הממשלתי בפירה. היה זה מוסד עם פנימיה, שבו התחנכו בניהם של פקידי ממשלה בכירים ואישים חשובים מכל הממלכה. לכל תלמיד היה מספר סידורי מסוים, שראשיתו בראשית יסוד הפנימיה, ובמספרו נקרא ולא בשמו. חברי החדש גר במוסד ומשלחנו אכל. זיקתו ליהדות כמוה כאפס היתה, העריץ את צרפת ותרבותה. יהודי מתבולל גרמני או פולני הזדהה עם סביבתו, גרמני או פולני בן דת משה (קרי בן בלי דת) היה; יהודי רומני, בולגרי, או מצרי שחונך על ידי חברת „כל ישראל חברים" בפריס ונשלח למזרח או לאפריקה לא היה יכול להזדהות עם הצרפתים, אבל עם תרבותם, כלומר עם לשונם, הזדהה, ודיבר בה לא רק בבית ספרו אלא גם בביתו עם ילדיו. ואפילו בארץ־ישראל לא נעלמו דוברי צרפתית כאלה עד ימינו. לכאורה היה בית המדרש למורים של כי"ח בפריס מוסד יהודי עם מקצועות יהודיים, אבל איש שיחי סיפר בלעג על יחס הבחורים ללימוד תורה עם רש"י בראשית המאה ה־20. הוא ידע כבר גרמנית מתוך אידיש שפת אמו, ובא להשתלם אצלי. הצרפתית שלי היתה פחותה מהגרמנית שלו, ובשיטה שאין משתמשים בה כיום למדתיה, בשיטת המשכילים מלפנים. בעודי בגימנסיה למדתי כללי הקריאה, כדי לבטא כראוי שמות היסטוריים וגיאוגרפיים צרפתיים. בוינה למדתי כמה שעורים בדקדוק הלשון, ואחר כך הזמנתי לי את „תנ"ך הזהב לנוער" היהודי, ובשכבי בלילה על משכבי, אחרי עמל היום קורא הייתי בתנ"ך זה, והנאתי כפולה היתה, רכשתי לי מלים וביטויים צרפתיים, מכיון שידעתי את המשפטים ממקורם, ומהצד השני טעם מיוחד לדברי אלקים חיים בכל לשון, אם המתרגם אמן הוא. קראתי פרקי תהלים של המשורר הפולני יאַן קוכאַנובסקי ונהניתי מהם. ופרק אחד משל האוקראיני שבצ'נקו, ואף הוא מצא חן בעיני, אף על פי ששניהם לא מהמקור תרגמו. הוולגטה (לאטינית) והתרגום הרשמי האנגלי נעימים לחכי עד היום. קראנו דראמות בגרמנית ובצרפתית זה עם זה. אחרי 7—8 חדשים חשקה נפשו של חברי לקרוא את „בקורת התבונה" של קאנט. נוכחתי, שמתן תואר דוקטור ל„פילו־סופיה", לאנשים שהשתלמו במדעים שונים, כמוני בהיסטוריה וגיאוגרפיה, ללא השתלמות בפילוסופיה הוא שקר מוסכם. שמעתי באוניברסיטה הרצאות

במבוא לפילוסופיה וקראתי ספרי־לימוד אחדים בנושא זה, התענגתי על הרצאות על אפלטון, כשם ששמחתי בקראי בגימנסיה דיאלוגים של אפלטון, אבל מכאן להבנת קאנט הדרך רחוקה, כמו מחשבון בבית ספר יסודי למתמטיקה גבוהה. אחד מכותבי הביוגרפיה שלי באנציקלופדיה יהודית גרמנית עשני ל„פילוסוף", על יסוד הדוקטוראט שלי. מתבייש אני בתואר שאינו הולמני, שמא יחשדוני שידי בסילוף זה. אחרי שנים־שלשה שיעורים משכנו את ידינו מקאנט ולא שבתי אליו עוד.

המהנדס הארמני, שילר וגיתה לא ענינוהו. הלשון הטורקית קלה גם בהגותה וגם בדקדוקה, אבל כל עוד נכתבה בכתב החרטומים הערבי קשה היה ללמדה מן הספר. בספר הלימוד בגרמנית בו השתמשתי הועתקו המלים שהובאו בפעם הראשונה באותיות לטיניות. התקדמתי בטורקית הרבה יותר מאשר בערבית, אף על פי שבין טורקים ישבתי רק ארבע שנים ובארץ־ישראל לפני מדינת ישראל 31 שנה, והרבה טיילתי בארץ ובשכנותיה הערביות. עוד בשנת 1932, בהיותי בארבל בארץ אשור שוחחתי ארוכות עם המושל ופקידיו טורקית ולא ערבית, לשון עירק. ב־1935 שוחחתי בפרס טורקית עם אזרבּאיג אנים. הם הכירו שלשוני היא „סטאמבולית" כלומר לשון קושטא, אבל הבינוני.

בשעות הפנאי השתמשתי לפרקים לעבודה בספריות. ספריות לועזיות חילוניות מצאתי בבית הנכות לעתיקות בסראי־בורנו בסטאמבול על יד חצר השולטן ובחברה הפילולוגית ההילינית בפירה (סילוגוס הלניקוס פילולוגיקוס). מנהלה של הספריה בבית הנכות היה יוני זקן, שלמד בנעוריו באוניברסיטה בגרמניה ודיבר גרמנית. לחברה ההילינית הכניסני איש משרידי האצולה הביזאנטית, מר מאורוֹייני, מלפנים ציר טורקיה במאדריד. הכרתיו בצירות האוסטרו־הונגרית ומצאתי חן בעיניו, והוא הציעני לחבר באותה חברה מדעית יוונית. נתקבלתי וקבלתי מעין דיפלומה גדולה על חברותי. התקשו לכתוב את שם משפחתי, כי בי"ת דגושה אין ביונית החדשה, ובמקומה בהעתקת שמות זרים כותבים π m כלומר מי"ם ופ"א. לסוף כתבוני באותיות לטיניות. לחברה זו היתה ספריה מסודרת, והיא לא היתה רחוקה מדירתי, מה שאין כן בית הנכות, יכלתי גם לקבל ספרים הביתה. בשאיפתי ללמוד יונית חדשה ולהרחיב ידיעותי בישנה נכשלתי. ומעשה שהיה כך היה: בקיץ 1917 שכרתי עם אשתי דירה באי פרינקיפו לכל ימי החופש אצל מורה יוני, שהיתה לו ספריה יונית קטנה. מחדר מרווח בקומה ב' היה מחזה נהדר על הים. ריח טוב נדף מפרחים מיובשים שטוחים בפינת רצפה. נתתי דמי קדימה, סכום הגון בזהב. כאשר העירה לי אשתי, מדוע

נתתי מראש סכום כזה, עניתי לה, מה יש לנו לחוש, הלא זהו מורה. ימים מספר אחרי כן באנו לפנות ערב לגור בדירה ששכרנו, עייפים שכבנו לישון בשעה מוקדמת, לא עברה שעה קלה והתקפה המונית של פשפשים, פרעושים ויתושים הקיצתני, הסתובבתי במטה כדי שלא להעיר את אשתי, וכן עשתה גם היא בחשבה שאני ישן, סוף־סוף החילונו לשוחח, הדלקנו נר וראינו את החרקים המרחשים במטותינו. נערנו את כלי המטה מהמזיקים ושכבנו על הרצפה. אחרי שעה קלה השיגתנו גם שם הרעה. ונוסף לכך היה בחדר ריח רע כמביב פתוח. התלבשנו ויצאנו לשפת הים. בחצות הלילה עלה הירח, היה זה רומאנטי מאוד, אבל כשאדם שבור ורצוץ מה לו ולרומאנטיקה. לפנות בוקר פגשנו את מכרי היהודי שהביאנו לבית היוני הזה וסיפרנו לו את תלאות הלילה, הוא ענה לנו בניחותא בספרדית: זה היה רק קבלת פנים, הם (הפשפשים) יתרגלו, ואתם תתרגלו, שובו לדירתכם. כשחזרנו ראינו שבית הכסא של הבית היה מצד המדרגות העולות לחדרנו, ומשם עלה ריח נורא. אותם פרחים מיובשים לא הונחו אלא כדי להטעותנו, ובנוגע לפשפשים בהמון תשובה אחת: הלא ראיתם את הדירה, והרי מה ששכרתם. נוכחתי לראות שאמנם צדקו הטורקים באמרם, שיוני אחד ירמה עשרה יהודים. אבדנו את דמי הקדימה ושכרנו חדר נקי ושקט בחצר של כנסיה ארמנית אצל אלמנה זקנה. הפעם לא צדקו הטורקים שארמני אחד ירמה עשרה יונים, מרוצים היינו מישיבתנו בדירה זו. ברם תקותי ללמוד יונית נכזבה. למדתי רק מן הנסיון, כיצד שוכרים דירת משנה. ידיעותינו ביונית הספיקו לנו לקניות בחנות היונית, במשך שלש שנים הייתי הקייטן הותיק והמתמיד ביותר באי ולא שבעתי מיפי מחזותיו, ולא רק מהנוף אלא גם ממראה חוילותיו הנאות. באביב 1915 באתי בפעם הראשונה למרגוע סוף־השבוע באי. רק מעטים העיזו אז לצאת לאיים מפחד מפני צוללות הבריטים. מלבד תושביו הקבועים של האי, שרובם יונים היו באותם הימים, כמעט שלא נמצאו אנשים באי. החוילות רובן ככלן ריקות היו, עד כמה שלא הופקדו בידי שומרים, ובכן שקט היה בדרכים שמחוץ לישוב, יכולת להתבודד עם הים וההר והיער. פעם התרחצתי בים בקצה לשון יבשה קטנה מחוץ לישוב. גילני שם שוטר, חיכה לי עד שהתלבשתי והזמינני למשטרה. חשד בי שקשר לי עם צוללת בריטית. כרטיס הזיהוי שלי, ויתכן שגם כרטיס עתונאי מהעתון הגרמני שבקושטא, הרגיע את הקצין, הוא התנצל: בימי מלחמה יש להזהר שלא לעורר חשד. פנסיון כשר היה באי, בית יהודי ספרדי פשוט, ושם הרגשתי את עצמי כבבית. בנו של בעל הבית, שנלחם בגליפולי, הביא לי את הבשורה שמצד הבריטים יש גדוד עברי, ויהי הדבר

כאגדה, ולא יכלתי להאמין. השמועה על אנשי טרומפלדור טרם הגיעה אלינו מעבר לקו האש הטורקי־גרמני. ב־1917 כבר היה האי מלא קייטנים, ובתוכם מעשירי המלחמה שלא חסרו דבר. לאשתי ולי קשה היה לפעמים להשיג פרוסת לחם. רק דגים לא חסרו. בכל זאת היו כל ימי שבתנו באי זה מן היפים בחיינו. הכרמל נאה מאי פרינקיפו, אבל היכן תמצא בו כיום פינה שתוכל להתבודד בה עם הטבע הנהדר ועם תנ"ך או משניות שבידך שעות רבות ללא מכוניות ואדם כמו בפרינקיפו בימי מלחמת העולם הראשונה. איזו דומית־קודש מחוץ לישוב. כיום בודאי נסלל כבר כביש מסביב לאי ואי־אפשר להתהלך בו שעות רצופות מבלי להתקל באדם כמו ב־1915. קטן מפרינקיפו ופחות נאה הוא האי חאלקיס שממולו, שבו מבקר הייתי לפרקים. היו בו בימים ההם בית ספר ממשלתי לקציני־ים ובית מדרש לכמרים יוניים. כפי ששמעתי בילה באי זה את שארית ימיו ההיסטוריון של יהודי טורקיה הפרופ. גאלאנטי ושם נפטר.

טיולים ארוכים קשה היה לערוך בימי המלחמה מפני שיבושי התחבורה והקושי למצוא מקום ללון בטוח מכנים, מפיצי טיפוס הבהרות, שהפיל חללים רבים בשנות המלחמה האחרונות. טיול מענין ערכתי עם פקידי הצירות והקונסוליה האוסטרית ליער בלגרד, הסמוך לים השחור. יער זה דומה היה ליערות גליציה, בשעה שיערות פרינקיפו וחאלקיס היו מהטיפוס הים תיכוני. קושטא סמוכה איפוא לגבול שבין שני אזורי צמחיה שונים, ומדריך טיול אוניברסיטאי ייטיב לעשות בבואו לקושטא להראות את ההבדל בין שני סוגי יער במרחק קטן זה מזה. עם תלמידי, ילדי בית ספר יסודי, קשה היה לערוך טיולים בשנות המלחמה. פעם נסענו ברכבת בכיוון למערב מקושטא כשעה ובקרנו במערות גדולות מלאות עטלפים. לא ידעתי את השם „מערה" בטורקית, והנה התברר שהוא כמו בערבית, כלומר כמו בעברית, אלא שהע"ן מתבטאת בטורקית כמו גימ"ל. כדי לדעת טורקית ספרותית בימים ההם צריך היה ללמוד גם ערבית ופרסית, אבל גם הטורקית העממית רוויה עד היום מלים ערביות ופרסיות. במרחק ק"מ מספר מפרברי קושטא נתקלתי בתנאי חיים פרימיטיביים כבפנים אנאטוליה. רועה זקן רעה את צאנו על אדמת בור על יד הכרך, בור גמור היה האיש. שאלגוהו באיזו שעה עוברת הרכבת, ותשובתו היתה: וכי איש שעונים אני. הוא חי לפי מעמד השמש ברקיע, וחלוקת היום לשעות לא ידע. רועה כזה לא ימצא כיום בודאי אף בפנות נדחות באנאטוליה. רמתו השכלית נמוכה היתה בשערי קושטא מזו של בידוי בארץ ישראל בימים ההם.

פרק שלושים

בהוראה, ברבנות ובעסקנות

האידיליה שלי בקיץ 1915 באי פרינקיפו השקט נפסקה על ידי צו גיוס. הוזמנתי לבדיקה בקושטא ונמצאתי מוכשר ממדרגה ב', היתה זו מדרגה קרבית בשעת הדחק, אבל היות ומאות אלפים מצבא אוסטריה יצאו מכלל שימוש ל„בשר־תותחים" נשלחו גם חילים מסוג שלי לקרב, וללא הכנה מספקת. טעיתי בותרי לפני שנים מספר על זכותי כמועמד לרבנות, אבל דרוש הייתי להוראה בבית ספר אוסטרי וגם עטי לתועלת היה למולדת האוסטרית בקושטא. כתבתי בעתון היומי הגרמני אוסמאניש־ר ללויד. והבלטתי במאמרי את חלקה של אוסטריה־הונגריה בנצחונות. שנאתי את הפרוסים תכלית שנאה והיו בין שורותי עקיצות כלפי ברלין. בצירות האוסטרו־הונגרית הרגישו בכך ובשתיקה כהודאה הסכימו לדברי. היו לי איפוא סיכויים שיפטרוני משרות הצבא לשרות־תרבות בקושטא. הנהלת בה"ס הגישה בקשה באמצעות הצירות הגרמנית, כי בה"ס של ה„עזרה" היו בחסות גרמניה, והגרמנים העבירו את הבקשה לצירות האוסטרית, ומשם נשלחה לוינה. בינתיים היה עלי לנסוע לוינה להתיצב לפני מפקדת הגדוד שאליו השתיכתי לפי מקום הולדתי. מקום זה סמוך לחזית היה, והמפקדה הועברה „לאי־שם" וכתובת ה„אי־שם" היה עלי לקבל במיניסטריון המלחמה בוינה, ובכן ראשית כל נסיעה בחנם „הביתה" להורי הפליטים, ונסיעה ללא הטרדות הרבות של קבלת רשיונות ופתקאות ומקום ברכבת, כרגיל בימי מלחמה, ומעבר בשטח הכיבוש בסרביה. באתי לוינה, ושם נודע לי מפי מנוסים, שאינני מחויב למהר להתיצב, אוכל לנוח כמה ימים בבית הורי. נהגתי איפוא לפי הכלל הטורקי „יאוואש־יאוואש", כלומר לאט־לאט, כי כל חפזון מעשה שדים הוא. אבי מצא ביד מי הבקשה שהוגשה לשחררני והתיצב בפני אותו פקיד במיניסטריון, כדי להחיש את האישור. ואולם כל ביורוקטיה נוהגת ב„יאוואש־יאוואש", ובכן הוכרחתי לנסוע למפקדת גדודי, שהיתה במערבה של הונגריה. מצאתי שם חברים מימי נעורי מעיר מולדתי. על רגל אחת למדתי את הדרכים, כדי לעכב את הכנסתי לגדוד. הסמל

הממונה על רשימת המגויסים צ׳כי היה, וידו פתוחה לקבל, ובמועט הסתפק. באותה שעה עמדו להחזיר את המפקדה לעיר מולדתי, ששוחררה מידי הרוסים. לא היה חשש שהאויב ישוב אליה. ובכן, אמר אותו סמל, למה לך לנסוע ביחד אתנו, להיטלטל כמה ימים עם כל הכבודה, וכשנגיע לסטריי יעברו ימים עד שיכונן המשרד, מוטב לך לבוא שמה על חשבונך כשנהיה כבר מסודרים. טובה היתה העצה וחזרתי לוינה. באתי בין אנשים והכרתי את זו שנועדה לי על ידי המזווג זיווגים בשמים ארבעים יום לפני היוצרי בבטן אמי. יכולתי גם להציץ לספריות, כי עסקתי בימים ההם בכתב היד „דברי בינה״ של ר׳ דוב־בר בירקנטאל מבוליחוב. השחרור טרם אושר בעבור המועד שנתן לי אותו סמל, ובכן נסעתי דרך הונגריה לעיר מולדתי סטריי. הדרך הישרה והקצרה טרם תוקנה. מצאתי את עיר מולדתי כמעט שלמה, כמה בתים נפגעו, יותר מידי גנבים מאשר מיריות הלוחמים. ברחובות נראו רק אנשים מעטים. עיר יהודית היתה סטריי ומהיהודים מי שיכול נמלט, והתשושים יושבי אוהל המה מטבעם. רבים גויסו לצבא, גם חולים נראו רק מעט, קרובים היו יותר לחזית, רק בתחנת הרכבת מרובה היתה התנועה, כי צומת מסה״ב חשובה בה. סרתי לבית ר׳ מיכל כ״ץ ואשתו חנה, קרובים וידידים ותיקים להורי. ר׳ מיכל חסיד משכיל היה כמו אבא ע״ה, ומכאן הקרבה הרוחנית שביניהם. סוחר היה, לא הצליח ואבד גם הון זרים, ובתוכו גם כמחצית כספו של אבא, שהיה בידיו כגמילת־חסד לימים מועטים. אבא מחל לו והידידות לא נפגמה אף יום אחד. בבקשו פרנסה פנה ר׳ מיכל לעבודת־יצירה והחל ליצר צבע כחול לכביסה ולסיוד. כנראה למד מלאכה זו מספרים ומנסיונות שעשה. אחרי שנים אחדות התבסס ולסחורתו יצאו מוניטין בגליציה. בנים ובנות היו לו קרוב לעשרה, וכלם, חרוצים ופקחים נרתמו לעבודה בבית החרושת. בפרוץ המלחמה היו הכ״צים הזקנים חולים וחלשים ולא נסחפו עם זרם הפליטים. אחרי שנחתי יומיים או שלשה ימים מעמל הדרך — לפי השיטה „אל תחפז״ — הלכתי לחפש את הסמל הצ׳כי, וכמובן לא בידים ריקות, הוא נתן לי חופשה ועצה טובה: אל תסתובב ברחובות מפני עינא בישא של המשטרה הצבאית. בוינה השתדלו גם מצד הצירות הגרמנית להחיש את שחרורי, כדי שאוכל לשוב לבית ספרי עם ראשית שנת הלמודים אחרי חגי הסתיו, ידעתי איפוא שימי גלותי ומאסר הבית בעיר מולדתי לא יאריכו. בראש־השנה היה לנו מנין לתפלה בבית, ובמשך כל הימים שישבתי בסטריי לא ראיתי בית כנסת. לפני יום הכיפורים הגיע כתב השחרור לידי הסמל. אחרי הצום יצאתי לתחנה, מאז לא ראיתי את גליציה עוד ואף שכחתיה, דחיתיה מלבי עד שבאה בשורת

השואה והחזירתני ברוחי לערים ולעיירות ולכפרים בארץ מולדתי, שבהם התהלכתי בקרב בני עמי בימי נעורי. מאז אינני מסיח דעתי מהאסון אף רגע.

ממה שראיתי ושמעתי בסטריי נוכחתי לדעת שהשד הרוסי, אשר מפניו פחדו יהודי גליציה ונמלטו בהמונים, לא היה כה נורא. חששנו שמלאכתם הראשונה של הרוסים תהיינה פרעות ביהודים, וזה לא קרה בסטריי. החילים לא שדדו, לא בזזו ולא בצאתם. והאוקראינים שהרבו להרע לנו במלחמת העולם השניה, טרם הוסתו נגדנו, בשנים שלפני 1915 היתה לנו אתם חזית משותפת נגד הפולנים ששלטו בגליציה. האינטליגנציה האוקראינית של שנות המלחמה הראשונה טרם היתה אנטישמית. לעומת זאת נטפו שפתותיהם של הפולנים שנתקלתי בהם רעל צורב נגד היהודים, הרבה יותר מאשר לפני המלחמה. מה גרם להגברת השנאה דוקא בימי המלחמה באויב המשותף, הצאר הצורר, איני יודע. בלגיון הפולני, שאורגן בגליציה בפיקודו של פילסודסקי, היו גם מתנדבים יהודים. לא כל הפולנים הזדהו עם אוסטריה במלחמתה ברוסיה. הגדול בעתוני לבוב הפולניים ה„סלובו פולסקה" קידם בברכה את כניסת הרוסים ללבוב, וכל ימי הכיבוש הרוסי היה מקטרג על האוסטרים, כפי שראיתי בגליונות ישנים שנפלו לידי. תקותם של פולנים אלה היתה שפולין מאוחדת בידי מעצמה אחת תשיג מדה רחבה של אוטונומיה כדוגמת פינלנד, ובהזדמנות הראשונה תשתחרר. מכאן באה אוריינטציה רוסית. לכיוון זה התאימה גם תגבורת השנאה ליהודים בנוסח המאה השתורה שברוסיה. ולא רק בחוגים הנוטים לרוסיה גבר ארס השנאה נגדנו, גם קצינים פולניים נאמנים לאוסטריה דברו על היהודים בשנאה איומה. בהוסד פולין החדשה באה שנאה זו לידי ביטוי בקציצת פאות וזקנים של יהודים, בהשלכת יהודים מקרונות הרכבת במרוצתה, בפרעות, בנאומי־שטנה בסיים, בדחיקת היהודים ממקורות פרנסה, בלחץ מסים, ועד היום, בשעה שבכל רחבי פולין אין אלא רבבות יהודים מעטות, עדיין השנאה מפעפעת, עד שפולנים שהצילו יהודים מבקשים מהניצולים שלא יספרו על אנשי חסדם, כדי שלא יחרימום מכריהם הנוצרים. אין כמדומני עם מנוגע בארס השנאה כשנאת הפולנים ליהודים, מפיצי השנאה העקריים הם הכמרים הקטנים עם הגדולים. מה רב ההבדל ביניהם ובין חבריהם באיטליה, בצרפת ובלגיה, שהצילו יהודים ולא חששו לסכן את חייהם. הקתוליות אחידה כביכול בכל הארצות, אבל רב ההבדל למעשה בין קתולים ברוחו של הקארדינל ניומן בשעתו באנגליה ובין עובדי האם הקדושה „מלכת השמים" שבפולין, לא נוצרים אלא כהני השנאה המה.

נסעתי עם חילים אוסטרו־הונגריים וגרמניים, רובם יצאו לחופשה

לבתיהם לימים מספר. שמעתי שיחותיהם ועמדתי על סוד נצחונותיהם של הגרמנים. הגרמני שבחזית היה מסור כלו לפקודה שניתנה לו; חילי אוסטריה והונגריה חשבו על הצלת נפשם. המשמעת הגרמנית היא יסוד תקפה של אומה זו, בכלכלה כבמלחמה. משמעת זו עלתה לנו בששה מליון נפש. לא תמצא חיל גרמני שסירב לירות באנשים ונשים וטף, חפים מכל פשע. משניתנה פקודה על ידי הממונים חייב גרמני להוציאה לפועל, ללא הרהור ונדנוד. זהו תפקידו; את הטורח לחשוב הפקיד הגרמני בידי הממונים עליו. עליהם לצוות, ועליו לציית, בין שהוא שר צבא ממונה על מליונים, ובין שהוא חייל מן השורה. באותה שעה היתה כמובן אהדתי נתונה לחייל הגרמני, אשר פרץ את החזית הרוסית ושחרר מיליוני יהודים משעבוד רוסי.

באתי לוינה לחוג את זמן שמחתנו עם הורי. השמחה היתה כמובן ממנו והלאה. העתונים בישרו אמנם בוקר וערב בהוצאות מיוחדות נצחונות וכיבושים במזרח ובמערב ובדרום, אלפים ורבבות שבויים, אניות־אויב הוטבעו בלב־ימים על ידי צוללות גרמניות — נקמה ב„בריטניה הפושעת". כל זה היה רק נחמה קלושה על המצוקה והמחסור. הורי יצאו אמנם זה מזמן מדירת משנה לדירה ריקה ששכרו, קנו רהיטים וכלי מטבח וניהלו משק־בית, אבל דלה היתה דירה זו ורהיטיה ממחסן לחפצים משומשים, ועלוב היה המזון שאפשר היה להשיג בשוק החפשי. כדי לקנות בשוק השחור צריך היה להיות מעשירי המלחמה, זאת אומרת על פי רוב סוחר בשוק השחור. סוכה אי אפשר היה להעמיד בחצר המשותפת עם נוצרים, אפילו לו היה בידינו חמרי הבנין. בסוכת בית־הכנסת, אותו טמפל שהזכרתיו לעיל, אפשר היה לאכול פרוסה, פעם או פעמים ביום ולברך ברכת הישיבה בסוכה. בפעם השניה הושבת חג שמחתנו. לפני שנה חשבנו שהמלחמה תסתיים בחדשים מספר כמלחמות שבמאה ה־19, וגם כעת לא פללנו שיעברו עוד שלשה חגי סוכות במלחמה זו. שמחה לא היתה בביתנו, אבל גם לא דכאון ומרה שחורה. לא הגיע החג לקצו ולאשרי שמעתי מפי העלמה אשר ישרה בעיני, שמוכנה היא ללכת אתי בתום המלחמה לארץ־ישראל, ולפי שעה לקושטא. היתה זו החלטה מפתיעה, רבת אומץ. בנות־טובים בגליציה, גם אלה שהשתתפו בנשפים ציוניים, פטפטו על „פלשתינה" ושרו „שם במקום הארזים מנשקים עבי־רום" לא היו מוכנות ללכת לאסיה, ולו נמצאה כזאת, כי אז עכבוה הוריה. וכאן הסכימה בתו של ראש בית הדין ורב בבית הכנסת הפולני שבוינה על דעת הוריה ללכת אתי ל„קצוי תבל". לו ידעה עלובה זו את כל התלאה שתמצאנה בארץ, ימים ולילות עמל על יד ילדים נגועים במחלת עינים, שהיו זקוקים להחלפת תחבושת פעמים

מספר בשעה, כדי למנוע התעוררות, לו ראתה את עצמה במחלת הטיפוס, לו הראוה את ההתקפות עלינו בשנת 1929 ובשנת 1936/9, בשעה שביתנו היה בתחום היריות, יתכן שלא היתה מסכימה לצאת לחיים כאלה, ואולם בזכות הסכמתה זו ניצלה מגורלה של אחותה הבכירה, שהובאה עם בעלה לאושויאנצים. בזכותה יכלה אמה להמלט אלינו, לחיות 11 שנה בארץ, לראות בתקומת מדינת ישראל ולמות בת תשעים על מטתה. אחרי התקשרותי עם בחירת לבי חזרתי לקושטא על מנת לשוב לפסח. כל ימי החורף כותב הייתי יום־יום גלויה מצוירת לארוסתי. לא כלן הגיעו לידיה, והיו בהן כאלה שהיוו סריה ראויה להשמר יחד. אחרי ארבע שנים, בראשית החורף תר״פ (1919), ישבנו שוב בוינה ואשתי ילדה את בכורנו. ביום השלישי או הרביעי ללידתה הביא הדואר בבת אחת גלויות מצוירות רבות. היו אלה הגלויות שנעצרו לפני ארבע שנים על ידי הבקורת הצבאית מאיזו צל של חשד, וכעת הובאו למי שנועדו. זוהי דוגמה של שמירה על קנין הזולת גם בימי מהומה וערבוביה. ד״ר דוב וויינשטיין, הספרן של קהלת וינה, מצא בשעתו בארכיון חצר הקיסר אגרות של יהודי פראג שהוחרמו בראשית מלחמת שלושים השנה (1618—1648) ופרסמן בכרך רב ענין. מסופקני, אם אחרי מלחמת העולם השניה קרה דבר כזה, האנושות התקדמה בחצי יובל השנים לאי־אנושיות.

חזרתי לבית הספר העממי, לעבודה שלא לפי טבעי וכשרוני וחפצי. חלום־נעורי היה ללמוד יערנות, לחיות הרחק משאון העיר והמונה, עם העץ והחי והשמים והרוח המרעישה האילנות, והכרח הפרנסה הביאני לכתות של ילדים רועשים, שכל אחד מהם הוא עולם בפני עצמו, עולם לפי דרכו, ועליך המורה, להפוך עולמות אלה לעדר צייתני, כי אם כל ילד ידבר בכל עת מה שלבו חפץ, לא יתכן אף שיעור אחד. הצלחתי לענין בשעורי ובהרצאותי כתות ואולמות מלאים מבוגרים, אבל לא ילדים, לחברים שלמדו בבתי מדרש למורים עממיים בגרמניה היה השיעור משחק, אותי עייף עד למאוד.

באותו חורף תרע״ו גרתי בדירת משפחת אלמנה יונית, בקומה הששית כמדומני, בחדר נאה מלא אויר ומבט על רחובות ללא רעש מפריע. לא רחוק מהבית היתה כנסיה יונית, אשר פעמוניה בישרו כמעט יום־יום לויות מתים. מנהגם של היונים לשאת את המת בארון פתוח, ופני המת גלויות. כהן אני ורק במקרה נזדמן לי לראות מתים. כעת ראיתים לעתים קרובות, לבושים כלחתונה, מגולחים למשעי ופני נשים מפורכסות. איזה מנהג משונה, בודאי ירושה מתקופה האלילית. את שכני, דיירי־המשנה האחרים,

לא הכרתי. מלים ספורות שוחחתי בצרפתית עם בעלת הדירה או עם אחת מבנותיה, פרט לגנבת נייר־כתיבה משולחני לא היה לי להתלונן עליהן. קבלת הרשיונות למסע לוינה לפסח הביאתני במגע עם המשטרה הטורקית. עם בטול הקפיטולציות הופקר הזר בידי המשטרה. אם התאוננת בפני קצין קבלת תשובה ברורה: זאראר יוק (לא איכפת), תבוא שנית מחר־מחרתים, ואם תאבד את מקומך ברכבת, שהיתה תמיד תפוסה לימים ולשבועות מראש, זאראר יוק, לא כדאי להתרגז. בעלותי לרכבת ברכתי ברוך שפטרני מקבלת רשיונות. עשיתי את הפסח בוינה, ואחריו חגותי חג כלילות צנוע ונסענו לקושטא, אשתי ואני. לשבת התעכבנו בבודאפשט. בירת הונגריה טרם ידעה מחסור, והיוקר לא האמיר. בקושטא מצאנו פנסיון ספרדי כשר ונכנסנו לגור בו. לסופי השבוע הלכנו לאי פרינקיפו ליומים. אחרי שנסעתי עם אשתי פעמים מספר באניה לאי, אמרתי לה, שתקדים לצאת כמה שעות לפני, כי עלי היה עוד לעבוד בעיר.

בשובי מהעבודה מצאתי את אשתי בפנסיון, היא לא נסעה. ומעשה שהיה כך היה: בעלת הפנסיון מסרתה בידי יונית, שתשא את מזודתה ותביאנה לאניה. ואשה זו תחת ללכת לנמל סטתה לסמטאות הטמאים, וכל הזוהמה יצאה לראות את האורחת... אשתי ידעה והוזהרה מפני סימטאות אלה, חטפה את מזודתה מידי היונית ותמלט על נפשה לקול צחוקן של הבריות האומללות, שרובן הוטעו בשעתן על ידי חתנים מדומים או „דודים" עשירים, שהבטיחו להן חיי עושר במרחקים. ובכן היה עלינו לברך ברכת הגומל. שנים אחדות לפני כן בימי שלטונו של משולם פחה בסימטאות אלה לא יכלה להמלט אשה צעירה שרגליה דרכו בטעות בשערי־שאול אלה. סח לי ברנש אחד, איש הגון כביכול, שאחד ממכריו בא לאותן סימטאות לתאוותו. רק מי שירד לתהום הבהמיות יכול היה למצוא חפץ בזוהמה זו, כי הנשים האומללות דמו יותר לשקצים ורמשים, לעכברים ולצפרדעים מאשר לאדם נברא בצלם האלקים. נזדמנה לו ריבה צעירה שבכתה לפניו בהיותם לבדם ובקשה ממנו שיצילנה מהבית הזה, אחותה הבכירה, שנלכדה לפני כמה שנים מאחת העיירות ברומניה או מגליציה, רימתה אותה והזמינתה לבוא לקושטא לעבודה טובה; כעת אין היא יכולה להשתחרר. לו היה אותו בחור אדם הגון היה עליו ללכת אל הקונסול האוסטרי או הרומני ולבקש עזרתו להצלת נפש מנתיני מדינתו, אבל מי חשב בקושטא על הצלת נפשות שנפלו בפח. כפי שאספר להלן היו בקרב הספרדים והאשכנזים נשים ואנשים שעסקו בצדקה לעניים, יהודים שנתבעו ונתנו וחזרו ונתנו, אבל לארגן הצלה לנפשות שחפצו לעלות מכור הטומאה לחיי

עבודה, היה קשה מאוד, ואולי בגדר הנמנעות, ללא השתתפות יעילה של המשטרה, ואת זו קנו הטמאים בשוחד ובמשכורות קבועות לפקידים וקצינים גבוהים. כותל המזרח של בית הכנסת האוסטרי יוצא לאחת הסימטאות הטמאות, הנמוכה מבית התפלה מטרים אחדים, בחלונות שבאותו כותל אין שמשות שקופות, אבל המוסיקה (אוי לאותה מוסיקה!) נשמעה מלמטה בכל שעות היום והערב, וכמובן גם כל הלילה, ואתה צריחות וצחוק. בשבתי בכותל המזרח שמעתי קולות־תועבה אלה, ומן הנמנע היה להשתיקם בכח המשטרה אף לשעות־מספר בשבתות ובחגים. ברדתי פעם לקומה התחתית של בית הכנסת נשקף לעיני היריד שלמטה. בוני הבית שמו לב לחזית הבית היוצאת לאחד הרחובות ההומים, רחוב המעלות, יוקסק קאלדרים בטורקית, ולסביבה היהודית שממערב והסיחו את דעתם מצד המזרח המביש. ה„יריד" קדם לבית הכנסת, ואי־אפשר היה לבטלו מחזקתו אף לשעות התפלה בימים הנוראים. כזו היתה קושטא בימים ההם. קלות דעת היתה מצדי, שאמרתי לאשתי שתסע לפרינקיפו לבדה. טרם הכרתי את קושטא במלואה. חברים שישבו בעיר כמה שנים לא היו מרשים לנשיהם לנסוע באניה בלי גבר. קושטא אינה וינה או ברלין. אשה צעירה נאה יכלה להעלם, אם לא באותן סימטאות הרי באיזה הרמון של פחה או תקיף אחר.

את חופש הקיץ בילינו באי האהוב שלנו. לא אוכל לאמור בילינו ב„נעימים". ראשית כל המחסור בצרכי־אוכל, בעיר אפשר היה לקנות בשוק השחור, וכאן שוק שחור לא היה. אנשים שנסעו העירה לרגל עבודתם הביאו אתם צרכי הבית. אני לא נסעתי אלא לעתים רחוקות, ובכן לא נמצאה לפעמים פרוסת לחם בבית. לא רעבנו אף פעם במלחמה בקושטא ובוינה, אבל המחסור העיק. נוסף לכך הסתבכתי במחלוקת עם „הרב הראשי" האשכנזי, שהיה מנהל בה"ס של „עזרה" בקושטא בדבר הרבנות של העדה האוסטרו־הונגרית. התפללתי בבית הכנסת האוסטרי מאז בואי לקושטא וראשי־העדה שמו עינם בי שאהיה להם לרב. הצעה זו היתה רצויה לצירות האוסטרו־הונגרית, שחפצה לחזק את עמדתה בקושטא על ידי חיזוק המושבה האוסטרו־הונגרית. כאמור לעיל הייתי יוצא ונכנס בצירות, שמצאה חפץ במאמרי בעתון הגרמני. עם בוא פליטים יהודים מארץ־ישראל, ורובם נתיני אוסטריה־הונגריה היו, הפנו אותם אלי, מעין קונסול לפליטים עשוני, ללא כבוד וללא שכר בעולם הזה. רצוי היה לצירות לתת לי עמדה ותואר מתאים, ובכן רב לעדה האוסטרית־ההונגרית בקושטא. תואר זה יכלה לאשר רק הרבנות הראשית הממונה על ידי השלטון הטורקי, ל„רב הראשי האשכנזי" לא היה תוקף, לא יכול למנות ולא לעכב המינוי. ב־18 באוגוסט, יום הולדת

הקיסר פראנץ־יוסף, דרשתי דרשה חגיגית בבית הכנסת, בנוכחות ראשי העדה ופקידים מהקונסוליה האוסטרית, ודברי נעמו לאזני השומעים. „הרב הראשי האשכנזי" הזהירני שיפטרני מבית הספר, אם אקבל את הרבנות השייכת לו. בתנאים נורמליים יכלתי ללעוג לאיומיו, כי לא הוא הזמינני להוראה לקושטא, אלא מברלין שלחוני, אבל בימי המלחמה עברו המכתבים בקורת חמורה, והחיבור עם ברלין היה משובש. ובקושטא לית דין ולית דיין. הרבנות לא יכלה לפרנסני. נכנסה הצירות האוסטרו־הונגרית בעבי הקורה ומצאה מוצא. היה בעיר בית ספר יהודי על שם גולדשמיד, שהניח קרן למוסד זה בידי חברת „כל ישראל חברים" בפריס, המוסד עמד בחסותה של הצירות האוסטרו־הונגרית. ההכנסות מהקרן בפריס לא נשלחו בימי המלחמה ובמקומן ניתנו תמיכות מאוסטריה. מנהל המוסד, מר שפרינגר, ישיש חביב, יליד הונגריה ותושב קושטא מנעוריו יצא לפנסיה, ואחר לא נתמנה במקומו. היה עוד מורה זקן מחבל פוזנן שבפרוסיה (כעת בפולניה), שלא יכול לקבל את ההנהלה מפני חולשתו. ובכן הייתי לרב העדה ולמנהל בית ספר עממי ולגן־ילדים שעל ידו. קבלתי דירה נאה עם קצת רהיטים בבית הגדול והמרווח של המוסד.

בית הדין של הרבנות הראשית אישר את רבנותי, כלומר זכותי לסדר קדושין ולדרוש בבית־הכנסת. לא בדקוני אם בקי אני בדיני קדושין, אלא שאלוני בעברית מה בדעתי לדרוש בראש־ השנה. טרם העליתי את דרשתי על הגליון, אבל לכל בר בי רב תמיד דברי אגדה ומוסר מוכנים על נושא יום הדין ויום הזכרון. מצאו דברי חן בעיני ה„חכמים", ואולי נתרשמו מהעברית השוטפת שלי, ובכן לרב הייתי, מאושר בטורקיה וגם באוסטריה־ הונגריה. ויותר מהכבוד חשוב היה, שלא יכלו עוד לבטל את השחרור מהצבא שניתן לי, יכלתי לשבת לבטח עם האשה אשר לקחתי.

רוב זמני הוקדש לבית הספר, אליו משועבד הייתי כל היום. המורים הלכו לבתיהם עם סיום שעוריהם; לי היו תריסר עסקים יום־יום אחרי כלות השעורים. ראשית כל הדאגה לנקיונו של הבית והחצר, פיקוח על השמשים שיעשו את מלאכתם בשלמותה, ולא רק מאהבת הנקיון והסדר, אלא גם כדי למנוע התפשטות מחלות. לאשרנו לא מת אף אחד מילדינו במגפות שהפילו חללים רבים בעיר. שמשים טובים קשה למצוא בכל מקום, ועל אחת כמה וכמה בטורקיה. בימים הראשונים להנהלתי באה אלי משפחה ספרדית עם המלצה מאישיות ידועה, שהאיש ואשתו ראויים למשרת השמשות, שהיא ירושה להם מאבות שמשים, וקבלתים. המה חשבו כנראה שענין השמשות

מצטמצמת בצלצול בפעמון. כאשר נוכחו לדעת שיש לנקות יום־יום את אולמי הכתות הגדולים כלם, הפרוזדורים, המדרגות, מטבח התלמידים, ולכל הפחות פעמים בשבוע את אולם ההתעמלות, ואף בחצר אין להשאיר אשפה, התפטרו מעליהם. כאן דרושות עשר שפחות — אמרה האשה. אחריהם באו שני טורקים. הם עבדו וצייתו, אבל לכל פעולה דרושה היתה פקודה מיוחדת, דרוש היה פיקוח מראשית העבודה עד תומה. אחרי כמה חדשים נתגלה שגנבו צרכי אוכל מהמטבח. פטרתים, ולא בלי קושי, כי הם חשבו שבית הספר קיים כדי לספק פרנסה ל„מאמינים". מצאנו יוני פיקח וחרוץ, שניקה הוא ואשתו, את הבית יום־יום וסיפק בהחלט דרישות אירופיות בכל מה שנגע למראה החיצוני של בית־ספר. לא היה לי להתבייש בבית ספרי בפני אורחים נכבדים מן המערב, ובכללם נכדו של הקיסר מבתו הבכירה והתייר הצ׳כי המפורסם אַלוֹיס מוסיל, הידוע בספריו הגדולים על מסעותיו בנגב ובאדום, במדבר סוריה ובצפון ערב. אנדריי, היוני שלי, היה גם שליח טוב. הטלפון טרם נפוץ בקושטא, ושליח להעביר מכתבים בעיר ולהביא תשובה הכרחי היה למוסד. מצאתיו גם נאמן לנו באופן אישי, וכפי שהזכרתי כבר בקנותו בשבילנו דגים, ירקות או פירות היה מוסיף על המשקל ממה ש„סחב"... רק אחרי שנה ויותר נודע לנו, שגנב הוא בקנה מדה רחב, חסך פרוטות למוסד ולנו באופן פרטי וגנב עשרות, ואולי מאות לירות. גנב בעל שיטה היה, שאף לרכוש לו את אמונו של בעל־הבית, כדי שיוכל לבצע גנבה גדולה. ומעשה שהיה כך היה: באולם ההתעמלות שלנו השתמשה חברה יהודית להתעמלות, כמדומני „מכבי" היה שמה. אני מצאתיה עושה בשלנו כבשלה וגורמת תקלות לבית ולנקיונו ולמנוחתנו עד שעה מאוחרת בלילה. ראש החברה היה פקיד באנק ומוצאו מהטמאים. כפי שסיפרו לי, היה אחיו מעורב בעסקי הטמאים. בקשנו מהבחורים המתעמלים שלא יפריעו לנו סדרי הבית. הבטיחו ולא קיימו. סגרנו את שער החצר הגבוהה למעלה משלושה מטרים והם טיפסו על החומה, ירדו לחצר ופתחוהו. ראש העדה האוסטרית, שהיה עורך־דין מפורסם בעיר, השיג פקודה ממושל הפרבר פירה למשטרה, שתוציא את המתעמלים מהבית. אבל מושל לחוד וקצין משטרה לחוד. אותו ראש החברה ידע דרכים יעילות יותר מצו של מושל, והפקודה לא הוצאה לפועל על ידי המשטרה. ראש העדה ישב בחוילתו הרחק מבית הספר, ולי גרמו המאמצים להפטר מאורחים בלתי קרואים אלה צער רב ובזיונות ומשפט נגדי על יסוד עדות־שקר, עד שהוכרחתי לותר על זכויותי כבעל־בית, וזרים עשו בביתי כבשלהם. מלבד השימוש באולם ההתעמלות ובמכשיריו הקצו לעצמם גם מקום במרתף שבבית וסגרוהו.

ראש החברה השיג אריג למדים למתעמלים, דבר לא קל בשנה השלישית למלחמה, ואת החבילה סגר בחדר שלקח לו במרתף. לחבילה היה ערך רב בימים ההם, והיא נעלמה באחד הימים. ראש החברה בקי היה בהליכות המשטרה ובשיטות הגנבים ובחוש ריחו החריף הרגיש שהשמש המסור והצייתן, הוא ולא אחר, גנב את החבילה. אנדריי לוקח למשטרה, ובעינויים הוצאה מפיו הודאה בפשע והגנבה הוחזרה, הוא שב לבית ספרי אחרי ימים אחדים, ושלום לו עם המתעמלים, כאילו לא קרה דבר, משפט פלילי לא הוגש נגדו, הוא ספג את עונשו בעינויו במשטרה. לי נתבררה על ידי כך גנבה גדולה אחרת, שלא עמדתי עליה מקודם. בימי החופש, בשבתנו, אשתי ואני, בפרינקיפו שלחה לנו הצירות האוסטרית כמה טונות פחם להסקה בחורף בכתות ובמטבח התלמידים. לא ראיתי את המשלוח כשהובא ולא ירדתי לראותו בשובי לעבודה, והנה בבוא עונת ההסקה היה השמש מעלה לי דליים עם אבק פחם שלא היה אפשר להשתמש בו. כששאלתי את שמשי הנאמן, היכן הפחם ששלחו לנו, ענה בתמימות: זהו מה ששלחו לנו. לא הלכתי לצירות לברר את הדבר, כי האמנתי למשרתי הנאמן. פחם יקר היה מאד בחורף הרביעי למלחמה, ומי יודע כמה עשרות לירות זהב שלשל היוני הערום לכיסו. השמשים הטורקיים גנבו רק מזונות לעצמם בשיווי של אגורות, היוני, הסוחר מבטן ומלידה, לא טרח בדברים פעוטים כאלה, הוא „סחב" חפצים עוברים לסוחר בשווי של מאות לירות זהב. ובכל זאת מסור היה לי ודאג לנוחיותי, אף שלא בידיעתי ולא על דעתי והכיר לנו טובה בעד מתנות קטנות שקבל מאתנו, הוא ובני ביתו. לו היה לי כשרון לסיפורי־בדים, כי אז היו לפני שתי דוגמאות טיפוסיות של גנבים, טורקי לא־יוצלח, ויוני בעל מסורת במעילה באמון. לא טוב הרושם שנקלט בזכרוני מרובם של היונים שנתקלתי בהם בטורקיה; הרושם מאתונה היה טוב. איש לא ניסה לרמותני שם אף על פי שתייר צעיר הייתי, ותייר קרבן מועד לרמאים. יתכן שהיונים ביון כבר נרפאו אז מתוצאות הדיכוי וההשפלה מידי משעבדיהם הטורקים, ואילו בטורקיה היו עדיין שרוים בעבדות ושפלות המפתחות ליקויי אופי.

חבר המורים שבהנהלתי קטן היה. הזכרתי כבר את המורה הזקן מחבל פוזנן. מורה טוב היה, אבל עייף מעשרות שנות עבודה קשה, ומחוץ לשעוריו בבית הספר היה מלמד עוד בשעורים פרטיים, ביחוד בחדשי החופש ולא נתן מרגוע לנפשו. בחורף הרביעי למלחמה מת. הספדתיו בחצר בית הספר וציינתי, שהיה זקן שלא שכח את תלמודו מבהמ"ד למורים בגרמניה. דייקן ומסור לתפקידו היה עד טיפת הדם האחרונה שבפניו החיוורות. זקן אחר

היה ספרדי מן האסכולה של „חברת כל ישראל חברים". הוא לימד צרפתית לפי שיטה נושנה. היה כותב נטיית איזה פעל על הלוח, והתלמידים היו קוראים במקהלה בקול רם את הכתוב. כשסיימו חזרו לשורה הראשונה, וכה נמשכה המקהלה עד הצלצול ליציאה. לפעמים ראיתי רק את התלמידים בנהרם בהמולה מן הכתה; המורה כבר הקדים לצאת, לפעמים אפילו בראשית השיעור, ואת הפיקוח על „המקהלה" מסר לתלמיד ותיק. יש ויצא לצרכים טבעיים, שארכו כחצי שעה, ויש וירד למצוא צרכי מזון לביתו, שהיה מחוץ למרכז העיר, רחוק מהשוק השחור. לולי המלחמה כי אז יצא כבר חבר זה למנוחת זקנה. מובן שלא יכלתי להדריכו או להטיל מרות עליו. ובכן נהגנו ביחסי כבוד הדדי. העמוד השלישי שעליו נשען הבית היתה אשה שויצית נוצרית. אלמנה היתה וישבה מלפנים עם בעלה בפורט סודאן, אחד המקומות החמים ביותר שעל פני כדור הארץ, אחר כך אומנת היתה בחצר השולטן, פוטרה או נמלטה מן הארמון בימי המהפכה ונתגלגלה לבית־ספר יהודי זה. היתה לה דירה סמוכה לדירתי, ומעולם לא נכנסנו לחדרה. באשה הנכרית, שעברו עליה גלגולים מגלגולים שונים, נהגתי בזהירות כבזכוכית דקה, ויצאנו בשלום מחברות ומשכנות זו.

יותר מסובך היה ענין המורה הטורקי. הממשלה שלחה לנו מפקח־משטרה לשמש מורה לטורקית. פעם בשבוע בא לשעה קלה, ויש והופיע רק בראשון לחודש לקבלת שכרו. במערכת השבועית היו רשומים עליו 8—10 שעורים, ובהעדרו לא היה מי שישגיח על התלמידים. בתמימותי או בטפשותי הלכתי למשרד החינוך לפקיד גבוה והתאוננתי על הטורקי שלי. ידיעתי בטורקית הספיקה לדבר עם משרת או רוכל, אבל לתלונתי לא היו לי די מלים, ובכן בקשתי שירשה לי לדבר אתו צרפתית, לשון שהבינה ללא ספק. בתשובתו נזף בי: תלמד מקודם טורקית ואחר כך תבוא אלי. נוכחתי לדעת ששליחותו של מפקד־משטרה להוראה היתה כסות־עינים, כדי לתת לו משכורת נוספת. דבר פשוט, ואני במוחי האירופי לא תפסתיו. ובכן לקחתי לי מורה יהודי לטורקית, ובבוא קצין המשטרה, המורה כביכול, אמרתי לו: מבין אני, שאין ביכלתך ולא לפי כבודך שתכנס ללמד פעוטים אלה, ובכן העמדתי מורה פשוט, ואתה מפקח תהיה עליו. נכנסו דברי ללבו, ומאז היה בא בראשון לחודש כמפקח לטורקית לבית ספרי לקבל אישור למשכרתו מקופת הממשלה, ומאז ידידים היינו, ידידים בכל לב. לימים נסע ה„מפקח" לוינה, נתנו לו את כתובת משפחתנו, שלחנו על ידו איזו מתנה, ובשובו הביא לנו חפצים שהיו דרושים לנו ומרוצה היה מהעזרה שהגישו לו קרובינו. הוא נוכח לראות, כי בני מכובדים אנו. מורה, ואף מנהל בית

ספר, לא היו מכובדים בטורקיה בימים ההם, כי משכרתו דלה היתה ללא כל סיכוי לבקשיש (שוחד).

מורים לעברית הוכרחתי לחפש. באותה שעה נשלחו מגויסים מארץ־ישראל לקושטא לשעורי קצינות. הם גילו אותי והיו באים אלי. אחד מהם היה בנו של המורה זוטא מירושלים, מראשוני המורים של עברית כשפה חיה. הבחור סיים את לימודיו בבית המדרש למורים בירושלים, ובכן הצעתי לו שיבוא להורות בבית ספרי בכל עת שיוכל להתחמק משעוריו הצבאיים, והיות וקבל שכר ממני יכול היה לחפות על העדרו משעורי הקצינות בשלמונים. אחר כך עלה בידי להביא מאוסטריה אחד המורים מתלמידי בירושלים מלפנים, ששרת לפני כן בבית הספר של ה„עזרה". הוא שוחרר מהצבא לשרות תרבות בבית ספרי. בזה הכנסתי לבית ספרי את הלשון העברית כשפה חיה.

אחרי שתקנתי את בית ספרי התרקמה במוחי תכנית של רשת בתי ספר יהודיים אוסטריים דו־לשוניים, עבריים־גרמניים, שתתחרה בבתי הספר הצרפתיים של חברת כל ישראל חברים. המהפכה והתוהו ובוהו ברוסיה חזקו את תקותנו, שגרמניה תנצח ויבוא קץ להשפעה התרבותית הצרפתית במזרח, ובמקומה תבוא השפעה גרמנית. הצירות האוסטרו־הונגרית מעונינת היתה לחזק את עמדת מדינתה בטורקיה והיו סיכויים לכך, כי הגרמנים השחצנים השניאו את עצמם על הטורקים, והאוסטרים היו מקובלים יותר. בגליציה פעלה רשת בתי ספר מקרן הבארון הירש. לבתי ספר אלה היה תפקיד בסוף המאה ה־19 ובראשית ה־20, בשעה שיהודים רבים לא שלחו את הנערים לבתי ספר ממשלתיים. מצב זה נשתנה: היהודים שלחו כבר את ילדיהם לבתי הספר הממשלתיים, ואפילו לגימנסיות, שבהן הוכרחו התלמידים לבקר גם בשבתות — וכמעט כלם חללו את השבת — נתמלאו יהודים. לא היה איפוא עוד תפקיד לקרן הבארון הירש באוסטריה. תכניתי היתה למשוך כספים מקרן זו לטורקיה בעלת־ברית אוסטריה. שוחחתי ארוכות על תכנית זו עם פקידים בכירים בצירות, וביחוד עם הרוזן פון טראוטמאנסדורף, המשנה לציר. איש חביב מאוד היה, בן לאחת המשפחות שקדמו להאבסבורגים באוסטריה, אציל הרוח, ישר ופשוט, ההפך ממש לאצילי־פרוסיה השחצנים. הוא קבלני בכל עת, לפעמים אף בשעה מאוחרת בערב. אחרי שבררנו פרטים מפרטים שונים, שלחתי תזכיר למשרד החוץ בוינה, שהוסכם עליו בצירות בקושטא. העתקה מתזכיר זה מסרתי אחרי כמה שנים לארכיון של הספריה הלאומית בירושלים כמסמך היסטורי. חוגי אליאנס של יהודי אוסטריה עם מזכיר החברה ד״ר אהרון קמינקה, שנפטר בתל־אביב בראשית ימי מדינת

ישראל, התרעמו עלי שפניתי מעל לראשם למשרד החוץ. להם לא היו קשרים הדוקים עם משרד זה כמו שהיו לי. בקיץ 1918 קשרתי את ראש קהלת וינה ד״ר אלפרד שטרן הישיש עם הרוזן פון טראוטמאנסדורף, ששהה אז בוינה, ויהי הדבר לכבוד רב לד״ר שטרן. הזקן, שהשתתף ב־1848 במהפכה, מצא חן בעיני הרוזן. זכות גדולה היתה לי בחיי שהתהלכתי עם ד״ר שטרן בימיו האחרונים. בסוף שנות הגבורות היה במותו. אבל מוחו צלול היה ושכלו חריף כבימי היותו עורך־דין גדול בבירה. דברנו פעם על ועד למפעל החינוך בטורקיה. הוא הציע בין החברים שני רבנים מוינה. ידעתי שהם צהובים זה לזה, ואמרתי: איך תעבוד אתם, הלא הם כחתול ועכבר (ביטוי גרמני). והוא ענני: דוקא מפני זה, כי כל אחד יבליט את המגרעות שבהצעות יריבו. גולת הכותרת של תכניתי היה בית־המדרש לרבנים של רבי אברהם דאנון. בשיחותיו אתי מוכן היה הרב דאנון להכניס את בית מדרשו, שלא היה קיים עוד למעשה, לרשת חינוכית רחבה של יהודי אוסטריה בטורקיה. איני יודע אם לבו ופיו שוים היו. הוא ביקש לצאת לאוסטריה ומשם לשויץ, לפני צאתו קבל בעזרתי המלצות מן הצירות האוסטרית בקושטא. עליו היה לבוא בדברים בוינה עם משרד החוץ ועם גדולי היהודים. לפני צאתו באו הוא ואשתו להפרד מאשתי וממני. מפי הרבנית שמעה אשתי שבדעתם ללכת לצרפת אל בניהם שישבו שם. לא שמתי לב לעדות זו של אשה מפי אשה. עברו כמה שבועות והנה הוזמנתי אל יועץ הצירות, אציל הונגרי שהיה המתורגמן ללשון הטורקית. והנה לתמהוני הודיע לי, שהרב דאנון עבר מז׳נבה לצרפת. חרדתי שמא נכשלתי בהמליצי על איש שעבר לארץ האויב, אבל לא זה ענין את הצירות. האיש שאלני, האין הרב דאנון, חותנו של הרב הראשי, לא נשלח מהממשלה הטורקית לגשש בצרפת בדבר שלום נפרד. החשש שטורקיה תשלים עם מעצמות המערב, אחרי שפחד רוסיה סר מעליה, מוצדק היה ויש להתפלא שטורקיה לא הפסיקה את המלחמה עוד בסוף 1917, בשעה שרוסיה נחלשה ופסקה מלהיות גורם במלחמה. החשש, שרבי אברהם דאנון הוא שליח דיפלומטי לא היה מבוסס. קשרים לא היו לו עם חוגי הממשלה ויחסי איבה היו בינו ובין חתנו חיים נחום מאז 1909, כאמור לעיל. הרגעתי את יועץ הצירות וספרתי לו מה ששמעה אשתי מפי הרבנית. הזקן נכסף לראות את בניו ולחיות בשלוה בצלם, בהיותם עשירים. דברי נתקבלו והחשש נתבטל.

בעסקי בתכניתי בוינה בקיץ 1918 נכנסתי אל אלויס מוסיל, שהכרתיו בקושטא בבואו לבקר בבית ספרי עם אישים אחרים. במכון לידיעת המזרח, אוריאנט־אקדמי שמו, מצאתיו. הוא היה מקורב לחצר הקיסר, וביחוד

לקיסרית, שעלתה על בעלה בכשרונותיה ובמרצה. ראיתי את הזוג הקיסרי בקבלת פנים בקושטא. הוא נראה עלוב כסגן־סרן פרובינציאלי, והיא בפניה ניכרה הדרת מלכות, מורשת הבורבונים. מוסיל מקורב היה לקיסרית, לא בזכות מחקריו וספריו שנדפסו מטעם האקדמיה למדעים בוינה, אלא מפני שהיה מכובד בחוגי הכמורה הגבוהה. הוא קבלני בסבר פנים יפות ושוחחתי אתו באופן חופשי לגמרי כמו עם מכר ישן. נתגלגלה שיחתנו על ירושלים, מצאתי שגם הוא אהב לא רק את ירושלים שלמעלה או ירושלים שבעבר, אלא גם את ירושלים שבהווה. ובשעה שיהודים מסוימים בגולה וגם בארץ, וביחוד ביפו, דיברו בשאט נפש על הישוב הישן השנוררי שבירושלים, אמר לו הכומר החוקר המפורסם כדברים האלה: לולי באתי לירושלים ככהן קתולי, כי אז יצאתי ממנה יהודי. מוסר אני דברים אלה לזכר לדורות בזכרון צלול וברור שכך יצאו מפי נכרי גדול מסיח לפי תומו. הוא למד מפי יהודי מהישוב הישן והתפעל ממדותיו של תלמיד חכם זה יותר מאשר מלמדנותו. הוא ידע להוקיר את יראת שמים ומסירות הנפש של הישוב הישן.

בהשפעת מוסיל נוצר הספר הגדול Monumenta Talmudica מידי חוקרים יהודים, שאספו מקורות תלמודיים, סדרום לפי נושאים שונים, כגון גיאוגרפיה, חוק ומשפט, ותרגמוה לגרמנית. אחד החוקרים, שהיה רב בעיירה במוראוויה קבל בהשפעת מוסיל רבנות מכובדת בוינה. לו באתי אני לעסקנים היהודים והצעתי בפניהם את תכניתי, כי אז שומע לא היה לי, כי מי אני ומה אני שאעמוד בפני אדירי הקהלה היהודית בוינה. לא כן בבואי בכחו של הרוזן טראוטמאנסדורף והכומר מוסיל, היוצא ונכנס בחצר הקיסר, בכחם של אלה יכול היה עסקן יהודי לזכות באיזה תואר ובאות הצטיינות מאת הקיסר. גם אני קבלתי נדבה מהקיסר לבית ספרי ואיזה צלב־הצטיינות בעד שרותים אזרחיים בימי המלחמה כביכול. הבאתיו אתי לוינה ושם הנחתיו. וכי אעלה אתי צלב לארץ הקודש.

בזכות קשרי עם אישים רמי המעלה נוצרים קרבני נשיא הקהלה הישיש ד"ר שטרן, כאמור למעלה, ונשיא בני־ברית פרופיסור אהרמן הזמינני לביתו לישיבה בענין תכניתי. לפני סיימי פרשה זו של פגישותי עם רמי מעלה רצוני להזכיר את פשטותם ואדיבותם. הרהרתי בהם בשעה שנתקלתי בגאוה ושחצנות אצל פקידים יהודים במשרדי המאנדאט ובימים הראשונים של מדינת ישראל. נכדו של פראנץ יוסף קיסר דיבר אתי בפשטות כחברי באוניברסיטה, יהודים ונוצרים, ואילו פקידון יהודי התנפח כצפרדע באגדה שחפץ להדמות לפר. בחור שרכש לו את הלשון האנגלית והשכלה ליבנטינית באחד ממוסדות המיסיון דיבר בגאוה ובוז אתי, הדוקטור והסופר העברי,

הגדול ממנו בשלושים שנה. פתגם אוקראיני אומר: הלואי ואכר לא יהיה לאדון. שפל שעלה לגדולה אמיתית או מדומה קשה לשאתו ממי שנולד בגדולה. אציל רם מעלה אוסטרי אדיב היה בימים ההם; יהודי סגן־סגנו של קצין מחוז בפלשתינה (א"י) היה בבחינת אכר שהפך לאדון מדומה. בפני אדוניו הבריטיים זחל כשרץ קטן.

פרשת רבנותי נמשכה כשנתיים, אבל תנאי הזמן והמקום השפיעו עלי שפע של מאורעות ומגע עם בני־אדם שונים ומשונים בחדאי יותר ממה שראה ושמע רב בקהלה קטנה כשלי במשך עשרות בשנים. תפקידי מחוץ לבית־הכנסת מרובים והשובים היו מאלה שהם מחובתו של רב, המצטמצם בד' אמות של בית תפלתו. לא אומר ד' אמות של הלכה, כי רק במקרים מעטים באו לשאלני שאלות בהלכה. לברושתי אודה שנכשלתי פעם כששאלוני בדיני אבלות. על רב בעל לב ואחריות היה בימים ההם לטפל בבעיות שבהן עוסק כיום פקידות הסעד. רב ההולך בדרכיו של אהרון הכהן משתדל להביא שלום בין איש לאשתו, בין חתן לחותנו, ואם רבנית פקחית לו, היא יודעת להשלים בין חמות לכלתה. בקהלה קטנה יכול רב להתעניין בגורלם של זוגות שסידר את קידושיהם, לסייע בעצה טובה, לפעמים בהשגת הלואה, והעיקר בגילוי סדקים קטנים בחיי המשפחה בעוד מועד ולמנוע מריבה טרם תתגלע. את זרם הפליטים מארץ־ישראל כבר הזכרתי, והיה צורך לעזור להם בשתדלנות, בעצה טובה, בתמיכה, ולפעמים אף בפרוסת לחם אחרונה שבבית. זוכרני פליט אחד מצפת, אדם בשנות העמידה, וכמובן שכינה את עצמו רב, שהטרידני כמה וכמה פעמים בביתי — „משרד רבנות" לא היה לי — סעד אתי כמה פעמים. לסוף פקעה סבלנותי ואמרתי לו: הידעת שבביתי מחסור במזון ואנו בעצמנו „נצרכים", הוא ענני: הידעת את פירוש המלים „המלוה לעני בשעת דוחקו"; זהו לא רק דוחקו של העני הלווה, אלא אף של המלוה, גם בשעת דוחקו חייב אדם לחונן דלים. יש אמנם מאמר הלכה אחר, שאסור ליהנות מסעודה שאינה מספקת לבעליה. דין זה נאמר בודאי לשנים כתיקונן, לא לשנות רעב כאלה שהיו לנו ב־1917 ו־1918 בקושטא. צדק איפוא אותו רב מצפת. ומלבד הפליטים מארץ ישראל פנו אלי גם אנשים מארצות המערב ומרומניה שגויסו לצבא הטורקי. מנין באו יהודים „טורקיים" לארצות אלה? רומניה היתה עד קונגרס ברלין (1878) ארץ חסות עותומנית, ולתושבים יהודיים שבה היו דרכונים טורקיים. מאות או אלפים מהם נדדו מערבה ובמשך דורות קימו וחידשו את דרכוניהם הטורקיים, שהיה בהם סגולה בדוקה, שלא להתגייס לצבא במדינה הזרה שבה נהנו מכל הזכויות הכלכליות של אזרחים, אף אחוזות יכלו לקנות

ולמדו בבתי הספר הנמוכים והגבוהים ללא הגבלה. ליברליות היו אוסטריה־הונגריה וכמוה גרמניה ויתר ארצות המערב. וברומניה גופה מוטב היה ליהודים לקיים באיזה אופן שהוא נתינות־דרכונית טורקית מלהיות זרים חסרי זכויות אזרח כרובם הגדול של יהודי המדינה. כעת במלחמה נזכרה טורקיה בבעלי דרכונים אלה וגייסתם לצבא בעזרת בעלי בריתה המערביים. בין „הטורקים" שהובאו לקושטא מהמערב היו גם „יורדים" מארץ ישראל, המה או בניהם ובני בניהם, שחזרו לגולה עם דרכון טורקי. בארץ השתדלו יהודים לזכות בחסותו של קונסול אירופי, כדי ליהנות מזכויות הקפיטולציות, וחוצה לארץ נוח היה להם להיות נתיני טורקיה. במלחמה היה לטורקיה ולבעלי בריתה צורך גם ב„טורקים" אלה, אשר הראויים לגיוס שבהם לא עלו על מאות אחדות. ובכן החלו להופיע בקושטא „טורקים", שהמה, אבותיהם ואבות־אבותיהם נולדו ברומניה, באוסטריה־הונגריה וגרמניה, אומללים מאוד מאוד היו אנשים אלה שגדלו במערב, ועליהם הוטל לשכב על רצפת אחד המסגדים שהפכו לקסרקטין ביחד עם טורקים וקורדים מאנטוליה, ללבוש מדים קרועים ובלויים, לאכול אוכל מתועב, אם לא היה להם כסף לקנות אוכל. כמה מהם גילו אותי והיו נכנסים ויוצאים בביתי. כשנכבשה רומניה נתגלו גם שם „טורקים", כלומר יהודים שהצליחו לקיים בידם את הדרכון הטורקי שלפני העצמאות (1878), ביניהם היה איזה רב אורתודוכסי משכיל.

אחרי שקהלתי זכתה בסטאטוס חוקי מטעם משרד החוץ בוינה והצירות בקושטא התעניינה בהצלחתה, התקרבו אלינו יהודים אוסטריים, שלא ביקרו זה שנים בבית הכנסת, ונבחרו לועד הקהלה. נשיא העדה הותיק, סוחר־סוכן בינוני, הכיר שעל יד עורך דין מפורסם, עשיר ובעל השפעה שנבחר לועד, לא לו להיות יושב־ראש, לכן ויתר על כבודו ואת מקומו ירש עורך־הדין רוזנטאל. מר רוזנטאל היה יליד קושטא. על אביו ושנים או שלשת אחי אביו סיפרו, שאמם העבירתם מרוסיה לרומניה שלא יפלו בידי החוטפים לצבא הרוסי בימי ניקולאי הראשון. לעורך־דין היה את, סוכנו של קרופ בקושטא, עשיר היה ועשרו גדל במלחמה. הוא לא נדחק לועד הקהלה, „נעלה" היה מעניני קטנות כאלה. דודו, הצעיר באחי אביו, חייט זקן וגבאי בבית הכנסת, סיפר לי, שבן אחיו קנה אחוזה על יד וינה ויש לו בה מכל טוב, אפילו חזירים מגדלים בה הוסיף בחיוך. חבר ועד בולט היה מר ב"ק, בנו של רב בפראג, מנהל של בית מסחר כל־בו גדול, שהיה שייך בחלקו או ברובו לקרוביו, ב"קים (בני קדושים) כמוהו, אבל משומדים, שהמירו, כפי שסיפרו, ברוב פרסום בקושטא, ולקתולים היו. מה הביאם לכך בבירה

מוסלמית לא שמעתי. בודאי לא מתוך הכרה אלא מבוז ושנאה ליהדות. אותו ב״ק מראשי קהלתי סיפר לי, שאביו חלה מחלה אנושה, רכוש לא היה לו והבן לא יכול להמשיך בלימודים, לכן שלחו לקרובו העשיר בקושטא. בצאתו מבית אביו היה נזהר במצוות, ואביו אמר לו, שבדרך אם לא ימצא מים לנטילת ידים, אל יענה את נפשו ויאכל בלי נטילה. בקושטא הדריכו קרובו, איש חסדו, לפי ״שלחן ערוך״ משלו: כל מה שטעים מותר באכילה. לא עברו ימים מועטים ומר ב״ק פרק מעליו מסורת בית אביו הרב, נשא אשה שהתנכרה לכל זיקה ליהדות, אפילו ליום הכיפורים. כעת זכר מר ב״ק, שהיה לחבר הועד, גירסת ימי נעוריו והיה לי ל״יועץ״ בעניני רבנות. את הצעותיו היה עלי לדחות בזהירות יתרה, כדי שלא להעליבו ולהשניא את עצמי עליו. אביו הרב המנוח נהג לעבור לפני התיבה בתפילת נעילה, וגם אותי חשב מר ב״ק לזכות במצוה זו, ובי אין אף ניצוץ של חזנות. סיפרתי לחזן שלי דרך אגב הצעה זו. הוא היה משוכנע, שמעטים יודעי שירה בעולם כמוהו ולעלבון יחשב אם ידחוהו מנעילה, אשר עליה חזקתו זה שנים רבות. לבעל ההצעה רמזתי, שהחזן חושש שלא יוציא את שנתו, אם לא יתפלל נעילה כדרכו מדי שנה בשנה. ההצעה נתבטלה ויכלתי לברך ״ברוך שפטרני״. קשה מזו היתה הצעה שניה. ב״ק שמע שירת בתו של הגבאי שלנו באחת החגיגות וקולה מצא חן באזניו. ובכן הציע בועד הקהילה בנוכחותי: העלמה רוזנטאל תשיר את הקדושה בבית הכנסת בראש השנה. שתקתי, כי ידעתי שהתנגדותי תחזק את ידי בעלי ״החופש והקידמה״ שראו בי שמרן נוקשה. נבוך חזרתי אל אשתי. לו התגשמה הצעה זו, כי אז לא יכולתי להשתתף בתפלת ראש־השנה, כלומר להתפטר מרבנותי. שמעה אשתי, בת רב מנוסה בעניני רבנות, ואמרה: נבקר בבית הרוזנטאלים ונסכל את עצת ב״ק. רגיל הייתי להכנס לפרקים לבית מלאכתו של הגבאי מר רוזנטאל, שהיה זקן חביב ואחד ממעריצי, ולדבר אתו על עסקי בית הכנסת. ובכן באתי אליו ואגב שיחה אמרתי לו, שהרבנית שלי חפצה לבקר בביתו ולהכיר את משפחתו. כמובן שהזמיננו בכבוד רב. על יד כוס תה גלגלה אשתי את השיחה על חזנים ועוזריהם ומקהלתם, ודרך אגב העירה: רק בני נחותי דרגה משתתפים במקהלה, משפחה הגונה לא תרשה לנעריה לשיר במקהלת החזן. נתעוררה גאותו של מר רוזנטאל החייט ואמר: מר ב״ק מציע שבתי תשיר בבית הכנסת. עקמה אשתי את פיה ואמרה: מסופקתני, אם זהו כבוד למשפחתכם. נזכרו המסובים, שלאשתו של ב״ק השכלה מוסיקאלית, ובכן נימנו וגמרו בבית החייט הגבאי, שאם מרת ב״ק תשיר בבית הכנסת תסכים העלמה רוזנטאל לשיר גם היא. בלב שמח חזרנו הביתה; ההצעה נקברה.

הצלחתי גם להתחמק מלבישת מדי „ראבינר". דחינו את הדבר לאחר המלחמה, והחייט רוזנטאל הבין, שלא כעת הזמן לתפור בגדי כהונה לכבוד ולתפארת, רק „קיטל" (חלוק לבן) ומצנפת לבנה התקינו לי לימים הנוראים, והרי זה מנהג ישראל ללבוש בגדי לבן בבית הכנסת בימים אלה.

מלבד העדר קול נאה היה לחזננו עוד מום, פיסח היה. הליכתו עם ספר התורה מארון הקודש לבימת הקריאה היתה מחזה מבדח. לפי הטכס היה עלי ללכת אחרי נושא הספר לתת כבוד לתורה. איני יודע אם למדנותו הספיקה לקריאת התורה ללא שגיאות, תפקיד זה מילא השמש, איש יודע ספר. החזן לא היה חביב על הגבאים ועל הקהל, אבל נמצאו עולים לתורה שנדבו לטובתו. פעם נדב אחד ממכבדי נדבה לטובתי. התנגדתי לכך תיכף על המקום: בעד הרב אין מנדבים. ותהי הרוחה לחזן, אשר משכורתו היתה דלה ומשפחתו גדולה. בנימוס רב נהג בי, כמעט בהכנעה, שלא היתה לפי רוחי, כי מעולם לא השתררתי על בן־אדם. רק פעם מצא עוז בנפשו והציע לי הכנסת עוגב לבית הכנסת. היה בעזרת נשים איזה כלי זמר, שקולו הושמע בחתונות. הוא חפץ בעוגב ממש ולשמוש גם בשבת ומועד. עניתי לו, שעוגב בבית הכנסת כבכנסיות יש בו נוסף על חילול שבת גם חילול הקודש, בשפה רפה ענה לי: משום דרכי שלום, כלומר לעשות רצונם של חובבי עוגב כביכול. לאשרי לא השמיעו הגבאים הצעה כזו.

תפקיד חזנות הוטל עלי רק פעם במסיבות מבדחות במקצת. אביה של כלה פיסחת נפגע במקרה לפני ד־חתונה ברגלו והיה צולע באותה שעה, היות וגם החזן היה פיסח חפץ האב למנוע הופעת שלישיה של פיסחים ביום שמחת לבו, ערך את החופה בבית, ומלבד תפקיד הרב הוטלה עלי גם חזנות. חתונה זו וחתונה של גר גרמני נחרתו בזכרוני מפעולתי ברבנות. הגר היה טבח באנית מלחמה גרמנית, כשמונה ימים לפני החופה נוכחתי במילתו. חדשים מספר נמשכה ההשתדלות בענין הגיור. אבי הנערה פנה אלי כמה פעמים, שאשתדל בבית הדין שיגיירו את הבחור, אשר בתו מתהלכת אתו זמן רב. בית הדין סירב להכניסו בברית, מפני שכונתו לא היתה לשם שמים. הצדק היה עם הרבנים לפי הסעיפים ב„שלחן ערוך". טענתי, שאם לא ירשו לזוג להתחתן כדת משה וישראל, ינשאו באיסור ויצא קלקול לולדות המותרים לבוא בקהל. גם טענה זו לא הועילה, הרבנים צדקו בהסתמכם על ההלכה. הודעתי לאב את התוצאה השלילית, והוא פנה לאחד מחברי בית דין, שקיבל עליו את התפקיד לשכנע את הרבנים הזקנים הנוקשים. כמובן לא לשם שמים טרח. באחד הימים סיפר לי האב שחכם זה... (לא אזכיר את שמו) יעץ לו שיטען בפני הרבנים שבתו נתעברה

מנכרי, וכדי להציל את כבדה וכבוד משפחתו יש להעמיד לה חופה. העצה התאימה לרוח המקום, אבל געתי באיש ואמרתי לו: אם בתך טהורה, איך תוציא עליה שם רע. איני יודע אם שמע האב בקולי או לא, בכל אופן הצליח אותו „חכם", ואחרי שבועות מספר הוזמנתי לברית המילה של המתגייר. רופא ספרדי ביצע את הניתוח ללא הרדמה מקומית, ואף לא בבית־חולים אלא בבית פרטי. הנימול נשך שפתיו בשיניו ולא הוציא מפיו הגה, כראוי לחייל אמיץ. בשבוע שאחרי כן עמד תחת החופה עם בחירת לבו בבית הכנסת שלנו. דרשתי לכבוד החתן על יסוד פרק „אשת חיל" (משלי ל"א) ואמרתי, שהאשה משולה לאניה, וכשם שבאניה, מי שסוטה לצדדים טובע בים, כך בעל העושה „קפיצות לצדדים" (ביטוי גרמני) סופו לטבוע. מה היה סופו של זוג זה אחרי צאתי מקושטא לא שמעתי. מסופקני אם הודיע האיש לממונים עליו שהתיהד ונשא יהודיה. גדול מדי היה הבוז ליהודים בחוגי הצי הגרמני גם בימים ההם.

בתפקידי החינוכי והרבני הנהגתי תפלת מנחה בשבת בבית הכנסת לנערי בית הספר ועליית נערים לתורה. זמן־מה משך חידוש זה נערים ומבוגרים, וביחוד נשים. אחר כך היה הדבר לשיגרה ונתמעטו הבאים. בראש השנה תרע"ז (1916) דרשתי על חינוך הילדים ליהדות ולאנושיות טובה באוירה המושחתת של כרך קוסמופוליטי. אחרי הדרשה הביע לי הציר האמריקאי, יהודי בשם אלקוס, דברי הוקרה. קבלנו ממנו תמיכה למטבח בית־הספר בשעה שהיה כבר קשה להשיג צרכי־אוכל בכמות רבה.

הגדול במאורעות בית הכנסת שלנו בימי המלחמה היה ההספד לקיסר פראנץ־יוסף שמת בנובמבר 1916. מסופקני, אם בכל ימי שבת עמנו בגלויות השונות זכה מלך לחיבה ולהערצה מאת היהודים כקיסר אוסטרי זה. לו ייחס ההמון היהודי את זכויותיו האזרחיות, בניגוד לצאר הרשע שמעבר לגבול. ואמנם לא רק החוקה, אשר נתקבלה על ידי בתי המחוקקים, נוחה היתה ליהודים אלא אף היחס האישי של הקיסר. בניגוד לפרוסיה עלו יהודים באוסטריה־הונגריה לדרגות עליונות בצבא ובשרותי המדינה, והדבר היה תלוי בקיסר — המלך. לפעמים היה פראנץ יוסף מנדב מכיסו לבנין בית כנסת שנשרף, ועדות זו שמעתי מפי זקן בירושלים, ששלח בקשה לקיסר, והתשובה היתה נדבה הגונה. ההספד שהשמעתי גבע מלבי. השויתי את הקיסר לעמוד התוך בבנין המדינה שהתמוטט ונפל בעצם ימי המלחמה. לא עברו שנתים והממלכה כולה נפלה וחורבנה היה אסון ליהודים.

לאשרי לא התמחיתי בהספדים כדרך רבנים חדישים בקהלות גדולות, כי איש מנכבדי הקהלה לא נפטר, והמנהג להספיד כל מי שמזמינים לו

הספד בכסף לא הגיע לקושטא. ידידי מר אליעזר מאיר ליפשיץ, שהוגלה מירושלים ושהה בקושטא בדרכו לברלין, ראני פעם דורש קצרות לכבוד זוג זקנים למלאות ששים לנשואיהם ומצא גם בזה פגם ואמר: אוי לי שראיתיך בכך. אותו זוג בא לארץ־ישראל עם העולים בשנות ה־80. ישבו ביפו כמה שנים ולא נקלטו בה ונדדו להודו, ומהודו לסינגאפור, שם יסד האיש בית חרושת לשימורי אנאנאס, והקופסאות עם תמונתו נפוצו בעולם. אחרי שנים התישב בקושטא וסחר ביין, בניו נשארו בהודו בשרות הבריטים. היות והזקנים שמרו מצוות וגם צדקה נתנו לעניים ברכתים בצדק לעיני הקהל. ליפשיץ חשב שלמען שכר אני דורש.

מחויב הייתי לברך את הנערים שהגיעו לגיל המצוות ועלו לתורה, מנהג ה„ספיצ'ים" (דרשות) של הנערים לא נפוץ בקושטא. ואחרי שחזרו הנערים מן העליה לתורה היו נגשים אלי לשמוע מפי דברי הדרכה בחיים ולקבל את ברכתי. פעם קרה שבן להורים רחוקים מיהדות לא למד להפטיר ולא זכה לברכה ממני. לא יכלתי להפסיק את הקריאה בין שלישי ורביעי, כדי להטיף מוסר לנער ולברכו, ויהי ה„מאורע" לשיחה בפי הבריות: האדון ה„רבינר" (הרב) לא ברך את בנו של פלוני. אנשים שחיללו את השבת, אכלו מאכלות אסורים, ויתכן שלא צמו ביום הכיפורים, יראת ה' היתה מהם והלאה, חששו פן יבולע לילד מפני שהרב לא ברכו. מגוחך הייתי בעיני עצמי, שהייתי להם כקוסם ובעל סגולה לברך. בארץ־ישראל נזדמן לי כמה פעמים לקבל פדיון בכור מידי משפחות חופשיות שפרקו עול תורה, ובכל זאת יראו לנפש הילד, אם לא יפדה מידי כהן ולא יקבל את ברכתו. זה לא קיום־מצוות התורה, אלא פחד מאיזה כח נסתר, כאילו היה פדיון הבן פדיון ממות, סגולת קסם, ואני הקוסם.

לשלומו של קארל I קיסר אוסטריה, שהיה קארל IV כמלך הונגריה, התפללנו רק פעם. כדי לצאת ידי חובתנו כלפי הונגריה הזמנתי „רב" יודע הונגרית. היה זה חייל מבחורי הישיבה שלא הצליח להשתחרר בזכות תורתו כמועמד לרבנות ונתגלגל עם גדודו לקושטא. אבל מזל היה לו שאחד הקצינים לקחו לו לשימושו הפרטי. מסופקני אם יש כיום צבא בארץ דמוקרטית, ואפילו „דמוקרטית עממית", שבו לקצין זכות להשתמש בחייל לשירותו הפרטי. בימים ההם ישב משרתו של קצין בבית אדוניו ואת פני הקסרקטין כמעט שלא ראה. חייל־משרת, שידע להשביע את רצון בעליו, לנקות את דירתו וכליו, ולהכין לו ארוחת בוקר וערב טובה, ראה חיים טובים בעצם ימי המלחמה. ישב בחדר נקי — ללא פשפשים כבקסרקטין — ואכל משיורי הקצין. לכן השתדלו בחורים שגויסו לזכות בשרות אצל

קצין. הקצינים בכרו משרת יהודי על אחד מבני העמים האחרים, מפני זריזותו וכושרו של היהודי להסתגל מהר לתנאים חדשים בעבור המחנה ממקום למקום. הרב־החייל־המשרת היה בא אלי לפרקים, לראות פני יהודי שבו לחלוחית של תורה. הוא שמח בגורלו והיה מספר שאדוניו נוהג בו כבוד. כנראה משכיל היה אותו קצין. ובכן זכו כותלי בית תפלתי לשמוע תחינה לשלום המלכות גם בהונגרית.

בנוגע למשרתו של קצין ספרו מעשה בקצין, שמצאוהו ישן על הרצפה בפנת החדר, ואילו משרתו ישן במטה. אותו „משרת", היה בעל בית חרושת או בית מסחר גדול, והקצין אחד מפקידיו בימי השלום. הקצין שירת את „משרתו" והסיר ממנו עמל המלחמה.

ועוד משרת במדי חייל היה בא אלי. מארכס היה שם משפחתו, איש ברלין או ברסלאו (כעת וורוצלאו) ונתין טורקי. הוא נמלט מקסרקטין טורקי מזוהם ומחברת טורקים, קורדים או ערביים ומצא קצין גרמני שסיפחו לו למשרת. לימים תפסתו המשטרה הצבאית הטורקית והעמידתו לדין. באחד הימים בא אלי בבהלה וסיפר לי שדנוהו ל„מיתה" כעריק. טורקית לא הבין. הושיעה, אדוני הראבינר, התחנן. ידעתי שבטורקיה קרו דברים שלא יעלו על לב אירופי, ובכל זאת מהנמנע היה שנידון למות יתהלך בעיר עד הוצאת גזר דינו. הרגעתיו, אבל, דומני שלא ראיתיו עוד; להורג בודאי לא הוצא.

היו גם חיילים יהודים שמצבם בצבא הטורקי לא היה רע. לשנים מהם סדרתי קידושין בבית הכנסת שלנו. אחד היה יליד ברסלאו, השני מא"י. תלמידי, מר פייגין, למד בצבא הטורקי רפואת בהמות. חרוץ היה ובעל כשרון בלשני והגיע לשליטה בלשון הטורקית בפה ובכתב הערבי. אחרי המלחמה חזר לארץ ולמד מפי אולברייט, שהיה אז עוזר לפרופיסור במכון האמריקאי לארכיולוגיה, כתב ולשון אשור ובבל, נדד לאה"ב ונשתקע שם, ועסק בכתבי היתדות בקשר עם קדמוניות ישראל. אחדים ממאמריו הופיעו בעברית. היה זה כשרון שלא הגיע לפיתוח מלא מפני מלחמת קיום קשה.

חייל מיוחד במינו היה בחור ממשפחת סוחרים אמידים, חרדים קיצוניים לדת מלבוב, המלחמה הוציאתו מד' אמות של תורה ותפלה וטלטלתו עם הוריו. בוינה המשיך באורח חייו, עד שבלש מצא שנתין טורקי הוא וישלחוהו לקושטא להציל את מולדתו הטורקית. בחור „טורקי" גליצאי־וינאי, שבא אחרי המלחמה לארץ, סיפר לי, שגם אותו תפס בלש ולקחו בחשמלית לקונסוליה הטורקית, אבל הוא הצליח לקפוץ מהקרון במרוצתו ויעלם. את החסיד הלבובי גרשון הניח הבלש בקרן זוית ואמר לו, שיחכה עד שישוב עם מונית, וגרשון התמים חיכה לבלש ונשלח לקושטא. בהיותי באי

הנסיכים בקיץ 1917, קבלתי תלגרמה: אני נוסע לקושטא גרשון. התלגרמה נשלחה מבולגריה, לא ידעתי מי הוא גרשון ועלה במחשבתי, שזהו אחד מראשי קהלת סופיה החפץ להכירני, כי הציעוני לרב המדינה בבולגריה. נסעתי העירה ושאלתי את השמש בית הכנסת, אם לא שאל עלי איזה אדון גרשון. ענני השמש: אינך צריך לטרוח עוד, ערבתי בעדו והוא הוצא מבית הכלא. היה זה בחור קטן, חיור וחלש, בטלן שבבטלנים, כאלה שהסתופפו בחצרות בלז או שושלת סאנדז. חששו הטורקים, שמא יברח גיבור זה טרם שיועמד לבדיקה רפואית, ובכן כלאוהו בבית הסוהר, עד שימצא ערב בעדו. הבחור נמנע מלאכול פת־נכרים ויסתפק בפירות וירקות, ומובן מאליו שלא אכל מבישולי נכרים. אחרי כמה ימים הצליח להתקשר עם בית הכנסת שלי, והשמש, שהיה רשום אצל הטורקים כ„חכם", כדי שלא יגייסוהו לצבא ולבש גלימה של „חכם", שחררו בערבות. אחרי כמה ימים קבלתי מכתב מאבי ז"ל. אבי גרשון פנה אל אבי בבקשה שימליץ בפני על הבן, היוצא לצבא בטורקיה. הבינותי היטב את דברי אבי: מה שתוציא למען שחרורו יוחזר לי כאן. במערב לא היה צורך לשחד רופאים וקצינים כדי לפטר מהצבא גרוגרת דרבי צדוק כזו; לא כן בטורקיה, ארץ השוחד. בשובנו מהאי לקושטא היה הבחור גרשון אורחנו יום־יום. עברו ימים עד שהתיאש למצוא בקושטא פת ממאפיה יהודית, ולפי הדין מותר היה לו לאכול פת פלטר נכרי. לא בנקל עלה בידינו לשכנעו שיאכל מעט תבשיל אצלנו. מגפות עשו שמות בעיר, ולבחור, צל־אדם, כזה נשקפה הסכנה בכפלים. ידעתי שאביו מטופל במשפחה גדולה. במלחמה התמוטטה פרנסתו, לכן השתדלתי לצמצם את השוחד למינימום. טיפל בו רופא צבא יהודי, שנהג ברחמים, אבל לבחור לא היתה סבלנות, הוא חפץ לשוב לוינה בהקדם האפשרי והאיץ בי לבזבז עליו כסף. לא ידע ערך הכסף. עברו חדשים עד שביום חורף יכולתי לברכו ברכת הפרידה. כפי ששמעתי לא האריך ימים אחרי המלחמה. לא מעולם הזה היה, בכל אופן לא מעולמנו בדורנו. אחרי צאתו מאתנו נוכחתי שחששותיו מפני פת־נכרים מוצדקים היו. מצאתי באחת המאפיות מין עוגות מקמח לבן וקניתי מהן למשמרת לימים שלא נמצא לחם בשוק. אכלנו מהן כמה פעמים, עד שנודע לנו שיש בעוגות אלה שומן, ואולי אף חלב. נכשלנו בתועבה שבאה לפינו.

כפי שסיפרתי כבר היתה בקורת מכתבים חמורה בימי המלחמה, ובכל זאת הצליח אבא ז"ל להעביר אלי בין השורות בקשה דלהלן: צאצאי בית רוז'ין הנמצאים בוינה, שהם נתינים טורקיים, נתבעים לצבא הטורקי. שר החוץ מלפנים גולוחובסקי, שהיה בעל אחוזות בסביבת העיירות, שבהם

שכנו ניני רבי ישראל מרוז׳ין עד פרוץ המלחמה, משתדל לטובתם על ידי הציר האוסטרי בקושטא שישוחררו כולם, כי הם דרושים לממשלת אוסטריה לתעמולה בקרב היהודים למען מלוה־המלחמה, עשה מה שביכלתך בצירות שתחיש את השתדלותה. ידעתי שהידידות בין שושלת רוז׳ין ומשפחת גולוחובסקי מסורת ישנה לה, מהזמן שחסידים קנו לרבי ישראל אחוזה גדולה, את העיירה פוטוק ורבבות דונם מסביב לה. היתה זו ידידות בין בעלי אחוזות שכנים. האחוזה נמכרה, כנראה אחרי פטירת רבי ישראל, בעיקר מפני שמהנמנע היה לנהלה ללא הערמה על שמירת שבת ללא מכירה לנכרי מעין מכירת חמץ לפני הפסח, מה שלא התאים לרוחם של צדיקי הדור, אף על פי שכל בעלי האחוזות וחוכרי אחוזות נהגו כך עד השואה. בצירות שאלוני, מי היא משפחת פרידמן הענפה שכלה רבנים, בנים ובני בנים וחתנים כלם רבנים. הסברתי לפקיד, שהיה אציל הונגרי, שלמשפחת פרידמן השפעה בקרב היהודים יותר מאשר לראש שבט אלבאני בארצו, והם נאמנים לקיסר האוסטרי אשר בארצו יושבים כשבעים שנה. לטורקים לא יביאו תועלת, כי לא יסתגלו למלאכת המלחמה, ואילו בוינה תועלתם מרובה, כי בפקודתם יפתחו רבבות יהודים את כיסיהם למלוה המלחמה. הציר הזקן, ששירת עוד בימי גולוחובסקי עשה את שלו ויכלתי לבשר את אבא שהענין מסודר. אחרי שנים אחדות נכנסתי אצל ראש משפחות רוז׳ין רבי ישראל פרידמן, שלא חזר אחרי המלחמה לעירו צ׳ורטקוב, כי אם ישב בוינה וכמוהו קרוביו האדמו״רים האחרים. פשטה אז שמועה, שרבי ישראל עומד לעלות עם משפחתו לארץ. חפצתי לדעת, אם נכון הדבר ולהשתדל להשפיע על הרב שיחיש את עלייתו, כי בעקבותיו עלולים לבוא חסידים בעלי הון. הרב שוחח אתי לא כדרכו בקודש עם חסידים, אלא כאיש המעשה. הוא הודה לי על „השתדלותי״ בימי המלחמה לטובת בני משפחתו, כאילו היה ערך כל שהוא להשתדלותי על יד השתדלות הרוזן גולוחובסקי. אחר כך אמר לי: „אין בדעתי לעלות לארץ־ישראל כרבי, אלא בקשר עם כמה חסידים בעלי־הון לשם יסוד מפעלים שיפרנסונו בכבוד. בינתיים אין אותם החסידים יכולים לשחרר הון כדי להעבירו לארץ ישראל ובזה העכוב״. מגמתו לא היתה לעלות לירושלים אלא להר הכרמל. שבו היו אז רק בתי יהודים מעטים. לא רצה בסכסוכים עם הרבנים הקנאים שבירושלים. כשיצאתי מחדרו של רבי ישראל ברכוני אנשים שחיכו להתקבל אצל הצדיק: יהי רצון שיתקיים מה שבקשת מהרבי. חשבו שבאתי להתברך מפי הצדיק. לא זכה אותו צדיק לעלות לארץ, כי נפטר בוינה. בנו ענה בידי הנאצים, אבל הצליח לעלות עם משפחתו לארץ. הכרתיו בירושלים

ועשה עלי רושם של אציל וצדיק תמים. הוא ישב בתל אביב ונפטר שם.

גולת הכותרת של פעולותי ופעולות אשתי ה„רבנית" בקושטא היתה עריכת סדר לילות פסח לחילים בתרע"ח, בפסח הרביעי במלחמה. חייבים היינו להזמין את אורחינו הקבועים, מחוסרי בית ומשפחה בעיר, לעשות עמנו את סדר הפסח ולא יכולנו מחוסר כלים והקושי להשיג צרכי מזון ומשקה ועוזרים להכנת הסעודות ולהגשתן. מוטב היה לנו איפוא להרחיב את המסגרת ולשתף בעבודה ובהוצאות מתנדבים, ובעיקר מתנדבות, מבין האשכנזים. הרבנית שלי, שגדלה על ברכי רבנות בוינה והיתה מעורבת עם נשים רחמניות בקושטא, התקשרה עם ידידותיה האמידות ונמצא כל הדרוש ללילות הסדר, והעיקר ידים עובדות ללא תשלום. באותו חורף האחרון למלחמה נתגלה לעינינו טוב לבם של בני עמי, אף בסביבה המושחתת של קושטא היהודית האשכנזית. קשה היה למצוא בשוק בדים לתכריכים למתים. ובנות ישראל נדבו מכלי ביתם סדינים ומפות־שלחן. נמצאו מתנדבות צעירות וגם זקנות להכנת סדרי ליל פסח לחיילים בפיקוחי אני על הכשרות. את הקמח למצות לחילים האוסטרו־הונגריים והגרמניים הוטל עלי לקבל מן הצבא במקום מנות הלחם שניתנו לחייל. על פנייה לצבא הטורקי ויתרתי מלכתחילה; לא היה אל מי לפנות. האיש, שאליו היה עלי לפנות בצבא האוסטרי, היה הגנראל פומיאַנקובסקי, אריסטוקראט פולני, הנספח הצבאי בצירות האוסטרית. את הפולני הזה הקנטתי באחד ממאמרי בעתון יומי גרמני מקומי. ממשלת וינה מינתה לנציב גליציה קצין אוסטרי־גרמני, אחרי שבמשך שני דורות שימשו במשרה זו רק פולנים. הבעתי שמחתי במאמרי, שהפעם שוחררה גליציה לא רק מעול הרוסים אלא גם מעולה של השליאחטה (מעמד האצילים) הפולנית. מניתי את פשעיהם של הנציבים בני מעמד זה כלפי היהודים והאוקראינים, וביחוד את זיוף הבחירות ורצח המונים, שתבעו את זכותם לבחור ב־1910 בעיר דרוהוביץ'. הופיע החלק הראשון של המאמר והודעה שהמשך יבוא. ההמשך לא בא, כי התערב בדבר הגנראל פומיאנקובסקי, כמובן לא בתוקף תפקידו הצבאי, אלא כפולני, העומד על משמר כבוד עמו ומעמדו. חבריו בצירות הסכימו אמנם לדעתי, ואף שמחו שגיליתי מקצת מתעלוליהם של הפולנים בגליציה, אבל לא יכלו לסרב לקצין גבוה זה, ובכן נתבקשה המערכת שלא לפרסם את ההמשך. היה לי איפוא חשש שמא ישיב פומינקובסקי את פני ריקם. שלחתי לו את כרטיסי על ידי שמשי ושאלתיו, אימתי יואיל לקבלני. הוא חשב כנראה שהשמש, שלבש גלימה של חכם, הוא ד"ר ברור בעל כרטיס הביקור, יצא אליו ושאל למבוקשו, והמבוקש ניתן לו ללא היסוס. אחרי יום־יומים נשאלו

החיילים היהודים בפקודת היום, מי מהם חפץ לקבל קמח תמורת מנת־הלחם בפסח, וקמח זה ינתן לקהלה היהודית האוסטרו־הונגרית והיא תתן מצה לחיילים. ובכן לא היה לי עוד צורך להפגש עם הפולני הזה. עם הקצין הגרמני גמרתי את הענין בשתים־שלש דקות, ובכן היה לי כבר קמח למצות. את החסר לחיילים הטורקיים קבלתי מחברת „בני ברית", מקופת תמיכה שניזונה מחוצה לארץ. בנות ישראל טובות השיגו את הבשר והירק ותפוחי אדמה ושמן; לא חסר דבר מלבד הלפתן. את זה נדבה אלמנה זקנה, ורק ביקשה שירשו לה להשתתף בסדרי לילות הפסח. לאלמנה זו קרה אסון מיוחד בחייה: בתה נישאה לאֶפנדי טורקי (מעין ג׳נטלמן באנגלית), ילדה לו בנים ומתה בנעוריה. הזקנה היתה מתלבשת כטורקיה בבקרה את נכדיה, שגדלו בדת אביהם. על כך רינגו אחריה בעיר. ואולם ל„טורקיה" זו לב יהודי היה. מת בימי המלחמה יהודי אשכנזי עני, שהניח אחריו אלמנה חולה מטופלת בילדים, עשתה ה„טורקיה" שותפות עם האלמנה, שכרה בית, הכניסה לתוכו רהיטים מחנותה ועשתו למלון פרימיטיבי. עבדו במלון האלמנה וילדיה וחתנה, חייל מבני הישוב הישן מירושלים שלקח את הבת הבכירה. אחרי זמן־מה פרץ סיכסוך בין שתי האלמנות, ועלי הוטל כביכול לדבק בדרכיו של הקב״ה להיות „אבי יתומים ודיין אלמנות" (תהלים ס״ח, ו׳). שלחתי את שמשי שיזמין את האלמנה הזקנה למשרדי בבית הספר לשעה עשר. הכוונה היתה כמובן לעשר בבוקר. והנה בשעה עשר בלילה דפיקות בדלת מסדרוני, פתחתי והנה ה„טורקיה" לפני. הצטערתי מאוד על טרחתה של הזקנה בשעה כה מאוחרת ואמרתי לה: איך עלה על דעתך שאזמין אשה זקנה לעלות אלי בשעה עשר בלילה, תשובתה היתה: אם כבוד הרב מזמין צריך לבוא אפילו בחצות הלילה. היא טענה כמובן, שהיא הנגזלת וכ׳. בקשתי ממנה שתנהג מחוץ לשורת הדין עם אלמנה מטופלת ביתומים קטנים, ובזה יכופר העוון שבתה נישאה לגוי. הזקנה כמעט שפרצה בבכי, כי נגעתי בפצע עמוק שבלבה וענתה, שבתה כבר כיפרה את עוונה במותה בדמי ימיה. לא שמעתי עוד תלונות מפי האלמנות. בבואי לירושלים אחרי שנתים מצאתי את המלון על רהיטיו בירושלים. לא חקרתי כיצד נתגלגל הריהוט לירושלים. אם זכרוני אינו מטעני מתה הזקנה, ואחרי מותה הועבר העסק לירושלים. הריהוט דל היה, אבל בעלי המלון שמרו על נקיונו וגם האוכל שהוגש נקי היה. החתן, בנו של חסיד בטלן מסביבות מאה־שערים, התפתח למלונאי בעל מרץ, עלה מעלה־מעלה, וכיום מלונו מהטובים שבעיר. מתנת הלפתן של הזקנה הספיקה ל־170—180 מנות לפי התאבון של בני חייל. נמצא גם יין טוב בשפע, הכל כיד המלך בשנים

כתיקונן. עזבו עלמות שהגיעו לפרקן ואף נשים נשואות את העבודה בבתיהן ובאו להכין את הסעודה באולם ההתעמלות של בית ספרי. מן הבית הביאו מפות צחורות וכל כלי השלחן כנהוג בבתים בעלי־מסורת של בעל־ביתיות. ברגע האחרון הופיעו חיילים־אורחים שלא נרשמו מקודם. פקפקתי לקבלם, כדי שלא לבייש את המארחות ובתוכן גם את הרבנית שלי, שעמלה עם בנות קושטא הותיקות בהכנות לסדר, אבל הנשים כולן ענו ואמרו: יש הכל בשפע, גם אוכל, גם כלי שלחן וגם מקום ימצא. ובשמחה נתקבלו האורחים החיילים. היו לנו גם אורחים אזרחיים שבאו להשתתף בשמחת ליל שמורים. על ידי קבע לו ישיבה מר ב"ק מראשי קהלתי. מאז המיר את ה„שלחן הערוך" של אביו הרב בפראג בשלחנו של דודו הסוחר הליבאנטינאי בקושטא ספק, אם ערך פעם סדר ליל פסח. כעת כאילו שבו לו ימי נעוריו בבית אביו, לא שכח אף פרט ממנהגי ישראל, ואף ההגדה וניגוניה שגורים היו בפיו. קדשתי על היין ושבעים חיילים משלשה צבאות ולידי עשרות ארצות עמדו דום, מתוחים כמו בהנתן הפקודה „שימו לב" (האבט אכט בגרמנית). נתגלה שיש בתוכנו חזן מקצועי, ובכן כבדתיו בתפקידו האזרחי, ולקריאת ההגדה ניתנה הרמוניה של מקהלה. בין הפרקים נטלתי את תפקידי הרבני, לבאר למסובים את הנאמר וטעמי המנהגים. בין הצעירים המקומיים היו כאלה שלא ראו סדר מסורתי מימיהם. מובטחני בכל אלה שהיו באותו מעמד, שהרושם של קריאת „דיינו" מגרונותיהם של קהל החיילים לא נמחה מלבם כל ימי חייהם. חוג המסובים היה כמשפחה גדולה אחת. אכלנו, שתינו, שרנו וברכנו בשמחה, לא החסרנו אף פזמון אחד. סיימנו בשעשוע הילדותי „חד־גדיא" וקמנו מכסאותינו. היה בדעתי לשוחח עוד עם האנשים, שאת רובם ראיתי בפעם הראשונה, והנה נקשר קשר לסלקני מן האולם. כמה עלמות משכו את הרבנית שלי אליהן וחיוך על פניהן בהתלחשן אתה. בשובה אלי אמרה לי: עייפה אני, מוטב שנעלה לדירתנו לנוח אחרי עמל היום. הרגשתי שפיה ולבה אינם שוים, אבל אין מסרבים לאשת נעורים. עלובה זו ישבה על ידי ולבה חרד, לפי דעתה היה עלי לדרוש מחר בין תפלת שחרית למוסף של ראשון לפסח, כמנהגם של רבני וינה וקהלות הקודש ה„מתוקנות", ואני עסקתי בהכנות לסדר הערב ודרשה לא הכינותי, על אף הפצרותיה בי, שאסמוך על אחרים בכשרות, ואכין את דרשתי. הכנת דרשה לפי מסורתם של הרבנים המטיפים בוינה היא לא רק רשימת ראשי פרקים, כמה פסוקים מתנ"ך וכמה מאמרי חז"ל, אלא ליטוש הסגנון שיבריק. סודו של רב מטיף מצליח במלל פיו מסרה לי אשתי: הוא עומד בפני הראי ומכין כל תנועת־יד, כל פנייה

בראשו. אשתי בת רב פוסק הלכות מבית המדרש הישן היתה. אביה דרש דרשות של פלפול הלכתי ודברי אגדה בסוף. דרש שעתיים־שלוש ללא הכנה מרובה בפני קהל תלמודי. בדרשתו היה התוכן עיקר, לא כן „רבינר דוקטור", אצלו הלשון עיקר וההגיה הגרמנית הנכונה וכל תנועה ותנועה של הגוף והרמת הקול והנמכתו צריכות להיות מכוונות בראש. בקיצור: מעשה שחקן. מהרגע הראשון שהחילותי להעלות את דרשתי על הנייר עד רדתי בשלום מהבימה היתה רעיתי אחוזה אימת־הציבור, פן אכשל בלשוני ואנקש בשנוני ואומר דבר שלא כרצונם של ראשי הקהל. צערתיה איפוא צער רב בדחית דרשתי לשביעי של פסח. הפעם שמעתי בקולה ברכתי את הקהל בלילה טוב ויצאנו מן האולם. עוד טרם הגענו לשער וכבר החלו לסלק את השלחנות לצדדים, הכנה לריקודים. נהגו בי כבוד בנות עדתי ולא יצאו בריקודים בנוכחותי. סלחתי להן את הערמה שהערימו עלי ביחד עם אשתי. הריקודים נמשכו עד שעה מאוחרת. בסדר השני לא חכיתי עד שאשתי „תתעייף" והסתלקתי עם סיום הסדר המסורתי. ריקודי אנשים עם נשים אינם לפי רוח התורה ומימי לא רקדתי עם אשה, אבל כלום יכלתי לתקן את בני עדתי. הרבה מאוד היה לתקן בקושטא. לא אחזור על כך וכבר הארכתי בתיאור הכיעור. לבושתי לא נקפתי באצבע להעלות בת־ישראל אחת מתהום הזוהמה ועתיד אני לתת את הדין על כך. על אחד מקדושי הנוצרים הראשונים מאלכסנדריה של מצרים קראתי, ששכר אשה מופקרת לכל הלילה, בא אתה אל חדרה וכל הלילה התפלל בדביקות עצומה, סוף המעשה הוא כנראה, שהצליח לתקן נפש אומללה זו. וב„ספר חסידים" לרבי יהודה החסיד מסופר על אחד מחסידי אומות העולם, שהיה עשיר ובבואו ליריד היה שוכר את כל המופקרות ומחזיקן בבית כל ימי היריד, כדי שלא יבואו הבריות לידי עברה. אותו קדוש נוצרי ואותו חסיד נוצרי מחייבים לא רק אותי, אלא את כל החרדים לדבר ד' שבקושטא שלא עשינו דבר להציל נפשות מישראל ששקעו בתהום הטומאה, ואפשר היה להציל לו היינו קדושים, לו מסוגלים היינו לרדת לשוק הזונות להציל שם נפשות.

רק נפשו של נער אחד הצלתי מטומאה: לאלמנה מבנות עדתי היה נער כבן אחת־עשרה, שעזב את בית הספר והסתובב ברחובות. כששאלתיה מה עושה הילד, ענתה לי: הוא מתהלך עם הגרמנים. בלשון יהודי קושטא היה „להתהלך עם" מובן מיני. פני הילד הושחתו והיו כפניהן של המופקרות. פרצוף של שרץ ולא פני אדם. השגתי בקונסוליה כסף למען האלמנה, ורבי דאנון שלח אלי יהודי ספרדי מאחד הפרברים המרוחקים שבחוף אסיה הקטנה, שלקח את הנער לביתו בשכר מועט. אחרי שנים־שלושה חדשים

ראיתי את הנער והנה היה לבריה אחרת, רשמי הזוהמה נמחקו מפניו והיה לבן חביב במשפחה הספרדית. איני יודע מה היה גורלו אחרי מלחמה, כאשר פסקה הקונסוליה לשלם בעדו. בכל אופן נעלמו מקושטא הגרמנים „המתהלכים" עם נערים. יש לחשוב, שהנער לא חזר לתועבה. הרבה היה לתקן בקושטא היהודית, אבל לא היה בדעתי להשתקע בעיר זו ולא בגולה בכלל. לא „הקרבתי קרבן" בבכרי את ירושלים על קושטא או וינה, כי בשום מקום בעולם לא הרגשתי את עצמי בטוב כבעיר הקודש, ביחוד בשעות התבודדות בתורה ותפלה בבית כנסת, כמאמר המשורר האלקי: שבתי בבית ד' כל ימי חיי לחזות בנועם ד' ולבקר בהיכלו (תהל. כ"ז, ד). בעל מרץ ויזמה וכושר פעולה ציבורית לא היה עוזב את משמרת עדתו בקושטא, אלא מקדיש את חייו לתקנת הציבור האשכנזי במקום, שלא זכה לרועה רוחני מימיו.

מעט מאוירה של ארץ־ישראל הכניסו לביתי בקושטא פליטים מירושלים ומצפת. לפני המלחמה הראשונה היה לי רק מגע מועט עם בני הישוב הישן. אחת ממשפחות הפליטים היתה באה אלי לעתים קרובות, מנכבדי ירושלים הותיקים היו, מהממונים על כולל גליציה. לא שאלתים בשל מה הוגלו על ידי הטורקים. סיפרו, שהאב כתב מכתב מלא תהלות על המצב בירושלים, על שפע במזונות ועל פעולת השליטים לטובת התושבים. בסוף שתי מלים „פונקט קאפויר", כלומר הכל בהיפך מוחלט. מבקר המכתבים מסר לממונים עליו מה שקרא, והתוצאה היתה גירוש לפנים אנאטוליה. אחר כך קבלו רשות לשבת בקושטא. בשיחותי עם האב ובניו ירדתי לתוך תוכם של חיי הישוב הישן.

סרסור דירות, בתים ומגרשים מירושלים פקדני בביקורו לא רק בעיר אלא גם באי. שמו עם כינויו היה „חיים ארוכים", כי גבה קומה היה. הוא לא שב ארצה אחרי המלחמה. יתכן ששמו חיים ארוכים לא היה סגולה לחיים ארוכים. היו פליטים אוסטריים מחוסרי אמצעים ומיואשים שבאו לבקש ממני שיספחום לצבא, מסרתי את בקשתם לפקיד הגיוס, אבל לצבא לא היה צורך בהם, חלשים מדי היו. הזכרתי כבר את ד"ר רופין שהוגלה מהארץ, כמוהו היה ד"ר יצחק לוי מנהל בנק אפ"ק בירושלים. גולה היה גם מנדל קרמר, ששמש לטורקים שוטר חרש כחצי יובל שנים והוא שעקב אחרי ד"ר הרצל בהיותו בירושלים, בעתונים העבריים שבירושלים בימי הטורקים היתה מופיעה רובריקה קטנה בשם „האדון מר קרמר מודיע לנו", והתוכן היו פקודות המושל, מיכרזים, ידיעות על פקידים שיצאו מהארץ או שבאו אליה. כשעזבו הטורקים את ירושלים לקחו אתם איש סודם זה,

לא חפצו שישרת את הבריטים. מסופקני אם פרנסוהו בקושטא. אחרי שהכושי עשה את שלו ילך לעזאזל. אחרי המלחמה חזר לירושלים ולתפקידו בשרות הבריטים. כרסו גדל והלך לפניו, והיה מופיע באספות של יהודים, לראות ולשמוע ולהודיע לשולחיו החדשים. מסופקני אם גרם נזק לישוב היהודי. ידעו מה תפקידו ונזהרו מפניו. מותיקי ירושלים היה, למד בישיבה ובנעוריו חבש שטריימיל לראשו בשבת ומועד. איך התקרב לרשות לא שמעתי, בכל אופן לא ירד לדרגת בלש במחננו ולא של מלשין כבתחום הישוב ברוסיה, פולין וגליציה. זוכרני, שבאספה אחת בימי המאנדאט ביקש להמנע מאיזה מעשה, שהיה אסור לפי הרשיון שניתן לאותה אסיפה. שנים רבות לפני מותו קנה לו אחוזת קבר, דבר רגיל אצל יהודי ירושלים בימים ההם, אבל גם מצבה הניח על קברו, ורק תאריך מותו נשאר להשלים לאבליו. במותו לא הופיעה הרובריקה: האדון מנדל קרמר מודיע שהסתלק מהעולם הזה.

מבני הישוב החדש עברו בקושטא ובאו אלי שני המורים הדתיים ד"ר אנגל וד"ר רבי משה אורבאך, המה ומשפחותיהם. לגרמניה יצאו. ד"ר אורבאך סיפר בתמימות, שנתן את ממונו מלוה־מלחמה לממשלה הגרמנית כמקיים מצות הבורא. גם אני נתתי חסכונותי לממשלת אוסטריה מתוך חובה אזרחית, אבל לא עלה על דעתי שמצוה אני עושה. ברם רבי משה אורבאך כל מעשיו לשם שמים.

רושם מוזר עשה על הצירות האוסטרו־הונגרית בקושטא הרב יונתן בנימין הלוי איש הורביץ, הממונה על כולל הו"ד (הולנד־דייטשלאנד) בירושלים מטעם הפקידים והאמרכלים של כולל זה באמשטרדם. בבואי לצירות הראו לי כרטיס־ביקור של אוּבּרבינר (רב ראשי), ומקום מושביו בירושלים — פראנקפורט דמאין — אמשטרדם, ועוד עיר אחת או שתים. איזה רב „מעופף" (על משקל „ההולנדי המעופף") הוא זה שאלני אחד מיועצי הצירות, שהייתי רגיל אצלו בעניני הפליטים. לא בנקל הסברתי לנכרי זה את תפקידו של „רב ראשי" זה, שלא שימש ברבנות אף באחת מהערים שהיו רשומות בכרטיסו. מלבד הכרטיס היתה זרות מסוימת גם בלבושו, קומבינצה של לבוש יהודי מהישוב הישן ושל כהן מכוהני כת נוצרית. הגרמנית שבפיו היתה נכונה בהרבה יותר מאשר של רב מהטיפוס הישן בהונגריה. בשנות העמידה בא לירושלים מטעם כולל הו"ד לפקח על חלוקת מעות הצדקה לטובת עניי ארץ־ישראל שנאספו בשתי המדינות המערביות העשירות גרמניה והולנד. הוא קיבל דירה יפה נשקפת על פני הר הבית במגרש הגרמני, דר דיטשישר פלאץ, שבניניו מסביב היו קנין

כולל הו"ד. איני יודע כיצד השתמש בכספי הכולל. בדבר גדול אחד קנה לו שם טוב לדורות, בהוציאו את הקונקורדנציה למשנה של הרב חיים יהושע קוסובסקי ז"ל. הרב קוסובסקי היה שכנו במגרש הגרמני במשך כמה שנים. כפי ששמעתי מבנו של הרב קוסובסקי, המליץ על הוצאת הקונקורדנציה ר' יחיאל מיכל טיקוצ'ינסקי ראש ישיבת „עץ חיים", אשר בה למד הרב קוסובסקי בנעוריו. מלבד השליטה על כספי כולל הו"ד היתה בידו גם ההנהגה של אגודת־ישראל ומוסדותיה בארץ. הוא שב לירושלים אחרי המלחמה. כאשר החל הישוב להתארגן וליצור ביאת כח מוסמכת כלפי ממשלת המאנדאט וכלפי ההסתדרות הציונית העולמית, פסח הרב הורוביץ על שני הסעיפים, אם להצטרף בשם אגודת־ישראל לכנסת ישראל או לא. ההחלטה לתת זכות בחירה לנשים הכריעה את הכף לשלילה, ומאז התנגדו הרב הורוביץ וסייעתו לכנסת־ישראל ולועד הלאומי הנבחר על ידה ולרבנות הראשית הקשורה בה. נגרר הרב הפיקח והמודרני למחצה אחרי החרדים הקיצונים שבירושלים. בשובי בשבת או במועד מהכותל המערבי הייתי נכנס לפעמים לבקר בביתו ולהשקיף ממנו על הר הבית. פעם נפגשתי שם בדה־האן, יהודי הולנדי, שנשא אשה נוצרית והיה סוציאליסט שמאלי ואחר כך הפך לציוני ועלה בגפו לירושלים. כאן הסתכסך עם הציונים אשר לא מסרו לו תפקיד חשוב. אחד התפקידים שנראה לו כמתאים היתה הנהלת בית המדרש למורים של המזרחי. פעם פגש את הרא"מ ליפשיץ שנתמנה למשרה זו, והתנפל עליו שלקח ממנו את משרתו. דה האן היה משורר הולנדי, בעל השכלה רחבה, אבל מטורף למחצה. מהציונות פנה לחרדים הקיצוניים שבירושלים, התידד גם עם מנהיגי הערביים והדריכם בעצתו במלחמתם בנו. יחסו של הרב הורוביץ לבוגד זה בשעה הקצרה שישבתי בחברתם המאיס עלי את הרב הפיקח הזה, ומאז לא דרכו רגלי על סף ביתו. כאשר נורה ונהרג דה האן בירושלים יום לפני צאתו לועידה בינלאומית באירופה להעיד נגד הציונות, עשוהו אנשי הורוביץ כמעט לקדוש, אבל לא עברו ימים רבים ושכחוהו. התביישו בו.

פרק שלושים ואחד

בוינה בתום המלחמה

קשה לתאר את המחסור והעוני בוינה בשעה שישבתי בה שנית מיולי 1918 עד פברואר 1920. השלטון קצב מנות מזון פעוטות ובשוק החפשי כמעט שלא אפשר להשיג דבר אשר יאכל אף במחיר גבוה, כל מי שרגליו נשאוהו נסע לכפרים עד כדי מרחק שעות אחדות מהבירה, כדי לקנות מזון והכניסו בהסתר מעיני המשטרה לביתו. על האכרים הוטל למכור מזון רק לשלטון וקניות פרטיות נאסרו. ערך שטרות הכסף ירד פלאים, מפני שהאוצר הדפיסם זה שנים בכמות עצומה, והאכר לא מצא בשוק חפצים לקנות תמורתם, לכן התפתח סחר חליפין בין עירונים, מבקשי מזון, ובין אכרים. חפצים יקרים — אמרו שבכללם גם פסנתרים — נדדו מבתי אמידים שבבירה לבתי כפריים תמורת לחם, חמאה, ביצים ועופות. יהודים, וביחוד פליטים מהמזרח, היו הראשונים שהסתגלו למציאות העגומה, הם גילו מקורות אספקה בכפרים ובעיירות, ידעו את הדרוש לאכרים מוכרי המזון והביאוהו להם. גם מצאו את הדרכים והזמן, שבהם אפשר להתחמק מעין המשטרה. ה„אוגרים" היהודים הביאו לא רק את הדרוש לעצמם, אלא גם לשוק השחור. בזריזותם לא קנו שם טוב לעצמם וליהודים בכלל. האכרים וסרסוריהם בכפרים ובעיירות עשו עושר, ואיבה נטרו ליהודים, גם המוכרים וגם הקונים הנוצרים. האכרים ה„תמימים" כביכול למדו מעשי תרמית מחוכמים, ויש והצליחו לרמות אף יהודים, תגרים מנוסים. עם הפסקת הקרבות התפוררה הקיסרות, והפחם, שהיה בא מארצות צ'כיה, חדל מלהגיע לוינה. צומצם הגאז למאור ולבישול, ולא היה במה להסיק תנורי חימום בחורף. החלו לגדוע עצים להסקה, ולא רק ביערות שבקצות הכרך אלא אף שבגנים ובשדרות שבתוכו. העץ, גם לח וקשה להסקה, היה סחורה יקרה, מבוקשת בחורף תרע"ט ותר"פ. גדעו עצים בלילות לא רק פועלים, שידעו להשתמש במשור ובגרזן, אלא אף בעלי מקצועות חפשיים ופקידים בכירים. פעם הודיעו העתונים, ששופט עליון נפצע קשה בשוקו בגדעו עץ בלילה. כצללים התהלכו אנשים ונשים וטף בחוצות וינה בשעה שעזבתיה בשבט

תר״פ. בבואי לירושלים הייתי מתפלל זמן־מה במעון ליתומי המלחמה ונהניתי ממראה ילדים שבעים ובריאים, בניגוד למה שראיתי בוינה.

מצב התזונה בוינה היה לנו רע מאשר בקושטא בקיץ 1918. רק הפחד מפני המגפות קטן היה, אף על פי שגם בוינה נתרבו מקרי טיפוס הבטן ושפעת, שנקראה משום מה ספרדית, הפילה חללים רבים. אחד מידידי בית אבא, השיאני בקיץ תרע״ח עצה טובה לצאת להונגריה לאי סנט אַנדרה, שבנהר דונא מול העיר וַאץ ושם נשיג מזון ודירה בזול. נסענו שמה באניה, לפני צאתנו בדקו את חפצינו בנמל, אם אין אנו מוציאים סחורה מוינה. היה זה חידוש, כי לא היו גבולות־מכס בתוך אוסטריה־הונגריה, אבל מפני ה„אוגרים״ הנהיגו בדיקה לא רק לנכנסים אלא אף ליוצאים. לא ידענו תקנה זו ואשתי לקחה אתה בד, שהיה בידה זה שנים, כדי לתפור כלי מטה, „סחורה״ זו נתגלתה והוחרמה ועשרות אנשים הסתכלו בנו בקנאה ובאיבה ובשמחה לאיד. איזה עושר, איזה עושר בידי יהודים אלה: תריסר מטרים בד משובח שמלפני המלחמה. לשבחה של משטרת וינה בימים ההם אספר, שהוחזר לנו אחר כך הבד, אחרי שקרובינו הצליחו להסביר, שכוונתנו לא היתה להחליפו בצרכי אוכל, והבד נקנה לפני כמה שנים. מצאנו דירה בבית אכר בכפר מדיאַרי שקט שבו לא ניכרו אותות המלחמה. עתונים כמעט שלא ראיתי במשך שבועות. בעלת הבית היתה מראה לנו תמונת בנה שנפל בקרב בעד המלך. תוגה שכנה על פניה כעל פניהן של מיליוני אמהות באירופה. לשם מה ולמה ירד יגון זה לעולם ועד אי שקט זה הגיע? לו שאלו בקיץ 1914 את עמי המיעוט באוסטריה והונגריה, אם רצונם להפרד מממלכת בית האבסבורג, כי אז ענו רק מעטים בחיוב, הרוב היה מביע חפצו בהרחבת הזכויות הלאומיות התרבותיות או בארגון הממלכה כפדרציה של לאומים. רעיון הפדראציה, מעין שויץ רבתי, היה מרחף באויר המדינה מראשית המאה וגם אנו היהודים מחסידיו היינו, אבל הקיסר הישיש לא היה מסוגל לצעד מהפכני נגד הגרמנים, שידם היתה על העליונה באוסטריה ונגד המדיארים, ששלטו שלטון עריצים במיעוטים, הרומני, הסלובקי, הסרבו־קרוֹאַטי והגרמני שבהונגריה. למען עריצות זו נפל בנה של הכפרית התמימה, אשר בצל קורתה ישבנו. את פינתנו שרם גילו רעבים אחרים ויכלנו ליהנות מכל טוב, מלחם טוב, חלב, חמאה וביצים, ואף בשר כשר הבאנו מבודפשט, אידיליה בעצם סוף ימי המלחמה הנוראה.

המסע בחזרה באניה מהאי לוינה במעלה הנהר נראה לי ארוך מדי, לכן עליתי ברכבת בתחנה הקרובה ומשפחתי באה אחרי באניה. לצפיפות כזו בקרון הרכבת זכיתי רק באוטובוסים בארץ־ישראל. שעות רצופות עמדתי

על רגל אחת והשניה תלויה באויר. על הרצפה סמוך לרגלי שכב חייל. כעשרה שבועות אחרי כן, בעת שיבת החיילים מן החזיתות לבתיהם, גדלה הצפיפות בקרונות עוד יותר. אנשים עמדו צפופים גם על המדרגות שמחוץ לדלתות, עלו על גגות הקרונות, ואף „רכבו" בין קרון לקרון. קרו כמובן אסונות.

באתי לוינה על מנת להתכונן לשוב לעדתי בקושטא, כי התקרבו חגי הסתיו. והנה הגיעה השמועה שהבולגרים נטשו את החזית ונכנעו לאויב. נחסמה בפני הדרך הישרה לקושטא, נשארה רק דרך בעקיפין מסוכנת, מפני ההכרח לעבור בים השחור. ויתרתי על השיבה לקושטא ועל רבנותי.

אחרי כניעתם של הבולגרים העייפים ממלחמות במשך שש שנים נתדרדרו המאורעות בקצב מהיר. בין לילה התפוררה מלכות בית האבסבורג כמחרוזת שחוטה נפסק. בשנת המהפכה הראשונה ב־1848 אמר המנהיג הצ'כי פאלאצקי, שלולי התקיימה אוסטריה היה צריך להקימה, כי ממלכת הלאומים בלב אירופה היא הכרח. המנהיג הצ'כי בשנת 1918 תומאס מאסאריק חשב בראשית המאה גם הוא, שקיומה של אוסטריה רצויה לעמו הצ'כי, וברוח זו שמעתיו נואם באספה יהודית בשנת 1906 או 1907, אבל שינה אחר כך את דעתו. אנו היהודים הלאומיים קיוינו, שבתוך תריסר לאומים יהיה מקום גם ללאומיות שלנו, ללא רקע טריטוריאלי. מאסאריק נוכח לדעת, שהגרמנים והמדיארים לא יותרו על ההגמוניה, אלה באוסטריה ואלה בהונגריה, לכן פעל במלחמה למען פירוקה של המונארכיה. הסכמת וילסון, נשיא ארצות הברית, לתכניתו הכריעה ונחתם גורלה של המדינה, אשר עצרה במאות 15—17 את התפשטות הטורקים למערב, ומהמאה ה־18 היתה תריס נגד התפשטות רוסית למערב. את אוסטריה־הונגריה הרסו בעיקר הצ'כים, לא עברו עשרים שנה ומחיר יקר שלמו בעד העצמאות שזכו בה בסוף 1918. נשתעבדו לנאצים ואחר כך לרוסים, עול כבד לאין ערוך מעולה של אוסטריה הוטל עליהם. התמורות באוסטריה עברו ללא שפך דמים רבים וללא התרגשות מרובה. חששו למהומות, וכמעט שלא קרה דבר, שאפשר לכנותו בשם מהומות. חששו לאי־סדרים בתחנת הרכבת הצפונית בווינה, בפרוור שבו ישבו רוב יהודי העיר. המשטרה העירונית לא הספיקה, והצבאית התפוררה. התנדבו לשמירת הסדר אגודות סטודנטים יהודים, רובם חילים שזה עתה השתחררו, הם הצליחו בתפקידם, וכאשר התכוננה הממשלה הריפובליקאית ואירגנה משמרות, הביעה להם את תודתה.

את הקיסר המודח, שישב רק כשנתים על כסאו, הכרתי פנים בפנים מביקורו בקושטא. הוזמנתי לקבלת פניו בצירות האוסטרית־הונגרית. מה

שאפשר לאמור לשבחו היא צניעותו בכל המובנים. בשנות 1911/13 שירת כשנה וחצי בצבא בקולומיה. סיפרו שביקשו דירה לו ולאשתו ולבנו ולא מצאו אלא בית קטן שבו ישב מקודם קצין פרשים, והנסיך אמר: „במקום שישב קצין אוכל לשבת גם אני". אשתו היתה באה לפעמים לחנויות ואף לשוק. לעומת גאותו של הקיסר פראנץ יוסף, שכלו היה הוד מלכות מנעוריו, היה זה ניגוד גמור ונטיה לדימוקרטיה. חיי משפחתו היה למופת, בניגוד לאביו אוטו, שהיה ידוע בפריצותו ומת צעיר. ההמון בוינה השתתף בצערו של הקיסר המודח, ולא נטר איבה כל שהיא לשושלת הקיסרות. פעם שמעתי דברי התמרמרות מפי אשה פשוטה על סירוב המשמר הרפובליקאי להרשות לשליח הקיסר המודח לקחת מהארמון בגדים לתינוקות. כסף לא חסר לקיסר המודח, אבל גם בכסף רב אי־אפשר היה לקנות חיתולים ובגדים בחנות. להמון הוינאי לא היתה סיבה להתאונן על הקיסר או על הממשלה שהביאו את המלחמה, כי מאז 1908 תבעו ההמונים מלחמה, כדי לשים קץ מפני חרדת המלחמה יום־יום. שגור היה בפי ההמון: מוטב קץ בחרדה מאשר חרדה עד אין קץ Besser ein Ende mit Schrecken als ein Schrecken ohne Ende לא שיערו ההמונים, ואף לא שרי הצבא העליונים, שמלחמה זו תמשך שנים. יזכר כאן לתהלה חברי וידידי המשורר אברהם בן יצחק סונה ז"ל, שחזה במכתבו אלי בראשית המלחמה את מוראות החורבן ושקיעת התרבות. גם אני פטריוט אוסטרי הייתי ובהענשת סרביה חפצתי, גם אני למלחמה הסכמתי.

על אף הרעב והמחסור בפחם לא פסקו חיי הרוח בוינה אף יום אחד ולא נסגר תיאטרון. מדי ערב היו הצגות וחברות מדעיות ערכו הרצאות וכנוסים מקצועיים. חבר לחברה הגיאוגרפית הייתי זה כעשר שנים והשתתפתי בהרצאותיה, כינוסיה וסיוריה.

לאחר הדחת הקיסר מת מנהיג הסוציאליסטים באוסטריה ויקטור אדלר, יהודי מומר, שונא ישראל ובז ליהדות. הוא הקים את התנועה הסוציאליסטית המארכסיסטית באוסטריה והשוה לה גוון מיוחד, מתון יותר מהמרכסיסם הצרפתי והרוסי. עשרות בשנים עמד בראש העתון היומי אַרבייטר־צייטונג (עתון הפועלים), שלא היה חפשי מעקיצות אנטישמיות, מכוונות כביכול כלפי בעלי ההון בלבד. הפועלים בוינה היו רוויים שנאה ליהודים. אדלר וחבריו, נוצרים ויהודים משומדים או מתבוללים ללא־דת, נזהרו מלהלחם באנטישמיות, שבשמה דגלה המפלגה היריבה הנוצרית. אין אנו גדוד מגן ליהודים (Juden Schutztruppe) היה שגור בפיהם, אדלר וחבריו שנואים היו עלינו היהודים הלאומיים מטעמים שלנו, בחוגי

האוניברסיטה השמרנים התנגדו להם כאל מהפכנים, בוגדים במולדת ובקיסר. בנו של אותו אדלר רצח כשנה לפני סוף המלחמה את ראש הממשלה האוסטרית ונידון למאסר עולם. והנה בפתיחת הרצאת הערב בחברה הגיאוגרפית הזכיר ראש החברה פרופיסור אדוארד ברוקנר המפורסם בדאגה ובצער את פטירתו של המנהיג המתון ויקטור אדלר, שהיה בכחו לעצור בעד עליית קיצונים לשלטון. חששו מפני הקומוניסם, מפני החרמח רכוש ושוד מידי ההמון הרעב או מידי חיילים השבים משביים באיטליה, דיה זה פחד שוא. הוינאים נשארו שקטים. חשבו, שאחרי שחדלה וינה מלהיות בירתה של קיסרות גדולה יעלו עשבים ברחובותיה מאין תנועת מסחר ומאין שוקים לתוצרתה. החלו להתארגן חברות להגירה. התקוה היתה, שבאמריקה הדרומית, וביחוד בבראזיל ובפאראגואי ימצא מקום למאות אלפי מהגרים מוינה. השלטונות החלו בחורף תרע"ט ללחוץ על הפליטים היהודים שישובו לארצותיהם, שחדלו להשתייך לאוסטריה, אבל חלשה מדי היתה מלגרש נתיני חוץ. לרבים מהפליטים לא היה לאן לשוב, כי בתיהם ועסקיהם נהרסו, ובוינה היה גג לראשם ובפרנסה הסתדרו איך שהוא. המנות הדלות שהקציבה הממשלה במחיר זול לתושבים ניתנו גם להם. נוסף לכך באו שמועות רעות מפולניה, מלחמה בין הפולנים והאוקראינים בגליציה המזרחית, אחר כך מלחמה ברוסים הקומוניסטים, ורע מזה התנקשות הפולנים ביהודים, השלכת יהודים מרכבות במרוצן, גזיזת הזקן והפאות ליהודים ברחוב, ואף פרעות־דמים בלבוב ובערים אחרות. ידיעות אלה הרתיעו את הפליטים מלשוב. בין הנשארים בוינה היו רבני החסידים. האדמו"רים מבית רוז'ין לא חזרו לחצרותיהם המפוארות שבתחום פולניה ורומניה, עד שמפחד מפני הנאצים המתקרבים או שכבר באו עלו לארץ־ישראל או נדדו לארצות הברית.

בשבתי בוינה בתרע"ט—תר"פ התהלכתי בעיקר בחוגי הגיאוגרפים והגיאולוגים, בהרצאות, בסמינריונים ובטיולים, הספקתי גם להכיר את הקהלה היהודית ורבניה על ידי חותני רבי מאיר מאירסון ז"ל, שהיה ראש בית הדין הרבני ורב ביהכ"נ נוסח פולין. בימי בואי לוינה עלה על כס הרבנות הראשית פרופיסור פרץ חיות ז"ל, הרב הראשי הקודם רבי משה גידמאן היה ישיש, כבן 87, ובעצמו דרש, שיתמנה לו יורש, יושב על כסאו בעוד חי. ימים מספר אחרי שנכנס הרב חיות לתפקידו נפטר הרב גידמן. אחד ממספידיו אמר, שהוא החזיר לוינה את הרב, כי נח מאנהיימר ואהרון ילינק, שקדמו לו, היו רק מטיפים, פרדיגר בלע"ז. גידמן שמש ברבנות עשרות בשנים יחד עם ילינק, שהיה ראשון במעלה והוא שני לו. ילינק

הרשה לעצמו לשנות ממנהגי ישראל המקובלים והיה מסדר קידושין בימי הספירה, גידמן לא סדר אלא בל"ג בעומר בלבד, בימי עוד הרבו זקני הדור לדבר על דרשנותו המפוארת של ילינק. שח לנו רבי מאיר איש־שלום, מורנו במדרשים בבהמ"ד לרבנים בוינה, שפעם אחת דרש ילינק דרשה שעשתה רושם עז גם על תלמידי־חכמים. הלביש י. צ. (אייזיק הירש) ווייס את הדרשה הגרמנית בצורת מדרש והראה את המדרש, שנתגלה כביכול בכתב־יד, לרבי אברהם אפשטין. תמה אפשטין ואמר: היתכן שילינק דרש לפי מדרש קדום ולא הודיע את המקור? אמנם כן, ענה ווייס, כך היו קדמונינו דורשים. יתכן שהחלפתי את השמות של ווייס ואפשטין. ולא רק בתוכן הצטיינו דרשות ילינק אלא גם בסגנון גרמני למופת. בעיני החרדים נראה ילינק, שגילח זקנו ושפמו וגידל שערות ראש כאמן, כסטרא אחרא. גידמאן לא היה נואם מפורסם כילינק וגם מפעלו המדעי בתולדות יהודי אשכנז בימי־הביניים אינו שקול כנגד הוצאת המדרשים והמחקר בהם של ילינק, אבל עסק בעניני הרבנות המסורתיים בקביעות. לא סמך על ידיעותיו בהלכה, אלא עמד לימין הרב מאירסון, שהיה פוסק הלכה מקובל גם על הרבנים הגדולים שבגליציה, פולין וליטא, הנהיג השגחה מעולה מטעם הקהלה על כשרות האטליזים ומוכרי מזון כשר אחרים והקים מקוואות־ טהרה בכל חלקי העיר. רק בכחו ובהשפעתו של גידמן על ראשי הקהלה, שהיו חופשיים בדעות בעניני דת, אפשר היה להפעיל תיקונים אלה. לפני בוא הרב מאירסון לוינה היה פיקוח על הכשרות מטעם הקהלה רופף. חרדים הונגריים, שלא יכלו ליסד בוינה קהלה נפרדת כמו בהונגריה, כי השלטון האוסטרי הכיר רק בקהלה יהודית אחת בעיר, הנהיגו פיקוח על הכשרות משלהם, אבל חרדים אחרים סמכו על הכשרות של הרב מאירסון. גידמאן היה בא גם לישיבות בית־הדין הרבני בעניני אישות, אבל סמך בכל הנוגע להלכה על חברו הרב הפוסק מהדור הישן. מי שיודע מה היה יחסם של יהודי־המערב, והרבנים בכללם, ליהודי המזרח, יבין מה רבה ענותנותו של הרב הראשי רבי משה גידמאן, שקיבל עליו בדברי הלכה מרות של רב בן המזרח מחוסר השכלה אירופית. בצדק אמרו איפוא עליו שהחזיר לוינה את הרב. שונה משני קודמיו היה הרב חיות. הוא היה ראשית כל מורה ועסקן לאומי. מוצאו ממשפחה רבנית במזרחה של גליציה. מראשוני התלמידים בבהמ"ד לרבנים בוינה היה. עם סיום למדיו נתקבל למרצה בבהמ"ד לרבנים בפירנצה ושם פעל עד קרוב למלחמת העולם הראשונה. שנים אחדות היה רב ראשי בטריאסטה וקנה את עולמו בהרצאותיו בתולדות ישראל ועל נושאים תנ"כיים וספרות עברית קדומה. גם לא־יהודים היו

באים לשמוע הרצאותיו. בחירתו לרב ראשי בווינה היתה נצחון גדול לציונות. עד המלחמה היתה הקהלה מבצר ההתבוללות ולשוא נלחמו הציונים בבחירות לקהלה למען רשימה לאומית והנה חלה תמורה בזמן קצר. ראש הקהלה ושליטה למעשה הישיש ד"ר אַדולף שטרן, מי שהשתתף במהפכת 1848 וכל ימיו נשאר נאמן לרעיונותיה, גרמני בן־דת משה כביכול, והרב גידמאן, מי שהסכים בתחילה לשאיפות ד"ר הרצל במשך זמן קצר ואח"כ הפך למתנגד פעיל לציונות, שניהם הזמינו את הרב חיות, ציוני הרצליאני ותיק לעמוד בראש הרבנות בווינה. יתכן שהצהרת בלפור השפיעה על התמורה וגם צפוי היה נצחון ציוני בבחירות הבאות, כי הפליטים הרבים, שבאו מן המזרח, היו לאומיים ברובם ובתור משלמי מסים לקהלה זכו בזכות הבחירה. כחודשים אחרי גידמאן נפטר ראש הקהלה שטרן ועם הסתלקותו ומפני המצב שבו נמצאה הקהלה המדולדלת אחרי המלחמה עלה משקלו של הרב הראשי, העסקן בעל קשרים נרחבים בעולם היהודי משני עברי האוקינוס האטלנטי. בשעה שמקודם היה הרב הראשי פקיד הקהלה, כפוף לראשיה הנבחרים (בזה אולי הסיבה לשינוי יחסו של גידמאן להרצל), היה פרופיסור חיות למעשה מנהיג הקהלה ודברה בעולם היהודי. הוא דאג לחינוך יהודי לאומי ויסד בווינה בית ספר תיכון עברי־גרמני, משך אליו מורים מצוינים. המוסד התקיים עד כיבוש וינה על ידי היטלר, כעשר שנים אחרי שנפטר הרב בעודו בשנות העמידה. על דרשותיו של פרץ רינגו שלא הזכיר בהן שם־שמים, אבל למרות הבלטתו את היסוד הלאומי שביהדות היה דתי בלב ונפש ונשמתו יצאה ב„אחד". הוא השתתף בישיבות בית הדין הרבני וביתר למדנות מאשר קודמו, כי למד תורה הרבה בנעוריו בגליציה. נפגשתי פעמים רבות ברב פרץ חיות. ארוכות שוחחנו, בעברית כמובן. פעם נסענו כשעה מוינה לבאדן, שמעה אשה נכבדה אחת את לשוננו והעירה לשכנה, קצין גבוה: פולניש קלינגט שעהן — פולנית מצלצלת יפה. הכירה בנו שפולנים (גליציאים) אנחנו וחשבה שפולנית בפינו. בפעם האחרונה ראיתי את הרב פרץ חיות בבואו לפתיחת האוניברסיטה באביב 1925. דיברו שישתקע בירושלים ויורה באוניברסיטה, אבל המות קדמו.

הרב מאירסון היה פוסק בעניני אישות וכשרות במשרדו שבהנהלת הקהלה בשעות שלפני הצהרים. אחרי הצהרים, ולפעמים עד חצות לילה, היה עוסק בדיני ממונות בביתו. על פי רוב לא דין תורה פסק לפי חושן המשפט, אלא כבורר יחיד לשני הצדדים. הוא הצטיין בתפיסה מהירה ובחריפות שכלו וסיים בשעות מספר משפטים מסובכים. היה מחתים את

המתדיינים על כתב־בוררות, ובזה נתן לפסק־דינו תוקף חוקי. יצא לו שם כבורר מוצלח, עד שפעם הוזמן על ידי בנק רוטשילד לשפוט בינו ובין בנק גדול אחר. משכר הבוררות היה לאיש אמיד, תופעה בלתי רגילה אצל רב בן עניים, שלא זכה בנדוניה וירושה עשירה. רבים קנאו בו וישנאוהו. מירור חיי הרב היה תופעה שכיחה בקהלות ישראל, ביחוד במזרח (ראה מגילה־איבה לבעל תוספות יו"ט), מה שעשו מעלילים ומשטינים לרב מאירסון חרג מהרגיל, ב־1933 ביקר בביתנו בירושלים, השקיע קצת מהונו בבית שקנה, חשב להשתקע בארץ אחרי שיעביר אליו את רכושו, אבל המות קידמו ב־1937, שנה לפני כיבוש אוסטריה בידי הנאצים. את אמנו, אלמנתו, שטעמה טעם הנאצים בפרצם לדירתה, העלינו בקושי אלינו. אחרי מאמצי־שוא אצל פקידים־ידידים יהודים לקבל אשרת כניסה לישישה הגלמודה, שיחדה אשתי פקיד ערבי וקיבלה את מבוקשה. ישמרנו השי"ת מידידים ותירוציהם.

הכרזת בלפור עוררה התלהבות־קש בקרב יהודי המזרח שבוינה, דיברו והתוכחו על תכניות ההתישבות, אבל מסופקני אם מספר העולים בעליה השלישית (1919—1924) מוינה הגיע לחצי האלף. נוסדה חברת „מעבירים", שמטרתה היתה כביכול להקל על העליה והעברת חפצים לארץ־ישראל, אבל בפועל היתה זו חברת מסעות, שסחטה מהעולים כסף ללא רחם ובושה. מנסיוני הפרטי קראתיה „שודדי ים ויבשה". אחרי תלונות רבות הצלחתי כשנתים או שלש שנים אחרי שובי לארץ בחורף תר"ף, לקבל ממנה 2—3 לירות בחזרה. איני יודע מי העביר את ה„מעבירים" מן העולם. ברעש גדול של מפעל לאומי, שלא היה אלא תעמולה מסחרית, נולדה החברה ובשתיקה נסתלקה מהעולם אחרי חמש או שש שנות־פעולה. מאכס נורדאו, שהיה כבר זקן ב־1919, וכפי שאמרו הפקחים במטה הציוני שבלונדון גם עבר ובטל במקצת, צווח אז שיש להחדיר לארץ ישראל בהקדם חצי מיליון יהודים, כדי ליצור עמדה של כח בה. ההנהלה בלונדון התיחסה בלגלוג להצעה תמימה זו, כפי ששמעתי מפי ד"ר סונה, שגם הוא לגלג לאותו זקן בעל העצות. גם לוא באה הקריאה מלונדון לעלות בהמון, כי אז לא נמצאו ההמונים, ולא רק בין שליש המיליון יהודים שבוינה ורבע המיליון שבברלין, אלא אפילו בפולניה, שבה היו חיי היהודי הפקר לכל חייל ולכל פרחח. ליהודי רוסיה, שסיפקו את רובה הגדול של עליה א' וב', נסגרו שערי היציאה של בית הכלא הגדול הזה שטרם נפתח עד היום (תשכ"ה).

ההתעוררות הלאומית הצמיחה תכניות ליסוד שעורים ובתי ספר לחינוך יהודי לאומי, מעין הכנה לעליה לארץ. אחד המפעלים הרציניים ביותר

בשנות תרע"ט—פ' היו שעורים אקדמאיים בידיעת ארץ־ישראל. למשתתפים ניתנו פנקסי סטודנטים כבאוניברסיטה ורמת ההוראה היתה אקדמאית.

עיקר עבודתי הרוחנית עד יציאתי לארץ היתה השתלמות בגיאוגרפיה ובידיעת ארץ־ישראל בפרט. נרשמתי שוב באוניברסיטה וגם למדתי אגב הוראה. הוטל עלי להרצות באותם שעורים גיאוגרפיה של ארץ־ישראל. רשימות הכנתי לשיעורים אלה היו היסוד לספרי הלימוד שלי, שהופיעו מאז שנות ה־20 עד שנות ה־50 ועשרות מחזורים חונכו עליהם.

שתי דמויות מבין שומעי לקחי נתקעו בזכרוני. האחד היה מהנדס, קצין לשעבר, נוצרי גרמני. הוא חפץ להתגייר ולשאת את אהובתו היהודיה, בתו של יהודי עשיר, שהיו לו קרקעות בכפר סבא. הוא ואהובתו למדו אסטרונומיה בשקידה רבה ואהבת הכוכבים המשותפת קרבתם זה לזו. לא הייתי מעולם ידען גדול בחכמת הפרצוף של נשים, אבל זו נראתה לי כגרוגרת דרבי צדוק ללא צל של חן. היה זה טיפוס של מלומדת, החיה בעולם הכוכבים, האב, ציוני ותיק לא דתי ביותר, לא נטה להסכים לשידוך, וזוג הנאהבים פנה אלי בבקשה שאשתדל לרכך את עקשנותו של האב. נפגשתי אתו פעם ודיברתי על לבו שירשה לזוג להתחתן כדת משה וישראל וישלחם לעבד את אדמתו בכפר סבא. הוא לא האמין בכנותו של המועמד להיות חתנו ואף לא בערך הקרקעות שבכפר סבא, שלא היתה מיושבת בימים ההם. איני יודע מה היה סוף המעשה. לארץ לא עלו. היתה לו לאותו חוזה בכוכבים תכנית שניה, לצאת לפאראגוואי. יתכן שנסעו שניהם שמה, ויתכן שבטלה האהבה. הדמות השניה היה ארכי־טיפוס של „נודניק", ברנש, הנטפל לזולת ומנצל את סבלנותו ואדיבותו. ואף את כיסו. הוא גלוה אלי פעם בצאתי מהרצאתי, כביכול כדי לשאלני שאלות לעניני, אבל מענין לענין הגיע למה שלמעלה ומה שלמטה, מה לפנים ומה לאחור וחפץ שאפתור בעיות האמונה והנצח על רגל אחת. לפני שער ביתי עכבני כשעה, ואני כעל גחלים עמדתי, כי אמי חולה מסוכנת היתה. אחרי פגישה זו כבדני בביקוריו. בבואי לארץ הופיע אחרי שנתים או שלש בביתי ואורח בלתי קרוא היה לי לעתים קרובות. מקצוע להתפרנס לא למד ועסק בסחר־מכר. ברצון או שלא ברצוני הוכרחתי לחתום לו ערבות על שטר, כדי שיכונן לו פרנסה כביכול, שטר זה הגיש לי באחד הימים ר' דוד ילין, מנהל בית המדרש למורים שבו הוריתי. אותו איש מצא את דרכו גם לבית ילין, וגם מר ילין, לא היה מסוגל כמוני להפטר מאורח לא קרוא ולא רצוי, ובכן נתן לו איזה סכום על חשבון השטר שעליו חתמתי. כמובן שלא הופיע עוד בבית ילין והוכרחתי לסלק למר ילין מה שהוציא מכיסו. הוא נעלם מאופקי,

ואיני יודע אם נפטר או יצא מן הארץ. נתקלתי בחיי בעוד כמה אנשים דומים לו, אומללים כלם. אם איני טועה לא נמצא טרדן כזה בדור שגדל בארץ בתנאי חיים וחברה טבעיים.

שיבתי לארץ נתעכבה. בחורף תרע"ט טרם תוקנה התחבורה ביבשה ובים לנוסעים פרטיים. בסתיו תר"פ, כשנה אחרי כלות המלחמה, נולד בני בכורי ולא יכלתי לעזוב את אשתי, איומים היו הימים ההם. הצלחתי להשיג חלב די הצורך יום־יום בחדשים האחרונים של ההריון, אבל מזון טוב אחר לא נמצא ליולדת במשך שלשה ימים. אחרי שלשה ימים השגנו תרנגולת במחיר ששולם לפני המלחמה בעד פרה חולבת מגזע משובח, שנה אחרי כן שילמנו בעד תרנגולת כמו בעד אחוזה ב־1914.

דירתי היתה בפרוור כפרי כמעט. אהבתי פרווריי גויים אלה יותר מהסביבה של רוב יהודי הבירה. למורת רוחי היו יהודים אלה, שרובם עינם לבצע. ומי שזכה בעושר התהדר בו ועורר שנאת הגויים. מי שראה את היהודיות האמידות, מקושטות בתכשיטים נוצצים ובפרוות יקרות על ידי השולחנות בבתי הקפה היקרים ביותר, מפטפטות בקולי־קולות, יודה שבמו ידינו משכנו עלינו קנאת הנוצרים ושנאתם. ואם בשנות לימודי בעשור הראשון למאה ה־20 התבלטו דוקא הדמויות שעוררו בי בחילה, הרי כעת במלחמה וסמוך לאחריה נתרבו עשירים חדשים, שבזבזו הממון שהרויחו בנקל והתהדרו לעיני כל הרבה יותר מהעשירים הותיקים. לא ברצוני נדדתי לפרור המרוחק. בתום המלחמה קשה היה למצוא דירה בוינה, במשך שבועות רצופים התרוצצתי בפרווריי העיר וברחובותיה עד שמצאתי דירה קטנה עם רהיטים וקניתיה במחיר לא גבוה. החמס של דמי־מפתח, שהגיע לשיא עולמי במדינת ישראל, טרם נודע בוינה המרוששת. הוא קם בודאי גם שם אחר כך.

הצד השלילי שבישיבה בין לא־יהודים הרגשנו בבוא עת לידתה של אשתי. היא למדה בבתי ספר ביחד עם חברות נוצריות, אבל מאוד אי־נעים היה לה להפקיד את חייה ופרי בטנה בידי מילדת גויה. הוכרחתי לשכנעה, שאין זו אלא דעה קדומה, ויש להשתחרר ממנה. גם רופא יהודי דיבר על לבה ברוח זו. ואולם ביום שהוכנס התינוק בבריתו של אברהם אבינו בביתי בנוכחות הסבא הרב וקרואים אחרים נעלבה המילדת הנוצרית הזקנה, שלא הושיבוה בראש המסובים לימין הרב, כי כן נהגו השכנים הנוצרים להושיבה לימין הכומר בשובם לסעודה הביתה אחרי הטבלת הילד בכנסיה. כאשר הובא הרך הנימול לחדר יולדתו זרקתו הגויה הזקנה בכעס על מיטת האם. לאשרנו לא נפגע מזעזוע זה. אותה אשה זקנה היתה אז בפעם הראשונה

בברית מילה, ולא ידעה, שרב בישראל אינו כומר ולא ישב על יד אשה זולת אשתו.

בהולד בני כבר החל החורף במלוא תקפו, ואף על פי שעברה כבר שנה מתום הקרבות היו הדרכים מוינה לטריאסטה משובשות מאוד, ומשם הפליגו רק אניות מהסוג הגרוע ביותר לאלכסנדריה. היה כבר חיבור ברכבת ממצרים לארץ ישראל, אבל לא נוח ולא סדיר. הוכרחתי לעזוב את אשתי ובני בוינה ולשוב לארץ, כי כבר המטירו עלי מכתבים ותלגרמות שלא אתמהמה עוד. הדרכון האוסטרי שלי נפסל עם התפוררות הקיסרות, בקיץ תרע״ט נסעתי עם המכון הגיאוגרפי בסיור מדעי לגרמניה. הפרופיסורים ולחברי האוסטריים קשה היה להשיג דרכון מפני הפורמליות הביורוקרטית המסובכה בריפובליקה האוסטרית, אני קבלתי בשעה קצרה דרכון מהריפובליקה האוקראינית המערבית, שהיתה מיוצגת בוינה על ידי קונסוליה. האוקראינים כוננו אז ממשלה במזרחה של גליציה והשתדלו להופיע כלפי חוץ כמדינה תרבותית. הם שלחו אפילו קצת מזון לפליטים ממדינתם שבוינה. גרמניה הכירה בעצמאותה של המדינה האוקראינית וללא קושי ניתנה לי ויזה לכניסה לתחום הגרמני. קנאו בי פרופיסורים אנשי שם, כי עליהם עברו ימים וטרדות עד שקיבלו דרכון. נתינותי האוקראינית לא האריכה ימים כי המדינה נכבשה על ידי הפולנים. יכולתי לצאת לארץ ישראל רק בדרכון פולני, ועלי היה להעלים שלפני חדשים אחדים השתמשתי בדרכון אוקראיני והודיתי כביכול במדינה שקמה על אפם וחמתם של הפולנים ומידם נהרסה. נמצא סרסור שהביא לי דרכון פולני מבלי שראיתי את פני הפולנים. הכסף יענה את הכל. גם אשתי קבלה אחרי 15 חודש דרכון פולני מבלי להציץ בפני פולנים.

פרק שלושים ושנים

בשובי לירושלים בשבט תר"פ

הרכבת מוינה לטריאסטה עברה ב־1920 לא במסלול הקצר ביותר כמלפני המלחמה, אלא עקפה את התחום היוגוסלבי לצד מערב, כדי להכנס ישר מאוסטריה לאיטליה. גם מסלול זה משובש היה בתחום שבו היו קרבות. במקום עשר שעות נסעתי למעלה מיממה. בהרכב יהודי טריאסטה לא מצאתי שינוי, על אף התמורה המדינית נשארו בה על יד היהודים הותיקים דוברי איטלקית גם דוברי אידיש מהונגריה, גליציה ופולניה. סוחרי יצוא של לימונים לארצות מוצאם היו, לכן כינום „יהודי הלימונים". לפני חג הסוכות סחרו באתרוגי קורפו. היו בעיר יהודים מקורפו ולשונם איטלקית היתה, וגם בארץ מוצאם דיברו איטלקית בניב הוניציאני. המסע בים לא היה קשה ממסעותי הראשונים, טרם שנכנסו לקו זה שתי האניות הגדולות „וינה ו„חלואן". חברי בתא היה סוחר אנגלי נוצרי. הוא סיפר, שיהודים השתמטו מעבודת הצבא, אבל איבה ליהודים כזו שידעתיה ממגעי בפולנים וגרמנים לא גילה. יתכן שמנומס היה יותר מפולני או גרמני. דעות קדומות ביחס ליהודים רווחו — כפי שנודע לי בבואי לארץ — בקרב אנשי הצבא והפקידים הבריטיים, פרט ליחידי סגולה שבהם.

באלכסנדריה נודע לנו שמסילת הברזל לארץ־ישראל נותקה. ירדו בנגב גשמים עזים ושלגים בהרים, גאו נחלי אכזב ונהרסו גשרים. אניות מאלכסנדריה ליפו לא היו שכיחות, צריך היה לחכות ימים מספר. בינתים נהניתי מחומה של מצרים ומשפע המזון שלא ידעתיו זה חמש שנים. בעיר או בסביבתה חנו פלוגות של הגדוד העברי עם סמל המנורה, והלשון העברית לשון רשמית לו, סנוניות ראשונות לבית הלאומי. לא ידעתי אז, שרק אחרי 28 שנות בנין ולבטים ויסורים, ואחרי שואה, שלא היתה כמוה מאז היות אנוש עלי אדמות, נזכה לצבא עברי במדינה עצמאית. טרם עלה על הלב לאיזה סלוף של המושג „בית לאומי" יגיעו הבריטים. באותה שעה חלמתי עוד חלום משיחי: באו ימיה גאולה, עברית לשון רשמית, פקידות יהודית במשרדי הממשלה, ועוד מעט ויפתחו שוב ספרי האחוזות, נקנה

קרקעות לרוב, והממשלה תעניק לנו מאדמות ההפקר שלא עובדו זה דורות וג׳יפטליקים (אחוזות) של השולטן והשלטון. יהודים יזרמו למאות אלפים למולדת, „לנו תהיה זאת הארץ ואנו נהיה בבונים״, המציאות בארץ פגעה בי כמקלחת קרה ביום שלג, חשבתי שאמצא את חברי ומכרי מתמוגגים מרוב שמחה. למעלה מימי דור צפינו ליום בו ניפטר מהשלטון הטורקי הרקוב ובמקומו יבוא שלטון נאור, שיתמוך במאמצנו לבנות את מולדתנו, ואיזה שלטון נאור יותר מהבריטי. בבאזל קבעו ב־1897, שמטרתנו היא מולדת מוכרת על ידי החוק הבינלאומי, והנה השגנו את מבוקשנו בהצהרת בלפור. בעיני חברים, שאתם שוחחתי בבואי לתל־אביב ולירושלים, הייתי כמי שירד מכוכב רחוק. להם היה כבר נסיון של שנתים עם השלטון הצבאי הבריטי ורוח נכאה בלבם. וגם מה„שלטון״ שלנו לא היו מרוצים וריננו אחריו. שלטון זה היה „ועד הצירים״ בירושלים מטעם ההנהלה הציונית בלונדון. הטענות הנשמעות כיום (תשכ״ד) נגד הממשלה הישראלית הושמעו כבר אז נגד ועד הצירים הציוני: בזבוז, פקידים רבים, ומהם ללא תפקיד מלבד שתית תה. ואמנם היה „מלון יוז״, שבו שוכנו משרדי ועד הצירים, מלא פקידים ופקידות (תופעה חדשה בימים ההם). בראש ההנהלה עמד מנחם אוסישקין, שעלה ארצה באניה מיוחדת מאודיסה עם 650 נפש, משפחות של עסקנים ואנשי שם ציוניים. מפי אחד מידידי, שידע את ה„חוגים הגבוהים״, שמעתי, שמצדיקים את ניפוח הפקידות בזה, שעוד מעט תחל עליה גדולה, והמנגנון המלכותי מוכן לפעולה גדולה. חוששני, שיותר ממה שדאגו המספרים בגנותו של „מלון יוז״ לבזבוז כספי הציבור, קנאו בפקידים בעלי המשכורת הנאה והקבועה שאכלו ושתו ועבדו רק מעט.

ירידת המתח החלוצי בחוגי המורים ראיתי כבר בעלותי מהאניה. בעל מלון מתל אביב זכה בי בצאתי ממשרד המכס ביפו. ביתו הקטן היה בפינת רחוב אחד־העם—נחלת־בנימין. מעבר לבית החלו החולות, שנמשכו עד קצה האופק. לעבר המערב התפשטה אז תל־אביב רק כמה עשרות מטרים אחרי רחוב מונטיפיורי בשכונה זעירה זו יכולת להפגש ברחוב בשעה־שעתים בכל מכריך.

ברצוני לרשום את יחסי לשביתות מורים מאז שמשי בהוראה. יצאתי מהארץ ב־1914, בשעה שעולמנו רעש ממלחמת הלשון. אנשים מטופלים במשפחות גדולות כילין וכזוטא הפקירו את פרנסתם הטובה והבטוחה מידי „עזרה״, למען רעיון של תחיית הלשון. הם מיהרו ויסדו בתי־ספר חדשים, אחרי שגורשו מכתותיהם במוסדות ה„עזרה״ על ידי המשטרה הטורקית, מבלי שידעו מי יקיים בתי־ספר אלה. ההנהלה הציונית, שהחזיקה בקושי

את הישובים החקלאיים שיסדה, היתה משען לא בטוח לחינוך הלאומי, כעת היה זוטא הקנאי הקיצוני לעברית שפה חיה, מראשי היוזמים שביתה, כלומר לעזוב את התלמידים לנפשם, שיבטלו מלימודים ויתרוצצו ברחובות. השביתה לא יצאה אז לפועל, אבל אחר כך, מאז ועד היום מי ימנה את מספר שביתות המורים, הכלליות והחלקיות, ומי ישער את גודל הנזק שהביאו לחינוך, רק מורה העובד לשם שמים או נראה כזה בעיני תלמידיו והוריהם יכול להשפיע על מוסר חניכיו בדומה לרב ירא שמים ומכובד בקהלתו. מורה שעיניו לבצעו ומוכן לשבות ולהפקיר את תלמידיו לא יחנך נוער למוסר. מאז פגישתי עם מסית לשביתה שנשלח מירושלים לתל־אביב עברו כבר כארבעים וארבע שנים, הרבה דברתי וגם כתבתי נגד שביתות מורים, תהיה הסיבה להן מה שתהיה. העליתי חרס בפי ובעטי ועדיין לא פג צערי על הירידה המוסרית בחבר המורים בארץ, עדיין חי אני באוירה של שנות העליה השניה. הקלקול בא בדומה לקלקולים רבים אחרים בחיי החברה על ידי המצוקה במלחמת העולם הראשונה. הדאגה ללחם יום־יום הרגילה גם חלוצים מובהקים, לדאוג לחומר יותר מאשר לנפש. דומני שהסתדרות המורים לא סלחה לי את התנגדותי לשביתות.

ועוד תמורה מצאתי בשובי לעבוד בבית המדרש למורים בירושלים: המורה האקדמאי קופח לא רק בהשוואה לפקיד בינוני, אלא גם ביחס למשכורתו של מורה בבי״ס יסודי בעל השכלה סמינריונית תיכונית. בימי ה״עזרה״ קבלתי כמורה מתחיל פי 2.5 ממורה שסיים את בית מדרשנו בירושלים. כעת קבלתי רק 50 אחוז או 60 אחוז יותר ממורה עממי, ועם היוקר ומתן תוספת יוקר שוה לכל המורים ירד ההבדל בין אקדמאי ועממי ועמד רק על אחוזים מעטים. את שכר המורים קבעה הסתדרות המורים, שבה היו האקדמאים קומץ קטן לגבי העממיים והגננות, שגם אותן הכניסו להסתדרות המורים, מה שלא היה לפני ימי המאנדאט. קבלו עליהם המורים האקדמאים את הדין, ורק קרוב לשנת 1960 החלו להתארגן על אפה וחמתה של הסתדרות המורים והסתדרות העובדים הכללית, שהטילה את מרותה על המורים בשנות ה־30. אופיה של הסתדרות המורים נשתנה מאז הוסדה ב־1903. מטרתה בתקופת העליה השניה היתה לקדם את החינוך העברי, כעת היא סקציה מקצועית בהסתדרות העובדים הכללית כמו טייחים, וחייטים, והמטרה היא לעבוד פחות ולקבל יותר. נעלמה החלוציות ואתה האידיאליות.

פרק שלושים ושלושה

מתקוה לאכזבה ומאכזבה לתקוה

בשובי לארץ בשבט תר"פ נסענו מיפו עד לוד בקרונות־רכבת קטנים פתוחים, במסילה הטורקית הישנה הצרה, שלא הספיקו עדיין להרחיבה ולהתאימה למסילה הרחבה שסללו הבריטים מקנטרה שעל תעלת סויס לחיפה. בלוד היה עלינו לעבור לקרונות־נוסעים רגילות שעל מסילה רחבה. בתחנת לוד נדהמתי לראות התנהגות גסה של קצין בריטי כלפי יהודי אזרחי בביתו הלאומי, שלא ראיתי כמוה מצד קצין אוסטרי, גרמני או טורקי במשך שנות המלחמה. הקצין עמד על יד אשנב הקופה, התקרב לאשנב יהודי לבוש בגדי אירופה. לא נדחק ולא נגע בקצין, רק התקרב אליו, נהם עליו איש־המדים בגערה והניף עליו השוט שבידיו. היהודי נסוג אחור באימה. פקידים וקצינים ושוטרים בריטיים שראיתי לרוב במשך 28 השנים שלאחרי כן לא הניפו שוט, אבל כבני גזע עליון נהגו בנו ה„ילידים". „דיסטאנס" מהילידים, יהיו מי שיהיו, היה כלל גדול לפקידות הקולוניאלית, הגבוהה והנמוכה גם יחד. בשנה האחרונה לשלטון הבריטי בארץ נסעתי באוטובוס ציבורי בבוקר לשעורי בבית הספר, ואני אז בשנות הששים לחיי, עכב שוטר בריטי צעיר את המכונית לשם איזו בדיקה שיגרתית. בקשתיו שלא יעכבני, כי עלי לדייק לבוא לכיתתי. הרגיעני ה„שקץ" הצעיר ואמר: בבואך לכיתה תלמד את ה„בויס" (נערים) פרק בסדר ותספר להם שלמען הסדר עצרוך בדרך. בארצו לא היה מעיז שוטר לדבר ככה למורה זקן, כאן היה הוא השליט ואני היליד. כפי ששמעתי בדלים הבריטים שנשארו במדינות הכושים באפריקה לא רק מחברת השחורים אלא אף מישראליים ומבני עמים לבנים אחרים, גם אם אלה הם בעלי השכלה גבוהה וניימוסים ג'נטלמניים. בשעה שלמדתי באוניברסיטה בוינה והייתי יום־יום בחברת בעלי מקצועי הגרמניים, לא רק לאומנים מובהקים שביניהם דברו על עליונות גזעם, ובכל זאת לא היתה המחיצה שבינם ובין היהודים עד עלות היטלר כזו שבין הבריטים בארץ ובין יהודים שלא מארצות אנגלו־סכסיות. עלי להוסיף שבקרב הפקידים היהודים מבריטניה היו כאלה שהשתדלו

להדמות לחבריהם הנוצרים, דיברו אתנו רק אנגלית והבליטו „דיסטאנס" בינם ובינינו הילידים. שמות מוטב שלא אפרט. חוצה לארץ־ישראל בעירק ובפרס נתקלתי בפקידים בריטיים מאוד אנושיים, שדיברו אתי כדבר איש אל רעהו, על אף עמדתם הגבוהה. הוזמנתי לבתיהם לסעודה והבינו לרוחי שלא אוכל מאכל מבושל משולחנם. כאשר סיפרתי לד"ר י. מאגנס על ההבדל הזה בין הבריטים בארץ ובין אלה שבעירק ופרס, הסביר לי את הדבר בפשטות: שם יכלו לדבר אתי כאל אדם שוה להם במעלה; כאן המה השליטים, ולשליט דרוש „דיסטאנס". כשהיה מגנס לנשיא האוניברסיטה נהג גם הוא בשיטת ה„דיסטאנס" בינו ובין הציבור כפי שאספר להלן. הנפת השוט של אותו קצין באה לשם „דיסטאנס" גיאומטרי: יהודי מצורע, אל תבוא בד' אמותי. חבריו הפקידים המינהליים במשרדיהם התנשאו מעל לקהל הילידים בהבדלות חברתית, בהתנפחות בשיחה, במבט של זלזול מגבוה או כאפוטרופוס ממונה על יתומים קטנים מעוטי תבונה. שמשים, מזכירים וכתבניות חצצו בינך ובין פקיד בריטי בבואך למשרדו. תמיד עסוק היה, מאוד עסוק, ונתן לך לחכות במסדרון עד שתפקע סבלנותך ותרגיש באפסותך כלפי רוממותו של האדון היושב בפנים. רק אחרי שנות עצמאות אחדות הרגיש אדם בישראל כמה מושפל היה על ידי הנוהג הקולוניאלי של הפקידות הבריטית, החל מהנציב וכלה בשוטר שברחוב. היו יוצאים מן הכלל, כגון היועצים הגיאולוגיים, שהתיחסו כחברים לא רק לבעלי מקצועם אלא גם אלי הגיאוגרף.

עיני זלגו דמעות כאשר נגלו לפני בתי ירושלים הראשונים. ברעב ובמגפות בקושטא לא חששתי ממות בדמי ימי, אבל להקבר באדמת נכר נראה לי כמו לשכב במטת פשפשים במלון. לעומת זאת נראה לי קבר באדמת הקודש כמו לשכב במטת אבא. בילדותנו היתה לנו בחלייני אחת מתרופות הבית המובהקות, לישון עם אבא במטתו. בעמדי שוב בירושלים הרגשתי כאילו שבתי לבית אבא. כחולם התהלכתי בימי הראשונים בעיר הקודש. התפלאתי שאנשי ירושלים אינם ניהנים כמוני מהעברית שעל שלטי המשרדים הרבים ומהפקידים העברים שבהם ומשוטרים עברים ברחובות. היחס העוין של השלטון הצבאי ליהודים ידוע היה כבר לאלה שישבו בצלו למעלה מ־26 חדשים, אני עוד חשבתי שהתנהגותו של אותו איש־מלחמה בלוד יוצאת מכלל הג'נטלמניות הבריטית. לא ידעתי שבחסותם ובהסתתם של פקידים בריטיים בכירים קמה לשטן נגדנו אגודה מושלמית נוצרית, שבטאונה „סוריה אל־ג'נובּיה" (סוריה הדרומית) שופך יום־יום אש וגפרית על ראשנו. חשבנו שנעשינו לאדוני הארץ על יסוד הכרזת בלפור, והפקידות

המקומית מקפחת זכותנו זו, בוגדת בהצהרה שניתנה בלונדון הרחוקה. בימים הראשונים להכנסי לעבודה בבהמ"ד למורים יצאתי עם תלמידי לטיול בהרי ירושלים, הצטרף אלינו מורה צעיר, מחמומי המוח, שנהג מנהגי „אדנות" בכל ערבי שפגע בו בדרך, ואף הכניס את המטילים לחצרו של מנזר צרפתי ללא נטילת רשות. כאשר מיחה נגדנו נזיר, אמר החבר הצעיר ל„צפצף" עליו, אבל אני התנצלתי ויצאנו מרשות אחרים.

המהלומה הראשונה, שבאה ללמדנו, כי טרם היינו לאדוני הארץ, מהצפון באה לנו מהחולתה ומקורות הירדן. על השתייכותו המדינית של שטח זה טרם הוסכם בין בריטניה וצרפת, ובינתיים השתוללו בו ערביים. מידיהם נפלו יוסף טרומפלדור וחבריו ושמחת פורים הפכה לנו לתוגה. הפקרותו של שטח זה לא פסקה אף בשעה שהרברט סמואל כבר ישב על כסאו בירושלים. בקיץ תר"פ ערכתי עם תלמידים טיול לצפון והגענו לנהר ליטאני בתחום הלבנון מבלי להתקל במשמר גבול. כשהוטלו הגבלות על כניסת עולים לארץ מאז 1921 עברו לארץ מעפילים, שירדו בנמל בירות או באו ללבנון ביבשה דרך ה„חור" שבצפון. אם איני טועה, נתקלתי עוד בשנת 1926 במעפילים שנסעו בעגלת סוסים מהלבנון למטולה.

אחרי רצח טרומפלדור החלו הערביים בירושלים לשלוח משלחות לשלטון נגד הבית הלאומי ליהודים, ועתון האגודה המושלמית־הנוצרית תבע סיפוח „סוריה הדרומית" (ארץ ישראל) לצפונית, אשר על כסאה ישב אז המלך פיסל האשמי. בועד הצירים הציוני בירושלים היתה אז מחלקה לעניני הערבים, והיא ידעה כל מה שדובר בחדרי חדרים של האגודה הערבית. ראשי היהודים הזהירו את הממונה על שטח הכיבוש הבריטי בארץ ישראל, שהערבים מתכוננים למעשי אלימות בפסח, אבל נתקלו באזנים אטומות. סטורס, מושל ירושלים בימים ההם, שידע היטב ערבית מימי שרותו במצרים והיה מעורב עם ראשי הערביים, משתדל לשכנע בזכרונותיו, שתורגמו גם לעברית, שהפרעות הפתיעוהו. ברם הוא וחבריו הוזהרו בעוד מועד על ידי מנהיגינו, שהערביים מתכוננים לפרוע ביהודים. מועד הפרעות נקבע מראש לימי התהלוכה לקבר „נבי מוסא" (משה רבנו בפי המושלמים) שבמדבר יהודה, בהקבץ חוגגים רבים מישובי הרי יהודה על רגליהם. בימים האלה מתעוררת תמיד לקנאות לאשלם מתוך התלהבות לכבוד הנביא הגדול, ולמסיתים קל להפנותה נגד הכופרים, יהודים, ומלפנים גם נגד הנוצרים, הפרעות פרצו בעיר העתיקה בהופיע החברונים, העולים בקנאותם ובהעדר סובלנות דתית על כל המושלמים שבארץ ישראל. פרחחים ערביים צרחו בשער יפו „הממשלה עמנו, היהודים כלבינו". המנצח בנגינות אלה היה

אמין חוסיני, איש צעיר, בן למשפחה מיוחסת, בן אחיו של המופתי הירושלמי. מצריחות עברו למכות־רצח, לשוד ולהרס ולהעלאה באש של בתי יהודים. בירושלים חנה אז צבא רב, בריטים והודים, לו חפצו אנשי השלטון למנוע מהומות, יכלו להוציא את גדודיהם לרחובות מאז הבוקר, בהתאסף החוגגים, אבל מעונינים היו בהוכחות לשלטון בלונדון, שהכרזת בלפור לא ניתנה להגשמה, מפני שהעם היושב בארץ מתנגד להחדרת זרים לתוכה. אחרי שהוכחה זו היתה כבר בידיהם, כתובה בדם יהודים על גבי בתים שרופים והרוסים, החלו הממונים על הסדר בפעולה שיגרתית, להפריד בין עדות הילידים הנלחמות זו בזו כביכול. לא פרעות ערביים ביהודים, אלא התנקשות בין־עדתית היתה הגירסה הרשמית, ושני הצדדים היריבים אשמים בכך שוה בשוה.

חלום הגאולה נגוז בלבי המיואש. מעתה אין לנו להשען אלא על אבינו שבשמים, ובעזרתו זרועו תושיע לנו. לשוא התקוה מהבריטים, העמדתי את עצמי לרשותו של משמר־ההגנה בבית בצלאל קרוב לדירתי. היו שם 20—25 איש, כמחציתם בעלי השכלה אקדמאית, ובתוכם נאן פריזלנד, גזברו של „ועד הצירים", דניאל אוסטר, מי שהיה אחר כך ראש עירית ירושלים ועוד. הנשק שבידי המשמר היו 5—6 רובים עם קצת כדורים. הוא נטמן במקום שרק מעטים מאתנו ידעוהו, מחשש מפני שוטרים בריטיים. ה„נשק" שבידי היה קופיץ גדול מהמטבח, שקשרתיו לחגורה שמתחת למעיל החורף שלבשתי. אחד מחברי באותו משמר, העו"ד פישל וואשיץ, שהיה לץ גדול, היה מזכיר בצחוק במשך כחצי יובל עד מותו את הנשק ה„מטיל אימה" שנשאתי בצאתי בלילה למשמר. לו ידעתי חדשים לפני כן את אשר לפני בביתנו הלאומי, כי אז הבאתי אתי מוינה אקדח בראוניג, שהכרתי את שמושו מלפני המלחמה. לאשרי לא היתה לי הזדמנות להלחם בקופיץ. פרחחיו של אמין חוסיני גיבורים היו מול זקנים שהלכו לכותל המערבי, לעמוד נגד ההגנה היהודית לא העיזו.

בלילה הוכרז עוצר, אבל לפי הסכם ללא־דברים לא אסרו המשמרות הבריטיים את השומרים היהודים. בחצות הלילה העירני אחד ממפקדינו: חבר, תצא לשמירה. לא קשה היה לי לקום מהשלחן שעליו שכבתי ללא מצע ולבוש בגדי יום. יצאתי וה„נשק" מהמטבח בידי. היה זה מעין מעשה דון־קישוט, אבל רבים ממפעלינו בארץ היו בראשיתם מעשי דון קישוט. תפקידי ותפקידם של אחרים, שנתפזרו לפינות שונות ברדיוס של מאות מטרים מבית „בצלאל", היה רק להזהיר ולהזעיק במקרה של התנפלות־פתאום, ואז יופעל הנשק המוסתר. בשטח שמסביב לתחנתנו עד רחוב יפו

במזרח ועד שכונת שערי־חסד בדרום־המערב היו רק בתים בודדים קטנים בתוך גנים או בין הטרשים. במרומי־שמים ירח־הפסח ועל פני הארץ שלות־ירושלים בחצות ליל. ממזרח נשקפות חומות העיר העתיקה בה כלואים ברחובותיהם הצרים היהודים, בני הישוב הותיק שבותיקים. אינם מעיזים לצאת, לעבור ברחובות הערביים ולהגיע לרוחה. אלינו בעיר החדשה. ובפנינו סגרו הבריטים מיום אתמול את הכניסה לעיר העתיקה, ואין לנו רשות להחיש עזרה לאחינו. בשערי ירושלים הוצבו חיילים הודיים, אם תנסה לחדור העירה יורו בך מרוביהם הדרוכים לפעולה. ומעבר לחומת העיר נראה הר הזיתים, ומרחוק בתוך ערפל אביבי כחלחל שקוף הרי העברים, שבהם „חלקת מחוקק צפון". לכבודו של מחוקקנו זה עורכים פראי־אדם אלה חגם בחודש האביב, ולא כיתר חגיהם, הנודדים משנה לשנה עם תריסר חדשי הלבנה המהוים להם שנה. מכבדיו של משה רבנו כביכול פרעו בנו, הרגו, הרסו, שדדו ושלחו אש במקדשי־מעט ובאהלי תורה. יחידי אני בין הטרשים והלב מלא תוגה. „עיני אל ההרים מאין יבוא עזרי". והתשובה בהמשכו של הפסוק: „עזרי מעם ה' עושה שמים וארץ". ושוב מנקרת השאלה: האם תושע מהקופיץ שבידך ואף ששת הרובים המוסתרים ועוד עשרות רובים כאלה בתחנות האחרות שמחיץ לחומה, אם יעלו עלינו הערביים מהכפרים מסביב, ושוב באה התשובה: „ירושלים הרים סביב לה וד' סביב לעמו מעתה ועד עולם". (תהלים קכ"א וקכ"ב). עובר משמר בריטי עם קצין בראשו, מבלי שישאלני אני מפליט מפי את המלים „ג'ואיש פיקט", כלומר משמר יהודי, והוא ממשיך בדרכו.

חלפו שעות התיחדותי עם שמים וארץ ובוראם, ואני שוכב שוב על שלחן ב„בצלאל", ושוב יאוש וספיקות בלבי: הזהו הבית הלאומי, אשר עליו חלמנו עשרים ושלש שנים מאז הקונגרס הציוני הראשון בבזל. הזוהי התחלת התגשמותה של תקות שנות־אלפים. באוקראינה נטבחו רבבות יהודים, בפולניה מתעללים בנו, גוזזים זקן ופיאות ומשליכים יהודים מרכבות במרוצן, בהונגריה נוקמים אנשי הורטי מכל היהודים את נקמתם בעד מעשיהם של בלה קון וקומוניסטים יהודים מעטים אחרים. רודפינו באירופה צועקים כלם: ז'ידים (יהודים) לכו לכם לפלסטינה, והנה אנו בפלסטינה שלנו, ואויבינו, מושלמים ונוצרים, עומדים עלינו לכלותנו. רבון העולמים, מתי יבוא קץ התלאות; במה אשמנו מכל עם.

עבר ליל ואתא בוקר, בתחנתנו מופיעות אילו פנים חדשות, חברים חדשים או שליחים מקשרים מתחנות אחרות. בפיהם חדשות מרתיחות את דמינו. מהמרכז אין פקודות ואין בקורת, ואחדים בתוכנו מעלים הצעה:

נפרוץ שרשרת ההודים ונחדור לעיר העתיקה. וכבר מופיעים הרובים על שכמיהם של מתנדבים מוכי־שגעון, מוכנים לצאת לפעולה. התגבר השכל הבריא והנשק הוחזר למחבואו. אסור לנו לפעול על דעת עצמנו, יש לחכות לפקודה. והמפקדים כאילו שכחונו. למשמר אין מזון, רעב אני ורשות ניתנת לי לצאת לביתי הקרוב. אינני מסתפק בשבירת רעבוני, יש לדאוג לחברים למשמר, שלא יתפזר. ואני יורד לרחוב יפו, ל„מלון יוז" ממול לגן העיר הקטן, פוגש אני את המפקד העליון, המהנדס פנחס רוטנברג, העובר במכונית. הוא מוציא מכיסו שתי לירות מצריות, סכום גדול בימים ההם, ואני חוזר למשמר „בצלאל" ובידי מצות ויין ליומיים או שלשה ימים. יום אפור ארוך כאורך הגלות עובר עלינו ללא מעש. מיותרים אנו בשטח ריק זה, ולמקום שבו אפשר לפעול אין מניחים לצאת. אחינו שומרי החומות בעיר העתיקה מול הר הבית מובלעים בין מרצחים ערביים ומצפים לבואנו, ואנו כאן לועסים מצה, לוגמים יין, חוזרים על סיפורי בלהות, שכלם יודעים אותם כבר בעל פה על כל גירסותיהם. לפעמים מעלה יהודי איזו בדיחה או הלצה להנאתו הוא, כי הצחוק ניטל מאתנו אחרי ליל המשמר ועל ספסל או שלחן קשה.

בערב „חופשה" ניתנה לי ללון בביתי. בן 36 הייתי אז, אחד הקשישים במשמר זה, למחרת באה שמועה מפוצצת: זאב ז׳אבוטינסקי מאסף את חברי המשמרות בחצר למל ומשם יוליכם לחזית בעיר העתיקה. קיבל רשיון לכך. ז׳אבוטינסקי, מי לא שמע את שמו. קצין היה בגדוד העברי. בודאי קשרים לו עם הקצינות הבריטית. הלכתי לחצר למל, בין הנאספים היו אברכים חבושי מזנבת, שטריימיל באידיש, לראשם, כנהוג בישוב הישן בחולו של מועד. ז׳אבוטינסקי הופיע מרוגז מנדודי שינה ומהמצב ההורס עצבים, עמדו לפניו אנשי המשמרות בערבוביה ולא לפי נימוסי צבא, זה הרגיז את ז׳אבוטינסקי החייל עוד יותר. יתכן שגם המזנבות והמעילים הארוכים של בני הישוב הישן — לא לבוש קרבי — פעלו עליו כסודר האדום על פר הקרב באיצטדיון ספרדי. בקול נרגז של סגן שני — לדרגה גבוהה מזו לא הגיע — פקד ל„הסתדר". הפקודה הוצאה איך שהוא לפועל, אבל לא בזריזות בדיוק צבאי. הוא המטיר עוד פקודות מספר, ימין, שמאל, מעין תרגילי־סדר בחצר קסרקטין. האנשים המתנדבים לא היו מנוסים בתרגילים אלה, רובם אף לא התעמלו מימיהם, ובכן יצאה ערבוביה. התחיל ז׳אבוטינסקי לשפוך חרופים וגידופים כסמל רוסי. לחשו לו מקורביו מה שלחשו, והוא הכיר בטעותו וביקש סליחה מהחברים, כי עצביו הרוסים, ובנוגע ליציאה למערכה בעיר העתיקה, הבטיחו לו שירשו, אבל... טרם

הרשו. ראיתי באותו יום את ז׳אבוטינסקי בפעם הראשונה ודמותו היתה לי שמן על מדורת היאוש, האלה הם מפקדי ישראל? היתה לי אחר כך הזדמנות להכירו מקרוב, לשוחח אתו, ואף להחליף מכתבים עמו, את מכתביו מסרתי לארכיון של מפלגתו בתל־אביב. אם איני טועה נושא המכתבים היה מצבם של יהודי תימן ונסיון לעזור להם על ידי השפעה יהודית על ממשלת איטליה, שהיתה אז ביחסי ידידות עם תימן. לז׳אבוטינסקי היו קשרים באיטליה. אהבת ישראל בערה בלבו, במסירות נפשו לרעיון הציוני הלך בעקבות הרצל יותר מגדולים ממנו, שחסו על כבודם ועל נוחיותם יותר מאשר על ממון ישראל. בפני ז׳אבוטינסקי לא היתה קופת ההנהלה הציונית פתוחה כבפני מנהיגים אחרים, אבל גם במעט הכסף הציבורי שברשותו נהג בצנע וחסכון רב. החולשה לצבאיות ולביטויים צבאיים ליוותו עד יום מותו, אף על פי שאיש צבא היה רק זמן קצר, ותכסיסי מלחמה ידע רק מעט. יום או יומיים אחרי אותם תרגילים בחצר למל נאסרו ז׳אבוטינסקי וכמה אנשים מתחנת המשמר שלי. לא הייתי בתחנה בשעה שנתפסה על ידי הבולשת. תפיסת ז׳אבוטינסקי וכמה מאנשי ההגנה, ולאו דוקא האריות שבחבורה, אחרי שכמה מסיתים ערביים נאסרו או נמלטו לעבר הירדן, שהיה אז למעשה שטח הפקר פרוע, דרושה היתה לפקידות הבריטית להוכחה שגם היהודים אשמים ונכונה גירסתם על „פרעות בין־עדתיות" נוסח הודו, כמו בין הינדואים ומושלמים.

הדברים ידועים: הנאסרים נידונו לכמה שנות מאסר והובאו לבית הכלא במבצר עכו. אחרי כחדשיים שוחררו בפקודת לונדון. ז׳בוטינסקי חזר כ„מצביא מנצח" לירושלים והמונים הריעו לקראתו.

השתתפותי בהגנה היתה קצרה, איש לא תבע ממני להמשיך, רק אחרי כמה שנים נודע לי, שההגנה ממשיכה להתקיים ואינה עוד רק התנדבות לימי סכנה. בשנות 1936/9 התנדבתי לשמירה החוקית כשוטר עוזר, נשבעתי שבועת אמונים למשטר ובצאתי לשמירה בלילה הייתי מקבל בתחנת משמר קרובה לשכונתי קרית־משה רובה עם ששה כדורים, בשובי היה עלי להחזיר הכדורים. הענין היה כעת הרבה יותר רציני מאשר בפסח בתר״פ, כי הערבים ירו עלינו מדיר־יאסין ומן ההר הנקרא כעת הר הרצל. גם מן המארב נהרגו יהודים בקרבת שכונתי. במלחמת השחרור התנדבתי לעבודת עזרה ואני אז בשנת חיי ה־65, השתתפתי פעם בהקמת עמדה לתותחים ועמדתי על יד תותח בשעה שירו ממנו. בזה תמה פרשת שרותי הצבאי כביכול למולדת.

דכאון הרוח שלאחר הפרעות לא נמשך זמן רב, לא עברו שבועות מספר והבית הלאומי אושר בועידת סן רמו, אחר כך בא קץ לשלטון הצבאי ה„מרושע". במקומו בא שלטון אזרחי עם נציב יהודי בראשו. בתחילה סיפרו יודעי דבר מפה לאוזן, שעוד מעט ויתמנה נציב יהודי. לא עבר חודש ימים והבשורה נתאמתה וירושלים היהודית התכוננה לקדם את פני „זרובבל" של דורנו. את הידיעות שאבנו בימים ההם משני יומונים, „הארץ" ודואר היום, עתונו של בן אב"י, בנו של אליעזר בן־יהודה. ראשיתו של „הארץ" ב„חדשות הארץ" של הצבא הכובש הבריטי, שהופיע בראשונה במטה הבריטי בקהיר ועבר אחר כך לירושלים. ככלות המלחמה נמסר לידי אזרחים ושמו קוצר ל„הארץ". מאז אדר תר"פ עתון זה הוא אכסניתי הפובליציסטית. נוהג הוא בי הכנסת אורחים בעין יפה, גם בשעה שדעתי אינה כדעת בעלי העתון.

פרק שלושים וארבעה

בימי הרברט סמואל והנציבים שלאחריו

הרברט סמואל, ובשמו העברי אליעזר בן מנחם סמואל, לא היה ב־1920 פנים חדשות ליהודים בעולם ולבני ארץ־ישראל בפרט. התכבדנו בכבודו בשעת היותו שר בממשלה ליברלית בבריטניה לפני מלחמת העולם. בתקופת השלטון הצבאי היה חדשים מספר בירושלים בתפקיד צנוע של יועץ לעניני כספים. ידוע היה יחסו החיובי לתנועה הציונית ולמסורת הדתית. ושוב גאו התקוות המשיחיות, שיבת ישראל לארצו ומלכות ישראל בקרוב בימינו. והנה דוגמה להלך הרוח בשנה הראשונה ל„נציב יהודה" הראשון: עליתי עם תלמידים להר תבור ובקרנו במנזר קתולי. לאנשי הכנסיה היתה אז שיבת ישראל לארצו וחידוש מלכות ישראל פגיעה קשה באמונתם, סתירה לנאמר בכתבי קדשיהם. לפי שיטתם עלינו להיות פזורים בין האומות, בזויים ושפלים עד אחרית הימים על אשר דחינו את משיחותו־אלהותו של איש נצרת. הוא בא לגאול את העולם, ואנו העלינו אותו על הצלב. נזיר פראנציסקני, משומרי „משמרת ארץ הקודש" (קוסטודיה טרה סאנקטה בלטינית) שאלנו בהר התבור: מה דעתכם על הנציב סמואל. עניתי לו: „אחרי סמואל (בעברית שמואל) מלכים", רמז לסדר הספרים בתנ"ך. האם סמואל נביא, שאלני. יכולתי לענות דברי חז"ל „יפתח בדורו כשמואל בדורו" ועל אחת כמה וכמה איש המעלה כסמואל, אבל זה לא היה בתחום השגתו של אותו גוי.

בא היום המקווה, ויהודי ירושלים נוהרים לתחנת הרכבת להריע לקראת נציב יהודה. לפי טבעי ומזגי איני אוהב להבלע בהמונים, ובכן לא הצטרפתי להמון החוגג שיצא לחלק כבוד לנציבנו וליהנות מזיו פניו היהודיים. בלכתי ברחוב הנביאים, הריק מאדם באותה שעה, בא לקראתי תימני זקן רוכב על חמור בכיוון ההפוך ליוצאים לקבלת הפנים, כאילו ברח מן העיר. עלה במוחי הפסוק על משיח צדקנו „עני ורוכב על חמור" (זכריה ט', ט'), ואמרתי בלבי: אולי הגיעה שעתו של הגואל לבוא והיא נטרפה עלינו, מפני שסמכנו על „חסד לאומים" ולא על אלקי ישראל, וכבר

אמר המשורר האלקי בתהלים (קמ"ו ג'): אל תבטחו בנדיבים, בבן אדם שאין לו תשועה. הספק קינן איפוא בלבי גם בשעת שמחה וששון. אותו תימני לא ראיתיו מימי לפני כן ולא לאחרי כן, ופרצופי ירושלים מוכרים היו לי. לו הייתי בדורו של סב־סבי חסידו של השרף מסטרליסק, כי אז הנחתי מסורת בביתי, שראיתי את פני משיח צדקנו, כשם שכמה מחסידי עליון זכו לגילוי אליהו. נשתנו הדורות ונסים אינם מצויים.

על אף הספיקות שבמעמקי הלב לא נמנעתי ללכת לבית הכנסת שבחצר החורבה של רבי יהודה החסיד, כשבא שמה נציבנו להתפלל ולעלות לתורה בשבת נחמו תר"פ, ואמנם היה זה מעמד היסטורי, כשנציב יהודה הראשון קרא את ברכות ההפטרה והדגיש את הפסוק „על כסאו לא ישב זר ולא ינחלו עוד אחרים את כבודו". התרחב הלב לאמונה שהגאולה החלה, נעלמו הספיקות לשעות ולימים, אך לא לשבועות.

על ידי עמד רבי ישעיה שפירא ז"ל, צדיק תמים, נין ונכד לקדושי עליון, אשר רבבות חסידים בפולניה שתו מימיהם והתחממו לאורם, ואף עליו עבר רטט של צעדי המשיח המתקרב ובא. ומעיני אליעזר בן־יהודה, הכופר הותיק זה עשרות בשנים, שהיה עטוף טלית ככל המתפללים, זלגו דמעות. הוא עמד על יד הבימה שעליה קרא הנציב את הברכות. נגשתי אליו ולחשתי לו: בזה האדון בן יהודה מאמין, ותשובתו היתה: יש עוד דברים שאני מאמין. עלי להוסיף שהאתיאיסם של בן־יהודה פג בשנותיו האחרונות (נפטר בתרפ"ג). כשנה לפני פטירתו מצאתיו עסוק בבנין סוכת החג, התנצל בפני באמרו: וכי מה אעשה, הנכדים תובעים סוכה. איני מעלה על דעתי שבן־יהודה שב להאמין באלקי אברהם, יצחק ויעקב, כמוהו גם כיום יש מאמינים, או מדמים בנפשם שהם מאמינים, ב„נצח ישראל" מעין ה„פאטום" היוני, השולט גם באלהים מבלי להיות אישיות. מדברי הנביאים בוחרים „מאמינים" אלה את הנוח להם, כגון שיבת ישראל לארצו וגדולתו באחרית הימים. המצוות אינן מחייבות אותם, זהו ענין ל„דתיים" הרברט סמואל גדל בבית הורים דתיים, אבל בגדלו היה ליבראלי גם בעניני דת. בכל זאת נזהר שלא לחלל את הדת בפרהסיה. בשבת ובמועדי ישראל לא עבד, לפרקים היה בא לבית הכנסת, מארמונו שבהר הזיתים (מלפנים בית מרגוע והכנסת אורחים גרמני) היה יורד ברגל, כדי שלא לחלל שבת ומועד. שליחה של ממשלה נוצרית היה, ושרי ישראל, שליחי עם ישראל, לא זו בלבד שאוכלים טריפות בסעודות רשמיות, אלא גם נוסעים בשבת, ורגלם לא תדרוך על סף בית כנסת אף ביום הכיפורים. מעשה וכתבו בעתון שראש הממשלה צם ביום הכיפורים, והוא חש להכחיש „עלילה" זו.

הנציב היהודי העלה את כבודנו לא רק בארץ ושכנותיה אלא גם בעולם כלו. היו רבנים לאומיים שחשבו שיש להזכיר את הנשיא בקדיש ובתפלת „יקום פורקן" בשבת, כשם שהוזכרו מלפנים ראשי הגולה בבבל. ההתלהבות הגדולה בגולה לא גררה אחריה עליית ההמונים, וביחוד לא עליית בעלי־הון שיכלו ליצור פרנסה לעובדים רבים. לא באו רבבות, רק אלפים עלו, ובעיקר נוער חלוצי. אמריקה עדיין פתוחה היתה ואליה זרמו רוב המהגרים היהודים. התלהבות לחוד וסיכויי פרנסה לחוד.

לא עברו שבועות רבים וכבר הרגשנו בתוצאה שלילית ממינוי נציב יהודי. מפני שיהודי היה, הוכרח להתחשב במשאלות הערביים וברגישותם שלא יראו עצמם מקופחים חס ושלום, ועוד יותר היה עליו להתחשב בממשלה בלונדון, שלא יאמרו שמדיניותו היא יהודית ולא בריטית. נמצא משכיל ערבי יודע עברית שקרא תגר על השימוש בשם ארץ־ישראל בפרסומים ובטפסים הרשמיים של הממשלה במקום שבנוסח האנגלי והערבי היה כתוב פלסטינה, פילסטין. הוא דרש שבעברית יכתב פלסטינה ושם ישראל לא יזכר. ראש המדברים בשם העדה היהודית ר׳ דוד ילין הוכיח לנציב, שאין בעברית שם אחר לארץ אלא ארץ־ישראל. בעצתו של ילין כתבתי ב„הארץ" מאמר מבוסס על מקורות היסטוריים והוכחתי, מה שידוע היה לכל בר בי־רב בישראל, שבעברית אפשר לקרוא לארץ רק ארץ־ישראל. לא הועילו הוכחותיו של ילין בעל־פה ושלי בכתב. נציב יהודה הראשון נכנע לערבי קטן, ושם ארץ־ישראל בטל מהשימוש הרשמי ובמקומו בא השם „פלשתינה", צורה שאינה נמצאת בשום מקור (יש פליסטיני כשם של פרובינציה רומית), בכדי להניח כביכול את דעתנו הוסיף הנציב, הבקי בראשי תיבות, (א״י) בסוגרים, וכן נשאר השם „ארץ ישראל" ברמז שבסוגרים. היתה זו סטירת לחי לדוברי עברית מידי מי שקרא ברגש רב ובהדגשה יתרה בשבת־נחמו „על כסא לא ישב זר". ולא רק בענין זה, שהיה פורמאלי בעיניו, אלא גם בענינים, שנראו לנו חיוניים, לא תמך בדרישותינו. יתכן שהארכיונים שבלונדון יוכיחו באחד הימים, שלא יכול לתמוך מפני היותו יהודי וחשוד בעיני שולחיו שהוא נושא פנים לאחיו היהודים. עבר־הירדן הוצא מתחום הבית הלאומי ולמעשה נאסרה בו דריסת רגל יהודית, פרט לעובר אורח. ורע מזה היתה מסירת בקעת בית־שאן כלה בידי בידוים מעטים, שישבו בה ולא יכלו לעבדה כלה ולהשתמש במימיה הרבים. הבקעה היתה רשומה כקנינו הפרטי של השולטן ועברה לרשות ממשלת המנדט, שהתחייבה לסייע להתישבות חקלאית צפופה של יהודים. כתריסר שנים אחרי כן החלו הבידוים למכור חלק מאדמה פוריה זו לקרן

הקימת לישראל, על אפם וחמתם של הלאומנים הערביים, שטענו בשעתם, שכל האדמה דרושה לתושבי המקום וחלילה לנשלם מעל אדמתם. גאולת חלק מהבקעה עלתה לנו בהון ובדם רב, כי ההתישבות החלה בימי המהומות של שנות 1936/9. לו ישב על כסא הנציבות בשנות 1920—1925 נציב פחות רגיש לתביעות הערביים, כי אז התנחלנו בבקעת בית־שאן כבר אז. פיסנותו של הנציב היהודי לא מנעה התקוממות ערבית בשפלת החוף במאי 1921, רצח עשרות נפשות והרס רב, יתכן שהמהומות בשנות 1920/21 מנעו רבים מלעלות לארץ. בארבע השנים שלאחרי כן הצליח הנציב להרגיע את הרוחות והעליה הגדולה מפולניה בשנות 1925/6 לא נתקבלה בהתנגדות של ממש מידי הערביים. על אף המרד בסוריה ובהר הדרוזים נגד הצרפתים שרר בארץ ישראל שקט וללא סכנה עברנו אז בכפרי הערביים, הקרובים לישובינו והרחוקים, ולא חרץ כלב לשונו נגדנו. עד כמה שהרגעה זו היא פרי חכמתו המדינית של סמואל תכריע ההיסטוריה. בחורף תרפ״ו נסעתי עם תלמיד אחד לכפר בגבול הרי יהודה ושומרון, לנתי בחדר הכנסת אורחים בכפר, כבדתי את הכפריים מפתי וגם הם כבדוני, ובבוקר קמתי לזהות צילום מן האויר מימי מלחמת העולם הראשונה. איש לא חשד בי שרעות אני זומם נגדם, אף כי לא הבינו לשם מה טרחתי עם הצילום לכפר נידח זה. ימים מספר לפני פרוץ המהומות בתרפ״א לנתי עם עשרות תלמידים בבית־גוברין. מחברון ירדנו שמה והמלצה ממושל נפת חברון הבאתי אתי. המוכתר (ראש הכפר) שמר עלינו כל הלילה, לא הבינותי מדוע לא שכב לישון, כפי שהתברר אחר כך, היה הכפר מוסת לקראת המהומות שהוכנו על ידי המנהיגים בירושלים וביפו, ומארחנו חשש שמא יתנפלו עלינו בלילה, ואנו באנו בצל קורתו. שכרנו חמורים והגענו בו ביום לבאר־טוביה. כאשר נפרד סמואל מהישוב בבית הכנסת באחת משבתות הקיץ בתרפ״ה ירדתי שמה עם בני, שהיה אז קרוב לבן שש, חפצתי שיראה את הנציב היהודי ויזכרהו. הוא זכה אחר כך לראותו גם בלונדון. הישוב היהודי הצטער על יציאתו של סמואל מהארץ, על אף הבקורת שמתחו נגדו בשנים הקודמות. ערכו לו קידוש במלון שעל יד שער יפו, כפי ששמעתי או קראתי האשים אוסישקין את ההנהלה הציונית בלונדון, כלומר את פרופיסור ויצמן, בגרימה ליציאתו של סמואל. היחסים בין ויצמן ואוסישקין היו מתוחים בימים ההם, ואוסישקין לא העלים את הדבר אף בשיחה עם אדם כמוני שלא נימנה אז על חוג מקורביו.

בימי נציבותו של סמואל הוגה הייתי לעתים קרובות בספר נחמיה, הפחה מטעם מלך פרס ביהודה. חבבתי והערצתי דמות אצילה זו, את יראת

שמים ואהבת ישראל שלו ואת עוז רוחו. לכן נזדעזעתי פעם משיחה שהגיעה לאזני. תלמיד ותלמידה מהגימנסיה הירושלמית שוחחו ביניהם. הנער סיפר שקרא בספר נחמיה. התפלאה חברתו ושאלה: האם אתה מבין ארמית? העמידה הנער על טעותה, שספר נחמיה כלו עברית, והעיר בצחוק: על כל „קונץ" שעשה, רשם „זכרה לי אלקי לטובה". זה היה פרי החינוך כבר בשנת 1923 או 1924, ללא רגשי־קודש, ואישי תנ"ך היו עושי „קונצים" בעיני התלמידים.

באביב 1961 פרסם מורה ב„הארץ" מאמר ארוך על הנוער השולל את עבר עמנו. הקורא מאמר זה יחשוב שזהו חידוש מימי מדינת ישראל. אנו ראינו תופעה זו כבר בימי סמואל. מביקרתו של אחד־העם על שיטת לימוד תנ"ך בגימנסיה הרצליה בתל־אביב בשנת 1911 נוכל להבין איך קם דור, שהכל חולין לו, הכל „קונצים" של מלכים, נביאים, גבורים, תנאים, רבנים, הכל „קונץ". ואני הצעיר הנני „חברה־מאן" ומתיחס בלעג ל„קונצים", אני מבין הכל, אני ואפסי עוד. בימי מדינת ישראל היו ה„חברה־מאנים" ל„בני טובים" פורצים לחנויות ולבתים מאין יסוד מוסרי מהבית ומבית הספר. לא היה לי הכבוד לדבר עם הנציב וגם לא בקשתי כבוד זה, אבל פעם הוכרחתי להכנס למושל ירושלים, סטורס הידוע ממאורעות הפסח בתר"פ, ולדבר אתו, להתאונן קשות. בחג השבועות תרפ"א באתי לכותל המערבי ומצאתי את אבני הקודש מלוכלכות בגללי־אדם, אפשר להבין מה רבה היתה ההתרגזות בקרב הקהל. בחרתי לי משלחת זקנים בעלי הדרת פנים ובלבוש מזרחי והלכנו לבית הממשלה. בקשתי ראיון דחוף עם המושל והוא יצא תיכף לאולם המרכזי ושמע את אשר בפינו, הוא „הצטער מאוד" על חילול הקודש, אבל לא נעתר לבקשתנו לבוא לראות את הנעשה ולהרגיע את הרוחות הסוערות, שלח עמנו שני פקידים ערביים, אלה הוציאו ערבי־מוגרבי מהחצר השכנה ושאלוהו, מי עשה זאת. ולד. כלומר ילד, היתה תשובתו. השקר בלט לעיני כל, הפקידים לא נכנסו לחקירות, צוו לנקות תיכף ומיד את הכותל והסתלקו. איש לא נענש על פשע זה. אחרי חדשים או שנים פגשתי את סטורס ברחוב, לא דרשתי בשלומו, אבל הוא הכירני והקדים לי שלום. בעינינו רשע מרושע היה, אבל מנקודת מבטו הוא שירת את עמו במיטב יכלתו. הרע שבו וברוב חבריו במשך כל שנות השלטון הבריטי היה, שנהגו לפי ראות עיניהם ולא לפי ההוראות מלונדון. חשבו את הכרזת בלפור למשגה, ועשו כל מה שביכלתם כדי לבטלה בפועל. קראתי בראשית 1961 מאמר מהמנהיג בתנועת העבודה בבריטניה מר קרוסמן, שבו נאמר, שפקידי המאנדאט הבריטיים והקצינים

והחיילים והשוטרים, פרט ליחידי־סגולה מועטים, התנגדו ליהודים. אצל כמה מהשוטרים והחיילים נבעה מ„סימפתיה" ליהודים מידידותם לנערות עבריות. הרברט סמואל לא שינה את הלך רוחו של המנגנון שעמד לרשותו ולא יכול להחליפו.

יורשו של הרברט סמואל, הלורד פלומר, ישיש שישב רק שנתים על כסא הנציבות בירושלים, זכה לאהדה רבה בקרב הישוב היהודי עקב ישרו ופשטותו. פעם ראיתיו בהרצאה יושב בתוך הקהל, שתי שורות לפני, לא אבה לשבת בשורה הראשונה. שר צבא, מפקד בדרגה גבוהה במלחמת העולם, היה. לא עסק בפוליטיקה בהיותו נציב כשם שלא עסק בה בתפקידיו הצבאיים מלפנים. רבים מאתנו הצטערו שבא אחרי הרברט סמואל ולא לפניו. לאהדה זכה גם הנציב הרביעי וקוֹפּ, איש צבא גם הוא. בימיו הגיעה עליית היהודים לשיאה שבימי המאנדאט באמצע שנות ה־30, כאשר החלה מנוסת היהודים מגרמניה ומאוסטריה. כאשר הכריזו הערביים שביתה כללית והשביתו את התנועה בנמל יפו, לא זו בלבד שהרשה להקים נמל בתל־אביב אלא אף סייע לכך.

מגעי עם הפקידות היה נדיר, בעיקר בעניני חינוך וקרטוגרפיה. מענין איך עלה בידי לרכך את סגן המנהל של מחלקת החינוך הממשלתית בירושלים. הוא בא לכתתי בלוית פקיד יהודי ולא דרש בשלומי, לא הציג את עצמו ולא השגיח בי. בגליציה ראיתי שהמפקח היה קורא למורה, אפילו לצעיר מתחיל, אדוני החבר (קוליגה). גם בנוכחות המנהל והמפקח לא פסק המורה מלהיות בעל הכתה. אותו בריטי שאל שאלות והפקיד היהודי תרגמן לתלמידים. בקי גדול לא היה בגיאוגרפיה ותשובה נכונה מפי התלמידים כפי שהוריתים לא מצאה חן בעיניו. נסיוני להצדיק את תשובת התלמיד לא הצליח. הוא לא הפנה את מבטו אלי. באחד הימים באתי אליו במשרדו, בפנותי אליו אמרתי לו: אולי ירשה אדוני שאדבר צרפתית, פלשתינאי ותיק אני ובימי הטורקים שלטה כאן הצרפתית כלשון אירופית בינלאומית. לתמהוני ענה לי שהאנגלית שלי טובה — מה שלא היה נכון — ואם אני רוצה אוכל לדבר צרפתית. הוא ידע עוד כמה שפות והתפאר בפני בידיעתו זו. יצא שגם אני בקי קצת באותן הלשונות, כגון טורקית ויונית חדשה. בקיצור בידיעתי לשונות רבות, ורובן רק כמלצר במלון בינלאומי, ולא במומחיותי במקצועותי בהוראה, רכשתי לי את הוקרתו. הערכתו את ההשכלה היתה ליבנטינית־מלצרית, ואיש זה עמד אחר כך בראש מחלקת החינוך. לאשרנו לא אישים כמוהו קבעו את תכנית החינוך בבתי ספרנו.

ב־1930 הוזמנתי להעיד בפני ועדת הכותל המערבי הבינלאומית, מפני שירושלמי ותיק אני ומפני שפניתי ב־1921 למושל ירושלים מר סטורס בדבר לכלוך הכותל בצואה. סיפרתי שכבר בימי הטורקים ליכלכו את הכותל באופן נורא בליל תשעה באב. אחד הערביים שהשתתף בועדה שאלני: מנין אתה יודע שעשו זאת ערביים, יתכן שאפיקורסים יהודיים עשו זאת — רמז לקומוניסטים (מופ"סים קראו להם אז). ימים אחדים לפני כן קרה, שערביים הטילו גללי־אדם על אחד הנכבדים מבני עמם. ובכן עניתי: אנו שמיים כמוכם ויש בתוכנו מריבות, אבל את הכבוד של השימוש בחומר זה בריבנו עלינו להניח לכם. התכרכמו פניהם ושתקו, כי הרמז היה ברור. סיפרתי, שהיהודים העמידו ספסלים לזקנים ולזקנות ואיש לא מיחה בידיהם (היו גם צילומים של זקנים יושבים על ספסלים ארוכים לפני הכותל). לפעמים פתחו בפנינו אף את הפתח לחצר שמצד צפון, אם היה דוחק גדול בחגים. אדיבות אנושית של מבוגרים מיושבים בדעתם וגסות של פרחחים משמשים בעירבוביה אצל ערביים. בעצמי התפללתי באותה חצר הסגורה כרגיל, וכמובן שבחג לא דרשו מאתנו בקשיש, כי יודעים השכנים שאין אתנו כסף בשבת ומועד. בשתי וערב של החקירה אמר לי אחד הערביים: שמא אתה משקר. לא שלטתי ברוחי ועניתי: לא ארשה שאיזה ליבנטיני יעליבני. דברי נתפרסמו ברבים ו„הארץ" חזר והדפיס את דברי במלאות 30 שנה לאותה ישיבה. נפגשתי רק מעט עם משכילים ערביים, ובכל פעם נהגו בי בנימוס ובאדיבות. גם בימים שבהם היו עתוניהם מלאי הסתה נגדנו. הרגשתי את נחיתותם בפני משכיל אירופי. לכן פגע בי העלבון שהעליבני עורך־דין ערבי באותה ועדה. כפי שהבינותי היה זה סגנונו כלפי עדים מהצד שכנגד בבית הדין.

עם המופתי חאג' אמין חוסיני נזדמנתי רק פעם לפונדק אחד בימי הרברט סמואל. מזכירו הראשי, הגנרל דידס (Deeds) היה מאוהדי הבית הלאומי לישראל מתוך רגשות דתיים. אחרי תום ימי כהונתו בארצנו היה עוזר להנהלה הציונית במגביותיה. מתוך מגמה לקרב את העדות השונות שבארץ זו לזו הזמין פעם מכובדים יהודים וערביים מושלמים ונוצרים למסיבה לארמון הנציב בהר הזיתים וגם אני בתוכם. היה זה ערב משעמם, אוירה בלתי רגילה וגם לא נעימה לי. שוחחתי קצרות עם אנשים שונים, בריטים וערביים. היחיד שהסתייג מכל מגע ביהודים היה המופתי, איש צעיר, חדש בתפקידו. כפי שקראתי לא הצליח גם הקולונל קיש, „שר החוץ" בהנהלה הציונית ובסוכנות היהודית בירושלים להגיע לשיחה עם מנהיג ערבי זה. הוא דחה כל נסיון למגע ישיר עמו. יתכן שגרם לכך מנחם

אוסישקין שהעליב את דודו, המופתי שקדם לו, בפרהסיה באחת המסיבות מטעם השלטון הבריטי. אותו מופתי לבית חוסיני היה אחד המנהיגים הערביים שגרמו לפרעות ביהודים בפסח תר"פ, ואוסישקין, שלא היה דיפלומאט, לא הסתיר את בוזו לו, כשהוצג בפניו על ידי בריטי. טעה סמואל במנותו את אמין הצעיר למופתי ובדחותו טובים ומלומדים ממנו. חשב סמואל שעל ידי מינוי זה יפייס את משפחת החוסיינים ויקרבה לשלטונות. חשב וטעה. חאג' אמין נענה להזמנת דידס ובא למסיבה, אבל כל אותו ערב הפגין שאינו חפץ במגע ביהודים. מפי יהודי, שהכיר את אמין בעודו נער, כי גר בשכנות עם משפחתו, שמעתי, שאמין הוחזק ל„עם הארץ" בידיעת האשלם בקרב מכריו, ולולי תמיכת הבריטים בו, בבחירה חפשית, לא היה זוכה להיות רבן של כל המושלמים בארץ. על אף השכלתו המועטה ידע להתהלך בגאות, וכאח וכרע דיבר עם מלכים ומושלי מדינות ערביים. הכשרון ללבוש גאות מצוי אצל בני המזרח, יורשי תרבות עתיקה ונימוסיה. בכשרון זה נתקלתי גם בקרב אחינו האיספניולים.

פרק שלושים וחמשה

במחיצתם של הרבנים הראשיים

קרבת מקום קרבתני רק מעט לאנשים. איש רעים להתרועע לא הייתי. חברה לא בקשתי; מישיבות, אספות, כינוסים וחגיגות התרחקתי עד כמה שיכולתי. לכן מעטים האנשים שהכרתי, בכל זאת אפשר שאתרום גרגיר לזכר דמותם של אישים שהיתה לי זכות לבוא אתם במגע. בתרפ"א גרתי בביתו ובמחיצתו של רבי יעקב מאיר ז"ל, הראשון לציון הראשון בימי המאנדאט, חברו של רבי אברהם יצחק קוק ברבנות הראשית. ביתו של רבי יעקב מאיר נמצא בירושלים בחצר שבה כתריסר בתים, מבוי סתום בשם רחוב עזרת ישראל. גם כיום (תשכ"ד) זוהי חצר שקטה בלב העיר החדשה. ה„סיטי" לא כבשה אותה עדיין. שתי קומות לבית הרב מאיר: בעליונה גר הוא עם אשתו ובתו היחידה ובנותיה, והתחתונה השכיר לנו. כבכל הבתים מאותה תקופה — הוא נבנה בסוף המאה ה־19 — לא היו מטבח וחדרי השימוש מחוברים לדירה, גינה קטנה הפרידה ביניהם. חדר אמבטיה או מקלחת טרם נודעו אז בירושלים. בור מים משותף היה לביתינו עם כמה בתים אחרים. ספרדים ואשכנזים ישבו במבוי, שנבנה ביזמה פרטית — בניגוד לשכונות או חצרות, שהוקמו על ידי מוסדות של יוצאי ארץ מסוימת וכוללי־חלוקה אשכנזיים או עדות מזרחיות — ובמשך שנה לא שמעתי צוחה או ריב במבוי המשותף.

את רבי יעקב מאיר הכרתי בראשונה בסאלוניקי בקיץ 1914. חכם באשי, כלומר ראש לרבנים, היה אז בעיר, אחרי שנטרד פעמיים מ„חכם באשיות" הירושלמית, עקב ההתנגדות תקיפי העדה הספרדית לו. לחכם באשי היו לפי החוק העותומני זכויות רחבות מאלה שלרבנות הראשית בישראל. הוא ייצג את העדה בפני הרשות, שפט את עדתו בעניני אישות והקדשות, מינה משמשים בקודש ופיקח עליהם. המוסד הרשמי של ה„חכם באשי" הוקם ב־1840 בקהלות הגדולות. התואר ראשון לציון הוא תואר רבני ירושלמי קדום, אם איני טועה, מהמאה ה־17. היות ומאז ראשית המאה ה־16 היוו מגורשי ספרד רוב מנינו ובנינו של הישוב היהודי בירושלים

היתה לספרדים, כלומר לדוברי איספניולית, חזקה על ה„ראשונות לציון", החזקה הופרה עם בחירת הרב נסים מעולי בבל בשנת תשט"ו לרב ראשי וגרמה להתנגדות מצד משפחות איספניוליות מיוחסות. רבי יעקב מאיר בן למשפחת חכמים ותיקה בירושלים היה ונמנה על תלמידיו של הראשון לציון רבי יעקב שאול אלישר. במות רבו בתרס"ו נבחר בתרס"ז לראשון לציון. את דרשת כניסתו למשרתו דרש בעברית לשמחתם של המשכילים בירושלים. הוא ידע גם צרפתית ונימוסי בני המערב והיה מסוגל יותר מכל החכמים שבירושלים לעמוד במחיצתם של קונסולים ודיפלומאטים מארצות המערב. מודרני היה בשעתו ובמקומו. יתכן ש„מודרניותו" היתה אחד הגורמים להתנגדות לו בציבור הספרדי בירושלים. ועוד בדבר אחד שונה היה מחבריו בירושלים: ספרי הקבלה, ובתוכם ספר הזוהר, שבהם הגו חכמי המזרח יותר מרבני האשכנזים הפרושים (לא־חסידים), לא משכו את לבו. בימי אברכותו דחה את דרישת אביו, שילמד בספר הזוהר, באמרו, שכתוב בספרים, שאין לו לאדם לעסוק בקבלה לפני הגיעו לארבעים שנה. כשהגיע לגיל זה עיין בזוהר ולא מצא חפץ בחכמת הנסתר.

בימי לימודי באוניברסיטה בוינה זכיתי לראות את הצגת „נתן החכם" מאת לסינג עם המשחק המפורסם בשעתו, היהודי זונטאל בתפקיד נתן החכם, שבו הגיע לשיאו הבימתי ונודע בו בעולם. היה דמיון־מה בין זונטאל כנתן החכם על הבימה ובין רבי יעקב מאיר, כשהופיע בגלימת חכם באשי בפני זרים רמי המעלה. ואולם המציאות הטבעית של החכם הירושלמי עלתה על מה שיכול ליצור גאון הבימה בתפקיד הפאר שלו. הסבא טוב הלב בחוג משפחתו ובחצר ביתו הפך לאיש אחר ברגע שהתלבש ב„רבנות" לקבלת פני אורחים או בצאתו חוצה ומשמשו ה„קאוואס" (שם טורקי לשמש רשמי) שבידו מקל עם גולת כסף בראשה, כדי לפנות כביכול מקום לגדול מאחיו החכמים לעבור ברחוב. אז הופיע כנסיך מזרחי, כלו אומר הוד והדרת פנים. זוכרני קבלת פנים בביתו בסאלוניקי. חכמי־העיר, ובתוכם ישישים בעלי „זקן אהרון" לבן, באו לברכו לפני צאתו לנוה־רחצה ומרגוע באירופה המרכזית. גם אני, כמנהל בית ספר עברי, הייתי בין הבאים. חכינו לבואו כרבע שעה. לסוף נפתחה הדלת, והחכם באשי יצא. קמנו כולנו והסתדרנו כחצי גורן עגולה והוא עבר בתוכנו, לחץ ידים, דיבר מלים ספורות עם אחדים, ואחרי דקות מספר נגמר ה„ראיון", והוא נעלם בפתח בו נכנס. היו בין אותם הזקנים בעלי יחוס ותורה גדולים ממנו, אבל איש מהם לא ידע ללבוש הדר־נשיאות ולהטיל מרות כמוהו. הוא אשר אמרתי, כנסיך מלידה הופיע. משהו מן ה„גראנדצה" (גדלות) הספרדית נשאר אצל

גולי ספרד שלא הושפלו מעולם, כשם ש„פריצי" פולין השפילו את היהודים בעיירותיהם עוד בימי. בספרד היו רדיפות וטביחות, ולסוף גירוש כללי, אבל צלם האלקים שביהודי לא בוזה מעולם כמו בפולין. עוד בראשית המאה ה־20 קרה, כפי ששמעתי, ש„פריץ" פולני ממוצא ארמני, קיבל את רב עירו, שבה היו 5—6 אלפים יהודים, בחדר המטות והטיל מים בכלי בנוכחותו. לחזירות כזו לא היה מסוגל לא אציל ספרדי ולא פחה טורקי.

רבי יעקב מאיר היה איש אמיד בקנה המדה של שנת תרפ"א בירושלים, בלתי תלוי בקופת ציבור, בניגוד לחברו הגדול ברבנות הראשית הרא"י קוק זצ"ל, שהיה מדוכא בעניות עד ימיו האחרונים. כנסת ישראל והועד הלאומי בראשה לא יכלה להטיל מסים על הציבור, וקופת ההנהלה הציונית ואח"כ של הסוכנות היהודית, דלה היתה ולא יכלה, ואף לא התאמצה, להפריש סכום כסף ניכר לצרכי הציבור היהודי בארץ. וכה יצא, שהרבנים הראשיים כמעט שלא קבלו משכורת. רבי יעקב מאיר סיפר לי, איך חברו הנערץ — תמיד קראו „הגאון" — מבטל את עניו בהלצה „הרחמן הוא יפרנסנו בכבוד" (מברכות המזון האחרונות) — מפרנסים אותנו (הרבנים) ב„כבוד" (שמחלקים לנו). רבי יעקב מאיר כלכל את ביתו הצנוע מרכושו ומהכנסותיו מהקדשות, שהיו תחת ידו בעד לימוד בישיבות. אשתו ובתו היו בנות ישראל כשרות מהטיפוס הישן של „כל כבודה בת מלך פנימה" (תהלים מ"ה, י"ד), הן עבדו עבודת הבית היום־יומיות ונזקקו לעזרה מהחוץ רק לעבודות קשות. חתנו של הרב, חכם גם הוא, בן למשפחה מיוחסת בירושלים, היה בכל אותה שנה בשליחות חוצה לארץ. רבי יעקב מאיר יצא גם הוא בנעוריו לשליחות והצליח לשולחיו ולעצמו, כי השליח היה מקבל אחוז ניכר מהכסף שאסף תמורת פעולתו. הוא כתב זכרונות חייו ומסעותיו, אבל כתב היד נשרף בדלקה בסאלוניקי. דברו על לבו שיכתוב שנית, אך לא היה עוד מסוגל להתרכז, ואף לא הסכים להכתיב לאחרים. לפעמים היה מספר לי משהו מימי מסעותיו, לסיפור מסודר לא הצלחתי למשכו. מטעו הגדול הראשון היה לתוניסיה. בתוניס הבירה נתנו לו מאחת הקהלות, כי שתים היו, שמש, שישמשו בדירתו וילוהו בלכתו לבתי הנדיבים. הרב החכם הירושלמי לא הופיע בקרב אחיו בגולה כעני המבקש נדבות בעד אחיו, אלא כציר שלוח מירושלים הבירה, אחד מגדולי שרי התורה — מאן מלכי — רבנן — כדי לזכות את בני הגולה במצוה גדולה, קיום התורה במקום מוצאה בציון. חכמי ירושלים הם כביכול צירי כל ישראל בפלטרין דמלכא (ארמון המלך), הוא מלך מלכי המלכים הקב"ה, מליצי טוב בפניו בעד כל עם ישראל, כציר־ציון הופיע איפוא גם רבי יעקב מאיר בתוניס.

שמשו היה גם הוא חכם, ובדבר החכם הירושלמי עם חכמי תוניס דברי תורה הביע גם השמש את דעתו. ואולם פגם היה בו: בכל ערב היה „מבוסם", ועיקר פעולתו של הירושלמי היתה בערב, כי אז מצא את הנדיבים פנויים בבתיהם. השמש היה עובר עם הפנס לפניו ומביאו למקום המבוקש ומחכה לו בחצר או בחדרי המשרתים. אל הטרקלין פנימה לא הוכנס על אף היותו „חכם" גם הוא, כי מבוסם היה. לא יכלתי לברר את התאריך של הביקור בתוניסיה, אבל היה זה בראשית שנות ה־80, טרם שהספיקו הצרפתים, להתקין מאור בלילות ברחובות היהודים ולתקן את הדרכים שלא יכשלו בהן עוברים ושבים.

על תוניסיה בראשית שנות ה־80 אין מחסור בחומר אינפורמציוני. לא כן בנוגע לבוכרה, שבה ביקר הרב באמצע שנות ה־80 או בסופן. היה זה מסע לא קל, כמעט הרפתקה. רוסיה בכללה היתה סגורה בפני יהודים מן החוץ, פרט לסוחרים ממדרגה ראשונה ולביקור קצר בלבד. ולחבלי רוסיה שבאסיה קשה היה לחדור אף ליהודים נתיני רוסיה וסוחרים משלמי מסים ממדרגה ראשונה — פרווגילדיניקי ברוסית. הירושלמי שיצא לבוכרה כשליח הרבנים לשם קיבוץ נדבות מוכרח היה להופיע כסוחר ממדרגה ראשונה, הנוסע לרגלי עסקיו. אין זאת אומרת שהחכם הירושלמי רימה את הדוב הרוסי. בירושלים התקימה קונסוליה רוסית זה עשרות בשנים ולפרקים הזדקקה לעזרת יהודים מקומיים. את המגרש הגדול, שעליו הוקמו הכנסיה הרוסית ובתי הכנסת צליינים בירושלים, קנה הבנקאי היהודי ואלרו. קניית קרקעות היתה בימי הטורקים מלאכת מחשבת, מפני חוקי הירושה המסובכים, ומפני הפקידים רודפי שלמונים שסיבכום עוד יותר. קניית נחלה גדולה נמשכה לפעמים ימי דור שלם. מפני יורשים ויורשי־יורשים שהיו משותפים בה. ואלרו בא על שכרו בעין יפה, ואף זכה לאות הצטיינות מהצאר, יתכן שהיו עוד כמה יהודים בירושלים, אשר הקונסוליה הרוסית נטתה להם חסד, וכה זכה החכם הירושלמי, שלא ידע מלה רוסית ולא לשון אחרת שבממלכת הצאר, ברשיון מסע לבוכרה. באניה נסע לאודיסה, ומשם ברכבת לאורנבורג (כעת צ׳קאלוב) שעל גבול אירופה ואסיה, ומשם בעגלות וברכיבה לבוכרה, מרחק 1500 ק״מ בקו אוירי, ובדרכי היבשה כאלפים ק״מ. רק פרט אחד שמעתי על מסעו ברכבת. בקרון היו גם חיילים. אחדים מהם הסתכלו בנוסע המוזר בסקרנות מיוחדת. שאלוהו שאלות והוא לא הבין את לשונם. כאשר התפלל תפילת י״ח בלחש וכרע את הכריעות הרגילות הכירו הסקרנים, שיהודים היו, שהוא יהודי, והנה נמצאה להם לשון משותפת, לשון הקודש. בין אחים היה שדאגו לנוחיותו ולשלומו. כפי שהבינותי העמידתו שליחותו

לבוכרה על רגליו במובן החומרי והגבירה את בטחונו בעצמו ובכחו. כל ימיו היו לו קשרים עם העשירים שבעדת הבוכרים בירושלים. את הבכירה בנכדותיו השיא לאחד מבני ידידיו אלה. יש לדעת, שראשוני העולים מקרב הבוכרים התקרבו לאיספניולים, ואף סיגלו לעצמם שפת „אריסטוקרטים" אלה. אחד ממכרי, שהייתי מצוי בביתו שנים רבות לרגלי עבודתי, היה בן לעולה מבבל, אשתו בת לעולה מבוכרה ושפת ביתם איספניולית היתה על יד העברית. לא עברו אלא שנים מעטות אחרי מסעו של רבי יעקב מאיר והושלמה מסילת הברזל מאורנבורג לבוכרה והחלה העליה מבוכרה לירושלים ונוסדה השכונה הבוכרית בירושלים בתרנ"א. בעליה זו וביסוד דשכונה חלק ניכר לרבי יעקב מאיר ז"ל.

פעם הרשה לי הרב שלא בכונה להציץ לתוך הקלפים של עסקי הישיבות הספרדיות וחכמיהן. קיבל תלגרמה אנגלית מבומבי ולא ידע לקראה ונתנה לי לתרגמה לו. גביר הודיע על משלוח רבבת רופיות וביקש להושיב ישיבת חכמים, שילמדו לעילוי נשמתה של אשתו או אמו בשנת האבל. היתה זו חתיכה הראויה להתכבד. מאז היו באים לבית הרב יום־יום לשעה קלה תשעה חכמים ללמוד, לאמור קדיש ולהזכיר את המנוחה. חכמי הישיבות האשכנזים לומדים בישיבה אחת וממנה מקבלים קצבה מסוימת. אין „איש ישיבה", כלומר איש מבוגר נשוי שתורתו אומנתו, משתייך לשתי ישיבות. לא כן חכמי הספרדים, הם משתייכים לכמה „ישיבות" ומקבלים „שכר לימוד" שעות מספר ביום מכל אחת מהן. מעטים היו כבר אז החכמים מעדות המזרח שתורתם אומנתם וכלם בשנות העמידה ולמעלה היו. חכמים אברכים כמעט שלא נראו עוד בגלימה דרבנן בחוצות ירושלים בשנות ה־20 למאה זו. בניהם של חכמים לא המשיכו במסורת אבותיהם כמו שהיה נהוג בעיר הקודש מדורי־דורות, הם פנו למסחר ומעטים לאומניות חפשיות, ויש שיצאו למדינות־הים. נכדו היחיד של רבי יעקב מאיר למד בגרמניה בבית ספר חרדי נוסח פראנקפורט והיה שם לסוחר. בניהם של כמה חכמים הלכו לצרפת ולאמריקה. בין החכמים שהכרתי בבית רבי יעקב מאיר היו רק 2—3 לומדים מתמידים, שעסקו בתורה בהתמדה מחוץ ללימוד החובה בשכר בישיבות. חריף, בקי ומפולפל כרב אשכנזי חשוב הכרתי בקרב חכמי הספרדים בירושלים רק אחד — לא ראיתי אינו ראיה — שמו היה רבי בן־ציון קואינקה, ספריתו הרבנית הגדולה נמסרה במותו לבהמ"ד למורים „מזרחי" שבירושלים. מסופקני אם ידי רבים ממשמשים בה זה עשרות בשנים. חכם קואינקה עני היה כל ימיו ובכל זאת רכש לו ספריה גדולה. לא אוכל להעיד על רבי יעקב מאיר שחובב ספרים היה. גם לא הרבה להגות

בספרים, כבעל בית נהג בביתו. לימוד תורה קוראים באיספניולית מלדאר, כלומר קריאה. שני עתונים הופיעו אז בירושלים, אני מנוי הייתי על אחד והוא על השני, והיינו מחליפים את הגליונות זה עם זה. לפרקים היה הרב שואל אותי: האם כבודו כבר למד את „הארץ". הוא תרגם לו „מלדאר" בלימוד. הודות לסביבה הרבנית למד בני הפעוט עברית מקורית, טובה מזו של הגננות, שלידיהן נמסר אחר כך. חידוש היה בעיניהן, שהתינוק אמר „אנוכי" ולא רק „אני" והשתמש בביטויים שהגננות ידעום אמנם אבל לא היו שגורים בפיהן. כמו נשים רבות בישובנו למדה גם אשתי לדבר עברית מפי ילדיה בעודם בגן הילדים ומתוך הכרח לעזור להם בהכנת שעוריהם בהיותם בבית הספר השתלמה בידיעת הלשון. במשך הזמן התקשרה לקריאה בספרים עבריים.

שכן קרוב לשכונה שבה ישב רבי יעקב מאיר היה בראשית שנות ה־20 רבי אברהם יצחק קוק, הרב הראשי האשכנזי. על הרא"י קוק נכתבו מאמרים רבים ואף ספרים, ורק מעט אוכל להוסיף להכרת קוי דמותו. בגשתי לרשמם, הריני בעיני כאותו יהודי עני בקולומיה, שהעיד על בעל מיליוני זהובים, שאמנם עשיר הוא, כי ראה על השלחן במשרדו כיפות מלאות מטבעות נחושת. גם אני אוכל להעיד רק על מטבעות נחושת מעושרו הרוחני של הרב הגאון, בידיעתו בתורה ובשיטתו הפילוסופית המיסטית. הכרתיו לפני המלחמה בעודו רבה של יפו והמושבות, ובימי שבתי בבית רבי יעקב מאיר הייתי בא להתפלל בבית מדרשו. בסוף שנות ה־20 ובראשית ה־30 היה בא לשכונתי קרית־משה בירושלים לנוה־קין והיה מתפלל עמנו בבית הכנסת שלנו. היתה לי איפוא הזדמנות לשמוע מפיו דברי־תורה ושיחות תלמידי־חכמים ולהתבונן בהליכותיו ובמדותיו הנעלות.

זכרונו ובקיאותו בכל מה שלמד וקרא פעם הדהימוני ממש. כאשר הכינותי הוצאת ה„מכתבים האדומים" של הפראנקיים, הכתובים בלשון הזוהר, היה עלי לציין את מקומם של הציטטות והפראזות. יעצני מישהו שאפנה לאדם אחד שלמד זוהר יום־יום עשרות בשנים. פניתי לאותו זקן ולא ידע לענות לי. שלחני ידידי הרא"מ ליפשיץ לרב קוק. שעת קבלת ציבור היתה אצלו בין הערביים, בין מנחה למעריב, רבים הטרידוהו אז, ובין טרדן לטרדן עיין ברשימתי ואמר לי היכן עלי לחפש בזוהר. אחר כך נתקל בלשון הזוהר שלא ידעה, הירהר רגע ואמר: תבקש ב„נבואת הילד". בפעם הראשונה בחיי שמעתי על ספר קטן זה ומובטחני שיודעי־ספר רבים לא שמעו על חיבור מוזר זה מימי הבינים. ואמנם מצאתי את הפראזות ב„נבואת הילד".

פעם הוזמנתי בקרית־משה למנין לומדי פרק משניות עם הרב לעילוי־נפש אמו, שנפטרה באותה שנה. השעה היתה קרובה לתפילת מנחה בערב־שבת, והפרק היה ממסכת פרה. בזמן הקצר שהיה ברשותו גלל בפנינו שיטות ראשונים ופתח בפנינו אופקים רחבים בהלכות שנראו לנו פשוטות וחלקות בלמדנו אותן עם המפרשים הרגילים, רמב"ם, הרע"ב ותפארת ישראל. מימי לא למדתי משניות בעמקות כזו, לא בבהמ"ד לרבנים בוינה שבו טרח המרצה לצטט כל הגירסאות לפי דקדוקי סופרים ומקורות אחרים, ולא בשעורי־משניות של בעלי־בתים בירושלים. ב„אמירת תורה" שלו בסעודה השלישית בשבת, וביחוד כשדרש דרשה ארוכה בבית הכנסת, הייתי מאבד את החוט המקשר את אמרותיו, כי הקשר היה על פי רוב אסוסיאציות שלו, יתכן שמחוסר בקיאות לא יכלתי לרדת לסוף דעתו. הוא שכח כנראה שהמאזינים אינם למדנים בקיאים כמותו.

אביו, שהיה תלמיד־חכם ברמה של מלמד לאברכים ובטלן כמלמד, היה יושב ומאזין לדרשתו בסעודה השלישית. פעם הפסיקו והתחיל להדריכו לפי שכלו והבנתו הוא. דבריו היו תפלים באזנינו, אבל הרב החריש, שמע ביראת־הכבוד את דבריו כנער עומד בפני גדול בתורה. לא ענה לו, וכאשר הפסיק המשיך בדרשתו. פעם באתי אליו בערב ביום חול, הוא ישב וכתב, עיין לפעמים בגמרא בפורמאט קטן והמשיך לכתוב. כפי ששמעתי עסק אז בחיבורו המצרף את פסקי ההלכה של ראשונים ואחרונים למקורם הראשון שבש"ס. בהיותו שקוע כלו בתורה נראה לי, היושב ומחכה ממולו בחדר בלתי מואר, כמלאך ד' צבאות. אמרו לי שמה שהוא כותב מוכן לדפוס ללא צורך בתיקונים. בבית הכנסת בקרית־משה שמעתי כמה פעמים מפיו אחרי התפילה, בשעה שקיפל את התפילין והטלית, סיפורי זכרונות מימי לימודיו בוולוז'ין ומימי רבנותו בבויסק, שהיא כעת בלטביה, לא נעדרו אף סיפורי־בדיחות של בחורי־ישיבה על עמי ארצות. היה לו כשרון של מספר שלא פותח. לתלמידי וולוז'ין מלפנים התיחס כאל חברים, גם אם עזבו את דרכי התורה. בלמדו סניגוריה בעל פה ובדפוס על בוני הישוב במסירות נפשם, המנוערים מערכי הדת והמסורת, השניא את עצמו על חוג קיצוני מקרב החרדים שרדפוהו וביזוהו ומיררו את חייו, פסלו את חיבוריו, ועד היום (תשכ"ד) לא התירו אפילו את חיבורו על הש"ס. ברם חוג זה הולך ומצטמצם ובטל באחד באלף בהשואה למעריצי שמו וזכרו. עד היכן הגיעה השנאה שמעתי מפי קנאי הונגרי, שלא היה למדן גדול: לרבנינו הדרת־פנים ולו פני סנדלר. בעיני היה כמלאך ד' צבאות.

הרב עיין לא רק בספרות הפילוסופית אלא ידע גם ספרות יפה עברית

וקצת לועזית. מסופרינו כיבד ביותר את ש"י עגנון. כשביקר הסופר בביתו היה מושיבו בראש על ידו גם במסיבות שבהן השתתפו רבנים חשובים, שלא ידעו את ערכו של האיש הלבוש בגדים אירופיים וזקנו ושפמו מגולחים.

על אף „רבנותו הראשית" ידע מחסור ועוני כל ימיו, ורק בחלותו במחלה שאין לה סיכויי ריפוי נמצא נדבן שהכניסו לפנסיון כשר למהדרין של רופא, ושם יצאה נשמתו בקדושה כעבור חדשים־מספר. בימי שבתו בשכונתנו למרגוע בקיץ היו לפעמים ערבי שבתות, שבהם לא היתה פרוטה בכיסה של הרבנית להכנת צרכי שבת. נמצא בשכנותו זקן עולה מארה"ב שהרגיש בדבר והיה מזכה את בית הרב בלירות אחדות, שהספיקו בימים ההם למחית המשפחה לכל השבוע. אחרי פטירתו נמצאו מקורות־כסף להקמת מוסד הרב קוק. בחייו לא שאל איש, גם מעריציו, מהיכן ירק זה חי. אין הרא"י קוק יחיד בקרב גדולינו שככה עלה לו בחייו. על בנו יחידו היה הרב אומר, שהוא גדול בתורה. ועוד זאת ירש ממנו את קלסתר הפנים האצילית, את ענותו ועוד כמה ממדותיו הנעלות. הוא גר שנים אחדות בשכנותנו ויכולתי להתבונן בו מקרוב. גם בביתו לא היתה ההרוחה מצויה.

המובהק בתלמידיו היה הרב חרל"פ. התבוננתי בהליכותיו בנוה־קיץ בהר הכרמל. היו שם גם הרבנים הראשיים של תל אביב וחיפה, שניהם אנשי־שם בתורתם. אבל היו קרים ככפור בהגיונם החריף. בשעת התפלה היו שקטים ללא נדנוד של „כל עצמותי תאמרנה", לעומתם געש הרב חרל"פ כאש להבות ומראה פניו היה כשל צדיק מגדולי החסידים. כך נראה בודאי השרף רבי אורי מסטרליסק, אשר שמו וזכרו היו חיים בנעורי במשפחת אבי. שח לי יהודי שהיה נוסע כל ימיו לצדיקים בגולה (ויז'ניץ ואחרים), שהרב חרל"פ משמש לו „תחליף" לאדמו"ר, ורב זה השתייך לותיקי הפרושים שבירושלים. הרא"י קוק, ליטאי מבטן ולידה מיורשי מסורת הגר"א, גשר גשר בין תורת הגר"א ותורת הבעש"ט, ותלמידו המובהק התקרב בלהט תפילתו עוד יותר לחסידות.

את הרב הראשי הר"י הלוי הרצוג הכרתי מקרוב בשנות ה־50 הראשונות. התנהל ויכוח בין הרבנים במשך שנים, היכן גבול התאריך להלכה. כאשר באו שרידי ישיבות ליטא ליאפאן, הרחוקה מירושלים יותר מ־90 מעלות אורך, לא ידעו האם עליהם לעשות את השבת והמועדים לפי יבשת אסיה ואירופה או לאחר ביום אחד לפי תאריך אמריקה. היו שהחמירו על עצמם ועשו שני ימים וצמו שני ימי כיפור. הם פנו לירושלים ובעל חזון־איש, שישב בבני־ברק ונחשב כגדול הפוסקים בסוף ימיו, פסק שכל מה שממזרח לקו 90° מירושלים דינו כחצי הכדור המערבי. הוא נשען בכך

על רבי זרחיה הלוי בספר המאור שלו במסכת ראש השנה, וכן על רבי יהודה הלוי בכוזרי. רבי מיכל טיקוצ׳ינסקי זצ״ל מירושלים, שעסק כל ימיו בבעיות הלוח, העביר את קו הגבול של התאריך עד מעבר לגבול אסיה. שיטתו מוסברת בספרו „היומם״. בשעה שכתב ספרו זה היה בא אלי לבית הכנסת לדון אתי בבעיות גיאוגרפיות וקרטוגרפיות. דעתי היתה, שרבי זרחיה בעל המאור ורבי יהודה הלוי פסקו הלכה לפי מצב המדע שבימיהם ולא על יסוד התלמוד. בימיהם חשבו שחצי הכדור המזרחי רובו יבשה והמערבי רובו או כלו אוקינוס. ירושלים שוכנת באמצע חצי הכדור היבשתי. 90 מעלות מזה ומזה הם הקצוות של היבשת וראשית האוקינוס. כעת אנו יודעים שהקצה הצפוני־מזרחי של אסיה רחוק מירושלים 155 מעלות אורך, כלומר 65 מעלות מעבר לחצי הכדור היבשתי של הגיאוגרפים של המאה ה־12. הרב הרצוג נטה לשיטתו של הרי״מ טיקוצינסקי והזמינני לביתו לדון אתי בבעיות גבול התאריך. היו לי ישיבות אחדות אתו. הסברתי לו שלפי השקפת בעלי התלמוד הארץ כגלגל שטוח ובצאת השמש בבוקר בקצה המזרח היא נראית בבת אחת בכל העולם. הבעייה של הבדל בתאריך לא היתה קיימת בשבילם ואין לפתרה לפי מאמרי חז״ל, אלא על ידי היקשים מענינים דומים, מה שעשה הר״מ טיקוצינסקי. בישיבות אלה הכרתי מקצת מגדולתו של הרב בתורה ורוחב השכלתו החילונית וביחד עם זה את ענוותו בשמעו לקח מפי.

פרק שלושים ושש

בשכונת הבוכרים

מחצרו של רבי יעקב מאיר עברנו לגור בשכונת הבוכרים שבה התרכזו אז משכילים אשכנזים מן העולים החדשים. שכונה זו עשירים מבוכרה ומכל טורקסטאן הקימוה לעצמם, רחובות ישרים רחבים, בתי משפחה גדולים עם דירות נאות מסביב לחצרות מרווחות. בצדק קראוה מיסדיה רחובות, אלא ששם זה נשכח. יהודי אסיה המרכזית עשו עושר במסחר עם סלילת מס"ב שקשרה את ארצם לרוסיה האירופית. השלטון הצארי לא צמצם את זכות ישיבתם ותנועתם כמו שעשה ליהודי אירופה. הם יכלו לסחור בכל ערי הקיסרות הנרחבה. מסילות הברזל קירבו את היהודים הללו לארץ־ישראל. במקום מסעות קשים ומסוכנים במשך חדשים אחדים יכלו להגיע ברכבת ובאניות ב־12—14 יום לירושלים, תאות נפשם. לפי מוצאם ולשונם קשורים היו עד עתה רק עם יהדות פרס הדלה בחומר וברוח. רע ומר היה מצבם של יהודי פרס ברוב ימי השושלת הסאסאנית (224—642) והורע עוד יותר עם השתרשות האישלם בצורה קנאית מאוד (מגע יהודי מטמא). עם התפוררות החליפות והתהוות ממלכות יריבות באיראן ובטוראן התרופפו הקשרים גם בין יהודי טוראן, שעליה נמנית בוכרה, ובין יהודי פרס. הדו של מרכז התורה בבבל כמעט שלא הגיע מעבר להרי כוראסאן, גבול טוראן בדרום. אחרי הכובש הגדול טימור לנק, שבירתו היתה סאמארקאנד בטוראן, ירדה השכה על התרבות בטוראן שעטפה גם את היהודים שבה. בכל זאת קימו הנידחים והמנותקים מסורת אבות והתקוה לגאולה עברה מדור לדור. והנה נפתחו השערים לעליה לארץ־הקודש ברבע האחרון למאה ה־19 עם הכיבוש הרוסי. יהודים הצליחו לעשות עושר במסחר עם רוסיה, כי לא הוטלו עליהם ההגבלות שעל יהודי רוסיה ופולין, ונמצאו רבים שיכלו להגשים חלום של דורות לשוב לארץ הקודש. רק מעטים מהעולים ניתקו את קשריהם עם ארץ מוצאם, רובם הניחו את הונם ועסקיהם בידי קרובים, כדי לקבל את רווחיהם בירושלים. ויש שאחים התחלפו, אחד יושב זמן־מה בירושלים וחוזר לבוכרה והשני בא במקומו.

מלחמת העולם והמהפכה שמו קץ לעושרם של יהודי בוכרה ולאידילה הבוכרית בירושלים. משפחות רבות בותרו, רק מעטים הצליחו להמלט מברית המועצות ולהגיע דרך אפגניסטאן והודו לארץ־ישראל בעירום וחוסר כל. השכרת הבתים היתה מקור פרנסה למרוששים, לא קלה היתה הישיבה בשכונה המבודדת. שדה טרשים נרחב חצץ בינה ובין זכרון־משה, שבה התרכזו רוב משכילי העיר. תחבורה ציבורית טרם היתה בירושלים, פרט לתנועת מרכבות משער יפו למחנה יהודה ולמאה שערים. גם מאור חשמלי וטלפון טרם היו. בידוד זה קירב את בני המושבה האשכנזית שבשכונת הבוכרים. קומץ המשכילים היה למשפחה גדולה אחת.

הבית ששכרנו היה שייך לזקן, שמת זמן מה לפני בואנו ויורשיו טרם הגיעו לארץ. השכנים סיפרו לנו איך דאג הזקן הגוסס, שדעתו היתה צלולה עליו, שיכינו „סעודת מצוה" למלויו לבית עולמו, בשובם מבית הקברות. פקודותיו נתן לפרטי־פרטים, מה לקנות ואיך לסדר את הסעודה. מנהג זה לערוך סעודה וכיבוד לאורחי בית האבל מצוי גם אצל עדות מזרחיות אחרות בישראל, אבל הבוכרים הפריזו בו יותר מאחרים. את הריקנות מתורה מלאו באמונות טפלות, ביחוד בקשר עם המות.

מתפלל הייתי לעתים קרובות בבתי הכנסיות היפים שלהם. הסדר, השקט והנימוס של הבוכרים התאימו לרוחי יותר מההמולה שבבית התפלה של החסידים בשכונה השכנה, אבל מעולם לא הצטרפתי להולכים לבית אבל או ל„עריכת לימוד" לאזכרת נפטר. לפעמים ערכו „לימוד" בבית הכנסת וחלקו שנים־שלשה דפים מספר הזוהר מודפסים במיוחד בניקוד (משובש). הדפים שבידי כל המשתתפים הצטרפו לאיזה מאמר בזוהר המועיל לנשמה. ה„לומדים" לא הבינו את הארמית, ומי שהבין פירוש המלים לא ידע את הקשר עם מה שלפניו. מנהג זה של חלוקת דפים מן הזוהר ראיתי גם אצל בני עדות מזרחיות אחרות. אם תשאל את „מכרסמי" הזוהר: הלא אינך מבין דבר ממה שמללת, יענך: אני איני מבין אבל הנשמה (שלי או של הנפטר?) מבינה. מעין לחש של קסם הם אמרי־קודש של המשנה או של הזוהר לתמימים עד היום הזה. רחוקים היו שכני אלה מאמונותי ודעותי, אבל אהבתים עקב אמונתם הפשוטה וישרם, בבחינת „וצדיק באמונתו יחיה" (חבקוק ב, ד).

את מצות פדיון פטר חמור, מצוה נדירה ליושבי כרכים, היו בני עדות המזרח מקיימים בדורות שעברו ברוב פאר והדר והמון חוגג. בשבתי בין הבוכרים נזדמנה מצוה זו לאחד משכני. הוא לא הסתפק במתן פרסום לחגיגתו בעתונים ובמודעות ברחוב, אלא הזמין גם את הנציב הרברט

סמואל. חפץ כנראה לזכותו ב„סנדקאות", לשאת את שה־התמורה, ואולי את החמור, גיבור־היום בעצמו, אך הנציב הסתפק בשליחת איזה פקיד ל„פנטסיה". אני הסתפקתי במה שקראתי על פדיון פטר חמור ב„ירושלים" של הרא"מ לונץ (כרך א' עמ' 18) ולא בטלתי את זמני לראות עייר פעוט עטוף עדי־עדיים ופרוכת על גבו, והמון נשים ואנשים וילדים יוצאים מכליהם מרוב שמחה וניהנים מהכיבוד שהכין בעל־החמור ביד רחבה: סוכריות, בטנים (אגוזי אדמה), גרעיני דלעת וחמניות יבשים מלוחים, מיץ לימון ומשקאות זולים אחרים. מחוץ לבית הכנסת היה מגעי עם שכני עולי טוראן רק מעט; למשכילים האשכנזים שגרו אז בשכונה זו ולא ביקרו בבית כנסת לא היה מגע עמהם בכלל, אוטובוסים טרם נסעו לשכונה זו ולא היתה הזדמנות להפגש עם בוכרים בהם.

משכונת הבוכרים עברנו בתרפ"ג לזכרון־משה וישבנו בה עד סוף תרפ"ז. לפני המלחמה ובשנים הראשונות שלאחריה היתה שכונה זו מרכזם של משכילי ירושלים. האולם בקומה ב' של ביה"ס למל היה המקום היחיד לאספות, למסיבות ולקבלת פני אורחים נכבדים. עם בנין השכונות בית הכרם, תלפיות ואחריהן רחביה התרוקנה זכרון־משה ממשכיליה, פרט לבעלי בתים אחדים (בית ילין ופרס) ותהי לשכונת חרדים מהישוב הישן נוסח חדיש יותר ממאה שערים.

פרק שלושים ושבעה

פגישות ומגעים עם אנשי־שם עבריים

על אף ישיבתי בבירת עמנו ומדינתנו במשך יובל שנים היה מגעי עם אישים מפורסמים רק מועט, כי מעולם לא הייתי איש־הציבור והשתתפתי רק מעט בישיבות וכינוסים. מספר האישים שאוכל להוסיף קוים אחדים להכרת דמותם הוא קטן.

פרופיסור ד"ר יוסף קלוזנר

הארי בחבורתנו בשכונת הבוכרים היה ד"ר יוסף קלוזנר. שמו היה ידוע לי כבר לפני כ־20 שנה ונפלאות סיפרו על הלשונות הרבות ששלט בהן ורוחב השכלתו ונועם כתיבתו הבחורים המשכילים במועדון הציוני בקולומיה. יהודי גליציה היו מתבטלים בפני יהדות רוסיה ופולין וכל סופר בעל־שם שמעבר לגבול המזרחי והצפוני נראה כענק הרוח בגליציה. את „השלח", שבו כתב ד"ר קלוזנר ואחר כך ערכו, היה ספרן המועדון נותן לקריאה רק ליחידי־סגולה, שהיה בטוח שיבינו את מאמריו ה„עמוקים מני עמוק". הד להערצת ד"ר קלוזנר בעיירות גליציה נמצא באחד מסיפוריו הראשונים של ש"י עגנון. ב־1909 פניתי לד"ר קלוזנר בשאלה במכתב, אם יקבל ממני מסה על יוסף השני ויהודי גליציה. התשובה לא איחרה לבוא, וב־1910 נכנסתי לשורת סופרי „השלח" החשובים. שנתים אחרי כן הכרתי את הד"ר העורך פנים בפנים בעלותו לרגל לירושלים לחג־הפסח. רבות שוחחנו אז. מלא התלהבות ממראה עיניו היה, מהטבע הנהדר ומהישגי הישוב החדש, מהלשון העברית שבפי הנוער ועוד ועוד. רק טוב חזה בישראל. את מסעו תיאר ברשימתו „עולם מתהווה" ב„השלח" בכמה המשכים. ייחד לי כמה שורות מבלי להזכיר את שמי. תמים מדי תיארני, פשוט מדי. ב־1921 היינו שכנים ברחובה הראשי של שכונת הבוכרים; לא עברו יומים או שלשה ימים במשך שנתים שלא נפגשנו. בלכתו עם אשתו לבקר אצל אמו, אשה מאוד עדינה מהטיפוס הבעל־ביתי הישן, היה עובר על ידינו ושואל לשלומנו ולשלום בננו התינוק. חשוכי בנים היו זוג

הקלונגרים, אבל אהבו ילדים. הוא הצליח להוציא מאודיסה את כתביו ואת ספריתו — כלה או רובה הגדול — וחזר בירושלים בדירתו המרווחה לעבודתו הספרותית. הבוכרים העשירים בנו להם חדרים־אולמות גבוהים, ואולם כזה היה חדר עבודתו, מרוהט איך שהוא בזול על ידי עקרת־ביתו. בחריצותו ובזכרונו, שלא עזבוהו עד שנתו האחרונה, אפשר להשוותו רק לתלמודיים הגדולים, חסרה לו חריפות שכלם ועמקותם. איש חלש היה כבר בבקרו בירושלים בתרע״ב, מפונק ומתפנק, ובכל זאת ישב על יד שלחן עבודתו למן הבוקר עד שעה מאוחרת בערב. רצונו העז התגבר על חולשתו. בעשר שנות חייו האחרונות היה מעורכי האנציקלופדיה העברית, ביום הולדתו הע״ט עוד חגגנו אתו את יום הולדתו של „איש העט המובהק״ במשרד המערכת שבקומה הרביעית — 75 מדרגות ללא מעלית. מהמשרד הייתי נוסע אתו לפרקים לישיבת ועדת השמות בבניני המוסדות הלאומיים ברחביה. לבו נקפו על „בזבוז״ ממון צבורי על הנסיעה במונית, פעם אמר לי, שבעצם אפשר היה ללכת, ובהליכה זו יש עליה די קשה. ההזדמנות הראשונה להרצות בפני תלמידים ניתנה לו על ידי בשעורים למורי־דרך שבהנהלתי. הוא התמסר לשעורים פופולריים אלה בהתלהבות שנבעה מקרב לבו. גם שיעוריו באוניברסיטה שנים אחדות אחרי כן לא היו דברים קרים ויבשים מהקתדרה כרגיל אצל אנשי־מדע, גם שם דיבר הלב.

בקשר עם השעורים למורי־דרך השתתף עמנו במסע־לימודי לחברון. עשינו את שבתנו בעיר האבות במלון היהודי היחיד שבה, הזמנו בעוד מועד מזון לשלש הסעודות לכל המשתתפים, אבל בעל המלון לא האמין כנראה שאמנם בוא נבוא במספר רב והכין רק מעט, ובמקום דגים, מרק, בשר ולפתן האכילנו שימורי ירקות מתוצרת ביתו, שהיו לו לרוב. בכל זאת ישבנו שמחים על יד שלחננו הדל, וד״ר קלוזנר — אשתו כמובן לימינו — היה לרבי דורש ומלהיב את הבחורים בבלעם מלפפונים וקשואים חמוצים עם חלת השבת. חום ילדותי היה בהתלהבותו, בהתפעלותו מכל מה שראה בעיר האבות.

סתירות מסוימות הרגשתי בהליכותיו. הוא היה חפשי בדעותיו כחוקר, בתורה מן השמים לא האמין, ובכל זאת שמר שבת מחללו, אפילו מנורת חשמל נמנע מלהדליק או לכבות בשבת ונזהר ממאכלות אסורים. היה הולך לבית הכנסת בשבת ומועד, ללא קביעות. פעם חזרנו לבתינו דרך מאה־שערים בתחילת הערב, נזכר שיום אזכרה לו אותו יום ונכנס לאחד מבתי התפלה לתפילת ערבית ולאמירת קדיש. אשתו היתה מספרת שלעתים קרובות היא מוצאת אותו ממלל תפילה חרישית. פער היה בין הלב והמוח.

בין הממשיך באהבה במסורת־אבות המקודשת ובין החוקר האמון עלי שיטות מדעיות חדישות, ביחוד גרמניות פרוטסטנטיות. ועוד סתירה: קלוזנר ענו היה, דיבר עם כל איש, כקטן כגדול, כאל חבר, עם מכר חדש כמו לידיד ותיק, ובכל זאת כוננה בלבו גאוה מהכרת ערך עצמו ופעולתו הספרותית. זוכרני פרט קטן: בשיחה בביתו שאלתני אשתו, אם יודע אני אנגלית. עניתי לה: בערך כמו האדון קלוזנר. כוונתי היתה שהאנגלית שלי מספיקה לעיון בספרות מקצועית, לא לשיחה חפשית ולספרות יפה. נזדעזע האדון קלוזנר ואמר: מה, אני קראתי את שקספיר. לא סבל את השואתי אליו גם בידיעת לשון, שלא ידע לדבר בה.

אותה גאוה סמויה ואי־זהירותו מלאמור לכל אדם, גם לגדולים ומפורסמים, כל מה שבלבו עליהם, גם שבח וגם דברי ביקורת, הרבו לו מתנגדים ולועגים ושונאים בחוגי הסופרים, ביחוד האודיסאים. פעם התפרץ נגדו ח. נ. ביאליק במסיבה שנערכה לכבוד טשרניחובסקי, בדברי ההערצה לחתן המסיבה עקץ ברמז את ביאליק. לא שלט המשורר ברוחו, נטל את רשות הדיבור, וברוגז ניכר דיבר וכה סיים: איך לכתוב שיר יודעים טשרניחובסקי ואני, ואתה מר קלוזנר תכתוב א מאַימר (באידיש במקום מאמר). כפי שסיפר לי מר רבניצקי, חברו בעבודה הותיק של ביאליק, גם מנדלי מוכר ספרים לא חיבב את קלוזנר, אף על פי שזה כתב עליו הרבה בהערצה ובחיבה. הסופר הישיש חיבר עליו בדיחה, שהיו לה מהלכים מפה אל פה באודיסה: ארבעים יום לפני יצירת הולד, שהיה עתיד להיות יוסף קלוזנר, הכריזו עליו בשמים שיהיה שואב־מים (מלאכה בזויה). שמעו אבותיו, נשמות חשובות בשמים, שנין ונכד לקלוזנרים עתיד להיות שואב־מים. הקימו רעש בפני כסא הכבוד: היתכן, קלוזנר שואב־מים. המתיקו לו את הדין וגזרו שיהיה שואב־דיו (א טינטן־שעפער). בימים ההם היה הכותב מוכרח לטבול מדי פעם בפעם את עטו בדיו. כעת הלך דור הסופרים האודיסאים לעולמו „גם אהבתם גם שנאתם גם קנאתם כבר אבדה" (קהלת, ט, ו) ואפשר כבר לשפוט על כל האסכולה האודיסאית ללא הפרזה לחיוב או לשלילה. מה שהדפיס קלוזנר במשך 62 שנות עבודתו מצטרף לעשרות כרכים, ומלבד זה החליף מכתבים רבים עם סופרים, ומה שנשאר מהם ראוי לפרסום מפני ערכם ההיסטורי. ספק אם קם בישראל סופר פורה כמוהו, פרט אולי לאיזה מחבר רומאנים זולים באידיש להמוני העם. מכל ירושתו הספרותית העשירה של קלוזנר ספק אם ימצא משהו ראוי לקריאה אחרי דור אחד, פרט חומר להיסטוריון ולחוקר בספרות העברית החדשה. הסיבה פשוטה: הפובליציסטיקה נועדה מלכתחילה רק לשעתה, והמחקר הולך

ומתקדם. איש לא יקרא בשנת 2000 מה שכתב קלוזנר על ימי הבית השני, על תולדות הרעיון המשיחי בישראל, על ישו הנוצרי או על הספרות העברית החדשה. ובכל זאת גדולה זכותו לתחיה הלאומית בכלל וללשון העברית בפרט. על חיבוריו ועל סגנונו העברי חונכו שנים או שלשה דורות של משכילים וחוקרים עברים. מלבד חיבוריו היתה השפעה מרובה לכרכי „השלח" שערך ברמה ובמגמה אירופית מערבית. סיסמתו של קלוזנר היתה „יהדות ואנושיות" והיא חרוטה מעל לשער ביתו בתלפיות שבירושלים. לעגו על כך מתנגדיו בטענה, וכי יהדות אינה אנושיות, אנושיות עילאית בתורתה. סיסמה זו היא ניגוד מוחלט לשיטת ההשכלה, אשר י. ל. גורדון בטאה באמרו: היה יהודי באהלך ואדם בצאתך. קלוזנר דרש השתלבותו בתרבות האנושות המערבית עם הבלטת יהדותנו, מה שהושג בבית הלאומי והושלם במדינת ישראל. יתכן שהניסוח בוא"ו החיבור לא היה מוצלח. הכונה היתה: לא יהדות מובדלת בחומות גיטו אלא משתתפת בכל שאיפותיה הנעלות של האנושיות, מכל מה שכתב והשמיע יוצא, שלא התכון ל„ככל הגויים ישראל" כרוב משכילינו כיום, אלא לקיום יחודנו ומסורתנו, מוסרנו וצניעותנו. בשנת חייו האחרונה מיחה נגד בריכת שחייה משותפת לגברים ולנשים בירושלים, אבל רוב חברי מועצת העיריה, אלה שכיבדוהו באזרחות הכבוד של העיר, לא שמו לב למחאתו ולרש"י עגנון ולאישים אחרים. להם ישראל ככל הגויים וירושלים ככל הערים.

אלתר (אבא) דרויאנוב

שכן קרוב, בבית אחד, לקלוזנר היה אבל רחוקים היו זה מזה בטבעם ובחינוך שקבלו. שניהם ילידי ליטא, אבל קלוזנר גדל באודיסה וקיבל חינוך משכילי, לא צלל בים התלמוד, ולא ספג את רוחו. עמד בבחינת הבגרות ויצא ללמוד באוניברסיטת היידלברג, לא הציץ ונפגע. לא כן דרויאנוב, שגדל בבית אביו הרב בעיירה, למד בישיבות ושמש רבנים מפורסמים, ובתוכם את הרוגאצ'ובי, שעלה לפי סיפוריו על הרא"י קוק בבקיאות ובחריפות. הוא הציץ ונפגע בימי אברכותו, למד רוסית וספרותה, אבל לא השכלה כללית. נדד עם משפחתו לאודיסה, פעל בהנהלת חובבי ציון ופירסם קובץ גדול של מסמכים על פעולות החובבים, וביחוד הועד האודיסאי. איש שיחה נפלא היה, ממולח וחריף, מלא וגדוש סיפורי־זכרונות, אוהב לשמוע בדיחות ולהשמיען מבלי ליהנות בצורה גלויה מחכמותיו כדרך מספרי הלצות. בימי שבתו בארץ הדפיס קובץ בדיחות יהודיות בכרכים אחדים. הוא דאג לליטוש סגנונו ולשיפורו, וגם אחרי שהיה סופר זה עשרות בשנים

היה מתאמן בתרגילי סגנון על ידי תרגומים שלא על מנת לפרסמם. מגע קרוב היה לי אתו בשעה שהזמינני לכתוב פרק על הגיאוגרפיה של תל־אביב לספר חצי־היובל לעיר זו. עמל רב השקעתי בעבודה זו והייתי יורד מדי פעם בפעם לתל־אביב לשם כך. כדי לתאר במלים ובמפות את קניית אדמת תל־אביב במשך 25 השנים, כמה עשרות יחידות בשמות שונים, ואת צורת הקרקע זקוק הייתי לתיקים ולמפות ממשרד ההנדסה של העיריה. עינו של ראש המחלקה זו צרה היתה בנו, ואולי רצה להבליט בכך את חשיבותו ותקפו, הכביד עלי מאוד את השימוש בחומר זה, ודרויאנוב הוכרח לפנות אל ראש העיריה מאיר דיזנגוף בעצמו. גם אחרי שזה נתן פקודה לפתוח בפני גנזי המהנדסים העירוניים לא פסקו הקשיים, ויסורים רבים נגרמו למר דרויאנוב ולי עד שסיימתי את חיבורי וכל המפות והמפיות. תיק מיוחד עם מפות נוסף לספר המונומנטאלי. סמוך להופעת הספר, לפניה או לאחריה, נפטר דיזנגוף ויורשו לא מצא לנכון לשלם לי שכר סופרים. חוזה לא היה לי, די היה לי בהזמנתו של דרויאנוב בעל פה, ולדרויאנוב בתפקיד שהטיל עליו ראש העיר. בימים ההם היה הדיבור קודש ואנו הסופרים לא חשבנו על חוזים בכתב. ושוב יסורים לדרויאנוב ולי, התרוצצות והתרפסות. מזכיר העיריה ופקיד בכיר, שאתו היה לנו מגע כל הימים, אמרו, שהתנהגותו של ראש העיריה היא שערוריה, אבל כנראה רק לנו אמרו ולא לחומס שכר עובד. לסוף קבלתי במקום תשלום החוב כמה אכסמפלרים של הספר, מלבד התדפיסים הנאים שנתן לי מר דרויאנוב. בינתים חלה דרויאנוב ומחלתו נמשכה שנתים או יותר עד שהכריעתו. גם בימי חליו ומכאוביו לא נפסק נועם שיחתו והייתי סר אליו בבואי לתל־אביב. לפני מותו נדלק בו ניצוץ של תשובה, צוה להביא את הסידור של אביו וקרא בו את הוידוי של נוטים למות. זה שנים רבות שלא ראה פני בית כנסת אפילו בימים הנוראים. אפיקורוס עקבי היה, אבל מעולם לא הבליט את אפיקורסותו ולא לעג לחרדים כדרך המשכילים האפיקורסים מלפנים. כבוד גדול חילקו לו במותו, וגם בעבור 25 שנה לפטירתו ערכו לו הסופרים אזכרה. אני הספדתיו בשבועון „העולם", שהופיע בירושלים, ברשימה „ולי מה יקרו רעיך" (תהלים קלט, יז). דומני שהיה לי החבר הפיקח והשנון ביותר בחיי.

שלמה שילר

איש יקר רוח ורם במעלות המוסר, שהיה ממניחי היסוד לציונות בגליציה, נשכח כבר בדורנו. יתכן, שהדור הצעיר בקיבוץ הנקרא על שמו ותלמידי הגימנסיה בבית שהוקם בזכותו אינם מכירים אותו, כפי שנוכחתי

בישובים אחרים הנקראים על שם גדולים. אזכירהו כאן, כי יום־יום ראיתיו במשך שנה שוקד על הסדר והמשמעת בשער הגימנסיה, שהיתה ממולי בשכונת הבוכרים. שמו ומחברתו על הציונות בפולנית ידועים היו לנו הסטודנטים הלאומיים בגימנסיה הפולנית. יתכן שכתב גם מאמרים בתיאוריה של הציונות בירחוננו „מוריה", שהיה מופיע בלבוב בפולנית מטעם מרכז אגודות הסטודנטים הציונים החשאיות. הערצנוהו כמנהיג ציוני רוחני. פנים בפנים הכרתיו בשנת 1909 בהיותי בלבוב אחרי סיום לימודי באוניברסיטה בוינה. הערצתי את גדולי תנועתנו בגליציה פחתה עם התבגרותי והכרתי את העולם הגדול. ובכל זאת רחשתי כבוד לשילר. הלכתי לאיזה נשף או הרצאה מטעם ציוני לבוב. באתי לפרוזדור האולם וכבר לא יכולתי להשיג כרטיס. היו עוד אחדים שהסתובבו ללא כרטיס וציפו לנס שיוכלו להכנס. ביניהם היה גם שלמה שילר, שלא קנה כרטיס, כי הפרוטה לא היתה מצויה בכיסו, כפי שלחש לי מישהו. הציגוני בפניו בשמי ובתואר הד״ר שלי. לסוף הכניסוני לאולם איך שהוא, שילר עשה רושם מאוד עגום במראה פניו ובלבושו שהעידו על עוני. נודעו לי פרטים מחייו. הוא התגלגל ללבוב מפולניה הרוסית בשינוי שם משפחתו או ששינהו בלבוב, בודאי כדי לעקוף קשיים עם המשטרה בגלל דרכון. נרשם באוניברסיטה, כנראה למדעי הרוח, פסיכולוגיה ופילוסופיה, מקצועות שבהם הגה כל ימיו, אבל לא יכול להתמסר לשעורים האקדמאיים, כי הוכרח להתפרנס משעורים פרטיים, ששכרם מועט היה בימים ההם. סיפרו שהשתתף גם בהמצאת פתרונות על שאלות בבחינות הבגרות בכתב. השאלות הוגנבו חוצה מאולם הבחינות למומחים שחיכו להן והוחזרו לנבחנים באותה דרך מיסתורית. אין זה הולם את מוסריותו של שילר, אבל יתכן שהדלות העבירתו על דעתו. התמנותו למנהל הגימנסיה הירושלמית, אחרי שהגיע לשנות העמידה, נתנה לו בפעם הראשונה בחייו תפקיד ראוי להשכלתו ופרנסה ראויה לכבודו. גם זו היתה מצומצמת, כי קטן היה המוסד והורי התלמידים ברובם לא היו אמידים. בזכותו של שילר תמכו ציוני גליציה בגימנסיה הירושלמית. בהשתדלות המנהיג הציוני ד״ר גרשון ציפר, מגדולי עורכי הדין שבלבוב, נוסדה אחרי מלחמת העולם קרן להקמת בית לגימנסיה בירושלים, הוא הבית המרווח עם חצר גדולה ברחביה. רק כעשר שנים שימש שילר בהוראה ובהנהלת הגימנסיה, ובכללן שנות הרעב והסבל במלחמת העולם. האציל מרוחו על המורים ועל התלמידים, הרגילם לדיוק קפדני ולמילוי תפקידם בשלימות. דיבוריו היו תמיד מעטים ושקולים, מלה בסלע. אחרי שעות עבודתו במוסד היה מתבודד באהלו עם ספריו והגיגיו, לא יצא לביקורי־

רעים ולא החזיר ביקורים למבקריו. בשנות העשרים הראשונות עזב את ההוראה. קיבל בודאי איזו פנסיה פעוטה שהספיקה לו בהיותו רווק, רגיל כל ימיו בצנע. לא האריך ימים בבדידותו. בהלויתו השתתף ח. נ. ביאליק. עמדתי על ידו ושמענו, איך אמר איש לחברו: מדברים שביאליק בא ללויה, הסמיק המשורר ורמז לי שלא אגלה את סודו שלא יכירוהו. אכן גדול היה כבודו של שילר גם בעיני המשורר הלאומי. ומי זוכרהו עוד כיום.

יצחק בן־צבי

מגרי שכונת הבוכרים היה בראשית שנות ה־20. הוא ורחל אשתו ממנהיגי תנועת הפועלים היו זה כ־14 שנה, ידועים בציבור הרחב בארץ. במשך כארבעים שנה חברים היינו בועדות לקביעת שמות גיאוגרפיים עבריים בארץ. עברית היתה שפה רשמית בפלשתינה (א"י) ודרוש היה לקבוע צורתם העברית של השמות לשימוש הרשמי. נוסף לכך דרשה הועדה לשמות גיאוגרפיים שעל יד החברה הגיאוגרפית המלכותית בלונדון צורה מדויקת ותעתיק נכון באותיות לטיניות של שמות ישובי היהודים בארץ. הנציבות פנתה בענין זה לר' דוד ילין, שייצג את הישוב היהודי בפניה, וילין נטל עליו תפקיד קביעת השמות בצירוף בן־צבי ואתי. ילין היה עמוס תפקידים ציבוריים, לכן הפקיד בירור השמות בידי שנינו. היה עובר על החלטותנו, ומציע לפעמים תיקון משלו שנעיין בו. אחת מהצעותיו שנתקבלה ואושרה על ידי הנציבות היה השם חנות־יונה לתחנת הרכבת של העיירה הערבית בנגב חאן־יונס, ישוב ושם מימי הביניים המאוחרים. השם העברי התנוסס בתחנה עד אחרי ביטול המאנדאט. השם מרחביה, מלה אחת, לא נראה למומחים שבלונדון והוחזר לנו לנמק את הצעתנו. נימוקי אני היה, שבסידורים (ולא בכלם) כתוב בהלל „מרחביה" ולא מרחב־יה כבתהלים (קיח, ה) שבתנ"ך. הסכימו חברי להשתמש בנימוק זה הוא נתקבל גם בלונדון. „סידור התפילה הכללי" של הכנסיה האנגליקנית הוא ספר מאושר על ידי הפרלמנט ותוקף חוקי לגרסותיו, וכפי הנראה חשבו המומחים המכריעים בלונדון, שגם לסידור שלנו אותה סמכות אצלנו.

לישיבות הייתי בא לדירת מר בן־צבי, חדר גדול, שבו היו שתי מטות, כלומר קרשים על גבי ארגזים של פחי הנפט ועליהם כלי־מטה מכוסים בשמיכה, שלחן פשוט וכסאות אחדים. מסופקני אם היה ארון־בגדים בחדר. הספרים המעטים עמדו או מונחים היו על מדפים בתאים בצורת חלון שבקיר. לא עשיר בהרבה מזה היה הריהוט בבית בן־צבי גם כשעבר אחרי שנים אחדות לצריף־עץ, שהקים לו על מגרש שקנה ברחביה,

ובו גר עשרות בשנים. איני זוכר כמה שנים התקיימה ועדתנו זו, ועדת־השלשה, ולמעשה של שנים. אחריה קמה ועדת שמות מטעם הקרן הקימת עם אוסישקין בראשה ובה נכללנו גם אנו. ועדה זו נתקיימה עד ראשית ימי מדינת ישראל. בן־צבי היה משתתף קבוע בישיבותנו, על אף תפקידיו הציבוריים הרבים, בועד הלאומי, במועצת העיריה ועוד. התנגד תמיד לקריאת ישובים על שמות משפחה לועזיים, גם אם לנושאיהם היו זכויות רבות בתנועה הציונית ובבנין הישוב. על רקע זה היה ויכוח ער בינו ובין מנחם אוסישקין, אשר חפץ שישובים אחדים בקצה הצפון יקראו בשם המשותף „מצודת־אוסישקין". הצעתו של אוסישקין נתקבלה מפני כבודו וכדי שלא לצערו, אבל השם לא נקלט בעם ואינו רשום במפות הנפוצות ביותר.

בשמות הישובים עסק בן־צבי גם בועד הלאומי בשנת 1930. היו חילוקי־דעות בין שלטון המאנדאט ובין הועד הלאומי, איך לקרוא במסמכים רשמיים עבריים ישובים שבהם רק תושבים ערביים, אבל יש להם שם היסטורי עברי, כגון אשדוד, מודיעין, שפרעם ורבים אחרים. אנו דרשנו צורה עברית לא רק במקום שהשם ההיסטורי בטוח ונזכר במקורות, אלא גם אם צורתו הערבית מוכיחה על מוצאו העברי או הארמי והוא שונה במקצת בערבית, כגון כל המקומות ששמם מורכב מ„כפר" (בערבית הכ"ף בסגול הפ"א בשוא). בלשון הערבית אין שם עצם כללי כפר, וכל „כפר" היה יהודי מלפנים. השם „חירבת" חוזר כמה פעמים ברשימת השמות בארץ ובעברית יש לאמור חורבת. הפקידים הבריטיים, שנטו ברובם הגדול לצד הערביים ולקיום אופיה הערבי של הארץ, הסכימו לשם עברי רק לכמה ישובים מפורסמים כמו באר־שבע, בית־לחם ושכם, כי גם באנגלית כתבו כמה שמות בצורתם הביבלית. נמצא להם תנא דמסייע, נזיר צרפתי בירושלים, שפירסם חיבורים טופוגרפיים חשובים על ארץ־ישראל, הוא אף הרחיק ללכת בטענו שכשם שאיש לא יקרא לפריס לוטטיה, (Lutetia) כשמה הקדום בלטינית או בקלטית, כך יש לקרוא לישובים בארץ בשמות שבפי רוב תושביהם. שכח המלומד, שירושלים וישובים רבים אחרים בארץ מפורסמים בעולם בשמם ההיסטורי ולא כלוטטיה, הידועה רק למלומדים. אותו נזיר בא לארץ־ישראל לחקר ההיסטוריה הביבלית, והוא, וכמוהו בריטיים רבים, חפצו להתכחש להיסטוריה מפורסמת בעולם.

יצחק בן־צבי הטיל על גיסו ד"ר, כעת פרופיסור, מזר לחבר תזכיר עם רשימת שמות עבריים מנומקת לפי המקורות. תזכיר זה אושר על ידי ועדה, שעליה נמנו בן־צבי וכמה מחברי הועדה של הקרן הקימת ובתוכם

אני. התזכיר נדפס בעברית ובאנגלית והוגש לנציבות. חלק ממבוקשנו הושג על ידי כך.

אחרי הקמת ממשלת ישראל והעברתה לירושלים הושיב ראש הממשלה ועדה למתן שמות עבריים לכל הנרשם במפת מדינת ישראל. ועדה זו פועלת במסגרת משרד ראש הממשלה כמוסד רשמי יחיד מוסמך לקביעת שמות גיאוגרפיים. היקף עבודתה רחב פי כמה מאשר בועדות הקודמות, ויש בה ועדות־משנה: לישובים חדשים, לאתרים היסטוריים, לשאר השמות הגיאוגרפיים. החלטות הועדות מובאות בפני ישיבת המלאה. שעתו של בן־צבי היתה כעת פנויה יותר מאשר מקודם, כשהיה שקוע כל היום בועד הלאומי. כעת היה חבר הכנסת וראש מכון בן־צבי לחקר עדות המזרח. הוא השתתף בועדת הישובים והופיע בקביעות במלאה ובסיוריו למקומות שעל שמותיהם היה עלינו לדון. עסקנו בשנים הראשונות רק בנגב. כדי לתת מושג על חבל ארץ זה לחברים שלא ראוהו הוטסנו פעם לאילת החדשה, בשעה שהיו בה רק כמה צריפים ושנים־שלשה בתים קטנים. אחר כך נסענו כמה פעמים בג׳יפים צבאיים. למקומות סמוכים לגבול ליוונו חיילים מזויינים. בעברנו לרגלי הרי חברון, החל ממזרח לנחושה עד באר־שבע, בדרך שוממה וריקה מישובים, אשר גם משמרות צבא פוקדים אותה רק לעתים רחוקות, ליוונו קצין יהודי בראש חיילים דרוזיים שדיברו עברית. כאשר הסתכלו בנו מכפר שעל ראש גבעה בתחום הירדני חששו החיילים „שלא ירביצו בנו הממזרים״. בן־צבי השתתף עמנו במסעות המעייפים הללו ולן עמנו באכסניות לא נוחות, שבהן כמה מטות בחדר אחד. ביריות לא נתקלנו, אבל פעם שקענו בחולות חלוצה בנגב ופעם בבוץ בנחל אכזב בדרום, המקום היה רחוק מכביש. החברים הצעירים ממנו הלכו לבקש מכונית כבדה שתחלצנו, בן־צבי ואני, הקשישים, נשארנו עם הנהג עד יד המכונית התקועה באפיק. נסינו לחפור מסביב לגלגלים ולסלול להם באבנים דרך לעבור את הנחל. עמלנו שלשתנו ולא הצלחנו עד שבאה מכונית־משא והעלתה את מכונית־הנוסעים שלנו לאדמה יבשה. חדשים מספר אחרי־כן היה בן־צבי נשיאה של מדינת ישראל. אנו, חבריו ומכריו מזה עשרות בשנים, חששנו שיקשה לו להסתגל לגינוני־מלכות של משרתו הרמה. תמיד רשלן היה בלבושו, בכובעו המרופט ראיתי חור. בבואו אלינו לישיבה בשעה 11 יש והוציא פרוסת לחם לארוחת בוקר, ואחר כך לגם את התה, שהיו מגישים לנו בשעת הישיבה. לסיורים היה יוצא כנראה מבלי לשתות כוס חמין בביתו. אשתו היתה יוצאת בבוקר השכם לבית־הספר החקלאי שיסדה בעין־כרם או לגן ההדרכה בתלפיות. בניגוד לבעלה, שהיה

במגע עם הנציב ועם הפקידות הגבוהה וגם נסע חוצה לארץ והתייצב בפני אישים רמי המעלה, עברו עליה עשרות שנות חיים כפועלת חקלאית עם פועלים ופועלות. כעת היה עליה להיות „הגברת הראשונה" במדינה. בימים הראשונים קשו עליהם הנימוסים הראויים לנשיא ולרעייתו, אבל חיש הסתגלו לתפקידם. פניהם השתנו, כאילו נוטלו מהם תריסר שנים. מאז עלו לארץ לפני יובל שנים אכלו רק סעודות ארעי דלות; כעת החלו שוב כמו מלפנים בבתי ההורים ה„בורגנים" לאכול בוקר, צהרים וערב סעודות בעל־ביתיות מוכנות בידי טבחית. למדו גם מנהגי־שלחן בחברת שרים ומלכים. היה עונג לראותם לבושים בגדים גזורים לגופם בידי מומחים. לא היה עוד לבן־צבי צורך למשוך את מכנסיו מפני שהחגורה היתה רחבה מדי. גם אחרי שהורגל בנשיאות ובכבודה ונבחר שנית ושלישית לא הקים מחיצה בינו ובין חבריו מלפנים. לא ויתר על חברותו בועדת השמות, דרש שישלחו לו דו"חות מישיבותיו, ולפעמים העיר עליהן הערות שהובאו בפני המליאה. פעמים הזמין את המליאה אליו לאולם קבלת הפנים והציע את הצעותיו. העירונו את הערותינו עליהן והחבר ד"ר יוסף ברסלבי אף דיבר ארוכות נגד הצעתו. בדומה לו נהג אתנו מר משה שרת בהיותו ראש הממשלה. היה לו ענין לועדתנו ובא בכבודו ובעצמו לישיבתנו באחד החדרים של משרדו. לא כן נהג דוד בן־גוריון. איזה קיבוץ חפץ, שישובו יקרא „תל" ולא „בית", כמו שהחלטנו אנו. בגבעה הקטנה שעליו בניני הקיבוץ אין זכר לתל. במשך שנים היו לנו ויכוחים עם הבחורים העקשנים עד שפנו לראש הממשלה וחבר מפלגתם בן־גוריון, והוא גזר, ש„תל" יקרא המקום. הועדה לא חפצה להכנס אתו בסכסוך, אף על פי שלא בא לישיבתנו ולא יכול לדעת מי המה המעיזים להתנגד לו. וכה הוחלף מה שהיה באופן רשמי, במסמכים ובמפות, „בית" ל„תל". כעשר או תריסר שנים לפני כן, טרם היות בן־צבי לנשיא, אמר לי חבר מהראשונים שבדגניה א': אנו אוהבים את בן־צבי, כי הוא נוהג כחבר, ולא את בן גוריון המתנשא עלינו. בשעה שנשיא מדגסקר ביקר בארץ טלפנתי למשרד הנשיא שבידי חומר על היהודים באי זה בתקופה קדומה ועל שרידים ללשון העברית בלשון המאלאגאסית. מסרתי חומר זה לפקיד משרד הנשיא, וביום הששי, שבו ביקר הנשיא במכון בן־צבי שבאוניברסיטה, הלכתי לראותו ולשמוע אם החומר שלי הביא לו תועלת. שוחחנו כרגיל והוא סיפר לי על חברו מהאי הגדול הרחוק. אחרי השיחה ביקשתי ממנו שיצוה לנהגו להביאני לביתי, כי אין מהקריה אוטובוס העולה לשכונתי. הייתי כבר אז בשליש האחרון לשנות ה־70, קשיש בכמה חדשים מבן־צבי, לתמהוני אמר לי: בוא אתי.

הוא עמד לשוב לביתו וציוה לעקוף ולהביאני לביתי. התנגדתי לכך בתוקף וטענתי, שנשיא שמחל על כבודו, כבודו אינו מחול, אבל לא שמע בקולי, והנהג נסע לפי הפקודה שקיבל. על יד שער־גני נפרדנו.

מחוץ לועדת השמות היה לי מגע אתו בעניינים הנוגעים לידיעת ארץ־ישראל, שהיא מקצועי העיקרי והוא כתב הרבה על נושאים אלה, פירסם ביחד עם בן־גוריון ספר גדול באידיש על הארץ ואחר כך כתב לבדו חיבורים שונים. הוא נכשל פעמים אחדות בזיהויי מקומות או בקריאה לא נכונה של כתב־יד. בביקורתי תקנתי את שגיאותיו, ופעם כתבתי מאמר קצר בקובץ מדעי על יסוד מקור צרפתי שאותו פירש בן־צבי שלא כהלכה לפי דעתי. שמעתי בסביבתו תרעומת עלי, לא כן הוא בעצמו, הוא קיבל את האמת ולא חס על כבודו. בישרו ובפשטותו החלוצית קנה את לב העם כלו ללא הבדל המפלגה ובמעמד. אחרי מותו הוחלט להקים לו זכרון־עולם במוסד מיוחד. הצעתי בעתון „הארץ", שמוסד זה יהיה הרחבת מכון בן־צבי לבית מחקר לתולדות כל הקהלות שהושמדו וספריה מתאימה ובית נכות. מנהל מכון בן־צבי יצא נגד הצעתי, לו נוח מוסד קטן שכלו שלו ממוסד גדול עם כמה מחלקות והנהלה מדעית עליונה. מפני מצב בריאותי לא יכולתי להכנס בעובי הענין. הוחלט על מוסד חדש בשם יד בן־צבי בבית שבו ישב בן־צבי בימי נשיאותו. למוסד ניתנו 400.000 ל"י. חוששני שמא יבוזבז ממון ציבורי זה לזכר בלבד, ללא תועלת מרובה לעם. בן־צבי לא היה מסכים להוצאה רבה כזו למצבת־זכרון בלבדה.

פרופיסור בן־ציון דינור (דינאבורג)

אחרי הנפטרים הגדולים אפנה לאחד הגדולים החיים אתנו לאורך ימים טובים. בן־ציון דינאבורג היה מגרי שכונת הבוכרים בראשית שנות ה־20. הוא עלה מרוסיה בשנת 1921 אחרי תלאות רבות ונתקבל להוראת תולדות ישראל ותנ"ך בבהמ"ד למורים של דוד ילין. שנים אחדות אחרי כן נתמנה לסגן־המנהל של המוסד, מנהל בפועל, כי ילין היה בא לבית מדרשנו רק פעמים או שלש פעמים בשבוע לשעות מספר. מינויו של דינאבורג היה מוצלח מאוד, כי הוא מורה בחסד עליון. לפניו ניהל את המוסד ד"ר יוסף מוהליבר, נכדו של רבי שמואל מוהליבר, (הקיבוץ גן־שמואל על שמו). ד"ר מוהליבר למד בבית ספר גבוה לחקלאות בדרום צרפת, ואחר כך היה — אם איני טועה — רב מטעם. בעל מזג טוב היה, רך הלב ורחמן. חשב כנראה שתפקידו של מנהל הוא להגן על התלמיד מפני המורים המחמירים יותר מדי. התמורה בהנהלה היתה לפי רוחי, כי מעולם לא הייתי מן

המקילים על עצמי ועל תלמידי. עם חברי מר דינאבורג היה לי בשנה השניה לבואו סכסוך בדבר שעורים שניטלו ממני וניתנו לו ועלי היה לעבוד בשלשה בתי ספר, ובתוכם בי״ס יסודי לנערות. בצערי וברגזי פגעתי בכבוד חברי וכל ימי מצטער אני על כך. אחרי חדשים מספר התפייסנו באמצעות מר ילין ועבדתי עשרות בשנים עם מר דינאבורג ובהנהלתו בהרמוניה שלמה, וידידים נשארנו גם אחרי שפרשנו שנינו מהוראה. בשנים הראשונות למדינת ישראל עבר לשבת בדירה שקנה בשיכון שבשכונתי ואנו נפגשים לפרקים לשיחת רעים בבעיות היסטוריות. באוניברסיטה למדתי היסטוריה וקבלתי במקצוע זה את התואר ד״ר. יש לנו איפוא רקע משותף לשיחות. לציון אפיו של פרופיסור דינור אזכיר, שעזב את דירתו בבית־הכרם, בה ישב שנים רבות ומסרה לבעל הבית ללא דמי־מפתח, שניתנו אז לדייר בלבד. ספק אם אותו בעל־בית נהג כמוהו והשכיר את הדירה ללא דמי מפתח. מצפונם של הפרופיסור ואשתו לא הרשה להם לעשות סחורה בדבר שאינו שלהם.

מאז הכרתיו, זה למעלה מארבעים שנה, לא פחתו חריצותו ופריון עבודתו. יומו מתחיל בהשכמה, וכשהיה מורה ומנהל היה מקדים ועובד שעה־שעתים את עבודתו המדעית לפני צאתו לבית הספר. בשובו חזר לשלחן העבודה. כעת (תשכ״ד) אחרי שפרש מההוראה (באוניברסיטה) וממשרתו כשר החינוך והתרבות, הוא משכים לטיול קצר וחוזר לעבודה. שלש התקפות־לב עברו עליו ולא שברו את מרצו וכושר עבודתו. הוא מעסיק עובד מדעי, המביא לו החומר הדרוש לו ואינו בספרייתו הפרטית, ומזכירה באה יום־יום ומעתיקה במכונה. רק בשעות הערב אסרו עליו הרופאים לעבוד, ועל כך הוא מצטער. בזה החודש (טבת תשכ״ד) מלאו לו 80 שנה ומעריציו כיבדוהו במסיבות, ומעירית ירושלים קיבל אלף ל״י בפרס ילין והקדישו לועדה להשכנת שלום בין החרדים והחופשיים.

על אף גילו הוא עדיין תוסס, מלא רעיונות והברקות וחידושים. בהיותו מנהל בהמ״ד למורים שאף תמיד לתיקונים ולהרחבה. יש והתיקונים הראשונים טרם הוגשמו והוכחו כמוצלחים וכבר הביא בפנינו הצעות חדשות. אסיר תודה אני לו במיוחד בעד שני דברים: הוא הנהיג שעורים לקרטוגרפיה (לא חובה) בבהמ״ד למורים, שבהם הדרכתי להבנת צורת פני ארצנו. אחד מתלמידי השעורים הוסיף להשתלם אחרי סיימו את לימודי בית מדרשנו והוא כעת מרצה לגיאוגרפיה באוניברסיטה, ועם אחד מתלמידי טסתי פעם באוירון צבאי וניהניתי לראות איך הוא מבין את פני הקרקע, רואה דברים שאחרים לא יראום, אם לא הודרכו על יד מפות טופוגרפיות.

הדבר השני שעשה למעני הוא השתדלותו שחיבורי ההיסטוריים שפורסמו בשעתם ב„השלח" ובשני מקומות אחרים יופיעו מטעם „מוסד ביאליק" בכרך אחד. לא למעני בלבד עשה זאת אלא גם למען לומדי היסטוריה ישראלית באוניברסיטה, כי אחד מחיבורי משמש חומר קריאה ועיון של חובה להם.

זכותו הגדולה של ב"צ דינור לדורות הם המקורות לתולדות ישראל בארצו ובגולה, שמהם הופיעו עד עתה ארבעה כרכים, ואירגון רשת בתי הספר בימי היותו שר החינוך, ביחוד החלוקה לב"ס ממלכתיים חילוניים ודתיים. דינור חבר במפלגת פועלי ארץ־ישראל, אבל בכל פעולתו החינוכית והציבורית, ואין צריך לאמור במדעית, הוא עומד ועמד תמיד מעל למפלגות.

בעמדי בפני אלברט איינשטין

היתה לי הזכות לעמוד כרבע שעה מול פרופיסור אינשטין, להציץ בפניו ולדבר אליו. הוא ביקר בירושלים עם אשתו קרוב לשנת 1925 והרצה פעם בגרמנית ופעם בצרפתית בפני יהודים ולא־יהודים. נוכחתי בשתי ההרצאות באולם למל ובמנזר הדומיניקנים. משתי ההרצאות לא למדתי יותר ממה שקראתי כבר על תורת היחסיות, כלומר, שרק פיסיקאים מומחים, המבינים את נוסחותיו הפשוטות והגאוניות יכולים לרדת לסוף דעתו; מהרצאה פופולרית, אפילו מפי אינשטין בעצמו, תדע רק שאינך יודע. ערכו לו קבלת פנים מטעם הועד הלאומי והנואם לכבודו היה דוד ילין. משכו את ילין לנאום בכל הזדמנות, בין שהענין והמקום התאימו לו ובין שלא התאימו, והוא לא ידע לסרב. פעם באה לירושלים קבוצה ספורטיבית בשם „הכח" מוינה, מה שהיה חידוש בשנים שקדמו לתנועת אוירונים האזרחית בארץ. הבחורים הגיעו לירושלים באיחור, עיפים ורעבים. והנה הוטלה עליהם קבלת פנים עם נאומים בעברית שלא הבינום. לא שלטו בחורי השרירים והאגרוף ברוחם ונתנו ביטוי לאי־שביעת רצונם. ילין אמר אחר כך, ש„הכח" הוא אחד משמונת השרצים (ויקרא יא, ל). וכשם שלא התאים לקבלת פני „הכח" כך לא התאים לדבר לכבוד אינשטין, אשר תורתו הבין עוד פחות ממשכיל שלמד פעם פיסיקה ומתמטיקה. מאין זולתי שולט בגרמנית קבלתי עלי לתרגם את נאומו של ילין. נעלם מעיני, שחינו של נאומי ילין היה בצירופי־לשון נאים מן המקרא ומאגדת חז"ל וברמזים, שכל יודע מקורות אלה הבינם ולא ניתנו להעתיקם ללשון אחרת. התגברתי איך שהוא על ההפרזות המזרחיות בתהלות ובתשבחות, פשוט קיצרתי אותן, לא העתקתי הכל, כדי שהדברים לא יהיו מגוחכים בלבוש גרמני. הנואם שיבח לא רק

את הגאון, אשר לפניו עמדנו, אלא גם את אשתו, בגרמנית התאימו השבחים לכלה תחת חופתה. הקיצורים היו למורת רוח ליליין שניכרה בפניו, ולאינשטין היה הטכס ארוך מדי. והנה בא עיקרו של הנאום, ואני לא הרגשתי בו ונכשלתי. יליין השתמש בפסוק מזכריה (ג', ט) על אבן אחת שבעה עינים הנני מפתח פתחה נאום ד', באידיש או בגרמנית של הנואם יצא לו אבן אחת — איין שטיין, רמז לאינשטיין, ועל כך בנה בנין שלם. תרגמתי לפי תומי באקוזאטיב „אויף איינען שטיין" ונתקלקל כל הבנין שבנה יליין. לו ידעתי מראש מה לפני יכלתי לתת למשפט צורה פאסיבית ולהציל את איין שטיין, שאליו התכוון יליין. איינשטין ואשתו נשמו לרוחה בהפסק שטף המלים על ראשם, ועלי היה לשאת בתרעומת של יליין. לאשרי לא היה יליין איש נוטר תרעומת, ואפילו למי שפגע בכבודו. היה בחבר בהמ"ד למורים זקן קנאי שהעליבו ממש בישיבה ולא נטר לו איבה. מאז לא תרגמתי עוד בעל־פה. רשמי פני אינשטין באותו מעמד נחרתו עמוק בזכרוני זה כארבעים שנה, כאילו תמול ראיתי גאון עולם זה.

ח נ. ביאליק

במשך שנים השתדלתי לפרסם מפה עברית מקורית של ארץ־ישראל, לא כמפות שהופיעו לפני, שבהם רק הוחלפו השמות שבמפה לועזית לעברית. בקשתי מוציא לאור שישא בהוצאות השרטוט של מפה כזו ולא מצאתי. לסוף פניתי אל ח. נ. ביאליק, שהיה מבעלי הוצאת הספרים „דביר". וכה כתבתי לו: הגיאוגרפים היוניים היו מתיחסים אל הומירוס כאל אביהם הראשון, אני פונה אליך, בהיותי בטוח, שתבין יותר מאחרים, מהו ההבדל בין מפה ערוכה ומשורטטת בכל חלקיה מלכתחילה בעד יהודים בעברית, ובין מפה מועתקת מלועזית, שהוכנה לנוצרים. פרטתי לו את החומר שבדעתי להכניס למפתי המקורית. הוא התענין בהצעתי וקבע לי פגישה. היה הראשון שלא דחני מבלי לעיין בהצעתי בכובד ראש. דחני למשל ארתור רופין, אשר אליו פניתי לעזרה בתקוה שיבינני. אחרי שנים פניתי לרב מנהיג במפלגת המזרחי ידוע בהצעה להכין מפה לצרכי הבנה הגיאוגרפיה של תורה שבכתב ושבע"פ ולהלכה. הוא שמעני בקוצר רוח ודברי לא נכנסו באזניו. יעיינו במפות הקימות ויבינו — ענני קצרות. ועד היום אין מפת ארץ־ישראל תורנית. ביאליק הסכים להצעתי, אבל דרש שאפנה לג'ורג' הלפרן ואבקש על ידו הלואה של 70 לא"י מבנק אפ"ק בערבות „דביר". היתה זו שליחות לא נעימה. הלפרן רטן, לא הבין את חשיבות הדבר, ומשום כבודו של שולחי אישר את ההלואה. היא הוחזרה במועדה. נסעתי לוינה בקיץ 1925 ובמכון

הקרטוגרפי הלאומי (מלפנים הצבאי) שירטטו והדפיסו לי את המפה, שיצאה יפה מאוד, על אף התוכן הגדוש שבמפה הראשית ובשלש מפיות. „דביר" הרויחה מעסקה הראשון אתי, לי יתכן שלא נשארה פרוטת ריוח, כי על חשבוני נסעתי לוינה וישבתי בה למעלה מחודשיים. אחרי המפה התקשרתי עם „דביר" על הוצאת ספרי בידיעת ארץ־ישראל בשם „הארץ". עברו עליו וערכוהו ביאליק ורבניצקי ובקשר עם כך היו לי עם ביאליק פגישות ושיחות רבות. ביאליק קיבל כל פעם את הסברותי העניניות. בנוגע לסגנון יעץ לי להרבות בליטושו, וכדי להניח את דעתי הוסיף, שאחד־העם רגיל היה לתקן את כתביו לפני הופעתם כמה וכמה פעמים. עניתי לו, שלגדולים מועיל הליטוש, אני רק אקלקל מה שכתבתי בראשונה. בכל זאת לא עשו ביאליק וחברו בכתב־ידי כבשלהם, רק מעט מאוד תיקנו את סגנוני. כאשר עברה העריכה ב„דביר" לידי אחרים היו לי דין ודברים עם העורכים שחפצו להטיל עלי את סגנונם.

כאשר עמד הספר להופיע וכבר נדפסו עליו מודעות בעתונים קיבל ביאליק מכתב מאדם אחד, שטען כי החיבור שלו הוא ו„אינו מקבל עליו אחריות, אם יופיע בשמי" — רמז למשפטים. ומעשה שהיה כך היה: בשנת 1921 חיברתי ספר־לימוד בידיעת־הארץ לבתי ספר עממיים, מכיון שאין לי נסיון בהוראה לבני 12—13, ולא סגנון המתאים לאותו גיל, התקשרתי עם מורה עממי, מושך בעט סופר, שיעבור אתי על החיבור וידריכני להתאימו לבית הספר העממי. האיש חשב, שגם הוא ידען במקצוע, והטרידני בתיקוניו בשעה שהעתיק את כתב־ידי. דחיתיו תמיד בנימוס. והנה בא סעיף על הערביים בארץ, הוא גרס, כמו שחשבו כמה מבני העליה הראשונה, שהפלחים הם צאצאי היהודיים ואחים לנו וכ'. ליתר הבלטה חפץ להכניס משפט, שעובדי האדמה היהודים הקדמונים התנצרו בשעה שביזנטיון כפתה עליהם את הנצרות והתאשלמו אחרי הכיבוש המושלמי, „את דתם עזבו ואת אדמתם לא זנחו". ידעתי ויכלתי להוכיח לכל מבין, שתיאוריה זו אוילית היא, ואף עלולה להזיק לנו, כי הערביים לא יושיטו לנו יד־אחים, אלא לכל היותר יטענו, שהם צאצאי התושבים הקדמונים ואנו אירופיים או כוזרים. חרה לי מאוד על הלעז שהוציא על עובד־האדמה היהודי, שהתקומם כמה פעמים נגד הנוצרים ונהרג על קידוש השם, עד שהמושלמים מצאו בארץ רק שרידי יהודים בכמה כפרים. השעה היתה קרובה לחצות הלילה, ובכן אמרתי לעוזרי: לא הזמנתיך לחוות לי דעות מדעיות, קח לך כל מה שתקנת, לא נוכל לעבוד יחד. בשעה שנפרדנו פלט מפיו: כעת אדע מה לעשות. צמחו לי מכך משפטים בערכאות, בזיונות ויסורים במשך למעלה משנה. הוא טען

במשפט, שאני עם־ארץ גמור, בלתי מוכשר לכתוב משפט כהוגן וכל הספר שבידי משלו הוא. כעת בא והרחיב את טענתו בפני ביאליק, שגם הספר הגדול שעמד להופיע שלו הוא. ביאליק הכיר, שיש לי עסק עם ברנש לא נורמלי, הודיע לי על המכתב שקיבל והוסיף: אם יש לך שונא השתדל להפכו לך לאוהב.

כאשר הופיע ספרי שבחו ביאליק עד כדי הפרזה במכתב לאחד מידידיו, מכתב זה נדפס. החוקר הגרמני גוסטאף דאלמאן, שישב שנים רבות בארץ וחיבר ספרים חשובים עליהם, כתב בביקרתו על ספרי, שמימות סולל דרכים חדשות בחקר הטופוגרפיה של ארץ־ישראל אדוארד רובינזון לא הופיע ספר כזה. לא עברו אלא חדשים אחדים והיה צורך במהדורה חדשה. ושוב סידור חדש והגהות ופגישות עם ביאליק במשרד „דביר", בבית רבניצקי, שבו היו שניהם עובדים יום־יום, ובביתו הוא, בבוקר לפני צאתו לעבודה ובערב, לפעמים בשעת הארוחה. עד כמה שביאליק היה עורך טוב ונוח לסופרים הראויים לתואר כבור זה, כך היה סוחר לא מוצלח ואף לא נעים למקבלי שכר־סופרים ממנו. פעם הוריד את שכרי מן 15 אחוז ל־12.5 אחוז, לא עמדתי אתו על המקח, כי גם מן 15 אחוז לא צברתי רווחים. הנסיעות לתל־אביב אכלו חלק מהם. שעת עבודתי הספרותית ספק אם הכניסה יותר ממה ששלמתי עבור שעה בניקוי הבית או בכביסה. הישוב היה קטן, ולפי זה גם מהדורות ספרים כספרי. עסק טוב עשתה „דביר" בימים ההם רק מספר האגדה של ביאליק־רבניצקי, שהיתה לו תפוצה גדולה גם בגולה.

פעם באתי לביאליק להטרידו בענין ציבורי, שלא בקשר עם „דביר". מזכיר החברה לחקירת ארץ־ישראל הייתי, כמובן שלא על מנת לקבל פרס. נגשנו לחשיפת חלק מהחומה השלישית של ירושלים שנתגלתה אז. חפרו בשמנו ד"ר מאיר וד"ר סוקניק, והנה כבר באמצע העונה, בחודש תמוז, אזלה הפרוטה מכיסנו. ד"ר מגנס, נשיא האוניברסיטה, סירב להשתתף עמנו בחפירה, עינו צרה היתה בכסף המועט ששלחה לנו ועדה למען חברתנו בארה"ב והשתדל לקבל כסף זה למוסד אשר בראשו עמד, כאילו היה לו מונופולין על המחקר בארץ. ירדתי לתל־אביב להדפק על פתחי הנדיבים האחדים שהיו בה אז. נכנסתי לביאליק וסיפרתי לו על מצב החפירה ועל הדוחק בו אנו נתונים. מצאתיו צולע בגלל פצע ברגל, בכל זאת אמר ללכת אתי אל י. ל. גולדברג, שהיה אז הנדבן מספר א' לצרכים לאומיים. צר היה לי מאוד להטריח את ביאליק בצלעו על רגלו, אבל הוא הזמין מרכבת סוסים — מוניות טרם היו — ונסענו. הצלחנו איך שהוא, לא הרבה, אבל לא היה עלי לשוב בידים ריקות.

יום זה היה י״ז בתמוז. אחרי שאכלתי בתום הצום הארוך הלכתי ביאליק לביתו להודות לו ולהפרד ממנו. מצאתיו בסעודת הערב והזמינני לאכול מהאבטיח שעל השלחן והפליג בשבחו של הפרי, כמעט שיר־מזמור. אחר כך עבר לענין חפירת החומה וכה אמר: הייתי נותן שנה מחיי שימצא שם איזה פסוק בלתי ידוע מתנ״ך. חס וחלילה, הפסקתיו, אדוני יכול לתת לנו בשנה יותר מפסוק נוסף לתמניי אפי (תהלים קי״ט). נתגלגלה השיחה, וביאליק נכנס להתלהבות ולאימפרוביזציה על השפעת קדמונינו על כל דור ודור. בכל דור מתגלגל ומתחדש בנו אברהם אבינו, משה רבנו, ישעיה הנביא. הם חיים בתוכנו ולכל דור מופיעים באור אחר השופע מהם. הם לא מתו, הם חיים בתוכנו, בנפשנו... ישבתי מוקסם ממאור פניו הלוהטות ומשטף השירה הזכה הפורץ מפיו. לא רשמתי באותו ערב מה ששמעתי. מאז עברו למעלה מ־37 שנים, והרושם האדיר של אותה שעה קלה לא נמחק על ידי כל מה שעבר באותן השנים עלינו ועלי, שעברתי את סף הגבורות. צדקו מקורבי המשורר באמרם, שגדול היה ביאליק שבעל־פה מביאליק שבכתב, מה שיצא ישר מלבו ומנשמתו ממה שעבר ליטוש על גבי ליטוש על הגליון. בכח שבפיו נבדל מחברו טשרניחובסקי, שלא הצטיין בדיבור, כמעט שתקן־ביישן היה.

פעם ראיתיו נרגש־נסער, יוצא מכליו, ולבבו שפך לפני. הוא גר אז כקייטן בדירה פרטית שכורה בבית הכרם. עמדתי לצאת למסעי בבבל ובאתי לקחת ממנו את ברכת הפרידה. שאלתי את בעל־הבית, אם אפשר להכנס אל האדון ביאליק, והוא ענני: תכנס, הוא בחדרו. היתה זו שעת המנחה ולא היה חשש שמא הוא נח ומנמנם. הדלת היתה פתוחה לרווחה ונכנסתי. מצאתיו מתוהלך בחדר, המשקפים על מצחו ובידו אגרת. נרגז היה והוציא מפיו הברות כמדבר אל עצמו. לא השגיח בי, לא ראני מרוב התרגשותו. עמדתי על עמדי סמוך לדלת וחיכיתי עד שישקוט ואומר לו שלום ואצא. אחרי רגעים מספר פתח את פיו אלי וכה בערך אמר: מעולם לא השתמשתי בכבודי, עובד אני לפרנסתי כעורך עבודה קשה יום־יום, ובכל זאת יש לי שונאים, שונאים צרי עין, המקנאים בי ושמים מכשולים על דרכי... לא העזתי לשאלו, במה פגעו בו ועל מה זעמו. כשפגשתי אחר כך בתל־אביב את חברו מר רבניצקי, ידע רק לשער השערה, שהדבר נוגע לתוכניות ביאליק לכינוס אוצרות המחשבה היהודית, חכמת ישראל ועוד, שנכתבו בלשונות לועזיות, בתרגום עברי. בענין זה התכתב עם אישים לממן את ההוצאה (אולי שוקן האב), ונמצאו אנשים ששיכלו את תכניותיו. המכתב הזה היה כנראה תשובה שלילית מאיש או ממוסד, שממנו קיוה להבנות.

ביאליק לא סיפר לחברו הותיק על אותה איגרת, אשר כה הסעירתו בשבתו למרגוע בנוה הקיץ בירושלים. לעבודתו הקשה בעריכה התיחס כפי שסיפרו מקורביו, פעם בלעג ופעם ברוגז קל. מצאו ידיד יושב על יד שלחנו וקורא כתב־יד ושאלו: במה אדוני עוסק? השיב המשורר בחיוך באידיש: איך קוועטש אויס די וואסער (אני סוחט את המים, כלומר מוחק דברים יתרים שבחיבור שהוגש למערכתו). פעם אחרת קילל כביכול כתבנים מחוסרי כשרון, שהטרידו את מערכת „דביר": פארבּרענט זאלען זיי ווערען (תאכלם אש). בכל אופן ידוע, שביאליק לא דחה שום חיבור בעיון קל וברפרוף, הוא ביקש בכל סופר איזה ניצוץ של מחשבה וכשרון, ולעתים קרובות התאכזב ונמצא שביטל את זמנו היקר לבטלה, ומכאן הקללה אם באמת יצאה מפיו.

אחרי ששפך את לבו שככה חמתו והיה לאיש אחר, יצאנו לשאוף רוח בין הערביים ברחובה הראשי של בית הכרם. נתוספו אלינו רבי בנימין ועוד שנים־שלשה אנשים. פיו של ביאליק הפיק מרגליות, רעיונות, פירושי־פסוקים בתנ"ך ועוד. זוכרני פירושו (ואולי לא שלו אלא חזר עליו) על הפסוק „הלא אם תיטיב שאת ואם לא תיטיב לפתח חטאת רובץ" (בר', ד, ז). אם תיטיב שאת, אם תביא קרבן טוב — מוטב. המוטב מובן מאליו, כמו שמובן בפסוק „ועתה אם תשא חטאתם [מוטב] ואם אין מחני נא מספרך (שמות לב, לב). הוכחה ל„שאת" = מתנה, מנחה, קרבן מהפסוק „וישא משאות מאת פניו אלהים ותרב משאת בנימין (בר', מג, לד).

אחרי שובי מבבל ספרתי לביאליק, שבארבל שאלוני בתמימות, מי גדול יותר, הרב קוק או ביאליק. עניתי להם: הרב בקדושה וביאליק בחולין, ואין להשוותם זה עם זה. נזדעזעו התמימים ואמרו: מה אדוני דובר, ביאליק „נעים זמירות ישראל", כלומר שגם הוא בקדושה. שחק ביאליק, כנראה מצאה תשובתם חן בעיניו יותר מתשובתי אני. היו לו געגועים לימי תמימות אמונתו ופעם אמר (איני זוכר אם לי או לאחר): רוצה הייתי שבאחד הימים אקום ואקח שק הטלית והתפילין ואלך להתפלל. על מי שהוא או על סוג אנשים מסוים, הנחשבים או חושבים את עצמם לדתיים, אמר: הם חפצים להאמין. גם הוא חפץ להאמין, אבל לא יכול להאמין, ושקר בנפשו ללא אמונה לא יכול לעשות, לא יכול לבוא לבית הכנסת כמצות אנשים מלומדה. הוא מת כשהספר „חובת הלבבות" בידו. בבית החולים אחרי הניתוח חתר כנראה לדרך לאמונה וטרם שמצאו קדמו המות.

פרק שלושים ושמונה

בעסקנות לשם מדע

בשנה שבאתי לארץ עברו כבר למעלה מ־75 שנים מאז החלו אירופיים ואמריקאיים בחקר יסודי של ארץ־ישראל, טבעה ושרידי עברה. נוסדו חברות ומוסדות מיוחדים לחקר ארץ־הקודש, ששלחו משלחות־סיור וערכו חפירות ארכיאולוגיות. נוצרה ספרות מדעית עשירה על הארץ והופיעו כתבי־עת מוקדשים רק לארץ־ישראל באנגלית, גרמנית, צרפתית, ואפילו ברוסית. יהודים תרמו לכל ענפי המחקר שבעולם, כאנשי־מדע, ועוד יותר כנדבנים, רק בחקר ארץ־ישראל כמעט ולא השתתפו. בירושלים עסקו בקביעות בחקר הארץ ועברה מוסד גרמני פרוטסטנטי ובית־ספר ביבלי צרפתי במנזר דומיניקני, וישבו בה גם חוקרים נכרים לא קשורים במוסד מדעי. מטעם המיסיון האנגליקני נעשו מדידות מטאורולוגיות יום־יום זה למעלה מיובל שנים. היו גם תחנות מטאורולוגיות במושבות הגרמניות והתנהלו בדיוק. מהנדס גרמני מחיפה ערך סיורים בעבר־הירדן ופרסם ספרים ומפות. ובאותה שעה שקד על חקר ידיעת ארץ־ישראל רק יהודי ירושלמי אחד, זקן וחלש, עיור זה למעלה משלשים שנה. שמו היה רבי א. מ. לונץ. ב־1876 פירסם את מורה הדרך העברי הראשון לירושלים, ואחרי שאבד מאור עיניו החל להוציא ב־1882 כתב־עת בשם „ירושלים" לחקר הארץ, שהיה צריך להיות שנתון והופיעו ממנו עד 1912 עשרה כרכים קטנים. מאז תרנ"ו הוציא לוח ארץ־ישראל, ספרון קטן, שגם בו חומר לידיעת הארץ. בהשוואה למה שפעלו הנכרים בחקר הארץ היה כל מה שנדפס בשני הקבצים עלוב מאוד. רק לידיעת הישוב היהודי בארץ בעבר ובשנות הופעת הקבצים יפנה החוקר לפרסומיו של לונץ, כל יתר המאמרים, אם אינם סתם בטלנות משכילית, הרי הם סיכום תוצאות מחקרים, שעליהם הופיעו בלועזית חיבורים גדולים עם אפאראט מדעי. בכל זאת הציל לונץ העקשן את כבוד־ישראל. ידעוהו לא רק בישוב היהודי אלא גם בספריות של מוסדות נכריים שבירושלים. איש מדע לא היה, עלה מקובנה נער בן י"ד, אחרי שהריח משהו מההשכלה הליטאית. דייקן וחרוץ היה, וכדי לברר איזה פרט היסטורי מסוגל היה

לגשש עם מקלו ברחובות וסמטאות, שהיו ידועים לו מלפני התעוורותו, כדי לשאול מפי בקיאים ולעיין בספרים בעיני זולתו. וכשם שדייק בעובדות כך גם בהגהה ובהדפסה. במאמר שפרסמתי בקובץ „ירושלים" היו 2—3 מלים באותיות יוניות, ובבית דפוסו לא היו אותיות יוניות, ירד העורך העיור ל„דיר הלאטיני" (המנזר הפראנציסקני) שבו בית דפוס משוכלל וקיבל שם את מבוקשו, בדיעבד אפשר היה להדפיס המלים היוניות באותיות לטיניות מבלי לפגוע בענין, אבל לונץ לא חס על עמלו. בעצמו כתב הרבה לקבציו ולחץ על אחרים שיכתבו. פגשת בו ברחוב וברכת אותו בשלום, והוא תיכף שואלך: ומתי תמציא לי מאמר ל„ירושלים"?

העדר חברה יהודית לחקר ארץ־ישראל היה חרפה לישובנו, וביחוד לקומץ האקדמאים שבו. בראשית שנת תרע"ג נגשתי לגוללה מעלינו ומהאומה כלה, ליסד חברה עברית לחקירת ארץ־ישראל. שוחחתי על כך הרבה עם קרובי, ידידי וחברי הרא"מ ליפשיץ ז"ל, אשר בביתו מצוי הייתי יום־יום. פיקח ומנוסה בענינים ציבוריים היה, ולכל ענין ציבורי דרוש היה לגשת ב„פוליטיקה". ברור היה שיש להעמיד בראש החברה אישיות ידועה ומקובלת בעולם היהודי, כלומר את דוד ילין, שהיה עמוס תפקידים ציבוריים שונים, נוסף על עבודת הפרנסה בבית המדרש למורים. דרוש היה לי שמו, את העבודה מוכן הייתי לעשות בעצמי. מכונות כתיבה וכתבניות טרם היו בארץ ועל מזכיר החברה, תפקיד שאמרתי למלא, היה לכתוב מכתבים, ובכתב נקי קל לקרוא, מלאכה שלא הצטיינתי בה מעולם, ותלונות ספגתי מעורכים וממסדרי־האותיות מאז התחלתי לפרסם ב־1904. העמדת ילין בראש החברה שאמרה לפרוס רשתה גם על תפוצות־ישראל עלולה היתה להתקל באי־רצון מצד מנהל מוסדות „עזרה" אפרים כהן. כשנוסדה החברה ונתפרסמה בעתונים יעץ כהן, כאילו דרך אגב, שראוי שהחברה תשתלב בספריה הלאומית, שבה היתה ידו תקיפה, כי קבלה תמיכה על ידו. לא היה נוח לנו להשליט את כהן על חברתנו ולא שמתי לב לעצתו של המנהל הכל־יכול.

בעיה „פוליטית" היתה לצרף את אנשי ירושלים ואנשי יפו—תל־אביב, המנוגדים זה לזה ומבטלים זה את זה, לפעולה משותפת ובועד משותף. חבר טוב מימי לימודי בוינה היה לי בגימנסיה בתל־אביב, ד"ר א. ברוך רוזנשטין, מטמתיקאי ופיסיקאי, שהתמחה במטאורולוגיה, התמסר כלו לעבודתו החינוכית והתענין רק מעט בפוליטיקה. משכתיו לועד חברתנו ובהצעתו עוד רופא סופר. מירושלים היו — אם איני טועה — 5 חברים. המטרות שרשמנו בתקנות החברה ומאווי לבנו שלא נרשמו, היו רחבים מאוד:

מחקרים בטבע הארץ, בשרידי העבר, בתולדות הארץ ובעיקר תולדותנו אנו בה. גם תפקידים של מחלקת עתיקות אמרנו ליטול לידינו, יתכן, שהתקיים איזה משרד טורקי לעתיקות, אבל איש לא ידעו ולא הרגיש בו. עתיקות שנמצאו נדדו לחנויות של עתיקות, ומהן חוצה לארץ או לאוספים חובבים בארץ. חפצנו שכל יהודי המגלה שרידים עתיקים יודיע לנו על כך וקוינו שנוכל לחקרם ונביא כל מה שניתן לטלטול לבית הנכות שב„בצלאל". וכמובן שחפצנו בקובץ ראוי לשם טוב בקרב כל החוקרים במקצוע ידיעת ארץ־ישראל. וטרם שעשינו משהו היה עלינו להרגיע את מר לונץ שלא נקפחהו, לא אותו ולא בית הדפוס שלו, שעליו היתה פרנסת ביתו. הקבצים שפרסם, ספק אם הכניסו לו רווחים, אבל העסיקו את בית הדפוס, ולכל הפחות ההדפסה השתלמה.

יסוד החברה זכה לאהדה בארץ ובחוגים מצומצמים בגולה. לפי כתבות שבידי נשיא החברה שלחנו מכתבים עם התקנות לאישים ונתקבלו תשובות מברכות את מפעלנו, ויותר נכון את רצוננו לפעול. התנגשות מסוימת היתה בין חברתנו ובין הקרן לרכישת מקומות היסטוריים, שיסדוה יליך וגיסו יוסף מיוחס ועוד שנים או שלשה מקורבים אליהם. הם לא יכלו להכניס אף פרוטה לקרן זו וציפו לנדיבים שבגולה. מי שקיבל מכתבים מ„הקרן" ואחר כך מהחברה לחקירת ארץ־ישראל התיחס בחשד לשתיהן, כי חברות וקרנות עם שמות גדולים התקימו (ומתקימים עד היום) בירושלים ללא תועלת ממשית, פרט ליונקים מהן. הדברים ידועים ואין להאריך בהם. שנים אחדות אחרי מלחמת העולם מסר יליך לחברתנו את הכסף מהקרן שנשאר בידו. אם איני טועה קנה בשעתו את חורבת בית־הכנסת שבמירון והעודף מסר לנו. ל„קרן" לא ניתן פירסום בארץ כמו לחברתנו, כדי שלא יודע קיומה למוסדות נוצריים, שהתחרו בנו בקניית מקומות היסטוריים קדושים גם להם. הקרן היתה ענין שהשתיקה היה יפה לו בארץ.

מאורעות חיצוניים גרמו לכך שחברתנו לא הספיקה לעשות דבר של ממש עד שפרצה מלחמת העולם ושיתקה אותה לגמרי. בפסח תרע„ג המתה ירושלים מיובלו של אפרים כהן ונדחק מפניו כל ענין ציבורי אחר. בקיץ נסעתי לקונגרס הציוני בוינה כאורח והשתדלתי להפעיל את מר יליך למען חברתנו. בהופיעו באולם הקונגרס בתרבוש האדום הגדול שלו משך אליו עיני כל: פרי הארץ לגאון ולתפארת היה למכריו־מעריציו הרבים. קויתי שיקשרני עם אישים שאפשר לענינם בחברתנו, שייסדו להם סניפים בעריהם ובארצותיהם. ואולם קשה היה להשיג את יליך בעצמו, משכוהו־הוציאוהו מידי טרם הספקתי לשוחח אתו. לא אוכל לאמור שעניינו היה קרוב ללבו

כמו לי. מאוכזב יצאתי מהקונגרס. האשמה בודאי גם בי, כי לא הייתי מעורב עם הבריות. בדידותי ואהבתי הטבע יותר ממסיבות רעים התנקמו בי פעמים רבות בחיי. מלחמת הלשון, שהחלה בחדר המורים בינינו ובין המנהל כהן בתרע"ג ופרצה בראשית תרע"ד לרחוב העיר, הרעישה את הישוב עד פרוץ מלחמת העולם. לא היה אפשר אפילו לערוך הרצאה ציבורית בידיעת־הארץ. כאשר חזרתי לארץ בסוף שבט תר"פ מצאתי שחברתנו חזרה לתחיה שבועות אחדים לפני כן. רוח החיה בה היה פרופיסור נחום סלושץ. הוא נסע לארה"ב, הקים שם ועדה לתמיכה בחברתנו. ובכסף שהשיג חפר על יד חמי טבריה וגילה שריד בית כנסת מהמאות הראשונות לספירה. אחר כך חפש את „יד אבשלום" ו„מערת יהושפט" בירושלים. תוצאות מחקרו נתפרסמו עם מחקרים אחרים בקובץ שהוציאה החברה. לחקר המצבות והמערות החצובים בצלע נחל קדרון הביאה החברה מומחה מגרמניה והוא פרסם ספר על מחקריו בגרמנית מטעם החברה.

התעניינותי בחברה היתה לשם המחקר הגיאוגרפי, אבל היות וחברי בועד נטו לחקר העבר בלבד לא יכלתי להשיג תמיכה לתכניותי. רק סיור קטן ערכתי לבקעת סיה שמצפון להר בעל־חצור, בקצה הדרומי של הרי שומרון. בררתי שלבקעה מוצא למימי הגשמים בכיוון לירדן, מה שלא היה ידוע מהמפות שבימים ההם. מצאתי בבקעה בשנת 1920 חפצים צבאיים מקרב עז בין הבריטים והטורקים ב־1918. תוצאות סיורי זה פרסמתי בקובץ שלנו. ב־1927 ירדתי לככר הירדן לראות את תוצאות רעש הארץ, שקרה בקיץ של אותה שנה, ופרסמתי בקובץ הנ"ל מאמר על הרעש הזה. כמו כן פרסמתי מאמר על החול שעל שפת הים על יסוד 187 בדיקות מכל החוף של הבית הלאומי שנעשו מטעם ההנהלה הציונית בירושלים.

ראש מאויי בחקר הארץ היה לרדת בסירה מים כנרת עד ים המלח, לבדוק את אפיק הירדן הקיים ולעשות רקונסטרוקציה של אפיקים עזובים. לפי השערתי יתכן שמעבר הירדן של אבותינו בימי יהושע היה באפיק העזוב כעת. חברתנו לא יכלה לשאת לבדה בהוצאות סיור כזה ופניתי לד"ר י. ל. מגנס, שעמד אז (1925) לפתוח רשמית את האוניברסיטה. תכניתי מצאה חן בעיניו וירדתי לרחובות לתכנן את הסיור עם הזואולוג אהרוני, שהשתתף בשנת 1908 במשלחת לים המלח וסביבתו עם הגיאולוג הגרמני בלאנקנהורן ועם הבוטנאי אהרון אהרונסון. אהרוני היה מוכן להשתתף אתי בסיור. חזרתי מרחובות עם הצעת תכנית ותקציב, והנה שינה מגנס את טעמו, כאילו לא הבטיח דבר, לא התענין בדבר. התרעומת עלי

שהזכרתי לו מה שאמר לפני ימים מספר עיכרה את יחסו אלי לכל ימי חייו והרבה עגמת נפש גרמה לי.

כשלשה שבועות אחרי אכזבה זו יצאתי למצרים להשתתף בקונגרס הגיאוגרפי הבינלאומי בקהיר וחזרתי משם בערב פסח (1925). הרצאתי שם בצרפתית על ההתקדמות בידיעת ארץ־ישראל מאז הכיבוש הבריטי והרצאתי נדפסה באחד מכרכי הדו"ח המדעי על הקונגרס. הלשון הזרה שידעתיה היטב לא היתה צרפתית אלא גרמנית, אבל הגרמנים לא הוזמנו לכינוס זה ולשונותיו היו צרפתית ואנגלית ויתכן גם איטלקית, לשונות המנצחים במלחמת העולם הראשונה. אז, בשנה השביעית אחרי המלחמה, היו עוד השנאה והבוז לגרמנים עזים מאוד, ואפילו אנשי מדע כינו בשיחה את הגרמנים בשם „בוש" (Boche). פלא הדבר, שאחרי מעשי הזוועה במלחמה השניה, חזרו הגרמנים לכינוסים בינלאומיים כבר אחרי שנים אחדות, כאילו נשכחו מעשי האומה הפושעת. גרם לכך הפחד מפני הקומוניסטים, החפצים לפרוש כנפיהם על כדור הארץ כלו. בברית נגדה דרושים גם הגרמנים המערביים. אנו היהודים רחשנו חיבה ורחמנות לגרמניה המנוצחת והאמנו ברפובליקה הוימארית, שתצליח לבער את ספיחי המשטר הפרוסי. לא עלה על דעתנו, שעוד מעט ועשבי־רעל יעלו מאדמת גרמניה, ואף לקיבוצי הגרמנים שמחוצה לה יגיעו, ובכלל זה גם לארץ ישראל. באותו קונגרס כאבתי את כאבם של חברים גרמניים ואוסטריים שלא הורשו להשתתף בו, ואף ביטוי נתתי לו בשיחות עם משתתפים בכינוס. בצרפתית ובאנגלית יכלתי לשוחח איך שהוא, אבל לא להשתתף בויכוחים. הצרפתית שבהרצאתי היתה ברובה פרי עטה של הגב' לאה ויץ־כהן, מי שהיתה אחר כך חברתי במערכת האנציקלופדיה העברית. היא למדה גיאוגרפיה באוניברסיטה צרפתית. הקונגרס נתן לי הזדמנות להכיר גיאוגרפים אנשי שם. המשלחת הפולנית היתה מיוצגת על ידי חברים רבים, לא כלם ברמה של מרצים באוניברסיטה מערבית. בדומה לנו עוד היום שאפו הפולנים להתבלט אחרי שהגיעו לעצמאות. היו ביניהם כמה אנשים ידועים גם מחוץ לגבולות ארצם, כגון פרופיסור סאוויצקי מקראקוב. פרופיסורים פולניים אחדים ביקרו אחר כך בארץ והכנסתים לחברה היהודית. במסיבה עמהם השתתף גם מנחם אוסישקין, ששמו היה ידוע להם. שוחחתי גם הרבה עם צרפתים. האנגלים, שבתוכם היו אישים מפורסמים, כגון יאנגהאוזבנד, שעבר את ההימאלאיה וחדר לטיבט, היו סגורים ומסוגרים, לא התקרבו לאחרים. מלבד מטרתי המדעית בכינוס זה היתה לי גם מטרה לאומית תעמולתית, לספר לגיאוגרפים על מפעלנו בארץ־ישראל.

השתדלתי למשוך חברים לסיור בארץ בהדרכתי. הקולונל קיש, שהיה אז ממונה על משרד החוץ של ההנהלה הציונית שבירושלים, חיזק את ידי במבצעי הלאומי והשתתף בהוצאותי בעשר לירות מצריות, שהיו סכום הגון למורה כמוני בשנים, שבהן עברו חדשים ללא־משכורת והחוב הצטבר עד כדי שבעה חדשים. קרה לי „נס" ובחליפת החג שלקחתי אתי מצאתי עשר לי"מ, שהיו מונחות שם זה שנים. לא נפסלו, אבל במצרים הכירו שהן מלפני זמן רב. קול קורא לחברי הקונגרס להשתתף בסיור לארץ־ישראל חיבר לפי הדרכתי עורך־דין ידוע, ציוני נלהב בקהיר, מפי בעל בית מלוני, שהיה גם כן ציוני, נודע לי, שעוזרי זה הוא קראי. לקול הקורא נענו כמה אישים חשובים, ראש המכון הגיאוגרפי הצבאי בפירנצה, גנראל, אם איני טועה, ובעלי קתדראות לגיאוגרפיה באוניברסיטאות גדולות, ובתוכם פרופיסור יהודי רוברטו אלמאג'ה מרומא, שבא לקונגרס עם אשתו הנוצריה. הם הודיעו לי רצונם לבקר בארץ לפי תכניתי. היה זה חשוב מאוד, כי השלטון באיטליה לא היה נוח לשאיפתנו. ים התיכון היה לפאשיסטים „מארה נוסטרו", הים שלנו ובמסגרתו נכללה גם ארץ ישראל, פרובינצה רומית מלפנים, ולרומא זכויות עליה שיש להחזירן. הקונסול האיטלקי בירושלים התיחס אלינו באיבה גלויה. ערכתי אתם תכנית סיוריהם וקבענו מועד פגישה בתחנת רמלה, אם איני טועה.

הכנסת אורחי הקונגרס על ידי הסניף המצרי של האגוד הגיאוגרפי הבינלאומי והממשלה הצטיינה באדיבות מזרחית, ביד רחבה ובטוב טעם, אחרתי לבוא לקבלת הפנים בארמון המלך, אבל השתתפתי בקבלת פנים מטעם שר החינוך במלון סמיראמיס, הגדול במלוני קהיר בימים ההם. היה זה ליל־שבת והלכתי ברגל דרך ארוכה ומבלי לטלטל בכיסי כרטיסי הביקור שלי. נפגשתי באותו ערב בהרבה אנשים, ומהם מקומיים לא־גיאוגרפים. היו ביניהם יהודים, בעלי עמדה בחברה ובחוגי הבנקאות והמסחר הגדול. נסיתי לדבר עם אחד או עם שנים מהם בענינינו הלאומיים והם התחמקו משיחה: לא פה המקום ולא זה הזמן ענו לי. כמובן לא הזמינוני למשרדיהם, ששם המקום והזמן לשמוע מפי על השקעות בארץ ישראל. בשיחה עם אנתרופולוג פולני אמרתי: בכל הכינוס הגדול הזה אינני רואה אף מצרי אחד, רק פרצופים אירופיים וליבאנטיניים. היו הרבה מצרים מהשכבות העליונות, המורכבת ממשפחות ממוצא ממלוכי מהקוקאז וממוצא טורקי־באלקאני, שבו הרבה דם סלאווי ואלבאני וקצת ממוצא ערבי, שהלבינו מפני אמהות קוקאזיות ובאלקאניות, שנקנו להרמונות הפחות. מצרי אחד ראיתי אמר לי הפולני, חפשנוהו ומצאנוהו, קופטי זקן אחד, טיפוס מצרי כמצויר בקברי

הפרעונים. לא היתה לי הזדמנות לדבר עם נציג מצרים מימי אבותנו, ביקרנו אחר כך בכנסיה קופטית אחת או שתים וראיתי עוד קופטים, אבל טיפוס כה טהור לא ראיתי. המצרים ערכו לנו גם טיולים יפים באניה, בגמלים וברגל. הצגה באופירה לכבודנו עשתה רושם טוב מאוד, אבל הרושם שלי אינו ראיה, מאין לי השכלה מוסיקאלית. יכול להיות, שהשירה היתה פרימיטיבית, מתאימה לאוזן רגילה בזמרה חסידית. הסדר והתנהגות הקהל המצרי היו בהחלט ראויים לתהלה כמו באופירה ובתיאטראות וינה, שבהם ביקרתי. אכן ציבור תרבותי הם משכילי מצרים אמרתי בלבי, הבדל עצום בינם ובין הפלחים והפועלים הפרועים, שהם גם בני גזע אחר, מצרי קדום ברובו.

אור לי״ד בניסן יצאתי לביתי לחג הפסח. ברכת החמה, החלה פעם בכ״ח שנים, ברכתי על יד חלון הקרון של הרכבת עם זריחת השמש. בפעם הראשונה ברכתיה בשנת הבר־מצוה שלי בקולומיה, ובפעם השלישית בזקנתי על גג בית קומות בשכונתי בירושלים בתוך קהל ועדה. אחרי שנכנסה הרכבת לתחום הישוב היהודי הופיעו בחורים אשכנזים, עליזים ושמחים ומתפארים בפנינו, שהצליחו להכנס לארץ ללא־דרכון, הסתתרו איך שהוא מעיני מבקרי־הדרכונים. השתקנום, שלא יודע הדבר לערביים יודעי עברית. דומני שדרך מצרים לא נכנסו עולים בלתי חוקיים רבים. יתכן שיהודים ממצרים עלו בדרך זו, אבל במצרים לא היתה התלהבות לעליה לארץ לפני הרדיפות מידי נאצר, גם ציונים לא נחפזו לעלות. יש שהתלוצצו ואמרו: חבל שלא הוציא משה את המצרים לארץ כנען ולא השאיר את בני ישראל כאן.

בחול המועד באו האיטלקים. סיירנו בירושלים ובבית לחם ואחר כך ירדנו ליריחו ולים המלח. שכרתי סירת־מוטור מנוצרי בית לחמי, עברנו את הימה לרחבה, ירדנו לצרת־השחר ולשפך הארנון וחזרנו ירושלימה, על פני הרי שומרון הגענו לגלילי. מלבד המקומות ההיסטוריים הראיתי להם ישובים עבריים חדשים. בשובנו בקרנו בחיפה. הוסכם בינינו, שאכתוב מאמר על הישוב היהודי בארץ־ישראל בירחון „אוניברסו״, שהופיע במכון הגיאוגרפי הצבאי בפירנצה. כתבתי כשני גליונות וקראתי למאמרי בשם „איל ריפופולאמנטו דלה פלסטינה קון גלי אבריאי״ (חידוש הישוב בארץ ישראל על ידי היהודים). בשם „ריפופולאמנטו״ יש מעין החזרת עטרה ליושנה. ד״ר בלובשטיין, עסקן ציוני שלמד באיטליה, תרגם לי את המאמר באיטלקית ובימי חופש הקיץ, בנסעי לאירופה, סרתי לפירנצה ומסרתי את המאמר למערכת וברר־תי ענין המפיות הדרושות. המאמר הופיע ללא שינויים,

פרט לתיקוני סגנון. היה זה הישג לעניננו באיטליה, ודרך אגב השגתיו. באותו מסע בקרתי גם במינכן ובברלין. במינכן עברתי בארכיון צבאי על צילומי אויר, שנעשו בימי המלחמה על ידי אוירוני באווארייים בארץ, רשמתי לי כאלף מהם. הקהלה היהודית קנתה אותם ושלחה בארון נוח לשימוש לאוניברסיטה העברית בירושלים. אוסף זה השלמתי בצילומים מארכיון צבאי שבפוטסדאם שעל יד ברלין. יחס הפקידים הגרמניים אלי היהודי הארץ־ישראלי היה אדיב, ללא מחיצות בין אדם לאדם — בניגוד לבריטים בארצנו. אי אפשר היה לשער, שאותם הגרמנים התרבותיים יהפכו בשנים מועטות לחיות טרף נאציות. בקרתי בשתי הערים בבתי הנכות. במינכן הרגשתי את עצמי כב„בית", כלומר כמו בוינה, אותו הלך רוח, אותו קצב החיים. ברלין בחפזונה ובהמונה זרה היתה לרוחי. כבר אז ב־1925, אצו־רצו המכוניות ברחובות הראשיים כבהתחרות. בוינה ובמינכן היה עוד הכל „גמיטליך" (gemütlich) כלומר, בהשקט ושלוה. מלה זו קשה לתרגמה בלשון אחרת. היא מציינת גם שביעת רצון מעצמו, ולא רק מצב חיצוני, בקשר עם תביעה שהיתה לי מ„עזרה" הכרתי את נשיאה ג'ימס סימון, גביר מתבולל זקן, שישב בחוילה באחד מהרחובות הראשיים (אולי טירגרטון־שטראסה). בתום שיחתנו העיסקית הזמנתיו לבקר בארץ־ישראל ולראות את אשר חוללו יהודים במרצם בחיבתם לארץ. הוא ענני קצרות: איך מאג אס ניכט — אינני אוהב אותה. מסופקני אם האריך ימים עד עליית היטלר. בזרם העולים מגרמניה בשנות 1933—1939 היו לא מעטים, שגרסו מקודם „איך מאג עס ניכט". היו מהם שחזרו אחרי המלחמה לארץ שהקיאתם. באוטובוס שירד מהאוניברסיטה העברית שמעתי פעם אשה זקנה אומרת, כי עברית כסינית היא לה, כאילו התפארה בכך. לו ישבה בסין, כי אז למדה בלי ספק סינית, כאן בין ה„אוסטיודין" (יהודי המזרח) בזה להם כמלפנים בגרמניה. ברם בניהם של ה„יאקים" היו ל„צברים" טובים, מסורים בנאמנות לכל תפקיד לאומי או פרטי שקיבלו עליהם ומדקדקים ומדיקים בו יותר מילידי הארץ ומעולי אירופה המזרחית.

שנה אחרי ביקור הקבוצה האיטלקית בא שנית פרופיסור אלמאג'ה בלוית חבר יהודי לושאנו מורפורגו, בעל הוצאת ספרים אמנותיים ברומא. המטרה היתה הפעם לסייר את הארץ כלה עד מטולה בצפון ובנגב עד קצה הכביש ולבקר גם בעבר הירדן. יצאתי לקראתם לעזה, שם ירדו ובקרנו בעיר ובסביבה עד הים ולנו במלון היהודי, שהיה קיים שם אז. בעזה היתה קהלה יהודית לפני מלחמת העולם הראשונה, נתבטלה במלחמה ומעטים חזרו אחריה לעיר. בימי הפרעות בקיץ 1929 עזבוה היהודים, ולא שבו

עוד, פרט אולי אחד או שנים, שהחזיקו מעמד עד מהומות 1936/9. עשינו את יום חג הפסח הראשון בירושלים. מורפורגו, שהיה בקי במנהגי סדר ליל הפסח, הוזמן על ידי רבי יעקב מאיר לסדר; אלמאג'ה, שהיה „גוי גמור", נשאר במלונו. שניהם נהנו מאוד מחכמתו של ה„ראשון לציון", אחרי שביקרו בביתו ושוחחו אתו בצרפתית. ביום החג הוזמנו לביתו של הקולונל קיש, שהיה מעונין שפרופיסור אלמאג'ה ישפיע לטובה על יחס הקונסול האיטלקי, תלמידו מלפנים, אלינו. הקונסול ערך אחר כך מסיבה לכבוד אלמאג'ה, ובין היהודים שהוזמנו אליה הייתי גם אני. היו לנו שם פגישות עם איטלקים מתושבי ירושלים, בעיקר כמרים ונזירים, שרובם לא היו מידידינו. היחס לציונות לא היה שוה בכל המוסדות האיטלקיים. האפטריארכיה הלטינית, באת־כחו הישירה של הותיקאן, היתה בהחלט נגדנו. מסדר הפראנציסקאנים, שהיה ברובו איטלקי, התיחס אלינו במידת מה של סובלנות. הם, בעלי החזקה על „משמרת ארץ־הקודש" (קוסטודיה טרה סאנקטה) מאז המאה ה־13, סלדו מהאפאטריארכיה, שחודשה ב־1848, אחרי שבטלה עם תבוסת הצלבנים, ובאה לקפח את זכויותיהם. נסעתי פעם מירושלים לחיפה ברכבת עם נזיר פראנציסקאני גלוי לב, והוא סיפר לי על הפוליטיקה שבין מסדרו בארץ ובין האפאטריארכיה. אנחנו לא אוהבים אותו (את האפאטריארך) אמר לי בפירוש. פראנציסקאני אחר אמר לי פעם: „אנחנו הציונים הנוצריים". הכוונה היתה שמסרו את נפשם על חיבת ארץ־הקודש, על אף הרדיפות והבזיונות מידי המושלמים, ביחוד בימי מלחמה בין השולטן וממלכות נוצריות. במשך הדורות נהרגו בארץ פראנציסקאנים לא מעטים, מנזריהם בוזזו או נהרסו ובטלו לזמן מה. בספרית הפראנציסקאנים בעיר העתיקה התייחסו אלי תמיד באדיבות. במנזר הדומיניקאני הצרפתי שעל יד שער שכם, שבו ספריה גדולה בבית הספר הביבלי, היו מקבלים אותי לפני המלחמה הראשונה בסבר פנים יפות והרשו לי לקחת בעצמי ספרים לקריאה באולם. אחרי המלחמה נשבה שם רוח אחרת וחדלתי מללכת שמה.

הסיורים עם אלמאג'ה בנגב עד שבטה ובעבר הירדן לרבת עמון ולגרש היו מאוד מענינים. שיתפתי בהם גם את ד"ר סוקניק. נסענו, כמובן עם נהג יהודי, שלן אתנו במלון „פילאדלפיה" ברבת־עמון, שהיה נקי ונוח. אז, ב־1926, בימי הנציב לורד פלומר היתה הארץ משני עברי הירדן שקטה בהחלט ואפשר היה לעבור בה בכל מקום ללא פחד וחשש. אחרי סיורנו שילם אלמאג'ה לנהג והוסיף לו משהו לאות שביעת רצונו. הנהג החזיר לו את העודף על השכר שנקבע מראש, מאס ב„דמי שתיה". הדבר עשה

רושם טוב מאוד על אורחי. כעת נעלמו עובדים בעלי הכרת כבוד עצמי, הבוחלים ב„דמי שתיה", שריד מתקופת האדונים ומשרתיהם. אפילו קצינים באניות נוסעים תובעים לעצמם חלק מ„דמי השתיה", שמקבלים המלצרים והחדרנים מהלקוחות בתום המסע. כלה כבוד מישראל. רק פעם היתה לנו פגישה אי־נעימה. שקענו בבוץ מדרום לטול־כרם. זמן רב עמלנו להוציא את המכונית, בא הערב ולא יכולנו להגיע לחיפה. הוכרחנו ללון בעיירה טול כרם הערבית במלון ערבי. נתנו לנו חדר עם תריסר מטות או יותר מזה. לא יכולנו לישון מפני הפשפשים והשכמנו לקום. לא היה בית שימוש ראוי לשימוש ולא ברז מים לרחוץ הידים והפנים, בחוץ הוגש לנו כד או פח מים לרחצה על הקרקע, ובעד תענוג זה תבע הערבי שכר מופרז, מחוצף, בעד כל המטות שבחדר, וכל מטה לפי חשבון של מלון בינוני בעיר. לאורחי היה מלון זה דוגמה לחוצפה ערבית.

בשובו ממסעו יסד אלמאג'ה חברה איטלקית לחקר ארץ־ישראל. התכנית היתה להשתוות גם במקצוע זה לעמים הגדולים, הבריטים, הצרפתים והגרמנים. היתה לי חליפת מכתבים ארוכה עם ראש החברה פיליפו דה פיליפי, חוקר בהרי הימאלאיה, ידוע בימים ההם. הוא חפץ לחקור את ים המלח וסביבתו בראש משלחת. עלי היה להשתתף בה ולשם כך למדתי איטלקית. עד כמה שידיעותיהם של המתכננים האיטלקיים על ארץ־ישראל היתה מועטה, תעיד עובדה אחת: במפה שבידיהם ראו נחל יורד ממזרח לחברון לים־המלח וחשבו שזהו נחל איתן, ולא קטן אלא ראוי לשאת סירות, והם שאלוני, אם אפשר להוריד בנחל זה אספקה לעובדים בים המלח. התכנית בטלה כי לא נמצא הכסף להגשמתה. מפעולות החברה הגיעה לידי רק רפרודוקציה של מפת ארץ־ישראל מהמאה ה־16 או ה־17, שהוציא אלמאג'ה עם פירוש מדעי.

עם מלומד זה היה לי קשר מכתבים במשך שנים. בימי המלחמה שלחתי אליו אחד מתלמידי הותיקים, חייל בבריגדה הישראלית בצבא הבריטי. אלמאג'ה נמלט לואתיקאן מפני חמת הנאצים, ששמו עינם בו עוד לפני המלחמה. בלחצם על מוסוליני נפסל מליצג את איטליה בכינוס מדעי בינלאומי, אחרי שנבחר כבר לשליחות זו. בואתיקן עסק בספריה במקצועו. בני נפגש אתו בקונגרס הגיאוגרפי בשטוקהולם ב־1960. הוא חפץ לבקר עוד פעם בארץ, אבל המות קדמו.

בחורף תרפ"ז ביקרה בארץ אוניברסיטה שטה על פני ימים ומקיפה את כדור הארץ. היה זה נסיון אמריקאי לקשר מסע על פני העולם עם

שעורים אוניברסיטאיים. אחד הפרופיסורים באוניברסיטה זו היה מורי מאוניברסיטת וינה, פרופיסור אויגן אוברהומר, שהייתי מקורב אליו, הוא הודיעני על בואו ויצאתי לחיפה להקביל את פניו ופני החברים הגיאוגרפים האחרים. עליתי ירושלימה ברכבת המיוחדת שהסיעה את האוניברסיטה, עשרות מורים וכמה מאות תלמידים ותלמידות. בירושלים השתדלתי שתערך קבלת פנים לאוניברסיטה האורחת מטעם האוניברסיטה המקומית. קולונל קיש, שר החוץ שלנו, הבין את הערך התעמולתי שבדבר, אבל נחלתי שוב אכזבה ממגנס, ויותר מאכזבה בזיון. ידע מגנס לבעוט ברגל גאוה בזולת. הוא שלח אלי את אחד מפקידיו לשוחח אתי על הדבר. חשבתי שהצעתי תוצא לפועל וספרתי על כך לפרופיסור אוברהומר והוא סיפר לחבריו. עבר יום שבת וממגנס לא באה ידיעה נוספת. פניתי לקיש והוא ענני: לך למגנס לביתו ודבר אתו בשמי. הוא גר אי־שם בשכונת ערביים אמידים מצפון־מזרח לשער הורדוס. בקושי מצאתי בערב את ביתו. נכנס מי שהוא ממשפחתו לחדרו והודיע לו על בואי וחזר עם תשובה, שד״ר מגנס מאוד עסוק ולא יוכל לקבלני. החזרתי לו, שקיש שלחני אליו ולא אוכל לשוב אליו מבלי לדבר אתו. יצא לרגע והודיעני שאלך למחר ליועץ המשפטי נורמן בנטוויץ, למשרדו לשוחח אתו על הענין. הבינותי שלא היה מרוצה, שאני ולא הוא, אהיה המתעסק בעיני האמריקאים. בנטוויץ, נתן לי לחכות הרבה בפרוזדור. זה שייך לעסקו של פקיד בכיר בריטי לתת ל״יליד״ לחכות הרבה עד שיקבלהו לראיון. לסוף קיבלני, ואנגלית דיבר אתי, ולא אוכספורדית אלא איזה סלאנג לונדוני שבו כל ״טיו״ מבוטאת כמו צ׳, צ׳וסדיי. הוא שאלני היכן בדעתי לקבל את פני האורחים הרבים. עניתי לו: במלון המרכזי של אמדורסקי. היה זה המלון היהודי הטוב בימים ההם, לא ממדרגה א׳ ואף לא ב׳ הגון. הרברט סמואל לא בחל בו ונכנס אליו לקידוש עם קהל המתפללים בשבת שבה נפרד מיהודי ירושלים. בנטוויץ, ענה בבוז: דאט איז א לוקאנדה, כלומר: זוהי אכסניה מזרחית. נסתיימה השיחה ובטלה תכניתי. הודעתי לפרופיסור אוברהומר, שמפני קוצר הזמן אי־אפשר לערוך את קבלת הפנים. האורחים לא הצטערו על כך ביותר, כי זמנם היה מצומצם לפי סדרי האניה וסוכנות התיירות, שבא־כחה בירושלים היה ערבי נוצרי. זאולם על דבר אחד לא חפצו חברי הגיאוגרפים האמריקאים לותר, והוא לראות את הדפארטמנט (המחלקה) הגיאוגרפי של האוניברסיטה. הם חשבו שאני בעל הקתדרה לגיאוגרפיה במוסד זה. בענין הגיאוגרפיה באוניברסיטה היה לי במשך שנים מפח נפש. כבר בהוסדה היתה בה קתדרה לרב שמואל קליין, שהורה טופוגרפיה תנ״כית ועוד יותר תלמודית על יסוד מקורות

ספרותיים, כפי שביארם וצרפם הוא. בארכיאולוגיה לא עסק, והיא דרושה לבירור הזיהוי ההיסטורי. יתכן שזיהוי ישוב נראה מאוד מתאים לפי הכתובים ודמיון השם הערבי, ותבוא הארכיאולוגיה ותוכיח שהוא לא התקיים בתקופה שאליה מיחסה המזהה. ועוד פתוח מאשר לארכיאולוגיה דאג לטופוגרפיה הפיסית של המקום, אם היא מתאימה לכתוב על הישוב הקדום. סיורים במקומות שזיהה לא ערך, מה שעשה שלשה דורות לפניו הטופוגראף האמריקאי אדוארד רובינסון, ובדורו דאלמאן ואולברייט ורבים אחרים. בטופוגראפים, בוני עולמות על יסוד צירופי כתובים מבלי לצאת לראות המקומות בטבע, נתקלתי לא מעט בחיי, וישנם כאלה עד היום. בא אלי משכיל זקן מעולי ורשה, שכתב חיבור טופוגרפי על ארץ־ישראל. לא אזכיר שמו ושם ספרו מפני כבוד צאצאיו. לפי מחקריו יצא לו שבגיא בן הינום שמדרום לירושלים העתיקה התפרץ פעם הר געש. אמרתי לו, שהר געש פולט לבה ובגיא אין זכר ללבה, הכל גיר ודולומיט בצלעות ועיי חרבות בקרקעית. תשובתו היתה: לו מצאתי שם גרגיר לבה כשעורה לא באתי אליך. היתה לבה ונסחפה. איני יודע אם פרסם את „חכמתו". פרופיסור קליין, בעל תעודת בגרות מגימנסיה ודוקטוראט מאוניברסיטה גרמנית, היה זהיר יותר מאותו זקן משכיל־אוטודידאקט, אבל גם הוא נכשל לפעמים מאי־ידיעת הגיאוגרפיה הפיסית של ארץ־ישראל. פעם אמר בהרצאה בפני ציבור רחב על איזה מקום הנזכר בפירוש בהר, שהוא על יד חדרה. בויכוח עניתי לו שלא יתכן הדבר, כי אין הרים על יד חדרה, והוא בשלו עמד: המקור אומר זאת בפירוש. הבקי בגיאוגרפיה הבין שכונת הכתוב לגדרה של קיסרין, קיסריה פיליפי, כיום באניאס ולא קיסריה מאריטימה (שעל חוף הים). כעס עלי הפרופיסור, אבל לא לעולם נטר לי איבה. היינו אחר כך ידידים, ביקר בביתי ואני ביקרתיו בביתו, עבדנו יחד בועדת השמות ועוד. תלמיד חכם צנוע היה. חכמי האוניברסיטה היו ברובם אנשי ספרות, ובעיניהם היתה הטופוגרפיה של קליין גיאוגרפיה של ארץ־ישראל, ואין צורך במרצה נוסף למקצוע אחד. ומגנס רודן האוניברסיטה היה בימים ההם והוא שנאני. רק לשנת תרצ"ט הסכים להצעתו של פרופיסור קליין והזמינני להרצות על גיאוגרפיה של ארץ־ישראל וסוריה במשכורת חדשית של 5—6 לא"י בעד 4—5 שעות בשבוע שיעורים וסמינאריון. היתה לי הצלחה מרובה, האולם היה תמיד מלא, ובין שומעי לקחי היו אנשים שסיימו אוניברסיטאות באירופה. חשבתי שהצלחתי זו דיה שיזמינוני גם לשנה הבאה וגם יעלו את שכרי. לא השתדלתי אצל ידידי מבין הפרופיסורים והמשרד לא הזמינני. בזה נסתיימה הקאריירה האקדמאית שלי. רק בימי

מדינת ישראל זכתה האוניברסיטה למחלקה גיאוגרפית בהנהלת ידידי ד"ר עמירן, מאז 1963 פרופיסור מהמנין.

באותה שעה בה ביקרו הפרופיסורים המשוטטים האמריקאים בירושלים יכולתי רק לענות להם: המחלקה הגיאוגרפית בירושלים היא אני. הזמנתים לתה־ערב לביתי, הראיתי להם ספרים, מפות, צילומים, דוגמאות מסלעי הארץ ועוד. מההנהלה הציונית הפנו אלי אורחים גיאוגרפים גם לפני כן וגם אחרי כן. פרופיסור פאסארגה, שהיה אחר כך מחכמי הנאצים, הופנה אלי ע"י ד"ר רופין והרבה זמן בטלתי בשבילו. הוא ירד עם שני סטודנטים לים המלח ביום קדים, אחרי הסיור בחוף הימה החליטו הסטודנטים לעלות למנזר מר סבא, שאינו רחוק לפי המפה, אבל קשה להגיע אליו מים המלח מפני תלילות ההרים שיש לעלות ולרדת. אזלו להם המים. אחד גוע ועקבותיו נעלמו, בודאי אכלוהו התנים; השני נמצא אחרי יומים או שלשה ימים מתעלף מצמא וניצל על ידי בידוים. אורח־גיאוגרף חשוב שני היה ליטאי־אמריקאי, בעל קתדרה בקובנה ובריגה. הרקטור מאוניברסיטת קובנה גילהו והחזירו למולדתו. הוא ביקר פעמים אחדות בביתי. לפי דבריו התגבר על קשיי הטרמינולוגיה בליטאית ולטבית, שהיו רק לשונות־אכרים עד קום המדינות הבאלטיות. הוא הדגיש, שוילניוס (וילנה) מקודשת ללליטאים כירושלים ליהודים. לא חשוב כמה ליטאים יושבים בה בשעה זו (אחוז אחד או שנים). ואמנם השיגו הליטאים את „ירושלים דליטא" ואבדו את עצמאותם. ספק אם אנשי תרבות כחברי הגיאוגרף הזה שמחים כעת בוילניוס שלהם, שהתפטרה מיהודיה (בעזרת ליטאים) ומפולנים שבה, וכעת היא מתמלאה רוסים ועמים אחרים, ומי יודע אם הליטאים ישארו הרוב בה.

עם חברי למקצוע האמריקאיים עמדתי כשנה שנתים בחליפת מכתבים. הם השתדלו בניויורק ובבוסטון למען הגיאוגרפיה בירושלים אצל מכריהם היהודים, אבל חוג מכריהם לא היו בעלי יכולת כספית ולא עסקנים. יתכן שלו נסעתי לארה"ב יכלתי לפעול בעזרת חברי אלה, אבל היו אז שנות רעב למורים. עברו קרוב ל־30 שנה עד שקמה מחלקה גיאוגרפית בירושלים.

חתרתי לקראת פעולת מחקר גיאוגרפית גם במסגרת החברה לחקירת ארץ־ישראל. באחת מתכניותי התענין פרופיסור וארבורג, בוטאנאי בעל שם בגרמניה בשעתו, נשיא ההסתדרות הציונית לפני מלחמת העולם הראשונה, וכמדומני גם בראשיתה, שישב לעת זקנתו בירושלים, הוא היה קרוב למקצועי, כי ערך לפני עשרות בשנים סיורים באיי דרום־מזרח אסיה ועלה בהרים גבוהים, שאירופי לא קדם לו בהם. הוא הציע לשתף את האוניברסיטה

בהגשמת תכניתי, שדרשה הוצאות למעלה מיכלתה של החברה, אשר הכנסותיה ברובן הגדול באו מארה"ב ונשללו ממנה על ידי מגנס וידידיו. על אף נסיוני המר עם מגנס חשבתי שינהג כבוד בנשיא הסתדרות הציונית מלפנים והסכמתי לעלות עם פרופיסור וארבורג להר הצופים למשרדו של מגנס. באנו בזמן שנקבע לפרופיסור על ידי מזכירה בטלפון, ושוב תכסיס של „בוס" אנגלו־סכסוני: שב וחכה בפרוזדור וחשוב על רוממותי וחדלת ערכך אתה. לסוף אמרה לנו מזכירה שנוכל להכנס. היתה זו כנראה טעות, כי בפתחנו את הדלת הפננו מגנס בתנופת יד של זלזול אחורה, עוד עסוק, מאוד עסוק. כשזכינו לראות את פניו דיבר הפרופיסור ואני מלאתי אחריו, והתוצאה אפס: אין האוניברסיטה מעונינת בפעולה זו.

נסיוני האחרון לשבור את התנגדות מגנס עשיתי בקיץ 1929. בציריך התכנסו הקונגרס הציוני והמועצה העליונה למען האוניברסיטה העברית. נסעתי לציריך ונפגשתי שם עם פרופיסור אברהם ביכלר מלונדון, שהיה מלפנים מורי בוינה, ועם פרופיסור מאיר בלבן מורשה, ידידי מימי שבתנו בגליציה. שניהם התפלאו, שלא ניתנה לי יכולת לפעול במקצועי במסגרת האוניברסיטה, שניהם עשו למעני במיטב יכלתם והעלו חרס. מגנס ומזכירו התנגדו לי.

מגנס מסר את נפשו למען הרעיון הלאומי, עזב משרה רבת השפעה והכנסה בהיכל פולחן ריפורמי בניויורק וחי חיי צנע בירושלים. לזכותו הגדולה יש לרשום את האוניברסיטה העברית וקיומה בתריסר שנותיה הראשונות, אבל היה בו גם משהו מנערות עד זקנה ושיבה, ונהג לפעמים כ„בוס" בבית מסחר או בית חרושת אמריקאי. דרושה היתה יותר ידיעת נפש האדם ממה שהיתה לי, כדי שלא לפגוע בחולשותיו. בי האשמה שלא זכיתי להוראה אקדמאית — פרט לשנה אחת — ולמחקר. למסעותי לסוריה, לבבל ולפרס יצאתי בימי חופש הקיץ המעטים והלוהטים, זמן קצר מדי למחקר של ממש. את אשר העליתי בסיורי רשמתי בירחון „סיני" ובספר פופולארי בשני כרכים בשם „אבק דרכים", שהופיעו בהוצאת „עם עובד". דרך אגב: הוצאת ספרים זו מטעם הסתדרות העובדים (או מפא"י — לא תמיד מבחין אני ביניהם) ניצלתני, ובודאי גם סופרים אחרים, יותר מהוצאות ספרים „בורגניות" במשך עשרות שנות עבודתי הספרותית. איני יודע, אם הסתדרות הסופרים העברים טיפלה אז בשכר סופרים כמו כעת. אני לא פניתי אליה ולא להסתדרות המורים בעניני שכר עבודה. עבודתי קודש היתה לי. לא אומר שלא שמחתי, אם קבלתי שכר, שהרשה לי לסלק חובות. לא יוצא מהכלל הייתי בחוגי ובדורי. מורים וסופרים לא חמדו לכסף, לא רדפו אחריו, ולא מאסו בו אם הגיע לידיהם.

פרק שלושים ותשעה

בימי מהומות ופרעות

בימי בחרותי היו פרעות ביהודי רוסיה. אנו בגליציה כאבנו בכאב אחינו, המטרנו אש וגפריית בעל פה ובכתב באספות־מחאה ואזכרה ובעתונים על ראש הצאר האכזר, אבל תמיד חשבנו, שפרעות לא תתכנה בתחום העולם התרבותי בו אנו חיים ובמלכות החסד של קיר"ה שלנו. ופחות מאשר בגליציה פללתי לראות פרעות בארץ האבות, בה „נחיה חיי חופש חיי דרור", כאמור בפזמון שהיה בפינו האמונים עלי ציונות מנעורינו. והנה חזו עיני מראה פרעות בעיר העתיקה בירושלים בפסח תר"פ (1920). רק נפתחה העיר העתיקה, אחרי שחסומה היתה כמה ימים בפנינו, ירדתי אליה. נכנסתי לישיבה סמוכה לחצר הר־הבית — דומני שרבי זרח אפשטין עמד בראשה — ומצאתיה שדודה־הרוסה, ודפים של ספרי קודש, בחלקם חרוכים, מתגוללים בחדרים ועל המדריגות. אנשי הישיבה טרם הספיקו להתאושש מפחדם, להגיח מחוריהם ולאסוף את השמות לגניזה.

פרעות מאי 1921 לא התפשטו מחוץ לשפלת החוף ולא הגיעו אלינו לירושלים, ההבדל ביניהן ובין אלה שברוסיה בשעתן ושל העיר העתיקה בירושלים לפני שנה היה בזה, שרק ברגע ההפתעה היתה יד הפורעים על העליונה ויכלו להפיל חללים בין היהודים שישבו בשכונות ערביות, אבל כשניסו לתקוף שכונות וכפרים יהודיים נתקלו במגינים מזוינים ומאומנים והוכו שוק על ירך עוד לפני בוא העזרה מהצבא הבריטי. נחמה במקצת: בכל זאת לא כברוסיה, על אדמתנו אנו יושבים ומלחמה לנו עם שכנים. מלחמה, לא פרעות. תוצאות ההתפרצות הערבית ב־1921 ידועות, הן גרמו ליציאת יהודים רבים מיפו והפיכת תל אביב משכונת־גנים לעיר מסחר, מלאכה ותעשיה. בימים ההם עברו שנים שלא ירדתי לתל־אביב, וכה יצא לי שלא ראיתי בבנינו של רחוב אלנבי, שהיה עוד בפסח 1921, בשעה שהשתתפתי בת"א בכינוס סופרים, שטח חולות. המסעות מירושלים לתל־אביב היו עוד בסוף שנות ה־20 ואף בראשית ה־30 ענין די מסובך למי שלא עמדה מכונית לרשותו. אפשר היה לנסוע ארבע שעות ברכבת, וקשה

היה לשוב בו ביום. צריך היה ללון כדי לשוב למחרת ברכבת או במכונית ציבורית, אם הוזמן מקום בעוד מועד. המסע במכונית ציבורית לא היה פשוט. זכורני מסע בשנת 1930: הזמנתי מקום לאחר הצהרים. מובן שבשעה הקבועה לא חיכתה לי המונית. בבואה עבר זמן רב עד שנתמלאה נוסעים ועמדה לצאת. והנה בא פרופיסור מעולי גרמניה, אישיות ידועה גם אז וגם היום, ממכרי וממכבדי. הוא הזמין מקום לו ולאשתו לאותה שעה, והנה המכונית מלאה. רתח מכעס ורטן בגרמנית. נמצא מוצא, אפשרי רק בימים ההם: הוכנסו שני שרפרפים למכונית, התכוצנו, הפרופיסור ואני, וישבנו עליהם ונסענו. כשעתים ויותר לא פסק שכני מלחזור על פסוקו: איך וועדע מיך ביי דער דירעקציון בעקלאגען — אגיש תלונה להנהלה. לא הועילה הסברתי שה„הנהלה" בירושלים הוא בחור אדמוני, צעיר עם כתמי שמש רבים בפרצופו, נאמן בדיבורו פחות מהנהגים בעלי המכוניות.

כאשר פרצו המהומות באב תרפ"ט (1929) הייתי בנוה קיץ בשוויץ בגובה כאלף מטר מעל לים. לא הספקתי ליהנות מהאלפים, יערותיהם ושלגיהם ומהאכסניה היהודית הנאה בסדריה ומזונה, והנה הביאו לנו לקפה הבוקר בשבת עתוני ציריך בשורת הפרעות וטבח חברון ביום אתמול. הודהמנו כלנו, וביחוד אנו שני הארץ־ישראליים, פרדסן מתל־אביב ואני.

את חברון הכרתי מקרוב בשבתי בה פעמים בקיץ למרגוע, מזה פעם למעלה משלשה חדשים ביחד עם אשתי וילדי. איזה שקט, איזו שלוה, אין פיצה ומצפצף. הערבים לא הרשו לנו לעלות במעלות מסגד מערת המכפלה יותר משבע מדרגות, אבל למטה מזה העמיד שמש יהודי שלחן עם מגורות־שמן להדלקה בשכר מועט לבאים להתפלל, עסק קבצני לימי הרחמים (חודש אלול ועשרת ימי תשובה). בימים האחרים לא השתלם העסק, כי נדירים היו אורחים מהחוץ בחברון. התחבורה מירושלים לחברון היתה קשה מאשר לתל־אביב ולחיפה, פעם או פעמים ביום. הסוכן הערבי, שדיבר איספניולית, היה עוד פחות דייקן מהבחור הירושלמי, ה„דירקטור" של שירות המכוניות. חשבתי שיהודי הוא ופעם כשפקעה סבלנותי אמרתי לו: טו סטאס מאס ניגרו ד'און טורקו — אתה רע מערבי. הוא הבין את ה„מחמאה" ולא ענני דבר. פעם הוצאתי את בחורי ישיבת חברון, כמובן בהסכמת רבם, לטיול לעמק נחמד, שבו שפע מים ועצי פרי, ק"מ אחדים מדרום לעיר. רק בחור מתמיד אחד לא רצה להפסיק את לימודו ולהלך ד' אמות חדשות בארץ־ישראל. בשמחת תורה השתוללו הבחורים מרוב עליזות, וקולם נשמע למרחוק. בא המושל הבריטי לראות בשמחה, ובחור מארצות הברית הסביר לו באנגלית את משמעות השמחה. הערביים לא שמו לב להמולתנו, אף על

פי שבסתר לבם רגזו בודאי הקנאים שבהם על השתייה שאינה כדתם, וכעין חילול הקודש היא בעיר אל־חליל (עיר ידיד האלקים, הוא אברהם אבינו, שהוא גם אביהם כביכול). רק פעם נזדמן לי לראות הפגנה דתית בעיר הקנאות לאישלם, איזה שיך או דרויש (נזיר) גילה „טאריק" (דרך בערבית) חדשה בעבודת הבורא וריכז סביבו חוג של חסידים בחברון. „דרכים חדשות", שאינן סוטות מהאישלם הסוני המקובל, קמו במשך הדורות למאות ברחבי העולם המושלמי. חסידי חברון משנת 1924 היו מופיעים יום־יום מסודרים כפלוגה צבאית עם מקלות שכלם שוים בידיהם, מכריזים איזו הכרזה, שלא יכלתי להבינה, וחוזרים ונעלמים בסדר ובשקט, עשו רושם של אנשים רציניים, לא פגעו באיש ולא הפריעו לתנועה ברחוב הריק. הם הוזהרו על ידי המושל שיפסיקו את הפגנתם היומית ולא שמעו בקולו. לסוף נשלחו שוטרים, ערביים כמובן, שהוציאו בגסות את המקלות מידיהם ופזרו את ההפגנה, לא בלי מהלומות. בעלי הדרך החדשה לא התנגדו בכח לשוטרים, ומאז נעלמו ולא הוספתי לראותם. והנה ערכו החברונים השלוים והשקטים כביכול, שלא נגעו ביהודים לרעה זה שלשה דורות, טבח בהם ולא חמלו על זקן ועל עולל ויונק. כפי ששמעתי אחר כך היו גם שכנים טובים שהסתירו בבתיהם יהודים. מידיעות שבאו בעתונים למחרת — ראדיו טרם פעל בארץ — הכרתי שהיריות בירושלים פגעו בשכונתי ונהרג בה תייר בריטי, שהתנדב לעזור למשטרה. התרוצצנו אנו שני הארץ־ישראליים ושלחנו תלגרמות ארוכות הביתה. אמרתי לשוב תיכף ומיד לירושלים ולא נמצא מקום פנוי באניות. טלפנתי לקונסוליה מצרית ובקשתי אשרת־מעבר, כדי לנסוע באניה למצרים, והתשובה גסה היתה: נשלח בקשתך לקהיר. תשובה, בודאי דוחה, יכלה לבוא אחרי חודש. מצרים המשתחררת משעבוד הבריטי החלה להתנקש בישוב היהודי בארץ־ישראל. ירדתי לטריאסטה למצוא איזו שהיא אניה שתקבלני על סיפונה ליפו, והנה הגיעתני ידיעה מאשתי, שתבוא לוינה לבית הוריה עם ילדיה. ואמנם הצליחה לצאת מירושלים, ולא בלי סכנת נפשות, בדרך ליפו, מצאה אניה והגיעה לוינה, שהתה שם כ־14 חודש, ילדה את בת זקוני וחזרה כאשר שקטה הארץ. השכרתי את דירתי בשכר סמלי למוסיקאי ומלחין ידוע. אמרתי בלבי, שאנשים תרבותיים ישמרו על ביתי, נקיונו ורהיטיו, שאשתי העלתם ב־1921 מוינה. התאכזבתי מהאמן ומאשתו החימאית המלומדת. שניהם היו רוב היום מחוץ לדירתם, שהופקרה בידי עוזרת, בתו של שומר השכונה. וכי יש לך נאמנות גדולה מזו של בת שומר. והנה מה שלא עשו לי פורעים ערביים — כשם שעשו לבית ידידי רש"י עגנון בתלפיות — עלה

לי מבת השומר ודודתה, שהיתה באה אליה לעתים קרובות להפיג כביכול את בדידותה. הן פתחו את הארונות והמזנונים בדירתי שהיו סגורים, קלקלו הדלתות וגנבו כל מה שנראה להן ראוי לשימושן, בכלל זה תמונות ילדי במסגרות. אותו שומר לא ישר בעיני עוד מקודם לכן. השכנים אמרו שגנב עופות מלוליהם. תפשוהו ישן בביתו בלילה. בהיותי חבר בועד השכונה דרשתי לקנסו קנס חמור, אבל ראש הועד, רבי משה אוסטרובסקי, איש טוב לב ורחמן, הסכים רק לנכות לו את שכר השמירה של אותו לילה. כאשר חזרנו לדירתנו, מצאנו שמשה גדולה בדלת פנימית שלרוחב כל הקיר נשברה, הרהיטים נחבלו וחפצים רבים חסרו. בבית השומר מצאתי על הקיר את תמונת ילדי. בקשתי מהרב אוסטרובסקי שילחץ על השומר להחזיר לי החפצים הגנובים והוא סירב. לא אתערב — ענה לי. מהמשטרה הבריטית אי־אפשר היה לקוות הרבה ולא פניתי אליה. השומר נשאר עוד כמה שנים על משמרתו. בימי מדינת ישראל רצח בן השומר את ד"ר בן־ציון בליל שבת על גבול שכונתנו. רגעים מספר לפני כן ישב הנרצח על ידי בבית־הכנסת. זמן־מה לפני כן נרצחו בלילה בשכונתנו בדירתם אורח מארה"ב עם קרובתו ונשדד מהם כסף רב בדולארים. גם רצח זה מיחסים לבן־השומר שלנו. הרוצח ועוזרו, שבא אתו במכונית שאולה ונעלם במכוניתו, נתפשו עוד באותו ליל שבת. הם כלואים כעת בבית הסוהר לכל ימי חייהם. האב הזקן חדל כבר אז לעבוד בשכונתנו, אבל הוא ומשפחתו נשארו בדירה סמוכה לשכונה. הם לא הסתירו פניהם מכלימה אף יום אחד.

התסיסה בקרב הערביים לא פסקה עד אמצע הקיץ תר"ץ (1930), אבל לא חדרה לשכבות רחבות כבשנות 1936/9 וב־1947/8. גרתי עם הורי בבית ערבי על גבול שכונת רוממה היהודית והכפר הערבי נפתוח (ליפתה). בעלי הבית היו פלחים פשוטים, ששמרו לנו אמונים גם בימי ההתפרצות. את אבי הצילו נשי הבית, כשפורעים רדו אחריו במקלות בעברו במגרש הריק שלפני הבית. הן געזו בהם — בודאי מכריהם היו — וזה הספיק למנעם מרצח.

התרחשו יריות מדי פעם בפעם בעיר ובדרכים, אבל לא השפיעו על סדרי חיינו. הלך ונסע כל מי שהיה לו צורך בכך. עסקתי בהכנת מפת קיר של ארץ־ישראל בעד הוצאת „אמנות", המשרטט גר בתל אביב והוכרחתי לרדת שמה מדי פעם בפעם לפקח על מלאכתו. בדרכי הייתי מעיין בספר מוסר, על פי רוב ב„מסילת ישרים", כי אמרתי בלבי: אם יפגעני כדור אוציא נשמתי מתוך הרהורי־תשובה ודברי תורה. מסוכן ביותר היה המעבר ברמלה, נהגתי ככה גם בשנות 1936/9, ולא הפסקתי את מסעותי ההכרחיים.

רק פעם, כאשר נרצח המהנדס שלוש מתל־אביב ברמלה, לא נתנתני הגברת שושנה פרסיץ, בעלת „אמנות" לשוב לשבת לביתי. היה כבר טלפון ויכלתי להודיע לאשתי שאשבות בתל־אביב. בהפוגה מקיץ 1930 עד 1935 נסעתי שלש פעמים בארצות ערביות, בלבנון וסוריה ובבבל ולסוף דרך בבל לפרס. את האיבה ליהודי ארץ־ישראל והחשדות מפני כל יחיד מהם הרגשתי בדרכי אלה, אבל טרם היתה סכנה של ממש להתהלך בקרב ערבים בארצותיהם כמו בשנות 1936/9 וכעת מאז 1948.

בסקרנו את מאורעות 1929/30 נוכל להגיע למסקנה, שאפשר היה להמנע מהם, לו ידעו כל היהודים בארץ שאנו יושבים על חבית מלאה אבק שריפה ואין להצית עליה גפרור. הערבים התנגדו לשובנו לארץ כבר בשעה שדון יוסף נשיא הקים את חורבות טבריה ועמד ליסד כפרים יהודיים בסביבתה. העליה הקטנה באופן יחסי ב־1882 גררה אחריה התנגדות ערבית והטלת איסור על עליית יהודים על ידי השולטן. טבעי הוא שעם היושב בארצו ומאמין שרק שלו היא יתנגד לחדירת עם מן החוץ, תהיה טענתו אשר תהיה. מצדנו נעשו מעשי פזיזות ראויים לנערים ולא לאנשים מבוגרים. הגפרור שהצית את אבק השרפה בראשון למאי 1921 היתה הפגנה מארכסיסטית יהודית ביפו. התסיסה שהתגברה בתרפ"ט החלה במעשה חסיד שוטה, שהקים מחיצה בין אנשים ונשים על יד הכותל המערבי בעשרת ימי התשובה. ערביים לאומיים נאחזו בכך, כאילו הקימו היהודים בנין על יד הכותל, והממשלה נענתה להם, ובעצם יום הכיפורים סילקה המשטרה הבריטית את המחיצה וגרמה לבהלה בקרב המתפללים. אנו, וביחוד חמומי מוח מהמפלגה הרביזיוניסטית, צחצחנו חרבות בפינו, הפרזנו בחשיבות הענין. התעמולה מזה ומזה נמשכה למעלה מעשרה חדשים והחריפה מיום ליום והביאה לפרעות י"ז באב תרפ"ט, לאבדן בנפש וברכוש. הטלנו כרגיל את כל האשמה בשלטון, שלא מילא את חובתו לבית הלאומי, אבל גם אנו לא ניהלנו מדיניות נכונה לדחות את ההתנגשות בינינו ובין הערביים עד כמה שאפשר ולהגביר אונים בינתים.

מאורעות 1929/30 אפשר היה למנוע, לא כן מאורעות 1936/9 שהיו תגובת הערביים על העליה היהודית הגדולה בשנות 1933/36. חדרה ההכרה ללבו של כל ערבי, שהיהודים עומדים לדחוק את רגליו. השביתה בקיץ 1936 היתה התקוממות עממית, פלחים ויתרו על מכירת יבולם לנו כדי להרעיבנו, פועלים עניים חדלו לעבוד אצל יהודים ובשביל יהודים. בקנאותם ובשנאתם לא ראו שיותר ממה שפגעו בנו נפגעו המה מהחרם שהטילו עלינו. אנו בפרברי ירושלים התרגלנו ליריות ממושכות בכל לילה. השכבנו

את הילדים בפנות שאליהן לא יכלו כדורים להגיע והם ישנו שנתם המתוקה. יריות, ואף התפוצצויות, לא הפריעו להם וגם לא לנו. באחד הימים גליתי חור מכדור באחת השמשות, לא שמענו מתי נפגעה השמשה והכדור לא מצאנו. בעמדי בתפלה בבית הכנסת נזהרתי שלא לעמוד מול חלון. פעם שמענו בתפלת שחרית של חול יריות קרובות. הצצתי בחלון וראיתי נערים בני 15—16 נמלטים באופנים. החרשתי ולא סיפרתי לאיש. נפגע אוטובוס ערבי מעין־כרם, כפר פעיל מאוד ביריות עלינו מהר, הנקרא כעת הר הרצל. נהרגו שלש נפשות, כלן חפות מפשע, ובתוכן שתי זקנות רוסיות. מעשי־תגמול היו למורת רוח למיושבים בדעתם בירושלים. אבינועם, בן זקוניו של רבי דוד ילין, נהרג מידי אלמוני קרוב למשרד החנוך הממשלתי ב„הר ציון" (המדומה). נמצא „גואל דם", שרצח יומים או שלשה ימים אחרי כן פלח זקן, שהלך לפי תומו ברחוב יפו על יד בית־החולים שערי־צדק. אלמנת אבינועם ואביו מחו נגד רצח זה בעצם ימי אבל השבעה. אני כתבתי מאמרים נגד התגמול הפוגע בחפים מפשע. איזה פקיד בריטי שלח לי בעילום שמו מכתבי הוקרה ותודה. נרשמתי והושבעתי כשוטר נוסף ויצאתי בלילות לשמירה עם חבר. לא היתה לי הזדמנות לירות. שלשה יהודים נרצחו לא רחוק מביתי בעצם היום; בלילה לא נתקלנו בערביים. פעם אחת, כאשר התגברו היריות עלינו מהכפר דיר יאסין הקרוב לשכונתי, פנינו לעזרת המשטרה הבריטית והיא (או צבא) באה וביריות ממכונות יריה משכונתנו השתיקה את היורים בנו. דיר־יאסין היה בניגוד לשני שכנים אחרים, עין־כרם וליפתה, כפר שקט בדרך כלל, אבל פורעים ערביים מהחוץ היו משתמשים בו כבסיס קרוב נגדנו.

כאשר נרצחו חמשה עובדים יהודים מגרעין התישבותי, שישב לפי שעה בקרית ענבים, יצאתי עם אחדים מתלמידי בהמ"ד למורים בבית־הכרם לעזור בהמשכת סלילת הדרך לחברים הנותרים, כי בעבודה זו פגעו הכדורים בנרצחים. המרצחים הסתתרו מאחורי סלע וירו בבאים לעבודה מקרוב ולא החטיאו. מצאנו עוד דם נקרש על הטרשים. עבדנו כל היום בהספקת אבנים לסלילת דרך פרימיטיבית לשטח יעור. בין העובדים היה גם מר בראץ, ממיסדי דגניה, שבא גם הוא כמתנדב. בשיחותי עם אחד או שנים מחברי הקבוצה אמרתי להם, שהמקום שבו הם עתידים להתישב מתאים מאוד לנוה קיץ, והקייטנות יכולה להיות להם מקור חשוב לפרנסה, בימים ההם טרם עסקו קיבוצים בהארחת מבקשי מרגוע, והבחורים החלוצים כמעט נעלבו מדברי: מה, אנחנו נהיה מלצרים? לא עברו אלא שנים אחדות ובית המרגוע במעלה־החמשה היה למקור פרנסה חשוב לקיבוץ, אחר מבתי

המרגוע הראשונים והטובים שבישוב הקיבוצי. מהמבט הגיאוגרפי שלי נבאתי ולא שערתי, שענף הקייטנות יתפוס מקום רחב בקיבוצים.

תועלת אחת הפקנו משנות החירום. תפקידי בועד השכונה היתה נטיעת עצים ברחובות ופיקוח עליהם. כל עוד באו הערבים בתוכנו, המה ועדריהם, רבתי יום־יום אתם על העצים הרכים. הפלחים, וכמוהם גם עגלונים יהודים מעדות המזרח, לא הבינו למה מוסר אני את נפשי על עצים שאין בהם תועלת, כי עצי סרק המה. בחור ערבי אמר לי בפירוש: מה יש לך מזה, כלומר, מדוע תמנע ממני שעיזי יטפסו ויאכלו את ירק העץ. ואמנם מכמה עצים נשאר רק שלד מכוער. כשנעלמו הערבים משכונתנו, כי הלכו לעיר בדרכי־עיקוף רחוקות מבתי יהודים, באה הרוחה לעצי הרחוב, צמחו ושגשגו וגדלו עד שעלה הכורת של עירית ירושלים על רבים מהם. להרחבת דרכים נגדעו עצים לצורך ושלא לצורך. היה שוב הכרח להלחם על כל עץ ועץ. כעת (תשכ"ד) עלה הכורת על שכונת־הגנים, אשר ידים חרוצות טיפלו בה בחיבה רבה מאז 1926. נגדעים גנים ומקומם תופסות קוביות גבוהות, הנקראות בתים משותפים. מסי־נישול אכזריים, שהוטלו על ידי עירית ירושלים, מכריחים בעלי בתים קטנים למכרם לקבלני בנין. יבוא יום ודור משכיל יצטער על הרס הגנים, הריאות לכרך. ישנן בירושלים שכונות שהוקמו בתקופה הטורקית, מאוד לא היגייניות וללא ניצול השטח בבניה בקומות אחדות, יש גם מגרשים ריקים בין העיר שמלפני המאנדאט ובין השכונות החדשות. על ידי לחץ תחוקתי אפשר להכריח בעלי הבתים הקטנים, הנמוכים והמיושנים למכרם להריסה ולהקמת שיכונים חדשים, אבל עיני אבות העיר לרעה בשכונות הגנים מתקופת המאנדאט להרסן ולבנות במקומם בתים משותפים. על נושא זה הרביתי לכתוב בעתון ובמכתבים לראש העיר, דברי זכו להד־הסכמה בציבור, שליטי העיר עברו עליהם בשתיקה. בידיהם נשק המיסוי, לשבור בעלי בתים שעל ידם גני נוי.

***

שנות מלחמת העולם השניה היו שנות שלום בין הערבים והיהודים בארץ. הספר הלבן מאביב 1939, שצמצם את העליה היהודית ל־15 אלף בשנה ורק ל־5 שנים, ואת השטח שבו יכלו עוד היהודים לקנות קרקע מערביים לאחוז קטן מהארץ, הרגיע את הערביים. התנגדות היהודים לשלטון ומעשי האיבה של המחתרת היהודית נגד הבריטים שהחלו עוד בימי המלחמה היו לערבים מחזה משמח: הכופרים כותשים זה את זה, ולסוף

נהיה אנו אדוני הארץ. מסיבה זו לא נגעו לרעה ביהודים, יכלנו לעבור בכל השטח הערבי הטהור ללא סכנה בקבוצות ואף ביחידות. ירדתי עם תלמידים לים המלח עוד בסתיו 1947, התהלכנו חפשיים ביריחו ואין פוצה פה ומצפצף. סבבתי עם תלמידי מסביב לחומת ירושלים וירדנו למי־השלח, הסתכלו בנו, יתכן שגם חשדו בנו, אבל לא פגעו בנו לרעה. פעם חזרתי יחידי מרביבים בנגב עד יפו במכוניות ערביות. עד באר־שבע נסעתי עם בידוים במכוניות משא. היו ביניהם חגורי חרב. אחד שלף את חרבו ושאלני, אם אינני מפחד מפני זה, עניתי לו שרק מאַלָה (אלקים) אני מפחד. מבאר־שבע לעזה נסעתי באוטובוס מלא דחוס עד להחנק. אחד משכני אמר לחברו: ביר סבע בלד שריף — באר שבע עיר מיוחסת (או מצוינת). מחוסר זהירות אמרתי: תל־אביב אשראף — תל־אביב מיוחסת ממנה. דברי עוררו סערה ממש. השמעתם מה שאמר צעק שכני. למזלי היה על ידי שיך זקן שהרגיע את הרוחות ולא קרעוני כדג, וראוי הייתי לכך בעד אולתי ואי־ידיעתי שאין להתוכח עם פראים אלה. מעזה ליפו נסעתי באוטובוס ערבי בישיבה נוחה. אחד משכני ניסה להקניטני בדברי איבה ליהודים, ידעתי להזהר ולא השיבותי.

עם הכרזת 29 בנובמבר חזרה האיבה משנת 1936 מוגברת פי שבעים ושבעה.

פרק ארבעים

בירושלים שמחוץ לחומה בתש״ח

ברוך ד׳ כי הפליא חסדו לי
בעיר מצור (תהל. ל״א, כ״ב)

ליל שמורים היה ליל 29/30 בנובמבר 1947 לירושלים, ביחד לנוער שבה. לא שכבו לישון וציפו לבשורה, שמועצת האומות המאוחדות אישרה יסוד מדינה ישראלית בארץ־ישראל המערבית. כשנשמעה ברדיו הידיעה המשמחת יצאו המונים לרחובות כשעתים אחרי חצות. נערים ונערות עליזים סבבו בכל רחוב וסימטה לעורר ישנים ולבשרם, שבעוד חדשים מספר תקום ממשלה יהודית. מעטים יכלו עוד לעצום עין מרוב התרגשות: חלום בן אלפים שנה מתגשם, ממלכת ישראל שבה לתחיה. למחרת יצאה ירושלים היהודית בהמון חוגג לרחובות הראשיים, ביחד לרחוב יפו, והתמוגגה בשמחה בקולי־קולות. עברו ימי הרעה ובא עולם שכלו טוב, עולם שלנו, עולם יהודי. כך דימו נער וזקן. ונראה לעליזי ירושלים כאילו שמים וארץ משתתפים בשמחתם, ובכללם ה״טומים״, החילים הבריטיים שהוצבו על נשקם הכבד לשמירה ברחובות. ערביים מעטים שירדו מכפריהם לעיר העתיקה התבוננו ל״פנטסיה״ של ה״יהוד״ הפזיזים. היה מי שאמר, שגם עליהם לשמוח עמנו, כי הלא אזרחי מדינתנו המה, מסופקני אם ראתה ירושלים שמחה כזו בימי זהרה בעת שאיבת המים לניסוך על המזבח בחג או בהעלאת ביכורים הגדולה האחרונה, כשנשא אגריפס המלך את סל ביכוריו על כתיפו בעלותו להר הבית. השמחה אז לא יכלה להיות כה גדולה וכללית כבאותו יום, שבא אחרי שלושים שנות אכזבה משלטון זר, אחרי פרעות דמים מידי הערביים והתקוממותנו במחתרת נגד הבריטים, שהתכחשו להכרת בלפור. היה בשמחה של אותו יום מן ההתפרקות מהסבל של שנים רבות. יצאו מכליהם השובבים הקטנים, התידדו עם ה״טומים״ שנענו להם ברובם, טפסו על מכוניותיהם, ואף על המשוריינים והוסעו ברחובות לקול מחיאת כפיים של הקהל שעל המדרכות. את אשר הרגיש ההמון באותו יום בטא נחום הנביא: חגי יהודה חגיך... כי לא יוסיף עוד לעבור בך בליעל

(ב', א'). וה„בליעל" בימים ההם לא היה כמו בשנות ה־20 וה־30 המופתי הירושלמי, ראש המסיתים למהומות ולרצח יהודים, אלא השלטון הבריטי, המרכז בלונדון והנציבות בירושלים גם יחד, אשר סגרו את שערי הארץ בפני הנמלטים מתאי ההשמדה.. דעה זו הביאה לרצח שר בריטי בקהיר, להתנקשות בחיי הנציב בשערי ירושלים ולפיצוץ משרדי הנציבות במלון המלך דוד. נרצחו שוטרים וחילים בריטיים מידי יהודים, וכתגובה לכך מאסר יהודים והעמדתם לדין. מפני הרעה בשנים האחרונות נשכחה אז גם הטובה שקבלנו מידי בריטניה.

בימי הפולמוס עם הבריטים פרסמתי בעתונים מאמרים חריפים נגד האכזריות בשם החוק, אבל ביחד עם זה התנגדתי לרצח בריטים כתגמול על מעשיהם הרעים. אחד הפקידים הבכירים הבריטיים שלח לי בעילום שמו על ידי המערכת דברי־הוקרה פעמים או שלש פעמים. גם אני נפגעתי אישית קשה מקשיחות לבם של שומרי חוק הספר הלבן, אשר צמצם את העליה היהודית ל־15,000 נפש לשנה. השתדלתי להעלות קרובים ורק בחור סטודנט אחד הצלחתי להביא, אחרים נורו בגליציה או נשלחו למחנק. הם יכלו לחיות כאן מבלי לפגוע בשלומו של ערבי כל שהוא. לוא היה הדבר תלוי בערביים, יתכן שעל ידי מכרים ממשכיליהם או על ידי מתן בסתר אפשר היה להציל את קרובי, אבל הבריטים שמרו על החוק האכזרי גם נוכח השמדת רבבות יום־יום. בכל זאת נשתמרה בלבי מדה של אוביקטיביות שהספיקה לי לראות את הטוב שעשו לנו הבריטים. האוביקטיביות משני מקורות באה לי, ראשית־כל ישבתי בארץ כשנתים וחצי בימי שלטון הטורקים, בימי הקדחת והגרענת, ולפרקים בקיץ אף חולירע ודבר, בימי הכבישים שמוטב היה שלא לנסוע בהם אלא בשדות שמשני עבריהם. אם בא ישוב יהודי לסלול לו דרך־גישה על חשבונו נתקל בהתנגדות השלטון והשכנים הערביים, והיה צריך להתגבר על מכשול זה בשוחד. היה לי איפוא קנה מדה להשואה. שנית, הודרכתי במחקרי ההיסטוריים לאוביקטיביות ולהתבוננות ממרחק של שנים ודורות. אחרי אותו יום־שמחה ב־30 בנובמבר 1947 באו עלינו שמונה חדשי קדרות. לבני ה„בליעל" משנות ה־20 וה־30 הצטרפו אחיהם מסביב להשמידנו ולחלק את שללינו ואת בנות ישראל היפות, כל כך בטוחים היו בנצחונם עד שכבר רבו ביניהם — כפי שספרו בישובים הכפריים — על החלוקה. והבריטים בארץ, שהתכחשו במשך שלושים שנה, להצהרת בלפור, כלומר לזכויות היתרות שניתנו לנו בארץ, שרוב אוכלוסיה לא חפצו בנו, מעלו כעת בתפקיד היסודי של כל שלטון, לדאוג לבטחון חייהם של הנתונים למרותו, למנוע רציחות ולהעניש מרצחים.

ולא עוד אלא שהחזיקו בעבר הירדן המערבי גדודים מהלגיון הערבי הירדני, שפגעו קשה ביהודים לפני ביטול השלטון הבריטי, ויצאו למערכת מלחמה נגדנו ביחד עם שאר המדינות השכנות ב־15 במאי אחר שהסתלק שלטון זה. הם כבשו את גוש עציון והחזיקו בעיר העתיקה ירושלים. לשבחם של הקצינים הבריטיים בלגיון יאמר, שהקפידו על חוקי המלחמה הבינלאומיים ומנעו טבח האוכלוסיה היהודית בעיר העתיקה.

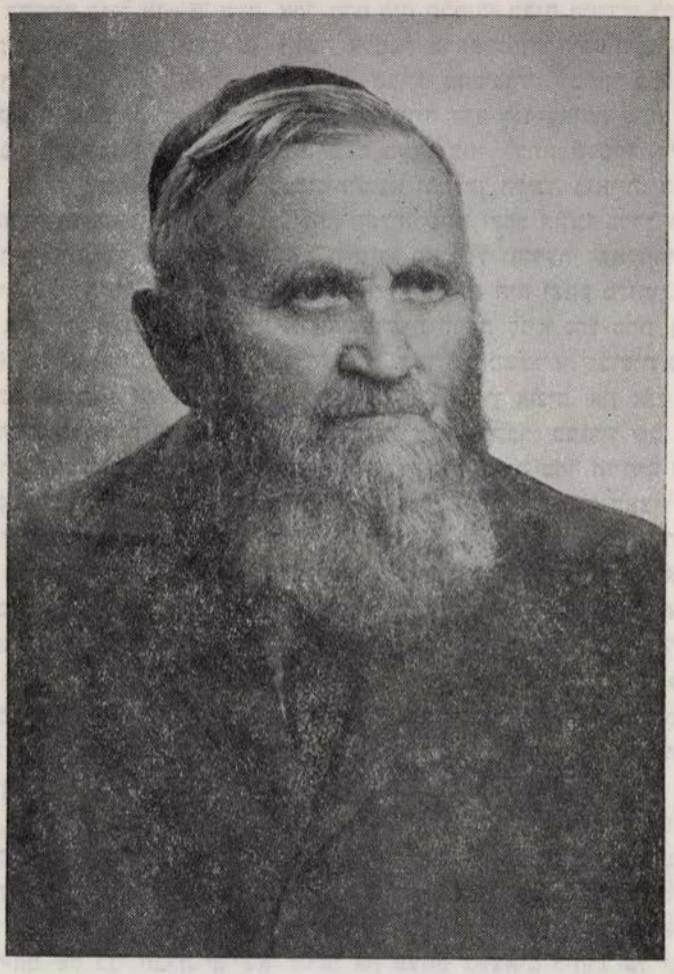
פעמים רבות באה ירושלים במצור מאז הוסדה. המצור בתש״ח לא היה מן הקשים ביותר לאוכלוסיה. לא אחרי שנות טובה ושלוה שקענו בצרת המצור. הורגלנו ליריות בלילות, ואף בימים, ולמוקשים בדרכים בשנות המהומות 1936/9, המות ארב לנו גם ב־1929/30 חדשים רבים. מה שבא עלינו ב־1948/9 היה חמור מזה, אבל לא היה משום חידוש.

כיום ממרחק של 16 שנים נראות גזרות תש״ח קשות מאשר הרגשנו אותן אז. אף רגע לא הגענו ליאוש, בגבורה עמדו רבבות בנסיון היסטורי זה.

המהומות בירושלים החלו ממחרת יום השמחה. בשוק התחתון, הנקרא המרכז המסחרי החדש, פרעו בנו הערביים, הרסו, שרפו ודם שפכו. יכלנו לגמול להם וללמדם לפחד מפני זרוע היהודים, אבל מהנמנע היה לגלות לעיני השלטון את מעט הנשק שהיה בידינו. דרישתנו מהשלטון שישמור על בטחון החיים הועילה רק מעט.

יהודי העיר העתיקה נותקו מהשכונות היהודיות שמחוץ לחומה, ורק מכוניות אחדות הוכנסו יום־יום תחת משמר בריטי דרך שער יפו והרובע הארמני עד לרחובות היהודים המעטים, יציאת היהודים מהעיר העתיקה החלה עוד מאז הפרעות בפסח תר״פ והתגברה בפרעות באב תרפ״ט ובשנות תרצ״ו־צ״ח. בעיר העתיקה נותרו אנשי אמונה וגבורה שבקדושה מעטים, שבחרו בחיי סכנה ובלבד שישבו בעיר המוקפת חומה שמעלת קדושתה מרובה מזו של העיר החדשה, שאינה אלא ככל ארץ־ישראל. נשארו גם נמושות זקנים וזקנות ודלי־דלים שלא יכלו לשכור דירה מחוץ לחומה והסתפקו בדירה צרה עם כפה מקומרת בעיר העתיקה. הגיעו הדברים לידי כך שאפילו בשבת היו רק מתפללים מעטים בבית הכנסת הראשי בעיר שבחצר החורבה של רבי יהודה החסיד, וגבאי הבית פנו בכתב לאנשים שבשכונות החדשות שיכבדו מקום קדוש זה בבואם לפרקים להתפלל בו. הישוב החדש ניסה לחזק את הישוב בעיר העתיקה ונמצאו רוקים מעטים שירדו לשבת בבתים הטובים ביותר שבה, אבל אחרי זמן־מה נלאו מחוסר נוחיות ומקשי התחבורה ביום והעדרה בלילה. בפרוץ המהומות בראשון לדצמבר נותק הישוב היהודי למעשה מהכותל המערבי שמקומו בשכונת

ערביים ממארוקו, העולים בקנאותם הפראית על יתר המושלמים שבארץ, נמצאו בודדים שהעיזו לגשת בחצות־לילה לשארית מקדשנו, כדי לקונן

אברהם יעקב ברור בן 81

על חורבנו ולבקש רחמים על שארית ישראל הנתונה במצור ומצוק בארץ הקודש. במשך כל ימי המאנדאט נלחם הישוב על זכויותיו על הכותל המערבי, כעת לא רק הכותל אלא גם כל הישוב שמפנים לחומה היו בסכנה.

בקושי הצליחה ההגנה להכניס לשכונת היהודים שבעיר העתיקה מספר מצומצם של מגינים ומעט נשק ותחמושת. לוחמי העיר העתיקה היו כמעט כלם בחורים בגיל 18—25 שנה. אחד מהם היה תלמידי מבית המדרש למורים בבית־הכרם יצחק סלומון, בן לאשה אלמנה בראש־פינה היה, בעל מדות טובות, המצויות בבני כפרים, פשוט, תמים בהליכותיו, מוכן בכל עת לתפקידים שחבריו השתמטו מהם. תלמיד עיוור היה לנו באותה כתה שלא התחבב על חבריו מטעמים שונים. פעם כשהודעתי לכתה שנטייל ליריחו ולים המלח, טיול בחלקו מסע במכונית־משא ובחלקו הליכה בגאיות, הפציר בי העיוור שאקחהו לאותו טיול. הכתה חששה שמא יעכב אותנו בדרך ויהיה עלינו לטורח. לא יכולתי לצער את תלמידי האומלל והודעתי שאקחהו וכל הטורח עלי. היחיד שהודיע מראש שיעזור לחבר זה היה יצחק סלומון. ולא עוד אלא שעזר גם לחברות מהעולות החדשות לרדת לגיא נחל פרת (ואדי קלט). סלומון התנדב להגנה בעיר העתיקה. עמד על משמרתו שבועות מספר עד שנפצע פצע אנוש ולא זז מעמדתו עד שנפל אין אונים. אין אני זוכר אם הובא לקבורות בהר הזיתים או נמנה על אלה שנקברו במגרש של „בתי מחסה" בעיר העתיקה (דער דייטשישער פלאץ). הקבורה בהר הזיתים היתה בחזקת סכנה כבר בימים הראשונים להתקפה עלינו. בני האומה האצילה — כפי שבעלי המליצה הערביים קוראים לעצמם — לא זו בלבד שרצחו חסרי־מגן ללא הבדל מין וגיל, אלא אף ירו על קברנים, שגמלו החסד האחרון עם נרצחים. כאשר נהרג אחד המשתתפים בלויה, חדלו לצאת לקבורה בלי משמר צבאי בריטי. הקבורה נערכה באשמורת הבוקר לפני עלות השחר, כדי לשוב בעוד חושך לפני קום המרצחים משנתם. למצבות לא זכו מאות הנקברים האחרונים בהר הזיתים, כי באדר נפסקה שם הקבורה מפני הסכנה, ומאז לא דרכה שם רגל יהודית. המהרסים עשו שמות במצבות שהוצאו לבנין בתים. בית קולנוע ביריחו הוקם מאבני זכרון שבהר הזיתים.

באותם הימים האחרונים לקבורה באשמורת הבוקר מתו שנים משכני הטובים הקרובים לביתי, בהם אביו של הרב בר־שאול (נפטר ברחובות). יצאתי למקום הריכוז בעיר שממנו הוצאו הגויות לשיירת הקבורה, לחלוק כבוד לנפטרים ולנחם האבלים. את החרדה באותם הלילות הקרים והאפלים ודבריהם של בני חברה קדישא, שראו את עצמם כיוצאים ליהרג על קידוש השם, אין לתאר אף בחרוזי דאנטה על השאול. רבות קראנו מראשית המאה ה־20 על מהומות בינעדתיות ברחבי תבל, אבל התקפה על קברנים וגויות מתים מיוחדת כמדומני לשכנינו הערביים, כשם שמריחת צואת אדם על אבני הקודש של שארית מקדשנו מיוחדת להם.

באדר החלו לקבור בגבעת־רם שבתוך העיר החדשה. מפני התגברות ההתקפות בסוף ימי המאנדאט והפצצה שיטתית מתותחי־שדה עם צאת הבריטים אי־אפשר היה לכרות קברים עמוקים למתים מחולי ולנהרגים, אשר מספרם הגיע ביום שיא האסון לארבעים. בחפזון נקברו הגויות, כוסו במעט עפר והסרחון שהתפשט אילץ בימים הבאים את הקברנים להחפז ולהסתלק מהמקום. נמנע הכבוד האחרון ממתי ירושלים וחלליה. עברו למעלה משנתים עד שזכתה ירושלים לבית קברות מסודר ונקרא הר המנוחות. אבי נפטר כחצי שנה אחרי הפסקת אש האויב ועדיין מהנמנע היה לקברו בכבוד, לולי נעתר לי ד"ר ואלאך ז"ל, מנהל ביה"ח שערי צדק, לקבלו לבית הקברות הזמני שבחצרו. שם נקברו למעלה מן 130 נפטרים קבורה זמנים, והאחרון לנקברים היה הד"ר וואלאך בעצמו, שבע או שמונה שנים אחרי קום מדינת ישראל. האדמו"ר מגור נקבר בקבר יחיד בחצר בית מדרשו. היתה זו הוראת שעת הסכנה, כי אין קובעים מקום קבורה ליחיד בישראל. מסוכנות שבעתים מהיריות על נפטרים ומלויהם היו היריות על שיירות האספקה לירושלים היהודית. לשיירות אלה לא ניתן משמר צבאי אלא במקרים מעטים, ולא עוד אלא שמשטר הצדק והיושר הבריטי מנע מאתנו, או נכון יותר השתדל למנוע, את השימוש בנשק, כדי להגן על השיירות בדרך. דרושות היו תחבולות מתחבולות שונות כדי להסתיר את הנשק המוברח מעיני השוטרים והחיילים הבולשים, אחת מהן היתה הסתרת אקדחים ותחמושת על גופן של נשים, שבהן לא נגעה יד הג'נטלמנים מהאי הרחוק. שכונתי, קרית משה, במערבה של ירושלים, שימשה תחנת ריכוז לשיירות מכוניות המשא לפני צאתן לדרכן המסוכנת ממוקשים מתחת ומיריות מן ההרים ממעל. ליוו את המכוניות נערים בני 16—18 ונערות בגיל זה. היו מהן שנראו צעירות יותר, כמעט שטרם יבש חלב־האם משפתותיהן. עליזים יצאו לדרך, אשר רבים מהם לא שבו עוד ממנה. במעלה נחשון משער־הגיא עד שואבה שבכביש תל־אביב ירושלים זרועים מימין ומשמאל שלדי מכוניות שנפגעו כה קשה שלא היה עוד כדאי אחר כך להוציאן מהמקום או לפרקן. ופי כמה וכמה מאלה היו המכוניות שנוסעיהן נרצחו כולם או רובם, אבל היו ראויות עוד לשימוש כל שהוא ולא נשארו בצדי הכביש. אנו עוברים כיום על יד חרבות־מכוניות אלה ואין על ידן אף שלט קטן שיספר לעובר אורח, שאלה הם עדים דוממים לגבורת אנשים ונוער, שהקריבו את נפשם למען הצלת ירושלים היהודית מרעב ולמען הספקת מכשירי הגנה. בחורבות מתכת אלה שלוב חורבן משפחות רבות, רבות מאוד בישראל, אמהות ואבות שכולים, אלמנות, יתומים ויתומות, פצעי לב לאלפים שלא הגלידו, עמוקים

פצעי־לב־הורים בדורנו יותר מאשר בדורות קודמים, מפני הנוהג המביש להקים רק בנים יחידים. לא מעטות המשפחות ששכלו שני בנים. בבית הכנסת שבשכונתי תלויה פרוכת לזכרם של שני אחים שנפלו בקרב. בעמדי פעם באוטובוס מלא היה שכני איש שיבה שלפני זמנה, הוא הקשיב לשאונם של נערים ונערות עליזים שנסעו אתנו ואמר: ישמחו ויגדלו ויצליחו בחיים; שני בני נפלו בדיר־איוב (הכפר שבין שער הגיא ובין לטרון מצפון לכביש בשטח ההפקר כעת). הנוער העליז היה לו נחמה בשכולו, בודאי רק לשעה מועטה.

יש והשיירה חזרה מדרכה, מפני שהאש שהומטרה עליה היתה חזקה מדי או שהדרך נסגרה בגדר אבנים, שאי־אפשר היה לסלקה תחת מטר האש. סחופים ודוויים חזרו אלינו בני השיירה והניחו את מכוניותיהם ברחובותינו.

כדי לפנות הדרך לשיירות נחוץ היה לסלק את הכפרים הערביים האויבים שמשני עבריה. אויבים היו כלם, פרט לקרית אל־ענב (אבו־גוש בפי היהודים) היא קרית־יערים שבה עמד ארון הברית לפני העלותו לירושלים בידי דוד. הכפר הראשון בשערי ירושלים בדרך לתל־אביב היה ליפתה, מי נפתוח בתנ"ך. כפר זה מוניטין יצאו למרצחיו ושודדיו. מלפנים הגיעו אדמותיו עד חומת העיר הצפונית, רובן ככלן טרשים ללא ערך לחקלאות או למרעה, ממכירת אדמה זו לבנין שכונות ליהודים ולנוצרים עשה הכפר עושר. כל הימים הרויחו הליפתאים מעבודה וממכירת עופות וביצים ופרי כעיר, ובעיקר ליהודים. הכפר נהה אחרי משפחת החוסינים, שבראשה עמד המופתי אמין אל חוסיני, אויבנו המושבע והמסית הראשי להשמידנו מאז הפרעות בפסח תר"פ. אנשי כפר זה גנבו, שדדו וחמסו ורצחו יהודים לא רק מאז הבית הלאומי, אלא גם קודם לכן. בדרכם לעיר העתיקה, לשוקים הערביים שבה, יכלו לעקוף את השכונות היהודיות ולא פחדו מגמול מידי היהודים, בשנת 1929 ובשנים 1936—1939 ירו בבית היתומים היהודי הגדול שעל שם הרב דיסקין, העומד ממול ליפתה. גבורתם של בני כפר זה עמדה להם רק בשעה שיכלו להתנפל על יהודים בודדים בדרך או בביתם, בהגנה היהודית המאורגנת לא העיזו להלחם. אחרי שנכבשו כמה מהשכונות הערביות שבעיר הסתלקו ונעלמו. לא החישו עזרה לכפר השכן דיר יאסין, בשעה שכתות יהודיים בלתי אחראיים (בפני ההגנה הרשמית) תקפוהו, כבשוהו ועשו בו שמות, לחרפתנו ולבשתנו. כפר קטן זה מרוחק מביתי כקילומטר אחד וכלו נראה. ב־1929 וב־1936/8 וב־1948 נמטרו עלינו יריות מגגותיו הגבוהים. ב־1929 נפל בשכונתנו סטודנט־תייר בריטי שבא לעזרת

הכחות הבריטיים המזוינים המעטים שהגנו עלינו. היו אחר כך רציחות של אנשים אחדים שיצאו רק עשרות מטרים מתחום השכונה. עד כמה שיכלנו לשפוט משיחות עם מכרים מהכפר נעשו מעשים אלה בעיקר על ידי אנשים שמחוץ לכפר. כפי ששמענו בחורף תש"ח קננו בדיר־יאסין מתנדבים מעיראק. בכל אופן היתה דיר־יאסין עמדה מסוכנת לנו בידי האויב שיכול להמטיר אש מקרוב על ארבע שכונות יהודיות ועל הכביש היורד למוצא. כבוש כפר קטן זה לא היה מעשה גבורה גדול. על אף קרבת המקום לא שמעתי את רעש הקרב בלילה, כי הורגלנו כבר למטר יריות קטן ואפילו לפגיעות כדורי־רובה או ממכונת יריה בקירות האבן של בתינו. את המטות כוונו באופן כזה, שכדורים לא יכלו להגיע אליהן. על מה שקרה בכפר השכן שמעתי רק אחרי יום או יומים מפי אחד מתלמידי, חבר ההגנה. הלוחמים הבלתי־אחראיים יצאו או הוצאו על ידי ההגנה מהכפר. אחד מתפקידיו של המשמר, שאליו השתייך תלמידי, היה לקבור את ההרוגים. היתה זוועה לראות נשים וילדים שנהרגו בבתים במוקשים שהונחו תחתיהם. בימים ההם כבר היינו מנותקים מהעתונים שבתל־אביב, ובירושלים הופיע איזה עלון. פרסמתי מכתב ודרשתי חקירה ומשפט צבאי נגד כובשי דיר־יאסין. לצערי לא שעה איש לדרישתי זו שבכתב ולהתמרמרותם של כל האנשים המיושבים בדעתם. הבריטים עסקו באריזת חפציהם, ולשלטון דיהודי המתהוה לא היה הכח והממשלה לתפוס את הבלתי־אחראים ולהעמידם לדין. כל יד ששלטה במכשירי הגנה דרושה היתה כדי לעמוד על נפשנו בפני אויב מצויד בתותחים ובכללו לגיון הערבי הירדני, המאומן על ידי קצינים בריטיים.

הפשע בדיר־יאסין נופח בכונה ושלא בכונה בדמיון הערבי. כאשר ביקר בני, ד"ר משה בראוור, בשנת 1950 בשולטנות ערבית מצפון לעדן — כמובן בהסואה של בריטי — שמע שם מפי משכילים, שהיהודים שחטו כרך גדול דיר־יאסין, וכאשר סיפר להם שאין זה אלא כפר של מאות נפש אחדות (610 באביב 1945 לפי מפקד רשמי מנופח במקצת, מפני שהוא מבוסס על כרטיסי מזון בימי המלחמה) לא האמין איש לדבריו. מספר הקרבנות לא עלה בהרבה על מאתים. לא הוברר, כמה מהם היו אנשי־מלחמה מקומיים או זרים. לא ידוע כמה בתים פוצצו לצורך מלחמתי וכמה מתוך נקמה וגמול על הדם היהודי הרב שנשפך בחדשים האחרונים בעיר ובדרך אליה. בדיר־יאסין משתמשים אויבינו נגדנו עד היום, ואף טוינבי ההיסטוריון או נכון יותר ההיסטוריוסוף הבריטי הגדול משתמש במעשה זה, כדי להוכיח, שגם יהודים מסוגלים להשמדת נשים וטף כמו הגרמנים. הוכחה

זו דרושה לו לשיטתו שלפיה חוזרים תהליכים מסוימים בתולדות העמים, ואין בעמים יוצאים מהכלל.

מוצא, קלוניה בערבית, קולוניה מלפנים ללגיון העשירי הרומי, שהשתתף בכיבוש ירושלים, גם היא היתה כפר מרצחים. ב־1929 רצחה שש נפשות ממשפחת מקלף שישבה במושבה היהודית הקטנה שהיתה מובלעת בכפר זה. מוצא היתה לנו מכשול בדרך מירושלים. את כיבושה ופיצוץ בתיה לאור היום ראיתי מרחוק במשקפת. כאן לא היו תלונות נגד פעולות ההגנה. הנשים והילדים נסוגו בעוד מועד, ואנשי המלחמה שנוצחו נסו בבהלה. המקום קרוב כיום לגבול, והפליטים הקימו שכונה מעבר לו. יתכן שחלק מאדמת הכפר בידיהם, מאז נטשו את כפרם הטרידו רק מעט את התחבורה היהודית בכביש שבמטחווי יריות רובה מהגבול.

מסוכן מכל הכפרים שבהר ירושלים היה לנו הכפר הקטן קסטל. שמו הלטיני Castellum מעיד עליו, שמבצר היה בימי הקולוניה הרומית הסמוכה לה מתחת. ה„קאסטלום" היה על גבעה קטנה, החולשת על הדרך מירושלים לשפלת החוף, במקומו נבנה כפר ערבי הדל. כאשר ביקרתי במקום ב־1920 היתה הגבעה זרועה תרמילים וכדורי־רובה מן המלחמה, שנסתיימה שנה וחצי לפני כן. בשנות המהומות 1936/8 היתה קסטל עמדה ערבית שסיכנה לנו את המעבר, וכמה יהודים נהרגו כאן מיריות על המכוניות. באחת ההתקפות על קסטל נפל אחד מבחורי שכונתי, בנו של מפרש התנ"ך הידוע רבי אליהו שמואל חרטום, מעולי איטליה. בחור ירא שמים שקט היה, ואת תפקידו מילא באמונה. אחד מני רבים היה ששילמו בחייהם בעד גבעה זו, אבל הקרבנות לא היו לשוא, כי הגבעה נכבשה, והמפקד הערבי בהרי ירושלים עבד אל קאדר, בן למשפחה מיוחסת בירושלים, נפל בקרב. מותו הטיל אימה על הערביים. פועל־בנאי, שתיקן את ביתי, סיפר לי, שהיה באותו מעמד כאשר „הרביצו" ממכונת יריה בערבי זה. אמיץ לב היה, התהלך חפשי בחזית כאילו בחצר ביתו. אחריות הדבר כמובן על המספר, הודות לפינוי מכשולים אלה הוקל במקצת המעבר לירושלים, ובכל זאת היתה עלית 300 מכוניות עם הספקה לפסח לירושלים מעשה־נסים ממש. בהשואה למה שעבר עלינו לפני הפסח ועוד יותר בהשואה למה שבא אחריו היו שבעת ימי החג ימים טובים לירושלים.

כשלשה שבועות לפני החג טעמנו בפעם הראשונה את טעמה של המטרת פגזים מתותחי־שדה קטנים. המטרה לפעולה זו היתה שכונתי, נתכבדנו בכך מפני שבינינו ובין דיר־יאסין סולל מסלול תעופה קטן,

הושקע בו עמל רב, ובהתרת בית־דין עבדו בו אף בשבתות. לאחר שנגמר הוברר שאינו ראוי לתפקיד צבאי, פרט למטוסים קטנים.

מתכיפות היריות אפשר היה להכיר שכלים אחדים פעלו יחד, והדיוק בהכוונתם העיד, שאין זו מלאכה ערבית, ואפילו לא של הלגיון הירדני. שבועות מספר לפני כן הרסה פצצה אדירה שהובאה במכונית כמה בתי קומות בלב רחוב בן־יהודה בירושלים וכמה עשרות נפשות יהודיות נהרגו. ברור היה שבריטים עשו את הדבר בחומר ממחסנים בריטיים. השלטון הבריטי הודה, שהמחבלים היו עריקים בריטיים ופולניים בשירות הערביים. שכונתי הופצצה בין ארבע לחמש אחרי הצהרים, ויום שבת היה אותו יום־ התותחים הראשון. ישבתי בבית הכנסת שקוע בלימוד, ורק איש אחד היה עמי שם. שריקות הפגזים והתפוצצותם עדיין חדשות היו לנו. חשבתי שכיפת בית הכנסת, הנראית מעל לבתים למרחוק, משמשת מטרה למתקיפים, לכן יצאתי החוצה. חיש נוכחתי לדעת שיש לבקש מחסה מפני הפגזים, וראשית כל עלי לראות את שלום אשתי ואמה, ישישה מסוף שנות השמונים. מצאתי את ביתי נפגע מפגז, שפגע בקיר אבן והתרסק, ומהרסיסים נעשה חור בגודל אשנב בקיר של בטון. רסיסים פגעו בתריס ברזל, ברצפה ובמדרגות אבן. עץ הרדוף, שאינו משיר עליו בעונה הקרה, סמוך למקום התרסקות הפגז, עמד חשוף ללא עלה, כנראה מההדף החזק ששבר גם דלת סמוכה. לאשרנו לא פגעו רסיסים בבני אדם. הזקנה ישבה במרחק של פחות ממטר ממקום פגיעת רסיס ברצפה. בבית הקרוב נהרג איש. הוא חשב כמוני שיש להימלט חוצה. ברדתו במדרגות מהקומה השניה פגע בו פגז או רסיס והמיתו, מפליטי גרמניה היה. עוד פליט כזה, שכני ממול, נהרג אחר כך.

חשבנו שהממשלה תגיב הפעם. היו לה בארץ די אוירונים ודי צבא, קל היה לגלות את התותחים ולהפציצם מן האוויר או להחרימם, כשם שהוחרם נשק מידי יהודים. אולם הנציב הבריטי לא נקף באצבע נגד מרעישי הבירה שבה ישב. היורים נזהרו שלא לפגוע בכביש, שבו נעו מכוניות בריטיות, וזה הספיק לבריטים. למחרת או למחרתיים בא פקיד יהודי לראות את הנזק, רשם מה שרשם ולפיצויים לא זכינו. ההפצצות מתותחים לא התחדשו בירושלים עד צאת הבריטים ממנה אור ליום 15 במאי. רצח השיירה של רופאים ואנשי מדע ומתרפאים אחדים בד' בניסן בדרכה לאוניברסיטה ולבית החולים של „הדסה" קרה בעצם יום בהיר ולעיני שוטרים וחיילים בריטיים, לא באישון ליל ובמקום מרוחק מתחנות משטרה וצבא כבדיר־יאסין. בין הנרצחים היתה אחת מתלמידותי, שנסעה לבית החולים. יונה תמימה, שקטה וצנועה היתה, נמלטה מצפרני היטלר,

ובמולדתה השיגוה בעלי ברית היטלר. פלא הוא שאת דירי־יאסין יודעים וזוכרים בעולם, ואת רצח עשרות אנשי מדע ובתוכם רופאים מומחים נשכח, ואף אנו איננו מעלים את זכרם.

אחד הנהגים שנרצחו באותה שיירה היה ממכרי וממכבדי. ימים מספר לפני מותו בא לשפוך לפני את צרת לבבו. משפחה גדולה לו, בנים ובנות שיחיו, וכלם טובים וישרים, ורק בת אחת בגדה בהוריה ובעמה, נישאה נישואין אזרחיים לחייל בריטי ויצאה אתו לאנגליה. איש שיחי הביא כמה מכתבים ממאהביה שמצא בביתו ולא ידע במי מהם בחרה. הוא התרוצץ במשרדים ולשוא, כי לפי גילה כבר יצאה מרשותו. בקשתו ממני היתה לפנות לילדי, שלמדו אז בלונדון, שיגלו את בתו וידברו על לבה לשוב לבית הוריה. קשרי הדואר נפסקו זה מזמן ועברו ירחים עד שחודשו. ילדי הצליחו למצוא את הזוג. החייל, שנראה לבת ירושלים כאדם המעלה, היה במולדתו אי־שם בוילו פועל עני, בן למשפחה דלה. העלמה לא השתמדה, אבל לשוב ירושלימה לא חפצה. הסוף היה כברוב המקרים — והם לעשרות — של בנות ישראל מהארץ שנישאו לשוטרים ולחיילים בריטיים: בעלה עזבה עם בתה שילדה לו. היא נשארה באנגליה, עבדה ופירנסה את עצמה ואת בתה. היא מצאה אחרי שנים את תיקונה, כי נישאה ליהודי הגון.

יודע אני מקרה אחד בירושלים בבחור מוג לב, אשר רשיון לעלות לארץ הצילו מידי היטלר, והוא נמנע מלהצטרף להגנה, ובשוחד שנתן לחיילים בריטיים נמלט מהארץ באנית חיילים שהוחזרו לארצם. משער אני שהיה זה מקרה בודד; לחיילים היו „ידידות" רבות בארץ, אבל רק ידידים מעטים מבין הנוער היהודי. היו בירושלים עוד מקרים של עריקה מהארץ מפחד מפני הבאות, והעריקים היו אנשים מיושבים ומכובדים יותר מאותו בחור ואותה בת־נהג. משתמטים מן ההגנה שהתעטפו באצטלה של יראת שמים היו בחורי־ישיבה מסוימים. לא מעטים מחבריהם נלחמו בחרף נפש בימי המחתרת ואחר כך במלחמת השחרור. הכרתי בשכונתי בחורי־ישיבה מחסידי בראצלב, שעלה עם הוריו מאוקראינה והוא נפל מול שער שכם עוד לפני צאת הבריטים. בין לוחמי העיר העתיקה היו בחורי ישיבה ורבים במקומות אחרים. יש שעבדו בהקמת ביצורים, ובהסכמת רבותיהם לא שבתו ביום השבת.

המעולה והמפורסם בבחורים שתורתם אומנתם היה בשנות המהומות 1936/9 רבי שלמה גורונצ'יק, כעת גורן, רבו הראשי של צ.ה.ל. הוא ישב אז בשכונתנו ורוב שעות היממה התבודד בבית הכנסת בלימוד, בשולי אחד הש"סים הניח לנו למשמרת את תיקוניו יהערותיו. הוא פרסם כבר אז

ספר תורני חשוב בהלכות פסולי המוקדשים. ובכל זאת, כשהיה צורך בשוטרים מתנדבים לשמור על השכונה, התיצב בתחנה, נשבע אמונים לשלטון, פשט בגדי האזרח, לבש מדים, קיבל רובה ויצא לשמירה בלילות. רווק היה באותה שעה, אבל גם אחרי שנשא אשה והיה לאב משפחה לא מנע את עצמו מן הסכנה בשנת תש"ח, ואחר כך בהיותו רב ראשי לצבא. לעומת דוגמאות אלה של תורה וגבורה בושה תכסה פני בזכרי כרוז חתום בידי רבנים וראשי־ישיבות ידועים ובו דרישה לפטר את בני הישיבות מגיוס כדי שלא לבטלם מלימוד תורה, בזכות התורה וכו'. הימים היו ימי הסכנה הגדולה. גוש עציון כבר נכבש או עמד להיכבש, קומץ המגינים בעיר העתיקה כבר נכנע או עמד להכנע, אספקת המזון פסקה זה מזמן, חוץ מאותה שיירה שלפני הפסח, מנות הלחם שניתנו מצומצמות היו, ויתכן שאף המים חולקו כבר אז ליטרים מספר לנפש ליום. המגינים על ירושלים היו מועטים מדי. פעם פרצו בלילה לתוך העיר העתיקה, הביאו מעט צידה ותחמושת לנצורים שם ועוד באותו לילה שבו, כי דרושים היו במקומות אחרים. התורה פוטרת מהמלחמה את „האיש הירא ורך הלבב" (דברים כ, ח), כביכול כאותו סוג של בחורי־ישיבה שבשמם דיברו רבותיהם התמימים והזרים לחיי העולם הזה. ואולם בהשלמה לאותו פסוק נאמר בתורה שבעל־פה, שפיטורים מהגיוס נוהגים רק במלחמת הרשות, כלומר בשעה שמלך או נשיא בישראל יוצא לכיבושים מחוץ לתחומים שקבעו משה ויהושע בחלוקת הארץ לשבטי ישראל. לא כן „במלחמת מצוה הכל יוצאין אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה" (משנה סוטה, ח, ז). הלכה זו לא נעלמה מעיני הרבנים החותמים על הכרוז, אלה שלא תפשו את גודל הסכנה, כשם שעד היום אינם מבינים שנוכח היתרון הכמותי של אויבינו מסביב דרושה כל יד של איש ושל אשה לצבא המגינים.

***

קשה היה מצבנו בירושלים הנצורה בעוד ישב הנציב הבריטי בארמונו בדרומה של העיר, ורע שבעתיים היה עם הסתלקות הבריטים בליל 14/15 במאי. ההפצצה מתותחים היתה עד אז רק ארעית, וכן היתה השתתפות הלגיון הירדני בהתקפה עלינו רק ארעית; כעת יצאו בכל כוחם נגדנו. משורירים ירדניים פלשו לשכונה יהודית ונהדפו על ידי בחורינו ב„בקבוקי מולוטוב" מתוצרת המקום. אחד הבחורים שהיה באותו נס הוא שכני ותלמידי. אחת מעיניו נפגעה במלחמה ואות־גבורה זה נחתם בפניו לכל ימי חייו. מעולם לא שמעתיו מתפאר בחלקו באותו נס שהצילנו מידי הזוממים להשמידנו. עברו שנים אחרי אותו מעשה והגיע שעתו של אחד מאחיו

הצעירים לשרת בצה"ל, והאח הקטן נאבק עם השלטונות שישחררוהו ועד העתונים הגיע הדבר. לא הועיל המאבק, והבחור היה לחייל טוב, ומובטחני בו שלא הצטער על כך. ברם נשתנו העתים, מן ההתנדבות בהתלהבות בסוף ימי המאנדאט עד ההשתמטות בשנה ח' או ט' למדינת ישראל. לא רק עושר ושררה עלולים לפגוע באפיו של אדם, אלא גם הרגשת בטחון ושלווה, שאין לה יסוד לצערנו.

באותם הימים נעשו בני ירושלים, גדולים וקטנים, ואולי הקטנים יותר מהגדולים, מומחים בכלי משחית. לא זו בלבד, שידעו להבחין בין יריות בּרן וסטן שלנו, אלא הבחינו גם בפגזים, בין אותם הקטנים שפגעו בנו בשעת מנחה של שבת ובין סוג גדול יותר שבו השתמשו ביחוד המצרים, ש„הרביצו" בנו מן הדרום. ההבדל לא רק בשריקה באוויר אלא גם בהלם בהתפוצצם ועוד יותר בעוצם הדף־האוויר. כדי למנוע נזקי־ההדף בשמשות פתחנו חלונות ודלתות לרווחה כדי שלחץ האוויר יחדור בשווה מכל עבר. לא תמיד הועיל הדבר, מן ההדף פקעו לא רק לבני קראמיקה מן הקירות, אלא לפעמים אף הטיח. קירות האבן שלנו מחוסנים היו בפני פגזיהם של הערביים הללו, אבל לא התקרה מבטון. בחלונות ובדלתות שכלפי חוץ יכלו הפגזים ורסיסיהם לחדור לבית. ירד איפוא כל מי שיכול למקלט, שמעליו כמה תקרות, וחלונותיו ופתחיו מוגנים על ידי קיר או גדר־אבנים. בשכונתנו היו אז רוב הבתים בעלי קומה אחת, וכזה גם ביתי. המקלט שבקרבתי היה מרתף שמתחת לבית. לאשרנו לא היו לאויבינו די כלים ותחמושת, וההפסקות בהפצצות גדולות היו, כדי להרוס את עצבינו הפעילו את התותחים בלילה יותר מאשר ביום. במשרדים רבים, ובתוכם משרדי הסוכנות היהודית, עבדו הפקידים הפטורים מגיוס. עם התחלת ההרעשה ירדו למקלטים עד עבור זעם.

אחר שנפגע ביתי בהפצצה שלחתי את אשתי ואמה לדירה בקומה התחתונה בבית בעל קומות אחדות בעיר ונשארתי בגפי בביתי־דירתי. למקלט הייתי נוהג לרוץ אחרי מנה ראשונה של פגזים. אחרי יריות־מספר היו הכלים משתתקים לדקות אחדות, כנראה לטעינה חדשה. התקנתי לי סולם קטן כדי לרדת מחלון שעל־יד מטתי, התכופפתי ורצתי כשלשים מטר למקלט שהיה מלא נשים וילדים ומעט גברים זקנים. העינוי שבמקלט הביאני לפרקים לידי מחשבה, שבחוץ ספק אפגע ספק לא אפגע, פה בוודאי אצא מדעתי. לאדם הרגיל עשרות שנים בחדר עבודה שקט היה זה נסיון קשה. קצת טוב יותר היה מקלט אחר בעיר במרתף מתחת לבית קומות גדול. שם היתה לי מעין הרגשת נח ובניו בתיבה. נתלקטו שמה אנשים לא

רק מהבית אלא גם מהחוץ. היו כאלה שפחדו להוציא את אפם חוצה, אף בשעות של הפסקה ממושכת.

המזון והתקנתו העסיקוני הרבה באותם הימים הקשים, עוד בהיות הבריטים חדלו הערביים לספק לנו ירקות וביצים ועופות, ומאותו מקור בעיקר היינו מקבלים מזון זה. למדנו להשתמש בכמה מצמחי הבר, המכסים את השדות באביב. בשנים כתיקנן רואים היינו את נשי אחינו הקורדיים מלקטות כמה מיני עשב ולמדנו לעשות כמעשיהן. השתמשנו אפילו באחד ממיני הקוצים בעודם רכים. עשבי בר אלה נעמו לחיך כסאלאט חי. מלח לא חסר לנו. לאשרי הצליחה באותו אביב מלאכתי בערוגת צנונים ויכולתי לכבד את הורי ומשפחתי בעיר וגם את אחד משכני בצנון. אין לתאר איזה מאכל תאווה יכול להיות צנון עסיסי. אחד משכני מטפח גן ירק ועצי־פרי בחצרו. מים להשקותו לא היו לו אז, דלה איפוא כל מה שהיה בבור השופכין שלו ואחר כך פנה לשכנים מסביב, וכה קיים את גן־השלחין שלו כל אותה שנה עד שחזרה אספקת המים בצינורות. הזרמת המים נפסקה עם יציאת הבריטים. בהפסקת האש הראשונה הבטיחו הירדנים להרשות העברת המים בצינורות בקטע שנשאר בידיהם, אבל לא קיימו את הבטחתם. גם אחרי הפסקת האש השניה לא קיבלנו עוד את מימינו מראש־העין, עד שהותקנו צינורות בשטח שבידינו. תיזכר לטובה עירית ירושלים היהודית שבאותו זמן עם אוסטר בראשה שדאגה בעוד מועד להספקת המים. בבתים הישנים שנבנו עד שנות ה־20 למאה זו היו בורות מים. במגרש הרוסים נחצבו בורות לצרכי שתי רבבות צליינים שהיו עולים בכל שנה. כל הבורות הופקעו מידי שימוש בעליהם, ומהם שאבו לתוך מיכלים שעל קרונות וחילקו בעיר במידה שווה, כחצי פח לנפש ליום. בורות קטנים שנתרוקנו מילאו ומהם סיפקו לסביבה. סדר טוב היה בחלוקת המים בכל אותם החדשים. למדנו להשתמש בכל טיפת מים בחסכון; קמצנו, שלא תוצא לבטלה. נזדמן לי לראות זקן שידיו היו מכוסות קרום של זוהמה כזה שמצוי אצל נזירים בטיבט, המתנזרים מרחיצת הגוף לשם סיגוף. קראתי על קרום זה, אבל רק פעם ראיתיו במצור בירושלים. זוהמה זו לא היתה הכרחית, בליטרים אחדים מים חמים אפשר היה לרחוץ את כל הגוף במטלית ובסבון — עד כמה שנמצא — ולשטפו. למים הללו היו אחר כך שימוש אחר. גם את הבגדים שעל בשר הגוף רחצנו והחלפנום משבת לשבת כבימי שלום.

מצבנו בקצה העיר היה טוב משל היושבים ברחובות הפנימיים. ראשית כל לא חסרו לנו עצים ושיחים להסקה. התקנתי כירה בחצר ולא חסרו לנו חמים לאכילה ולשתיה ולרחיצה. סוכר לא נמצא או נמצא רק בצמצום,

ו„תה", אם אין פירורי עלים מציילון, הרי יש גם בירושלים מיני עלים וּפרחים שאפשר להתקין מהם משקה טעים.

חלב לא חסר בביתי, כמדומני, אף יום אחד. בשכונה השכנה גבעת־שאול היו אז רפתות וכמה עשרות פרות חולבות. לרפתות הייתי משכים לפני הנץ החמה עם שנים־שלשה בקבוקים; רץ הייתי פן יקדימוני אחרים. על פי רוב מוצא הייתי כבר תור על יד פתחו של יצחק החלבן בקצה השני של השכונה, מאחורי בית החרושת של פרידמן. יצחק וחבריו החלבנים חייבים היו לדאוג לבתי־החולים שבעיר, שבהם שכבו מלבד החולים הרגילים גם המון פצועים. לא יכלו להפריש הרבה מחלבם בשבילנו שבתור, אבל לפעמים הצלחתי לקבל שתי מנות משני חלבנים. ההצלחה האירה לי פנים ביחוד בימים שבהם לא פסקה ההפצצה בשעות הבוקר, ולכן לא העיזו אלא מעטים להגיח מחוריהם, ומאין התחרות מילאנו את הבקבוקים. דמו בנפשכם, איזה אושר הם שני ליטרים חלב. משלל זה הבאתי להורי (שניהם בשנת ה־86 לחייהם) ולמשפחת אחותי ולאשתי ולאמה. אחד ה„מתחרים" בי בגילוי מקורות חלב בגבעת־שאול היה שכני הרב אליהו שמואל חרטום, מפרש התנ"ך הידוע, ובנו ר' מנחם. פעם בראותי אותם טעונים בקבוקי חלב שאלתים בהלצה: אתם סוחרים בחלב? לא בשבילינו, ענה לי הרב הזקן, אלא בשביל שכנות אשר בעליהן מגויסים. בנו הצעיר של הרב הזה נפל ליד הקאסטל כחדשיים לפני כן, ושני בנים מתו לפני כן מיתה טבעית, ונשאר רק הבן שהלך אתו, והוא אב למשפחה. לא היססו לסכן את נפשם, כדי להביא חלב לילדים שאבותיהם עמדו בחזית. שני מקרים ידועים לי שמסירות נפש כזו עלתה להם, לטובים בלבותם, בחייהם. באחד הימים ההם פגשתי בידידי, תלמידי מלפנים, הבלשן אפרים פורת (איינהורן מלפנים) ז"ל. מה שלומך — שאלתיו, והוא ענני בפשטות: אשתי הלכה להביא לחם למשפחה שפחדה לצאת לרחוב ונהרגה בדרך. אביו של אחד מתלמידי התנדב לחלק מים מבור ונהרג במלאו תפקידו והניח אחריו אלמנה ובית מלא יתומים קטנים. לעומת גיבורים אלה היו גם מוגי־לב, בשכונתי ידעתי אומן אחד ואקדמאי אחד, שהיו שולחים את נשיהם לקחת את מנת המים, והמה פניהם לא נראו ברחוב מפחד הפצצות פתאום. ואמנם לא היה זה פחד שווא. פעם, בלכתי מהחנות עם המנות העלובות שחילקו, ראיתי מעל לשכונה בגובה של 100—150 מטר אוירון קטן מאותו סוג אשר בחורינו קראו לו „פרימוס". שיערתי שזהו אוירון של האויב, דפקתי על הדלת הקרובה של בית בעל שתי קומות והוכנסתי לתוכו. הסתתרנו מתחת למדרגות, ולא עברה מחצית הדקה, ובא הלם עצום והדף

שכיבה את העששית שבערה ביום מפני החושך שבמקלט. יצאתי החוצה, והנה במקלט של גן־ילדים נהרגו שלשה ילדים ואחדים נפגעו קשה. היו כבר אז תותחים בסביבתנו, כי הדבר קרה אחרי הפסקת האש הראשונה, אבל כבדי הטיה וטעינה היו, לא להגנה מפני אוירונים. די היה ברובה פשוט, כזה שהיה בידי השוטרים המתנדבים בשנות 1936/9, כדי לפגוע במצרי מוג לב זה, שבא לקצה העיר, הטיל פצצה על בית קטן ונמלט על נפשו. מותם של שלושת התינוקות לא הביא תועלת כל שהיא למטרות הצבא המצרי.

על אף אש התותחים לא בטלה התפילה בבתי הכנסיות. בשעה שישבתי בעיר עם הורי הייתי מצוי בבית הכנסת „ישורון". עם התחלת ההפצצה היינו מסתלקים מלב האולם לאחת מפינותיו שבה היו שתי תקרות מעל לראשינו וממשיכים בתפלה בציבור. כחצי שנה אחרי כן נזדמנתי שמה לתפילת מנחה ביום גשם־זעף ונמצאו רק תשעה אנשים. הגשם הרתיע את האנשים מלבוא לבית הכנסת יותר ממטר הפצצות. פעם שרקו פגזים מעל לראשי בעברי על יד השער של מנזר רטיסבון, נכנסתי לבית זה ומצאתי בו משפחות יהודיות מעדות המזרח. הבית הוקם על ידי הצעיר באחים רטיסבון, היהודים המומרים לקתוליות, כדי להרבות משומדים בישראל. באותה שעה עמד כבר הבית למעלה מששים וחמש שנה, והצלחתו בתפקידו כאפס היתה. את המשפחות הללו הכניס שמה הקונסול הצרפתי, שבחסותו המוסד ועובדיו. אזרחים צרפתיים היו הללו וגרו בשכונות מופנות ליריות הערביים, וכאן הרי מוגנים מפני ההפצצות, כי לבית מרתפים נרחבים ונוחים לדירה, ואף מפני טבח במקרה של כיבוש העיר בידי הערביים מוגנים היו הפליטים. מעמלם של מומרים נהנו איפוא יהודים. אחרי ההיכרות המיקרית עם בעלי הבית ביקרתי פעמיים בספריתם שאינה עשירה. בצאתי נתנו לי ספר בעברית על תרזה הקדושה. לקחתיו לעיון. היתה הסכמה־המלצה מהמומר צולי, שהכרתיו בשעה שנקרא צולר ורב בטריאסטה היה. העברית של החיבור היתה משובשת מאוד ודלה, והסיפור על צדקתה של אותה נזירה לא יכול לקרב לנצרות אף אדם פרימיטיבי. אחרי יום־יומים החזרתי להם את הספר, ומאז לא דרכו רגלי בספריתם.

מראה פני רחובות ירושלים המרכזיים בימים ההם ניצב נגד עיני בכל פעם שאני עובר בהם כעת, וביחוד בשעות הערב הראשונות, כשהן הומות מרוב עם ונוצצות בשפע מאורות וסחורות בחלונות הראווה. ריקים מאדם היו, ואף כלב או חתול הגיח רק לעתים רחוקות, כי לא מצאו עוד מחיה בפחי אשפה. תריסי החנויות מוגפים היו, השמשות נופצו זה מזמן, ובחלקן

לא תוקנו עוד מימי האימים שבמחתרת. הם לא נפתחו, לא רק מפחד ההפצצות אלא גם מפני שהתרוקנו מסחורה עוד מלפני הפסח. רק בחנויות מכולת הועלו התריסים לשעה קלה, כדי לחלק את מנת הלחם ומעט המנות הזעומות האחרות. אחד משכנינו נהרג בפתח חנותו בעיר. במדרכות ובכבישים נראו חורים עגולים ובקיעים ראדיאליים מפגיעות ישירות של פגזים. עברו שנים עד שתוקנו כולם. ממה שראיתי בחיי אוכל להשוות את מראה ירושלים בימים ההם רק לפומפיאי כפי שהיתה בשנת 1913. כיום היא הומה מתיירים בכל עת.

בין המעטים שפגשתי אז ברחוב מרכזי בירושלים היה עיוור אחד, תלמידי מלפני תריסר שנים. בעל לאשה עיוורת היה ואב לשתי ילדות, אשר כל רואיהן הצטערו שהוריהן אינם יכולים ליהנות מיפין, וביחוד מעיניהן השחורות הגדולות. עול גידול הבנות נפל רובו ככולו בחלקו של האב. הוא יצא מביתו הרחוק, הלך ברגל בעיר כדי להביא טרף לביתו. הוכחתיו על סיכון חייו בכפלי כפלים מאשר פיקח היוצא לרחוב, כי הרואה ימצא שער־בית להמלט עם התחלת ההפצצה, מה שאין כן הוא. תשובתו היתה, שהוא שם מבטחו בד' שלא יעזבהו. ואמנם יצא שלם מהמצור וזכה לנחת מבנותיו.

הבשורה על הכרזת העצמאות וכינון ממשלה יהודית הגיעה לאזנינו בו ביום או למחרת בעלון שהופיע בירושלים ונמכר ברחובות על ידי נערים אמיצי לב. זרועה של הממשלה היהודית הגיעה אלינו רק אחרי ארבעה שבועות עם הפסקת האש הראשונה. החלו לעלות מכוניות לירושלים תחילה בדרך הישנה הקרובה על פני לטרון, שהיתה בידי האויב, ואחר כך, כאשר נרצחו יהודים בקטע הזה על אף הפסקת האש, בעקיפין ב„דרך בורמה". דרך לא־דרך, שהיתה כולה בידינו. היו רבים שחפצו לצאת מירושלים לישובי השפלה ואפשרות התחבורה מוגבלת היתה. בהרשמה ליציאה נגלה חוסר כושר אירגוני, ורעה מזה הפרוטקציה, כלומר ההפליה לטובה של קרובים ומקורבים. עמדה לי זכות אבות שהצלחתי להשיג רשיון לנסיעה בשביל חותנתי הישישה ואשתי שליוותה אותה בדרכה לתל־אביב. הנוסעים הופקרו לשרירות לבם של הנהגים, שיכלו לפשוט את עורם. עסק זה לא כיסה אף חלק קטן מהנזק שנגרם לנהגים מאז החלה ההתקפה הערבית נגדנו, נזקי ממון ונזקי גוף ונפש, אבל המחירים השרירותים הרגיזונו.

אחרי הפסקת האש השניה נתמנה מושל לירושלים שלנו והחל להתרקם שלטון יהודי. הצורך ברשיון לנסיעה נמשך עוד כחדשיים. נזקקתי לרשיון כזה לא רק מפני שאשתי היתה בתל־אביב ושניים מילדי באו שמה מלונדון,

אלא גם מפני שספרי „הארץ" הלך ונדפס בתל־אביב והיה עלי לפקח על הגהות ותיקונים שהזמן דרשם, כדי שיופיע לראשית שנת הלימודים. ספר אחר מסוג זה טרם היה אז בארץ, ועל ספרי זה חונכו כבר עשרים מחזורים לבחינת בגרות. חשבתי שאפשרות לנסוע לתל־אביב תינתן לי מאת הפקיד הממונה על כך. חיכיתי כשעה בחדרו עד שהואיל לשמוע את מבוקשי. לפני היתה אשה אנגלית מחוגי המיסיון. ברוב נימוס דיבר אתה הפקיד של מדינת ישראל בלשונה, שמע כל להגה, וכמובן נעתר לבקשתה. בבוא תורי פטרני בשלילה ובמבט של זילזול עוד קודם שהספקתי להוציא מפי משפט וחצי. היו לי בחיי פגישות עם פקידים פולניים, אוסטריים־גרמניים, טורקיים, ערביים, פרסיים ועוד אחרים בארצות שבהן עברתי, ומעולם לא נתקלתי בגסות כזו כמו באותו בחור, שרק שבועות מספר היה לפקיד בממשלה שהתקיימה רק שבועות מעטים. אמנם השררה מקלקלת את אלה שנמסרה לידיהם, אבל לא בזמן כה קצר. פניתי אחר כך לבאי־כח של הצבא, וגם אלה לא נשאו את פני. מה להם מורה זקן, מה להם סופר המדפיס ספר בתל־אביב; אני פקיד „חברה־מאן" ואפסי עוד. עברו שבועות עד שזכיתי בהיסח הדעת ברשיון נסיעה, ולא יכולתי אף ללכת לביתי לקחת אתי מעט בגדים פן אפסיד זכות יקרה זאת.

נסענו ב„מכונית משוריינת", כלומר מצופה בלוחות ברזל עבים ואשנבים קטנים שסוגרו בשטח המסוכן בהרים קרובים לגבול. היתה אז תקופת תמוז והחמה שלטה בברזל, וחום ללא נשוא היה במכונית המלאה עד אפס מקום. היה אתנו פולני אחד, בדרכו לשוב למולדתו. על ידו ישב ילד יהודי שלחץ עליו. בתשע שנות גלות מארצו לא שכח אותו „פריץ", שאינו עוד „פאן" (אדון) כמלפנים ואותו יהודון אינו מחויב להצטמק או להעלם כדי שירווח לו.

בתל־אביב מצאתי עולם בששונו ושמחתו, ירחי־הדבש של מדינת ישראל, נצחון על הערבים בכלל והמצרים בפרט, המון חיילים מתנדבים, בתי קפה שוקקים מרוב אורחים. אמנם המחירים עלי, אבל אפשר היה להשיג אוכל מכל טוב. השגנו בקושי חדר קטן בשכר מופרז. היתה זו הפעם היחידה בחיי שישבתי בתל־אביב בבית פרטי זר, והיתה לי הזדמנות להכיר תל־אביבי ממוצע. בעל הדירה עלה לפני עשר או תריסר שנים מווארשה או מעיירה סמוכה לה. שם היה נוסע לרבי מגור. בתל־אביב, יאולי עוד לפני עלותו לארץ, היה ל„חפשי". קבלת שבת שלו היתה הסקת התנור לחימום מים למקלחת, ועונג ליל שבתו היתה יציאתו עם אשתו למשחק קלפים בבית ידידים. עונג זה נטלו לעצמם פעמיים בכל שבוע.

ביתם הניחו שלשה ילדים, ובת 11 או 12, הגדולה בהם, היתה המפקחת עליהם עד שתים אחרי חצות. לפעמים יילדו התינוקות והשביתו את מנוחתנו. דייר־משנה אחר סמוך לחדרנו היה מלצר מעולי הונגריה או גרמניה. גם הוא ואשתו מצאו עונג רב במשחק בקלפים פעם־פעמיים בשבוע בבית ידידים. עסק לא היה לנו עמם, אבל בחדרנו נשמעה כל מלה שנאמרה בקול בחדר השכן. פעם דיבר עם אשתו על „ציוויליזירטע מענשען" (בעלי תרבות), והכוונה היתה אלינו, שאין אנו אנשי־תרבות, מפני שאין אנו מבערים אש ביום השבת. עוד קודם שהגיע חודש גלותי לקיצו ביקשתי רשיון לשוב לירושלים. הפעם היה בעל הרשיונות תלמידי מלפנים, וללא קושי קיבלתי מקום במכונית העולה לירושלים. לא היה זה עוד משורין, והנסיעה היתה נוחה יותר. חזרתי לביתי המפוצץ כדי לתקנו לקראת החורף. אחרי ימים אחדים חזרה אשתי, וגם היא שמחה כמוני בירושלים על אף המחסור שבה. עברו עוד חדשיים עד שזכינו למנת עגבניות, אבל בסביבתנו ובתוך אנשי תרבותנו היינו שוב. ברדיוס של קילומטר מסביב בוודאי לא נמצאו מבלי־לילות בקלפים.

אלפי בתים ניזוקו בירושלים. פוצצו השמשות, הועפו רעפים מההדף, נוקבו קירות ותקרות, הרבה כסף והרבה רוגז ויסורין ניתן לחסוך לאנשים עייפים ומרוששים מהמצור, לו אורגנו התיקונים על ידי מוסד מרכזי. אפשר היה לגייס עובדים מכל הארץ ולתקן שכונה אחרי שכונה. והנה הופקרנו איש וביתו לתאוות הבצע של „מומחים" ממומחים שונים. הזגגים דרשו שיביאו להם את החלונות, ללכת לבתים לא היה להם פנאי. לתיקון גגות היו רק עובדים מומחים מעטים, כי תנועת הבנין בירושלים קטנה היתה, אבל קמו „מומחים" חדשים, שתבעו שכר לא פחות ואולי יותר מבעלי נסיון. איזה סמרטוטר, שהיה מקבל ממני בתודה רבה חמש אגורות בעד התאמת מפתח, היה „מומחה לגגות". כשפניתי אליו שיעלה על גגי, ענני ברוב הכרת ערך עצמו: אצלי העליה על הגג היא שלוש ל"י, בין שתסכים למחיר שאדרוש אחרי שאראה את החסר ובין שלא תסכים; בעד העליה בלבד יש לשלם. היה זה פי שלושה ממה ששולם אז לרופא בעד ביקור בבית ביום. חזרתי להוראתי ולשלחן עבודתי ונשכחו ימי הרעה, אבל על ירושלים עברו עוד כשנתיים עד שהמו שוב רחובותיה, וחנויותיה נתמלאו מכל טוב הארץ ומהיבוא מהחוץ.

לו אפשר היה ליצור סרט מירושלים הנצורה היה בו משום מוסר השכל לחדשים גם ישנים בתוכנו, המלאים טענות ותלונות כרימון ובירתנו לא ישרה בעיניהם, מאין בה די „בידור" ובילוי זמן בנעימים. אנו דואגים לביטול תורה והם דואגים לבילוי הזמן, Zeitvertreib בגרמנית.

פרק ארבעים ואחד

בימי מדינת ישראל

בשעה שפרק זה, המסיים את פרשת זכרונותי, עולה על הגליון בקיץ תשכ"ד, מלאו כבר שש־עשרה שנה למדינת־ישראל. יש כבר שנתוני אזרחים, בוחרים למוסדות ציבוריים, שאינם זוכרים את ימי הגאולה והתמורה בצאתנו משעבוד, מידי פקידות זרה ופקודות מלונדון הרחוקה, לחרות ולריבונות, שנשללו מאתנו לפני יותר מאלפים שנה, בכבוש פומפיוס הרומי את ירושלים בשנת 63 לפנה"ס. עתיד הדור הבא אחרינו להתענין לא רק במאורעות החיצוניים שהביאונו לעצמאות במולדתנו אלא גם ברחשי לבנו בימים ההם, שלהם התפללו אבותנו אלפי שנים. אחרי שיבת גולי בבל לציון קם משורר אלקי שהביע בשורות מעטות את מצב רוחם של אבותינו בימים ההם (תהל. קכ"ו). כחולמים היו, רינה ושחוק של שמחה בפיהם. לנו טרם קם משורר כזה. אין רוח הקודש מצויה בדורות אלה. יתכן שיהיה ערך כל שהוא בשביל ההיסטוריון בדברי ישיש, שעבר את כל הדרך מ„מדינת היהודים" של הרצל ומתכנית בזל (1897) בכנס הציונים הראשון, שבה אפשר היה לבטא רק מעט מהמגמה הסופית של התנועה החדשה, עד מדינת ישראל, שהוכרזה בה' באייר תש"ח בתל־אביב.

כבימי זרובבל גם אנו כחולמים היינו בקיץ תש"ח ועוד ירחים ואף שנים לאחריו. כחלום היתה לנו ממשלת־ישראל, שמדינות גדולות הודו בקיומה ושגרירים שלחו אלינו. ואנו שלחנו אליהם מאנשי שלומנו, הידועים לנו מתמול שלשום כפקידים בכירים בסוכנות היהודית, עורכי־דין, רופאים, עסקנים ציבוריים ואף אנשי־ספר. וככל השגרירים זכו בבירות יעודם לתואר הכבוד „הוד מעלתו" (אקסלנסי). רק לנציב הבריטי היה בארץ תואר כבוד זה. כבחלום בין־לילה הוקם מינהל ממשלתי והחל לפעול כסדרו בימי המאנדאט ללא הדרכה וללא פיקוח בריטי. רק אחר כך הרגשנו והתאוננו, שמנגנון זה גדול מדי, מנופח ויקר. כשמוח ילדים בצעצועים חדשים שמחנו בקבלנו אגרות ממשרדי הממשלה, הודאות, פקודות או תביעת תשלומים, ועליהן סמל המנורה, סמל אור־לגויים. התגאנו בבחורינו ועלמותינו במדי

הצבא, שהניף את שוטו על האויב אשר חידש פעולתו גם אחרי הפסקת האש הרשמית. נעלמו מאות כפרים ערביים, ברובם קיני מרצחים שהטרידונו לא רק מאז הצהרת בלפור, אלא אף מימי העליה הראשונה, ועוד מקודם לכן. חמסו, שדדו וגנבו.

במשך חדשים רצופים לא הפעילו הבריטים את הדואר, והטלגרף והטלפון חוצה לארץ, והנה חודש השרות עם קום מדינת ישראל. בולי הקרן הקיימת שמשו בשבועות הראשונים כבולי־דואר. בתום ההפצצות חזרו סדרי־בראשית לבתי הספר, יסודיים ותיכוניים, ואף האוניברסיטה העברית בירושלים, אשר בניניה נותקו מתחום השלטון הישראלי הרצוף, חידשה את העבודה בבנינים שכורים. במקום הספריה שבמרומי הר הצופים החלה להתרקם ספריה חדשה, שאליה נוספו אחרי כן הספרים שהורדו מהמובלעה הישראלית שבתחום הירדני בגלוי או בהעלים מעיני הירדנים. ואף על פי שהתהלכנו כחולמים כאבותינו בשעתם לא אוכל להמשיך בפסוק ולאמור: אז ימלא שחוק פינו. בכל אופן לא בירושלים ולא אנשים מבוגרים או זקנים כמוני. ורבים היו הגורמים לכך. מלחמת השחרור עלתה לנו בקרבנות רבים. הודעה רשמית על האבדות לא פורסמה עד עתה; ההערכות הן בגבול 6000—10,000. מעטים התושבים הותיקים שאין להם חלל־מלחמת השחרור בחוג משפחתם או מידידיהם ושכניהם. הגורל פגע קשה באחי הצעיר, שבר את לבו והחיש את קצו בעודו מוכשר לעבודת החינוך ומסור לה בכל לבו. עליית שארית הפליטה מבשת אירופה הגבירה את גלי התוגה, שהציפונו מאז נודעה ההשמדה. כל פליט היה שריד למשפחה גדולה, אחד מהמעטים שניצלו מבין אלפים בעיירה ובעיר, והעולים הרבים ממדינות שלא שלטה בהן יד המרצחים גם הם באו בעירום וחוסר־כל, כי לא נתנו להם להוציא את רכושם המטולטל. אפילו מטורקיה, שהתיחסה אלינו באהדה, לא יכלה תופרת עניה להביא אתה מכונת התפירה שעליה התפרנסה. רק מעטים הצליחו להעלות מעירק כסף וחפצי ערך. מארצות המערב באו מתנדבים למלחמת השחרור, ובתוכם בעלי רכוש וידע טכני, אבל רובם חזרו לארץ מוצאם בתום הקרבנות. קיבוץ גלויות הכפיל בשנים אחדות את מספר היהודים בארץ, אבל שידוד המערכה המקצועית והפיכת העולים ליסוד יצרני לא התקדמו בקצב הריבוי הדימוגרפי. היה צורך ביבוא מזונות רב, יותר ממה שהמדינה יכלה להפריש לכך מטבע זר. מכאן נבע ההכרח בקיצוב וצנע בחלוקת מזונות בפיקוח ממשלתי לפי תלושים לכל נפש. כבר בשבועות הראשונים לעצמאות היו אנשים יוצאים מתל־אביב לישובים חקלאיים לקנות עוף, ביצים, ירקות ופירות, מה שראיתי בווינה בימי המלחמה הראשונה

ולאחריה. מירושלים המוקפת גבולות לא היה לאן לצאת, לכן היתה בה המצוקה גדולה שבעתיים מאשר בישובים העירוניים שבשפלת החוף. עד החורף תש"ט לא זכינו לירקות, וכשהופיעו ניתנו במידה מאוד זעומה לכל נפש.

משטר צנע וחלוקת מזונות מולידים שחיתות, הן אצל ממונים על דחלוקה והן אצל קמעונים, היכולים להרויח מהעלמת חלק מהסחורות שקיבלו מהממשלה או שקנו בשוק שחור מיצרנים שלא מסרו תוצרתם לרשות. אין ביכולת מנגנון ממשלתי, גם אם הוא נאמן ורגיל בעבודתו, להילחם בתופעות־לוואי של מחסור בצרכי מזון, ועל אחת כמה וכמה מנגנון חדש. התמרמרו הצרכנים על החנונים והירקנים והקצבים ומוכרי דגים, וגם על הממשלה, שחילקה תלושים לציבור ולא יכלה להבטיח שהסחורה תמצא בשוק בכמות הדרושה, חרקו שן. עברו שמונה או תשע שנים עד שיכולנו להשליך את התלושים שנשארו בידינו. בינתים עשו ירקנים וקצבים ודומיהם עושר, קנו דירות נאות, ושטיחים הכניסו לתוכן. נתרבו המכוניות הפרטיות. המחסור בדירות והחוק האוסר להעלות את שכר הדירה או להוציא דייר או יורשיו מדירה שכורה הולידו את „דמי־המפתח", בתחילה באופן בלתי רשמי ואחר כך באישור הממשלה. אנשים שהשקיעו חסכונותיהם בבנין בית קטן עם 2—3 דירות להשכרה, נושלו למעשה מרכושם, והדיירים נעשו לבעלי הדירות, שבהן דרו כמעט חנם, לפי ערך הכסף שירד עקב האינפלציה. הממשלה הקימה בתי דירה לא רק לעולים חדשים אלא גם לבעלי זכויות ותק או השתתפות במלחמה. היו בתוכם בעלי דירות מזה שנים שמכרו אותן בדמי־מפתח גבוהים ושילמו כמעט כל מה שדרשו בעד הדירות החדשות והנוחות.

לא עברו שתים־שלש שנים מאז כוננה ממשלת ישראל ומתח החלוציות בציבור ירד עשרות מעלות אחורנית. במקומה באו אהבת הבצע ורדיפה אחרי בידור וחיי עונג. לקיבוצים היה קשה למצוא חברים חדשים תוספת כחות עבודה. שכירים אינם לפי שיטתם. גדלה הנשירה מהקיבוצים, ואף בנים ובנות שנולדו בהם עזבו את אבותיהם בהבגרם ויצאו לערים. אחת מתופעות השליליות בחברה היא הלהיטות למסעות חוצה לארץ. נוסעים על חשבון הציבור ולטובתו כביכול, כגון לכנוסים של בעלי מקצוע מסוים, ועל חשבון הפרט. התיירות של ישראלים חוצה לארץ הוציאה יותר ממה שהכניסו תיירים מחו"ל למדינה. בשנים הראשונות לעצמאות הופיעה באחת מבירות סקנדינביה משלחת ישראלית מופרזת בגדלה בכנס בוטנאים, יותר מאשר ממדינות גדולות וקרובות, ותהי ישראל ללעג בעיני המשתתפים. התנהגות

הישראלים בארצות־חוץ אינה מוסיפה כבוד לדרכון הישראלי. כתבו על כך בעתונות בארץ ובאירופה. לכלכלת הארץ רצוי שהחסכונות ישקעו בה ולא יבוזבזו על מותרות, לכן הטילה הממשלה מס כבד על מסעות ובזה ריסנה במקצת את היציאה לחו"ל, אבל היא גדולה עדיין מאוד (תשכ"ד). סוכנויות־מסע צצו כפטריות אחרי הגשם.

התרבות הפשע, ופשעי הנוער בפרט, היא תופעה נפוצה בעולם, ביחוד מאז תום מלחמת העולם השניה. בישראל מורגשת התופעה ביותר מפני שאנו זוכרים ומזכירים ימי העליות החלוציות, שבהם לא היה צורך בשוטרים בישובינו ובשכונותינו. בשנות ה־20 לא נהגנו לנעול את הדלתות בצאתנו מביתנו בירושלים בשכונת זכרון משה, די היה לסגור, שלא יחדור חתול או כלב. בתפוצות היה „גזלן יהודי" או „רוצח יהודי" מושג שבבדיחה. היו מספרים, שיהודי החליט להיות רוצח־גזלן, וכאשר עמד לבצע רצח לשם גזל בפעם הראשונה נוכח שלקח אתו בטעות סכין של חלב, ואיך יחתוך בו בשר (אדם), וחזר בו ממשימתו. כעת מגיע מספר מעשי־הרצח של יהודים בישראל לכמה עשרות בשנה. מעשה ביהודי שהרג את שכנו בערב יום הכיפורים בסכסוך על פח זבל. מעילות וזיופים ואונאות מרובים כל כך שאין העתונים רושמים אלא מעט מהם, והציבור הרחב אינו קורא אף את המעט, כי אינן עוד חידוש מענין.

בהיותי בוחן בבחינות הבגרות עשרות בשנים יכולתי לראות את הירידה ברמת הלימודים, תוצאה מירידה בחבר המורים, שרבים מהם לא נבחנו בארץ או לא נבחנו בכלל, ומצמצום חומר הלימודים ומאי־הגשמת התכנית הרשמית של משרד החינוך. מתשובות תלמידים בכתב ובעל־פה בבחינות הבגרות אפשר לכתוב חוברת בדיחות. לפני ימים אחדים סיפרה מורה, שתלמיד בית ספר תיכון בבאר־שבע לא שמע מימיו על ה„כותל המערבי". בודאי הוריו אינם מתעניינים בשאירית בית מקדשנו. קלפים, סרטי קולנוע ומשחקים במגרשי הספורט מושכים את לבם. יתכן שאותו נער לא הרגיש בביתו את אבל החורבן בתשעה־באב, כי האב יצא לעבודתו כרגיל, אחרי שסעד את ארוחת הבוקר. אנו הותיקים, שרגילים היינו לרדת לכותל המערבי, חולמים בלילה על הכותל, ודואבים בשבתות ובחגים ובצומות ששארית מחמדנו נגזלה ממנו, ולא נוכל לגשת אליה.

אפשר להאריך בענינים הגורמים עגמת־נפש לכל מבין ומשכיל בישראל בכלל, ולזקני הדור הותיקים בארץ בפרט, אבל מצד אחר אין להעלים עין מהישגים גדולים במדע, בהגנה, בכלכלה ובשידוד מערכות החברה, המביאים לנו כבוד בעולם. מדינות רבות שולחות אלינו מבניהם ללמוד מאתנו או

מבקשות מאתנו מדריכים במקצועות שונים. אחת התכונות שרכשנו במשך אלפי שנות גלות והתהלכות מגוי אל גוי הוא כושר התפיסה המהירה והסתגלות לתנאי פרנסה וחיים שונים. שום עם לא יכול להתפאר כמונו שהעביר בזמן קצר אנשי תווך ורוכלות לעבודת האדמה ולתעשיה ולבניה במספר כה רב, ולא רק באופן יחסי. בשרותי הרפואה ובהורדת אחוז הנפטרים בכלל ותמותת הילדים בפרט אנו מהראשונים בעולם כלו. ואיזה הישג הוא השלטת הלשון העברית בציבור רב־לשונות לפי מוצאו. כשבעים ריבוא תלמידים יצאו לחופשת הקיץ תשכ״ד. בזכרי את גמגומנו במועדון ללשון עבר לפני יותר מששים שנה, הרי הישג זה של ההוראה בעברית כלשון חיה כאגדה נראה לי. ובאגדה זו גם לי חלק צנוע בפי ובעטי במשך ג׳ן שנים. סלדתי מהתשבחות וההפרזה בברכות שנכתבו עלי ולי בהגיעי בד׳ בניסן תשכ״ד לגבורות, לא נעים להיות גורם לסטייה מהאמת. בנידון זה צודקים בית שמאי באמרם: כלה כמו שהיא. ובכל זאת יש גרעין של אמת בפראזות שנכתבו עלי כבן העליה השניה.

שנה אחרי יסוד המדינה יצאתי לפנסיה לפי התקנות של משרד החינוך. לא הועילה הצהרתי, שאני חפץ להמשיך בעבודה בבתי המדרשות למורים. החוק הוא חוק ויש לפנות מקום לכחות צעירים. הוזמנתי להורות בשעורים בירושלים ונשלחתי להרצות בישובים שונים. יותר מאשר בעשרות השנים שלפני כן התארחתי במקומות רבים והכרתי את תושביהם ומשלוח ידם.

ועדת השמות בגלגולה הרשמי הממשלתי ניגשה למתן צורה עברית לכל שם גיאוגרפי הרשום במפת המדינה. בזה התגשם חלום שחלמתי שנים רבות ולא ניתן להגשמה בימי השלטון הזר. בקשר עם פעולה זו השתתפתי בסיורים בארץ לארכה ולרחבה ועד אילת הגעתי. פעולה חשובה אחרת בה אני משתתף הוא המינוח הגיאוגרפי מטעם האקדמיה ללשון העברית. אחרי שנכנסתי לעשור התשיעי בחיי הוזמנתי ביחד עם בני, הממשיך במסורת דגיאוגרפית שלי, להשתתף בועדה חדשה באקדמיה הנ״ל שתקבע הצורה העברית של שמות גיאוגרפיים לועזיים בעולם כולו. גם זה אחד מחלומות חיי ומאז החילותי בהוראת גיאוגרפיה בעברית בשנת תרע״ב התחבטתי בבעיה זו בהרצאותי ובערכי גלובוס ואטלס.

כתריסר שנים אחרי סיום עבודתי בבתי מדרשות למורים עבדתי עבודת קבע במערכת האנציקלופדיה העברית בירושלים. מסיבת מחלה וחולשה עברתי לעבודה ארעית. הרבה למדתי בעבודה זו בעיון בספרים ובדיון עם חברים ממקצועות שונים. הרחבתי את אופק ידיעותי והתעניינותי, בודאי גם על סגנוני השפיע לטובה הצורך לבטא הרבה במלים מעטות.

ממחרת יום הכיפורים תשכ"ד חליתי. שבועות ארוכים עברו עלי בבתי חולים, ובפעם הראשונה בחיי התבוננתי מקרוב לעבודתם המסורה בלב ונפש של רופאים ואחיות לרפא ולהקל סבלם של החולים. למראה היסורים הרבים והשונים הרהרתי אחרי מדותיו של הקב"ה: רחום וחנון, לשם מה יצרת צרות אלה, ומדוע נפגעים בהן חפים מפשע, ואף ילדים שלא טעמו טעם חטא בעולם. נסתרות מעמנו דרכיך בורא עולם ומנהיגו. פעמיים או שלש פעמים בשבוע באו לבקרנו נשים צדקניות, ובערב שבת פקדונו בביקורם חסידים ואנשי מעשה. מהראוי היה לכל אדם השואף לתיקון מידותיו, שיבקר מדי פעם בפעם בבתי חולים, ישתדל להפיג צערם של חולים גלמודים בשיחה ידידותית, ומראה הסבל יעקור מלבם כמה נטיות רעות.

בימי חליי וחולשתי הכרתי את טוב לבם של ילדי, שטיפלו בי במסירות נפש וקיימו בי כבוד אב יותר ממה שעשיתי אני להורי ע"ה. ובאותה שעה היו מטופלים גם באמם, שגם היא שכבה בבתי חולים עד שנפטרה בחורף תשכ"ד. ולא רק ילדי וקרובי התעניינו בי אלא גם ידידים וחברים מבית הכנסת. רש"י עגנון ירד אלי ארבע פעמים לתל־השומר ולרמת־גן, ופרופ. ב"צ דינור, שהותקף בלבו שלש פעמים, אף הוא בא לבקרני, ידעתי שאיני ראוי לכבוד ולחיבה כזו.

לחג השבועות תשכ"ד חזרתי לירושלים, לחדר ספרי ולשלחן עבודתי מערב ראש השנה תשכ"ה עד אסרו חג הסוכות ישבתי בבית ההבראה של ועד הישיבות בירושלים, הודות לידידותם של הרבנים האב והבן סורוצקין שליט"א. מעין טעם גן־עדן טעמתי באוירה של תורה ויראת שמים בסעדי על שלחן אחד עם ראשי ישיבות.

בחודש חשון כבדוני ראשי „היכל שלמה" בירושלים בפרס בעד הסברה דתית במאמרים בעתונים. הומטרו עלי נאומי תהלה וברכה, ובתוכם אחד מפי ידידי רש"י עגנון. כלם בהפרזה נאמרו כרגיל במסיבות כאלה.

מאז חודש טבת תשכ"ה שוכן אני בבית־הורים פרטי בצפון תל־אביב בטיפולם של אנשים טובים. לפרקים נותן אני ביטוי לרחשי רבים במאמר בעתון. ברוך הנותן ליעף כח וחונן לאדם דעת שלא עזבני בגבורות.

ת"א, סוף מנ"א תשכ"ה.